

Національна академія наук України
Інститут історії України

Відносини держави, суспільства
і особи під час створення
радянського ладу в Україні
(1917–1938 рр.)

Том 2

Київ
2013

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Том 2. Відповідальний редактор В. Смолій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 812 с.

У колективній монографії вперше в історіографії досліджуються відносини створеної вождями більшовицької партії держави-комуни з українським суспільством в ході побудови радянського ладу. Аналіз фактичного матеріалу здійснюється в розрізі суспільства в цілому та його соціальних та етнопонаціональних груп. Простежується роль окремо взятої особи в трансформаційних процесах і доля людей, які чинили опір соціально-економічним перетворенням радянської влади.

Монографія розрахована на широке коло читачів, які цікавляться вітчизняною історією.

Редакційна рада:

Литвин В.М., акад. НАН України — голова ради
Геєць В.М., акад. НАН України
Онищенко О.С., акад. НАН України
Попович М.В., акад. НАН України
Смолій В.А., акад. НАН України
Шемшученко Ю.С., акад. НАН України

Редакційна колегія:

Смолій В.А., акад. НАН України – голова редколегії
Боряк Г.В., член-кор. НАН України
Верстюк В.Ф., д.і.н., проф.
Даниленко В.М., член-кор. НАН України
Кульчицький С.В., д.і.н., проф.
Рєєнт О.П., член.-кор. НАН України

Авторський колектив:

Кульчицький С.В., д.і.н., проф., керівник авторського колективу
Васильєв В.Ю., к.і.н.
Єфіменко Г.Г., к.і.н.
Лях С.Р., д.і.н., проф.
Марочко В.І., д.і.н., проф.
Мовчан О.М., д.і.н.
Рябченко О.Л., д.і.н., проф.
Смолій В.А., акад. НАН України
Якубова Л.Д., д.і.н.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.

ЗМІСТ

Розділ V. Держава і робітничий клас. <i>Мовчан О.М.</i>	5
V.1. В умовах першого комуністичного штурму.....	5
V.2. Робітничий клас під час нової економічної політики.....	30
V.3. У період нового комуністичного штурму.....	86
Розділ VI. Селянство і влада. <i>Лях С.Р.</i>	156
VI.1. Альянс селянства з більшовиками	156
VI.2. Хитка стабілізація (1921–1928 рр.).....	170
VI.3. Розрив «політичного союзу» з селом (1929–1938 рр.)	283
Розділ VII. Національні меншини і влада. <i>Якубова Л.Д.</i>	339
VII.1. Національні меншини в соціальній структурі українського суспільства.....	339
VII.2. Національні меншини в дзеркалі політики Кремля (1919 — перша половина 1923 рр.)	376
VII.3. Політика коренізації національних меншин (1923–1932 рр.).....	406
VII.4. Політика щодо національних меншин на заключній стадії створення радянського ладу.....	506
Розділ VIII. Студентство в полі зору держави-комуни. <i>Рябченко О.Л.</i>	601
VIII.1. Студенти 1918–1920-х рр.: на роздоріжжі долі.....	601
VIII.2. Формування контингенту студентів і політика пролетаризації	609
VIII.3. «Чистки» студентського складу вищих навчальних закладів	635
VIII.4. Участь студентства в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях	662
VIII.5. Форми протесту студентів	676
VIII.6. Політика влади в оцінках студентів	694
Розділ IX. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського суспільства. <i>Марочко В.І.</i>	703
IX.1. Ленінська стратегія ліквідації поміщиків як класу.....	703
IX.2. Більшовицький «червоний» терор 1917–1922 рр.....	712
IX.3. Депортації «антирадянської інтелігенції» початку 1920-х рр.	721
IX.4. Конфіскація маєтків «колишніх» поміщиків.....	728
IX.5. Ідеологічне таврування «колишніх» у 1930-х рр.	739
IX.6. Колишні білі офіцери серед «шпигунів і диверсантів».....	746

IX.7. «Колишні петлюрівці»: заручники долі і політичного режиму.....	753
IX.8. «Дворяни» і «діти дворянські» — громадяни СРСР	763
Післямова. Кульчицький С.В.	768
Іменний покажчик	772

Розділ V.

Держава і робітничий клас

V.1. В умовах першого комуністичного штурму

Проблема взаємовідносин радянської влади і робітників у період становлення більшовицької диктатури активно вивчається російським істориками. Їй присвячено не тільки розділи у працях з історії взаємин влади і суспільства в радянській Росії¹, а й спеціальні монографії, у яких досліджується політичний активізм і соціальна психологія робітників у перші роки радянської влади².

На противагу російським колегам сучасні історики України майже не цікавляться цією проблематикою. Єдиною працею з історії робітничого класу у відповідну добу залишається монографія О. Ресента 1996 р. видання. Застосування автором парадигми, що передбачає вивчення історії Української революції до 1921 р., дозволило йому дослідити деякі питання, які цікавлять нас: про ставлення робітників до націоналізації, політики мілітаризації праці, запровадження принципу єдиноначальності в управлінні заводами та фабриками. Крім того, О. Ресент започаткував вивчення страйкового руху у відповідну добу³.

Певний внесок у розробку проблеми взаємовідносин більшовицької влади і робітничого класу в УНР та УСРР зробили історики ще у 1990-х — на початку 2000-х рр. Вони вивчали історію міжпартійної політичної боротьби, зокрема у профспілковому русі. Такий ракурс дослідження дозволив їм висвітлити позицію різних груп робітників щодо заходів правлячої партії по придушенню незалежності профспілкового руху та перетворенню професійних спілок у допоміжні органи державної влади⁴.

Решта проблем, пов'язаних із вивченням політичного активізму робітничого класу у зазначений період, залишається розробленою на рівні радянської історіографії, в якій пріоритетними напрямками дослідження були проблеми його участі у встановленні більшовицької диктатури, створенні й захисті радянської

¹ Павлюченков С.А. Рабочий класс и «диктатура пролетариата». — В кн.: Военный коммунизм в России: Власть и массы. — М., 1997. — С. 143–165.

² Яров С.В. Пролетарий як политик: Политическая психология рабочих Петрограда в 1917–1923 гг. — СПб., 1999. — 223 с.; Чураков Д.О. Русская революция и рабочее самоуправление в 1917 г. — М., 1998. — 204 с.

³ Ресент О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. — К., 1996. — 250 с.

⁴ Мовчан О.М., Ресент О.П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917–1922 рр.). — Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 8–26.

держави. Проте інший бік політичної активності пролетарів, що мав антирадянську спрямованість, від якого науковці відмахувалися, списуючи її на дрібнобуржуазний вплив, залишався в тіні. А це перешкоджає комплексному висвітленню історії взаємовідносин радянської держави і робітників у добу «воєнного комунізму».

У цьому розділі зроблено спробу окреслити динаміку зміни політичних настроїв робітничого класу УНР та УСРР, що визначали його ставлення до більшовиків, переважно на документах, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 1, оп. 20). Ці матеріали досі недостатньо вивчені. Це — огляди преси, довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У, що формувалися на підставі донесень із місць — від голів ревкомів і виконкомів рад, секретарів парткомів, працівників Вищої військової інспекції, що направлялися для обстеження політичної ситуації на периферії, також від керівників політичного управління Наркомату з військових справ і Політичного відділу Донбасу.

Наприкінці 1917 р. більшовикам здавалося, що їх союз з робітниками в Наддніпрянській Україні не має перспектив. За свідченням М. Скрипника представники РСДРП(б) були змушені вийти зі складу Центральної Ради, оскільки робітничий клас цього регіону був «надто слабкий і кількісно і організаційно, та й класово малосвідомий. Лишалось шукати місця там, де пролетаріат становив численніше, згуртованіше, свідоміше ядро»⁵.

Антибільшовицькі настрої населення Наддніпрянщини підтвердили дві найважливіші політичні події того часу — Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся у грудні 1917 р. в Києві та вибори до Установчих зборів УНР. На з'їзді рад делегати провалили резолюцію більшовиків — з 2500 осіб за неї проголосувало трохи більше сотні осіб, а на вибори до Установчих зборів їх висуванці зібрали лише 10% голосів (у Росії відповідно — 24%)⁶.

Правда, більша частина рад Донбасу й Півдня України просто проігнорувала цей з'їзд, вважаючи, що вони не мають до УНР жодного відношення. Делегати решти рад, що прибули до Києва з цих регіонів, покинули з'їзд після того, як він більшістю голосів висловив підтримку Центральній Раді. Крім того, вони висловили претензії щодо порушення на з'їзді норм представництва делегатів, розроблених його оргкомітетом, які встановили їх самочинно, розгромивши мандатну комісію.⁷

Зважаючи на несприятливу розстановку політичних сил для них у центральному регіоні УНР, більшовики, за твердженням М. Скрипника, вирішили «лишити Придніпровській Україні можливість самостійно виявити дрібнобуржуазний націоналізм і обмежити район дій пролетарської влади тереном Донецького басейну»⁸. Там вони мали найбільший вплив⁹.

⁵ Скрипник М.О. Вибрані твори. — К., 1991. — С. 106.

⁶ Реснт О.П. Вказ. праця. — С. 56–58.

⁷ Бош Е.Б. Год борьбы. — К., 1990. — С. 120–130.

⁸ Скрипник М.О. Вказ. праця. — С. 161.

Завдяки наступу червоногвардійських частин з РСФРР на територію України, радянську владу було досить швидко встановлено насамперед у Харкові, внаслідок чого на території УНР виникло двовладдя. Наступу російських військ допомагали загони Червоної гвардії, сформовані з місцевих робітників — прихильників більшовиків. Деякі історики стверджують, що їх озброєння відбулося на кошти (у розмірі 18,3 млн руб.), виділені В. Леніним для боротьби з Центральною Радою⁹. Інші ж, заперечують цей факт, посилаючись на постанову Раднаркому РСФРР про виокремлення цих грошей для ліквідації заборгованості по заробітній платі працівникам Південно-західної залізниці (у розмірі 13,6 млн руб), київських артилерійських майстерень «Арсенал» (3,2 млн руб) та Деміївського снарядного заводу під Києвом (1,5 млн руб)¹¹.

Щоб надати демократичні лаштунки владі, привнесеній з Півночі, більшовики скликали новий з'їзд рад, місцем проведення якого було обрано Харків. До участі у ньому було запрошено переважно членів більшовицьких фракцій міських рад. З 240 останніх, які існували на той час в Україні, на цьому форумі було представлено 82, тобто більше як їх третина¹². Проведенню з'їзду передували розгін Харківської міськради та роззброєння Харківського гарнізону, в яких взяли участь місцеві червоногвардійські загони робітників.

Аналогічні заходи вживалися більшовиками для поширення радянської влади на Донбас та Південь України у тому разі, коли населення цих регіонів виступало проти неї. Як і в Харкові, військовий наступ російських червоногвардійських частин тут підтримали воєнізовані загони місцевих робітників, озброєні за допомогою Раднаркому РСФРР, який передав їм зокрема 55 тис. гвинтівок¹³.

Щоб відокремитися від Центральної Ради у Києві, яка у січні 1918 р. проголосила незалежність Української народної республіки, більшовики Донбасу, Криворіжжя та промислово розвинутої частини Облaсті війська Донського проголосили 12 лютого 1918 р. Донецько-Криворізьку радянську республіку (ДКРР) зі столицею в Харкові. Питання про ставлення трудящих до цього акту спеціально не вивчалось. Більшість істориків вважає цю республіку суто бюрократичним витвором. Підставою для такого висновку є, наприклад, склад

⁹ За результатами виборів до міських рад у Донбасі, що передували Всеукраїнському з'їзду рад, більшовики отримали в цьому регіоні більше голосів, ніж інші партії — 32,3%. За українські соціалістичні партії тут проголосували 23,0% виборців, російських есерів відповідно — 18,7%, кадетів — 7,4%, меншовиків — 5,4%, за інші партії — 13,2%. У деяких містах відсоток прихильників РСДРП(б) був значно більшим. Наприклад, у Луганському за її кандидатів віддали голоси 48% виборців, а в Юзівці — 47% (*Рыбалко И.К.* Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское и Всеукраинское учредительные собрания / История СССР. — 1965. — № 1. — С. 119–120).

¹⁰ *Лукеренко А.* «Арсенал» проти Центральної Ради / Родослов: газета Українського фронту культури. — № 12 (17). — К., 1991. — С. 3, 7.

¹¹ Декреты советской власти. — Т. 1. — М., 1957. — С. 552; 1917 год на Киевщине. — К., 1928. — С. 454.

¹² *Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Шусь О.Й.* Ради України у 1917 р. (Липень–грудень 1917 р.) — К., 1974. — С. 299–301.

¹³ Установление Советской власти на местах. — Б.м., 1953. — С. 95.

керівних органів ДКРР виключно з партійних функціонерів більшовиків¹⁴. Останній час із приводу організації цієї республіки висловлюються протилежні думки. Так, В. Корнілов вважає, що рішення про її проголошення було ухвалено з ініціативи місцевих робітників, оскільки приймалося на четвертому обласному з'їзді рад. Як доказ підтримки цього акту з боку шахтарських мас він наводить факт привітання акту створення ДКРР загальними зборами 700 гірників Богурайвських рудників Облaсті війська Донського, що відбулися 5 березня 1918 р. Разом із тим В. Корнілов зауважує, що про невизнання цієї республіки існує менше даних і, як приклад, наводить відповідне рішення Катеринославської ради¹⁵.

На початку того року Центральна Рада втрачала позицію за позицією — в середині січня радянську владу було встановлено в Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах Півдня України. Маятник суспільних настроїв дедалі більше коливався у лівий бік на тлі проголошених більшовицьким урядом гасел — «Землю — селянам!» і «Мир — народу!». Серед мешканців УНР посилювалася зневіра щодо здатності Центральної Ради розв'язати нагальні державні проблеми. Їх соціальні орієнтири поступово брали гору над національними.

Нерішучість та непослідовність політики Центральної Ради призвели до того, що в січні 1918 р. проти неї вибухнуло повстання навіть у раніше анти-більшовицькому Києві. Незважаючи перевагу її військових частин, робітники з Печерська, Деміївки й Шулявки відчайдушно билися з козацькими частинами. Особливу стійкість виявив червоногвардійський загін з артилерійських майстерень «Арсенал». Деякі історики, вважають причиною їх заповзятості матеріальну підтримку з боку Військово-революційного комітету більшовиків, про що вже згадувалося¹⁶. Інші ж, як А. Здоров, пояснювали це наміром робітників перешкодити реалізації рішення Центральної Ради (імовірно Генерального секретаріату чи коменданту міста) про вивезення із заводу вугілля, що загрожувало його зупинкою. Вони ґрунтуються на спогадах члена київського ВРК більшовиків Д. Іткінд, написаних у 1927 р., неупередженість яких викликає сумнів¹⁷.

А. Здоров також стверджує, що гроші, отримані в грудні завкомом «Арсеналу» призначалися виключно для погашення заборгованості в оплаті праці, що не виплачувалася впродовж трьох місяців. Крім цього, він доводив, що ініціатива повстання виходила не зверху — від міського комітету більшовиків, а знизу — від робітників-арсенальців та солдатів українських полків ім. Сагайдачного та Шевченка, а більшовицький комітет не зміг налагодити координацію

¹⁴ Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння в 1870–1990 рр. — К., 2002. — С. 150.

¹⁵ Корнілов В. Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта. — Х., 2011. — С. 183.

¹⁶ Вечірній Київ. — 1991. — 4 груд.

¹⁷ Здоров А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція на Україні (листопад 1917 — лютий 1918 рр.). — Одеса, 2007. — С. 248–249; Іткінд Д. Из воспоминаний о работе Киевской большевистской организации в 1917 г. / Из истории Октябрьской революции в Киеве. — К., 1927. — С. 104.

дій повстанців у різних районах міста, що свідчило про певну відірваність більшовицького керівництва від революційних мас¹⁸. Підставою для такого твердження є факт про те, що повстання оголосив ревком заводу «Арсенал», створений на день раніше, а міський ревком був організований в день початку повстання. Правда, А. Здоров не зважив на факти, які свідчать про керівництво цими комітетами з боку більшовиків, а саме — обранні їх головами членів РСДРП(б), які одночасно входили до складу ЦВК України О. Горвіця (арсенальський ревком) та А. Іванова (Київський ВРК). На жаль, він не виявив партійний склад обох ревкомів, що могло би прояснити ситуацію відносно політичного керівництва повстанцями.

Для ілюстрації факту впливовості серед повстанців лівих есерів А. Здорнов згадував лідера бойової дружини залізничників Києва члена партії соціалістів-революціонерів (ПСР) А. Дедзівського. Разом з тим він зауважив, що деяким впливом серед арсенальських робітників користувалися проурядові партії, які, за даними А. Дорошенка, створили на підприємстві «осередок вільного козацтва». Агітацію серед них проводили і бундівці та меншовики, які намагались утримати арсенальців від участі у повстанні.¹⁹

Різні думки в українській історіографії висловлюються щодо масовості участі київських робітників у січневому повстанні. Так, О. Реєнт зазначив, що на «Арсеналі» у сутичках військовими частинами Центральної Ради брали участь лише 50 осіб із майже 3500 працівників²⁰. Інші історики, зокрема А. Дорошенко, стверджували, що їх чисельність сягала 400 осіб²¹.

В період із листопада 1917 р. до лютого 1918 р. лави українських червоногвардійців швидко зростали. В жовтні 1917 р. їх кількість становила близько 17 тис. бійців (з них більше ніж третина перебувала на території Донецько-Криворізької республіки)²², а на початку наступного року сягала кількох десятків тисяч осіб: від 50 до 120 тисяч осіб²³.

Вступ робітників до Червоної гвардії, а згодом до Червоної армії звичайно розглядається як ознака «прорадянських настроїв». Є свідчення, що робітники охоче та навіть колективно (цілими заводами) добровільно вступали в лави воєнізованих радянських формувань. Однак, нерідко справа обмежувалася тільки постановами фабзавкомів, а профспілковій мобілізації не давали очікуваних результатів. Зауважимо також, що бажання робітників вступити у воєнізовані загони нерідко диктувалося не політичними міркуваннями, а можливістю підвищити свій матеріальний статус. При цьому сам робітник міг

¹⁸ Здоров А. Вказ. праця. — С. 253.

¹⁹ Дорошенко А. Червона гвардія київського «Арсеналу». Жовтень 1917 — січень 1918 рр. — Х., 1933. — С. 22.

²⁰ Реєнт О.П. Вказ. праця. — С. 58.

²¹ Дорошенко А. Указ. соч. — С. 22.

²² Онуфрієнко М.Я. Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1955. — С. 7.

²³ Гамрецький Ю.М. Червона гвардія України в радянській історіографії / Укр. іст. журн. — 1959. — № 6. — С. 235; Гарчев П.І. Червона гвардія України в Жовтневій революції. — Х., 1969. — С. 231–250, 266.

залишатися політично індиферентним або погано розуміти сенс політичних подій, що відбувалися. Створення червоногвардійських загонів, безперечно, було показником пробільшовицьких настроїв робітників, але не можна ігнорувати ані їх нечисленності, ані анархічного характеру багатьох із них.

Повторно диктатура більшовиків на теренах УНР відновилася у лютому–травні 1919 р. Чергову війну українських національно-визвольних сил з ними було програно не тільки через військову слабкість Директорії та підтримку українських більшовиків з боку радянської Росії, а й внаслідок неуваги уряду українських соціалістів до соціально-економічних проблем. Проголосивши соціальну і національну революцію, Директорія не подбала про забезпечення реального механізму для здійснення соціальних реформ й залишилася без підтримки населення. За словами В. Винниченка, в результаті за більшовиками пішла «вся сільська голота, увесь міський пролетаріат, за них були українські військові частини, що перейшли на їх бік через політику отаманщини (тарашанська дивізія, повстанські частини Григор'єва і т.п.), за них були навіть дрібноміщанські елементи міст»²⁴. Стомлені безперервними воєнними діями та непослідовністю Директорії, маси чекали від більшовиків встановлення законності й порядку, соціальної та національної справедливості.

Довіра робітників до нової влади виявилася в їх вступі до лав РКП(б): не тільки через меркантильні розрахунки приєднатися до партії переможців, а й через бажання долучитися до розбудови суспільного устрою, де, за гаслами більшовиків, керуватимуть робітники. Ось як описує збори, скликані ініціативною групою по створенню міської організації КП(б)У в Богодухові Харківської губ. її секретар: «Всупереч будь-яким побоюванням зал, який вміщував 500 осіб, був буквально переповнений громадянами і навколо товпилася група людей, схожа на вуличний мітинг, оскільки вмістити всіх приміщення не могло. Зареєструвалися після попереднього опитування до ставлення 54 особи. Ці товариші і стали першими фундаторами Богодухівської організації»²⁵.

Настрої на підтримку більшовиків у квітні 1919 р. було зафіксовано й серед робітників Прилук (Полтавська губ.), які вимагали «негайного створення української Червоної Армії для захисту прав диктатури пролетаріату»²⁶. Однак так було не всюди і не завжди. У Катеринославі навесні 1919 р. робітники підтримували меншовиків, у Єлисаветграді — лівих есерів, а в Олександрівську і перших і других²⁷. Пробільшовицькі настрої серед робітників найчастіше зумовлювалися не стільки політичним вибором, скільки надіями на краще життя, яке вони намагалися будувати за власним сценарієм. Революційна самодіяльність мас частіше виявлялася у створенні на підприємствах фабзавкомів і ревкомів. На противагу заполітизованим професійним спілкам та радам, вони відкривали робітникам простір для самостійних дій.

²⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Т. III. — К., 1990. — С. 334.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 16. — Арк. 7.

²⁶ Там само. — Спр. 19. — Арк. 23.

²⁷ Там само. — Спр. 35. — Арк. 1, 14–15.

Про небезпеку виходу робітничого руху з-під контролю більшовиків повідомлялося, зокрема, в листі голови Центрального залізничного революційного комітету, надісланому 19 березня 1919 р. до ЦК КП(б)У. Він зазначав про створення на залізницях України незалежних ревкомів, до складу яких входили опоненти більшовиків — українські незалежні соціал-демократи, українські ліві соціалісти-революціонери та інші соціалісти²⁸.

Для правлячої партії неочікуваною стала підступна діалектика «кайданів пролетаріату»: розірвавшись, вони одним кінцем на смерть вразила буржуазію, а іншим — болоче поранила сам робітничий клас. Ідея звільнення робітничого класу перетворилася на свою протилежність — жахливу дійсність голодного існування, залежність від випадкових мізерних джерел існування, оскільки промислове виробництво невпинно згоралося.

Неспроможність більшовиків налагодити безперебійну роботу підприємств спричиняла зростаюче незадоволення робітників. Якщо промислове виробництво опинялося під загрозою припинення, вони оголошували страйки²⁹. Якщо заводи і фабрики тривалий час не працювали, вони кидали роботу і тікали туди, де був хліб³⁰.

Симпатії і настрої пролетарів, котрі залишалися на підприємствах, безпосередньо залежали від продовольчого постачання і цін на хліб. А оскільки взаємовідносини більшовицької влади з селянством не йшли на лад, то це й визначало ставлення робітників до більшовиків. Із причини неналагодженості пайкового забезпечення та невпинного подорожчання продовольства серед них посилювалася невпевненість у завтрашньому дні. За оцінкою інформаційного відділу ЦК КП(б)У, вони з настороженістю ставилися до нової влади³¹, яка час від часу переростала у відверту ворожіть³².

Розлючені нездатністю більшовиків у налагодженні безперебійної роботи підприємств і постачання продуктами, робітники намагалися самочинно розв'язати ці проблеми: встановлювали власний контроль на виробництві й організовували продовольче самозабезпечення працівників заводів та фабрик, надсилаючи експедиції на село для заготівлі продовольства в обмін на промтовари, що вироблялися у цехах.

Влада намагалася спрямувати незадоволення робітників проти інженерно-технічних працівників, обвинувачуючи їх у навмисному перешкоджанні роботі підприємств. Нерідко протестні настрої мас виходили з під контроль більшовиків. Так, у Луганську пролетарі, незадоволені безробіттям і низькими заробітками, розстріляли керівників місцевої ради народного господарства, що прибули з Росії на прохання місцевих більшовиків³³.

²⁸ Там само. — Спр. 20. — Арк. 8.

²⁹ Там само. — Спр. 114. — Арк. 151.

³⁰ Там само. — Спр. 35. — Арк. 27, 31.

³¹ Там само. — Спр. 57. — Арк. 21.

³² Там само. — Спр. 111. — Арк. 168–169.

³³ Там само. — Спр. 50. — Арк. 6.

Незадоволення робітників також спричинило втручання партійно-радянських органів в організацію і діяльність робітничих організацій, що виявилось під час кампанії переобрання профспілкових органів, що були обрані за Центральної Ради. За спогадами меншовика С. Воліна, на всеукраїнських з'їздах галузевих спілок, проведених у лютому 1919 р., КП(б)У отримала перемогу лише серед тютюників і металістів, коаліційне профспілкове бюро у складі 5 більшовиків і 4 меншовиків-незалежників обрали хіміки, а торгово-промислові службовці і друкарі підтримали виключно меншовиків³⁴.

Намагаючись надати процесу більшовизації професійних спілок повсюдного характеру, правляча партія розганяла опозиційні профоб'єднання і створювала замість них проурядові. Численні факти втручання органів радянської влади у діяльність профспілкових та інших робітничих організацій констатувалися в зверненні Уцентропрофу* до Ради народних комісарів УНР з протестом із приводу червоного терору. Так, він повідомляв, що в Києві ревкоми, погрожуючи ревтрибуналами і надзвичайними комісіями, розпустили всі фабрично-заводські комітети та призначили їх перевибори. У Полтаві місцевий комітет КП(б)У намагався створити «червону» спілку працівників борошномельної промисловості, не рахуючись з їхнім вибором. Для обрання кандидатур, висунутих більшовиками, які не користувалися підтримкою в пролетарському середовищі, було проведено «фільтрацію» учасників загальних зборів робітників (із 200 осіб залишилося 174), після чого на підставі рішення «надзвичайки» розпочалось вилучення каси і майна старої організації. Це дало змогу перетворити наступну перереєстрацію членів профспілки на політичну чистку від «неблагонадійних елементів»³⁵.

Незадоволення робітників зростало через свавілля радянських органів, які проводили нескінченні реквізиції. Головною причиною антибільшовицьких настроїв у Києві стали облави та обшуки, влаштовані ЧК, під час котрих «під виглядом відбирання одягу в буржуїв часто незаконно реквізували майно у трудящих міста»³⁶. Таке ж підґрунтя відповідні настрої мали і Жмеринці й Василькові, де вступ червоних військ розпочався із грабунків шкіряних заводів і будинків мешканців³⁷.

Політичну спрямованість незадоволенню населенню намагалися надати українські есери, соціал-демократи і незалежні соціал-демократи. Вони навесні 1919 р. готували загальноукраїнське антибільшовицьке повстання, що вибухнуло у квітні 1919. Питання щодо участі у ньому робітників вивчено недостатньо, хоча відомо, що повстанські ревкоми було створено у Сквирі, Вінниці, Полтаві, Білій Церкві, Лубнах, Фастові й деяких інших містах³⁸. Ми знайшли

³⁴ Волін С. Меншевики на Україні (1917–1921 гг.). — Вермонт, 1990. — С. 76.

* Уцентропроф — променшовицьке Українське центральне бюро професійних спілок, організоване у травні 1918 р.

³⁵ 1918–1919 гг. в профдвиженні України. — Х., 1925. — С. 139.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 115. — Арк. 58.

³⁷ Там само. — Спр. 118. — Арк. 84; Спр. 17. — Арк. 20.

³⁸ Король В.Ю. Історія України. — К., 2008. — С. 294.

документи, які підтверджують факт підтримки повстання, очолюваного Головним повстанським штабом у Сквирі, робітниками 24 заводів й фабрик Києва. Зібравшись на околиці міста — Куренівці, вони намагались підтримати наступ на місто повстанських загонів селян (так зване Куренівське повстання)³⁹. Цей факт свідчив про вакуум політичної підтримки більшовиків з боку пролетарів одного з найбільших торговельно-промислових центрів України.

Посилення антибільшовицьких настроїв навесні 1919 р. привело до того, що коли в червні того ж року розпочався наступ військ Денікіна на територію України, для радянської влади з'явилася загроза з тилу. За визнанням більшовицького історика М. Попова, який був очевидцем тогочасних подій, «...почасти навіть настроїв пролетаріату сильно змінився. Серед робітників трапився відомий рецидив меншовицьких настроїв, і пролетаріат, врешті-решт, не надав радянській владі в останні тижні і місяці існування тієї підтримки, на яку вона розраховувала»⁴⁰. Цей висновок підтверджують довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У⁴¹.

Ослаблення політичних позицій більшовиків засвідчили вибори до рад, проведені у липні 1919 р. на територіях, де ще залишалась радянська влада. До міськради Фастова пройшли виключно ліві есери: 15 російських і 5 українських⁴². У Полтаві до складу повітової ради було відповідно обрано у рівних частинах більшовиків, лівих соціалістів й соціалістів-комуністів. Переважно ліві есери і безпартійні потрапили до повітових рад і у Херсонській губернії⁴³.

За свідченнями М. Подвойського, влітку того року Україна перетворилася «у контрреволюційний табір»⁴⁴. За часів отаманщини та, особливо, махновщини на її Півдні посилювався вплив анархістських угруповань, що відійшли від політики співробітництва з більшовиками. Однак, вони не мали помітного впливу серед робітників, особливо на великих підприємствах важкої промисловості. Виняток становив Дніпровський металургійний завод (Кам'янське Катеринославської губ.), де їх підтримували переважно некваліфіковані робітники — недавні вихідці із селян⁴⁵.

Разом з тим ще залишались місцевості, де робітники підтримували більшовиків. Наприклад, у Золотоноші, Мелітополі, Бердянську, Олександрівську, Голтві та деяких інших містах і містечках України⁴⁶.

В інформаційних довідках відповідного відділу ЦК КП(б)У стабільність більшовицького режиму у той час визначалася за двома критеріями — підтримкою з боку населення радянської влади, а також партії більшовиків, які

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 20, 44.

⁴⁰ Цит. по: Мовчан О.М., Реснт О.П. Вказ. праця. — С. 20.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 124. — Арк. 34; Спр. 41. — Арк. 22.

⁴² Там само. — Спр. 124. — Арк. 89.

⁴³ Там само. — Арк. 8.

⁴⁴ Там само. — Спр. 37. — Арк. 29.

⁴⁵ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. — К., 2004. — С. 37.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 37. — Арк. 29, 50–51; спр. 118. — Арк. 88.

були близькими, але не тотожними, оскільки підтримка радянської влади не завжди збігалася із політичними симпатіями до більшовиків. Це пояснювалося тим, що мешканці України боялися нової дестабілізації політичної ситуації, яка призводила до погіршення продовольчого постачання міст та порушувала роботу підприємств та державних установ. Крім того, вони в своїй більшості були проти реставрації дореволюційного режиму⁴⁷.

Стомившись від безперервних військових дій, робітники поступово втрачали інтерес до політичного життя. Коло їх інтересів усе частіше замикалося навколо матеріальних проблем. Тому радянські політичні органи характеризували їх політичні настрої як «обивательські». Влітку 1919 р. вони були властиві для робітників більшості міст та містечок Подільської губернії, Чернігова, Фастова та багатьох інших населених пунктів УНР⁴⁸.

Не бажаючи захищати радянську владу чи просто воювати, робітники все частіше не з'являлися на призовні пункти за військовою мобілізацією. На катеринославських трубопрокатних заводах «А» і «С» вони заявили колективний протест проти її проведення, надавши цій акції політичного характеру, — ухвалили на загальних зборах резолюцію. В ній робітники погодилися на вступ до червоноармійських частин лише за умови задоволення їх політичних вимог — поновлення політичних свобод, скасування ЧК та встановлення робітничого контролю над комісарами⁴⁹.

В місцевостях, де робітники підтримували більшовиків, причиною їх дезертирства з армії була ненадання соціального забезпечення, яке належало родинам призовників⁵⁰. Іноді, як в Охтирському повіті Харківської губ., робітники з'являлися на мобілізаційні пункти рідше за селян. Настрій тих, кого силоміць забирали до Червоної армії, був або пригнічений, як у Ромнах⁵¹, або ворожий, як в Одесі⁵². Навіть серед прихильників більшовиків їх незадоволення спричиняли нескінченна тяганина на призовних пунктах, погане забезпечення продовольством новобранців⁵³.

Чисельність дезертирів була досить значною. У травні 1919 р. в Бахмутському повіті Катеринославської губ. та Куп'янському Харківської губ. різні їх групи налічували від тридцяти до сорока тисяч осіб. Вони не рухалися до радянської Півночі, але не хотіли приєднуватися і до Добровольчої армії, Просто стомились від безперервних військових дій і не бажали воювати ні на чиему боці.

Під час встановлення на території УНР денікінського режиму керівництво профспілковим рухом перебрали на себе меншовики, оскільки більшовики внаслідок терору проти них були змушені емігрувати до РСФРР чи перейти у

⁴⁷ Там само. — Спр. 21. — Арк. 18.

⁴⁸ Там само. — Спр. 118. — Арк. 82, 83.

⁴⁹ Там само. — Спр. 35. — Арк. 144.

⁵⁰ Там само. — Спр. 21. — Арк. 29; Спр. 19. — Арк. 39; Спр. 41. — Арк. 43.

⁵¹ Там само. — Спр. 41. — Арк. 43.

⁵² Там само. — Спр. 188. — Арк. 88.

⁵³ Там само.

підпілля. Більшість профспілок займала щодо білого руху пасивно-нейтральну позицію, але в Києві та Одесі деякі профорганізації надали йому підтримку, навіть брали участь у створенні військових підрозділів із робітників (так звані дружини інженера Кирсти). В жовтні 1919 р. на їх базі було сформовано «робітничо-офіцерську роту», бійці якої неодноразово відзначалися у наказах по військах як «доблесні захисники, віддані Білій справі». Крім того, окремі робітничі колективи підприємств вказаних міст за власним почином виконували понадурочні замовлення на оборону. Взагалі «кирстовщина» в сучасній історіографії розцінюється як ініціатива на підтримку білої влади, що надходила «знизу». Ядро кирстовських профспілок становили працівники міського трамваю і водного транспорту⁵⁴.

Наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р Україна була звільнена від військ Денікіна. Після нового опанування Україною більшовики почали проводити більш виважену політику, ніж у 1919 р. Як зазначалося у довідці інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 10 грудня 1919 р., «У звільненій Україні (з повідомлень відповідальних товаришів)», «робітники ставляться до перевороту апатично, й нам доведеться добре попрацювати»⁵⁵.

Виняток становив Донецький басейн, де встановлення радянської влади підтримали шахтарі. Однак досить швидко ситуація в цьому регіоні почала змінюватися. Як повідомлялося у довідці секретаря Чистяківського райкому КП(б)У до ЦК партії більшовиків (2 лютого 1920 р.), «радісний і довірливий настрій робітників при вході радянських військ змінився на ґрунті великого подорожчання продуктів, невиплати заробітків впродовж трьох місяців ледве не на абсолютну байдужість». Коли ж вони, врешті-решт, отримали зарплату, то виявилось, що вона нарахована по ставках, на третину нижчих ніж у харківських робітників. Це посилювало незадоволення, яке почало прориватися назовні. Особливо напружена ситуація склалась на ненаціоналізованих рудниках, де їх власники почали скасовувати робітничі комітети і правління»⁵⁶.

Проте в цілому ставлення шахтарів до радянської влади у більшості районів Донбасу характеризувалося інформаційним відділом ЦК КП(б)У як співчутливе. Це дозволило Донецькому губкому КП(б)У розпочати у березні 1920 р. організації партійних осередків і молодіжних комуністичних спілок на рудниках⁵⁷.

Новим етапом зміцнення більшовицького впливу стала кампанія переобрання кооперативних та профспілкових органів, проведена на початку травня того року. Під час неї донецьким більшовикам вдалось витиснути з цих органів меншовиків у Юзівському і Чистяківському районах Донбасу. Підтримка більшовиків зберігалася у Боково-Криштальському, Олександро-Грушівському,

⁵⁴ *Цветков В.Ж.* Рабочий вопрос и белое движение / Рабочий класс в процессах модернизации России: исторический опыт. — М., 2001. — С. 69–71.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 196.

⁵⁶ Там само. — Спр. 225. — Арк. 71–72.

⁵⁷ Там само. — Спр. 195. — Арк. 91.

Снакіївському, Гришинському, Бахмутському, Алмазному і Маріупольському районах⁵⁸.

Нічого, окрім продовольчої кризи, не хвилювало взимку 1920 р. робітників Києва, які у більшості залишалися під впливом меншовиків. На їх загальноміській безпартійній конференції робітників, скликаній на початку лютого того року з продовольчого питання, за резолюцію, подану меншовиками, що пропонувала збереження вільної торгівлі хлібом, проголосувало 244 особи, в той час як за більшовицьку, що вимагала встановлення державної монополії на нього, було подано 166 голосів, тобто на третину менше⁵⁹.

Політичні репресії проти київських меншовиків послабили їхні позиції у пролетарському середовищі. У лютому 1920 р. симпатії київських робітників завоювали боротьбисти й борбисти⁶⁰. Впливу більшовиків, за оцінкою місцевого комітету КП(б)У, заважали внутрішні проблеми в їх партійних організаціях — ідейний розбрід щодо кампанії проти боротьбистів та вороже ставлення партійних низів до верхів через бюрократизм в роботі партійних органів⁶¹.

Загалом на Правобережжі, за свідченням голови Зафронтового бюро КП(б)У С. Косіора, у той час для більшовиків склалось «сумне становище». В донесенні від 10 березня 1920 р. до ЦК КП(б)У він повідомляв, що, «за винятком Чернігівської губернії (Лівобережжя — *Авт.*), наша партія ніде не встигла розгорнутися і майже ніякої роботи не провела. Зачатки організації мають у містах. Боротьбисти всюди працюють з успіхом»⁶².

На грані зриву в лютому того року перебувала політична робота більшовиків на Катеринославщині, де їх підтримувала невелика частка пролетарів — переважно кадрові робітники, що мешкали у Кайдацькому робітничому районі Катеринослава. Решта ж з околиць (Кічкас, Хортиця та ін.) та повітів, яких більшовики називали «дрібнобуржуазними верствами» за зв'язок із сільським господарством, ігнорувала агітацію більшовиків. Вони підтримували політичні гасла правих есерів і меншовиків (Нікополь, Олександрівськ, Амур-Нижньодніпровськ), які закликали до скликання Установчих зборів та повалення комісародержавства, або вимоги лівих есерів (Нижньодніпровськ), які намагалися демократизувати радянську владу. Українські ліві есери (боротьбисти) мали певний вплив в адміністративному центрі губернії⁶³. Розстановку політичних сил не на користь більшовиків засвідчила також безпартійна робітничка конференція в Кременчуці, що відбулася у березні 1920 р., хоча на той час меншовиків було усунуто з усіх великих профспілок міста.

⁵⁸ Там само. — Арк. 81.

⁵⁹ Там само. — Спр. 200. — Арк. 9.

⁶⁰ Там само. — Спр. 195. — Арк. 76.

⁶¹ Там само. — Арк. 83.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. — Арк. 35–36, 39, 64.

Сприятлива політична ситуація для налагодження роботи радянських органів складалася лише там, де не було політичних конкурентів більшовиків, наприклад, у Верхньодніпровську Одеської губернії⁶⁴.

Домагаючись повсюдного політичного впливу у робітничому середовищі, більшовики розпочали усувати своїх опонентів від керівництва його організаціями. Оголосивши перевибори профспілкових органів, вони провели їх за списочною системою голосування. В разі, коли робітники не підтримували їх, вибори оголошувалися неправомочними, й склад профорганів у директивному порядку замінювався кандидатами від більшовиків⁶⁵.

Перевиборам профорганів передували перереєстрації членів спілок, під час якої з них були «вичищені» особи, позбавлені політичних прав. В окремих профосередках перереєстрація використовувалася як засіб звільнення від опозиційно налаштованих робітників, «які загубили класову пильність і почали вбирати в себе дрібнобуржуазну ідеологію»⁶⁶.

Вибори зміцнили позиції більшовиків навіть у містах, де меншовики мали найбільшу популярність, — у Києві, Катеринославі та Полтаві. За довідкою Київського губкому КП(б)У, перевибори губернських правлінь галузевих спілок дали переважну кількість місць комуністам. Внаслідок цього співвідношення політичних сил на її користь було забезпечено на пленумі профспілок, де обирався склад їх губернського центру. Члени КП(б)У та боротьбисти, що створили єдиний блок, майже в два рази перевищили чисельність меншовиків. В результаті соціал-демократи не одержали жодного місця у губпрофраді, куди ввійшли 7 більшовиків і 2 боротьбисти⁶⁷.

Аналогічна ситуація склалася й на Полтавщині, де під час губернської конференції професійних спілок, незважаючи на численну опозицію більшовикам (31 з 75 делегатів), було обрано однопартійне бюро з членів КП(б)У. Меншовиків вдалося усунути і з керівництва галузевих профоб'єднань «Голка», торговельно-промислових службовців та залізничників⁶⁸.

Тільки в Катеринославській губернії представникам правлячої партії не вдалося домогтися монопольного представництва у профраді. Але вони переважали в усіх галузевих правліннях професійних об'єднань, за винятком спілки «Металіст», де внаслідок виборів у керівництві нею залишались меншовики, які надіслали свого делегата на Всесоюзний з'їзд профспілок, та спілки торговельно-промислових службовців, делегати якої на Всеукраїнській конференції віддали 144 голоси більшовикам, 114 — членам РСДРП і 5 — групі «Єдність» (відносилася до правого крила меншовиків, але не входила до об'єднаної РСДРП, створеної в серпні 1917 р.)⁶⁹.

⁶⁴ Там само. — Арк. 60, 108–109.

⁶⁵ Там само. — Спр. 225. — Арк. 40, 95.

⁶⁶ Там само. — Спр. 70. — Арк. 24; Спр. 481. — Арк. 170.

⁶⁷ Там само. — Спр. 195. — Арк. 59.

⁶⁸ Там само. — Арк. 43, 44, 57.

⁶⁹ Там само. — Арк. 62, 182.

Більшовизація профспілкових органів не спричиняла відповідної зміни політичних настроїв членів профспілок⁷⁰.

У радянській історіографії показником довіри робітників до профспілок вважався перехід їх на добровільне членство в цих організаціях. Не заперечуючи, що для багатьох робітників це було, насправді, свідомим вибором, підкреслимо, однак, що даний процес відбувався шляхом колективного відкритого голосування. Колишні «примусові» професійні організації не розпускалися, робітники тільки голосували за те, щоб залишитися в них вже на «добровільних» засадах. Зрозуміло, що за такої механіки «демократизації» профспілок у влади залишалось чимало важелів тиску на робітників і маніпулювання ними. Зазначимо також, що, незважаючи на оптимістичний характер звітів стосовно проведення кампанії, факти засвідчували, що так званий перехід до «добровільності» здійснювався туго. Чисельність членів профспілок внаслідок їх перерестрації в окремих організаціях скоротилася.

Потребує вивчення також проблема виборів до рад, внаслідок яких у 1920 р. більшовики отримали переважну більшість місць у повітових (70%) та губернських (86%) їх виконкомах, незважаючи на незадоволення радянською владою значної частини виборців⁷¹.

Напередодні виборів антибільшовицькі настрої були поширені навіть серед робітників Донбасу, що вважався цитаделлю більшовиків. Про це засвідчили мітинги, які відбувались на металургійних заводах Новоросійського товариства в Юзівці, на котрих їх учасники не давали виступати більшовикам, підтримуючи есерів і меншовиків. У зв'язку з цим начальник Особтрудоармії В. Даубе запропонував ЦК КП(б)У вжити рішучих заходів для зміни на цих підприємствах політичної ситуації⁷².

Як «несприятливі для радянської влади» характеризувалися державними органами політичні настрої залізничників. За інформацією управління Південної залізниці, що стосується квітня 1920 р., її працівники «повсюдно висловлювали осуд на адресу радянської влади» за неспроможність забезпечити робітників одягом і взуттям, стримати галопаючі ціни на продукти та промтовари та встановити тарифні ставки, котрі б забезпечували належний рівень зарплати⁷³. Зважаючи на наступ врангелівських військ та військ Ю. Пілсудського, такі настрої були особливо небезпечні для більшовиків.

Несприятлива ситуація склалася для них і на Київщині. Через небажання робітників захищати радянську владу повстанська армія, очолювана Ю. Тютюнником, розгромила у травні 1919 р. більшовицькі ревкоми у Каневі та Черкасах. «Примиренські настрої», коли робітники не бажали брати участі у воєнних діях, за свідченням С. Косіора, у той час були поширені й в інших містах та містечках губернії. Хиткими залишалися позиції більшовиків також на Поділлі та Волині⁷⁴.

⁷⁰ Там само. — Спр. 196. — Арк. 8.

⁷¹ *Король В.Ю.* Вказ. праця. — С. 300.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 201. — Арк. 150.

⁷³ Там само. — Спр. 311. — Арк. 5 зв.

⁷⁴ Там само.

Паніка напередодні наступу Н. Махна на початку травня 1920 р. охопила робітників Катеринослава. Місто було оголошено у стані облоги, а радянська влада, яка, за висловом місцевого редактора газети «Известия», «мала б бути рятівницею і позбавити від всіх бід, встановивши порядок, на жаль, не справляється зі своїм завданням. На залізницях [була] анархія, розкрадання, все забито мішечниками, за браком хліба в губернії у місті голод і дорожнеча». Серед жителів Катеринослава поширювалися чутки, що Махно вже зайняв однойменний повіт, Верхньодніпровськ, Кривий Ріг та інші місцевості, й розстрілює більшовиків. Робітники розбігалися, не бажаючи боронити радянську владу. В Катеринославі знову повторилася ситуація, яка неодноразово виникала під час наступу німців, Григор'єва та денікінців, коли більшовики, залишившись без підтримки населення, майже без бою здавали міста противнику⁷⁵.

Проблеми у взаємовідносинах між робітниками та представниками радянської влади виникли навіть у столичному Харкові, де їх незадоволення спричиняли зловживання владою з боку радянсько-партійних працівників. Тому, коли місцеві органи ЧК викрили в травні 1920 р. посадові злочини членів Петінського райкому КП(б)У й розстріляла їх за розкрадання державного майна, робітники раділи, заявляючи, що тільки надзвичайна комісія спроможна позбавити партію від бандитів. Це викликало серйозне незадоволення і занепокоєння міськкому КП(б)У⁷⁶.

«Неважним», за оцінкою інформаційного відділу ЦК КП(б)У, залишався настрій миколаївських робітників. Тому губернський комітет КП(б)У вирішив «назавжди покінчити зі шкурним елементом на заводах»: закрив цитадель меншовицького впливу завод «Наваль», розпустив всіх робітників й оголосив набір нових через атестаційну комісію, яка не допускала тих, хто скомпрометував себе підтримкою меншовиків. Одночасно він призначив нову адміністрацію, організував партколективи в цехах та провів перевибори завкому за списками комфракції⁷⁷.

Репресивні заходи було застосовано й стосовно єлисаветградських меншовиків, які очолювали місцеві профспілки. Проте на окремих підприємствах міста посилювався вплив УКП, завдяки чому, за даними Миколаївського губкому КП(б)У, «місцями проявлялися тенденції до українізації рад». Й хоча «міське населення, — за його оцінкою, — загалом ставилося [до радянської влади — *Авт.*] задовільно», ситуація не була стабільною, оскільки «в разі найменшого тиску [з боку партії — *Авт.*] і під впливом провокаційних чуток населення починало негативно ставитися щодо комуністів»⁷⁸.

Політичні настрої київських робітників змінилися на користь більшовики лише у липні 1920 р. На загальноміській робітничій конференції, проведеній у цей час, їхні резолюції підтримала переважна більшість делегатів⁷⁹.

⁷⁵ Там само. — Спр. 201. — Арк. 158.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. — Спр. 196. — Арк. 48.

⁷⁸ Там само. — Арк. 85–86.

⁷⁹ Там само. — Спр. 195. — Арк. 262.

Як «апатичний, дещо знервований, але загалом радянський» у цей час характеризувався інформаційним відділом ЦК КП(б)У настроїв катеринославських робітників. Таку оцінку відділ дав, незважаючи на організацію робітниками мітингів протесту з приводу затримки постачанням хлібом на деяких підприємствах міста⁸⁰.

Незадоволення владою більшовиків назрівало в липні 1920 р. й у Донбасі. Так, у Горлівці, де радянські органи, за даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, виявили повну непрацездатність, а рудники Південноросійського товариства не працювали, «настрій робітників був поганим, ніякого впливу партії не відчувалося, профспілки також не діяли, [а серед гірників — *Авт.*] помічалися часті невиходи на роботу». Як «непевні», незважаючи на зростання видобутку вугілля на шахтах, характеризували настрої енаківських робітників. Причиною цього була неспроможність райцентру налагодити роботу на периферії через брак партійно-радянських працівників. Проте у Маріупольському та Костянтинівському районах шахтарі не скаржилися на місцевих керівників до губернського виконкому, що стало підставою для висновку інформвідділу про їх цілковиту «довіру до радянської влади та революційний настрої»⁸¹.

У пригніченому стані, очікуючи падіння радянської влади через повстання у козацьких станицях, перебували таганрозькі робітники. Заворушення аж до страйків із приводу організації ударних бригад та поганого продовольчого постачання членів неударних, виникали на рудниках Макіївського району. Такому розвитку подій сприяла агітація меншовиків і підтримка незадоволених із боку деяких партійно-радянських органів та профкомів. Конфліктну ситуацію, що виникла в цьому районі, вдалося розв'язати адміністративно-репресивним шляхом, заарештувавши місцевих керівників і звільнивши з роботи учасників страйків, замінивши їх мобілізованими з Росії гірниками.

Але репресії не залякали робітників. На початку серпня 1920 р. головною причиною їх страйкових виступів у Донецькому регіоні стало незадоволення першочерговим забезпеченням пайками ударних бригад та рудників за рахунок неударних. Це підтвердили страйк на руднику «Золоте» Мар'ївського району та заворушення на Іванківському руднику Алмазного району. Гірники вимагали надання статусу ударних усім працюючим бригадам, а в іншому разі загрожували страйком⁸².

Недовірливими та озлобленими з причини пільгового забезпеченням продовольством ударників стали у серпні — вересні 1920 р. настрої шербинівських шахтарів. Домагаючись його скасування, вони скликали з'їзд уповноважених районного кооперативу, на котрому заявили про необхідність «зрівняти в постачанні продовольством робітників неударних рудників нарівні з ударними»⁸³.

У липні–серпні того ж року ослабили позиції більшовиків Одеси. За визнанням губкому КП(б)У, її містком втратив зв'язок з пролетарським

⁸⁰ Там само. — Спр. 196. — Арк. 33, 70–71.

⁸¹ Там само. — Арк. 285.

⁸² Там само. — Спр. 196. — Арк. 1–2.

⁸³ Там само. — Спр. 312. — Арк. 5, 6, 99.

середовищем, а виконком міськради та рада професійних спілок не встановили його. Тому ставлення робітників до радянської влади характеризувалося як «стримане, вичікувальне». Щоб зміцнити свій вплив на них, губком розпочав залучати їх до лав КП(б)У (у вересні 1920 р. було прийнято 200 осіб), посиливши керівництво комфракціями профспілок і активізувавши боротьбу з УКП(б). Внаслідок її ліквідації до лав міського осередку більшовиків увійшли 150 колишніх укапістів⁸⁴.

Незважаючи «на досить стримане ставлення до КП(б)У», одеські робітники залишалися байдужими й до закликів інших партій. Вони не підтримували виступи представників місцевого осередку меншовиків, які намагалися провалювати пропозиції партійних фракцій більшовиків на загальних зборах та пленумах міської ради профспілок. Всупереч сподіванням меншовиків, одеські робітники підтримали рішення про мобілізацію членів професійних спілок на село у зв'язку з проведенням «кампанії тиску на куркуля й допомоги незаможнику», яку оголосив ЦК КП(б)У⁸⁵. Вони, за свідченням губкому КП(б)У, виявили під час проведення кампанії «...особливу енергію, реквізуючи у деяких місцях, незважаючи на інструкції, курей, гусей і т. ін. Внаслідок цього серед [сільського — *Авт.*] населення розповсюджувалися всілякі чутки й підвіз продовольства до міст скоротився»⁸⁶.

Протилежну позицію щодо участі у здійсненні продрозверстки зайняли у вересні 1920 р. робітники Катеринослава, що спочатку гальмували її проведення «пасивним спротивом», а потім під впливом місцевих меншовиків перейшли до більш рішучих дій. Так, працівники міського трамваю, а також металурги заводу «Шодуар Б» проголосували на загальних зборах проти організації продзагонів, а ремонтні робітники в залізничних майстернях міста розпочали підготовку до страйку на знак протесту мобілізації на село для проведення «кампанії тиску на куркуля»⁸⁷.

Щоб попередити поширення опозиційних виступів трудівників, Катеринославський губком КП(б)У застосував тактику «залізної руки» стосовно саботажників кампанії: ухвалив директиву про покарання за непокору радянській владі та як пробну кулю для його здійснення закрив трамвайну службу, змусивши її керівництво розрахувати всіх працівників, щоб набрати нових. Звільнених, як злісних саботажників, залежно від тяжкості «злочину», було ув'язнено у концентраційному таборі або відправлено на фронт⁸⁸.

Щодо тих, котрі боявся опиратися, застосовувалися агітаційно-пропагандистські заходи, до яких для наочності залучалися члени комнезамів. Їхні виступи на загальних зборах робітників із закликами «підтримати боротьбу з куркулем» мали неабиякий вплив. Водночас відносно тих, котрі не піддавалися агітації, вживалися заходи залякування. На заводи і фабрики направлялися групи

⁸⁴ Там само. — Спр. 196. — Арк. 48.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. — Арк. 73.

⁸⁷ Там само. — Арк. 75.

⁸⁸ Там само.

агітаторів, які під час обходів по цехах та дільницях пояснювали робітникам, що «всі, хто піде проти радянської влади та її починань, будуть взяті «в залізний кулак». Врешті-решт губкому КП(б)У «вдалося зламати і розбити обивательські шкурні настрої» серед робітників⁸⁹.

Звичайно у багнети зустрічали робітники державні заходи, спрямовані на встановлення твердої залежності оплати праці від її кваліфікації та продуктивності. Це пояснювалося тим, що вони розраховували на невпинне підвищення оплати праці в умовах радянської влади, незалежно від її продуктивності⁹⁰. Їх незадоволення спричинили не тільки заміна погодинної системи оплати праці відрядною, а й тарифна реформа, що мала уніфікувати її по професіях. Проти введення єдиних тарифів, що не забезпечували прожиткового мінімуму, виступили навіть і деякі профспілкові працівники. Щоб добитися їх запровадження, влада мусила вдаватися до переобирання фабзавкомів, делегатського активу й правлінь професійних спілок. Так було, зокрема, зроблено на металообробних заводах Одеси та у місцевому правлінні профспілки металістів⁹¹.

Без ентузіазму зустріли робітники, навіть деякі члени КП(б)У, також кампанію з організації недільників. Для боротьби з невиходами на роботу в скасовані вихідні застосовувалися не тільки виховні, а й адміністративні заходи. Саботажників соціалістичної праці проробляли на загальних зборах та у заводських часописах, а коли вжиті заходи не допомагали мобілізували на виконання трудової повинності. Членів КП(б)У, крім того, карали партійними стягненнями, аж до виключення з партійних лав.

Обурення робітників спричиняла політика мілітаризації праці, запровадження якої розпочалося з трудових мобілізацій на виконання певних робіт та завершилося примусовим закріпленням працівників за певними підприємствами й створенням трудових армій із демобілізованих червоноармійців. Роздратування мобілізованих загострювала неспроможність держави забезпечити їх житлом, продовольством і одягом, а також недотримання вимог щодо оплати праці за трудовою повинністю⁹².

Масовим проявом опору проведенню трудових мобілізацій було трудове дезертирство. Досить показовий факт з цього приводу навів у виступі на Харківському губернському з'їзді комітетів праці один з делегатів. Він повідомив, що з декількох десятків мобілізованих і відправлених до столиці теслярів через два тижні всі вони опинилися вдома⁹³.

Поряд із прихованим опором трудящих запровадженню підневільної праці іноді мали місце випадки відкритого виявлення ними незадоволення в формі

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ *Илюхов А.* Как платили большевики: политика советской власти в сфере оплаты труда в 1917–1941 гг. — М., 2010. — С. 40.

⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 196. — Арк. 78.

⁹² *Рейхель М.* Трудовая повинность на Украине // Коммунист. — X., 1921. — № 6. — С. 30.

⁹³ *Борисова Л.В.* Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — М., 2006. — С. 60.

страйків і демонстрацій. Вони ініціювалися опозиційними партіями, які закликали робітників «не працювати під нагайками комісарів, а припинити рабство». Розповсюджувалися ними й анонімні листівки із відповідними закликами⁹⁴.

Щоб подолати опір робітників, уряд встановив кримінальну відповідальність за невиконання трудової повинності. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1921 р. «Про трудове дезертирство та організацію боротьби з ним», особи, що ухилялися від встановленого обліку чи реєстрації або приховували свою спеціальність і не з'являлися на роботу, вважалися дезертирами й переслідувалися. Залежно від форми прояву цього явища вони підлягали арешту строком до 2-х тижнів або примусовій праці в штрафних трудових частинах терміном на півроку. «Злісні дезертири», котрі неодноразово ігнорували виконання цієї повинності, підлягали суду революційних трибуналів⁹⁵.

Для їх виявлення активно залучалися самі робітники. На виробництві засновувалися «товариські дисциплінарні суди», які мали стежити за дотриманням трудової дисципліни. Їм надавалося право знижувати зарплату порушникам останньої, залучати їх до надурочних робіт або переводити на примусові, а у виняткових випадках передавати їхні справи на розгляд революційних трибуналів, що могли застосовувати до них вищу міру покарання. Державні комітети праці, очолювані військовими комісарами, організовували масові облоги на «нероб» та «ледарів». Для їх проведення створювалися спеціальні воєнізовані підрозділи в місцевих органах праці.

Репресії з боку влади залякували робітників, спричиняли їх політичну апатію. Іноді страх перед представниками влади і заводським начальством стримував навіть їх виробничу самодіяльність⁹⁶.

Зникнення відкритої опозиційності трудівників, на зміну якій прийшло угодовство, підтверджують дані довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У про політичне становище в Україні у вересні 1920 р. В ній зазначалося, що робітники мало цікавилися політичним життям, іноді, як у Кременчуцькій губ., їх не бентежили навіть чутки про війну й проблеми постачання по картках. Водночас на Одещині вони, навпаки, жваво цікавилися чутками, особливо щодо воєнних дій у Криму та про результати партійної чистки. Настрій робітників у цих губерніях, як і у Катеринославській та Київській, загалом характеризувався інформаційним відділом як «спокійний» чи «задовільний». Навіть незважаючи на прояви їх незадоволення в зв'язку з постійними затримками у виплачуванні зарплати, зривами продовольчого постачання й невиконанням зобов'язань щодо забезпечення працівників шкідливих виробництв захисним одягом⁹⁷.

Щоправда, конформізм робітників не означав їх повної скованості. Час від часу на фабриках і заводах виникали нетривалі спалахи протесту в формі

⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 328. — Арк. 104.

⁹⁵ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ УСРР). — 1921. — № 2. — Ст. 44.

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 269. — Арк. 5 зв.

⁹⁷ Там само. — Спр. 196. — Арк. 86.

страйків та заворушень. У матеріалах інформаційного відділу ЦК КП(б)У про політичне й економічне становище в УСРР зазначалося лише про ті з них, що мали місце у Донбасі.

З вересня по жовтень 1920 р. в цьому регіоні було зафіксовано 44 страйки і заворушення. Причиною їх одночасного виникнення на деяких рудниках у середині вересня була невидача продовольства за участь у загальнодонецькому недільнику (12 вересня того року). За оцінкою Політичного відділу мілітаризованої промисловості і трудових військ Донецького басейну, це стало «підставою для того, щоб робітники поставилися із недовірою до радянських органів і ПВ Донбасу». «Мовчазно-тривожні настрої» серед гірників спричинив зокрема й арешт учасників страйку на шахті № 8 Центрального району⁹⁸.

Незважаючи на незадоволення тяжкими умовами праці та життя, робітники підтримували радянську владу й коли виникла загроза повалення більшовиків Врангелем, вони, за свідченням інформаційного відділу ЦК КП(б)У, «виявили готовність встати під рушницю для боротьби з ним»⁹⁹. Серед мобілізованих, наприклад, у Щербинівському районі 60% становили добровольці¹⁰⁰. Багато число робітників пішло на фронт за власним бажанням і з інших промислових центрів. У Харкові 30% новобранців було добровольцями, в Олександрівську — 64%, а серед членів спілки металістів у Миколаєві — 75%¹⁰¹.

В листопаді 1920 р., за оцінкою Політичного відділу Донбасу, у цьому регіоні склалося «найбільш спокійне становище [порівняно з попереднім часом — *Авт.*] для поглиблення політичної роботи». Таку характеристику було дано, незважаючи на деморалізаторський вплив нальотів «бандитських угруповань» на радянські заклади, шахти й заводи в південних районах і наступ білогвардійців, що зумовлювалося переходом профспілок до активного співробітництва з владою та створенням комосередків на більшості рудників¹⁰².

На початку наступного року суспільно-політичні настрої робітників в Україні не стали більш стабільними та однозначними. За оцінкою інформаційного відділу ЦК КП(б)У, «настрій робітників бажав кращого», наприклад, в Олександрівську, де «на безпартійній робітничій конференції... виявилось вороже ставлення до радянської влади, особливо [з боку — *Авт.*] залізничників»¹⁰³.

Навпаки, у Києві позиції більшовиків зміцніли. Їм вдалось організувати заводські осередки КП(б)У й переобрати завкоми в артилерійських майстернях «Арсенал» й Південноросійському машинобудівному заводі, а також правління спілок друкарів та металістів, котрі раніше перебували під впливом опозиційних партій¹⁰⁴.

⁹⁸ Там само. — Спр. 311. — Арк. 5, 7.

⁹⁹ Там само. — Спр. 196. — Арк. 139.

¹⁰⁰ *Реєнт А.П.* Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.). — К., 1984. — С. 146.

¹⁰¹ *Зозуля І.А., Суворий А.Ф.* Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні у період громадянської війни. — К., 1979. — С. 76.

¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 311. — Арк. 113.

¹⁰³ Там само. — Спр. 435. — Арк. 4.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 46.

Існувала реальна можливість перетворення в українську вандею Одеси. Різке погіршення у лютому 1920 р. її продовольчого й паливного постачанні, в зв'язку з виконанням завдання по постачанню хлібом та фуражем Москви у розмірі 40 вагонів щоденно, спричинило, за оцінкою губкому КП(б)У, «велике незадоволення і заворушення серед робітників», яке у другій половині січня почало переростати в «рух проти комуністичної партії». Надати цьому процесу організованого характеру намагалися рештки опозиційних партій. У тому ж місяці, за їх ініціативою, на ряді одеських підприємств було скликано збори, на яких робітники виступали з вимогою «вільних профспілок та вільних виборів» й охоче вислуховували правих есерів і меншовиків. На знак протесту проти політики більшовиків було проведено дві терористичні акції — підпал шкіряного заводу Баханова та напад із метою пограбування на державний млин¹⁰⁵.

Розуміючи неможливість ліквідації політичної кризи шляхом репресій, губком КП(б)У ужив соціально-економічних й організаційно-агітаційних заходів. По-перше, ухвалив постанови про безкоштовний пайок, організацію громадського харчування для трудящих міста і послаблення боротьби з дрібною спекуляцією. По-друге, він скликав засідання пленуму губпрофради з представниками професійних спілок і фабзавкомів для з'ясування становища на місцях і організації політичної дискредитації у пролетарському середовищі правих есерів і меншовиків. По-третє, губернський комітет зміцнив зв'язок із робітничими масами, залучивши 650 політично лояльних робітників до лав партії¹⁰⁶.

Ситуація почала змінюватися на користь більшовиків. У березні 1920 р., за свідченням Одеського губкому КП(б)У, «політична обстановка, в якій проходила робота нашої партійної організації ... була дещо іншою, ніж та, що складалася у лютому. Антирадянські настрої в робітничих масах, властиві для лютого, почали змінюватися у березні на кращий бік. Кронштадтські події дали нам змогу розвинути знову агітацію в робітничих масах. Проте потрібно визнати, що відгук був неодностайним. У частини одеського пролетаріату ми зустріли свідому підтримку, частина (металісти, водники) зайняли вичікувальну й стриману позицію. На деяких зборах наші резолюції проходили одностайно, на інших — вони збирали лише третину чи половину голосів, а інші утримувалися. Резолюції меншовиків і синдикалістів успіху не мали. Загалом настрої робітників не являють собою того, що вони являли в лютому, — активно-антирадянські. Становище наших осередків на підприємствах у зв'язку з цим покращується»¹⁰⁷.

Зміцненню політичної ситуації в Одесі сприяли перевибори міської ради, проведені у квітні 1921 р. Завдяки їм вдалося остаточно усунути від влади представників опозиції. Це підтвердили дані про їх результати, що відбувалися за активною участю робітників та дали перемогу більшовикам. За даним губкому КП(б)У, склад міськради на 70% було сформовано з членів правлячої

¹⁰⁵ Там само. — Арк. 90.

¹⁰⁶ Там само. — Спр. 523. — Арк. 1–2.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 12–13.

партії, 28–29% — безпартійних і лише 1–2% з представників меншовиків і анархістів. Через репресії з боку органів ЧК останні майже не мали можливості висувати своїх кандидатів і тому були змушені або закликати до бойкоту виборів, або балотуватися як безпартійні, чому також перешкождали чекісти. Підтримку більшовиків з боку робітничих мас забезпечило проведення виборів під гаслом залучення безпартійних депутатів до радянського будівництва, що реалізовувалося шляхом їх направленням на відповідальні посади¹⁰⁸.

Внаслідок загострення продовольчої кризи влітку 1920 р. політичні настрої робітників Одеси почали змінюватися не на користь більшовиків. Хвилю страйків, що прокотилося з цієї причини на ряді підприємствах міста, було жорстоко придушено¹⁰⁹.

Хвилювання через незадовільне продовольче постачання у той час розпочалися навіть серед столичних робітників та шахтарів Донбасу, котрі забезпечувалися краще, за інших. За матеріалами довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У про становище в радянських установах і промислових підприємствах Харкова від 16 червня 1921 р., настроїв столичних пролетарів характеризувався як «пригнічений», а іноді як «ворожий». Їх не цікавило нічого, окрім можливості налагодження товарообміну із селом у зв'язку із запровадженням колективного постачання ударних підприємств. У таких умовах активізувалася антибільшовицька агітація з боку опозиційних партій та поширювалися відповідні розмови серед безпартійних робітників. Зокрема ткали з панчішної фабрики висловлювали незадоволення з приводу того, що під час скорочення штатів «викидають робітників на вулицю». Крім того, в довідці інформаційного відділу фіксувалися факти організованого прояву негативного настрою робітників через погане постачання у формі страйків — на заводах будівельному, де до їх учасників приєдналися деякі члени заводського осередку КП(б)У, та на електро-механічному «Загальної компанії електрики» («Світло шахтаря»), під час якого, окрім економічних, висувалися політичні вимоги — про «розкріпачення» робітників¹¹⁰.

Через недоотримання продовольчого забезпечення пролетарі саботували заклики влади щодо зміцнення трудової дисципліни і підвищення продуктивності праці на підприємствах у всіх без винятку губерніях України, виробляючи в робочий час побутові товари для обміну на продукти та відправляючись з цією метою на село. Політична ситуація дестабілізувалася навіть у Донецькому регіоні, де настроїв городян у серпні визначався як «напружений», а робітників, як у Таганрозі, — «поганий». Через неспроможність влади покращити продовольче постачання робітників, страйки, що охопили з цієї причини провідні промислові підприємства міста — металургійний, кабельний і балтійські заводи були придушені шляхом зупинки страйкуючих підприємств та розрахунку їх працівників. У відповідь на економічний терор робітники продовжили економічну боротьбу. Під час набору робочої сили на зупинені підприємства вони не

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 22.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 72.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 169.

поспішали працевлаштовуватися, вимагаючи від заводууправлінь задоволення вимог, висунутих під час страйку. Тому у конфлікт втрутилося Центральне правління важкої промисловості, у підпорядкуванні якого перебували зупинені підприємства, яке вирішило подовжило економічні репресії проти робітників, відкладаючи пуск закритих заводів на місяць¹¹¹.

Тривожним залишалось становище в Юзівському повіті, де на шахтах та металургійних підприємствах пайок не видавався від декількох днів (Юзівський завод) до двох тижнів (Макіївський завод), що створило сприятливий ґрунт для поширення антирадянської агітації й опозиційних настроїв робітників, котрі органи ЧК намагались ліквідувати шляхом репресій¹¹².

Особливо небезпечними для влади виявився конфлікт між робітниками і адміністрацією залізничних майстерень і депо в Катеринославі, де страйк, що відбувався з 26 квітня по 8 травня під гаслами покращання продовольчого постачання, припинення репресій з боку ЧК та скасування трудової повинності, переріс у намагання зняти керівника управління залізницею й збройну сутичку з міліцією.

Запобігти поширенню страйку на інші підприємства міста й поновити порядок вдалося лише завдяки репресивним заходам — закриттю залізничних майстерень та депо та звільненню їх працівників, арешту призвідників виступу й навіть застосуванню військової сили для застрашування його учасників¹¹³.

Організаторів страйку в залізничних майстернях Нижньодніпровська було засуджено залежно від визнання революційним трибуналом міри їх провини перед радянською владою, від трьох років позбавлення волі під вартою і громадсько-примусових робіт до вищої міри покарання — розстрілу. Для звинувачених, які визнали свою провину перед «робітничо-селянською владою», судові покарання було замінене на «громадсько-пролетарський осуд».

Активну допомогу репресивним органам у попередженні і придушенні страйків надавали професійні спілки. Спочатку вони вживали заходів дисциплінарного впливу щодо їх учасників — позбавляли їх профспілкового членства та відповідно продовольчого забезпечення за картками, однак незабаром почали брати безпосередню участь в арештах призвідників страйків, згідно з рішенням наради тимчасового заступника секретаря ЦК КП(б)У Г. Петровського із секретарем Харківської губЧК Радіним і членом колегії ВУЧК Рославцем, що відбулася 23 червня 1921 р.¹¹⁴

Незважаючи на жорсткі обмеження страйкового руху на державних підприємствах, робітники все ж наважувалися захищати свої класові інтереси шляхом страйкової боротьби. На жаль, не має даних про кількість їх страйків і заворушень в 1921 р., оскільки централізований облік було налагоджено лише в

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. — Арк. 6, 9.

¹¹⁴ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — К., 2004. — С. 223–224.

наступному році¹¹⁵. Проте відомо, що їх головною причиною було незадоволення продовольчим постачанням, оскільки восени в Україні розпочався голод.

Як і раніше негативні настрої робітників спричиняли політика мілітаризації праці, котру законодавчо було скасовано в квітні 1921 р., а також реформа управління промисловістю, що усунула професійні спілки від участі в ньому. Під час дискусії про ці спілки, що розгорнулася напередодні X з'їзду РКП(б), який мав визначити їх роль та завдання в умовах нової економічної політики, частина робітників-комуністів, невдоволена запровадженням єдиноначальності управління промисловістю, підтримала анархо-синдикалістський ухил у керівництві правлячої партії, що отримав назву «робітнича опозиція». Регіонами її найбільшого впливу були Харків, Київ, Миколаївська і Волинська губернії, а форпостом у профрусі — спілка робітників металістів¹¹⁶.

Гасло про «вільну працю» почало зникати з суспільних дискусій з кінця весни 1921 р. у зв'язку зі скасуванням політики її мілітаризації, й восени того ж року про нього майже перестали згадувати. Окремі рецидиви обговорення останньої в зазначений час пояснювалися повільністю у проведенні нового трудового законодавства.

Робітники недовірливо поставилися до нової економічної політики. Зокрема їх непокоїла денационалізація дрібної промисловості та передання у концесію ряду підприємств. Це, вони міркували, могло призвести до поновлення їх експлуатації з боку закордонних співвласників або орендарів радянських шахт, заводів і фабрик. У зв'язку з цим, наприклад, на Донбасі поширювалися чутки, що кодекс законів про працю» скоро буде скасовано й повністю поновлено капіталістичний лад¹¹⁷. Але, до відкритого протесту з боку робітників справа не доходила. Їх збори автоматично схвалювали передачу в оренду та концесії підприємств. Ані обговорень, ані спорів не було.

Жваво робітники обговорювали інший «непівський захід» — введення плати за комунально-побутові послуги, котре безпосередньо відбивалося на їх матеріальному становищі. Однак суттєвої протидії запровадженню останньої також не було. Її сприйняли як неминучість, обумовлену об'єктивними причинами. Суперечки спричиняло інше: відставання тарифних ставок при нарахуванні заробітної плати від зростання цін.

Гостро реагували робітники і на інші фінансові наслідки запровадження ринкових відносин. Невдоволення переходом до вільної торгівлі значною мірою пояснювалося побоюваннями щодо скасування централізованого забезпечення по картках в умовах наростання продовольчого й товарного дефіциту. Тим не менш, у зв'язку з кризою політики «воєнного комунізму» деякі з робітників почали усвідомлювати безперспективність державної монополії на хліб¹¹⁸. Проявами ринкової свідомості при всій її нестійкості та неукоріненості у

¹¹⁵ Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. — М., 1998. — С. 56.

¹¹⁶ Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. — С. 72.

¹¹⁷ ЦДАГО України, Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 523. — Арк. 169.

¹¹⁸ Лившин А., Орлов И. Власть и общество: диалог в письмах. — М., 2002. — С. 135.

пролетарському середовищі були поодинокі випадки протестів проти продрозкладки і беззаконня з боку продзагонів. Один із них мав місце у грудні 1920 р. в Києві, коли делегати безпартійної робітничої конференції висловилися за заміну продрозкладки продподатком. За це їх було розігнано керівництвом профспілки¹¹⁹.

В умовах широкого існування у робітничому середовищі зрівняльних настроїв велике значення в суспільних дискусіях про владу займало питання про пільги та пайки «відповідальних працівників»¹²⁰. Це було пов'язане з тим, що на місце дореволюційної майнової нерівності прийшла статусно-ієрархічна, а на зміну старій привілейованій еліті — нова комуністична.

На X з'їзді РКП(б) звинувачення на адресу партії щодо її відриві від пролетарських мас висунули представники «робітничої опозиції». Зокрема О. Коллонтай у своєму виступі підкреслила: «На зборах трапляється, що коли вкажеш на комуніста, котрий користується довірою мас, то про нього кажуть, що він і на комуніста не схожий, оскільки до нього є довіра, він не такий, як інші»¹²¹.

У березні–квітні 1921 р. тема взаємовідносин членів РКП(б) із безпартійними зайняла важливе місце в партійній дискусії. Основними її сюжетами були: ускладненість для безпартійних висунання на відповідальні посади, недовіра до безпартійних робітників та обвинувачення у контрреволюційності (у відповідь на критику з їх боку), наявність партійних пільг і привілеїв, снобізм та чванство окремих комуністів.

Поширенню негативного ставлення робітників до рядових комуністів сприяло те, що саме вони були виконавцями заходів, котрі навряд чи сприяли підвищенню їх авторитету в пролетарському середовищі: брали участь в обшуках на прохідних підприємств, допомагали адміністрацій і фабзавкомам здійснювати прикріплення працівників до «своїх» підприємств, стягували з них штрафи у разі порушення трудової дисципліни, ініціювали надурочні роботи, збирали інформацію про неблагонадійних осіб та передавали її в ЧК.

Але, незважаючи на випадки проти окремих представників правлячої партії чи критику деяких заходів влади, робітники або утримувалися в масі своїй від її загальних оцінок, або висловлювали їх у колективних резолюціях, які не варто вважати мірилом їх індивідуальних настроїв. Схвалювати політику більшовиків у цілому і виступати одночасно проти ряду її складових — цей парадоксальний феномен нерідко спостерігався у робітничому середовищі у роки громадянської війни.

Точкою відліку в переломі взаємовідносин робітників із правлячою партією слід вважати кронштадські події, оскільки у той час на підприємствах не було зафіксовано жодного конфлікту, так чи інакше пов'язаного з ними. Позицію робітників визначило декілька факторів: насторожене ставлення їх до матросів, співчуття до «жертв Кронштадта», на якому зауважувалося в довідках, а також

¹¹⁹ Павлюченков С.А. Указ. соч. — С. 160.

¹²⁰ Яров С.В. Указ. соч. — С. 59.

¹²¹ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 323.

побоювання бути або зарахованими до контрреволюції, або мобілізованими на фронт. Не варто скидати з рахунків і той факт, що інформація про повстання дійшла до робітників у специфічному агітаційному оформленні. Незважаючи на пасивне ставлення більшості робітників до повстання, деякі засуджували його. Крім того, маси на той час були стомлені від війни, від різних варіантів облогового становища й пов'язаних із цим безчинств, від неминучих «чисток», які були супутниками майже всіх цих трагічних ситуацій. Не менш важливим чинником, що впливав на зміну ставлення робітників до комуністів, було скасування у квітня 1921 р. пайків «відповідальних осіб».

Узагальнюючи історію взаємовідносин робітників і правлячої партії в умовах переходу до нової економічної політики, слід зазначити їх нестабільність. Елементарність і швидкість перепадів політичних настроїв робітників можна вважати одним із проявів їх політичної апатії. Вони виникали через відсутність у багатьох із них певної політичної програми й ідеологічних засад відповідної поведінки. Причини змін політичних поглядів робітників визначалися їх матеріальним становищем, яке стало вирішальним у формуванні масових соціальних конфліктів.

Економічний протест в колективних документах останніх, частково не без впливу соціалістів, нерідко трансформувався в політичний реєстр. Тим самим їх позиції надавався політичний зміст, що первісно був відсутнім.

Симпатії робітників до соціалістичної опозиції ініціювалися скоріше неприйняттям урядового курсу, ніж прихильністю до їх політичних програм. Тобто співчуття соціалістам було однією з форм політичної критики. В міру того, як втрачали громадську значимість об'єкти критики, з боку робітників зменшувалося і співчуття соціалістам. Їх інтереси часто-густо обмежувалися лише побутовими та матеріальними вимогами.

Участь у страйках і виступах проти офіційних профспілок виникали як наслідок конфліктів в економічній сфері. Вони мали і політичний контекст, будучи викликом владі в радянській Україні. Певні акції, котрі опосередковано свідчили про більшовицькі настрої робітників — вступ до компартії та Червоної гвардії, підтримка робітничого контролю й націоналізації підприємств — нерідко зумовлювалися не політичними причинами, а побічними обставинами, в яких був відсутній політичний момент: намагання до матеріального статусу, спробами отримати стабільний і надійний зарібок, бажанням підвищити свій соціальний статус.

V.2. Робітничий клас під час нової економічної політики

Примари конституційних свобод. Ліберальні цінності не були укорінені у суспільній свідомості робітників України. Однак завдяки соціальній стабілізації, досягнутій в перше десятиріччя радянської влади, посилювалися тенденції до появи паростків конституційної свідомості. Соціальне й політичне середовище ставало більш прогнозованим, що приводило до зростання нормальності в масовій психології. У листах до державних органів починають проявлятися

мотиви, що мало відчувалися в період громадянської війни: сумніви у благоговірності монопартійності, вимоги свободи слова і навіть політичного та ідеологічного плюралізму. Проте подібні настрої не можна вважати масовим явищем.

Свободу слова більшовики розуміли поза зв'язком із правом критики радянської влади. Але коли спочатку ці обмеження поширювалися на «колишні експлуататорські класи» й опозиційні партії, то в міру зміцнення режиму відбувалося все більше звуження сфер, відкритих для критики. За твердженням О. Лівшина та І. Орлова, це відбилося, зокрема, на діяльності робкорів, інститут котрих було створено в 1923 році¹²². Наступ на їхні права розпочався з боку місцевих керівників. Форми перешкоджання ними діяльності громадських кореспондентів були різноманітними: від вилучення газет, у яких друкувалися викривальні статті, та викликів робкорів на «ковдру для промивки мозку» до репресій проти них, аж до звільнення їх із роботи та ув'язнення за липовими звинуваченнями в наклепах. Намагаючись захистити свої права, репресовані зверталися зі скаргами на тих місцевих керівників, що їх переслідували, до редакцій газет, з котрими співробітничали.

Розв'язання конфліктів, пов'язаних із переслідуванням робкорів, нерідко затягувалося на роки. У редакціях районних часописів нерідко їх листи «клали під сукно». До того ж контрольні органи не поспішали з перевіркою фактів, викладених у них, а радянські й господарські — з відповіддю на запити про зловживання їхніх працівників, які надходили від органів Робітничо-селянської інспекції (РСІ). Так само «реагували» і місцеві правоохоронці, що досить часто гальмували розслідування справ про зловживання місцевих керівників, а в разі підтвердження відповідних фактів не порушували кримінальних справ проти них. Тому робкори просили редакторів передати копії їхніх дописів, минаючи місцеві органи, безпосередньо до прокуратори республіки, яка не залишала скарги без розгляду. Це, наприклад, показала історія листування редакції газети «Більшовик Полтавщини» з державними контрольними й виконавчими органами з приводу справ, пов'язаних із переслідуванням робсількорів. За даними редакції, із 163 запитів по таких справах, поданих за перші три місяці 1928 р. на дорозслідування до органів РСІ, окрвиконкому і прокуратури, відповіді було отримано лише по 11 з них. Користуючись таким прикриттям, посадовці не боялися викриттів. Про це свідчив факт, що редакція вище згадуваного часопису отримала лише 18 пояснень — переважно голослівних спростувань чи виправдань на 360 запитів, надісланих за вказаний період до органів влади із приводу сигналів робкорів про неправомочні дії їхніх працівників¹²³.

Зважаючи на практичну безкарність місцевих керівників, громадські кореспонденти почали підписувати свої листи псевдонімами. Потік анонімних дописів невпинно зростав. Проте їхні «герої» будь-якими шляхами намагалися дізнатися про справжні прізвища своїх «кривдників». Коли ділові чи особисті зв'язки, або адміністративний тиск не допомагали, вони подавали судові позови

¹²² Лівшин А., Орлов І. Указ. соч. — М., 2002. — С. 123.

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 97–98; Спр. 9. — Арк. 25.

проти робкорів, звинувачуючи останніх у наклепах. А дізнавшись про їхні прізвища з повісток, котрі надсилалися учасникам відповідних процесів на засідання судів, ці керівники не з'являлися, розпочинаючи свій власний самосуд. Щоправда, серед них були й ті, які намагалися заткнути пельку непокірливим писакам «законним» шляхом, розраховуючи на апаратні зв'язки із суддями.

Однак навряд чи можливо стверджувати про цілеспрямовані репресії щодо робкорів з боку держави на початку та у середині 1920-х рр. Навпаки, маючи зацікавленість в їхній діяльності, що допомагала органам влади відстежувати суспільно-політичні настрої в країні та контролювати місцеві власті, отримуючи інформацію, як кажуть, «з перших рук», центр всіляко захищав громадських кореспондентів від цькувань місцевих керівників. При цьому він вживав активних заходів щодо спрямування розвитку робкорівського руху у необхідному для влади напрямку. У 1925 р. Верховний Суд СРСР, підтримуючи бажання громадських кореспондентів користуватися псевдонімами, заборонив редакціям розголошувати їх справжні прізвища. Порушники цього закону каралися грошовими штрафами чи примусовими роботами, або адміністративним виселенням строком до трьох років. Також передбачався особливий порядок розгляду справ, пов'язаних із переслідуваннями робсількорів через їхні дописи, — позачергово і під наглядом прокуратури. Стосовно тих, що вчиняв фізичну розправу над кореспондентами, застосовувалися більш жорсткі заходи — позбавлення волі терміном до 5 років¹²⁴. Щоправда, вони не завжди допомагали, оскільки вороги робкорів мали надійний щит — корупційні зв'язки.

Проте, розгорнувши кампанію по покаранню кривдників громадянських кореспондентів після показового судового процесу над убивцями одного з них — Малиновського, ЦК РКП(б) відмовився від масової організації аналогічних акцій. Про мотивацію цього рішення можна лише здогадуватися, оскільки в матеріалах до засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому розглядалась ця постанова ЦК РКП(б), її текст не зберігся.

Розширення прав та посилення захисту робсількорів сприяло стрімкому зростанню їхніх лав. Коли у 1925 р. в Радянському Союзі налічувалося 150 тис. громадських кореспондентів, то до середини 1930-х рр. їх чисельність збільшилася у 6,7 раза — до 1 млн осіб. Курс на масовість і кампанійський характер організації робсількорівського руху мали негативні наслідки для його розвитку. До лав громадських кореспондентів все частіше потрапляли особи, що намагалися використати престижне звання робсількора в шкурних інтересах: заради просування по службовій драбині, для приховування неprestижного соціального походження чи уникнення штатного скорочення або з метою зведення особистих поррахунків¹²⁵. Це негативно позначалося на об'єктивності дописів робкорів. Частка обґрунтованих (підтверджених прокуратурою) звинувачень, вису-

¹²⁴ Мовчан О.М. Робсількорівський рух / Енциклопедія історії України. — Т. 9. — К., 2012. — С. 247–248.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 25.

нутих їх авторами на адресу місцевих керівників, зменшилася з 1924 р. до початку 1930-х рр. у 2,7 раза — з 80% до 30%¹²⁶.

Псевдоактивісти, котрі не були налаштовані відстоювати права робітників, легко піддавалися маніпулюванню з боку властей. Із наближенням року «великого перелому» робсількорівський рух усе більше політизувався й дедалі активніше використовувався правлячою верхівкою для чисток державного апарату та під час внутріпартійної боротьби. Але у лавах громадських кореспондентів завжди залишалися ті, які намагалися відстоювати інтереси робітників, хоча про їх цілковиту опозиційність до влади не можна зазначати, оскільки останніх висували комфракції професійних спілок із числа лояльно налаштованих до неї працівників.

Робкори нерідко критикували редакції газет за казенщину і бюрократизм, публікацію матеріалів, підготовлених на державне замовлення, й пропонували «оживити» радянську пресу, друкуючи їх листи, в яких порушувалися питання, що насправді цікавили читачів. Громадських кореспондентів також обурювало спотворення змісту їхніх дописів під час редагування або відхилення останніх від публікації у часописах без пояснень¹²⁷.

Критична спрямованість більшості статей робкорів серйозно непокоїла органи влади, котрі бажали, щоб їх автори більше висвітлювали досягнення та спрямовували робітників на участь у господарсько-політичних кампаніях — раціоналізації виробництва, впровадженні режиму економії й т. ін. Для того, щоб запобігти розвитку робсількорівського руху в небажаному напрямку, ЦК РКП(б) висунув перед партійними комітетами у 1928 р. завдання опанувати рух громадських кореспондентів, уживаючи всіх можливих заходів для цього — від посилення ідеологічного контролю за їх діяльністю до застосування репресій проти потенційно небезпечних осіб. Про це, наприклад, засвідчує лист робкора О. Непуди із селища Рибниця до редакції газети «Пролетар» від 4 березня 1928 р., в якому він скаржився на неправомірні дії органів Державного політичного управління, котрі ув'язнили його за те, що навколо нього гуртувалися ображені місцевими керівниками робітники¹²⁸.

Аксіома щодо «загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму» поступово проникала і в робсількорівське середовище. У 1928 р. редакціям газет було запропоновано оцінювати діяльність громадських кореспондентів не тільки за дописами, а й за участю у боротьбі проти «класових ворогів» і «чужих елементів» навіть у власних рядах. Щоправда, політична чистка робсількорів, за окремими винятками, не дійшла до організації показових судових процесів проти тих із них, котрі обвинувачувалися в утаюванні «ворожого класового походження» та інших політичних «гріхах»¹²⁹.

¹²⁶ Журнов Є. Охочі викривати / Закон і бізнес. — № 7 (942) 13.02–19.02.2010.

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 20, 28.

¹²⁸ Там само. — Спр. 1. — Арк. 83.

¹²⁹ Скрєбнев В.А. Становление местной партийно-советской печати и рабселькоровское движение в Тамбовской губернии (1917–1928 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Тамбовский гос. пед. ун-т. — Тамбов, 2002. — С. 20.

Разом із тим, сферою замовчування всі більше ставало партійне життя. Не випадково робітничий кореспондент Н. Беспалов у листі до редакції газети «Правда» запитував: «Чи правильно, що потрібно перед тим, як про щось доведене на факті, що стосується партійця, перед тим, як надрукувати, віддати до обласн[ої] контрол[ьної] комісії на розгляд?»¹³⁰

Незважаючи на збільшення дописів робсількорів про хиби в роботі радянського апарату, їх роль у його раціоналізації залишалася неефективною. В кращому разі за їх листами порушувалися кримінальні справи проти службових осіб, винних у зловживанні владою, корупції й бюрократизмі, але причини, що породжували ці явища, не усувалися. Про безперспективність робсількорівського руху для вдосконалення державного апарату попереджав Ф. Дзержинський. У листі Й. Сталіну від 15 лютого 1926 р. з цього приводу він писав: «Метод викриття в пресі без достатньої та необхідної організаційної підготовки — це нереальний метод боротьби. Адже ми знаємо, що всюди — чим нижче, тим гірше — маса зловживань, маса свавілля. Єдиноборство найчеснішого сількора з цим злом може закінчитися тільки його поразкою. Тут необхідне не єдиноборство, а ряд узгоджених тривалих заходів. Сількори повинні зв'язуватися безпосередньо або через газету з комісіями по роботі на селі або з губернськими ЧК і мають бути не тільки персонально перевіреними, але й постійно інструктованими. Відомості, одержані від перевіреного сількора, мають бути всебічно розроблені з накресленням плану, як поновити та покращити низовий радянський апарат, на кого опертися, кого висунути й т. ін.»¹³¹

На жаль, цих заходів вжито не було. Проте робсількорівський рух ефективно використовувався державними органами як один із важелів зв'язку з периферією й навпаки: як пропагандистський інструмент мобілізації мас на реалізацію політики державної партії та як джерело інформації щодо проблем, котрі з'являлися у суспільстві.

Конституційне право свободи коаліцій, що у демократичних країнах передбачає дозвіл громадянам на вільне створення спілок, вступ до них, а також свободу діяльності цих організацій, в СРСР не дотримувалося. І не тільки тому, що згідно зі статтею 26 Конституції УСРР 1919 р., котра була чинною до 15 травня 1929 р., стосовно реалізації свободи коаліцій встановлювалися класові обмеження, а й через те, що вона в принципі порушувала право на існування цих обмежень. Дослівно в ній відповідно права їх утворення говорилося: «З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи спілок УСРР, зламавши економічну і політичну владу заможних класів і усунувши цим всі перепони, які до цієї пори перешкоджали в буржуазній суспільності робітникам і селянам користуватись свободою організацій і акцій, — дає робітникам і біднішим селянам усяку допомогу матеріальну та іншу для їх об'єднання і організації»¹³². Саме дозвіл на втручання влади в процес створення класових, у тому числі

¹³⁰ Лившин А., Орлов И. Указ. соч. — С. 124.

¹³¹ Журнов Є. Охочі викривати / Закон і бізнес. — №7 (942). — 13.02–19.02.2010.

¹³² Конституция Украинской Социалистической Советской Республики. — X., 1919. — С. 11.

професійних, об'єднань робітників відкрив лазівку для їх підпорядкування правлячій партії. Це неминуче призвело до порушення вільного членства в цих організаціях і свободи їх діяльності.

Внаслідок переходу до непу держава проголосила про скасування загальної трудової повинності й обов'язкового (примусового) вступу найманих працівників у профспілки. Постанову про перехід до добровільного членства в цих організаціях ухвалив січневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б). Однак насправді влада не передбачала повної відмови від примусового характеру вступу до спілок. Це підтвердила відповідна резолюція XI з'їзду РКП(б), що відбувся у березні–квітні того року. Вона зобов'язала партійні й профспілкові органи здійснити перехід до «добровільного» членства у формі колективного вступу працівників заводів, фабрик і шахт за рішеннями їх загальних зборів. Така «пільга» надавалася виключно членам виробничих спілок, у складі котрих переважали робітники¹³³. Рішення партійного з'їзду прийняли до керівництва II Всеукраїнська конференція профспілок (січень 1922 р.) й лютого (1922 р.) пленум ВЦРПС. Була накреслена широка програма децентралізації та спрощення апарату. У зв'язку із скасуванням державних повноважень професійних спілок і перетворенням їх у допоміжні апарати державної влади пленум ЦК поставив питання не тільки про перехід до добровільного членства, а й про скасування державного фінансування профруху¹³⁴.

Курс, накреслений лютовим пленумом ВЦРПС, затвердив V Всеросійський з'їзд професійних спілок (17–22 вересня 1922 року), котрий ухвалив новий статут для них¹³⁵. Перехід до «добровільного» вступу здійснювався під керівництвом партійних комітетів під час «тижневика профспілкового руху», проведеного у тому ж році¹³⁶. Більшість найманих працівників проголосувала на зборах за членство у професійних організаціях, і тільки 15%, не зацікавлених у вступі за характером праці чи за політичними переконаннями, відмовилися підтримати це рішення. Серед перших це в основному були сезонники, службовці та робітники вищої кваліфікації¹³⁷.

Ставлення до тих, які не побажав вступити в профспілкову організацію було однозначним незалежно від їх класової приналежності та політичного минулого. Так, Харківський губернський відділ спілки цукровиків запропонував позбавити права членства в кооперативі, де ціни були нижчими, ніж у приватних крамницях, 43 робітників Білоколодязного заводу, котрі відмовилися вступити в профоб'єднання, а коли це не подіє, поставити питання про звільнення їх із роботи. Гострі суперечки щодо способів залучення найманих працівників у

¹³³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 2. — С. 321.

¹³⁴ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — Х., 1923. — С. 1–4.

¹³⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 209–210.

¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 56.

¹³⁷ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — С. 27–29.

професійні об'єднання виникли в Донецькій губпрофраді, деякі керівники якої виступили за надання всім їм пільг, встановлених для членів спілок, щоб переконати їх у перевагах профспілкового членства, інші, навпаки, запропонували відмовитися від дискредитації «відщепенців», а решта — обстоювала поширення колективних угод на всіх працівників, які працювали на виробництві. Кінець дискусії поклала директива ЦК КП(б)У, надіслана Південному бюро ВЦРПС наприкінці 1922 р. Заборонивши примус робітників і службовців до вступу в профспілки, але не скасувавши колективного членства, ЦК КП(б)У кваліфікував репресії проти тих, котрі відмовилися стати їх членами, як «перегини» й певні порушення добровільності у цій справі. Проте до того часу перереєстрацію членів профорганізації уже було завершено¹³⁸.

Згідно з директивою ЦК КП(б)У, профоргани припинили репресії проти найманих працівників, які не бажали вступати у професійні спілки, та почали активніше використовувати для цього методи агітаційно-пропагандистського характеру. Враховуючи неефективність в умовах господарської кризи проведення роботи з підвищення заробітної плати, покращення умов праці, скорочення робочого дня тощо, вони як стимул до вступу робітників і службовців у профорганізації розгорнули кампанію, спрямовану на популяризацію прав їх членів, пов'язаних з участю в налагодженні виробництва й представництвом у державних структурах влади.

Не випадково ще в 1920 р. компартійні комітети створили органи виробничої пропаганди, котрі діяли через профспілки. Важливим завданням їх було формування у трудівників ідеологічно спонукальних мотивів до вступу в профорганізації, а саме — колективістських настроїв, бажання перебувати у лавах робітничого класу та відчувати реальну класову підтримку.

Важливу роль у залученні робітників і службовців до професійних спілок мали пільги, які надавалися їх членам. Хоча, за Кодексом законів про працю (КЗпП) 1922 р., колективні угоди поширювалися на всіх робітників і службовців, члени профспілок усе ж мали переваги. Це стосувалося й права на працю. Згідно з розпорядженням ВЦРПС від 12 листопада 1922 р., членам спілок було надано пільги при зарахуванні на роботу та під час скорочення штатів. Лише через чотири роки їх отримали робітники-підлітки і випускники професійно-технічних шкіл, які не були членами профорганізацій¹³⁹. Крім того, профспілки, намагаючись охопити своїм впливом якомога більше найманих працівників самостійно встановлювали права на отримання матеріальних переваг для своїх членів.

XI з'їзд РКП(б) проголосив, що «профспілки ні в жодному разі не можуть вимагати від своїх окремих членів, а так само ставити політичною умовою до вступу в спілки визнання ними певних політичних і релігійних переконань»¹⁴⁰. Згідно з Кодексом законів про працю, до входження в них не допускалися особи,

¹³⁸ Мовчан О.М. Профспілкове будівництво. 1920–1929 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 2. — К., 2001. — С. 71–128.

¹³⁹ Варшавский К.М. Практический словарь по трудовому праву. — М., 1927. — С. 145.

¹⁴⁰ КПСС в резолюциях и решениях ... — Т. 3. — М., 1970. — С. 400.

позбавлені політичних прав. Вони вважалися неблагонадійними через своє минуле¹⁴¹.

Існували й інші обмеження щодо вступу в професійні організації. До них не дозволялося залучати трудівників, виробнича діяльність яких не піддавалася державному контролю, — так звані «дрібнобуржуазні елементи», котрі займалися індивідуальною трудовою діяльністю або входили до складу артилей, що не працювали за замовленнями державних підприємств. Для перевірки політичної благонадійності кандидатів для вступу у члени професійних організацій, за рішенням V Всеросійського з'їзду профспілок, встановлювався випробувальний строк. З осіб, які не працювали за наймом, у професійні організації приймалися лише деякі категорії учнівської молоді — діти членів профспілок та селян, батьки яких не застосовували найманої праці, а також демобілізовані червоноармійці. Зберігалось профспілкове членство за студентами, безробітними, а також працівниками трудових колективів промислової кооперації, однак за останніми — тільки на три місяці¹⁴².

Політизація профспілкового членства породжувала порушення статутних правил. Попереджуючи «засмічення» професійних організацій «непролетарськими елементами», їх керівники нерідко незаконно відмовляли у вступі або чинили перепони до прийому в спілки вихідцям із селян, кустарям, які працювали за державними замовленнями, і службовцям. Вони відтягували їх вступ на 3–4 місяці, встановлювали перед ними попереднє випробувальне навантаження, а коли, врешті-решт, приймали у члени профорганізацій, то замість відповідних квитків видавали тимчасові посвідчення. Відмовляли у поновленні профспілкового членства й тим, хто вибував з профорганізацій за несплату внесків. Підставами для відмови були посилення на недостатній трудовий стаж кандидатів для вступу у члени профспілки. Порушувалися і правила виключення з профспілок. Робітники нерідко позбавлялися профспілкового членства за склоку, побутову сварку, критику правління профорганізацій, яка кваліфікувалася як спроба її дискредитації, а також за пияцтво, міщанство й через особисті порахунки. Практикувалося групове виведення найманих працівників із членів спілок у разі їхньої участі в несанкціонованих профорганами «волинках» та страйках¹⁴³.

Важливим заходом реорганізації профоб'єднань, згідно з рішеннями V Всеросійського з'їзду професійних спілок (вересень 1922 р.), було скорочення неймовірно розбухлого апарату і децентралізація профспілкового управління. Як зазначалося у доповіді голови ВУРПС Ф. Угарова на II Всеукраїнському з'їзді профспілок (листопад 1924 р.) керівництво профспілковим рухом в УСРР здійснювалося кадровими профспілковими працівниками, засідання виборних професійних органів проходили надзвичайно рідко, а загальні збори на підприємствах,

¹⁴¹ *Догадов В.М.* Правовое положение профсоюзов СССР: очерки профсоюзного права. — М.–Л., 1928. — С. 144.

¹⁴² Там же. — С. 144, 146.

¹⁴³ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — С. 27–30.

котрі скликалися, як правило, в урочистих випадках у зв'язку з видатними подіями, майже не розглядали питань профспілкового життя¹⁴⁴.

Щоб пожвавити роботу профосередків, VI Всесоюзний з'їзд професійних спілок (листопад 1924 р.) надав делегатським зборам керівні повноваження щодо них. Фабзавкоми стали підзвітними зборам, а рішення останніх — обов'язковими для виборних робітничих комітетів. Однак подібна «демократизація» не могла вийти з-під контролю парткомів й замінити апаратну систему управління, оскільки делегатські збори склалися з висуванців комфракцій профспілок¹⁴⁵.

Формалізм профспілкової «демократії» добре усвідомлювали рядові члени професійних організацій. Наприклад, група робітників київського заводу «Більшовик», які 13 травня 1925 р. не побажали зібратися на загальні збори робітників і службовців підприємства, заявили членам фабзавкому: «Ходи — не ходи на збори — нас все одно не слухають»¹⁴⁶.

Однак більшість членів спілок побоювалася демонструвати незадоволення і відвідувала профспілкові збори, беручи пасивну участь в їх проведенні. Щодо такої «участі» сатиричний журнал «Крокодил» надрукував іронічні висловлювання робітників у вигляді «інструкцій до відома керівництва». Вони починалися порадою: «Коли йдеш на профспілкові збори, пам'ятай: головне розписатися [в списку реєстрації учасників — *Авт.*!]» «Інструкції» містили й сатиричні зауваження щодо методів профроботи, виборності профспілкових органів та їх підзвітності виборцям. У них наприклад зазначалося: «Коли ухвалити резолюцію, скласти протокол і зробити випуску — справа зроблена»; «хто критикує — тому набридло бути членом профспілки»; «коли працівник не підлягає відповідальності, то він зветься відповідальним»¹⁴⁷.

Критика на адресу профорганів з'явилася на сторінках провідного сатиричного журналу країни напередодні чергової кампанії реорганізації їх управління, яка проводилася для підвищення виробничої активності робітників. Намагаючись подолати відчуженість мас від профспілкового керівництва, XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1924 р.) висунув завдання «оздоровлення, посилення і зміцнення професійних спілок. Це посилення та поглиблення профспілкової демократії й усіякого підняття авторитету спілок», яке мало здійснюватися «на основі широкої виборності, звітності, масового контролю і гласності»¹⁴⁸.

Ліквідація політичної опозиції у першій половині 1920-х рр., надала можливість правлячій партії активніше використовувати демократичну атрибутику в інтересах контролю за робітниками. У 1925 р. уперше в історії радянського профспілкового руху було скасовано систему голосування за компартійними

¹⁴⁴ Второй съезд профсоюзов Украины: 3–8 ноября 1924 г. Стенографический отчет. — Б.м, б.г. — С. 16.

¹⁴⁵ VI Всесоюзный съезд профессиональных союзов (резолюции и пленумы). 11–18 ноября 1924 г. — Чита, 1924. — С. 17.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2119. — Арк. 36.

¹⁴⁷ Крокодил. — М., 1925. — № 39 (149). — С. 8.

¹⁴⁸ КПРС в резолюциях і рішеннях... — Т. 2. — С. 255.

списками і впроваджено практику індивідуальних виборів до профкомів. Проте політика «робітничої демократії», про що попереджав, зокрема, низовий проф-апарат ЦК КП(б)У, «передбачала аж ніяк не послаблення партійного керівництва, а вдосконалення його»¹⁴⁹.

Нова більшовицька тактика будувалася на опосередкованому керівництві виборами в професійні спілки через виборчі комісії. На них покладалися завдання, від розв'язання яких залежали наслідки перевиборів. Це — розробка плану передвиборної кампанії; складання орієнтовного списку бажаючих зайняти керівні посади, проведення агітації за них; скликання і проведення профспілкових зборів, на яких мали заслуховуватися звіти колишніх працівників цих органів, обговорюватися, поповнюватися і затверджуватися кандидати для оновлення управління ними, організація самих виборів, на яких вони обиралися персонально. Однак рекомендована практика підготовки й проведення перевиборів не завжди дотримувалася. Деякі спілки (гірників та будівельників) або взагалі відмовлялись від створення виборчих комісій, покладаючи їх повноваження безпосередньо на рудкоми, шахткоми і будкоми, або, як профспілка хіміків, організували виборчі комісії виключно на великих підприємствах, де працювало не менше 200 працівників¹⁵⁰.

Не в усіх професійних організаціях скликалися передвиборні збори. Наприклад, у спілках гірників та працівників місцевого транспорту обговорення кандидатур, накреслених профкомами, не завжди переносилося на відповідні форуми. Щоправда, для попереднього ознайомлення робітників із пропозиціями парткомів і профспілкових комітетів, списки рекомендованих ними кандидатур вивішувалися у цехах та клубах. Подібна практика зокрема застосовувалася на Шосткінському пороховому заводі й Катеринославському металургійну ім. Петровського, де інформація про кандидатів розміщувалася у багатотиражках. Деякі виборчі комісії, побоюючись неконтрольованої активності мас, взагалі відмовилися від обговорення рекомендованих кандидатур на загальних зборах робітників. Наприклад, так зробила у Лубнах спілка працівників металургійної промисловості¹⁵¹.

На противагу цьому на деяких підприємствах хімічної промисловості добір працівників у профспілкові органи проводився виключно з числа кандидатів, висунутих на цехових зборах робітників, щоправда, без їх остаточного обговорення на загальних зборах. Й лише на поодиноких заводах металургійної промисловості, складання попередніх списків кандидатів проводилося так, як цього вимагав ЦК КП(б)У за документами, розробленими райкомом спілки та партколективом, але доповненими на загальних зборах працівників¹⁵².

Не завжди дотримувалися й правила проведення виборів. За старою системою (по списках) обиралися члени Будаївської районної міжспілкової ради

¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2117. — Арк. 104.

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 1944. — Арк. 88.

¹⁵¹ Там само. — Арк. 90

¹⁵² Там само.

професійних спілок, Лубенського райкому спілки металістів та профкомів профспілки працівників місцевого транспорту в Маріуполі¹⁵³.

На деяких підприємствах обрання профорганів незаконно було проведено на делегатських (замість загальних) зборах робітників. Наприклад, так вчинили на Сталінському та Дніпропетровському ім. Петровського металургійних заводах, Луганських паровозобудівному і патронному «Оборона Червоного Луганська», а також на деяких шахтах Донецького регіону. Причиною цього найчастіше була відсутність приміщень, необхідних для проведення багатолюдних зборів.

Коли ж на таких підприємствах їх усе ж таки скликали, то участь в останніх могла взяти лише невелика частка робітників, зокрема, на Єнакіївському руднику, де працювали 1800 гірників, — максимум 350–400 осіб. Але недостатній кворум всупереч законодавчим нормам* не завжди був підставою для визнання неправомочності проведених виборів. Щоправда, на деяких підприємствах гірничої та металургійної промисловості результати їх усе ж скасовувалися. Проте, за визнанням інформаційного відділу Всеукраїнської ради професійних спілок, «такі явища були в обмеженій кількості, майже поодинокі»¹⁵⁴.

Повіривши демократичним гаслам, більшість робітників взяли участь у виборах членів профспілкових комісій та керівних профспілкових органів. Відвідування звітно-виборних зборів членами профосередків, за даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, піднялася з 40–60% у 1924 р. до 90–100% у 1925 р.¹⁵⁵

Завдяки поновленню звітності профорганів і впровадженню практики виконання наказів виборців члени спілок взяли безпосередню участь у підготовці виборів. Вони активно обговорювали звіти, висували пропозиції щодо покращення роботи, а також своїх кандидатів. Наприклад, на Маріупольській районній конференції делегатів завкомів Всесоюзної спілки робітників металістів (ВСРМ), що відбулася у 1925 р., в обговоренні звітної доповіді райкому взяли участь 42 особи, а на Катеринославській — близько 30. Майже така ж кількість делегатів виступила й під час обговорення звітів ЦК та ВУКу (Всеукраїнського комітету) ВСРМ¹⁵⁶.

Зростання інтересу до профроботи спостерігалось і серед шахтарів. Так, у Донбасі на одній із районних конференцій Всесоюзної професійної спілки гірників (ВСГ) того ж року в обговоренні звітних доповідей шахткомів рудника «Паризька комуна» взяли участь 84 делегати, Краснодонського — 151, Ровеньківського — 86 та Боково-Карлівського — 200. За звітною доповіддю ЦК «Горнотруд» на кожному з них виступила в середньому по 16–18 осіб, а за звітами шахтних комітетів — 20–22 делегатів. Менш оптимістичні оцінки участі

¹⁵³ Там само. — Арк. 90, 93.

* Для проведення виборів профорганів вимагалася присутність на відповідних зборах не менше 50% членів професійних спілок, а при повторних виборах обов'язкова норма їх представництва зменшувалася до 40%.

¹⁵⁴ Там само. — Арк. 92, 94.

¹⁵⁵ Там само. — Спр. 2122. — Арк. 32.

¹⁵⁶ Там само. — Спр. 1994. — Арк. 94.

робітників у передвиборчій кампанії давав інформаційний відділ Всеукраїнської ради профспілок. За його даними, «число присутніх на загальних і цехових, передвиборних та виборних зборах не по всіх підприємствах було достатнім, незважаючи на зростання активності робітничих мас». На деяких з них були присутні 80–90% членів професійних організацій, а на інших — від 18 до 75%. Наприклад, на Дніпровському металургійному заводі на загальні збори, проведені в жовтні 1925 р., на котрих заслуховувався передз'їздівський звіт райкому ВСРМ, із 6000 членів спілки з'явилися тільки 250 осіб, причому робітники від верстата не брали участі у виступах. Це було зумовлене не тільки браком приміщень для проведення загальних зборів робітників, а й безперервним виробничим циклом роботи деяких підприємств, коли працівники другої зміни працювали під час виборів, а також відсутністю можливості розвезення додому робітників з сіл. Зменшувала кворум і перевантаженість зборів тривалими доповідями та виступами, що спричиняло незадоволення робітників¹⁵⁷.

Уявлення про політичні настрої робітників під час виборів дають довідки місцевих профорганів, які надсилалися до інформаційного відділу ВУРПС. В одній з них зауважувалося на критичному характері виступів більшості членів спілок на адресу їх керівників під час обговорення звітів останніх: «У більшості випадків ті, що виступали в дебатах, критики не соромилися, вказуючи відверто на дефекти, називаючи речі власними іменами»¹⁵⁸.

Проте не всі робітники довіряли партійним комітетам. Іноді на профспілкових зборах спостерігалось обережне, а часом недовірливе ставлення до їх методів роботи. Так, на деяких підприємствах Одеси й Харкова робітники, запитували представників парткомів, чому вони запізнилися із демократизацією, або відверто обвинувачували їх у тому, що вони «все проводять як і раніше, але під іншим соусом», а тому «висувай чи не висувай, а знову проведуть тих, кого накреслила партія». А на Жовтневій копальні Артемівської округи гірники відхилили кандидата від комуністів, що висувався на посаду голови рудкому¹⁵⁹. І все ж у цілому балотування кандидатів та вибори фабзавкомів пройшли так, як було заплановано партійними комітетами. Відхилення запропонованих кандидатур відбувалося у разі звинувачення їх в угодовстві з адміністрацією, розтраті членських внесків, бюрократизмі чи пасивності у профспілковій роботі. Політичні звинувачення на зборах, як правило, не висувалися.

Іншим проявом суспільно-політичної активності робітників було оновлення низового профактиву. Наприклад, на Ровеньківському руднику кількість делегатів професійних організацій збільшилася на 28%, причому новачки серед них становили 59%. На 65% оновився склад шахткому. Аналогічні зміни відбувалися й у складі низового профспілкового активу на інших рудниках. Зокрема, на Краснодонському його було оновлено на 79%, Першотравневому — 60%, Должанському — 56%, Золотоніському — 65%, Щербинівському — 75%, Чистяківському — на 78%. Повільніше змінювався склад керівних профпрацівників

¹⁵⁷ Там само. — Арк. 95.

¹⁵⁸ Там само. — Спр. 2122. — Арк. 32.

¹⁵⁹ Там само. — Спр. 2117. — Арк. 109; Спр. 2122. — Арк. 18, 31, 49.

(голів і секретарів шахткомів) цих рудників, він був оновлений лише на третину. Цей процес щодо членів профкомів та делегатських зборів суттєво не відрізнявся й у спілках хіміків і металістів. До складу завкомів першої ввійшли майже 2/3 нових працівників, а до деяких другої — до 70–90% по Катеринославу і Харкову¹⁶⁰.

Результати виборів не виявилися несподіванкою для правлячої партії. Незважаючи на значне зростання та оновлення низового профактиву, частка комуністів і комсомольців серед його працівників у 1925 р. суттєво не змінилася, хоча й дещо зменшилася, зокрема по спілці металістів — з 67 до 55%, будівельників — відповідно з 47,7 до 33,1%, хіміків — з 64,1 до 58,8%, друкарів — з 40 до 16%. Лише в профспілці кравців вона залишилася незмінною — на рівні 50%¹⁶¹.

«Заповідником», де не запроваджувалися демократичні форми профспілкового управління, залишалася Всесоюзна спілка робітників землі і лісу («Всеробітземліс»). У ній районних секретарів, як і раніше замінювали партійні працівники¹⁶². Більшість з 11 тис. штатних працівників мешкали в містах, у той час як пересічні члени спілки — на селі. Відсутність у складі районних секретарів наймитів, котрим би вони довіряли, призводила до «кризи довіри» останніх до керівництва, що не дозволяла «Всеробітземлісу» розгорнути активну організаційно-масову роботу¹⁶³. Цьому ж перешкоджала й бюрократизація профспілкового управління. Районні секретарі, одержуючи за рік не менше 350–400 циркулярів від вищих профорганів, займалися відписками, не маючи часу для спілкування з членами спілок¹⁶⁴. Щоправда, апаратні методи роботи панували і в інших професійних об'єднаннях.

Про декларативний характер профспілкової «демократії» свідчили численні порушення керівними органами прав членів спілок. Пленум ВЦРПС (жовтень 1925 р.) відзначив, що у професійних об'єднаннях поширилася практика так званого огульного виключення їх членів. В його резолюції зазначалося: «У Донбасі є 500 виключених із спілок. Виводяться поодиноці й «пачками»... В Херсоні виключено 37 членів [профспілки] металістів за те, що двоє були [у минулому] шпиками, а інших — як робітників, які по-нашому зуться «волинщиками»¹⁶⁵. Робітників, які брали участь у «волинках» і страйках нерідко звільняли з роботи. Їм вносили помітки до профквитків, які у 1920-ті роки заміняли трудові книжки, про причину викреслювання зі спілки, тобто фактично давали «вовчий паспорт», який позбавляв їх права на працю.

Пленум ВЦРПС порушив питання про припинення огульного виключення робітників із спілок та поновлення профспілкового членства тих, котрі постраждали від групових чисток. Однак приймання їх проводилося з надзви-

¹⁶⁰ Там само. — Спр. 1994. — Арк. 96.

¹⁶¹ Там само. — Арк. 97.

¹⁶² *Касило*. Про профспілкову роботу / Сільський пролетар. — 1925. — № 3–4. — С. 7.

¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — 1927 р. — Спр. 21. — Арк. 75.

¹⁶⁴ Там само. — 1928 р. — Спр. 33. — Арк. 172.

¹⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 220. — Арк. 9.

чайною обережністю. Незважаючи на масові чистки, поновлення цього членства проводилося в індивідуальному порядку, при цьому фабзавкоми вимагали відповідного поручительства від двох членів спілки¹⁶⁶.

Згідно з інструкцією ВЦРПС від 26 жовтня 1926 р., виключення з професійних організацій було визнане «вищою мірою покарання при вичерпанні всіх [інших] заходів впливу й [застосовувалося] при надзвичайній тяжкості провини, вчиненої членом спілки, як наприклад, розтраті членських внесків, штрейкбрехерстві під час страйку і таке інше». Але в дійсності другий злочин не карався, а, навпаки, заохочувався владою. Чистці також підлягали особи, що були засуджені з ураженням у правах¹⁶⁷.

Порушення прав членів професійних організацій з боку їх керівників призводило до падіння рівня юніонізації*, незважаючи на збільшення чисельності робітничого класу. Так, у 1927 р. порівняно з 1924 р. частка членів спілок серед робітників і службовців зменшилася з 87,3% до 81%. Хоча при цьому не можна ігнорувати й такий фактор, як катастрофічне зростання безробіття.

Запровадження нової системи виборів у профорганізаціях, що забороняла голосування за списками, активізувало громадянську активність та політичну самосвідомість робітників. Це позначилося на виборах до міських рад, проведених у 1927 р. В довідці інформаційно-статистичного відділу ДПУ «Про політико-економічний стан робітників України за період лютого–березня 1927 р.» зазначалося, що їх ставлення до передвиборчої та виборчої кампаній було відмінним. Всупереч пасивності, виявленій у підготовці до виборів, вони взяли активну участь в їх проведенні¹⁶⁸.

Слабке відвідування робітниками передвиборчих зборів, на думку чекістів, пояснювалося, «з одного боку, поганою підготовчою роботою у багатьох місцевостях, а з іншого, — стомленістю від надто частих зборів і доповідей, з яких значна частина мала казенний характер, а [також] невпевненістю окремих груп робітників у реальності місцевих рад як органів влади та, нарешті, ставленням до передвиборчих зборів як до таких, що не вирішують складу рад»¹⁶⁹.

Домінуючими серед цих факторів були, мабуть, перший і останній, котрі визначали негативне ставлення робітничих мас до передвиборчої кампанії, оскільки після завершення останньої їх активність різко зросла. Це виявилось, за даними інформаційного відділу ДПУ, в майже суцільній «відвідуваності ними виборчих зборів (нерідко [у чисельності] 90–100%), всебічній критиці діяльності [членів] минулих рад та дієвості численних додатків до наказів», «у яких найчастіше порушувалися питання громадського й господарського характеру, не пов'язані з матеріальним становищем робітників»¹⁷⁰.

¹⁶⁶ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — С. 29.

¹⁶⁷ *Догадов В.М.* Указ соч. — С. 148.

* Юніонізація — ступень охоплення найманих працівників профспілковим членством.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2523. — Арк. 28.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 29.

«Разом з тим, — зазначалося в довідці Державного політичного управління, — на перевиборах були широко розповсюджені антисписочні настрої, котрі нерідко переростали у різкі випадки, часом антирадянські»¹⁷¹. Проявлялися вони звичайно в розмовах і виступах проти системи списків як такої, але іноді були спрямовані проти конкретних неавторитетних кандидатів, [висунутих за пропозиціями партійних] осередків. Трудящі, котрі вважали міськради органами своєї влади, заявляли, що «й самі можуть їх обирати», а також вимагали розширення прав міськрад.

Небезпека антисписочних настроїв для влади крилася у тому, що їх висловлювали групи робітників, а не тільки окремі негативно налаштовані особи. Щоправда, як зауважувалося в довідці ДПУ, «при обережному ставленні до виборців такі настрої швидко послаблювалися, але при невмілому підході та тиску — [навпаки] зростали»¹⁷².

Цікаво, що в цілому посилення антисписочних настроїв у середовищі робітників аналітики ДПУ розцінювали як позитивний процес зростання політичної й громадянської активності останніх, намагання вдосконалити існуючу виборчу систему, оскільки вважали їх у більшості політично благонадійними. Проте аналогічні прояви з боку колишніх меншовиків і членів інших опозиційних партій, у минулому розпущених більшовиками, а також колишніх членів КП(б)У, вони розглядали як підступи ворожих елементів.

Антирадянські настрої з боку опозиційно налаштованих робітників виявлялися в таких формах: усній та друкованій агітації проти висуванців-комуністів напередодні й під час проведення виборів; у намаганні «завалити» на виборних зборах висуванців-комуністів, щоб висунути та обрати до складу міськрад своїх представників. Коли на відкриті виступи наважувалися нечисленні опозиційно налаштовані робітники, то їх прихований опір був більш масовим. До найбільш поширених антирадянських проявів органи ДПУ відносили приватні розмови вдома й на виробництві. Підґрунтям опозиційності пересічних робітників найчастіше було незадоволення матеріальним становищем та пільгами комуністів. Робітники вважали, що їх зараз душать більше, ніж при старому режимі, що за кордоном трудящим живеться у сто разів краще, ніж їм, що радянські партійні й профспілкові працівники об'єдналися в єдиний фронт проти них. Вони звинувачували комуністів у тому, що ті вступали до лав партії виключно зі шкурних міркувань для отримання пільг за рахунок експлуатації робітників, та порівнювали їх із колишніми дворянами. Деякі з робітників вважали, що диктатура компартії довго не втримається.

Серед економічних заходів радянської влади, котрі найчастіше критикували робітники, були такі, що зачіпали їхні інтереси. Насамперед це кампанія режиму економії, що проводилася без попередньої раціоналізації виробництва й призводила до підвищення планових норм і зниження тарифних розцінок. Незадоволення з цього приводу висловлювали не тільки безпартійні робітники, а й окремі комуністи. Однак частіше члени партії підтримували претензії безпар-

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само.

тійних робітників з приводу неправомочних дій заводської адміністрації та місцевих керівників.

За даними ДПУ, за перший квартал 1927 р. в Україні було зафіксовано 140 фактів негативних висловлювань робітників на адресу влади, найчастіше — серед металургів та гірників. Зокрема кількість розмов антирадянського змісту, зафіксована серед перших, становила 67, а серед других — 31. Звичайно їх вели колишні члени розпущених опозиційних партій, а також колишні, а у поодиноких випадках і діючі члени КП(б)У¹⁷³.

У розглядуваній довідці ДПУ особливо підкреслювалася небезпека посилення політичної активності з боку колишніх меншовиків, котрі вважали своїм електоратом робітників. Як приклад, наводилися факти їх антирадянської агітації на заводах Харківському «Світло шахтаря» та на Сталінському карбідному заводі, у депо ст. Мишине Донецької округи, де вони закликали робітників: «Провалити [на виборах] усіх комуністів, щоб провести своїх», а також на Щербинівському коксобензолному підприємстві, де з їх боку лунали заклики саботувати виборчу кампанію. При цьому в довідці наводився лише один факт підтримки колишніх соціал-демократів з боку робітників, що мав місце на Макіївському новотрубному заводі під час виборів до міської ради, коли загальні збори проголосували за кандидатів, висунутих ними.

Колішні меншовики виступали не тільки проти списочної системи голосування, за вільні вибори, а й проти економічної політики більшовиків. Наприклад, на Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті вони критикували владу за поповнення державної скарбниці за рахунок продажу горілки і споювання робітників, а також утиск економічних прав кустарів, на Макіївському металургійному заводі — за державну монополію зовнішньої торгівлі, непосильні податки для селян, неефективну систему управління промисловістю. Крім того, на цьому підприємстві вони висували вимоги дотримання владою політичних свобод, насамперед «існування партійних угруповань».

Політична активність колишніх меншовиків, котрі, за припущенням чекістів консолідувалися в підпільні групи, виявилася у поширенні антирадянських листівок. Авторами деяких з них, зважаючи на їхній зміст та невелику кількість екземплярів, були опозиційно налаштовані особи, які в минулому навіть не входили до складу РСДРП.

Звичайно прокламації були анонімними, хоча зустрічалися й поширені від імені підпільних угруповань — «Російського комітету свободи» та «Підпільної української демократичної організації». Деякі з них мали юдофобський характер. Зокрема у безіменній листівці, розкиданій 7 лютого 1927 р. на вулицях Миколаєва від імені «обманутих, голодних і пригноблених», містився заклик «Бий жидів!» Аналогічну спрямованість мала прокламація, розповсюджена наприкінці лютого того року на станції Лозова російськими шовіністами з «Комітету свободи», що звинувачувала євреїв у захопленні влади та створенні нової привілейованої касты на зразок російського дворянства. Її особлива небезпека

¹⁷³ Там само.

для державної партії була у тому, що вона закликала робітників до повалення існуючого ладу.

Порівняння більшовиків із «червоними дворянами», «хворобливим наростом на пролетарському тілі» містилося й у листівці, виявленій у Сумах, котра звинувачувала правлячу верхівку в формальних виборах. Думка про те, що «ради існують задля замилювання очей, а комуністи — нові пани», проходила червоною ниткою також у прокламації, розповсюдженій у Дніпропетровську.

На військовій небезпеці, що нібито існує з провини більшовиків, які мають намір розв'язати війну, і на загрозі для робітників бути використаними як гарматне м'ясо, зауважувала листівка, поширена на Одеському машинобудівному заводі ім. Жовтневої революції «Українською демократичною організацією». Вона закликала робітників: «Не з'являтися на військові збори та мобілізаційні пункти, кидати роботу й протестувати проти комунізму і войовничої партії, намагаючись добиватися [скликання] установчих зборів для встановлення демократичної республіки».

За даними ДПУ, антирадянські заклики не «користувалися співчуттям робітників». Серед проявів ворожих дій у зв'язку з передвиборчою кампанією виокремлювався лише один інцидент, коли проти місцевих парт- та проф-працівників виступили два колишні комуністи, що мали вплив на місцевих залізничників.¹⁷⁴

Революція породила серед численних народів імперії надії не тільки на ліквідацію національного гноблення, але й на різноманітні форми національного самовизначення. Ці надії мала виправдати політика, котра в УСРР отримала назву українізації. Проте її здійснення у робітничому середовищі залежало не тільки від позиції керівництва, а й від розвитку національної свідомості робітників республіки, склад яких був багатонаціональним.

За даними обстеження, проведеного в 1924 р., котрим було охоплено понад 550 532 робітника і службовця УСРР, українцями назвали себе 40,1% з них, росіянами, — 37,6%, євреями — 14,5%, поляками — 2,4%. Інші й ті, що не вказали своєї національності, становили 5,4%. Що ж стосується розмовної мови, то тут становище було значно гіршим: з обстежених 250 778 осіб (22,1% всіх членів спілок) українську своєю рідною назвали лише 24,7%¹⁷⁵. Ще меншим був відсоток україномовних працівників у містах. Так, у Києві з 16 852 опитаних осіб українською розмовляли лише 1785. Однак навіть ця цифра, на думку П. Бондарчука, викликає сумнів, оскільки дані обстеження свідчили, що в ряді спілок, зокрема будівельників і текстильників, кількість їх членів, для кого розмовною була українська, значно перевищувала чисельність самих українців, що дуже мало ймовірно. Були випадки, коли під час обстеженні до числа українців записували росіян, які народилися в Україні¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Там само. — Арк. 30.

¹⁷⁵ Профессиональное движение на Украине за 18 месяцев работы: май 1923 — ноябрь 1924: Отчет Южбюро ВЦСПС второму съезду профсоюзов Украины. — Х., б.г. — С. 47–48.

¹⁷⁶ Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.). — К., 2002. — С. 64.

Ситуація почала змінюватися на краще у другій половині 1920-х років. Коли в першій половині цього десятиріччя робітничий клас відновлювався значною мірою за рахунок тих працівників, котрі внаслідок економічного занепаду, спричиненого громадянською війною, переїхали у села, а потім із відбудовою промисловості поверталися в міста, то пізніше основною базою його поповнення стали міграції, власне, селян в індустріальні райони. Як відзначав М. Скрипник, робітничий клас відновлювався за рахунок решти населення й, насамперед, селянства¹⁷⁷.

Наскільки був інтенсивним міграційний рух у другій половині 1920-х рр. із села в місто, що спричинив природну українізацію, свідчить порівняння профспілкових переписів 1926 і 1929 рр. За відповідний період загальна чисельність українців серед членів професійних організацій зросла з 49,9 до 57,2%. Вони становили більшість в усіх профспілках у 34 округах із 40. Навіть у південних і південно-східних русифікованих регіонах відчутно збільшилася кількості їх серед членів професійних організацій. Наприклад, у Донбасі їхня чисельність зросла з 37% до 42,3% від загальної кількості найманих працівників, у Дніпропетровському промисловому районі відповідно — з 52,8% до 61,3%¹⁷⁸.

В зв'язку з цим ідея «українізації» серед робітників на кінець 1920-х рр. стала більш популярною, ніж кілька років тому. Але, як зауважив П. Бондарчук, її проведення ускладнювалося тим, що більш кваліфіковані кадри останніх були росіянами або зрусифікованими українцями, тоді як некваліфіковані — здебільшого українцями. Як зазначалося в одному з профспілкових документів, за цих умов «може створитися загроза внутрішніх непорозумінь у робітничому класі по національній лінії». Тому роз'яснення й пропаганда відповідної політики висувалися як бойове завдання. Виступаючи на IV окружній партконференції Київщини (1929 р.), С.В. Косіор наголосив, що «нині основне гасло, яке ми повинні висунути, це впровадження української мови в ужиток». Робота по проведенню так званої ненасильницької українізації включала у себе проведення культурно-освітньої роботи цією мовою — створення гуртків по вивченню останньої, виступи українських письменників, місячники національної культури тощо¹⁷⁹.

Серед основних заходів для проведення відповідної політики особливе місце займала організаційно-масова робота. Проведення українською мовою зборів і засідань, українізація діловодства низових профорганізацій — усе це сприяло засвоєнню її членами профспілок. У другій половині 1920-х рр. Професійні організації республіки досягли певних успіхів у цьому. За даними перепису національного складу робітників і службовців УСРР, проведеному восени 1929 р., чисельність профосередків, котрі проводили загальні збори українською мовою, збільшилася порівняно з 1926 р. з 21 до 55,4%, в той час як кількість тих,

¹⁷⁷ Там само. — С. 72–73.

¹⁷⁸ Національний перепис робітників і службовців України (жовтень–листопад 1929 р.): Збірник статистичних матеріалів. — Х., 1930. — С. XVI.

¹⁷⁹ Бондарчук П.М. Вказ. праця. — С. 76.

що проводили їх мішаною, зменшилося відповідно з 31,5 до 10,3%, а російською — з 45,0 до 33,6%¹⁸⁰.

Серйозні проблеми з переведенням масово-організаційної роботи на українську мову виникли у спілках гірників, хіміків, будівельників та залізничників, що зумовлювалося відносно високою часткою російськомовних робітників у складі їх членів і зневажливим ставленням до українізації з боку місцевих профпрацівників. Ось як описували проведення цієї політики на шахтах Донбасу М. Галій та Б. Новицький, посилаючись на повідомлення «Вістей ВУЦВК»: «По всіх малих і великих копальнях Краснолуцького райкому гірників на Луганщині українізація проводиться лише на папері. На конференціях і з'їздах дуже урочисто проголошують промови про українізацію, а на практиці профспілкові бюрократи скрізь з обуренням скаржаться: «Кого ж тут на Донбасі українізувати, коли всі робітники в нас руські». Шахткомівці всю свою роботу проводять російською мовою. Коли робітники-українці звертаються до профспілкових чинуш українською мовою, до шахткомів, ці часто глузують з них і вимагають говорити російською мовою: «Поїдете до своєї Хахляндії, там будете говорити своєю «собачою мовою» — часто можна чути від шахткомівців»¹⁸¹.

За висновками П. Бондарчука, шовіністичні настрої були поширені й серед російськомовних робітників. Зокрема, будівельники Залізничного району Донецького басейну закидали грязюкою колективний договір, котрий був написаний українською мовою. На Риковському заводі (теж на Донбасі) зривалися україномовні оголошення профкому. В середовищі російськомовних робітників були розповсюджені такі висловлювання: «У нас українською розмовляють лише жартома, а коли говорять про щось серйозне, то лише російською»; «Не хочу виписувати українську літературу і кінець. Вчить українців, а росіян і євреїв вчити немає чого»; «Українську мову страшенно не люблю і з тих, хто розмовляє українською, сміюсь»; «В Донбасі справжніх українців немає, вони вмерли, мова змінилась, навіщо ж нам вчити українську мову»; «Українізації нам не треба, жили без неї й ще зуміємо прожити» тощо¹⁸².

Важливим чинником опанування робітниками української мови, пов'язаним із пропагандою радянського способу життя, була українізація радянської преси. На 1 березня 1926 року україномовні газети становили 61% від загальної кількості їх, що виходили в УСРР. Значний поступ у цій справі було досягнуто в книгодрукуванні — у 1925/26 р. українською мовою виходило 45,8% його продукції. Однак профспілкова преса, яка займала помітне місце в інформаційному просторі республіки, залишалася російськомовною. Набагато кращі результати у галузі українізації було досягнуто щодо профспілкових журналів. Але їх тираж був незначним. Проте матеріали, котрі надходили до них, навіть у середині 1920-х рр., були написані російською мовою та перекладалися редакціями.

¹⁸⁰ Національний перепис робітників і службовців України (жовтень–листопад 1929 р.): Збірник статистичних матеріалів. — С. XLVIII.

¹⁸¹ Галій М. Новицький Б. Геть маску! Національна політика на радянській Україні в світлі документів. — Львів–Прага, 1934. — С. 23–24.

¹⁸² Бондарчук П.М. Вказ. праця. — С. 81–82.

Й лише такими часописами, як «Цукровик» і «Сільськогосподарський пролетар», вдалося створити своє коло україномовних робкорів¹⁸³.

Період піднесення українського друкованого слова для робітників УСРР розпочався наприкінці 1920-х років. Поштовхом стали рішення X з'їзду КП(б)У та III Всеукраїнського з'їзду профспілок, згідно з котрими наприкінці 1926 р. було налагоджено видання українською мовою «Робітничої газети «Пролетар» (перший номер вийшов 21 листопада того року). Однак до липня 1928 р. вона виходила обмеженим тиражем — 12 500 примірників¹⁸⁴.

До кінця 1920-х рр. робітники республіки надавали перевагу російськомовним виданням. Так, на Будянській фарфоровій фабриці у серпні 1928 р. вони передплачували понад 1360 примірників газет і 1206 — журналів російською мовою, водночас українські часописи користувались меншим попитом. Їх передплачували відповідно 485 та 540 примірників. Лідером україномовних газет були «Пролетар» і «Радянське село», а аутсайдерами — «Вісті ВУЦВК», «Комсомолец України» й «Комуніст». Наприклад, комсомольський часопис, що виходив українською мовою, передплачували лише 12 осіб, а партійний — 32, незважаючи на наявність на фабриці осередку ЛКСМУ чисельністю в 200 осіб та партійного — 150¹⁸⁵. Щоб популяризувати україномовні газети і журнали, на підприємствах проводилися місячники з їх розповсюдження. Організація місячників покладалася на профорганізації. Вони скликали збори, на яких робітники ухвалювали плани з передплати україномовних видань та обирали уповноважених, що її проводили¹⁸⁶.

Для розповсюдження україномовної преси активно застосовувалися адміністративно-репресивні заходи. Зокрема, на пропозицію Всеукраїнської ради професійних спілок для кожного підприємства було встановлено обов'язковий мінімум по передплаті «Пролетаря» в розмірі не менше 10% від загальної кількості працівників. Ті, хто перешкоджав його розповсюдженню, звільнялися з роботи із повідомленням про причину цього у пресі. Для робітників, які бажали, але не мали змоги передплатити «Пролетар», надавалася річна розстрочка. Матеріально заохочувалися й уповноважені з реалізації його розповсюдження — їм видавалися премії в розмірі 7% від загальної суми передплати¹⁸⁷.

У результаті проведення місячника з розповсюдження «Робітничої газети «Пролетар», передплата на нього зростає з липня по вересень 1928 р. у 4 рази, досягнувши 50 тис. примірників, але переважно за рахунок україномовних регіонів. У російськомовних же передплатну кампанію на неї фактично було зірвано. Так, на Криворіжжі місячник із розповсюдження «Пролетаря» не було організовано на жодному підприємстві. На думку інструктора Головченка, котрий восени 1928 р. відвідав Криворізький залізничний басейн для з'ясування причин провалу передплати на цей часопис серед гірників, його спри-

¹⁸³ Там само. — С. 123, 125–126.

¹⁸⁴ Там само. — С. 128.

¹⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 252.

¹⁸⁶ Там само. — Спр. 10. — Арк. 54.

¹⁸⁷ Там само. — Арк. 54, 66–67.

чинив саботаж місцевих керівників, які проводили русифікаторську політику, а також контрагітація регіонального агентства російськомовної газети «Правда», що підтримувала серед робітників мас невіру з приводу того, що українізація є політикою влади, а не просто прагненням редакції «Пролетаря» до розширення комерційних операцій. За твердженням місцевих керівників, звинувачених Головченком у великодержавному шовінізмі, їх дії зумовлювалися не упередженим ставленням до політики українізації, а позицією з цього питання криворізьких гірників, які не знали української мови і не бажали передплачувати відповідну пресу¹⁸⁸.

Іншу думку, ніж офіційні особи, щодо причин низького рейтингу українськомовних друкованих видань та неефективності заходів його підвищення мали українськомовні робітники. З цього приводу робкор з Будянської фарфорової фабрики А. Рабінчук зазначав, що російські газети й журнали розповсюджуються більш успішно тому, що мають науково-популярні та літературні додатки («Вокруг света», «Мир приключений», «Всемирный турист», «Огонек» й ін.), які цікавлять робітників більше, ніж заідеологізована газетна інформація, а також через відносну дешевизну порівняно з українськомовними виданнями. «На українську книжки попит є, але вони дорогі, — підкреслював він. — Додавайте до газет і журналів твори українських письменників, але недорого, тоді їхній тираж буде забезпечений, а не так як зараз ведеться, бо цінують книжку за 2–3 рублі», — рекомендував А. Рабінчук¹⁸⁹. Ці пропозиції почали реалізовуватися в 1929 р., коли «Всеукраїнське робітничє кооперативне видавництво» організувало друкування декількох дешевих серій художньої літератури для робітників як додатку до українськомовних часописів¹⁹⁰.

Революція, котра проголосила відокремлення церкви від держави, викликала у віруючих надію на свободу віросповідання. Однак це виявилось ілюзією. Радянська держава з перших днів розгорнула боротьбу з церквою, яка була осередком інакомислення й опозиції. Засобами її стала не стільки атеїстична пропаганда, скільки адміністративно-репресивні заходи — арешти і висилки служителів культу, закриття храмів та секуляризація їх майна. Продовженням репресій в 1922 р. стала кампанія вилучення церковних цінностей, що перебували у користування релігійних осередків. Робилися й спроби перенесення вихідного дня з неділі на понеділок та заборони святкування релігійних свят, незважаючи на те, що найбільші з них офіційно залишалися неробочими днями. Все це ослаблювало позиції церкви в суспільстві й сприяло встановленню контролю влади за єпархіальним життям і діяльністю відповідних громад з боку відділу культів НКВС та 6-го (антирелігійного) відділу ОДПУ¹⁹¹.

¹⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 66–67.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — С. 292.

¹⁹¹ Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х рр. — К., 1994. — С. 226–227.

Для з'ясування реакції робітників на ці заходи держави потрібно визначити ступінь їх релігійності. Проте це майже неможливо через відсутність необхідних відомостей. Певне уявлення про їх релігійні переконання дають дані статистичних обстежень соціального складу релігійних громад. За даними О. Бойка, котрий вивчав взаємовідносини православної церкви й робітників у 1920-ті рр. на прикладі Півдня України, частка їх у складі міських релігійних громад була досить високою. Наприклад, осередок автокефальної громади Миколаївської церкви пролетарського містечка Амур у 1928 р. на 92% складався з робітників, причому, порівняно з 1926 р. він збільшився в 2,5 раза та нараховував 510 членів. На жаль, при цьому не враховано зростання кількості робітників амурських підприємств за відповідний період, без чого визначити тенденцію зміни їх релігійності неможливо. Майже 40% (959 осіб з 2500) становила частка робітників серед парафіян громади Олексіївського молитовного будинку Катеринослава наприкінці 1929 року. Постійними членами релігійного осередку Брянської церкви у цьому місті були 338 робітників та члени їхніх родин. Досить активно відвідували Миколаївський храм кам'янські робітники¹⁹².

У радянській історіографії стверджувалося, що спеціальні комісії, які втілювали в життя постанову ВУЦВК від 8 березня 1922 р. про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим, спиралися на активну підтримку трудящих. Так, П. Красін зазначав про велику кількість резолюцій, що приймалися на підприємствах робітниками, в яких містилися заклики до пожертви зазначених коштовностей на користь голодуючих¹⁹³. Основна пролетарська маса, особливо у неврожайних губерніях, беззастережно підтримала відповідні заклики партійних агітаторів. Майже всі зведення губернських комісій із вилучення церковних цінностей з найбільших промислових містх України зафіксували безконфліктний характер проведення цієї кампанії. Віруючі насправді за рідкісними винятками не надавали активного опору діяльності цих комісій. Втім подібні факти не можна розцінювати як прояв суцільного безвір'я робітників, оскільки для їх переважної більшості вилучення коштовностей не було самоціллю, а лише щирим прагненням допомогти голодуючим.

Слід враховувати й той факт, що в разі загрози конфлікту з віруючими, комісії з вилучення церковних цінностей мали діяти під прикриттям збройних загонів міліції, здійснюючи свої акції таємно й блискавично, щоб служителі культу не встигли організувати опір парафіян. Із цією ж метою для вилучення коштовностей обирався час, коли більшість робітників працювала на виробництві¹⁹⁴.

¹⁹² Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х роках ХХ ст. / Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ, № 3 (35), травень–червень 2004. — С. 47.

¹⁹³ Красиков П.А. Советская власть и церковь / Деятели Октября о религии и церкви (Статьи, речи, беседы, воспоминания). — М., 1968. — С. 108.

¹⁹⁴ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 112–115.

І все ж були випадки, коли робітники не хотіли допускати вилучення цінностей із храмів. В Одесі віруючі, у тому числі й робітники, звернулися до єпископа з пропозицією віддати свої грошові заощадження замість коштовних предметів церковного вжитку. Проти конфіскації церковних цінностей із храмів виступили й робітники Чорноморських майстерень Одеси. Акцію протесту з цього приводу провели також працівники державного млина № 4 Катеринослава¹⁹⁵.

Кампанія вилучення церковних коштовностей, за визнанням ЦК КП(б)У, виявилася дієвим методом боротьби з релігією. Священники, винні в їх приховуванні чи інвентарних описах церковного майна, підлягали кримінальному покаранню, як саботажники допомоги голодуючим. У 1922 р. в Україні було протягнуто до кримінальної відповідальності понад 580 служителів культу, а кожного п'ятого з них було страчено. З церковних установ було вилучено цінностей на загальну суму 834 тис. руб. золотом¹⁹⁶.

Багато віруючих почали усвідомлювати, що для них важливо насамперед те, заради чого створені на землі храми. На місце вбитих священників прийшли колишні миряни. Вони зайняли їхнє місце, розуміючи, що це може коштувати їм життя. Ті, хто не прийняв сан, створили братства, збираючись на квартирах, щоб тільки зберегти релігійний дух. Після арештів священнослужителів більшість робітників від церкви не відійшла.

Кампанія по вилученню коштовностей із храмів супроводжувалася активною атеїстичною пропагандою, що дозволила залучити частину робітників до закриття й ліквідації церков. Водночас у деяких місцевостях робітники виявили опір подібним спробам і намаганням ураження прав священнослужителів. Зокрема, на Катеринославському заводі ім. Петровського 214 металургів подали колективну скаргу до адміністрації з вимогою припинити виселення їх пастирів із заводських квартир¹⁹⁷.

Повсюдне незадоволення робітників викликало проведення атеїстичної пропаганди. Про це свідчили звіти Катеринославського губкому КП(б)У та інформаційні довідки губернського відділу ДПУ про економічне і політичне становище в губернії за 1922 р. Вони констатували факти прояву таких настроїв у працівників катеринославських заводів ім. Петровського, ім. Леніна, «Комунар», «Комінтерн», «Сиріус» й ін.¹⁹⁸

Вперто опиралися робітники також спробам влади позбавити їх можливості відправляти духовні потреби у вільний від роботи час та брати участь у релігійних обрядах і у зв'язку з перенесенням вихідного з неділі на понеділок. Тим часом саме на неділю випадали найбільші церковні свята, зокрема Великдень, Трійця та Вербна неділя, які офіційно вважалися днями відпочинку. Робітники звичайно виходили на роботу у такі дні лише у першій місяць після

¹⁹⁵ Бойко О.В. Вказ. праця. — С. 43.

¹⁹⁶ Мовчан О.М. Кампанія вилучення церковних цінностей 1922 р. / Енциклопедія історії України. — Т. 4. — К.: Наукова думка, 2007. — С. 50–51.

¹⁹⁷ Бойко О.В. Вказ. праця. — С. 43.

¹⁹⁸ Там само. — С. 44.

ухвалення відповідного рішення на загальних зборах, а надалі поверталися до старої звички відпочивати на релігійні свята. Для протидії в арсеналі агітаційних відділів були використані контрзаходи — організація так званих «комсомольських свят», які перетворювалися на публічні знування над релігією. Члени КСМУ, серед яких були й молоді робітники, влаштовували театралізовані вистави, у котрих спотворювали біблійські сюжети, персонажі, малювали непристойні плакати, карикатури на релігійні теми. Реакція пролетарської маси на ці свята була неоднозначною: з одного боку, велика частина молоді поставилася до кампаній з цікавістю, беручи в них безпосередню участь; з іншого, — кваліфіковані робітники, переважно середнього і похилого віку, висловлювали невдоволення через образу релігійних почуттів віруючих.

Антирелігійна політика перших років радянської влади не увінчалася успіхом: у 1921–1922 рр. почалося релігійне відродження, особливо в містах. У 1923–1929 рр. політика держави щодо церкви зазнала деякого пом'якшення. 15 квітня 1927 р. наркомати юстиції й внутрішніх справ ухвалили інструкцію «Про порядок реєстрації релігійних товариств і видачу дозволів на скликання з'їздів таких», яка дещо розширила права відповідних громад порівняно з декретом 1918 р. Новим кроком лібералізації стосунків церкви та влади став лист генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна від 16 серпня 1923 р. з вимогою до всіх губкомів заборонити закриття храмів й арешти священників. З того часу головний крен у боротьбі з релігією було зроблено на підрич останньої із середини та на поширення атеїстичного світогляду. В 1925 році на основі «Товариства друзів газети «Безвірник» було створено «Спілку безвірників» (з 1929 р. — «Спілка войовничих безвірників»). Почало функціонувати видавництво «Безвірник».

У 1929 р. на зміну «релігійному непу», котрий привніс певну лібералізацію у стосунки між церквою і державою, прийшов період їх загострення, що негативно позначилося на житті релігійних громад та віруючих. У травні того року на XIV Всесоюзному з'їзді рад було ухвалено нову редакцію статті 4-ої Конституції СРСР: замість «свободи релігійної і антирелігійної пропаганди» визнавалася «свобода релігійних сповідань і антирелігійної пропаганди», що законодавчо ставило віруючих у нерівне з іншими громадянами становище. В тому ж році її чинність було поширено на територію УСРР.

Розв'язання соціально-трудових конфліктів. В зв'язку з переходом до непу, який дозволив вільне наймання робочої сили, правляча партія намагалася використати елементи політики соціального партнерства з метою попередження трудових конфліктів. Її засадничим інститутом мали стати трудові й насамперед колективні угоди, що уклалися під контролем державних органів між роботодавцями (приватними чи з дирекцією націоналізованих підприємств) та комітетами профспілок (як представниками трудових колективів).

У 1921 р. колективні угоди почали поновлювати у порядку досвіду. З наступного року, згідно з постановою ЦК РКП(б) проводилася масова кампанія з підписання угод¹⁹⁹. Згідно з Кодексом законів про працю (КЗпП) 1922 р., який

¹⁹⁹ Труд и профессиональные союзы в Украине. Статистический справочник за 1921–1925 гг. — Х., 1926. — С. 29.

законодавчо закріпив досвід, набутий профспілками в сфері регулювання трудових відносин до запровадження радянською владою політики мілітаризації праці, ці договори встановлювали як порядок найму та звільнення працівників, так і умови праці та її оплату, норми виробітку та питання побутового влаштування, котрі не могли детально передбачатися законодавством, тому що залежали від конкретних умов на окремих підприємствах. Договори мали силу закону, їх порушення визнавалося кримінально караним.

Якщо у 1917 р. трудові договори укладалися між адміністраціями заводів, фабрик та їх профкомами, то після націоналізації промисловості низові осередки професійних спілок були позбавлені цього права²⁰⁰. Повноваження на підписання локальних колективних угод передавалися до губернських міжспілкових органів, а генеральних та республіканських — до центральних і республіканських комітетів.

Масового характеру практика запровадження договірних трудових відносин набула в промисловості. У жовтні 1922 р. в УСРР колективними угодами було охоплено 73,8% членів індустріальних професійних організацій, а в 1925 р. — 92% всіх працюючих на промислових підприємствах²⁰¹.

З численними труднощами при укладанні колективних та індивідуальних трудових угод зіткнулася профспілка «Всеробітземліс». Крім неписьменності сільського населення, запровадженню цих угод на селі перешкоджала нереальність норм трудового законодавства стосовно їх застосування. Мала економічна спроможність більшості селянських господарств не дозволяла створювати умови праці, яких вимагав Кодекс. «Всеробітземліс», який узяв на себе основну частину роботи по регулюванню умов найму робочої сили на селі, перший зустрівся з усіма практичними труднощами і економічними наслідками формального застосування законодавчих норм по охороні праці. Розрив між буквою закону та реальним станом селянської економіки породжував ряд перекирвань у тарифно-економічній діяльності професійних організацій на селі. Серед таких перекирвань було прагнення районних секретарів спілки забрати з наймачів максимальні нарахування на зарплату для надання соціальної допомоги сільськогосподарським робітникам. Поспішаючи отримати ці нарахування у першу чергу, а контроль за виплатою зарплати відсуваючи на задній план, вони викликали своїми діями незадоволення як наймачів, так і наймитів. Результатом цього стали масові уникнення письмових трудових договорів²⁰².

Підписання колективних угод в аграрному секторі виробництва розпочалося у 1922 р. з радянських господарств, де через два роки набуло масового характеру. Коли в липні того року ними було охоплено 19,5% постійних (штатних) робітників радгоспів, то того ж місяця 1923 р. — 52%, відповідного у липні 1924 р. — 82,2%, а в січні 1929 р. — 90,7%²⁰³. Із сезонними робітниками

²⁰⁰ Вопросы труда на IV пленуме ВЦСПС. — М., 1926. — С. 32.

²⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 93.

²⁰² Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — К., 1990. — С. 66.

²⁰³ Там само. — С. 87.

укладалися окремі трудові договори, у котрих допускався ряд відхилень від норм КЗпПу: зарплата запроваджувала нижче від державного мінімуму, встановлював 10-годинний робочий день без додаткової оплати за дві надурочні години, підлітки мали працювати нарівні з дорослими. Укладанню трудових угод у приватному сільському секторі виробництва заважала розпорошеність наймитів по десятках тисяч селянських господарств. За даними II Всеукраїнського з'їзду «Всеробітземліс» (1927 р.), трудовими договорами було охоплено лише 39% наймитів, 43% пастухів і підпасків²⁰⁴. Користуючись неписьменністю й юридичною необізнаністю цих працівників, деякі наймачі робочої сили намагалися порушувати трудове законодавство²⁰⁵. Не менш типовими були і випадки, коли вони відмовлялися підписувати відповідні угоди, запропоновані сільрадами, через завищення, на їх думку, вимог з боку місцевих професійних організацій²⁰⁶.

XII з'їзд РКП(б) (1923 р.) висунув перед «Всеробітземлісом» завдання розробки норм та методів охорони праці в державних і приватних селянських господарствах, відповідних їх особливостям²⁰⁷. Враховуючи нереальність Кодексу законів про працю відносно регламентації трудових відносин на селі, червневий (1923 р.) пленум ЦК цієї спілки висунув зокрема помірковані вимоги до наймачів робочої сили щодо договірних угод: «У питаннях оплати праці на перших порах обмежитися фіксуванням тих умов, які на даний момент існують, не допускати тільки кабальних умов експлуатації наймитів. Аналогічна тактика спілки повинна бути ... в питаннях робочого часу та проведенні окремих норм, що стосуються охорони праці»²⁰⁸.

Але у 1922–1923 рр. практика укладання колективних договорів ще перебувала в стадії становлення й у промисловому секторі виробництва. В них нерідко вносилися умови або нереальні щодо виконання з боку дирекцій заводів, фабрик і шахт або навпаки занижені. Головна увага в трудових угодах приділялася своєчасному і повному виплачуванню робітникам зарплати та елементарним санітарно-технічним вимогам на виробництві (забезпеченню милом, рушниками, водою для пиття спецодягом і т. п.). У перші роки колдоговірні кампанії в промисловості проводилися з порушенням прав наймачів робітничої сили. Тому ці угоди мали однобічний характер — вони визначали лише обов'язки останніх перед робітниками.

Курс на інтенсифікацію виробництва зумовив доповнення колективних договорів вимогами керівників підприємств до робітників. З метою підвищення продуктивності праці, за пропозицією II Всеукраїнського з'їзду профспілок (листопад 1924 р.), в трудових угодах стали фіксуватися норми виробітку і вартість робочої сили на одиницю виготовленої продукції. У зв'язку з переходом до господарського розрахунку в них закріплювалися й штатні розклади

²⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — 1927 р. — Спр. 21. — Арк. 232.

²⁰⁵ Там само. — Спр. 26. — Арк. 24.

²⁰⁶ Там само. — Спр. 21. — Арк. 518.

²⁰⁷ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. — Т. 3. — С. 456.

²⁰⁸ Отчет ЦК Всеработземлеса пятому съезду. — М., 1925. — С. 3.

робітників та інженерно-технічного персоналу. Нові вимоги професійних організацій торкалися також покращання санітарно-технічних умов і механізації праці.

У наступному році профспілки домоглися закріплення норм виробітку на весь строк дії колективних договорів. Крім умов праці, в останніх ширше почали включатися питання побуту робітників. До їх змісту повсюдно вводилися пункти про організацію адміністраціями відомчих ясел, надання робітникам житла та грошових компенсацій для його оплати²⁰⁹.

З останньої чверті 1920-х рр. в угодах стали фіксуватися пропозиції професійних організацій стосовно врахування підприємствами санітарно-технічних норм радянського законодавства, причому не тільки розмірів асигнувань на них, а й конкретних строків їх реалізації. Уточнювалися також інші пункти, котрі у трудових договорах попередніх років включалися без конкретних норм і термінів виконання²¹⁰. Водночас актуальними залишалися вимоги щодо дотримання елементарних правил охорони праці та промислової санітарії на виробництві. Висувалися й пропозиції щодо зрівняння в правах за колективними угодами всіх робітників, включаючи тимчасових й учнів, оскільки вони поширювалися виключно на штатних працівників. Крім того, були вимоги, щоб молодих людей старших 16 років, але виключно з дітей робітників, що перебували на обліку бірж праці, яких за віком не приймали до шкіл ФЗУ, набирали б для виробничого навчання на заводи, фабрики та шахти. Низькооплачувані робітники домогалися підтягування рівня їх заробітків до зарплати кваліфікованих працівників²¹¹.

Зміст трудових угод змінювався не тільки залежно від досвіду профспілок у галузі колективної роботи і прибутковості підприємств, а й від ставлення державної партії до методів раціоналізації виробництва та нагромадження коштів для індустріалізації. Важливу роль у цій справі відігравав і класовий підхід.

Коли в державній промисловості інтереси робітників та влади щодо регламентації умов праці, незважаючи на її декларативні заяви, розходилися, то на приватних заводах, фабриках й у аграрному секторі виробництва вони в принципових питаннях збігалися. Тому влада підтримувала вимоги працівників останнього. Водночас у державній промисловості властям було не вигідно розпалювати антагонізм між наймачами робочої сили й трудящими. Щоправда, як зазначалося в звіті Всесоюдної центральної ради професійних спілок за 1924–1926 рр., робітники рідко висували необґрунтовані та надмірні вимоги. Коли ж такі випадки траплялися, а господарники не могли відстояти власні інтереси, їм

²⁰⁹ Второй съезд профсоюзов Украины. 3–8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — С. 215; Профессиональные союзы СССР. 1924–1926 гг. Отчет ВЦСПС к VI съезду профсоюзов. — М., 1926. — С. 197–198.

²¹⁰ Гульий К.М. Положение трудящихся на Украине: Доклад Всеукраинскому совещанию работников охраны труда и социального страхования. — Х., 1928. — С. 23.

²¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 205–211.

на допомогу, за визнанням ВУРПС, приходили керівники профорганізацій²¹². Однак нерідко заводоуправління не погоджувалися й на обґрунтовані пропозиції професійних спілок і на 4–5 місяців відкладали підписання колективних угод. Вони намагалися скоротити витрати підприємств і здешевіти собівартість продукції за рахунок ущемлення економічних інтересів робітників. Це створювало конфліктні ситуації й призводило до передачі спірних питань на розв'язання їх у примирно-третейських інстанціях. Так, 1927 році з 11 генеральних договорів, укладених за участю спілки «Всеробітземліс», для регламентації умов праці в радгоспах, 5 було підписано за вимогою арбітражного суду. Причому половину спірних пунктів по цих угодах було вирішено останнім на користь профорганізації, 40% — ухвалено за згодою сторін і лише 9% — розв'язано на користь господарників²¹³.

З метою попередження конфліктних ситуацій, що виникали при підписання трудових угод, ВРНГ СРСР почала розробляти їх типові зразки та надсилати їх на підприємства як обов'язкові. Запроваджувалася й практика укладання генеральних угод між центральними комітетами профспілок та трестами, яка була виправданою для підприємств союзного підпорядкування, але економічного недоцільною для таких, що перебували у місцевому підпорядкуванні. Намагаючись відвернути тенденцію до централізації колдоговірної роботи після переходу радянських республік на самостійне управління народним господарством, II Всеукраїнський з'їзд професійних спілок (листопад 1924 р.) рекомендував запровадити практику підписання окремих угод для останніх²¹⁴. Оскільки союзні й республіканські угоди не могли враховувати різноманітності умов праці й побуту працівників на окремих підприємствах, з'їзд запропонував застосувати введення додаткових до них локальних договорів, які враховували б місцеву ситуацію. З метою включення типових вимог трудящих у республіканські угоди Всеукраїнська рада професійних спілок і галузеві комітети зобов'язувалися передчасно розсилати на місця їх проекти для попереднього обговорення в усіх фабзавкомах та на загальних зборах. Водночас «відповідно до загального посилення планового регулювання господарства з'їзд визнав за необхідне зміцнення спрямовуючого впливу міжсоюзних організацій на роботу спілок по укладанню колдоговорів» шляхом попереднього інструктування останніх й керівництва ними²¹⁵.

Щоб врахувати у генеральних угодах економічні можливості трестів для задоволення вимог робітників, центральні комітети виробничих спілок проводили спеціальні обстеження на підприємствах. Результати їх обговорювалися на нарадах за участю представників губпрофрад. Спираючись на отримані відомості, останні надавали до ЦК професійних спілок пропозиції щодо поліпшення умов праці, підвищення зарплати робітників і т. п. Зокрема, в жовтні 1922 р., під

²¹² Профсоюзы СССР: Сб. док. и мат. — М., 1963. — С. 100.

²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — 1928 р. — Спр. 33. — Арк. 175.

²¹⁴ Второй съезд профсоюзов Украины: 3–8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — С. 215–216.

²¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 215–216.

час проведення колдоговірної кампанії на підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу губвідділ спілки гірників вніс як доповнення до генеральної угоди її Центрального комітету і Управління кам'яновугільної промисловості пункт про безкоштовні комунальні послуги шахтарям та відповідне підвищення норм їх виробітку в розмірі 70% від рівня 1914 р.²¹⁶

Коли рішення II Всеукраїнського з'їзду професійних спілок про активізацію діяльності міжспілкових органів відповідало централістичним засадам керівництва останніми, то плани стосовно залучення широких мас трудящих до розгляду проектів колективних угод суперечило їм і тому були безперспективними. Недостатню участь членів професійних організацій у проведенні колдоговірних кампаній констатували III та IV з'їзди профспілок України²¹⁷. Так, по тресту «Донвугілля» збори по обговоренню проектів колективних угод в 1926/27 р. відвідали 35,5%, а в 1927/28 р. — 52,7% членів профспілки гірників. Байдужість робітників засвідчила про їх недовіру щодо можливості включення у договори пропозицій, котрі не відповідали б змісту проектів генеральних і республіканських угод. Більше того, робітники підприємств союзного підпорядкування нерідко взагалі були позбавлені можливості розглядати проекти договорів, оскільки інформація з центру звичайно запізнювалася й надходила на місця лише після закінчення відповідних переговорів між профспілковими та господарськими органами. Тому, за свідченням ВУРПС, вимоги робітників «слабо відбивалися, особливо в генеральних угодах». Ознайомлення трудящих із ходом цих переговорів своєчасно проводилося професійними організаціями лише щодо республіканських і місцевих колективних договорів²¹⁸.

Формалізм кампанії по підписанню трудових угод викликав обурення робітників. Деякі з них наважувалися відкрито висловлювати незадоволення бюрократичними методами її проведення. Зокрема, робітник 3-го Держмлина у Полтаві П. Фролов під час дебатів відносно проекту колдоговору у 1926 р. заявив: «До біса нам збори, до чого вся ця комедія, все одно надішлють папірець з вказівкою [суми — *Авт.*] зарплати та більше нічого, все одно з робітниками не рахуються»²¹⁹. Проте були й такі, які наївно надіялися, що ситуація зміниться на краще. Під час розгляду проектів нових трудових угод вони активно висловлювали незадоволення з приводу тих пунктів, що не задовольняли їх, вимагаючи від профспілок, як зазначав робкор М. Тенцова з м. Рикове в листі до редакції газети «Пролетар» від 12 січня 1929 року: «Щоб вони уклали такий колдоговір, який не був би клаптиком паперу, як досі діючий старий договір, котрий господарники не виконують і наполовину»²²⁰. Водночас їхні опоненти, зокрема деякі робітники з харківського заводу сільськогосподарського машинобудування

²¹⁶ Хроника: Коллективные договоры // Вестник профдвижения Украины. — X., 1923. — № 10. — С. 80.

²¹⁷ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду професійних спілок. — X., 1927. — С. 29–30.

²¹⁸ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов. (1926–1928). К IV съезду профсоюзов Украины. — X., 1928. — С. 106.

²¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2314. — Арк. 18.

²²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 211.

«Серп та молот», навпаки, вважали, що «спілка і адміністрація [підприємств — *Авт.*] — держоргани, обидві вони підуть проти законів, що існують, тому підписання угоди зайве»²²¹.

Намагаючись змінити бюрократичну практику укладання договорів, робітники надсилали листи до партійних і профспілкових органів із скаргами про порушення інструкцій ВЦРПС щодо проведення відповідної кампанії. На основі їх дописів у журналі сатири й гумору «Крокодил» у 1925 р. було надруковано «Інструкції навпаки», в яких його співробітники висміювали апаратні методи роботи професійних організацій. Вони радили членам профкомів не перевантажуватися «проведенням» угод через збори, по-перше, «враховуючи те, що колдоговори підписуються адміністрацією і спілкою», а, по-друге тому що «участь фабзавмісцевкому, а тим більше пересічних членів профспілок в їх розробці й обговоренні є зайвими й такими, що створюють непотрібну тяганину».

Друкуючи «витяг» із стенограми загальних зборів про розгляд колективної угоди, співробітники журналу іронізували з приводу проведення низовими професійними організаціями пункту інструкції ВЦРПС про залучення робітників до даної справи. Незважаючи на те, що цей «витяг» був вигаданий, він досить правдиво відображав бюрократичну практику розгляду зазначених документів: «Товариші, не розходитися! 11-м питанням є колдоговір. Через пізній час пропонуємо прийняти без обговорення. Хто утримався? Один. Прийнято одногосно»²²².

Формально здійснювався і контроль професійних організацій за дотриманням колективних угод. Члени останніх були недостатньо інформовані про їх виконання, оскільки представники госпорганів і заводууправлінь рідко звітувалися з цього питання на засіданнях правлінь спілок та загальних зборах робітників. Контроль із боку центральних профкомітетів звичайно проводився шляхом анкетування без перевірки отриманих даних інспекторськими комісіями із залученням до їх роботи низового профспілкового активу.

Як зазначалося в листі секретаря Харківського окружкому партії П. Постишева секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 26 вересня 1927 р. «Про настрої робітників Харківського округи», «висловлюється багато скарг на колугоди як через їх невиконання, так і затягування строків укладання, особливо по заводах трестів центрального підпорядкування, а також залізницях»²²³. Формальне ставлення господарських установ до укладання колективних договорів спричиняло численні трудові конфлікти.

Роль професійних організацій у вирішенні останніх було визначено XI з'їздом РКП(б) у 1922 р.: «...В галузі тертя й конфліктів окремих груп робітничого класу з окремими установами та органами робітничої держави завданням профспілок є сприяння найбільш швидкому і безболісному укла-

²²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2523. — Арк. 40.

²²² Инструкции «Крокодила» насчет оживления профсоюзов. Инструкционные высказывания к сведению руководства. — Крокодил, 1925. — № 39 (149). — С. 7.

²²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2443. — Арк. 127.

данню конфліктів з максимальними вигодами для робітничих груп, котрі вони представляють, оскільки ці вигоди можуть бути здійснені не на шкоду іншим групам та без шкоди для розвитку робітничої держави й для її господарства у цілому, оскільки тільки цей розвиток може створити основу для матеріального і духовного благополуччя робітничого класу»²²⁴.

Базовим документом, який регламентував порядок розв'язання трудових конфліктів, був КЗпП 1922 р. Згідно із його XVI розділом, права робітників при розгляді трудових спорів в усіх інстанціях мали захищати представники професійних спілок. Організаційними формами їх участі у вирішенні спірних проблем були, по-перше, безпосередні переговори з адміністраціями підприємств з приводу останніх; по-друге, представництво в установах примирного розгляду (розцінково-конфліктних комісіях (РКК), примирних камерах та третейських судах) й у складі судових інстанцій (трудових сесій народних судів); по-третє — бойкоти і страйки. Основною формою ліквідації трудових конфліктів відповідно до Кодексу законів про працю було визнано їх погоджувальне розв'язання на засадах паритетного представництва обох. Спочатку всі трудові спори, за деякими винятками, мали розглядатися у примирних інстанціях та насамперед в їх низових ланках — розцінково-конфліктних комісіях.

РКК створювалися на всіх підприємствах й закладах на паритетних засадах із представників місцевкомів і дирекцій останніх незалежно від форми власності. Правила їх роботи було розроблено й затверджено Народним комісаріатом праці на початку листопада 1922 р. Перед комісіями ставилися такі завдання: реалізація всіх положень колективних і тарифних угод (затвердження розподілу робіт та посад за тарифними розрядами, норм продуктивності праці й розцінок на відрядні роботи, встановлення випробних термінів для окремих професій, а також порядку чергових відпусток працівників); вирішення трудових конфліктів, котрі виникали між адміністраціями і завкомаами з приводу недотримання зазначених договорів; розробка проектів правил внутрішнього розпорядку²²⁵. Водночас ширші проблеми, які були пов'язані з вимогами перегляду колективних угод, затверджених Наркоматом праці, передавалися на розгляд вищих третейсько-погоджувальних органів.

Звичайною формою вирішення трудових конфліктів у цих комісіях, відповідно Кодексу законів про працю було їх мирне погодження за обопільною угодою сторін. Рішення цих комісій ухвалювалися поза безпосереднім спостереженням не тільки органів НКПраці, а й вищих профорганів та не підлягали оскарженню. Але, як зауважила російська дослідниця історії трудових відносин у радянській Росії Л. Борисова, робітники не завжди довіряли РКК, оскільки останні нерідко перебували під тиском заводууправлінь та могли відмовити в розгляді їхніх вимог²²⁶.

²²⁴ КППС в резолюціях і рішеннях... — Т. 2. — С. 307.

²²⁵ *Смолярчук И.В.* КЗОТ РСФСР 1922 г. и вопросы разрешения трудовых конфликтов // КЗОТ РСФСР и современность. — М., 1974. — С. 148–154.

²²⁶ *Борисова Л.Б.* Указ. соч. — С. 235.

Коли сторони не приходили до згоди у розцінково-конфліктних комісіях, спірні питання виносилися в примирні камери, до компетенції котрих належав і розгляд конфліктів більш значного характеру — між профспілками у цілому та наймачами робочої сили²²⁷. Голови цих інстанцій були тільки посередниками між конфліктуючими сторонами і не мали права голосу. Ухвалені примирними комісіями рішення мали виконуватися профспілками і роботодавцями²²⁸.

На принципах згоди діяли й третейські суди. Голови останніх (суперарбітри) обиралися їх членами й мали вирішальний голос, а ухвали цих установ передавалися з відділів Наркомату праці до нарсудів і виконувалися як безспірні судові рішення. Однак у будь-якому разі активною стороною в конфліктах виступали завкоми. За вимогою професійних організацій для розв'язання спірних проблем міг бути призначений також примусовий третейський суд²²⁹.

Організацією всіх цих інстанцій, окрім багатьох інших функцій, займалися місцеві відділи праці НКП. До їх компетенції входила також перевірка на відповідність законодавству й реєстрація колдоговорів, без чого вони не набували чинності. Особливе значення надавалося запровадженню трудових угод на приватних підприємствах, де їм відводилася роль головного інструмента для захисту робітників від експлуатації. На відміну від державних підприємств, профспілки уважно стежили за їх дотриманням у приватному секторі. За відмову укладання чи виконання колективних договорів господарів заводів і фабрик притягали до суду. У такій ситуації профспілкам дозволялося для тиску на роботодавців знімати працівників з підприємств.

Радянські історики та правознавці оцінювали новостворену систему примирно-арбітражних органів як таку, що забезпечувала перехід від примусового до погоджувального порядку розв'язання трудових спорів. Проте фактично пріоритети у ній зберігалися за органами влади, внаслідок чого повноваження профспілок як рівноправних партнерів державних наймачів робочої сили були обмежені.

Бажаний для держави перегляд трудових угод забезпечувався складом примирних камер і третейських судів. Коли робітнича група РКК складалася з працівників професійних організацій, безпосередньо пов'язаних з робітничою масою, то делегати перших та других обиралися з членів губернських, а потім окружних профрад — представників профспілково-партійної номенклатури. Крім того, голови третейських судів, як правило, призначалися органами Наркомату праці, хоча такий порядок передбачався як винятковий, коли конфліктуючі сторони не досягали договореності під час обрання суперарбітра²³⁰.

²²⁷ Примирним камерам заборонялося вирішувати спірні питання, що виникали в зв'язку з порушенням трудових угод, оскільки це вважалося злочином і підлягало переслідуванню у кримінальному порядку. Поряд із конфліктами внаслідок порушень КЗпП й інших законів про працю вони передавалися на обговорення трудових сесій народних судів.

²²⁸ Сборник задач по трудовому праву: Практическое руководство для расценочно-конфликтных комиссий, труд- и профработников и учебных заведений. — М., 1924. — С. 81.

²²⁹ Борисова Л.Б. Указ. соч. — С. 236.

²³⁰ Варшавский К.М. Указ соч. — С. 121.

Висуванці від НКП попередньо затверджувалися в партійних органах. Про це зокрема засвідчувала таємна записка народного комісара праці К. Гулого до ЦК КП(б)У від 20 листопада 1928 того ж р. у зв'язку з рішенням партійних з'їздів: IX КП(б)У і XIV ВКП(б) про необхідність поліпшення роботи щодо трудових спорів. Автор документа настійно прохав «підтримати від імені ЦК директиву до всіх окружних профспілкових комітетів (ОПК) про необхідність складання в кожному окрузі персонального списку відповідальних товаришів, котрі можуть бути виділені як державні арбітри». Водночас нарком праці висунув на затвердження ЦК КП(б)У список кандидатур на посади останніх по спірних питаннях, що розв'язуються в Наркоматі праці²³¹.

Призначення голів третейських судів владою й організація судових та примирних установ при НКП забезпечували державне посередництво у трудових конфліктах. На націоналізованих заводах і фабриках таке посередництво не забезпечувало об'єктивності розгляду спірних питань, оскільки як арбітром, так і наймачем робочої сили виступала влада.

Система паритетно-третейського розгляду трудових конфліктів, створена відповідно з КЗпП 1922 р., зазнавала певних змін у міру згортання ринкових відносин та посилення адміністративних важелів управління економікою. Першу спробу «підкопу» під існуючу систему погоджувального арбітражу трудових конфліктів було зроблено ще в період розквіту НЕПу — в середині 1920-х рр. У зв'язку з розгортанням кампанії інтенсифікації виробництва господарські органи самочинно намагалися позбавити РКК права обговорення і затвердження планових норм виробітку та відрядних розцінок. Це, як зауважив член президії ВЦРПС М. Рухимович, підірвало саму доцільність їх існування. Відбираючи у них право на попередній розгляд цих документів господарники, пояснював він, позбавляли розцінково-конфліктні комісії можливості усувати причини соціально-трудова конфліктів, тобто попереджувати їх²³². Незважаючи на застереження Рухимовича, ЦК РКП(б) усе ж передав у 1924 р. справу нормування праці від РКК до заводоуправлінь²³³.

3 червня 1927 р. Наркомат юстиції та Раднарком УСРР зробили новий крок на шляху обмеження повноважень розцінково-конфліктної комісії — ухвалили постанову про вилучення з її компетенції питань, пов'язаних зі звільненням працівників під час скорочення штатів, обмеживши їхню роль у вирішенні даної проблеми лише наданням порад.

Реорганізація діяльності РКК, здійснена в 1928 році, мала суперечливий характер. Спочатку з метою спрощення існуючого порядку розгляду спірних питань держава розширила їх повноваження. Закон ЦВК і РНК СРСР від 29 серпня про примирно-третейський розгляд трудових конфліктів вказав на необхідність остаточного їх розв'язання в РКК і відповідно обмежив права

²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 104. — С. 129.

²³² Там само. — С. 9.

²³³ Антошкин Д. Профессиональное движение в России: Пособие для самообразования и курсов по профессиональному движению. — М., 1925. — С. 316.

робітників щодо оскарження їх рішень²³⁴. Але через кілька місяців було зроблено крок назад. 12 грудня 1928 р. Наркомат праці законодавчо закріпив раніше негласне обмеження повноважень РКК. З їх відання було вилучено «спірні питання про звільнення з посад та відновлення на них осіб, які користувалися правом наймати й звільняти, а також відповідальних працівників, котрі належали до категорій, зазначених у спеціальному списку, що його затвердив НКП за згодою з Всесоюзною центральною радою професійних спілок, або у переліках, які їх встановлювали наркомати праці союзних республік за згодою з відповідними радами профспілок, так званих номенклатурних списках²³⁵. Спірні проблеми розглядалися у партійних інстанціях і не підлягали передачі в примирні органи.

Профспілкове керівництво намагалося зупинити наступ партійно-радянської номенклатури та відстояти права розцінково-конфліктних комісій. 12 липня 1928 р. секретар комфракції ВУРПС В. Кузьменко звернувся з проханням до ЦК КП(б)У відмінити постанову Наркомюсту та Раднаркому УСРР від 3 червня 1927 р. Мотивуючи свою позицію, він вказував, що вона суперечить нормам Кодексу законів про працю й постанові НКП про порядок скорочення штатів. В. Кузьменко попереджав, що цей акт надає можливість адміністрації підприємств зводити рахунки з небажаними працівниками²³⁶.

Конфлікти між державними та профорганами виникали під час примусового арбітражу, котрий застосовуваному на націоналізованих підприємствах у випадках, коли спірні питання не розв'язувалися у відповідних установах. Спочатку, згідно з положенням «Про примирні камери та третейські суди» від 18 серпня 1922 р., право вимагати арбітраж надавалося виключно профспілкам. Постанова РНК УСРР від 23 серпня 1922 р. «Про колективні угоди» встановлювала паритетні можливості щодо такої вимоги для обох конфліктуючих сторін. Застосування урядової постанови тимчасово призупинила опозиція профспілок. V Всеросійський з'їзд профспілок висловився за поновлення їх монопольного права на примусовий арбітраж. Пропозицію було внесено до Кодексу законів про працю 1922 р. Проте через три роки XIV з'їзд ВКП(б) переглянув статтю 171 КЗП про третейські суди. Право вимагати цього арбітражу знову було визнано за обома конфліктуючими сторонами²³⁷. І все ж паритет профспілкових та державних органів у третейських судах мав формальний характер, оскільки в разі недосягнення згоди вирок суду виносилися їх головами. Вони, як правило, призначалися владою.

У 1924 р. у зв'язку з необхідністю посилення інтенсифікації праці держава переглянула у власних інтересах існуючу систему погоджувально-арбітражного й судового розгляду трудових конфліктів. Влада обмежила повноваження третейських судів на користь державних судових органів. Коли спочатку до обговорення в третейських судах за вимогою примусового арбітражу приймалися всі

²³⁴ Ежегодник советской юстиции — М., 1928. — № 40–41. — С. 1064.

²³⁵ Клейнберг В., Бас Н., Баженов Д. Збірник постанов про працю. [X.], 1929. — С. 366.

²³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2653. — Арк. 65.

²³⁷ Войтинский И. Трудовое право СССР. — М.–Л., 1925. — С. 101.

трудові конфлікти, пов'язані з а) підписанням, б) тлумаченням, в) достроковими змінами і г) доповненнями договорів, то надалі — лише перші дві категорії, а третя і четверта (виключно за умови згоди обох сторін) — передавалася третейським суддям²³⁸. У разі недосягнення угоди між ними справи, пов'язані з переглядом колективних договорів, направлялися в судові органи. Спеціально для їх розгляду створювалися губернські й районні особливі сесії з трудових справ. У них брали участь два постійних засідателі: делегат від відповідних профрад та представник місцевого відділу Наркомату праці, котрого з часом було замінено на уповноваженого губернських господарських установ²³⁹. Після ліквідації районних трудсесій у зв'язку з централізацією державного й профспілкового апаратів справи, пов'язані із спірними питаннями як громадянські, так і кримінальні, що розбиралися в зазначених інстанціях, передавалися до загальних судів. При цьому кримінальні справи направлялися туди поза попереднім обговоренням у погоджувально-арбітражних органах²⁴⁰.

До числа карних злочинів із боку наймачів робочої сили, що були підсудні трудовим сесіям нарсудів, належали порушення відповідного законодавства, колективних договорів й угод примирних камер, а також утиск прав професійних організацій та недотримання правил охорони праці, що спричиняло втрату працездатності працівників. Фабзавкоми могли звертатися до цих сесій також в разі невиконання роботодавцями рішень розцінково-конфліктних комісій для їх примусового проведення у життя.

Наймані працівники притягалися до судової відповідальності за трудове дезертирство, тобто ухиляння від обліку й реєстрації під час трудових мобілізацій чи від явки на ці роботи або самочинне залишення їх. Незважаючи на проголошення принципу свободи праці в зв'язку з переходом до непу, ухиляння від цих повинностей визнавалося злочином²⁴¹. Крім порушень відповідних законів трудовими сесіями нарсудів розглядалися всі конфлікти між наймачам робочої сили і робітниками та службовцями, коли вони не направлялися у примирні камери. В 1926 р. з компетенції нарсудів і третейських судів було вилучено всі справи щодо порушення колективних угод та індивідуальних договорів, які мали характер трудових позовів. У 1927 р. НКП поширив цю практику на справи про неправильні звільнення з роботи й взагалі на спірні проблеми²⁴².

Прокурорський нагляд за їх розв'язанням (опротестування вироків і рішень РКК, примирних камер, третейських та народних судів, що набували законної чинності) введений на пропозицію VI Всесоюзного з'їзду професійних спілок (11–18 листопада 1924 р.), ще більше обмежив повноваження розцінково-конфліктних комісій. Він фактично позбавив законодавчої чинності статті № 173

²³⁸ *Его же*. — Трудовое право СССР. — М., 1928. — С. 118–119.

²³⁹ *Варишавский К.М.* Указ. соч. — С. 131–132.

²⁴⁰ *Семенов А.Е.* Очерки истории советского трудового права. — Х., 1925. — С. 118–119.

²⁴¹ *Трапезников В.* Основы трудового права: Общедоступная систематизация законов о труде. — М.–Л., 1925. — С. 62.

²⁴² Там же. — С. 62.

Кодексу законів про працю й № 13 «Положення про РКК», за котрими їх рішення оскарженню не підлягали²⁴³. Крім того, принципи формування органів прокуратури не забезпечували незалежності їх відповідного нагляду. Склад цих органів по трудових справах, які створювалися при союзних, республіканських і губернських судових установах, формувався НКЮ за згодою з Наркоматом праці, але за умови попереднього затвердження висунутих кандидатур у партійних інстанціях. Думки профорганізацій бралися до уваги лише під час призначення помічників прокурорів з трудових справ²⁴⁴.

Коли система примирно-арбітражних установ діяла під безпосереднім контролем партійно-державних органів, то для виявлення фактів порушень трудового законодавства залучалися профспілки. На відміну від зарубіжних країн, де наглядом за станом охорони праці займалися державні чиновники — фабричні інспектори, радянський апарат цієї охорони складався з робітників — висуванців профорганізацій. До їх компетенції входило й провадження та дізнання по справах стосовно порушення КЗпП.

На початку 1920-х рр. працівники охорони праці не мали не тільки спеціальної підготовки, а й загальної середньої освіти, проте переважно були членами партії²⁴⁵. Через низьку оплату праці вони нерідко брали хабарі. Намагаючись не допустити цього, V Всеросійський з'їзд профспілок (17–22 вересня 1922 року) ухвалив рішення про збільшення їх зарплати «до рівня робітників першої групи промисловості першого [територіального тарифного — Авт.] поясу»²⁴⁶.

Незважаючи на численні недоліки радянської системи охорони праці, її дієвість виявилася більш ефективною порівняно з тією, що існувала в Російській імперії. Так, у 1914 р. по 12 892 виявлених порушень трудового законодавства було складено лише 578 актів, з котрі до судів та в присутствіє по фабричних справах направлено 125. Надалі обговорення більшості цих справ припинялося, й працедавці залишалися непокараними. У радянській Україні справи по притягненню працедавців до судової відповідальності в більшості випадків вирішувалося в основному на користь робітників. За даними НКП, у 1924/25 р. лише по 10–15% справ, розпочатих інспекцією праці в зв'язку з порушенням прав робітників, були винесені виправдувальні вироки. Оскільки діяльність цих органів визначалася класовою політикою радянської влади, дві третини засуджених становили приватні наймачі робочої сили²⁴⁷.

Висуванці профорганізацій, які працювали інспекторами праці, мали особисту зацікавленість в охороні прав робітників на всіх підприємствах. Однак їх бракувало для організації повсюдного контролю. Тому Наркомат праці надсилав їх виключно на великі, насамперед, приватні підприємства. У середині

²⁴³ Семенов А.Е. Указ. соч. — С. 119.

²⁴⁴ Войтинский И. Трудовое право СССР. — М., 1928. — С. 108.

²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 660. — С. 13.

²⁴⁶ Стенографический отчет V Всесоюзного съезда профсоюзов. 17–22 сентября 1922 г. — М., 1922. — С. 99.

²⁴⁷ Мезенцев И. Подолянин И. Охрана труда рабочих. — Х., 1928. — С. 27.

1920-х рр. інспектори домоглися майже повного дотримання (за винятком заборони проведення надурочних робіт) норм правового законодавства у великій промисловості УСРР, де була зайнята основна маса робітників. Поза наглядом НКП залишилися численні дрібні підприємства — приватні і державні. Контроль за діяльністю їх дирекцій здійснювався профуповноваженими або профспілковими комісіями з охорони праці. Професійні організації не приділяли належної уваги їх роботі, і ці питання рідко розглядалися на засіданнях місцевкомів і виробничих нарадах.

Через брак санітарно-технічних засобів та відсутність коштів для їх придбання профспілка дбала про дотримання лише елементарних правил гігієни й охорони праці, виконання яких не було пов'язане із значними фінансовими затратами. Велику увагу вони приділяли прибиранню, провітрюванню, освітленню й утепленню робочих приміщень, вчасному встановленню умивальників і обладнання душових кімнат, забезпеченню працівників робочим одягом, питною водою та милом. Коли у легкій промисловості на багатьох фабриках елементарні норми охорони праці почали виконуватися вже в середині 1920-х рр., то у важкій їх дотримання було рідкістю²⁴⁸. Пуск у другій половині 20-х рр. раніше законсервованих підприємств, на яких не було необхідної техніки безпеки і промислової санітарії, спричинив підвищення виробничого травматизму.

Намагаючись привести відповідні гігієнічні умови на цих заводах і фабриках у відповідність з вимогами трудового законодавства, уряд запровадив практику спеціальних угод по охороні праці між правліннями трестів і губвідділами Наркомату праці, які частково замінили колективні договори. З цього часу професійні організації були позбавлені можливості безпосередньої участі у розв'язанні питань, пов'язаних із відповідними санітарно-технічними умовами на підприємствах, хоча їх думка мусила враховуватися при укладанні промфінпланів та державних угод з охорони праці.

В 1926/27 р. уряд асигнував 11,3 млн руб на охорону праці. Але державні кредити витрачалися не за призначенням або взагалі не використовувалися адміністрацією підприємств. Захищаючи інтереси робітників, ВЦРПС запропонувала притягнути порушників фінансової дисципліни до кримінальної відповідальності й майже вдвічі збільшити відрахування на санітарію в промфінпланах — з 3,3% у 1926/27 р. до 6,1% в 1927/28 р.²⁴⁹

Особливо складна ситуація склалася у вугільній промисловості, де лише половина шахтарів була забезпечена питною водою і душовими кімнатами. Через спрацьованість устаткування (на 40% — підйомників та 45% — рухомого складу) постійно зростав виробничий травматизм. По трестах «Донвугілля» кількість смертних випадків збільшилася з 269 у 1926 р. до 298 — у 1927 р. й до 157 — за перше півріччя 1928 р. На грудневому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У

²⁴⁸ Там же. — С. 19–20, 36–38.

²⁴⁹ Там же. — С. 31.

представник НКП Петенський зазначав: «На одинадцятому році революції наше трудове законодавство ми ще не провели у життя і на 50%»²⁵⁰.

В умовах, коли за господарську діяльність бралася сама держава, всі важелі в обмеженні експлуатації робітників спрацьовували в її інтересах. Недотримання норм законодавства та порушення колективних договорів спричиняли численні трудові конфлікти, які, починаючи з 1924 р., невпинно загострювалися. На це звернув увагу VII Всесоюзного з'їзду профспілок (грудень 1926 р.) делегат з Донбасу Прокопович: «Останнім часом збільшилися конфлікти, й господарники намагаються всіляко створювати їх»²⁵¹. Його думку конкретними фактами підтвердив член президії ВЦРПС Ю. Догадов. Він зауважив, що за останні два роки кількість спірних питань, що виникали через порушення договірних чи законодавчих норм, зросла учетверо. Переважна більшість їх не знаходила вирішення в примирних інституціях. «У 1924 р. ми мали 77% випадків передачі справ [у третейські органи. — *Авт.*], у 1925 р. — вже 84%, а за перше півріччя 1926 р. — 83,6%, тим часом як на паритетні камери припадало в 1924 р. — 22%, у 1925 р. — 15%, у 1926 р. — 16%», — констатував зменшення ролі погоджувальних камер та розцінково-конфліктних комісій у розв'язанні трудових конфліктів Ю. Догадов²⁵².

Ці дані не дають чіткого уявлення про причини такого становища. Відомості про наступні роки фіксують лише характер відносин між профспілками й господарниками під час укладання колективних угод. Вони свідчать, що у 1928 р. гострота трудових конфліктів, яка в більшості вирішувалася шляхом переговорів, зменшилася. В доповідній записці до ЦК КП(б)У «Про наслідки переукладання колективних договорів на 1928 р. і стан проведення їх у життя» секретаря комфракції ВУРПС В. Дороніна зазначалося: «Із 36 гендоговорів по Україні тільки по 5 трудових договорах укладено з проходженням конфліктів через третейські суди (“Південсталь”, “Укршкіртрест”, “Текстильтрест”, “Укр-сільцукор” (коопоб'єднання)... По більшості конфліктів арбітраж був добровільний, а не примусовий»²⁵³. Зменшенню трудових конфліктів сприяло підвищення тарифних ставок малокваліфікованих робітників.

У 1929 р. стосунки між профспілками й господарниками знову загострилися через недотримання правових норм під час укладання колективних угод. З цього приводу в доповідній записці до ЦК КП(б)У В. Дороніна «Про хід колдоговірної кампанії» від 11 січня 1929 р. зазначалося: «З боку господарських органів намітилася посилена тенденція до погіршення правового становища робітників у договорах, які знову укладаються. По “Укртютюнтресту” на початку переговорів виникло 50 спірних питань по правовій частині, по “Укрмахортресту” — 25 ... Миколаївська окружна рада професійних спілок повідомляє, що із 44 питань не були погоджені 36 ... Необхідно також зазначити тенденцію деяких госпо-

²⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 314. — С. 275–276.

²⁵¹ VII Всероссийский съезд профессиональных союзов: Стенографический отчет. — Бюллетень № 3. — М., 1926. — С. 17.

²⁵² Там же. — С. 80.

²⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — С. 89.

дарських органів до порушення директиви про неприпустимість масового перегляду норм спецодежки у зв'язку з укладенням колективних угод»²⁵⁴. Обов'язок будь що виконати нереальні виробничі плани, що не відповідали потужностям підприємств, штовхали господарників на масове порушення норм трудового законодавства та колективних договорів, що створювало підґрунтя для страйкового руху.

Проте домінуючими в роботі установ, які займалися розв'язанням трудових конфліктів залишалися погоджувальні принципи, що пояснювалося особливостями поточного моменту, коли керівництво радянської держави тільки вчилося будувати господарство на нових засадах. Крім того, в умовах домінування класового принципу у політиці держава намагалася не допустити дискредитації «червоних директорів», кадри котрих кувалися з робітників-висуванців, і намагалася вивести їх за рамки судової відповідальності. В той же час щодо «старих» фахівців застосовувалася політика подвійних стандартів. Їх «промахи», вигадані й справжні, розглядалися у рамках нового поняття, що застосовувалося в умовах непу, — економічної контрреволюції.

Посилення державного контролю за діяльністю інститутів соціального партнерства у другій половині 1920-х рр. послабило їх ефективність. Кількість соціально-трудова конфліктів наприкінці даного періоду різко збільшилася. І все ж таки, незважаючи на зазначені вади, діяльність цих установ мала позитивні наслідки. Вона надала системі державного контролю певної гнучкості, якої їй бракувало в добу «воєнного комунізму».

Страйковий рух. Неспроможність або небажання учасників трудових угод мирно вирішувати трудові конфлікти призводила до страйків робітників. За офіційними даними, 1922 р. в Україні відбулося 80 страйків робітників і службовців, причому більшість з них (45) — на державних підприємствах. Якщо у приватній промисловості завдяки відсутності обмежень реалізації права робітників на участь у страйковій боротьбі три чверті страйків проходили за санкцією професійних спілок, то в державній — внаслідок примусового державного арбітражу — без такої санкції. Більш того, 11% страйків було оголошено всупереч забороні профспілок²⁵⁵.

Більшість страйків організували робітники-металісти. Зокрема, на металобробних заводах Харкова відбулося 22 страйки, в тому числі 13 — на державних і 9 — на порівняно невеликих приватних. Найбільш чисельні серед них — на Паровозобудівному заводі (22–25 квітня, 12–13 травня, 12 червня, 10–11 жовтня і 10 листопада), в яких брало участь більше 3 тис. осіб, а також на заводі «ВЕК» (5 грудня за участю 1 тис. 257 осіб) і на заводі Гельферіх-Саде (з 5 до 7 грудня за підтримкою 1 тис. й 18 грудня — 784 осіб). Найбільш тривалим у 1922 р. був страйк на державному чавуноливарному й механічному заводі № 4 (колишній завод Белліно-Фендерих) в Одесі, який точився майже два тижні (з 2 по 16 червня) й закінчився задоволенням вимог робітників —

²⁵⁴ Там само. — Спр. 3017. — С. 10–11.

²⁵⁵ Работа органов труда на Украине. (Конспект тезисов доклада уполнаркомтруда т. Анкиста) / Вестник профдвижения Украины. — X., 1925. — № 17–19. — С. 16–22.

терміновою виплатою зарплати по 1 червня включно й оплатою всіх страйкових днів.

Того ж року були зафіксовані страйки на Центральній електростанції в Києві (28 березня), на заводі сільськогосподарського машинобудування в Харкові (15 червня), Механічно-артилерійському заводі в Києві (17–18 жовтня)²⁵⁶.

Головними причинами страйкового руху у 1922 р. були, по-перше, зрив планів пайкового постачання робітників внаслідок продовольчої кризи і, по-друге, недосконалість регулювання трудових відносин під час запровадження колективних угод. На початку 20-х рр. рівень опозиційності робітників остаточно знизився — з політичного до побутового. Політичний протест вироджувався і дрібнів, відбувалася «побутовизація» політичних конфліктів, яку російський історик С. Яров визначає як «особливу прикмету громадського конформізму»²⁵⁷.

Кампанія укладання колективних договорів, проведена професійними спілками у 1922 р., не зменшила кількості трудових конфліктів, оскільки її результати зводилися нанівець відсутністю своєчасної індексації заробітної плати до рівня інфляції.

Позицію профорганізацій щодо цієї форми економічної боротьби в умовах непу визначив лютневий 1922 р. пленум ВЦРПС. Не заперечуючи проти страйків на приватних підприємствах, він визнав їх «небезпечною й шкідливою зброєю», «виступом проти свого класу» у державному секторі виробництва²⁵⁸.

Позицію пленуму конкретизував XI з'їзд РКП(б) (березень–квітень того ж року). Визнаючи кінцевою метою будь-якого виступу робітничого класу лише зміцнення «пролетарської держави», з'їзд дозволив застосування страйків на націоналізованих підприємствах лише як засіб боротьби з «бюрократичними перекрученнями держави та всілякими залишками капіталістичної старовини в її установах»²⁵⁹. Рішення партійного форуму закріпив V Всеросійський з'їзд професійних спілок, котрий зобов'язав їх під час оголошення страйків керуватися не тільки інтересами окремих груп робітників, а й робітничого класу у цілому²⁶⁰.

В Кодексі законів про працю 1922 р. спеціально не розглядалося питання про страйки. Однак, виходячи з його статті 161, що не дозволяла адміністраціям підприємств «чинити перешкоди у діяльності комітетів і органів спілки», а також ст. 20, котра звільняла професійні спілки від майнової відповідальності по колективних угодах, останнім, зрозуміло, не заборонялося проведення страйків. В той же час у КЗпП містилися статті, що фактично запобігали можливості використання страйкової боротьби на державних заводах, фабриках та шахтах

²⁵⁶ Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. — М., 1998. — С. 58.

²⁵⁷ Яров С.В. Пролетарий как политик: политическая психология рабочих Петрограда в 1917–1923 гг. — С. 49.

²⁵⁸ Прошина Н.М. Советское трудовое законодательство 20-х гг. и профсоюзы (На примере конфликтных ситуаций в уральской металлопромышленности) // Проблемы истории России. — Вып. 2. — Екатеринбург, 1998. — С. 261.

²⁵⁹ КППС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — С. 307.

²⁶⁰ Стенографический отчет V Всероссийского съезда профессиональных союзов. 17–22 сентября 1922 г. — М., 1922. — С. 321.

під час укладання колективних договорів. Крім того ст. 44 забороняла їх переглядати до закінчення строку дії, а стаття 171 зобов'язувала розв'язувати трудові конфлікти за допомогою примусового арбітражу.

В ситуаціях, коли страйки не заборонялися владою, а саме при недотриманні дирекціями підприємств колдоговорів, професійним спілком дозволялося оголошувати їх, по-перше, лише після випробування всіх інших шляхів вирішення трудових конфліктів та, по-друге, після закінчення строку, що надавався протилежній стороні для виконання пред'явлених вимог. Крім того, потрібні були відповідні санкції вищих профорганів, які здійснювали контроль за розвитком страйкового руху²⁶¹.

Механізми його було розроблено у страйкових регламентах професійних спілок. Відповідно до принципу «демократичного централізму» їх нижчі органи не мали права самостійно оголошувати страйки. Зокрема, повноваження керівництва локальними стайками (на окремому чи низці підприємств) надавалося повітовим галузевим профорганам, які діяли через уповноважених, а всіма іншими — всеросійськими, республіканськими, губернськими і повітовими — їх центральним комітетам²⁶².

Організатори несанкціонованих страйків, як порушники профспілкової дисципліни, позбавлялися матеріальної допомоги. Положення ВЦРПС «Про страйкові фонди» від 21 травня 1925 р. доповнювало право фінансового тиску на «незаконно» страйкуючих робітників можливістю використання штрейкбрехерів завдяки дозволу на відрядження біржами праці безробітних на заводи, фабрики та шахти, робітники котрих бастували²⁶³.

Незважаючи на жорсткі обмеження страйкового руху на державних підприємствах, робітники все ж наважувалися захищати свої інтереси шляхом відповідної боротьби. Як відомо, найбільшої гостроти конфлікт між радянською владою і робітничим класом досяг взимку 1920–1921 рр. і навесні 1921 р., під час здійснення кампанії по мілітаризації праці. Партійні, радянські й профспілкові документи за той період дають уявлення про політичні настрої найманих працівників, але в них містяться лише окремі довідки про страйки.

Особливо небезпечним для влади був конфлікт між працівниками та господарниками залізничних майстерень і депо у Катеринославі, де їх виступ переріс із намагання зняти керівника управління залізницею в збройну сутичку з міліцією²⁶⁴. Запобігти поширенню страйку на інші заводи та фабрики міста й поновити порядок вдалося лише завдяки застосуванню репресивних заходів, навіть військової сили²⁶⁵.

Головною причиною страйків, як свідчили вимоги їх учасників, було погіршення продовольчого постачання робітників. Траплялися і виступи робітників проти порушення недоторканості особи та запровадження загальної трудової

²⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1296. — Арк. 190.

²⁶² Там само.

²⁶³ *Варшавский К.М.* Указ соч. — С. 118.

²⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 22. — Арк. 6.

²⁶⁵ Там само. — Арк. 9.

повинності, а також за відміну «спеціальних пайків» для відповідальних працівників, як це було в залізничних майстернях на ст. Нижньодніпровськ і на швейній фабриці у Катеринославі. В офіційних документах того часу згадувалося й про факти проведення страйків під гаслом вимоги вільних виборів у ради. Помітна поміркованість політичних і економічних вимог відбивала політичну байдужість чи співчуття новій владі з боку більшості робітників, які вже не були схильними реагувати на відкритий антибільшовизм. Останній ще існував в їх середовищі в основному у своєрідній, «побутовій» формі.

Підтримку гасел соціалістичної опозиції, як справедливо зазначив російський дослідник політичних настроїв радянських робітників у 1917–1923 рр. С. Яров, було викликано скоріше неприйняттям ними урядового курсу, ніж прихильністю до певних політичних програм²⁶⁶. Тобто співчуття соціалістам було однією з форм політичної критики. В міру того, як втрачали громадську значимість її об'єкти, зменшувалося й співчуття робітників цим соціалістам.

Ми погоджуємося і з думкою С. Ярова про те, що страйки 1921 року виявилися не тільки закономірним наслідком агонії «воєнного комунізму», а й були спричинені іншим фактором — розпадом виробничих колективів, які певною мірою уніфікували й регулювали поведінку трудящих, стримуючи їх від анархічних виступів²⁶⁷.

Некеровані дії страйкарів, що загрожували економічним колапсом країні, зумовили застосування репресивних заходів з боку уряду. Початок відповідної політики щодо учасників страйкового руху поклала в УСРР резолюція наради голови губернського виконавчого комітету із секретарем губкому КП(б)У та представниками професійної спілки залізничників, прийнята наприкінці квітня 1920 р. з приводу заворушень у паровозоремонтних майстернях Катеринослава. Ця резолюція, крім репресій з боку адміністрацій підприємств у вигляді локаутів, передбачала й заходи дисциплінарного впливу профспілкових органів щодо страйкарів, а саме — позбавлення їх профспілкового членства і відповідно продовольчого постачання за картками. Найбільш суворо каралися призвідники виступів робітників, котрі нерідко ув'язнювалися органами ЧК в концентраційні табори²⁶⁸.

Інша постанова «Про операції ЧК у зв'язку із заворушеннями на заводах», ухвалена 23 червня 1921 р. на нараді тимчасового заступника секретаря ЦК КП(б)У Г. Петровського із головою Харківської губЧК Радіним та членом колегії ВУЧК Рославцем, передбачала налагодження співробітництва професійних спілок з органами державної безпеки при арештах керівників страйків. Коли при проведенні цих акцій проти керівників вимагалася обов'язкова згода губпрофрада, то арешти «більш поміркованих елементів» профспілковим органам доручалося проводити самостійно. Ці операції мали супроводжуватися актив-

²⁶⁶ Яров С.В. Пролетарий як политик: Политическая психология рабочих Петрограда в 1917–1923 гг. — С. 145.

²⁶⁷ Его же. Горожанин как политик: Революция и военный коммунизм глазами петроградцев. — Санкт-Петербург, 1997. — С. 64–65.

²⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 24. — Оп. 2. — Спр. 78. — Арк. 130.

ною агітаційною кампанією проти призвідників заворушень, розгорнутою партійними й профспілковими органами в пресі.²⁶⁹

Найбільш суворо каралися ті керівники страйків, які поряд з економічними висували й політичні вимоги. Так, у залізничних майстернях Нижньодніпровська страйк проходив з 26 травня по 8 червня 1921 р. не лише під гаслами поліпшення продовольчого забезпечення робітників, а й недоторканності особи та розкріпачення праці. Його організаторів було притягнуто до судової відповідальності й 2 листопада засуджено рішенням революційного трибуналу від трьох років позбавлення волі під вартою з громадсько-примусовими роботами до вищої міри покарання — розстрілу. Для звинувачених, які визнали свою провину перед «робітничо-селянською владою», судові покарання було замінене на «громадсько-пролетарський осуд»²⁷⁰. Суворість придушення страйків і покарання страйкуючих у добу «воєнного комунізму» та в перші роки НЕПу (до прийняття КЗППу 1922 р.) визначалася політикою мілітаризації праці. Проте й надалі, незважаючи на деяке пом'якшення покарань, на призвідників страйків навішувалися ярлики «антирадянських елементів», які перебували під впливом меншовиків та есерів. Тим самим конфліктам суто соціально-трудового характеру надавалося політичне забарвлення.

У ряді випадків держава намагалася зупинити страйки, залякуючи їх учасників зброєю. Зокрема, восени 1923 р. у зв'язку зі страйком трьох тисяч робітників на руднику «Світова комуна» в Донбасі, які вимагали повної виплати зарплати, голова райкому КП(б)У виступив із загрозою виставити проти них кулемет. Така заява ще більш озлобила гірників²⁷¹.

Досить частим явищем у боротьбі зі страйковим рухом у 1921–1923 рр. було застосування локаутів, словесним маскуванням яких став евфемізм перерестрації, під час котрої усі робітники оголошувалися звільненими, а потім спеціальна комісія за участю Державного політичного управління (ДПУ) проводила їх набір заново, відсіюючи «неблагонадійних». При цьому звільняли не тільки організаторів й активних учасників страйків, але нерідко й тих, що виступали на зборах із критикою організації виробництва або висловлювали претензії до роботи дирекції підприємств. Такі виступи звичайно розглядалися в політичному аспекті. А голосування проти резолюцій партосередків на загальних зборах робітників сприймалося владою як найбільш очевидний показник антирадянських настроїв останніх у цілому. Хоча насправді за такими фактами досить часто стояли не політичні погляди, а протест проти тяжкого матеріального становища. Покаранням за участь у страйку могло стати й переведення на посаду, оплачувану нижче²⁷².

Іноді безпартійних робітників, винних в організації страйків, переводили на інший завод, фабрику чи шахту, у той час як керівників заворушень з числа

²⁶⁹ Там само. — Арк. 84.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ *Борисова Л.В.* Указ. соч. — С. 229.

²⁷² Там же.

есерів і меншовиків позбавляли можливості працевлаштування на будь-якому державному заводі, видаючи їм «вовчі паспорти»²⁷³.

Головними причинами страйків 1923 р., як і в попередні роки, були затримка виплачування та неповна оплата праці. Хвиля одноденних виступів робітників під гаслом ліквідації заборгованості в останній пройшла у січні — на початку лютого в Донбасі. Триденний страйк на Юзівському металургійному заводі було розцінено місцевим комітетом партії, як «надзвичайно гострий страйк, небувалий за часів революції». Спричинила таку оцінку зокрема пропозиція робітника Грачова «обрати комісію для направлення її до центру та перевірки, чи дійсно немає грошей»²⁷⁴.

Систематичне невиконання колективних угод адміністрацією державних підприємств, насамперед щодо виплачування зарплати, призвело влітку 1923 р., за оцінкою окружного комітету КП(б)У, до загрози виникнення вседонецького страйку. У секретній політдоповіді за травень–червень тимчасово виконуючого обов'язки секретаря Донецького губкому КП(б)У (підпис нерозбірливий) у ЦК РКП(б) Й. Сталіну і в ЦК КП(б)У Е. Квірінгу повідомлялося, що «тяжкий матеріальний стан робітників позначився на їх настроях, що страйки стали звичайним та дуже поширеним явищем на відміну від минулих років», «більш тривалими й скупченим»; «якщо місця страйків раніше відзначалися на карті басейну окремими розрізненими рудниками, то у ці місяці ми маємо випадки зосереджених, узгоджених дій ряду рудників і навіть кушів (Макіївський, Штерівський, Горлівський, останній — за винятком двох-трьох шахт)... Коли становище в найближчі місяці залишиться таким, яким було у травні–червні, зростання страйкової хвилі може призвести до вседонецького або до майже вседонецького страйку»²⁷⁵.

Уявлення про характер та рушійні сили страйкового руху шахтарів давала інформація Юзівського окружного комітету КП(б)У про страйк на трьох рудниках Донецької губернії, організований 3–4 липня 1923 р. під гаслом «Дайош получку й твердий курс рубля!». Ініціаторами його виступили колишні більшовики — члени опозиційних угруповань Горбачов, Сапронов та інші, до яких приєднався меншовик Зайцев. Страйковий комітет підтримали 50 членів КСРМУ й 9 кандидатів у члени КП(б)У. «Активно діючим елементом у період страйку», за визначенням окружному КП(б)У, були новоприбулі робітники, що становили 80% працюючих. Загальна чисельність страйкуючих досягла майже півтори тисячі осіб. Загрозу поширення страйку на інші шахти округи відвернули превентивні заходи рудкому й насамперед охорона засобів зв'язку. Незважаючи на активну агітаційну роботу, страйк було припинено лише після обіцянки райкому Всеросійської спілки гірників та окружного комітету КП(б)У дозволити провести районну робітничу конференцію з обговорення питання про заходи для своєчасного виплачування заробітної плати²⁷⁶.

²⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1308. — Арк. 42.

²⁷⁴ Там само. — Спр. 1619. — Арк. 11–12.

²⁷⁵ Там само. — Спр. 1692. — Арк. 94–95.

²⁷⁶ Там само. — Спр. 1753. — Арк. 61.

Загроза встановлення робітничого контролю над оплатою праці виникла і на транспорті, де тарифні ставки були нижчими, ніж у промисловості. Про це засвідчили зокрема відповідні вимоги членів страйкового комітету залізничників у Лимані й працівників залізничного вузла Родакове²⁷⁷.

Дозвіл робітникам на самостійне вирішення соціально-економічних проблем поза втручанням профорганів не був типовим для державної практики розв'язання трудових конфліктів. Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України всіляко намагався відвернути робітників від самостійних дій. Так, у таємному циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда до спілки залізничників від 23 серпня 1923 р. містилася вказівка уникати скликання робітничих конференцій, на котрих робітники мали б можливість обговорювати питання про зарплату²⁷⁸.

До кінця того року економічна ситуація в республіці суттєво не змінилася. Уряд задовольнив лише одну вимогу робітників — розпочав оплату праці дрібними та середніми купюрами²⁷⁹. У той же час фінансові ускладнення внаслідок розходження ножиців цін на сільськогосподарську й промислову продукцію призвели восени 1923 р. до зниження реальної заробітної плати робітників, номінальний рівень якої збільшився за рік в індустрії на 28%²⁸⁰. Однак завдяки застосуванню нової тактики придушення страйкового руху, сутність котрої полягала у відмові від переважно репресивних заходів і намаганні опанувати його із середини, владі вдалося запобігти розвитку відповідних тенденцій у більшості губерній республіки²⁸¹.

Епіцентром страйкового руху, рушійною силою якого були шахтарі, залишався Донбас. Це зумовлювалося злиденною зарплатою робітників вугільної промисловості, котра була нижчою, ніж в інших галузях виробництва. Хиби у фінансовій політиці призвели до активної страйкової боротьби гірників за поліпшення свого матеріального становища. За звітами комісії ЦК РКП(б) і Всеросійської центральної ради професійних спілок, за 9 місяців 1923 року в Донецькому басейні, головним чином у кам'яновугільній промисловості, відбулося понад 120 заворушень та страйків, зокрема по спілці гірників — на 92 рудниках (загальна кількість шахтарів — 265,3 тис., страйкували 35,8 тис. осіб, було втрачено 91,8 тис. робочих днів), по спілці металістів — на 22 заводах (відповідно 54 тис. робітників, з них — 12,2 тис. страйкарів, втрачено 41 тис. робочих днів), по спілці хіміків — на 7 підприємствах (8,4 тис. робітників та 2 тис. страйкарів).

Стосовно причин страйків у вищезгаданому звіті зазначалося, що, як правило, вони вибухали на ґрунті несвоєчасного виплачування заробітної плати, іноді внаслідок видачі замість грошей товарних бон і лише в окремих випадках через збільшення норм виробітку та незадоволення розміром оплати праці

²⁷⁷ Там само. — Спр. 1692. — Арк. 136.

²⁷⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 45. — Арк. 5–6.

²⁷⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1432. — Арк. 191; Спр. 1811. — Арк. 7.

²⁸⁰ Там само. — Спр. 1811. — Арк. 35.

²⁸¹ Там само. — Спр. 1433. — Арк. 151, 163, 186.

(зафіксовано було лише 2 таких факти)²⁸². Виступи робітників спричиняли й їх нестерпні житлові умови. Як повідомляв 10 листопада 1923 р. Й. Сталіну секретар Полтавського губкому Б. Магідов, який відвідав вугільний регіон УСРР, «10 000 робітників Донбасу воліють щоденно спускатися в шахти, жити у породах, в надрах земних у 200, 300, 500 сажнів: там гірник почуває себе краще, ніж у власній “квартирі”»²⁸³.

Восени того ж року, коли незадоволення гірників почало переростати в недовіру до місцевих керівників та їх обіцянок, гірники Олександро-Грушківського району (майже 30–35 тис. чол.) відмовилися отримати получку, котра була нарахована їм у розмірі 40% від належної, й страйкували на знак протесту 10 днів²⁸⁴. Мали місце також факти насильства робітників над профспілковими і партійними працівниками (Криндачівський район), а також антирадянських виступів (Шахтинський район)²⁸⁵.

Політичний характер мав страйк на Парамонівській шахті (2–4 листопада 1923 р.), хоча головною причиною його виникнення також стало погіршення матеріального становища гірників. Загальні збори, скликані без дозволу рудкому 1 жовтня колишнім комуністом Капустіним, що раніше працював на цій копальні, ухвалили резолюцію, яка містила спрямовані проти нової економічної політики положення, «тотожні за духом документам «Робітничої групи» в Ростові-на-Дону»*. Звинувативши місцеві партійний й профспілковий комітети у втраті зв'язку з масами й паразитуванні за рахунок шахтарів, учасники зборів заявили про їхню неспроможність останніх захищати інтереси робітників й висунули гасло «Геть осередок РКП і рудком, хай живуть ЦК РКП(б) та ВЦРПС!». Їх ініціатори закликали гірників взяти боротьбу з бюрократизмом у свої руки й негайно оголосити страйк. Поставивши питання про недовіру районному рудничному і кущовому партійних комітетам, шахтарські збори водночас ухвалили заходи, які, на думку комісії ЦК РКП(б) та ВЦРПС, «повинні були підняти престиж місцевих кущкомів і підготувати свідомих робітників до вступу в члени РКП». Ці заходи цілком відповідали настановам центральних партійних органів про боротьбу з бюрократизмом, але не виконувалися на місцях.

У відповідь на самочинні дії робітників партком Парамонівської шахти за згодою з Донецьким окрпарткомом заарештував керівника страйку Капустіна. Репресивний тиск держави з метою залякування викликав обурення гірників. Намагаючись звільнити Капустіна, вони спочатку зібралися на загальні збори,

²⁸² Там само. — Спр. 1641. — Арк. 2–3, 7.

²⁸³ Большевистское руководство. Переписка 1912–1927 гг. — М., 1996. — С. 284.

²⁸⁴ Там же. — С. 285.

²⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1641. — Арк. 8.

* «Робітнича група» — опозиційне угруповання в РКП(б), що сформувалося у 1923 р. на базі поглядів розгромленої «Робітничої опозиції». Звинувачувала ЦК партії в антиробітничій політиці, закликаючи до повернення методів «воєнного комунізму», відбивала позицію прихильників лівого крила цієї течії, вимагала свободи внутріпартійних угруповань. Пропагуючи загальнополітичні страйки, учасники «Робітничої групи» організовували локальні страйки на окремих підприємствах.

загрожуючи арештом керуючому рудником, секретарю окружного комітету партії й представнику окрвиконкому. Наступного дня шахтарі оголосили страйк та організували маніфестацію протесту, в якій взяли участь понад 2 тис. осіб. Після зіткнень із міліцією, що погрожувала застосувати зброю, учасники цих акцій змушені були розійтися. Виступ вдалося припинити через два дні²⁸⁶.

Оцінюючи характер донецьких страйків, слід зазначити, що під час їх проведення робітники виступали не проти радянської влади, а проти нового, «непівського» режиму. Їх незадоволення звичайно викликали не державні інститути, а особи, котрі їх репрезентували і порушували проголошені владою гасла про класові пільги у розподілі товарів та послуг. Тобто антирадянські настрої зумовлювалися не стільки незадоволенням робітників узурпацією влади більшовиками, скільки кастовістю у суспільстві. Висловлювалося трудівниками і недовіра до профкомів.

Страйки в Донецькому басейні засвідчили ослаблення впливу професійних спілок внаслідок відриву їх керівників від мас. У випадках затримки надходження коштів для виплачування зарплати спілки не оголошували заводи, фабрики і шахти на страйковому становищі, а лише надсилали телеграми у центр із констатацією існуючої ситуації. Індиферентність спілок і зневіра робітників в ефективності страйкової боротьби значною мірою пояснювалися їх матеріальною залежністю від господарників (отриманням кошти від заводоуправлінь на утримання фабзавкомів й проведення культурно-масової роботи, забезпеченням штатних профспілкових працівників заводським житлом й т.п.). Негативні наслідки зрощування профспілкового апарату та господарських органів наочно проявилися у спілці гірників під час криндачівського й парамонівського страйків, коли місцеві профспілкові органи підтримали не шахтарів, а адміністрацію.

Діяльністю профспілок були незадоволені не тільки робітники. Занепокоєння з приводу ослаблення їх авторитету висловлювали і парторгани. Зокрема, у секретному циркулярі ЦК КП(б)У до губернських комітетів партії та комфракцій губпрофрад від 9 липня 1923 р., який було розроблено у зв'язку з посиленням страйкового руху в Донбасі, професійним організаціям рекомендувалося «уважно ставитися до вимог робітників». Серед причин занепаду впливу вказувалося, по-перше, на неспроможність останніх вирішувати трудові конфлікти мирним шляхом і, по-друге, на придушення стихійних страйків заходами, щої «спричиняють дискредитування спілкових органів в очах об'єднаних ними мас». Професійні спілки повинні були підтримувати економічно справедливі вимоги найманих працівників, однак у разі їх нездійсненності роз'яснювати необхідність самообмеження потреб, вказуючи межу можливості їх задоволення. Щодо вимог, які мали антирадянський характер, від спілок вимагалася «різко негативна позиція». У цьому ж циркулярі ЦК КП(б)У містилися рекомендації стосовного діяльності профспілок в ситуації, «коли спілка прогавить зростання незадоволення робітників та справа дійде до пред'явлення вимог адміністрації через голову спілки». Професійним організаціями рекомен-

²⁸⁶ Там само. — Арк. 9–11; Спр. 1692. — Арк. 138; Спр. 1641. — Арк. 9–11.

дувалося «прийняти на себе завдання скорішої ліквідації страйку як в інтересах робітників, так і в інтересах народного господарства». Щоправда, під час нього категорично заборонялося надсилати на роботу профпрацівників як штрейкбрехерів.

ЦК КП(б)У ретельно розробив також тактику діяльності комфракцій профспілок, через які партійні комітети здійснювали керівництво профспілковим рухом. Під час переговорів з комфракціями господарських органів або заводоуправлінь вони зобов'язувалися виступати з позицій партінтересів, а не вимог робітників. Із цього приводу в циркулярі ЦК КП(б)У зазначалося: «Переговори повинні проводитися так, як мусять розмовляти один з одним комуністи, поставлені партією на різні пости, але діючі в ім'я тих самих цілей». Формально ця вказівка передбачала паритетні умови для господарських інституцій та комфракцій профспілкових організацій, але фактично вона закріплювала пріоритет для однієї сторони, оскільки головним суб'єктом управління в радянському суспільстві виступав партійно-радянський апарат. Спірні питання між профспілковими й господарськими комфракціями, за правилами відповідної субординації, вирішувалися парткомами, до котрих вони й належали. Таким чином, саме цим комітетам надавалася роль арбітрів у розв'язанні трудових конфліктів, що переростали в страйки.

Водночас ЦК КП(б)У вказував на неприпустимість безпосереднього втручання партійних органів у керівництво страйковим рухом. Тому комосередкам заводів, фабрик та шахт рекомендувалося відразу ж після виникнення загрози страйку встановлювати тісний зв'язок із відповідними фракціями місцевкомів. Тільки в разі стихійних виступів їм дозволялося відкрито втручатися у справи профорганізацій²⁸⁷.

В 1924–1925 рр. владі вдалося зменшити соціальну напругу не тільки у Донбасі, а й в інших регіонах республіки. Вирішальну роль у стабілізації ситуації відіграли соціально-економічні фактори. Це, по-перше, підвищення заробітної плати промислових робітників УСРР у середньому на 28%, зокрема металістам — на 46% та гірникам — на 22%, яке було проведене в 1924 р.²⁸⁸ По-друге, ліквідація у 1925 р. заборгованості в оплаті праці та виплачування її готівкою без кредитування через кооперативні органи у рахунок получки*. Виняток у цьому відношенні становили лише будівельна, лісова та цукрова галузі промисловості, а також транспорт.

²⁸⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 45. — Арк. 34.

²⁸⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1811. — Арк. 35.

* До завершення грошової реформи частину заробітку робітники отримували бонами — талонами робітничих кооперативів, на які вони могли придбати в кредит необхідні товари у магазинах останніх. Бони було запроваджено з метою попередження знецінення зарплати робітників в умовах галопуючої інфляції шляхом забезпечення дешевими (порівняно з цінами приватної торгівлі) товарами робкоопів, а також через брак дрібних грошей у грошовому обігу для сплати здачі покупцям. Однак, оскільки робітничі кооперативи не постачали своїх членів необхідними товарами по низьких цінах, бони виявилися засобом кредитування не робітників, а кооперативної торгівлі й відповідно боротьби за витиснення з ринку приватників.

В особливо складному становищі перебували сезонні робітники — наймити, котрі працювали на цукрових плантаціях при заводах. Їх професійні організації почали запроваджувати колективні угоди з керівниками цих підприємств на два роки пізніше, ніж промислові. Тому практику врегулювання трудових відносин за колдоговорами у сільському господарстві ще не було достатньо відпрацьовано. Невиконання заводоуправліннями відповідних обов'язків викликало у 1924 р. хвилю страйків в економіях цукрових заводів Полтавської, Київської, Подільської та Катеринославської губерній. Хоча не всі страйки оголошувалися за участю місцевих профспілкових органів, останнім вдавалося оволодівати ситуацією і попереджувати небажані для влади виступи. Тільки на Сабліно-Знам'янському цукровому заводі Катеринославської губернії ситуація вийшла з-під їх контролю: незадоволення наймитів вилилося у намагання захопити державні бурякові плантації²⁸⁹.

Страйкові настрої проявлялися й серед робітників переважно місцевої промисловості. Крім систематичної затримки заробітної плати, їх викликали підвищення норм виробітку і зниження тарифних розцінок, скасування деяких пільг у комунальній сфері (згідно з новими колективними угодами), а також скорочення штатів, зростання безробіття, погана робота робітничої кооперації та інші недоліки в справі матеріального забезпечення²⁹⁰.

У довідках інформаційного відділу ЦК КП(б)У зустрічаються окремі відомості про заворушення й страйки на металургійних машинобудівних і механічних підприємствах. Зокрема, у довідці № 7 Інформвідділу ЦК РКП(б) повідомлялося про виступи, що відбулись у цехах дніпропетровських металургійних заводів ім. Леніна та ім. Петровського. Так, у трубному цеху першого підприємства одноденний страйк був спричинений незадоволенням робітників підвищенням норм виробітку й затримкою зарплати. В прокатному цеху заводу ім. Петровського, де заробіток металургів знизився на 16%, страйкарі не працювали декілька днів. На загальних зборах делегатів, скликаних з ініціативи фабзавкому, акцію прокатників було засуджено, причому 24 робітників з тих, які страйкували, за пропозицією присутніх звільнено, а 12 — виключено зі спілки металістів. Затримка заробітної плати послужила причиною страйкового виступу робітників на Харківському електромеханічному заводі («Електросила» № 1), котрий тривав один день²⁹¹.

В 1924 р. до страйкової боротьби приєдналися також безробітні. Вони були незадоволені не тільки мізерною матеріальною допомогою, яку отримували від влади, а й роботою бірж праці, що мали сприяти вирішенню соціально-трудова конфліктів шляхом посередництва між роботодавцями та безробітними. Незважаючи на право профорганів перевіряти діяльність бірж і порядок найму й звільнення робітників на промислових підприємствах, механізм такого контролю не спрацьовував. Під час наймання робочої сили процвітали хабарництво та протекціонізм, а робітникові «з вулиці» було надто складно отримати роботу

²⁸⁹ Там само. — Спр. 1915. — Арк. 36.

²⁹⁰ Там само. — Арк. 14.

²⁹¹ Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. — С. 59–60.

на біржах праці²⁹². Причина цього полягала насамперед у пільгах на першочергове працевлаштування для членів партії.

Масові виступи безробітних розпочалися в Одесі 14 травня 1924 р. Приводом до них стало самогубство одного з них, котрий, не маючи надії отримати роботу, викинувся з балкона біржі праці. Після цього інциденту натовп безробітних чисельністю майже у три тисячі осіб намагався розправитися з працівниками біржі, а потім вирушив до губвиконкому. Під час зустрічі з його представниками та губернської ради професійних спілок вони висунули кілька вимог: по-перше, замінити на виробництві працюючих робітників безробітними; по-друге, посилити страхування, а також збільшити допомогу й пільги; по-третє, оплачувати їх працю на громадських роботах не нижче середньої зарплати. Зустріч закінчилася ухваленням резолюції про необхідність скликання наради делегатів безробітних по секціях біржі праці із залученням спеціальної комісії місцевкомів заводів і фабрик для знаходження засобів боротьби з цим явищем²⁹³.

В деяких спілках (металістів, водників та робітників місцевого транспорту) на зборах безробітних виявилися антибільшовицькі настрої, а також недовіра до профорганізацій. Висувалися пропозиції ліквідувати пільги комуністам під час працевлаштування, зняти їх дружин із роботи; зібрати підписи на підтримку ліквідації відділу Одеського губкому КП(б)У, що відповідно влаштовував членів партії поза чергою на біржі праці; розпустити останню й замість неї організувати бюро, обране безробітними²⁹⁴. Ці вимоги, як правило, належали молоді, яка не встигла стати членами професійних спілок, або колишнім представникам опозиційних партій, котрі були позбавлені профспілкового членства. Але завдяки переважній більшості серед безробітних членів професійних організацій, які мали переваги при працевлаштуванні перед позаспілковими, збори все ж в основному приймали проекти резолюцій, запропоновані профкерівництвом.

Засідання комісії, що складалася з представників місцевої влади, працюючих членів професійних спілок і безробітних відбулося після делегатських зборів по секціях біржі праці. Воно відхилило не тільки вимоги, спрямовані проти пільг комуністів, а й такі, як створення постійних представництв безробітних у комісіях по «чистці» радянських установ, заміна ними працюючих робітників безробітними²⁹⁵. Врешті-решт, державним органам та профорганізація вдалося відхилити настійне прагнення безробітних встановити контроль над діяльністю профспілок й місцевих органів Наркомату праці. Придушення протестів робітників не обійшлося без репресивних заходів.

Після затримання органами ДПУ призвідників заворушень політична ситуація серед безробітних в Одеській губернії тимчасово стабілізувалася. Цьому також сприяли заходи боротьби з безробіттям, терміново проведені місцевою владою. Проте через обмеженість коштів вони мали короткочасний ефект. Тому для попередження нових виступів безробітних було задоволено головну вимогу

²⁹² На радянській Україні // Діло. — Львів, 1924. — 11 жовтня.

²⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1932. — Арк. 35.

²⁹⁴ Там само. — Спр. 1915. — Арк. 25.

²⁹⁵ Там само. — Спр. 1932. — Арк. 99.

останніх — запроваджено загальну черговість у працевлаштуванні незалежно від їх партійної приналежності.

Страйкові тенденції панували серед безробітних і в 1925 р. Незадоволення неспроможністю держави вирішити їх проблему проявлялося навіть у тих групах, які отримували матеріальну та трудову допомогу. Причинами його були мізерна оплата праці на громадських роботах та затримки у виплаті страховки по безробіттю²⁹⁶.

Страйки й заворушення працюючих робітників спричинялися насамперед їх незадоволенням підвищенням норм виробітку та зниженням розцінок на виготовлену продукцію під час колдоговірної кампанії²⁹⁷. «Перегини» в нормуванні й тарифікації праці були головним фактором страйкового руху до кінця 1920-х рр.

Причиною страйків залишалися і затримки у виплачуванні зарплати. В оперативних довідках інформвідділу ЦК РКП(б) за серпень 1925 року повідомлялося про страйки робітників контори українського пайового товариства «Вантаження»* при Сніжанському рудоуправлінні Луганської округи. Протестуючи проти тримісячної затримки заробітної плати, вони два тижні не виходили на роботу²⁹⁸.

Незважаючи на окремі виступи робітників, загальна кількість трудових конфліктів, котрі доходили до страйків, зменшувалася. Коли у 1924 р. в СРСР відбулося 267 страйків, у яких взяли участь 42 тис. робітників, то в 1925 р. відповідно — 196 із 34 тис. їх учасників. Основною формою економічної боротьби робітників в останньому році стали заворушення. Страйковий рух у цей період змінив форму свого прояву: страйк у чистому вигляді зустрічався рідко, йому були властиві риси половинчастості й компромісу. Найбільш характерні форми заворушень — «волинки» та «італьянки» (робітники знаходилися біля верстату, але не працювали). Таку ситуацію член президії ВЦРПС Ю. Догадов, що виступав на VII Всесоюзному з'їзді професійних спілок (6–18 грудня 1926 р.), пояснював поліпшенням матеріального становища робітників²⁹⁹. На нашу думку, це сталося завдяки більш регулярному виплачуванню зарплати й налагодженню пільгового забезпечення членів професійних організацій.

Стурбованість партійно-радянських органів викликав «господарський ухил» у діяльності профспілок. За оцінкою жовтневого (1925 р.) пленуму ЦК РКП(б), він виявився під час економічних конфліктів навесні 1925 р. в «огульному захисті професійними організаціями та їх представниками всіх заходів і пропозицій адміністративних органів перед робітниками», «вдриві ряду профспілкових органів від мас»³⁰⁰.

²⁹⁶ Там само. — Спр. 2117. — Арк. 47.

²⁹⁷ Там само. — Спр. 2133. — Арк. 27; Спр. 2118. — Арк. 105.

* Створено 3 травня 1924 р. з метою обслуговування вантажно-розвантажувальними роботами установ, залізниць і водного транспорту, кооперативних організацій та приватних підприємств. Припинило діяльність згідно з постановою надзвичайних загальних зборів пайовиків 29 вересня 1927 р.

²⁹⁸ Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. — С. 61.

²⁹⁹ VII Всесоюзный съезд профсоюзов. — Бюллетень № 3. — М., 1926. — С. 47–48.

³⁰⁰ КПРС в резолюциях і рішеннях — Т. 3. — С. 236.

Не розраховуючи на захистспілок, робітники оголошували страйки, не повідомляючи про них профоргани. Про це з обуренням заявив М. Томський, виступаючи на XIV з'їзді ВКП(б) 29 грудня 1925 р.: «Весною поточного року на підприємствах мав місце ... ряд страйків, котрі пройшли без відома профспілок, без відома партійних органів, без відома госпорганів»³⁰¹.

Зростання страйкових настроїв робітників у 1926 р. було зумовлене різким подорожчанням цін на продукти широкого вжитку. Негативно позначалися на матеріальному становищі трудящих і затримка у виплачуванні заробітної плати та кампанія «режиму економії», що нерідко проводилася без відповідної раціоналізації виробництва, за рахунок фондів оплати праці (шляхом зменшування розцінок на виготовлену продукцію та підвищення відповідних норм)³⁰². Виступаючи на VII Всесоюзному з'їзді професійних спілок, М. Томський зазначив: «у нас немає скільки-небудь наукового, по-діловому серйозного нормування праці»³⁰³.

Занепокоєння центральних партійних органів викликала не тільки загальна тенденція активізації страйкової боротьби, а й загроза виникнення внутріпартійної опозиції. Зокрема, тільки в УСРР у травні–червні 1926 р. відбулося три страйки з участю комуністів і комсомольців на заводах — Одеському ковбасному, Київському хутряному та на підприємстві «Водоканал» Сталінської округи³⁰⁴.

Розцінюючи ці випадки як передвісники антирадянських виступів, ЦК КП(б)У в травні того року розглянув питання про настрої серед робітників. По доповіді голови ДПУ УСРР В. Балицького було розроблено превентивні заходи, які поряд із традиційними рекомендаціями щодо посилення агітації й пропаганди, а також репресивного тиску стосовно організаторів страйків, мали метою активізацію політичної роботи зокрема серед представників інтелігенції. Особлива увага до останньої зумовлювалася діяльністю її «цілих груп, котрі проводять активну антирадянську роботу»³⁰⁵.

Нечисленні матеріали про страйковий рух у 1927 р., що зберігаються в архівах, свідчать, що причини й характер його порівняно з попередніми роками суттєво не змінився. Незадоволення робітників викликав огульний перегляд норм праці та розцінок виготовленої продукції без запровадження технічних змін у виробництві під час переукладання колективних угод.

Незважаючи на повсюдне незадоволення робітників, дирекції підприємств послідовно здійснювали курс на інтенсифікацію виробництва і не поспішали йти на поступки страйкарям. Лише в 9 випадків із 23 страйків, які відбулися за перший квартал того року, робітники одержали очікувані результати (у 4 випад-

³⁰¹ XIV Всесоюзный съезд Коммунистической партии (б) 18–31 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. — м, 1926. — С. 722.

³⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2398. — Арк. 4.

³⁰³ Цитую по: Прошина Н.М. Указ. соч. — С. 267.

³⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2398. — Арк. 21; Спр. 2329. — Арк. 70; Спр. 2393. — Арк. 23; Спр. 2398. — Арк. 21.

³⁰⁵ Там само. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 62.

ках вимоги їх було задоволено повністю, у 2 — частково, у 3 — обіцяно виконати)³⁰⁶.

Неспроможність профорганізації захистити інтереси найманих працівників викликала обурення їх членів. У ряді випадків незадоволення низькими заробітками переходило в антипартійні виступи. Так, на загальному зборах шахтарів копальні Титівського рудоуправління «Хімвугілля» (Артемівська округа), що були скликане 3 березня з приводу проголошення страйку у зв'язку зі збільшенням норм виробітку, лунали вигуки: «Геть з трибуни комуністів, котрі нас душать, вони заганяють нас у могилу!»³⁰⁷.

Однак головними винуватцями небажаних змін в оплаті праці робітники вважали «стрілочників» — керівників підприємств. Як зазначалося у повідомленні ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У про політико-економічне становище в республіці за період з лютого по березень 1927 р., мали місце «випадки бажання робітників побити окремих адміністраторів та вивезти їх на тачці»³⁰⁸.

У 1928 р. профспілки відмовилися від хибної практики масового перегляду нормування праці під час переукладання колективних договорів. Помилки попереднього року було повторено лише на підприємствах «Південсталі» й машинобудівних трестів. Це призвело, за визначенням голови ВУРПС І. Акулова, до «неприємних випадків», які президії цього органу доводилося полагоджувати, направляючи на місця повноважні комісії³⁰⁹. Але на окремих підприємствах ситуація вийшла з-під контролю профцентру. Огульне підвищення норм без необхідних технічних удосконалень виробництва спричинило чотириденний страйк на шахті № 10 у Червоно-Луганському районі, а також кількогодинні заворушення на Київській тютюновій фабриці та в збиральному цеху харківського заводу «Комінтерн»³¹⁰.

Поширення страйкових настроїв у квітні–травні 1928 р. було спричинене проведенням тарифної реформи, що порушила відповідність оплати праці рівню її кваліфікації*. В Крюківських (Кременчук) і Дарницьких (Київ) вагонних майстернях цей настрій переріс у заворушення, а на станції Бердянськ Катеринославської залізниці — в страйк³¹¹. Гострі конфлікти між робітниками й заводською адміністрацією, які призвели до кількогодинних страйків, відбулись на заводах Єнакіївському металургійному ім. Рикова, Харківському державному електромеханічному, київському машинобудівному «Більшовик» та на будівництві харківського «Будинку державної промисловості»³¹². Оскільки нові тарифи «підтягували» заробітки тільки малокваліфікованих, головною рушійною

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ Там само. — Спр. 2392. — Арк. 43–44.

³⁰⁸ Там само. — Спр. 2523. — Арк. 37, 40.

³⁰⁹ IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок 1–8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. — Х., 1928. — С. 36–37.

³¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2824. — Арк. 50–51.

* На залізничному транспорті слюсарі 4–5 розрядів заробляли по 50–60 рублів, а чорнороби — по 70–80 (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2924. — Арк. 50–51).

³¹¹ Там само. — Арк. 13.

³¹² Там само. — Арк. 49.

силою страйкового руху на відміну від 1927 року виступали не чорнороби, а кваліфіковані робітники.

Загальна чисельність страйків у 1928 р. залишається невідомою, але можна стверджувати: навряд щоб вона зросла порівняно з попереднім роком. Відмова від масового одноразового перегляду норм виробітку, а також запровадження тарифної реформи, котра підвищила зарплату низькооплачуваним, малокваліфікованим, але досить численним групам робітників, знизили соціальну напругу в суспільстві. Зокрема зменшилась кількість трудових конфліктів, що виникали при переукладанні колективних угод, які були розв'язано в примирних камерах і третейських судах (із 174 — в 1927 році до 99 — у 1928 р.). Крім того, на 25% збільшилася чисельність питань, розв'язаних на користь робітників під час їх третейського розгляду³¹³.

Соціальна напруга в робітничому середовищі посилилася у середині останнього року внаслідок гострої хлібозаготівельної кризи. В містах з'являлися хлібні черги, котрі час від часу перетворювалися на «голодні демонстрації». Зокрема у Миколаєві 12 червня робітники заводу ім. Марті, залишили роботу після того, як місто не отримало хліба, й вирушили до окрвиконкому з вимогою: «Дайте хліб!»

Здійснення стрибкоподібного нарощування темпів розвитку промисловості спричинило погіршення матеріального й правового становища робітників у 1928/29 р. Партійні директиви націлювали заводоуправління та професійні спілки на «максимальну технічну можливість» виробництва, що означало граничне збільшення інтенсифікації праці без відповідної матеріальної компенсації. В 1928/29 р. денний виробіток на одного робітника за рік зріс у середньому на 15,2%, в той час як відповідна заробітна платня — на 7,9%³¹⁴. Наприкінці року адміністративним органам було надано право повсякчасно змінювати умови й оплату праці³¹⁵. Підписання колективних договорів перетворилося на формальність. Негативний вплив на рівень реальної зарплати виявило галопаюче зростання цін на продовольчі товари внаслідок неврожаю 1928 р.

Як зазначалося в секретній довідці інформвідділу ЦК ВКП(б), на початку 1929 р. кількість страйків і конфліктів на підприємствах різко зросла. Незадоволення охопило також частину комуністів, котрі не тільки брали участь у перших, а й іноді очолювали їх. Водночас профспілкові органи відповідно до курсу правлячої партії на інтенсифікацію виробництва почали переглядати доцільність страйків у державному секторі господарства. Так, член ВУРПС О. Рабичев на IV Всеукраїнському з'їзді професійних спілок засудив навіть страйки, що були спричинені затримкою зарплати, як засіб економічної боротьби, котрий «б'є по державній установі, а не по бюрократові». Одночасно страйки в приватному секторі виробництва, що відповідали інтересам радянської влади, профспілки продовжували підтримувати. Про це свідчать, наприклад, події у с. Британах

³¹³ Там само. — Спр. 2736. — Арк. 47.

³¹⁴ Там само. — Арк. 13.

³¹⁵ Гусев А.В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х гг. // Отечественная история. — М., 1996. — № 1. — С. 90–91.

Херсонської округи восени 1929 р., коли професійні організації закликали сезонних робітників-наймитів до ліквідації «куркулів-орендарів» шляхом заборони орендних відносин на селі та створення на їх землях радянських господарств³¹⁶.

Розгортанню страйкової боротьби перешкоджали не тільки партійно-радянські органи й підлеглі їм профспілки, а й опозиційно настроєні до політики форсованої індустріалізації прихильники «правого ухилу» у ВКП(б). Як прибічники одержавлення професійних організацій вони цілковито відкидали застосування політичних страйків в економічній боротьбі робітників, а страйки з відповідними вимогами визнавали лише за надзвичайних обставин³¹⁷.

Продержавницька позиція профспілок призводила до зневіри робітників в їх соціально-захисну діяльність. Зокрема, під час страйку на шахтах № 1 і № 8 Горлівського рудоуправління Артемівської округи у відповідь на пропозицію шахткому владнати конфлікт мирним шляхом гірники заявили: «Тільки страйком можна домогтися повернення старих норм та підвищення розцінок. Хіба спілка буде нас захищати, коли ці норми сама підписувала?». Деякі з них висловлювали незадоволення політикою партії³¹⁸.

В 1929 р. чекістам довелось зайнятися новим видом діяльності — запобіганню утворенню альтернативних офіційним самодіяльних професійних об'єднань, котрі могли б очолити страйкову боротьбу робітників³¹⁹. Загрозу поширення страйкового руху усунули адміністративні дії влади. 3 березня того року Раднарком СРСР прийняв постанову «Про заходи щодо посилення трудової дисципліни на державних підприємствах». Цей документ, по-перше, надавав можливість дирекції останніх самочинно, без узгодження з профспілковими органами накладати дисциплінарні стягнення на прогульників, і, по-друге, зобов'язував біржі праці під час працевлаштування безробітних надавати перевагу тим особам, що раніше не були звільнені за порушення трудової дисципліни³²⁰. Ця постанова надавала органам влади надійні важелі запобігання страйковим тенденціям серед робітників. Вони були змушені остаточно відмовитися від страйків.

Згідно із сталінською настановою про «загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму», правляча партія відмовилася від тактики опанування страйкового руху із середини, до котрої вона вдавалася в роки непу, і повернулася до «воєнно-комуністичних» заходів репресивного тиску на нього.

Причиною посилення державних повноважень у сфері регулювання трудових відносин за рахунок скорочення прав професійних спілок було згортання нової економічної політики та посилення адміністративних методів управління

³¹⁶ Кульчицький С.В. Подолання правоопортуністичних поглядів у профурсі України (1918–1929 рр.). — Укр. іст. журн. — К., 1986. — С. 91–102.

³¹⁷ Гусев А.В. Указ. соч. — С. 91.

³¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2993. — Арк. 35.

³¹⁹ Гусев А.В. Указ. соч. — С. 90–91.

³²⁰ Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. — М., 1957. — С. 19.

економікою внаслідок несумісності його політико-ідеологічного напрямку з принципами ринкової економіки.

Вивчення конфліктних ситуацій доби непу показує, що переважна більшість робітників через жebraцький рівень життя була занепокоєна матеріальними проблемами. Страйки мали, як правило, суто економічний характер. Проте межа між економікою й політикою була настільки невиразною, що критика конкретної ситуації в ряді випадків супроводжувалася політичними висловлюваннями. У свою чергу партійне керівництво країни оцінювало будь-які виступи з ідеологічної й політичної точки зору, вбачаючи в останній «політичне підґрунтя» та звинувачуючи їх у підбурюванні опозиціонерів. Воно намагалося перевести спірні трудові проблеми з питання про недоліки у діяльності влади в площину помилок окремих керівників, директорів, секретарів завкомів, інженерів і техніків³²¹.

Трудові конфлікти мали масовий, але короткочасний характер. Їх поширеність пояснювалася й тим, що досить часто тільки загроза оголошення страйку змушувала адміністрації заводів та шахт вживати заходи щодо врегулювання давно назрілих питань. Багато з них виходили за межі її компетенції й коренилися в існуючій економічній системі. Тому заходи по їх вирішенню мали екстрений, але паліативний характер і не могли докорінно змінити ситуацію. Коло проблем, що породжували конфлікти, було досить широким. Воно відбивало весь спектр особливостей життя країни в умовах непу, у тому числі збереження «воєнно-комуністичних» залишків в управлінні нею. Але найбільше напруження було пов'язане із затримками зарплати і незадоволенням робітників низькими тарифами. Коли у країні виникав голод, вибухи незадоволення робітників в основному пояснювалося проблемами в їх продовольчому постачанні. З тяжкого матеріального становища впливали й усі інші мотиви спірних питань. При цьому робітники жили хвилинними проблемами, не заглядаючи наперед. Вороже ставлення до заходів дирекції підприємств по підвищенню продуктивності праці поєднувалося з критикою дирекції за безгосподарність і невміння налагодити прибуткове виробництво.

Страйки виникали стихійно, як правило, без явних лідерів та участі в них профорганізацій, котрі в разі зупинки виробництва у держсекторі профспілки незмінно займали сторону влади й не інтересів трудящих. При цьому своє головне завдання вони вбачали в тому, щоб ввести неорганізовані прояви незадоволення робітників у рамки встановленої процедури розв'язання конфліктів. І, навпаки, на приватних підприємствах професійні спілки вели наступальну боротьбу з їх керівниками, захищаючи інтереси найманих працівників. Визнання в 1922 р. страйків як засобу боротьби робітників за свої економічні права також було спричинено появою недержавного сектора виробництва та необхідністю боротьби проти експлуатації на приватних заводах і фабриках. Така ж політична спрямованість була властива і для діяльності системи примирних органів. На практиці головними методами влади по врегулюванню гострих трудових конф-

³²¹ Борисова Л.В. Указ соч. — С. 239.

ліктів на державних підприємствах у формі страйків були каральні заходи — локауту й арешти їх призвідників.

Робітникам був властивий конформізм, намагання домовитися з владою на виробничому рівні. Вони легко йшли назустріч її обіцянкам і, будучи у черговий раз обдуреними, знову й знову поверталися до своїх вимог.

V.3. У період нового комуністичного штурму

Ставлення до кампаній з підвищення продуктивності праці. Прагнучи прискорити індустріалізацію країни, сталінське керівництво вдавалося для цього до різних засобів. Для підвищення продуктивності праці було використано нову форму трудового суперництва — соціалістичне змагання, що мало замінити капіталістичну конкуренцію. У роки першої п'ятирічки змагання за вдосконалення виробництва, виконання та перевиконання планів його розвитку набуло форми руху ударних бригад, а в період другої — стахановського. Однак існували й інші форми підвищення продуктивності праці — раціоналізаторство, винахідництво, рухи за освоєння нової техніки і госпрозрахункових бригад.

Вивчення досвіду соціалістичного змагання було пріоритетною темою для радянських істориків, які розглядала його як прояв трудової ініціативи мас, яка уособлювала новий характер вільної праці. Незважаючи на перегляд уявлень про епоху сталінізму у вітчизняній та зарубіжній історіографії, інтерес до цієї проблеми не зменшився.

У пострадянській історіографії, яка на переламі 80–90-х рр. перейшла на концептуальні засади теорії тоталітаризму, з'явилася низка статей, у котрих розвінчувався міф про соцзмагання як добровільну форму соціалістичної праці та розкривалися негативні наслідки трудового штурму для виробництва й робітників. Одна з перших спроб дати реалістичну оцінку цього явища належить українському історик М. Трояну³²².

Більш ґрунтовно проблема соціалістичного змагання вивчалася в зарубіжній західній історіографії. Її дослідники з табору прихильників соціальної історії, що вважали теорію тоталітаризму застарілою, підготували чотири монографії з історії стахановського руху, в яких намагалися пояснити політичний феномен Великого терору на прикладі останнього, а також відповісти, який вплив він мав на сталінську систему в цілому³²³.

³²² Троян М. За кулісами стахановського руху / Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 69–81.

³²³ Siegelbaum, Levis H. Stakhanovism and Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941. — Cambridge, 1988; Benvenuti Francesco. Fuoco sui sabotatori Stachanovismo e organizzazione industriale in URSS: 1934–1938. — Rome, 1988; Maier R. Die Stachanov-Bewegung 1935–1938 / Der Stachanovismus als tragendes und verscharfendes Element der Stalinisierung der Sowjetischen Gesellschaft. — Stuttgart, 1990; Thurston R.W. The Stakhanovite Movement: Background to the Great Terror on the Factories, 1935–1938 // Stalinist Terror. New Perspectives / ed. J.A. Getty, R. Manning. — Cambridge, 1993. — P. 142–160. Огляд літератури дав Лео ван Россум в

У наступне десятиріччя історія соціалістичного змагання вивчалася у контексті процесу формування нової системи трудових відносин і трудової мотивації. Російські історики С. Журавльов і М. Мухін, дослідивши цей феномен на макрорівні, — прикладі московського Електрокомбінату, який був флагманом електромеханічної галузі країни у 1930-х рр., намагалися відповісти на запитання як соцзмагання співвідносилося з політичними установками та об'єктивними потребами країни і чи враховувало воно матеріальні й духовні запити трудящих, а також особливості їхньої психології³²⁴. Застосування мікроаналізу дозволило глибоко вивчити соціальні процеси, пов'язані з феноменом соціалістичного змагання, але одночасно звузило територіальні межі дослідження.

У сучасній вітчизняній історіографії означена проблема ґрунтовно не досліджувалася. У працях з історії індустріальної модернізації, соціального партнерства держави та профспілок, тоталітарного режиму вона набула фрагментарного висвітлення³²⁵.

У цьому підрозділі, що пропонується, зроблено спробу комплексно висвітлити історію соцзмагання, зосереджуючи увагу на з'ясуванні мало досліджених аспектів проблеми — негативній реакції українських робітників на запровадження сталінським керівництвом нових форм трудового суперництва, яка зумовлювалася відсутністю належних державних ресурсів для економічного стимулювання праці, та ставленні влади і професійних спілок до негативних настроїв у робітничому середовищі.

В умовах карткової системи постачання робітники і службовці не мали можливості використовувати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантований нею мінімум. Кваліфіковані працівники «отоварювали» за картками приблизно чверть заробітної плати, а решта залишалася звичайними папірцями. Замість економічних стимулів уживалися заходи для морального заохочення до праці, головним чином через організацію масового виробничого змагання³²⁶.

International Review of Social History. — XXXV (1990). — P. 433–453 під заголовком «Western Studies of Soviet Labor during the Thirties

³²⁴ Мухин М.Ю. Особенности стимулирования трудовой активности в советской промышленности на рубеже 1920–1930-х годов (на примере Электроставского завода) / Социальная история. Ежегодник 2001/2002. — М., 2004. — С. 116–141; Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — М., 2004. — 139 с.

³²⁵ Бут О.М. Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації промисловості (1925–1941 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: історія України: 07.00.01. — Донецьк, 2004; Бут О.М., Добров П.В. Економічна контрреволюція в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: від новітніх джерел до нового осмислення. — Донецьк, 2002. — 315 с.; Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політика репресій в Україні у другій половині 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донецького регіону). — Донецьк, 2006. — 280 с.; Михненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945). — Донецьк, 1999. — 464 с.; Мовчан О. М. Українські профспілки в ком-партійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — 418 с.

³²⁶ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 204.

Початок широкомасштабної кампанії з розгортання змагання припав на 1929 р.³²⁷ Її сприйняття робітничими масами ототожнювалося у радянській історіографії з численними трудовими починами колективів підприємств чи окремих працівників. Думка радянських істориків про те, що у першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею соцзмагання з великим ентузіазмом³²⁸ перекочувала до фундаментальних праць з історії радянської України. Цей висновок їх автори зробили на підставі узагальнення повідомлень радянської преси про масові виробничі почини трудівників, спрямовані на розв'язання планових завдань під час перших п'ятирічок³²⁹. Проте, на нашу думку, інформацію про численні трудові почини трудових колективів промислових підприємств, ініціаторами яких нерідко виступали заводські парткоми, не варто ототожнювати з настроями мас. При цьому слід також обов'язково враховувати й ідеологічну заангажованість радянської преси, насамперед центральних та обласних газет.

Вірогідніші дані, ніж радянська преса, містили інформаційні документи ВЧК–ДПУ–НКВС, що передавалися компартійним органам (так звані інформдовідки). Але і вони є документами опосередкованого і вторинного, а, точніше, багатофокусного віддзеркалення фактів, оскільки узагальнювали спецдовідки губернських, обласних, крайових чи республіканських чекістських органів, які, у свою чергу, зводили докупи донесення агентурної мережі з повітів, районних та волосних центрів, що формувалися на підставі аналізу листів (тобто доносів) позаштатних загальнозаводських і цехових інформаторів³³⁰. Проходячи через стільки інстанцій, об'єктивна картина суспільних настроїв неминуче спотворювалася. Довідки в основному відбивали їх оцінки з боку відповідних органів, а не власне самі настрої³³¹.

Така ж особливість притаманна й донесенням органів Центральної контрольної комісії КП(б)У — Наркомату Робітничо-селянської інспекції (ЦКК–РСІ), які перевіряли роботу місцевих органів управління та промислових підприємств.

Свою специфіку мали і звіти та довідки перевірочних бригад ВУРПС, автори яких, намагаючись захистити від репресій місцевих спілкових керівників, нерідко прикрашали ситуацію й перекладали провину «за прорив на фронті соціалістичного змагання» на господарників та інженерно-технічних працівників. Тому інформацію, яка міститься у різнопланових документах офіційних органів, навіть призначених для таємного користування, належить сприймати критично.

³²⁷ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 рр. — К., 1980. — С. 109.

³²⁸ Там само. — С. 106–107.

³²⁹ Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 205.

³³⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939. Документы и материалы. В 4 т. — Т. 1, 1918–1922. — М., 1998. — С. 9.

³³¹ Голос народа: письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. — М., 1998. — С. 10–11, 156–157; Лифшин А. Настроения и политические эмоции в Советской России, 1917–1932 гг. — М., 2010. — С. 27.

За даними однієї зі спецзвіток ДПУ УСРР, надісланої до ЦК КП(б)У у травні 1929 р., зазначалося, що робітники УСРР у більшості позитивно зустріли звернення XVI конференції ВКП(б) «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» про розгортання змагання за виконання п'ятирічки. Разом із тим у ній зауважувалося, що в окремих групах трудівників «зустрічаються скептичні настрої й побоювання, що підвищення інтенсивності праці [ударниками] дасть підставу адміністрації закріпити за робітниками норми, які підвищилися у результаті соцзмагання, і що, таким чином, робітники постраждають своїм заробітком після розгортання змагання»³³². Такі настрої, за оцінкою авторів довідки, мали значне поширення у сільських округах, зокрема Полтавській, де робітники, обговорюючи питання трудового суперництва, пропонували не захоплюватися підвищенням норм виробітку³³³. Подекуди органами Державного політичного управління фіксувалися прояви відверто ворожого ставлення до соціалістичного змагання³³⁴.

У радянській історіографії було прийнято вважати, що застрільниками останнього виступали молоді робітники-комуністи і комсомольці, а саботажниками робітники — вихідці з села й особливо «колишні люди». Це насправді у більшості випадків було саме так. Це засвідчують матеріали спецзвіток ДПУ і ВУРПС. Однак подібне твердження дає спрощену картину про політичні настрої вказаних груп найманих працівників.

У вищезитованій довідці Державного політичного управління згадувалося про випадки, коли прихильниками соціалістичного змагання виступали так звані «бешкетники» — призвідники страйкових виступів гірників (шахта № 1 Горлівського рудоуправління, забійники Писарчук та Груманський), що намагалися використати участь у ньому для покращення свого соціального статусу. Разом із тим вказувалося на особливу небезпеку критики організації кампанії соцзмагання з боку окремих комуністів і кандидатів у члени партії. Як доказ наводився виступ одного з останніх, металурга Дніпропетровського заводу ім. Петровського Буряка, котрий під час обговорення питання про соціалістичне змагання на загальних зборах трудівників коксового цеху виступив проти боротьби за зниження собівартості продукції й зміцнення дисципліни праці. Він мотивував це тим, що «на виробництві симуляція [виникає] від того, що робітників погано годують, в усьому урізують — жирів немає, хліба бракує, ціни на продукти зростають і немає зараз інтересу не тільки до роботи, а й навіть до життя»³³⁵.

Аналогічні факти констатувалися також в інформаційних бюлетенях ВЦРПС, укладених з передруків преси. Наприклад, в одному з них із посиленням на газету «Пролетар» від 16 січня 1929 р. повідомлялося про «дезертирство» «з фронту соцзмагання» комуністів, комсомольців та кандидатів у

³³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 87.

³³³ Там само. — Арк. 90.

³³⁴ Там само. — Арк. 87.

³³⁵ Там само.

члени партії на шахтах Червонолуцького гірничого району — «Хрусталивки», «Нікольчанівки», «Боківки»³³⁶.

Незадоволення кампанією з розгортання соціалістичного змагання висловлювали робітники різних вікових груп. Ветерани праці ливарного цеху Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського скаржилися, що старому робітникові зараз не дають жити, змушують всіляко підвищувати продуктивність. Матеріальні претензії владі висували і молоді шахтарі. Наприклад, один із гірників шахти № 5 Горлівського рудоуправління тресту «Донвугілля» вважав, що з організацією соцзмагання чи то «поспішили, чи, [навпаки], запізнилися, бо всі робітники знаходяться однією ногою в труні — босі, голі, замордовані», «отримують по 120 рублів, а нещаслива молодь — копійки»³³⁷.

Найчастіше в ДПУ переходили доноси відносно проявів незадоволення соціалістичним змаганням з боку робітників, які походили з села. Серед таких повідомлень була й інформація про випадок підтримки тимчасовими працівниками з навколишніх сіл згаданого вище виступу кандидата у члени партії Буряка з Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського³³⁸.

Звичайно робітники виступали не проти ідеї соцзмагання, а проти його організації в умовах, коли у країні панувала продовольча, фінансова і товарна криза. Так, слюсар Бондаренко із заводу «Червоний Профінтерн» зазначав, що «робітники не проти того, аби підвищити продуктивність праці, але умови життя погіршуються, нам замало півтора фунта хліба, в ЦРК немає жирів та за таких умов продуктивність не підвищити». Працівники Вінницької суконної фабрики, Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського й Маловіськівського цукрозаводу висували претензії профспілкам щодо невчасності розгортання соціалістичного змагання, коли їсти немає чого³³⁹.

Через погане продовольче постачання робітники не бажали працювати на недільниках. Наприклад, на шахті № 1 Горлівського рудоуправління багато гірників підтримали забійника Саприкіна, який, виступаючи на загальних зборах, закликав присутніх «не боятися голосувати проти організації недільника на «День індустріалізації», оскільки «робітників намагаються задушити роботою» та «ніхто не турбується, щоб вони отримували достатньо хліба». На знак солідарності з шахтарями вищезазначеної шахти не з'явилися на недільник і робітники другої зміни на шахті № 2 та більшість їх — на шахті № 7 Сорокінського рудоуправління. Незадоволення ним висловлювали й гірники з шахт № 3, 4, 5 цього ж управління, котрі заявляли, що безперервна робота сильно стомлює та й харчування погане, тому спостерігаються симуляція і прогули³⁴⁰.

Відкрито виступили проти участі у соцзмаганні рудокопи Гниваньських гранітних розробок, які відмовилися на профспілкових зборах обговорювати це

³³⁶ Там само. — Спр. 3567. — Арк. 27.

³³⁷ Там само. — Спр. 2987. — Арк. 88.

³³⁸ Там само. — Арк. 90.

³³⁹ Там само. — Арк. 88, 90.

³⁴⁰ Там само. — Арк. 88–89.

питання, вимагаючи кращого продовольчого постачання. Гострого характеру набули також аналогічні виступи про нього на Вінницький суконній фабриці³⁴¹.

Не всі трудящі вірили радянській пресі, зокрема, що соцзмагання — це винахід робітників, а вважали його, як працівник Іванченко з 28-го Держмлина, «хитрою вигадкою комуністів, які хочуть, щоб ми зараз пнулися із шкіри геть, а потім нам скажуть — хоч лусни, але дай те, що ти дав на момент змагання». Порівнюючи останнє, що проводилося без належного матеріального заохочення, з капіталістичною експлуатацією, рудокопи Гниваньських гранітних розробок з навколишніх сіл пропонували партії спочатку виконати свої зобов'язання перед робітниками, а потім вимагати від них підвищення продуктивності праці.

Аналогічні думки висловлювали й трудівники — вихідці із селян, що працювали у металургійній промисловості. Вони не бачили різниці між методами інтенсифікації праці за царизму та у радянські часи. З цього приводу ливарник Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського Хавкін говорив: «Усі ці кампанії — задля того, щоб змусити робітника покласти своє здоров'я на виробництво. Немає різниці між колишнім часом і теперішнім»³⁴².

Деякі опозиційно налаштовані робітники вважали винуватцями ситуації, що склалася, не тільки комуністів, а й безпартійних, котрі повірили партії та підтримали ідею соцзмагання. Вони дивувалися, чому такі робітники не розуміють, що змагання неминуче призведе до підвищення інтенсифікації праці для них. Зокрема, вантажники шахти № 1 Сорокінського рудоуправління з цього приводу зазначали, що робітники — дурні, оскільки не розуміють, що хитрі більшовики проведуть збори, почнуть агітувати, робітники піднімуть руки за недільник, а потім у них шкіра тріщатиме³⁴³.

Обурення найманих працівників викликали й антидемократичні методи організації змагання. Так, гірники з шахти «Американка» не розуміли, «навіщо ходити на збори, коли з ними не рахуються та не виконують їхніх настанов», а тому висловлювали сумнів у доцільності його розгортання «згори».

Різні думки висловлювалися у виробничих колективах і стосовно мети організації соціалістичного змагання. Не всі робітники вірили намірам держави спрямувати кошти, отримані від підвищення продуктивності праці, на потреби індустріалізації. Деякі, як вище згадуваній ливарник Хавкін, вважали, що вони підуть на компенсацію безгосподарності комуністів, а інші, як гірник Мосін із шахти «Центральна» Ірмінського рудника Першотравневого рудоуправління, — на утримання державного апарату.

Не всі робітники були впевнені у тому, що кампанія з розгортання змагання змінить ситуацію у промисловості на краще, розуміючи, що вона негативно відіб'ється на їхньому економічному становищі. Металурги Дніпропетровського заводу ім. Петровського і робітники Маловиськівського цукрозаводу вважали, що остання посилить інтенсифікацію праці, не забезпечивши належного зростання її оплати, й тому пропонували шукати будь-який інший шлях для

³⁴¹ Там само. — Арк. 88.

³⁴² Там само. — Арк. 90.

³⁴³ Там само. — Арк. 89.

здешевлення промислової продукції³⁴⁴. За даними спеціальних бригад ВЦРПС, які відряджалися у регіони для перевірки результатів соціалістичного змагання, та за повідомленнями делегатів Всесоюзного з'їзду ударних бригад, в Україні такі виступи були непоодинокими³⁴⁵.

Намагаючись захистити свої економічні інтереси, робітники вимагали від професійних спілок гарантувати їх захист шляхом укладання з адміністрацією підприємств договорів про соцзмагання. Вони передбачали відрахування заводоуправліннями певної частки прибутку до фонду заробітної плати у разі підвищення продуктивності праці. Працівники, що остаточно зневірилися в колективних угодах і не довіряли ні профорганам, ні господарникам, голосували проти проведення соціалістичного змагання, як це зробили учасники зборів на шахті «Комунар» Пролетарського рудника Дзержинського рудоуправління, або ігнорували відвідування останніх чи виробничих нарад, присвячених йому. Наприклад, на Макіївському металургійному заводі з 300 робітників першої зміни електромеханічного цеху прийшли на виробничу нараду, організовану для розгляду питання про змагання, тільки 42, а в механічному цеху цього ж підприємства із 180 — лише 23³⁴⁶.

Проте більшість трудящих погодилася з пропозицією профорганів взяти участь у змаганні всупереч власному бажанню, побоюючись відповідних репресій у випадку обструкції. Вони вважали, що його розгортають, щоб знизити розцінки, тож треба їх знизити, аби не відбудувалося скорочення штатів. Не наважуючись на відкриті виступи, робітники вели агітацію проти змагання таємно від адміністрації. Іншої реакції на пропозиції профспілок добровільно знижувати розцінки бути не могло.

Через негативне ставлення трудящих до соцзмагання його організація нерідко обмежувалася підписанням господарсько-політичних договорів про трудове суперництво між підприємствами, що супроводжувалося словесними деклараціями про активну підтримку останнього з боку профспілкових органів. Саме змагання часто перетворювалося на формальний бюрократичний захід³⁴⁷.

Враховуючи настрої мас, деякі профкоми не поспішали з його розгортанням, відкладаючи цю роботу до закінчення інших господарсько-політичних кампаній. Ті ж, котрі її розпочинали, розуміючи неможливість задоволення вимог робітників, вдавалися до адміністративних заходів, затверджуючи на своїх засіданнях тексти угод про соціалістичне змагання й призначаючи штаби з його організації без попереднього обговорення цього питання на загальних зборах працівників та застосовували щодо саботажників змагання репресії аж до виключення їх із членів профспілок³⁴⁸.

³⁴⁴ Там само. — Арк. 88, 90.

³⁴⁵ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — С. 190.

³⁴⁶ Там само. — С. 189–190.

³⁴⁷ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 106.

³⁴⁸ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — С. 191.

Щоб надати змагання масового характеру, влада вдавалася до створення так званих ударних бригад, які мали виступити його ініціаторами на окремих шахтах, заводах і фабриках. Процес організації бригад в основних промислових районах та на великих підприємствах розпочався у березні-квітні, а на інших — у квітні-травні 1929 року³⁴⁹.

За твердженням радянських істориків, до складу ударних бригад входили переважно комсомольці, партійці і кандидати в члени партії³⁵⁰. На кінець першої п'ятирічки до них у кам'яновугільній промисловості ввійшов 61% комуністів і кандидатів у члени партії, в чорній металургії — 89,1%, у транспортному машинобудуванні — 96,6%³⁵¹. Проте питома вага кадрових робітників серед ударників була незначною. За підрахунками інформаційного відділу ДПУ УСРР, у червні 1929 р. вона становила 30% від загалу трудівників. У той самий час загальна кількість робітників, що ввійшли до складу ударних бригад, не перевищувала 2,6–5,7%, але до кінця року вона збільшилася до 22,9%³⁵².

Форми організації бригад не були однотипними. Вони залежали від системи розподілу зароблених коштів усередині кожної з них. Коли в класичній ударній бригаді він відбувався на основі розрядів тарифної сітки, то в звичайних виробничих комунах розподілявся порівну. Водночас слід враховувати, що різниця між ударниками виробництва та «неударниками» була відносно постачання менш значною, ніж між кадровими робітниками й новачками, оскільки новоприбулі ще не встигли стати членами профспілок й вступити до кооперативу³⁵³.

Уявлення про те, хто входив до ударних комун, які в побуті називалися комунками, дають матеріали, отримані у результаті перевірок їхнього складу та діяльності з боку ВЦРПС. Так, в одному із зведень останньої за березень 1930 р. по металургійній промисловості повідомлялося, що серед членів 57 виробничих комун Київського заводу «Трансигнал» більшість становили кадрові робітники, а молодь у віці до 25 років не перевищувала третини загального складу. Половина учасників комун були безпартійними, третина — комуністами, а решта — комсомольцями. Таким чином, твердження радянських істориків про те, що ударні бригади склалися переважно з комуністів і комсомольців на прикладі комунок не підтверджується. Дві третини комунарів становили мало-кваліфіковані робітники (16,8% — 2-го розряду й 52,2% — 3-го та 4-го розрядів), трохи більше чверті — ті, котрі мали середню (26,8% — 5-го й 6-го розрядів) і лише 2,2% — вищу кваліфікацію (7-го та 8-го розрядів)³⁵⁴.

У цехах, де рівень кваліфікації робітників суттєво різнився, а таких була більшість, робітники не були зацікавлені у створенні комун, а тому основною формою розвитку руху ударників стали відповідні бригади³⁵⁵.

³⁴⁹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 107.

³⁵⁰ Там само. — С. 102.

³⁵¹ Там само. — С. 109.

³⁵² Довгопол В.М. Ударницький рух на Україні в 1926–1929 рр. / Питання історії народів СРСР. — Вип. 2. — К., 1971. — С. 61–65.

³⁵³ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 116.

³⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3572. — Арк. 128.

³⁵⁵ Там само. — Спр. 3570. — Арк. 41–42.

У зв'язку з потребою розробки нових методів управління виробничими процесами у 1930 р. з'явилися нові типи ударних колективів — так звані наскрізні бригади. На них покладалися завдання загального планування роботи підприємств і взаємодія усіх ланок виробництва, а також мобілізація усіх працівників на виконання підвищених (ударних) завдань. У 1931 році кількість таких бригад, у яких працювали 20 тис. осіб, зросла до 600, а чисельність шахт, заводів і фабрик, на яких вони були створені, дорівнювала 24% від решти їх. Причому середня кількість останніх на одне підприємство становила 5,7. Наприкінці 1932 р. чисельність наскрізних бригад збільшилася до 4434, а їхня середня кількість на один завод, фабрику, шахту — до 10,9. Однак лише 17,5% підприємств мали такі бригади. На думку С. Кульчицького, вони вичерпали себе під час вдосконалення внутрішньозаводського планування. У другій п'ятирічці наскрізні бригади повністю зникли у зв'язку з успішним запровадженням диспетчеризації виробництва³⁵⁶.

Іншою формою участі колективів підприємств у розробці й обґрунтуванні виробничих завдань у той час було зустрічне планування. Робітники, користуючись плановими розробками трестів або заводоуправління як схемою, мали самостійно опрацьовувати більш напружену програму, виявляючи внутрішні додаткові ресурси. В 1931 р. більшість промислових підприємств взяли підвищені виробничі завдання. З ініціативи колективу Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча поширилося зустрічно-змінне планування, коли працівники брали зустрічні зобов'язання перед кожною зміною³⁵⁷.

У 1932 р. профспілки підтримали почин робітників Ленінграда щодо складання технічно обґрунтованого плану (техпромфінплану), а згідно з постановою ВРНГ СРСР і ВЦРПС від 11 вересня 1931 року, — іншу їхню ініціативу відносно організації госпрозрахункових бригад, які брали на себе зобов'язання з раціоналізації виробництва, зміцнення трудової дисципліни, економії сировини, матеріалів, палива, підвищення якості продукції. На початок грудня того року таких бригад нараховувалися більше 20 тис., а на 1 лютого наступного року — 30 тис., в яких працювало 300 тис. робітників. Госпрозрахункові бригади стали основною формою руху ударних бригад³⁵⁸. Однак, до 1933 р. велика кількість госпрозрахункових бригад розпалася, а ті, що залишилися, були недієздатними³⁵⁹.

Як зауважує С. Кульчицький, бригадний госпрозрахунок вимагав обліку великої кількості показників та звітності по них. Зокрема наряд-завдання, на основі якого укладався договір з адміністрацією, містив десять різних позицій³⁶⁰. Розрахунки за ними виявилися непосильними для робітників і керівників цехів. В наслідок цього під час обліку роботи госпрозрахункових бригад не враховувалися такі важливі показники, як норми витрачання сировини, матеріалів та

³⁵⁶ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 141–142.

³⁵⁷ Там само. — С. 146–147.

³⁵⁸ Там само. — С. 152–153.

³⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.

³⁶⁰ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 154.

інструментів, а також припустимість браку норми браку та простоїв. Недостатньо застосовувалося матеріальне стимулювання керівників і членів цих колективів — преміювання за економію, додаткова оплата тощо. За висновками голови президії Всеукраїнського комітету загального машинобудування Дроба, що в листопаді 1933 року обслідував провідні підприємства галузі, на багатьох із них бригадного госпрозрахунку фактично не було. Формальний характер мало й зустрічно-змінне планування, до участі до участі в якому недостатньо залучалися робітники³⁶¹.

Після завершення реформи госпрозрахунку в 1933 р. відповідні колективи як модифікація ударних бригад перестали існувати³⁶².

Багато працівників були псевдоударниками, занесеними до списку передовиків виробництва за рішенням профспілок. Іноді, як на Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча, їх оповіщали про факт зарахування до лав ударників постфактум, а інколи взагалі нічого про це не повідомляли. Робкор газети «Ільичовець» у замітці «Як вербують робітників» описував, що на його заводі цей захід здійснювався так:

«Голова цехпрофбюро підходить до робітника і запитує:

— Твій номер?

— 25-й.

— Прізвище?

— Петров.

— Підпишись.

Робітник підписувався й запитував навіщо він підписався.

— Не знаєш? Ударником будеш».

Так цехове профбюро залучило 93% робітників до ударників³⁶³.

Проте на деяких підприємствах, таких, як харківський завод сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» та кондитерська фабрика «Кофок» ударні бригади створювалися за ініціативою самих робітників без втручання у справу профспілок. Причому в їх складі переважали не комсомольці й комуністи, а безпартійні робітники. Так, у столярному цеху заводу «Серп і молот», де у березні 1931 р. з 1034 робітників 863 оголосили себе ударниками, у тому числі всі члени партії і комсомолу, кількість яких становила відповідно 180 і 93 особи³⁶⁴.

За правилами, передовики виробництва мали підписувати спеціальні угоди, що визначали умови їхньої участі у соцзмаганні. Зміст та форми угод прямо залежали від методів організації соціалістичного змагання та завдань, які ставилися перед його учасниками. Там, де воно розгорталося з ініціативою самих ударників, тексти угод розроблялися безпосередньо на цехових зборах; коли ж зачинателями змагання виступали профспілки, тоді для підписання їх працівниками надавалися стандартні договори, надіслані ВЦРПС чи ВУКама профе-

³⁶¹ Там само. — С. 65–66.

³⁶² Там само. — С. 154.

³⁶³ Ільичовець. — Маріуполь, 1930. — 18 февраля.

³⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 39.

сійних спілок, або укладені профкомами спільно з адміністрацією підприємств, нерідко без попереднього обговорення на загальних і цехових зборах працівників. Їх зміст нерідко обмежувався перерахуванням зобов'язань, які мав щоденно виконувати кожний ударник (не прогулювати, не спізнюватися дбайливо ставитися до майна підприємства, виконувати норми виробітку й т. ін.). Пункти таких угод переписувалися з правил внутрішнього розпорядку.

Договори, укладені без погодження з робітниками, звичайно підписували цехові уповноважені³⁶⁵. Але на деяких підприємствах чи будовах, як, наприклад, на Дніпрельстані, на більшості виробничих діляниць, оголошених ударними, їх взагалі ніхто не підписував. У результаті у складі відповідних бригад на цій будові нараховувалися 12 тис. працівників, але угодами про соцзмагання було охоплено тільки 600 із них³⁶⁶.

Практика підписання трафаретних колективних договорів набула масового поширення у 1932 р.³⁶⁷ Ігнорування в угодах конкретних умов суперечило ідеї бригадного госпрозрахунку, який мав усунути «вузькі місця» на всіх ділянках виробництва, і ставило під сумнів виконання планових завдань. Робітники, котрі зривали їх, притягалися до відповідальності як порушники профспілкової дисципліни, оскільки колективні договори від їх імені підписували професійні спілки. Це загрожувало їм позбавленням членства в останніх й відповідно соціальних пільг.

Ударники часто не виконували планових завдань та прогулювали роботу. Так, на шахті № 29 «Мар'ївська» «паперових» передовиків виявився 31%, а на шахті «Капітальна» — 14%. Ті ж, котрі перевиконували виробничі норми, намагалися уникнути зменшення розцінок, щоб збільшити приробітки. Таких ударників профспілкові органи ганьбили як «організаторів соцзмагання у власну кишеню»³⁶⁸.

Через розгортання змагання бюрократичними методами виник парадокс, коли зростання кількості його учасників не сприяло виконанню планових завдань. Наприклад, дніпропетровські металургійні заводи ім. Петровського й Леніна, що оголосили себе ударними, мали в першому кварталі 1929/30 р. найгірші галузеві показники, оскільки їхні працівники замість зниження підвищували собівартість продукції³⁶⁹. У той же час деякі підприємства, що були слабо охоплені змаганням, як рудник ім. МОДР Дзержинського рудоуправління, мали кращі виробничі показники ніж ті, де в ньому брала участь більшість робітників, як, наприклад, на Радянському руднику цього ж управління³⁷⁰. Схожа ситуація склалася і на підприємствах Харкова, де серед відстаючих були паровозобудівний та електромеханічний заводи, а також швейна фабрика

³⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3570. — Арк. 4; Пролетар. — X., 1930. — 1 січня; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 41–42.

³⁶⁶ Комуніст. — Харків, 1929. — 26 лютого.

³⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.

³⁶⁸ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 110.

³⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3572. — Арк. 1, 2.

³⁷⁰ Червоний гірник. — 1929. — 16 грудня.

ім. Тинякова, на яких від 50 до 80% робітників входили до складу ударних бригад. Водночас єдиним підприємством міста, що виконувало планові завдання, були фабрика «Кофок», на котрій у них перебували не більше третини працівників³⁷¹.

Причинами виробничих проривів на ударних підприємствах були не тільки адміністративні методи розгортання змагання, недоліки планування, а й низька якість сировини, погана організація праці та її слабе матеріальне стимулювання. Негативно на виробничих показниках ударних бригад позначався низький рівень технічної освіти, кваліфікації та трудової культури робітників. Ті, що записалися до їх складу, незважаючи на звання «передовиків виробництва», нерідко влаштовували бійки і сварки на робочому місці та прогулювали³⁷². Серед псевдоударників більшість становили молодь та робітники нового набору³⁷³. Покарання таких «передовиків» у трудових колективах здійснювалося шляхом громадського осуду — критики у заводській пресі та розгляду їхніх справ у виробничо-товариських судах. Однак на початку 1930-х рр. суди існували не на всіх підприємствах.

В умовах загострення товарної кризи актуалізувалося завдання пільгового постачання передовиків виробництва продуктами і промтоварами за спеціальними картками, що видавалися за посвідченнями (білетами) ударників*,³⁷⁴. Систему отримання цих карток і отоварювання по них було закріплено постановою Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР від 15 грудня 1930 року. У зв'язку з плінністю кадрів та тривалими бюрократичними процедурами оформлення документів, з'явилася верства ударників, яка не мала відповідних посвідчень. Тому закриті робітничі кооперативи постачали їх за цільовими ордерами, нерідко в останню чергу³⁷⁵.

Водночас чимало «паперових ударників» отримували посилені пайки. Виявлення їх ускладнювала практика організації змагання, коли «завдання по договору [про нього] в основному доводилися лише до бригади, а не до окремого верстата», що унеможливило облік і контроль індивідуальної праці кожного її члена та ускладнювало процес її нормування³⁷⁶.

³⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 47–48.

³⁷² Джутівка. — Одеса, 1929. — 25 грудня

³⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 49.

* У них звичайно містилася інформація про ударника та орган, який надав йому це звання. Зокрема в 1932 р. у білетах вказувалися: прізвище, ім'я та по батькові передовика; місце його роботи (підприємство, відділ чи цех); відомості щодо самозакріплення на даному підприємстві до кінця п'ятирічки та про премії, призначені йому. Посвідчення зразка 1934 р. було доповнене відомостями про профспілкове членство та спеціальність ударника, а іноді — про виконання ним планових завдань. Термін дії посвідчення, міг подовжуватися, залежно від виконання передовиком планових завдань, що засвідчувалося підписом голови виробничої наради та печаткою підприємства, де працював ударник.

³⁷⁴ Осюкіна Е. За фасадом сталинського изобилия: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М., 1999. — С. 74.

³⁷⁵ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 115.

³⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 42.

Розміри та форми нагородження ударників залежали від виконання ними планових завдань* та наявних преміальних фондів, що мали формуватися на кожному підприємстві. Однак, часто вони не створювалися, а там, де були, використовувалися неповністю або не за призначенням³⁷⁷. Так, у 1931 р. на харківських фабриках «Кофок» й ім. Тинякова такого фонду не існувало, а на заводі сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» він був використаний лише на 2/3³⁷⁸.

Грошові премії, за бажанням новаторів виробництва, могли замінюватися на речові, однак, гостродефіцитних товарів повсякденного попиту навіть для них не вистачало. Тому новаторів зазичай преміювали тим, що на даний момент було в районних споживчих товариствах. Аби реалізувати рішення про нагородження ударників цінними подарунками, їх могли «преміювати» залежальними чи непотрібними товарами, наприклад, фесками чи дитячими панчохами, незважаючи на відсутність у них дітей. Траплялося, що передовиків виробництва нагороджували заводськими меблями, які надавалися їм в оренду, але не безкоштовно³⁷⁹.

Наприкінці 1930 р. переважне постачання продовольством та промтоварами було встановлено лише для ударників, які мали спеціальні «ударні картки». Вони могли придбати товари як для себе, так і для членів своєї родини. Решта такою пільгою не користувалася. У цих книжках почали робити помітки про видачу тих чи інших продуктів із тим, щоб не їх повторно не відпускати.

Стимулюючи кількісне зростання ударників, адміністрація підприємств скоро зіткнулася з патовою ситуацією, коли до цієї привілейованої групи записалася переважна частина робітників. Внаслідок цього мотиваційний ефект ударництва багато в чому був вичерпаний. Надалі, як зауважили М. Мухін і С. Журавльов, завкоми пішли по шляху виокремлення й підтримки «кращих передовиків виробництва», а також дефіцитних професіональних і кваліфікованих груп робітників.

Коли спочатку до цієї категорії часто зараховували звичайних ударників, то після чистки їх лав, проведеної у 1931 р., що виявила багато «паперових» ударників, кращими почали вважати лише тих, які отримали почесне звання «осіб, що мали особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва» чи представлялися до його присвоєння. Воно надавалося винятково працівникам, які мали ордени, урядові грамоти та грошові винагороди в сумі від 2 тис. руб. за винахідництво і раціоналізаторство³⁸⁰.

У 1932 році на Харківському паровозобудівному заводі працівників, які були зараховані до категорії осіб, «що мали особливі заслуги перед революцією», нараховувалося 137, у тому числі 110 робітників та 27 службовців

* Розмір грошових премій, наприклад, на харківському заводі сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» коливався в 1931 р. у межах від 50 до 400 руб.

³⁷⁷ Там само. — Арк. 3.

³⁷⁸ Там само. — Арк. 15, 43–44.

³⁷⁹ Мовчан О.М. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах / Українське радянське суспільство: нариси історії повсякденного життя. — К., 2012. — С. 138.

³⁸⁰ ДАРФ. — Ф. Р-5451. — Оп. 17. — Д. 278. — Л. 120.

(головним чином інженерно-технічних та адміністративно-технічних працівників). Переважна більшість працівників цього підприємства, які мали урядові відзнаки, походила з робітників, 19 осіб — з селянських родин, 11 — були вихідцями зі службовців та стільки ж не вказали свого соціального походження, мабуть, з політичних міркувань. Зазвичай ті, які мали особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва були безпартійними або членами та кандидатами у члени КП(б)У. Серед них було лише три особи, які у минулому входили до партій соціалістів-революціонерів: двоє — до лівого крила ПСР і одна — до боротьбистів³⁸¹.

У наступному році коло заслужених передовиків виробництва звузилося внаслідок виключення з їхніх лав тих, що не мав особливих заслуг на фронті соціалістичного будівництва. За даними 22 Всеукраїнських комітетів галузевих профспілок, в УСРР нараховувалося 378 нагороджених урядовими відзнаками. У їхніх лавах налічувалося 106 орденосців (кавалерів орденів Леніна та Трудового Червоного Прапора), 122 особи, які отримали почесні грамоти та грошові винагороди, й 149, що були представлені до нагородження ними.

Всі заслужені виробничники користувалися пільговим постачанням по спеціальними картками. У гірничорудній промисловості останнім щомісячно, окрім основного пайка, додатково видавали масло, консерви та оселедці з доставкою додому, зокрема на Дзержинському і Ленінському рудниках, а для заготівель на зиму — овочі за зниженими цінами і безкоштовно бочкову тару. Крім того, на підприємствах їх годували обідами за поліпшеним меню. Але рівень забезпечення новаторів виробництва за спеціальними картками, зокрема, на заводах машинобудівної промисловості, був нижчим, ніж у інженерно-технічних працівників. Найвищим він був на електростанціях, наприклад на Дніпрогесі, де осіб, які мали особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва, було прирівнено щодо постачання до іноземних працівників³⁸².

Не менш престижними були позачергове забезпечення заслужених виробничників квартирами та висуванство їх на відповідальну роботу. Залежно від наявного житлового фонду кращих ударників мали заселяти до квартир із 2–3-х кімнат чи навіть до окремих будиночків. Держава турбувалася і про вчасне оздоровлення та культурне дозвілля передовиків, які мали особливі заслуги на «фронті соціалістичного будівництва». На час відпусток їм виділяли безкоштовні путівки до будинків відпочинку й санаторіїв, а на вихідні дні останнім та членам їхніх родин видавали контрамарки для відвідування театрів і кіно³⁸³.

Водночас преміювання звичайних ударників найчастіше обмежувалося туристичними екскурсіями по СРСР, квитками у кіно й річною передплатою на газети та журнали. Враховуючи заідеологізованість радянського туризму, кіномистецтва і преси, надання таких пільг задовольняло скоріше політичні інтереси влади, ніж культурні запити робітників. Іноді колективи ударних цехів «нагороджувалися» організацією «червоних кутків», де проводилася ідеологічно-

³⁸¹ Там само. — Оп. 16. — Д. 136. — Л. 8–9.

³⁸² Там само. — Оп. 17. — Д. 278. — Л. 120.

³⁸³ Там само.

виховна робота, та, як правило, відзнаками за героїчну працю — червоними прапорами.

Грошових премій для звичайних ударників бракувало. Їх не забезпечували не тільки підвищеними, а й звичайними пайками. Не дотримувався й раціон харчування останніх і у заводських їдальнях. Так, у голодному 1932 р. таким робітникам, наприклад, на Луганському металургійному заводі ім. Артема, на сніданок та обід щоденно видавали картопляники, причому порцій на всіх не вистачало³⁸⁴.

Взаємовигідною для держави і ударників формою стимулювання їх праці було «висування» останніх на більш високооплачувану і престижну роботу або на навчання до технічних курсів, а іноді технікумів та технічних вишів, що відкривало для них перспективи зайняття ключових керівних посад. Однак, як правило, висування ударників обмежувалося посадами керівників нижчої ланки управління — майстрів і бригадирів, рідше — начальників цехів та керівників раціоналізаторських бюро. З лав найкращих передовиків виробництва формувалася також когорта «червоних директорів»³⁸⁵.

Слабке матеріальне заохочення ударників зумовлювалося не тільки фінансовими труднощами, а й переконанням компартійних працівників у тому, що найважливішим фактором підвищення продуктивності праці є не економічні стимули, а комуністичне (свідоме, а радше — жертвенне) ставлення до неї. Таку думку зокрема поділяв голова НК РСІ УСРР, секретар ЦК КП(б)У В. Затонський. Він вважав, що «за усієї необхідності на даному етапі максимального використання матеріальної зацікавленості трудящого (відрядна оплата, всілякі види преміювання, переваги для тих, хто самозакріплюється [на виробництві] й т. ін.) соціалістичне ставлення до праці є вирішальним фактором можливого будівництва соціалізму в нашій країні, ... а справа профспілок — організувати творче піднесення робітників»³⁸⁶, *. Але останні не впоралися з цим завданням. У 1931 р. навіть у столичному Харкові більша частина робітників залишалася не охопленою політико-виховною роботою³⁸⁷.

Гіперболізація ролі ідеологічного чинника неминуче призвела до хибного висновку — визнання головними винуватцями кризової ситуації, «коли все задовільно за звітами, а промфінплани не виконуються», керівників професійних спілок і господарських працівників, підприємств, що відстали³⁸⁸. Висунуті проти них звинувачення у «недостатній увазі до проведення директив партії у життя й бюрократичному ставленні до організації соціалістичного змагання» послужили підставою для кадрових чисток профспілкових та господарських органів. Проте адміністративно-репресивні заходи не допомагали.

³⁸⁴ Мовчан О.М. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. — С. 156.

³⁸⁵ Там само.

³⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 7.

* Донесення «Про соцзмагання й ударництво на Катеринославській залізниці», надіслане 1 березня 1931 р. А. Андрєєву, С. Косіору та П. Олексієву.

³⁸⁷ Там само. — Арк. 50–51.

³⁸⁸ Там само. — Арк. 49–50; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3570. — Арк. 5.

Якщо у ситій російській столиці чисельність ударників невинно збільшувалася³⁸⁹, то у голодній Україні у 1932 р. скорочувалася. Про це повідомлялося в листі члена президії ВУРПС Дроба про результати обстеження Харківського машинобудівного заводу, надісланому 10 листопада цього ж року до Всеукраїнського комітету профспілки загального машинобудування, Харківського обкому КП(б)У й завкому Харківського машинобудівного заводу «Світло шахтаря». Його автор писав: «кількість ударників і тих, що змагаються, значно зменшилася, ударник не став центральною фігурою боротьби за виконання норм виробітку, підвищення продуктивності праці та якості продукції. Слабо розгорнуто соціалістичне змагання по повних показниках, як всередині бригад, так і серед окремих робітників». Крім того, в листі зверталася увага на хибну практику, коли до лав ударників зараховувалися «цілі групи робітників, котрі не виконують норм виробітку». Це призвело до невідповідності реальної чисельності ударників статистичним показникам³⁹⁰.

Факти масових приписок не залишилися непоміченими владою. 1933 рік ознаменувався новою хвилею репресій³⁹¹. Але не всі радянські керівники підтримували звинувачення у зриві змагання, висунуті компартійною верхівкою на адресу «трикутників» відстаючих підприємств та галузей. Таку позицію зокрема зайняв голова ВУРПС М. Чуwirін, який на черговому пленумі цієї ради виступив з критикою членів партії, які «кажуть про якийсь саботаж»³⁹². Разом з тим компартійно-радянські керівники всіх галузей і ланок управління підтримали ідею боротьби з псевдо ударництвом.

Держава щорічно проводила кампанії «розударювання» «паперових» ударників, під час яких здійснювався обмін посвідчень ударників, коли старі анулювалися, а нові видавалися справжнім ударникам.

Найбільш результативною була відповідна кампанія, проведена навесні 1934 р. Згідно з новими вимогами до передовиків виробництва, коли акцент в ударництві й соцзмаганні було перенесено, по-перше, з колективних (бригадних) на індивідуальні зобов'язання, по-друге, на їх максимальну конкретизацію, по-третє, на включення до тексту зобов'язань пунктів, пов'язаних не тільки з виконанням промфінплану, але також із технічним та політичним навчанням робітників, фізкультурною, шефською та іншою громадською роботою, поведінкою у побуті. Ударникам, що витримали «чистку», урочисто вручалися значки ім. XVII з'їзду ВКП(б)³⁹³.

У міру вгамування товарного голоду робота за талони перестала бути серйозним стимулом і відступила перед стахановським рухом, госпрозрахунком та іншими формами стимулювання трудової активності.

У другій половині 1930-х рр. суттєвим фактором інтенсифікації виробництва й підвищення продуктивності праці став стахановський рух, ініціатором

³⁸⁹ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 118.

³⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.

³⁹¹ Там само. — Спр. 64. — Арк. 22–23.

³⁹² Там само.

³⁹³ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 115–119.

якого виступив молодий гірник кадіївської шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханов. Завдяки застосуванню прогресивного методу роботи (поділу виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками) він перевиконав змінну норму видобутку вугілля у 14,5 раза. Оскільки йому допомагали два гірники, які час від часу змінювалися, справжнє перевищення норми було п'ятиразовим, проте газети про це не згадували³⁹⁴.

Стахановський рух пропагувався як новий етап та якісно інший рівень трудової ініціативи й активності широких верств радянського робітничого класу. Але насправді відповідні рекорди забезпечувалися багато у чому зусиллями адміністрації підприємств, коли тією чи іншою мірою оптимізувалися умови праці для певних категорій робітників, внаслідок чого її продуктивність різко зростала. Стахановські методи — вдосконалення поділу праці, покращення організації робочого місця і раціоналізація трудових процесів, інтенсифікація роботи машин та агрегатів, а також технологічних процесів, ущільнення робочого дня тощо — були поза компетенцією робітників. У кращому випадку останні мали порушити клопотання перед адміністрацією про покращення організації свого робочого місця або про розвантаження від трудомістких допоміжних операцій³⁹⁵.

Ножний працівник з матеріальних і моральних міркувань був зацікавлений у тому, щоб адміністрація перевела його на пільгові умови праці. На думку М. Мухіна та С. Журавльова, серед стахановців були робітники різного рівня підготовки. Однак, спочатку серед найбільш відомих рекордсменів, що давали найвищий відсоток виробітку, виявилось чимало робітників не самої високої кваліфікації, які не були зайняті на найбільш складних і відповідальних операціях, що вимагали підвищеної уваги, точності та якості праці. Суттєво перевиконати норми виробітку на них було набагато складніше, ніж на простих, доступних малокваліфікованим робітникам³⁹⁶.

Німецький історик А. Майєр вважав, що соціальна база формування верстви стахановців залишалася стабільною до кінця існування цього руху. Він змалював досить непривабливий соціальний портрет такого робітника: «Стахановці були вихідцями із сіл, у більшості малокультурні, з низьким рівнем освіти. Як правило вони тільки недавно прийшли на виробництво. Типовим для цього середовища був підсобний робітник середньої кваліфікації. Це були люди з розвинутою мускулатурою, нерідко спортсмени. Їм бракувало досі тільки так необхідних для кар'єри «пролетарського походження» та «заслуг у комуністичному русі». Нерідко це були представники маргінальних соціальних груп, які зазнавали дискримінації, зокрема [були] позбавлені будь-яких привілеїв. Серед них зустрічалися колишні середняки, члени куркульських родин, віруючі, у недавньому минулому люди, які порушили закон, безпритульники, представники національних меншин. Вони, як правило, були молодими. Переважна більшість стахановців не перебувала у Комуністичній партії. Їх політизованість

³⁹⁴ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 209.

³⁹⁵ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 120–122.

³⁹⁶ Там же. — С. 123.

не вирізнялася глибиною, а політична свідомість зводилася до афективної віри в Сталіна як вождя»³⁹⁷.

Свого роду соціальну патологію стахановців, що виявлялася у нігілізмі, егоїзмі й агресивності, помітив С. Шварц³⁹⁸. За твердженням І. Гудова, рух стахановців сприяв зміцненню уявлень про владу Сталіна як про накинута згори. Вони не рахувалися з технічними, закликали до знищення держстандартів та глузували з майстрів, дорікаючи їм тим, що вони нібито моляться на правила, як на ікону³⁹⁹. На думку М. Вебера, стахановці вважали, що їм, як і Сталіну, нібито «належать надприродні, не кожному доступні таланти»⁴⁰⁰.

Керований партійними та профспілковими організаціями підприємств цей рух швидко поширювався. З другої половини грудня 1935 р. позначився перехід від індивідуальних рекордів до колективних. Крайнім ступенем цього явища була так звана «стахановська доба», під час котрої всі робітники виробничої дільниці, де вона оголошувалася, мали перевиконувати планові завдання⁴⁰¹. Внаслідок колективного впровадження таких методів роботи питома вага стахановців серед трудівників швидко збільшувалася. З листопада 1935 р. до серпня 1936 р. вона зросла в залізорудній промисловості України з 12% до 24%, у чорній металургії — з 5 до 25%, в у машинобудуванні — з 12 до 32%⁴⁰².

Поширенню цього руху сприяли скасування у 1934 р. карткової системи, а у 1935 р. — обмежень в нарахуванні зарплати робітників. Ті робітники, яким давали стільки грошей, скільки вони заробили, могли витратити їх за власним розсудом і всіляко намагалися підвищити продуктивність праці. Крім того, рух мали стимулювати різноманітні пільги для стахановців — щодо забезпечення житлом, дефіцитними товарами, влаштування дітей до дитсадків і т. ін. Проте не всі працівники, які перевиконували планові завдання, вважалися стахановцями. Наприклад, на шахтах Донбасу до їх числа зараховувалися лише ті, що перевиконували виробничі норми більше, ніж у два рази. Інші ж, котрі виконували їх менше, ніж на 200% вважалися лише кандидатами у стахановці й пільгами не користувалися⁴⁰³.

Робота по-стахановськи, як правило, дозволяла робітникам різко підвищити місячний заробіток, однак не всі вони витримували високий темп роботи довгий час. Крім того, не всі вони одержали обіцяні пільги, насамперед щодо покращення житлових умов. На шахтах Донбасу рівень життя більшості стахановців мало чим відрізнявся від жебрацького існування решти гірників. Відсутність переваг для передовиків низки шахт Донецького регіону засвідчив

³⁹⁷ Майер Р. О чудесах и чудовищах стахановского движения / Отечественная история. — 1993. — № 3. — С. 65.

³⁹⁸ Шварц С.М. Вокруг стахановского движения // Социалистический вестник. — 1937. — № 21. — С. 8.

³⁹⁹ Гудов И. Судьба рабочего. — М., 1970. — С. 43.

⁴⁰⁰ Weber Max. Wirtschaft und Gesellschaft. — Tübingen, 1972. — (5. Aflagt). — S. 657.

⁴⁰¹ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 121.

⁴⁰² Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 209.

⁴⁰³ ГАРФ. — Ф. Р-5451. — Оп. 19. — Д. 228. — Л. 31.

лист членів ревізійної бригади ВЦРПС, відрядженої на Донбас для обстеження рівня їхнього забезпечення. 19 листопада 1935 р. вони повідомляли:

«Стахановець Філіппов (шахта ім. Войкова) — вантажник вугілля у шахті, мешкає у селищі Нахабівка у землянці, яку зліпив сам. Живуть у маленькому приміщенні 5 осіб, діти сплять на підлозі, сам з дружиною — на ящиках. Син 14 років не навчається, немає взуття. Профспілка нічим не допомагає і представники профкому жодного разу не були в квартирі. Сам малограмотний, хоче навчатися. Виконує норми від 250 до 300%.

Стахановець Лисичкін (шахта ім. Войкова) — посадчик лави. Виконує від 250 до 300% [норми], працює 10 років на тій самій шахті. Замість стола стоять козли, за які адміністрація вираховує 12 руб., двері розбиті, сніг задуває до кімнати, дах тече. Голова шахткому бував у Лисичкін, але жодних заходів до покращення побутових умов не вжив. Прохав путівку (ревматик) — не дали. Вугілля не підвозять і брати не дозволяють, хоча вугілля [йому] належить.

Стахановець Пономаренко (шахта № 23) — вивантажник лави, працює на цій лаві 5 років. У квартирі дах тече, піч розвалена, сарай, де стоїть корова, без даху. Товариш Пономаренко має 5 дітей. Ніхто з шахткому [до нього] не приходив і допомоги не надавав. Взагалі на шахті № 23 у квартирах не тільки стахановців, а у всіх робітників тече дах, оскільки ремонт не проводився. Майже аналогічне становище на квартирах й інших стахановців, яких відвідала бригада»⁴⁰⁴.

Незважаючи на тяжкі умови життя та праці, ефективність цього руху спочатку була високою. За даними С. Кульчицького, середньомісячний видобуток вугілля на одного такого працівника в Донбасі зріс із 16,2 т у 1934 році до 20,8 т у 1936⁴⁰⁵.

Досягнення стахановців лягли в основу перегляду планових завдань підприємств. Норми виробітку піднялися на 35–40%. Нерідко це робилося недостатньо обгрунтовано й призводило, як і попереджували інженерно-технічні працівники, до перенапруження виробничих процесів, аварій та незадоволення робітників, що розглядалося як шкідництво або саботаж⁴⁰⁶.

На думку багатьох західних учених — Р. Зарстона, С. Девіса, Р. Маннінг, С. Шаттенберг, — стаханівський рух став прелюдією до переслідування інженерів, коли відроджувався антагонізм між робітниками й ними, провокувалися соціальні конфлікти на підприємствах, витягаючи на світ класову ненависть⁴⁰⁷. Як зауважив Р. Майєр, стахановські методи, перевертаючи все з ніг на голову, вимагали від ІТП підпорядкування робітникам та їх бажанням. Усі технічні

⁴⁰⁴ Там само.

⁴⁰⁵ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 210.

⁴⁰⁶ *Бут О.М., Добров П.В.* Вказ. праця. — С. 156.

⁴⁰⁷ *Thurston R.W.* The Stakhanovite Movement: Background to the Great Terror on the Factories, 1935–1938 // *Stalinist Terror. New Perspectives* / ed. J.A. Getty, R. Manning. — Cambridge, 1993. — P. 142–160; *Davies S.* Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941. — Cambridge, 1997. — P. 32 f.; *Шаттенберг С.* Инженеры Сталина: Жизнь между техникой и террором в 1930-е годы. — М.: РОССПЭН, 2011. — 376 с.

працівники, мали обслуговувати робітників і забезпечувати підготовку стаханівських рекордів⁴⁰⁸.

Водночас робітників, як помітила С. Шаттенберг, заохочували дивитися на себе як на справжніх господарів підприємств та відстоювати свої інтереси. Коли вони не могли працювати по-стахановськи, це закидали інженерам. У 1935 р. цілі колективи ІТП, партійне і профспілкове керівництво, які не створили технічних умов для стахановської роботи, обвинувачувалися у саботажі. Апеляції інженерів до влади, що рекордоманія спричинить зростання браку та аварій на виробництві, були проігноровані⁴⁰⁹.

У 1937 р., коли в заробітній платі було відновлено граничну межу, ефективність стахановського руху стрімко пішла на спад. Замість очікуваного зростання виробництва у тому ж році відбулося зниження. Не впоралися з плановими завданнями вугільна, металургійна, хімічна й коксохімічна промисловості. Проте чисельність стахановців не знижувалася, а зростала⁴¹⁰.

Зусилля партійних, профспілкових і комсомольських організацій давали свої «результати». Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася багато липових рекордсменів, яких у народі прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось чимало авантюристів, які своєю «ударною», але безграмотною працею спричиняли аварії й псували техніку. Рекордоманія часто призводила до порушення нормального ритму роботи. «Дні», а потім «тижні» та «місячники» стахановської праці, котрі профспілки організували на підприємствах, супроводжувалися подальшим спадом виробництва.

Цей рух викликав неоднозначну реакцію серед робітників. Більшість з них не безпідставно побоювалася того, що різке підвищення продуктивності праці призведе до загального перегляду норм і негативно позначиться на зарплаті. Ветерани праці розуміли негативні виробничі наслідки цього руху. Мало місце й звичайне почуття заздрості до молодих колег-стахановців, котрим створили кращі умови роботи, незважаючи на невисоку кваліфікацію і нетривалий виробничий досвід. За умов прогресивно-відрядної та інших преміальних систем оплати праці, вони нерідко отримували вищі заробітки, ніж кваліфіковані робітники. Внаслідок цього проти стахановців мали місце, як висловлювалися у ті роки, «класово чужі виступи».

За матеріалами довідки інструктора промислово-транспортного відділу ЦК КП(б)У Лактіонова «Про стаханівський рух у промисловості УСРР і роботу місцевої промисловості», підготовленої для учасників пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р., боротьба проти нього мала різноманітні прояви. Вона здійснювалася, «по-перше, [по лінії] контрреволюційної агітації проти підвищення продуктивності праці, пов'язаної нібито з неминучим зниженням розцінок, зниженням зарплати та посиленням експлуатації; по-друге, дискредитації стахановського руху шляхом навмисного створення несприятливих умов для стахановських

⁴⁰⁸ *Maier R.* Die Stachanov-Bewegung 1935–1938. — S. 61.

⁴⁰⁹ *Шаттенберг С.* Указ. соч. — С. 348–358.

⁴¹⁰ *Лихолобова З.Г.* Вказ. праця. — С. 66.

методів роботи (непідготування виробничих дільниць, виробничих місць, постачання стахановців недоброякісними інструментами і матеріалами й т. ін.); по-третє, відкритого шкідництва на дільницях, агрегатах, де працюють стахановці; по-четверте, терору проти стахановців»⁴¹¹.

На підтвердження цього в доповіді наводилися численні факти саботажу цього руху з боку майстрів та робітників. Зокрема, про це свідчив випадок, що мав місце у вогнетривкому цеху Єнакіївського металургійного заводу. Один з робітників закликав товаришів «не працювати по-стахановськи оскільки на нашу високу продуктивність розцінники відповідатимуть переглядом норм, дадуть нам непосильні норми і ми будемо перепрацьовувати». Факт більш активного опору рекордному видобутку вугілля, трапився на шахтах «Центральна-Ірміно» та № 3-біс тресту «Кадіїввугілля», коли гірники, роз'єднавши повітряну магістраль, знеструмили забої. Згадувалися й випадки навмисного псування техніки, на якій працювали передовики виробництва, що були викриті на Харківському турбогенераторному заводі, а також «навмисного створення несприятливих умов для стахановських методів роботи» з боку майстрів, що мали місце на інших підприємствах столиці — хіміко-фармацевтичному заводі «Червона зірка» та канатному, велозаводі ім. Петровського. Серед інших проявів ворожих настроїв згадувалися акт замаху на життя молодого стахановця з боку ветерана праці, розлюченого перевиконанням норми, яку він звичайно виробляв, а також випадки цькування стахановців на Одеському заводі ім. Січневого повстання, коли їм у лазні клали мило в черевики і зав'язували білизну у вузли⁴¹². Такі факти були оцінені владою як прояви загострення класової боротьби⁴¹³.

Проти рекордоманії виступали навіть окремі передовики виробництва. Так, один із зачинателів стахановського руху у верстатобудуванні І. Гудов у статті «Що сталося зі стахановським рухом?» писав: «Рекорди непотрібні, коли керівництво підприємства неспроможне перетворити їх у повсякденне життя»⁴¹⁴.

Досить активний опір цьому руху, на думку П. Постишева, мав місце у Донбасі та деяких інших регіонах республіки. На думку П. Кривоноса, його зустріли у багнети деякі залізничники. Виступаючи на обласній комсомольській конференції в лютому 1936 р., він зазначав, що серед транспортних працівників спостерігається чимале незадоволення стахановським рухом, ведуться розмови про безробіття й інше⁴¹⁵.

Подібні побоювання мали реальну основу. Про це свідчить, зокрема, визнання парторга шахти «Центральна-Ірміно» К. Петрова на засіданні президії ВЦРПС 10 листопада 1935 р.: «Ми здійснили справжню фільтрацію робітничого класу після впровадження стахановського методу роботи»⁴¹⁶.

⁴¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6678. — Арк. 73–75.

⁴¹² Там само. — С. 74–75.

⁴¹³ *Сталин И.В.* О недостатках классовой борьбы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. — М., 1937. — С. 29.

⁴¹⁴ *Гроян М.* Вказ. праця. — С. 75.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Там само.

Серед робітників репресій звичайно зазнавали колишні позбавленці, котрих як неблагонадійних осіб, вичищали із їхніх лав. Прикладом цього є рішення трійки НКВС у Сталінській області від 28 серпня 1938 р., згідно з яким було засуджено до розстрілу з конфіскацією майна за затримувannya підготовчих робіт на підприємстві та висловлювання незадоволення колгоспним ладом одного з колишніх розкуркулених, гірника шахти 12/13 «Макіїввугілля» П. Друщенко. Незважаючи на тяжку працю на шкідливих виробництвах таким, як він не вдавалося реабілітуватися⁴¹⁷.

Під час кампанії боротьби з саботажниками стахановського руху постраждало чимало інженерно-технічних працівників. Зважаючи на масове поширення виробничих аварій у Донецькому регіоні у зв'язку зі стаханівськими методами роботи, держава вирішила перекласти провину за них на керівників підприємств, де вони траплялися. 17 вересня 1937 року Донецьке обласне управління НКВС ухвалило постанову про викриття потужної шкідницько-диверсійної організації», що начебто діяла у Донбасі. Шахти, керівний склад яких було цілковито засуджено за обвинуваченням в участі у ній, в робітничому середовищі отримали назву підприємств ВТР (виправно-трудова робіт)⁴¹⁸.

Посилення каральних заходів виявилось неефективним. Головною перешкодою у розвитку стахановського руху була не диверсійна діяльність шкідників, а об'єктивний чинник — брак комплексної механізації виробництва, який неможливо компенсувати за рахунок напруженої праці робітників. Гальмувала розвиток цього руху й технічна неосвіченість⁴¹⁹.

У другій п'ятирічці реконструкцію народного господарства в основному було завершено, однак становище індустріального комплексу країни залишалося напруженим⁴²⁰. Освоєння основних виробничих потужностей залишалося не реалізованим не тільки через уведення у дію незавершених новобудов внаслідок прискореної індустріалізації, а й з причини технічної безграмотності робітників, що призводило до псування нової техніки⁴²¹. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі за 1932 р. з технікою трапилося 207 великих та середніх поломок імпортованих верстатів, у більшості спричинених недбалістю і невмілим доглядом за машинами з боку робітників. Питома вага зіпсованої техніки на підприємстві становила 12,7%. На початку наступного року статистичні показники аварій невпинно зростали⁴²².

Невідповідність між насиченістю промисловості технікою і рівнем технічної освіченості робітників з усією гостротою поставило завдання мобілізації робітничого класу на опанування нею. У 1930 р. за ініціативою Всесоюзної центральної ради професійних спілок у республіці було проведено пропагандистську кампанію з популяризації ідеї «технічної озброєності робітників», так званий

⁴¹⁷ Лихолобова З.Г. Вказ. праця. — С. 120.

⁴¹⁸ Там само. — С. 74, 113.

⁴¹⁹ Там само. — С. 66.

⁴²⁰ Бут О.М., Добров П.В. Вказ. праця. — С. 145, 188.

⁴²¹ Лихолобова З.Г. Вказ. праця. — С. 63.

⁴²² За техніку. — Харків, 1933. — 17 березня.

«Всеукраїнський технічний похід». У січні-лютому 1931 р. ЦК ВКП(б) скликав Всесоюзну конференцію працівників промисловості, яка висунула гасло «Техніка в період реконструкції вирішує все!». За заведеним порядком, колективу передового підприємства — московського заводу АМО (нині — ім. І. Лихачова) — доручили звернутися до всього робітничого класу з відповідним закликом⁴²³.

У серпні того року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про технічну пропаганду та її організацію», що вимагала використовувати для досягнення цієї мети всі форми навчання і масово-політичної освіти⁴²⁴. В листопаді 1931 р. було створено добровільне товариство «За оволодіння технікою» (ЗОТ), на яке покладалося завдання мобілізації робітників та інженерно-технічних працівників на підвищення їх кваліфікації, пропаганду технічного досвіду та обмін ним. На відміну від товариства «Техніка масам» воно мало спрямувати організацію масового технавчання трудящих на конкретні виробничі завдання (зменшення браку, засвоєння нових технологічних процесів та ін.) і підвищення їх кваліфікації (освоєння нових верстатів, агрегатів й ін.)⁴²⁵.

Здавалося б, що можливості безкоштовного отримання технічних знань, які давали перспективу кар'єрного зростання, мали зацікавити робітників. Однак більшість з них не сприйняла заклик: «Оволодіти новою технікою». За повідомленням багатотиражок підприємств, на багатьох із них виникла загроза закриття гуртків «Техмас» через прогули слухачів⁴²⁶. Причиною цього була незацікавленість робітників, оскільки навіть відмінники технічного навчання рідко добивалися вищого розряду. Деякі з них ігнорували відвідування цих гуртків через побоювання, що запровадження нової техніки призведе до масових скорочень. Малоосвічені робітники, переважно вихідці із села, відчували, що не зможуть засвоїти технічні знання за відсутності знань з арифметики. Їх відлякувало викладання у зазначених гуртках за підручниками для середніх і вищих технічних навчальних закладів, незрозумілими для більшості робітників. Крайньою формою опорів руху «за оволодіння технікою» було навмисне псування машин⁴²⁷.

Перешкоджала ліквідації технічної безграмотності робітників і відсутність в УСРР розгалуженої мережі організацій ЗОТ, оскільки ті, що створювалися, через відсутність коштів швидко розпадалися⁴²⁸. Матеріальні підвалини товариства «За оволодіння технікою» заклала вереснева (1933 р.) постанова ЦК КП(б)У, що зобов'язала господарські органи дотувати його діяльність. Хиби у розвитку цього руху на початку 1930-х рр., зумовлені фінансовими труднощами, були списані на невміле керівництво Всеукраїнського бюро ЗОТ, яке було переобране на Всеукраїнській конференції товариства⁴²⁹.

⁴²³ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 180.

⁴²⁴ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 211.

⁴²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 7.

⁴²⁶ Правдист. — Артемівськ, 1930. — 13 березня, 1932. — 23 лютого; Бурка. — Артемівськ, 1931. — 1 квітня.

⁴²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41; Спр 541. — Арк. 5.

⁴²⁸ Там само. — Спр. 220. — Арк. 7.

⁴²⁹ Там само.

На 1 жовтня 1934 р., за неповними даними, в УСРР нараховувалося 181 746 членів останнього, найбільше у вугільній, металургійній, цементно-керамічній і промисловості загального машинобудування. На окремих великих підприємствах (ХТЗ, ХПЗ, завод ім. Дзержинського) осередки ЗОТ перетворилися на масові організації⁴³⁰.

Рух за опанування технікою підтримали кадрові робітники, що вважали сприяння його розвитку своїм професійним та класовим обов'язком. Яскравим проявом цієї підтримки став ізотовський рух, названий за ім'ям одного з його ініціаторів вибійника горлівської шахти «Кочегарка» М. Ізотова, котрий у травні 1932 р. надрукував у газеті «Правда» лист із розповіддю про те, як він успішно навчає молодь високопродуктивних методів праці.

Раніше з аналогічним почином виступили прокатники Керченського металургійного заводу ім. П. Войкова., які в липні 1931 р. звернулися через «Робочую газету» до всіх робітників із пропозицією — закріпити за кожним ветераном праці кілька новачків. Почин керченців не здобув широкої популярності тому, що на нього спочатку не звернули особливої уваги у партійному апараті. Виявилося, однак, що такий метод технічної підготовки працівників не вимагає фінансових ресурсів (навчання відбувалося на громадських засадах), але допомагає швидко ліквідувати дефіцит кваліфікованих кадрів.

У другій половині 1932 р. партійні, профспілкові й комсомольські організації почали «розкручувати» «ізотовський рух». Виявилося, що деякі підприємства мають ветеранів, які виховали багато молодих робітників. Своєрідним чемпіоном серед них став машиніст блюмінга на Дніпропетровському заводі ім. Петровського із 34-річним стажем роботи Ф.Авілов. У роки першої п'ятирічки він підготував 170 кваліфікованих робітників. Із кінця 1932 р. в кам'яновугільній промисловості Донбасу з'явилися сотні ізотовських шкіл. Поступово цей рух поширився на інші галузі індустрії⁴³¹.

Робітники виступили також ініціаторами іншого почину — запровадження обов'язкового мінімуму технічного навчання робітників. Цю пропозицію у 1931 році висунули працівники московського Електрозаводу, проте спочатку вона, як і почин керченців, не знайшла підтримки у владі, тому, що не забезпечувалася відповідною матеріальною базою⁴³². Але у червні 1932 р. Рада праці та оборони запровадила обов'язковий мінімум технічних знань (техмінімум) для робітників провідних спеціальностей у машинобудуванні, металургійній, хімічній промисловості, що обслуговували складні агрегати і механізми. Здача техмінімуму отримала назву громадсько-технічного іспиту.

Після запровадження обов'язкового мінімуму комсомольським організаціям було доручено виступити з пропозицією: давати право працювати біля верстатів тільки тим, хто складає громадсько-технічний екзамен. Перший такий іспит було проведено за допомогою виїзної редакції газети «Комсомольская правда»

⁴³⁰ Там само.

⁴³¹ Там само. — С. 164–166; *Епштейн А.І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — Х., 1968. — С. 157.

⁴³² *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 212.

на Уралмашзаводі в березні 1933 р. За твердженням радянських істориків, цей почин у серпні того року було запроваджено на харківських заводах та шахтах Донецького басейну, а 1934 р. — на сотнях підприємств республіки⁴³³. Проте це було не зовсім так. За повідомленням органу Всеукраїнського товариства «ЗОТ» — газети «За техніку», у вересні 1933 року на деяких шахтах Донбасу («Комсомолец», «Вузлова», «Калинівка») було скасовано мережу технавчання, а кошти, призначені для техпропаганди, витрачені не за призначенням⁴³⁴. Залишалася фінансово незабезпеченою організація пропагувати на багатьох підприємствах харчової промисловості Одещини. До квітня 1934 р. її не запровадили на більшості підприємств Київщини⁴³⁵.

Основними формами підготовки до екзамену були інструктаж робітників біля верстата, гурткове і курсове навчання, а також технічні консультації. Вони здійснювалися на громадських засадах відповідними інструкторами — інженерами, майстрами, технічно освіченими робітниками⁴³⁶. Водночас лекції по радіо, вікторини, дільничні й межцехові «технічні бої», театралізовані «мітинги машин», «техніко-виробничі суди над браком» не набули масового поширення⁴³⁷.

Щорічно проводилися спеціальні конкурси, естафети та всесоюзні походи за кращі показники в освоєнні техніки, зокрема у 1933 році — на честь XVII з'їзду ВКП(б), а в 1934 р. — на честь VII з'їзду рад СРСР⁴³⁸. Вони забезпечили масове охоплення робітників технічним навчанням.

Проте навчання не з доброї волі, до того ж екстерном і за програмами, перевантаженими загальноосвітніми й політичними дисциплінами (з причини низького загальноосвітнього рівня робітників та політизації освіти) і не пристосованими до умов конкретного виробництва, знижували якість засвоєння технічних знань. Ускладнювало процес навчання й неправильне комплектування відповідних груп з робітників неоднорідних професій та з неоднаковим рівнем освіти. Негативно позначалася на якості навчання і недостатня підготовка інструкторів гуртків «Техмас», а головним чином — кампанійський характер їх організації, коли основний акцент робився на кількісних показниках. Намагаючись вчасно відзвітуватися, керівники товариства «За оволодіння технікою» висували авантюристичні завдання — підготувати робітників до здачі іспитів упродовж 1,5–2 місяців, а перевірку їх знань провести протягом 3–10 днів⁴³⁹. Нерідко екстремальні терміни навчання зменшувалися з провини адміністрацій

⁴³³ Берлин Л.И., Эштейн А.И. Социалистическая взаимопомощь русских и украинских рабочих в борьбе за выполнение первой пятилетки // Исторические записки. — 1956. — Т. 50; Сергеева А.Ф., Шаталіна Є.П. Робітники Харківщини в боротьбі за завершення технічної реконструкції промисловості в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) / Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. — Х., 1958. — С. 213–215.

⁴³⁴ За техніку. — Харків, 1933, 3 жовтня.

⁴³⁵ Там само. — 1934, 2 лютого, 17 квітня.

⁴³⁶ Там само. — 1933. — 17 листопада.

⁴³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41.

⁴³⁸ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 186.

⁴³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41; Технічний листок. — Харків, 1934. — 20 грудня.

підприємств, що скорочувала його дні, намагаючись таким чином надолужити виробничі простой⁴⁴⁰.

Уявлення про умови, в яких зазвичай проводилося навчання у гуртках «Техмас», та про ставлення до нього з боку викладачів та учнів надають замітки робітничих кореспондентів. Автор одного з листів, надісланого до редакції газети «За техніку», — робкор паровозоскладального цеху Харківського паровозобудівного заводу — з обуренням розповідав, що заняття гуртка відбуваються в «маленькій прокуреній брудній кімнаті з двома столами, за якими працюючому голову доводиться тримати на рівні колін. Тут же поруч продають печиво і цукерки. З протилежного боку доходить гамір, там працює комісія. За одну годину перебування у гуртку, — писав він, — де опрацьовують математику, не можна було почути жодного речення: викладач щось «конспіративно» бубонів на вухо слухачеві, тому що весь час не вгасав галас у кімнаті. О 5.30 кімната стала зовсім дибки. Це закінчила працювати комісія. Також припиняється заняття гуртка. Викладач сидить хвилин з 10 мовчки, щось розглядає у книжці. Двоє слухачів сидять біля нього з нудьгою в очах, решта розійшлася. Викладач втомлено розглядає «аудиторію» так, наче він її бачить уперше, і сповіщає про закінчення лекції»⁴⁴¹.

Автор іншого листа — робітник дизельного відділу ХПЗ скаржився на укомплектування гуртків з технічного навчання з робітників, що мають різний рівень знань, внаслідок чого викладач, котрому замість роз'яснення розрахунку об'єму деталі доводиться розтлумачувати множення десятинних дробів, нервує, «а гуртківці із сумом дивляться у вікно»⁴⁴².

Навіть на нечисленних підприємствах, де в кожному цеху діяла розгалужена мережа технавчання, включаючи спеціальні бібліотеки, лабораторії та гуртки, регулярно проводилися відповідні консультації, «технічні бої» й вікторини, а також індивідуальний інструктаж відстаючих робітників, екзамени іспити з техмінімуму складали далеко не всі робітники. Наприклад, на Харківському турбогенераторному заводі на «добре» і «задовільно» їх склала лише половина робітників, а решта «завалила»⁴⁴³. Виняток становила кондитерська фабрика «Кофок», де з 553 робітників, які навчалися у гуртках «Техмас», успішно витримали іспит 322 особи, оцінку «задовільно» отримали 154, а «незадовільно» — 64⁴⁴⁴.

Щоб підвищити рівень технічного навчання, ВУКи профспілок встановили в 1934 р. заохочувальні заходи для кращих його організаторів та відмінників. Ті, хто демонстрував вміле застосування набутих знань на практиці, крім матеріального заохочення (премій), отримували значки «ЗОТ»*, що надавали їм право

⁴⁴⁰ Технічний листок. — Харків, 1934. — 17 жовтня.

⁴⁴¹ За техніку. — Харків, 1933. — 12 березня.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Там само. — 26 листопада.

⁴⁴⁴ Технічний листок. — Харків, 1934, 17 жовтня.

* Значки мали форму зубчастого колеса з каймою, покритою білою емаллю. На каймі по колу було написано гасло «Техніка у період реконструкції вирішує все», а внизу — напис «ЗОТ». У центрі колеса розміщувалося рельєфне зображення Сталіна на фоні струменів, покритих червоно-рубіною емаллю.

на пільгове отримання технічної літератури й зарахування без екзаменів на відповідні курси підвищеного рівня, до технікумів і навіть ВТУЗів. Одночасно для тих, хто не склав іспитів, організувалося обов'язкове повторне навчання. Їхньою підготовкою займалися відмінники, а також інструктори — майстри і десятники.

Суцільну техграмотність мало забезпечити запровадження 1935 р. обов'язкового техмінімуму для усіх робітників. У зв'язку з цим товариство «За оволодіння технікою» було ліквідоване, а його повноваження передані профспілкам.

У гонитві за кількістю технічно грамотних робітників погіршилася якість їх навчання, з'явилася його формалізація. Почастішали випадки зривів занять із провини адміністрації, а реальна відвідуваність відповідних гуртків знизилася на 30–40%⁴⁴⁵. Серед гуртківців збільшився відсоток тих, що склали екзамени на «задовільно» або «незадовільно»⁴⁴⁶. Завичай після успішного проведення кампаній із прийому державних іспитів навіть на зразкових підприємствах-переможцях конкурсів із технічного навчання розпочинався період затишшя у техпропаганді⁴⁴⁷.

Чисельність тих, що витримували відповідні екзамени, зростала з року в рік, однак «добровільно-примусовий» підхід до відповідної справи цілковитого успіху не дав. Як зазначав С. Кульчицький, підготовка робітників не у школах і училищах, а безпосередньо на виробництві дала вииграш у часі, але супроводжувалася великими збитками⁴⁴⁸.

Важливим напрямом у розгортанні боротьби трудящих за оволодіння новою технікою був раціоналізаторський рух, що підтримувався владою із середини 1920-х рр. Наприкінці 1925 р. при ВРНГ УСРР було засновано Українське бюро сприяння винахідництву, а на підприємствах почали організовуватися відповідні експертні комісії. Новим кроком у розвитку руху винахідників і раціоналізаторів стало створення у 1926 році Української асоціації робітників-винахідників (УАРВин)⁴⁴⁹, перший з'їзд якої відбувся 3–7 січні 1929 р.* Делегати його представляли не більше 2 тис. трудящих — членів асоціації⁴⁵⁰. На XVI з'їзді ВКП(б) було поставлене завдання — зробити рух раціоналізаторів масовим⁴⁵¹.

⁴⁴⁵ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 48.

⁴⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 10, 143–144.

⁴⁴⁷ Там само. — Спр. 741. — Арк. 7.

⁴⁴⁸ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 212.

⁴⁴⁹ Довгопол В.М. Участь робітників Української РСР у винахідницькому русі в перші роки індустріалізації країни (1926–1929 рр.) / Питання історії народів СРСР. — Вип. 1. — К., 1965. — С. 72.

* На цьому з'їзді Українська асоціація робітників-винахідників була перейменована у Всеукраїнське товариство робітників-винахідників. 27 квітня 1930 р. його назва була остаточно змінена на Центральну раду товариства робітників-винахідників України, яка діяла як філіал Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів.

⁴⁵⁰ Там само. — С. 76.

⁴⁵¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 166–167.

Залучення робітників до раціоналізаторства і винахідництва мало стати взаємовигідним для підприємств і для них самих, оскільки не тільки стимулювало виробництво, а й заохочувало самодіяльну ініціативу останніх, давало їм можливість реалізувати і розвинути свої здібності, досвід та творчий потенціал, а також отримати додаткову матеріальну винагороду і моральне заохочення і, принаймні в ідеалі, відчувати себе творцями і господарями на заводах, шахтах і фабриках. Та на практиці ставлення до раціоналізаторів з боку адміністрації підприємств у силу різних причин (головне — система стимулювання їх діяльності) залишалося далекими від ідеалу⁴⁵². Серйозні проблеми існували й з експертизою та впровадженням рацпропозицій у виробництво.

Осередки Української асоціації робітників винахідників, що створювалися в адміністративному порядку, швидко розпадалися або не діяли, особливо у непромислових округах і деяких галузях індустрії. На думку інспекторів Наркомату робітничо-селянської інспекції, невдалі спроби розгортання руху раціоналізаторів зумовлювалися скептичним ставленням до нього з боку місцевих профспілкових керівників⁴⁵³.

Всесоюзна центральна рада професійних спілок ігнорувала організаційні проблеми Центральної ради товариства робітників-винахідників і раціоналізаторів України, зважаючи на недоліки в реалізації раціоналізаторських ініціатив робітників. У цьому вона вважала винними бюро сприяння робітничому винахідництву (БРВ, російська аббревіатура БРІЗ)* й керівників підприємств. Однак ВЦРПС зазначала, що позитивним моментом у розвитку руху винахідників і раціоналізаторів є швидкі темпи зростання членів асоціації та кількості пропозицій, висунутих ними⁴⁵⁴.

Всупереч організаційним проблемам потік раціоналізаторських ініціатив, насправді збільшувався. За повідомленням В.Куйбишева на XVI з'їзді ВКП(б) (26 червня — 31 липня 1930 р.), чисельність патентних заявок робітників з 1928/29 по 1929/30 рр. зросла у 12 разів⁴⁵⁵. Більшість із них надійшла під час Всесоюзного походу за збір пропозицій останніх, оголошеного напередодні з'їзду від імені «Рабочей газеты». Одним із перших його підтримав осередок Центральної ради товариства робітників-винахідників України, створений на Харківському паровозобудівному заводі, котрий висунув гасло «Дайош 1000 пропозицій імені XVI з'їзду партії!» За короткий час — місяць і десять днів — серед 14 тис. трудівників підприємства їх було зібрано більше тисячі⁴⁵⁶.

⁴⁵² Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 125.

⁴⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9; Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 117–118; Робітник Кременчуччини. — Кременчук, 1931. — 15 вересня.

* Вони створювалися на базі комісій сприяння винахідництву.

⁴⁵⁴ Первые шаги индустриализации СССР. 1926–1927: Сборник. док. — М., 1959. — С. 458.

⁴⁵⁵ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 167.

⁴⁵⁶ История Харьковского паровозостроительного завода. 1917–1932: Сб. документов и материалов. — Х., 1965. — С. 354.

Повсюдно влаштовувалися громадські огляди, виставки досягнень раціоналізаторів, конкурси на кращий винахід і відповідні ініціативи⁴⁵⁷.

На жаль, кількісні показники не відбивали реального становища. Не тільки тому, що звичайно раціоналізаторські пропозиції робітників висувалися у вигляді ідей, що потребували технічного й економічного обґрунтування. За оцінкою перевірочних бригад НК РСІ, ці ініціативи були часто абсолютно недосконалими й непридатними для використання⁴⁵⁸.

Багато робітники вносили рацпропозиції, бажаючи по-стахановськи прискорити темпи виробництва. Будучи впевненими, що саме вони й є справжніми винахідниками і знавцями техніки, ці раціоналізатори звичайно зухвало трималися з інженерами. До того ж, розраховуючи на премії, вони були дуже зацікавлені у втіленні своїх ідей. З цієї причини на заводах, шахтах і фабриках існувала перманентна конфліктна ситуація, пов'язана з розглядом ініціатив новаторів. Доходило до того, що у випадку відхилення членами експертних комісій сумнівних рацпропозицій у відповідь ображені «раціоналізатори» погрожували їм доносами до в ДПУ⁴⁵⁹.

Проте у конфліктах були винні не тільки робітники, а й інженерно-технічні працівники та адміністрація підприємств, які в силу різних обставин затримували експертизи пропозицій. Перші — внаслідок перевантаженості й матеріальної незацікавленості у проведенні експертизи, оскільки ця робота їм не оплачувалася, а головним чином — через відсутність експериментальної бази для випробування винаходів робітників. Другі — з причини складності використання їхніх через брак відповідальних осіб, фінансування й налагодженого механізму впровадження раціоналізаторських ініціатив. Всі разом — через незацікавленість в отриманні від них максимальної віддачі.

Негативно позначалася на реалізації рацпропозицій та використанні винаходів і відірваність БРВ й товариств винахідників як громадських організацій від виробництва та необов'язковість їхніх рішень для адміністрації підприємств. Експертними бюро звичайно відхилялися винаходи робітників, не пов'язані з ліквідацією «вузьких місць» на підприємстві, де вони працювали. З 1930/31 р. робота осередків Центральної ради товариства робітників-винахідників України почала у обов'язковому порядку ув'язуватися із загальними планами реконструкції підприємств⁴⁶⁰. Ініціаторами заводського планування раціоналізаторства і винахідництва виступили члени БРВ Лисичанського заводу «Донсода»⁴⁶¹.

Новаторські позиції передавалися на експертизу БРВ. Однак, як і раніше, робота цих органів у кращому разі обмежувалася тільки оцінкою раціоналізаторських ініціатив робітників і лише в окремих випадках, коли реалізація

⁴⁵⁷ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 168.

⁴⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 8. — Спр. 1849. — Арк. 6.

⁴⁵⁹ Богдан В.А. Мимикрия в СССР. Воспоминания инженера. 1933–1942 годы. — Ростов-на-Дону–Франкфурт на Майне, 1982. — С. 183.

⁴⁶⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1932 гг.). — Т. 2. — М., 1967. — С. 244.

⁴⁶¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 169.

останніх не потребувала попередніх випробувань та великих витрат, — їх впровадженням. Роботу бюро сприяння робітничому винахідництву гальмувала відсутність обладнання експериментальних цехів, що мали з'явитися на кожному підприємстві. Замість них подекуди створювалися примітивні кустарні майстерні⁴⁶².

Фонди сприяння винахідництву і раціоналізаторству мали формуватися за рахунок 0,25% відрахувань із річного фонду заробітної плати працівників підприємства, а також у розмірі 50% від економії, яку передбачалося отримати за перший рік реалізації кожної ініціативи. Це робилося лише у тому разі, коли пропозиція або винахід впроваджувалися з ініціативи конкретного підприємства⁴⁶³. Проте, як зауважували С. Журавльов і М. Мухін, цехова і заводська адміністрація, стурбована у першу чергу виконанням виробничих планів, боялася брати на себе клопоти і відповідальність за впровадження раціоналізаторських пропозицій. Вони були для неї суцільним головним болем, оскільки їхня діяльність суворо регламентувалася планом, а винахідництво і раціоналізаторство, включаючи кількісні показники виробництва, необхідні ресурси тощо, практично не передбачалися плануванням. Крім того, для апробації й впровадження винаходів були необхідні фінансові та організаційні ресурси, що мала надати держава, але яких не було⁴⁶⁴.

Через складність впровадження раціоналізаторських ініціатив та винаходів робітників фонди сприяння фабрично-заводському винахідництву на 60–70% використовувалися не за призначенням⁴⁶⁵, а новаторам видавалися переважно дрібні премії та, як правило, із запізненням. Так, на Київському заводі «Фізик-хімік» у 1931 р. належало преміювати 638 раціоналізаторів, але премії отримали тільки 77 з них, причому у розмірі, що не перевищував 10 руб. У Лисичанському шахтоуправлінні за винахід одного з гірників з економічним ефектом у 154 654 руб. сума його заохочення становила 2695 руб., або 1,7% від останнього, отриманого внаслідок реалізації поданої ним пропозиції⁴⁶⁶.

Не фінансувалися й заходи з технічного навчання раціоналізаторів. Наприклад, на Київському паровозоремонтному заводі за 1 квартал 1931 р. для цього було виділено 10 руб. при наявному фонді преміювання в 9 тис. руб., а на заводі «Більшовик» ця стаття витрат взагалі не фінансувалася. Адміністрації підприємств не піклувалися про покращення житлових умов раціоналізаторів, їх лікування та оздоровлення. На різних шахтах, заводах та фабриках існували неоднакові критерії заохочення винахідників⁴⁶⁷.

Зважаючи на дефіцитність грошових фондів БРВ, у 1931 р. стимулювання раціоналізаторства було посилене за рахунок надання кращим винахідникам

⁴⁶² ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9; Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 117–118: Робітник Кременчуччини. — Кременчук, 1931. — 15 вересня.

⁴⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 43.

⁴⁶⁴ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 128–129.

⁴⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9.

⁴⁶⁶ Там само. — Арк. 14.

⁴⁶⁷ Там само.

соціальних пільг (на позачергові покращення житлових умов, прийом до вишів, на додаткові відпустки, персональну пенсію, право займатися тільки раціоналізаторською роботою на виробництві, а також на висуванство на посади працівників до наукових відділів підприємств та установ)⁴⁶⁸. Бажаючи їх отримати, все більше робітників вступало до лав осередків Центральної ради товариства робітників-винахідників України.

На початку 1930 р. в УСРР налічувалося 6011 раціоналізаторів⁴⁶⁹, а на 1 липня 1931 р. — вже 18 тис.⁴⁷⁰ Збільшувалося також надходження раціоналізаторських пропозицій. ЦК КП(б)У влаштував у жовтні–вересні 1931 р. місячник перевірки роботи БРВ і Центральної ради товариства робітників-винахідників України, під час якого запропонував «очистити їхній апарат від бюрократичних і ворожих елементів, замінюючи їх на політично витриманих винахідників-ударників»⁴⁷¹.

Намагаючись надати видимість законності репресіям, влада залучила до кадрових чисток правоохоронні органи. На них покладалися завдання перевірки вірогідності фактів утиску раціоналізаторських ініціатив робітників, про які повідомлялося у їхніх дописах. Останні спиралися на широкий громадський актив: бригади та групи сприяння винахідництву, редколегії багатотиражок, робкорів, виробничі наради, осередки винахідників), а також на організацію показових судових справ проти саботажників пропозицій робітників⁴⁷².

Репресивні заходи мали тимчасовий ефект. Під час перевірки стану винахідництва й раціоналізаторства, проведеної у 1932 р., виявився розхил ножиць між кількістю поданих і нереалізованих ініціатив. Причому чисельність нереалізованих пропозицій невпинно зростала, незважаючи на організацію заводських гуртків колективної розробки пропозицій щодо вузьких місць та курсів із підготовки техніків-раціоналізаторів⁴⁷³. На думку представників Центрального бюро скарг НК РСІ, причинами були «перегини в роботі БРВ і товариств винахідників, які систематично наполягали на виданні премій, не обмірковуючи про ефект поданих пропозицій», і відсутність необхідної кількості інженерно-технічних працівників для розробки останніх⁴⁷⁴.

У наступному році в організації руху винахідників посилювалися заохочувальні заходи: встановлювалися премії для ІТП, профкомів, осередків товариства винахідників і раціоналізаторів, які домагалися реалізації робітничих ініціатив по цеху й підприємству у цілому⁴⁷⁵.

⁴⁶⁸ Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 67.

⁴⁶⁹ *Алексеев Г.М.* Возникновение и развитие массового движения изобретателей и рационализаторов в СССР / Вестник Московского университета. История. — 1967. — № 5. — С. 103.

⁴⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 10.

⁴⁷¹ Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 118.

⁴⁷² Там само. — Арк. 102, 118; Спр. 304. — Арк. 47–48.

⁴⁷³ Там само. — Оп. 8. — Спр. 1317. — Арк. 6.

⁴⁷⁴ Там само. — Арк. 9.

⁴⁷⁵ Там само. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 12.

Запроваджувалося матеріальне стимулювання кращих колективів винахідників — осередків Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та заводських бригад раціоналізаторів. Переможці I Всесоюзного конкурсу на кращий винахідницький проект нагороджувалися преміями. Крім того, переможці з числа заводських раціоналізаторів отримали право на використання за власними розсудом 10% преміального фонду БРВ підприємств на 1934 рік для покращення своїх побутових умов⁴⁷⁶.

З ініціативи працівників московського електромеханічного заводу «Електро-сила», додатковою формою матеріального стимулювання раціоналізаторів, чії пропозиції давали виробництву економічний ефект*, стала Всесоюзна виграшна лотерея (естафета) реалізованих (рекомендованих до впровадження) винаходів. Їх автори отримували іменні естафетні виграшні квитки, розіграш яких розбивався на п'ять серій залежно від суми економії, отриманої від реалізації ініціатив, поданих ними до БРВ (у розмірі від 100 до 1000 руб., від 1 до 10 тис. руб., від 10 до 100 тис. руб., від 100 до 500 тис. руб і від 500 до 1 млн. руб.), а виплата відбувалася в три дні, коли проходив тираж (15 травня, 15 серпня й 15 листопада 1932 р.). Грошові виграші, за бажанням учасників лотереї за відповідним еквівалентом могли замінюватися на речові, за умови наявності необхідних товарів⁴⁷⁷.

Незважаючи на посилення матеріального стимулювання, очікуваної активізації руху винахідників не відбулося. Як свідчать матеріали перевірки діяльності БРВ й осередків Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, проведеної у травні 1933 року, вперше за історію радянського руху раціоналізаторів висування ними пропозицій скоротилося, а впровадження останніх майже припинилося. Криза руху раціоналізаторів найсильніше вразила вугільний Донбас і сільськогосподарські регіони республіки, а найменше — центри розвитку металургійної, машинобудівельної та хімічної промисловості⁴⁷⁸. Це зумовлювалося збереженням на підприємствах цих галузей системи БРВ, що на той час була скасована в інших, створенням експериментальних баз, хоча й у недостатніх обсягах, а також більш високим культурним та кваліфікаційним рівнем їх працівників, тривалішим досвідом винахідницької роботи останніх⁴⁷⁹.

На думку керівників ВУРПС, причинами занепаду руху раціоналізаторів було, по-перше, невдале реформування відповідних місцевих органів, коли в більшості галузей БРВ скасовувалися, а раціоналізаторські ініціативи робітників відкладалися на архівні полиці, а, по-друге, нецільове використання виробничих експериментальних баз (їх завантаження замовленнями виробничих цехів)⁴⁸⁰. Як вважали керівники ЦКК-РСІ, вирішальна роль у поглибленні кризових явищ

⁴⁷⁶ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 130.

* Існували раціоналізаторські пропозиції, економічний ефект від реалізації яких було неможливо врахувати: наприклад, такі, які покращували умови праці робітників.

⁴⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 35–36; Рабочее изобретательство. — Август 1931. — С. 10.

⁴⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 60. — Арк. 125.

⁴⁷⁹ Там само. — Спр. 61. — Арк. 30.

⁴⁸⁰ Там само. — Спр. 60. — Арк. 125, 136; Там само. — Спр. 61. — Арк. 32, 39, 43.

належала людському фактору — недбале ставлення до розвитку раціоналізаторства з боку БРВ, а також профспілок⁴⁸¹.

Звинувачення державних органів підтримала Всесоюзна рада професійних спілок, що звернулася з клопотанням до прокуратури УСРР «влаштувати впродовж серпня [1933 р.] низку показових процесів безпосередньо на заводах у клубах, де спостерігається маринування пропозицій робітників». Одночасно ВУРПС надіслала директиву керівникам Центральної ради товариства робітників винахідників України, ВУКів та облрад профспілок з пропозицією надати сприяння органам прокуратури в їх організації⁴⁸².

Занепад руху раціоналізаторів було подолано у середині 1930-х рр., коли радянська економіка вийшла з кризової ситуації. Позитивний вплив на роботу БРВ та осередків Центральної ради товариства робітників винахідників України мали стахановський рух, складовою якого стала виробнича раціоналізація, і завершення реформи керівництва винахідництвом на місцях, внаслідок чого повноваження ліквідованих БРВ, врешті-решт були передані до відання цехових адміністрацій. З 1935 р. до планів роботи цехів в обов'язковому порядку вводилася спеціальна графа — реалізація ініціатив робітників, за що майстрів та начальників цехів почали преміювати⁴⁸³. З цього ж року дирекції підприємств стали укладати договори з конкретними винахідниками на виконання певних раціоналізаторських завдань, забезпечуючи їх необхідним обладнанням, сплачуючи витрати на вивчення та розробку тем, відряджаючи за необхідності до інших підприємств чи науково-дослідних інститутів. Усі ці заходи на певний час дали непогані результати. Однак суттєвий розвиток раціоналізаторського руху стримувало відносне скорочення грошових лімітів преміальних виплат авторам новаторських пропозицій.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що ставлення робітників до змагання не було однозначним. Серед ініціаторів були не тільки члени партії і комсомолу, як стверджувалося у радянській історіографії, а й представники маргінальних груп, котрі завдяки участі в ньому намагалися покращити свій соціальний статус. Водночас чимало ветеранів праці, деякі комуністи та комсомольці критично поставилися до пропозиції взяти участь у соцзмаганні. Незадоволення висловлювали представники різних вікових груп, а також безпартійні вихідці з села. Трудівники висловлювали занепокоєння тим, що його організація неминуче призведе до підвищення виробничих норм та відповідного зниження заробітків. Порівнюючи ударну працю з капіталістичною експлуатацією, противники соціалістичного змагання звинувачували в її запровадженні не тільки компартійну верхівку, а й конформістські налаштованих робітників. Деякі з них вважали його розгортання недоречним в умовах голоду і товарної кризи. Інші не вірили, що кошти, отримані внаслідок організації останнього, підуть на потреби індустріалізації, що покращить економічну ситуацію в країні. Захищаючи свої інтереси, опозиційно налаштовані трудівники вимагали від адміністрації підпри-

⁴⁸¹ Там само. — Спр. 60. — Арк. 225.

⁴⁸² Там само. — Арк. 125.

⁴⁸³ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 134.

емств перерахування частини прибутку, отриманого у результаті соцзмагання, до фонду зарплати. Найбільш поширеними формами їх опору були «волинки», рідше — невідвідування зборів, присвячених його розгортанню, а у випадку присутності на них — виступи чи голосування проти останнього.

Зважаючи на опозиційні настрої робітників, професійні спілки застосували насильницькі методи організації змагання, підписуючи договори про нього з адміністраціями підприємств без попереднього обговорення загальних зборах колективів. Коли ж робітники зрозуміли, що участь у змаганні невідворотна, вони всіма правдами і неправдами намагалися увійти до складу ударних бригад, члени яких належали до групи пільговиків. Зарахуванню до їх лав трудівників, котрі не виконували планових завдань, сприяла позиція керівників профспілок та адміністрацій підприємств, які намагалися у своїх звітах створити картину успішного розгортання змагання. Внаслідок цього через декілька років після його організації виник парадокс: підприємства, що відставали, нерідко оголошувалися ударними, водночас ті, що не брали участі в змаганні, були, дійсно були передовими. Щоб реабілітувати ідею соцзмагання в очах робітників, держава систематично проводила чистки «трикутників» підприємств, що відставали від «саботажників», а лави передовиків виробництва — від псевдоударників. Водночас система преміювання ударників, запроваджена у 1930 р., в умовах продовольчої й економічної кризи, не могла належним чином реалізуватися. Тому розгортання змагання мало нетривалий ефект.

Через відсутність комплексної механізації не виправдав надій влади стахановський рух. Ставлення робітників до нього нагадувало позицію, зайняту ними щодо соціалістичного змагання. Спочатку більшість їх була занепокоєна тим, що рекорди передовиків виробництва призведуть до необґрунтованого підвищення планових навантажень для пересічних працівників. У той же час стахановці висловлювали незадоволення на адресу ІТП, котрі, на їхню думку, навмисно не створювали умов для застосування нових методів праці. Такі настрої всіляко роздмухувалися державою, яка намагалася перекласти на інженерно-технічних працівників провину за аварії, спричинені систематичним порушенням виробничих інструкцій та правил техніки безпеки з боку стахановців. У результаті, якщо спочатку в робітничому середовищі часто мали місце прояви антиноваторських настроїв, зокрема висловлювання проти розгортання стахановського руху і випадки цькування його учасників, особливо на тих підприємствах, де працювали вихідці з села, то з часом владі вдалося спрямувати негативні настрої робітників у необхідне їй русло, забезпечуючи участь останніх у політичних акціях боротьби з «класовими ворогами», котрі нібито перешкоджали передовим методам праці. Водночас, усе більше трудівників намагалися записатися до лав стахановців для отримання обіцяних їм пільг. Їх називали «олівцевими стахановцями».

В роки першої п'ятирічки було започатковано й інший рух — «за оволодіння технікою масами». «Масове винахідництво» мало прийти на зміну елітарній групі інженерів-винахідників дореволюційного часу, «зараженій шкідництвом». Спроби організації масового руху за сприяння добровільного товариства «За оволодіння технікою» не увінчалися успіхом. Члени ЗОТ про-

гулювали заняття з технічного навчання, на маючи матеріальної зацікавленості у набутті знань, оскільки навіть його відмінники не завжди просувалися до вищого розряду. Крім того, робітники побоювалися, що механізація виробництва призведе до скорочення робочих місць. Малоосвіченим працівникам, які не мали елементарних знань, було важко засвоювати матеріал і це стримувало відвідування ними курсів з технічного навчання. Рух за освоєння нової техніки підтримали переважно кадрові робітники, котрі вважали підвищення кваліфікації своїм професійним обов'язком. Більше того, вони виступили ініціаторами руху наставників (навчання молоді без відриву від виробництва) та висунули пропозицію про встановлення обов'язкового мінімуму технічних знань для усіх робітників.

Через брак необхідних ресурсів, організація початкового технавчання здійснювалася за сприяння громадськості. Технічно грамотні робітники й ІТП у примусовому порядку у вільний від роботи час навчали технічно неосвічених. Такий підхід, як і кампанійський характер організації навчання, коли основний акцент робився не на якісних, а на кількісних показниках, негативно позначався на його результатах. Навіть відмінники гуртків «Техмас» нерідко псували техніку. Невміння використовувати на практиці отримані знання кваліфікувалися державою як «шкідництво», у якому обвинувачували не стільки тих, хто псував інструменти та машини, скільки тих, хто їх навчав. Таким чином, провина за негативні наслідки прискореного технічного навчання, організованого на громадських засадах, перекладалася на наставників-аматорів, керівників профспілок і товариства «За оволодіння технікою».

Чимало проблем існувало й з розгортанням руху винахідників та раціоналізаторів. Осередки Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, створені адміністративним шляхом, швидко розпадалися, але кількість рацпропозицій і винаходів, що надходили від робітників, невпинно збільшувалася. Цей парадокс пояснювався кампанійським характером організації руху винахідників, коли під час щорічних «походів» та «штурмівок» по збору раціоналізаторських ініціатив висувалися нереальні вимоги — отримати на кожному підприємстві не менше 1000 останніх. У результаті більшість із них мала сумнівну новизну чи цінність і відхилялась БРВ, що спричиняло перманентні конфлікти між ІТП та винахідниками. Та навіть за умови отримання справді новаторських пропозицій не всі вони реалізувалися, й у більшості випадків не з вини інженерно-технічних працівників. Головними перешкодами на шляху їх реалізації були брак коштів, слабкість експериментальної бази підприємств та недосконалість системи впровадження раціоналізаторських ініціатив та винаходів. Прірва між надходженням заявок і їх реалізацію зростала з року в рік, а у 1933 р. їх висування майже цілком призупинилося. Влада заявила про саботаж раціоналізаторських пропозицій робітників з боку керівників Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та «трикутників» підприємств, де вони роками «маринувалися», й одночасно шукала вихід із кризового становища в оптимізації реалізації останніх. Межу подальшому розвитку руху винахідників і раціоналізаторів окреслило скорочення грошових лімітів преміальних виплат авторам новаторських пропозицій у другій половині 1930-х рр.

Ставлення до мобілізації коштів населення на потреби індустріалізації.

Проблема взаємин влади і суспільства в УСРР у контексті індустріальної модернізації не набула достатнього висвітлення в історіографії. Зокрема, спеціально не досліджувалося сприйняття робітництвом України політики індустріалізації. У працях радянських істориків, присвячених участі робітників УСРР у створенні фонду радянської індустріалізації, зазначалося, що «генеральна лінія партії на соціалістичну індустріалізацію зустріла одностайне схвалення і підтримку широких мас робітничого класу, всіх трудящих. Однією із форм народної підтримки лінії партії став збір народних коштів у фонд індустріалізації»⁴⁸⁴.

У пострадянській історіографії спеціальних досліджень з цієї проблеми не проводилося. Щоправда, з'явилась низка праць російських науковців з історії внутрішніх державних позик у 1920–1930-х рр., новизна яких визначалася оцінкою заходів щодо мобілізації грошових коштів населення на державні потреби. Реакцію суспільства на ці заходи вони не висвітлювали⁴⁸⁵.

Аналогічний аспект проблеми фрагментарно розглядається у дисертаціях, присвячених вивченню історії робітничого класу і селянства України⁴⁸⁶.

Висновок радянських істориків про позитивне сприйняття робітниками УСРР сталінської політики форсованої індустріалізації ґрунтувався на статистичних даних Наркомфіну СРСР про результати громадських кампаній по збору коштів до фонду індустріалізації та на повідомленнях преси про їх підтримку з боку робітників. На недостовірності першого джерела інформації та недоцільності його використання з метою контролю за ходом поширення позик індустріалізації наголошував заступник наркому фінансів УСРР Арсон в одному з інтерв'ю кореспондентам РАТАУ у вересні 1928 р.: «висвітлення кампанії [з передплати 2-ої позики індустріалізації — *Авт.*] місцевою та центральною пресою... було неповним», оскільки у газетах «переважало відображення її позитивних сторін, а негативні моменти зовсім не відбивалися»⁴⁸⁷.

Більш вірогідним джерелом є зведення Наркомфіну УСРР про розміщення державних позик серед населення та приріст внесків громадян до банківських установ. Але, статистичні показники не розкривають методів мобілізації грошових ресурсів та ставлення до них різних верств населення.

⁴⁸⁴ Кульчицький С.В. Участь робітників УРСР у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — К., 1976. — С. 126.

⁴⁸⁵ Пинаев С.М. Займы индустриализации конца 1920-х годов и особенности их реализации/Вестн. Тамбовского ун-та. Сер.: гуманитарные науки. — 2011. — № 8. — С. 290–295; Феофанов О.Е. Первые займы индустриализации как источник накопления капитала (по материалам Ярославской области)/Ярославский педагогический вестник. — 2011. — № 8 (апрель–июнь). — С. 248–250.

⁴⁸⁶ Козацька Т. Формування державних повинностей сільського населення Української РСР (1928–1933 рр.) / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — історія України. — Черкаси, 2006; Николаюк Т.А. «Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості (1929–1938 рр.)». — Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Історія України. — Острого, 1999; Трубенюк О.М. Матеріальне становище та умови праці робітників України) друга половина 1990–1930-х рр. / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Історія України. — К., 2000.

⁴⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 31.

Реальне уявлення про хід кампаній з поширення позик індустріалізації дають документи під грифом «таємно», що не використовувалися радянськими істориками: інформаційні довідки державних політичних органів державної безпеки про політичні настрої робітників та матеріали партійних органів, «внутрішнього» користування. Інформацію, що міститься в них, доповнюють архівні матеріали Наркомфіну УСРР та профспілок про заходи залучення коштів населення на потреби промислової модернізації.

Ознайомлення з цими документами дозволяє зробити висновок, що ставлення робітників до політики індустріалізації не було однозначним й незмінним. За міркуванням партійних керівників, напередодні проголошення курсу на форсовану індустріалізацію міські робітники у більшості схвально сприйняли наміри правлячої партії щонайшвидше подолати технічну залежність радянської країни від західного світу. З цього приводу секретар Харківського окружного П.Постишев запевняв генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора 16 квітня 1929 р.: «питання індустріалізації робітники захищатимуть до останнього, підуть на надвеликі жертви»⁴⁸⁸.

Підставою для такого висновку послужили повідомлення місцевих парткомів про виступи міських робітників на безпартійних робітничих конференціях напередодні перевиборів міських рад, у яких вони «висловлювалися за лінію партії на соціалістичну індустріалізацію»⁴⁸⁹. Проте, надаючи таку оцінку, партійні керівники ігнорували добре відомий їм факт, що на конференціях виступали не пересічні робітники, а обрані за партійними рекомендаціями активісти, котрі будь що намагались засвідчити свою політичну лояльність. Їхні пафосні виступи не відповідали настроям мас. Висновок парткомів про лояльне ставлення робітників УСРР до форсованої індустріалізації видається надто оптимістичним. Хоча на початковому етапі реалізації цієї політики, коли мобілізація коштів населення на потреби індустріального розвитку країни проводилась під час разових акцій на «Дні індустріалізації», чимало робітників добровільно дарувало державі гроші, золоті і срібні прикраси та безкоштовну працю на суботниках та недільниках. Влітку 1929 р. українським профспілкам вдалось передати до фонду індустріалізації досить велику суму — близько 3 млн. руб.⁴⁹⁰ Цю суму вдалось зібрати не стільки внаслідок ентузіазму мас, скільки завдяки напруженій роботі профспілок, комфракції яких проводили на загальних зборах робітників пропозиції вищих профспілкових органів про їх колективну (тобто обов'язкову для кожного члена профосередку) участь у кампанії мобілізації державних та громадських коштів на потреби індустріалізації⁴⁹¹. Так, на заводах Південного металургійного тресту наприкінці серпня 1929 р. профспілкові

⁴⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3056. — Арк. 52.

⁴⁸⁹ Там само. — Арк. 49–50.

⁴⁹⁰ Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926–1929 рр. — Х., 1971. — С. 10.

⁴⁹¹ Довгопол В.М. Мобілізація заощаджень трудящих — важливий фактор у вирішенні проблеми нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) // Питання історії народів СРСР. — Вип. 8. — Х., 1969. — С. 167.

осередки ухвалили спільне рішення про неділеньник на користь індустріалізації. На Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті участь у ньому взяло 62% робітників⁴⁹².

Активно виступали проти таких «пожертв» робітники, пов'язані з селом. На рудниках ім. Леніна і Кагановича Криворізької округи вони умовили не працювати у дні «День індустріалізації» (2 серпня та 25 грудня 1929 р.) деяких потомствених шахтарів⁴⁹³.

Разових жертв трудящих на користь індустріалізації під час спеціальних «днів» виявилися недостатньо. Тому держава вдалася до таких економічних важелів, як кооперація, кредитні установи та ощадні каси, зробивши основною формою їх залучення внутрішні позики. На XV конференції ВКП(б) (26 жовтня — 29 листопада 1926 р.), яка визначила джерела «соціалістичного накопичення», з цього приводу зазначалося: «В міру зростання загального добробуту населення це використання через кооперативні і кредитні установи дрібних заощаджень населення повинно набувати все більшого й більшого значення як одне з джерел коштів для розвитку господарства»⁴⁹⁴.

Але чи насправді все складалося саме так, як було обіцяно? Як змінювалася позиція робітників внаслідок ревізії з'їздівських настанов?

На зламі 1920–1930-х рр. головним засобом перекачування коштів громадян на потреби індустріалізації стали ощадкаси. З лютого 1929 р. вони отримали право на здійснення безгрошових розрахунків. Спочатку це стосувалося сплати за телефон, комунальні послуги та по внесках до соцстраху за хатніх робітниць. Потім — стосовно квартплати, податків, передплати на газети і журнали, а також стосовно членських внесків до профспілок та партії, пайових та членських внесків до житлової і споживчої кооперації, внесків на ощадкнижки, а також різноманітних цільових платежів⁴⁹⁵.

Масове залучення коштів громадян до ощадних кас передбачалося у лютому–березні 1929 р. під час «двотижневика заощадження». Однак робітники з недовірою поставилися до пропозиції держави зберігати свої кривні в її банківських установах, незважаючи на вигідні умови цієї фінансової операції: нарахування 8% на звичайні вклади та 9% — на строкові. Поширювалися чутки, що вкладників ощадкас зарахують до куркулів, оподаткують та позбавлять виборчих прав⁴⁹⁶. Крім того, громадяни вважали, що фінустанови у будь-який момент зможуть націоналізувати їхні заощадження. Поширенню таких настроїв

⁴⁹² Хрестоматия по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов вузов / Под ред. А.Ф. Киселева, Э.М. Щагина. — М., 1996.

⁴⁹³ Довгопол В.М. Мобілізація заощаджень трудящих — важливий фактор у вирішенні проблеми нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — С. 167.

⁴⁹⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 3. — М., 1970. — С. 366–367.

⁴⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5463. — Арк. 20, 24.

⁴⁹⁶ Що таке державні трудові ощадні каси та яку користь вони дають трудящим / Закаменна О.М. Що таке витверезувальня. — Х., 1930. — Обкладинка, зворот.

сприяли випадки невиконання грошей вкладникам, які траплялися через брак готівки у цих установах⁴⁹⁷.

Упереджене ставлення населення до ощадкас влада намагалась подолати за сприяння громадських організацій. У містах, де діяв потужний маховик колективного впливу — професійні спілки, на заводах і фабриках створювалися громадські комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі (комсоди). До їх складу входили не тільки робітники-активісти, а й члени парткомів та директори підприємств, які за потреби здійснювали адміністративний тиск⁴⁹⁸.

Після ухвалення на профспілкових зборах пропозицій партійних комітетів щодо колективного відкриття робітниками (бригадами, змінами чи навіть заводськими колективами) рахунків у ощадних касах, ці комітети брали під свій контроль перерахування на них заощаджень робітників⁴⁹⁹. Збиранню колективних внесків сприяло прикріплення ощадних кас до промислових підприємств (або створення при них агенцій ощадного банку чи інших кредитних закладів) під час «двотижневика заощадження»⁵⁰⁰.

На селі, де громадські організації об'єднували незначну частку населення, — переважно молодь (КСМУ), незаможників (комнезами) та наймитів (профспілка «Всеробітземлі»), — залучення заощаджень селян до банківських установ здійснювалося за сприяння нечисленних активістів ощадної справи, яких матеріально заохочували. Незважаючи на це, робота сільських активістів була менш результативною, ніж міських, котрі працювали безкоштовно, але спиралися у своїй діяльності на підтримку профспілок⁵⁰¹.

У 1929/30 р., коли комсоди тільки організовувалися, збір коштів на потреби «соціалістичного нагромадження» пробуксовував. Однак із їх повсюдним створенням у містах на початку 1930-х рр. держава отримала необмежені можливості використання грошових заощаджень членів профспілок.

Встановивши тверді планові завдання по залученню заощаджень до державних банківських установ, уряд змусив Наркомфін вдаватися до розверстки відповідних фінансових завдань по округах та районах України, які нерідко підвищувалися з ініціативи місцевих компартійно-радянських керівників. Так, Кадіївська районна нарада секретарів партосередків, осередків КСМУ, представників профорганів і рад вирішила 29 листопада 1931 р «скасувати опортуністичний, применшений план по зберіганню [грошей населення у ощадкасах — *Авт.*]» та запропонувала «райФВ ощадкас взяти до керівництва зустрічний план шахт і заводів Криворіжжя про зберігання в касах 30% зарплати, або 2 млн. руб.»⁵⁰².

⁴⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 253. — Арк. 19.

⁴⁹⁸ Там само. — Спр. 995. — Арк. 60.

⁴⁹⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 189. — Арк. 29.

⁵⁰⁰ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 987. — Арк. 417; Сборник законов рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1929. — Ст. 297.

⁵⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 58.

⁵⁰² Обушок. — Кадіївка. — 1930. — 30 березня.

Намагаючись досягти виконання планових показників, держава вдалась до адміністративних заходів — накладання стягнень на керівників районів, які їх зривали, а у випадку, коли адмінпокарання не діяли, уживала економічні репресії щодо населення цих районів. З червня 1931 р. для них почали урізати норми постачалися дефіцитними товарами та бюджетні асигнування, зокрема по житлобудівництву та ремонту⁵⁰³.

Завдяки примусовим заходам надходження до ощадних кас збільшувалися з року в рік. Сума грошей, яку було вилучено у членів профспілок на зберігання до державних банківських установ, за 1927/28–1932 рр. зросла у чотири рази, сягнувши 92 млн. руб.⁵⁰⁴

Формально добровільний характер мала й передплата на позики індустріалізації, облігації яких також пропонувалося зберігати в установах Держбанку. Під час їх реалізації, як і при залученні заощаджень робітників до державних банківських установ, держава активно використовувала важіль колективного впливу — масові громадські організації.

Заявляючи про добровільний характер передплати та абсолютну неприпустимість примусового розміщення позик, держава пропонувала професійним спілкам організувати колективну передплату на них, що передбачало обов'язковість рішення більшості для незгодної меншості, а нерідко і для тих, хто не брав участі у голосуванні з цього питання через відсутність на профспілкових зборах. Сприяті колективній передплаті позик мали пільги, що надавалися колективним передплатникам, — розстрочка на термін до семи місяців і кредит для низькооплачуваних робітників⁵⁰⁵. Ставка робилася і на моральне заохочення та ентузіазм мас. Зокрема, 5 травня 1929 р. нарком фінансів СРСР М. Брюханов запропонував Наркомфіну УСРР організувати масове змагання за реалізацію позики індустріалізації не тільки між робітничими колективами, а й з низовими селянськими об'єднаннями⁵⁰⁶. Однак, задіяні моральні та матеріальні стимули виявилися недостатніми через екстремальність планових завдань.

На їхню непідйомність скаржилося багато фінансових керівників. Наприклад, завідувач Дніпропетровським окружним фінвідділом Шнесерсон повідомляв Наркомфіну УСРР, що під час обговорення проекту розверстки 2-ої позики індустріалізації по областях республіки на нараді комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі, з'ясувалося, що через втрату озимих, млявність комерційного обігу у містах та негативний вплив реформи заробітної плати Дніпропетровська округа «не зможе дати запланованої суми передплати на нову позику»⁵⁰⁷. На інші несприятливі чинники реалізації позики, що найсильніше проявилися у Донбасі, — велику питому вагу у складі робітників вихідців із села та надзвичайно високу плінність робітників — звертав увагу членів Централь-

⁵⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. — 6985; Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 1651. — Арк. 15–16.

⁵⁰⁴ Соціалістична Україна. Стат. зб. — К., 1937. — С. 94.

⁵⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2513. — Арк. 2.

⁵⁰⁶ Там само. — Спр. 2979. — Арк. 17.

⁵⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 156.

ної комісії сприяння реалізації 2-ої позики індустріалізації при ЦК КП(б)У голова Сталінської окружної комісії. Він скаржився, що «село привнесло свої настрої на виробництво і план на Сталінщині було зірвано не тільки у селах, а й у містах»⁵⁰⁸.

Зважаючи на клопотання з місць, 1 серпня 1928 р. Наркомфін УСРР вирішив звернутися до союзного наркомату з проханням скоротити план реалізації 2-ої позики індустріалізації з 78,5 до 63 млн. руб., беручи до уваги тяжкий «господарський стан, момент недороду та напружені настрої окремих груп населення»⁵⁰⁹. Однак пропозицію було проігноровано. Більш того, Наркомфін СРСР намагався повсюдно посилити фіскальний тиск на робітників, перекладаючи на них «недоїмки» по реалізації позики серед «нетрудових груп населення» (недовиконання плану більше, ніж на 2/3). Приводом слугувало необгрунтоване звинувачення членів профспілок у недостатній (на 60–65%) участі у переплаті на 2-у позику індустріалізації, хоча на той час план її реалізації серед «організованих робітників був близьким до накресленої НКФ СРСР (225 млн. руб.) контрольної цифри»⁵¹⁰.

У міських робітничих колективах профспілки без особливих ускладнень реалізовували гасло ЦК ВКП(б): «місячний заробіток — на позику державі». Однак на підприємствах, де працювало багато мешканців з сіл, таких як харківські Канатка чи Паровозобудівний завод, робітники не бажали віддавати на потреби індустріалізації більше третини чи половини заробітку⁵¹¹. Щоб нейтралізувати опір саботажників, за пропозицією Сталінського окрпарткому від 7 серпня 1928 р., було запроваджено адміністративне відрахування платежів по передплаті позики індустріалізації із фонду заробітної плати підприємств⁵¹².

План реалізації 2-ої позики індустріалізації, визначений по СРСР в розмірі 500 млн. руб., було перевиконано на 10%⁵¹³. В УСРР на 10 жовтня передплату на позику індустріалізації було проведено у сумі 88 млн. 473 тис. руб., що на 12% перевищило планове завдання*. З них 80 млн. руб. дала переплата серед членів профспілок — майже удвічі більше від планового показника (43 млн. руб.)⁵¹⁴. Питома вага республіки у реалізації позики по СРСР становила 22%. Результати передплати по 2-ій позиці індустріалізації у республіці у два рази перевищили суму, отриману від поширення минулорічної 10%-ої позики, причому найбільше — по колективній передплаті⁵¹⁵. Якщо у 10%-ій позиці участь робітників становила

⁵⁰⁸ Там само. — Спр. 3293. — Арк. 356.

⁵⁰⁹ Там само. — Спр. 3298. — Арк. 230.

⁵¹⁰ Там само. — Спр. 3304. — Арк. 173.

⁵¹¹ Там само. — Спр. 2789. — Арк. 50–51.

⁵¹² Там само. — Арк. 38.

⁵¹³ Там само. — Спр. 3293. — Арк. 315.

* За опублікованими даними, сума реалізації Другої позики індустріалізації становила 95,6 млн. руб. (*Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Досвід позикової роботи в УСРР. — К., 1940. — С. 5).

⁵¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2789. — Арк. 51.

⁵¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 995. — Арк. 120.

26,2%, у Першій позиці індустріалізації — 56,6%, то в Другій позиці індустріалізації — 92,2%⁵¹⁶.

Успіх поширення 2-ої позики індустріалізації дав підстави Наркомфіну СРСР підвищити планове завдання по реалізації Третьої позики індустріалізації, зокрема для УСРР на 64 % — до 145 млн. руб.⁵¹⁷ Серед членів профспілок вона мала розповсюджуватися під гаслом «передплати на суму місячного заробітку та охоплення переплатою 100% членів профспілок»⁵¹⁸. За опублікованими даними сума реалізації Третьої позики індустріалізації становила 196 млн. руб.⁵¹⁹

Після передплатної кампанії робітники будь що намагалися позбутися нав'язаних їм облігацій позик. Про це, зокрема, повідомлялося у доповідній записці голови ЦК Всесоюзної профспілки робітників-металістів М. Шверника від 26 жовтня 1929 р. «Політичні настрої робітників Південного машинобудівного тресту». Відзначаючи успішне проведення передплати по 2-й позиці індустріалізації на підприємствах Південного металургійного тресту (Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті, Луганському ім. Жовтневої революції та Харківському паровозобудівних заводах), він писав: «необхідно зазначити значний продаж колишніх позик (по заводу ЖР вже продано до 50% облігацій)»⁵²⁰.

Щоб запобігти масовому «скиданню» емісійних боргових цінних паперів, що перебували на руках у громадян, держава вдалась до низки заходів. По-перше, ініціювала кампанію передачі облігацій на збереження до державних фінансових установ — просте чи з управлінням (з перекладанням на банківські установи зобов'язань спостереження за термінами купонів, проведення перевірки по виграшах, сплати виграшів й т. ін.), щоправда без повноважень на громадський контроль за збереженням капіталів; для членів профспілок — у обов'язковій колективній формі. По-друге, вона матеріально заохотила осіб, які передавали свої облігації на збереження до банківських установ, відкривши для них поточні рахунки на суму до 50% від вартості переданих облігацій та надавши кредити під їх заставу, а також дозволила їм сплачувати профспілкові внески купонами цінних паперів. По-третє, організувала агітаційну кампанію проти продажу облігацій. По-четверте, заборонила накладати вето на достроковий викуп облігацій та публічне шельмування (у пресі, стіннівці й т. ін.) осіб, які їх продали⁵²¹.

Однак, кампанія здавання цінних державних паперів на зберігання до банківських установ просувалася з ускладненнями. Робітники брали у членів комсодів бланки заяв до розрахункових кас про прийом від них на зберігання облігацій позик до ощадних кас, але не заповнювали і не повертали їх комісіям,

⁵¹⁶ Там само. — Спр. 3293. — Арк. 315.

⁵¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2979. — Арк. 2.

⁵¹⁸ Там само. — Арк. 17.

⁵¹⁹ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ. праця. — С. 5.

⁵²⁰ Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов вузов. — С. 250.

⁵²¹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 58, 114, 115.

побоюючись, що держава привласнить їхні облигації. Свою відмову вони пояснювали тим, що через низькі прибутки мусять продати облигацій позик для задоволення насущних потреб.

Справжня мета кампанії по передачі облигацій позик на збереження до банківських установ з'ясувалася 22 лютого 1930 р., коли було випущено єдину позику «П'ятирічка за чотири роки». До неї мали об'єднатися позики, випущені у 1927–1928 рр. («Зміцнення селянського господарства», Перша та Друга позики індустріалізації). Облигації, що зберігалися в ощадних касах, безперешкодно обмінювалися на нові за короткий термін, тоді як конверсія тих, які знаходилися на руках у власників, здійснювалася протягом двох років — з 1931 по 1933 рр. При обміні облигацій до жовтня 1930 р. власникам виплачувалася компенсація за процентну різницю, а після цього терміну облигації обмінювалися за номінальною вартістю, а потім старі облигації анулювалися. Облигації Третьої позики індустріалізації (1929 р.) не обмінювалися, а залишалися в обігу, оскільки її умови і відсотки збігалися з позикою «П'ятирічка за чотири роки»⁵²².

Одночасно було видано постанову про припинення ринкових операцій з емісійними цінними борговими паперами без спеціального дозволу. Право вирішувати, чи є підстави у власників облигацій для їх закладання чи продажу надавалося комсодам. Щоб знизити незадоволення власників облигацій непопулярними заходами, влада намагалась видати ці заходи за ініціативу мас. 18 липня 1929 р. харківська газета «Комуніст» опублікувала інформацію про домовленість робітників Луганського паровозобудівного заводу не продавати облигації позики протягом п'яти років та закликала трудівників інших підприємств підтримати ініціативу луганчан⁵²³.

Після запровадження контролю за ринковим обігом емісійних боргових цінних паперів довгостроковість позик було забезпечено. Зворотній продаж облигацій позик по країні зменшився з 53% обсягу реалізації в 1928/29 р. до 5,9% в 1931 р. і за умови зростання передплати на позики за ці роки у три рази прибуток бюджету від позик збільшився у шість разів⁵²⁴.

Проте на початку першої п'ятирічки досить частими були випадки дострокового погашення державного кредиту. Так, у 1928/29 р., за даними С. Кульчицького, застави і зворотній продаж облигацій набули особливого поширення. На Україні при касових надходженнях від реалізації облигацій у 118,8 млн. руб. їх зворотній продаж і застави досягли 54,7 млн руб.; коли зважити, що населення республіки, за приблизними розрахунками ЦСУ СРСР, одержало по виграшах і купонах до 18 млн. руб., то чистий прибуток держави від позик становив тільки 35,8 млн. руб., тобто 30,9% обсягу реалізації позик. Але така кредитна політика не відповідала потребам форсованої індустріалізації. До того ж, постійно зростає державний борг, який Наркомфін намагався погасити за рахунок випуску нових позик. Щоб створити ілюзію, що рефінансування державного боргу

⁵²² Обушок. — Кадіївка. — 1930, 30 березня.

⁵²³ Кульчицький С.В. Участь робітників УРСР у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 131–132.

⁵²⁴ Там само. — С. 132.

здійснювалося з ініціативи мас, у пресі періодично з'являлися повідомлення про «клопотання робітників» до уряду випустити чергову позику індустріалізації⁵²⁵.

Перекладаючи відповідальність за ухвалення непопулярних рішень про випуск нових позик, їх конверсії, збільшення сум реалізації позик й т. ін. на робітників, уряд постійно нагадував про добровільність передплати позик, але зобов'язував партійні та громадські організації по своїй лінії змушувати своїх членів купувати облигації, виконуючі статутні вимоги. У поєднанні з ідеологічним тиском і репресіями проти класових ворогів така тактика була результативною. Як повідомляла газета «Правда» 22 травня 1931 р., облигації позики «П'ятирічка за чотири роки» (1930 р.) були розміщені серед населення із перевиконанням планового завдання. Вона дала державі замість запланованих 800 млн. руб. 1 млрд. 47 млн. руб. (в УСРР — 225,6 млн. руб.)⁵²⁶.

9 червня 1931 р. ЦВК і РНК СРСР оголосили про другий випуск державної позики «П'ятирічка за чотири роки» (випуск третього, вирішального року п'ятирічки). Основними методами роботи з розміщення позики серед робітників стали широко розгорнуте змагання, ударництво, громадський буксир і конкурс на кращу реалізацію позики. Кампанія з реалізації позики була пов'язана з нагнітанням підозрілості, ворожнечі і нетерпимості у суспільстві. В інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» 12 червня 1931 р. нарком фінансів СРСР Е. Генкін закликав комуністів «дати нищівну відсіч правим опортуністам, які роблять ставку на самоплив, і лівим перегинщикам, котрі намагаються замінити масову агітаційну роботу адмініструванням».

На XVII-й конференції ВКП(б) у січні 1932 р. новий нарком фінансів СРСР Г. Гринько закликав посилити політизацію фінансової роботи, яку вважав головним важелем активізації добровільної участі мас у соціалістичному нагромадженні, що мала компенсувати послаблення податкового тиску. Щоб виконати планові завдання з реалізації позик, місцеві компартійно-радянські органи нерідко застосовували не тільки адміністративний, а й репресивний тиск. Так, на шахті № 5 Будьоннівського рудоуправління секретар цехового партосередку надав розпорядження не приймати передплату у незначних сумах, а начальник районного відділку міліції зобов'язав голову шахткому припинити видачу продуктів по картках робітникам, які відмовилися від передплати в установленому розмірі. На Луганському заводі ім. Жовтневої революції секретар партосередку парової кузні залякував саботажників передплати депортацією: «Хто не підпишеться на позику, нехай шукає собі благополуччя за межами СРСР». У липні 1931 р. аналогічні факти залякування «відмовників» були зафіксовані у Рубіжанському та Червонолуцькому районах Донбасу⁵²⁷. Проте найчастіше їх карали профспілки, які застосовували заходи громадського впливу, аж до виключення із членів профспілок, що позбавляло профспілкових пільг⁵²⁸.

⁵²⁵ Там само. — С. 131–132.

⁵²⁶ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ праця. — С. 5.

⁵²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 14, 15.

⁵²⁸ Правдист. — Луганск, 1930. — 26 февраль.

Репресії застосовувалися не тільки щодо робітників, а й стосовно профпрацівників, неспроможних організувати колективну передплату на позики. Їх карали не тільки профспілкові, а й правоохоронні органи, що суперечило і статуту профспілок, і чинному законодавству загалом. Так, на шахті № 5 Будионівського рудоуправління начальник райміліції заарештував керівника місцевого профосередку за недостатнє сприяння реалізації позики⁵²⁹.

До адміністративної відповідальності притягалися й директори підприємств, які не справлялися з вчасним стягненням з робітників внесків по передплаті на позики та перераховуванням коштів до фінансових установ. Єдиною пом'якшуючою обставиною у випадку затримки платежів була зупинка підприємств, за якої зобов'язання їх внести не скасовувалося, а відкладалося⁵³⁰. Виявленням заборгованостей підприємств займалися «летючі робітничі бригади» РСІ (Робітничо-селянської інспекції)⁵³¹.

Передплата на позики викликала незадоволення робітників, особливо у роки конверсії попередніх позик (1930 та 1936) та роки катастрофічного падіння життєвого рівня робітників (1932 та 1933 рр.), особливо, коли вона збігалась зі стягненням інших обов'язкових платежів: квартплати, податку на житлобудівництво, пайових внесків до кооперативу, зборів на лотерейні квитки, на оздоровчу кампанію, авансами на заготівлю овочів і фруктів й т. ін. Як засвідчують матеріали ДПУ УСРР «Про ставлення робітників до випуску позики «П'ятирічка за чотири роки» від 28 березня 1930 р., вони обурювалися тим, що держава не піклується про них, а тільки визискує гроші. «Коли б врешті решт вона хоча трошки нам допомогла, то й ми їй допомогли!», — заявляли гірники шахти № 1 Сталінського рудоуправління⁵³². Робітники Луганського заводу ім. Косіора, обурювалися тим, що «держава все добре забирає за кордон, а нам залишає тільки позики й відрахування». Радикально налаштовані робітники, як металісти з Дніпропетровського заводу ім. Леніна, закликали всіх об'єднатися, «виступити й сказати, що ми проти позики»⁵³³.

Лише незначна частина робітників — переважно високооплачувані кадрові — висловилися на підтримку державної позики. «Потрібно підтримати державу, бо чекати допомоги від інших країн не доводиться», — розмірковували вони (київський Червонопрапорний завод). Або: «Нічого, робітнича копійка не пропаде, своїй державі ми маємо допомогти!» (Канатний завод у Харкові). Найчастіше протестували проти позик низькооплачувані та багатодітні кадрові робітники⁵³⁴.

Незадоволення з приводу примусової передплати позик висловлювали навіть комсомольці та партійці. «Добре безпартійному, він може не брати облігації, а нам партійцям — бажаєш, не бажаєш, брати доводиться» — казали вони

⁵²⁹ Там само.

⁵³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 16.

⁵³¹ Там само. — Ф. 2605. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 13.

⁵³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 101.

⁵³³ Там само. — Арк. 14.

⁵³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3192. — Арк. 29.

(Харків, фабрика Кутузова) — чи: «Хочуть перевести всі позики в одну, але цей номер не пройде. Більшість робітників вже встигла забрати свої облігації, мовби відчувала, що все одне пропадуть».

Особливо болісну реакцію у суспільстві викликало припинення конверсії облігацій попередніх позик, яке унеможливило заощадження грошей. За словами суднобудівників з миколаївського заводу «Руссуд», «припинення купівлі облігацій з боку держави остаточно підірвало в масах довіру до позик і до ощадкас, бо після цього багато хто став забирати свої внески». Робітники, які повірили обіцянкам влади і підписалися на велику суму, картали власну недалекоглядність (Харківський паровозобудівний завод)⁵³⁵.

Робітників обурювали не тільки примус до передплати на позики та неможливість розпоряджатися придбаними облігаціями, а й випуск позик без схвалення робітників (Дніпропетровський завод ім. Петровського, Харківський завод ім. Шевченко)⁵³⁶.

За оцінкою органів ДПУ, антирадянський характер мали висловлювання щодо позики з боку недавніх вихідців із селян, які пов'язували їх з грабіжницькими кампаніями, що проводилися владою на селі. Так, робітники харківського заводу «Серп і молот», які мешкали у приміських селах, агітували заводчан не передплачувати позику, «оскільки це нескінчена пісня: пограбували селян, а зараз у робітників забирають половину заробітку». Вони з обуренням звинувачували міських у конформізмі: «Дурні, до сього часу мовчать й ще деякі вступають до партії». Аналогічну думку висловлювали працівники Дніпропетровського заводу ім. Леніна, Миколаївського ім. А. Марті та багатьох інших підприємств⁵³⁷.

Однак це були кулуарні розмови у «курилці», під час поїздок на роботу, на кухні вдома. На протестні виступи майже ніхто не наважувався, бо, як казали харківські кондитери з фабрики «Червоний кондитер», у випадку, «якщо хтось з робітників не мав змоги підписатися на позики, йому відразу пришивали контрреволюцію». Щоб повернути облігації з ощадкас, робітники вдавалися до різних хитрощів, а у крайньому випадку намагалися перейти на інше підприємство. Однак через страх репресій стосовно «летунів» більшість підписувалася на єдину позику індустріалізації⁵³⁸. Підбиваючи підсумки інформаційних зведень з місць про політичні настрої робітників, 28 березня 1930 р. ДПУ УСРР зробило висновок про негативне ставлення більшості робітників республіки до позики «П'ятирічка за чотири роки».

Втім, незважаючи на потужний політичний тиск, реалізація позики гальмувалася. 30 вересня 1930 р. «Правда» у замітці «Потрібний крутий поворот» писала: «Передплата серед робітників і службовців по СРСР дала 64,9%. Порівняння темпів реалізації позики «П'ятирічка за чотири роки» з «Третьою позикою індустріалізації» по передплаті серед робітників і службовців показує,

⁵³⁵ Там само. — Арк. 30.

⁵³⁶ Там само. — Арк. 33, 35, 39.

⁵³⁷ Там само. — Арк. 30.

⁵³⁸ Там само. — Арк. 35, 39, 40.

що реалізація позики «П'ятирічка» йде гірше». Однак у остаточному підсумку розміщення облігацій позики поповнило державну скарбницю на 1 млрд. 47 млн. руб., зокрема в УСРР — на 225,6 млн. руб.⁵³⁹

З ускладненнями, через систематичні затримки виплати заробітної плати (через погану наповнюваність бюджету), відбулась реалізація другого випуску позики «Третього, вирішального року п'ятирічки», план реалізації якої серед членів профспілок УСРР становив 213 млн. руб., а загалом по республіці — 343 млн. руб.⁵⁴⁰ На кінець 1931 р. її передплатили 95% міських робітників і службовців республіки⁵⁴¹. Сума розміщення облігацій позики серед населення в УСРР становила 405 млн. руб., а загалом по СРСР — 2 млрд. 80 млн. руб.⁵⁴²

Розраховуючи на зростання фонду заробітної плати у наступному році, Наркомфін СРСР збільшив розмір нової «Позики четвертого завершального року п'ятирічки» (1932 р.) до 3 млрд. 200 млн. руб., зокрема для України — до 641 млн. руб. Для робітників і службовців завдання по передплаті позики було встановлено у розмірі 440 млн. руб. Воно обраховувалося із розрахунку охоплення позикою тритижневого заробітку робітників⁵⁴³.

Через голод та інфляцію плани поповнення державного бюджету за рахунок заощаджень громадян зривались. До ЦК КП(б)У з різних міст і районів України надходили тривожні звістки про «фінансовий прорив». На 16 вересня 1932 р., коли кампанія по реалізації позики наближалася до завершення, планові завдання залишались недовиконаними майже на чверть (23%), причому передплата позики припинилася і розпочався її «відлив»⁵⁴⁴. Це пояснювалося не тільки високою плинністю робочої сили, яка не компенсувалася охопленням позикою нових робітників, а й недовірою робітників до державних позик. Під час перевірки звітності фінансових установ з'ясувався і факт фальсифікації статистичних показників по результатах реалізації позики з провини фінансових працівників. Намагаючись відрепортувати центру про завершення реалізації позики, вони дублювали дані про її перебіг на підприємствах, що відставали⁵⁴⁵.

Збитки, виявлені під час перевірки, не були компенсовані у наступні місяці реалізації позики. План 1932 р. залишився недовиконаним як по УСРР, так і по Союзу загалом. Розміщення облігацій серед населення республіки поповнило державну скарбницю на 497,7 млн. руб., загалом по СРСР — на 2 млрд. 718 млн. рублів⁵⁴⁶.

Зважаючи на прорив 1932 р., завдання по новій позиці «П'ятирічка за чотири роки» було знижено: для СРСР — до 3 млрд. руб.⁵⁴⁷, а для України — до

⁵³⁹ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ. праця. — С. 5.

⁵⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3163. — Спр. 4303. — Арк. 12.

⁵⁴¹ Там само. — Спр. 4303. — Арк. 12, 27.

⁵⁴² Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ. праця. — С. 5.

⁵⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5440. — Арк. 9.

⁵⁴⁴ Там само.

⁵⁴⁵ Там само. — Арк. 28.

⁵⁴⁶ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ. праця. — С. 5.

⁵⁴⁷ Правда. — 1933. — 15 мая.

565,6 млн. руб.^{*}, зокрема по групі робітників і службовців — до 350,7 млн. руб. Це завдання обраховувалося із розрахунку охоплення позикою 95% робітників і службовців і 80% фонду заробітної плати підприємств⁵⁴⁸.

Позитивним було й те, що питома вага України у плані реалізації позики по СРСР була знижена з 19,9% до 19,2%, зокрема по групі робітників і службовців (за рахунок підвищення планових завдань для селян колгоспників і одноосібників) — з 19,9% до 18,7%⁵⁴⁹.

Незважаючи на тяжке фінансове становище промисловості України, передплата нової внутрішньої «Позики другої п'ятирічки (випуск першого року)» серед членів профспілок просувалася успішніше, ніж минулорічна. Це засвідчувала сигнальна інформаційна довідка культмасового сектору ВУРПС від 23 травня у 1933 р. «Про участь профорганізацій у позиковій кампанії (за матеріалами шести ВУКів і чотирьох профрад з телеграфних повідомлень), яка визначала ставлення робітників до позики як позитивне. У ній зазначалося, що у поточній кампанії спостерігається «великий ентузіазм трудящих мас, десятки тисяч робітників дають позика державі не тільки [у розмірі 100%] місячного заробітку, але в окремих випадках цей відсоток сягає 200%». Цей висновок підтверджувався численними прикладами.

Поряд з цим наголошувалося на «окремих нездорових настроях», які проявлялися у виступах робітників проти позики на профспілкових зборах та поодиноких спробах колективного опору передплаті у вигляді відмови від голосування з питання про реалізацію позики (механічний цех заводу ім. Комінтерну) та хуліганських нападів на розповсюджувачів позики (у електричному відділенні Костянтинівського заводу). Серед «хуліганських витівок класового ворога» згадувався і випадок «зникнення гасел і плакатів про позика» у Костянтинівському палаці культури. Однак, при цьому зауважувалося, що «робітнича маса Костянтинівки з обуренням відзначила ці факти на своїх зборах, заплямувала ганьбою винних і обіцяла передплатити позика на місячний заробіток»⁵⁵⁰.

У 1933 р. розміщення облігацій серед населення УСРР дало державі 595,4 млн. руб. З них 399,5 млн. руб. забезпечили внески членів профспілок, що становило 72,1% від середнього місячного фонду заробітної плати на 1933 р.⁵⁵¹ Планове завдання Наркомфіну СРСР по реалізації позики було перевиконане. Факт успішної реалізації позики серед робітників в умовах голоду можна пояснити лише одним — їх острахом позбутися продовольчого забезпечення по картках за відмову від участі у передплаті позики.

* Ці дані наводяться у листі наркомфіну УСРР О. Рекіса ЦК КП(б)У з питання про нову позика від 25 квітня 1933 р. У звіті Наркомфіну УСРР про результати реалізації позики наводиться інший показник планового завдання — 540,8 млн. руб. (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 4).

⁵⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6371. — Арк. 110–113.

⁵⁴⁹ Там само.

⁵⁵⁰ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 5451. — Оп. 43. — Д. 30. — Л. 210–211.

⁵⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 98, 110.

Зважаючи на зменшення прояву незадоволення робітників позикою «Другої п'ятирічки випуску першого року», планове завдання по реалізації наступної позики («Другої п'ятирічки випуску другого року» 1934 р.) було підвищено по СРСР до 3,570 млрд. руб., а по УСРР — до 612 млн. руб., зокрема по групі робітників і службовців — до 402,1 млн. руб.⁵⁵² Причому робітникам пропонувалося придбати облігації позики на суму, що набагато перевищувала встановлений норматив, — тритижневий заробіток⁵⁵³. Інакше виконати планове завдання, яке передбачало 100% охоплення позикою членів профспілок, виявилося неможливим, оскільки навіть у найкращі роки цей показник не перевищував 95%.

Для низькооплачуваних робітників рекомендований розмір передплати позики виявився непідйомним. Тому Наркомфін УСРР попросив союзний наркомат знизити його до двотижневого заробітку, а загальну суму передплати для міських членів профспілок — до 410 млн. руб. Обсяг завдання по всіх групах населення рекомендувалося скоротити до 562 млн. руб.⁵⁵⁴ Однак союзний наркомат визнав клопотання недостатньо обґрунтованим.

За повідомленням газети «Правда» від 22 травня 1935 р. позика «Другої п'ятирічки» (випуск другого року), була реалізована повністю, а в Україні навіть перевиконана: 50 млн. передплатників СРСР позичили державі 3,5 млрд. руб., зокрема передплатники УСРР — 602,4 млн. руб.⁵⁵⁵

Збільшуючи розміри позик, влада зменшувала виплату відсотків по них. За даними Наркомфіну УСРР, у 1935 р. сума позики, що становила 620 млн. руб., у порівнянні з попереднім роком було збільшено на 18 млн. руб., а відсоток, який належало сплатити власникам облігацій, знижено з 10% до 8%. Проте у цілому по СРСР, як повідомлялося у «Правді», розмір «Позики другої п'ятирічки» (випуск третього року) залишився незмінним (3,5 млрд. руб.).

У 1936 р. було здійснено чергове пограбування населення: одночасно з розміщенням нової позики «Другої п'ятирічки випуск четвертого року» провели нову конверсію раніше випущених, причому умови позик змінили не на користь власників облігацій: при обміні старих облігацій на нові відсоток коштів, що виплачувалися, зменшили, а термін виплат коштів подовжили до 20 років. Вилучення коштів населення на невизначений термін викликало масове невдоволення робітників, які розцінили конверсію як «одурманювання робітничого класу». Конверсія проходила з великою напругою. Однак спроби робітників збути облігації напередодні позики, щоб 20 років не чекати повернення власних грошей, були вчасно попереджені. Розцінюючи їх як «намір залізти до кишені держави», влада заборонила продаж та закладання облігацій.

Щоб нейтралізувати незадоволення робітників кредитною політикою, Наркомфін зменшив для них обсяг передплати на нову позичку індустріалізації («Другої п'ятирічки випуск четвертого року»), первісно рекомендований в

⁵⁵² Там само. — Арк. 37–38.

⁵⁵³ Там само. — Спр. 6371. — Арк. 7; *Николаюк Т.* Вказ. праця. — С. 121.

⁵⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6761. — Арк. 7.

⁵⁵⁵ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ. праця. — С. 5.

обсязі трьохтижневого заробітку, до двох-тритижневого. Полегшення фінансових зобов'язань по позиці для членів профспілок мало перекрити підвищення завдань для колгоспників і селян одноосібників⁵⁵⁶.

На 10 липня 1936 р., план реалізації позики у містах УСРР був перевиконаний на 0,8%, тоді як у сільській місцевості недовиконаний на 20%. Загальний план розміщення позики, визначений для республіки у сумі 813 млн. руб., був виконаний на 97,7% (зібрано 794 млн. 108 тис руб.)⁵⁵⁷. На кінець позичкової кампанії сума розміщення позики серед населення зросла до 828,5 млн. руб.⁵⁵⁸ Повільніше відбувалась кампанія обміну старих облігацій на нові. На цей час до ощадкас надійшла лише чверть облігацій попередніх позик⁵⁵⁹.

З ускладненнями реалізовувалася позика 1937 р. «На зміцнення обороноздатності країни». За даними Наркомфіну УСРР, «більшість областей, за виключенням Дніпропетровської і Київської, опинилась у ганебному стані»⁵⁶⁰. На квітневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У М.Хрущов запропонував не соромитися «натиснути на цю справу»⁵⁶¹. Всупереч тривожним звіткам з місць про труднощі з реалізацією позики радянська преса повідомляла про її успішне розміщення серед населення. Так, нарком фінансів СРСР Г. Гринько у статті «Позика зміцнення оборони СРСР», яка була надрукована у газеті «Правда» 2 липня 1937 р., писав: «Наші позики завжди розміщуються з великим успіхом і не раз вони випускалися на безпосередню вимогу трудящих. Але ніколи ще вимоги народних мас не були такими численними, не відбувалися з таким політичним піднесенням».

Адміністративний тиск, що посилювався з року в рік, забезпечив вилучення у населення великої суми грошей. Якщо у 1934 р. розмір надходжень до державного бюджету по позиках становив 404,1 млн. руб., то у 1935–36 рр. він збільшився до 6 млрд. 910 млн. руб., при цьому вкладникам виплатили по відсотках з позик й викуплених облігацій лише 1 млрд. 395,4 млн. руб.⁵⁶² Середній розмір внесків по ощадкасах з 1 січня 1933 р. до 1 січня 1938 р. підвищився в СРСР у вісім разів⁵⁶³.

За підрахунками С. Кульчицького, більше половини всіх добровільних платежів населення (акції Трактороцентру, зобов'язання по сільськогосподарському постачанню, самооподаткування сільського населення, внески до кооперації, приріст внесків до ощадкас, добровільні форми страхування, державні позики) до фонду індустріалізації давали саме позики, зокрема у 1931 р. — 365,2 млн. з 725,2 млн. руб. У містах, населення яких не придбало акції Трактороцентру, не сплачувало за сільгоспостачання та не вносило платежів по самооподат-

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6991. — Арк. 6.

⁵⁵⁷ Там само. — Арк. 6, 9–11.

⁵⁵⁸ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ. праця. — С. 5.

⁵⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6991. — Арк. 6, 9–11.

⁵⁶⁰ Там само. — Спр. 7161. — Арк. 3.

⁵⁶¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 177.

⁵⁶² Соціалістична Україна. Стат. зб. — С. 94.

⁵⁶³ Социалистическое строительство Союза ССР (1933–1938 гг.). Стат. сб. — М.–Л., 1939 — С. 112.

куванню, їх частка становила більше двох третин сумарних надходжень до бюджету з добровільних платежів: 245,1 млн. з 357,6 млн. руб.⁵⁶⁴

Держава поступово збільшувала обсяг коштів, що вилучалися у робітників, не тільки через позики й депозитні внески, а й шляхом вирахування з їх заробітної плати, згідно з колективними угодами, податків, членських, пайових та «благодійних» внесків, оплати за страхування майна та за придбання лотерейних білетів. Через дефіцитність фонду оплати праці ці вирахування іноді затримувалися, але заборгованість по платежах, що йшли на державні потреби, погашалася першочергово⁵⁶⁵.

Намагаючись розрядити конфліктну ситуацію між робітниками, з одного боку, та профспілковими органами і заводоуправліннями, з іншого, з приводу надмірних вирахувань на громадські і державні потреби із заробітків робітників, президія ВЦРПС 18 березня 1930 р. ухвалила постанову, а 22 вересня того ж року видала циркуляр про неприпустимість «будь-яких вирахувань із заробітку робітників через контору, за винятком тих, що передбачалися правилами внутрішнього розпорядку», а також про заборону їх здійснення «шляхом відробітку вихідних днів та позаурочних годин»⁵⁶⁶. Позаурочні роботи дозволялося «проводити тільки з дозволу ВЦРПС у кожному окремому випадку». Крім того, знижувався розмір рекомендованих вирахувань із заробітної плати робітників — по сплаті членських внесків до профспілок з 2% до 1,5% щомісячного заробітку, а внесків до каси взаємодопомоги відповідно з 1% до 0,5%. Сума вирахувань на придбання облігацій позик не мала перевищувати півмісячного заробітку на рік⁵⁶⁷.

Більшість робітників, за оцінкою ДПУ УСРР, зустріла постанову ВЦРПС «з великим схваленням», «висловлюючи упевненість, що з її реалізацією припиниться вакханалія з боку місцевих профпрацівників щодо безперервних вирахувань», що постанова є «кроком до підняття загального матеріального добробуту і фактичного збільшення бюджету робітників». Наприклад, токарь Сергеев з заводу № 29 Запорізької округи казав: «Мабуть, ВЦРПС насправді вирішила повернутися обличчям до виробництва і до членів спілок». Аналогічні думки висловлювали гірники з шахти «Лутугіне» колишнього Чистяківського рудоуправління Сталінської округи, металурги з Дніпропетровського заводу ім. Петровського, ткалі з панчішної фабрики «Текстильпрому» Полтавської округи, робітники фабрики ім. Мельникова Харківської округи та багатьох інших підприємств.

⁵⁶⁴ Кульчицький С.В. Участь робітників УРСР у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 128.

⁵⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 33.

⁵⁶⁶ Казанцев Б.Н. Материалы государственных партийных и профсоюзных органов о причинах и формах протестных выступлений работников промышленности, строительства и транспорта в 1930–1940-х гг. (по фондам ЦА ФСБ РФ, ГП РФ, РГАСПИ и РГАЕ) / Трудовые конфликты в СССР. 1930–1991. — М., 2006. — С. 52.

⁵⁶⁷ Труд. — М., 1930. — 6 мая; ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 1.

Поряд з цим, як зауважувало ДПУ, серед робітників помічалися прояви «недовіри щодо проведення постанови у життя, розмови про те, що вона залишиться лише клаптиком паперу, побоювання за перекручення постанови на місцях й т. ін.» Робітники казали, що вони повірять намірам ВЦРПС лише після того, «як все побачать у дії, а не на папері» (Київська взуттєва фабрика).

Деякі робітники звинувачували у надвисоких вирахуваннях місцевих керівників. Вони вважали, що «центр ухвалює одне, а низові осередки перекручують ці постанови, ніби перед кимось вслуговуються», що «місцеві проф- і партпрацівники [все одно] знайдуть будь-яку лазівку, щоб побільше відрахувати з робітника». Інші сумнівалися у щирості заяв щодо зменшення грошових стягнень з робітників. Вони були впевнені, що їм не полегшає, оскільки нагорі «кажуть одне, а роблять зовсім інше», (Полтавський м'ясокомбінат), а крім того, «неодноразово змінюють свої рішення» (ковальський цех Харківського лекально-інструментального заводу) або «одні внески зменшать, а інші — збільшать» (заводу № 29 Запорізької округи). Були й такі, які не довіряли ані місцевим, ані вищим органам. Вони розуміли, що постанова ВЦРПС — «лише маневр, [хитрощі] не тільки ВЦРПС, а й партії, [які розуміють], що зараз у робітників поганий настрій у зв'язку з невдалою колективізацією села, й тому намагаються зміцнити свої позиції у робітників» (будівельний цех Харківського паровозобудівного заводу)⁵⁶⁸.

Робітники мали рацію. 5 листопада постанову ВЦРПС порушив голова українського уряду, який наказав Наркомфіну республіки до кінця року вирахувати із заробітків робітників заборгованість по усіх платежах, які вони мали сплачувати до державної скарбниці та громадських фондів. Надалі всупереч власній постанові діяв сам ВЦРПС, який неодноразово підвищував рекомендований розмір внесків по передплаті позики. За даними С. Кульчицького, у 1931 р. у робітників по позиці «Третього вирішального року» пересічно вилучили 61% середньомісячного заробітку, а у 1934 р. — 74%⁵⁶⁹.

У другій п'ятирічці частка надходжень по позиках індустріалізації до держскарбниці досягла 75,5% від суми всіх «добровільних внесків» радянських громадян, що становила 23 946 млн. руб., у тому числі по державних позиках — 18 130 млн. руб.⁵⁷⁰

Заходами фінансових мобілізацій держава вилучала в трудівників велику кількість грошей, необхідних для задоволення насущних потреб, причому розмір вилучень зростав незалежно від рівня добробуту населення, який у роки першої п'ятирічки катастрофічно впав.

Проблема накопичення коштів до фонду індустріалізації розв'язувалася і шляхом зменшення прибутковості цінних державних паперів, розповсюджених серед населення: шляхом рефінансування державного боргу (погашення основної заборгованості по раніше випущених позиках та процентів по них за рахунок

⁵⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3193. — Арк. 88–92.

⁵⁶⁹ Кульчицький С.В. Участь робітників УРСР у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 129.

⁵⁷⁰ Там само. — С. 128.

коштів, отриманих від розміщення нових позик), конверсії (зменшення розмірів відсотків, що мають сплачуватися по цих позиках), консолідації (збільшення строку дії) та уніфікації позик (об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущені позик обмінювалися на облігації нової).

Спроби влади розв'язувати проблеми фінансування індустріалізації за рахунок коштів громадян мали негативний суспільний резонанс, особливо у роки першої п'ятирічки, коли життєвий рівень в країні катастрофічно впав.

Найактивніше опиралися мобілізації коштів населення до фонду індустріалізації вихідці з села, а також низькооплачувані та багатодітні робітники, які виступали на профспілкових зборах проти передплати на позики та передання придбаних облігацій на зберігання до державних кредитних установ. Решта робітників здійснювала прихований опір, навмисно не відвідуючи профспілкові збори, на яких обговорювалися питання про позики, або намагалися позбутися нав'язаних їм облігацій відразу ж, як закінчувалися кампанії з розповсюдження останніх. Після запровадження обов'язкового для членів профспілок зберігання облігацій позик у державних кредитних установах та заборони їх продажу чи закладання, робітники, задля того, щоб повернути облігації з банківських установ, звільнялися та переходили на інші підприємства. Проте більшість робітників, побоюючись репресій проти «летунів» та саботажників позик, погоджувалася їх придбати та здавати на зберігання до ощадних кас.

Активно підтримували позики лише активісти, які намагалися засвідчити лояльність до влади. Власне з них формувалися комісії сприяння ощадній справі та державним позикам, які здійснювали громадський контроль за участю робітників у передплаті позики, переданням ними придбаних облігацій на зберігання до державних банківських установ, а, також, за продажем та закладанням цінних державних паперів.

Спроби саботажу розміщення державних позик потенційними позикодавцями долалися примусовими заходами. Спочатку з боку профспілок, які ухвалювали рішення про колективну, тобто примусову для всіх членів цих організацій, участь у кампаніях з передплати позики, передання придбаних облігацій та грошових заощаджень на зберігання до державних банківських установ. А у випадку ухиляння від участі у цих кампаніях застосовували до них заходи громадського впливу, аж до виключення з членів профспілок, що позбавляло профспілкових пільг. Надалі — з боку заводської адміністрації, яка звільняла «літунів» та саботажників позик. Робітники, які мешкали в сільській місцевості, у випадку участі в актах масового опору, зазнавали економічних репресій, які з червня 1931 р. застосувалися щодо районів, у яких плани реалізації позик виконувалися менше, ніж на 15%.

Непевні спроби окремих профспілок та місцевих фінансових органів захистити інтереси робітників не мали успіху. Коли ВЦРПС ухвалив рішення про зменшення розмірів так званих «громадських вирахувань» із заробітної плати робітників, зокрема по передплаті на позичку, щоправда, це рішення було порушене урядом.

Політика розкуркулення та колективізації очима робітників. Останнім часом в українській історіографії з'явилося чимало праць з історії розкур-

кулення, колективізації, хлібозаготівельної й податкової політики, продовольчої кризи та голоду 1928–1933 рр. Саме в цьому контексті почала розроблятися проблема взаємовідносин влади та суспільства в радянській Україні. Однак дослідження, в яких значну увагу приділено вивченню поведінки і ментальності радянських людей в екстремальних умовах сталінського комуністичного штурму, обмежуються висвітленням політичних настроїв селянства, червоноармійців й інтелігенції⁵⁷¹. Ставлення робітників України до сталінської аграрної політики залишилося недослідженим навіть у працях з історії робітничого класу УСРР, зокрема в тих, у котрих розглядаються його страйкові та опозиційні виступи⁵⁷².

Ця проблема, яка нас цікавить, слабо розроблена й у російській історіографії, незважаючи на появу спеціальних праць з історії протестного руху російських робітників у 1917–1930 рр.⁵⁷³ Певне відображення вона набула лише в статті С. Бикової «Жители города о судьбе крестьян в 1930-е гг.: мнения и эмоции современников и потомков»⁵⁷⁴. Тут зроблено спробу проаналізувати ставлення різних верств робітничого класу УСРР до соціальних перетворень в аграрній сфері, котрі здійснювалися наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. Документальну базу розвідки становлять матеріали політичних довідок ДПУ.

У 1920-х рр. ставлення робітників до аграрної політики влади у довідках ДПУ спеціально не висвітлювалося. Реакція їх на події, що відбувалися на селі, почала ретельно відслідковуватися у 1930 р. Це пояснювалося тим, що в зв'язку з масовим спротивом селян розкуркуленню та насильницькій колективізації держава намагалася попередити поширення антирадянських настроїв та протестних виступів у середовищі робітників. Така небезпека зумовлювалася тим, що лави останніх активно поповнювалися за рахунок пауперизованих селян.

Наприкінці 1920-х рр., коли така загроза тільки назривала, в довідках ДПУ про політичні настрої робітничого класу відбивалася лише фрагментарна інформація щодо проявів його незадоволення утиском державою економічних

⁵⁷¹ *Гриневич Л.В.* Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації: Соціальні почуття та політичні настрої червоноармійців в роки голодомору. — Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003; *Йі жс.* Червона Армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима–весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 7: Спеціальний. — К., 2003; *Йі жс.* Ціна сталінської «революції з гори»: українське селянство в очікуванні на війну // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 16. — К., 2007; *Бем Н.В.* Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства і інтелігенції (1928–1930 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — Вип. 16. — К., 2007.

⁵⁷² *Трубенюк О.* Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х — початок 30-х рр.) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15); *Гіроякі Куромія.* Указ. соч. — 510 с.; *Шитюк М.М., Крайнік Р.М.* Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту півдня України в 30-х роках ХХ ст. — Миколаїв, 2010.

⁵⁷³ *Чураков О.Д.* Бунтующий пролетарий: Рабочий протест в Советской России: 1917–1930-е гг. — М., 2007. — 362 с

⁵⁷⁴ *История сталинизма: Крестьянство и власть.* Материалы международной научной конференции. — Екатеринбург, 25 сентября — 2 октября 2010 г. — М., 2011. — С. 374–384.

інтересів селян (посиленням податкового тягара на них, запровадженням розкладкових методів хлібозаготівель, примусовим розповсюдженням державних позик) та іншими репресивними заходами. До кола незадоволених належали напівпролетарі, які мешкали на селі та мали сільські господарства, навіть комсомольці й кандидати у члени партії⁵⁷⁵.

Аналогічна інформація відбивалася і в матеріалах компартійних органів. Так, у довідці Артемівського окрпарткому до ЦК КП(б)У (березень 1928 р.) про політичні настрої робітників цієї округи зазначалося, що «менш стабільними» вони були серед недавніх вихідців із селян, що пояснювалося не тільки «труднощами у галузі продовольчого постачання, а й незадоволенням запровадженням самообкладання й оподаткуванням на селі». Правда, при цьому підкреслювалося, що вказані робітники «особливої активності в справі виявлення свого незадоволення не мають»⁵⁷⁶.

Водночас політичні настрої кадрових пролетарів, навіть тих, які направлялися для керівництва господарсько-політичними кампаніями на село та наочно зіткалися з репресіями проти селян, характеризувалися як стабільні. У таємному листі секретаря Харківського окружкому П. Постишева до секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора від 16 квітня 1929 р. зазначалося, що «хлібозаготівлі, поїздки робітників по селах (у зв'язку з підготовкою перевиборів сільрад) показали їхню витриманість», оскільки після повернення на заводи вони «робили інформацію по цехах правильно, пролетарсько-класово характеризували становище на селі, а селянських настроїв, за незначним винятком, не привезли». «Корінники-пролетарі вступали у політичні суперечки з окремими робітниками, пов'язаними із сільським господарством, котрі близько стоять до куркуля», — повідомлялося у цьому листі⁵⁷⁷.

Підтримка сталінської аграрної політики більшістю кадрових робітників зберігалася і під час розгортання кампанії масового розкуркулення (зима–весна 1930 р.). Про це повідомлялося в спецдовідці ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У від 17 березня того ж року «Про реагування робітників дніпропетровських й одеських заводів на заворушення селян», спричинені цією кампанією. Свідченням цього були численні факти позитивного сприйняття ними сталінської аграрної політики. Зокрема це підтверджували заклик слюсаря депо Дніпропетровського заводу ім. Петровського до трудівників цього підприємства «бути застрільниками колективізації», пропозиція металургів листопрокатного цеху про «звільнення з виробництва як класових ворогів робітників із села, котрі підтримали опір куркулів», та багато інших фактів⁵⁷⁸.

У політичній недалекоглядності таких робітників корінні пролетарі найчастіше, як у мостовому цеху того ж підприємства, звинувачували «заводські організації, що не проводили роз'яснювальної роботи серед новачків, і радянські органи, котрі не створювали умови для «виведення сільських жителів з під

⁵⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 21.

⁵⁷⁶ Там само. — Спр. 3056. — Арк. 24.

⁵⁷⁷ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 53.

⁵⁷⁸ Там само. — Арк. 25.

впливу куркулів», під якими розумілося завчасне, до початку колективізації виселення їх із сіл⁵⁷⁹.

Презирливо називаючи робітників, що мешкали на селі, «напівробітниками, котрі просто збагачуються на заводі», корінні пролетарі пропонували профспілковим та партійним організаціям «посилити нагляд за ними», зокрема шляхом запровадження систематичних звітів кожного «про те, яку громадську роботу він виконує». Щодо вихідців із сіл, котрі підтримували заворушення, спрямовані проти насильницької колективізації, кадрові робітники рекомендували застосовувати репресивні заходи — від «виключення із членів профспілок» до «звільнення з роботи». Вони обурювалися тим, що «робітники, котрі мешкають на селі, не надають необхідної підтримки справі колективізації», й погрозували їм, зазначаючи, «що [коли] в перший раз ми вас засудили, то [надалі] ... викинемо із заводу» (група робітників депо заводу ім. Петровського)⁵⁸⁰. Кадрові робітники звичайно звинувачували «у ворожій класовій позиції» навіть вихідців із села, які відверто не засуджували сталінську аграрну політику, але мали дружин, що брали активну участь у селянських бунтах або їх піддержували»⁵⁸¹.

Однак із 1930 р. почали фіксуватися окремі випадки негативного ставлення з боку корінних робітників до політики розкуркулення і суцільної колективізації. У зв'язку з цим, у довідці ДПУ згадувався металург Афанасьєв з доменного цеху заводу ім. Петровського. Він засудив репресивні заходи влади щодо посталих селян та робітників, котрі схвалювали селянський опір розкуркуленню та колективізації, та зазначав, що «не бачить нічого поганого в тому, що чесні люди захотіли заступитися за тих, кого грабували», і обурювався ставленням до них із боку влади, котра хоче «щоб усі були дурнями та мовчали, навіть якщо у них забирають добро»⁵⁸².

Як зазначалося в іншій довідці ДПУ УСРР «Про ставлення робітників підприємств до колективізації й ліквідації куркульства як класу» (від 27 березня 1930 р.), деякі корінні робітники із рудника колишнього Титова Артемівської округи й з заводу ім. Петровського Дніпропетровської округи висловлювали побоювання, що ця кампанія загострить продовольчі ускладнення у містах і призведе до зриву посівної кампанії⁵⁸³.

Більш того, у робітничому середовищі виникала зневіра в успіх колективізації. Деякі з його робітників (Держтрамвай, Дніпропетровськ) пов'язували її провал з «наявністю у селянського елемента сильно розвинутих приватновласницьких тенденцій»⁵⁸⁴, а інші (миколаївський завод ім. А. Марті) з тим, що

⁵⁷⁹ Там само. — Арк. 24.

⁵⁸⁰ Там само.

⁵⁸¹ Там само. — Спр. 3193. — Арк. 67.

⁵⁸² Там само. — Спр. 3192. — Арк. 25.

⁵⁸³ Там само. — Спр. 3193. — Арк. 40–41.

⁵⁸⁴ Там само. — Арк. 40.

«до созів та колгоспів вступають [переважно] бідняки-ледарі, щоб тільки жерти, а не працювати»⁵⁸⁵.

Найчастіше робітники висловлювали сумніви щодо доцільності форсування колективізації. Наприклад, шахтар Ларіонов з шахти № 17 рудника ім. Фрунзе Луганської округи вважав, що попередньо варто було б «випробувати, як пройде колективізація в одній окрузі, а потім переходити далі». Дехто, як робітник заводу ім. Жовтневої революції Дзюба, звернув увагу на небезпеку загострення стосунків робітників і селян із радвладою» та, як робітник Закрутник із заводу ім. Петровського попереджав, що «політика партії призведе до того, що ми програємо жовтневі завоювання, як програв перемогу Наполеон»⁵⁸⁶.

Причиною засудження колективізації була і безгосподарність керівників усуспільнених господарств. Так, одна із робітниць Одеської джутової фабрики, котра побувала на селі, розповідала на підприємстві про те, що «худоба, яку забрали у селян, стоїть голодна та холодна в колгоспах», «що селян душать і морять голодом»⁵⁸⁷.

Кадрові робітники, що працювали разом із вихідцями із сіл, іноді переймали їхні думки про те, що «куркулів на селі вже давно немає, що залишилися лише трудівники, що партія й уряд взяли надто крутий поворот у політиці на селі та поспішили із проведенням колективізації». Зокрема, так заявив інструментальник металургійного заводу ім. Леніна в Дніпропетровську Островський⁵⁸⁸. Аналогічні думки висловлювали ливарники металургійного заводу ім. Старостіна, які зазначали, що «селянські повстання відбуваються тому, що розкуркулують як попало і кого попало», й внаслідок «повстають не тільки куркулі»⁵⁸⁹. Настрої, котрі влада кваліфікувала як правоухильницькі, почали з'являтися навіть серед членів партії й ЛКСМУ⁵⁹⁰.

Проте лише окремі робітники наважувалися відверто висловлюватися у підтримку селян на зборах, а не тільки у приватних розмовах у курильні чи їдальні. Факт масового відкритого виступу на підприємствах на підтримку селян було зафіксовано лише на Одеській джутової фабриці. Під час загальних зборів, на яких керівники профспілки намагалися ухвалити резолюцію про схвалення політики форсованої колективізації, робітниця, серед котрих було чимало селянок із навколишніх сіл, на знак протесту зірвали виступ доповідача.

«Найбільш широко і жваво, — за оцінкою органів ДПУ, — реагували на питання, пов'язані з колективізацією та розкуркуленням, робітники із сіл». Підтримували насильницькі аграрні перетворення винятково вихідці із незаможних селян, у той час як інші селяни сприймали їх негативно. Ті, які виявляли активну громадську позицію, виступали проти організації колективних господарств на селянських зборах, або зривали їх установчі засідання, або агітували

⁵⁸⁵ Там само. — Арк. 56.

⁵⁸⁶ Там само. — Арк. 41, 44.

⁵⁸⁷ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 26.

⁵⁸⁸ Там само. — Спр. 3193. — Арк. 56.

⁵⁸⁹ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 27.

⁵⁹⁰ Там само. — Спр. 3193. — Арк. 49–50.

членів уже створених колективів за вихід із поверненням паїв⁵⁹¹. Вони проводили антиколгоспну агітацію і серед кадрових робітників. Мешканці повсталіх сіл намагалися підштовхнути міських робітників до відкритих антирадянських виступів, розповсюджуючи на підприємствах інформацію про селянські повстання та жорстоку розправу влади з їхніми учасниками⁵⁹². Однак завдяки контрзаходам ДПУ ця інформація не виходила за межі округ, уражених заворушеннями селян, — Одеської, Дніпропетровської й Криворізької. «Окремі факти проникнення чуток [про ці заворушення] фіксувалися [лише] серед робітників Харкова, Кисєва, Артемівська та Кременчука»⁵⁹³.

Однак вони не приєдналися до селянських виступів, навіть ті, котрі агітували за них. Робітники, що мали дружин — учасниць жіночих бунтів, у більшості намагалися відхреститися від них. Водночас вони виступали за скасування постанови ВЦРПС, яка передбачала їх притягнення до профспілкової відповідальності за антиколгоспні виступи дружин. Зокрема, доменщики заводу ім. Петровського кваліфікували цей документ, як такий, що «суперечить свободі слова й рівноправності жінок і чоловіків», оскільки він фактично узаконює відповідальність останніх за поведінку дружин, та погрожували, що у разі ігнорування їхніх вимог, заборонять жінкам ходити на збори»⁵⁹⁴.

Чоловіки, котрі намагалися захистити дружин, апелювали до влади, вказуючи на справедливість їхніх виступів проти насильницької колективізації, посилаючись на статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів». У транспортному цеху заводу ім. Петровського вони зокрема підкреслювали, що в цій статті «чітко сказано про добровільний вступ до СОЗів, [хоча] у селах селян примушують [до них] вступати»⁵⁹⁵.

Обговорюючи хиткість свого становища на виробництві, вихідці із сіл висловлювали образу на корінних робітників, за те, що ті називали їх «підкуркульниками», та побоювалися, що їх у зв'язку з цим «скоро проженуть з заводу». Проте справжніми винуватцями такого становища вони вважали партійців, що командували ними, й, як мостовик заводу ім. Петровського Г. Гаркавенко, мріяли про «час, коли візьмуться як слід за комуністів», «коли організації, котрі зараз не виявлені, будуть ходити по ночах по квартирах і забирати комуністів» і «тоді прийде для них кінець»⁵⁹⁶.

У відповідь на випадки з боку міських робітників вони все частіше звинувачували городян у тому, що ті за їхній рахунок намагаються покращити власний добробут, «щоб ні в чому не знати нужди, добре їсти й пити», а їх мріють «позбутися із заводів та загнати до колгоспів» (з виступу робітників, що мали сільські господарства у с. Ломівка, на об'єднаному пленумі завкомів Дніпропетровської округи)⁵⁹⁷.

⁵⁹¹ Там само. — Арк. 52–58.

⁵⁹² Там само. — Арк. 43.

⁵⁹³ Там само. — Арк. 64.

⁵⁹⁴ Там само. — Арк. 70–71.

⁵⁹⁵ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 26.

⁵⁹⁶ Там само.

⁵⁹⁷ Там само. — Спр. 3193. — Арк. 71–72.

Проте деякі робітники, котрі мешкали на селі, вважали, що їхню позицію відносно колективізації підтримують також безпартійні трудівники. «Коли б ви запитали будь-якого безпартійного робітника, то він би відповів, що він проти такого звірства, щоб людей босими й голими виганяли з дворів і проти того, щоб насильно тягнули до созів, але кожний боїться говорити про це», — розмірковував один із мостовиків заводу ім. Петровського⁵⁹⁸.

Найактивніше селян підтримували робітники тих галузей промисловості, де частка вихідців із села була найвагомішою — будівельники цукровики, працівники млинів. Зокрема, на цукрових заводах постійно мали місце розмови про те, що радянська влада нищівно експлуатує селянство, «насаджуючи панщину, яка раніше у нас була», а «зворушення селян, що розпочалися, є результатом їх нестерпного життя при цьому ладі». Обурення з приводу «примусу неможливого селянства до запису в колективи», який спричиняє його виступи, висловлювали й тютюнники⁵⁹⁹.

Радикально налаштовані робітників не тільки співчували селянам, а й висловлювали жаль з приводу того, що ті запізнилися з антибільшовицькими повстаннями, котрі, за їхньою думкою, змінили політику партії на селі. Такі настрої були зафіксовані, зокрема серед працівників млинів. Один із них казав: «У селян відбирають, а ... нічого не дають. У душі палає вогонь проти влади! Дурні мужики, що спочатку дозволили відібрати у них майно, мабуть, забули прислів'я: «Дурень віддає, а розумний бере!». Взятися за розум, але пізно — багатьох уже повиселяли. Коли б вони відразу діяли так дружно, як діють у деяких районах, то в них нічого не забрали б, бо всіх не посадити»⁶⁰⁰.

Однією з причиною моральної підтримки виступів селян був також страх робітників, що після експропріації куркулів влада візьметься за них. Так, на Одеській джутовій фабриці робітниця, обговорюючи події у навколишніх селах, де відбувалися антиколгоспні повстання, та появу чуток про можливість експропріації робітників почали закликати до підтримки опору селян: «Мовчати не будемо! Добре, що селяни повстали, нехай нас хоч зачеплять! Потрібно всім дружно взятися, і тоді все б скінчилося. Скоро всі поголовно повстануть!»⁶⁰¹.

Неоднозначно поставилися робітники й до статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», надрукованої в газеті «Правда» 2 березня 1930 р., у якій він, зокрема, звинуватив «заповзятих усупільнювачів» у «розкладі й дискредитації колгоспного руху» і засудив їхні дії, «що ллють воду на млин наших класових ворогів». Як зазначалося у політичній довідці ДПУ УСРР «Про реагування робітників на статтю Сталіна та останні рішення ЦК ВКП(б) з питань колективізації» від 3 квітня 1930 р., багато робітників сприйняли її як щире бажання генерального секретаря ЦК ВКП(б) припинити «ура-колективізацію». Вони, як лопатник Шевченко руднику ім. Артема Криворізької округи, раділи, що «партія

⁵⁹⁸ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 26.

⁵⁹⁹ Там само.

⁶⁰⁰ Там само. — Арк. 27.

⁶⁰¹ Там само. — Арк. 26.

увідомила свої помилки і пише про добровільну колективізацію»⁶⁰². Ті, котрі вважали винуватцями насильства на селі місцевих керівників, тішилися тим, що Сталін врешті-решт побачив їхні безчинства та поклав їм край. Так, прокатник Божко із заводу ім. Петровського сказав: «Я цілком вітаю статтю Сталіна, оскільки, насправді, у деяких місцевостях з боку сільських радянських працівників було допущено факти викривлення лінії партії»⁶⁰³.

Завязті поборники форсованої колективізації, — такі, наприклад, як робітник Харківського трамвайного депо Сашенко, що нещодавно повернувся із села, де працював як мобілізований двадцяти'ятисячник, звинуватив Сталіна у тому, що він своїм листом підірвав усю роботу по колективізації, оскільки селяни «через цей лист забрали багато худоби, зерна і реманенту й вийшли з колгоспів»⁶⁰⁴.

Противники сталінського комуністичного штурму висловлювали думку про те, що «тепер колгоспи розпадуться з причини примусової колективізації». Зокрема бурильник Кирюхов із рудника ім. Кагановича сказав: «Пізно т. Сталін схаменувся виправляти свої помилки. Село йому цього не пробачить, прийде весна і запахне порохом»⁶⁰⁵.

По-різному робітники оцінювали й причини відступу державної партії від курсу на форсування колективізації. Вони зазначали, що його викликали не тільки селянські повстання (за думкою машиніста врубової машини шахти № 30 з рудника ім. Кагановича)⁶⁰⁶, руйнування сільського господарства (групи робітників із Харківського паровозобудівного заводу, лопатника Некозакова з рудника ім. Леніна Криворізької округи)⁶⁰⁷ та погіршення продовольчого постачання міст (робітника Матюгіна — Артемівська округи)⁶⁰⁸, а й загроза війни та антирадянські кампанії за кордоном (робітника Сталінського металургійного заводу Козлова, забійника Буравченка з шахти Ново-Чайкіне Чайкінського рудоуправління, групи модельників київського заводу «Більшовик», слюсаря Шипульського з Маріупольського заводу ім. Ілліча)⁶⁰⁹. Досить поширеною в робітничому середовищі була думка про те, що стаття «Запаморочення від успіхів» є «лицемірним наміром Сталіна» відхреститися від того, що коїлося за його ініціативою на місцях. Це зазначали шахтар Минаков із Рутченківського рудоуправління Сталінської округи, токарі київського «Червонопрапорного заводу» Бюрко, Жук і Остапчук, газопиловик Риковського металургійного заводу, машиніст кисневого відділення заводу «Червоний хімік» й ін.)⁶¹⁰.

Проте всі робітники помітили, що сталінське керівництво взяло різкий крен у питаннях колективізації, переходячи на позицію так званих «правих», котрих

⁶⁰² Там само. — Арк. 70.

⁶⁰³ Там само. — Арк. 67.

⁶⁰⁴ Там само. — Арк. 69.

⁶⁰⁵ Там само.

⁶⁰⁶ Там само.

⁶⁰⁷ Там само. — Арк. 72, 74.

⁶⁰⁸ Там само. — Арк. 71–72.

⁶⁰⁹ Там само.

⁶¹⁰ Там само. — Арк. 67, 70, 72.

нещодавно звинувачувало в «згортанні соціалістичного будівництва шляхом поступки глитайсько-куркульській верхівці села»⁶¹¹. Противники Сталіна вказували на правоту Бухаріна, нещодавно репресованого Сталіним⁶¹², а прихильники генерального секретаря висловлювали занепокоєння, що скоро його самого затаврують як «ухильника» та викинуть із партії⁶¹³.

З часом навіть ті, хто сліпо вірив вождю, зокрема слюсар Молчанов із котельно-мостового цеху Сталінського металургійного заводу, почали дивуватися, чому, не зважаючи на статтю «Запаморочення від успіхів», насильницька колективізація не припиняється⁶¹⁴.

Розмірковуючи над чинниками, що визначали ставлення українських робітників до сталінської аграрної політики, слід визначити їх соціальне походження і соціальний склад, корті впродовж першої п'ятирічки зазнали суттєвих змін. Якщо до кінця відбудовного періоду (1927 р.) поповнення українських робітників здійснювалося переважно за рахунок городян, то із розгортанням політики розкуркулення, тобто розселяння, в їх складі поступово збільшувалася частка вихідців із селян. У зв'язку з цим у робітничому середовищі посилювалися засудження політики розкуркулення та насильницької колективізації. Немаловажне значення мали й наслідки аграрної політики для продовольчого забезпечення міст і зокрема робітників, а також принципи картковою постачання останніх, згідно з потребами індустріалізації, за котрими пільги надавалися насамперед кваліфікованим працівникам в промислових районах та тим, що працювали на індустріальних підприємств. Не випадково найчастіше проти розкуркулення й колективізації виступали робітники дрібних підприємств легкої та харчової промисловості, що мали купувати продовольчі продукти на ринку в приватників за спекулятивними цінами.

Прояви опозиційних настроїв сільських робітників найчастіше обмежувалися кулуарними розмовами і лише іноді відкритими виступами на зборах. З боку переважної більшості корінних міських робітників зберігалася підтримка аграрної політики державної партії, хоча й їх позиція не залишалася незмінною. Проте частка їх у складі робітничого класу УСРР поступово танула, оскільки з кінця 1920-х рр. основним джерелом його поповнення стали вихідці із селян.

Ставлення до антирелігійної політики влади. Найменш дослідженими аспектами проблеми взаємовідносин держави і робітників у радянському суспільстві є ті, що пов'язані з формуванням їх нових світоглядних уявлень, зокрема атеїстичної свідомості. У вітчизняній та зарубіжній історіографії існує кілька праць, де висвітлено політику радянської влади щодо релігії й церкви, а також діяльність квазігромадських організацій атеїстів з проведення відповідної агітації серед населення. Водночас зміни у світоглядній позиції робітників у них

⁶¹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2-х т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 541.

⁶¹² Там само. — Спр. 3193. — Арк. 83.

⁶¹³ Там само. — Арк. 69.

⁶¹⁴ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 73.

розкрито уривчасто⁶¹⁵. Виняток становить стаття О.В. Бойка «Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття», в якій на прикладі південного регіону України зроблено спробу розвінчати радянський міф про суцільну атеїзацію робітників у перші десятиріччя радянської влади в УСРР. Всупереч визначенням автором хронологічним межами дослідження, проблема вивчається переважно на документах 1920-х рр.⁶¹⁶

Релігійні настрої не досліджувалися також у працях з історії радянського робітничого класу. Останнім часом релігійна свідомість населення України почала досліджуватися на прикладі сільських громад. На новій документальній базі — матеріалах перепису населення 1937 р. — проблема розробляється у російській історіографії. Зокрема, в одній з праць В. Жиромської з демографічної історії РСФРР у 1930-ті рр. розкривається ставлення населення до релігії, досліджується склад віруючих і невіруючих за статтю, віком та грамотністю⁶¹⁷.

Вивчення світоглядних уявлень робітників ускладнює брак документальних джерел, які вірогідно відбивають їх релігійні настрої. Матеріали перепису 1937 р. для цього непридатні, бо не містять інформацію про соціальний склад віруючих. Листи робітничих кореспондентів, котрі друкувалися в газетах і журналах атеїстичного товариства «Войовничий безвірник» заідеологізовані, оскільки проходили попередній відбір цензури. «Небажані» для влади кореспонденції, що осідали у редакціях, не збереглися. Причина — знищення архівів цих часописів та української секції Всесоюзної спілки войовничих безвірників (СВБ), до котрих вони могли потрапити. Виняток становлять листи українських робкорів, які надсилалися до Москви, до газети «Безбожник». Вони зберігаються в фонді Центральної ради Всесоюзної спілки войовничих безвірників у Державному архіві Російської Федерації. Однак їх кількість незначна⁶¹⁸.

Релігійні настрої населення не набули належного висвітлення і в інформаційних довідках ДПУ. Вони ретельно відстежувалися лише тоді, коли виникала загроза опозиційних виступів віруючих (під час кампаній вилучення церковних цінностей 1922 р. й закриття храмів та зняття їх дзвонів наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років). Іноді у довідках ДПУ містилась інформація про невиходи робітників на роботу під час релігійних свят і в неділі у зв'язку з переходом на безперервний графік роботи підприємств. Час від часу з'являлися повідомлення про поширення впливу серед населення сектантських груп, що зумовлювалося припиненням діяльності церков. Тут зроблено спробу показати

⁶¹⁵ Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті рр. — Полтава, 2004. — 336 с.; Силантьєв В.І. Влада і православна в Україні (1917–1930-ті рр.). — Х., 2005. — 401 с.

⁶¹⁶ Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття / Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ, 2004. — № 3 (35), травень–червень. — С. 42–50.

⁶¹⁷ Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: взгляд в неизвестное. — М., 2001. — С. 185–217.

⁶¹⁸ Державний архів Російської Федерації. — Ф. Р-5407. — Оп. 2.

ставлення робітників на прикладі їх різних вікових, соціальних та політичних груп до антирелігійних кампаній влади, що проводилися на початку 1930 рр., насамперед відносно нищення церковної нерухомості й майна.

У таємній доповідній записці ДПУ УСРР «Про реагування робітників республіки на закриття церков та зняття дзвонів», надісланій до ЦК КП(б)У 14 лютого 1930 р., їх реакція на ці заходи визначалася нечітко. У ній зазначалося, що «основні кадрові робітники ... жваво підхопили пропозиції ... про закриття церков і зняття дзвонів». Робився наголос також на особливій активності робітничої молоді, «яка в ряді місць є прямим застрільником «походу безбожників». Для підтвердження цього наводилися антирелігійні висловлювання кадрових робітників з деяких підприємств та шахт України. Серед них були робітники Горлівського машинобудівного заводу, які розглядали кампанію закриття храмів як складову культурної революції, що мала на меті формування атеїстичного світогляду, шахтарі Сталінського рудоуправління, які обстоювали припинення діяльності церков із метою використання їх для розважальних закладів — робітничих клубів, гірники Петрово-Рутченківського рудоуправління, які підтримували ідею закриття храмів також із меркантильних міркувань, звинувачуючи священників у тому, що вони «живуть за чужий рахунок та, крім шкоди, нічого не роблять»⁶¹⁹.

Такі думки найчастіше висловлювали сезонники з сіл, котрі були незадоволені тим, що церковнослужителі стягали плату з їхніх дружин за відправлення різних релігійних обрядів. «Попи дурять наших баб. Ми, сезонники, на літо від'їжджаємо, залишаємо у селах своїх дружин, — говорив один з робітників Горлівського машинобудівного заводу, — а вони, попи, заправляють ними як схочуть. Ми надсилаємо гроші, цим грошам попи ведуть облік і, залежно від цього, беруть платню за різні богослужіння — хрестини, похорони й т. ін., а баби — дури, не навчилися ще розуміти, як їх обробляють попи» (будівельне бюро Горлівського машинобудівельного заводу). Намагаючись захистити свої гаманці, вони закликали владу посилити антирелігійну роботу на селі та критикували її за те, що вона «усю увагу звертає на робітників, звільняє їх від релігійного дурману, але не дивиться, що робиться у селян»⁶²⁰.

У радянській пресі друкувалося чимало колективних листів робітників з клопотанням до влади про зняття дзвонів і закриття храмів, що мало засвідчити пролетарський характер антирелігійної політики. Зважаючи на «добровільно-примусову» практику підписання таких документів, ініційовану членами партії, їх не можна використовувати для оцінки ступеня атеїзації населення та робітничого класу зокрема. Але держава свідомо вдавалася до такої фальсифікації, використовуючи ці листи як головний козир для підтвердження ідеологічного міфу про атеїстичний світогляд робітників, що розв'язувало їй руки у нищенні свого ідеологічного конкурента — церкви.

Фальсифікацію про антагонізм між робітниками й священниками мали підтримувати радянські історики. Власну точку зору рідко хто з них вислов-

⁶¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. — 3193. — Арк. 17.

⁶²⁰ Там само.

лював. Стверджувати, що наприкінці 1930-х рр. мільйони робітників та особливо колгоспників продовжували ще тією чи іншою мірою вірити в бога, входили до релігійних організацій, виконували релігійні обряди і звичаї, як це зробив Ф. Олещук, було небезпечним⁶²¹. Тенденція до перегляду уявлень на процес атеїзації суспільства намітилася у другій половині 1980-х років.

Проте й позиції атеїстів не були однаковими. На протипагу радикалам, котрі виступали за примусове закриття церков, більш помірковані визнавали адміністративні методи боротьби з релігією недостатньо ефективними. Вони вважали, що їй належить проводити не методами «кавалерійських атак», що не змінюють світоглядних уявлень віруючих, а шляхом систематичної культурно-освітньої роботи в масах. Такої точку зору, зокрема, дотримувалися робітники Одеського заводу ім. Леніна. Один з них зазначав: «Ми нічого не маємо проти закриття церков, але цей процес має відбуватися правильно. Самі віруючі повинні відмовитися від релігії, а цього можна досягти при перевихованні мас». Думку про те, що «насильницьким порядком закривати релігійні осередки зайве», поділяли робітники Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського⁶²².

Помірковані атеїсти відмовлялися ставити підписи на колективних заявах-клопотаннях до органів влади про закриття церков. Свою позицію вони обґрунтовували не політичними переконаннями — прихильністю до демократичних принципів свободи совісті та віросповідань, а побоюванням образити релігійні почуття близьких для них людей — батьків, дружин, бабусь і дідів. З цього приводу один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління говорив: «Ми, робітники, у своїй більшості, безперечно, не віруємо в бога й стоїмо за закриття церков та синагог, але було б великою заслугою держави, коли б вона шляхом роз'яснення переконала наші родини і відсталих робітників у неіснуванні бога». Їх занепокоєння з приводу виникнення сімейних конфліктів на релігійному ґрунті підтримали також гірники Горлівського рудоуправління й робітники Луганського заводу ім. Жовтневої революції⁶²³.

Деякі атеїсти — противники адміністративного закриття церков, зокрема шахтарі з Горлівського рудоуправління вважали, що з часом церква відживе сама по собі, оскільки молодь туди не ходить, а священики з часом шезнуть, та пропонували дочекатися кращих часів⁶²⁴.

До найбільш активних противників закриття релігійних інституцій, за висновками інформаційно-оперативного відділу ДПУ, належали робітники старших вікових груп. Це твердження суперечить попередньому висновку авторів інформаційної довідки ДПУ про те що, «основні кадрові робітники, [серед яких частка немолодих була найбільшою], не настроєні релігійно, жваво підхопили пропозиції про закриття церков»⁶²⁵. Висвітлюючи їхню позицію, автори довідки

⁶²¹ Олещук Ф. Религиозные пережитки трудящихся СССР и пути их преодоления. — Сталинград, 1940. — С. 15.

⁶²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3193. — Арк. 17.

⁶²³ Там само.

⁶²⁴ Там само.

⁶²⁵ Там само.

водночас робили наголос на непохитності релігійних переконань віруючих робітників, які казали, що репресивні заходи їх не тільки не змінять, а й, навпаки, зміцнять. Що в разі закриття храмів вони будуть молитися вдома чи влаштують нелегальний молитовний будинок у когось додому, зокрема зазначили трудівники Артемівського содового заводу «Червоний хімік», Херсонського заводу ім. Петровського та Одеського судноремонтного ім. А. Марті)⁶²⁶.

Віруючі робітники не тільки звинувачували владу у пограбуванні релігійних громад і порушенні політичних свобод громадян (совісті та віросповідання), а й висловлювали незадоволення з приводу використання культових споруд для центрів атеїстичної пропаганди. Вони пропонували державі закривати не церкви, а шинки, де споюють народ, а для клубів і будинків культури будувати нові приміщення⁶²⁷.

Віруючі з Артемівського заводу «Червоний хімік» та Херсонського заводу ім. Петровського вважали, що більшість робітників виступає проти закриття храмів і зняття дзвонів, але, боячись переслідувань на підприємствах, голосує на загальних зборах за пропозиції безвірників. Вони не вірили офіційній пропаганді, що кампанія нищення храмів ініційована робітниками. «Всюди кажуть, що закриття церков вимагають самі робітники, а, насправді, робітники ніколи не порушували такого питання. Як завжди, партійці на зборах поставлять питання на голосування і хочеш — не хочеш, голосуй, а то буде тобі погано і виходить, що робітники самі вимагають», — казали вони⁶²⁸.

Віруючі викривали також ганебну практику фальсифікації парткомами й профспілками підписів робітників на клопотаннях про закриття релігійних інституцій: «Ми знаємо, як вони вчиняють. Заяви підпишуть декілька комуністів, а потім будуть цим спекулювати, що мовляв підписалися всі робітники», — обурювався махінаціями членів партії один з робітників Одеського заводу ім. Калініна. «Зараз комуністи проводять кампанію по закриттю церков, не рахуючись із бажанням робітників. Зібрали на збори 20 осіб та ухвалили «закрити». Загалом як їм подобається, так і роблять. Було багато випадків, коли підписувався один за закриття церков, а [після цього] на чужі прізвища підписувалися ще 15–20 осіб», — звинувачував членів партії один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління⁶²⁹.

Форми опору віруючих робітників кампанії нищення церков були різноманітними. Як члени релігійних громад, вони надсилали колективні скарги про закриття церков й утиск своїх прав та свобод до органів влади, а, крім того, брали участь у нелегітимних акціях — в обороні культових споруд, розповсюдженні листівок антирадянського змісту, поширенні містичних чуток щодо провісників «страшного суду», що нібито з'являлися, залякували атеїстів фізичною розправою й т. ін.⁶³⁰

⁶²⁶ Там само. — Арк. 18.

⁶²⁷ Там само.

⁶²⁸ Там само.

⁶²⁹ Там само.

⁶³⁰ Там само. — Арк. 19–20.

Віруючі з Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського заявляли, що продовольчі ускладнення і дорожнеча є покаранням Божим за безвір'я. «Поки ми вірили у Бога і церкву, то не ходили ми голі й не були голодні як зараз», — казали вони. Аналогічні думки висловлювали також робітники Одеського заводу ім. Старостина та шахтарі Сніжанського руднику⁶³¹.

Погрози фізичною розправою на адресу руйнівників храмів — побиттям палицями і каменями (на заводі ім. Старостина, й навіть убивством (на Одеському заводі «Більшовик») свідчили про безсилля віруючих захистити свої права законним шляхом. З цієї ж причини ними поширювалися і погослови про різні «дива» та «кінець світу», що нібито насувається. Зокрема, на заводі ім. Старостина агентами ДПУ було зафіксовано чутки про те, що в одному із сіл, недалеко від Одеси, у проваллі зникло зерно, зсипане до церкви, а в іншому — дзвін, знятий із дзвіниці. На Дніпропетровському заводі ім. Дзержинського поширювалися чутки про близький «кінець світу» у зв'язку з тим, що в одному із сіл жінка породила чорта з рогами⁶³².

Намагаючись захистити релігію, віруючі розповсюджували на підприємствах листівки із закликком до атеїстів не ставити підписів на колективних заявках про закриття храмів. Наприклад, у селищі № 2 Петрово-Рутченківського рудоуправління було розкидано листівку такого змісту: «Від імені православних прохаємо всіх невіруючих не заважати нам вірувати і не відбирати нашу церкву. Якщо закриєте — поплатитеся своїм життям, бо ми не забудемо свою православну церкву до кінця життя. Хто насмілиться підписатися за закриття церков, той буде знищений!»⁶³³.

В зв'язку із зняттям дзвонів поширювалися зокрема й антисемітські настрої. Українські та російські робітники нерідко ототожнювали ініціаторів цієї кампанії — більшовиків — з євреями, необгрунтовано звинувачуючи останніх в утиску прав православних. «Ми знаємо, що знімати дзвони будуть наші партійці і жида, а старих робітників там не буде. Їм, не жаль наших почуттів і бажань, що їм схочеться, те й роблять, а, нумо, якщо б взяли за синагоги, то б вони [інше] заспівали, але синагоги чіпати не будуть», — казав з цього приводу один з робітників Херсонського заводу ім. Петровського. Аналогічні претензії на адресу євреїв висловлювали серед дніпропетровських вантажників, шахтарів Будьонівського рудоуправління й антисемітські налаштованих працівників багатьох інших підприємств⁶³⁴.

Гострі прояви незадоволення на ґрунті закриття релігійних інституцій фіксувалися серед дружин робітників, особливо старших вікових груп, а також тих, котрі мешкали на селі або недавно переїхали до міст. Наприклад, на Рутченківському руднику дружини гірників мали намір надіслати делегації до Харкова та Москви з клопотанням не закривати церкви й молитовні будинки, а робітників Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського — зібрати кошти для

⁶³¹ Там само. — Арк. 20.

⁶³² Там само. — Арк. 19.

⁶³³ Там само. — Арк. 20.

⁶³⁴ Там само.

викупу храмів у влади. Жінок розлючувало те, що з ними ніхто не радився, чи варто закривати церкви, чи ні. «Це — насильство, — обурювалися вони, — нікого не запитали, нікому слова не дали казати, взяли й позакривали церкви»⁶³⁵.

Виборюючи свої права на відправлення релігійних потреб, вони пропонували державі «розкріпачувати» їх не шляхом закриття храмів, а за допомогою звільнення від побутових проблем, які забирали весь вільний час. «Як церкви закривати, так навчилися, а за чергами і за забезпеченням продуктами не дивляться, ніби це їх не стосується. Всюди кажуть, що жінок розкріпачили і що жінки вільні, але немає гіршої кабали, як простояти у черзі», — скаржилися робітниці Горлівського машинобудівного заводу⁶³⁶.

Деякі з них, зокрема віруючі дружини робітників Одеського судноремонтного заводу ім. А. Марті, вважали нищення церков та зняття дзвонів справою рук контрреволюціонерів, які пролізли до влади і таким чином намагаються розпалити національну ворожнечу, щоб нацькувати росіян на євреїв і навпаки⁶³⁷.

Жінки сподівалися, що їхні чоловіки не підтримають кампанію нищення храмів, а в разі її насильницького здійснення навіть вчинять опір, щоб захистити віруючих та церкву від репресій. Критикуючи антирелігійну політику, вони зазначали, що антицерковні заходи держави викликають велике незадоволення серед населення, що їхні чоловіки вийдуть протестувати проти такого насильства, а коли не підуть їм назустріч, то вони самі вчинять бунт. Зокрема, так були налаштовані віруючі дружини робітників Одеського заводу ім. Калініна⁶³⁸.

На підприємствах, де використовувалася переважно жіноча праця, як, наприклад, на Одеській джутовій фабриці, вони зривали профспілкові збори, присвячені обговоренню питання про закриття храмів, і закликали атеїсток взяти участь у страйку, коли антицерковні заходи проводитимуться, не рахуючись з думкою віруючих. «Якщо ми будемо мовчати, то зроблять так, як вони хочуть, тому ми маємо кинути роботу й відкрито висловити свою думку щодо того, щоб не чіпали наших церков», — заявляли вони⁶³⁹.

Проти закриття релігійних інституцій звичайно були й робітники з невисначеними світоглядними уявленнями. Так, шахтарі Петрово-Рутченківського рудоуправління зазначали, що не хочуть глумитися над божим храмом⁶⁴⁰.

Не користувалися підтримкою робітників й інші антирелігійні державно-партійні заходи. Тим більше, що на початку 1930-х рр. у зв'язку з поповненням робітничих кадрів вихідцями з сіл в їх складі збільшився прошарок віруючих.

Адміністративним шляхом здійснювалася кампанія нищення ікон й інших предметів культу, котрими користувалися віруючі під час відправлення релігійних обрядів вдома. Робітники-атеїсти, уникаючи конфліктів із віруючими

⁶³⁵ Там само.

⁶³⁶ Там само.

⁶³⁷ Там само.

⁶³⁸ Там само.

⁶³⁹ Там само.

⁶⁴⁰ Там само. — Арк. 17.

родичами, намагалися зберегти ці речі в родинях, приховуючи цей факт від сусідів та співробітників. Однак їх вилучали активісти Спілки войовничих безвірників, комсомолу чи профспілок під час обшуків, влаштованих у квартирах робітників⁶⁴¹. У примусовому порядку, але за рішенням професійних спілок організовувалися публічні акції нищення предметів культу. Тому до повідомлень радянської преси про багатотисячні демонстрації безбожників на підтримку антирелігійних акцій варто ставитися критично⁶⁴². Їх добровільними учасниками в більшості були безпартійні активісти, комсомольці й комуністи.

Під тиском квазігромадських організацій здійснювалася і кампанія, спрямована на відвикання робітників від відзначення церковних свят, пов'язана з викорінюванням багатотисячних релігійних традицій. Можливість їх святкування скасував закон про перехід на безперервний робочий тиждень у 1929 р., згідно з яким недільні вихідні, на котрі припадали церковні свята, стали буднями. Хоча вони опинилися під забороною, робітники продовжували їх відзначати, особливо Різдво та Великдень. Наприклад, на останній вони приносили до цехів крашанки, паски, горілку й намагалися умовити адміністрацію зменшити час роботи в цей день. У святкових застіллях на робочому місці їх охоче підтримували робітники-атеїсти, іноді комсомольці та партійці. Святкова обстановка відчувалася і в робітничих селищах. Дружини робітників ішли молитися до навколишніх сіл, де ще залишилися церкви, відверто христосувалися на вулицях, де було багато п'яних, оскільки горілчані крамниці працювали довше, ніж завжди⁶⁴³.

Відзначення заборонених свят порушувало графік роботи підприємств. Під час їх чисельність прогульників порівняно з буднями нерідко зростала у два — три рази. Катастрофічні виробничі наслідки мало відзначення релігійних свят зокрема там, де працювали багато вихідців із сіл, особливо на будівництвах та шахтах Донбасу. Наприклад, на спорудженні «Будинку студента» в Сталіно на Великдень 1930 р. не вийшла на роботу половина робітників, а на шахтах «Вітка» і «Путинка» — майже 2/3 (60%)⁶⁴⁴.

Разом із тим були підприємства, де на релігійні свята виходили на роботу майже всі робітники⁶⁴⁵. Це пояснювалося не їх атеїстичними переконаннями, а нагадуванням адміністрації й професійних спілок напередодні цих свят про перспективу у разі прогулів бути звільненими чи покараними матеріально. Коли ж робітники вважали, що гроза минула, чисельність прогулів збільшувалася до звичайних показників. Миттєвої атеїзації свідомості населення відбутися не могло. Проте преса писала про успіхи антирелігійних кампаній на багатьох підприємствах⁶⁴⁶.

⁶⁴¹ Войовничий безвірник. — 1930, Харків. — 10 січня.

⁶⁴² Там само. — 1 вересня.

⁶⁴³ Там само. — 8 червня.

⁶⁴⁴ Там само. — 27 квітня.

⁶⁴⁵ Там само. — 22 квітня.

⁶⁴⁶ Там само.

На більшості підприємств на початку 1930-х рр., за свідченням робітничих кореспондентів, таких кампаній не проводилося. Робкори скаржилися на те, що висуванці-робітники, які потрапляли на керівні адміністративні та профспілкові посади, звичайно вважали антирелігійну роботу зайвою і непотрібною, котра відволікає від виконання виробничих завдань, оскільки після закриття церков парафіян серед робітників не залишилося. «Ми діло робимо, немає коли возитися з безвірниками», «церкву закрили, чого ще треба?», — казали вони. Антирелігійну роботу ігнорували й керівники Всеукраїнських комітетів профспілок, що у жовтні 1930 року двічі зривали нараду з антирелігійної роботи, яку безуспішно намагалася скликати ВЦРПС⁶⁴⁷.

Всупереч реальній ситуації в радянській історіографії стверджувалося про стрімку атеїзацію населення у 1930-ті рр. Вагомим аргументом, що мав підтвердити цей міф, були статистичні дані про невпинне збільшення членів Спілки войовничих безвірників. Тільки за рік з травня 1931 року по травень 1932 р. їх кількість збільшилася в УСРР у два рази — до 1620 тис. осіб. Проте чимало новостворених осередків спілки, про успішну організацію котрих намагалися як найшвидше відзвітувати регіональні центри СВБ, існувало лише на папері. Їх члени не мали членських квитків та не сплачували внесків, а збори після установчих не скликалися⁶⁴⁸.

Причиною цього були адміністративні методи організації руху безбожників, коли до їх лав в обов'язковому порядку зараховувалися всі члени професійних спілок (за рішенням загальних зборів про колективний вступ робітників до Спілки войовничих безвірників). «Паперові» чи «списочні» безбожники не проявляли активності, й антирелігійна робота припинялася навіть там, де раніше існували невеличкі, але працездатні осередки СВБ, до складу котрих входили переконані атеїсти⁶⁴⁹. Водночас на багатьох підприємствах, навіть таких індустріальних велетнях, як завод ім. Петровського, де працювали 35 тис. робітників, осередків Спілки взагалі не було⁶⁵⁰.

Незважаючи на те, що колективний вступ робітників до Спілки войовничих безвірників, який спричинив бюрократизацію цього руху, ініціювали партійні органи, у цьому «гріху» були звинувачені професійні спілки. Вивести останній із кризового становища мали надзвичайні заходи⁶⁵¹. Однак, «штурмові» місячники мали тимчасовий ефект, а в 1932 р. вони виявилися зовсім безрезультатними⁶⁵². Криза руху войовничих безвірників, що виникла у 1932–1933 рр., тривала до кінця 1930-х рр. Політика форсованої атеїзації населення виявилася неефективною.

Документи ДПУ відносно ставлення робітників до антирелігійних кампаній початку 1930-х рр. свідчать про їх неоднозначну реакцію на ці заходи у межах

⁶⁴⁷ Там само. — 20 травня, 31 жовтня; 1931. — 15 січня.

⁶⁴⁸ Там само. — 20 травня.

⁶⁴⁹ Там само. — Харків, 1932. — 11 лютого.

⁶⁵⁰ Там само. — 16 серпня.

⁶⁵¹ Там само. — 29 червня, 16 серпня.

⁶⁵² Там само. — 9, 23 травня.

окремих соціальних, вікових, гендерних і політичних груп, залежно від релігійних чи атеїстичних переконань, а також про мозаїчність світоглядних уявлень останніх. Спроби влади закрити храми, вилучити з домашнього вжитку предмети культу, необхідні для відправлення релігійних потреб, а також скасувати церковні свята наштовхувалися на спротив не тільки віруючих, а й робітників з невизначеними світоглядними уявленнями, а також тих атеїстів, котрі не визнавали насильницьких методів боротьби з релігією, не виключаючи комсомольців та партійців. Опір політиці форсованої атеїзації залежно від форм його прояву долався адміністративно-репресивним чи пропагандистськими заходами за сприянням квазігромадських організацій — Спілки войовничих безвірників, комсомолу і профспілок.

Розділ VI.

Селянство і влада

VI.1. Альянс селянства з більшовиками

Влада як режим і як ідея. Характер і зміст взаємин народу і влади у великій мірі залежать від типу влади і її політики. Але в умовах калейдоскопічної зміни владних режимів, як це було в Україні 1917–1920 рр., на поверхню виходить ще один аспект цієї проблеми — протистояння селянського світу Владі як такій, владі як трансценденції соціального буття.

Оцей другий, загальносоціологічний аспект проблеми в сучасній літературі з історії України вже отримав постійну прописку. У публікаціях А. Граціозі, О. Атоян, В. Лозового, О. Михайлюка, І. Еткіної явище загального падіння авторитету центральної влади на селі, деградації легітимних форм правопорядку дістало належну увагу¹.

Тема історичної відповідальності селянства заслуговує на увагу, але окремі її сторони чекають уточнення і ширшого осмислення. Перш за все, необхідно уважніше перевірити висновок щодо прогресуючої самоізоляції села і його невпинного дистанціювання від міста і міської культури. Ця думка найбільш виразно проведена в творах А. Граціозі. З ним солідаризується О. Михайлюк. В межах цього питання інтерпретації І. Еткіної є більш гнучкими: завдяки хронологічно ширшому охопленню подій (від Лютневої революції) вона показала наявність протилежних тенденцій у ставленні українського селянства до влади: спочатку (весна–літо 1917 р.) — лояльність і чекання; потім (з осені 1917 р.) — криза і хаос.

По-іншому вбачає ритм зміни взаємин селянства і влади Ю.В. Котляр, відзначаючи мінливість у політичних настроях селянства: «Селяни спочатку

¹ *Граціозі А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. — М., 1997; *Атоян О.Н.* В конфликте с государством: Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов. — Луганск, 2003; *Ее же.* Воля к праву: Исследование махновщины и народного правосознания. — Луганск, 2003; *Лозовий В.С.* Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 88–95; *Михайлюк О.В.* Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. — Дніпропетровськ, 2007; *Еткіна І.* Правосвідомість селянства Чернігівської губернії за доби Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей. — К.: Інститут історії України, 2010. — Вип. 5. — С. 257–274; *Еткіна І.* Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей. — К.: Інститут історії України, 2012. — Вип. 7. — С. 148–162.

вітали кожен нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися в ній у результаті несповнених обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо дозволяла воєнно-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі цикл повторювався знову»².

Розвиваючи думку про те, що взаємини села з владою мали не одно-векторний, а діалектичний, далекий від перманентності характер, приходимо до метафори синусоїди (а не лінійного напрямку) як характеристики цих взаємин: 1) відкритість до «оновленої» влади, довіра, «революційна свідомість» і лояльність (березень–вересень 1917 р.); 2) наростання деструктивних тенденцій (осінь 1917 — літо 1919 рр.); 3) втома від сваволі, готовність на чималі жертви заради стабільності (осінь 1919 — літо 1920 р.); 4) повна капітуляція перед владою як апаратом насильства і визнання влади більшовиків як законної (з середини 1920 р.). Виходячи за хронологічні рамки теми, можна додати, що ця історія отримала продовження у вигляді ще одного етапу: 5) у 1929–1932 рр. надійшла пора сплати по вексялях історичної відповідальності за зруйнування легітимного порядку розв'язання соціальних конфліктів і за співучасть у впровадженні «революційної законності»: коли компартійна влада перейшла до бруталного порушення історичного права селянства на володіння землею, воно виявилось беззахисним і безбройним перед владою, позбавленим посередництва вищого суспільного арбітра у відстоюванні своїх прав.

Отже, повороти у ставленні селянства до інституту влади як до чогось зовнішнього відбувалися в межах стислих, швидкоплинних (за мірками історії) періодів. Чи можна в такому разі вести розмову про ментальні зрушення? Адже ментальність — це структура, яка формується в режимі значно повільніших ритмів. Слід говорити про повороти в поведінці, а не у ментальності селянства. Необхідно, крім концепції А. Граціозі, яка, схоже, перетворюється на парадигму сучасної української історіографії, розглянути ще одну гіпотезу: відчуження села від влади і правопорядку ґрунтувалося не на базових ментальних зрушеннях в селянстві, а було прямим наслідком кризи і деградації самої влади та її інститутів. Зокрема, заглядаючи в наступні підрозділи нашого нарису, можна помітити, наскільки точно повторювалася ситуація з поширенням самосудів на селі: восени–взимку 1917–1918 рр. цей архаїчний інститут поширювався як реакція на фактичну бездіяльність «демократичних» урядів (петроградського Тимчасового уряду і української Центральної Ради), а в 20-ті роки ця ж форма оживала як відповідь на бездіяльність і недолугість радянської правоохоронної системи. Самі представники владних структур говорили про це в один голос.

Оскільки провідною темою є історія взаємин селянства з одним режимом — владою, яку принесла в українське село більшовицька партія, необхідно зробити кілька загальних зауважень щодо принципів особливостей компартійної влади, особливо в її стосунку до села. Ці зауваження суттєво впливатимуть на хід подальших розмірковувань і визначатимуть розв'язання вузлових моментів.

² *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). — Одеса, 2004. — С. 62.

1. Влада, яка носила назву радянської, була виразно компартійною. На першому етапі (1918–1922 рр.) ця влада мала характер воєнно-польової диктатури, а з 1923 р. — диктатури партійного апарату. Головною і єдиною суттю цієї влади, а точніше — апарату було самообслуговування власних ексклюзивних потреб, починаючи від привілейованого забезпечення побутовими благами і закінчуючи пошуками можливостей ведення найзахопливішої з усіх можливих розваг — ведення великої міжнародної гри (чи то під назвою «світової революції» чи то під гаслом «побудови соціалізму в одній окремій країні»). Жодна із високих декларацій цієї влади, таких як «союз робітничого класу і селянства», «радянська демократія», «коренізація», «культурна революція» не відповідала дійсності, все це були лише тактичні ходи.

2. Надзвичайна ефективність цієї влади, з якою українському селянству довелося мати справу, таїлася у її здатності підпорядковувати всі свої ресурси і всі свої дії одній простій меті — збереженню самої себе, а також у здатності жертвувати заради цієї стратегічної мети усім можливим, навіть частинами самої себе. З тим більшою рішучістю приносилися в жертву всі інші частини суспільства. Такі жертви в ім'я найвищої мети приносилися у міжвоєнний період тричі.

Перший раз — коли по завершенню війни за владу розгорнулася чистка від тих, хто виконав найспецифічнішу і найнебезпечнішу частину роботи: отаманів, комбригів, комдивів, смертників, спецкомісарів. Вони «фізично усувалися» (це задокументований термін у партійних контрольних комісіях і так званих партійних судах 1920–1921 років). В цьому кроку була своя логіка, своя прагматика і своє виправдання: уже в розпал громадянської війни ці воїни революції стали перероджуватися на відвертий криміналітет, вони ставали некерованими і справді небезпечними для суспільства, а найперше — для партії-переможниці.

Вдруге соціально-політичне кровопускання в ім'я збереження системи було здійснене, коли виникла необхідність зачистити гниючі рештки політики розкуркулювання і продрозверстки, так званого «воєнного комунізму».

На селі це обернулося спочатку масованим шельмуванням, а потім фактичним погромом сільських партійних органів — сільосередків і райкомів партії 1924–1925 років. Це була не критика, а утилізація. Партія списала відпрацьований матеріал, скинула баласт, який заважав їй здійснити черговий маневр — перейти до раціональної схеми управління державою — через сталу валюту, збалансований бюджет, динамічну економіку, цивілізовані взаємини із закордоном. Сільські комуністи, які по вуха загрузли у мерзоті «воєнного комунізму» і виявили свою повну непридатність до будь-чого іншого, і нічого крім кепкувань і роздратування з боку селянської маси Системі принести не могли, — стали тягарем.

Утретє влада здійснила жертвоприношення своїх служителів в ході колективізації: Система вдалася до ампутації тих своїх «членів», які перетворилися на антитіла, бо їх селянська маса подавила силою свого гігантського гравітаційного поля. Сільський і районний партактив, заново сформований протягом 1926–1928 років, виявився нездатним виконати черговий наказ — зруйнувати село: він виявився занадто близьким і спорідненим селу. Це було у 1930–1932 рр., коли

головна потуга каральних дій була спрямована навіть не на селян, а на сільський партактив.

Боротьба за владу: погляд із села Втеча селянства від політики, стомленість від частих змін правлячих режимів, як й інші відтінки атмосфери воєнно-політичної боротьби за Україну, колоритно передають щоденники і мемуари селян — сучасників революційних потрясінь. У нашому розпорядженні є два твори мемуарно-щоденникового жанру, укладені мешканцями південно-українського регіону, чудом уцілілі в умовах невинних ідеологічних зачисток 30–70-х років і виявлені учасниками етнографічно-красназавчих експедицій Запорізького національного університету 1995–2008 рр. під керівництвом проф. А.В. Бойка.

Один з сільських літописців, Іван Іванович Ярошенко (1885–1956), мешканець одного з хуторів в окрузі села Томаківки (нині Дніпропетровської області), а з 1930 р. — мешканець села Верхня Хортиця (нині частина м. Запоріжжя), учасник Першої світової війни, вів щоденникові записи протягом 1917–1943 рр.

Революція застала солдата І. Ярошенка в Сімферополі і викликала у нього хвилю надзвичайних вражень: «Говорили промови про пережите горе. Всі вільно висловлювалися. Я ходив у високому настрої. Багато разів я плакав від такої великої радості» (12 березня 1917 р.)³.

Через півроку І. Ярошенко повернеться в рідне село, а далі, ставши свідком сумбурної зміни урядів, комітетів, армій, загонів, ешелонів, отаманів, комендантів і банд, разом з односельчанами прийде до глибокого перенасичення політикою і до прагнення спокою. У березні 1918 р. в околицях Катеринослава і Олександрівська щотижня скликалися сільські сходи — для розподілу поміщицького майна, мобілізацій до армій і загонів, реквізицій, оголошень, ультиматумів і попереджень від представників різних сил. У якийсь момент здалося, що більшовицька влада назавжди змінила старий режим. Але скоро стало зрозуміло, що це був лише початок ходінь по муках. 31 березня 1918 р. у щоденнику Ярошенка вперше з'являється запис, який потім повторюватиметься постійно: «Усім вже набридли безпорядки». Виснажували не тільки тривоги й невідомість, нестабільність, а й видовища жорстоких, хоч і не масових, розправ: «було тихо, але страшно» (24 березня); «було дуже страшно — їх стріляли розривними кулями» (27 березня). Схоже, селяни досить швидко переконалися, що їм не доводиться чекати нічого хорошого від жодної з сил, що боролися за владу. 1 квітня на сході «багато говорили, щоб було добре, щоб нікого не видавали, щоб менше було жертв»; і хоч комендант гайдамацької варти передав розпорядження заарештувати членів місцевої ради, селяни не квапилися виконувати наказ. Тим часом «всі озброїлися і чекали», діяли «наша розвідка», «самоохорона»⁴.

У квітні–червні 1918 р. мала місце певна стабілізація, і у щоденнику повторюється стереотипний запис: «поки що все спокійно». Гетьманська влада і окупаційна адміністрація періодично повторювали гнівні накази повернути

³ Джерела з історії Південної України. — Т. 5. — Кн. 1. — Запоріжжя, 2005. — С. 268.

⁴ Там само. — С. 280–281.

конфісковане і розділене майно поміщикам, але селяни зволікали, а влада не мала сил перейти до рішучих дій: «4, середа, було тихо, нового нічого. Були у нас гайдамаки, наших красногвардійців заарештували і посадили»; «9, понеділок, вранці працювали, все поки що спокійно. Зварили трохи для себе випити. Охота купити велосипед»; «11, середа, без перемін. Був схід, багато записалося у вільне козацтво, а наше село охороняє самоохорона»; «5-е травня 1918 р., субота, працював, нічого нового, влада у гетьмана. 6, неділя, був схід, був наказ від гетьмана, щоб всі йому корилися і весь інвентар, що забрали у поміщиків, був на місці, і все по старому. На сході я побачив Григорія Ярошенка і запросив гуляти, гуляли в садку у батька. Добре випили і прийшли додому всі, і теж випили»; «8, вівторок, купив я у банку дошок на коридор. Поки що гетьманового наказу не слухають, а він багато наказує, але невідомо, що буде»; «9, середа, був празник, в церкві були і на сході. Багато було наказів від гетьмана, але ніхто не слухає»; «15 травня 1918 р., вівторок, були у нас Австрійці, розставили кругом пости, але нам нічого не говорили»; «27, неділя, ходили в церкву і на базар. Був схід, пан гетьман нам прислав, щоб увесь інвентар був на місці. Уповноважили людей їхати до панів поміщиків просити про те, щоб розстрочили хліб до нового і щоб помилювали. 28, понеділок, нового нічого, ждемо маляр, зварили 5 п[удів збіжжя на самогон]»; «3, неділя, вранці ходив на базар, був схід. Одне й те ж повторюється — то губерньський староста, то повітовий пише, щоб все було на місці майно поміщиків і щоб всі вивіски були на українській мові, а після обидва пішли на весілля; гулялося нічого, пили миколаївку»; «22, неділя, вранці був схід про те, щоб поміщикам заплатили за розібране майно.... Громада ухвалила виплатити гроші тільки за те, що вони за описом забрали, а те, що забрала червона армія і Настасівка, то платити не будуть»; «23 липня 1918 р., понеділок, приїхали до нас мадяри і австрійці; увечері обшукали квартири, а 22 ходили, робили обшук»; «26, четвер, без перемін, важливого нічого. Австрійці стоять, за самогонку нічого не кажуть»⁵.

З розкладом і відступом австро-німецької армії воєнно-політична боротьба знову набула хаотичного характеру, що у селянина викликало розгубленість і розпач: «В даний час знаходимося в такому стані, що не знаємо, куди йти, і навіть гетьман мобілізував офіцерів, а Петлюра унтер-офіцерів, і підуть одні проти інших, брат на брата. Гетьман — кадет, кажуть, а Петлюра — республіканець, а Махно анархіст, а росіяни більшовики, і всі один проти іншого, і один одного убивають. Страшно бачити цю печальну історію, — коли кінець, не знаю» (9 грудня 1918 р.)⁶.

Січень–травень 1919 р., період відновлення більшовицької влади, був сприйнятий селянами відносно спокійно: «Війська Петлюри пішли з міста, і зайняли більшовики, і встановлюється радянська влада, але у нас поки що немає» (8 січня 1919 р.); «22 був схід, встановили радянську владу. Поки тихо, нікого немає, потроху працюю і випиваю»; «17 були у нас червоноармійці більшовики комуністи. багато говорили про події минулого життя, просили, щоб записували

⁵ Там само. — С. 281–285.

⁶ Там само. — С. 286–287.

до їхніх рядів захищати радянську владу, тому що кадети йдуть і заберуть у нас владу»; «влада рад, але вже є недовіра, підрив радянської влади... Грабунки часті, місцеві грабіжники, і ходять по місцевих селянах» (3 березня); «часто буває мобілізація, але не йдуть. Якщо хто піде, то на другий день тікають» (25 березня)⁷.

Важливо зазначити, що інформацію про ревізиції, постій військ і навіть арешти активістів селянин-літописець подає в спокійній тональності: коротко, без деталей і емоційних коментарів. Очевидно, тут спрацьовував досвід ветерана війни, який на власному досвіді пересвідчився, що забезпечення армії — це норма; в своєму творі автор, схоже, спокійно визнає право кожної армії, незалежно від її ідеологічного обличчя, на забезпечення за рахунок цивільного населення. Навпаки, інтенсивною схвильованістю позначені записи про людські жертви, жорстокість грабіжників, заповзятість місцевих адміністрацій, якою б владою вони не були насажені згори, у випрошуванні, вимолованні, відбиванні своїх односельчан від розправ з боку повітових та губернських, армійських адміністрацій, спецслужб. Якщо зміна гетьманців петлюрівцями і останніх більшовиками у 1918–1919 рр. сприймалася як щось більш-менш спонтанне, то бої червоних («більшовиків») з білими («кадетами») справляли моторошне враження особливої масштабності і запеклості: «Анастасівських багато знаходили в хлібі убитих людей і там їх хоронили... Іде сильний бій більшовиків із кадетами, гримлять гармати, літають аероплани над нашим селом і багато військ проходять через село» (12 липня 1919 р.); «боротьба за владу — страшні часи переживаємо» (18 липня); «21 липня було щось страшне... Було дуже страшно жителям»⁸.

Знову короткий період «стабільності»: «У нас зараз пристав, урядник, стражники, все по порядку і поки що все тихо» (21 липня 1919 р.); «був схід, багато було наказів від губернатора і інших начальників; було про те, щоб зброю несли і щоб ради припинили свою дію» (13 серпня); «влада міцна кадетська, оголошують мобілізацію, але ніхто не йде, тільки зрідка офіцери»⁹.

Значне пожвавлення приніс рейд армії Махна в останній декаді вересня, жовтні і першій половині листопада 1919 р.: розправи над одіозними носіями денікінської влади (вбитого місцевого стражника «кинули на вигоні і не хоронять, собаки їдять»), намагання сконструювати «народну» владу, заклики створити «народну» армію на добровільних засадах. Але селянська громада вже не реагувала і на такі сильні подразники: «20 листопада, був схід, і хотіли сформувати свій полк імені батька Махна, але скільки разів не сходилися, то нічого не вийшло, тому що ніхто не хоче. 23 був представник від махновців, багато говорив на тему махновців, але люди вже так втратили до всього довіру, що ні в що не вірять і нікому»¹⁰.

⁷ Там само. — С. 288–289.

⁸ Там само. — С. 290–291.

⁹ Там само. — С. 290.

¹⁰ Там само. — С. 292.

Протягом першої половини 1920 року взаємини селянства з радянською владою вибудовувалися приблизно в тій же хиткій тональності, що й рік тому, навесні 1919 р.: «15 січня приїхали до нас радянські війська, поставили комісара і міліцію, поки у нас тихо»; «1 лютого влада радянська, нічого нового, все по старому»; «був схід, говорили, щоб зброю зносили і хліб по дешевій ціні» (7 березня); «був схід, просили хліба, їм ухвалили добровільні пожертви» (12 квітня); «оголошена мобілізація за 5 років молодих, але ніхто не пішов» (23 травня); «29 червня був схід, вимагали розверстку, відмовили»; «5 липня був схід, був інструктор для того, щоб влаштувати комітет бідноти — відмовили, і розверстку теж відмовили; скрізь і всюди єврей у владі, і всі вони вимагають і солдата, і хліба»¹¹. В цей час І. Ярошенко якраз був головою сільради: «Багато було пережито в ці дні клопоту; доводилось цілими ночами не спати і працювати, то розверстку, то гроші, то худобу давати. Все доводилось іти виручати заручників, багато говорити»¹².

Але з серпня 1920 р. нова влада заговорила по-іншому: попереджувальний артилерійський обстріл села; взяття заручників, стягування контрибуцій і розверстки. Село в свою чергу відповіло не лише ухиляннями, як раніше, а більш виразно: коли знову об'явився Махно, то на цей раз його заклики отримали більш активний відгук: «20 листопада, приїхав до нас організатор махновський, який був на сході. Багато говорив про те, що Махно разом з червоними йдуть за одне, але багато й різниці. Він говорив, щоб були вільні ради, щоб була вільна мобілізація, багато пішло за ним наших»¹³.

Відчуття безупинного безжалісного пресу нової влади на село зберігається протягом достатньо довгого періоду — від середини 1920 до початку 1923 р.: «від нас розверстку беруть вже більшу, ніж від нас належить (14 лютого 1921 р.); «живеться незavidно, крім хліба нічого немає, влада радянська по-старому» (5 липня 1922 р.); «була розкладка подвірна» (20 листопада 1922 р.)¹⁴. Одночасно з 1920 року на село напала хвиля хвороб, каліцтв, епіdemій, смертей, всіляких особистих негараздів, і голодні 1921–1922 роки стали лише продовженням цілої смуги нещастя, яка почалася раніше.

Лише в 1923 р. починаються записи, які свідчать про певну стабілізацію соціального життя: «пішла хороша робота, влада міцна, з кожним днем встановлюються порядки і закони, переоблік солдатів і карток; податки великі» (8 січня 1923 р.)¹⁵.

Інший селянський літопис — мемуари Михайла Єгоровича Алексєєва (1893–1986), мешканця с. Петрівки Мелітопольського повіту (нині Новотроїцького району Херсонської області), учасника I світової війни, георгіївського кавалера, унтер-офіцера.

¹¹ Там само. — С. 292–293.

¹² Там само. — С. 294.

¹³ Там само. — С. 295.

¹⁴ Там само. — С. 295–299.

¹⁵ Там само. — С. 299.

Його записи зовсім бідні на оцінки та визначення. Події 1918–1920 рр. подані калейдоскопічно, конкретні сцени зовсім закривають логіку подій. Єдине виразне зауваження автора стосується того, що мешканці навколишніх сіл всіляко ухилялися від мобілізацій, тобто не бажали воювати. Але «мовчання» автора теж є інформативним: його можна впевнено витлумачити в тому дусі, що селяни не мали особливої прихильності до тієї влади, яку вони врешті решт над собою отримали; компартійна політична сила і селянство існували паралельно. Зауважимо: невизначеність, відсутність оцінок і навіть суджень щодо подій 1918–1928 рр. не були наслідком чи проявом нездатності чи небажання автора до узагальнень: адже з приводу того, що робилося у 1929–1939 рр., в його мемуарах є цілком свідомі аргументовані судження¹⁶.

Боротьба за владу: усна традиція. Своєрідним літописом революційних років є усна народна поетична творчість. Її зразки найповніше представлені у фондах Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології НАН України. Зрозуміло, що своє бачення народ у цих творах передав не лише загальніше, але й імпульсивніше.

Однією з незмінних тем пісень, частівок, приказок, переказів є роздратування зайдами, непрошеними гостями, ласими поживитися чужим коштом. Саме в такій тональності нерідко в народній уяві постає радянська влада. У пісні, записаній П. Ковбасюком у середині 20-х років на Полтавщині, відбиті події 1918–1920 рр.:

Сидить мужик, обідає,
У вікно поглядає,
У вікно поглядає,
Чи кацапа немає.

То кацап як прийде,
То й цю решту забере,
Ти, кацап, ледащуга,
Волоцюга, ти п'янига.

То ти звик чуже брать
Та нікому не давать,
Годі тобі воювать,
Йди додому горювать.

Як вбереться часом в хату,
Ти тікаєш аж на хату.
Його скриня, сало й масло,
А ти чуєш тільки: Мату...

Отакий вже світ начався,
Що й не думай багатіть,

¹⁶ Там само. — С. 489–593.

Із усього, що зосталось,
То собака й рябий кіт¹⁷.

Між 1926 і 1930 рр. (згідно з позначками на папці з матеріалами Етнографічної комісії ВУАН) записаний текст аналогічного українського «анти-гімну», названого дописувачем «Пісня українського люду (зібрана мною з балачок населення)»¹⁸. З її тринадцяти куплетів найвиразніші такі:

Україно, моя мати, як же тобі больно,
Що тільки на словах ти живеш і вольно.
А на ділі то не так! Усі тебе тягнуть,
А як витягнуть всі жили, то косо поглянуть.

І Польща товчеться, все її мало!
Нехай собі потовчеться, время не настало!
А прийде лиха година і на її плечі!
Істягнемо і поляка із української печі...

А російський соловей тільки защебече,
А український люд підставляє плечі...
Як російський попугай тільки що іскаже,
А український люд без подушки ляже...

Отака твоя доля, мати Україна!
Поцарапана вся морда і побита спина.
Да за твою все ласку ти і получаєш,
Да де б що не трапилось, а ти відповідаєш...

А коли настане час, коли стрепенешся,
Ізлякається твій ворог, а ти засмієшся.
А пора уже лякати, да не так лякати,
А щоб не втрапили, й куди од тебе тікати!

В різних частинах України зафіксована частівка, яка засвідчує бачення селянством парадоксальності політичних утворень революційної доби¹⁹:

Я на бочкє сижу,
Під бочкою качка.
Мой муж большевик,
А я гайдамачка.

Попереду броньовик,
А позаду тачка.

¹⁷ Архів ІМФЕ. — Ф. 1-5. — Спр. 418. — Арк. 1–5.

¹⁸ Архів ІМФЕ. — Ф. 1-7. — Спр. 866. — Арк. 12.

¹⁹ Архів ІМФЕ. — Ф. 1-6. — Спр. 566. — Арк. 23, 38.

Мой муж большевик
А я гайдамачка.

Ой, яблочко,
Красна половинка.
Що мой муж большевик,
А я українка.

Контекст третього варіанту такий: більшовик — це не українець, а українка не може бути більшовичкою.

Як свідчили у 20-ті роки добровільні кореспонденти Етнографічної комісії при ВУАН, діяльність Вільного козацтва стимулювало співання по селах козацьких пісень²⁰.

Згадування Гетьманату Скоропадського у частівках — незлостиве:

Ох маменька, да замуж хочется,
Ни за Ленина, да ни за Троцкого,
Но за гетмана да Скоропадского²¹.

Ще у 1930 р. добровільні кореспонденти Етнографічної комісії ВУАН записували брутально-антикомуністичні частівки, які ходили ще з часів утвердження радянської влади на Україні:

Коммунист, коммунист,
Куда топаешь?
Придет батька Махно,
Пулю слопаешь!

Коммунисты, остолопы,
Подывятся на себя!
Вы жидовские холопы,
Жид сидит на вас верхом.

Ленин Троцкого спросил:
Где ты сена накосил?
Троцкий Ленину сказал:
У крестьянина украл.

Ленін Троцького спросив:
Де ти гречки накосив?
— Комуністів посилав,
По засіках вигрібав.

²⁰ Архів ІМФЕ. — Ф. 1-5. — Спр. 418. — Арк. 126–127.

²¹ Там само.

Сидит Троцкий на лугу,
Гложет конську ногу:
«Эх, какая гадина
Советская говядина!»

Рассердился на КНС,
Бог улетел на небо,
И оттуда присылая
Пол-осьмушки хлеба.

Дош іде, дош іде,
А в Полтаві слизько.
Ой, тікайте, комуністи,
Бо махновці близько.

Ой, яблучко
На чотири часті.
Не хотять мужики
Советської власті

Пароход идет,
Вода в пристани.
Будем рыбу кормить
Коммунистами.

Я на бочці сижу,
Бочка золотая.
Надоїла нам Комуна,
Дайте Миколая.

Іде батько Махно
Із Петлюрою,
Виганя більшовиків
З їх комуною.

Ми герої-козаки,
Комуністи дураки.
Ми комуну разобйом,
На Вкраїну жить пойдьом.
На Вкраїні добре жить,
Є что кушать, є что пїть.

Пароход идет,
Волны кольцами.
Будем рыбку кормить
Добровольцами.

Ох, яблочко
Закотилося,
А советская власть
Провалилася.

Ой, яблочко оловянное,
А советская власть
Окаянная²².

Імпульсивність, розхристаність, хаотичність присутня у більшості протестних творів. На їх фоні спокійною мудрістю та рівноваженістю відзначається пісня, виконувана старцями-кобзарями у Конотопському окрузі:

На Україні ревуть-стогнуть
Рушниці й гармати;
То все волю здобувають
Бідні й багаті.

Добувають і руйнують,
На розбій міняють,
А інші і не знають,
За що умирають.

Більше тих, що мовчки сидять
Та кінця чекають;
Є й такі, що із бою
Додому втікають²³.

Глухі залишки симпатій селянства до Директорії зберігалися протягом кількох років. Такий висновок можна зробити, наприклад, читаючи спогади. У 1927 р. у Васильківському районі Київського округу місцеве вчителство організувало конкурс учнівських творів «Мое село». Зрозуміло, що найвиразніше у цих творах відбився кардинальний ідеологічний поворот у світогляді молоді: повна лояльність до радянської влади, впевнене володіння прорадянською і прокомуністичною фразеологією, ідеалізація політики нової влади, перебільшення просвітницької ролі нової влади. Тим переконливішими є наявні у кількох творах недвозначні вияви симпатії до політичних сил, які в момент проведення літературно-красназавчого конкурсу вважалися непримиренними ворогами, антиподами діючої влади, і більше того — подавалися виключно як вороги усього українського народу:

«До 1917 року в нас у селі ніяких рухів не було, а було 1917 року, селянство повставало вороже крім Директорії, яку гаряче підтримували. Дуже вороже

²² Архів ІМФЕ. — Ф. 1-7. — Спр. 866. — Арк. 7-11, 14-15, 30-33, 100.

²³ Там само.

селянство ставилось до Денікінщини, проти чого повставало із зброєю в руках»²⁴.

«До Жовтневої революції населення поставилось вороже, а особливо багатий люд, а пояснюється це тим, що тоді відбувалися страшенні грабежі, що їх проводили переважно більшовики»²⁵.

Зрозуміло, що школярі передавали не власні спогади, а думки і спогади дорослих. Зрозуміло також, що не обійшлося без вчительських корективів і редагування, але вони були не особливо жорсткими, інакше в творах не збереглося б стільки діалектизмів, русизмів (суржику) і елементарних посилок. Що стосується, так би мовити, цензури, то вона повинна була носити скоріше «прорадянський» характер, ніж навпаки: на той час уже пройшла не одна чистка вчителства і інших категорій службовців, і доросле населення, а особливо грамотне, знало, чим може обернутися порушення загальноприйнятих норм висловлювання.

Зовсім рано у народі сформувалося уявлення, що комуніст — то зайда і пройдисвіт. Народні сатиричні перекази «Про трьох богів і більшовика» та «Більшовик та ікона», розказані на Київщині у 1928 р.²⁶, коли слово «більшовик» було повністю витіснене словами «комуніст» та «партейний», безперечно виникли на першому етапі знайомства українського села з «комунарами». У першому переказі боги вирішують послати на землю хворобу, «щоб вона видушила всіх більшовиків і всіх нечестивих людей». Одна удова, яка підслухала розмову богів, попередила двох більшовиків, і ті, запасшись символічними для революційної доби атрибутами — шаблями і «бомбами» (гранатами), влаштували засідку. Але зустріч закінчилася тим, що кожен, хто піднімав руку на богів, застигав кам'яною скульптурою. Прощаючись, боги залишили напучення: «Отож хлопці не піднімайте шабель на старших од себе». У коротенькій, на півсторінки, баєчці вмістився цілий набір суджень: віднесення більшовиків до гіршої частини людства; готовність більшовиків міряться силами з самими богами; невідворотність кари за безбожництво; консервативне ствердження верховенства старших у людському суспільстві.

У переказі «Більшовик та ікона» син одного чоловіка «служив у більшовиках» і, почувши про оновлення ікони, взявся розколупувати її, щоб розвінчати обман, але його руки назавжди приросли до ікони. Ніби зовсім короткий твір, але він наштовхує на довгі роздуми: про світоглядний конфлікт батька і сина, про спрощене розуміння більшовиками своєї ідеологічної місії, нарешті, про іронію долі: хто зневажає святі речі, той приречений довічно носити при собі тягар містики.

Ретроспективна самооцінка влади. Відносно того, що і як відбувалося в період «воєнного комунізму», мала свої спогади і компартійна влада. Ретроспективними зізнаннями про недавнє минуле був пересипаний, наприклад, виступ секретаря Катеринославського губкому КП(б)У В. Іванова на пленумі

²⁴ Архів ІМФЕ. — Ф. 1-5. — Спр. 418. — Арк. 43–46.

²⁵ Там само. — Арк. 71–72.

²⁶ Архів ІМФЕ. — Ф. 1-6. — Спр. 565. — Арк. 106, 120, 123.

губкому у листопаді 1924 р. На відміну від патріарха більшовизму Леніна, який ще у 1919 р. поставив завдання «Не смей командовать!» переважно в академічно-політологічному, стратегічному плані, одкровення ленінського адепта Іванова звучали виключно у морально-етичному «розрізі» (як тоді любили говорити оратори): у 1924 р., в розпал непу, йшлося не про можливу втрату влади, а про неможливість заробити авторитет, повагу, довіру, право на лідерство у селянства. Зрозуміло, що секретар губкому не сам зробив ті відкриття, які висипав на голови своїх товаришів — про це свідчать часті посилення на Каменєва, Сталіна та інших, і неодноразове нагадування факту особистої участі в роботі останнього пленуму ЦК ВКП(б) — а також та важлива деталь, що пасажі граничної відвертості посипалися не відразу, не в ході основної доповіді «Наша робота в масах (особливо на селі)», а в заключному слові, після того, як в ході дискусії учасники пленуму спробували приписати йому політичний кримінал.

Причина закритості, нещирості середняка «на Катеринославщині»:

«Здесь была власть очень жесткой. Здесь была частая смена властей, военный коммунизм проводился на «ять», и середняк молчит и побаивается. Сверху красенький, если же хорошенько поскрести его, — он окажется серенький, и если он поддерживает сов. власть, то только потому, что при ней ему легче дышать и меньше всякой партизанской кутерьмы. Но если его спросить, доволен ли он действительно властью, то такого на 100 чел. и одного не найдете, и власть свою середняк обходит»²⁷.

Про диктатуру партії:

«...так, товарищи, было время, когда мы осуществляли фактически свое управление через диктатуру партии, но когда это было? это было тогда, когда основной класс, на который партия должна опираться, отсутствовал, был деклассирован и распылен»²⁸.

Про КНС:

«В голодное время незаможники у нас выполняли функции по части выколачивания излишков во время продналога. Собирается группа вдов, мужичков, вообще всяких тунеядцев и предъявляют сходу требование: или вы нам окажете помощь, или мы создадим комнезамы... И вот через эту случайно созданную ораву паразитов мы проводим сов. политику... Лозунг «грабь награбленное» привился. Грабанули, обзавелись — и кончено. Какой до сих пор существовал на работников села взгляд? Что бы это ни был за тип, лишь бы билет в кармане был, и значит, ему можно доверять. Нагадил, его снимают и посылают в другое место совершенно безнаказанно. Теперь от этого нужно отказаться»²⁹.

Про моральний капітал:

«...чтобы капитал, по заявлению товарища Сталина, капитал нравственный, заработанный нами у крестьянства, когда мы ему помогли забрать у помещика

²⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 84.

²⁸ Там само. — Арк. 86.

²⁹ Там само. — Арк. 87.

землю в 17 г., растроченный нами продразверсткой и кое-какими художествами военного коммунизма, чтобы этот нравственный капитал для практической возможности осуществления диктатуры рабочего класса, которая возможна только при условии действительного союза с крестьянством, чтобы этот капитал до сегодняшнего дня начал нарастать гигантскими процентами»³⁰.

VI.2. Хитка стабілізація (1921–1928 рр.)

Українське село в облозі: «воєнний комунізм» на початку непу. У цитованому в попередньому розділі щоденнику Івана Ярошенка лише в 1923 р. починаються записи, які свідчать про певну стабілізацію соціального життя: «пішла хороша робота, влада міцна, з кожним днем встановлюються порядки і закони, переоблік солдатів і карток; податки великі» (8 січня 1923 р.)³¹.

Щоденник фіксує переважно приватні справи: господарські оборудки, сімейні події, зустрічі, погода (яка для селянина є справою найближчою), — а суспільні процеси знаходять висвітлення уривчасте, хоч і послідовне, в межах одних і тих же тем³²:

1. Стабільність селянського побуту протягом 1923 — першої половини 1929 рр.: «живеться поки добре, частенько випиваємо» (25 лютого 1923 р.); «25 грудня [1924 р.] свято Різдва Христового, святкували, було весело»; «25 грудня [1925 р.] святкували... провели всі свята весело, багато гуляли і до церкви ходили, і все було мило і гарно»; «нового нема нічого» (1 січня, 1 лютого 1929 р.).

2. Стабільність державної влади, влади комуністів: «течія у владі нормальна, більше всього у владі партійні комуністи, безпартійних вичищають, переслідують; самогон забирають, а винуватих піддають суду... У людей забирають, а самі випивають» (25 березня 1923 р.); «поки влада продовжує свої дії, потроху налагоджується, хоч на все страшна дороговизна» (4 травня 1923 р.); «радянська влада кріпне, визнають її і інші держави, укладають торговельні договори» (20 лютого 1924 р.); «влада кріпне, товари дешевшають, хліб на місці» (7 січня 1926 р.); «важного нема нічого, скрізь тихо і спокійно, хліб дешевий» (1 квітня 1926 р.); «влада поки по-старому, нового нічого, матерій дуже мало і дуже дорого» (8 вересня 1927 р.).

Серед акцій і маневрів влади увага автора щоденника затримувалася на таких:

– важкі податки і дорожнеча на промислові товари: «був схід, оголосили на сході про продподаток, говорили, що буде великий податок» (1 липня 1923 р.);

– наполеглива антирелігійна пропаганда;

³⁰ Там само. — Арк. 88.

³¹ Джерела з історії Південної України. — Т. 5. — Кн. 1. — Запоріжжя, 2005. — С. 299.

³² Там само. — С. 299–310.

– велика кількість промов і доповідей на політичні теми: «було святкування скинення Старого Ладу і Царя Миколи, багато говорили про минуле» (28 лютого 1924 р.); «багато було ораторів» (1 травня 1924 р.); «було святкування в народомі в честь народної кооперації, було багато доповідей...» (22 червня 1924 р.); «25 жовтня було святкування жовтневої революції, 7 років існування радянської влади, було багато народу в народному домі, увечері було багато доповідачів із Запоріжжя, говорили, що дала нам влада за 7 років...»; «1 мая була маніфестація, багато говорили про всі події, все пережите» (1926 р.);

– переслідування самогоноваріння.

Почуття заспокоєння селянства, яке відбулося на початку 20-х рр., зберігалось через роки. Дописувач газети «Радянське село», селянин з Бердичівщини, очевидний симпатик влади, кидаючи на початку 1928 р. ретроспективний погляд на недавню історію, так передав настрої селян у момент утвердження нової влади: «21–22 р. тільки [й] було чути нарікання на радвладу. А як радвлада дала вільніше дихати селянам, тоді селяни стали казати так: «Хай би уже ця радвлада й була. Видно, як уже вона береться хазяйнувати, можна сподіватися з неї добра»...»³³.

Таке сприйняття бачення ситуації «знизу», «від сохи».

Візаві селянина — місцевий начальник (намісник від ЦК) — сприймав біжучу суспільну ситуацію («біжучий момент») в тому ж ментальному ключі. Наприклад, секретар Запорізького окружкому С. Козлов, звітуючи у квітні 1924 р. на партконференції про роботу окружкому, вживав примирливі благодушні звороти: «За минулий період особливого нічого не сталося... все благополучно... положення благополучне... Серед селян настроїв також змінився на краще...»³⁴.

Об'єктивна і системна наукова ретроспектива показує, наскільки важко було владі відходити від чисто воєнно-окупаційних методів управління³⁵.

Навіть після офіційного проголошення непу у поведженні влади з українським селянством мало що змінилося. Протягом 1921 р. більшість податкових і ін. органів на місцях так і не перейшли на нові продподаткові рейки. В окремих регіонах аж до 1 серпня 1921 р. вони займалися виконанням плану продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вироки за невиконання продрозвестки³⁶. А перейшовши до продподатку, застосовували методи розверстки: кругова відповідальність сільських громад, діяльність воєнізованих заготівельних формувань, накладання контрибуцій.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2700. — Арк. 19.

³⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 63.

³⁵ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — К., 2000; Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). — Одеса, 2004. — С. 115–117, 182–183; Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. — Черкаси, 2004.

³⁶ Корновенко С.В. До питання прогресивності продподатку 1921 року // Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.

У вересні 1921 р. Українська економічна рада у зв'язку з захопленням місцевих керівників арештами і іншими репресіями щодо селян, які зверталися зі скаргами на надмірне оподаткування, змушена була розіслати губвиконкомам і опродкомгубам телеграму із заборобою заарештовувати селян³⁷. Як виконувалось це розпорядження, невідомо. Зате відомо, що до стягнення продподатку була задіяна армія. Влада вдалася до відвертого шантажу: згідно з постановою Ради Праці і Оборони від 12 серпня 1921 р. волості і села, які виявляли ознаки впертості щодо виконання продподатку, отримували на постій військові частини, яких треба було утримувати аж до виконання податку: «від самого селянства залежить строк стоянки військових частин і їх утримання за рахунок населення»³⁸.

Командуючий Київським військовим округом Й. Якір у грудні 1921 р. доповідав уряду про виділення «на продроботу» цілих польових частин: «по Волинській губернії — 800 штиків, по Подільській — окрім штиків до 24 ескадронів, Київській — понад 2,5 тис. штиків і шабель, Полтавській — 2 тис. штиків, Кременчуцькій — 200 штиків»³⁹. Уповноважений Реввійськради РСФРР в Україні М. Фрунзе у березні 1922 р. доповідав харківським властям про ситуацію в Балтському повіті: «Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім. На цьому ґрунті був уже ряд відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей»⁴⁰.

Спираючись на жорсткі вказівки центральної влади і силу армії, надзвичайні органи продовольчої служби на місцях вважали нормою вдаватися до таких заходів, як взяття заручників, підписка про кругову відповідальність, оголошення цілих сіл ворогами радянської влади, розстріли. Настрій селян був відповідний. Голова Полтавського губвиконкому Я. Дробніс і секретар РНК УСРР К. Ахматов 15 червня 1921 р. телеграфували з Полтавської губернії щодо ставлення селян до податку: «Селянство надзвичайно індиферентно ставиться до наших закликів. Не вірять...»⁴¹.

Ніякі пропагандистські прийоми не в змозі були затушувати того очевидного факту, що влада продовжувала вести війну проти селянства.

У 1922 р. мало що змінилося. Держкомзведення ВУЧК з приводу ходу податкової кампанії на початку 1922 р. передає атмосферу і методи її проведення: «Кременчуцька губернія... Збір продподатку проходить по-старому. Серед селянства викликають незадоволення дії продзагонів, які неодноразово застосовували грубу фізичну силу, займались вимаганням, шантажем і тероризуванням населення»; «Полтавська губернія... Настрій селян місцями незадовільний... Вживаються репресивні заходи»; «Волинська губернія... Продовжується надходження продподатку. В багатьох місцях губернії доводиться залу-

³⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 36.

³⁸ Там само. — С. 32.

³⁹ Там само. — С. 60.

⁴⁰ Там само. — С. 106.

⁴¹ Там само. — С. 26.

чати допомоги збройні сили»; «В деяких повітах заарештовують неплатників податку. Ставлення селян до загальногромадянського податку недоброзичливе» (Кременчуцька губернія); «Одеська губернія... Згідно зведенням від 14 квітня, внаслідок примусового збору продподатку відбулось повстання в селі Жура. Повстання придушене нашими частинами»⁴². Чекісти Одеської губернії педантично занотовували у березні 1922 р.: «На психологію і настрої незаможного селянства вкрай впливає неймовірно брутальне, доходячи до знущання, ставлення продзагонів, які зловживають своїми повноваженнями»⁴³.

Події початку 20-х років міцно вкарбувалися в народну пам'ять. «Пристає, як комісар», — говорили в народі⁴⁴. Кожен, хто опирався «продовольчій політиці» влади, мав великий шанс бути репресованим, а той, хто щирсердо виконував свою частину державних повинностей, мав ще більший шанс загинути від голоду, адже індивідуальна лояльність не вирішувала загальної проблеми, і місцеві власті в разі зриву запланованої згори кампанії вдавалися до принципу кругової поруки, трусили усіх підряд.

Поширеним методом залякування селянства були інститути заручників, відповідальних і сотських.

На додачу до інститутів заручників та п'яти- і десятихатників, впроваджених новою владою в Україні у 1920 р., у жовтні 1922 р. за ініціативою ДПУ УСРР був створений ще один інститут тотального залякування — «відповідачів» (ответчиков). Відповідальні, які призначалися з числа заможної частини селянства, повинні були повідомляти владу про дії повстанців, факти надання їм допомоги, антирадянські висловлювання і повинні були всіма силами запобігати таким діям односельчан⁴⁵.

Інститут заручників залишався і в наступні роки, використовувався для «викачки» хліба з українських сіл. Про це, зокрема, йдеться в особистому зверненні до В. Леніна голови РНК УСРР Х. Раковського: по Олександрівській губернії недорід був такий катастрофічний, що план продподатку не був виконаний «незважаючи на найстрогіший натиск, на взяття сотень заручників»⁴⁶. Комісар продорганів Літинського району Подільської губернії у березні 1922 р. доповідав про події в с. Стасовому Майдані: там невідомими особами були вбиті два і важко поранені три агенти «1-ї ударної продкомісії т. Александрова». У відповідь були «взяті заручники в числі 8 чоловік заможних господарів; оскільки винуватці взяті не були, то заручники були всі за вироком ревтрибуналу розстріляні»⁴⁷.

⁴² Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939: Документы и материалы. — Т. 1. — М., 1998. — С. 551, 553, 562, 570, 611, 647, 666, 679.

⁴³ Голод 1921—1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 100.

⁴⁴ Записано в с. Диканьці Полтавського округу в 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1-5. — Спр. 461. — Арк. 404.

⁴⁵ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917—1927 рр.). — С. 135—136.

⁴⁶ Голод 1921—1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 77.

⁴⁷ Голод 1921—1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 105.

«Відповідачі» відбиралися військовими властями з числа «п'ятихатників» (як, наприклад, пояснювалося в тимчасовій інструкції Катеринославської губвосеннаради в лютому 1922 р.) — «головним чином із шарів співчуваючих бандитизму, здебільшого з куркульського елементу, впливових і таких що користуються авторитетом серед місцевого населення, а також з родичів бандитів»⁴⁸. Наприклад, у списку «відповідачів» Широчанської волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії, затверженому 16 листопада 1922 р., значилося 57 осіб. Петрівський волвиконком Павлоградського повіту Катеринославської губернії прийняв рішення призначати «відповідачів» з розрахунку 1 «відповідач» на 30 дворів у селах і на 10 дворів у хуторах⁴⁹. Нещасні знемагали під нестерпним тягарем цинічного жорстокого методу. Так, дев'ятеро відповідачів с. Кроушенків Будаївського повіту на Київщині волали у своїй письмовій заяві до своїх мучителів: «Вже більше семи місяців ми беззаперечно несемо свої нелегкі обов'язки відповідачів... На цьому ґрунті боротьба за існування через сильну дорожнечу стала для нас зовсім непосильною...»⁵⁰.

3 січня 1923 р. інститут відповідачів реорганізується: він стає суцільним, перепідпорядковується органам ДПУ, коло справ, за які вони несли відповідальність своїм майном і життям, стає більш рутинним. Ось як мав діяти цей інститут відповідно до обіжника владних органів Мелітопольського повіту: волвиконком, волКНС і волкомосередок на спільному засіданні складали список «куркулів» і інших неблагонадійних, на кожного з них записували певне число дворів, за лояльність яких він мав відповідати. Після цього їх викликали на спільне засідання бюро комосередку, голови волвиконкому і президії КНС і пропонували підписати зобов'язання; відмови не приймалися. Списки тих, хто відмовився підписати зобов'язання, відправляли до місцевого відділу ДПУ⁵¹.

3 1924 р. інститут відповідачів перепідпорядковується районним відділам міліції, а з травня 1924 р. скасовується. Але залишався інститут «десятихатників», впроваджений з 1 листопада 1923 р. в місцях, щодо яких оголошувалося особливе та воєнне становище. «Десятихатники» були зобов'язані доносити властям про всі дії не лише зальотних збройних загонів, а й своїх односельчан, і за повноту та оперативність інформації відповідали своїм майном та життям. У підписаному Чубарем і Балицьким «Положенні про десятихатників» говорилося, що «десятихатники призначаються з числа заможних селян і інших сільських мешканців, за винятком членів комнезамів, членів комосередків, членів профспілок, робітників аграрних і промислових підприємств, а також робітників радгоспів»⁵².

⁴⁸ Тулиця О.Л. Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках: мовою документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 259.

⁴⁹ Там само. — С. 262–263.

⁵⁰ Цит. за: Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. — С. 22.

⁵¹ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 79.

⁵² Тулиця О.Л. Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках: мовою документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 264.

У 1923 р. був введений більш м'який інститут сотських і десятських. Наприклад, в Катеринославській губернії один десятський обирався на 20–40 дворів, сотський — на 100–300 дворів. Вони мали стежити за виконанням усіх розпоряджень місцевої влади, вручати повістки, а також бути помічниками районної міліції: перевіряти документи незнайомих осіб, виявляти дезертирів, самогонщиків, брати участь в облавах, обшуках, арештах, конвоюванні заарештованих. Винагородження здійснювалося через самообкладання сільських громад⁵³.

Інститут сотенних і десятських був фактично трансформований в інститут сільських виконавців постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 9 липня 1924 р.⁵⁴ Їм належало стежити за громадським порядком, виявляти неплатників податку, вручати окладні листи й повістки, оповіщати про збори і розпорядження сільради і райвиконкому, стежити за санітарним станом, виконувати деякі міліцейські дії. На відміну від сотенних і десятських, сільвиконавці не отримували ніякої платні за виконання своїх обов'язків.

Компартійна влада поводитися із селянством зверхньо і зарозуміло. Стало нормою паплюжити селянство. Хоч у промовах вождів, у публічних доповідях і на шпальтах газет селянство називалося союзником пролетаріату по революції, але в буденній практиці функціонерів нової влади звичнішою була інша лексика — «махновці», «петлюрівці», «куркулі», «підкуркульники», «дрібнобуржуазна маса», «несвідомі елементи». Активно накидався і впроваджувався у громадську думку комплекс вини, соціальної неповноцінності села і селянства як чогось винятково архаїчного, відсталого, несвідомого, забобонного, дрібновласницької стихії, пристанища різного роду прихованих ворогів радянської влади, джерела «разлагающего влияния» на сільських активістів і прогресивне місто.

Село ніби навмисно було замкнуте в окремий локальний світ, про який «велике суспільство» згадувало лише у зв'язку з обов'язком першого платити другому довічну ренту. Відповідно проводилася політика дискримінації: конституційно була закріплена нерівноправність представництва міста і села при формуванні окружних і республіканських радянських органів і ще жорсткіші обмеження при так званому «регулюванні класового складу» правлячої партії. Село було позбавлене права мати свою партію, свій публічний загальнонаціональний рупор. Селянам залишалося тільки писати листи в органи влади і редакції газет та перемовлятися між собою, що й фіксували старанно різного роду агенти та інформатори.

Село платило владі тією ж монетою. Воно замкнулося, найжачилося і замаскувалося. Тривала анархія в країні, слабкість і недовговічність режимів, які змінювалися в період революції, породили скептичне ставлення до влади як такої. Фіктивність рад як місцевих органів влади, засилля надзвичайних органів влади теж не сприяли співробітництву. Поверховість впливу влади на село засвідчив на III Всеукраїнському з'їзді КНС (травень 1923 р.) делегат від

⁵³ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 508.

⁵⁴ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1924. — № 15. — С. 340–342.

Херсонщини, який нагадав, що газети надходять на село із запізненням у місяць-другий, і додав: «Замість газети прийде іноді член окружного чи районного виконкому, наробить галасу та з тим часто-густо і виїде, так що селяни, крім галасу, наказів, нічого й не знають»⁵⁵.

У звітній доповіді про роботу Василівського партосередку Запорізького округу у лютому 1923 р. зазначалося, що «осередок на селі є і пропагандистом, і збирачем всіляких податків, і міліціонером...»⁵⁶.

Один з учасників наради партійного активу Запорізького округу у жовтні 1925 р. свідчив: «Що ж говорять селяни про наших працівників на селі: називають їх дворянами. В цій назві вже видно їх ставлення до наших працівників»⁵⁷.

Селянин корився владі як грубій силі, але він мало залежав від влади. Держава була хронічним банкрутом: у неї ніколи не було достатнього запасу промислових товарів для села, вона ніколи не була здатна здійснювати масштабні капіталовкладення у сільське господарство, вона поклала на самих селян утримання державних шкіл, лікарень і амбулаторій. Селянство ж мало те, що було вкрай потрібно «пролетарській державі» — продукти харчування. Сільськогосподарський податок не переріс у нормальний громадянський механізм перерозподілу ренти через його непередбачуваність, несправедливість, довільність, політизованість. Фактично продовжував діяти одвічний принцип позазаконного примусу селянина-виробника.

С.Корновенко детальними підрахунками розвінчав міф радянської пропаганди про зменшення податкового тягаря для селянства у порівнянні з дореволюційними часами⁵⁸. Він показав, що реального полегшення не відбулося — якщо врахувати непрямі податки, катастрофічне погіршення умов для отримання побічних грошових заробітків (у поміщицьких економіях, у промисловості), штучне здешевлення сільськогосподарської продукції у порівнянні з промисловими товарами, знецінення грошей, значно гірші умови сільськогосподарського виробництва, падіння врожайності, падіння продуктивності праці, погіршення енергоозброєності праці землероба. В реальних умовах 1921/22 господарського року селяни безболісно могли сплатити податок у розмірі 17% від чистого доходу або 14% від валового збору врожаю. А встановлена норма продподатку дорівнювала 20 і більше відсоткам урожаю.

Член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота за результатами інспекції південних українських губерній у червні 1922 р. встановив, що продподаткова кампанія 1921 р. зруйнувала 15% селянських господарств Миколаївської губернії; щодо Запорізької губернії висловлювалося припущення, що урожай 1921 р. не покриє і 30% потреб сільського населення, і тим не менше продподаток запекло стягувався⁵⁹.

⁵⁵ Селянська правда. — 1923. — 16 травня.

⁵⁶ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 14 зв.

⁵⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 30.

⁵⁸ Корновенко С.В. До питання прогресивності продподатку 1921 року // Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.

⁵⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 143.

Офіційно вважалося, що тягар оподаткування у 20-ті роки дорівнював 8–10% душевого доходу⁶⁰. Але тут маємо справу не з реальними, а з віртуальними показниками, коли загальна кількість стягненого податку арифметично ділилася на кількість господарств-платників і співставлялась із знов же теоретично виведеним показником валового збору врожаю. Більш прискіпливі підрахунки дозволяють стверджувати, що насправді податки у селян, які реально сплачували податок, забирали біля 30% валового збору зерна⁶¹. Це при тому, що селянам ще треба було продати частину врожаю для купівлі необхідних промислових товарів, чималу частину витратити на годівлю худоби, залишити на посів тощо.

Про те, наскільки міцно вкорінилися у практику компартійної влади методи брутального насильства, свідчить історія впровадження кинутого згори гасла «повороту обличчям до села». Всупереч пізнішим історико-пропагандистським кліше слід зазначити, що «поворот» був важким і вилився в цілу епопею внутріпартійної боротьби.

Вже відомий нам секретар Катеринославського губернського партійного комітету В. Іванов на одній з окружних партійних конференцій у листопаді 1924 р., перебуваючи в стані ейфорії від карколомного оновлення політичних гасел під патронажем групи Каменєва-Зінов'єва-Сталіна, які Іванов мав змогу спостерігати в якості делегата пленуму ЦК в Москві, — впав у транс відчайдушною відвертості і заднім числом відмежувався від гасла своєї партії і її союзників періоду 1918–1920 років — «Грабуй нагробоване!». Головною ж темою спічу секретаря губкому були зловживання 1921–1923 років⁶². При цьому відкрито визнавався факт того, що особливо страждала від сваволі саме Україна: «В РСФРР ще в травні 1919 р. не можна було командувати, а у нас це треба було пережити: воєнний період. Адміністративне свавілля, хабарництво, бюрократизм поруч із залишками воєнного комунізму, і нові «доблесті» — нарости НЕПу...»⁶³. Тим самим «відповідальний» партійний працівник номенклатури ЦК визнав, що стрижнем режиму в попередні роки були сваволя, терор, диктат партійного апарату.

Не відчувши на конференції достатнього розуміння «політичного моменту», секретар губкому в заключному слові після дискусії влаштував своїм колегам рознос, особливо не підбираючи слів. Його спровокували на відвертість, і він назвав усе своїми іменами. Секретар губкому виступав від імені ЦК (схоже, увірувавши у вічність тріумвірату Каменєва-Зінов'єва-Сталіна), він репрезентував «генеральну лінію партії», яку не всі периферійні партфункціонери ще засвоїли, і був абсолютно упевнений у непохитності своєї позиції, якою б несподіваною вона не видавалася зібранню губернського активу: «Нами були

⁶⁰ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Харьков, 1929. — С. 39.

⁶¹ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — С. 29.

⁶² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 87–88.

⁶³ Там само. — Арк. 85.

проведені обстеження, які дали нам такі результати, що я прошу вас не гудіти, тому що вони ґрунтуються на документах»⁶⁴.

Зловживання, які стали невід'ємним елементом стилю управління, секретар Катеринославського губкому кокетливо називає «художествами»; це слово, до речі, стало загальнозживаним в номенклатурних колах, особливо в усній мові. Говорячи про смертельну небезпеку наслідків політики, більше схожої на грабіжництво, наголошуючи, що з цим треба негайно і рішуче покінчити, оратор, тим не менше, залишався при глибокому переконанні, що «тоді» діяти по-іншому не було можливості: «Ставка була винятково на неможливі, і все, що було не неможливого, у нас було як від лукавого, і справа доходила до потворства... В голодні часи неможливі у нас виконували функції по частині вибивання надлишків під час продподатку... І ось через цю випадково створену ораву паразитів ми проводимо радянську політику. Далі йти нікуди... Який досі існував на працівників погляд? Що б це не був за тип, аби тільки білет в кишені був, і значить, йому можна довірити. Напакостив, його знімають і посилають в інше місце цілком безкарно. Тепер від цього треба відмовитись... Нікуди дівати неможливого, так його саджають в кооперацію, все одно як раніше боярина саджали княжити. Від цього методу треба відмовитись. Кандидата партії дівати нікуди — саджають головою в кооперацію, а з тим не враховують, що він дурний і що у нього вуха холодні. Звичайно, в таку кооперацію середняк не піде. Раніше кооперація становила розподільчий орган Наркомпроду... Коли кооперація була розподільцем Наркомпроду, то треба було саджати комуністів, — якщо вкраде, то нехай краще вкраде комуніст, ніж середняк. Тепер зовсім інша справа, тепер в кооперацію повинні бути залучені кошти населення, і ніякий середняк цьому ідіоту з холодними вухами коштів не довірить...»⁶⁵.

Визнавалося також, що безмежне свавілля розбещувало не лише окремі особистості, а й цілі організації, які звикли знаходитися на повному державному утриманні: «В часи воєнного комунізму, в часи гасла «грабуї нагробоване» ми вивчилися жити безмежно широко, і ніхто окремо досі не продумав бюджету. Товариші з легкістю, яка біс знає звідки взялася, розмірковують про те, що на 12 000 карбованців більше чи на 12 000 карбованців менше — все одно. Раніше у них такої кількості ідей не було, а тепер у них така тенденція, що, мовляв, для нас, правлячої партії такої величезної держави, становить 6000? Треба пам'ятати, що часи воєнного комунізму пройшли. Той, хто хоче отримувати [зарплати] більше 50 карбованців, розвину свої мізки і рухайся вперед. Той, хто не хоче свої мізки розвивати, — йди по шляху найменшого спротиву, займайся художествами»⁶⁶.

Одними умовляннями і роз'ясненнями обійтися не могло, система в черговий раз готова була рішуче скинути зайвий баласт, попереджав секретар губкому: «В 23-му році першим кроком Губкому була очищення конюшен, які мали місце у нас в сільській організації. Це був момент застереження для

⁶⁴ Там само. — Арк. 83.

⁶⁵ Там само. — Арк. 87.

⁶⁶ Там само. — Арк. 87, 119.

сільпрацівників. Чи звернули ви на це увагу? — дуже слабо. Ми розстріляли (!) тоді ряд комуністів з цих осередків, аж до працівників районів. Партія не жартує. Два роки тому була директива ЦК партії, що комуністи йдуть під суд нарівні з усіма громадянами, особливо за карні злочини. За цей період скільки комуністів віддано під суд? Що, уроки нікому не принесли ніякої користі?», — крив далі ставленик ЦК⁶⁷.

Делегати партійної конференції, судячи з записаних у стенограмі реплік з місць і зі стилю виступів під час дискусії, були не в захваті від сказаного керівником їхньої організації. Але знайшлися й однодумці. Один з виступаючих, Барабанов, наважився на самокритику (підступну небезпечність якої більшість з присутніх вже встигла уяснити з досвіду нещодавніх партійних дискусій): «Якщо поставити питання, що таке партія на селі... то партійці — це дуже хороші революціонери, дуже гарно будуть бити буржуїв і поміщиків, але сутність самої партії, ставлення до селянства, розуміння ідеології селянина в цілому, вони не уяснили. Тут боятися нічого, тут можна прямо говорити. У нас на селі цілковита політична безграмотність і культурна відсталість... Що це — хвороба, біда, нещастя? Так, нещастя. Як ми досі працювали на селі і що там робили? Досі ми брали з селянина, і вся робота зводилася в ту площину, щоб брати з селянина. І цей селянин-комуніст здійснював всі директиви партії, і іншої роботи не було, та й не могло бути, тому що доводилось займатися збиранням податку, розверсткою і іншими податками в епоху, коли грошовий знак знецінювався, коли треба було брати все більше і більше... В той час партія на селі не оглядалася, що буде після цього... Говорити ж, що працівники на місцях погано працюють, не можна, тому що в певний період вони свою роботу проводили правильно, але зараз від комуністичної партії вимагається інший практичний напрям... Багато хто з товаришів, які працювали в селах в 20–21–22 роках, ще недостатньо засвоїли, та й важко засвоїти, враховуючи культурну і політичну їхню відсталість...»⁶⁸.

У випадку з проголошенням політики «обличчям до села» історик має рідкісну нагоду користуватися документами того короткого часу, коли панівній політичній силі здалося, що вона списує власні борги назавжди, з минулим ось-ось буде рішуче покінчено, історія спише її гріхи, і тому система, чомусь вирішивши, що потреба в маскувальних маневрах зникла, наважується на саморозвінчання.

«Обличчям до села». Тим часом «у владі» прокидалися нові нервові імпульси. Влада відчувала, що спокій, здобутий таким способом, — це пряма дорога до краху. Безробіття, некерованість селянської економіки, безпорадність націоналізованої промисловості, інфляція, «ножиці» цін, посередні ділові якості партфункціонерів, паразитичний характер партапарату вимагали перейти від гри в союз з селянством до реальних кроків.

⁶⁷ Там само. — Арк. 114.

⁶⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 107.

Виходом повинні були стати: переведення менеджменту на принцип жорсткого бюджету, імперативна вимога до політичної компартійної номенклатури забезпечувати економічний ефект, а на селі — поворот «обличчям до села».

Діячі, трохи ближчі до «політичної кухні» Центру, вже відчували наближення перемін, свіжі вітри чергового політичного маневру. На місцях змінилася фразеологія: «працювати на ура не можна, час воєнного комунізму минув», «тепер уже беззаконня творити не можна», «безплатно нам ніхто нічого не дасть», «ми з вами, якщо хочете, проспали...»⁶⁹.

З кінця 1924 р. до середини 1927 р. взаємини селянства і компартійної влади розвивалися в дусі взаємної лояльності і продемонстрували максимально можливе співробітництво за всю історію. При всій несхожості і суперечливості цих двох сил за ці три неповних роки вони пройшли шлях інтенсивного зближення своїх політичних гасел, суспільних амбіцій, риторики. Взаємоповага, щирість, політична коректність, здатність іти на взаємні поступки, здавалось, запанували в суспільстві, а рецидиви терору, репресій, затятості, здавалось, остаточно відходили у минуле.

Над причинами такого принципового повороту у відносинах треба ще думати, адже пояснення самого партійного керівництва, занадто довірливо сприйняте істориками, в тому дусі, що все це було зроблено в ім'я розвитку демократичних принципів, союзу робітничого класу і селянства, змички міста і села, побудови соціалізму, — не витримують критики. Сьогодні просто неможливо повірити у здатність того режиму до альтруїстичних дій, здатності керуватися ідеальними мотивами тощо. Слід шукати прагматику у рішеннях влади.

Будь-які спроби скасувати надзвичайний стан на селі негайно оберталися втратою позицій правлячого режиму: ради і кооперативні органи виходили з-під контролю комуністів, життя починало йти своїм, важко передбачуваним шляхом.

Суто фіскальні реформи, поступки тільки у фіскальних схемах повного результату не давали, ідея планово регульованої економіки зривалася, буксувала, запроваджені бюджети як форма стабільного і цивілізованого регулювання суспільством провалювалися, кінці з кінцями не зводилися, наростало невдоволення робітничої маси перебоями у постачанні товарами і продовольством, безробіттям, житловою скрутою — все це створювало занадто тривожне внутрішнє напруження перед обличчям ворожого оточення, яке демонструвало намір розпочати тиск на країну тоталітарного комуністичного експерименту.

Ініціатором повороту у взаєминах партії і селянства стала сама правляча партія. Не зовсім зрозуміло, але виразно очевидно з осені 1924 р. розпочалася потужна кампанія чистки, якщо не сказати, шельмування і нищення сільських партійних організацій — сільських партосередків і райкомів.

Комуністи — це теж селяни... Несумісність селянської праці з партійною діяльністю була загальновідомою істиною, загальним місцем у висновках, зауваженнях, висловлюваннях партфункціонерів. Індивідуальне господарство не

⁶⁹ Там само. — Спр. 136. — Арк. 7, 8

залишало сил для ідеологічної казуїстики та організаційних умовностей, якими густо обросла компартія.

В перехідний період від «воєнного комунізму» до непу, протягом 1921–1923 рр., тримався жорсткий курс на максимальне очищення побуту і свідомості сільських партійців від будь-якої власності і «хозобрастанія».

Циркуляр ЦК КП(б)У від 16 січня 1923 р. «у розвиток постанови XI з'їзду РКП(б)» орієнтував сільські партійні осередки на забезпечення вступу сільських комуністів до колективних господарств — комун і ін. Донецький губком, перепроваджуючи настанову ЦК окружкомам, попереджав, що ця справа не з легких: «У даний час в доповідях повіткомів констатуються факти небажання сількомуністів підкорятися даній постанові XI з'їзду, і навіть закінчується виходом з партії...»⁷⁰.

Заслухавши звіт про роботу Хортицького райкому партії, Запорізький округком 28 квітня 1923 р. ухвалив: «...д) Негайно закінчити ліквідацію індивідуальних господарств комуністів і вхідження їх в колгоспи, проявивши необхідну твердість»⁷¹.

Уповноважений Катеринославської партійної губернської комісії Гончаров у квітні 1924 р., доповідаючи про стан партійної дисципліни, вдався до пояснення причин виходу з партії, які мали місце переважно на селі: «Решта товаришів, які подали заяви про вихід, живуть на селі, де їх індивідуальне господарство психологічно відриває від партії. Їм господарство не дає можливості виконувати партобов'язки, підкорятися дисципліні, і партія тільки зв'язує їх»⁷². У цьому специфічно партійному поясненні міститься і частка об'єктивної істини: селянин за самою суттю свого соціального ества мало придатний для політичної діяльності. Ритм політики — міський: щоденний, регулярний, безперервний, — а ритм життя селянина — сезонний: смуги дозвілля змінюються провалами страдного цейтноту, коли селянин повністю виключений з громадського життя. Це розуміли і безпартійні селяни. В окремих селах, як наприклад в селі Андріївці на Запоріжжі, було зафіксовано розуміння селянами небажаності сполучати господарську і політичну діяльність: «А чи можна комуністу хазяйнувати?»; «Треба ходити на зібрання, а тут робота, часу немає»; «А чи не турнуть від хазяйства і десь пошлють?». Також малися і цивілізаційні перешкоди: «Я б пішов у партію — а як [тоді при цьому] у церкву ходити?»⁷³.

У вересні 1925 р. Запорізький окружний відділ партійної комісії і робітничо-селянської інспекції на своєму засіданні одним з планових питань розглянув результат обстеження господарства одного з сільських комуністів. Було встановлено, що його господарство ведеться культурними методами і розвивається, а господар користується авторитетом у односельчан, але в той же час парткомісія ухвалила: «...За рахунок посилення господарства послаблюється зв'язок

⁷⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1439. — Арк. 170.

⁷¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 1. — Арк. 5.

⁷² Там само. — Спр. 136. — Арк. 83.

⁷³ Там само. — Спр. 173. — Арк. 274.

з партосередком... товариш... останнім часом газет не випикує і не читає і відстає від життя... в момент весняних, літніх і осінніх робіт партосередок дає товаришу... [партійну роботу] однаково, яка відбивається на неправильному веденні його господарства, в силу чого з боку сімейства чиниться тиск щодо виходу його з партії...»⁷⁴.

Але життя показало, що партійні комітети даремно тривожилися з приводу перспективи «хозобрастання»: у специфічному середовищі сільських комуністів господарювання було справою далеко не пріоритетною. За даними ЦК КП(б)У станом на 1 травня 1925 р., в сільських партосередках лише 25% комуністів були безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським виробництвом⁷⁵.

Чернігівський губком партії у 1925 р. спеціально обстежив комуністів, які займалися сільським господарством: 25% з них не мали власних домівок, 13% зовсім закинули своє господарство, а в цілому 45% комуністів-господарів вважалися такими, господарства яких були далекими від взірця і не могли служити прикладом для навколишніх селян⁷⁶.

Але в розпал кампанії «повороту обличчям до села» тональність принципів помінялась: вмиле господарювання стало заохочуватись, шельмування «селянських» нахилів у партійців припинилося, і в такій атмосфері стала можливою спокійна розмова про сполучення партійної ідейності з господарською рутинною. Розуміння специфіки селянського способу життя стало загальним місцем. Відносно низька політична активність сільських комуністів стала трактуватися не як «хворобливе явище», а як об'єктивна специфіка сільського побуту. Так, інструкція ЦКК ВКП(б) «Про порядок проведення сільських партійних організацій» від 27 листопада 1925 р., націлюючи на жорстку ревізію боекдатності і авторитетності сільських комуністів, разом з тим застерігала: «Перевірочні комісії повинні враховувати обстановку і місцеві умови, в яких доводиться працювати сільським комуністам. Особливо обережно необхідно підходити до товаришів, які працюють в сільському господарстві (особливо до батраків і бідняків), де умови не дозволяють в окремі періоди виконувати всі партобов'язки... Необхідно правильно зрозуміти питання про господарське обростання сільських комуністів. Піднесення свого господарства власною працею і без експлуатації найманої праці не повинно розглядатися як неприпустиме госпобростання, оскільки ця робота дуже важлива і необхідна і є показовою для решти селянської маси»⁷⁷.

Комуністи на селі користувалися мізерним авторитетом: таким був підсумок боротьби за владу над селом протягом 1920–1923 рр.. В аналітичному огляді сільських парторганізацій КП(б)У за липень 1926 р. зазначалося: «У висновках обстеження 17 окрпарткомів, які охоплювали в середньому 70–80 партосередків, тільки в чотирьох випадках відзначається наявність авторитету осередка як політичної організації. Досі спостерігається ще в багатьох місцях замкнутість

⁷⁴ Там само. — Спр. 245. — Арк. 18.

⁷⁵ Там само. — Спр. 239. — Арк. 119.

⁷⁶ Там само. — Спр. 239. — Арк. 122.

⁷⁷ Там само. — Спр. 240. — Арк. 27 зв.

партійних осередків, відірваність від широких селянських мас і слабе керівництво громадськими організаціями на селі». Також зазначалося: якщо комуністи на селі і користуються авторитетом, то як окремі індивідуальності, а не як парторганізація⁷⁸.

Уповноважений інструктор Катеринославського губкому в с. Андріївці Запорізького округу в червні 1925 р. виявив особливість у ставленні селян до компартії, виявлену і в інших місцях (це стало загальним явищем: лояльне ставлення до партії як такої собі трансценденції і гостре несприйняття місцевих комуністів та їхніх дій. «Партія» в селянській уяві — то щось надреальне і не до кінця розгадане, недосяжне; за висловом інструктора, «все ж партія — це щось невизначене і загадкове». Селяни висувають до партії високі вимоги, оскільки вона є правлячою: «Вона все знає, все може, і тому повинна зробити». Зокрема, селяни незадоволені політикою хлібних цін, якої дотримується партія. Комуністи ж — це щось інше, ніж «партія», це негідники і дармоїди: «Комуністи хочуть запрягти й орати на нас»; «Як партійний добре робе, то привітствують його, але таких мало, є більш [таких], що позалазили, що по людях їздять, а самі нічого з партією на мають»; «Ми нічого [проти] не маєм, пришліть хороших працівників, тільки не таких, що меншовиками ругають і кооперацію у нас з'їли». Були й категоричні відгуки, категоричне несприйняття, яке інструктор поспішив приписати «куркулям»: «Нам партійні не потрібні, бо вони розкол роблять, ділять село, а ми всі однакові». Ходило і таке визначення, що комуністи — це «нові поміщики». «В партію селянину вступити так само важко, як у старі часи в дворянство», — говорили на безпартійних конференціях 1925 р.⁷⁹ «Компартія захищає тільки свої кармани і інтереси...»⁸⁰.

З одного боку, спосіб життя і погляди сільських комуністів давали підстави селянам дивитися на них не інакше як на диваків і зайд, а з іншого боку, їх було занадто мало, щоб претендувати на роль впливової сили. За даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У, на початок 1922 р. по Україні було 1923 партійних осередків з 11 938 сільських комуністів, у 1925 р. — відповідно 1556 і 18 107, у 1927 р. — 1979 і 39 207⁸¹. У 1925 р. один сільський партосередок припадав на 6 сільрад, у 1927 р. — на 4 сільради⁸².

Питома вага комуністів серед членів сільрад становила: 1926 р. — 6,9%, 1927 р. — 9%, 1929 р. — 10,7%. Більшого досягти було неможливо з огляду на малочисельність партосередків на селі: у 1926 р. було переобрано 10 366 сільрад, а сільських партосередків малося 1836; членами сільрад обрано 244 781 осіб, а сільських комуністів нараховувалося 32 161⁸³; це значить, що якби всі комуністи поголовно пройшли до сільрад, то там вони становили б не більше 13%. А ось керівництво сільрадами невпинно збиралося в руках комуністів:

⁷⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 8–10. — С. 35.

⁷⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 114.

⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 13.

⁸¹ Там само. — Спр. 2112. — Арк. 3; Спр. 2440. — Арк. 1.

⁸² Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 6.

⁸³ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Харків, 1926. — С. XVI; Известия ЦК КП(б). — 1927. — № 6–7. — С. 6.

серед голів сільрад вони у 1926 р. становили 17,8%, у 1927 р. — 22,8% і в 1929 р. — 33,5%⁸⁴.

Але головною бідою були особисті якості сільських комуністів. З міст на село комуністи попадали лише в порядку партійної дисципліни — в ході так званих «перекидань». Отже, партійний прошарок на селі рекрутувався переважно з «місцевого контингенту». У результаті сільські комуністи не відрізнялися якось особливо від решти населення ні рівнем культури, ні ментальністю.

Системність «хворобливих явищ» в сільських парторганізаціях підтверджувалася тим фактом, що ніхто не міг запропонувати ефективного способу посилення боєздатності сільських партосередків. Навіть відрядження на село «якісних» кадрів з міст не давав позитивного результату. Все закінчувалося тим, що, як визнав Донецький губком, боротьба з «хворобливими явищами» «проводиться слабо і зводиться, в більшості випадків, до перекидання завинилих комуністів в інше село»⁸⁵.

Поширена практика відрядження на село міських комуністів мала неоднозначні для партії наслідки. В огляді Л. Мар'ясіна від 1 липня 1925 р. зазначалося: «...Значний процент присланих з міста секретарів-робітників і взагалі прийшлих нерідко, особливо при недостатній підготовленості до роботи в умовах села і незнання сільської обстановки, також приводять до негативних наслідків. Донецький губком повідомляє, що вказані товариші в своїй практичній роботі в більшості не можуть охопити всі галузі партроботи на селі, з якою мало знайомі, переносять туди автоматично методи роботи виробничого осередку, виявляють невмілий підхід до селянства (командування, брутальне поводження и т. ін.) і в цілому слабо керують сільськими організаціями»⁸⁶.

На нараді секретарів партійного активу 6 жовтня 1925 р. секретар Запорізького окружкому П.Котельников висловив думку, що насичення сільських парторганізацій працівниками з міст справи не врятує: «Тепер про посилку працівників на село... В минулому році були послані в кількості 194 чол., і вони розклали наші сільські організації. І зараз користі не буде, якщо дати більше; треба послати тих товаришів, які справді знають село... Районним парткомітетам слід зараз же поставити питання про підготовку сільських хороших працівників. Цим питанням треба серйозно зайнятися і не чекати від нас, що будемо посилати товаришів, адже вони не робляться і в нас...»⁸⁷.

При першій-ліпшій нагоді комуністи-городяни, яких зла доля закинула на село, намагалися втекти назад до міської цивілізації. Секретар Запорізького окружкому С.Козлов у своїй політдоповіді за вересень-жовтень 1923 р. серед найчастіших проявів партійної недисциплінованості і порушення «кометики» називає небажання «піти на нижчеоплачувану посаду в район і особливо на село

⁸⁴ Статистика України. — № 172: Перевибори Рад України та Молдавської автономної соціалістичної радянської республіки в 1928–29 р. — Харків, 1929. — С. IX.

⁸⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 107.

⁸⁶ Там само. — Арк. 122.

⁸⁷ Там само. — Спр. 286. — Арк. 23.

і неприпустиме судження про різницю в заробітній платі»⁸⁸. Що це було стійке явище, яке становило головний біль окружному начальству, підтверджується поверненням до цієї ж теми у грудні 1923 р., у звіті Запорізького окружкому: «У зв'язку з тим, що при таких умовах, які зараз на селі маються (погане матеріальне забезпечення і сильне перевантаження), у товаришів, що працюють там, є тенденція «вирватись у місто», як висловлюються сільпрацівники»⁸⁹.

Визнання катастрофічного матеріального становища сільських комуністів, людей здебільшого «при посадах», стало загальним місцем у різних звітах і виступах. Цей факт, зокрема, зафіксував протокол 6-ї партконференції Запорізького повіту 10–11 березня 1923 р.: «Тов. Кравченко: говорить про чвари... відзначає важке становище сільських комуністів, які не отримують жалування по кілька місяців. Це змушує їх входити у заборгованість, потім ставати хабарниками і шахраями»⁹⁰.

На цій же конференції уповноважений Катеринославської губернської партійної контрольної комісії Гончаров серед негараздів неписької доби відзначив і таке: «...Вплив непу на селі виявляється в наступному: сильно розвивається пияцтво, яким куркульський елемент прагне розкласти членів партії, влаштовуючи для цієї цілі часті пирушки, випивки і втягують їх у всілякі злочини. Прагнення до власності у сільських комуністів дуже велике. Досі маються серед них такі, що ще не вступили в колектив і живуть своїм індивідуальним господарством. Непомітно для самих себе такі комуністи починають окуркулюватись і при найменшому натиску з боку партії подають заяву про вихід х її лав, мотивуючи це незгодою з непом...»⁹¹.

Протягом 1920–1924 рр. компартійна влада не мала можливості взяти сільських комуністів на пристойне утримання, але при цьому косилася на їх «непролетарську» поведінку. З приводу звіту про роботу Гуляйпільського партійного комітету у травні 1923 р. колегія організаційно-інструкторського відділу Запорізького окружкому винесла резолюцію: «Перевірити ліквідацію індивідуальних господарств комуністами, а якщо з'ясується неліквідація таких, поставити негайно і рішуче питання: або партія, або індивідуальне господарство». Аналогічні вказівки були дані керівництву Василівського, Запорізького, Малолукашівського, Покровського і Томаківського районів»⁹².

У важкі 1921–1923 рр. наявних ресурсів не вистачало, щоб можна було забезпечити добробут сільських активістів. Проте поступово дійшла черга і до них. Так, у вересні 1925 р. Запорізький окружком розглядає питання про те, щоб «узяти на утримання партійного бюджету секретарів сільосередків»⁹³.

В середині 20-х років відбуваються деякі суттєві зміни у ставленні системи до сільських комуністів. По-перше, комуністів, які знаходились на ключових

⁸⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 99.

⁸⁹ Там само. — Спр. 43а. — Арк. 53.

⁹⁰ Там само. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 7.

⁹¹ Там само. — Арк. 8–10.

⁹² Там само. — Спр. 35. — Арк. 20, 27, 29, 34, 44, 49, 57.

⁹³ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 5. — Арк. 199.

посадах, було взято на грошове утримання. Це стосувалося в першу чергу секретарів сільських партосередків і голів комнезамів. Співробітникам райкомів і іншим функціонерам районного масштабу зарплати були суттєво підвищені. По-друге, тепер від сільських комуністів, на відміну від попередніх років, зажадали, щоб вони не тільки господарювали на землі, а й показували навколишньому селянству, як треба культурно і продуктивно вести господарство: індивідуальне чи колективне. І знову сільські комуністи стали об'єктом нарікань: з'ясувалося, що більшість з них, якщо й мали земельний наділ, то здавали його, як правило, в оренду, а господарями вони були нікудишніми.

Як змушений був визнати секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич, в 1925 р. пересічно в кожному сільському осередку від 70 до 90% його складу становили посадові особи (виборні і призначувані) села та волості. Комуністи, які б мали своє господарство та брали безпосередню участь у громадській роботі, не склали й третини всіх комуністів, включаючи й тих, які входили до комун або працювали в радгоспах⁹⁴. Зрозуміло, що такий контингент не міг бути лідером на селі.

Делегати партконференції Катеринославської губернії у листопаді 1924 р. визнавали: «Комуністи на селі безграмотні, і весь актив — всього лише п'ять чоловік на район у 128 населених пунктах. Спробуйте тут діяти переконаннями, а не командуванням. Природно, що один комуніст на селі переконати селянина як слід і діяти для користі радвлди не може, і йде не шляхом переконання, а наказу. Це не вина партійних органів, а це є загальне нещастя комуністичної партії»⁹⁵.

Процес реанімування сільської частини партії пішов далі рутинної кампанії, він набув вигляду шокової терапії. Події розгорталися так, як ніби згори була дана команда відкрити «вогонь по штабах». Влітку 1925 р. прокотилася хвиля сердитих перевірок на селі. Кампанія супроводжувалася серйозними інструктивними вказівками. 26 червня 1925 р. вийшла постанова ЦК РКП(б) «Про порядок проведення перевірки сільських партійних організацій»⁹⁶. Вона була доповнена відповідною інструкцією ЦКК ВКП(б) від 27 листопада 1925 р.⁹⁷ і продубльована циркуляром ЦК КП(б)У «Про перевірку сільських осередків КП(б)У» у березні 1926 р.⁹⁸ Попереджалося, що матеріали перевірок обов'язково мали надсилатися в центральні партійні органи.

Відповідно до інструкцій ЦК по селах була проведена серія прискіпливих обстежень, завданням яких, складається враження, було підготувати жорсткі організаційні рішення. Ще зовсім недавно — у 1923–1924 рр. сільські комуністи хоч і критикувалися безперервно за їх нікчемні як політичні, так і організаційні якості, але при цьому переважав відтінок співчуття і моральної підтримки:

⁹⁴ *Хатаєвич М.* О состоянии и работе партийных ячеек в деревне // Большевик. — 1926. — № 3–4 (19–20). — С. 74–75.

⁹⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 92.

⁹⁶ Там само. — Спр. 239. — Арк. 58.

⁹⁷ Там само. — Спр. 240. — Арк. 27.

⁹⁸ Там само. — Арк. 33.

мовляв, діяти вони змушені в умовах пекельного дрібнобуржуазного оточення, а партійне жалування у них мізерне. І ось предметом пильної уваги стали не окремі комуністи, а цілі партійні організації.

З кінця 1924 р. неефективність сільських партійних організацій стає воістину притчею во язицех. На партійній конференції Катеринославської губернії ще в листопаді 1924 р. була повідомлена думка ЦК ВКП(б) про вкрай незадовільний стан сільських парторганізацій: «ЦК відзначив про стан парторганізацій на селі, що там або немає розрізнення між осередком і рештою населення, або відзначається абсолютна замкнутість осередка від решти населення, і вона являє собою відсоблений гурток»⁹⁹.

У звіті Запорізького ОПК за жовтень–грудень 1925 р. зазначалося, що незадоволення комуністами вчувається в таких запитаннях селян: «Скільки шахраїв у Радапараті партійних і скільки — безпартійних?»¹⁰⁰.

Інструктор Катеринославського губкому О. Волкович в ході обстеження с. Андріївки зібрав велику кількість «матеріалів» щодо місцевих комуністів, «які характеризують більшість з них досить негативно»¹⁰¹.

На черговій Запорізькій окружній партконференції (березень 1925 р.) секретар Катеринославського губкому партії окреслював ситуацію на селі в тоні, заданому в попередньому 1924 році його попередником В. Івановим: «...На селі ми бачимо цілу низку різних художеств, про які вам відомо... Виїжджала сотня [інструкторів], яка за складом, не вся, можливо, підходила, але все ж таки привезла цікавий багатий матеріал, маю обмовитися, що цей матеріал не опрацьований остаточно Губкомом, але на підставі даного матеріалу виявляється характерна картина... Ви самі знаєте, що зараз іде смуга зловживань: аванси беруть комуністи і розорюють кооперацію... Селяни не йдуть в кооперацію, тому що говорять, що комуністи грабують кооперацію... сотня виявила масу зловживань [з боку] голів райвиків, сільрад...»¹⁰².

Справді, в архіві Запорізького окружкому відклався «цікавий багатий матеріал», який дав підставу до різких висновків. Щодо окремих сільських партосередків Балківського району комісія була категоричною¹⁰³:

Михайло-Лукашівський партосередок: «...Члени осередку партійним жителям мало цікавляться. Питанням місцевого значення осередком приділялось мало уваги... Політичний рівень осередку низький... Осередок досі на роботу Сільради і кооперативно-громадських організацій жодної уваги не звертав... Авторитетом осередок зовсім не користується серед селянства...».

Любомирівський осередок: «...Роботи осередок ніякої не проводить... Дисципліни в осередку зовсім немає... Є випадки випивки членами осередку, особливо відзначається сам секретар осередку, за словами комсомольців, він

⁹⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 84.

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 328. — Арк. 5.

¹⁰¹ Там само. — Спр. 173. — Арк. 242.

¹⁰² Там само. — Спр. 247. — Арк. 42, 46.

¹⁰³ Там само. — Спр. 167. — Арк. 72–73, 80, 89, 94.

дуже рідко буває тверезим... Голова осередку на місці не живе, а працює в М. Лукашевому в кооперації, головою правління...».

Благовіщенський осередок: «Авторитет підірваний нескінченними чварами і цькуваннями між членами. Зв'язку з селянством немає, актив села не виявлений, дисципліна поміж членів відсутня... Вибори до Ради пройшли під гаслом «Раніш були ви, а тепер ми» (слова середняка і заможного) — кандидатури осередку були провалені».

Дніпровський осередок: «...Осередок працює слабо... Осередок авторитетом не користується серед селян. Пояснюється це тим, що комуністи, які раніше працювали там, дискредитували, здійснили розтрату в кооперації — пияцтво...».

Балківський осередок: «Зв'язку з селянством не має... Тяги в партію немає. На виборах Ради кандидатури осередку були провалені».

Одним з наслідків слабкості парторганізації Балківського району стали винятково низькі показники, досягнуті на перевиборах рад: у 1925 р. з 57 комуністів Балківського району до рад було обрано 7 чол., а з 213 комсомольців — 6.

На нараді секретарів партійного активу 6 жовтня 1925 р. секретар Запорізького окружного П.Котельников, маючи вже результати вибіркового перевірок, говорив про сільських комуністів: «На селі ніхто не вчиться, ніхто не прагне виправити свої недоліки. Становище надто загрозливе, щоб не звертати на нього увагу. Треба змусити вчитися і працювати...»¹⁰⁴.

Підсумком «бурі і натиску» на сільські парторганізації стали аналітичні матеріали, складені апаратом ЦК КП(б)У — інформаційний лист інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У «Підсумки тримісячної роботи на селі», розісланий у серпні 1925 р.; аналітична записка на 19 сторінках «Політичний стан села», складена заступником завідуючого інформаційно-статистичним відділом Сазоновим у грудні 1925 р. і розіслана у регіони під грифом «Строго секретно»; «Огляд стану сільпарторганізацій в УСРР на 1 липня 1925 р.», складений завідуючим інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У Л. Мар'ясином¹⁰⁵. Їхню тональність повторюють «Інформаційні бюлетені» ЦК КП(б)У за 1925 р., складені за інформаційними звітами окружних партійних комітетів. В них у калейдоскопічній формі зібрані повідомлення з округів і проведені ті ж тези: неавторитетність, недієздатність сільських парторганізацій.

Звичайно ж, у цих секретних оглядах традиційно довга черга прокльонів і звинувачень дісталася постійним персонажам компартійних страшилок — «контрреволюційним елементам і антирадянським угрупованням», а конкретніше куркульству (начебто тільки воно вимагало перетворення безпартійних селянських конференцій в законодавчі з'їзди, передачі селянству верховенства у державі як переважній більшості, оформлення селянської спілки), а також «сільській антирадянській інтелігенції», «шовіністично налаштованій інтелігенції», «петлюрівському елементу», «колишнім людям». Тим самим навіювалося враження, що вони і тільки вони поширюють таке тлумачення «нового курсу

¹⁰⁴ Там само. — Спр. 286. — Арк. 22.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 239. — Арк. 107–128.

партії на селі»: «Побачила радвлада, що з голотою нічого не вийде, а тому й курс своєї політики змінила в бік заможного селянина, повертаючи йому свободу слова й т. інш. Зараз нема вже кулака, нема класового розподілу на бідних та багатих, тепер усі рівні». Усі ці «контрреволюційні і куркульські елементи» «вміло використовують» «ряд моментів» «для налаштування селян проти радянської влади»¹⁰⁶.

Але крім звичної ідеологічної риторики інформаційні огляди ЦК містили й дещо нове — тверезе розуміння політичної кризи влади на селі.

Аналітик ЦК Сазонов перш за все малює картину тектонічних рухів на селі. З одного боку, селяни швидко нарощують свою господарську потужність і демонструють небачену підприємливість: «будуються нові будинки, ремонтуються старі, приводиться в порядок реманент», «село охоплене небувалою жагою нагромадження», «трактор сьогодні володар дум на селі», — цими та іншими зворотами, взятими зі звітів та повідомлень окружних партійних комітетів, передано нову соціальну реальність на селі. Поліпшенню ставлення селян до влади, на переконання аналітика ЦК, радикально вплинули зниження тяжкості єдиного сільськогосподарського податку, передача в користування сільських громад лісів, видача насінневої позички, а також заходи щодо обмеження адміністративного свавілля, хабарництва, розтрат і інших «хворобливих явищ нашого низового апарату». З невідомим задоволенням Сазонов відзначає, що селянство прийняло нову владу, звиклося з думкою, що вона — надовго, і наводить слова, зафіксовані в різних селах: «Тепер ми знаємо, що Радянська влада наша»¹⁰⁷.

Причому, левову частку заслуг автор (Сазонов) віддає центральному керівництву, постійно повторюючи, що ставлення селян до центральної влади і до влади місцевої докорінним чином різниться: «Стосовно ставлення селянства до партії, то тут, як загальне явище, незважаючи на недоліки в роботі низових парторганів, помічається, що партія в цілому користується надзвичайно високим авторитетом серед селянства, і в їх розумінні [центральный апарат] не пов'язується, а, навпаки, протиставляється місцевим комосередкам». Але аналітику Сазонову відомі також випадки, коли гнилий імідж місцевих комуністів кидав тінь на всю партію: «Під впливом прикладів місцевих комуністів... селянство в поодиноких випадках висловлює невдоволення партії і окремим її постановам. Так, наприклад, в Богданівському районі Павлоградського округу на минулих безпартійних конференціях селяни говорили: «Селянству при комуністах завжди буде погано, оскільки комуністи не розуміють селянського життя». В Казанському районі Криворізького округу селяни в розмовах часто говорять, що комуністи нічим не відрізняються від колишніх поміщиків і капіталістів, і що раніше вони давали обіцянки лише для того, щоб заманити селянство»¹⁰⁸.

Туди ж хилить «Інформбюлетень ЦК КП(б)У» № 37 (вересень 1925 р.): «Коли побалакаєш з селянином, то почувеш: радвлада гарна, хоче поліпшити стан

¹⁰⁶ Там само. — Спр. 333. — Арк. 173.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 166.

¹⁰⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 167.

селянства, але місцева районова чи, тим паче, сільська влада не хоче увійти в положення селянина та робить по-своєму»¹⁰⁹.

Відповідальні партійні працівники в Україні, звітуючи нагору, у даному разі поводитися як прикажчики перед своїми панами: боялися визнати, що у помістях, економіях під їхнім управлінням розвелися непорядки, і вони, прикажчики, нездатні втримати ситуацію під контролем.

На всі заставки у 1925–1926 рр. повторювалося твердження: селянство вітає, шанує, поважає центральну владу, партію в цілому і зневажає місцеве керівництво, адміністративне і особливо партійне. Так стверджується в аналітичній записці ЦК «Політичний стан села» від 31 грудня 1925 р. («особливо високим на селі є авторитет Центральної влади»¹¹⁰). Та ж думка проводиться в інформаційному листі ЦК «Підсумки трирічної роботи на селі»: «Незадоволення, яке все ж має місце на селі, спрямоване не проти Радянської влади, а проти окремих її представників, які практикують свавілля і зловживають владою... Партія і Ленін — одне, місцеві комуністи — інше. Майже всі доповіді відзначають неавторитетність місцевих парторганізацій... У селян міцно сидить уявлення про те, що комуністи — [це] перш за все начальство...». А у Вереміївському районі Золотоніського округу зафіксоване і більш радикальне ставлення: «У селян усталився погляд, що партія і народ — два ворожих табори»¹¹¹.

Отже, теза про розрізнення селянством конструктивного Центру і ганебної периферії у 1924–1926 рр. набула значного поширення в партійному дискурсі. Вона могла бути переконливою тільки для її авторів. Водночас її поширення було показовим, воно викликає наступні інтерпретації:

1. Партійний апарат знизу догори і згори донизу був укомплектований людьми без почуття гумору, які були здатні самі повірити у ті нісенітниці, якими годували «широкі маси».

2. Селяни (принаймні їх частина) були настільки обмежені і політично недосвідчені, що були здатні повірити в те фантастичне припущення, що «художества» (згідно з лексиконом самих партійних органів) місцевих функціонерів могли народитися самі собою, без волі і відома вищої влади.

3. Селяни справді говорили такі дивні речі, але думали при цьому інше. Вони чудово розуміли нерозривний зв'язок між місцевою і центральною владою, але в спілкуванні з представниками останньої трималися примирливого тону, еклетично-компромісної фігури думки — залишається лише здогадуватися, з якої причини: чи то через свою вроджену делікатність, чи то через класичну архетипну незбувну селянську хитрість (як замітник дипломатії), чи то через стару звичку не заводитися з великою Владою... Селяни-дипломати зі своєї вродженої хитруватості робили ці суперечливі заяви, а партійні функціонери — «уповноважені», «відповідальні» — охоче їх тиражували у своїх звітах і оглядах, бо це була чудова нагода убити двох зайців: і бути об'єктивним у своїх «сигналах» про неблагополуччя, і не перевершити свої повноваження в

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 59.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 166.

¹¹¹ Там само. — Спр. 131. — Арк. 86–86 зв.

критиці центральної влади, яка була недоторканною для будь-кого в тій країні, а для партфункціонерів — найбільше.

4. Протиставлялась не місцева влада і вища влада, а реалізація влади і загальні декларації від імені влади, джерелом яких, звісно, був Центр. Отже, «радянська влада», «центральна влада» в селянському дискурсі виступали як конституційний проект, а не як реальний партійно-радянський апарат. Селяни вітали не діяльність центральних владних структур, бо вони про них мало що знали, а загальні гасла, які інтенсивно тиражувалися газетами і усною пропагандою, такі як «змичка», «союз робітничого класу і селянства», «пожвавлення Рад», «формування селянського активу», «втягнення селян від сохи в партію» тощо.

Але в нашому розпорядженні є не тільки такі «мудрі», дипломатичні судження, як в інформзведеннях ЦК. Були і відвертіші, категоричніші зізнання. Як показав огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК від 1 липня 1925 р., та частина сільських партійців, яка без ентузіазму сприйняла генеральне гасло «пожвавлення рад», свою бездіяльність пояснювала марністю сподівань на середняка як союзника та нову опору влади, наголошуючи на тому, що: «більшість середняків не радянська», «середняцтво не брало участі в боротьбі за радянську владу», «Комуністична партія захищає бідноту і тому повинна цікавитися тільки біднотою»¹¹².

В офіційних матеріалах для внутріпартійного користування наводяться приклади присутності неабиякого заряду скепсису в позиції селянства. Оскільки іншого способу почути селянський голос, як тільки через виклад і цитування представниками влади, то доводиться буквально виколупувати репліки селян з офіційних зведень: «Що ж, в газетах гарно пишуть, якби так робилось, то можна було б гарно жити, та тільки у нас цього не буде, не такі у нас порядки»¹¹³.

Місцеві кадри не здатні виконати політичний маневр «повороту влади обличчям до села» — такий висновок окружних властей, які протягом другої половини 1924 р. і увесь 1925 р. заповзято моніторили сільські організації. Із звіту Запорізького ОПК за квітень–червень 1925 р.: «До курсу партії «Обличчям до села» партійці села ставляться розгублено. Причина цьому та, що селянство в значній частині політично виросло на голову вище наших сільських партійців — це з одного боку, а з іншого — що у нас на селі ще багато партійців, які не відвикли від адміністрування і «художеств» (чого селянство більше терпіти не бажає). Життям села партійці займаються мало. Питання сільського господарства в роботі організацій займали незначне місце. Завдяки цьому селянство на багатьох партійців дивляться як на осіб, що вміють командувати, але не вміють управляти сільським господарством. Подібне становище поставило перед Окружкомом гостро питання про необхідність зміцнення села сильними працівниками, для чого намічено цілий ряд відповідальних працівників до

¹¹² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 111.

¹¹³ Там само. — Спр. 333. — Арк. 166 зв.

перекидання (частина з них вже перекинута), але тих сил, якими володіє округ, для зміцнення — недостатньо»¹¹⁴.

Крім того, за доби «воєнного комунізму», а вона в українських умовах охопила 1919–1923 роки, сільські комуністи встигли сформуватися ментально, їх ділові якості формувалися «монокультурно», вони привчилися звично виконувати лише нехитрий набір репресивних дій, і перебудовуватися їм вже коштувало занадто великих зусиль.

Уповноважений Катеринославського губкому О. Волкович від комуністів села Андріївки Запорізького округу чув такі заяви у червні 1925 р., що їх «перевертало всередині, коли читали промову Бухаріна про те, що ми не зацікавлені посилювати класову боротьбу на селі»¹¹⁵.

«Селянський табір» мав у своїх лавах і неселянський «елемент» — всіляких «колишніх» (священиків, дворян, вчителів). Досить швидко на арені з'явилася і цілком нова оригінальна група — прикмета часу — як їх можна назвати, «нові колишні». Це, наприклад, колишні комуністи. В с. Андріївці Запорізького округу в 1925 р. інструктор Катеринославського губкому таких «колишніх членів партії» виявив 4 особи: двоє вийшли з партії у 1921 р. «на ґрунті хвороби і розчарування», одного вигнали з партії за розтрати на різних посадах, а ще один подав оригінальний приклад того, як антинародне виродження компартійного режиму породжувало проблему «зайвої людини», які мутації відбуваються в суспільстві, спрямованому у безвихідь: «Четвертий вичищений в 21 році, в цілому за «червоний бандитизм», нині сількор, керівник групи, протягом півроку боровся проти командування, нажиму і неподобств членів партії. Боротьбу вів енергійно під гаслом захисту політики компартії «обличчям до села» і в зв'язку з тим, що осередок, борючись з ним і його впливом, продовжував старі методи гострого тиску, грубощів і командування; ініціатива в справі проведення гасла «обличчям до села» була в руках цього сількора, осередок же на ділі боровся проти проведення політики партії, чим втратив авторитет до себе. Сількор же на цій справі завоював великий вплив, обраний головою споживкооперації і на місці старого голови-комуніста (секретаря осередку), який розвалив кооперацію і заліз у борги, зумів її добре поставити на ноги і просунути. Боротьба була організованою, група змовлялася, мала певну дисципліну, давала завдання щодо розвінчування, причому прагнення будь-що дискредитувати партосередок і стати на його місце було, вочевидь, не останнім міркуванням»¹¹⁶.

У преамбулі постанови секретаріату ЦК КП(б)У «Про результати відрядження відповідальних працівників на село» (1925 р.) давалася категорична, без зайвої дипломатії і традиційної обережності, оцінка: «Парторганізації районів, як загальний стан, слабкі, малочисельні, політзнання низькі, число членів організацій, що безпосередньо працюють в сільському господарстві, мізерне. Старі методи ще не викорінені і, за наявності розуміння членами парторга-

¹¹⁴ Там само. — Спр. 331. — Арк. 7.

¹¹⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 272.

¹¹⁶ Там само. — Арк. 273.

нізацій політики партії на селі, вони все ж по інерції продовжують свою дію. При такому стані, політичне життя району йде самоплином, парторганізації не завжди попереду»¹¹⁷. Постанова містила 23 пункти завдань щодо подолання окресленої тривожної для влади тенденції.

На окрему розмову заслуговує з'ясування того, що слід розуміти під «одиничними випадками», «окремими випадками», тим, що траплялося «нерідко», «подекуди» і т. ін. Важко чекати від партфункціонера високого рангу, щоб він замахнувся на визнання хибності усієї системи. Його нотатки адресовані вищому партійному керівництву, яке неодноразово демонструвало нетерпимість до принципової критики; щойно закінчився погром прихильників троцькістської платформи, і назрівала кампанія проти «нової опозиції». Видавати реальні, категоричні, влучні, грікі для влади, безпощадні щодо влади опозиційні рухи та висловлювання, — видавати все це за одиничні випадки, та ще й провоковані «куркульськими» і «антирадянськими» «елементами» — це була межа, за яку нікому і ніколи, навіть в межах гіперкритичної кампанії, переходити не було дозволено.

«Тепер у нас вирости роги!» Прокинувшись від заціпеніння продрозверстової холодної війни, селянство гостро відчуло відсутність життєво необхідних речей; в термінології співробітників ЦК — це «запити» села: «Село вимагає посилення медичної допомоги, розширення шкільної мережі, ремонту доріг і мостів, відкриття шкіл-семирічок, при цьому зазначається, що держава забирає сільський податок, але культурні потреби села обслуговує не повністю. Висувається також вимога допущення дітей селян до ВУЗів». Село ставить цілу купу гострих економічних і господарських питань: тяжкість і непереконливість податків, незбалансованість цін. Сюди ж додається значне поживлення громадського релігійного життя: вражаюче зростання грошових зборів на потреби церкви, втягування священників і церковних рад в обговорення сільрадівських справ, поширення паломництва і хресних ходів...¹¹⁸. Від розрізаних тем — до системних речей: «Селянство подає попит на хорошого ділового керівника», селяни запитують, «чи не диктаторствує партія над Радянською владою»

В доповідях партійних чиновників свідчення і приклади подані еkleктично, що залишало можливість сформулювати будь-який кінцевий висновок, і цей висновок робився: мовляв, правильною дорогою йдемо, рішуче позбавляємося хиб і скоро матимемо остаточний успіх.

Якщо влада найбільше була заклопотана політологічними аспектами своїх взаємин з селянство, то селянство, відповідно до своєї природи і рівня суспільного розвитку, було заклопотане переважно рутинними проблемами свого господарювання і матеріального побуту, і лише на окремих пікових поворотах переходило від економіки до політики.

Отже, найперше і наймасовіше селяни дивилися на владу з точки зору політики цін, ціноутворення, податків.

¹¹⁷ Там само. — Спр. 239. — Арк. 91.

¹¹⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 171 зв.–173 зв.

У «спецдоповіді» ДПУ УСРР «Про характерні моменти в політнастрої селянства УСРР за час з 1 по 15 вересня 1926 р.» цілком адекватно відзначається, що думка селянина зосереджена на економічних проблемах: «В цьому звітному періоді настрої селянства визначається трьома моментами: податковою кампанією, хлібозаготівлями і «ножицями»». І лише на цій основі спорадично проростає певна політизація: «В окремих випадках це незадоволення набуває політичного характеру: зафіксовано у звітному періоді один випадок, коли селяни, незадоволені хлібними цінами, говорять про необхідність здійснення другої революції». У цій же «спецдоповіді» наводяться цитати з висловлювань селян: «Революція була зроблена тільки для робітників і службовців, а селянство як раніше, так і зараз страждає... Так далі залишатися не може, ми повинні зробити другу революцію — революцію селянства. При будь-якій нагоді ми повстанемо...»; «Доведеться, мабуть, удруге робітникам і селянами об'єднатись і влаштувати другу революцію»¹¹⁹.

Автор монографічного дослідження села Андріївки на Дніпрі, проведеного у червні 1925 р., відповідаючи на питання анкети ЦК, як вплинув на стан селянського господарства єдиний сільськогосподарський податок, відповів: «Взагалі негативно: п'ята частина бідноти, яка не зазнала податкового тиску, ледь-ледь поправилась, хазяйновита біднота і слабкий середняк в цілому не піднялися, багато хто упав, більш сильний середняк теж загальмувався в розвитку, виріс, але порівняно мало»¹²⁰.

Селянство неврожайних регіонів не відчуло полегшення від зниження ставок оподаткування у 1925 р., оскільки при нарахуванні податку поправки на недорід не були зроблені. Відчуваючи несправедливість, селяни недорідних районів масово відмовлялися приймати окладні податкові листи, а місцева адміністрація не знайшла нічого кращого, як підкидати ці листи в оселі селян, що й дало привід до узагальнення: «Не думайте, що влада дурна, вона свого не упустить» (Новгород-Сіверський округ)¹²¹.

«В даний час розходження цін є найболючішим питанням на селі», — повідомляло ДПУ УСРР у вересні 1926 р.¹²²

Перефразовуючи пропагандистські штампи, селяни знайшли свою назву політиці влади і її наслідкам: «змичка навиворіт». Про «змичку навиворіт» чули, наприклад, у Куп'янському окрузі («Інформбюлетень ЦК КП(б)У» № 36, вересень 1925 р.)¹²³.

З приводу непохитного прагнення влади всілякими засобами утримувати занижені ціни на хліб, включаючи й встановлення так званих лімітів на хлібні ціни селяни на Сумщині казали, що радянська влада спекулює хлібом¹²⁴.

¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 4, 5, 13.

¹²⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 268.

¹²¹ Там само. — Спр. 333. — Арк. 167.

¹²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 7.

¹²³ Там само. — Спр. 333. — Арк. 39.

¹²⁴ Там само. — Арк. 166 зв.

Однією з форм трансформації чисто економічних проблем настроїв селянства у політичні оцінки і вимоги була так звана «ревність селянства до робітничого класу і міста», «ревність села до міста» (термін казенний, не сільський). Нехитрі селянські розмірковування, які підпадали під цю категорію опозиційного «вільнодумства», були досить поширеними і звучали у різних ситуаціях. Наприклад, у виступах на безпартійних селянських конференціях: «У робітників 8-годинний робочий день, лікарні, школи, стала зарплата, причому Радянська влада турбується, щоб робітники жили в людських умовах, будує для них нові будинки, ми ж працюємо день і ніч, щоб як-небудь прожити і не бачимо результатів своєї праці. За цілий рік роботи навіть чобіт не купиш. Ціни на продукти промисловості високі і руйнівні для селян, встановлюються ж вони державою для того, щоб не розорити промисловість і забезпечити зарплату робітникам, а ось ціна на хліб руйнівна для селян, і держава їм платить навіть дешевше від приватників»¹²⁵.

Про «ревності селян до робітничого класу» на загальних партійних зборах м. Запоріжжя 19 листопада 1926 р. говорили ті партфункціонери, яким довелося з селянами на армійських територіальних зборах мешканців Хортиці і Томаківки¹²⁶.

На пленумі Донецького губернського партійного комітету у жовтні 1923 р. працівники з периферії доповідали: «Зараз побутує виразний антиробітничий настій серед селянства. Селянство виразно говорить: “Робітники мають все, податків не платять, всі податки платить селянство”»¹²⁷.

Утворилася ціла підбірка чекістських доносів про випадки «антиробітничих настроїв» у вересні 1926 р.: «Яка ж тут може бути змичка, коли робітник за один місяць заробляє стільки, скільки селянин не заробить і за рік, і той же робітник оцінює робочий день селянина в 65 копійок»; «Нема в світі правди, робітникам живеться добре, бо все те, що їхнє, дороге, а наше дешеве»; «Чому це радвлада цінує працю робітника, дає їм всі пільги, а селянам нічого...»; «...Влада не селянська, а тільки робітничая»; «Ми платимо податок, робітники і службовці не платять, краще нас живуть...»; «Влада не думає про те, щоб знизити і без того високу зарплату робітникам чи скоротити штати службовців. Якби це зробили, то на селян менше накладали б податків, їм легше було б жити»¹²⁸.

Чекісти оцінювали настрої людей діловито і незворушно. ДПУ УСРР спромоглося навіть вивести статистику «ревнощів». У «спецдоповіді №9» під назвою «Про характерні моменти в політнастрої селянства України за час з 15 грудня 1916 р. до 1 січня 1927 р.» за означений час, тобто протягом двох тижнів у республіці було виявлено два десятки «випадків ревнощів», причому: «Виявлені 21 випадок ревності до робітничого класу і антимиські настрої серед селянства по прошках розпадаються так: куркулі і заможні — 6 випадків, середняки —

¹²⁵ Там само. — Арк. 166 зв.

¹²⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 46–47.

¹²⁷ Там само. — Спр. 1455. — Арк. 9.

¹²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 8–9.

10 випадків, бідняки — два випадки і селяни нез'ясованих прошарків — 3 випадки»¹²⁹.

Далі ці підслухані сексотами «випадки» цитуються, з ретельним прописуванням обставин (частіше всього це відбувалося на загальних зборах, сільських сходах, а також і в групах односельчан під сільрадою, магазином тощо), прізвищ і адрес:

«Яка ж може бути змичка селян з робітниками, коли їм краще живеться, отримують хороше жалування, одягнені, обуті й ситі, вироблювані ними фабрики дуже дорогі в порівнянні з нашими продуктами, і тільки тому, що їм радвлда платить хороше жалування. Це не змичка міста з селом, а розмичка».

«Робітники працюють з 8 годин, отримують добрі гроші, живуть в гарних умовах, нічого не знають, а ми селяне працюємо незчитані часи, погано живемо, та ще на нас накладають великі податки».

«Ми сочувствуємо радвлді більш як хто, ось ви казали, що і хозяйство наше було дуже зруйновано, але ми його поправили своєю працею, ми робимо, підвищуємо своє господарство і державну копійку до копійки складаємо, а ви дуже велику платню платите службовцю і робітничому, по-моєму, як подолати державу, то треба всім трохи поскупитися, а тільки ми чогось скупимось, а ви живете. Так нам державу трудно поставити на ноги. Хліб ми, конешно, давали, і ще дамо, сами не з'їмо, але треба, щоб і крам був по твердій ціні».

«Якщо увійдеш в місто, то всі робітники ходять обуті і одіті, а ми обідрані. Праця робітника набагато краще оплачується, ніж селян».

«Свою кров ми віддаємо виключно для робітників і службовців, працюємо як воли, а праця наша зовсім не ціниться...».

«Ось уже 9 років радвлди, а ми все бідні і бідні. Держава дірявий мішок, його ніколи не наповниш. Дивись, міста процвітають, а села злидарюють. Мужик будував державу 300 років Романовим, а тепер буде будувати 300 років Совету. Коли мужик вже буде жити хоч приблизно добре...».

Власне, робітники спокійно ставилися до селянських скарг і претензій. Багато з робітників або ще вчора були селянами, або продовжували підтримувати родинні зв'язки з селом. На загальних партійних зборах м. Запоріжжя 19 листопада 1926 р. засвідчувалася наявність певної солідарності робітників з селянами: «Із бесід з робітниками ми бачимо, що робітники говорять: а все-таки умови життя селян неважні, селяни змушені збувати свій хліб за недорогими цінами, тоді як на промтовари ціни високі... ми бачимо, що робітнича частина захищає селян»¹³⁰.

«Коли селянин буде жити, як робітник?» (Із звіту Запорізького ОПК за жовтень-грудень 1925 р.)¹³¹.

У всіх цих голосах вчувається позиція типового сільського господаря, за фразеологією того часу — середняка. Але й селянська біднота (тобто та частина села, яка існувала за рахунок пільг і всіляких державних допомог) ремствувала!

¹²⁹ Там само. — Спр. 2524. — Арк. 21–25.

¹³⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 67.

¹³¹ Там само. — Спр. 328. — Арк. 5.

Адже зниження податкових ставок у 1925 р. маломісних господарів торкнулося в меншій мірі, ніж середняків. Як виявила комісія ЦКК, в Житомирському і Ізюмському округах бідняцькі господарства отримали знижку лише у 4–5%, тоді як середняцькі — у 25%¹³². Крім того, незаможні селяни, природно, мали небагато шансів отримати кредит в кооперації, що, тим не менше, викликало у них гнівні нарікання, і таким чином нагромаджувалась образа: «Радвлада багато пише, але мало робить для бідняків» (Сумський, Прилуцький, Херсонський округи)¹³³.

Тим більше, що маятник політичних пріоритетів, хитнувшись убік від бідноти, оживив старі ментальні рахунки між різними крилами селянства: «Для бідняків був 20-й, 21-й рік, а тепер їх час пройшов» (Гуляйпільський район Запорізького округу); характеризування незаможників як ледарів, які не бажають і не вміють працювати (Олешківський і Чаплинський райони Херсонського округу)¹³⁴.

Політтехнологи від компартійної влади з легкою душею наводили такого роду гіркі зауваження селян, перебуваючи в стані легковажного і зарозумілого волонтаризму: вони мали ілюзію, що зовсім скоро всі сумніви скептиків розвіються, і скептики будуть осоромлені. Але «оптимістів» періодично вичищали з партапарату: ешелон за ешелonom, з періодичністю у 3–4 роки, і на їх місце приходили нові виконавці, які не знали того, що писали-вигадували їх попередники, і в свою чергу сміливо цитували скептиків, які на селі не переводилися. І тільки дослідник має перед собою повні ряди селянських висловлювань і бачить, що селяни склали вірну ціну ініціативам, запевненням, намірам компартійної влади і не вірили «оптимістам» від влади, і досить скоро прийде час, який покаже усю гірку правоту хитруватих недовірливих «дядьків» і всю пустоту і дешевість політичного оптимізму аналітиків від «генеральної лінії».

Важку суміш роздратування і тривоги викликали у аналітика від ЦК (Сазонова) свідчення того, що частина селянства сприймала маневри влади 1924–1926 рр. як прояв її слабкості, тому він поспішає (слідом за інформаторами з окрпарткомів і периферійних відділів ГПУ) приписати такі настрої і висловлювання «куркульсько-заможницьким» групам: «Поруч із зростанням економічної потужності правого крила села зростає і його апетит до влади і прагнення захопити керівні пости на селі, при цьому куркулі заявляють: «Тепер у нас вирости роги» (Вільшанський район, Черкаський округ)... Розцінюючи політику партії на селі як слабкість партії, куркулі відкрито заявляють, що при подальшому натиску з боку селянства партія піде на ще більші поступки (Павлоградський район)»¹³⁵. Але цей же оглядач свідомий того, що й серед бідноти поширюється приблизно таке ж заключення: «Ми тепер Радвладі не потрібні, на зміну нам прийшли управляти заможні, які в свій час виступали зі зброєю в руках» (Гуляйпільський район Запорізького округу); «Якщо буде війна, ми

¹³² Там само. — Арк. 166 зв.

¹³³ Там само. — Арк. 167.

¹³⁴ Там само. — Арк. 167 зв.

¹³⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 167 зв.

воювати не будемо, нехай воюють середняки, які відняли привілеї» (Синельниківський, Васильківський райони Павлоградського округу); «Ми почнемо тоді другу революцію» (Павлоградський округ). Прочитавши свідчення з кількох районів, автор аналітичної записки додає: «Такі настрої відзначаються як масове явище (Одеський, Криворізький, Павлоградський, Мелітопольський, Катеринославський, Прилуцький і інші округи)». Як варіант чи відтінок — готовність бідноти приєднатися до загальноселянського, опозиційного щодо компартійної влади, фронту: «Ми з куркулями не хочемо сваритися, бо вони нам надають допомогу, а ви нам цієї допомоги не надаєте» (Катеринославський округ). Загальним і поширеним було небажання селян мати в своїх сільрадах «чужих», бо вони не знають місцевих потреб, не рахуються з місцевим населенням і схильні до сваволі...¹³⁶

Було помічено, і це на всіх рівнях повторювалося, що у селянина прокинувся смак до політики. Так, у звіті Запорізького ОПК за жовтень–грудень 1925 р. зазначалося: «Активність селян значно зросла. На сходах вони виступають відкрито, критикуючи невдалі дії місцевої влади: критика в більшості випадків ділова, здорова»¹³⁷. Один з партфункціонерів на загальних партійних зборах м. Запоріжжя 19 листопада 1926 р. факт пожвавлення інтересу селянства до політики підтвердив таким чином: «Зараз нерідкими є випадки, коли селянин з голенища витягує ворох резолюцій і матеріалів 14-го партійного з'їзду і починає читати відповідні місця, а наші комуністи не знають, що відповісти»¹³⁸.

У той же час піднесення уваги селянства до формування місцевих адміністрацій (1924–1926 рр.) несподівано сприяла прояву такої характерної особливості селянського менталітету, як його соціально-політична неспроможність, брак смаку до рутинної наполегливої роботи в демократичних структурах інституцій. Збереглися лише одиничні поодинокі вказівки на таке явище, але тим не менше вони заслуговують на увагу. Уповноважені інструктори і спостерігачі від окружних і центральних органів відзначали випадки швидкого охолодження селян-самовисуванців (тобто таких, які обиралися з власної доброї волі чи з ініціативи сільської громади, а не за наполяганням партійних інструкторів) до роботи в сільських адміністраціях. Так, в огляді заступника завідуючого інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У Сазонова (грудень 1926 р.) зазначалося: «Сумський ОПК повідомляє, що робота сільрад і РВКів, куди пройшли в значній частині заможні елементи села після перевиборів, значно послабшала. На думку ОПК, це пояснюється тим, що куркулі думали в сільраді проводити роботу на користь заможних, але переконавшись, що в умовах радянської політики це неможливо, охололи до роботи, вимагають сплати за втрачений робочий час і т. ін.». Мали місце відмови від посади з боку окремих голів сільрад — середняків. Мотиви: необхідність роботи у власному господарстві і неможливість роботи в сільраді при відсутності засобів на найневідкладніші потреби: «По Прилуцькому округу мається 10 випадків звіль-

¹³⁶ Там само. — Арк. 168 та зв.

¹³⁷ Там само. — Спр. 328. — Арк. 5.

¹³⁸ Там само. — Спр. 274. — Арк. 52.

нення голів сільрад за категоричними вимогами з їх боку; те ж в Херсонському окрузі. Причини відмови тут слід шукати в важкості і складності ділової роботи і посиленні відповідальності, а головне, низькій оплаті праці»¹³⁹.

Стилістичні маніпуляції автора документу не повинні нас вводити в оману. «Відповідальний» аналітик не міг собі дозволити визнати органічну принципову несумісність намірів більшості селянства і компартійної влади, тому в цитованому фрагменті його тексту до рад проходять «заможні», які раптом перетворюються на «куркулів» з антирадянською політичною платформою, а в момент відмови від посад статистика їх знову фіксує як «заможних», а то й як «середняків». Зрозуміло, що автор веде нехитру, хоч і плутану, термінологічну гру, яка тоді, в розпал непу, вже була притаманна офіційній пропаганді: куркулем називали зазвичай політичного противника на селі. Мотиви і резони автора очевидні: якщо виклик центральній владі кидає куркуль, то це природно, це тимчасові труднощі, які легко виправити одним рішучим натиском; якщо ж визнати, що скептиком є середняк, то це скандал, це провал чи принаймні суттєвий збій у політиці правлячої партії, а на таке визнання в умовах безжалісних розправ з опозиціонерами не міг піти навіть уповноважений автор матеріалу, призначеного для «строго секретного» циркулювання.

Отже, постає широка картина складання цілого комплексу нових загроз для компартійної влади на селі: перекося в економічному балансі, «ножиці» цін, хиби торговельного апарату, затягування землевпорядкування і фактичний провал кампанії закріплення фактичного землекористування, неефективність правоохоронної системи, поширення самосудів, відновлення позицій церкви. І все це на фоні загальної і масової зневаги до сільських комуністів і комсомольців, кризи довіри до комнезамів.

Про «підвищення громадсько-політичної активності селянства» на фоні певних коректив у політиці партії на селі, внесених у 1924–1926 рр., говорилося і писалося самою партією досить багато в ті ж роки, і так наполегливо, так «щиро», що перекочувало в аналітичну історичну літературу майже без змін і перетворилося там на заявлений штамп. Отже, історики багатоголосим ехом повторювали стару офіційну версію: швидкий відгук селянства як прояв довіри до партії, як прийняття запропонованих правил гри, як хороший знак на полюбовний симбіоз правлячої партії і селянства.

Не задовольняючись невдячною місією доповнювати давно відоме положення новими прикладами, зазначимо, що не тільки важливо констатувати, було це чи не було, а й ще простежити, як саме це протікало. Здається, з наведених нижче фактів постане все лукавство, вся насмішкватість селянина, і стане ясно: його активізація — це опозиція, чергове випробування для влади, шанс показати владі її непроханість та безпомічність на селі, а не готовність на співробітництво, бо селянин у попередні роки добре згадав: з цією владою партнерські стосунки неможливі.

¹³⁹ Там само. — Спр. 333. — Арк. 169.

«Прокинута думка села шукає вихода й шляхів», — так плутано і вибагливо, але влучно сказав про ситуацію делегат на одній з районних безпартійних селянських конференцій у березні 1925 р.¹⁴⁰

Безпартійні селянські конференції. Настрої і дії селянства щодо влади проявлялися, як загальне правило, спорадично, стихійно, латентно, неструктуровано. Але в окремих випадках позиція селянства набувала концентрованої подієвої форми. Серед таких виняткових форм — опір державній ціновій політиці, перевиборні кампанії до рад і селянські безпартійні конференції.

Як показав досвід, ідея безпартійних конференцій виявилася досить ефективною. Головне, вона отримала щирий відгук у селянства. Конференції дали владі багатий матеріал до роздумів. Але моральну перемогу отримало селянство: воно показало більше конструктиву, більше гідності, продемонструвало органічніше розуміння актуальних проблем, виявило громадянську відповідальність, запропонувало цілком здоровий пакет вимог і прагнень («домагань»). Організатор же цих конференцій — компартійна влада — хоч і продемонструвала небачену відвертість і «демократизм», все ж в черговий раз показала свою примітивну егоїстичність: завданням номер один тут, як і завжди, у неї було не упустити владу.

В межах цього дослідження безпартійні конференції цікавлять нас не як один із механізмів здійснення проведення політичної лінії, а як рупор селянських прагнень, свідчення настроїв. Власне, далі цього, «інформативного», сенсу ці конференції і не пішли.

На той час правляча партія мала вже чималий досвід «роботи з безпартійними масами», нагромаджений здебільшого на території робітничих профспілок. Одна з перших безпартійних конференцій була проведена з ініціативи «соціалістів» — меншовиків і лівих есерів у Петрограді навесні 1918 р. Тоді більшовикам з великими зусиллями вдалося спрямувати їхній хід у потрібному напрямі. Потім, навесні 1920 р., влада широко використала робітничі конференції як громовідвід, засіб утихомирення настроїв пітерських робітників¹⁴¹.

Для скеровування роботи безпартійних селянських конференцій, для забезпечення необхідного агітаційного результату були виділені кращі організаційні сили. Наприклад, у Запорізькому окрузі у 1925 р. кращими інструкторами були розроблені тексти трьох заголовних доповідей: «Про завдання партії на селі», «Про єдиний сільгосподаток» і «Про З'їзд Рад». Для проведення конференцій з окружного центру на місця були відряджені 36 інструкторів, а ще 26 проводили цільовий інструктаж серед районного сільського активу, доповідачами від райкомів і райвиконкомів. У 1926 р. для проведення конференцій на місця було відряджено по два «відповідальних» працівника на кожен район. Районні конференції проводилися виключно «працівниками окружного масштабу»¹⁴².

¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 56.

¹⁴¹ Яров С.В. Горожанин как политик: Революция, военный коммунизм и нэп глазами петроградцев. — СПб., 1999. — С. 24, 47–48.

¹⁴² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 35; Спр. 331. — Арк. 4, 68.

Генеральною репетицією, штабними вченнями перед проведенням районних селянських конференцій стали загальні районні збори комуністів з порядком денним, який повністю повторював теми головних доповідей на селянських конференціях. Партиїні збори показали неготовність сільського партактиву до збереження лідерства у відкритому рівному змаганні із селянською ініціативою. Як відзначалося, наприклад, в огляді по Запорізькому округу, бажаючих висловитися на партійних зборах було мало, зміст виступів свідчив про те, що нові гасла партійного керівництва щодо повороту обличчям до села були засвоєні місцевими комуністами механічно, установка на відмову від диктаторських методів викликала у сільських комуністів розгубленість, багато хто виявив неготовність вступити у відкриту дискусію з селянством: «Та частина партійців, яка має за собою деякі грішки, виявляє боязнь виступати перед селянами, заявляючи, що ми розкуркулюємо селянина, і тепер не будемо користуватися авторитетом», — засвідчив парторганізатор окружного рівня¹⁴³. У результаті партійне керівництво не стало повним хазяїном на селянських конференціях, не здобуло того панування, на яке вже давно звикло і на яке розраховувало й на цей раз: «На конференціях партійці виступали рідко і слабо, їх задавила політична активність селянина» (1925 р.)¹⁴⁴.

На конференціях 1926 року Запорізький ОПК спостерігав те ж саме: «Члени партії і комсомольці на частині конференцій не відчувалися. Зовсім не було виступів партійного характеру в Оріхівському районі, де партійці і комсомольці дещо оторопіли від настільки яскраво вираженої і зростаючої активності і, не будучи впевненими в можливості достатньо ґрунтовно відповісти на поставлені селянством питання, трималися осторонь, не намагаючись взяти під своє керівництво селянство і його актив. Там же [де була] участь партійців і комсомольців [в роботі конференцій], намічається вкрай нездоровий «хвостизм», який виявляється в піддакуванні безпартійній масі селянства. Таке явище ми маємо в Томаківському районі, де виступаючі два комуністи підроблювалися під загальний тон, очевидно, шукаючи дешевого авторитету»¹⁴⁵.

І все ж підготовча робота, в якій, як видно, головну роль грали окружні партійні комітети, свої результати дала. Наприклад, вдалося не допустити кількісного домінування на зібраннях так званих середняків, тобто типово селянського елемента. Склад делегатів був сильно розбавлений усілякими представниками села «за посадою» (голови сільрад, серед яких більшість все ще становили накинута згори «чужинці» і ін.), робітниками. А головне — більшість отримали селяни-бідняки. Огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У щодо селянських безпартійних конференцій, проведених у березні 1925 року, складений як узагальнення 129 протоколів конференцій, а також звітів Одеського, Подільського і Волинського губвиконкомів, засвідчив, що «процент незаможників-делегатів все ж перевищував інші групи села»¹⁴⁶.

¹⁴³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 16.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. — Спр. 331. — Арк. 71.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 37.

Порядок денний конференцій також був, за звичкою, визначений згори, окружним начальством. Хоч тут і не обійшлося без окремих збоїв. В Потіївському районі делегати зажадали доповнити порядок денний доповіддю про міжнародне становище, а голова райвиконкому заперечив, що ніхто з присутніх доповіді в цьому питанні не може зробити, чим викликав роздратовані вигуки: «Винести догану, такого цікавого питання не підготували!». В Любарському районі президія не погоджувалася включити до розгляду питання про сільсько-господарський податок, а селяни на це відповіли вигуками, що райвиконком уміє тільки податки брати; після цього селяни висунули з свого середовища двох доповідачів¹⁴⁷.

Конференції викликали у селянства неабиякий інтерес: «У всіх районах конференції були багатолюдними... Доповіді, що тягнулися 1–1½ години, вислуховувалися селянами уважно, по них задавалося багато запитань (до 60 і більше), дискусії тягнулися по 5–6 годин, і число виступаючих досягало в середньому по доповіді «Про завдання партії на селі» 20–30 і по доповіді ОВКу — 45. Активність ця головним чином спрямована по лінії скарг на різні потреби села, неправильності в діях місцевої влади і недоліків у господарстві. Часті випадки посилань на цитати з промов вождів і явки на конференцію з вирізками з газет (Покровський, Оріхівський, Томаківський райони), що свідчить про підготовку заздалегідь до виступів, а також про те, що актив села почитує регулярно і ґрунтовно. Настрій конферентів дещо піднесений» (Запорізький округ, 1926 р.)¹⁴⁸.

Середняк на безпартійних конференціях домінував не стільки кількісно, скільки морально. Звучали тільки його проблеми. Біднота була пригнічена енергією селянина-господаря. Політична поразка бідноти, панування якої штучно підтримувалося в Україні протягом останніх п'яти років, була видна неозброєним оком, була беззаперечною, і не було ніякої змоги це заперечувати. З політичного звіту Запорізького ОПК від 8 березня 1926 р.: «Щодо бідноти, то тільки в деяких районах вона виявила активність нарівні з середняком; переважно ж біднота обмежувалась декількома питаннями і зауваженнями по доповіді, які характеризують її недостатню організованість, певну розгубленість, навіть пригніченість і часом жаль по воєнному комунізмі... Неуважне ставлення конференції до виступів бідноти спостерігалося в Томаківському районі, де виступи 2–3 бідняків зустрічалися абсолютною неувагою, що відбивала охоту говорити»¹⁴⁹.

За винятком таких наведених екстраординарних випадків, усі конференції 1925 року були запрограмовані на заслуховування і обговорення одних і тих же доповідей: про поживлення і зміцнення низового радянського апарату; про кооперацію; про сільське господарство і землеустрій; про комітети взаємодопомоги. Правда, делегати по-своєму відкоригували ведення зборів: незалежно від теми доповіді, вони говорили про своє, наболіле: «Так, по доповіді про

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 38.

¹⁴⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 69.

¹⁴⁹ Там само. — Арк. 71.

пожвавлення низового радянського апарату виступаючи в більшості говорили про податок, про потреби села і подекуди зовсім не торкалися способів пожвавлення сільрад», — бідкається аналітик з апарату ЦК.

Неординарність, нестандартність безпартійних конференцій виявилася в багатьох деталях, зокрема у несприйнятті заздалегідь заготованих парткомами резолюцій: «Ми самі винесемо резолюцію!»; «Коли нас покликали, то нехай слухають нашу життєві резолюції!»; «Доповіді роблять тільки, щоб одержати від селянства гарної резолюції...». Огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У (1925 р.) підсумував: «До прийняття резолюцій селяни ставились дуже уважно, бачачи в них розв'язання наболілих питань села»¹⁵⁰, — але не повідомив, у скількох випадках «трафаретні» резолюції були справді відхилені, а в скількох — все-таки благополучно проведені. Розрізнені дані все-таки підказують, що й на цей раз перемогла казенщина: бурхливі дискусії завершувалися прийняттям заглажених казенних благополучних беззмістовних резолюцій.

Атмосфера на селянських конференціях була особливою, піднесеною. У 1924 р. делегати безпартійної селянської конференції Бригадирівського району Кременчуцького округу засідали цілу ніч¹⁵¹. «Якщо раніше делегатами на конференції в райони часто посилали «вільних», «бажаючих», а то й просто по черзі, то зараз кожен кандидатуру делегата обговорювали, розбирали по кісточках. Найменше порушення правил виборів, як до ради, так і на конференцію, викликало велике незадоволення і обурення. Спроба головуючого насильно провести свою думку викликала шум... Дискусії проходили надзвичайно жваво. По кожному питанню записувалося до 40–60 чоловік, висловлювалося по 20–30», — повідомлялося з Уманського округу у 1925 р.¹⁵² З підсумків безпартійних конференцій Харківського округу (березень–квітень 1925 р.): «Різко кидається в очі зростання активності села, з огляду на що майже всі конференції носили пожвавлений характер. Активність проявлялася починаючи з моменту виборів президій і закінчуючи участю в дискусіях і подачею численних записок по доповідях...»¹⁵³.

«На райконференціях делегати виступали більш різкі і ставили питання більш прямо, ніж на районних з'їздах [рад]», — відзначалося в огляді інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У в березні 1925 р.

Більшість виступів, реплік, запитань від селян стосувалася нейтральних у політичному розумінні, «загальнолюдських», «робочих» тем: землевпорядження, ціни на хліб і промислові вироби, порядок нарахування сільськогосподарського податку, оренда землі, переселення, самоподаткування, порядок отримання патентів на заняття промислами, інститут сільських виконавців, критерії визначення куркуля.

¹⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 38–39.

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2405. — Арк. 8.

¹⁵² Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 36.

¹⁵³ Там само. — № 8. — С. 6.

Але й тут, у нейтральних питаннях селяни часом знаходили можливість для виходу своєї недовіри до влади, схиждства, опозиційності: «Чому з селянського коня береться податок, а чи оподатковується молоток і станок робітника?»; «Ставки і податок встановлені Всесоюзним Урядом, а де ж наш український уряд?»; «Чому в податкових комісіях мало селян, а багато чиновників радянської влади?»; «Без відома селянства не мали права встановлювати розряди обкладання єдиним сільськогосподарським податком, тим більше що в держ-апаратах сидить більшість робітників і осіб, які не знайомі з сільським господарством»¹⁵⁴.

Та й «торговельні» питання в решті решт виводили селян-ораторів на політику: «Ми з робітниками разом воювали на революційному фронті, а тому нам треба говорити прямо: трести ще сільськогосподарські машини продають непосильно дорого... Нас наше селянство сюди послало і дало наказ: доки не зрівняються ціни на фабричні товари і сільськогосподарські машини з селянськими продуктами, нам жити важко»; «...Я дуже вибачаюся і ще раз вибачаюся, я людина невихована, що виражусь проти государства: якщо наше государство бере зайві 40 руб. проти її [косарки] вартості, це є спекуляцією»; «Ціни на фабрикати не будуть знижені, доки робітники будуть працювати 8 годин і доки червоні директори будуть роз'їжджати на шикарних рисаках в архієрейських каретах»; «Селянину важче працювати, ніж робітникові»; «Місто отримує жалування, і все це за рахунок селян».

Не залишилася без оцінки стара звичка начальства в своїх доповідях залізувати дійсність: «Коли послухаш слова окрпрацівників, то виходить як в раю, а прийдеш додому, то зовсім інакше» (Лозовський район Ізюмського округу)¹⁵⁵.

Селянські депутати заводили мову про взаємини сільрад і сільських сходів («хто на селі старший»), всіляких обов'язків кур'єрських та міліцейських, до яких примушують селян.

Нарешті, селянських делегатів цікавили події в світі, аж до запитання: «Чи існує зараз компартія Індії». (І яка ж справа запорізькому селянину до компартії Індії? Відсутність у документі прямої відповіді посилює інтерес до цього повідомлення і стимулює розмірковування. Перше, що приходить на думку, це факт перетворення газети на побутовий елемент у житті села; причому, демагогічний стиль газетної пропаганди у поєднанні з початковим, так би мовити, рівнем селянської політичної освіти породжував еkleктичний чудернацький стиль уявлень, у якому вірогідність щирого порозуміння із своєю близькою радою і можливість чогось подібного у далекій Індії стають величинами однопорядковими. Іншими словами, фантастичність комуністичного руху в Індії і фантастичність того, що наш селянин мав щастя спостерігати щодня у себе, були речами дуже близькими. Хоч правильна відповідь, мабуть, така: це питання задав один з міських робітників, яких на селянських конференціях, за звітами партійних комітетів, було залучено чимало (як би в плані

¹⁵⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 24, 26, 30.

¹⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 40.

«змички») або поцікавився хтось із сільських комуністів, які теж організаторами конференцій зараховувалися до «селян»).

В цілому ж серед блоку «міжнародних» питань переважали прагматичні і серйозні, актуальні питання: щодо долі зовнішніх царських боргів, щодо наміру уряду взяти зовнішні запозичення, щодо перспектив розвитку зовнішньої торгівлі.

Але одне питання виділяється своєю простою щирістю і практичною безпосередністю і затаєною напруженістю; воно — коротке як постріл у довгих рядах реєстру запитань від делегатів конференцій, складеного партійними чиновниками в порядку звітності: «Буде війна чи ні»¹⁵⁶.

Переважання «спокійних», «ділових», «позитивних» запитань і реплік було наслідком як примирливого настрою селянства після кількох років розгулу сваволі, репресій, зачисток, так і ретельної підготовки цього масового заходу і пильного організаційного супроводження його з боку правлячої сили — починаючи від самої ідеї скликання такого роду зібрань і закінчуючи складом президій, кандидатурами голів, персонами заголовних доповідей за тезами окружкомів партії та текстами резолюцій, запропонованими селянам до голосування і таки проголосованими ними.

Хоч були і окремі винятки. У Березнігуватському районі Херсонського округу, який звернув на себе увагу особливою проблемністю для представників влади, проблеми почалися з формування президії, що вже дало привід для різких виступів багатьох делегатів проти комуністів. І надалі вся конференція проходила напружено: тут піднімалося питання не лише про створення некомуністичної селянської спілки, а й про такі речі, які на інших конференціях не звучали: про виплату селянам боргів радянської влади по розписках, виданих червоною армією у воєнні роки за реквізовані худобу і хліб, про повернення селянських ошадних вкладів царського часу...¹⁵⁷

Селяни не забували, що вони в гостях, і поводитися, як і належить в таких випадках, статечно і стримано. Домінувало відчуття, що їх зібрали на чергову агітаційну акцію. Ось яке враження, наприклад, виніс з такої конференції мешканець с. Томаківки на Запоріжжі І. Ярошенко, записавши у своєму щоденнику 17 лютого 1924 р.: «Була безпартійна Конференція, були доповіді про міжнародне становище, про те, що налагоджується життя, що радянський уряд піклується про селян, про те, що було на всеросійському з'їзді, багато говорили, конференція була 2 дні»¹⁵⁸.

І все ж увагу дослідника більше привертають питання ехидні, гострі, нервові, незручні для представників влади. Хоч би тому, що такі питання неможливо було запозичити як штамп з газет, а отже, їх авторство було винятково селянським, це був чистий продукт, плід роботи селянської думки. Питання і вислови такого роду становили десь четверту чи п'яту частину у списках-реєстрах, складених «відповідальними» партійними працівниками у

¹⁵⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 2.

¹⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2334. — Арк. 19 зв.—20.

¹⁵⁸ Джерела з історії Південної України. — Т. 5. — Кн. I. — С. 302.

порядку звітності. Отже, арифметично переконливої відповіді про рівень конфронтації села і влади тут отримати неможливо. Хоч ясно й те, що це кількість така, якою знехтувати неможливо. А головне — це влучність, правдивість, відвертість і правдоподібність самих формулювань.

«Якщо селяни не оберуть головою сільради партійця, то чи буде існувати сільрада ця?»¹⁵⁹ — тут нагадується на кількарічну відверту і послідовну практику скасування результатів тих виборів, які не влаштовували компартійну владу.

В деяких документах такі «єршисті» виступи селян звично кваліфікувалися як куркульська диверсія, але не у всіх. Окремі спостерігачі піднімалися до розуміння селянської одностайності: «Вплив куркульства на конференціях незначний, але підголоски маються» (з огляду Запорізького ОПК, 1926 р.)¹⁶⁰.

Крім куркульських диверсій, збанкрутілі і зненацька заскочені раптовим вибухом відвертої селянської опозиційності партійні органи ще однією причиною своїх поразок бачили вплив сільської інтелігенції. В документі інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У під назвою «Довідка про стан Херсонського округу» від 26 лютого 1926 р. стверджувалося: «Були випадки, коли інтелігенція являлась ідеологом антирадянських настроїв на безпартійних селянських конференціях»¹⁶¹.

Претензії до влади мали не лише «ображені» розкуркулюваннями, підвищеними ставками оподаткування, позбавленням виборчих прав, а й класово близькі, «рідні» радянській владі бідняцькі шари: «Чому немає тих пільг червоноармійцям, про які говорилося їм під час служби?»; «Звідки бідний селянин отримує машини через кредитування?»; «Чи проводиться зараз змичка чи ні, чи надаються збіднілому селянству довгострокові кредити і різні фабрикати чині?»; «Чи має уряд намір прийти на допомогу, а чи віддасть у повну кабалу куркулів, які беруть лихварський кредит; сільгосптовариство бідняку двері зачинило і роздало позички тільки заможним і куркулеві, які мають повний реманент»¹⁶².

Ініціатори проведення конференцій цілком адекватно оцінили настрої і позицію селянства. На цей раз свою апаратну звичку і практику списувати усі виникаючі загострення на куркульську затятість і підступність партфункціонери відсунули убік і однозначно заговорили про дефіцит довіри з боку основної маси селянства... Той же уповноважений по Запорізькому округу у своєму огляді від 7 серпня 1925 р. записав: «Якщо в цілому ставлення до партії хороше, то до окремих партійців — навпаки. Поведінка окремих партійців дискредитувала як їх самих, так і не могла не відбитися на парторганізації; селянин запитує: «Чи припустимо партійцю бути п'яним і стріляти в курей», «Куди ж партійці подівалися, які розкуркулювали селян з парою коней», «Хто дозволяв так чинити партійцям неправильно, і коли його поправляли, то він загавляв у трубу». Ці записки, подані селянами, яскраво говорять про ставлення селян до окремих

¹⁵⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 2.

¹⁶⁰ Там само. — Спр. 331. — Арк. 70.

¹⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2334. — Арк. 18 зв.

¹⁶² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 19–20.

членів партії. І мають рацію ті партійці, які заявляють, що їх треба змінити, оскільки вони не користуються авторитетом, оскільки селянин чутливо ставиться до викладених вище явищ, і завоювати авторитет у них майже неможливо»¹⁶³.

Підводячи підсумок кампанії, за яку вони особисто відповідали, уповноважені особи «окружного масштабу» не могли собі дозволити говорити про незадоволення центральною владою. З тим більшим запалом і старанністю вони цитували незадоволення селян місцевими представниками влади. Із звіту Запорізького окружного за квітень–червень 1925 р.: «Випадків очевидного висловлювання незадоволення заходами радвлади і політикою партії на селі не було. Мали місце невдоволення, головним чином, місцевого характеру, пов'язані з тим, що наші працівники на селі, в більшій частині, в силу нерозуміння політики партії, все ще не відвикли від військового методу адміністрування, і [з реакцією] на частково практиковані деякими працівниками «художества»¹⁶⁴.

У ще гіршому світлі постали у цій конференційній атмосфері комсомольці і комсомольські організації: Уповноважений по Запорізькому округу зазначив: «На безпартійних конференціях виявилось, що політична активність КСМ помітно впала і що вона не користується тим авторитетом, яким користувалася раніше, їм не дають говорити, як було Софіївському районі, і виставлені на конференцію кандидатури знімають, що було в Кам'янському районі, селяни вважають, що раз син пішов до КСМ, то він для господарства пропав, «більше ходить з папкою, ніж працює»¹⁶⁵.

У своєму безсиллі розписалася ще одна «опора партії на селі» — комнезами. З небаченою відвертістю їх актив продемонстрував, що «класова свідомість» трималася переважно на можливості привласнити левову частку земельних добавок і отримати інші привілеї. Все той же функціонер і з Запоріжжя підсумовує: «Почуваючи себе завжди в центрі уваги і маючи як економічні, так і політичні привілеї на селі, і в теперішній час у зв'язку з розширенням демократичних прав села, вони думають, що того політичного значення, яке вони мали, тепер мати не будуть, у зв'язку з цим заторкується їх економічний бік, це викликає незадоволення політикою партії, що дуже гарно висловив у Василівському районі голова сільКНС, він сказав: «Раніше, коли члени КНС були потрібні, щоб забирати надлишки у селян по чердаках (на нього звертали увагу і давали допомогу), то тепер (тобто коли надлишки не треба збирати і розкуркулювати також), коли вони в злигоднях, то їм важко отримати (допомогу)». Інший голова КНС сказав, що «партія дуже різко відвернулася від бідняка, треба бути з ним обережним». «Радянський уряд не дає ніякої допомоги бідняку і незаможнику і зовсім не цікавиться ним», — говорить голова сільради»¹⁶⁶.

З іншого боку, селяни-делегати виявили нетерпляче роздратування діяльністю і поведінкою комнезамів, і висловлювали це в'їдливо і винахідливо:

¹⁶³ Там само. — Арк. 17.

¹⁶⁴ Там само. — Спр. 331. — Арк. 5.

¹⁶⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 17.

¹⁶⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 18.

«Привілей КНС — не платити продподатку і варити самогон, а землю здавати в оренду і кричати: ти — куркуль! То як їх вважати, ворогами радянської влади чи передовиками?»; «Доки буде існувати на землі комнезам?»; «Чому в Росії КНС ліквідований, а на Україні ні?»; «Чи буде існувати організація КНС чи ні, і якщо буде, то для чого вона і які її цілі?»¹⁶⁷. «Треба вже ліквідувати КНС, на селі немає класів, селянство одно»¹⁶⁸.

Середняки обурювалися, що з ними поводяться як з куркулями. Лукаво-кокетливо погрожували: «Ми всі готові стати краще бідняками»; «Серед середняків немає прагнення поліпшувати свої господарства, оскільки тоді ще більше будуть обкладати податками». У зв'язку з чим наполягали, щоб їм дали точне визначення куркуля: «Встановіть, нарешті, кого вважати куркулем і кого середняком»¹⁶⁹.

В цілому ж, при всьому миролюбстві, коректності селянських депутатів, організатори конференцій не відчували, щоб селянство «роззброїлося» чи забуло свою традиційну звичну настороженість і недовіру щодо влади. Автор однієї з аналітичних записок по Запорізькому окрузі у 1925 р. писав: «В цілому вітаючи компартію, що вона пішла їм назустріч, [селяни] не вірять, що [все це] буде проводитися в життя». На підтвердження він наводить такі фрагменти виступів селян: «Ви завжди з міста приїжджаєте і обіцяєте, сулите золоті гори, але досі нічого не робите, досить говорити й обіцяти, а треба діло робити»¹⁷⁰.

В одному з загальнореспубліканських політичних оглядів за 1925 р. наводиться така репліка, що прозвучала на селянській конференції в Катеринославському окрузі: «На словах ніби все добре, на конференціях і з'їздах доповідачі завжди говорять багато гарних слів, але в житті виходить інакше. Нам жити важко, багато несправедливостей щодо селянства, і селянству необхідно організуватися, щоб відстоювати свої інтереси»¹⁷¹.

Селянський айсберг залишився незворушним. Загальне враження спостерігача від Запорізького окружкому таке: «Всі Конференції обслуговувалися виключно товаришами, відрядженими з Окружкому. Ставлення до останніх з боку всіх присутніх на конференції було скрізь цілком дружлюбним, але разом з тим не завжди довірливим. Відчувалося в окремих районах (наприклад, Вознесенці) очікувальний настрій. Ставлення до місцевих комуністів недовірливе»¹⁷².

Спостерігач від влади дуже точно вловив і відчув тональність селянських запитань: «Окрім безпосереднього інтересу до цих моментів, усі питання, треба сказати, були пов'язані з метою прощупування потужності і міцності Радянської влади»¹⁷³. Дуже влучне зауваження. Але селянські делегати прощупували,

¹⁶⁷ Там само. — Арк. 19.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 43.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 29.

¹⁷¹ Там само. — Спр. 333. — Арк. 167.

¹⁷² Там само. — Спр. 297. — Арк. 36.

¹⁷³ Там само. — Арк. 37.

мабуть, не міцність влади — в її міцності селянин уже багато разів переконався. А ось що справді у 1924–1926 рр. прощувало селянство, так це міру ширості влади у її обіцянках повернутися лицем до села, у її наполегливих запевненнях, що з минулим воєнно-комуністичним минулим покінчено назавжди, що партія робить ставку на хазяйновитого селянина і т. ін.

На конференціях 1926 року куратори від парткомів помічали з боку селян-делегатів спроби «зламати доповідача з округу»: вигуками з місць, «заковиристими» питаннями, намаганням піймати на слові. Серед «заковиристих» запитань були такі: «Чому з комуністів не організується жодна показова сільськогосподарська комуна, навіть в колективах їх мало, а всі знаходяться на одноосібних керівних посадах і отримують більше жалування, ніж [господарська] прибутковість селянства»; «Вільний безпартійний друк забороняють через боязнь, щоб правда не впливла на поверхню»¹⁷⁴; «Лицем до села стають тоді, коли треба з села що-небудь потягти» (Лозівський район Ізюмського округу, 1925)¹⁷⁵. Диригенти конференцій від округому відчували прагнення значної частини селянства ліквідувати створені комуни і артілі і розподілити їх земельні площі між земельними громадами¹⁷⁶.

Гасло «пожвавлення Рад» селянство теж не поспішило прийняти за чисту монету: «Партія роз'єднала селян з Радами, партія і Ради — одне ціле, а селяни усунуті»; «Гасло «Обличчям до села» необхідно пожвавити в союзі з робітниками, але разом з тим селянина все ж слід поставити попереду, адже селянство в Союзі становить 75–80%, тоді як робітник лише 15%»; «Кожному поїзду дається дорога відповідно його швидкості, селянству ж не дається по його здібності, незважаючи на піднесення його господарства»¹⁷⁷. (Отже, селянину тісно в межах теперішньої державної політики)

Відверто політичні вимоги і зауваження лунали рідко, проте враження вони справляли неабияке. В них виражалася свідомість селян щодо їх упослідженого становища, політичної нерівноправності, невіра у можливість щирої змички і рівноправного союзу: «Ми країна аграрна, і влада тримається не на робітників, а на селянинові»; «Місто ображає село, а влада цьому сприяє»; «Необхідно вже не на словах, а на ділі встановити змичку робітників з селянством»¹⁷⁸. «Радянська влада тільки на папері, а насправді тільки влада робітників, за наш рахунок мають театри, клуби, санаторії»; «Ось (показуючи на президію) сидять з золотими зубами, з пузами, в галіфе, це все за наше добро, а ми голодаємо»; «Треба зменшити спецставки, звузити галіфе та поширити освіту», — такі гасла звучали у 1925 р. «Подібні заяви мали місце по багатьох конференціях, — зауважує оглядач ЦК»¹⁷⁹.

¹⁷⁴ Там само. — Спр. 331. — Арк. 70.

¹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 43.

¹⁷⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 37.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само. — Спр. 331. — Арк. 73.

¹⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 51.

Звідси — ідея приведення у відповідність до реалій усієї політичної системи країни: «Чому Радянська влада повинна бути не під керівництвом селян, а робітників?»; «Чому називається робітничо-селянська влада, а не селянсько-робітничка?»¹⁸⁰. «Хто активніший, той багатший від неорганізованих»; «Нас нікому захищати, скрізь великі нарахування сільгосподатку, тому нам необхідно зараз виділити уповноважених для відрядження до міста Харкова до товариша петровського зі скаргою, чому нас обкладають не по Катеринославській, а Кубанській і Чорноморській [нормах]»¹⁸¹.

«Ідея організації окремої селянської Спілки без розмежування на групи, яка промайнула на райз'їздах [рад] побіжно, постала на райконференціях в більш ясній і виразній формі, — зауважує огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК у 1925 р.»¹⁸²

У наступному 1926 р. ідея селянської спілки на безпартійних конференціях прозвучала ще виразніше. У Херсонському окрузі з 8 конференцій це питання було підняте на 6, причому, на трьох конференціях були здійснені наполегливі спроби включити це питання окремим пунктом у порядок денний. Також у трьох районах в комісіях по виробленню підсумкових резолюцій розгорнулася боротьба за включення ідеї створення селянської спілки до підсумкової резолюції конференції. Організатори конференцій у своїх звітах згадують і про «відсіч» цій «куркульській» ідеї — і хто ж дав відсіч? — члени профспілки, члени комун і два сількори!¹⁸³

Ідея селянської спілки піднімалася і в Запорізькому окрузі: «Як засіб позбутися експлуатації міста, подекуди висувуються вимоги створення селянської спілки (Василівський, Пологівський, Томаківський райони). Цікаво, що дуже часто ця небезпечна есерівська ідея висувається не в політичному розрізі, а в чисто господарському, у вигляді свого роду «селянського тресту», що диктує свої ціни місту», — відзначав окружком у березні 1926 р.¹⁸⁴

Сценаристи від правлячої партії склеювали свої звіти «нагору» ритмічними повторами про торжество біжучої політики партії: хай там що, але позиції правлячої партії зміцнюються (бо вони повинні зміцнюватися). Із звіту Запорізького ОПК про проведені селянські конференції 1926 р.: «З виступів селян на конференціях можна сказати, що довіра і симпатії до влади і партії значно зросли. Відкрите визнання Компартії своєю партією, особливо з боку середняків, ми маємо в Покровському районі, де виступаючі оратори вказували, що «Компартія складається з кращих людей, вона наша, вона рідна і повинна ближче підійти до нас, повинна посилити своє керівництво селянськими масами». В Пологівському районі селяни теж відзначали зростання довіри владі

¹⁸⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 31.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 26.

¹⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 51.

¹⁸³ Там само. — Спр. 2334. — Арк. 19 зв.

¹⁸⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 73.

й партії, скаржачись тільки на слабке роз'яснення останньою своїх заходів, завдяки чому йдуть на селі невірні тлумачення»¹⁸⁵.

Як сама ідея проведення безпартійних конференцій, так і їх аналіз — це один з рідкісних випадків відвертості компартії, нехай і дозованої, а все ж щирої відвертості. І все ж повної відвертості не було. З самого початку було зроблено все, щоб перетворити цей захід у демонстрацію сили, величі, моральної вищості правлячої партії. Був підключений традиційний випробуваний арсенал політичної демагогії: сконструйовані згори персональні склади президій; категорично накинута поряток денний; насичення делегатського складу персонами, яких селянські громади не делегували (міські робітники, різного роду активісти). Характерно, що, на відміну від власних партійних форумів, які рідко тоді обходилися без стенографування, хід і атмосфера селянських конференцій були анотовані в стилі журналістського репортажу: відповідальні інструктори просторо описали загальні враження, щедро пересипавши їх цитатами — фрагментами селянських виступів і текстами поданих питань. Завдяки цьому пропала інформація про фон, атмосферу, в якій звучав голос селян — оті всілякі «Правильно!», «Нехай говорить!», «Досить!», «Це неправда!» та ін., які і є справжніми індикаторами дійсно домінуючих у селянському середовищі настроїв і думок. Адже важливо не тільки те, озвучувалася певна думка чи ні, а те, наскільки вона підтримувалася масою. Опустивши об'єктивну інформацію про реакцію аудиторії, партійні функціонери отримали змогу довільно оперувати прикладами, знівелювати міру актуальності різних проблем, піднятих на конференціях, а то й зміщувати акценти, на свій розсуд складати рейтинг настроїв. Тільки так можна було сконструювати доведення, що селяни зневажають «сільських» комуністів, а ось до партії в цілому і її політичній лінії ставляться доброзичливо, схвально. Оцінка «генеральної лінії партії», «Центру», навіть у переказі, була тією планкою, перед якою пасували навіть найвідчайдушніші, найоригінальніші, найпринциповіші партійні функціонери в короткий період дозволу на конструктивну критику.

Через фільтр системи, яка формувала не тільки дискурс преси, а й наповнення архівів, не часто просочувались свідчення щодо повного балансу настроїв селянської маси. Ось одне з них. У жовтні 1925 р., у с. Покровському Запорізького округу на загальних зборах, які, за повідомленням «нагору» місцевого «відповідального працівника», проходили бурхливо, кульмінацією став такий виступ щодо міжселищного землевпорядження: «Без усякого суду земля має бути нашою, влада скоро загине, тому не зивай, Хомка, бери, греби в свої руки землю... Ми маємо бути організовані так, як робітники в місті. Землю завтра ж необхідно нам узяти в свої руки. Нам надаються широкі демократичні права, тому земля має бути нашою, не треба судитися з владою, нехай влада судиться з нами. Якщо нас не задовольнять землею, то ми заявляємо, що платити сільгосподаток не будемо». Після цього оратор вигукнув: «Згодні?», — і всі закричали: «Так, згодні!»¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Там само. — Арк. 72.

¹⁸⁶ Там само. — Спр. 300. — Арк. 131.

Або ось випадок, про який розповів у своєму дописі до газети «Радянське село» «селькор № 2165» з Київщини у жовтні 1926 р. На урочистих зборах з приводу 9-ї річниці Жовтневої революції, селян, як годиться, вітали шефи і районне начальство: «Все спочатку йшло гаразд. Заслухано було привітання від шефів, РВК, школи, робітників лісництва...». Але несподівано стався конфуз: «Ледве встиг закінчити привітання представник від робітників лісу, як селянин, член президії зборів, не витримав і з обуренням закричав приблизно такі слова: «Доки ви будете вітати нас, доки будете говорити гарні слова, доки будете задурювати нас. Що ви зробили для нас?!». Ці слова, як іскра запалює порох, так запалили вони селян; зразу піднявся крик, гармидер, всі стали кричать: «9 років вітаєте нас з святом і досягненнями, але нам селянам не легше, а ще тяжче стає жити. Кожен рік ви говорите, що Радвлада турбується про селян, а в нас і досі нема школи... Нам не дають дров, а лісництво нищить самий кращий ліс на дома та сараї для своїх службовців... Нашу десятину поля обраховують у 18 карб., а вона не варта й 5. Кожен рік ми говоримо про все це, а на нас не звертають уваги. Не дають нам жити. Не треба нам такого свята». Голова зборів зміг повернути збори в заплановане русло, але враження залишилося надовго, що й підсумував селькор: «Враження з свята таке, що селянство більше не вірить на слово, воно підходить своєю міркою. Покажи, щоб він побачив, а словам не вірить»¹⁸⁷.

Безпартійні конференції неабияк зацікавили селян, стали імпульсом громадської думки. У Херсонському окрузі на конференціях початку 1926 р. ставилося питання про впровадження цілісної системи безпартійних конференцій, із скликанням окружних і центральних селянських конференцій — аж до виборів представників на Крестинтерн — Селянський інтернаціонал¹⁸⁸.

Як селяни з Всеукраїнським старостою зустрічалися. Що стосується атмосфери селянських зборів, то її можна простежити за однією унікальною стенограмою зібрання, яке можна вважати аналогом селянських конференцій 1924–1926 рр. Йдеться про стенограму зустрічі голови ВУЦВК Г.І. Петровського з селянами Васильківського району на Київщині, яка відбулася у травні 1928 р.¹⁸⁹ Єдина особливість — це дистанція у три роки між двома подіями, час, за який влада розгубила ефект новизни, несподіванки, показала свою нещирість, особливо у таких акціях, як примусове самообкладання селян, перехід до надзвичайних методів проведення хлібозаготівель. Та й хліборобський сезон 1928-го року обіцяв бути драматичним, що надзвичайно заводило, нервувало селян, привносило особливе роздратування.

Перший же з виступаючих від селян, за його запевненнями, давній учасник революційного руху, звернувся до голови ВУЦВК у душі смиренної скарги: «...От ми пришли до Гр. Ів. розказати своє горе й нещастя, у нас великі хиби бувають у нашому апараті, у нас несправедливо брали самообложеніє. Нужно його, товариші, давать; коли ми не будемо його давати, то можна жити, але ж

¹⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 28.

¹⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2334. — Арк. 19 зв.

¹⁸⁹ Там само. — Спр. 2756. — Арк. 117–127.

треба підходити обережно, щоб селяни не обідніли, бо коли селяни будуть бідні, тоді й держава буде бідна», — з претензією на державну мудрість скаржився представник с. Чаплинки, — і продовжував: «Тепер опять забрали у нас хліб, брали так, що де селяни не повискрібали, то навіть ссуду віддавали. Не помаленьку брали, щоби роз'яснити, почекати, а кулаками об стіл били — «в тюрмі погноємо» і таке інше...».

Найбільшу підтримку у присутніх викликали такі звороти у виступі представника Чаплинки: «нас постигло стихійне лихо — хліб у нас погиб (С мест шум, сочувствие)»; «Казали, дадут на пересів, та де ж там... (Шум сочувствия)»; «если би Гр. Ів. пішов по селянам і подивився, як селяни бідують, як вони плачуть, і яка їм воля і яка їм бідність (Крики сочувствия)»; «не думайте, що це є виступлення контр-революціонера, бо я сам в царські часи боровся за революцію і мені уже 60 років (Оплески)».

На прикладі цього виступу проглядається вся стратегія вибудови селянством своїх стосунків з владою: без різких рухів, віддаючи належну шану центральній владі, приймаючи правила агітаційної гри (міф про «пролетарську» державу, про союз робітничого класу з селянством), але наполегливо переконувати в неможливості виконувати виставлені податкові обсяги.

Представник с. Новопавлівки продовжив ту ж лінію. Тонко вловивши в бідканнях голови ВУЦВК натяк на те, що великі державні плани зриваються через несвідомість селянства, селянин Железняк вправно парирував: «Там десь при закритих дверях постановили, написали, дали сводку — от ЦК і жме, а потім кажуть «давай хліб», а його немає, не було його стільки, як написано, то на бумазі пишуть, що власть крестьян, а далеко не крестьян, а якоїсь партії...». Природа своїми примхами змушує людину вносити корективи в свої плани, і уряд це повинен розуміти, — такою була думка селянина. Можливо, центральна влада і не причетна до тих неподобств, які творить місцева адміністрація, але ж від цього селянам не легше. Як і в попередньому випадку, аудиторія похвалювалася саме в ті моменти, коли оратор наводив факти катастрофічних збитків від засухи біжучого року: «тепер у мене пропало 10 десятин, і я пересіяв тільки 3 десятини, бо немає чим (Шум сочувствия)»; «у нас сотні тисяч десятин осталися незасіяні (Голоса — Правильно)». І при всьому цьому адміністрація вперто поводить себе так, ніби стихійного лиха і не сталося: «...Під видом самообложенія наложили на селян таке... Напр., председатель Павловської сільради наложив такі суми!.. — пішов до дядьків, просять його, а він відповідає — давай, хоть ти здохни. Преступление це». Висновок і рекомендація з усього сказаного ніби нехитра, але, якщо вдуматися, не така й простецька: «Треба, щоби селяни були ближче до самооподаткування, щоби вони обсуждали цю справу і знали, що і до чого, а то предписують те при закритих дверях, а тоді — ось тобі на».

Представник с. Павлівки Огій сам оголосив свої повноваження: «від імені партізанів і селян або синів плуга і борони...». Мобілізувавши увесь свій ораторський хист, він намагався максимально згладити конфліктність ситуації і подати справу так, що податковий і адміністративний тиск був частковим і виправданим: «Нам кажуть, що нас зажали за те, що ми не давали державі хліб.

То я задаю вам усім питання — кого ж з нас, назовіть, посадили, у кого не було хліба? Я знаю, що відповідь повинна бути така, що нікого [не] сажали з нас, у кого не було хліба, а коли були моменти і випадки, що і зажали, то зажали тих, у кого був хліб і хто на тому хлібі спекулював. То треба, товариші, дивитися трошки ширше і не закривати правди тим, що не уміють і що хочуть вороги радянської влади, влади робітників і селян, вона ніколи не піде і не буде судити тих, у кого немає і кому треба допомогти». Ці слова, схоже, зібрання слухало мовчки. Але коли оратор додавив експресії і демагогії ще трішки, то присутні селяни втратили терпіння: «...А коли ми оглянемося на ту дорогу, яку ми пройшли за 10 років, і шагнули вже на 11 рік, то що ми бачимо. Згадайте, що ми пережили, що ми получили після кровавої боротьби, після кровавої царської влади. Ми получили одну розруху, а після того ми ще пережили голод. У нас тоді нічого не було, у нас, селян, коня не було виїхати чим у поле, і тоді держава нам допомагала, нас держава годувала (Шум — Неправда! Коли вона нас годувала)». Головуючий змушений був втрутитися, але, видно, довго не міг заспокоїти хвилювання:

«Голова: Товариші, не хвилюйтеся, дайте сказати. Треба слухати всіх, хто хоче висловитися, якої б він думки не держався. (Крики — Це вже дуже боляче, не можна не хвилюватися).

Огій: Товариші, це ж так (Крики — «Хто бачив», «Неправда, не дають говорити»).

Голос з місця: Хай кожен устатковує так свою промову, щоби вона була коротка і кожен успів висловитись. (Голоса — Дайте селянам висловитися).

Голова: Товариші, давайте ж покажемо свою дисципліну, як ми зможемо не тільки стояти на зборах, а й допомагати і виконувати всі накази радянської влади, давайте ж будемо слухати всіх, прошу спокою. (Голос — Я не боюся, коли я голодний)».

Ще один виступаючий, «від селян Чаплинської сільради», побудував свій виступ у примирливому щодо влади тоні. Присутні там діячі райвиконкому і райпарткому, напевне, були задоволені цим виступом, але решта зібрання зустріла його байдуже і навіть запротестувала в одному моменті: «...Не хочу падати духом і думати, щоби у нас утворився вдруге 21 рік (Голоси — Він уже є). Ні, немає, це паніка. (Голоси — Ти у полі не був, то подивися, що там робиться)».

Наступний оратор, «від селян Воскресенської сільради», за його власними словами, колишній бідняк, побудував свою промову на протиставленні високої (правильної) ідеї, яку проводить центральна влада (правильна), і неправильної поведінки місцевої влади. Його виступ викликали в аудиторії як несприйняття, так і схвалення. Не погодилися з ним, коли він спробував бути оптимістом в оцінці господарської кон'юнктури: «Тепер, як казав т. Петровський, у нас вже не буде 21 року, я теж уверен, що не буде, все ж таки нам держава тоді допоможе, пришле з Сибіру чи що (Крики — Аякже, допоможе; протести, шум)». Підтриманий же він був у критиці владних технологій на місцях: «...Наша місцева влада сделала паніку і приймала такі міри, нажимала і лякала навіть бідняків», — і це викликає обурення і не дає позитивних результатів. «Якби такі

оратори, як Григорій Іванович, виїзжали на село, та сказав, що товариші, хліба немає в наших промишленних районах, то дайте хліб, товариші, ви, біднота і середняки, організуйтеся, одривайте од своїх дітей, бо ти верхушка села і дай хліба, а тобі совіцька власть заплатить, але товариші, до нас приїзжають з району партійні комуністи, і вони не взяли тої правильної лінії, вони не переводили своєї роботи по правильній бідняцькій і середняцькій лінії, то вони виступали і лякали людей, а не тільки кулака, а бідняка і казали йому, що як ти не візьмеш або щось скажеш що проти цього, то я руки тобі одсічу (Голоси — Правильно)».

Біловол, «селянин від Дмитрівської сільради», схоже, був одним з тих «партійних комуністів», яких критикував попередній оратор. Свій виступ він побудував на ритуальних пропагандистських штампах, як то: «Товарищи, прошло 10 лет с того времени, как рабочие и крестьяне в Союзе осуществили тот путь, на котором погибло много рабочих и крестьян...» Потім він мав необережність взяти під захист дії місцевих адміністраторів і активістів, чим остаточно зіпсував справу: «Товарищи рабочие и крестьяне, разъяснительная работа в этой области велась, была комиссия, приходила к крестьянам (Крики: Ничего подобного!), приходили к крестьянам и говорили, что вот, дядько, продай хлеб нам и получай деньги. Никто насильно не отнимал, а если были случаи, то они сразу же пресекались нашим революционным законом». Далі його вже слухати не хотіли. Справа остаточно розладналася, і в такій сумбурній атмосфері дійшло до заключного слова голови ВУЦВК:

«Голова: Товариші, частина селян вже розходиться, вже повтомлювалися. Тут уже багато висловлювалося, і ми думаємо, що дамо зараз заключне слово нашому гостю, і закінчимо наші збори. (Голоса — Треба ще селянам дати висловлюватися).

Слово має ще голова Дніпропетровського ОВК — тов. Колос.

Колос: А почему росинка сохранилась... (Шум, крики — ничего подобного, — пропало. Вы там по кабинетах сидите, ничего не знаете. Дайте крестьянам слово сказать, а то...).

Слово має секретар РНК (Крики — Хай же селяни висловлюються).

Заключительное слово тов. Петровского (Встречается аплодисментами)».

Можна здогадатися, що всеукраїнський староста Г.І. Петровський не просто так зайшов до селян, по дорозі на свою службу. Ця акція мала ретельно готуватися: якщо був стенографіст, був головуючий на зборах, то мабуть, була й охорона... З різних джерел знаємо, що в таких випадках «приймаюча сторона» ретельно підбирала і готувала доповідачів. Напевне, начальству Васильківського району хотілося, щоб було побільше виступів лояльних до влади, побільше запевнень у відданості, готовності виконати будь-які завдання «партії». Бо якби всеукраїнський староста почув тільки «контрреволюційні» заяви, то тоді б у місцевого начальства строго запитали б: що це ви у себе під носом контрреволюцію розвели?! І навіть на такому рівні підготовки, навіть в таких умовах максимальної контрольованості, громадянської підтягнутості на згаданому заході селяни говорили в по суті, те ж саме, що й на районних безпартійних конференціях, своїх сільських сходах, у листах до редакцій газет.

Ради на селі — селянські ради? По-перше, ради на селі не були владою: знизу їх підпирали земгромади, а згори їх пригнічували вищі органи — райвики, окрвики, чекістські структури і, звичайно ж, райкоми і окркоми компартії. По-друге, у складі сільських рад надто мало місця залишалось справжнім селянам. Нарешті, в силу всіх означених обставин селяни не бачили в сільрадах, а тим більше у волосних, районних і окружних радянських структурах, своїх органів, своїх представництв.

Протягом періоду утвердження компартійного режиму ради системно обмежувалися у їх самодіяльності і повноваженнях, пройшли через низку принизливих процедур (розпуск, оголошення виборів недійсними, тимчасова повна заміна іншими, «класовими» органами — ревкоми, комбід, комнезами). В наступні роки сільради знаходилися у двозначному статусі — між земгромадами з одного боку, і комнезамами — з іншого (останні до середини 1925 р. користувалися статусом «організацій державного значення»). Всі вказані обставини не могли не формувати у селянства відповідного зневажливо-поблажливого ставлення до сільрад. До того ж, керівництво нав'язувало радам виконання найнепопулярніших функцій на селі: стеження (складання нескінченних списків), фіскальних (доведення розмірів податку, складання списків недоїмщиків по податках), бюрократичних (оголошення декретів, розпоряджень), проведення кампаній (здебільшого надуманих і незрозумілих для селян).

Один з конкретних прикладів. У листопаді 1924 р. селянин з села Семенів Яр Богодухівського району Охтирського округу написав листа С. Косіору у відповідь на його статтю «Партія й селянство» у газеті «Вісті ВУЦВК». Лейтмотивом листа був протест проти несправедливого, на погляд автора, позбавлення його виборчих прав. А заодно, в якості одного з аргументів, розповідалася історія перевиборів сільради у 1921, 1922 і 1924 рр.: як районне начальство накидало селянам привезених партійних «призначенців», як змушувало голосувати за склад сільради списком, як селяни довго опиралися такому тиску, як потім усі накинуті згори голови сільради по черзі показали себе п'яничками і розтратниками. Важливо, що лист селянина до секретаря ЦК КП(б)У зафіксував процес формування стану відчуженості селянської громади щодо місцевої адміністрації, постання стіни між селянами і районним начальством, формування байдужості до процедури перевиборів рад як до безнадійної справи. Так, факт проведення кандидатур, бажаних «району», автор листа супроводжує чи то зауваженням, чи то поясненням: «...І цього голову «вибрали», правда, вже гораздо легше, ніж попереднього, бо селяни кажуть, що вже «один біс, ми нічого не зробимо: наших людей, кого ми знаємо, кому довіряємо, не пропустять». І от ми не маємо права ні вибирати, ні бути обраними нікуди, а ті, хто пиячив, хто розтратив гроші, ті повноправні громадяни, а ще й других позбавляють прав. Називають противниками Радвлади, а сами, очевидно, захисники її», — іронічно додає автор від себе¹⁹⁰.

У 1925 р., коли політичний курс «обличчям до села» став давати свої перші результати і можна було дозволити собі заднім числом глянути правді у вічі,

¹⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2017. — Арк. 4.

політбюро ЦК КП(б)У 9 липня 1926 р. прийняв постанову, у якій визнав: «1924/25 року... ми мали серйозний одрив Рад від мас, повне недовір'я селянських мас до Рад і в той же час елементи натиску і командування з боку адміністративних та партійних органів»¹⁹¹. Відповідно організаційно-інструкторський відділ ВУЦВК виділяє низку негативних моментів, виявлених у 1925 р. під час перевірки низового апарату, і серед них такі: «сільради ще малоавторитетні... не притягують широких верств селянства», «голови сільрад бувають лише «старостами», не виявляючи ініціативи»¹⁹².

Автор звіту про проведене монографічне обстеження села Андріївки на Дніпрі Запорізького округу, уповноважений Катеринославського губкому О. Волкович так писав у 1925 р. про минулі роки: «До 1923 року сільрада існувала формально, справами відав волвиконком»¹⁹³.

Звертаючись до делегатів Катеринославської губернської партійної конференції (листопад 1924 р.), секретар губкому В.Іванов «крив»: «У вас немає сільського активу, він зовсім слабкий.... Останнім часом середняк від нас відходить. Тут була влада дуже жорстка. Тут була часта зміна властей, воєнний комунізм проводився на «ять», і середняк мовчить і побоюється. Зверху червоненький, якщо ж гарненько пошкребти його, — він виявиться сіреньким, і якщо він підтримує радвладу, то тільки тому, що при ній йому легше дихати і менше всякої партизанської кутерьми. Але якщо його запитати, чи задоволений він насправді владою, то такого [що відповідь ствердно] на 100 чоловік і одного не знайдете, і владу свою середняк обходить... Рад у нас сільських немає. Сільські ради існують на папері. У нас є голова сільради, по-старому він же староста, і є схід. У нього є сотники і десятники, але сільради як такої немає. Сільрада не збирається, і раптом що, сидить голова і «криє» так, як йому заманеться. Скликається схід, тим справа й кінчається, і методи командування затверджуються... Радянського апарату немає у нас. Хто ж здійснює радянську владу? — значить, староста, голова сільради. На кого він спирається? — на КНС і міліцію... Ми зараз спостерігаємо таке явище: голова сільради підбирає найбільш покладаисту публіку для роботи в комісіях, підбирає найбільш спокійний елемент, і всіх неспокійних робить контрреволюціонерами і відтирає. Тут, з одного боку, боязнь, що він не впорається з неспокійною публікою, а з іншого боку — наші побутові умови: кумівство, знайомства, спільні випивки і всякі художества...»¹⁹⁴.

Узагальнюючи виступи селянських делегатів на безпартійних конференціях у 1925 р., автор огляду інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У записав: «В більшості випадків голова сільради схожий на колишнього старосту, як за своїми навичками, так і в силу відсутності у нього економічних і адміністративних прав»¹⁹⁵.

¹⁹¹ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Харків, 1926. — С. 57.

¹⁹² Там само. — С. 15.

¹⁹³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 267.

¹⁹⁴ Там само. — Спр. 131. — Арк. 84–85, 114–116.

¹⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 42.

Не можна сказати, що громадська думка села ніяк не впливала на стан речей. Свої вимоги і претензії селяни заявляли достатньо інтенсивно, і в результаті на селі складалася щільна атмосфера, спротив якої міг подолати далеко не кожен функціонер влади. Секретар Запорізького окружного комітету партії П.Котельников в особистому листі-звіті до секретаря ЦК КП(б)У Медведєва у червні 1925 р. писав: «Ми маємо до десятка заяв від комунарів — голів сільрад про звільнення їх з роботи. Мотиви: «Важко працювати. Зараз селяни лають, у всі дрібниці роботи втручаються, і тільки знай, що займайся з ними розмовами». Є колективна заява про вихід із сільради села Андріївки Софіївського району двох комуністів і двох комсомольців...»¹⁹⁶.

У вирі політичних і соціальних переворотів земгромада, схоже, залишилася єдиним з місцевих інститутів, що зміг зберегти довіру і прихильність усього селянства. «Спільний ворог», компартійна влада штучно згуртовувала село, виступала зовнішнім фактором, який зцементовував селянський «мир» і тим самим консервував первісний колективізм, общинну солідарність. «Селяне вважають, що земгромада є вищий адміністративний орган на селі. — писав сількор у вересні 1926 р. — Був випадок коли загальний сход земельної громади хотів відмінити постанову нашої сільради. На заперечення [що] цього не можна зробити, селянство обурене: «Ми обирали сільраду, вона повинна нам підчинятися». (с. Старостенці Погребищенського району Бердичівського округу)¹⁹⁷.

На загальному сході села Миколаївки Павлоградського округу лунав заклик ліквідувати сільраду і замість неї обрати сільського старосту (з «Інформбулетеню ЦК КП(б)» № 36, вересень 1925 р.)¹⁹⁸.

Наприкінці 20-х рр. на 54,8 тис. сіл і хуторів припадало 10,7 тис. сільрад і 40 тис. земельних громад¹⁹⁹. Вибіркове обстеження 1927 р. показало, що земгромади охопили 98,2% сільського населення, тобто поза громадами опинилося лише несільськогосподарське населення²⁰⁰. Межі земгромад у переважній більшості випадків (96%) співпадали з межами сільрад²⁰¹.

Земельні громади були природними, традиційними селянськими організаціями. За непу вони набули рис напівдержавної представницької селянської організації. Вони не визнавали «класового принципу». У їх складі перебувало все землеробське населення села. Голову правління або уповноваженого земгромади селяни між собою за давньою традицією називали старостою. Саме ця позакласовість земгромад, а також їхня фінансова самостійність призвели до ліквідації цього соціального інституту при повороті державної лінії наприкінці 20-х років. Як зазначає дослідник української земгромади В. Калініченко, авторитет земгромади спирався не лише на статті Земельного кодексу і статут

¹⁹⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 4.

¹⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 101.

¹⁹⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 41.

¹⁹⁹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. — Харків, 1997. —

С. 127.

²⁰⁰ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.

²⁰¹ Там само.

громади, але й неписане звичаєве право. Нехтувати звичаєвим правом остерігалися навіть відчайдухи, боячись опинитися поза законом²⁰².

До компетенції громадівського сходу відносилися питання, пов'язані із землекористуванням. Але в реальному житті поряд із земельними справами земельні сходи нерідко вирішували і такі питання, як виконання сільгосподатку, збір коштів на утримання школи, впорядкування колодязів, мостів та шляхів, купівля книжок для сільбудинку тощо²⁰³. Громада мала власні кошти, розпоряджалася ними, відкривала рахунки в державних і громадських кредитних установах. Прибутки земгромади склалися із надходжень від самооподаткування її членів на громадські потреби, від здачі в оренду нерозподілених громадських земель, від підприємств, продажу громадського майна, кредитів.

На певному етапі свого існування земгромади вступили в суперництво з державною владою в особі сільрад. Протистояння між громадами і радами відбувалося по всіх напрямках. Перш за все існувало суперництво земельного сходу як органу управління громади і сходу сільради. Існування на селі двох сходів не сприймалося самими селянами. Вони розглядали сход виборців як порушення традицій. Сход землекористувачів в якийсь момент поглинув збори виборців сільради. Межі сільради і земгромади, як правило, співпадали, виконавчі органи земгромади виконували роботу сільради, фактично підміняючи її. За законом таке дублювання функцій допускалося лише в сфері поземельних відносин. Але земельне питання в селянському житті було домінуючим, і за його взірцем будувалися стосунки в господарському та громадському житті села. Сільради не мали своїх бюджетів, лише складали прибутково-видаткові кошториси, які включалися до районного бюджету. Завжди без вільних коштів, сільрада зверталася по допомогу до земгромади. Через неї ж сільрада проводила самооподаткування селян. Рішення про самооподаткування приймалося нібито на зборах виборців, але насправді на земельному сході. Громада сама видавала кошти сільраді і робила це неохоче. Ради вдавалися до земельних громад і для збирання загальногромадянських податків із селян; при цьому задіявався принцип кругової поруки. У свою чергу земгромади намагалися чинити опір несправедливому вилученню податків, опиралися застосуванню «класового принципу» при оподаткуванні²⁰⁴.

Отже, земельні громади становили реальну альтернативу офіційним органам влади — сільрадам. На відміну від останніх громади були безкласовими, демократичними організаціями всього селянства. Вони відповідали інтересам усіх своїх членів, вони виявилися чужі тоталітарній системі, становили їй своєрідну загрозу. Їх неможливо було підпорядкувати, залишався єдиний шлях — ліквідувати.

²⁰² *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу. — С. 131.

²⁰³ *Кривко І.М.* Земельні громади 20-х років: селянське самоврядування під контролем адміністративної системи // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VIII. — Запоріжжя, 1999. — С. 85.

²⁰⁴ Там само. — С. 159.

Справедливо вбачаючи в земельних громадах реальну загрозу своїй владі на селі, компартійне керівництво з 1925 р. звертає на них особливу увагу. Постановами ЦВК та РНК СРСР у 1927 р. на сільради покладалося керівництво земгромадою, затвердження постанов громади з питань землекористування та землеустрою, складання списків землекористувачів, що мали пільги на кредитування землеустрою. Сільрада у випадку незгоди могла скасовувати постанову земгромади, а також рада набула право самостійно, без відома земгромади, скликати земельні сходи. ВУЦВК прийняв аналогічне цим постановам «Положення про сільські ради». Цими документами закріплювалася передача функцій земгромад сільрадам.

Щоб уникнути зайвих проблем, владі треба було позбавити права голосу в громадах осіб, вже позбавлених виборчих прав у радах. Адже в громадах авторитетом користувалися «куркулі», сходами керували їх уповноважені. Отже, в 1927 р. до Земельного кодексу були внесені зміни: державні органи спробували підпорядкувати земельний сход, усунувши від участі в ньому осіб, що були позбавлені виборчих прав. Процес обмеження політичних прав заможних і нелояльних до радянської влади членів земельних громад закінчився тим, що Особлива колегія вищого контролю за земельними спорами визнала, що особи, позбавлені виборчих прав, не можуть бути уповноваженими громад у земельних справах, головувати чи бути секретарями на зборах. Загальносоюзний земельний закон від 15 грудня 1928 р. позбавив вирішального голосу на сходах та права бути обраними в органи обштинного самоврядування осіб, що не мали права вибирати до рад. Посилювався нагляд сільради за земгромадою. 17 липня 1928 р. була затверджена Інструкція про біжучу земельну реєстрацію. Цією інструкцією до компетенції сільрад передавалися реєстрація орендних договорів, розділів дворів, злиття дворів, обміну земельними ділянками, перенесень будівель, оголошення недробимості дворів, опіки, судових вироків в справі землекористування та складу двору. Практично усі постанови громади з земельного питання підлягали затвердженню сільради або реєстрації нею, без чого постанова не вважалася законною. Лише вирішення питання про порядок землекористування поки що залишалося за земгромадою²⁰⁵.

Юридичне підпорядкування земельних громад місцевим радам почали впроваджувати згідно з «Положенням про сільські Ради», прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р.

І все ж вибори до сільських рад при всій їх зарегульованості були певною формою самовираження селянства, оскільки без масового залучення їх до виборчих кампаній не могло обійтися.

Політичний курс «обличчям до села» дав певні результати: у селян піднявся інтерес до перевиборчих кампаній. З приводу проведених на початку 1924 р. перевиборів рад з Мелітопольського округу надійшло враження: «...Це перші перевибори, які сколихнули всю селянську масу»²⁰⁶. Аналогічне враження передає кореспондент газети після ознайомлення з перевиборами в Ізюмському

²⁰⁵ Там само. — С. 160.

²⁰⁶ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 16 січня.

окрузі: «Перевибори до Рад в цьому році були остільки своєрідні й цікаві, що залишать по собі довгу пам'ять... Селянська маса якось враз виросла, на перевибірних зборах вона майже стихійно зробила основним моментом обговорення доповіді «Про роботу сільради» і підійшла до нього вже як розумний і бережливий хазяїн...»²⁰⁷. На вибори рад у 1925 р. з'явилося 44% сільських мешканців, у 1926 р. — 54%²⁰⁸. Наступного 1927 року активність дещо зменшилася — до 52%²⁰⁹, що могло бути реакцією на початок нового раунду комуністичного тиску на село з відповідним послабленням оптимізму селянства щодо меж реальної демократії.

Активність селянства піднялася і на рівні районних з'їздів рад: «Якщо минулого року кворум давав 60–70%, то цього року в середньому кворум становив близько 90%... При цьому треба мати на увазі, що з'їзди відбувалися навесні (бездоріжжя, початок засівної кампанії)»²¹⁰. Звітні збори Уманського окружного виконкому по селах у 1927 р. викликали непідробний інтерес. Доповідачу задавалося до 60 запитань, у дебатах виступало до 10 ораторів, панувала атмосфера зосередженої уваги: «Аудиторії проявляли до звіту ОВК великий інтерес, що підтверджувалося як фактами масового закидання доповідачів запитаннями, так і кількістю виступів у дебатах та уважним заслуховуванням звітів протягом порівняно великого часу (по 2–3 години без руху в залі)»²¹¹.

На виборах селяни підозріливо ставилось до голосування списками. За підсумками перевибірчої кампанії 1926 року Запорізький окружком повідомляв, що в Балківському районі список кандидатів до райвиконкому, висунутий від комуністичної організації, був провалений на голосуванні, після цього різними групами було запропоновано ще три списки, і всі вони були відкинута²¹².

Спостерігаючи те, що відбулося на виборах до сільрад у 1924 р., партійні активісти бідкалися: «Замість союзу незаможника і середняка фактично склався союз середняка з куркулем»²¹³.

На партконференції Катеринославської губернії у листопаді 1924 р. один з «відповідальних працівників» повідомляв: «При перевиборах до Рад були такі випадки, коли виносилась пропозиція селян визнати роботу незадовільною, тому що РВК працював за директивами Москви, а не України. Під час перевибірної кампанії селяни заявляли про те, що треба покарати призначенство якоїсь там комуністичної партії, що треба ввести більше демократизму; коли їм дали відсіч, вони випустили відозву досить грамотну, в якій говорилось наступне: не обирайте до Рад тих, які драли податки непрямі і прямі, а обирайте тих, які беруть з

²⁰⁷ Там само. — 18 січня.

²⁰⁸ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Харків, 1926. — С. XVI.

²⁰⁹ Статистика України. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — Харків, 1927. — С. V.

²¹⁰ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Харків, 1926. — С. 38.

²¹¹ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — Умань, 1927. — С. 6.

²¹² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 87.

²¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 35.

вас останню кофту і рушник за продподаток. Не обирайте тих, які давали ситець по 18 коп., коли він коштував по 2 коп., а обирайте тих, хто дає 90 коп. за пуд гвіздків по 8 руб. Обирайте тих, які мозолів не бачили, але хто гарно грає на гармошці, тому що взимку вам голим і босим буде легше грітись під музику. Це в Запорізькому окрузі, де підхід був більш «ліберальний». В Гуляйпільському районі лозунги більш бойові: «Геть комуну, смерть тому, хто дозволить собі купити худобу, розпродувану [для ліквідації заборгованості] за продподаток»²¹⁴.

Початок чергової кампанії перевиборів сільських рад співпав з закінченням реорганізації КНС, що додатково позначилося на показниках представництва різних соціальних груп селянства в сільрадах. Згідно з офіційними даними, в результаті 1925 р. у складі сільрад було 47,3 членів КНС, а після виборів 1926 р. — лише 27,7%. Заспокійливі дані офіційної адміністративної статистики, що у 1926 р. начебто «організована біднота» (члени КНС — 27,7%) разом з «неорганізованою біднотою» (29,5%) у складі сільрад все одно переважували середняків (яких нарахували 41,6%), розвінчав в своїй доповіді очільник ДПУ УСРР В. Балицький. Він пояснив своїм шефам у ЦК КП(б)У, що далеко не кожен член КНС при нових обставинах повинен вважатися селянином-бідняком: «...При перевірці їх на практиці виявляється, що частина членів сільрад є частково або середняками, або сільською інтелігенцією, що перебуває в КНС і за статистикою причисляється до членів організації КНС, або щойно відділеними від господарств синами куркулів і заможних середняків... причисленими до бідноти»²¹⁵.

За інформацією секретаря Запорізького ОПК, на виборах, що відбулися на початку 1926 р., до сільрад були обрані («пролізли», згідно з компартійним жаргоном) 385 вкрай небажаних для центральної влади осіб, які склали 8,7% від загального складу сільрад округу, у тому числі: 142 таких, «що знаходяться на обліку ГПУ як куркулі», 119 членів церковних рад, 119 позбавлених раніше виборчого права²¹⁶.

Показники незначного представництва заможної частини селянства в різних тогочасних органах (радах, правліннях кооперативів) не повинні вводити в оману, адже вони були штучно досягнуті: примусом, адмініструванням. Сама влада визнавала, що заможне селянство користувалося неофіційним впливом. Так, в аналітичному матеріалі організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК вказувалося: «Треба зазначити, що куркулі не намагалися брати особистої участі у складі сільрад, а, в основному, старалися використовувати для здійснення свого впливу на село підставних осіб»²¹⁷. Ця думка обставлена специфічною риторикою, але нас вона не повинна вводити в оману: «куркулі» в даному випадку — це усі конкуренти компартійної влади, а «підставні особи» — це не лише справді підставні особи, але частіше однодумці-односельчани.

Селянська біднота всіляко висувалася владою на роль провідної політичної сили, але реалізувати цей намір на селі було важко. Біднота отримувала від

²¹⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 101–102.

²¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 174 зв.

²¹⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 53.

²¹⁷ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Харків, 1926. — С. 26.

держави настільки значні матеріальні пільги, що це викликало нарікання з боку більшості сільського населення, і навіть ставало предметом глузувань, докорів, кпинів на адресу «голодранців». Бідноту звинувачували у дармоїдстві, ледарстві. Частково для цього були підстави, адже полегшення для неїмущої частини села оберталися побільшеним посиленням тягарем для решти селян.

Не мали особливих шансів на полі громадської роботи наймити. Переважна більшість наймитів постійно міняла місце роботи, а отже, і проживання. Частина з них приходила на заробітки здалеку, і вони були чужими для місцевих мешканців. Наймити, крім того, не мали авторитета господаря-землероба, що так важливо для селян. Нарешті, наймит економічно залежав від наймача, з чого могла випливати його громадська залежність. Документи зберегли свідчення зневажливої оцінки здібностей наймитів як можливих депутатів рад не тільки з боку селян, а й з боку окремих представників радянських органів. В Криничанському районі Дніпропетровського округу при виборах сільрад у 1929 р. висловлювалися відводи кандидатурам із наймитів: «Він буде тільки до весни дома, а там піде служити і в сільраді працювати не буде»; «Батрак у мене свиней пас, він у сільраді нічого не пойме»²¹⁸.

Автор аналітичного огляду «Село Донбасу», опублікованого на початку 1925 р. в теоретичному журналі українських комуністів «Известия ЦК КП(б)У», теж знаходився під враженням перелому у поведінці селянської маси, який характеризується «наростаючою боротьбою за вибірне місце і підвищеним інтересом до права свого голосу, відкритим відводом безгосподарних і неавторитетних комуністів чи незаможників у всіх виборних організаціях і діловим обговоренням усіх доповідей...»²¹⁹.

У тому ж дусі складені й аналітичні матеріали організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК: пожвавилась боротьба різних груп селян за лідерство, «надто яскраво це виявилось при обміркуванні кандидатур і складанні орієнтовних кандидатських списків нового складу сільрад»²²⁰.

В одному з аналітичних матеріалів ЦК КП(б)У 1925 р. говорилося: «Селяни часто провалювали маловідомих і присланих комуністів»²²¹.

Під натиском селянської прискіпливої уваги в окремих місцях партійці взагалі не наважувалися виказувати існування комуністичної фракції як особливого гравця на виборах (Запорізький округ²²²).

Тактика компартійного керівництва на виборах до місцевих рад 1925–1926 років офіційно визначалася як «зміцнення партійного керівництва в умовах розгорнутої демократії»²²³. Очевидно, що ця тактика дала збій. Як тільки адміністративний тиск було послаблено, показники «збільшовизованості» селянства помітно впали. Один з учасників наради губернський виборчих комітетів у

²¹⁸ ДАДнО. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 4, 112.

²¹⁹ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 2. — С. 12.

²²⁰ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 17.

²²¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 108.

²²² Там само. — Спр. 331. — Арк. 88.

²²³ Там само. — Арк. 58.

червні 1925 р. говорив про вибори цього року: «Мені приходилось переобирати не одну сільраду, і мені заявляли, що ми не хочемо вибирати так, як ви хочете, а ми хочемо вибирати, як ми хочемо»²²⁴. Якщо на виборах 1925 р. до серед обраних до сільрад члени КНС становили 44%, то в 1926 р. — 30%. Відповідно відсоток комуністів виявився 7,1% та 6,9%²²⁵. Підвищення відсотка комнезамівців і комуністів серед обраних до складу сільрад у наступному 1927 р. (відповідно до 35 і 9%)²²⁶ слід сприймати як сигнал: початок нового раунду «закручування гайок» на селі.

Інструкція ЦК КП(б)У про районні і окружні з'їзди рад від 26 січня 1926 р., узагальнюючи досвід минулих перевибірчих кампаній, констатувала недієздатність місцевих парторганізацій у таких різких виразах, як «невпевненість у собі перед лицем зростаючої активності усіх верств населення», «боязнь виступати від імені партії», «гранична слабкість місцевих сільосередків і непопулярність їх навіть в колах радянськи налаштованого селянства», — і категорично ставила завдання будь-що зберегти і навіть наростити керівництво компартії²²⁷.

Підводячи підсумки виборчої кампанії 1926 р., інструктор ЦК КП(б)У, який проводив обстеження перевиборів сільрад, змушений був визнати, що «керівництво залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які б могли легально керувати селом, нема оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах і розгортали діяльність по обробці виборців»²²⁸.

Компартійне керівництво розуміло, що його руки не дістають до селянської маси. Секретар Чернігівського окружного комітету партії Г. Верілас в одному з своїх листів до ЦК КП(б)У в лютому 1926 р. без зайвої дипломатії повідомляв: «Ми зіткнулись з осередками, в яких після тривалих обговорень не можна жодного комуніста висунути до сільради без побоювань, що він буде провалений. Відірваність від сільських мас і різні проступки, і навіть злочини окремих членів, створили обстановку ворожого ставлення. Наприклад, в одному селі, де осередок складається з 20 осіб, один селянин на сході сказав, що для того, щоб бути в осередку, треба вбити не менше двох осіб»²²⁹.

Ці ж мотиви неприйняття комуністів селом присутні і в анонімному листі селянина-комуніста, адресованому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу: «Ви піклуєтесь про міць спілки селян і робітників. Її давно нема в дійсності. Про неї лише говорять ті комуністи периферії, що самі себе проводять до рад, насилуючи селян... Партія на селі цілком дискредитувала себе в повній мірі, як з

²²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3089. — Арк. 33.

²²⁵ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–1926 рр. — Харків, 1926. — С. XVII.

²²⁶ Статистика України. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 рр. — Харків, 1927. — С. V, VII.

²²⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 58.

²²⁸ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 95–96.

²²⁹ Там само. — С. 98–99.

боку адміністративного, так і з боку ідеологічного та морально-пролетарського»²³⁰.

Інструкція ЦК КП(б)У про районні і окружні з'їзди рад від 26 січня 1926 р. серед обов'язкових умов забезпечення керованості виборчого процесу на районних з'їздах рад, передбачала, зокрема, такі заходи: обов'язкова присутність відповідальних представників окружкомів партії; обов'язкове створення фракцій делегатів-комуністів, які засідають тільки в закритому режимі; всіляко протидіяти створенню безпартійної фракції; неприпустимість створення навіть окремих фракцій комнезамівців чи членів профспілок; більшість у новообраних окружних виконавчих комітетах повинна належати комуністам (в районних виконавчих комітетах — не обов'язково)²³¹.

В Запорізькому окрузі в листопаді 1925 р. «на допомогу РПК» для підготовки перевиборів рад було відряджено 15 відповідальних окружних працівників, які проводили зібрання виборців і інструктували районні виборчі комісії; згодом з цією ж метою знову була відряджена група уповноважених осіб в кількості 34 осіб строком на 20 днів²³².

Поведінка сільських парторганізацій на виборах до рад викликала гостре невдоволення у центрального керівництва. Можливо, саме з цієї причини влітку 1925 р. була розгорнута тотальна ревізія сільських партосередків. Більшість сільських комуністів з однієї крайності (адміністративний тиск) кинулися в іншу — самоусунення. Це можна зрозуміти зі звітів самих керівних партійних органів, які, щоправда, ніколи не наважувалися прямо сказати: «більшість», але фактично навели масу аргументів на такий кінцевий висновок. В одному з аналітичних матеріалів ЦК КП(б)У 1925 р. говорилося: «Натиск на виборах поступається моментам розгубленості, невідповідності до виборів, пасивності і часткової деморалізації»²³³.

Як зазначалося в огляді інформаційно-статистичного відділу ЦК, складеному зі звітів спеціальних представників ЦК у 8 районах Уманського, Сумського, Одеського, Зинов'євського, Проскурівського, Могилівського Мелітопольського і Золотоніського округів (серпень 1925 р.), в ході перевиборів рад «незаможники почували себе розгубленими, а іноді навіть голосували за куркулів... В результаті незаможники скрізь потерпіли поразку... В результаті замість союзу незаможника і середняка фактично склався союз середняка з куркулем. Не менш дружно, ніж незаможники, провалювались на виборах і комуністи... У Вільшанському районі у парторганізації, ошелешеної провалом на перевиборах незаможників, постало спочатку вороже, а потім пасивне ставлення до нових рад. Без нас, мовляв, обирали, без нас і працюйте»²³⁴. Варіації істерики збанкрутілих активістів були різні: «Ми не годимось, нехай

²³⁰ Там само. — С. 99–101.

²³¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 58–59.

²³² Там само. — Спр. 328. — Арк. 49–52.

²³³ Там само. — Спр. 239. — Арк. 108.

²³⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 88 зв.

інші попрацюють, а ми подивимося»; «Революцію зробили ми, а ви (місто, верхи) тепер командуєте»²³⁵.

«Демократія на селі» продовжувалася не довго. Вже на виборах початку 1927 р. компартійні функціонери перешли у наступ, — звичайно, орудуючи своїми звичними воєнно-комуністичними методами.

Центральна влада внесла корективи у виборчий закон: різко було збільшено число позбавлених виборчих прав. За підрахунками Запорізького ОПК, частка таких на початок 1927 р. мала збільшитися з 1,1% (як було у 1926 р.) до 7,5%. Секретар ОПК в передчутті чергового «останнього і вирішального» писав своєму шефу в Харкові Л. Кагановичу: «Ми готуємося, підготовляємо організацію до «бою»»²³⁶.

«Радянський актив»: комнезамівці, червоноармійці, комсомольці. Комітети незаможних селян, створені у травні 1920 р., яскраво і продуктивно зіграли свою деструктивну роль тарана, спрямованого проти селянського світу: задушили елементи демократії в системі сільських рад, виконали чорнову роботу по впровадженню волюнтаристського «класового принципу» в системі оподаткування і регулювання інших соціальних процесів, довели температуру об'єктивно існуючих соціальних суперечностей до рівня патології. Але досить скоро цю штучно стимульовану організацію наздогнала участь всіх структур, які породжувала партія більшовиків у просуванні до вершин суспільної влади (загони бойовиків, «червоні партизани», інститут комісарів, продзагони, комбіді): вони виявили виразну тенденцію до виродження у кубла нечисті.

«Наші незаможники завзято працювали, коли була доба військового комунізму. Хто трусив самогон, хто боровся з лісокрадами, хто ділив куркульську землю, сіножаті? — Комнезам. Одні поважали, другі проклинали, — писав сількор з Ніжинського округу у вересні 1927 р. — Де далі, то він усе більше й більше засипає. Незаможники звикли готове ділити, чужим користуватись, а коли їм сказали: «Стоп. Годі «дайош», чи не пора «создайош», — то вони один по одному почали відходити від громадської роботи, ховатись у свої кубла. Та вже ось із рік на збори ходить лише третина»²³⁷.

Про негаразди в «класових організаціях бідноти» політичному керівництву було відомо давно. У 1923 р. були обстежені 459 комітетів незаможних селян різних регіонів шляхом анкетування їх членів. На питання про мотиви вступу до КНС більшість щиро відповіла: матеріальний інтерес. Цей мотив відзначили 6196 анкетованих. Звичайно, ідейні мотиви теж виявилися вагомими, але все ж відставали: «підтримка радвлади» — 5177 відповідей, «боротьба з куркульством» — 1187, «самосвідомість» — 1121, «боротьба з бандитизмом» — 1²³⁸.

Локальна перевірка встановила, що в Томаківському районі Запорізького округу протягом 1924–1925 рр. збори КНС відвідували 20–30 осіб при 300–400 зареєстрованих²³⁹.

²³⁵ Там само. — Спр. 239. — Арк. 111.

²³⁶ Там само. — Спр. 326. — Арк. 53.

²³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 33.

²³⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 10.

²³⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 77.

Але в нових умовах ситуація ставала просто вибухонебезпечною: не приносячи реального капіталу, КНС загрожували остаточно скомпрометувати свого творця і покровителя — правлячу партію.

Тенденцію комнезамів до корпоративного замикання і їх нездатність стати самостійною силою на селі відзначали делегати партконференції Катеринославської губернії у листопаді 1924 р.: «Візьмемо тепер тих, хто вважається нашим активом, що вони таке є, — вони бились на фронтах з бандитами, захищали радянську владу, ну а далі, якщо вони створили колектив, то тільки для того, щоб з'їсти те, що вони принесли... Що зробила частина активу, яка перетворилася в чиновників?.. Вона зразу відмахнулася від маси, яку повинні були спрямовувати і приєднувати до апарату, і зробились чиновниками, і ніякого зв'язку зі справжнім нашим активом у них немає. Цей актив треба так струснути, щоб і пиляки від них не залишилося. Нам треба створити там такий актив, щоб за його допомогою проводити масову роботу серед середняка...»²⁴⁰.

Очевидний ухил КНС до корумпованості накладався на наростання загального незадоволення селянства практикою і звичкою влади обов'язково виділяти «класово ворожий елемент». Своїми пропагандистськими ініціативами влада у 1924–1925 рр. спровокувала лавину обурення штучним поділом села. «Не робіть ворожечі!» — говорив делегат на Межерівській райконференції у березні 1925 р.²⁴¹

Більшість селянства була роздратована діями КНС. Про це, зокрема, говорилося в огляді безпартійних селянських конференцій Уманського округу у 1925 р.: «Більшість середняків категорично висловлювалися за ліквідацію комнезамів... таким ораторам аудиторія дружно аплодувала... Середняки розуміють «новий курс» як курс на середняка. «Тепер вже прийшла наша пора», — говорять вони»²⁴².

Як свідчив один з партійних уповноважених, на багатьох селянських безпартійних конференціях 1925 р. лунав заклик: «Партійні та незаможницькі організації на селі раніш і навіть тепер деспотично командують селянством, необхідно скасувати КНС та парторганізації й утворити єдиний Селянський союз»²⁴³.

Оновлену партійну мудрість демонстрував секретар Катеринославського губкому В. Іванов: «Якщо ми відмовляємося від диктатури партії на користь диктатури пролетаріату, то дозвольте заявити, що на селі прийшов час відмовитись від проведення Радвлади через КНС. Треба почати проводити її через більш широкі верстви населення. Тому треба питання про КНС, як про політичний інститут, поставити на рішення ЦК. Я наполягаю на тому, що цей інститут має бути збережений чистеньким, він нам ще знадобиться, ми з цього інституту будемо черпати своїх чиновників»²⁴⁴.

²⁴⁰ Там само. — Спр. 131. — Арк. 97–98.

²⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 56.

²⁴² Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 37.

²⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 42.

²⁴⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 116.

Деякі з партійців, не розібравшись як слід, дозволяли собі занадто вільні узагальнення. В Олешківському районі Херсонського округу одного члена партії на публічних зборах «понесло»: «Цих старців-торботрусів треба давно розігнати, досить з ними панькатись, пора з ними покінчити всякі рахунки, бо цьому царствію не буде кінця. Сообеза уже немає, пора цим ледарям показати двері, тому що вони звикли отримувати подачки. Нехай тепер здохнуть», — доносили органи ДПУ у вересні 1926 р.²⁴⁵

Розгорнулася реорганізація КНС, яка ще більше відкрила прогнилість цього інституту.

Середняцька більшість села ставилася до реорганізації КНС недружелюбно, але й після реорганізації не побачили в них нічого свого. Уповноважений Катеринославського губкому О. Волкович, поспілкувавшись у червні 1925 р. з селянами с. Андріївки Запорізького округу, записав такі репліки-відгуки: «Зараз вони нічого не роблять, не шкодять»; «Нічого не роблять, та й не потрібні»; «Вони зараз не шкодять, та й не помагають»²⁴⁶. Від себе ж ревізор помістив у своєму звіті цілу філіппіку на адресу комнезамів, де серед іншого було таке: «...Маючи деякий досвід роботи на селі в різних округах і знаючи роботу КНС в різні періоди його існування, до останнього часу я був рішучим прихильником збереження КНС і дотримувався цього погляду ще до останньої Катеринославської губернської партконференції, сподіваючись, що можна цю організацію оживити, спрямувати її на нові рейки, підвести під неї нову базу. Але повинен з усією відвертістю сказати Центральному Комітету, що останнє обстеження цей мій погляд рішуче похитнуло. Не можна, правда, робити висновки по одному комнезаму, але, по-перше, під час обстеження я побіжно ознайомився з роботою інших КНС, і на даний час прийшов до переконання, що висновок, отриманий від обстеження Андріївки, необхідно узагальнити стосовно всього подальшого існування КНС, як організації, на Україні.

Значення КНС як економічного фактора на селі є мізерним... Тому КНС також зовсім не пристосований до ролі керівника нового культурного села. Авторитет КНС, його моральний вплив також надзвичайно негативного характеру, оскільки серед середняцьких і бідняцьких верств села цей моральний авторитет підірваний не тільки стосовно його теперішньої діяльності, але й стосовно його минулого. Крадіжки, розкрадання, зловживання, чвари і гризня в рядах — явище достатньо часте. Як політична організація, призвана проводити вплив партії в масі бідняків, КНС в такій же мірі не пристосований: по-перше, не можна ж, справді, спиратися на радянських чиновників, їхніх дружин і інші напівробітничі, напівбатрацькі, в значній мірі люмпен-пролетарські, елементи з членів КНС, оскільки якогось значного впливу на селі ці елементи не мають, решта ж елементів господарської бідноти становить незначну частину КНС... По-друге, настрої тих верств, які зараз входять в КНС, щодо політики партії, щодо питання про змичку бідняка і середняка, явно негативне, і в даний час вони не тільки не слугують допомогою партії в проведенні цієї політики, але на

²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 22.

²⁴⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 271, 272.

ділі є серйозною перешкодою на шляху відродження і завоювання села в цілому. Ці «члени КНС», а їх величезна більшість, не заслуговують тієї затрати сил, засобів і енергії, які партія приділяє КНС, в значній мірі відштовхує від нас все село... Настрій основної маси бідноти по відношенню до КНС такий, як до чужої організації. Настрій середняцтва, хоч вони не завжди його відверто виявляють, тим не менше або очевидно ворожий, або презирливий.

...Виходячи з усього цього, необхідно дійти висновку про недоцільність подальшого існування КНС на Україні, і я переконаний, що чим швидше це буде зроблено, тим швидше, правильніше і успішніше ми зможемо стати в селі на рейки нової політики, наміченої партією на селі»²⁴⁷, — таким був вердикт високоуповноваженого ревізора.

Доповідь ДПУ УСРР за підписом його очільника В. Балицького повідомляла, що реорганізація КНС, проведена наприкінці 1925 — на початку 1926 р., супроводжувалася такими настроями в незаможницьких і бідняцьких верствах, як «занепадницькі настрої», «розгубленість незаможників і їх занепадницький настрій», «занепадницько-песимістичні настрої»²⁴⁸. Криза КНС проявилася перш за все у різкому скороченні членів: у ході реорганізації з лав організації вибуло 54% її членів. Закінчення реорганізації КНС співпало з початком чергової кампанії перевиборів сільських рад, що додатково позначилося на показниках представництва різних соціальних груп селянства в сільрадах.

Реорганізація КНС викликала розгубленість з боку рядових членів КНС і вичікувальні настрої у більш активних, — повідомляв Запорізький ОПК у квітні 1926 р.²⁴⁹

Як зазначалося в листі інформаційно-статистичного відділу ЦК (серпень 1925 р.), «КНС спершу буквально бунтував. Заявлялося: «Нас забувають»; «Не треба вперед сунуть середняка, хіба бідняк владі вже не потрібен»²⁵⁰.

В ході реорганізації КНС збори незаможників відбувалися в гнітючій атмосфері: «песимістичні, тривожні настрої»; «образна на владу і партію» — репліки: «Чому дискусія пройшла згори, а не з низів»; «Реорганізація — для того, щоб ми статуту не прийняли, бо просто розігнати — незручно»²⁵¹. «Занепадницькі настрої», «панічний настрій» — ці характеристики підкріплюються цитатами з виступів комнезамівців: «Ми себе дискредитували при розкуркулюванні, і нас всі ненавидять, при іншій владі нам треба буде втікати, бо розшматують».

Про занепадницькі настрої серед комнезамівців повідомляв і «Інформбулетень ЦК КП(б)» № 36, вересень 1925 р.; у Павлоградському окрузі незаможники досить колоритно висловлювали свої настрої: «Коли буде війна, ми поховаємось, нехай воюють середняки, що отримали привілеїї» (Синель-

²⁴⁷ Там само. — Арк. 264–265.

²⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 173–176.

²⁴⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 83.

²⁵⁰ Там само. — Спр. 131. — Арк. 88 зв.

²⁵¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 78–79.

никівський район Павлоградського округу); «Тепер курс на багатих, у нас скоро й землю відберуть» (Васильківка Павлоградського округу)²⁵².

В огляді («розробці») листів, надісланих до «Радянського села» на початку 1928 р., поданій під заголовком «Стан КНС й робота серед бідноти», редакція газети зауважує: «Більшість дописів говорять про кепський стан та занепад організації КНС...»²⁵³.

Окремою категорією громадсько активної частини села були так звані червоноармійці. З одного боку, вони визнавалися владою за повноправних громадян, а з іншого, їх визнавала за своїх більшість односельчан. Після служби в армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок успішної політичної поведінки, знанням риторики правлячого режиму, письменними, впевненими у собі. Про рівень їх впливовості можуть в якійсь мірі свідчити результати виборів до рад. Серед членів сільрад, обраних у 1927 р., чоловіки, які пройшли службу в Червоній армії, становили 26%, у 1929 р. — 35%²⁵⁴. Серед голів сільрад їх у 1926 р було 41%, а в 1929 р. — 50%²⁵⁵.

Селянські спілки. Всі існуючі форми громадського самовиявлення, крім земгромад, дискредитували себе в очах основної маси селянства; у напівзруйнованому стані знаходився імідж кооперації і сільських рад. За наявності чисельних селянських вимог цілком природним було поширення ідеї створення спеціально селянської суспільної організації.

Висуваючи вимоги створення селянської спілки, селяни демонстрували пам'ять про Селянську спілку, яка почала створюватися після Лютневої революції за рішенням I Всеукраїнського з'їзду. Ця організація встигла набути популярності, систематично проводила губернські і повітові селянські з'їзди, на яких обиралися ради селянських депутатів і комітети селянської спілки; на осінь 1917 р. в Україні діяло 10 губернських, 103 повітових і близько 12 тис. волосних та сільських комітетів²⁵⁶. У ході боротьби за оволодіння Україною компартійна влада знищила селянські спілки і унеможливила їх відродження. Проте спогади про селянські спілки оживали в свідомості селян в міру усвідомлення байдужості влади до їхніх щоденних потреб. В середині 20-х років вимога відновлення селянських спілок висувалася практично на всіх громадських зібраннях за участю селян — від сільських сходів до безпартійних селянських конференцій. У 1922 р. органи держбезпеки відзначають перші випадки агітації за відновлення селянських спілок; у 1925 р. ці вимоги було зафіксовано в 25 округах України. Надалі кількість подібних випадків наростала. За перші вісім місяців 1926 р. було зафіксовано 72 випадки ведення агітації за спілки, а за один вересень того ж року зафіксовано 28 випадків, а за жовтень — 64. Все частіше

²⁵² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 42.

²⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 102.

²⁵⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 546. — Арк. 2.

²⁵⁵ Там само. — Спр. 547. — Арк. 2; Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Харків, 1926. — С. XIX.

²⁵⁶ Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 р.). — Львів, 1996. — С. 15.

вимоги легалізації селянських спілок звучать не у вигляді приватних розмов чи вигуків, а зустрічаються в рішеннях сільських сходів, протоколах сільрад і в резолюціях селянських конференцій²⁵⁷.

Кількість селянських виступів за створення селянських спілок постійно зростала. Так, лише в одному Запорізькому окрузі з вересня 1926 р. по травень 1927 р. було зафіксовано 170 таких фактів. Взагалі третина усіх виступів за селянські спілки, що відбулися в Україні, припадала на Запорізький округ. Тому влада доручила ДПУ придушити цей рух. В результаті якщо в 1924–1925 рр. кількість арештів активних учасників руху за створення спілок була досить незначна, то в подальший період вона різко збільшується. Так, у 1927 р. Запорізьким окружним ДПУ було заарештовано 140 осіб (серед них «куркулів» — 31, середняків — 61, бідняків — 26, службовців — 22). Лише за січень–березень 1928 р. за агітацію селянських спілок держполітуправлінням було заарештовано 260 осіб в Мелітопольському окрузі. На 20 березня цього ж року Мелітопольським окружним ДПУ було засуджено за антирадянську агітацію 31 особу²⁵⁸.

За іншими даними, у 1926 р. органами держбезпеки виступили за організацію селянських спілок 448 селян України, у 1927 р. — 616²⁵⁹.

За даними ДПУ УСРР, розмови про необхідність утворення селянських спілок були зафіксовані у травні 1925 р. під час перевиборчої кампанії до рад. У 1926 р. помічалось наростання «агітації» за селянські спілки навесні під час перевиборів рад, і на безпартійних селянських конференціях, а восени — в атмосфері роздратування селянства новим законом про сільгосподаток і розгортанням кампанії державних хлібозаготівель. За 8 місяців ДПУ отримало інформацію про 100 випадків такого роду виступів і розмов у 26 округах України з 41²⁶⁰.

«Виступами» на мові спецслужб називалися репліки, фрагменти публічних промов, навіть міркування, висловлені в тісному колі співрозмовників. Найперше, що можна з них зрозуміти, це аргументація щодо необхідності мати свою позакласову загальноселянську організацію. Здебільшого цитовані висловлювання селян були почуті агентами ДПУ на публічних заходах — загальних зборах, сільських сходах тощо. У частині доносів зафіксована реакція загалу: масово, якщо не одностайно, селяни підтримували «крамольників»: «присутні йому аплодували», «селяни ще довго хвилювалися і розійшлися по домівках тільки пізно уночі» тощо.

Характерно, що «зведення» ДПУ подекуди у вуста селянам вкладають такі слова, на які ті були не здатні, які були нехарактерні для селянської мови:

²⁵⁷ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 175–176.

²⁵⁸ Бондар В.О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 166.

²⁵⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — М., 2000. — С. 1026.

²⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 1.

«фабрикати», «петлюрівська влада». Це підказує, що сексоти не мали можливості стенографувати народну мову в режимі он-лайн; все це записувалося по пам'яті, вдома, а значить, приблизно. Не випадково більшість селянських висловлювань дана російською мовою (єдиною, яку знала більшість агентів), і тільки близько п'ятої частини — українською. Більшість агентів, хоч і «працювали» в селянському, тобто переважно україномовному середовищі, але запам'ятати і записати українську мову були нездатні.

З Мелітопольського округу повідомляли: «Серед селян Романівського району (села Діановка, Вячеславка, Юнівка, Андріївка) а також Н. Троїцького і Лепетиського районів, хоч і менше, кружляють балачки про необхідність організації селянської спілки. Обґрунтування таке: тепер біля влади фактично стоять робітники, хоча в країні 85% селян. Всі податки платять селяни, а продукт селянський дуже дешевий. Робітники податку не платять, а заробіток у них вищий. Робітники знаходяться у вигідних умовах, експлуатують селян, бо мають свої чисто робітничі організації — профспілки. Дякуючи цим профспілкам робітники мають більше прав у перевиборах на З'їзди. Селянам потрібні однакові права, а тому необхідно мати свої селянські організації, що будуть захищати інтереси щиро селянські» («Інформбюлетень ЦК КП(б)» № 37, вересень 1925 р.)²⁶¹.

У серпні 1925 р. агенти ДПУ виявили 19 випадків «агітації» за селянські спілки, а в першій половині вересня — 12 випадків. Їх семантика така: «Мануфактура дорожчає, а хліб дешевий. Це тому, що робітники мають свої спілки, які за них клопочуть перед урядом»; «...Бо робітники організовані, і їх живеться добре, а селянина хто тільки не хоче, то і щипає»; «Ну, в їх профсоюзи таки краще, от нам теж слід було б зробити свій крест'янський союз, і тоді держись, зразу заживемо»; «Влада не хоче організувати нам союз хліборобів, це значить, що не хоче, щоб ми жили краще»; «Нам, селянам, не потрібні ніякі домовленості, ми повинні жити організовано і диктувати всім умови»²⁶².

У червні 1925 р. із Балківського району на Запоріжжі повідомлялося, що в селі Орлянську в гурті селян, які зібралися біля сільради, один з них, середняк, завів розмову про селянську спілку: «Робітники добилися своїх прав, поставлені в хороші умови, мають 8-годинний робочий день, а селянин цілий рік працює 16 годин на добу; робітники мають свої спілки, через які захищають свої інтереси і покращують своє становище, а селянству чомусь такої спілки мати не дозволяють і не дають організуватися, а якби дозволили організуватися в селянську спілку, то можна було б розпоряджатися своїм багатством і працею і регулювати ціни, і в разі низьких цін на сільгосппродукти можна було б оголосити бойкот державі і не вивозити хліб на ринок». Селянська спілка, за словами селянина, дозволила б селянам почуватися господарем країни, а тепер радянська влада не звертає уваги на селян, на їх погляди і доводи. Присутні з його словами погоджувались, додає інформатор²⁶³.

²⁶¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 62.

²⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 9–12.

²⁶³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 78.

Проводом до розмов про селянські спілки ставали «ножиці» цін та тяготи податків. Начальник Зінов'євського окружного відділу ДПУ у вересні 1926 р. доповідав про масове невдоволення селян новими нормами сільськогосподарського податку у зв'язку з врученням податкових паспортів. Згідно з його даними, в низці сіл селяни організовано, цілими групами повертали окладні листи в сільради, відмовляючись взагалі платити податок. Ці акції супроводжувалися наріканнями на радянську владу, ножиці цін, а також розмовами про необхідність організуватися в селянські спілки і скликати Установчі збори²⁶⁴.

За останні два тижні 1926 року ДПУ виявило по республіці 29 випадків агітації за селянські спілки, причому, в 9 випадках питання про селянські спілки виносилося на розгляд сільських сходів²⁶⁵. Аргументація вже знайома: «...Селянам необхідно створити свою селянську спілку з тим розрахунком, щоб сусідні села були об'єднані в одне ціле, і потім після об'єднання можна буде продиктувати ціни на хліб... і доб'ються через свою спілку зниження цін на мануфактуру...»; «Погано селянинові в сучасний мент, він беззахисний, в нього беруть податки, які з кожним роком все збільшуються, а бідняка, який користується такою ж нормою землі, звільняють. Селянинові не дають ніде устроїтись на роботу, коли він не член спілки. Робітнику зараз живеться краще, він організований профспілкою, його захищає спілка, а селянин беззахисний, йому нема від кого чекати захисту, а тому селянам треба організуватись в спілку, яка буде їх захищати»; «Добре нам відповів товариш Суровцев (доповідач) але насправді не те у нас: воювали всі, а в результаті робітникам тільки все, а нам нічого. Робітники організовані в спілки, а ми ні, а тому й нам треба організуватися в наші селянські спілки хліборобів»; «На словах обіцяли золоті гори, і селянство вірило, пішло за партією, а на ділі що ми маємо — нічого. Нас примушують продавати хліб по твердих низьких цінах, треба затвердити селянський союз; коли робили популяризацію податку, то говорили, що будуть школи і лікарні, а на ділі немає нічого, нікому за нас потурбуватися».

Серед аргументації прихильників ідеї створення селянської спілки зустрічалися і аналітичні міркування: селянство становить 80% населення; отже, влада повинна бути не робітничо-селянська, а селянсько-робітничка; поділ громадян на робітників і селян, а селян на бідняків, середняків і куркулів є штучним і протиприродним, необхідно, навпаки, солідаризувати селян²⁶⁶.

Із власного історичного досвіду селянство витягло переконання у власній самодостатності, певній владі над суспільством, здатності диктувати умови. Такого роду міркування синхронно давали про себе знати в різних куточках України. Ось один з варіантів такого роду розмірковувань; зафіксований органами ДПУ у 1926 р. в с. Литвинівці Харківського округу: «Селяни кустарним способом можуть прожити без міста досить довгий час і не везти продуктів до міста; тоді вийде, що робітники і державні органи самі до нас привезуть фабрикати, аби тільки отримати продукти сільського господарства, як це було в

²⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2315. — Арк. 15.

²⁶⁵ Там само. — Спр. 2524. — Арк. 21–25.

²⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 7–8.

21 і 22 роках, тоді робітники носили по дворах фабрикати і віддавали їх за хліб»²⁶⁷.

Ідея селянської самоорганізації набула особливої пекучості в умовах розкручування маховика «чрезвычайщины» починаючи з 1928 р. Мешканець Бериславського району на Одещині у своєму листі у військову частину до племінника, підсумовуючи гіркий перелік того, що діється у рідному селі, звертається з закликом: «Товарищи красноармейцы, добивайтесь крестьянского союза, потому что крестьянину трудовику нельзя жить сейчас, жизнь только лютому пролетариату, а трудовому селянину нельзя жить... Товарищи красноармейцы, требуйте крестьянского союза, хотя власть коммунистическая не позволяет, но нам нужно добиваться. Да здравствует трудящийся крестьянский союз Украины»²⁶⁸.

Аргументи ці при всій своїй простецькій наївності були настільки переконливими для селян (як, до речі, і для робітників, яким доводилось чути про таку ідею) і настільки незручними для представників влади своєю зовнішньою аполітичністю, що, як повідомляла доповідь інформаційно-освідомчого відділу ДПУ УСРР від 3 вересня 1926 р., мали місце випадки, коли партійці і навіть уповноважені представники райкомів і окружкомів не могли знайтися, що цим аргументам протиставити.

Природність і наївна невинність розмірковувань селян щодо спеціалізованої селянської організації заганяли місцевих комуністів у глухий кут; вони не знали, чим можна заперечити. Про це йшлося, наприклад, у «політлісті» секретаря Запорізького ОПК С. Тарана генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 29 січня 1927 р.: «Поки що ми написали листа для членів партії «Про гасло селянської спілки» з тією метою, щоб партійці могли знати, що і як відповідати селянам з цього приводу, оскільки нерідко вони не могли навіть відповісти на питання, чому не потрібна «селянська спілка», в той час як вона потрібна робітникам»²⁶⁹.

Діячі вищого рангу, з досвідом ідеологічних боїв, виробили цілу систему переконливих, як їм здавалося, контрдовідів і аргументів на протигагу масовій селянській ідеї власної спілки. Цікаво, що селяни не тільки знали зміст цієї контрпропаганди, а й виробили своє ставлення до неї. «Колись у Києві на з'їзді рад тов. Скрипникові було запитання, чого немає спілки хліборобів. Він відповів, що мовляв колись хлібороби поставили гетьмана. Товариші, це неправильно. Візьміть спілку робітників та нехай безсоюзний селянин кине́ться поступати до заводу на роботу. Зараз дорогу покажуть, а землю користуються і члени профспілок робітники, службовці. Отут і потрібна спілка хліборобів, щоб слідила за тим, щоб не користувались землею члени профспілок», — писав сількор із села Купріянівки га Запоріжжі у 1927 р.²⁷⁰

²⁶⁷ Там само. — Арк. 6.

²⁶⁸ Там само. — Спр. 2824. — Арк. 40.

²⁶⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 53.

²⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 6.

Заслуговує на увагу зауваження авторів «спецдоповіді» ДПУ УСРР «Про селянські спілки на Україні» від 3 вересня 1926 р. про те, що до поширення ідеї селянських спілок була причетна сільська інтелігенція, а також студенти — вихідці із села, які навчалися у Києві, Харкові і інших містах²⁷¹.

Ідея «Селянської спілки» мала ще один рівень — рівень політичного проекту створення селянської політичної партії. Якщо селяни піднімалися до рівня політичного проекту стихійно і поволі, навпамацки, керуючись лише здоровим глуздом і «практичним розумом», то люди з ширшим політичним і світоглядом і вищою освітою бачили радикальніші шляхи захисту інтересів селянства.

Про те, що такий проект існував і мав непогано продуманий вигляд, свідчить лист колишнього діяча українського повстанського руху Володимира Крука до заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона²⁷². Цього листа він писав у листопаді 1925 р., уже будучи заарештованим ДПУ, після того як повернувся після вимушеної еміграції в Україну з «визвольною» місією. Це цілий політичний трактат, розгорнутий і збалансований, неординарний твір людини освіченої і з політичним досвідом, яка стоїть на незалежних позиціях, бо з компартійно-чекістським режимом його нічого, крім тюремних стін, не пов'язувало, еміграцію він обливив свідомо, а селянство для нього — це об'єкт патронажу, а не джерело ресурсів. Інтелектуально лист В. Крука має такі виразні риси, як наявність соціального аналізу, знайомство з історією політичних рухів світу. Автор запевняє, що він «знає близько ці маси, їх психологію і прагнення». Беззаперечні достоїнства цього твору виступають ще виразніше на фоні основного тіла документу, додатком до якого його подано, — «спецдоповіді» інформаційно-освідомчого відділу ДПУ УСРР «Про селянські спілки на Україні», нашпигованої жандармською жаргонною лексикою на кшталт «совстроительство», «антисовпартии», «данное лицо», «средняцкий элемент», «антисоветский элемент», «партагитация», некоювирними стилістичними конструкціями, небездоганною пунктуацією, простацькими граматичними формами типу «ихних», «использовывает».

Головні тези цього листа:

1. Селянство не має широких далекосяжних політичних амбіцій. Його інтереси і прагнення строго локалізовані, обмежені і в просторі, і в часі, вони зосереджені на теперішньому часі і на власному добробуті. Селянство живе внутрішнім відокремленим життям — така його природа. Із зайнятих позицій селянство пильно і обережно приглядається до дій нової адміністрації. У важкі роки розрухи, голоду, сваволі і зловживань (1921–1923) селянство все глибше замикалося в собі, відчуваючи на собі владу «прийшлого елемента сільської адміністрації і місцевих темних, скажу навіть, карних елементів»; відчуження селянства від влади посилювали незадоволення низовим адміністративним апаратом, податковою політикою, радгоспами, а також, як дуже делікатно висловлюється автор, «невміння відрізнити середняка від куркуля».

²⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 11.

²⁷² Там само. — Арк. 17–20.

2. Робітники мають свої професійні спілки, а селяни не мають подібної організації як «відкритого виразника і регулятора їхніх прагнень». Без паритету в сфері соціальної самоорганізації, без об'єднання селянства у безкласові, позакласові, позапартійні громадські організації неможливим і немислимим є тісний союз робітничого класу і селянства, обов'язковою умовою якого є «взаємна довіра і злагоджена співпраця».

3. Активна діяльність щодо регулювання «місцевого життя» полегшить діяльність центрального державного апарату, заспокоїть селянство, зніме крайні прояви незадоволення владою, дозволить владі завжди тримати руку на пульсі настроїв і прагнень селянства.

4. Спрямування селянських прагнень в русло легальної громадської організації унеможливить масові антирадянські виступи на селі, на що так розраховує російська політична еміграція.

5. Компартії не слід побоюватись, що вона «захлинеться» в масовій селянській організації. Навпаки, такий крок відкрив би широкі перспективи поживлення великої гри на міжнародній арені: посилення впливу на Селянський інтернаціонал (Крестинтерн), а також нові перспективи співробітництва з Профінтерном і Комінтерном, створення широкого робітничо-селянського фронту у всесвітньому масштабі.

6. Досвід «близьких до Росії землеробських країн» (Румунії, Болгарії, Польщі) показує дієвість політичного проекту створення спеціальних «селянських партій».

Відійшовши від риторики і лексики листа В. Крука, зробимо власні зауваги:

Мудрість цього проекту — у націленості на створення громадянської інфраструктури, життєздатних елементів громадянського суспільства, здатних виконувати роль суспільного стабілізатора: з одного боку, «спілки» чи як їх там не назви, «зсередини» суттєво підріжуть такі антидержавницькі стихійні порухи селянської маси, як то приховування землі і інших об'єктів оподаткування, спекулятивні дії на ринку, особливо хлібному, кругова общинна порука, самосуди, звичка тримати заощадження під подушками. З іншого ж боку, вони стануть перепорою для спокус місцевих властей компенсувати власну менеджерську недолугість акціями «нажиму» на затурканих селян, а центральної влади — впровадження надзвичайного режиму «чрезвычайщины». Зрозуміло, що політична верхівка країни якщо не експліцитно, то інтуїтивно відчувала в такому проекті загрозу своїй владі, а тому категорично і різко придушувала будь-які спроби утворення «селянських спілок» як «контрреволюційні» акції випадки.

В. Крук, пишучи свій трактат в ув'язненні, не міг мати ілюзій щодо вірогідності реалізації обстоюваних ним ідей і пропозицій. Навіщо ж тоді писав? Очевидно, для того, щоб дати останній бій — інтелектуальний. Показати, дати зрозуміти владі імушим, що вони бояться запровадити природний і раціональний порядок стосунків з селянською масою.

Звичайно ж, сподівання на «Селянську спілку» були ілюзією, самообманом. Земельні громади, кооперативи, сільради мали не менший потенціал реалізації громадської волі селянства. Але через політичну недолугість і роз'єднаність

селянства компартійна влада мала змогу перетасовувати ці структури доти, доки не досягала повного селянського безвладдя. Так сталося б і з «селянськими спілками», якби вони були створені.

І все ж заклики до створення «спілок», ностальгія за «суто селянськими» організаціями мали одне реальне значення: вони виразно демонстрували факт антинародності, «антиселянськості» тих органів, які утворили діючу систему панування компартії. Селяни тим самим заявляли: це не наші органи, це не наша влада.

«Револуційна законність» і самосуди. Одним з рудиментів звичаєвого права, який ожив на селі в умовах системної кризи державної влади, був інститут самосуду. Самосуд, як і інші незбагненні інститути громадської поведінки селянства, такі як кругова порука, слухи, вуличні прізвиська, — за визначенням не міг стати предметом спеціального обліку і вивчення. Тому нині рідкою удачею є віднайти документальні свідчення. В світлі цього неабиякої цінності набувають опубліковані нещодавно С. Кривенком документальні матеріали, знайдені в Черкаському обласному архіві²⁷³. Зібрані дослідником матеріали засвідчують низку випадків самосуду на Черкащині у 1920–1922 рр. — настільки щільну, що змушують думати про самосуд як про елемент громадського побуту, а не як про рідку екзотику. Виявлений С. Кривенком матеріал дозволяє зробити впевнений висновок: у перші повоєнні роки в умовах безсилості компартійної влади у питаннях щоденного життя села самосуди рано чи пізно відбувалися майже в кожному селі. У липні 1920 р. у с. Безбородкові селяни розправилися з 14 бандитами, які тероризували увесь район; очевидець — молодий учитель записав деталі: «Бандитам відрубували руки, ноги, вилами кололи у живіт, голоблями били по голові. Крик — неймовірний». У лютому 1922 р. у с. Келеберда Золотоніського повіту селянський сход числом у 300 осіб виніс вирок трьом схопленим злодіям, які пограбували млин: розстріляти на очах у сходу. У червні того ж року у с. Вільхівці сход у складі 3000 осіб постановив 16 грабіжників розстріляти, а трьох передати до революційного трибуналу; тільки вчасне прибуття голови повіткому із загоном міліції відвернуло самосуд. У вересні того ж року сільський сход с. Шабельників Чигиринського повіту засудив односельця за конокрадіство та постановив: «Представити Н до вищої міри покарання — вбити, про що поставити органи влади до відома»; акт підписали 171 чол. У серпні того ж року в с. Топилівці Боровицької волості Чигиринського повіту зусиллями громади було спіймано трьох місцевих бандитів, засвідчено вчинені ними вбивства і здійснено розправу — закопано живими в землю. Пізніше, у вересні, очевидно за вимогою повітового начальства, громада склала пояснювальний акт за підписами голови і секретаря сходу, а також ще 45 селян. Насичений зворотами провінційної канцелярщини і одночасно по-селянськи колоритний текст акту дозволяє відтворити обставини вчиненої розправи і атмосферу громадського гніву: під час чергового сходу прибігла «сильно схвильована і в розтерзаному вигляді» селянка і повідомила

²⁷³ Кривенко С.І. Українське село проти карного бандитизму (Черкащина 1920-х років) // Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 56–59.

про зв'язки «її чоловіка з його синами» з бандитами, що гніздилися на дніпрових островах; названі були схоплені у них вдома і приведені на сход; було вчинено допит, який «з плином часу в силу обставин перетворився в суд»; під тиском «загрозливої обстановки», «перехресних запитань» і «показань свідків» звинувачувани зізналися у злочинах і видали вогнепальну зброю; допит носив стихійний колективний характер, в міру розгортання обставин вчинених злочинів «у натовпі наростало обурення, яке врешті решт перетворилося в сліпу лютю»; голова місцевого комнезаму намагався плиннути на односельців і пропонував передати обвинувачуваних «у розпорядження Влади», але його ніхто не слухав, бо всі знали, як часто влада випускає злочинців на свободу: «знавіснілий натовп вирішив для прикладу і навіювання жаху на майбутнє прикінчити ворів, грабіжників і вбивць, зарити живими в землю трьох згаданих злочинців... що тоді ж привели у виконання на сільському кладовищі».

Згодом державній владі вдалося приборкати хвилю проявів стихійного селянського гніву і самодіяльності; самосуди набули вигляду колективного побиття і знущання над спійманими на гарячому побутовими злодіями.

У аналітичній записці ЦК «Політичний стан села» (грудень 1925 р.) зазначено: «Випадки самосудів останнім часом зареєстровані майже у всіх округах. В Могилівському окрузі окремі сходи виносять ухвали про видачу їм бандитів для допиту і самосуду, вимагають їх розстрілу в присутності сходу, висилки за межі України і т. ін.

В Лебединському районі Сумського округу селяни кількох сіл гналися верхи і на бричках за міліцією, яка вивозила конокрадів, бажаючи розправитися з ним самосудом.

Між іншим, відзначається, що останнім часом у зв'язку з тим, що за самосуди селян притягають до відповідальності, останні розправляються з карним елементом приховано. Так, наприклад, в Сумському окрузі в селі Ястребиному бандити, звільнені з ДОПРа, були знайдені вбитими у своїй хаті, причому селяни вперто не видають винуватців. В Ровенському районі Зинів'євського округу також з-за рогу були підстрелені вори, що вийшли з ДОПРу і зразу ж зайнялися криміналом.

В Підвисоцькому районі Уманського округу селяни також вчинили самосуд над бандитами і поодиноці увечері перестріляли 7 чол. У вбивстві, як потім з'ясувалось, брали участь деякі комсомольці. Характерно, що після арешту селяни майже всюди на сходах виносили ухвалу про звільнення арештованих [учасників самосуду], оскільки вони, мовляв, «зробили хорошу справу для населення, вбили очевидних бандитів і ворогів радянської влади»²⁷⁴. В селянстві таїлася затята злоба на грабіжників і убивць.

З допису сількора з Білоцерківщини, грудень 1926 р., дізнаємося, що суд виправдав підозрюваного у грабунку і подвійному вбивстві, а через деякий час загорілася садиба батька підозрюваного, у вині якого односельчани були впе-

²⁷⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 171.

нені, і ніхто з присутніх не хотів гасити пожежу, навіть пожежникам заважали...²⁷⁵

Головною причиною поширення самосудів була неефективна робота правоохоронних органів. Нарікання селян на безпорадність міліції і судів були постійною темою «народного радіо» в середині 20-х років.

Характерний приклад: В селі Ряшки Іваницького району Прилуцького округу за постановою сходу у 700 чол. було заарештовано і посаджено у ДОПР банду злочинців, які систематично грабували селян, і ухвалено виселити їх з округу. Але в окружному центрі справу затягнули, і злочинці повернулися назад у село²⁷⁶. Узагальнення дописувача з Конопотського округу до «Радянського села»: «Міліція недбайливо ставиться до своїх обов'язків. Навіть і тоді не вдержить злодія, коли їм його самі селяни піймають»²⁷⁷.

«Все частіше трапляються випадки в поодиноких селах, коли селяни не вірять в те, що адміністративний орган покарає злочинців і роблять над конокрадами та карними бандитами самосуд самі». «Райміліція цього менту не висліджувала та мало про це знає, бо це на селі таємність». «Селяни кажуть, що пока радянська влада буде, до тих пор буде і хуліганство, й бандитизм, а коли запитаєш, через що це так, то відповідають, що у нас у владі стоять всі колишні злодії, то вони пишуть і судять закони легкі і м'яккі для теперішніх злочинців». Сількор з Харківського округу: «...Селяни кажуть: «Коли радянська влада не в силі боротися з преступністю, то хай дасть можливість за це взятись нам. Піймав конокрада, грабіжника, бандита — бий на місці. Кров за кров і око за око»²⁷⁸. Цілий розгорнутий твір на тему карної політики написав сількор з села Біличинь Могилівського округу: «Все частіше трапляються випадки в поодиноких селах, коли селяни не вірять в те, що адміністративний орган покарає злочинців і роблять над конокрадами та карними бандитами самосуд самі. В період військового комунізму селянами с. Біличина було влаштовано два самосуди над злочинцями села, себто ріжними конокрадами та бандитами, які заважали мирному та спокійному життю села. Але-ж селяни с. Біличина звички старої не забули. Трапилось це 9-го травня 1926 року. В селі ще був гнилий корінь старої шайки, котрий лише зорганізував злочинців з других сел та творив в с. Біличині ріжні бешкети, себ-то терміном 4-х місяців з села було вкрадено 4 пари коней. Безумовно, що й поголопка між селянами йшла, що тут кажуть без свого не обійшлося. Так от цей гнилий корінь злодійської шайки мешканці с. Біличина гр. Бадіка та гр. Габовіч та ще двох з м. Ялтушківа в ніч з 8 на 9 травня 1926 року в хаті гр. Бадіки випивали самогон і т. і. та що вже вони там не творили і зговорились врешті цю ніч піти вкрасти 10 пар коней. Найперше змова була вкрасти коней у гр. Максима Гадомського, а там по черзі. Член цієї шайки Габовіч гр-ну Гадомському про це сказав: що в цю ніч до тебе прийдуть красти коні і я там буду, так ти ж будь наготові. Так і зробилось. Злодіїв переловили,

²⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 17.

²⁷⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 171.

²⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 36.

²⁷⁸ Там само. — Арк. 58.

а Габовіч пішов додому. По старій ж звичці селяни двох злодіїв убили, а одному вдалося втікти. Чому Габовіч видав свою шайку, невідомо. Райміліція цього менту не висліджувала та мало про це знає, бо це на селі таємність»²⁷⁹.

Важливо зазначити, що селяни, включаючи й тих, які ніколи не брали участі у самосудах, співчутливо ставились до сільської «каральної самодіяльності». Ось кілька відгуків у дописах до газети «Радянське село, які надійшли тільки за вересень 1926 р.:

«Наші селяни піймали злодія, й так як вони люди неосвічені, розізлилися та вбили одного, а одного побили. Ці злодії вкрали п'ятеро коней. Їх заарештували й посадили до БУПРу, й тепер вони сидять, і до них навіть жінок не допускають. Де ж тоді правда... Коли впіймають бандита — й пускають, а тут безневинних селян, що тільки помстилися над бандитом, тримають як якихсь злочинців великих»²⁸⁰.

«Є село Дерев'яне, живуть там виключно злодії. Кілька неділь тому назад вони вкрали коні, й їх піймали й передали до Міліції, вони посиділи трохи, й їх пустили. Тоді селяни кажуть: коли Радянська влада не гаразд карає злочинців, тоді ми самі покараємо. Зловили одного в пасіці, вбили й викинули в пашню. А другий випадок ще ось який: ... піймали й побили на місці. Оце добре зробили»²⁸¹.

У вересні 1927 р. сількор повідомляв про випадок самосуду: натовп селян забив на смерть чотирьох бандитів. Київський окружний суд засудив до ув'язнення чотирьох учасників самосуду. Показова реакція села: «Селяни кажуть: коли за звичайну людину, то суд не так карає, а коли за злодія — то суворіш». Сам дописувач — на боці сільської громади, а не суду: «Я, як сількор, скажу, що дійсно за самосуд треба карати, але не суворо. Цих громадян треба помилувати...»²⁸².

А ось дописувач ніби й не захищає самосудів, але те, що він пропонує, дуже нагадує психологію самосуду, у всякому разі, дихає духом середньовіччя: «Тих злочинців, яких присуджено до розстрілу, треба вбивати на селі, щоб селяни бачили на власні очі, що злочинців карають»²⁸³.

Були й особливі різновиди самосуду, як, наприклад, «суд моральності», традиція якого, мабуть, тягнеться ще з доісторичних часів. У газеті «Вісті ВУЦВК» від 3 березня 1925 р. «пройшла» інформація про «кропив'яне весілля» в одному із сіл Тульчинського округу — самосуд (за участю членів сільради!) над жінкою, яка вирішила покинути чоловіка. Ця історія мала своє продовження: через півтори місяця відбувся суд над зачинщиками цієї розправи»²⁸⁴.

Метод самосуду переносився і на політичну арену. В селі Голинцівцях Могилівського округу у 1925 р. відбувся самосуд бідняцького активу над трьома

²⁷⁹ Там само. — Арк. 60.

²⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 106.

²⁸¹ Там само.

²⁸² ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 19–20.

²⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 107.

²⁸⁴ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 24 квітня .

«куркулями» за моторошним сценарієм. В селі склалася група господарів, які активно домагалися повернення їм «розкуркуленої» раніше землі. Місцевий провладний актив вирішив усунути проблему під прикриттям політичних гасел. Голова сільради і голова сільКНС скликали загальні збори бідноти, на які зібралось біля 300 чол. За рішенням цього сходу привели сімох «куркулів» і при вимкненому світлі побили і потім замкнули в окремій кімнаті. Згодом до кімнати увірвався секретар комнезаму, комсомолец, і з вигуком «Ось вам земля і воля!» убив двох бідолашних з обрізу; потім цей же комсомолец розшукав і вбив третього «куркуля», який утік і заховався в себе в клуні. Серед побитих були три жінки. Під час цього моторошного дійства збори аплодували і співали «Інтернаціонал». На виїзному засіданні окружного суду, яке проходило на загальних зборах селян, члени КНС пояснювали, що вони чинили розправу над «куркулями» «згідно з 2-м і 3-м пунктами Інтернаціоналу»²⁸⁵.

Чутки як форма громадської думки. Примара війни постійно носилася в повітрі і в наступні, «мирні» роки. Пропагандистські кампанії, побудовані чи то на чеканні світової революції, чи то на пророкуванні «загострення міжімперіалістичних протиріч», чи то на ідеї «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні», незмінно були пронизані чеканням війни. Пожвавлення мілітаристської риторики, тиражоване газетами і мітинговими заходами, занесене з міст, здетонувало тиху паніку: селяни про всяк випадок запасалися сіллю, милом, гасом і сірниками. На з'їзді жінок — членів сільрад Первомайського округу в жовтні 1927 р. представниця Гришківського району розповідала: «...Деякі дядьки починають продавати коней, бо під час війни цих коней можуть забрати»²⁸⁶.

За першу половину вересня 1926 р. органами політичної поліції було виявлено 59 випадків «поширення чуток про війну». «Останнім часом ці чутки отримали значне поширення серед селянства України», — так оцінено ступінь інтенсивності...²⁸⁷

Донесення ДПУ за вересень 1926 р. показують, як народжувались такі чутки: «Поширювачі чуток на підтвердження цього наводять новий сільсько-господарський податок, вказуючи, що він збільшений для того, щоб мати кошти для війни, що якби все було спокійно, то не призивали б цієї осені всі чотири роки (1901-й, 2, 3 і 4) і т. д. Різні випадковості, як наприклад: прохід через село якоїсь військової частини, політ аероплана, не кажучи вже про маневри, — ще більш посилюють вказані слухи і підтверджують їх достовірність»²⁸⁸.

Малися й серйозніші пояснення, як, наприклад, у «політлісті» секретаря Запорізького ОПК С. Тарана до генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича від 29 січня 1927 р.: «Між іншим, зараз посилено поширюються слухи про близьку війну. Це має місце як на селі, так і в місті... Приводом до цього служать останні виступи т. т. Бухаріна, Рикова і Ворошилова»²⁸⁹.

²⁸⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 171.

²⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 8 зв.

²⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 13–14.

²⁸⁸ Там само. — Арк. 14.

²⁸⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 53.

Якою поставала війна в чутках, підслуханих агентами ДПУ у вересні 1926 р.²⁹⁰: «Польща і Румунія на чолі з Англією скоро оголосять війну СРСР. Ні, війна вже почалась, і поляки зайняли Житомир. Вже цілий тиждень іде війна між Польщею і Литвою».

Очікування війни супроводжувалися прогнозами: «Влада не утримається, якщо тільки почнеться війна...»; «Нехай тільки оголосять мобілізацію, зараз усі по лісах і болотах, воювати ніхто не піде, а кожен буде старатися ховатися», — передавали агенти ДПУ у вересні 1926 р.²⁹¹

Цілком природно, що більшість населення мала боятися можливої війни, і «органи» зафіксували також приклади такої позиції, хоч ось що дивно: не наполягали на домінуванні саме такого погляду на перспективи нової війни.

Побутував і намір, треба розуміти, цілком щирий, а не тільки показний, захищати владу, бити «капіталістів». Серед усього спектру і розмаїття селянських рефлексій з приводу майбутньої війни, виходячи з наших загальних уявлень про інтереси селян і особливості їхнього менталітету в якості найбільш характерного вислову, який найточніше передає загальний настрій, вибираємо такий: «Хоч у Радвлади і дуже багато ухилів і ненормальностей, а все ж вона краще інших властей. Панам руки цілувати не доводиться»²⁹².

Другою популярною темою чуток були виступи опозиції в партії. Тут все трималось переважно на чутках і виступало у фантастично-перекрученому вигляді. ДПУ доносило такі розмови: «В Москві заарештовано 5 вождів, у їх числі Зінов'єв. Зінов'єв заарештований за правду, і в партії відбувся розкол. Зінов'єв відстоював інтереси селян, і тому його відсторонили від влади. Зінов'єв зібрав частину армії під Москвою у лісі, де відбуваються засідання з московськими комуністами, і невдовзі буде наступати на Москву, щоб захопити владу. Зінов'єв заарештований» (1926 р.). Те, що селянство поспішало робити героями усіх постраждалих нагорі, є непрямым свідченням домінування у селянській свідомості глибокої переконаності в антиселянському характері влади правлячої партії, вищого керівництва.

Але давалися й скептичні оцінки: «В Політбюро повстали євреї, бо не хочуть підкорятися радянській владі»; «У центрі за портфелі спорять».

І ось — апофеоз селянського фантастичного світосприйняття («три в одному»): «А що нам тепер дождити від власті, як той же Зінов'єв — жид, Троцький — жид, і вони що хочуть, то й роблять, і всі їх слухають, а вони так себе ведуть в партії, що їх треба вигнати. Що ж, Леніна нема, нема і діла. Скоро війна буде з Польщею, а це все через те, що в партії ладу нема. Уже власті жити осталося недовго. Закрутилась уже власть, не може дати порядку в Росії» (с. Печеніги Харківського округу, вересень 1926)²⁹³.

Як дивитись на звичку селянства жити чутками, орієнтуватись на чутки? Не тільки як на прояв темноти. Головним «винуватцем», джерелом, причиною фан-

²⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 14–15.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Там само. — Арк. 15.

²⁹³ Там само. — Арк. 19–20.

тастичності селянських уявлень про «дороги» вищої політики була втаємниченість, яка супроводжувала усі найголовніші дії влади. Від народу таки приховували правду. Приховували грифами «секретно», «цілком секретно» і «строго секретно», але приховували також завісою демагогії, крутіїства. Офіційна ідеологія і пропаганда розглядуваних років була пронизана умовностями, ритуалами, подвійними стандартами, навішуванням ярликів, перекручуваннями, підступами, політичною тріскотнею. Схоже, не те що селянину, а й творцям оцього всього було важко орієнтуватися у політичній кон'юнктурі. Селянин, не маючи вірної інформації, змушений був домислювати. І в головному, слід сказати, він не помилявся.

«Змичка» поштою. Серед небагатьох прикладів реальної змички влади і села була діяльність всеукраїнської селянської газети «Радянське село».

Газета виходила під різними назвами, але запам'яталася селянам саме як «Радянське село». Вона була офіційним органом ЦК КП(б)У — тоді по-іншому й бути не могло — але на ділі вона справді максимально наблизилася до села — і мовою, майстерно стилізованою «під народну», і манерою ведення діалогу з читачами з позиції поваги шанобливості до трудівників села, і, звичайно, проблематикою.

У 1921–1925 рр. виходила як «Селянська правда», а з листопада 1925 р., після об'єднання з органом Київського губкому партії «Селянська правда», змінила свою назву. Виходила тричі на тиждень, спочатку мала тираж 165 тис. екз., а згодом — 600 тис. екз. і стала наймасовішою газетою УСРР. Редактором був Сергій Пилипенко, у минулому студент Київського університету, фронтовик, з 1908 р. — член УПСР, а з березня 1919 р. перейшов до КП(б)У, письменник, голова спілки селянських письменників «Плуг». У 1933 р. С. Пилипенка було виключено з партії «як не більшовика — за спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів», а 1934 року — розстріляно²⁹⁴.

Запорукою успіху було об'єднання в редакції газети небайдужих людей, які добре знали село і які, схоже, у своїй більшості мали досвід народно-демократичних змагань в революційну добу. Редакція газети принаймні частково, складалася з патріотів з «політичним минулим» — колишніх есерів, боротьбистів, симпатиків УНР. Саме такі діячі завдяки їх ментальності, інтелектуальним здібностям, знанню реалій українського села були здатні стати посередниками між компартійною зрусифікованою владою і українським селянством. Один з них, завідуючий сількорівського відділу Ю. Дячина, в роки революції вів активну громадську роботу на Правобережній Україні як народний демократ. У 1930 р. на нього була заведена справа за «зв'язки з контрреволюційними елементами»²⁹⁵, але він, хоч і під прицілом, залишався на редакційній роботі.

У 20-ті роки газети ставали звичним елементом сільського громадського побуту. Офіційних провладних газет «селянського типу» наприкінці 1922 р. в

²⁹⁴ Пилипенко Сергій. Вибрані твори / Упорядкування, передмова, примітки Р. Мельникова. — К., 2007.

²⁹⁵ ЦДАВО. — Ф. 388. — Оп. 2. — Спр. 99.

УСРР було 8 з загальним тиражем 27 800. Разом з газетами «мішаного робітничо-селянського типу» тираж сягав 43 700. Безпосередньо на село надсилалося тільки 9 тис. примірників «селянських газет» щодня, або 1 газета на 3 села. Але в 1925 р. тираж «селянських» газет уже становив 192 тис. екз.; з них 166 тис. видавалося українською мовою²⁹⁶. Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У, дослідивши у квітні 1927 р. «просування газети на село», прийшов до висновку, що в окрузі одна газета припадала на 5 дворів (у попередньому 1926 р. — одна газета на 7 дворів)²⁹⁷.

Редакції газет і державні служби всіляко заохочували робітників і селян до співробітництва, але був і сильний зустрічний рух. Селян, які регулярно надсилали дописи в редакції, називали сількорами. За даними «Селянської правди» (органу ЦК КП(б)У), на 1925 р. по Україні налічувалося 10 тис. сількорів²⁹⁸. За даними центрального апарату КП(б)У, у 1925 р. налічувалося 6500 сількорів, у 1926 р. — 13 400, у 1927 р. — 25 000, із них на обліку редакцій перебувало 15 000. Комуністи серед сількорів становили лише 14%²⁹⁹. У 1927 р. «селянські» газети щоденно отримували в середньому 100 сількорівських листів. Газета «Радянське село» щомісячно отримувала біля 10 тис. селянських листів³⁰⁰. Журнал «Робселькор» засвідчив, що сількорівський рух тільки частково був рухом загальнокультурним, а здебільшого був продовженням руху політичного: «Перевірка виявила, що в сількори йдуть переважно сільські активісти, демобілізовані червоноармійці; лише 15–20% сількорів складають селяни, які не працюють на громадські роботи»³⁰¹. Слід пояснити, що сількором вважався спеціальним чином зареєстрований дописувач; йому присвоювався номер, під яким газета публікувала його матеріали, сількори знаходилися (принаймні номінально) під захистом прокуратури, за переслідування сількорів місцевими адміністраціями передбачалась карна відповідальність. Обов'язком сількора вважалось відстеження всіляких загроз радянському ладу — «перекручування класової лінії», хабарництва, розтратництва, бюрократизму тощо. Але серед дописувачів газет було чимало незалежних авторів.

У фондах ЦДАВО України зберігаються тисячі дописів читачів «Радянського села», написані у 1926–1933 рр. Знайомство з ними переконує, що все найцінніше з точки зору історичного аналізу було відібране, передруковане і систематизоване у спеціальні редакційні огляди — своєрідні бюлетені. Останні під назвою «Про що пишуть сількори» розсилалися по найважливіших інстанціях держави для врахування при розробці політики на селі.

Постає питання про «чистоту» передачі селянської думки редакційними працівниками. Звичайно, цілеспрямований відбір листів для включення до редакційних оглядів мав місце. Але у випадку «Радянського села» це був відбір

²⁹⁶ Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.

²⁹⁷ Радянське село. — 1927. — 21 квітня.

²⁹⁸ Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.

²⁹⁹ Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 28.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Робселькор. — 1929. — № 1. — С. 14.

природній, коректний і професійно виправданий: відбиралися дописи громадського звучання і не бралися до уваги листи випадкової тематики. А останні, слід сказати, становили більшість: листи без теми і без будь-якої провідної думки, на випадкові приватні сюжети, композиції з механічно скопійованих гасел і штампів, які тоді розгулювали всіма газетами.

Редакція газети в своїх оглядах, позначених грифом секретності, не згладжувала гострі кути, не намагалася створити враження політичного благополуччя на догоду високим властям. Огляди, про які тут йдеться, призначалися не для публічного поширення, а для закритого аналізу у високих кабінетах. В цих оглядах вказано на всі гострі і неприємні для влади явища. Показово: у найсекретніших донесеннях ДПУ не було нічого такого, що б не подавала керівництву республіки редакція газети «Радянське село»; наводилися навіть прокльони владі і побажання скорого кінця режиму, — куди ж відвертіше.

Безумовно, мало місце редагування текстів, але досить обережне і помірне, лише для забезпечення розуміння текстів, бо часто-густо неграмотність і неакуратність дописувачів була така, що втрачалася надія будь-що розібрати. Додавлялися знаки пунктуації, дещо підправлялося написання слів, але в кінцевому результаті мова дописувача залишалася такою ж самобутньою і неповторною, як і в оригіналі — з суржиком, новоязами, лайкою, перекручуваннями офіційної політичної термінології, діалектизмами. Тут і «суржик»: хоть, все время, хотять, власть, зробе, оддих, будто би, балака, нікуда, потеряв, соображеніє, отпущений, тіки, даже, туда, жалізо, несознательні лічності, іздан, сомліваюсь, ранче, лучче, січас, слішком дорого, новоізбрана президія, хужий, равенство, запрещає, больниця, разногласія, конешнонаподобіє, собраніє, — і русизми: правительство, налог, освобождениє, страна, год, также, крестьяне, нужно, чуть, вопрос, часть, война, сахар, сукно, плохо, преступність, семена, — і перекручені офіційні терміни: государственні органи, розслоєніє села, пренія, штрафовка.

Важливим питанням є коректність тематичної вибірки листів, тобто, чи не спотворюють листи, відібрані редакцією до «розробки», загальної картини. Часто відповідь на це питання дає сама редакція «Радянського села». В «розробці» (огляді) листів, надісланих до газети «Радянське село» на початку 1928 р., поданій під заголовком «Стан КНС й робота серед бідноти», у підрозділі «Настрої комнезамівців та бідноти», говориться: «В листах незаможників найпомітніші саме впадливі [занепадницькі — *Авт.*] настрої. Щоб вивести із матеріального скруту бідноту, вважається за недостатнє те, що вже робить радвлда, зокрема, треба провести чорний переділ, щоб зрівняти бідноту з заможними. Багато незаможників живе настроями часу військового комунізму: «комнезам занепадає за мирного будівництва», «куркуль з нас сміється, що його не дозволяють рокуркулити». Друге, по кількості листів, місце займають здорові настрої: правильна оцінка політики партії та влади, а так само явищ соціального й економічного порядку. Нарешті, на останньому місці дитяче ідеалізування життя: все у нас добре, соціалізм добудовуємо. Шлють пропозиції, щоб почати будувати нові багатоповерхові будинки для селян з електрикою й цим покінчити

будування соціалізму. Між іншим, ці останні настрої властиві деякій частині найбідніших селян, зрозуміло, низького культурного рівня»³⁰².

В редакційних оглядах листів давалися резюме, узагальнення, яке потім ілюструвалося повним чи частковим цитуванням листів. Щоб чіткіше відмежувати одне від іншого (редакційний дискурс від селянських текстів), різні дискурсивні лінії супроводжувалися подавалися з різним графічним оформленням: шириною строчок, пустими строчками, заголовками-ліхтариками тощо. Завжди вказувався автор і його адреса, хоч нерідко зустрічалися і анонімні листи, але таких було небагато.

Традиційними рубриками в оглядах листів були: «Політичний стан села», «Національна ворожнеча», «Революційна законність», «Низовий апарат (сільради)», «Стан КНС та робота серед бідноти», «Кредитування», «Землеустрій», «Боротьба за землю», «Колективізація», «Машинізація сільського господарства», «Податок», «Освіта», «Побут», «Релігія — попи», «Лікарні».

Тези-підзаголовки з рубрики «Політичний стан села» часто говорять самі за себе: «Незадоволення з причин економічних», «Ворожнеча між містом та селом», «Заздрість» (села до міста), «Чутки про війну», «Настрої селянства в зв'язку з загрозою війни», «Про опозицію», «Самосуди».

Можна сказати, що були охоплені всі теми сільського буття. А втім, після вивчення всього масиву листів розумієш, що не вистачає ще однієї рубрики: «Селяни самі про себе». Лише поодинокі листи містили спроби політичної саморефлексії:

«Наші селяни дуже приборкані старими звичками. Не можна їх нічим розбудити... Розходяться збори, збираються в купки і там свої «газети» читають, що вже близько поляки підійшли, на границі стоять. І так всякі збори відбуваються».

«Чи ще єсть така громада, як у нашому селі. Все для неї байдуже, все їй нецікаво. От хоч би приміром загальні збори...»

«У нас частенько бувають зібрання громади. Але коли зберуться на збори, то будьте певні, що на цілу версту ці збори чути буде... Ось уже зробив голова сільради доповідь, але навряд чи хто розібрав, бо селяни зовсім не слухали, а такий галас підняли, що один другого не чув. А президія собі пише протокол...»

Отже, подаємо громадську думку села за редакційними оглядами і збірками листів і дописів до газети «Радянське село, які зберігаються у фондах ЦДАВО і ЦДАГО України»³⁰³.

«Руб пшеничка, а 250 бричка». Найбільше зацікавленості, серйозності, математичного хисту і почуттів дописувачі з села доклали до аналізу цінової політики уряду, проблеми народногосподарського балансу:

«Треба потурбуватись про зниження цін на фабрикати, бо теперішні ціни дуже тяжко відбиваються на добробуті селянства. Через такі умови селянство й досі знаходиться в нелюдському стані».

³⁰² ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 111–112.

³⁰³ Там само. — Спр. 1, 8, 9, 20; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2700.

«Становище селян і досі скрутне. Справа полягає ось в чім: фабрикати усі дорогі, як мануфактура, залізо, різні машини, будівельні матеріали, медикаменти, переїзд по залізницях і інше. Можна нарахувати тисячі прикладів, що все дорого, а селянські продукти на базарах ідуть за безцінок... Треба потурбуватись про зниження цін на фабрикати, бо теперішні ціни дуже тяжко відбиваються на добробуті селянства. Через такі умови селянство й досі знаходиться в нелюдському стані».

«Часто чути розмови селянина, що хліб дешевий, а крам дорогий... Ото селяни й кажуть: «І хто там у власті сидить, що не потурбується, щоб крам дешевий був.»... Іще кажуть: «Як це так, хіба я на хліб поту та крові не витрачав, недосипав, недоїдав, вироблюючи його, а як мою працю цінять. Хіба це власть, чия вона?»».

«...Селянина гарненько жмуть, що мною за 10 років не помічалось такого волнення между селянами та риночними цінами. Що селянинові треба тільки взути свою сім'ю в складі 5 душ, то нужно продати 100 пудов ржи тільки за взуття, а обробка землі та річне прокормлення та зодяг селянинові — немає виходу окрім шибениці, як такі ціни надалі триматимуть на зернопродукти» (вересень 1927 р.).

«Чому фабрикати в 2–3 рази дорожче сільськогосподарських продуктів, порівнюючи з довійськовими цінами... Мені приходиться часто робити доповіді на селі й відповідати на запитання про ціни на фабрикати. Я їм з'ясовую руйнацію наших фабрик і заводів, руйнацію транспорту підчас імперіалістичної [та] громадянської війни, відсутність необхідних машин та сировини, яку ми дістаємо за кордоном по високих цінах і т. п. Малі ціни на зерно з'ясовую перепродукцією і експортом зерна, ціну на яке необхідно врегулювати з цінами міжнародного ринку. Здавалося б, що все гаразд і збори, може, погодилися б, але тобі зараз закидають такі питання, як оце я вище зазначив, і кажуть: «Як же ж це воно так. Адже сировина-зерно у нас єсть і млини здається справні, а от коли перемелють, так уже селянинові продають це саме в кілька разів дорожче». Оце й наводить селян на сумнів про правдивість причин високих цін на фабрикати взагалі, а разом з ними і я сумніваюсь» (вересень 1927 р.).

Лист селянина-бідняка: «...Це горе через те, що селянин не може встановити ціни на хліб, а держава на це уваги не звертає. Селяни лають владу, що їх праця марно йде, і кажуть: оці прокляті ножиці поки не сходилися, то нам краще жилося, бо я чоботи тоді дешево мав, а як зійшлися ножиці, то й нас ними стрижуть, що аж піт з нас вальєть...».

«...Хотя влада на папері і шле на Україну тисячі вагонів мануфактури, но на ділі її немає. Кооперативи порожні, селяни хвилюються, а ті, хто цьому радіє (це куркулі і інші), трублять в усі еріхонські труби: а що, мовляв, оділи вас і обули к десятим роковинам. Надівайте, кажуть, лантухи, а на ноги лапті, бо хазяїни совецькі дохазяїнувались. Цукру не було варення варити, а соли не було огірки солити, а прийшла осінь, то ходіть голі і босі на здоров'ячко... Подумай, влада, чим нас обути й одіти. Треба підтягтись, хазяїни України» (кінець 1927 р.).

Один лист повністю складався із запитань:

«1) Що селянам треба зробити, щоб зійшлися ножиці...

5) Нащо монополія зовнішньої торгівлі...

7) Чи власті задача допомогти селу і підняти його матеріальний стан чи спролетаризувати його. Коли підняти його, то чи це буде окулачуванням і чи це не буде вредною для пролетарської держави.

8) Коли ціль спролетаризувати, то чи не йде держава до цієї цілі через зниження цін на хліб, а [одночасно] підвищення цін фабрикати...

11. Чи ціни на крам підвищено для того, щоб більше досталося робочим, чи для того, щоб не так почувався товарний голод, бо коли крам дорогий, то на його менше покупців. Чи це не робиться для того, щоб із села можна більше витягти, щоб воно не окулачувалось...

14. Чи не дивиться власть на селянина, як на пасинка, бо у нас вже диктатура пролетаріату, а у селян єсть собствєнность...

20. Селяни, які складають 90% населення, мають на верхах менше десяти відсотків представництва. Останні 90% мають робочі і партія. Коли селяни почти не мають представництва, коли немає свободи слова і печаті, то відкіль власть узнає про запроси і нужди селян».

Нарікання на несправедливу політику цін часом піднімалося до рівня поетичного осмислення:

«Вот в чом виражається смьчка: один руб пуд пшенички, сім рублів спідничка, двести пятьдесят брчка, пятьдесят руб. плужок, — вот тебе и смьчка, дружок. Двадцять рубл. чоботи, а десять кофайка, а шестьдесят коп. жито — пахай, Матвій, і в неділю: буде легше жити. Хутір Зелений. Матвій Худий».

Від розбору конкретних ситуацій недалеко було і до загального вироку системі:

«Ми не селянство нашої республіки, а ми раби її, ми як корова дійна, котру доять щоденно, хто тільки не хоче, той не доїть. Кого обложують, а селянство все поповня всіх спекулянтів і за всіх орендарів млинів, і маслобойок і за все останнє. Ми селянство є кормителі всього останнього люду, ми батьки їм всім, але правди від них, то ми не бачимо» (1927 р.).

«...Скільки крєстьяни ни балакають ни кричать, щоб дешєвше були букаря, фургоны, машины, все робоче ізделіє. Но у нас ни слухають... Витягнуть з нього усе, а на останні ще й ціну накладають. Не обіжайте крєстьян, а пошануйте їх, бо прийде время, що крєстьяне наберуть в голову розуму та й скажуть: 30 пуд. пшениці — один хороший пукар і т. д., а не даси — гризи пука. А я хліб і так буду їсти».

Нарахування податків і складання бюджету не були такими очевидними, для селян, як ціни, але інтуїтивно вони відчували велику несправедливість і в цій сфері:

«Скрізь зараз складають бюджети, щоб доцільніше використати народню копійку. Але роблять це в кабінетах, без участі того, хто своїм потом копійку цю збиває... Виходить, що хтось податок бере і дєсь диває. А це вже погано. Треба, що ми, селяни, приймали участь в обговоренні та складанні бюджету, а особливо районного... Тільки не так треба зачитувати і обговорювати бюджети, як це часом робиться на районних з'їздах рад. Зачитають бюджет, що термін його вже кінчається, і приходится прийняти до відому»³⁰⁴.

³⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 80.

«**Ворожнеча між містом і селом**». Самі селяни ніякої ворожнечі ні до міста, ні до робітництва не мали. Але тактика компартійної влади передбачала маніпулювання образом ворога, і тому в службових кабінетах народилися саме такі кліше для позначення селянських настроїв.

Сюди входило уявлення селянами міського побуту в ідилічних тонах картинах:

«У місті кожний чоловік обжився, запасся квартирою, завів собі сім'ю і живе нравственно человеческой жизнью. Всюди 8-ми часовий робочий день і день оддыха. Під нього кожний свободно гуляє по городу, йде в театри, де представляються і розигруються всякі п'єси, співає хор, грає оркестр, читаються лекції та робляться всякі гулянки...».

«Подивися в самому ж Харкові. Там тобі і театри, там і кіно, там і бібліотеки, там і радіо на самих вулицях викрикує промови проводирів і таке інше, в садках оркестри заглушають вуха прохожих. Та й що лічити? Всього не перерахуєш. Можна сказати, що тут проціджуються всі досягнення теперішньої науки й техніки. І це скрізь в кожному місті».

На селі ж — все навпаки:

«Тепер зверніть очі на наше село, що ти побачиш: обірване, бідне, сіре і темне село. Непросвітня темрява скрізь, тільки й світу загляне в нього, що «Радянське село». Немає ніякої розумної розваги в селі, і в досужний час селянин знаходить її в чарці горілки».

«Житель же села, деревні і т. п. був і є зовсім темний, нічим не розвятий, одно його розвлеченє в тому, що достане малясу, зробиє закваску і нагоне самогонки. Зберуться, вип'ють, повеселяться, а часом і поб'ються...»

Корінь люди бачили у соціальній диспропорції — у несправедливому розподілу бюджету, у використанні селянських податків на перевагу місту:

«Податок, що його беруть з села, треба більше тратити на саме ж село, а не на місто, як це робиться».

«Ти все давай та давай їм податок, а вони від селян одвертаються...»

Чимдалі судження селян про те, що відбувалося в країні, ставали системнішими і наближалися до рівня обмірковування загальнодержавних справ, і часто стають нічим іншим, як заочною дискусією з керівниками держави після їх чергового виступу в газеті. Лист селянина Івана Таракалюка з Маріупольського округу до газети «Радянське село», писаний у 1929 р., охоплює досвід кількох останніх років. Безпосереднім приводом до листа стала газетна публікація: «Прочитавши в газеті «Радянське село», № 412 промову т. Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б), де він криє тов. Фрумкіна...». Очевидно, знаючи звичку влади і її служителів до наклеювання ярликів і до перекладання проблеми з хворої голови на здорову, автор прагне попередити спроби перекручування його слів і спеціально зауважує: «Пишу не як контрреволюціонер, а як проста і чиста душа. Маю 2 корови та 4 ягнят, 1 лоша, 5 їдців, 7 дес. землі». Головне положення листа: союз робітничого класу і селянства лише задекларований, але фактично відсутній: «...Змичка дуже кепська: ...робочий бачить у радянській владі собі рідну мати, а селянство — злу мачуху...». Автор листа натякає, що селянство вже давно розпізнало демагогію урядової політики: «...Селянству

каже радвлда: «Ми вам оддали всю землю, а ви нам оддайте урожай по твердим цінам, а ми вам дамо крам по чому ми схочем, бо нам багато треба грошей, а ви без грошей будете жить, а то наше государство ще бідне, а як забагатіє, то й вам добре житиметься»», — насправді ж виходить, що місту добробут вже зараз, а селу — невідомо коли, звідси й зневіра: «От за оце селяни й кажуть: на чорта нам така власть, коли з нею дуже жить, як при Миколі...». На завершення — порада товаришу генсеку у кремлівських справах: «І я радив би і тов. Сталіну краще придивитися до селянського становища і прислухатись до їх думки, то не буде тоді за це і тов. Фрумкін ухильником»³⁰⁵.

«Наша власть совецька любе тільки багато балакать». Селянство гостро відчувало різницю між пропагандистською демагогію представників влади і невблаганною лінією державної політики.

«Радянська влада, кажуть всі, що хороша. Хороша на бумаге і на словах...» (кінець 1927 р.)

«Товариші, наша власть совецька люби[ть] тільки багато балакать. У одній газеті пише: скинуть податковий тягар і забезпечить коштом держави непрацездатних селян і стариків і поширить освіту, у другій уже пишуть: без самого селянства не можна цього зробити і забезпечить непрацездатних селян не можна зразу всіх коштом держави... Товариші, ми вам совітуємо так: лучше нехай наша держава буде чимсь бідніша, та щоб усі були нею задоволені, тоді нам не страшна і війна, бо ми підем усі як один. Но так як січас живе каждый злобою на власть, поширїть більш освіту, щоб знали, за що ми будем биться на випадок війни. Як тільки були бідняки звеселились після революції... Але згодом перетворилось, як кулакам та буржуям наравиться, кажуть: і що ви думали, що так і буде, будете ви ще плакать за Миколою. Треба, щоб почув наш уряд нашу скаргу, бо й справді, як куркулі кажуть, що ми находимось під п'ятою Москви. Кремінчуччина, Олександрівськ. р., Звенигородська сільрада, село Андріївка. Козленко Яків Петр., член КНС з 1925 р. Самому мені 53 роки».

Така влада була чужа селянинові:

«От і тепер мені здається, що селянство стоїть на другорядному плані. Робітники добились 8-ми годинного робочого дня, значно кращих умов життя і мають можливість виховувати своїх дітей у семирічних школах... І рідко від кого почуєш, майже ні від кого, — «ми», а все «вони», коли селяни висловлюються за Радвлду...».

Народ склав тверду ціну і керівникам держави. Причому, на відміну від звітів окружного і губернського керівництва, у яких селянству приписувалося лояльне ставлення до вищої і роздратування владою місцевою, селянські листи вносять суттєве уточнення: ніякого особливого пістету до вождів і «генеральної лінії» не було. Керівники держави — частіш за все згадуються Петровський, Калінін і Риков — у листах постають як дивакуваті, малокомпетентні, глухі до голосу народу столичні фігури, статисти у великій грі, затишний побут яких приспав їх розум і совість.

³⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2928. — Арк. 6–7.

«Пишуть багато анонімних лайок та погроз на адресу Радвлади переважно в особі Рикова та Петровського», — підсумовує редакція «Радянського села» в черговому огляді листів за лютий 1928 р.³⁰⁶

Селянство було досить високої думки про себе як про історичну силу, про свою суспільну вагомість. По-перше, як годувальника країни. А по-друге, як потенційного захисника, як політичної сили, військового резерву. На цій підставі сільські дописувачі вдаються до своєрідного віртуального шантажу: якщо влада не буде належним чином шанувати селянство, якщо залишатиметься глухою до його стогонів, то влада ця залишиться сам на сам зі своїми геополітичним проблемами: нікому буде її захистити.

«Підіть на село, ви одне почувте: «Вмер Ленін і вмерли його слова». Бо й справді. Ленін сказав, що чим далі, тим державний лад буде кращати, а різні податки будуть зменшуватись. А вони виходять навпаки. Як год, так вже [при] одній кількості їдців та десятин податок збільшується... Хіба є селянинові така вигода, як робітникові. За таку вигоду він повинен завзято боротись з ворогом, а це робітникам самим не по силі. То хай же буде полегшення для селян хліборобів, то аж тоді селянство стане на допомогу, в противному разі напрасні думки про поміч».

«В селі Корижині є видатний селянин Волох Дмитро, що він состоїть у всіх організаціях, які є на селі. От і напився і прийшов він до сільради, а в сільраді є людей багато, та вони не п'яні. А він починає балакати про господарство, а далі і про партію та як крикне на всю сільраду: щоб було коли нам добре жити, то треба вирізати всю партію, бо партія це є сволоч настоящая, а коли її вирізати, то нам буде добре жити» (вересень 1927 р.).

Перебуваючи в умовах часткової інформаційної блокади, відрізане від коридорів влади різними грифами секретності і правилами «закритих» партійних зібрань, селянство вдавалося до власної фантазії. Вибагливо і непередбачувано перекидалися в селянських головах реальні факти політичної боротьби у вищих ешелонах влади. І дивно не це, а те, як прозорливо іноді селянська інтуїція вловлювала суть того, що відбувалося.

«У нас носяться такі чутки, що Риков, Троцький та Ленінова жінка підробили всі верхи, як то меншовитську програму і їх за це заарештовано».

«Деся я чув, що немов оцей голова Комінтерну Зиновій та й ще якийсь Каменів хочуть, щоб радянська власть не стояла в інтересах селян і не помогала їм, не продавала сільсько-господарських орудій. ...Читали ми про це та щось не дуже розібрали. Думаєм, що радянська власть до цього не допустить, щоб вони що хотіли, то й діяли. За це треба із комуністів Зиновія виключить».

«...Селянство дивиться і прислухає до опозиції, як на свого спасителя, бо опозиція поведе праведніше свою програму до селянства, як тепер веде ком-партія» (кінець 1927 р.).

Редакційне зауваження, зроблене у грудні 1927 р., пояснювало: «Про опозицію сількори пишуть дуже мало. В останній час почали дещо писать.

³⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 52.

З дописів видно, що раніш селяни підтримували опозицію, бо не розуміли гаразд, чого вона вимагає в селянському питанні...».

Окремі дописи селянські демонстрували громадянську зрілість вищу за партійне керівництво:

«...Мені соромно навіть читати газету, де пишуть, що коли вийшов доповідач на з'їзді партії з товаришів, що зветься опозиціонерами, то його стривають свистом та вигуками і не дають балакати... Мене, селянина, дуже ображають оті, що свистять та кричать. Бо єсть і у нашому селі людець, які піднімають крик, щоб у мутній воді краще ловити рибку» (кінець 1927 р.).

Було і відчуття марноти внутріпартійної боротьби: «Я хочу вам розказати, що селянство говорить про опозицію. Воно говорить, що ми, селяни, хочемо спокою» (кінець 1927 р.).

Щоб вірно оцінити присутності у селянському політичному дискурсі теми «жидівства», слід обов'язково врахувати давні традиції карнавальної вертепної культури українців, у якій стандартними персонажами виступають пан, чорт, циган, піп і жид. У практиці ідеологічної роботи 20-х років присутність цієї теми у громадській думці села прямолінійно нарікали «проявами антисемітизму». Насправді ж селяни використовували «жидівську» риторичку в метафоричному сенсі, щоб зайвий раз підкреслити, що ця влада є чужою, а то й антиселянською.

«Советська власть — жидівська, бо на кожному місці, в кожній установі сидять жида...»

«...Всі місця в радустановах заповнені жидами, де легка праця — там жид. Жид мужикові добра не зробить, за жидом місця не знайдеш. — Такі вирази почуєш в кожному селі, а наслідками їх буде недовір'я владі...»

«Влада жидівська, й жида на себе дбають...»

«...Одного разу прочитав я в газеті «Батрак» замітку, що спілка «Робземлісу» улаштує десь курси для пастухів. А мене тоді й запитують: А там же пишуть, скільки на ті курси попало євреїв та партійців, та скільки селян попало на курорти?». І жарт, і плакат хочеться, кажуть селяни, — й вони праві до деякої міри».

«В понеділок (13/IX-26 р.) нашому голові сільради був адресований лист із Києва, в якому призивалось населення бити євреїв та комуністів... Такий лист розхвилював селянство і подає їм надію на те, що повесні біжучого року буде «революція»».

Органи ДПУ підтверджували наявність цього явища в селянській громадській думці. За першу половину вересня 1926 р. ДПУ зафіксувало «27 випадків антисемітизму на селі»³⁰⁷. Були підслухані такі розмови: «При владі стоять жида, які мучають селян»; «Хто бачив, щоб жид зробив для людей добре, він тільки претяся на вищу посаду, аби владу загарбати для себе»; «Зараз у нас влада не робітничо-селянська, а єврейська. Селян нікуди не вибирають. Селян нікому захищати — скрізь євреї»; «Теперішня влада не селян і не робітників, це влада єврейська, і бідним селянам при ній немає життя»³⁰⁸.

³⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 16.

³⁰⁸ Там само. — Арк. 5, 17, 20.

«Власть совецька, а править як кадетська». З кінця 1927 р., коли політика щодо селянства стає жорсткішою і цинічнішою і фіскально-винахідливішою, коли до звичного пакету у складі «ножиць цін» і «класового принципу в оподаткуванні» додалися ще й такі новації, як напівпримусові хлібозаготівлі, «самооподаткування» та державні напівпримусові позики, реакція селянства на дії влади і на саму її суть стали багатшими, соковитішими, густішими. Виразніше зазвучали такі теми, як довільне і несправедливе трактування владою ознак куркуля, мотиви загальноселянської гомогенності і солідарності, а також необхідності створення окремої спеціальної «Селянської спілки». Побільшали сила і категоричність у визначенні бідноти як голодранців і ледарів, яких влада утримує коштом хазяйновитих селян. Гучніше залунала оцінка радянської влади як чужої народові. Голосів симпатиків радянської влади відчутно поменшало, критика і роздратування владою зазвучали суцільним дружним загальним хором, і на початку 1928 р. редакція «Радянського села» у своєму черговому огляді «нагору» змушена була констатувати: «Розмежувати листи на куркульські, середняцькі та незаможницькі надто тяжко».

Комнезамівець про наростання роздратування у незаможницькому середовищі:

«У неділю 25 грудня [1927 р.] увечері зібралися на перевибори комнезаможу... Першу доповідь слухали майже дві години, потім стали обговорювати самі, і на думку комнезаможа, «політика партії на селі» неправильна. Чому це так. Майже ні один промовець не сказав, що політика партії правильна, навіть партієць т. Шостун сказав, що партія не тільки старається наложити продподаток на землю, а коли бідняк держить коняку на трьох ногах, то і ту заводять у оподаткування. Так говорили незаможники. Річ ясна, коли Бакумівські незаможники і їх президія буде працювати так, як сей рік, то не тільки політика партії буде неправильна, а й зовсім не нужна буде партія. За це треба подбати не тільки новоізбраній президії і всім членам, а й партійному і комсомольському осередку. Як не балакали, а в резолюції ухвалили політику партії лічить задовольняючу».

В таких умовах активіст-«незаможник» розривається в своїх лояльностях до рідної влади і до не чужих все-таки земляків:

«Всі села, як села, а от с. Макарівка Вчорайшинського р. на Бердичівщині — то якась особливість. 10-й Жовтень, 10 річниця рад на Україні. Все трудове населення святкує велике свято перемоги. А Макарівка?... Часто на зборах селян тут ще почувеш виступи: «Що нам дала Радянська Влада? Ми продподаток платим, ми її содержуем. Колись пани їздили на наших спинах, а тепер комуністи»... Влада наша ж, трудящих. Ми маємо величезну увагу з боку РВК, Парткому щодо роботи в нашому селі. Умови надзвичайно гарні. Але виступи на зборах тут на 10 річницю після десятих років перевірки в житті рад, виступи в переважній кількості — не радянські...».

Почастішали порівняння правлячого існуючого режиму з дореволюційним кріпосницьким, царським: «...І вийшло, що хлібозаготівля сказала: “Хай богач із бідняка не наживається, а бідняк хай зовсім нічого не їсть”. Це так, як кажуть, що: “Александр II дав людям цілковиту волю з голоду умирати”».

«Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділи совєцьке металеве, запрягають так і самообложенням, воно нужне було стягати з дядька последню шкуру» (1928 р.).

«...Колись, кажуть, пану робили три дні, але три на себе робили, а коли у селян не хватало хліба, то вони кожен до свого пана, і пан роздавав на одробіток, а наша влада досить дуже добре меле, і дала на одробіток, так чортма з неї чого одробляти, тому що мільйон безробітних, і їм нічого робити...» (1928 р.).

«...І от ми тепер бачимо, що все те збулося, що Шевченко писав. І як він знав наперед, що Радянська влада буде тягнути подушки, рядна, кожухи, свитки, столи, скрині і все те, що під руки попало... Я прожив 58 років, но я за своє життя цього не бачив... Тепер все селянство і червоноармійці і терармійці не вірять нічому...».

«7-го листопаду [1927 р.] пройшов у нас мітинг, на якому учитель робив доповідь про досягнення радвлади за 10 років революції. Один із селян сказав, що нам зрозуміло все, але не так воно робиться, як ви кажете, нащо нам очки уставляти, що колись було так, та так, а тепер луче, робочим дали 7-часовий робочий день, та нема експлоатації. Як воно і була неправда, — і є неправда. (с. Кам'яний Міст Первомайського округу)».

Конфюзом закінчилися урочистості з приводу 10-ї річниці Жовтневої революції і в с. Бідановик Проскурівського округу: «Коли тов. Рошков скінчив свою доповідь, то наші громадяни декотрі висказували: що значить ця десята роковина, і що вона дала нашому робітникові та селянинові? Деякі селяни не звертали на це уваги, на те, що товариші їм висказували, а просто виражалися контрреволюційними словами... що це нам за влада, хіба вона підтримує селянина так, як говорить нам. Це є брехня, їй не вірте, селяни, що нам хтось городе таке, що воно нам непотрібне зовсім...».

«Я бідняк... Мы несколько тысяч лет ждали того времени, щоб можна було свободно вздохнуть, і ми ешо не успели проглотить того вільного свободного повітря, которе повіяло на бідну людину, і не успіла раз глянути на світ правди, а тіки побачили, що закрились двері правди і настала лож і неправда і гніт і те ярмо, що було за царату... Воно виходе так, — власть советска, а правлять по-кадетськи...».

Розгубленість і зневіра від нахабства і необачності урядової політики на селі стала всезагальною на селі і готова була втілитись в епічні форми на кшталт історичної думи. Зазвучали епічні нотки з кобзарським вселенським сумом:

«Чому Радвлада бідняку його рідна мати стала, а середняку мачухою стала, що він за сльозами світа не бачить і не дає йому вночі вільно спати, ні до кого прихилитись гарним словом, про радвладу поділитись.

А куркулю вона нянькою зараз стала, до свого серденька пригортати його стала, щоб він не кричав та своє міцне господарство будовав.

Хто мені оці три питання правдиво одгадає, то той гарно селянську всю політику знає, і Радвлади, та ВКП(б). Жду правдивого отвита, а мені бажано про ці три пункти од радвлади взнати, бо вони в нас по селах гостро між селянством стоять.

І середняк стоїть на розбитім шляху свого життя, обвішав рукава, плаче, рида та правди в тих двох тов. пита. І дума-гада: попереду бідняк іде, перед веде, а позаду куркуль його [середняка] жене. Чи мені втопитися, чи з горя убитися, нема до кого прихилитися, правдою поділитись.

Хто тут зна, чого середняк шука і чого йому не вистача, і що в його за рана то болить. Може, Радвлада йому ті рани залічить, що вони його болять, та теж стане до себе середняка пригортать, щоб з ним в згоді працювать та свою державу од нападу ворожого захищать».

Оголошення закону про селянське самообкладання і перехід до примусових хлібозаготівель по «твердих» цінах відкрили новий етап у взаєминах селянства і влади. Це відбилося і в листах.

«В зв'язку з великою потребою хліба у нас, селян села Ганжівки Кобеляцького р. Полтавської округи, часто находить думка на те, що де той хліб дівається, що скільки його беруть, а його все і потребується, та уже добралися до того, що і в закроми заглядають і оставляють тільки на душу.

Адже ж був хужий час, як наприклад у 1922 році, то цього таки не було, а то через те у населення мається велике обурення проти Радянської влади, кажуть, що це, мабуть, вернувся «воєнний комунізм», і кажуть, що ця «хлібозаготівля» доведе нас до голоду такого, як був у 1922 році.

То прохаємо передати до вищої влади, чи таки є таке розпорядження, щоб у комору до дядька заглядали і оставляли тільки на душу, бо як дальше так продовжуватиметься, то коли б чого кепського не вийшло. Бо уже багато є чуток, що коли б тільки війна, то так де і візьмуться банди, то коли б чого плохого не вийшло з цією «Радвлагою», бо селянинові уже стає неможливо жити. Своє продай за безцінок, а кинься купувати краму, то він інший крам, вдсятеро дорожчий за старого часу. То ми дуже прохаємо Радвладу, що[б] вона трохи «смягчилась» над селянами, бо, бачте, селяни більше як половину пересяяли озимого посіву, і новий урожай хтозна який буде, ви, мабуть, не бачили, то прийдьте до нас подивіться, що посіви уже гинуть...», — писалося в лютому 1928 р.

Частішають анонімні звертання до газети, бо зміст листів стає все більш нервовим і недипломатичним. Новий поворот в урядовій політиці селянство сприйняло як підступний обман, коварство.

В одному з сіл Харківського округу на початку 1928 р. голова сільради, де збори прийняли постанову про самооподаткування під тиском уповноваженого лише з третього заходу, та й то лише в половинному розмірі проти того, що рекомендувався уповноваженим представником з району, пророче пояснив ситуацію: «...Усе це брехня, бо ми цих грошей не уздримо як свого уха. Вони підуть на воєнщину та оцим, що сидять на жалованні...».

Тоді ж на Вінниччині дописувач спостерігав аналогічне: «Были выкрики кулаков на общих собраниях, что деньги собирают на галифе, на кожаные тужки».

В Апостольському районі Криворізького округу на початку цієї кампанії була проведена нарада щодо кампанії проведення самообкладання сіл. Головний доповідач цієї наради, окружний уповноважений, був категоричним: роз'яс-

нювати особливо нічого, а треба все безумовно виконувати. Райвиконком план кампанії склав дуже просто: за принципом розверстки по сільрадах. Очевидець усього цього зумів вловити сенс того, що відбувалося, і передав це у своєму дописі у газету: «Такое поведение уполномоченного и постановление РИКа о самообложении вызвало полное недоумение почти у всех участников совещания. Многие думают, что мы на краю гибели, что будет война...».

Тоді ж у Кам'янецькому окрузі: «Скликали загальні збори, на котрих знов відмовилися самообкласти себе, то представник РВК сказав, що хочете чи не хочете, а самообкладання мусить пройти. Як у вас нема потреб, то є у других, ми третій [раз] приїдем вже стягати. Селяни дуже були обурені таким перевертанням закону ВУЦВКу, і всі рушили з сходу».

Оторопіли навіть комсомольці: «Комсомольці села Колектив запитують, чи правдиво буде це саме обкладання, яке проводиться в нашому Софіївському районі. Ми бачили із комсомольської політграмоти... що опозиція предлагала наподобіє цього самого обкладання, но партія не згодилася і на XIV партз'їзді, і на XV партконференції. А сейчас робиться те саме, що опозиція предлагала на XIV з'їзді».

Селяни на такий адміністративний ентузіазм відповідали: «З одного вола дві шкури не деруть, а коли прийдеться дерти, то він не витримає й здохне»...

З Кролевецького району сількор розгублено доповідав: «Зібралася вся громада слухати доклад про самообкладання, та й говорить: оце приїхав з нас шкуру дерти. Це були гасла самих куркулів та пристосованих середняків, що за собою потягли й бідняка. І як тільки голова сільради сказав, що на наше село припадає півтори тисячі карбованців, і давайте проголосуємо, хто за, то вийшло, що за 15, а проти 65. А після голосування пішов просто штурм, так що й агітатори кулаків чуть не почали кулачний бій... Так і провалили».

В таких умовах селяни демонстрували повне несприйняття аргументації влади.

«[В] № 322 «Радянськое село», как т. Полоз говорил, что у селян деньги есть — то за хлеб, то за буряки... Хорошо сидеть, получают хорошее жалованье и распределять чужой труд, что, мол, у селян есть деньги...».

Шквал відчаю і обурення донесли селянські листи до газети:

«Та товариші, та де ж ваші глаза, де ж ваша совість. Що ви робите. Одумайтесь. Та не тягніть послідніх жил крестьянських, а то з голоду пропадемо...».

«Товарищи комиссары глубоко ошибаются в своих расчетах, а если так, то будем итог подводить уместе с незаможниками, а именно: побольше молоть крупчатки и побольше поедать мясо, хозяйство пусть будет бедняцкое, что и деляют люди, какие налогов не знают, какие они и есть...».

Після детального опису, як громаді викручували руки: «...Село наше бідняцько-середняцьке, куркулів нема, але після такого самообкладання багато селян задумалось над тим, чи справді в нас радянська влада, чи ні», — дописувач поринає у вир емоцій: «Пишу я з жалем та гнівом великим у моїм серці. Пишу тому, що бачу неправду... Так обіжаються незаможники й бідняки. Обіжаються на те, що податок великий, штрафівка неплачена, що описують та

продають, розоряють хозяйство... Вони кажуть: чорти держава і той хто там править; кажуть, а сами не розуміють, на кого. Так один незаможник казав, що брешуть, буде друга революція... Ви може подумаете, що тут є куркулі та підбивають цих незаможників. Куркулів нема, а всім живецця погано, і тому говорять самі, що лізе в голову...».

Кременчуцький округ, лютий 1928 р.: «Я, товариші, уверений, що тільки на весну імперіалісти відкриють війну, і селянству не поліпшиться добробут, — то оці советської власті за два місяці і цури не буде, бо селянство уже не може далі терпіти... Поки бачили капіталісти після революції, [що] народ задоволений, то вони і жили мирно з радянським союзом, бо боялись іти сюди, а тепер тільки їм розпочати, то їх усе селянство підтрима... Я для того написав, щоб ви розібрали свої недоліки і поліпшили усім добробут, щоб власть укрєпла у 10 раз. Виніс я на собранні це письмо, і всі заляпали у долоні...».

На відміну від нас, укладачі оглядів селянських листів бачили, читали усі листи підряд. І тому нам важливо прислухатися до зауважень, узагальнень редакції. Отже: «Цілком зрозуміло, що настрої різних кіл селянства в зв'язку з кампанією самооподаткування та хлібозаготівель матимуть відомий вплив на засівну кампанію. Місяць тому [тобто у лютому 1928 р.] до редакції поступало багато дописів селян, здебільшого середняків, що звичайно до газети не пишуть, з погрозами не піклуватися про підвищення свого господарства... Про такі саме настрої нам писало багато сількорів»³⁰⁹, — підсумовувала редакція на початку березня 1928 р. Отже, насправді листів-прокльонів було набагато більше, а ті, зміст яких дійшов до нас у передрукованому начисто і орфографічно підправленому вигляді, — то лише типові зразки. Ясно також, що гіркі дошкульні слова, які звучали виразом влади, то були не «куркульські брехні», а спонтанна реакція усіх верств села.

У складному комплексі почуттів, викликаних урядовою політикою, були присутні також розгубленість і покірність долі:

«Коли сказати буржуазії: Радянська влада, та ще й соціалістична, — то це для їх таке страшне, чого страшнішого нема. А для нас, селян, не страшна. Ми так привикли, — хоч що нам роби, ми все мовчимо, та думаємо: а може, і над нами наші керівники змилююця, а вони спасибі їм скажуть: оце більше не буде ніякого налогу, тільки єдино сільсько-господарський та страховка... На паперу скрізь влада робітників та селян, а на ділі діло наше маленьке. Влада того, хто зайняв тепле місце на гарному гаптованому кресельці царських остатків...».

Часто стали писати симпатичні радянській владі, які врешті розчарувалися в ній. Наведемо якусь п'яту частину анонімного листа одного з таких дописувачів:

«Погано світить вам ліхтар, ви нічого не чуєте і не бачите. Вилуплюйте луче очі та придивляйтесь, роздирайте вуха та прислухайтесь, та слухайте, як селяни стогнуть. Мабуть, гарно їм живеться в нашій праведній ССРСР.

Я читав в московській газеті Известия, що нібито селяни Одещини вітали ВУЦВК про самообкладання. Мені дивно, що в ЦК так наївно вірять якому-небудь одному дурневі, котрий, може, за це одержує що-небудь. Бо тепер все

³⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 90.

так, хто більше бреше, той більш і одержує, його і партія. То я хочу вам сказати, що ви слухайте не одного, прислухайтеся до общої гармонії селянства, як вони стогнуть, як їх пригнули в три погибелі, вони як щастя ждуть другої революції, щоб як-небудь спекаця такої настирливої влади... 10 років ждали, піддержували, терпіли і в кінці кінців таку нахальну публіку, коли б не прийшлося коли-небудь гряхнуть селянським кулаком і потягнуть до прірви всяку сволоч, яка [тільки] не простерлася над бідним нещасним селянином...

Читаючи отакого листа, не думайте, що я який-небудь опозиціонер або контрреволюціонер, або куркуль. Ні. Я сам бідняк, чл. спілки, чл. КНС, чл. СТВ, був чл. ради, був голова по охороні праці в сількомі, в общем був активістом села, і коли був в армії в кадровій частині і був примірним червоноармійцем, свідомо ставився до всього і в кінці кінців мусив розчаруватися, дивлячись на отаку коварну політику Рад. Влади. Це розчарувався, коли так прагнув душею до влади рад і бажав, щоб ніхто не замінив і не покорив хто інший, крім Радвлади. А що вже думають ті, що зразу не любили такої влади, чи може, ви думаєте, що коли зробили розслоєніє села, то і забезпечили свої шиї. Я ж уже казав, прислухайтеся, як стогнуть селяни, а тоді і побачите, чи розслоїли, чи ні...».

У липні 1928 р., коли ознаки недороду стали очевидними і виразними, а уряд не виказував готовності внести відповідні корективи у свою політику, на селі намітилися виразні ознаки складання загальноселянського антиурядового фронту.

«Куркуль ширить всякі нісенітниці, яким багато несвідомих селян вірять. Брехні ширяться такі: «Совецька власть розпочала війну з Гапонією, то треба хліба». «Ганглія хоче воювати проти Союзу РСР, то це платять їй хлібом». «РСР забирає хліб, щоб заплатити царські борги», — і оце на такі нісенітниці незаможник не може дати відповіді і підходить під вплив куркуля. Та ще замість того, щоб дати відсіч куркулеві, бідняк от що каже: «Нащо мені наживати ворога, видавши того, в кого є хліб». Ще одне куркулівське гасло піддержує: «Забрали в мене жито сьогодні, а в тебе витрусять теж, і ти будеш голодний».

У листах спеціально підкреслювалось, що і біднота роздратована.

«Селяни кричать: зрадила радянська влада бідноті, котра боролась за равенство, а тепер йде навпаки — заперщає робити переділ землі. І правда, хто був куркуль, той і тепер куркуль, хто був бідняк, той тепер zostався бідняком. І тепер радянська пролетарська влада України іде за куркулями» (вересень 1927).

«...В 1919 году сформировали регулярную красную армию, и туда шел честно бедняк. Тогдашние сынки кулаков огинались, и можно сказать, что почти были врагами нашей красной армии. А сейчас они должны получить землю по фактичному землепользованию. Мы победили всех тех, кто напал на советский союз, в надежде, что бедняк никогда не откажется от своего обещания. Теперь и бедняки говорят: по этому фактичному я так и остаюсь бедняком» (вересень 1927).

«**Ми не куркулі!**» Болючою темою для селян була свавільна практика властей причисляти будь-кого до куркулів заради виправдання своїх репресивних дій.

«...Оця назва аж осточортіла, і не тільки куркулеві, а й порядошному середнякові і навіть біднякові... Куркулі уже знищені, а хто уміючи працює та має вигляд заможнішого, то він великий трудяка, хвала йому».

Практика навішування ярликів давала негативний ефект для самої влади.

«В настоящий мент середі населення являється велике незадоволення до Радянської влади ввиду того, що в неможливі часті населення нема хліба для существованія, а кооперативні та державні органи не досить задовольняють хлібом. Неможливе населення при чому снують то до сільради, то до кооперації і т. інше даже навіть одсвістивають партійні збори і не дають даже висловити голові сільради слово на общих зборах громадян, кажучи: «Давайте нам хліба і більш нічого»...».

І у господаря руки опускаються:

«Коли мене зачитують куркулем, т. е. ворогом державства, значить, я весною ліквідую пасіку, буду збирати по 3 копи з десятини... Хоть і не буду давати ніякої користі, але я буду неможликом, буду підвалиною державства — хоть і гнилою, але підвалиною... Я потратив 9 довгих років тяжкої праці на те, щоб зробити пасіку і вибитись із злиднів, і нарешті чого я добився... Селянином я 9 років, а раніш був робочим...».

В світлі того, що ми сьогодні знаємо про подальший розвиток подій: «чрезвычайщину», колективізацію і Голодомор, — пророче звучать селянські нехитрі попередження-«прогнози». Пройде зовсім небагато часу, і всі, здається, відчують прозорливість цієї «агітації» на власній шкірі.

«Перемол пшениці на борошно буде зовсім заборонено. В разі, коли якому чоловікові повинен бути білий хліб, то це буде з дозволу лікаря, який припише їсти білий хліб. Отакі селянські розмови на селі. Почувши про таке, селяни загомоніли: так як це так. Я працюю коло землі, щоб не мав права з'їсти петльованої галушки. Це навіть каже неможликом — «Та я звезу пшеницю і запалю, а жито залишу, коли вже можна молоти».

«Провокація, що радвлада буде забирати весь овес та пшеницю з нового врожаю. Тепер селяни (хоч не всі, але багато таких) косить зелений овес та пашу скотині, аби не забрали більшовики. А з пшеницею не відомо, що робитимуть».

«Все сознательне селянство здало зерно-хліб до кооперативів по твердим конвенційним цінам, а злісний елемент села укрит своє зерно, а тепер продає по дорогій ціні і дурнем називає тих, хто здав зерно до кооперативу».

«Чи правда, що будуть в селян брать хліб, наприклад, як це було в 1921 р. В нас зараз ходять чутки, [що] нібито після позики та самообкладання будуть брать хліб в селянина 2 пуди з десятини. Селянство обурюється й каже, що це вже підходить 21 рік, коли робили розверстку, але те ж уже пройшло...».

«**Ранче жилось лучче...**» Заяв такого роду зустрічалося зовсім небагато. Дописувачі дбали передусім про перспективу, вони зверталися здебільшого з конструктивними міркуваннями щодо розбудови суспільства. Відчувається, що автори таких заяв самі не зовсім вірять у те, що раніше було більше справедливості, але треба ж було якось достукатись до влади, змусити її зрозуміти

згубність її політики. То й використовували окремі сільські політологи пропагандистську метафорику, запроваджену самою владою («колись» і «тепер»), але з протилежним знаком.

«Як не кажіть, але коли порівняти з податком, що був за царату, то тепер багато тяжчий. Питався я вже старих людей, то вони кажуть, що за 5 десятин платив 7 карб., а за 13 десятин — 16 карб. Сюди вже входило й подушне, й поземельне, й волосне, і лікарське й шляхове. А тепер той дядько платить 86 карб. за 10 десятин, ото ж це й є велика несправедливість».

«...Ранче, ви пишете, були наші кровопійці та вороги. Але ранче жилось луче. Найбідніший бідняк каже, бо [раніше] він день поробив, то на тиждень у него хвата усього, а тепер з утра получить — до вечері і слід простив. Бо ранче лікарства було в больниці скільки вгодно...».

«Ви пишете, що там і там селянам худо жить, а у нас добре. А чого ж би не запитать самого селянина, коли йому жилось лучче — за царя чи зараз. Тоді він платив за десятину 1 карб., а тепер оддає половину хазяйства. Да й ще кажуть Рикови і Петровські, що мало, треба трохи збільшити. Не дуже давно писали, що опозиціонери хочуть податок звищити, а оказується, що це не вони, а ви, а звертаєте на них...».

«Друга революція» «...Тепер кожний селянин зробився звірем для радянської влади. Він уже не надіється, що йому радвлда допоможе, бо вже на факті доказали, що в господарстві не він господар, а хтось інший. Він уже своїм власним трудом, добром, своєю кривавицією не має права розпоряжача».

«Ну нашо ж тоді товариші писали, нашо дурити людей, що ми вам та ми для вас. Не те що якісь там Пілсудські та Чембелери, ми знаєм всі ваші болячки. Брехня, товариші, не знаєте ви нічого. Ви пишете, що ми не боїмось, ми дамо відсіч на зазіхання Польщі на Україну. Хто дасть відсіч? невже ж ви думаєте, що той Семерик, що хотів повіситися через голод, що ви його призвели. Невже ж він піде захищати ваші гладкі холки, та не можна думати, що він, Семерик, такий. Півсела в нас сейчас сидять голодні, і ви думаєте, що вони дякують вам за це. Та скільки ж ви будете давати відсіч, як отак будете вести свою політику й далі, знайте ж, що по селах сейчас не зовсім спокійно. Так і чекається на сірник, щоб вспалахнути пожежу...».

«Ми селяни, ми брати наших трудящих союзу, з котрими ми боролись на барикадах з капіталом, за освобождение трудящего люду і самі себе, ми міцно кріпили на полях барикад ті червоні лави, котрі порвали окуви і цеп і кайдан капіталу, за те, самім жити вільно, у вільній страні, і добились ми цього. Але де та свобода, де той простор і де та праця, за котру ми лили свою кров гарячую. У нас зараз невольно зарождається конрреволюційное поднятіє духа... Вже знову у серцях селянства бурує негідна кров як бурувала до 1917 року, тільки тоді проти царату, а тепер проти гудоваників [тобто утриманців]. Селянство б'ється в різні сторони, а правди не бачить. А кожен представник влади співа гарно і замазує ті тріщини, що лопають від здорового жалування. Ми селянство ще поки терпим і ждемо тої правди, яку ми постигли в роки революції, а як що ні, то начнемо ми знову шукать того щастя. Ми ще пока зможем отстоять свої селянські доблесні права ще й тепер» (1927 р.).

«...А Петровський каже, коли на випадок війни з капіталістами, то стоїмо всі як один у захисту. А спитав Петровського, хоч одному він помилював продналог, хоч одного селянина вилічив на свої гроші, чи хоч одного на курорти отпривив на казенний счет. То цього ні. А як нам ставать усім на захисту, то тут вийде так, як кажуть: як хорта годують, так він зайці ловє. То так вийде і [з] селянами на випадок війни. Як їх січас задовольнять, то вони будуть захищать власть».

Дописувач з Дніпропетровщини, описавши методи і наслідки так званого самооподаткування на початку 1928 р., намагається передати самопочуття такого селянина: «...Значить, він тільки ожима, аби тільки вистріл хто дал со сторони, так он уже готов, уже его ублаготворила совєцкая власть, вин уже рад Миколи. Наверно, ви не думаєте больше хазяїнувать, а вибрать із України і тікать».

Чутки про війну. Чутки про війну, як і чутки взагалі, — це окрема велика тема для розмови про особливості селянського менталітету і специфічні механізми формування громадської думки. В межах цього дослідження використаємо свідчення про ходіння чуток про війну тільки для відтінення тієї думки, що поширення чуток було тісно пов'язане з загальною оцінкою влади, а точніше, поширення чуток було своєрідним проявом відчуження маси від влади.

Більшість повідомлень про чутки надходила не від першої особи, а як погляд збоку. Це були сількорівські «сигнали». Сількори не стверджували від себе, а ніби передавали чужі слова, почуте від своїх односельчан. А самі автори дописів ніби засуджували темних співгромадян, які вірили пустим (а часто й провокаційним) чуткам і не слухали роз'яснень «свідомих» активістів.

Цікаво, що розмови про війну велися як про доконаний факт: «у газеті читали», «знайомий казав», «родичі з-над кордону у листі написали»:

«В селі розповсюджуєтьсє чутки, що війна зараз уже йде й Пїлсудський вже наступає на Україну».

«Ходять балачки, ніби ми живемо тільки до 1927 року. А в 1927 році буде велика війна, така що мало хто живий останеться. Годі багатіти. Треба гуляти...».

«У нас багато балакають нібито проти Радянського Союзу повстали якісь козаки і давно вже воюють. Другі кажуть, ніби буржуазні країни між собою поділили кому яка частина буде Радянського союзу і от з усіх боків на нас нападуть».

«В нас давненько гомонять, що ніби Польща вже коло Київа. Англія тоже ворушиться».

«...Кажуть, що Англія вже приступила воювати, а Польща готуєтьсє. Одному селянинові прийшов лист од родича, що до Руминського кордону стягаєтьсє радянські війська і от-от не видно буде війна».

«У нас [с. Новогригорівка на Дніпропетровщині] кажуть, що вже війна 4 дні йде і ніби в селі Миколаївці стоїть Махно й збираєтьсє приїхати до нас в село, щоб декого побити».

Про війну говорили і як про очікувану подію: «...Всі ждуть війни й другої революції».

Велика хвиля чуток про війну пройшла восени 1926 р., і знову піднялася рівно через рік.

«Раніш як усім відомо, балакали про війну, а це трохи притихли, але не надовго... У нашому селі зараз балакають, що будь то Радянський Союз замирив із Польщею на 5 років, і дають їм багато хліба із України. За Сако і Ванцеті американський уряд оголосив війну усьому пролетаріату, а темні люди таку торосію пустили, що мовляв Америка об'явила війну нам, хоча свідомі й роз'яснюють їм, але дехто ще й лає, каже дурний наш і комсомол, і всі, бо вже чогось і аероплани літають, а вони й не хочуть казати нам».

«...Кажуть, що війна на весну обов'язково буде. Цього року не було через те, що «загодили»: узялися Англії заплатити хлібом, скотиною, салом, м'ясом... Ходять такі чутки не тільки в нашому селі. Бував я у сусідніх селах Богуславщини (Шупики, Туники, Карандинці) й там те ж саме чував» (кінець 1927 р.).

Такі ж тривоги ходили і в липні 1928 р.:

«Війна, війна, кричали цілі два дні наші селяни і сунули до кооперативу за бакалієм. КНС в цім брав активну участь. За два дні пощастило розпродати пудів із сотню соли, гасу пудів 10–15 та стільки ж мила, бо хто брав, то не менш як 2–3 пуда соли, ½ пуда гасу, щоб хватило на всю війну. Всі плачуть, а тут тобі як телеграфом: «Уже на Великім Бобрику поляки. Бобрик уже забрали. Прямо на Михайлівку наступають». Всякий не знає, що йому робить, чи тікати, чи залишатись у полоні поляків. Страх і сум панував у селі цілих два дні, бо поляки вже недалеко були, за 12 верст. Так насилу пережили ці два дні, що от-от поляки уже скоро увійдуть у Михалкову без ніякого бою. Каються тепер ті, хто понабирав соли, гаса, мила та сірників багато, бо тільки даремно гроші віддали, а війни немає. Тепер, мабуть, і справжня війна не підманить».

Ознаки війни селяни вираховували за непрямими ознаками, «вчислення», «аналітичної роботи»:

«...Кажуть: О, вже й хліба не випускають, хочять на Москву одправляти. Кажуть, що з млинів будуть забирати машини та вивозити в Росію. Хтять ограбити Україну поки поляки прийдуть».

«Кажуть, що Росія хоче вивезти все дороге з України, а її саму віддать на поталу полякам».

«Зараз на селі ходять чутки, що фабрики роблять усі на червону армію, бо скоро война буде, а голий ніхто воювати не йтиме».

«По всьому с. Рівному, Бежбарака і Трудолюбівці розноситься паніка, що не тільки матерії, а навіть і соли не буде. Куркулі у свою чергу переводять свою куркульську політику серед бідного населення, що тобто уже нічого по лавках не буде, тому з нашим союзом ніхто не хоче торгувати. Війна буде, кажуть куркулі, пропаде Радвлада. Адже бачите: матерії немає, скоро нічого не буде, улізете заново у мішок та рядно, буде те, що було у 1920 році».

«...Майже всі селяни говорять про війну. Дехто бачив, як поїздом везли солдатів, а хтось прибрехав, що по Фастівської колії вже везли поранених. Чистісінька війна».

«...Ні з цього, ні з того наш млин став відмовляти селянам молоти муку набіло, як от 70–60%. Ця звістка пронеслася по всій окрузі і стали погані чутки

ходити. Це, кажуть, мабуть вже війна буде та хочуть хліб забирати. А завіду[ю]щий мельниці чіпляє витяг з постанови Наркомторгу, що без його дозволу молоти не можна» (вересень 1927 р.).

З інформації про можливу війну робилися різні висновки. У багатьох це викликало розпач і апатію:

«Темні люди навіть господарства цураються, кажуть: як для когось робити, то краще й не наживати».

Була й готовність знову, як колись, взятися до зброї:

«Селяни кажуть: Пан чи пропав, а візьмемось до зброї. Дешево Україна Польщі не дістанеться»

Але занадто часто категорично висловлювалась і неготовність воювати за компартійну владу:

«Коли приїжджає представник від району, то він балака, балака, а далі й питається. То як же громадяне, підем на охорону самих себе од буржуазії. Та підем, кажуть селяни похнюпивши ніс... Пишіть протокол, що підем. Слово підем було чути у помешканні сільради, а як вийшли із сільради, оглянулись, кругом усі свої, то я чую, селяни кажуть так: партія як ублаговторена, то хай іде та й воює, а то щоб я пішов, швидше дух з мене вийде. Вони, каже, барствують, а ми пригнічені, а на війну щоб разом іти. Ні, цього не буде» (вересень 1927 р.).

«Читаєш по різних газетах про переведення тижня оборони. Розповсюдження квитків між населенням «Наша відповідь Чемберлену», утворення ТСО, військових гуртків. Взагалі військовізація провадиться, як кажуть, во всю іванівську. Давай, мов, то нещасні копійки це для оборони «Радянської батьківщини». Тут я б сказав, що це оці трудящі копійки йдуть не на захист Радянської влади, а на захист дуже маленької кучки, яка складається з таких же самих твердолобих, як і Чемберлен, які складаються з Петровських, Рикових, Чубарових, Сталіних, Ворошілових і т. и., які, кажуть, мають революційну заслугу. Барикади строїли під час Жовтня, а воно виявляється, що вони після всього того жаху повистромлювали свої голови для керування. То, мов, всі це не свідомі скерують зовсім в протилежний бік для оцих твердолобих. А робочі та селяни як були запряжені в ярмі, так і в сучасний мент. Починати потрібно аж з кріпацтва, і оця Жовтнева революція ріднісінька сестра реформи 1861 року, що дала селянству волю. Так що немає кого захищати. Війни не потрібно. Не потрібно ссать кров з трудового люду, а коли війна, так в першу чергу потрібно воювати з оцими вищезгаданими «панамі». Влада належить не трудящим, які складають в порівнянні з оцими панамі великий відсоток» (вересень 1927 р.).

«...А как же смотрят крестьяне на воззвание готовится к обороне, — крестьяне по своей темноте еще плохо смотрят на оборону. В спящем виде говорят, что все равно и за Миколки платили подать, и теперь платим за землю, а если придут и другие, то тоже заплатим налог який скажуть — и кончено... Чтобы пробудить крестьянство, нужно его втянуть в партию, то он знал бы, что он объявил себе перед усем миром, что он есть самый злейший враг капиталистов и он уже точно знал бы, что если придет капиталист, то первая пуля попала бы комунисту, а вторая сознательному крестьянину. Много есть крестьян желающих вступить в партию, но они не могут вступить, потому что очень сжатый проход для вступления в партию. Нужно 3 поручителей, но таковых по

селах почти нету. Крестьянин не может вступить в партию и выходит так, что будто бы крестьянство не особенно любит партию. Поэтому буржуазия всего мира подмечает, что партия и крестьянство живут врозь, потому является охота еще раз побороться из Сов. Союзом. Думает, что удасться обмануть крестьянские маси. Не лишним было бы, чтобы секретари Паркомов почаще ездили на села беседовать с крестьянами. Но почему-то секретари очень редко бывают в селах, а крестьянство почти никогда и не видит секретаря» (вересень 1927 р.).

З війською пов'язуються певні чекання:

«Селяни, що незадоволені землеустрієм, тільки й чекають війни. Кажуть, ось як буде війна, то пани заберуть свою землю, а тих, хто був на панських землях, остануться без землі».

І, звичайно, як завжди, люди запасалися:

«Багато селян стало закуповувати сіль та крам, роблячи запаси наперед, аби не залишитись на всякий випадок без необхідного, бо добре далися в тямки роки, коли за фунт соли платили 10 фунт. жита».

«Пішла чутка по багатьох селах про те, що не буде продаватись крам такий, як полусукно, сукно і бумазея більш усього — це 18 вересня [1927 р.], а що раніше, то на сіль та сахар, що казали, що буде війна, по всіх кооперативах селянство забрали сіль, а це то невідомо чому селянство зхвильовується, що крам тіки привезуть, то чути в кооперативах і ругань... даже до бійки доходить. Кожен пайщик спішить набрати побільше, тому що розбирають, і кажуть, що в м. Зинов'ївську краму такого, як бумазей, не буде продаватись».

Більш далекоглядні і «грамотні» поспішали позбутися паперових грошей:

«Гроші не ходитимуть і буває, що затурканий селянин збуває гроші куди попало».

«За агітацією куркулів про війну кожний день ідуть селяни з сусідніх сел вступити чл. нашого товариства, аби отримати кредит. Двері не запираються в канцелярії, повний пай дають, аби їх прийняли в т-во, і говорять між собою, що гроші получим, а війна буде і гроші пропадуть, і так залишуться при нас» (вересень 1927 р.).

«**Дорогий Григорій Іванович!...**» Прикметою часу були звертання «простих людей» до перших осіб держави. Поодинокі листи адресувалися Е. Квірінгу, писали В. Чубарю, але улюбленим уявним співрозмовником заклопотаних селян був Всеукраїнський староста — Г. Петровський.

Починаючи з 1928 р., потік листів «політичного змісту», адресований голові ВУЦВК, помітно збільшувався. Відчувається, що їх автори регулярно читали газети і уважно стежили за пульсацією політичного життя країни.

Автор-анонім, за його словами, селянин з Уманщини, передплатник «Радянського села», звертається «від імені всіх трудящих селян всієї України»³¹⁰. Йому важливо достукатися до владного Олімпу: «Ви, товаришу Петровський, і всі, які там сидять з вами у центрі і керують українською державою, не знаєте становища селянина, як тяжко йому приходиться від так званої робітничо-селянської влади». Далі перелічують біди селянські, і в цьому потоці стогонів знову рефреном повторюється основна теза: «ви нічого не знаєте, як ця позика

³¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2906. — Арк. 4 зв.

проходить по селах...». У такому ж риторичному дусі виписано і попередження про загрозливість суспільно-політичної ситуації в країні: «Селянам закрили очі і кажуть, що «це ваша влада», і ми мусимо терпіти ті знуцання і вимагання, до того залили селянам сала за шкуру, що вони нетерпляче ждуть війни, аби тільки дали оружие в руки селянам, то була б друга революція з комуністичної партії і з тими радянськими пузанами, що ссуть кров із бідного трудящого селянина».

Ще один «грамотний» селянин, з Лохвицького району Роменського округу, в стислих виразах, чітко, посилаючись не лише на власний досвід, а й на виступи провідних діячів партії і уряду, проводить ту ж думку: радянська влада йде до своєї загибелі: «Читаючи газети про лівий та правий ухил в партії, ми бачимо, що ми йдемо не тим шляхом, який заповідав нам Ілліч. Ми вже бросили його і блукаємо по великій пустелі, не находячи виходу... Тепер не лише куркулі, але навіть самі закаленні пролетарі, і ті проти влади»³¹¹.

Задушевного листа на початку 1929 р. надіслав Григорію Івановичу «партієць ще з 1905 року», який дуже невиразно говорить про свою роботу в семи районах Вінницького округу (слід розуміти, що на тих же «хлібозаготівлях»)³¹². Дуже стисло, власне пунктирно, пише він про все те, про що тоді, мабуть, тільки лінивий не писав представникам влади: «багацько помилок з боку керування вищими органами нашої влади, які можуть довестися до небажаних наслідків», «я помічаю велике обурення населення». Головним же аргументом автор листа, очевидно, вважає нехитрий вірш на аркушику відривного календаря, який, на його думку, претендує бути алегорією справ у державі: «І до цього я прикладаю отривок листочка календарного про молоде пиво, що може статись і з нашою молодю республікою, бо броженіє в масах дуже велике. І болячка у селян росте чимраз більше...».

Пиво

(Це наша молода Республіка)

Броварник молоденьке пиво мав на броварні у барилі.

Шумує пиво і буркоче — на волю хоче.

Угору днище випинає, бо вщерть налляте аж до краю.

— Ти чуєш, як воно булькоче, — броварника упереджають дотепні люди. —

Потрібно затичку відбити і трохи пива відточити, бо лихо буде.

— Дарма, ущухне незабаром, чого там клопотатись даром:

Барило й затичка дубові, тому й ніколи... Трісь!

Броварнику, дивись:

Нема барила, нема вже й пива.

Не треба, мабуть, і казати, кого до пива порівняти:

Терпець невдовзі увірветься, барило наше розірветься, —

І на весь світ гімн інтернаціональний заgrimить.

Селянська конституція. Селяни не тільки критикували, а й бачили шляхи розвитку. З їх листів можна скласти цілу перспективну програму.

³¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2906. — Арк. 9.

³¹² Там само. — Арк. 19–19 зв.

I. Економічний проект

1. Поземельні відносини.

Чорнопередільчі настрої:

«...Нам, кажуть, треба зробити чорний переділ, щоб земля була поділена лише на душі, а то хоч би переселяли на південь України, а то уряд дозволив переселятися на Сибір та на Поволжя, а на Україну переселяють росіян. Хай би їхали собі у Сибір, а нам би тут хватило б своєї землі» (вересень 1927 р.)³¹³.

2. Податкова політика: стала земельна рента; оподатковуватися має тільки земля відповідно до її родючості, без поділу господарів на соціальні категорії.

«Радянська влада взяла правильну лінію відносно продподатку. Але ось чого не треба було забувати: яка десятина може дати прибутки стільки в господарство. Бо земля неоднакова. Є дорожча і дешевша для селянина, а прибутковість [рахується] одна на село з десятини, як нараховують податок...»³¹⁴.

3. Товарообмін: еквівалентний товарообмін; всілякий розвиток промисловості, яка не лише забезпечує село продуктами фабричного виробництва, а й створює робочі місця для надлишкового населення; скасування державної монополії на зовнішню торгівлю.

Селянин Іван Севостьянович Панченко з Черкащини у вересні 1927 р. у своєму листі до газети «Радянське село» перший блок запитань від імені усього селянства присвячує саме проблемам товарообміну; причому, у запитаннях вчувається хитрий натяк на напрям реформування цінової політики в державі:

«Селянство запитує дати відповідь через печать:

1) Що селянам треба зробити, щоб зійшлись ножиці.

2) Чи і тепер такі ціни на фабриках і заводах, як були до війни чи вищі, а коли вищі, то чого. Коли нижчі або такі самі, то чого селянин платить у 4 рази дорожче.

3) Чого зниження цін на крам ведеться не за рахунок фабрик і заводів, а за рахунок селянських кооперативів, цебто селян.

4) Які заходи кооперативні об'єднання зробили перед урядом для захисту й інтересів селян, які не добирають на хлібові, а переплачують 500% на крамові.

5) Нащо монополія зовнішньої торгівлі.

6) Скільки беруть на крамові, на трактора[х] і коли багато, то чому...»³¹⁵.

Частково ці зауваження повторюються в листі селянина з Полтавщини Грицька Швеця, вже цитованому в попередньому розділі: «Чого в селянських кооперативах немає мануфактури, а в приватників — є?», — і далі вимагається надати сільській кооперації проголошених щодо неї прав, у тому числі допустити справжнє, а не згвалтоване самоуправління³¹⁶.

Антонієв Олександр Лукич з Полтавщини проголошує: «...Хай і усякі крами, і всякі робітники беруть платню згідно з ціною селянського труда, а хоч

³¹³ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 52.

³¹⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 78.

³¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 13.

³¹⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2815. — Арк. 1.

хай усі продають кожен свій труд вільно без перешкоди з чий би то не було сторони»³¹⁷.

Окремий блок питань у листі селянина Панченка присвячений роздумам над ефективністю і перевагами планової державної і приватної економічної діяльності:

«9) Як робочий розуміє смичку з селянином, коли продає крам у 4 рази дорожче чим продавав капіталіст. Може, ціни підвищують проводящі органи. Коли так, то чого услуги часника були в багато раз дешевше чим тепер услуги держави і кооперації.

10) Коли винні не проводящі органи, а фабрики і заводи, то куди йде та надвишка в 300%.

12) Чим можна об'яснить факт, що у нас жито 60 коп. пуд, а на Чернігівщині 1–20 к. і до 1–50 к. Невже посередничество казни так дорого стоїть.

13) Якими соображеннями руководствовалася власть, коли запретила давати часникам вагони під хліб.

16) Чого воно виходить так, що горільчані заводи з високою індустрією, а не можуть конкурувати з допотопним апаратом нашої Гапки.

17) Чого знижка на крам провадиться по лінії сільських кооперативів, а не по лінії фабрик і це тоді, коли прибавляються налоги на сільські кооперативи.

18) Свободна конкуренція знижала ціни і підвищувала качество краму. Що тепер поставлено на місці цього чинника.

19) Чи не є наслідком монополії те, що крам худший, в 4 рази дорожчий і не той, що треба».

Нагромадження на «соціалістичне будівництво» (тобто індустріалізацію) треба акумулювати не за рахунок визнання колишніх царських зовнішніх боргів в обмін на зовнішні інвестиції, а за рахунок внутрішніх ресурсів: «А коли б селянин запитав у Уряду: Навіщо ви признали французьким буржуям царські борги? ми за це 10 років боремось проти буржуїв. Скажете, щоб кредит одержати на соціалістичне будівництво? А ми кажемо: у нас свої заводи, — хай наші заводи виробляють все потрібне для соціалістичного будівництва.

Де дівали наші економісти той хліб, що селянин здав його восени 1927 року, що тепер підняли такий галас, що в нас немає хлібного резерву, а нам тепер треба його мати?» (з листа селянина з Полтавщини до голови уряду В. Чубаря з вимогою опублікувати відповідь у газеті «Радянське село»)³¹⁸.

II. Соціальний проект.

У морі селянських листів не відчувається жодного натяку на автаркію, самоізоляцію чи щось подібне. Навпаки, селянство активно стежить за станом промисловості, чітко збирає інформацію про зарплати і податки у містах тощо. Селу потрібен активний товарообмін, економічне співробітництво. Селяни здатні були подивитися на проблему соціального розшарування не тільки як на джерело власних конфліктів з податковою службою, а й як на загальнодержавну проблему. Йому вистачає мудрості розуміти, що соціальні проблеми міста і села

³¹⁷ Там само. — Спр. 2700. — Арк. 8.

³¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2815. — Арк. 1.

є тісно пов'язаними. Той же селянин Панченко з Черкащини натякає своїми нібито запитаннями до влади, що кожна дія влади у сфері соціальних відносин має багатовекторні і далекосяжні наслідки, і тут не можна бути короткозорим. Він натякає, що простих рецептів немає, кожна концепція доктрина напрям тягне за собою цілий шлейф нових проблем:

«7) Чи власті задача допомогти селу і підняти його матеріальний стан чи спролетаризувати його. Коли підняти його, то чи це буде окулачуванням і чи це не буде вредною для пролетарської держави.

8) Коли ціль спролетаризувати, то чи не йде держава до цієї цілі через зниження цін на хліб, а [одночасно] підвищення цін фабрикати...

11) Чи ціни на крам підвищено для того, щоб більше досталося робочим, чи для того, щоб не так почувався товарний голод, бо коли крам дорогий, то на його менше покупців. Чи це не робиться для того, щоб із села можна більше витягти, щоб воно не окулачувалось...

15) По газетним відомостям, у Московській губернії 18000 безробітних. Коли власть хоче спролетаризувати селян, то чи це не буде загрозою інтересів робочих, бо тоді безробітних буде більше».

Окремий (спеціальний) проект селянської бідноти: дешевий сільськогосподарський кредит; стабільні ціни на хліб протягом усього року; достатня кількість робочих місць у містах, у промисловості.

III. Політичний проект.

Створення селянської партії або громадського фронту — «Селянської спілки», яка б стежила за вигідною для селянина ціновою політикою, а також добивалася умов і рівня життя, є еквівалентного місту. Норми представництва в органах влади рівні для робітників і селян.

Характер взаємин влади і громади: такий, який ми зараз назвали б ліберальним; в основу владних дій покласти ретельний розрахунок і відповідальність, і відмовитись від переважаючого досі методу — тиску, «нажиму». Проводьте і самообкладання, і державні позики, пише селянин Михайло Андрійович Кравчишин з Проскурівського округу, — «але... помаліше, не все разом, бо можна луснути од натуги, а така справа уже неприємна нікому — ні владі, ні підвладним... Наробивши паніки отакими неумілими «заходами», ми не тільки що хліба, а навіть висівок не получимо, от тобі й буде «хлібозаготівля»... Та це не я оден так кажу, а багато...»³¹⁹.

У листі селянина Панченка чітко сформульовано зауваження щодо конституційного устрою СРСР, які в середині 20-х років можна було чути у різних куточках України:

«14) Чи не дивиться власть на селянина, як на пасинка, бо у нас вже диктатура пролетаріату, а у селян єсть собственність.

20) Селяни, які складають 90% населення, мають на верхах менше десяти відсотків представництва. Останні 90% мають робочі і партія. Коли селяни почти не мають представництва, коли немає свободи слова і печаті, то відкіль власть узнає про запроси і нужди селян».

³¹⁹ Там само. — Спр. 2700. — Арк. 3.

Хочеться звернути увагу, наскільки врівноважено, гідно, помірковано ставиться проблема, наскільки природними є запитання, наскільки вільним є дискурс селянина-політика від антирадянської і антикомуністичної риторики і наскільки різючими для компартійного режиму є нехитрі селянські запитання.

Пропозиція перейменувати державу з робітничо-селянської у селянсько-робітничу була досить поширеною у середині 20-х років.

Селянин із селища Лугового Іванівського району Мелітопольського округу у листі до «Крестьянской газеты» (1927 р.) протестує проти практики поділу селян на бідняків, середняків і куркулів. Він — за конституційну рівність: «Чому у нас досі таке розділення, невже держава зацікавлена в тому, щоб у нас існувало три класи, невже не можна так, щоб усі були рівні?.. Держава... більше любить бідняка, ніж заможного, тому що по газетах і називають «пролетарська держава», а чому не можна назвати «народна республіка?»³²⁰.

IV. Ефективна правоохоронна система.

«Селяни твердо вимагають, не дивлячись на різні їм роз'яснення, щоб конокрадів та бандитів суворіше каралося, й хай ЦК перевіре закон, і для бандитів і конокрадів підведе статтю, яка б карала суворіше, а то скоро село зовсім пропаде»³²¹.

«Селяни радять карати перший злочин БУПром, а другий шибинею на смерть, тільки тоді буде спокій і лад»³²².

«...Їм, злодіям, нічого не може запобігти, ніякі внушення, ніяка виховавча робота серед них; може їх спинити лише страх... За злочини, взагалі, народня думка — смерть, і коли цього не робитиме влада, робитимуть самі самосудом»³²³.

«...Мені прийшло в голову висловити давно назріле і наболіле питання, чого так густо бандити та всякі злочинці. Думаю, тому, що їх слабо карають, а час би, здається, радвладі серйозно подбати про боротьбу зі злочинцями та бандитами, а то вони не дають життя селянинові... Селяни кругом беззахисні від бандитів... Я знаю, що суворо караючи, можна вдатись у другу крайність, але і так жити не можна...»³²⁴.

«На наш селянський погляд, щоб задушити карний бандитизм, дійсно треба утворити не надзвичайні, а сверхнадзвичайні комісії, бо карний кодекс складено на самих гуманних принципах, що можна приміняти тільки до культурної людини. До тих же звірів, що з обрізами в руках скакають у вікна, грабують і вбивають беззахисних людей і дітей, гуманізм непримінимий. До звірів треба і звірячих законів. Ми бачили приклади, як боролись з політичним бандитизмом. ЧК з ним швидко справилось. Як буде утворено зверхЧК по боротьбі з карним

³²⁰ Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1938 гг. / Ин-т рос. истории и др.; Отв. ред. А.К. Соколов; Сост. С.В. Журавлев и др. — М., 1997. — С. 164.

³²¹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 107.

³²² Там само. — Арк. 12.

³²³ Там само. — Арк. 17.

³²⁴ Там само. — Спр. 8. — Арк. 23.

бандитизмом, то з ним напевно ще швидше справляться. До того ж часу ніякі карні розшуки не допоможуть»³²⁵.

«...Після балачок з селянами я роблю висновок:

1. Провадити рішучу боротьбу з зловживаннями не тільки на папері та в газетах, а і вжитті, скоротивши тяганину, і навіть провірять анонімні листи, бо селяни бояться підписувати своє прізвище... бо часто урядові особи прізвища заявителя виявляють злочинцеві.

2. Усіх засуджених до позбавлення волі не випускати з Бупру, поки його термін не пройде, і запитувати громаду, чи хоче вона його прийняти до себе, і коли громада відмовиться, виселять його десь подальше, а не так, як це буває, що злочинця виселяють, а він поселяється у сусідньому селі.

3. Усіх злочинців не держати у Бупрі, а примушувати їх до праці.

4. Адміністративному зловживанню [покласти край], винуватців звільняти з роботи зовсім або переводити на нижчу посаду.

5. Тісніше звязатися з районами, далекими від великих міст.

Кострячко М.С., с. Грунь Полтавської округи» (вересень 1927 р.)³²⁶.

«Голова сільради за всякий пустяк посилає до суду. А навіть великі злочини починаються з пустяків. Більшу частину їх можна було б пресікти в селі. Це могла б зробити сільрада... Селяни хочуть скорого і близького суду. Щоб не чекати рік-два до суду, бо за цей час може і потерпілий стати злочинцем. Бо не завжди і не в кожного стане сили терпіти од свого сусіди, який не боїться суду і продовжує нападатись...»³²⁷.

V. Гуманітарний проект.

Зробити середню і вищу освіту доступною для всіх селянських дітей.

Охорона здоров'я.

Всілякий розвиток інфраструктури культурного відпочинку і дозвілля на селі (кінотеатри, бібліотеки, вуличне освітлення).

Хоч і не часто, але висувалася вимога виконати нарешті директиву про українізацію апарату управління:

«Здається, минули всі строки, до якого українізація мусить бути закінчена. Але, коли доводиться бувати на різних зборах та засіданнях, то там частенько роблять доповіді на російській мові. Наші округові установи, здається, не дуже дбають про українізацію, бо й досі на села виїжджають робітники, які не то що ні одного слова на українській мові не вимовляють, а навіть і в російських словах не вимовляють літери «р». У селян складається така уява, що влада з таких представників складена».

Криза 1927–1928 рр.: «воєнний комунізм» наприкінці непу. З початку 1928 р. з'являються ознаки сповзання відносин селянства з владою у площину взаємної зятятості і озлобленості.

³²⁵ Там само. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 36.

³²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 24.

³²⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 26–27.

В цей час у щоденнику селянина І. Ярошенка з'являються тривожні нотки: «Англія порвала з нами торговельні договори, слухи йдуть про війну, Англія хоче з нами воювати, але ми не хочемо» (1 квітня 1927 р.); «зараз іде велика вимога на хліб; всі кооперації і хлібозаготовки посилено купують хліб, лазять по горищах, і де знайдуть багато хліба або жучки у хлібові, штрафують і хліб забирають за плату» (25 січня 1928 р.); «був обшук у цім місяці у мене, якого числа не помню, а шукали не знаю чого. Акіма заарештували за муку, у Рожкова пропала мука, ну потім його випустили, а мене через нього трусили, мовляв, він до тебе ходить і щось носить, ну нічого не знайшли, бо нічого не було у мене» (1 квітня 1929 р.)³²⁸.

Окремі документи доносять деталі подій, змальовують конкретні обставини того, що потім офіційною пропагандою подавалось як статистика «загострення класової боротьби» чи «куркульського терору».

Так, у доповідній записці секретаря Запорізького окружного секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу повідомляються деталі недружніх щодо представників влади акцій, вчинених у с. Велика Знам'янка Кам'янського району у квітні 1928 р.³²⁹ Низка подій сталася протягом кількох днів: напис на дошці оголошень сільбуду: «Смерть гадам комуністам — грабіжникам»; імітація підпалу приміщення, у якому відбувалися закриті партійні збори; завал на дорозі, якою з села у окружний центр поверталися співробітники ДПУ; виколоті очі на портреті Леніна у сільбуді. В основі ексцесу, на думку секретаря ОПК, лежало кілька обставин: «достатньо сильне антирадянське минуле» села; у 1926 р. обрані до місцевої ради на 35% були «куркулями» (тут бачимо очевидний зсув понять: куркулями називається просто опозиційний щодо влади актив), а кандидатури комуністів були дружно провалені (ім «навіть не давали виступати»); при стяганні податку по статті так званого самооподаткування 25% господарів були піддані жорсткій процедурі повного описання господарства; так зване «розміщення» облігацій державної позики проводились у такій формі, «що зовсім стерлася межа між методами розміщення позики і стягуванням самообкладанням»; село Велика Знам'янка було обкладене додатковим податком так званого самообкладання у розмірі 50% суми, отриманої від основного сільськогосподарського податку (тоді як урядові рішення орієнтували на самооподаткування у розмірі 35% до основного податку).

Ф. Маслій, уродженець одного з сіл Харківщини, робітник, член партії з 1919 р., з досвідом перебування на відповідальних посадах середнього рівня, у грудні 1928 р. звертається з особистим листом до голови ВУЦВК Г. Петровського³³⁰. Частину конкретних фактів стосовно взаємин влади і селянства взяв з особистих бесід з однопартійцями, які виступали в ролі уповноважених осіб на селі. Але мав і особистий досвід спілкування з селянами: протягом 1923–1926 рр. він обіймав посаду завідуючого будинком відпочинку (фактично сана-

³²⁸ Джерела з історії Південної України. — Том 5. — Книга 1: Мемуари та щоденники. — Частина І. — Запоріжжя, 2005. — С. 308–310.

³²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 87.

³³⁰ Там само. — Арк. 80–86.

торію, розташованого в кількох ошатних будівлях на території колишнього багатого маєтку поміщика Бантиша в с. Прелесному Слов'янського району) і по роду своєї діяльності не міг не контактувати щільно із селом і з селянами: «Я прожив протягом чотирьох років в українському селі серед селян, болі їхні стали дуже близькими».

Приводом до листа стала стурбованість тим, що він називає «неправильна політика на селі»: «...Ми себе заспокоюємо... але що воно цілком з нами — це помилка, це самозаспокоювання. Селянство не з нами, воно проти нас...»

Ф. Маслій наводить приклади брутального нахабного поводження уповноважених осіб з селянами. На одному з загальних зборів селян вирішувалося питання про розмір самооподаткування, було дві пропозиції — у розмірі 25% від основного сільськогосподарського податку (резолуція від партійного керівництва) і в розмірі 10% (пропозиція від селян). Переважна більшість («ліс рук») проголосувала за селянську пропозицію, але президія зборів на превеликий подив присутніх оголосила, що пройшла резолюція за 25%. «Хіба ж це не знущання? Ми відкрито, нахабно обманюємо селянина...», — стверджує «свідомий» співвітчизник Петровського і додає: «А хіба краще проводилися ці кампанії в селах: Билбасівка, Прелесне, Привільне, Григорівка і ін.? Там буди справжні контрреволюційні виступи товаришів партійців — дні воєнного комунізму повторилися. Там, коли селянство не йшло на 25% обкладення, товариші з району питання ставили ребром: А! значить, ви проти постанови уряду, проти радянської влади? Хто проти радянської влади, підніміть руки вгору!... А коли в Григорівці на перших зборах прийняли постанову обкладення на 15%, наступного дня приїдять нові представники, оголошують попередні збори підготовчими і починають спочатку, — як це назвати, шановний Григорій Іванович? Це революційна законність на селі?...»

Поєднання двох почуттів: співчуття селянству і тривога за долю партії і держави — породжують пафосне узагальнення: «Селяни плачуть по всій Україні, по всьому Союзу. Хіба ви не чуєте їхніх стогонів? Хіба не боляче цьому селянинові, який проливав кров за владу рад, за землю, — доживши до 12-ї річниці Жовтня, дивитися, як його обманюють представники керівної партії — партії комуністів? Хіба ми виконуємо заповіді Ілліча про змичку? Хіба це схоже на настанову вищого органа нашої славної партії 15-го з'їзду...»

Який же вихід? Що, як водилося запитувати між партійцями, товариш пропонує конкретно? На жаль, рецепти автора листа занадто прості: припинити надмірний і істеричний тиск на селянина, і тоді все переміняється: «Селянин відчує уряд і робітника своїм близьким і понесе йому хліб охоче сам. Тільки тісна братерська спайка робітників і селян, всіляка допомога і увага до селянства виведуть нашу радянську країну з неминучих господарських і політичних утруднень і прискорить нам шлях до переможного соціалізму».

Щирий, досить грамотний, здатний розуміти трударя активіст не був спроможним зрозуміти логіку історичного процесу. У той час, коли він писав цього листа своєму, як він думав, товаришу, політичні ставки нагорі були зроблені, маховик надзвичайщини запущений, зашморг хронічної кризи хлібозаготівель затягнувся, і зворотного ходу не було.

Таким був погляд «збоку». Якими ж були враження безпосередніх виконавців директив «партії»? Слід припустити, що в архівних фондах відклалися «сигнали» про найбільш проблемні ситуації і місця. Справді, в разі успішного здійснення місії найкращим звітом було повідомлення про проценти виконання плану самооподаткування чи хлібозаготівель і розміри зібраних коштів. Пояснювати причини і описувати обставини доводилось в разі провалу. Тим не менше такого роду звіти варто включати до розгляду: вони містять інформацію про ті настрої, з якими функціонери системи йшли до селян, якими очима дивились на них, що вважали можливим і неможливим, нормальним і неприпустимим.

Отже, на початку лютого 1928 р. троє уповноважених Переяславського райвиконкому зіткнулися з глухим опором одного з сіл: чотири рази скликалися збори бідняцької частини села, в тому числі членів КНС, і кожного разу резолюція про самообкладання дружно провалювалася; це означало, що на загальних зборах села шансів провести потрібну резолюцію не було жодних: «Все що можна і потрібно було сказати, на зборах КНС (навіть про те, що організація буде розпущена) було сказано. Немає жодного голосу за самообкладання, навіть президія КНС, за винятком голови, який зовсім не голосував, голосує проти». Пропозиції уповноважених такі: викликати бригаду співробітників ДПУ і міліції, провести масові допити (список додається), розпочати з «голівки села» (голова сільради, президія сільКНС), а окремих осіб «взяти в оборот». Отже, не лише чіткий план виходу з кризи мався, а й сталий жаргон сформувався.

Вище партійно-державне керівництво знало всі обставини податкових і хлібозаготівельних кампаній на селі, знало в деталях методи впливу на селянство, до яких вдавалися на місцях, і яке роздратування владою поширювалось через це селом. Про все це перші особи держави мали можливість дізнатися з адресованих їм особисто листів компетентних осіб — як активістів ентузіастів, так і уповноважених ЦК, відібраних і інструктованих і відряджених з цільовими завданнями апаратних працівників. Що можна було зрозуміти з такої кореспонденції (взятої на облік, дбайливо передрукованої і навіть перекладеної на російську мову, якщо оригінал був українською), можна побачити з оповіді уповноваженого ЦК КП(б)У О. Березіна особисто секретарю ЦК Кагановичу від 7 березня 1928 р. про проведення хлібозаготівельної кампанії в Маріупольському окрузі.

Уповноважений ЦК Березін рапортує про повне виконання встановлених графіком завдань, але попереджає, що досягнуто це ціною надзвичайного тиску на селян і натякає на вірогідність провалу кампанії у недалекому майбутньому. Про методи: «Хліб вивозився з села під колосальним тиском... Як один з крайніх засобів впливу, вірніше різкого перегину, можна відзначити протягування через селянські збори постанови, що той, хто не вивіз до певного строку хлібних лишків буде виключений зі складу земгромади з усіма наступними важкими наслідками — позбавлення землі і т.ін. ... Перевірка хлібними комісіями стану горищ і амбарів, «бесіди» сам на сам і інші міцного сорту методи застосовувались у всіх районах... Випадки бруталного адміністрування, самодурства і сваволі при розміщенні позики не одиничні».

Далі уповноважений розповідає про шок, який у всієї місцевої «громадськості» викликало рішення уряду збільшити завдання по хлібозаготівлях. Спочатку була отримана директива з «березневим завданням» 200 тис. пудів хліба, і це опублікувала місцева газета Але незабаром план був підвищений до 1 млн. пудів. Це волонтаристське рішення було зустрінуте окружними властями «с величайшим недоумением», окружком (!) заявив, що таке завдання виконати абсолютно неможливо. Для посланця ЦК, звісно, нічого неможливого не існувало, але він вважав своїм обов'язком попередити, якою буде ціна: «Моя думка така: березнєве завдання, безумовно, є дуже, дуже важким, його можна виконати за рахунок скорочення страхових запасів дрібних і середніх держателів хліба шляхом подальшого «ужорсточення» тиску. Але тут можна дійти до небезпечної межі».

Доповідь не обійшла увагою і настрої селян. Огляд зроблено за класичною компартійною «тріадою»: у заможних — «кипіння злоби куркульської»; біднота — «в стані морально-політичного піднесення» (хоч побоюється, що до нового врожаю не дотягне); настрої середняцтва — «в цілому пригнічений», «багато незадоволення і обізленості». Автору доповіді особисто доводилося часто чути від селян: «Середньому селянству, особливо за остання три роки, всі співали дифірамби про його вагомість і значимість в революції і соціалістичному будівництві. Його піднімали високо (центральна фігура, союзник і таке інше), заохочували, робили поступки, а зараз ваговитий рахунок пред'явили».

Інший очевидець і активний учасник подій, відповідальний інструктор ЦК КП(б)У М. Ікс, приблизно в цей же час здійснював інспекцію Кам'янець-Подільського округу. Свої враження і висновки він виклав у листі до секретаріату ЦК від 20 січня 1928 р.³³¹ Автор листа (судячи з усього, діяч «з минулим» і людина неординарна) дозволяє собі досить різку і категоричну критику дій республіканського центру. Він починає з відвертого висміювання конвульсивних дій центру: «Повне знічення і розгубленість викликає серед місцевої публіки надмірна злива директив з центру, часом суперечливих і позначених печаттю нервозності і суєтливості». А йшлося не про будь-які директиви, а про «план» на стягнення з селянства так званого самооподаткування: 10 січня округ отримав директиву зібрати цей податок у розмірі 125 тис. рублів, наступного ж дня телеграмою Харків змінив цю цифру на 150 тис., 13 січня нова телеграма збільшила завдання удвічі (360 тис. руб.), а ще через день телеграма з ЦК пропонувала довести розмір самооподаткування до 425 тис. руб. Методи визначення розмірів і строків виконання цього податку, а також техніка його стягування зовсім не відповідають змісту урядового закону про самооподаткування: «уряд, отже, обманював».

Інформував М. Ікс і про настрої селянства: «Настрій селян в тих селах, де мені з тов. Горлинським довелось побувати, не можуть не викликати тривоги. Критика наших заходів носить жовчний і часом злісний характер. Ворожі виступи стали відвертішими, сміливішими, ніж це було рік-півтори тому при обстеженні мною Кам'яниччини». Для посилення ефекту інструктор ЦК наво-

³³¹ Там само. — Спр. 2772. — Арк. 6–10.

дить дослівно висловлювання селян, які йому особисто довелося вислухати: «Ви кажете: буде хліб — буде мануфактура; а ми вам кажемо: буде мануфактура — буде хліб»; «Десять років ви нам кажете: буде, буде, а нічого нема»; «Говорять, що Жовтнева революція звільнила селян від ярма, але ми тепер бачимо, що Радянська влада так здавила це ярмо на нашій шиї, що дихати неможливо»; «Навіщо ви малюєте на гербі серп і молот; намалювали б два молота, які луплять нас з двох боків». Автор листа наполягає на тому, що це типові приклади в типових селах: «Ми не вибирали спеціальних сіл. Отже, те, що ми спостерігали в цих селах, не можна розглядати як випадкові явища. Що особливо характерно, так це той факт, що подібні виступи зустрічають очевидне співчуття усієї маси, і у нас не було жодного випадку, коли б не тільки члени КНС, а навіть члени партії чи комсомольці давали б відсіч цим виступам».

Висновок М. Ікса звучить як вирок: «Запаси хліба у Кам'янецького селянина до того обмежені, а об'єктивні передумови для незадоволення у нього такі значні, що реальні результати хлібозаготівель не зможуть компенсувати шкідливих політичних наслідків нашого фінансового натиску, який селянин починає розцінювати в певній мірі як рецидив воєнного комунізму. Ми стоїмо перед загрозою втратити найзначнішу частину того капіталу, який ми нажили за останні роки в справі зближення з середняком».

Що й казати, аналіз бездоганий. За одним винятком. М. Ікс шукав істину в аналізі суспільних процесів, а логіка політичного життя вже зазнала деформації, і вирішальними принципами діянь тих, кому адресувалося це послання, вже стали волонтаристські і особистісно-амбіційні чинники. Настала фаза вирішення соціально-економічних проблем з позицій «політичної доцільності». Не випадково М. Ікс вже наступного 1929 р. зазнав шельмувань як правоухильник.

«Селянин й бувший червоноармієць» Грицько Швець з Чутівського району на Полтавщині у своєму листі до голови РНК УСРР В. Чубаря від 10 січня 1928 р.³³² підводить глибоко печальний підсумок досвіду взаємин селянства з радянською владою: «Робочий собі залишився синком, а селянин — пасинком... селянин же наоборот, він якось похожий на дійну корову... на селянина дивляться звисока, наприклад, всі газети, які б то вони не були, — чи центральні, чи окружні, — все рівно пишеться одно: нажать на селянина, щоб сплачував всю заборгованість, бо селянин заборгувався перед Радвладою, бо це мужик». Аргументація властей на виправдання своєї податкової політики, яка набувала виразних рис звичайної зачистки, доходить до розуму селянина, але не до його серця, і він починає іронізувати, пародіюючи офіційну пропаганду: «Думає селянин, сплативши оці податки, — оце вже й квит, буду ремонтувати за останні кошти сільсько-господарські машини (борону, плуг), а останні кошти — на одяг та на прохарчування своєї сім'ї. — Так ні, тут треба ще самооподаткування, бо, мовляв, не все ще гаразд, — он те, а он те, бо, мовляв, не весь цей селянин продав свій хліб за безцінок. Кажуть, продавай свій хліб оце, бо дорожчої ціни на хліб не буде. Як оце продаси, то ми тобі колись, як не потратимо, п'ятака дамо доплати». Але така гра не може тягнутися довго: «...Селянин перестає на

³³² Там само. — Спр. 2815. — Арк. 1.

обіщанки вірити, селянин вірить тільки в натуральність». Далі висловлюються претензії до влади: припинити переговори про визнання колишніх царських зовнішніх боргів, а нагромадження на реконструкцію народного господарства формувати за рахунок внутрішніх заощаджень, особливо в промисловості; припинити розкол в партії і зупинити переслідування вождів революції; припинити практику фракційної кооптації на посади; забезпечити селянським дітям однакові з робітничою молоддю можливості отримувати вищу освіту.

Протягом усього 1928 року апарат ЦК КП(б)У з періодичністю у п'ять днів (!) складав бюлетені під назвою «Огляд про хід хлібозаготовок»³³³ під грифом «цілком таємно». Постійними рубриками бюлетенів були «Робота парторганізацій» та «Настрої у зв'язку з хлібозаготівельною кампанією». З них видно, що влада на місцях почала давати збої. «Огляд» від 30 січня 1928 р. наводить повідомлення секретаря Запорізького окружного партійного комітету про те, що «на зборах селян з питань хлібозаготівель майже не чути партійців, голови сільрад і ті мовчать». З Одеського округу повідомляли: «Наші кооперативні органи без бою здали позиції на хлібному ринку. Райспоживспілки вимагають повернути їм зернові аванси, а більшість сільгосптовариств звільнило своїх заготовачів». Уповноважені Мелітопольського окрпарткому надсилали з місць звістки про пасивність та бездіяльність місцевого апарату у питаннях хлібозаготівель³³⁴.

Якщо судити за першими випусками спецбюлетенів ЦК, на периферії керівництво ще не розібралося, в який бік розвиваються події. З Тульчинського ОПК на початку лютого повідомляли: «Зробити твердих політичних висновків про настрої селянства ми утруднюємося... Селянин зараз здивований (в документі — точніше: «в недоумении»)», — і наводили розсип домінуючих реплік: «Війна скоро буде, голод наближається... Італійського консула вбили та треба викупитись»; «Кінь селянський тепер кріпкий став, будьте обережні — вирветься»; «Партія робить те, що опозиція пропонувала, тільки інакше це переводить»; «Забули Леніна...».

З різних місць надходила маса прикладів найфантастичніших інтерпретацій селянством поведінки влади: «Хлеб нужен для того, что мы помогаем в Китае революционным войскам, очень много хлеба вывезли за границу, а теперь не хватает самим, и хотят отобрать у крестьянина последний пуд». (Запорожье)... «...распространяется масса нелепых слухов, вплоть до того, что большевики хотят откупиться за убитого консула в Одессе, о подготовке к войне, реквизиции хлеба, о надвигающемся голоде и т. п.» (Николаев) ... «весной будет война, поэтому с пограничных округов путем налогов хотят выкачать хлеб, мы должны не допустить этого ит. д.» (Шепетовський округ). «Советская Власть собирает на галифе»; (І тут доречним буде зауважити, що бюлетені ЦК, охоче і старанно цитуючи запальні репліки селян, в той же час старанно обходили тему основ-

³³³ Там само. — Спр. 2823, 2824.

³³⁴ Саричев В.І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 125.

ного мотиву в поведінці селянства, основної причини хлібозаготівельної кризи — це необгрунтованість і економічна недоцільність податкового тиску на село в режимі чрезвычайщини).

Про всяк випадок політтехнологи у столичному Харкові вважали за краще зробити вигляд, що все це справа рук виключно «куркульства»: «чутки про війну», «агітація за створення селянської спілки», «ревнощі до робітничого класу», «чутки про війну, про очікувану погибель радвлади» — це все поширюють «куркулі і антирадянські елементи». Ще у 1927 р., а тим більше у 1925–1926 рр., партійний апарат дозволяв собі більше гнучкості, критичності і здатності правильно розставити акценти.

Узагальнюючи наявний матеріал, аналітики у партійному центрі республіки наголошували на тому, що в «низових ланках» партапарату присутні «явища пасивності, хвостизму і ін.»: сільські комуністи в ході кампанії виявляють розгубленість, ховаються, уникають голосування. Ті ж, які не втратили бадьорості, вдаються до прямолінійного тиску, що дратує селянське населення, налаштовує його проти влади.

У настроях селян відзначалась динаміка: «певне погіршення» (протягом лютого 1928 р.). Влітку, коли стали зрозумілими масштаби недороду, — новий виток в ескалації напруженості: «Мариупольский окружком пишет: «Настроение селянства удрученное и упавшее»... На почве всех вышеуказанных моментов в целом ряде округов (Херсон, Николаев, Запорожье и друг.) зарегистрированы демонстрации селян к зданиям сельсоветов с просьбой выдачи хлеба, «бабьи бунты», препятствия к вывозке хлеба за пределы района, разграбление отдельных потребительских т-в и проч.».

Паралельно з апаратом ЦК ситуацію на селі сканували служби ДПУ на чолі з його очільником В. Балицьким. З тією ж періодичністю — «по п'ятидневкам» склалися так звані «спецзводки», матеріалом для яких слугували записи виступів функціонерів і рядових громадян на всіляких публічних заходах, а також підслухані агентами ДПУ репліки. Враховувались також результати таємної перлюстрації листів громадян, матеріали допитів, вилучені листівки і прокламації. Загальна назва — «Про дефекти в хлібозаготівлях на Україні»; рубрики: «Хід хлібозаготівель» та «Настрої села».

Лексика «гепеушних» документів була більш вільною, ніж партапаратні аналітичні тексти. Ще одна відмінність: співробітникам ЦК було ніяково у своїх звітах підставляти своїх колег — працівників того ж апарату, які якраз у цей час перебували у відрядженнях на місцях «по выкачке...». Тому в доповідях інформаційного відділу ЦК найбільший злочинець — це секретар райкому чи окркому. А чекісти — понад усіма, тому від них дістається усім, крім секретарів ЦК — харківського і московського: «Масові відрядження на село Уповноважених, представників правлінь і інструкторів центру, завдяки тому, що їх робота носить гастролерський характер, викликає паніку на селі...»³³⁵.

³³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 2.

Ставлення селянства і до фіскальних кампаній, і до влади остаточно сформувалося, і в «спецдоповідях» повторюється стереотипне повідомлення: «Політнастрій села за минулий тиждень суттєво не змінився». Можна було б сказати, що система ДПУ подавала «хазяїну» і іншим втасмниченим особам об'єктивну картину того, що відбувалося на селі, якби не одна деталь: усі виразно ворожі щодо центральної влади судження і виступи обов'язково приписувалися «куркулям»: вони все це робили якщо не особисто, то через шкідницький вплив на решту селянства. «Куркулі» сяяли чутки, магнітували село своїм авторитетом успішних господарів, підкуповували голоси на зборах, підпоювали бідноту самогоном і горілкою, а головне — шантажували реальною загрозою відмови в допомозі у скрутний час. Убезпечивши такими коментарями себе від можливого звинувачення у навмисному згущенні фарб, чи підігруванні опозиції в її нападках на «генеральну лінію ЦК», чи в наклепі на «радянський лад» (хто як не таємна поліція знав, як все це у житті трапляється), службісти ДПУ чесно і ретельно передавали думки і настрої селян періоду розгортання «чрезвычайщини» чи, як рафіновано висловлюються сучасні автори, «згортання непу»: «У владі правди немає, сидять підлота і негідники, які душать селян хлібозаготівлями і податками»; «Радвлада створена для знищення сільського господарства, а не піднесення»; «Нам у сільраді потрібні люди, які б захищали наші інтереси, а не виконували директиви центру»; «У випадку війни легко буде змінити владу, бо у народів буде зброя. Навіщо нам ця влада, при якій ми ходимо голі і босі. У селян немає охоти розвивати своє господарство, і воно з року в рік буде занепадати»³³⁶.

Не уникли агентурного вуха і висловлювання селян «шовіністичного» характеру: «Для чого нам говорять про загрозу з-за кордону, коли Москва душить»; «Чому така різниця між Росією і Україною як щодо забезпечення хлібом, так і щодо цін...»; «Доки ми будемо знаходитись під владою Росії? Нам треба відділитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас на Україні маса багатств, і все забирає Москва»; «Все, що у нас забирають, кацапам відвозять, а ми, українці, голодні і босі. Так довго не буде, все перекинеться»; «Очищають нашу Україну від хліба і вивозять у Росію, а Росія обманює Україну, забирає хліб, цукор і мануфактуру нам не дає, і крім того, морить голодом»³³⁷.

Пророче висловилися селяни в Писарівському районі на Харківщині: «Все одно хлібозаготівкам не буде кінця: сьогодні по путівці, завтра по плану, потім під прапором, а потім будуть лазити по сараях»³³⁸.

«Чрезвычайщина» розірвала тимчасове перемир'я селянства і влади. У розпал хлібозаготівель 1928 р. самі партійні функціонери усвідомлювали розрив мирних стосунків із селянством, що видно, зокрема з огляду листів і виступів для ЦК КП(б)У: «Немає розриву з селянством, але є надрив...»; «З селянством розсварилися... І з робітниками розсварилися, зарплату зменшили, норму збільшили, на пайок посадили...»; «Ми в цьому році буквально ліквідували Радян-

³³⁶ Там само. — Арк. 6–7, 24–26.

³³⁷ Там само. — Арк. 6, 25, 26.

³³⁸ Там само. — Арк. 7.

ську владу...»; «Селянин на нас дивився не як на заготівельників, а як... експропріаторів...»; «Нам доводиться зустрічати єдиний фронт села проти нас...»; «...Ми зараз перейшли цілком до методів розверстки в найгіршому виданні... Ми зараз перестали піклуватися про продуктивні сили села, ми всю увагу, всю енергію приділили викачуванню хліба і викачуємо так, що наш союзник починає сумніватися в користі союзу»³³⁹.

В міру того, як вузол взаємної затятості затягувався все міцніше, в міру того, як позаекономічний тиск ставав головним методом державних хлібозаготівель, в міру того, як наростала істерика і паніка, — все виразніше поставало таке нове явище в громадському житті, як стихійна моральна капітуляція функціонерів і активістів перед шквалом селянської опозиції. Чекістські донесення це явище називали «демобілізаційними настроями». Об'єктивним проявом переходу виконавців урядових рішень, умовно кажучи, на платформу селянства був зрив планів і завдань по хлібозаготівлях і низці спеціальних поборів, а суб'єктивним їх проявом були висловлювання, частина з яких і попала до «спецсводок»: «Не знаю, для чого мене послали і що можна зробити в даних умовах» (інспектор Наркомторгу); «У селян все одно хліба немає для продажу» (керівні працівники Союзхліба); «Власті в центрі вигадують, а нас гонять у селян хліб забирати» (голова споживчого кооперативу на Дніпропетровщині); «Мені не можна сваритися з селянами, до Харкова мене все одно не візьмуть, а доведеться працювати серед селян, значить, треба жити мирно» (голова сільради Лозівського району на Харківщині); «Краще з себе не драти та людей не чіпати» (його колега з Оріхівської сільради); «Чим ходити і видирати з селян по одному-два пуди, краще самому вивезти [на заготівельний пункт] свої залишки» (їх колега з Липовецького району)³⁴⁰.

Селянство поступово захоплювало «низову ланку» влади в свій полон!

Але Центр відступати не збирався. Власне, в умовах гострої боротьби за владу в Кремлі відступати й не було куди. Під тиском згори в Україні почалося масове полювання на «дезорганізаторів хлібного ринку». Тільки за 10 днів (з 9 по 19 січня 1928 р.) у Дніпропетровському окрузі було складено 49 протоколів і затримано 68 «порушників правил торгівлі». Паралельно у цей же час за допомогою міліції по округу здійснювалося вилучення головних селянських платежів. Це примушувало господарів терміново шукати кошти під загрозою руйнації власного двору шляхом продажу сільськогосподарської продукції. Під час цієї кампанії тільки у Павлоградському, Юр'ївському та Котовському районах міліція конфіскувала майно 325 господарств і вчинила більше 1000 описів. За умов такого тиску селянство Дніпропетровського округу виконало завдання хлібоздачі у січні-березні 1928 р. на 81,5%³⁴¹.

³³⁹ Там само. — Спр. 2751. — Арк. 30–34.

³⁴⁰ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 2–3.

³⁴¹ *Саричев В.І.* Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 125–126.

В Україні внаслідок операцій, проведених органами ДПУ у листопаді-грудні 1928 р., були заарештовані 783 особи, що звинувачувалися у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, що займалися торгівлею без патентів. До цієї роботи в округах з другої половини 1928 р. були підключені спеціальні наради по боротьбі із спекуляцією, які об'єднували зусилля окрфінвідділу, адміністративних органів, суду, міліції, прокуратури, хлібозаготівельників та ДПУ, зокрема його транспортних відділів. Так, спецнарада Дніпропетровського округу у серпні-вересні 1928 р. відрядила у кожний район по одному представнику ДПУ та працівнику міліції з числа командного складу, видала кілька директив про заборону допущення приватників до заготівель та випікання хліба, складала інструкції фінорганам по боротьбі зі спекуляцією і встановила порядок, за яким сільрадам, КНС та іншим установам не дозволялося видавати приватним особам посвідчення на купівлю зерна. У результаті діяльності спецнаради за два місяці було порушено 110 карних справ (заарештовано 90 осіб), притягнуто до адміністративної відповідальності 120 осіб, складено 160 протоколів фінорганам. Крім того, виявлено 33 мішечника, конфісковано 928 пуд. зерна, вилучено у перекупників промкрану на 3153 крб., притягнуто 10 осіб до відповідальності за службові злочини, зв'язані з хлібозаготівлями. Взагалі з серпня 1928 р. по лютий 1929 р. на Дніпропетровщині було викрито 2701 «спекулянта», серед яких частка виявлених органами ДПУ складала 45,6%, міліцією — 42,6%, фінорганам — 11,8%³⁴².

Але в умовах товарного голоду приватники, а тим більше селяни, що збували свою продукцію на ринках, користувалися підтримкою населення. Приміром, 28 квітня 1929 р. на ринку м. Новомосковська Дніпропетровського округу міліція спробувала затримати двох селян, що продавали власну сільгосп-продукцію. Коли торговці почали опиратися, їх підтримали мешканці міста — виникла сутичка з представниками влади. Після прибуття на місце події начальника районного відділу міліції з групою підтримки атмосфера ще більш розпалася: у натовпі почулися вигуки: «Бий міліцію, жидів, комуністів!», з'явилися заклики до активних дій: «Відберемо у міліції зброю». Напруження вдалося пригасити лише після втручання загону вершників й арешту 13 осіб. Аналогічні за змістом події відбулися на ринку Сухо-Сланецької сільради Ново-одеського району на Миколаївщині 16 травня 1929 р. Натовп жінок (близько 200 осіб) намагався побити представників місцевої влади, чоловіки ж відокремилися і чекали слушної нагоди, щоб надати допомогу. Тільки прибуття озброєних міліціонерів вгамувало розлючених жінок, вісім з яких заарештували. Вирок по цій справі був оголошений 22 червня — Х. Івановій, П. Коваленко, П. Скакун присудили, за офіційною термінологією того часу, по 3 роки позбавлення волі з суворою ізоляцією та конфіскацією однієї чверті майна; Г. Цибу-

³⁴² Там само. — С. 126.

ленко, Г. Повар, Т. Коваленко, Я. Лященко та С. Гробчак були засуджені на 4 роки³⁴³.

Верхівка влади свідомо прямувала до заміни політичних регуляторів відверто репресивними заходами. Якщо у 1927 р. органами ДПУ УСРР було заарештовано 16 842 особи, то в 1928 р. — 19 151 особу, і в подальші роки ця статистика показуватиме стабільну тенденцію швидкого зростання. Але ще більш показовими були зміни у спрямуванні вістря «карального меча пролетаріату». Дослідник статистики каральних репресій 1927–1961 рр. В.М. Нікольський звертає увагу на промовисту деталь: ще у 1927 р. відомчий облік статистичних даних по обвинуваченнях мав спрощений характер (фіксувалося сім видів злочинів), але в 1928 р. градація обвинувачень значно розширюється. Для нашого дослідження важливо відзначити, що з цього року в аналітичному словнику сталінських спецслужб з'являється і міцно вкорінюється така категорія, як «сільська контрреволюція». У 1928 р. за цією статтею в Україні «проходило» 2415 осіб, або 35% від усіх «контрреволюціонерів» (загалом за «контрреволюційні злочини» було заарештовано 6906 осіб)³⁴⁴.

* * *

Слово «влада» в громадському дискурсі і навіть у щоденному побуті 1918–1928 рр. зустрічалося набагато частіше, ніж можна собі уявити. Побутувало воно в різних варіаціях — «влада», «власть», «власті», «радвлада» тощо. Це слово і в документах, і, що особливо цікаво, в мові простих людей — одне з найбільш поширених.

Селянин знав не тільки «радянську владу». Він добре пам'ятав і часто згадував у 20-ті роки владу «царську», «кадетську», «гетьманську», зарубіжну «буржуазну». Влада дореволюційна, царська нерідко в селянському громадському дискурсі постає як цілком респектабельна і достойна. Її згадували (очевидно, на контрасті з владою комуністів) як таку, яка забезпечувала фінансову стабільність і була відносно передбачуваною. Кадетська влада оцінювалася як найжорстокіша і цілком ворожа щодо селянства. Що стосується зарубіжних владних режимів, то тут селяни орієнтувалися виключно на газети і згадував «буржуазні уряди» і «капіталістичні країни» переважно тоді, коли необхідно було нагадати своїй владі, що навіть «там» не було таких перекосів, як в СРСР.

У ставленні селянства до влади — мінімум політизації і максимум соціально-антропологічного прагматизму. Якщо й заводив якийсь селянин мову про владу «у всесвітньо-історичному масштабі», тобто про світову революцію чи про своїх «братів по класу» в зарубіжжі, то робив це, просто повторюючи кліше з газет і урочистих промов. Від себе ж селяни розуміли владу як силу, яка існує остільки, оскільки народ (тобто селянство) згоден її терпіти і утримувати, і

³⁴³ Там само. — С. 126.

³⁴⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: 2003. — С. 116–121.

виправданням, умовою її існування є виконання нею суспільно значимих обов'язків: будувати школи і лікарні, ловити злочинців, створювати економічну інфраструктуру. Селян мало хвилювали ідеологічні доктрини чи утопічні гасла.

В уявленні селян 20-х років державна влада — це щось далеке від народу. Постійно чуючи наполегливі запевнення у тому, що радянська влада — народна, влада робітників і селян, вони цьому не вірили. Влада для селян — це діячі, які «сидять» далеко в місті, не працюють, але гарно харчуються (а то й «жирують»!), пішки не ходять і турбот простих людей не знають. Навіть у себе на селі селянин мав справу з чужою владою: всі оті комісари, уповноважені, агенти, лектори тощо були російськомовними і «з міста».

Про громадянське суспільство на селі (ідея В. Нолла) можна говорити лише умовно, бо воно було не ліберально-демократичне, а патріархальне. Його елементами були «вулиця», кругова порука, звичаєве право, сільський схід. Громадських організацій у сучасному розумінні слова не існувало. Вони на короткий час з'явилися в ході революції, але потім швидко зникли: земельні повітові комітети, «Просвіти». Всі так звані громадські організації 20-х років — це «троянські коні» компартійної влади, її креатура. Це інородне тіло на селі: КНС, КВД, «Всеробітземліс» і у великій частині кооперація. Всі вони існували коштом держави і управлялися настановленими згори комісарами. Єдиною справді селянською організацією залишалися земгромади, та й ті були сильно зарегульовані владою.

За всієї неоднорідності своєї структури село перед лицем компартійної влади виявляло цілковиту однотайність, консолідовану громадську думку. В оглядах інформаційного відділу ЦК ВКП(б) за 1925–1926 рр. відображено пробудження наполегливості селян — учасників безпартійних селянських конференцій у відстоюванні своїх особливих вимог: рівні виборчі права для робітників і селян, пропорційне представництво селян в державних установах, перетворення селянських конференцій на законодавчі з'їзди, вибори низових органів влади без контролю з боку вищих органів, вибори на Всеукраїнський з'їзд рад безпосередньо на районних з'їздах, створення «відкритої комуністичної партії», з переважанням у ній селян, створення селянських спілок. Селяни висловлювали незадоволення диктатури робітничого класу над селянством, диктатурою партії над безпартійними, малим відсоток селян в партії, незнанням комуністами потреб села³⁴⁵.

Селянство переграло владу на етапі 1924–1927 рр. Воно краще володіло ринковими механізмами і винахідливо та терпляче лавірувало між мінами, які постійно розставляв уряд у вигляді змін податкового кодексу, «ножиць цін», повзучої інфляції, нарешті так званого самооподаткування. Селянство перемогло на виборах до місцевих органів влади — при всіх конституційних обмеженнях, позбавленнях політичних прав і крутіствах районних функціонерів.

³⁴⁵ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 170–173.

Офіційною доктриною 1924–1927 років було гасло: союз бідняка з середняком проти куркуля. Користуючись цією фразеологією, можна сказати, що з самого початку 1928 р., коли масово розгорнулася кампанія примушування селян приймати постанови про додатковий податок, так зване самообкладання, влада отримала об'єднаний фронт усього селянства проти себе. Віроломство (за висловами селян) влади в галузі податкової політики, продемонстроване наприкінці 1927 — на початку 1928 р., стало ризиком, яка підвела підсумок усій повоєнній політиці компартійної влади з її кризами товарообігу, безробіттям, нездатністю налагодити соціальне забезпечення бідноти, постійними конфліктами з заможною верхівкою села, нескінченними рецидивами комчванства, хронічною менеджерською неспроможністю сільрад і районних адміністрацій. Схоже, досвід 1923–1928 років повинен був показати вищому керівництву країни, що село нездатне задовольнитися окремими поступками, його забаганки є безмежними; гармонія у стосунках компартійної влади з селом є можливою лише за умови прийняття селянської програми, а для цього влада повинна справді переродитися — як у своїй ідеології, так і у економічній політиці, і в зовнішній політиці. А це була завелика, просто неможлива жертва для правлячої партії.

VI.3. Розрив «політичного союзу» з селом (1929–1938 рр.)

У 20-ті роки компартійна влада здійснювала фактичне насильство над селом, але тоді це робилося під нав'язливий акомпанемент декларативних заяв про союз робітничого класу з селянством. У 30-ті роки це гасло було відкинута і навіть у ритуальних діях використовувалося рідко. Вищу владу лихоманило. Для політичної демагогії, для загравання з «трудящим селянством» місця не залишалося.

Намагаючись зрозуміти сенс подій перших десяти пореволюційних років, історик прокручує одне головне питання: чому селянство, маючи колосальну чисельну перевагу, прогало змагання за майбутнє, і було контрольоване та умиротворене. Щодо 30-х років ці ж рефлексії історика набувають зовсім іншого вигляду. Він збентежено запитує себе: невже це сталося, невже таке можливе, невже так буває в суспільстві? Збентеження і відчуття ірраціональності того, що відбулося, охоплює того, хто споглядає поле взаємодії селянства і влади у 30-ті роки.

Якщо 20-ті роки вражають цинізмом і егоїзмом влади, далекістю від селянського світу, нечесною грою, то 30-ті роки — це вихід за межі реального, повна відсутність не лише будь-яких правил, а й відсутність елементарного здорового глузду, суцільна наруга над основами людської цивілізації, знищення всіх і всіляких норм, безмежна сваволя, торжество ірраціональності, — і часом цей період можна описати тільки в категоріях екзистенціалістських теорій про граничні стани людського існування.

1929-й рік: ескалація напруги. Після того, що відбулося у 1928-му році, вороття назад, до стану пошуку компромісу між владою і селянством, вже не

було. Як у тій притчі про мужика і вужа, яку Богдан Хмельницький у 1655 році розказав королівському посланцеві Станіславу Любовицькому, пояснюючи неможливість повернення України в лоно Речі Посполитої³⁴⁶.

В наелектризованому середовищі конфлікти між селянами і представниками влади виникали не лише на «хлібному фронті». Більше того, наймасовіші акції спротиву вибухали у, здавалось би, далекій від економічно-фіскальних антагонізмів сфері — церковно-релігійній. Одна з таких подій у коридорах ДПУ отримала назву «Березівська волинка». У травні 1929 р. населення групи сіл Криворізького і Зинов'євського округів стали на захист заарештованого псаломщика і регента церковного хору в с. Березівці Долинського району Криворізького округу. У різноманітних діях, які демонстрували граничне роздратування владою і брутальну зневагу до її представників (галас, штовханина, стихійні збори і складання протоколу на захист церкви і її служителів) взяло участь «более 240 женщин и около 30 мужчин». Місцевий священник волав про пришествя Антихриста і необхідність одностайно виступити на захист віри. Враження від виступу березівців був настільки резонансним, що заступник ДПУ УСРР К. Карлсон спеціально і окремо інформував про нього ЦК КП(б)У³⁴⁷.

Влада насторожено і пильно стежила за настроями села. ДПУ УСРР двічі на місяць подавало в ЦК зведення за підписом В. Балицького про загрозливі моменти в ході хлібозаготівель — так звані «спецзводки».

Спецзведення від 3 січня 1929 р.³⁴⁸ повторює висновок — затяте небажання селянства віддати хліб на умовах влади — як рутинний, очевидний і безнадійно непорушний факт. При всій фірмовій чекістській незворушно-оптимістичній бадьорості, присутній у всій інтелектуальній продукції ДПУ, в тому числі і в згадуваному документі, увесь зміст останнього пронизує образ вузла, який затягується все тугіше. Це передають і прямі визначення («особых изменений в хлебозаготовительной кампании не произошло», «сдвига в работе до сих пор не видно»), це відчувається і в загальній тональності тексту. Помічається деяка збентеженість від усвідомлення консолідації усього села: хоч інформація про настрої селян і будується за звичною схемою «куркулі — середняки — бідняки», але всі рубрики залишають однакове враження: гостре і масове незадоволення діями влади. Рутинність усвідомлення управлінської кризи відчувається і у зміщенні акцентів у традиційній фігурі пошуку винуватців: спецзведення від 3 січня 1929 р. найбільш вагомими стріли звинувачень спрямовує навіть не на «куркулів» та інші «антирадянські елементи», а на адміністраторів — «работников хлебозаготовительных организаций и низового соваппарата». Уповноважені, представники правлінь і інструктори центральних кооперативних і заготівельних установ діють як гастролери, і їхні дії тільки додають паніки на селі; працівники низового кооперативного і адміністративного апарату пройняті «демобілізаційними настроями», вони нездатні щось змінити і лише імітують бурхливу діяльність, боячись звинувачення у бездіяльності, і більше заклопотані

³⁴⁶ Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 1134.

³⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 67.

³⁴⁸ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 1–7.

питанням переходу на іншу роботу, між собою говорять, що «у селянства все одно хліба немає для продажу». Агентурі вдалося зафіксувати окремі відверті зізнання голів сільрад у тому, чому вони на фронті хлібозаготівель діють без фанатизму: «Мені не можна сваритися з селянами, до Харкова мене все одно не візьмуть, а доведеться працювати серед селян, значить, треба жити мирно»; «Краще з себе не драти та людей не чіпати»; «Чим ходити і видирати з селян по одному-два пуди, краще самому вивезти свої лишки». Суворі претензії ДПУ висувало і до апарату фінансових відділів, прокуратури, суду. На думку В. Балицького, діяльність цих відомств є незадовільною, кволою «в деле обложения выявленных спекулянтов», «суды несвоевременно заслушивают дела по хлебозаготовке, вопреки директиве НКЮ № 82 от 15.XI.28 г.», «медлительность в разборе судами дел по хлебозаготовке», «чрезвычайно незначительные сроки осуждения». Строчка за строчкою, факт за фактом донесення голови республіканського ДПУ підводить до ідеї великої чистки виконавчого апарату, і в цьому вгадується зловіще передчуття кадрової бійні 1932–1933 рр. З іншого боку, таке ж дивовижне передчуття трагедії присутнє і в висловлюваннях окремих селян: «Скоро почнуть ходити по домівках і забирати насильно»; «Все одно хлібозаготівлям не буде кінця: сьогодні по путівці, завтра по плану, тоді під прапором, а потім будуть лазити по сараях». Хоч поки що апокаліптичні пророцтва звучать як гіперболи, як полемічний прийом, а домінуючим залишається зарозуміла і нахабна селянська впевненість у своїй силі і готовність витримати конфлікт з державою до кінця і перемогти у цій війні нервів: «Доплескались у долоні, діждалися свободи»; «Україна голодує, а Москва забезпечена хлібом»; «Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли Москва душить»; «Чому така різниця між Росією і Україною»; «Підемо з вилами в сільраду і покажемо, як забирати у нас хліб».

Спецзведення за наступні півмісяця (від 17 січня 1929 р.)³⁴⁹ продовжує тему відповідальності «апарату»: «Работа низового заготовительного аппарата по-прежнему не отвечает предъявляемым ему требованиям». Крім нерішучості, «апарату» закидається ще й вузьковідомча обмеженість, яка породжує зайву конкуренцію і безлад на ринку. Одночасно називаються злочинними дії і тих уповноважених осіб, які вдавалися до відвертих погроз і залякувань селян. Очільник республіканського ДПУ поспішає продемонструвати, що його відомство в обстановці суцільної бездіяльності зберігає здатність до рішучих дій у вигляді «усиления репрессий в отношении отдельных представителей этого аппарата»: «За последнюю десятидневку по 16 округам привлечено к ответственности представителей Союзхлеба 6 чел., представителей Сельхозкооперации — 28 чел. и представителей Потребкооперации за пассивность и конкуренцию — 48 чел.».

Решту ж аналітично-інформаційного обсягу було відведено характеристиці «політнастрою села», який, зрозуміло, «суттєво не змінився». Авторам донесення йшлося про те, щоб показати особливу необхідність посиленого контролю не лише за селом, але й за представниками влади на місцях. Дослідник же з наведеного матеріалу може витягти ще один висновок: у 1929 році селянство,

³⁴⁹ Там само. — Арк. 20–28.

потерпаючи від сваволі влади, все ще зберігало впевненість у своїх силах, вірило у можливість повернення влади до дискурсу здорового глузду, розглядало біжучу ситуацію як тимчасову, шукало мобілізаційні гасла для згуртування перед лицем істеричних випадів функціонерів влади. Одним з таких гасел було традиційне наголошення на цінностях хліборобської праці для держави і можливості використати цю залежність держави як політичний капітал; звідси погрози антидержавного страйку: «Краще згодувати хліб худобі»; «Зарити його в землю» і т. ін. Другим мотивом у селянських гаслах був категоричний вирок яструбам «чрезвычайщины»: «У влади правди немає, сидять підлі і негідники, які душать селян хлібозаготівлями і податками»; «Радвлада створена для знищення сільського господарства, а не піднесення його»; «З хлібозаготівлею буде неблагополучно, бо в Правліннях сидять чужі нам люди — партійці. Доки не буде своїх, доти не буде проведена вдало хлібозаготівля»; «Селян обманюють всіма способами. Навіщо ви приїхали сюди мужиків дурити? Не слухайте їх. Гнати вас в шию треба». Третім консолідуючим гаслом було загострення уваги на регіональному аспекті продовольчих затруднень: «Доки ми будемо знаходитись під владою Росії? Нам треба відділитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас в Україні маса багатств, і все забирає Москва»; «В разі війни легко буде змінити владу, оскільки у народів буде зброя. Для чого нам ця влада, при якій ми голодні і босі»; «Все, що у нас забирають, кацапам відвозять, а ми, українці, голодні і босі. Так довго не буде, все перекинеться»; «Очищують нашу Україну і вивозять до Росії, а Росія обманює Україну, забирає хліб і цукор, і мануфактуру нам не дає і крім того, морить голодом». Нарешті, безправні хлібороби з усіх сил лякали один одного, що коли не вжити колективних дій, то ситуація зовсім стане загрозливою; чекісти такі селянські пророцтва нарікли «слухами»: «Кулак с. Петровская Захаров распространяет слухи о том, что в Харькове Петровский собрал всех коммунистов, и они решили забрать весь хлеб и на весенние посевы не оставляют. (Изюм). В с. Тарасовка распространяются слухи, что после сбора нового урожая селяне должны будут свозить хлеб на один ток, и после обмолота государство будет забирать весь хлеб, оставив лишь по норме на едока (Купянск). В с. Александровске распространяются слухи о забастовках рабочих в Харькове и возвращении чрезвычайных мер. В с. Рассыпаловка — что скоро керосин, спички и др. товары будут отпускаться только за хлеб, поэтому нужно хлеб придерживать (Полтава)». Були і конкретніші прогнози сільських «політологів»: «Побачимо, що буде на весну робити той, хто зараз збіжжя здасть»; «Дурні роззявили рота, а вони їм наспівують про колективну задачу хліба. Побачимо — чи дадуть їм хліб весною з музикою і прапорами, коли вони будуть голодні». Як підсумок — заклик: «Бути організованими, так само як і комуністи, бо без організації пропадеш»; «Нам в сільраду потрібні люди, які б захищали наші інтереси, а не виконували директиви Центру».

Огляд інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 15 червня 1929 р.³⁵⁰ повторює ідеологічну схему і політичну спрямованість донесень ДПУ, але за одним винятком: ДПУ мало право на погляд згори і збоку, а ЦК відчував відпо-

³⁵⁰ Там само. — Спр. 3013. — Арк. 51–61.

відальність за провали «апарату» (представників і уповноважених центральних відомств, а також функціонерів низових і «серединних» партійних і радянських органів), бо це ж була його номенклатура, і це ж його «працівників» так елегантно і разом з тим безжалісно розмазував В. Балицький по сковорідці сталінської логіки. Справді, силові структури були звільнені від відповідальності за стан справ у господарстві і могли дозволити собі безжальну прямоту. Власне, прямота і безжальність були єдиними обов'язками ДПУ перед кремлівськими «хазяями». Зовсім не такими були позиції партійних органів: вони відповідали за все і відповідали своєю кар'єрою, тому їм було життєво необхідно «препарувати» інформацію, перестраховуватись, спихнути бодай частину відповідальності на когось іншого, наприклад, на «куркульську агітацію». Не випадково документ залишає враження внутрішньої суперечливості і штучності. Головний посил, який з усіх сил проводиться в цьому документі: трудяще селянство «в основній своїй масі» підтримує дії влади, — суперечить сукупності фактів, наведених у цьому ж документі. Згідно з даними інформвідділу ЦК, в червні 1929 р. над викачуванням хліба із села, крім кооператорів, заготівельників і інших штатних фахівців, додатково працювала ціла армія мобілізованих «уповноважених» і «представників»: у Дніпропетровському окрузі — 400 чол., Полтавському — 200, Харківському — 150 і т. д. У чому ж полягала місія цих «відповідальних працівників»? Ми настільки звиклися з критичною оцінкою дій компартійної влади доби «великого перелому», які міцно утвердилися в нашій історіографії за кінець 80-х — 90-ті роки, що потребуємо в поверненні від загальних суджень до конкретних свідчень, які б допомогли «освіжити» наші уявлення про те, що «насправді» (майже по фон Ранке) відбувалося в досліджувані роки. Отже: «Члени бюро ОПК, виїжджаючи на місця, перевіряють хід роботи й виправляють лінію там, де її перекручено. Є навіть випадки, коли за слабо переведену роботу й за перекручення лінії партії знято з роботи секретаря РПК, пред. РВК, та уповноваженому ОПК винесено догану (Ст. Салтовський р-н, Харківська округа)». Це варто повторити ще раз: уповноважені не вчили торгувати, не прискорювали проходження промислової продукції на село, не рахували, не досліджували побут селян, не впроваджували передові виробничі технології, а саме «виправляли лінію» і «знімали з роботи».

Побачене і почуте «мобілізованими» уповноваженими фрагментарно перейшло на сторінки інформаційного огляду ЦК, завдяки чому ми маємо змогу почути уривки селянських голосів: «До яких пір ви будете драть хліб, заберете останній, тоді бідноті хоть з голоду помирай, і чому це все валиться на селян, а службовці одержують велике утримання, і з них нічого не береться, а все дай з мужика»; «...Хліб вивезено невідомо куди, а сами пропадаємо з голоду»; «Справи нашого Радянського Союзу ідуть дуже кепсько, робота скрізь зупиняється, порядків ніяких немає, я чув, що на руднях настроїв робітників загострений по відношенню до радвлда, хліба дають зовсім мало, а м'яса зовсім немає. Чому держава не дає вільного провозу хліба і інших продуктів, тоді б діло було зовсім інакше, а то нас, селян, жмуть, а робітники здихають з голоду, робітники вже давно вимагають вільного провозу сільських продуктів, а головним чином хліба, невірною робе радянська влада, не дозволяючи цього». Вся

незручність ситуації (для партійного начальства) полягала в тому, що це були слова селян, яких ніяк до куркулів зачислити не можна було. Тому автори політичного огляду знайшли вихід в тому, щоб побачити в позиції сільської бідноти вплив «куркульської агітації». І це показово: безглуздість створеної владою соціально-економічної ситуації досягла такої відчайдушної напруженості, що пояснити те, що відбувалося, влада могла тільки за допомогою ірраціональних міфологем. Будучи повністю нездатними до самоіронії, автори цеківського огляду не помічають власної нездатності розпізнавати і відсікати нісенітності. Тому вони без тіні іронії повторюють ось такі позбавлені будь-якої логіки повідомлення з місць: «В некоторых селах беднота выступала, доказывая, что у кулаков нет хлеба, что только кулаки не дают бедноте умереть с голоду. В селе Жуки Глобинского р-на были эксцессы и прямо-таки враждебные выступления бедноты против нас. Пришлось сделать аресты кулаков, в том числе и председельсовета» (Кременчуг)». Перед нами — вершина державної і політичної мудрості: біднота вороже налаштована проти «нас», тому «ми» арештовуємо куркулів, тобто голову сільради. Поки що це поодинокі, начебто і випадкові, епізоди втрати керівними структурами здорового глузду. Але знаючи «їхнє» майбутнє, ми схильні бачити в епізодах 1929-го року паростки масштабних процесів 30-х років.

Правда, втратити розум було від чого. Хоч і безсистемно та випадково, але документ називає окремі факти, які передають усю міру напруження, яке склалося на селі. Так, повідомлялося, що в Верьовкинській сільраді Ізюмського округу голова місцевої кооперації утік до Ізюма, а решта правління подали заяви про звільнення, пояснюючи, що на селі працювати не можна, «позаяк уб'ють або підпалять».

Самим же куркулям аналітики ЦК приписали поширення «провокаційних чуток», наприклад: «Комісії будуть лазити у всіх по коморах і забирати весь хліб, залишаючи лише по 15 хунтів на їдця» (Рублівський район); «Нажим на хлібозаготовку зв'язаний з війною — вже 2 роки [народження] комуністів закликали до Червоної Армії» (Таранушичі Кобеляцького р-ну); «Це робиться задля зубожіння селян і знищення частини людей, бо вже жити стало ніде» (Дмитрівка Машівського р-ну)». І тут також аналітикам з ЦК КП(б)У бракує реалізму: вони поспішають углядіти у селянських висловлюваннях куркульську інтригу, зовсім не намагаючись углядіти частку істини у безумовно перебільшених тривогах селян. Тим більше маємо підстав чекати тієї (недостаючої партапаратникам) мудрості ми, знаючи, що прості селяни були не так далекі від істини, коли малювали апокаліптичні картини скорого майбутнього.

Аналізований червневий огляд ходу хлібозаготівель фіксує новий штрих в ескалації напруженості між владою і селянством: поширення масової відмови отримувати окладні листи і податкові зобов'язання.

Нарешті, про перехід конфлікту у більш жорстку і драматичну стадію свідчить поява принципово нових рубрик в аналітичних матеріалах: «Випадки негативного ставлення партійців» і «Випадки негативного ставлення з боку окремих голів сільрад та уповноважених». Йдеться про відмову голів сільрад і сільських комуністів виступати уповноваженими по хлібозаготівлях, вперте

наполягання на нереальності спущених згори планів, небажання розставатися з власними хлібними запасами. Частину такого роду ексцесів слід визнати справді загрозливими для правлячої верхівки. Так, наприклад, у Дніпропетровському окрузі голова однієї з сільрад на вимоги бідноти врятувати їх від голоду зміг відповісти лише порадою: «Ви зберіться душ тридцять, візьміть мішки, підіть в Царичанку до голови Райвиконкому й кричіть «дайош хліба». Бо вони в нас хліб забирають, ми будемо голодувати, а власть кудись хліб відправляє». Аналітики від ЦК старанно відредаговують виклад подібних фактів таким чином, щоб довести їх випадковість, але відвівши для них спеціальні рубрики, вони незалежно від своїх намірів визнали появу цілого нового класу проблем.

Дніпропетровський дослідник В.І. Саричев в межах свого дисертаційного дослідження «Селянство і радянська влада в 1925–1929 роках: проблема взаємовідносин»³⁵¹ уклав суцільну хроніку наростання конфлікту на ґрунті хлібозаготівель. В цілому у 1929 р. керівництво України виконало-таки план хлібозаготівель, широко використавши регулярні частини Червоної армії, війська ДПУ та загони прикордонників. І це за тієї умови, що на Півдні України у 1928 р. була сильна посуха, яка призвела до голоду в окремих районах Запорізького та Одеського округів, а також в Молдавії. А з червня 1929 р. ЦК КП(б)У запропонував новий метод хлібозаготівель. Суть його полягала у розподілі кампанії на окремі періоди з перенесенням центру ваги у бік активізації агітаційно-пропагандистських заходів. На першому етапі проводилися сходи, які ухвалювали планові завдання, створювали комісії сприяння хлібозаготівлям і затверджували розкладку щодо куркульських господарств. У Дніпропетровському окрузі пройшла хвиля таких заходів: 697 нарад і пленумів сільрад з кількістю учасників 23 719 чол.; 622 сходи КНС, бідняків та батраків (42682 чол.); 2720 загальних зборів виборців (252 579 чол.); 352 партійних та комсомольських зборів (15 050 чол.); 90 профспілкових зборів і 28 — родин червоноармійців та інвалідів. В цілому по округу в цій кампанії взяли участь 2785 тис. чол. Та далі гасел і закликів справа не пішла. Врешті решт влада повернулася до масових обшуків, арештів, визначення нереальних термінів виконання постанов комісій (24–48 годин), масових складань актів за невиконання завдань, квапливого розпродажу майна, розповсюдження надзвичайних заходів на велику кількість середняків і навіть бідняків, вилучення зерна з метою руйнування заможних господарств, «брудної лайки, залякування зброєю, бійки селян» тощо. Влітку і восени 1929 р. по 22 округах України було розпродано з торгів майно 22 тис. куркульських і середняцьких господарств, які не змогли виконати заготівельні зобов'язання³⁵².

Розроблені в центральних московських установах і спущені в Україну плани хлібозаготівлі, по суті, були планами руйнування економічних і життєвих

³⁵¹ Саричев В.І. Селянство в 1925–1929 роках: проблема взаємовідносин: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2000.

³⁵² Саричев В.І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 127.

підвалин українського села. Тому ці плани наštтовхнулися на саботаж і рішучу боротьбу з боку селянства.

В 1929 р. в СРСР було зареєстровано понад 1307 випадків «масових антирадянських виступів» (для порівняння: у 1927 р. — 32 виступи)³⁵³.

В.І. Саричев ввів у науковий обіг низку промовистих фактів, які дозволяють говорити про пасивний опір центральній владі з боку низової ланки партійно-державного апарату. Активний опір надзвичайним методам хлібозаготівель чинився навіть з боку колективних господарств, сільських активістів та деяких представників місцевої влади. У березні 1929 р. комісія Дніпропетровського ОПК виявила «загнивання» верхівки Близнюківського району, де секретар РПК М. Головаш, голова райвиконкому І. Куц висловлювалися проти надмірної хлібоздачі. Їх підтримали три партосередки, які розпочали агітаційну роботу серед селян за зниження заготівельного завдання, а секретар Криштопільської парторганізації П. Тетерев вказував на безліч телефонних розмов між партійцями з приводу помилкової лінії щодо хлібозаготівель та попереджав, зокрема, що «селяни не підуть за ними у разі війни». Ще більш відвертою була доповідь секретаря Слов'янського партосередку, який навів характерні виступи комуністів: «Партія вже закатувала селянство!», «Партійці перетворилися на хлібозаготівельний апарат»³⁵⁴.

Значний опір чинила низова ланка радянського та партійного апарату під час доведення хлібозаготівельних завдань. Голови колгоспів, сільрад, секретарі партосередків, голови райвиконкомів та секретарі райкомів, тобто безпосередні виконавці політичного курсу партії і держави, добре розуміли, що, з одного боку, виконання державного плану за будь-яку ціну було першою заповіддю і першочерговим завданням кожного керівника. З іншого ж боку, за нереальності хлібозаготівельних завдань їх реалізація була досить проблематичною. Зрештою голови сільрад, колгоспів і радгоспів перетворювалися на заручників влади: за низькі показники вся відповідальність була покладена на них, що означало в кращому випадку звільнення з роботи і виключення з партії, а в гіршому — арешт і катівні ДПУ. Ось чому нерідко місцеві керівники наполегливо відмовлялися від прийняття планів і вимагали їх зменшення. Свої відмови вони, як правило, пояснювали тим, що плани нереальні, а тому виконати їх неможливо. Так, на нараді по забезпеченню хлібозаготівель Близнюківського району Дніпропетровського округу у січні 1929 р. секретар Криштопільського партосередку заявив: «Хлібозаготівлі спустошують сільське господарство», а голова комуні ім. К. Маркса наполягав, що «порівняно з посівом заготівельні завдання надто великі». Низка партактивістів Баштанського району Миколаївського округу також вважала нереальними заготівельні плани. Уповноважений райпарткому К. Дудка на зборах в с. Явкиному висловлював думку, що «хлібозаготівельні

³⁵³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. — Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. — М., 2000. — С. 702.

³⁵⁴ Саричев В.І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 129.

завдання надмірні, а п'ятирічку треба розтягнути на 15 років». Член бюро Привільнянського партосередку П. Бутенко відмовився виступати у суді в якості громадського обвинувача у справі «нездатчика» хлібних лишків, за що організації у повному складі була оголошена догана³⁵⁵.

Після інспектування південних округів України у вересні 1929 р. член політбюро ЦК ВКП(б) А. Мікоян однією з головних загроз хлібозаготівельному завданню назвав тенденцію колгоспів і радгоспів продавати вироблену продукцію на ринку. На пленумі Дніпропетровського окрпарткому він зауважив: «Невеликі радгоспи торгують своїм хлібом на базарах, а з колгоспами такі випадки ще частіші. У Зинов'євському окрузі 22 колгоспи заявили, що хліба не можуть здати». У цей час в Дніпропетровському окрузі на 1 вересня 1929 р. виконання плану контрактації колгоспами складало тільки 42%. З цього приводу окрупновважений з хлібозаготівель М. Бро заявляв: «Хліб від соціалістичного сектора отримати складніше, ніж від одноосібників». Його підтримав голова правління сільськогосподарської коопспілки округу О. Рубін, який розповідав про взаємні перевірки членів кооперації, факти приховування хліба активістами та спроби ввести владу в оману, коли «актив з гармошкою, балалайками, червоними прапорами та гаслами складає обоз — 20 прапорів і обмаль хліба»³⁵⁶.

До арсеналу засобів самозахисту деяких представників місцевого апарату від сваволі центральної влади відносилися порушення у сфері звітності. Аби уникнути шаленого тиску згори, такі працівники подавали до вищих інстанцій «справну цифру». Зокрема, секретар Верхньодніпровського РПК М. Буров 29 жовтня 1929 р. доповідав до окрпарткому про виявлення «липових звітів» у Верховцевському сільськогосподарському кредитному товаристві на 18 тис. пуд. збіжжя, у Верхньохутірському — на 12 тис. пуд., Бородаївському споживчому товаристві — на 8 тис. пуд. «Подвійна бухгалтерія» велася і у Васильківському районі, але з іншою метою³⁵⁷.

Центральні органи, зокрема апарат робітничо-селянської інспекції, уважно пильнували й відстежували такі випадки, не залишаючи їх без відповідних наслідків. До кінця 1929 р. під час чистки низового апарату, що охоплювала 440 районів, було перевірено більше 117 тис. службовців, з яких звільнили 14 205 чол. (12%). Головними мотивами звільнення у той час були такі (дані з 20 округів, загальна кількість звільнених — 9214 чол.): за зв'язок з куркульсько-непманським елементом — 18,8%, за викривлення класової лінії у роботі — 25,7%, за бюрократизм і тяганину — 13,1%, за шкідництво і антирадянську діяльність — 19,5%, за безгосподарність, хабарі та розтрати — 19,5%, як лже-спеціалісти — 14,7%³⁵⁸.

Підсумовуючи події 1928–1929 рр., В.І. Саричев робить влучний висновок: «Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат у сфері ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, влада поставила

³⁵⁵ Там само. — С. 130.

³⁵⁶ Там само. — С. 130.

³⁵⁷ Там само. — С. 131.

³⁵⁸ Там само. — С. 129.

селянство в опозицію існуючому режиму, розірвавши фактично політичний союз з ним. Селяни — переважно одноосібні виробники більшої частки товарного хліба в країні — у відповідь почали «неоголошену» війну проти більшовицького аграрного курсу»³⁵⁹.

Але ще більш ефективну війну розгорнуло сталінське керівництво проти селянства. У 1929 р. органами ДПУ УСРР було заарештовано 29 916 осіб. З них 18 470 осіб були звинувачені у «контрреволюційних злочинах», в тому числі злочини 7715 осіб були віднесені до «сільської контрреволюції» (42% від усіх «контрреволюціонерів»)»³⁶⁰.

Рік 1930-й: остаточний розрив. Загострення протистояння влади і народу вилилося у війну з селянством на початку 30-х років.

Масовий селянський опір політиці «чрезвычайщины» підштовхнув сталінське керівництво до ще більш радикальних дій. Було взято курс на «суцільну колективізацію». Під тиском Кремля місцеве керівництво вже на початку 1930 р. приступило до масового насадження колгоспів.

Політика «чрезвычайщины» 1928–1929 років завела владу у безвихідь, і сталінському керівництву не залишалось нічого іншого, як іти напролом. Методи політичного маневрування були остаточно відкинуті. Наприкінці 1929 р. компартійна влада пішла на остаточно відмову від пореволюційної моделі, яка передбачала переважно політичні засоби. Відтепер політика збереглася виключно в кремлівських коридорах влади, а на суспільному рівні запанували бонапартистські методи владарювання. Якось швидко і непомітно публічний простір покинули вислови «союз робітничого класу і селянства», «змичка міста і села», які були поширені у 20-ті роки. Натомість мовний простір заповнили штампи типу «вороги», «шкідники», «скиглення».

Компартійна влада взяла курс на розселянювання країни. Хоч політична риторика ще продовжувала зберігати сліди квазіреволюційних гасел, на ділі запанував режим, який не передбачав ані партнерських, ані змагальних стосунків між владою і народом. Народ перестав бути субстанцією, він перетворювався на функцію. Власне, народ як такий віднині скасовувався: він перетворювався на людський матеріал. Влада рішуче порвала з недавнім суперечливим багатоукладним минулим і відчайдушно кинулася в безодню абсолютного адміністрування. Відтепер влада сама приймала рішення за всіх. Відтепер вона не потребувала ні класового союзника, ні класової боротьби (хоч парадоксальним чином у демагогічних цілях інтенсивно експлуатувалася формула «загострення класової боротьби»). Вона сама остаточно декласувалася і потребувала тільки агентів, конвоїрів, наглядачів, обліковців, сторожів.

У підготовці до нанесення удару по селянству вирішальна роль відводилася ОДПУ, а керівництво покладалося на партійні органи. В секретній постанові «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», затвердженій політбюро ЦК ВКП(б) 30 січня 1930 р., перед-

³⁵⁹ Там само. — С. 131.

³⁶⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — С. 124, 126.

бачалося надання ОДПУ повноважень на позасудовий розгляд справ. Штати ОДПУ збільшувалися. Сталін 18 січня 1930 р. доручив Г. Ягоді розробити детальний план «операції» по виселенню репресованих селян, продумати використання військ ОДПУ і РСЧА. Ягода в наказі ОДПУ від 2 лютого 1930 р. розпорядився «вилучити» 60 тис. «контрреволюційних елементів». Слідчі справи щодо них — розглядати в позасудовому порядку, заарештованих — відправляти в концтабори, найбільш злісних — розстрілювати³⁶¹.

В 1930-ті роки селу був нанесений нищівний удар. Із села були вилучені селянські сім'ї, які становили ядро села і сільськогосподарського традиційного виробництва. Після експропріації селянства почалося вибивання продукції за безцінь з щойно нашвидку сколочених «колективів». Влада піклувалася лише про вичавлювання з села ресурсів для модернізації важкої промисловості. Розкуркулювання, насильницька колективізація і наступне руйнування колгоспного господарства державними заготівлями і податками привели до загибелі селянства як класу, до руйнування вікових традицій села.

Багатий і колоритний матеріал для відстежування змін у поведінці влади в ході колективізації і розкуркулювання дають особисті листи «командирів Великого голоду» (за влучним визначенням авторів одного документального видання³⁶²) — головних фігур сталінського керівництва. Епістолярний жанр в їхньому колі набув дивного поширення, по-своєму підкресливши факт специфічної спорідненості членів злочинної групи політиків, які наважилися відкинути всі норми цивілізованого світу — судовий процес, недоторканність житла, право людини на життя. Поширення «задушевних» документальних форм в роки сталінського терору засвідчує перетворення правлячої верхівки у одну згуртовану сім'ю, членів якої об'єднує щось більше, ніж спільність політичної платформи чи професійна корпоративність. Л. Каганович під час виконання надзвичайної хлібозаготівельної місії веде щоденник, у стилістиці якого вгадується його головне призначення — бути прочитаним «Хазяїном». Усі члени політбюро ЦК (московського і харківського) мало не щодня пишуть листи (саме листи, а не доповідні записки) Сталіну і один одному. Харківська королівська рать, розіслана по українських регіонах закручувати гайки, — шле своєму патрону — генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору не протокольні записи, не строгі доповіді, а товариські листи, старанно стилізовані під товариськість і довірливість, наповнені бадьорістю і веселою бравадою, а часом просто грайливі.

Один з перших зразків такого епістолярного езуїтства — це лист голови ДПУ УСРР В. Балицького С. Косіору від 22 лютого 1930 р.³⁶³ «Здравствуйте, дорогой Станислав Викентьевич!», — так показово починається звіт головного інквізиторів України до головного відповідального за терор проти українського

³⁶¹ Зима В.Ф. Человек и власть в СССР в 1920–1930-е годы: политика репрессий. — М., 2010. — С. 82–83.

³⁶² Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. — К., 2001.

³⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 32–38.

селянства, — і розгортається далі в тому ж дусі, густо пересипаний пасажами типу «хочу поделиться с Вами впечатлениями», «как Вам известно», «я был без ромбов, и никаких внешних признаков «власти» у меня не было», «завтра возвращаюсь в Николаев», — аж до незмінного «С товарищеским приветом». Головна проблема для автора цього дивовижного листа — не «куркульська загроза», як це обґрунтовувалося в доповідях ДПУ за підписом того ж Балицького кінця 20-х років. Зараз куркуль розчавлений і має жалюгідний вигляд, і видовище розтоптаного класового ворога переповнює інквізитора куражем і бахвальством. Головному чекісту України ніби трохи шкода цих бідолах: «Что касается кулака, то он «покорился судьбе», растерян, ожидал значительно худшего и понял лозунг «ликвидации кулачества как класса» буквально, как физическое уничтожение. Процесс самого раскулачивания, изъятия материальной базы выбило его из колеи, и он покорно идет и садится в вагон, везущий его на север». Цей ваговитий висновок лірик «без ромбов» доповнює колоритною деталлю: цілі ешелони підвод з «розкуркуленими» доправляються до станції відправлення на Крайню Північ в супроводі всього 2–3 сільських активістів, а був навіть випадок, коли один комсомолец допровадив до станції 30 підвод з репресованими «куркулями».

Більше В. Балицького турбували настрої серед місцевих властей, а також в казармах Одеського гарнізону. Звістки про репресії проти селян досягали червоноармійських казарм і провокували акти відмови служити в армії, відмову виконувати накази командирів. І взагалі: «Нужно отметить много случаев недопонимания проводимой политики со стороны комсомольцев из крестьян и отдельных партийцев». До місцевих урядників, «активу» і «відповідальних» В.Балицький ставиться як до телепнів і роззяв. В заходах щодо розкуркулення і виселення «все делается больше по указке сверху, с района, при активном участии городских бригад». Зрозуміло, за такі дії «місцеві» отримали від високого харківського куратора велику порцію погроз, про які він лише натякає у грайливо-вальяжному стилі: «В Николаеве обижены и ругаются «за догану». В Херсоне приняли «догану» по заслугам, растеряны, рассчитывают собрать семена не раньше 1-го марта и вообще надеются, что «дядько» не подведет, и они засеют. Прочел им мораль. Обещали. Каялись».

Що як не сп'яніння від безмежної влади над долями окремих людей є такий дискурс? Так небожителі з свого недосяжного Олімпу дивляться на драму нікчемних людців. Для них масові репресії з організаційного прийому перетворилися на щось більше — на наркотик садизму.

Рік 1930-й: вибух народного гніву. Єдине, що неможливо було експропріювати у селян, — це здатність відчувати біль, страждати і волати від розпачу. Власне, у масових акціях емоційних протестних рухів, у глухому стогоні прокльонів на адресу влади і правителів і пройшов перший рік суцільної колективізації.

Всього по СРСР в 1930 р. ОДПУ зафіксувало 13 754 масових виступів, за участю більш ніж 3 млн. осіб³⁶⁴.

³⁶⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. — С. 13.

Різке загострення відносин між селянством і владою засвідчує інформаційне «зведення» ДПУ УСРР від 9 березня 1930 р. «Про активні антирадянські прояви на Україні» за підписом В. Балицького³⁶⁵. Особливого драматизму додає одна деталь (натуральна і спонтанна чи, може, штучна і напускна, — сказати важко): вказано не лише дату, але й час підписання документу — 13-та година. Показанню скупі і сухо документ інформує як про масштаби, так і характер виступів селян. Демагогічні пасажі про класову боротьбу і експлуаторську сутність приватника відсутні; виняток становить вжита один раз ідеологічна фігура «антирадянський карний елемент». Можливо, така стилістична особливість документу є знаменням часу: для внутрішнього користування відтепер — гола відвертість; мінімум ідеології; остаточний вибір — за грубою силою; не політичні маневри, а очищене від демагогії насильство. Час ораторських маневрів минув. Зараз — справа за прямим примусом, брутальною силою.

Зведення від 9 березня вказує, що «масовими виступами» були охоплені 16 округів УСРР (із 41), причому, це були саме «антирадянські виступи». Особливої гостроти «антирадянські виступи» набули в чотирьох округах — Шепетівському, Волинському, Проскурівському і Молдавській АСРР. Дані про людські жертви нібито свідчать про мізерні розміри конфлікту: «с нашей стороны» втрати за один день («за истекшие сутки») становили 6 чол. убитими, 1 поранений і 20 побитими. Можна припустити, що це були не бійці карних частин, а представники місцевих адміністрацій та «активісти», бо скрізь у джерелах постає факт абсолютної бойової переваги збройних армійських частин над цивільним населенням. Натомість за цей же день було заарештовано 137 учасників заворушень, в тому числі «54 таких, що виступали збройно». Прикметно, що ні в цьому документі, ні і будь-яких інших ніяких даних про кількість залучених до придушення збройних сил не дається.

Якщо чисто повстанські досягнення селян були мізерними, то, навпаки, емоційний фон, протестна екзальтація, напруження гніву, експресія гніву мали вражаючу силу. Факт вражаючої невідповідності масового емоційного напруження і чисто бойових наслідків заслуговує на окреме спеціальне дослідження, а зараз можна лише висловити деякі припущення. З одного боку, можна впевнено говорити, що завдання нищівного удару по владі не було метою учасників заворушень. Селяни чи то вважали, що одного несамовитого гніву достатньо, щоб місцеві «активісти» відступили, а чи вони ще в основній своїй масі не могли зрозуміти, що потерпають не від окремих (хоч і масових) «перегинів», а стають жертвами цілеспрямованої політики влади. Основна маса селянства нездатна була усвідомити можливість того, що влада здатна піти на масове винищення свого власного народу. Крім того, у 1930 р. з'ясувалася страхітлива безпорадність обеззброєного народу. Наслідки світової війни владою були багаторазово зачищені, зброя з українського села «викачана», і навіть сам бойовий дух колишніх учасників війни вивітрився.

Зведення від 9 березня засвідчує неабияку масовість виступів: в різних місцях діяли чисельні натовпи: «натовп у 400 чол.», «жінки у кількості 300—

³⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3195. — Арк. 1–6.

400 чол.», «натовп жінок у 150 чол.». Подекуди натовпи були озброєні: «...група в 40 чол., озброєна обрізами, мисливськими рушницями і сокирами».

Жертви знавіснілих натовпів — це «убитий 1 комсомолец»; «частина активу взята в якості заручників»; «натовп побив 8 активістів, важко поранив уповноваженого ОВК, один комсомолец завзятим переслідуванням натовпу був загнаний в ріку, где утопився»; «решта активу натовпом заарештована в якості заручників»; «повісили активіста»; «натовп змусив тікати місцевий актив, 1 убитий». Повсюдно натовпи селян, частіше жінки, розтягували сільськогосподарський інвентар і розбирали худобу із щойно організованих колгоспів.

В той час як місцева влада показала боєздатність ще меншу, ніж селянські натовпи, — каральні частини легко придушували виступи: «кавалерийський отряд толпу рассеял, не применяя оружия».

Вражаючу картину несамовитого народного гніву подає донесення голови ДПУ УСРР В. Балицького секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору від 30 березня 1930 р. про стан в 11 округах прикордонної смуги — Шепетівському, Бердичівському, Волинському, Коростенському, Тульчинському, Могилівському, Кам'янецькому, Проскурівському, Вінницькому, Одеському та Молдавській автономній республіці³⁶⁶. Ключовими словами в цьому документі є «масові заворушення», «озброєні виступи». Статистичний ряд складають дані про 343 розгромлених чи паралізованих сільради тільки в трьох округах (Тульчинському, Могилівському і Вінницькому), «натовпи жінок у 200–300 чоловік», «натовп до 1000 чоловік». Рефреном розставлена інформація про натовпи, озброєні вилами, сокирами, кілками, ножами, обрізами. Емоційний фон передає зміст гасел, які вигукувалися розбурханими натовпами: «Нам не треба радянської влади, яка грабує селян»; «Скинули царя, скинемо і ради»; «Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі»; «Геть колективізацію»; «Геть податки»; «Закрити кооперативи, дати вільну торгівлю»; «Вигнати вчителів, посаджених радянською владою». В кількох районах Тульчинського округу звучали гасла «Геть радянську владу — хай живе самостійна Україна» та співався гімн «Ще не вмерла Україна».

В. Балицький не заторкує питання про причини масових виступів. Лише побічно зауважує, що особливої гостроти події набули в тих місцевостях, де «представители местной власти и сельский актив наделали много глупостей, раздражая население ненужными и вредными мероприятиями, и где кулацкий контрреволюционный элемент умело использовал эти безобразия». Не обійшлося і без релігійно-церковних мотивів. У кількох місцях показово служилася панахида по радянській владі, служився молебен за скинення радянської влади, пригадувалися образи, нанесені владою священикам.

Найзухваліші і найвідчайдушніші дії полягали у побитті співробітників райвиконкомів, погромі адміністративних приміщень і спаленні паперів, розграбуванні складів посівного зерна, винесенні постанов про повішення місцевих комсомольців, спробах відбити заарештованих міліцією односельчан.

³⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 62–74.

Прикметним є повідомлення про те, яким методом влада умиротворювала населення і відновлювала спокій. Скрізь було одне й те ж: «Было применено оружие, и только после этого был восстановлен порядок»; «Порядок был остановлен только после применения оружия»; «Вооруженную толпу удалось рассеять только решительными действиями отряда с применением оружия».

В Україні з 20 лютого до 20 квітня 1930 р. заколотами були охоплені 1895 сіл (у 398 районах 41 округу)³⁶⁷.

«Проклята радянська влада». З різних джерел постає факт радикального відчуження селянства від влади: від критики дій влади воно переходить до засудження «радянської влади» як антинародної і злочинної.

В Старокостянтинівському районі Шепетівського округу, за повідомленням ДПУ, масовий виступ селян проходив під гаслом: «Нам такої радянської влади не треба. Це не влада, а бандити. Вона нас пограбувала і забрала все»³⁶⁸.

Досить поширеною серед селян була думка, що плани хлібозаготівель є контрреволюційними: «Не Радвлада, не комуністична партія, не пролетаріат керує масами, а інтервенція, буржуазія керує нами». Найбільш «освічені в політиці» селяни навіть стверджували, що доведені до районів плани хлібозаготівель суперечать директивам ЦК і III Всеукраїнської партконференції³⁶⁹.

Значного поширення набули всілякі листівки і відозви. Листівки ворожого змісту («листівки погромного характеру») згадані у інформаційному зведенні ДПУ УСРР від 9 березня 1930 р.³⁷⁰ За період з 20 листопада 1929 р. до 1 січня 1930 р. на території України мережею ДПУ було виявлено 29 листівок. Їхній зміст відомство систематизувало по-своєму: «повстанських» — 13, «проти кампаній» — 13, «антисемітських» — 3³⁷¹.

Нам тут не йдеться про аналіз ідейного і програмного змісту листівок. Тим більше, складені вони сумбурно і прямолінійно. Нам головне передати їхню експресію. Це або щира ненависть до влади та її виконавців, або віра у швидку помсту. Важливо відзначити, що в багатьох листівках звучала тема очікуваної війни і озброєння народу, який поверне зброю проти комуністичного режиму.

У Великополовецькому районі Білоцерківського округу біля однієї з сільрад була вивішена листівка, в якій названі конкретні особи, яким пророкується помста:

...Скоро прийде той час,
Коли ми усім підлизникам згадаємо,
По п'ять штук на кіл посаджаємо...
І тільки лопне радвлада,

³⁶⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 703.

³⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3195. — Арк. 2.

³⁶⁹ Ченцов В.В., Романець П.Р. Парадокси тоталітарної системи: сучасний погляд на «Оріхівську справу» 1932 року // Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 212.

³⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3195. — Арк. 4.

³⁷¹ Там само. — Спр. 3198. — Арк. 1.

Згинуть усі комуністи, як роса на сонці
У своїй сторонці...

У бюлетені ДПУ УСРР від 24 січня 1930 р. наведений текст листівки, виявленої в селищі Кам'янському Дніпропетровського округу, значного обсягу. Це не усна мова селянина, яка вгадується у більшості листівок того часу, тут відчувається рука «грамотної людини», вплив «просвіченої» антирадянщини 20-х років. Як і увесь бюлетень, зміст цієї листівки поданий російською мовою, але в кінці зроблена примітка, що це переклад з української. Тому зробимо спробу реконструювати мову оригіналу, подаючи лише вибрані місця, які найближче передають обстановку ненависті і силу відчуження громадян від влади: «Старості Григорію Івановичу Петровському вітання від селян Дніпропетровщини... До яких пір терпіти? До яких пір нести соціалістичне ярмо? Всьому є кінець. Прийде той час, коли порветься соціалістичне ярмо, коли проснеться сірий мужик, горем убитий... візьме міцно в свої руки зброю і піде захищати інтереси свої селянські. Владу взяв у свої руки жид і править нею на користь своєї нації. Партія кого хоче, того й пришле з міста. Секретар парт-осередка жид або кацап, секретар ЛКСМУ жид або кацап, всі хлібозаготівельники — жиди або кацапи, навіть голови рад по більшості чужі. Всі чужі і не свої для трудового українського селянства... Але не за горами селянська революція.. Буде чути стогін, важкий стогін тих, хто гнобить селянство... Хай живе нова селянська революція, визволителька сільської маси від насильств партії...».

В с. Жердаківці Шаргородського району Могилів-Подільського округу на деревах була розклеєна листівка, автором якої виявився місцевий «колишній комсомолець». Її зміст — короткий і нехитрий: «Дорогі громадяни. Ми не можемо далі терпіти. Радянська країна — друга панщина. Це все буржуазія сидить тут у нас в радах і останню шкуру здирає з народу, терпіти не будемо, ми не раби — працювати на панів. Всі трудящі, готуйтеся до пролетарської революції».

Окрему групу листівок становили оголошення з конкретними погрозами: «Наказуємо негайно вернути все зібране майно. Якщо цього не виконаєте, то будете висіти на стовпах»; «Люди, виписуйтеся з колектива, бо вам буде погибель».

У фонді інформаційного відділу ЦК КП(б)У серед паперів 1931-го року загубилася засвідчена копія листівки без належної атрибуції, але виразного змісту. Вона, на наш погляд, цілком автентично передає настрої, які панували на селі: «Колгоспники бідняки, середняки. Погляньте на себе та на своїх дітей, за що вони мучаться, і за що ми мучимся, невже ми заробили цього од цієї влади, що вона так знущається над нами... Совецька Власть не є тільки під назвою Совецька, але вона не Совецька, а власть, яка спішить жить за кошти трудящих, колгоспників, котрі працюють рік у рік на користь кабінетчиків, котрі завоюють авторитет самі для себе, а не для других колгоспників... В цій Владі щось негарзд, вона загубила той шлях, по якому шла дійсна радвлада в роках 1924–1925 рік, де селяне бачили дійсно покращання життя, але ми бачимо, що радвлада є зрадник трудового колгоспівського населення. Товариші колгосп-

ники. Ми повинні сказати, так будь же ти проклята така власть, яка веде нас до тяжкого голодного життя...»³⁷².

Хвиля розпачу і стогону із сіл докотилася до армії. Н. Тархова проаналізувала вплив селянських настроїв на армію у 1928–1933 рр. і встановила, що «крестьянские настроения» в казармах, тобто протест проти політики партії на селі, почали фіксуватися політвідділами і спецслужбами починаючи з осені 1927 р. і особливо з початку 1928 р. «Село було шоковане діями влади», — підсумовує дослідниця реакцію селян на «чрезвычайщину»³⁷³.

Упродовж 1928 р. тривожні настрої в армії не спадали: село продовжувало розглядати армію як об'єкт апеляції і засіб впливу на владу³⁷⁴. Наприкінці року «тиск села на армію» слабшає, в травні 1929 р. «селянські настрої» відновлюється з новою силою. Причому, по Українському військовому округу було зафіксовано найбільше порівняно з іншими округами протестних проявів: в січні 1929 р. — 1142, у березні — 1444, у травні — 1542, у липні — 1974. Наприкінці 1929 р. гострота напруження знову зменшилася³⁷⁵.

Розгорнута восени 1929 — на початку 1930 р. примусова колективізація викликала справжній вибух негативних настроїв і просто ворожості щодо компартійної влади. І це не було новиною для командування. За підсумками вивчення «реагування казарми на поворот в політиці партії» 26 лютого 1930 р. в Політуправлінні РСЧА було проведено нараду під головуванням Я. Гамарника. Один з учасників наради (Ільїн), який провів інспекцію 7-ї територіальної дивізії (Чернігівський, Роменський, Ніжинський і Конотопський округи), доповів, що хазайновита частина села активно виступає проти теперішньої політики партії, виступаючи під такими гаслами: «Колективізація — це повернення до панщини»; «Держава знову хоче насадити поміщиків, селян зробити кріпосними»; «Куркулі такі ж селяни, як і всі»; «Куркулів зараз немає, куркуля давно розкуркулили, на селі є тільки більш міцні селяни-трудівники»; «Допоможіть, покінчать з нами, а тоді і за середняка візьмуться», — і ці гасла повторюють червоноармійці в казармах. Доповідач поділився на нараді своїми нехитрими підрахунками на основі 1500 записок, які він отримав в ході бесід з червоноармійцями. Аналіз змісту записок дозволив говорити про суттєву різницю у настроях кадрової частини армії і «вневойсковиков». Серед перших «75% запитань більш-менш ділових і здорових, і тільки 25% можна віднести до коливань». Серед «вневойсковой молодежи, то есть тех, кто не прошел школу политического воспитания через армию», панували зовсім інші настрої. Питання типу «Що буде з тим, хто категорично не піде в колектив?» — склали 26% до загального числа заданих запитань. Запитання, які вказували на «жалость к кулаку», було 24%. І тільки 14% запитань мали довідковий характер³⁷⁶.

³⁷² Там само. — Спр. 2815. — Арк. 46.

³⁷³ Тархова Н.С. Красная армия и сталинская коллективизация. 1928–1933 гг. — М., 2010. — С. 95–100, 104.

³⁷⁴ Там само. — С. 110.

³⁷⁵ Там само. — С. 120.

³⁷⁶ Там само. — С. 123.

Доповідна записка заступника голови ДПУ УСРР Карлсона і начальника особистьського відділу Українського військового округу Семенова від 15 лютого 1930 р.³⁷⁷ подає статистику антиурядових виступів: за 5 днів лютого у 8 дивізіях сталося по декілька десятків протестних виступів червоноармійців. Це переважно приватні розмови у вузькому колі. Але траплялися і енергійні випадки на публічних заходах, хоч значно рідше: на політзаняттях, зборах. В окремих випадках червоноармійців, що гаряче висловлювалися проти репресивної політики влади, кваліфікуються як «группировки». Критерії їх виокремлення не пояснюються, але можна здогадатися, що такими вважали групи червоноармійців, які значно тісніше і постійніше між собою спілкувалися, обговорюючи враження від отриманих з дому вістей: «Деятельность группировки в первую очередь сводится к индивидуальной обработке наиболее отсталых и малоразвитых красноармейцев, соблюдая при этом большую осторожность». Їхня кількість визначалася у 6–10 чол.

Переходячи до розгляду офіційних (хоч і «цілком секретних») свідчень про масове хвилювання в армії, слід все ж відзначити, що такі випадки стали для керівництва лише сигналом до більшої пильності, але не до переляку чи сумнівів. Підсумковим висновком аналізованої доповідної записки є впевненість у повному контролі: «...Особых изменений в политико-моральном состоянии войск округа не отмечается, и таковое продолжает оставаться удовлетворительным».

Як показує записка, червоноармійців переповнювала лють на владу після повернення з відпустки до рідного села або в результаті отримання листа з батьківщини з описом того, що почало там творитися.

Для висловлювань і оцінок червоноармійців стали характерними злість і категоричність в оцінці колективізації: «Колективізація — це поміщицька реформа...»; «Радвлада проводить політику грабунку селян, яких переслідують, висилають і поводяться з ними так, як не робиться навіть у капіталістичних країнах»; «Я тут служу в Червоній армії, а там дома гонять в колгосп і грабують селян»; «В колектив заганяють насильно, а кричать, що добровільно...»; «Бригади робітників, які зараз посилаються на села, посилаються для того, щоб заганяти селян в колективи»; «Роблять колективи для того, щоб хтось користувався моїм добром. Я в такий колектив нізащо не піду»; «...Я умру, а в комуну не піду»; «Селянин день і ніч працював, підняв своє господарство, а зараз користуватися ним не дають, все відбирають. Одними колективами не проживете. В колективи йдуть люди, які не бажають працювати». Ситуація оцінюється як критична, загрозлива для влади: «На селі зараз дуже погано живеться, селянство повстає проти колективізації. Важко сказати, на чиєму боці буде перемога».

Досить часто звучали висловлювання на захист «куркулів»: «Ця політика неправильна. Куркулеві теж треба жити»; «Куди ж куркулеві діватися, адже він теж людина, а його виганяють»; «Куркулів треба перевиховати, у нас старих куркулів немає, у нас тільки радянські куркулі, які особливої шкоди принести

³⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3194. — Арк. 1–11.

нездатні»; «Куркулі допомагали нам будувати соціалізм, а тепер ми починаємо їх душити. Хіба це правильно?»; «Даремно ліквідують куркуля, куркулеві треба дати розвиватися, він поглинає велику кількість безробітних»; «Мені шкода куркулів, що їх будуть виселяти, а особливо шкода куркульську молодь, хіба ми не зможемо її перевиховати. Я з цим ніколи не погоджусь»; «Нам тільки замилюють очі, бо поруч з куркулем грабують і середняка. Без куркуля і середняка всі з голоду подохнемо, а на колгоспи можна надіятись, як на весняний сніг».

Окреме зауваження необхідно зробити щодо рівня і міри щирості виступів на публічних заходах. Запевняючи вище політичне керівництво УСРР і СРСР в стабільності армії, чекісти обходили тему щирості і нещирості. Зокрема, вони не вдавалися у описування атмосфери, яка панувала на політзаняттях і зборах червоноармійців. Тільки в одному місці вони обмовилися. Як можна зрозуміти, на зборах червоноармійського активу 22-го авіапарку Харківського гарнізону питання про колективізацію і ліквідацію куркульства обговорювалось мляво: «...Высказалось всего лишь несколько человек, и то из числа партийцев и рабочей прослойки из младшего начсостава. Основная красноармейская масса не приняла участия в обсуждении этого вопроса». Виникає питання: чому? Звісно, не через байдужість до драми села, а через обережність, через неможливість щиро і відверто і без наслідків для себе висловитись. А що червоноармійцям було що сказати, видно із зауваження самих же інформаторів: «Однако, после собрания некоторые кр-цы вели между собой разговоры о том, что...», — і далі подається довгий перелік «контрреволюційних» висловлювань.

Гучно зазвучав мотив помсти: «Якби мене відпустили додому, я б передушив сельветчиків за їх політику на селі»; «Селян пограбували, селяни залишились голі і босі. Загляньте в село, і ви побачите там безпритульних селян, а жидів не чіпають, бо ця влада жидівська, а не селянська. Прийде час, ми з жидів зробимо капусту, ми їм дамо хліба».

Вперто ходила тема очікуваного повстання: «Куркулі очікують на збройне повстання»; «Весною всі селяни підуть на комуну війною. Вони нас доведуть до того, що їм не буде життя через колективізацію. Нам, селянам, допоможуть капіталістичні держави». «Отдельные лица из этой прослойки высказывают мысль о дезертирстве за границу»: «Дивлюсь на Румунський кордон, там повинно бути краще»; «Будемо все розпродувати і втікати за кордон. Навіщо служити в Червоній армії, коли дома все грабують».

До вжитих командуванням заходів відносилися як «виховна робота», так і репресії: «намечен к изъятию из армии»; «подлежит изъятию из армии»; «этот красноармеец взят на учет и разрабатывается»; «этот красноармеец взят на учет и проверяется его действительное социальное положение»; «состоит на учете и разрабатывается»; «эта группировка разрабатывается и одновременно проверяются сведения о социальном положении ее участников»; «эти группировки продолжают разрабатываться». І нарешті: «Учитывая возможности диверсионной работы в армии в связи с возрастающей активностью контрреволюционного элемента, нами за последние дни были приняты меры по фильтрации личного состава артиллерийских складов, складов военно-технического имущества и кар.

частей. В результате этой работы, по нашим данным, намечено к увольнению из армии 26 человек и к переводу из складов и кар. частей в другие части — 6 человек».

Одночасно автори доповідної записки від 15 лютого 1930 р. наполягали, що основна маса червоноармійців підтримує «мероприяття» влади. Але! Якщо усі зафіксовані антиурядові висловлювання були проявом власної ініціативи червоноармійців в обстановці повної довіреності, то проурядові заяви — це виключно виступи на політзаняттях і зборах, організованих командуванням в плані ідеологічної обробки бійців. Причому, частина таких виступів звучить казенно: «На одном красноармейском собрании по вопросу о коллективизации многие красноармейцы выступали с такими заявлениями: «Ни одного красноармейца и вообще военнослужащего не должно оставаться в стороне от разгара классовой борьбы; на все 100% мы должны вступить в коллективы. Пусть это будет ударом для контрреволюции, в знак солидарности рабочего класса с крестьянством»; «Надо кулака уничтожить, иначе мы не сможем построить социализма»». Хоч в деяких інших висловлюваннях такого роду виразно відчувається щирість і відсутність режисури: «Скоріш би куркулів вислали на Соловки, нехай вони там поагітують»; «Якщо накажуть, хоч зараз підемо арештовувати куркулів»; «Куркулів жаліти нічого, вони наші вороги»; «Куркуль з мене і з мого батька кров пив. Радянська влада підняла нас, бідняків, на ноги, куркуль це ворог, його треба знищити».

Окремої розмови заслуговує «приток в армию отрицательных писем» — листи з батьківщини до червоноармійців. Завдяки тому, що в армії тоді здійснювалася суцільна перлюстрація переписки, ми маємо інформацію як про інтенсивність спілкування селян зі своїми родичами на армійській службі, так і їх зміст. Отже, за п'ять днів лютого 1930 р. в частини тільки трьох дивізій Українського військового округу надійшов 231 лист, з них 92 було «конфісковано» (слід гадати, що вони зовсім не дійшли до адресата). А ще були телеграми: «Одновременно с этим продолжают поступать телеграммы с просьбами о защите».

В якості типового наводиться такий уривок з листа: «Люди плачуть, не хочуть записуватись в колектив, а вони їх записують. Схід за сходом збирають. Що робиться на селі — це просто панщина справжня». Але сподівання на заступництво сина, чоловіка, брата червоноармійця висловлювалося не лише листовно, а й безпосередньо, в ході особистих відвідин селянами армійських казарм.

Отримання червоноармійцями інформації про те, що робилося на селі, відбувалося і через випадкові контакти з чужими людьми; особісти таке спілкування кваліфікували як «влияние антисоветского элемента извне». Коли один червоноармієць почув від селян, з якими розговорився на базарі, гірку розповідь про репресії, то він відреагував рішуче: «Не піддавайтесь, якщо треба буде, я перший виступлю за вас». Прикметна розмова відбулася між червоноармійцями 75-ї стрілецької дивізії і демобілізованим червоноармійцем, яка висвітлила таку цікаву деталь, що перебувати в казармі на повному утриманні і сприймати колективізацію і розкуркулення на відстані — це одне, а варитися

безпосередньо у тому пеклі — це зовсім інше; відповідно швидко міняється і настрої.

Особливо важливо відзначити, що сумніви у правильності біжучої «політики партії», а то й протест, захопили і «начсостав» — і комбатів, політруків, старшин, діловодів тощо. Своє ставлення до подій на селі вони висловлювали, зрозуміло, в більш зрілих висловах, в яких переважають раціональні судження, а не емоції. Однак категоричність — не менша, ніж у висловлювання рядових червоноармійців: «По рассказам матери можно сделать вывод, что ликвидируется не кулак, а середняк, снимают даже верхнюю одежду. Я с методом, который проводится партией по ликвидации, не согласен»; «Октябрьскую революцию мы делали вместе с кулаком, также вместе с кулаком мы боролись против Колчака и Деникина. Враждебность кулака партия преувеличивает»; «Соввласть ни с кем не считается и не разбирается, проводит аресты направо и налево, даже без предъявления обвинения. Это безобразие. У меня был один знакомый священник, которого арестовали и отправили в ДОПР. То же самое делается и на селе — приходят, арестовывают и куда-то отправляют»; «Весной изъятые кулаки будут основательно группироваться в банды. Если будут изымать из РККА сынов кулаков, то последние будут первыми организаторами банд. Власти не нужно сейчас применять репрессивных мер по отношению кулака»; «Партия пошла по линии Троцкого. Интересно, что теперь Троцкий предпримет, когда прочтет о новой политике в отношении кулака»; «Мы стали на ваш путь, товарищ Троцкий, вернитесь к нам и заворачивайте ликвидацией кулака»; «Сейчас творится такое, что не можешь спокойно спать, кругом аресты, того и гляди, что придут за тобой. От этой власти можно задохнуться».

Наступна доповідна записка заступника голови ДПУ УСРР і начальника особвідділу Українського військового округу від 4 квітня 1930 р. охоплювала період з 1 до 25 березня і мала назву «Про основні негативні моменти в реагуванні військовослужбовців УВО на колективізацію сільського господарства і ліквідацію куркульства»³⁷⁸.

Автори доповіді наполегливо і послідовно проводять думку про те, що розподіл по лінії лояльності і протесту йде відповідно до соціальної градації вихідців із села. Але залишається враження, що такий «методологічний» підхід є надуманим і не відповідає дійсності. Ще один висновок авторів — «рост недовольства»; але темпи посилення протестних настроїв не уточнюються. Таке питання не хвилює авторів записки, адже вони як і раніше впевнені, що ситуація в армії не виходить з-під контролю, і хоч «армия весьма чутко реагирует на все доходящие до нее сведения об отрицательных настроениях села вокруг коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества», все ж більшість «активно поддерживают политику партии на селе». Наводячи ознаки і прикмети відданості армії, автори наводять, зокрема, такий вагомий аргумент, як «решительность и твердость действий красноармейцев по ликвидации волынок на селе». Справді, як відомо з великої кількості інших джерел, армія в решті решт

³⁷⁸ Там само. — Арк. 26–35.

не виступила на захист народу, а каральні і конвойні армійські частини відіграли вирішальну роль у швидкому придушенні заворушень на селі.

Головним джерелом доповідна записка від 4 квітня 1930 р. називає листи з села. На цей раз огляд «сельских писем» робиться на значно більш масовій основі: за березень в УВО був проглянутий 5501 лист (із застереженням, що це лише «незначна частина» листів, які зараз ідуть в армію з села), причому «позитивними» армійська цензура змогла назвати тільки 1005 листів, а решту 4496 змушені були визнати «негативними». (При такій статистиці залишається незрозумілим, на якій підставі Карлсон і Семенов запевняли, що «основные массы военнослужащих, пролетарско-бедняцкое ядро и большинство середняков активно поддерживают политику партии на селе»). Епістолярний матеріал навіть був дбайливо розбитий на рубрики, в результаті чого з'явилася така таблиця:

Темы писем	Положительные	Отрицательные
О коллективизации	552	1925
О раскулачивании	308	910
О налогах	8	645
Об экономическом положении села	2	250
О посевной кампании	37	106
О контракции	11	76
О местной власти	19	85
О Соввласти и партии	16	29
О кооперации	7	29
Провокационные слухи	–	72
О крестьянских восстаниях	–	44
О бандитизме	–	28

Незалежно від намірів і мети авторів таблиці вона дає нам підстави зробити свої зауваження. Так, звертає на себе увагу той факт, що селяни у своїх листах відносно рідко вдавалися о оцінки дій влади — як «місцевої влади», так і «Радвлади і партії» в цілому. Отже, людям більше боліло зло, яке чинилося «своїми», окремими конкретними негідниками, аніж абстрактні питання «шляхів і методів» «побудови соціалізму» тощо. Також варто звернути увагу на те, що в питаннях «колективізації» і «розкуркулення» селяни були далеко не одностайними: очевидно, досить вагомою була частка прихильників ідеї остаточного знищення проявів феномену заможності на селі. Але коли держава на свій розсуд бралася перетворювати село на суцільне гетто злидарів (рубрика «Про податки»), тут село ставало одностайним, реагувало «негативно». Нарешті, цілком зрозуміло, що в готовності селян приєднатися до можливого повстання чи в реальних фактах виступів проти влади нічого «позитивного» для представників цієї влади в армії не було.

Щодо реальних масштабів поширення незадоволення в армії автори доповідної записки висловлюються невизначено: «Несмотря на изъятие из армии ряда лиц из числа антисоветского актива, количество антисоветских проявлений все еще достигает заметных размеров... часть его из боязни репрессий и политической изоляции ушла глубоко в подполье».

Відзначається значне поширення листівок і анонімних листів. Для прикладу наводяться два тексти. Перший з них, можна здогадатися, був складений українською мовою: «Просим изолировать полк от погрузки наших батьків и маток от плачу, который раздирает душу молодых солдат. Дайте спокойно приблизиться ко дню расправы с вами — палачами». Інший же, скоріше всього, був написаний російською: «Товарищи, дайте нам войну, мы с первого же раза повернем оружие против советской банды, нас в полку 29 человек и мы имеем переговоры с другими, так что есть половина красноармейцев против советской банды. В 30 году начнем. Прочти и укажи другому».

У березні, як і у лютому, органи безпеки були особливо заклопотані «группировками»: «В феврале месяце наши Органы ликвидировали 19 таких группировок путем ареста и изъятия из армии их главарей, в отчетном периоде вновь организовалось 10 группировок». Прикметно, що на чолі двох таких груп стояли армійські командири, і вони орієнтувалися на вибух селянського повстання.

Передаючи факти «отрицательного реагирования на политику партии и Советской Власти» у військових частинах, автори записки від 4 квітня 1930 р. на перше місце вже ставлять не засудження червоноармійцями репресивних заходів на селі (це вже, очевидно, стало загальновідомим і мало не побутовою деталлю), а на готовності червоноармійців узяти участь у збройній боротьбі з владою. Ретельно і старанно були занотовані гасла солідарності армії з селянством: «Куркулі даремно боятся армії, тому що армія не піде на умиротворення селян. Якби червоноармійці були дружнішими, то можна було б не допустити сваволі над селянством»; «Якби мені підвернувся випадок, я повернув би кулемет проти проклятої радянської влади. Радянська влада знедолила селян. Це влада не наша»; «Ми всі хоч зараз готові кинути зброю. Я як узнав, що вдома забирають останнє, так сказав: за що я служу і кому, за що мою сім'ю розоряють».

Серед червоноармійців вперто трималося чекання війни: «Коли почнеться війна, то я скоріше піду виручати із в'язниці свого батька і брата»; «Нехай тепер самі командують. Але коли почнеться війна, то ми, селяни, будемо командувати. Це не стара армія, щоб насильно гнали на фронт. Тепер у нас хлопці дружні, вони повернуться і будуть стріляти в тих, хто їх гонить. Прийде час, і ми поживемо, а доти будемо терпіти». Звичайно ж, такого роду настрої ДПУ приписувало «зажиточно-кулацкой прослойке» в лавах армії. «Середнякам» же приписували лише оціночні судження, а саме несприйняття ідеї колективізації як такої або незгода з конкретними методами її проведення на місцях: «Коллективи — це нова панщина, нове кріпосне право. Держава прагне остаточно закабалити селянство. Середняку доведеться працювати в колективі за всіх і в результаті нічого не мати». Знову ж таки, автори записки не виказують бажання з'ясувати дійсні розміри поширення протестних настроїв; вони, як завжди,

обмежуються констатацією наявності таких: «некоторая часть середняков». Час від часу повторюється загальний висновок про те, що ті червоноармійці, які засуджують дії влади, становлять «сравнительно незначительную долю». Але тут же досвідчені інквізитори елегантно натякають своїм «хазяям», що не все так просто. Вони відзначають «наличие колебаний середняцкой прослойки», труднощі, з якими стикаються політпрацівники («придается больше веры сельским письмам, чем разъяснениям политработников»), і поширення такого феномена, як подвійність поведінки бійців («не высказывая прямо отрицательного отношения к коллективизации, выражает мнение, что она несвоевременна, что большинство крестьянства настроено против нее»). Наводяться і конкретні приклади: «Я вам писав, щоб ви записались в колектив, а тепер попереджаю, що писатися не треба. Я листа писав під диктовку політрука. Нас змушують писати такі заяви, інакше вважають контрреволюціонерами». До того ж, справа не обмежується одними висловлюваннями. При всьому тиску на червоноармійців, при всіх «чистках» певна їх частина протестувала своїми відкритими діями: «Не ограничиваясь такими высказываниями, отдельные лица категорически отказываются записываться в коллективы, голосуют против резолюций о коллективизации, выходят из комсомола».

«Бідняки, батраки і робітники» (зрозуміло ж, «окремі»), як і належить, грішили не більше ніж «недопониманием мероприятий партии и власти», і їх негативне ставлення до колективізації ґрунтувалося не більше ніж на «неверии в ее успех». Хоч непохитний оптимізм висновків все ж порушують конкретні приклади, присутні поруч: «Это ерунда, газеты врут, на собраниях голосуют не рабочие, а актив», — відрубав червоноармієць-робітник у відповідь на агітаційне твердження, що робітники одностайно схвалюють політику партії.

Протягом першої половини 1930 року відбувалася невпинна ескалація напруженості між владою і селянством, і це визначило наростання напруження в армії. Якщо у лютому військовослужбовці отримували новини про події на селі в цілому, то в березні вже частими стали звістки про репресії щодо їхніх сімей безпосередньо. За даними спецслужб, за другу половину березня військовослужбовці отримали 108 повідомлень про «розкуркулення» їхніх сімей, причому 10% випадків — то були репресії щодо сімей командного складу УВО. Зрозуміло, ця обставина вливалася сильніше, ніж загальні новини, на «увеличение отрицательных проявлений»: за 10 днів по 11 гарнізонах було зафіксовано 141 факт виступів «начальствующего состава» проти офіційної політики. Причому, протест починав набувати крайніх форм: «Лица, получающие такие сообщения, проникаются упадочническими настроениями. Некоторые из них заявляют о разрыве связи с родственниками. С другой стороны, отмечают разговоры о необходимости эмиграции из союза, о самоубийстве и т. п. ... Отдельные лица склонны к весьма мрачной оценке ближайших перспектив, ожидают крестьянских восстаний, широкого развития бандитизма и интервенции, причем будущее рисуется им в мрачных красках». Фіксується перший факт самогубства: командир взводу 151-го полку, не змігши поновити у політичних правах свою матір і сестру, покінчив з собою.

Восени 1930 р. зведення політвідділів армії фіксували значене зростання «куркульської агітації», і в зв'язку з цим посилення «куркульських настроїв» в частинах, особливо на зборах територіальних дивізій. Причому, посилення незадоволення політикою влади знову відродило розмови про наближення війни: «Якби була війна, всі червоноармійці повернуть штики в зворотній бік»; «Радвлада буде існувати тільки до першої війни...»³⁷⁹.

Серед справ організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У у ЦДАГО України серед паперів 1932-го року відклалася машинописна копія листа, адресованого «лично т. Косиору»³⁸⁰. Написав його червоноармієць конвойної роти під враженням подорожі з Середньої Волги через Вороніжчину і Харківщину аж до Мелітопольщини. Скрізь він бачив страждання, прокльони і жагу помсти: «Кругом встретил небывалый голод — люди пухнут, мрут, несут проклятие партии, люди в панике, отчаянии, только об одном мечтают, хотя бы скорей война для свержения своего правительства... в случае войны пахнет общая резня... Всюду и везде раздается эхо о голоде и насилии, о произволе партии, проклятия, и желают мстить и только мстить».

Як це не парадоксально, але полемічний інструмент цьому червоноармійцю-обвинувачувачу надала сама правляча партія: він, схоже, міцно засвоїв на політзаняттях основні положення комуністичної доктрини, і зараз кидає звинувачення з позицій «ленінських заповітів»: «До чего же вы довели Украину? Да это полная контрреволюция со стороны партии. Такого голода, такого произвола и насилия над колхозниками не было еще в истории и не может быть. Всюду и везде приветствуют Махно, а партии шлют проклятие и гибель... советской власти нет — а прямо отживает страна последние дни... Нет того уголка, где бы украинский народ не страдал, где бы он не нес проклятый и мщения партии».

Окремо — про червоноармійців: «Когда я заехал в воинскую часть, то я не думал о том, насколько красноармеец знаком с таким положением, с таким произволом и насилием, и прямо в беседе заявили: «Та присяга, которую мы принимали — защищать не щадя себя — но вся эта присяга пошла насмарку, раз уничтожают физически наших отцов, матерей и наших братьев и сестер. Теперь нам защищать некого. Уж этого не может быть. Такие явления история не знает даже в феодальное время. Где это было, чтобы отбирали последнюю корову, оставляли детей и стариков на произвол судьбы, и где это было, чтобы отбирали последний хлеб». И вот красноармейцы заявили: поскольку так сделано, карают поголовно и пожирают все это ответственные работники и ГПУ, то пусть они в случае войны борются и с внешним врагом, и со всеми голодными и обездоленными внутри страны, и говорят — пусть нас котлетами не угощают, купить нас трудно. Раз ленинский союз нарушен, раз эта банда надеется на самих себя, посмотрим — война покажет».

Необхідно звернути увагу на свідчення очевидця про повсюдне і масове чекання війни. В історичній літературі тема народних страждань від державного

³⁷⁹ *Тархова Н.С.* Красная армия и сталинская коллективизация. 1928–1933 гг. — М., 2010. — С. 124–126.

³⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5406. — Арк. 25–27.

терору і Голодомору стала загальнопоширеною, класичною. Одночасно тема ненависті до влади аж до зловісного чекання воєнного краху свого уряду була і залишається маргінальною і, на наш погляд, невинувато знехтуваною. Серед небагатьох авторів, які виразно виділяють таке явище, як розколотість «радянського» суспільства і вперте чекання війни як кари своїм правителям, є Шейла Фіцпатрик³⁸¹. Вона впевнено виділяє масове чекання війни як константу сільської громадської думки постколективізаційного періоду. Аналіз селянських листів, занотованих спецорганами чуток, уривків із мемуарних записок сучасників американська дослідниця супроводжує своїми зауваженнями: «Висновок полягав у тому, що режим знаходиться у кризі, і близький до падіння, а війна неминуча... В чутках панувала думка, що Сталін, як організатор колективізації, — закоронений ворог селянства, і селяни бажали його смерті, повалення його режиму і провалу колективізації навіть ціною війни і іноземної окупації... Значне число, якщо не більшість селян зовсім не вважали, що війна — це так вже погано, якщо вона призведе до повалення існуючого режиму». Також парадигма чекання війни як складової «морально-політичного стану суспільства» задіяна в щойно опублікованому регіональному проекті «Запорізький рахунок Великій війні». У розділі «Передвоєнні настрої запоріжців» тут обстоюється такий підсумок: «Знищення, перенесені запорізьким селянством наприкінці 1920-х — і 1930-ті рр., сформували у нього гостру ненависть до колгоспного ладу та до активістів. Протягом усіх довоєнних років вперто розповсюджувалися чулки, що незабаром почнеться війна та колгоспи скажуть»³⁸².

Фольклор проти штиків. З часів Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша звернення до усної народної творчості для з'ясування масових настроїв є традиційною практикою в українській історіографії.

При нашій переконаності у факті значного поширення антиурядових фольклорних творів у 1930-ті роки, ми маємо обмаль конкретного матеріалу. Останнім роком діяльності Етнографічної комісії ВУАН був рік 1930-й, тож після цього року надходження від добровільних кореспондентів-дописувачів припиняються. То ж з фондів архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології можемо навести лише декілька зразків³⁸³:

Дописувачі із с. Іванківців Глинського району Кременчуцького округу у червні 1930 р. надіслали слова пісеньки, яку вони почули від сліпого старця на базарі:

Пита зима у мороза,
 Чи є чоботи у СОЗа.
 — Нема чобіт, самі лапті,
 Розлетиться СОЗ на клапті.

³⁸¹ *Фіцпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М., 2008. — С. 321–331, 351.

³⁸² Запорізький рахунок у Великій війні, 1939–1945. — Запоріжжя, 2013. — С. 45.

³⁸³ Архів ІМФЕ. — Ф. 1–7. — Спр. 866. — Арк. 22, 23, 30, 91, 92.

Коли міліціонер заарештував мандрівного музиканта і повів його у міліцію, той далі приспівував:

— Ой дивися, люди добрі,
Який тепер світ настав:
Міліцай сліпому старцю
Поводатарем став!

Кореспондент із с. Титькова Полонського району Кам'янець-Подільського округу Ф. Кухар надіслав «нові частівки, що виникли під час колективізації»:

Куди йдеш, куди йдеш,
Куди шкандибаш?
Іду в СОЗ на поправку,
Хіба ти не знаєш?

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти плачуть на дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо Совецька власть забрала.

Вийду я на город,
Подивлюсь на грядку.
Ой, пішов я в СОЗ,
Там нема порядку.

Дописувач додав такий коментар: «В зв'язку з суцільною колективізацією та після тих волинок, що мали місце в нашій місцевості, виникли різні частівки та приказки. Ці частушки та приказки поділяються на колективні (ті що за колектив) та антиколективні, але так як більшість людности поза колективом, то звичайно більше частівок тих, що проти колективізації. Але як одні, так і другі виникли з народніх уст цього року. Можливо, що цих частівок вдасться записати побільше».

Із с Журавки Ямпільського райрну на Глухівщині від Ю. Нестеренка надійшов запис «частівок на п'ятирічку», які навесні 1930 р. співали на вулиці хлопці і дівчата:

Ой, встань, Ленин,
Ой, встань, детка!
Замучила
Пятилетка!

Пузо голе,
Лапти в клетку,
Выполняем
Пятилетку.

Д. Гнедич із с Козельщини Бригадирівського району Кременчуцького округу записав пісню-переробку — сатиру на хлібозаготівлі:

Хлібороби дураки,
А ми комуністи,

Ваше діло хліб робити,
Наше діло їсти.

Гоп, мої гречаники,
Гоп, мої білі,
Аби ваші злишки хліба
В руки нам поспіли.

У кого ізлишки є,
Той обутий буде,
А в кого злишку нема,
Того власть забуде.

Гоп, мої гречаники,
Гоп, мої гарячі!
Три дня голодний ходю,
Того власть не баче!

Хто гречаники продав,
А властні люди визнають,
Того січас на доску —
Й голоса лишують.

Після 1930 р. системне і академічне збирання народної творчості стало неможливим через погром української етнографії. Народна творчість доби колективізації записувалася спорадично за випадкових обставин, часто апаратом спецслужб, як правило, без належної атрибуції. В такому хаотичному порядку зберігається ціла підбірка віршованої антирадянщини у фонді організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У у справі під назвою «Листівки, листи, вірші антирадянського характеру» (1941 р.) ЦДАГО України³⁸⁴.

Саме в таких справах партійних і адміністративних органів дослідники і знаходять більшість зразків для своїх досліджень сільського фольклору доби сталінської колективізації³⁸⁵.

Публікації фольклору 30-х років без належного науково-довідкового апарату знижують їхню пізнавальну цінність, проте окремі твори є настільки показовими, що й без спеціальних коментарів та довідок промовисто говорять самі за себе. Так, у виданні «Украинская трагедия 1932–1933 гг. События, документы, комментарии» у розділі «З народного фольклору 1932–1933 рр.» подано кілька творів (пісень і частівок)³⁸⁶.

³⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7534.

³⁸⁵ Гаркуша Л.А., Романець П.Р. «Антирадянські» селянські пісні як джерело з історії колективізації // Питання історії України. — Дніпропетровськ: ун-т, 1993. — С. 141–146.

³⁸⁶ Украинская трагедия 1932–1933 гг. События, документы, комментарии. — Севастополь. 2007. — С. 123–126.

Один з них — іронічного змісту:

Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня впала, хата боком
І коняка з одним оком,
І корова без хвоста,
І комора геть пуста,
Ні овечки, ні свині, —
Тільки Сталін на стіні.

Інший твір — значно зліший:

Стоїть Сталін на трибуні,
В носі колупається:
— Розстріляю Україну,
Що не підкоряється.

Сидить Сталін на жердині,
Споглядає тишком.
Усе витяг з України,
Ще й вимотав кишки.

Їде Сталін на тарані
З Україною в кармані,
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Тріщини у владі. Масові свідчення щодо поведінки провінційних, місцевих функціонерів в ході хлібозаготівель 1929–1932 років не залишають жодних сумнівів щодо того, що прорахунок вищого керівництва був очевидним і абсолютним. І це дозволяє ставити питання про те, чи була суцільна колективізація результатом якогось свідомо укладеного плану і чи випадково директиви по першій п'ятирічці не передбачали суцільної колективізації. Не можна виключати того, що початок суцільної колективізації був (як і завжди) актом імпровізації, конвульсивною дією керівництва, яке відчуло нагальну потребу «прориватися» з небезпечної ситуації, покривати надзвичайними акціями гігантські провали у своїй менеджерській діяльності.

Окремі партійні і радянські працівники, члени партії відкрито висловлювали своє негативне ставлення до нереальних планів здачі хліба державі. Дніпропетровські дослідники В. Ченцов і П. Романець відтворюють цей факт, використовуючи документи Державного архіву Служби безпеки України. Так, голова артїлі «12-річчя Жовтня» Новопраського району Дніпропетровської області, коли йому на зборах колгоспників в порядку партдисципліни запропонували прийняти хлібозаготівельний план, відповів: «Я партії не підкорюсь, план

приймати не бажаю, виконувати хлібозаготівлі не буду», — і здав партквиток. Член партії Остапенко під час зібрання в комуні «Іскра» Нижньосірогозької сільради заявив: «Досить, що ми в минулому році голодували, а в цьому році ми хліба не дамо». На пленумі Ленінської сільради Білозерського району виступив кандидат в члени партії Шовкопляс, який, звертаючись до представників районного центру, сказав: «Ви захищасте свої партквитки, але все одно в цю хлібозаготівельну кампанію ваші партквитки полетять, бо план нереальний, хіба що будете людей заготовляти в хлібозаготівлю. Все одно доведеться селянству вмирати голодною смертю». Такі висловлювання в ДПУ розцінювались як «правоопортуністичні настрої і протидія хлібозаготівлям». На 20 листопада 1932 р. вони були зафіксовані в 95 селах 38 районів Дніпропетровської області з боку 26 відповідальних робітників, 14 уповноважених райкомів партії в селах, 6 голів сільрад, 49 голів і членів правлінь колгоспів, 25 секретарів партосередків і т. д. Протест людей знаходив вираз в зриві зборів, відмовах від прийняття планів хлібозаготівель і їх виконання і навіть в тенденції до виходу із партії і керівної роботи³⁸⁷.

В. Бондар, дослідивши документи Обласного архіву Запорізької області, прийшов до висновку, що у 1932 р. нерідкими були випадки, коли місцеві функціонери намагалися донести до центральних органів думку про нереальність хлібозаготівельних планів, або ж брали на себе сміливість залишати частину зерна для потреб селян. Тогочасні настрої багатьох районних керівників відображають слова голови Кобеляцької райпрофради Харківської області, члена бюро райкому партії Журка: «План хлібозаготівель по району нереальний. Ми в цьому році будемо голодувати, а разом з нами колгоспники, бо на колгоспи наклали стільки хліба, скільки ними ще й не намолочено»³⁸⁸.

4 серпня 1932 р. Бердянський райком партії повідомляв у ЦК КП(б)У: «За малим винятком, голови сільрад і секретарі партосередків з запропонованими планами не погоджувались...», — і наводив низку прикладів.

Наприкінці грудня 1933 р. відбулася III конференція Василівської районної організації КП(б)У, на якій керівники району рапортували про дострокове виконання плану хлібозаготівель. Віддали належне і антигероям. В політичному звіті Василівського райкому перелічувалися непоодинокі факти відхилення комуністів від «лінії партії»: «Отдельные элементы среди партийных звеньев хныкали и потворствовали контрреволюционной агитации. Так, например, коммунист говорит: «народ мрет от голода каждый день, что будет дальше, много еще погибнет народа до нового хлеба», и дальше продолжает, «а разве мы это делаем сами, нас заставляют делать высшие власти, если мы это делать не

³⁸⁷ *Ченцов В.В., Романець П.П.* Парадокси тоталітарної системи: сучасний погляд на «Оріхівську справу» 1932 року // Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 212.

³⁸⁸ *Бондар В.О.* Хлібозаготівельні кризи 1920-х років та Голодомор 1932–1933 років в Україні і середня ланка партійно-радянської номенклатури (за документами Державного архіву Запорізької області) // Голод 1932–1933: запорізький вимір. — Запоріжжя, 2008. — С. 61.

будем, нас будут судить». Второй коммунист говорит: «До чего мы дожились, сколько у нас пропадает народа, даже трупов не подбирают, их собаки едят. Этого за границей нет!». Показово, що доповідач, секретар райкому Литвинов, зосередився не на з'ясуванні істинного стану справ на селі, а на політичній оцінці поведінки комуністів-капітулянтів, взявши на озброєння цитату з газети «Правда» від 16 грудня 1933 р.: «Однако чего стоят все эти разговоры и писк разного охвостья умирающих классов. Победила ленинская прозорливость ЦК, победила стратегия и тактика Сталина»³⁸⁹.

Після рейду по південних районах Київської області В. Затонський в особистому листі до С. Косіора від 13 листопада 1932 р. повідомив: «...Положение в районе таково, что уже можно думать о чистке парторганизации этого района... везде масса глупостей, а часто и прямого саботажа»³⁹⁰.

Лист уповноваженого ЦК А. Хвилі генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору від 10 листопада 1932 р. про хід свого рейду по районах Одеської області з метою активізації надзвичайних заходів щодо хлібозаготівель³⁹¹ переповнений істеричними звинуваченнями в бік районного і сільського активу. Накрутивши себе до рівня необхідного тоді пафосу, Хвиля підносив напруження свого святого гніву до краю і кидає грізне звинувачення: «...Більшість керівництва партійних осередків району розкладено. Бюро всіх осередків, як правило, не боролися за реалізацію пляна, а боролися проти пляна... Тут, очевидно, маємо справу з саботажем з боку багатьох секретарів партійних осередків рішень партії».

Головний злочин районного керівництва і особливо сільського активу полягав у впертих спробах пояснити неможливість виконати спущені згори «планів» по «хлібозаготівлях» (а фактично — по вишкрібанню останніх запасів хліба з села): «Колгоспи, які закінчили молотить, як правило, припинили хлібозаготівлі, заявляючи, що хліба «немає», — продовжував А. Хвиля. — Зрозуміла річ, що розмови ці не мають нічого спільного з дійсністю. Бо хліб був і є. Справа тільки в тому, що районна партійна організація не вела і ще не веде відповідної боротьби за хліб... В той час, коли всі секретарі сільських партосередків вели розмови про нереальність пляну і дивилися крізь пальці на розбазарювання хліба, на його крадіжку — райпартком виносив переважно загальні резолюції, і жодного такого «секретаря партосередку» не виключив з партії, не віддав до суду... Бюро всіх осередків, як правило, не боролися за реалізацію пляна, а боролися проти пляна. А бюро районного партійного комітету в той час, як опортуністичне керівництво багатьох осередків у районі провалювало директиви партії, нічого не зробило, щоб рішуче припинити це явище». Заповзятий інквізітор, яким став А. Хвиля, йде далі оцінки виконавчих якостей периферійного начальства, він знаходить глибинні корені зла: «Треба мати на увазі, що партійна організація на селі має певну кількість бувших активних петлюрівців, григор'ївців, що забралися до нас у партію. Ці вороги ведуть свою роботу...».

³⁸⁹ Там само. — С. 64.

³⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5386. — Арк. 60.

³⁹¹ Там само. — Арк. 42–47.

Сам ревізор від ЦК як міг, скільки встиг, попрацював над очищенням південноукраїнського села від скверни опортунізму. У Великоолександрівському районі: «На низку таких фактів, що свідчать про виявлення опортунізму злочинного ставлення до хлібозаготівель, я поставив питання на бюро РПК. Дякова, секретаря Н.-Кам'янського осередку, виключено з партії. Винних за відсутність охорони хліба на першій бригаді Новокам'янці віддано до суду. Возенкова — з роботи знято, як опортуніста».

Власна ж виробнича винахідливість Хвилі була дріб'язковою і обмеженою: всі його поради і зауваження крутяться навколо сторожування: цілодобове чергування комуністів при молотарках тощо: «Головне — це зберегти хліб від крадіжки»; «...Факти злочинної організації обмолота... біля молотарок не було поставлено членів партії і комсомольців»; «Вжито заходів, щоб забезпечити обмолот і охорону зерна біля молотарок та своєчасний вивіз його на пункт»; «Покоси не було як слід заграблено»...

При інтерпретації подібних писань мимоволі збиваєшся на публіцистичний стиль, на папір проситься емоційно забарвлена лексика. Але по-іншому і неможливо відреагувати. Адже в розібраному листі пана Хвилі зовсім відсутній фаховий аналіз; його донесення — це суцільний потік істерії. Зі змістом цього тексту неможливо дискутувати, бо автор не пропонує ніяких раціональних суджень. Єдине, що можна винести з такого тексту, — це уявлення про психічне збочення уповноваженого ЦК.

Але самі харківські небожителі впоратися з проблемою не змогли. 20 грудня 1932 р. на сумнозвісному нічному засіданні політбюро ЦК КП(б)У сталінський посланець Л. Каганович роздратовано закидав «українським товаришам»: «ЦК КП(б)У і обкоми послали в райони на хлібозаготівлі 4870 працівників. А користі від них мало. Вони самі розкладаються, «відсиджуються» і прикривають бездіяльність, а часто і пряму зраду районних працівників»³⁹².

Відправившись 21 грудня 1932 р. в рейд по Одещині, Каганович після перших же нарад з місцевими працівниками в своєму щоденнику записує: «Перегинів небагато, а навпаки, боязнь їх. Уповноважені, дійшовши до 80–90%, просять їх відкликати, вважаючи свою місію закінченою. Ряд уповноважених ЦК (напр., Таран) приїздили в обком розмовляти про непосильність плану. Я гнав їх назад. Значна частина уповноважених пише в обком художні нариси і кореспонденції, але не веде оперативної роботи на місці»³⁹³. Щодо районної братії у загартованого сталінця була ще більш нещадна думка. Від гострого ока високопоставленого інквізитора не могла заховатись жодна найдрібніша деталь. Часом його характеристики досягають вершин психоаналізу: «Врадіївський район. Секретар Лукашенка — одеський робітник, був директором низки заводів, спритний одесит, плутуватий, не знічується, за словом до кишені не лізе, в записній книжечці має всі відомості... За останні 18 днів намолотили 17 тис. центнерів, а державі здали всього 9 тис. центнерів (це вияснилося шляхом

³⁹² Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. — С. 318.

³⁹³ Там само — С. 320.

довгого допиту з притиском Лукашенка з боку Чернова і Л.М.[Кагановича]³⁹⁴. За результатами відвідин колгоспу села Раківки 24 грудня 1932 р. особливо уповноважений ЦК Каганович записав у своєму щоденнику: «...Касир і нормувальник були вельми підозрілими на вигляд. Вирішили забрати і допитати обох — чи немає прихованих амбарів хліба...»³⁹⁵. Стан справ на місцях неабияк турбували Центр. В умовах, коли масові репресії стали провідним методом державної політики, Сталіну потрібен був цілковито слухняний апарат влади у республіці.

Чистки 1929–1930 рр., коли з лав КП(б)У було вичищено 13 тис. комуністів, виявилось замало. Восени 1932 р. була розгорнута вибіркова чистка низових партійних організацій окремих українських округів³⁹⁶. 22 жовтня 1932 р. ЦК ВКП(б) створив надзвичайну комісію на чолі з Молотовим. Комісія ініціювала масові репресії проти комуністів, партійного і радянського активу, рядових селян³⁹⁷.

6 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало обкомам «для докорінного покращення керівництва судовими репресіями» утворити в областях комісії — так звані четвірки — у складі першого секретаря обкому, голови контрольної комісії, начальника відділу ДПУ і прокурора. Особлива увага зверталася на справи, за якими проходили комуністи³⁹⁸.

27 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У надіслало обкомам партії директиву, в якій вказало, що опір і саботаж хлібозаготівель у багатьох колгоспах не зламані. Стосовно таких колгоспів передбачалося вилучити організаторів саботажу і притягти їх до судової відповідальності. У першу чергу слід було заарештовувати «членів партії з числа керівних посадовців колгоспу, які переродилися, потурають куркульству», — рахівників, комірників, завгоспів і вагарів. Комуністів, «які допомагають обманювати державу та організують саботаж хлібозаготівель», пропонувалося судити особливо суворо. Секретарі обкомів партії спільно з начальниками обласних відділів ДПУ зобов'язувалися зібрати найбільш серйозні справи з арештів членів правління колгоспів, провести по них прискореним порядком суди з найсуворішими вироками. Крім того, виключених з партії комуністів, перш за все керівних сільських і районних працівників, належало вислати як «політично небезпечний елемент»³⁹⁹.

На виконання партійних директив в УСРР за «потурання куркульському саботажу» було заарештовано й засуджено тисячі голів, членів правління колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників. Судові справи були

³⁹⁴ Там само. — С. 323.

³⁹⁵ Там само. — С. 325.

³⁹⁶ *Дорошко М.С.* Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). — К., 2008. — С. 305.

³⁹⁷ Там само. — С. 306.

³⁹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 43.

³⁹⁹ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. — С. 50.

заведені на керівників Орхівського, Носівського, Кобеляцького та Велико-токмацького районів.

Найгучнішою з-поміж усіх стала так звана Орхівська справа, ініційована Сталіним на підставі повідомлень ДПУ про «саботажницькі настрої» серед керівників Орхівського району Дніпропетровської області. Всі обставини Орхівської справи з'ясовані в детальній статті дніпропетровських дослідників В.В. Ченцова і П.Р. Романця і в спеціальному документальному виданні «Орхівська справа 1932 року»⁴⁰⁰.

Наприкінці листопада 1932 р. до Харкова почали надходити повідомлення ДПУ про «саботажницькі настрої» серед керівників Орхівського району Дніпропетровської області, які в розмовах нібито заявляли: «Нехай вивозять хліб, доки вистачить, а після скажемо, що більше немає...», «Ми — члени партії і повинні бути відвертими — план не реальний і виконати його неможливо. Виконаємо на 45–50%, а там змотаємо вудки...».

21 листопада 1932 р. ЦК і ЦК КП(б)У прийняли рішення про проведення чистки «ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довір'я партії в лавах трудящих». На Дніпропетровщині чистка була проведена в Солонянському, Василівському і Великопетиському районах. У результаті із складу парторганізацій цих районів було виключено 28,8% партійців, а на 16,4% чоловік були накладені партстягнення⁴⁰¹. За невиконання хлібозаготівельного плану керівництво Орхівського району в жовтні було звільнено з посад. Пізніше всі вони отримали нові призначення. Але такого покарання виявилось замало.

Приїзд у жовтні 1932 р. в Україну з надзвичайною місією В. Молотова викликав нову хвилю репресій і нові чистки серед місцевого керівництва; «згадали» і керівників Орхівського району, що в результаті призвело до фабрикації Орхівської справи. По інстанціях доповіли нагору — як ведеться, поступово згущуючи барви і надаючи справі «контрреволюційного» характеру. Інформація потрапила на стіл генеральному секретарю ЦК ВКП(б). В результаті 7 грудня 1932 р. всім партійним органам був надісланий циркуляр, в якому керівники Орхівського району оголошувалися «обманщиками і шахраями, які скритно проводять куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії». Сталін поставив вимогу «негайно заарештувати і нагородити їх по заслугам, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному».

14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалили постанову, в якій зазначалося, що найбільш злісними ворогами партії, робітничого класу і селянства є «саботажники з партквитком у кишені». «По відношенню до цих переродженців і ворогів Радянської влади і колгоспів, які все ще мають у кишені партквиток, — вказувалося далі у постанові, — ЦК і РНК зобов'язують засто-

⁴⁰⁰ Ченцов В.В., Романець П.Р. Парадокси тоталітарної системи: сучасний погляд на «Орхівську справу» 1932 року // Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — С. 211–217; Орхівська справа 1932 року: Документи і матеріали / Упоряд. В.Г. Ткаченко. — К., 2011.

⁴⁰¹ Там само. — С. 213.

совувати суворі репресії, засудження на 5–10 років, заточення в концтабір, а при певних умовах — розстріл»⁴⁰².

У відповідь бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У прийняло постанову, в якій визнало, що звільнивши з посад за розкладницьку роботу в районі оріхівських керівників, до кінця справи не довело, не викрило всієї контрреволюційної суті організованої ними змови, спрямованої на зрив хлібозаготівель. А тому Головіна — колишнього секретаря Оріхівського райпарткому, Паламарчука — колишнього голову райколгоспспілки, Луценка — колишнього завідуючого райземвідділу, Базилевич — колишнього жінорга, як ворогів партії та робітничого класу, було вирішено виключити з партії, заарештувати та суворо покарати.

16 чоловік колишнього керівництва Оріхівського району було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності. Після завершення в Дніпропетровську форсованого слідства заарештовані були відправлені до райцентру — в місто Оріхів. Там, в міському кінотеатрі, 25–28 грудня 1932 р. відбувся суд над «оріхівськими зрадниками». Підсудні (а їх було шістнадцять) звинувачувались за статтею 54-14 КК УРСР — контрреволюційний саботаж хлібозаготівель. Під час слухання справи ніхто з підсудних не визнав себе винуватим у саботажі. Ніяких доказів їх вини встановлено не було. А коли підсудні почали виголошувати останнє слово, то майже всі в залі плакали, бо «оріхівські зрадники» розповідали, як вони боролися за встановлення радянської влади на фронтах, про перебування в засланні і в'язницях за часів царату. Але незважаючи на це, вирок суду був суворий: держагронома райземуправління І. Аністрата було засуджено до розстрілу (цей вирок пізніше було скасовано), а інших — до різних строків ув'язнення (від 3 до 10 років) з відбуванням в «таборах окремого призначення в віддалених місцевостях Союзу». З-під варти було звільнено лише двох підсудних — агронома І. Дем'яненка і жінорга райкому М. Базилевич. Судом над райкомом «Оріхівська справа» не скінчилась. Під час подальших чисток з районної партійної організації виключили кожного третього комуніста.

Державний терор у 1932–1933 рр. супроводжувався прикметною фразеологією, від якої віє істерією і знавіснілим безумством: «саботаж хлібозаготівель», «організований контрреволюційний саботаж», «агенти класового ворога», «вороги соціалістичного будівництва, куркульські агенти з партквитками», «ця контрреволюційна зграя», «переродженці», «контрреволюційні шкідницькі дії», «куркульська агентура». На показових судових процесах виносилися людоджерські неадекватні вирокі: розстріл, астрономічні строки утримання «в таборах окремого призначення у віддалених районах Союзу».

Може скластися враження, що як ініціатори, так і виконавці масових репресій перебували у стані сп'яніння від відчуття безмежності своєї влади (помноженої на нервово збудження від думки про вірогідність скорого провалу, краху і неминучої розплати). Але насправді це була керована істерія, награна знавіснілість і свідомо біснуватість. Неадекватність винесених у 1932–1933 рр.

⁴⁰² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 291.

вироків була явлена зовсім скоро самою владою — у 1935 р. 11 серпня 1935 р. ЦВК СРСР не лише скасував покарання засудженим за «саботаж хлібозаготівель», але й докорінним чином змінив кваліфікацію вини засуджених: тепер їм інкримінувалося «порушення службового обов'язку, бездіяльність, пряме потурання і навіть зловживання своїм службовим становищем на шкоду інтересам держави». Окремо вказувалося, що «скоєні вказаними вище посадовими особами злочини не були пов'язані з будь-якими корисливими мотивами і були в переважній більшості результатом неправильного розуміння засудженими своїх службових обов'язків». Відтак наказувалося таких осіб звільнити від відбування покарання⁴⁰³. Отже, влада в режимі тверезого розрахунку регулювала хвилі ірраціонального (на перший погляд) цькування і прагматичної поміркованості — відповідно до свого бачення ситуації.

У 1953 р. фігурантів «Оріхівської справи» відпустили на волю. У 1964 р. кримінальна справа керівництва Оріхівського району була переглянута. В результаті перевірки було встановлено, що під час слідства в 1932 р. застосовувалися заборонені методи впливу, а протоколи допитів свідків були сфабриковані. Тому 19 лютого 1956 р. вирок Дніпропетровського обласного суду від 25–28 грудня 1932 р. щодо І. Аністрата, В. Головіна, І. Луценка, М. Паламарчука, І. Пригоди, І. Андрющенка, С. Бурковського, Ф. Вялих, Г. Медвідя, Є. Скичка, Ф. Орделяна, А. Гришка і А. Махнорила було скасовано, і всі вони реабілітовані.

Кадрові чистки чотирьох обласних партійних організацій — Вінницької, Донецької, Київської та Одеської очолили емісари Сталіна П. Постишев, В. Балицький, М. Хатаєвич. За 10 місяців 1933 р. в УСРР було замінено 236 секретарів райкомів і 240 голів райвиконкомів. Один тільки М. Хатаєвич, прибувши до Дніпропетровська у лютому 1933 р. в якості новопризначеного першого секретаря Дніпропетровського обкому партії, протягом місяця замінив 16 секретарів райкомів і 10 голів райвиконкомів⁴⁰⁴.

Наслідки чистки чотирьох обласних партійних організацій — Вінницької, Донецької, Київської та Одеської — були вражаючими: з 267 907 партійців, що пройшли чистку, з партії було виключено 51 713, переведено з членів до кандидатів 2068 й до співчуваючих 4163, зі складу кандидатів до співчуваючих переведено 18 710 осіб⁴⁰⁵.

У Володарському районі на Київщині протягом 1932 — квітня 1933 р. змінилося три секретарі райкому, чотири голови контрольної комісії і п'ять голів райвиконкому. Виступаючи на лютневому пленумі 1933 р., С. Косіор бідкався: «Коли подивишся в районі, в колгоспі, то прямо жах проймає: що не голова, то працює місяць, два, три, інколи півроку»⁴⁰⁶.

⁴⁰³ Оріхівська справа 1932 року. — С. 225–226.

⁴⁰⁴ *Дорошко М.С.* Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). — С. 308.

⁴⁰⁵ Там само. — С. 323.

⁴⁰⁶ Там само. — С. 312.

Сталінське керівництво настільки вміло переклало свою відповідальність за геноцид проти селянства на місцевих працівників, що навіть деякі з секретарів райкомів вважали, що усі проблеми від того, що Кремль «не знає справжнього становища на Україні», і його «просто не інформують», інакше ЦК ВКР(б) не допустило б подібного становища⁴⁰⁷.

Ті, хто був головним штовхачем погрому середньої і низової ланки влади в Україні, залишили власноручні записи, які проливають світло на мотиви і обставини таких акцій. Передісторія цього «самоаналізу в листах» така. 29 грудня 1931 р. пленум ЦК ВКП(б) оголосив січень 1932 р. бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівельної кампанії 1931-го року. згодом Й. Сталін і В. Молотов надіслали генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору і членам політбюро ЦК КП(б)У телеграму відповідного бойового змісту: «Становище з хлібозаготівлями на Україні вважаємо тривожним... Вважаємо необхідним Ваш негайний приїзд до Харкова і перебрання Вами у власні руки всієї справи хлібозаготівель. Рішення Пленуму ЦК ВКП(б) повинно бути виконане». 3 січня 1932 р. телеграма Сталіна і Молотова була розглянута на засіданні політбюро ЦК КП(б)У та розіслана в усі райкоми партії. Після цього українські керівники на чолі з членами політбюро роз'їхались по республіці виконувати плани хлібозаготівель⁴⁰⁸. У серпні–жовті тиск на українське керівництво посилюється, і 13 жовтня С.Косіор і 15 українських керівних працівників виїхали на хлібозаготівлі⁴⁰⁹. Українські «командири Великого голоду» в ході виконання своєї місії, перебуваючи у відрядженнях в різних регіонах України, писали в ЦК особисті листи-звіти.

В. Затонський у доповідній записці секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору⁴¹⁰ про хід свого рейду по районах України з метою активізації надзвичайних заходів щодо хлібозаготівель, у січні 1932 р. з півоберту починає метати стріли «більшовицького гніву» на партійну братву: «Большинство организаций, несмотря на все указания ЦК... раскачиваются, а местами сельские коммунисты оказывают прямое сопротивление работе по хлебозаготовкам». Епіцентр саботажу — районний актив, наприклад: «Старо-Саранский РПК ничего не заготавливает, а занимается писанием докладных записок, доказывающих, что колхозники уже голодают».

Але й по селах не краще: «Менее активное, но в достаточной степени упорное сопротивление замечается в очень большом количестве сельских организаций. Районная головка в большинстве случаев не может справиться и на ходу перевоспитать свою периферию»; «сельские коммунисты не подготовлены политически, равно как и не умеют организовать свои силы... в состоянии растерянности, нытье о нереальности плана, а также перегибы вроде массовых обысков»; «...Сплошь и рядом даже хорошие преданные партийцы-низовики

⁴⁰⁷ Там само. — С. 313–314.

⁴⁰⁸ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 13.

⁴⁰⁹ Там само. — С. 13, 34.

⁴¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5386. — Арк. 1–5.

організаційно неможливо неспроможні. Загалом же сільські організації не тільки недостатньо по-більшовицьки виховані, але й ізрядом засорені всіма можливими примазавшимися». На чолі колгоспів і районних служб — «чудаки і безнадійні опортуністи, які намагаються виходити з своїх рахунків із колгоспної бухгалтерії... при найближчій перевірці майже всюди, як правило, вдається відкрити фальш існуючої бухгалтерії»... Сплошь да рядом відчувається хоча й не висловлювана надія на те, що вдасться відірватися від виконання плану»; «Жалоби на труднощі — дуже звичайне явище».

Цікаво, за рахунок яких прийомів виконував свою місію Затонський. Він «підбадьорював» своїх однопартійців воістину в дусі екзистенціалістських норм, тобто ставив їх на межу життя і нежиття. В одному місці, в артілі «Незаможник» Царе-Костянтинівського району, він закрутив «соціалістичне змагання» сільського активу винахідливим і одночасно нехитрим способом: «Після того як секретарь РПК по моєму пропозиції обробив голову колгоспа (кандидат партії), поставив йому ультиматум: або партбилет, або виступлення з обіцянням свезти 15 пудів хліба — на цьому зборі було зібрано (як почало перелому) близько 1200 пудів хліба, вивезеного на наступний день червоною оборою». В одному з «грецьких» районів Маріупольського округу «пока сняв голову КК... секретарю РПК і голові РИКа обіцяв останнє попередження». І це тільки для початку, в умовах гострого браку часу («Приходиться тому бути безперервно в разъездах»), а на майбутнє — ширші творчі плани: «Некоторые районные организации, где дело особенно плохо (Сартаны, Старая Карань), придется подвергнуть освежению и применить снятие негодного руководства». Щільний графік, брак часу заважають реалізувати всі творчі потенції старого більшовика. Наприклад, щодо Старо-Каранського району: «Я не сняв керівництво тільки тому, що не міг до них добратися. Поручив тов. Петровському проїхати к ним із Маріуполя і навести порядок». Про одного з уповноважених від Нікопольського райвиконкому, який дозволив собі розмірковувати про можливість виконання плану хлібозаготівель: «Пришлось его самого немедленно снять». І все це — «...с тем, чтобы колхозники, а тем более интеллигалы почувствовали, что мы не болтовней занимаемся, а требуем от них выполнения обязательств».

На новому витку державного терору задушевно-епістолярний жанр серед верхівки української компартійної влади набув дальшого поширення і художнього вдосконалення. Перлинами цього жанру можна назвати листи В. Затонського до С. Косіора з передової лінії боротьби за влаштування Голодомору в українських селах у 1932 р. Якщо у січневому листі ще переважає стиль діловитості, хоч і пересипаний «перлами» цинічного гумору, то в листі від 13 листопада 1932 р.⁴¹¹ пан Затонський просто танцює канкан. Про ділові якості районного начальства південних районів Київської області говориться так: «как малые дети... везде масса глупостей, а часто и прямого саботажа». Про свої власні дії: «Приходиться возить районщиков по селам и тыкать носом...»;

⁴¹¹ Там само. — Арк. 56–60.

«Каждый день заготавливаю 2–3 партбилета (у разных уполномоченных)...»; «...Стал мне развязно рассказывать (точно по инструкции) о том, что они якобы уже сделали. Врал вдохновенно, пока я озверев не выгнал его из комнаты и из партии»; «...Распорядился этого уполномоченного из партии исключить, арестовать, привезти в район и там судить»; «Секретаря РПК пришлось вообще убрать — совершенно безнадежный дурень». Про селянські скарги: «Мужик здорово играет на “перекручуванні”».

Наростання апаратних проблем на периферії у 1930–1932 рр. відзначає у своїй монографії М. Дорошко. Дослідник визначає ситуацію як «фактичний саботаж надзвичайних хлібозаготівель... з боку багатьох партійних працівників на місцях». Наслідки ж нервових адміністративно-територіальних реформувань, проведених у 1930 р., щодо України називає «паралічем управління»⁴¹².

На початку грудня 1932 р. С. Косіор повідомив Сталіну, що за листопад і 5 днів грудня в зв'язку з хлібозаготівлями ДПУ УСРР заарештувало 1230 осіб, в тому числі 340 голів колгоспів, 750 членів правління, 140 рахівників, 140 бригадирів, 265 завгоспів і вагарів, 195 інших працівників колгоспів. До суду було притягнуто 327 комуністів за «саботаж» хлібозаготівель. На «чорну дошку» рішенням ЦК КП(б)У і РНК УСРР занесено шість сіл, а постановами облвиконкомів — до 400 колгоспів⁴¹³.

Лише так званою «трійкою» (спецкомісією ЦК КП(б)У, створеною 21 листопада) були засуджені до розстрілу 108 осіб, справи ще на 100 знаходились на розгляді⁴¹⁴.

Відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У» керівництво Україною було зміцнено призначенням П.Постишева другим секретарем українського ЦК і першим секретарем Харківського обкому і кадровими перестановками в Дніпропетровську та Одесі. У першій половині 1933 р. на прохання Постишева в Україну було направлено 100 відповідальних працівників з різних регіонів СРСР, спираючись на яких він здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Щоб подолати незадоволення і опір низових працівників, в українській парторганізації була оголошена «чистка». До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, з яких 27,5 тис. (23%) були вичищені як «класово ворожі елементи». Впродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У надіслав в обкоми 233 нових працівників. На керівну роботи в райони було відряджено 1340 осіб. Нових секретарів отримали 278 райкомів (70% від загальної кількості)⁴¹⁵.

На початку року в республіці з'явилась паралельна до райкомів партії контролююча управлінська структура — політвідділи МТС. Начальників політ-

⁴¹² *Дорошко М.С.* Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). — С. 303–304.

⁴¹³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 283.

⁴¹⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. — С. 54.

⁴¹⁵ Там само. — С. 67–70.

відділів затверджував особисто П.Постишев. Після організації у березні 1933 р. 649 політвідділів МТС і 203 політвідділів радгоспів розгорнулася суцільна чистка кадрів. По 455 МТС було «вичищено» 8691 особу, або 26,1% перевірених. Тільки директорів МТС було знято з роботи 400 осіб. Ще значнішим був масштаб репресій у колгоспах. Внаслідок «чистки управлінського апарату там було «вичищено» та знято з роботи 6089 голів колгоспів (53% від перевірених), 4928 завгоспів (51%), 6372 членів правлінь колгоспів (18%), 3409 бухгалтерів і рахівників (23%), 4397 комірників (39%), 8748 бригадирів (23%). По 443 радгоспах було «вичищено» 14 680 осіб, у тому числі знято з посад 60% директорів радгоспів. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6400 було знято з роботи, а також 5820 шоферів, я яких «вичищено» 765. «Політичні перевірки» охопили також систему Заготзерна — працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних і міжобласних контор, — а також систему споживчої кооперації⁴¹⁶.

На листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев доповідав, що з низових радянських установ було вичищено близько 40 тис. працівників. До початку 1934 р. у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад⁴¹⁷.

Конфлікт всередині влади на персональному рівні вилився в особисті драми. Зокрема, йдеться про психічні розлади у безпосередніх виконавців волі вищого керівництва. На початку 30-х років прокотилася хвиля дезертирства номенклатурників з фронту хлібозаготівель.

У вже згаданому листі В. Затонського в ЦК від січня 1932 р. говорилося: «Зареєстровано доволно много случаев сдачи партбилетов отчаявшимися и колеблющимися; есть случаи бегства членов партии — председателей сельсовета и пред. колхозов. Выезжают без всякой регистрации неизвестно куда»⁴¹⁸.

Про результати спеціального розслідування одного окремого факту виходу з партії заступник голови ДПУ УСРР К.Карлсон 7 грудня 1932 р. особисто доповідав генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору⁴¹⁹. Виявилось, що завідувачий оргвідділом Носівського райкому партії Чернігівської області, будучи прикріпленим до с. Лихачова для проведення хлібозаготівель, «проявил полнейшую бездеятельность», а потім здав свій партквиток в райком, мотивуючи своє рішення незгодою з політикою партії. Побіжно він мав кілька приватних розмов з колегами, зміст яких ДПУ встановило і назавжди закріпило для історії у вигляді донесення: «...Я убедился, что проводимая линия партии по крестьянскому вопросу неверна. Крестьянская масса настроена против нас. В ЦК сидят контрреволюционеры, которые ведут политику так, чтобы вызвать недовольство у крестьян... Хлебозаготовки настолько непосильны, что их никакими способами выполнить нельзя. У крестьянина требуешь хлеб, а сам знаешь, что хлеба у него нет. Все это к хорошему не приведет. Я не могу идти против масс... После

⁴¹⁶ Там само. — С. 70–72.

⁴¹⁷ Там само. — С. 72.

⁴¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5386. — Арк. 4.

⁴¹⁹ Там само. — Спр. 5381. — Арк. 47–49.

сдачі партійного билета передполагаю уехать в Донбасс и быть простым рабочим. Наша руководящая партийная организация оторвана от масс, и они не знают истинного положения на селе... Проведение в жизнь директив партии по хлебозаготовкам вызовет всеобщее восстание населения против Соввласти. Я не хочу быть виновником народных страданий, и по этой причине вышел из партии...».

Але була ще одна зловісна грань: людська психіка не витримувала надлюдських перевантажень — і посипалися хвороби і самогубства. Свідчення про цю біду спочатку з'явилися в документах 1929 р. як курйози, і факти такого роду включалися у всілякі «спецзводки» мало не як анекдоти, але потім стало зрозуміло, що це ціле явище, — не занадто масове, але достатньо показове. Одне з перших повідомлень про зв'язок погрому села з психічними захворюваннями «активу» міститься у огляді інформаційного відділу ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель» від 15 червня 1929 р. Те, що трапилось із завідувачем райземуправління Старокермечикського району Маріупольського округу, автори кваліфікували як «цікавий випадок»: бідолога відмовився виконувати рішення про мобілізацію його на заходи по хлібозаготівлях, мотивуючи свою відмову посиланням на постанову липневого пленуму ЦК про неприпустимість застоювання надзвичайних заходів на хлібозаготівлях. Причому, «цей товариш в зв'язку з хворістю відправлен в психіатричну лікарню»⁴²⁰. Нічого не стверджуючи експліцитно, автори огляду «тонко» натякали на те, що, мовляв, тільки психічно хворий може виступати проти лінії партії, яка всім «нормальним» здоровим людям здається єдино правильною в даних умовах. Хоч залишається місце і для зловісної здогадки-натяку: всі незгодні будуть оголошені божевільними. Нам же доводиться припускати, що людину завело до лікарні надзвичайне нерве напруження.

Самогубства партійних функціонерів як соціальне явище, а не як окремі загальнолюдські випадковості, почали помічатися десь на початку 1931 р.

У спеціальній доповідній записці одного з секретарів ЦК КП(б)У Косіору від 23 квітня 1931 р. під грифом «Цілком таємно» повідомлялося про «низку самогубств» членів партії, які сталися за останні 6 місяців⁴²¹. При цьому виділялося дві групи причин цього, безумовно, неприємного для керівництва партії явища. Перша: «Нечуткое и бездушное отношение к членам партии, отсутствие помощи в работе, травля и преследование их в отдельных парторганизациях, зажим критики...». Друга: «Бытовое загнивание, морально-политическое разложение отдельных членов партии, пасование перед трудностями работы и упадочнические настроения в связи с условиями личного характера...». Якщо ж перекласти апаратну казуїстику, стилізоване під високопарне академічне розмірковування, на людську мову, то стане зрозумілим, що керівництво СРСР кинуло країну у таку прірву божевілля, що нормальна людська психіка не витримувала. Звичні, «напрацьовані» за роки революції і громадянської війни засоби мобілізації своїх членів на здійснення диктатури

⁴²⁰ Там само. — Спр. 3013. — Арк. 60.

⁴²¹ Там само. — Спр. 4320. — Арк. 2–6.

(надання шансу реалізації свого честолюбства плюс матеріальна зацікавленість) виявилися недостатніми в момент «великого перелому», і периферійні функціонери цієї системи опинилися під таким небаченим пресом, відчуло такі психічні тортури, а то й справжні репресії, що не завжди могли пристосуватися. З іншого боку, спротив селянської маси був таким щільним і сповненим мученицьких страждань, що воля багатьох виконавців виявлялася паралізованою. Не будемо говорити про совість, але принаймні про сильну збентеженість говорити можна.

«Самоубийства, вызванне моральним розложением и упадочническими настроениями», секретар ЦК КП(б)У ілюструє одним фактом: член Уманської районної партійної контрольної комісії (до таких комісій випадкових людей не включали, а намагалися направляти досвідчених і заслужених діячів), член партії з 1920 р., за походженням робітник, був відряджений на село уповноваженим по хлібозаготівлях, впав у гріх «правого опортунізму» (не зміг організувати «наступ на куркуля»), завалив доручену справу і як чесний боєць партії застрелився.

Нещадно розправившись з «опортуністами», «панікерами», «пораженцями», «саботажниками» у своєму стані, Система чітко і наочно показала, що провідним принципом її функціонування є не благо окремих людей, а Велика Гра — абстрактна азартна діяльність, в якій окремі люди — лише матеріал.

Перш ніж зламати народ, Влада вчинила погром у власних лавах — погром районної і сільської управлінської ланки.

Терор проти колгоспного села. Щоб примусити селянство здати хліб, партійне та радянське керівництво стало на шлях масового використання репресій.

У 1931 р. органи ДПУ УСРР заарештували 51 880 осіб (що майже удвічі більше, ніж у 1929 р.). Серед заарештованих 31 468 були селянами (52%). В.М. Нікольський відзначає, що в порівнянні з 1928 роком число репресованих селян збільшилося у 6,2 рази⁴²².

Серед новацій 1931 року в ході хлібозаготівель були «буксирні бригади», діяльність яких підвищила градус соціальної напруги. Вони створювалися з ініціативи редакції газети «Правда». Буксирні бригади формувалися з партійців, комсомольців, комнезамівців на чолі з представником місцевого органу влади, які «допомагали» відстаючим колгоспам виконувати хлібозаготівлі, курсуючи від села до села, від колгоспу до колгоспу в межах району, виявляючи прихований селянами хліб, розкриваючи факти «куркульського саботажу», супроводжуючи «червоні валки» до залізниць. Буксирники вишукували «таємні зерносховища», перетрушували соломі, шукали необмолочені копиці. На 20 жовтня 1931 р. в селах України діяло 2075 буксирних бригад «допомоги» колгоспам та 2569 бригад для тиску на одноосібний сектор⁴²³.

⁴²² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — С. 116, 230.

⁴²³ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. — К., 2012. — С. 266.

Головним чином для того, щоб утілити вказівки Сталіна з організації хлібозаготівель, Політбюро ЦК ВКП(б) відрядило В. Молотова і Л. Кагановича на III Всеукраїнську партійну конференцію, яка розпочиналася 6 липня 1932 р. Молотов і Каганович, маючи на руках господарську статистику за 1930 — першу половину 1932 рр., не могли не розуміти руйнівних наслідків політики радянського керівництва в Україні. Та обидва беззастережно і незворушно підтримували рішення Сталіна про створення великих державних запасів продовольства. Всупереч наполегливим попередженням більшості делегатів конференції про насування катастрофи на селі, Молотов і Каганович жорстко наполягали на необхідності безумовного виконання намічених планів хлібозаготівель, а розмови про необхідність внесення коректив у плани кваліфікували як «антибільшовицькі вагання» і недвозначно натякали на можливість репресій проти керівного складу республіки⁴²⁴. Невдовзі після III Всеукраїнської партконференції розпочалося «виправлення становища» в Україні.

Примусова колективізація, дезорганізувавши сільськогосподарське виробництво, ще більше загострила ситуацію на «хлібному фронті». Тепер влада вже мала клопіт з непоступливістю «колгоспного» селянства. Сталінське керівництво було просто приречене на подальшу ескалацію насильства. «Постійні обшуки селянських хат та клунь, виклики до сільрад, вилучення хліба, конфіскація майна, розпродаж його на торгах, виселення — стали соціальними явищами сільського повсякдення», — підсумовує В. Марочко⁴²⁵.

Початок черговій хвилі репресій поклала постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцненні суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. Згідно з цією постановою, майно колгоспів та кооперативів прирівнювалось до державного майна, а розкрадання його мало каратися розстрілом, «за пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше ніж 10 років з конфіскацією майна. Вироки по цих справах виносилися не більше, як в 15-денний строк. Самі ж справи потім не підлягали перегляду, а засуджені — амністії⁴²⁶.

Через місяць відомства Верховного суду СРСР і ОДПУ підготували детальну інструкцію по застосуванню цього закону, а політбюро ЦК ВКП(б) затвердило її 16 вересня. В розділі «Категорії розкрадачів і заходи соціального захисту, які необхідно до них застосувати», який складався із семи пунктів, вища міра покарання передбачалася в кожному пункті. Затята воля законодавця підкреслювалася такими експресивними формулюваннями, як «розстріл, без послаблення», «лише при пом'якшувальних обставинах у випадках незначних розмірів крадіжок вищу міру покарання замінити десятирічним позбавленням свободи»⁴²⁷.

⁴²⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. — С. 26.

⁴²⁵ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. — С. 267.

⁴²⁶ Див.: Орехівська справа 1932 року: Документи та матеріали. — С. 59–60.

⁴²⁷ Там само — С. 65–68.

Отримавши «правову основу» для здійснення масових репресій, органи ДПУ України здійснювали масову операцію «по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу». В.В. Ченцов і П.Р. Романець, спираючись на документи Державного архіву СБУ, встановили, що мета операції визначалася чітко: «...Виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж та зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів». 19 листопада 1932 р. в ДПУ УРСР були скликанні всі начальники відділів для розробки планів операції стосовно кожної області. В ДПУ планувалось заарештувати 3425 осіб у 243 районах України. Доповідаючи про перші «успіхи», голова ДПУ України С. Реденс прохав політбюро ЦК КП(б)У затвердити заходи чекістів і дати вказівки партійним комітетам всіляко підтримувати операції⁴²⁸.

Крім того, щоб ліквідувати нібито існуючий «саботаж хлібозаготівель, здійснюваний куркульськими елементами», політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову, в якій запропонувало створити в областях комісії, так звані «четвірки», в складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ і облпрокурора. Комісії повинні були раз у 2–3 дні «встановлювати справи, що заслуговують на найбільшу увагу і які потрібно розглядати в прискореному порядку». На суд по всіх цих справах відводилося 4–5 днів під безпосереднім керівництвом і наглядом комісії. В дводенний строк після винесення вироку справу передавали на затвердження до Харкова, де її проходження забезпечувалося в 1–2 дні.

Таке прискорене судочинство, яке не вимагало дотримання елементарних норм права, привело до того, що за весь період хлібозаготівель (з початку збору врожаю і по 5 грудня 1932 р.) в Дніпропетровській області було засуджено «за незначу хліба — 2379 чол., за розкрадання — 5215 чол., з них 174 — до розстрілу. По колгоспному сектору за приховування, розкрадання і розбазарювання хліба було засуджено 1062 чол., з них 59 — до розстрілу»⁴²⁹.

5 грудня 1932 р. спеціальним наказом перед органами ДПУ України було поставлено чергове завдання — «негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіяли і зривали основні заходи Радянської влади на селі». Мета даної репресивної кампанії була очевидною — за будь-яку ціну забезпечити виконання плану хлібозаготівель. Щоб отримати необхідну інформацію для фабрикації справ так званих саботажників, ДПУ насаджувало на селі масову агентурну мережу, приділяючи при цьому особливу увагу настроям одноосібників, сільської інтелігенції. Всіх невдоволених політикою Радянської влади ретельно виявляли і потім заарештовували, інкримінуючи їм «саботаж, крадіжки і відкриті антирадянські виступи проти хлібозаготівельного плану». Показово, що в

⁴²⁸ Ченцов В.В., Романець П.Р. Парадокси тоталітарної системи: сучасний погляд на «Оріхівську справу» 1932 року // Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — С. 213.

⁴²⁹ Там само. — С. 213.

документах ДПУ всі заарештовані характеризуються як «колишні білі та петлюрівські офіцери, куркулі, особи з антирадянським минулим»⁴³⁰.

Звітуючи про перебіг репресивної кампанії, ДПУ УСРР в таємному бюлетені від 6 грудня 1932 р. повідомляло, що «оперативний удар по внутрішньоколгоспних антирадянських угрупованнях здійснюється швидкими темпами». Лише за одну добу — 5 грудня — в Україні було заарештовано 290 чол. На Дніпропетровську область припадало 7 ліквідованих «контрреволюційних» угруповань в 6 районах і 24 чоловік, взятих під варту, серед яких налічувалось 5 голів колгоспів. На початку 1933 р. ДПУ доповів про «викриття підпілля» в 200 районах України⁴³¹.

Всього за 1932 р. органи ДПУ УСРР заарештували 74 849 осіб. В тому числі в межах так званої «операції оперативного тиску на селі», тобто репресій в ході хлібозаготівель, було заарештовано 16 122 особи, з них 30,1% значилися як середняки, 20,2% — колгоспники (знамення часу), 19,4% — куркулі, 14,5% — службовці, 3,9% — незаможники, 3% — робітники, 1,7% — торговці, 7,2% — інші. Цікаво, що серед репресованих колгоспників 39,3% становили рядові колгоспники, 14,1% — бухгалтери та рахівники, 13,8% — завгоспи і комірники, 13,1% — голови колгоспів, 10,9% — члени правління колгоспів, 5,4% — бригадири, 3,4% — голови сільрад⁴³².

На урочистій зустрічі в Кремлі керівництва країни з передовиками виробництва 2 травня 1933 р. (тобто в розпал Голодомору) Сталін, виголошуючи промову під час застілля, торкнувся, зокрема, болючої для нього проблеми: «Як його (селянина — С.Л.) перевиховати і зробити з нього людину? — і заключив, — Всі ці різноманітні засоби, від методу переконання до методу економічного впливу на мужика, плюс репресії — все треба поєднувати»⁴³³.

У 1933 р. органами ДПУ УСРР було заарештовано 54 459 осіб, серед них було 11 719 селян-одноосібників і 8539 колгоспників⁴³⁴.

І лише у 1934–1935 рр. репресивний тиск на село помітно слабшає. У 1934 р. з загального числа заарештованих 30 322 селян-одноосібників значилося 2577, колгоспників — 3063. У 1935 р. з загального числа заарештованих селян-одноосібників було 2421, колгоспників — 3770. У 1936 р. кількість заарештованих органами безпеки по Україні зменшилася порівняно з попереднім роком у 2,4 раза і склала 15 717 чол., серед них 456 селян-одноосібників (дані про колгоспників відсутні)⁴³⁵.

⁴³⁰ Ченцов В.В., Романець П.Р. Парадокси тоталітарної системи: сучасний погляд на «Оріхівську справу» 1932 року // Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — С. 213.

⁴³¹ Там само.

⁴³² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — С. 116, 232.

⁴³³ Цит. за: Зима В.Ф. Человек и власть в СССР в 1920–1930-е годы: политика репрессий. — М., 2010. — С. 111.

⁴³⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — С. 234.

⁴³⁵ Там само. — С. 238–239.

Масові репресії в країні стали можливими тільки завдяки задіянню каральних військ — конвойної стражі і інших підрозділів ОДПУ. Їх загальну кількість історики досі не можуть назвати. Н.С. Тархова, спеціально переглянувши увесь наявний матеріал, змогла показати лише масштаби і темпи нарощування м'язів «карального меча пролетаріату» в ході сталінської колективізації. Отже, у січні 1930 р. війська ОДПУ збільшилися на 1000 штиків і шабелів, у травні — ще на 5000 чол., у липні — на 1500, у серпні — ще на 6000 чол.⁴³⁶

Поповнювався не лише особовий склад каральних військ, поповнювався і їх збройний арсенал. Так, згідно з «Короткою довідкою Головного управління прикордонної охорони і військ ОДПУ» від 28 червня 1930 р., це відомство державного терору тільки за півроку поповнило свої арсенали таким чином: кулемети «Максим» — 122 і Дегтярьова — 255, тачанки кулеметні — 61, мортирки Дьяконова — 69 і гранати до них — 1839, кулемети «Льюїса» — 2, вантажні машини АМО — 55, бронемашини БА-27 — 3, гвинтівки — 8821, гвинтівочні набойки — 2 835 000 штук, револьвери «Наган» — 445 і патрони до них — 102 410⁴³⁷.

Колективізація вилилася у політику тотального підпорядкування маси сільського населення партії-державі із зловісним відблиском. Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич у 1933 р. зробив важливе зізнання: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!»⁴³⁸.

Рушійна сила розселення: «активісти» 30-х років та їхня подальша доля. Безумовно, ідейним натхненником всієї цієї вакханалії був Сталін і його найближче оточення, і це всі розуміли і знали. Але хто безпосередньо тиснув, знущався, виганяв з домівок, виселяв, грабував? Виявляється, «свої»! Ті з селян, хто вижив у Голодомор, згадуючи колективізацію, добре пам'ятають, звичайно, і участь «чужаків», але відводять їм роль досить умовну, як би «представницьку». Зараз би ми сказали, що вони були замовниками злочину. А безпосередніми виконавцями були ті, кого селяни дружно, одностайно, стандартно в різних куточках України називали «активістами».

Серійний матеріал для з'ясування питання про реальний механізм розселення дає проект В.Нолла «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років». Польові дослідження проводилися у 1993–1995 рр. Інтерв'ю дали понад 400 сільських мешканців Черкащини, Вінниччини, Харківщини, Полтавщини, Сумщини, Чернігівщини. Керівник проекту Вільям Нолл висловлює впевненість, що покоління людей, які жили в 1920–30-ті роки, можуть розповісти не лише про фізичні жахи

⁴³⁶ Тархова Н.С. Красная армия и сталинская коллективизация. 1928–1933 гг. — С. 144.

⁴³⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. — Т. 3. — Кн. 1. — М., 2003. — С. 393.

⁴³⁸ Цит. за: Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 360.

колективізації, а й про примусові трансформації їхнього культурного й суспільного життя⁴³⁹.

Те, що відбулося в ході колективізації, В. Нолл визначає як «цілковитий розгром» селянської культури (в широкому розумінні слова)⁴⁴⁰. Колективізація, як переконався В. Нолл, стала «культурною катастрофою справді величезних розмірів». Нам з огляду на специфіку нашої теми важливо уточнити: в тому числі то був погром політичної культури, яка в 20-ті роки так-сяк, але склалася і набирала потужності.

В. Нолл порівнює громадський устрій села до і після колективізації: «До колективізації найвищим органом управління на селі були сходки, на які збиралися усі чоловіки села та обирали представництво на термін від одного до двох років. Лише одна опитувана зазначила, що у 1930-ті роки збори були найвищим органом управління на селі. Решта назвала в цьому статусі голову колгоспу або голову сільради. Саме тут спостерігаються фундаментальні зрушення у владних структурах на селі. На сходки збиралися мешканці села. В 1930-ті роки у розбудованій системі сільського управління головою колгоспу та/або головою сільради призначалися люди, які раніше жили дуже далеко, за сотні кілометрів від цих місць, іноді вони взагалі дуже мало знали про сільське життя, оскільки народилися й виховувались в містах.... Те, що в 1920-ті роки було формою місцевого контролю, який здійснювався односельчанами, у 1930-ті роки перетворилося на політичний механізм державної влади. Змін набули, власне, функції управління. До колективізації правління сходок забезпечувало належне функціонування громадянського суспільства та дотримання соціального порядку. У період соціалістичної колективізації керівний орган було запроваджено головним чином заради того, щоб знищити вибрані частини громадянського суспільства й піддати його суворому контролю з боку представників офіційних установ, реорганізувати сільськогосподарський сектор таким чином, щоб ввести його до жорстко централізованої структури»⁴⁴¹. У підсумку «сільська політика стала несправжньою і вже не залежала від місцевої ініціативи, бо її контролювала й нею маніпулювала еліта, що жила досить далеко»⁴⁴².

Висновки В. Нолла спираються на чисельні свідчення старожилів. Наприклад, порівнюючи громадський устрій села до і після колективізації, М. Іванченко в якості наріжних понять використовував дві метафори: «грумада» і «диктатура». До колективізації сільська грумада, селянська грумада домінувала навіть над сільрадою і комнезамом: «Вона в душах людей була, і яось люди прислухалися... Диктатури ще не було»⁴⁴³. Його думку доповнює свідчення М. Маслова: «Що змінилося, як колгоспи з'явилися? — Помінялося. Тут стало в приказном порядку. Сходки уже не відбувалися, а збори, диктат був. І привчили

⁴³⁹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — К., 1999. — С. 15.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 17.

⁴⁴¹ Там само. — С. 243.

⁴⁴² Там само. — С. 472.

⁴⁴³ Там само. — С. 246.

піднімають руки, бо як не піднімеш і тебе замітять — це пагана примета — попадеш на рушничок, і тобі щось пришиють, і гайда-поехала. — Це були вже не ті мудрі господарі? — То були п'яниці. Як у других селах, може, десь і порядочні були, а в нас ні голови сільради, ні голови колгоспу порядочного не було, всі вони безграмотні були»⁴⁴⁴.

Ті ж самі деформації у громадському устрої села підтверджують селянські щоденники. Так, мешканець с. Петрівки на Мелітопольщині Михайло Алексєєв, говорячи про репресії 1928–1930 років, у своєму щоденнику вживає здебільшого безособові конструкції, начебто не бажаючи замарати свій зошит конкретними прізвищами чи їхніми посадами: «почалася розкулачка», «забрали», «продавали з торгів», «виганяли з своїх хат», «наклали податки непомірні», «народ роз'єднали», «почали вже розкуркулювати і середняків», «збори збирали вдень і увечері, тільки розпустять додому подумати, і тут же знову зовуть на збори». Так, зауважмо, люди зазвичай говорять про всяку нечисту силу. Лише одного разу він їх ідентифікує: «активісти»⁴⁴⁵!

Коли ж надійшла черга описувати зловісні події 1932–1933 років, М. Алексєєв, по-перше, став категоричнішим у своїх визначеннях, а по-друге, знайшов нове загальне ім'я усім негідникам — «комуністи»: «Паров для посева не делали, потому кто понимал, что пары представляют для озимины, то их коммунисты не слухали, а только считали — сеять надо больше для счету... Коммунисты в колхозников не спрашивали... Но хорошие колхозники говорили, что понимали. И они прекратили говорить, потому что нельзя было, тебе сразу заткнут горло те, что не понимали, а подыгрывали, что говорят... Так говорили большинство коммунисты, и с ними дураки, подыгрывали им». Все закінчилось великими втратами врожаю, «и руководители, что им говорить больше нечего, и начали говорить, что колхозники разокрали». Були знайдені конкретні «винуватці», сфабриковані докази, і невинні люди були репресовані: «Вот вам был суд несправедливый, заставляли коммунисты... И этого было много такого дела»⁴⁴⁶.

Втім, для характеристики того, що відбувалося після Голодомору, і такі вислови вже не годились. Селянин Алексєєв, який вже встиг і в місті Запоріжжі попрацювати, і повернутися в рідну Петрівку, потрапити на курси трактористів, і стати робітником МТС, отримати паспорта і стати незалежним від колгоспної юрисдикції, помічає подальші зміни в суспільному житті. Наростало відчуття абсурду: «...Так было 1933 года, когда было сталинское время. Уже не раскулачивали, а уже судили как врагов народа... время было тяжелое. В центре правительство все преобразовалось, все враги... Вот какое было толмаченье в тот период, когда был режим Сталина — один одного выдавали, лишь бы занять посаду. Лишь бы выполнялось распоряжение свыше, хотя оно и вредное для

⁴⁴⁴ Там само. — С. 247.

⁴⁴⁵ Джерела з історії Південної України. — Т. 5. — Кн. 2: Мемуари та щоденники. — Ч. 1. — Запоріжжя, 2005. — С. 595.

⁴⁴⁶ Там само. — С. 602–604.

человечества... Вот это было время — не было пощады партийным, а рядовым совсем беда...»⁴⁴⁷.

То хто ж це все скоїв?

Городяни (зокрема робітники) відносно мало вплинули на хід справ на селі у 30-ті роки. З цього приводу В. Нолл, кидаючи загальний погляд на зміст селянських інтерв'ю, зауважує: «Ті сотні тисяч городян, які вірили в ідеологію колективізації і з-поміж яких тисячі рушили на село, наче ударні війська... майже не розглядаються у цьому дослідженні. Більшість оповідачів не згадувала про них взагалі, а ті, що згадували, — лише коротко. Вочевидь, вони не справили враження на більшість селян»⁴⁴⁸.

Підсумовуючи зміст селянських інтерв'ю, В. Нолл зазначає, що практично всюди проведенням колективізації керували місцеві активісти. Тільки кілька опитуваних сказали, що колективізацію проводили виключно чужі. Переважна більшість відзначала, що до процесу були залучені як місцеві жителі, так і приїжджі. Дехто казав, що більшість пропагандистів колективізації склали місцеві жителі, але провідними фігурами були сторонні, які вказували місцевим, що потрібно було робити. Г.К. Вовкогон (1904 р. н., Черкащина) відзначив, що голів сільських рад прислалі зі сторони, у той час як «добрими людьми», що виселяли своїх сусідів із їхніх будинків, були всі місцеві комсомольці. Опитуваний відзначив, що для тих, хто вступив до комсомолу, обов'язковою була участь в команді молодих людей, що грабували село і викидали сім'ї з будинків. Л.С. Грабовська розповіла, що коли вона була в сьомому класі (тобто їй було приблизно тринадцять років), її викликали із школи з уроків для того, щоб приєднати до групи молоді, що йшла до сусіднього села конфісковувати зерно і власність селян. Вона пішла на цілий тиждень, і весь цей час не мала можливості повідомити матір, де вона знаходилась⁴⁴⁹.

На питання: «Хто проводив колективізацію?» — О.І. Стрілков (1911 р. н., Полтавщина) відповів: «Свої. Ну, були і з району, а так свої. Свої розкулачували, свої у закопелках шукали... І вони всі подошли, ті, що це робили. Сільські це все робили, це зло... Голодом свої давили. Що, Сталін знав, що вони робили? А свої тільки, сільські, те робили...»⁴⁵⁰.

П.К. Коваленко (1909 р. н., Сумщина) на питання, хто проводив колективізацію, відповів: «Чужі проводили і наші активісти. Викидали людей з хат. Нема вже цих активістів, подошли»⁴⁵¹.

М.П. Козар (1921 р. н., Харківщина) на те ж питання відповіла: «Свої, а їх уже нема. І були хужі, ніж чужі. — Як до них ставилися? — Як же? Погано. Звалися вони активістами... Німці, як уступили, то повісили його і писаря...»⁴⁵².

⁴⁴⁷ Там само. — С. 617, 625, 626.

⁴⁴⁸ Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — С. 21.

⁴⁴⁹ Там само. — С. 171.

⁴⁵⁰ Там само. — С. 180.

⁴⁵¹ Там само. — С. 176.

⁴⁵² Там само. — С. 176.

І.В. Панич (1908 р. н., Сумщина): «Месні, наші. Та й приїжджали.... Їх зараз вже нема, померли ті, що розкулачували»⁴⁵³.

В. Нолл за результатами вичення зібраних селянських свідчень повідомляє, що кілька опитуваних стисло змалювали жорстокість тих, хто ніс відповідальність за колективізацію. Інші зупинялись на цьому докладніше. Як свідчать опитувані, серед фактів загальної жорстокості найобразливішою була поведінка місцевих комсомольців, бо вони репресували своїх же сусідів. В перші роки колективізації культурницькі дії комсомольців були великою рідкістю, а первинною у ті часи була конфіскаційна діяльність. М.В. Палагнюк змалювала дії і головну функцію комсомольців на початку 30-х років так: кочували банди молодиків, озброєні металевими штирями, і під керівництвом голови сільради конфісковували у сімей продовольство і зерно. К.Г. Кривоніс змалював ірреальну картинку з часів, коли він і його комсомольська когорта репресувала селян. Кочівні комсомольці «робили свою справу» десь до півночі. Потім вони робили на день перерву і проводили ніч в якомусь із багатьох порожніх будинків. Кілька опитуваних були категоричними, коли давали негативну оцінку комсомолу у перші роки колективізації. І.К. Сологуб називав їх «грабіжниками», а А.П. Оклей — «бандитами»⁴⁵⁴.

Далеко не кожний із тих, кого кликали, був здатним здійснювати репресії проти сусідів. Г.К. Вовкогон зазначив, що він навмисно не вступав до комсомолу, оскільки від нього стали б вимагати участі у вигнанні людей з їхніх будинків. Двом опитуваним, що брали в свій час участь у рейдах як агітатори, стало погано від того, що вони побачили, і вони покінчили із своєю роллю агентів колективізації⁴⁵⁵.

М.П. Масло (1911 р. н., Черкащина) описав нових вершителів долі селян як незграбних, неінтелігентних людей з обмеженими уявленнями, політичні вірування яких базувались виключно на прагненні поживитися чужим коштом. На питання: «Хто проявляв найбільшу жорстокість?» — він відповів: «Місцева влада, виконавці були, а вони були тупаки безграмотні, чотири класи як якийсь мав, то це дуже добре. Вони безідейні люди, а тільки вислужувалися. В них не було совісті, а вони вислужувалися, щоб удержатися у власті». Він засвідчив, що конфісковані продукти та спиртні напої потрапляли до комор активістів, які постійно пиячили: «Весь актив у голодовку був забезпечений. Жінка його вареники ліпить, і тільки хто заходить — під газету. Потом вони пили, як скажені. Реквізують сало, ще що і п'янку утворюють. Вони нужди не мали ніякої»⁴⁵⁶.

Майже те саме повідомила Г.Т. Тарасенко (1925 р. н., Харківщина): активісти забирали собі конфісковану їжу. Вона бачила, як активісти «йдуть на викачку» — їли й пили всю ніч те, що конфіскували у її сусідки: «...Там kwasолу викопали, а там — сала. Грабили ходили нещасників. За ікону торбину з

⁴⁵³ Там само. — С. 179.

⁴⁵⁴ Там само. — С. 171–172.

⁴⁵⁵ Там само. — С. 172–173.

⁴⁵⁶ Там само. — С. 139.

квасолькою заховують, і ту витягнуть, а тоді привозять у комору та цілу ніч гуляють — їдять та п'ють. Це я своїми очима бачила. Вони ідуть на викачку, були месні і з району, увечері беруть ящик водки та їдять те, що сльозами люди заробляли...»⁴⁵⁷.

На питання: «Як люди ставилися до комсомольців?» — М.Г. Іванченко (1923 р. н., Черкащина) відповів: «З них кепкували, особливо під час 32-го року. Багато ходило таких частівок, пісеньок антирадянських, антиколгоспних. Село цього не сприймало, загалом село, але ж тиск влади. В школі дуже нам прививали, але ми прекрасно розуміли, батьки ж наші з усього цього сміялися...»⁴⁵⁸.

На питання: «Ще бідняки виганяли з хат?» — О.І. Синьоок (1907 р. н., Полтавщина) відповів: «Як грубо сказати — узурпатори і більше злидні, що старались нажити. До мене приїхали і полізли шукати. Найшли у вузлику маслін сушений чи квасольки — забрали. А що, його везли в колгосп? Собі загірбили. В основному, чоловік десять-п'ятнадцять їх було, і ясно, що бідняки і ледачі, робить не хочуть...»⁴⁵⁹.

К.Г. Кривоніс (1915 р. н., Сумщина) охарактеризував дії «активістів» як суцільну сваволю: «Це було незаконно, що все забирали, і не в тих, в кого треба було, забирали, забирали в трудяг... Політика неправильна. Тоді ніхто нічого не говорив, що неправильно»⁴⁶⁰.

На запитання інтерв'юера: «Коли комсомольці приходили, чи ви їм казали, що ж ви робите? Ви не ходили до них сваритися?» — А.Т. Калашник (1907 р. н., Харківщина) відповіла: «Та хто там пішов? Ми строїлися... Так вони й дошки забрали, і кришу забрали. А куди підеш жалітися? Нікуди»⁴⁶¹.

У спогадах багатьох очевидців і жертв розселяння, репресій і Голодомору 30-х років присутнє усвідомлення того факту, що їхні кати, виконавці злої волі сталінського керівництва теж не зазнали щастя: більшість із них спостиг незавидний кінець: вони або перемерли з голоду у 1932–1933 рр., або були розстріляні німецькими окупантами за доносами односельчан⁴⁶², а то й просто були забиті камінням їхніми колишніми жертвами чи родичами жертв у 1941-му році.

Факт частих розправ мешканців українських сіл в умовах окупації з «активістами» колективізації і розкуркулювання не пройшов мимо уваги авторів колективної праці «Запорізький рахунок Великій війні»: «...У записаних спогадах мешканців запорізького краю є велика кількість випадків зведення рахунків місцевих із колишніми активістами»⁴⁶³.

⁴⁵⁷ Там само. — С. 121.

⁴⁵⁸ Там само. — С. 246.

⁴⁵⁹ Там само. — С. 147.

⁴⁶⁰ Там само. — С. 138.

⁴⁶¹ Там само. — С. 135.

⁴⁶² Там само. — С. 147.

⁴⁶³ Запорізький рахунок Великій війні, 1939–1945. — С. 45.

Велика апатія. Апофеозом терору стала «Велика чистка» 1937–1938 рр. У 1937 р. органами ДПУ УСРР було арештовано 159 574 осіб, у 1938 р. — 108 006. Серед репресованих колгоспники становили 23–26%, «колишні куркулі» у 1937 р — 41% і «куркулі» у 1938 р. — 16%, селяни-одноосібники — 3–4%⁴⁶⁴.

Автор одного із селянських щоденників мешканець с. Петрівки на Мелітопольщині Михайло Алексєєв для подій 1937-го року як міг підшукував пояснення: «И так пришел 1937 г. Январь, февраль, март — посевная. Стало для людей положение тяжелое, стали рядовых людей забирать, приписывать врагов народа, вредителей... И это специально в каждом селе. И в каждом колхозе строили, для того чтобы люди боялись говорить против коммунистов... И в Петровке тоже было много забрано... Так было при сталинском порядке. Коммунисты его делали, лишь бы себе актив держать. И все говорили при сталинском режиме, что вот социализм строим. Сейчас мы не равны будем, а вот коммунизм, вот-вот скоро, тогда будем работать по возможности, а кушать по потребности. Это я в той момент думал, что раньше так проповедовали крестьянину попы — бедному, что ты бедный мучишься на земле, но когда пойдешь на вечную жизнь, то будешь жить. А коммунисты говорили, — надо работать при социализме, накопить, когда будет вдоволь, тогда будешь жить. Это выходит, дожидай того царства, когда оно придет. Журавль в небе кружляе, око видит мясо, но зубом не возьмешь... И так это проходило в 1937 году. Почти весь год народ забирали, стреляли, высылали. Все что делалось, все было пугалом для народа. Против коммунистов нельзя было не только говорить, и думать нельзя. И вот уборочная подошла, убрали хлеб, все стало спокойно. И были назначены выборы. Так было запугано, назначали коммунисты, и что скажут, то и было. Только скажут — и руки поднимают»⁴⁶⁵.

Оскільки переважно більшість сільського населення склали українці, перенесення центру ваги в каральних діях на село означало прогресуючу «українізацію» репресій. Якщо у 1928 р. українці серед заарештованих органами державної безпеки становили 52,8%, то в 1931 р. — 73,4%, у 1933 р. — 68,1% 1934 р. — 65,6%, 1936 р. — 52,5%, 1937 р. — 53,2%⁴⁶⁶.

У колективній праці «Запорізький рахунок Великій війні» повторюється не нове для пострадянської академічної літератури положення: «Зміни в селянській психології, започатковані ще розкуркуленням та колективізацією, після Голодомору стали очевидними...». І підкріплюється новими свідченнями: «Протестів і виступів зі сторони народу я ніяких не очікую, — оцінював мешканець с. Василівки (нині м. Василівка Запорізької області) ситуацію 1933 р. — Народ

⁴⁶⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — С. 242, 271–272.

⁴⁶⁵ Джерела з історії Південної України. — Т. 5. — Кн. 2: Мемуари та щоденники. — Ч. 1. — С. 630–631.

⁴⁶⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: ун-т, 2003. — С. 330, 333, 335, 338–341.

цілковито поневолений та придавлений. Колишніх людей, які колись сміливо лізли на штики, — тепер немає. Нинішній народ голодує, пухне від недоїдання. Будуть подихати і будуть мовчати». Схоже враження склалося в очевидця Голодомору в м. Запоріжжі Івана Василенка (1922 р. н.). «Гірка правда, — згадував він, — але всі наші люди смирно, покійно віддавались смерті. Безправні, з розтопаною гідністю, покійно йшли»⁴⁶⁷.

Ш. Фіцпатрик у своєму багатоплановому екскурсі у світ структур повсякденності «сталінських селян», тобто російського села під пресом сталінського терору, підмітила, зокрема таке явище, як тотальне наростання взаємної ненависті, обізленості серед селян і простежила прояви цього явища аж до фактів помсти за своє «розкуркулення» в період німецької окупації, зведенні особистих рахунків тощо⁴⁶⁸.

* * *

Можна говорити, що протягом 20–30-х років реалізувалися дві моделі взаємодії влади і селянства: хронологічно перша модель — це дії влади всупереч волі народу, її можна назвати «Влада проти народу»; друга модель — це дії влади без народу, її слід назвати «Влада без народу».

Осмислюючи те, що відбувалося в 30-ті роки, починаємо краще розуміти, що періоди «воєнного комунізму» і непу були однопорядковими, вони ґрунтувалися на одній і тій же моделі взаємодії влади і суспільства — моделі політичної боротьби. В межах цієї моделі влада намагалася переконати і ідейно полонити масу. Влада вела гру. Часом ця гра переростала у збройний поєдинок, але воєнні дії все одно зберігали засади змагання. Спочатку влада, якій випало оволодіти країною, а це була компартійна влада, боролася з супротивником на фронтах, потім боротьба перейшла на економічне поприще. Але були правила гри. Жорсткі, несправедливі, але правила. Умови були нерівні, але можливості залишалися: кожна сторона мала можливість висловлювати взаємні претензії, обмірковувати свій вибір. Норми революційної доби зберігали свою дію, і роки 1918–1928 цілком заслуговують назви пореволюційних.

Зовсім інакше було в 30-ті роки. Якщо перші 11 років радянської влади в Україні пройшли в умовах несправедливої, деформованої політичної системи, то 30-ті показали повну відсутність будь-якої політики, будь-якої цивілізації. 30-ті — це час повної відсутності правил гри, відсутності навіть спроб налагодити діалог і тим більше змагання. Замість приводних пасів — налигач. І нехай не вводять в оману пишна бутафорія 30-х, яка була призвана замінити реальне соціальне життя синтетичними замінниками.

У загальнодержавному масштабі політика була повністю витіснена інтригами. А на селі політика як така зовсім зникла.

⁴⁶⁷ Запорізький рахунок Великій війні, 1939–1945. — С. 43.

⁴⁶⁸ *Фіцпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — С. 261, 275–292, 351

Десь до 1923 р. селянство виступало на суспільній арені в якості «народу»: воно було субстанцією, яка здатна була породжувати претендентів на владу (якщо не верховну, то принаймні регіональну, локальну) — повстанські формування, отаманів, загони самооборони. Село мало запаси зброї і стратегічний ресурс мілітарної доби — самогон. Село постачало (хоч і скупо) рекрутів в альтернативні армії. З 1923 р. як результат більшовицької політики селянство-народ перетворюється на масу — стає повністю демобілізованим, роззброєним, цивільним і в решті решт безправним. Село втрачає право на ініціативу і зберігає можливість тільки пасивного спротиву владі, спираючись на інерцію моральності і традицій, а також на своє положення товаровиробника. У подальшому громадські організації пореволюційної доби, хоч і деформовані, але реальні, такі як комнезами, — були розпущені. Так звані національні райони, хоч і бутафорські, але з певним відтінком колориту, — були розформовані. Земельні громади — найяскравіша і найжиттєвіша реалія сільського самоврядування — були ліквідовані. Натомість над селом були поставлені абсолютно штучні і надумані органи, такі як політвідділи МТС.

Компартійна влада трансформувалася в протилежному напрямі. Спочатку більшовицька політична сила була для селянства лише одним з претендентів на державну владу. Але надалі вона сакралізується, із борця за владу перетворюється на саму владу, владу як таку. Відтепер питання її легітимності знімається, і до неї висувається лише одна вимога: вона має справно виконувати свої владні функції, тобто забезпечувати «лад» — стабільність, справедливість, прогрес. Селянам вона повинна дати помірні обґрунтовані податкові норми, робітникам і інтелігенції — зарплату, бідності і безробітним — голодну подачку. Селянство тепер в якості певної суспільної сили виступає лише як платник податків, ринковий контрагент і люмпен (нарікання бідності в голодні місяці).

У 20-ті роки компартійна влада намагалася управляти селом через своїх агентів впливу: сільських комуністів, селянську бідноту — «опору партії на селі», організовану бідноту — комнезамівців, демобілізованих червоноармійців. Така модель, хоч і підкріплена каральними діями чекістів і міліції, працювала кволо. «Актив» влади виявився сміттям — малоосвіченим, непрофесійним, неавторитетним, та до того ж дуже схильним до корупції. Намагаючись переграти село на ринковому чи правовому полі, влада завжди відставала на один крок. «Перекачування» фінансових ресурсів із сільського господарства у промисловість, «ножиці цін», податкове маневрування не приносили бажаних дивідендів і в решті решт привели до глухого кута хлібозаготівельних криз 1927–1928 рр. І тоді компартійна влада наважилася на знищення селянства «як класу».

Терплячи поразку за поразкою, знову й знову стаючи жертвами репресивних акцій, селянські маси, окремі активісти і інтелектуали постійно наступали на одні й ті ж граблі — ставали жертвами власної наївної недбалості, власної схильності мислити банальними категоріями, нездатність передбачити можливість нестандартного розвитку подій. Влада у 30-ті роки обеззброїла народ тим, що вдалася до методів, які більшості «політично свідомих» громадян здавалися неможливими в невірогідними. Влада переступила всі межі людської уяви. Звичайно, попередження, влучні пророцтва і т. ін. мали місце, в тому числі і в

селянському середовищі, але це були рідкі випадки прозорливості, а крім того, на них реагували як на юродство, та й самі автори подібних пророцтв, схоже, самі не вірили до кінця у можливість сказаного, а скоріше хотіли загострити протест, витверезити владу. А влада не жартувала і не сумнівалася. Коли прийшов час, вона рішуче кинулася у вир безумства. Центр повною мірою використав свою монополію на репресії. У 30-ті роки провідним методом, домінуючим стилем у діях сталінського керівництва стали суцільний експромт, звичка до фантастичних планів, схильність до ірраціональних дій.

У 30-ті роки селянство повною мірою оплатило свою історичну відповідальність перед історією за свої дії під час революції. Тоді селянство в процесі самочинного захоплення поміщицьких земель не зупинилося перед укладенням політичного альянсу з більшовицькою політичною силою. Селяни стали співучасниками формування режиму компартійної влади, диктатури партії більшовиків. Ідея революційного союзу, уявлення про радянську владу як загальнонародну, почуття причетності до революційного перевороту було досить поширеним серед українського селянства, і цей «революційний» міф досить довго тримався на селі. Селянин Я.Ю. Степанов із с. Новомиколаївки Лисогірського району Первомайського округу у своєму довгому і багатоплановому листі до «громадянина Григорія Івановича Петровського» у червні 1928 р. торкнувся і теми історичних рахунків між владою і селянством: «Скажеш, що ми дали селянам задарма землю. Це справедливо, тільки не все. Не ви дали селянам землю, а селяни вам дали владу, щоб ви селянами управляли і турбувалися про них...»⁴⁶⁹.

Наслідком стали не тільки задоволення прагнень мільйонів дрібних господарів, але й знищення інституту приватної власності, витіснення з суспільного життя елементів парламентаризму, фактична ліквідація судової системи як незалежної гілки влади. В кінцевому результаті, коли перед селянами постала необхідність відстоювати своє право на власну продукцію, а пізніше — на землеволодіння і просто на життя, вони виявилися беззахисними і безпорадними, бо в суспільстві вже не існувало арбітра, до якого можна було апелювати. Виходить, що селянство свою гірку долю підготувало власними руками. З'ясувалося, що беззахисними перед Системою були і ті, хто чинив утиски щодо селян — різного роду розверстки, «експертні оподаткування», «хлібозаготівлі», а потім і арешти і виселення. «Низова ланка» компартійної влади у 30-ті роки загинула так само безсловесно, як і частина селянства.

Компартійна влада продемонструвала (виявила) власну неспроможність до творення. Вона була здатна лише присвоювати і перерозподіляти створене іншими частинами суспільства. Відображенням цього факту стали постійні нарікання на «ворогів радянської влади», які постійно заважали реалізації грандіозних планів. У 20-ті роки головною перепоною називалася «несвідомість», «дрібнобуржуазна природа» селянства. У 30-ті роки головна відпові-

⁴⁶⁹ Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1938 гг. — М., 1997. — С. 139.

дальність була покладена на «розкладення», «опортунізм», «переродження» місцевих урядовців.

З початком колективізації між «верхами» і «низами» розверзлася прірва у світосприйнятті. Якщо у 20-ті роки і влада, і низи обговорювали одні й ті ж проблеми: бідність, товарний голод, брак ресурсів, — то у 30-ті роки про гірку сторону існування селян говорять і думають тільки «у народі». Влада ж занурилася у світ «паралельної дійсності», у світ парадних рапортів, награної бадьорості, приписок, приховування язв.

Досвід 30-х років показав, що влада не є чимось гомогенним чи монолітним. Схема взаємин народу і влади є не двочленною («влада–народ»), а скоріше тричленною («влада–влада–народ»). Народ є безпорадним перед згуртованою і добре скоординованою владою. Але народ завжди має свою фракцію у владі, якою б диктаторською вона не була. Влада залишається непохитною, доки і її коридорах не з'являються агенти народного впливу, доки частина владних структур не буде паралізована масовими протестними настроями. Тільки коли влада дасть внутрішню тріщину, — тільки тоді у цю тріщину може увірватися народна енергія щоб подолати чи модифікувати всю владу. У 1929–1930 рр. компартійна влада була близькою до свого падіння. З'явилася реальна загроза: частина апарату захиталася, дала слабину під тиском масових прокльонів і виступів. Не селянські заворушення самі по собі, а масова капітуляція сільських і районних функціонерів становили справжню загрозу сталінському керівництву. Але влада впоралася з власною кризою надзвичайними засобами.

Розділ VII.

Національні меншини і влада

VII.1. Національні меншини в соціальній структурі українського суспільства

Утвердження радянської влади в Україні започаткувало новий етап в модерній історії етнічних меншин. Еміграція політично активної й освіченої частини етнічних громад різко знизила їх сукупний культурний рівень. Водночас докорінно змінилося їх соціально-економічне обличчя.

На початковому етапі радянського будівництва усталені норми міжетнічного життя зазнали суттєвих змін. Найбільший вплив на них справили громадянська і світова війни. Перша викликала значні за обсягом міграції переважно російської людності з центральних регіонів Росії. Більша частина цих мігрантів, сподіваючись виїхати за кордон, вимушено осіла в Південній Україні, в основному у промислових і портових містах. Іншу частку російських мігрантів становили учасники бойових дій на боці радянського уряду. Із закінченням бойових дій саме ця частина російських мігрантів склала основу радянського апарату всіх рівнів влади. Внаслідок громадянської війни в Україні опинилася й нечисленна, проте політично впливова латиська громада. Вона формувалася переважно з латиських стрільців і справляла на початку 20-х рр. непересічний вплив на життя республіки.

Світова війна викликала приток іноземців, які збільшили кількість дисперсних етнічних меншин, таких як: греки* (вихідці з Туреччини та Передньої Азії), грузини, вірмени, ассирійці, китайці тощо. Особливості існування цієї групи мігрантів в Україні визначала та обставина, що вони переважно були іноземними підданими. Через політичну нестабільність початку 20-х рр. натуралізація останніх в Україні відбувалася повільно. Більша їх частина не набула громадянства УСРР аж до початку 30-х рр., що зі свого боку вкрай обмежувало їхні соціально-економічні та суспільні можливості в країні.

Визначити міграційне сальдо для різних етнічних груп населення на початку 20-х рр. не видається можливим через відсутність відповідних статистичних даних. Проте численні матеріали місцевих органів влади та НКВС достатні для того, щоб стверджувати: на початку 20-х рр. відбулися значні зміни в етнічному

* Маються на увазі нечисленні міські громади грецьких біженців у Києві, Харкові, Мелітополі, Катеринославі, що сформувалися на початку 20-х рр. ХХ ст. Не слід змішувати з Маріупольською, Одеською і Львівською грецькими громадами, які мали давню історію в Україні.

складі, що привели до подальшої космополізації найбільших міст Південної України. Внаслідок світової війни в Україні опинилися значні групи біженців. Останні, як правило, осідали в містах, селилися нечисленними громадами-земляцтвами, за своїм соціальним станом були ремісниками і робітниками, в культурному відношенні були малопотужні, через мовний бар'єр існували замкнено.

На тлі промислового занепаду й масового безробіття зрушення в етнічній структурі міст перетворювалися на значну суспільну проблему. Багатонаціональні великі міста на початку 20-х рр. стали осередками інтенсивних інтеграційних процесів, які відбувалися болісно й конфліктно.

Іншим боком демографічних процесів першої чверті ХХ ст. була втрата Україною значних за обсягом трудових та інтелектуальних ресурсів. У значних масштабах еміграція з республіки відбувалася за двома основними напрямками. Перш за все, з країни виїздили представники заможних верств населення всіх етнічних складових, починаючи з представників правлячих кіл титульної нації Російської імперії, закінчуючи можновладцями етнічних меншин. Суттєвою була вимушена еміграція політичної еліти, починаючи з фундаторів Центральної Ради, діячів уряду П. Скоропадського, лідерів Директорії і, закінчуючи Н. Махно та безліччю ватажків селянських загонів. Відтік найбільш суспільно активної частини населення республіки, особливо з числа інтелігенції, відбувався й протягом 1921–1922 рр. внаслідок примусового виселення за межі радянської країни.

Що стосується етнічних меншин, то в їхній подальшій долі ці два еміграційні потоки відіграли непересічну роль. Внаслідок першого неповна соціальна структура етнічних меншин зазнала подальшої деформації, ставши ще більш «урізаною». Втративши найбільш заможну частку громад, етнічні меншини опинилися на межі етнокультурного виживання, оскільки етнокультурний розвиток, зокрема розвиток національної освіти, літератури, мистецтва, відбувався за рахунок внутрішніх ресурсів громади без будь-якої державної допомоги. Ускладнилося соціально-економічне існування збіднілих громад, що особливо яскраво видно на прикладі єврейства України.

Еміграція найбільш політично активної та освіченої частини громад етнічних меншин мала в перспективі суттєві негативні наслідки. Зійшов нанівець національно-революційний рух етнічних меншин, бурхливо здійснений «навесні народів» у 1917 р. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування національні партії, і етнічні меншини, таким чином, втратили можливість формулювати й відстоювати на державному рівні свої специфічні прагнення в галузі соціально-економічного, політичного і культурного життя.

Відсутних змін зазнало становище селянських за складом етнічних груп, таких як: німці, болгари, греки, чехи. Зокрема, численна група німців, депортованих на початку війни царським урядом на схід Російської імперії, лише 1918–1920 рр. повернулася у вимушено залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників¹. Інтенсивні міграційні процеси відбувалися в

¹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — К., 1995. — С. 29.

контексті радянсько-польської війни в місцях компактного розселення поляків Волині. Значним був наплив біженців, переважно росіян, у селища греків і болгар Приазов'я. Рятуючись від страхіть воєнного часу, вони мешкали тут протягом всієї громадянської війни принаймні до 1924 р., аж поки не відбувся перелом в справі подолання безробіття, й вони дістали змогу поповнити міське населення.

Глибшими за зміни суспільного статусу були трансформації соціальних відносин. На початок 20-х рр. внаслідок соціалістичних за змістом перетворень Центральної Ради, а згодом експропріаторської політики більшовиків, росіяни втратили не лише керівну роль у державному житті, а й економічну основу статусу великоросів. У результаті ліквідації поміщицького землеволодіння, одержавлення промислових підприємств, і, врешті, фізичного винищення чи еміграції верхів суспільства російська меншина, як і решта, набула типової для меншин ознаки — урізаної соціальної структури.

Друга за чисельністю етнічна меншина України, єврейська, втратила економічно найпотужнішу частину своєї громади. В республіці залишилися практично найбідніші верстви єврейської спільноти, переважно містечкової, в середовищі яких набирали обертів процеси люмпенізації. Істотна частина містечкового єврейства існувала за рахунок посилок та грошових переказів закордонних родичів. Подальше збіднення громади живило емігрантські настрої і спотворювало життя регіонів, де переважала єврейська людність.

Суперечливими були соціальні процеси в середовищі колишніх іноземних колоністів, селянських за своїм складом. Радянська земельна реформа вщент зруйнувала поземельні відносини у місцях компактного розселення колишніх іноземних колоністів. Радянські закони про землю знищили приватну власність як таку. Вістря земельної політики більшовиків було спрямоване проти земельної власності сільської дрібної буржуазії — так званих куркулів. Це здійснювалося шляхом конфіскації й перерозподілу через мережу ревкомів і КНС земельних ділянок, засобів виробництва і, власне, будь-якого майна найзаможнішої частини селянства.

Практика діяльності землевпорядних комісій на місцях була такою, що колишні колоністи стали малоземельними. Експропріаторська вакханалія, що охопила Україну на початковому етапі радянського будівництва, призвела до огульного відрізання у етнічних громад орних земель, пасовищ та угідь на користь українських і російських земельних громад. Особливо значущим було те, що перерозподіл відбувався не на засадах соціальної справедливості: нацменгромади, як правило, втрачали найкращі ділянки. Німецькі, болгарські та грецькі села в 1920–1921 рр. повсюдно підпали під так зване «поселищне розкуркулювання»². В першій половині 20-х рр. економічна міць і пересічна заможність іноземних колоністів залишилися в згадках, хоча їхнє матеріальне становище залишалося кращим порівняно з українським та російським селом, яке ледь животіло.

² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 598. — Арк. 9–10.

Міграційні потоки відчутно впливали на кількість населення України. Значними були масштаби еміграції німців та євреїв протягом першої половини 20-х рр. Переважну частку емігрантів до країн Західної Європи, США і Канади становили найбільш вразливі верстви етнічних меншин. На думку керівництва радянської України активізація еміграційного руху мала вкрай негативні зовнішньополітичні наслідки. Шпальти зарубіжних видань були перенасичені відомостями про економічний і культурний занепад колись квітучих іноземних колоній.

На 1921 р. відбувся перерозподіл нацменшодності між містом і селом. За практично незмінної частки українського сільського населення у 1920 р. питома вага росіян в селах зросла порівняно з 1917 р. з 18 до 46%, євреїв — з 2,5 до 33,8%, поляків — з 51 до 74%. М. Шаповал дійшов висновку, що «українська нація майже вся хліборобська: в містах живе на Вел. Україні з кожної сотні українців коло 9 душ, а на селах — більше 91. Що ж до жидів, то з їх більшість живе в містах: 66,2% на Вел. Україні. Ті ж жиди, що живуть на селах, є в більшості не хлібороби, а торговці, ремісники, службовці тощо. Що ж до росіян на Вел. Україні, то з їх в містах живе 54%, а в селах — 46%, причім на селах вони не всі хлібороби, а є між ними торговці, урядовці, ремісники. Значить, на Україні скрізь одне явище: українці більш 92% — хлібороби, 4–5% робітників, останнє припадає на ремісників, крамарів і дрібну службову інтелігенцію. Поміщиків і буржуазії, помимо кількох одиниць, нема. В містах українці знаходяться на соціальному низу (робітники, прислуга, ремісники, трохи дрібних крамарів і такі “промисловці”, як фурмани, огородники тощо)»³.

Відстоюючи тезу про неструктурованість української нації та несправедливу міжнаціональну систему розподілу праці, М. Шаповал ігнорував особливості соціального становища селянських за своїм складом етнічних меншин, водночас не помічаючи епохальних зрушень, викликаних подіями 1917–1920 рр. у соціально-економічному становищі всіх без винятку меншин. Екстраполяція даних 1920 р. на 1917 р. (через відсутність таких) дала авторові змогу довести до логічного кінця концепцію української національної революції як революції, спрямованої на структурування української нації та виправлення несправедливого суспільного розподілу праці між етносами України. Водночас вона позбавила його можливості побачити, що в ході революційних подій відбувся злам попередньої моделі функціонування суспільства і міжнаціонального розподілу праці як його складової частини.

Найчисельнішою етнічною меншиною України були росіяни — 2 677 166 осіб на 1926 р.⁴ В їхньому складі переважала міська людність Слобідської та Південної України. Вони становили до 40% робітничого класу великих міст Південної України. Частка росіян у пролетаріаті змінювалася наступним чином:

³ Шаповал М. Засади української національної програми. — Прага, 1927. — С. 14.

⁴ Всесоюзний перепис людности 1926 року. — Т. XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ I. Національність, рідна мова, вік, письменність. — М., 1929. — С. 8–9.

30,5% у 1926 р., 23,9% — 1931 р., 25,2% у 1934 р.⁵ 46% росіян мешкали в селі. Російське селянство колишньої Слобожанщини за своїми соціально-економічними характеристиками мало відрізнялося від українського. У 1926 р. воно становило 5,1% в 33 з 40 округ республіки.

Це була не тільки найбільш диференційована в соціальному відношенні громада, а й політично активна. Специфічні національні вимоги громада почала генерувати під впливом українізації. 1918 р. КП(б)У нараховувала 5 тис. членів і переважно складалася з етнічних росіян, російськомовних євреїв, поляків та українців. 1925 р. в ній перебувало вже 75 тис. осіб, проте етнічний склад залишався попереднім. На час оприлюднення «теорії боротьби двох культур» Д. Лебеда етнічні росіяни становили 53,6% загальної кількості членів більшовицької партії в Україні⁶.

Євреї за чисельністю були другою етнічною меншиною (їхня чисельність у 1926 р. сягала 1 574 391 особи)⁷. Задовго до революції 1917 р. вони здійснювали активні пошуки в галузі усвідомлення й презентації власних національних інтересів і складали від чверті до третини організаційного прошарку всіх революційних партій. Громада протягом непу в значних обсягах постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції з 1921 р. стали складовою частиною Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв.

Однак у першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіоністський рух, як такий, складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних. На початок 20-х рр. розгалужена мережа сіоністських організацій виглядала наступним чином: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); «Мізрахі» (організація релігійного характеру); «Цейрей-Ціон» (соціалістична організація сіоністського робочого руху); «Поалей-Ціон» (з 1923 р. — ЄКРП) (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); «Гашомер-Гацоїр» (юнацька організація); «Геголуц» (опікувалася соціально-економічною підготовкою єврейської колонізації Палестини); «Тарбут» (культурна та просвітницька організація з розвитку освіти на івриті) тощо. Всупереч нав'язливій більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. Тож вони виступали проти більшовицької диктатури, яка ототожнювала себе з радянською владою, та євсекцій, які, на їхню думку, узурпували право висловлювати інтереси єврейства в СРСР.

У першій половині 20-х рр. сіоністи, незважаючи на переслідування уряду, виростили у значну політичну силу — фактично всесоюзну організацію в підпіллі.

⁵ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / Ред. О.М. Асаткін. — К., 1935. — С. 386.

⁶ *Lavrinenko J.* Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward Ukraine; An annotated Bibliography, 1917 — 1953. — New York, 1954. — P. 36.

⁷ Всесоюзний перепис людности 1926 року. — Т. XI. — С. 8–9.

«Геголуц» розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ, вони скликали конференції та з'їзди, мали ЦК, сітку осередків окружного та районного рівня.

Впродовж 1917–1923 рр. у соціально-економічному й етнокультурному становищі єврейської людності відбулися колосальні зрушення. Руйнівного удару громаді завдали єврейські погроми, що зняли значні маси населення з обжитих місць і започаткували перманентні міграції євреїв по теренах України. Питома вага єврейства в населенні Києва 1917 р. порівняно з 1897 р. збільшилася з 13 % до 18,6 %. У 1920 р. вона вже сягала 31,9 % на тлі зниження представництва росіян і поляків серед городян⁸.

Завершення бойових дій та стабілізація радянської влади викликали зворотний процес: розпочалася рееміграція євреїв із зруйнованих голодуючих міст. Повернення біженців і намагання останніх отримати відшкодування майнових збитків часів єврейських погромів переросло в сталу конфронтацію. Вона загострювалася тим, що колишня смуга осілості була регіоном аграрного перенаселення, що стало основою для зростання антисемітських настроїв. В цілому на початку 20-х рр. умови життя містечкового єврейства залишалися одними з найгірших серед етнічних громад України — люмпенізовані верстви становили щонайменше 60% єврейської людності України⁹. Проблема виживання єврейської меншини ускладнювалася катастрофічним зменшенням єврейського сільськогосподарського населення, знищенням під час погромів низки найзаможніших єврейських землеробських колоній. За переписом 1926 р. в 21 з 40 округ УСРР нараховувалося 98 тис. селян-євреїв¹⁰.

Загострення проблем фізичного та етнокультурного виживання генерувало в громаді (особливо серед молоді) протестні настрої. Водночас правдою є й те, що на початковому етапі радянського будівництва для радикальної частини єврейського суспільства внаслідок обмеженості соціальної бази радянської влади та нестачі кваліфікованих кадрів склалися найбільш сприятливі умови для відповідної соціальної реалізації. До цього спонукало й входження більшості єврейських комуністичних фракцій до складу КП(б)У на початку 1921 р.

Поляки були третьою за чисельністю й другою за впливовістю етнічною меншиною. В 1926 р. їх нараховувалося 476 435¹¹. Протягом 1917–1920 рр. гасло відтворення Речі Посполитої стало причиною непримиренних польсько-українських, згодом — польсько-радянських суперечностей та запеклої озброєної боротьби, які наклали негативний відбиток на характер міжнаціональних взаємин по обидві сторони державного кордону. Польська меншина змінила свій

⁸ Шаповал М. Засади української національної програми. — С. 14, 15.

⁹ Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня.

¹⁰ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — С. 86.

¹¹ Всесоюзний перепис людности 1926 року. — Т. XI. — С. 8–9.

статус однієї з найбільш привілейованих (до революції поляки становили 29% службовців у збройних силах, судових установах, поліції, адміністрації¹²) на практично повністю селянську. За переписом 1926 р. селяни-поляки — мешканці 14 з 40 округ України — нараховували 360 тис.¹³ Більшість полонії проживала на Поділлі, Волині та Поліссі. На півдні вона була розпорошеною і власних однорідних за складом людності населених пунктів не мала. Лише в Одесі була невелика польська громада. Прикметною рисою польського селянства в західних округах УСРР була дрібнонадільність. Питома вага поляків у складі республіканського пролетаріату впродовж 1926–1931 рр. стабільно трималася в межах 1,9–1,8%, зменшившись до 0,8% у 1934 р.¹⁴

Становище польської меншини значною мірою обумовлювалося польсько-радянською конфронтацією. Укладення Ризького договору завершило болочий етап міждержавних змагань за західноукраїнські землі, але водночас розпочало тривалу смугу міждержавних інтриг і дипломатичної боротьби за симпатії прикордонного населення, з одного боку, та упередженого ставлення до представників етнічної меншини, з іншого. Суттєвий вплив на формування політики щодо польської громади справляла позиція Польбюро РКП(б), що складалася з видатних революціонерів епохи, які мали власне бачення завдань революційного руху в «колисці революції», в Польщі та світі загалом. Тривала боротьба польських комуністів за особливий статус Польбюро у складі більшовицької партії («маленький Польський ЦК в Росії»¹⁵) була вміло нівельована, однак не забута і лише підсилювала дратівливість польського питання.

На початку 20-х рр. місцями концентрації німецького населення (393 924 особи в 1926 р.¹⁶) були Олександрійська, Мелітопольська і Бердянська округи Катеринославської губернії, Херсонська, Миколаївська та Одеська — Одеської губернії. Німецьке населення в цих округах переважало за чисельністю інші етнічні громади. За переписом 1926 р. селянами були 340 тис. німців¹⁷.

Колись квітучі німецькі колонії на початку 20-х рр. були відкинуті в своєму господарському та культурному розвитку на багато десятиріч назад. Втім, об'єктивно на початковому етапі радянського будівництва громада перебувала у значно сприятливіших умовах, аніж решта етнічних складових республіки. Німці не лише користувалися значними земельними ділянками, а й мали вагому міжнародну підтримку. Напередодні підписання мирного договору в Брест-Литовському (березень 1918 р.) німецька сторона домогалася надання німецьким колоністам статусу емігрантів й встановлення нам ними німецького протек-

¹² Шаповал М. Засади української визвольної програми. — С. 7.

¹³ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — С. 85.

¹⁴ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / ред. О.М. Асаткін. — С. 386.

¹⁵ Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) / [пер. с нем. В. Дённингхауса; науч. ред. А.И. Савин]. — М., 2011. — С. 324.

¹⁶ Всесоюзный перепис людности 1926 року. — Т. XI. — С. 8–9.

¹⁷ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — С. 85.

торату. Компромісне рішення передбачало визнання колоністів громадянами Росії, але наділених правом рееміграції до Німеччини та переведення туди всіх своїх капіталів. Німеччина прискіпливо відстежувала становище колоністів аж до середини 30-х рр. і, використовуючи дипломатичні та економічні важелі впливу, брала активну участь у відстоюванні інтересів фольксдойче. Ця обставина, з одного боку, виступала гальмівним чинником безвідповідального защемлення прав спільноти в радянській державі, з іншого, повсякчас генерувала напруженість у відносинах громади з місцевими органами влади. Працівники земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій розглядали німецькі колонії як осередки куркульського засилля. Закріпленню за колоністами тавра «контрреволюціонерів» сприяла участь у декількох антирадянських повстаннях, австрійських та білогвардійських військових формуваннях. Внаслідок негативного ставлення місцевих і центральних органів влади до спроб німецьких колоністів самотужки відродити господарства, незацікавленості влади в їхньому відродженні, войовничої атеїстичної пропаганди німці виявляли значний потяг до еміграції. У 1922–1924 рр. демографічні втрати через від'їзд з УСРР становили щонайменше 8 тис. працездатних осіб. Емігрували переважно меноніти, на 1924 р. з країни виїхала 1/7 частина менонітської громади¹⁸. Лише штучне стримування еміграції зашкодило їхньому масовому від'їзду з країни.

Німці на початку 20-х рр. займали досить активну громадську позицію, а її лідери пильно слідували за розвитком етнонаціональної політики більшовиків. Виразником колективної свідомості німецької громади стали сільськогосподарські кооперативи, зокрема, «Союз голландських вихідців на Україні» (СГВ) та сільськогосподарська кооперативна спілка «Колоніст». Статут «Союзу південно-російських колоністів і громадян германської раси» був зареєстрований 26 січня 1921 р. у Таганрозі, а вже 9 лютого відбулися перші загальні збори організації. Статут кооперативу, який став матрицею для організаційного оформлення низки національних кооперативів, базувався на принципах інтегральної кооперації. Основною метою Союзу був захист німецьких колоній від свавілля продзагонів, а приклад його існування виявився таким заразливим, що німецькі колоністи повсюдно в Україні почали об'єднуватися. З другої половини 1923 р. офіційно розпочала діяти німецька кооперативна спілка «Колоніст», створена внаслідок об'єднання декількох національних товариств взаємодопомоги німців Катеринославщини. На початок 1924 р. спілка мала 12 відділень, 5 264 члени, що становило 70 % господарств німців-колоністів регіону.

Прояви войовничого екстремізму місцевих органів виконавчої влади, постійне порушення законності та прав колоністів спонукали керівництво спілки поряд із вирішенням проблем господарського життя колоній чимдалі більше займатися правозахисною діяльністю. Захист населення від утисків радянської адміністрації, власне, становив головне завдання організації. Матеріали та скарги (більше 250), зібрані спілкою, склали початковий фонд німецької секції Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВКУ, і

¹⁸ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 36.; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 402. — Арк. 25.

змусили центральне радянське та партійне керівництво впритул зайнятися вивченням «німецького питання» на Україні. Основу діяльності радянських функціонерів в німецькому середовищі становила дискредитація і ліквідація осередків національного єднання. «Колоніст» був підведений до необхідності саморозпуску в липні 1924 р.

Економічна криза початку 20-х рр., голод 1921–1922 рр., міжнародні зв'язки СГВ та сподівання отримати за його сприяння мільйонні закордонні кредити забезпечили менонітському об'єднанню, попри те, що уряд вважав його антирадянською організацією, можливість існування. Об'єднавча праця Союзу була доволі активною — за нетривалий час свого існування він скликав сім всеукраїнських з'їздів, останній — 25–28 лютого 1925 р. в к. Григор'ївка Ізюмської округи Харківської губернії. Практична робота СГВ свідчила про політизацію пацифістської менонітської громади, яка набула всесоюзного розмаху. В січні 1925 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд менонітських общин у Москві.

Наприкінці літа — восени 1925 р. український уряд та ЦК КП(б)У організували проти СГВ потужну економічну та громадську кампанію, яка мала на меті знищення організації. Реорганізація СГВ відбулася в 1926 р. Менонітська громада вважала реорганізацію СГВ прийнятним компромісом на шляху збереження общини в радянській Україні¹⁹. Найбільш активні й непримиренні опоненти реорганізації емігрували до Канади. Ті ж, що лишилися, прагнули віднайти відповідні точки опори для подальшого існування спільноти в нових політичних обставинах. Менонітська спільнота виявилася дезорганізованою перед обличчям масованого натиску більшовизму, який вже на кінець 20-х рр. досяг визначних успіхів у дезінтеграції менонітської єдності.

Болгари на початку 20-х рр. суцільними масивами проживали на півдні України в сільських місцевостях Одеської й Катеринославської губерній. У 1926 р. чисельність громади сягнула 92 078 осіб²⁰. До революції напрямок їхнього господарського розвитку визначали високі (до 60-ти дес. на господарство) норми землекористування, які дозволяли розвивати високотоварні городництво й садівництво. Болгарські села менше за сусідні єврейські чи німецькі постраждали під час війни. Болгарська меншина була селянською за своїм складом, селянами були 85 тис. болгар²¹. В роки революційних потрясінь та громадянської війни вони зберігали нейтралітет, спорадично виступаючи на боці різних політичних сил.

Переважаюча більшість осіб грецького походження складала Маріупольську грецьку громаду, що компактно мешкала в Юзівській (Сталінській) та Маріу-

¹⁹ Докладніше див.: *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 — початок 30-х рр. XX ст.): Дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 1996; *Якубова Л.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і — початок 30-х років XX ст.). — К., 2004.

²⁰ Всесоюзний перепис людности 1926 року. — Т. XI. — С. 8–9.

²¹ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — С. 86.

польській округах. На момент здійснення районування 1923 р. грецьке населення загалом становило 92 560 осіб, в 1926 р. воно сягнуло 104 666 осіб²².

На першому етапі радянського будівництва Маріупольська громада стала на шлях етнічної консолідації. Спроба оформлення національної організації грецького населення Маріупольщини в грудні 1921 р. наслідувала виразні соціально-економічні й політичні цілі. З одного боку, вона була продовженням процесу формування національної свідомості, призупиненого наприкінці 1917 р., з іншого, повинна була забезпечити захист національних інтересів грецького, заможного порівняно з українським і російським, селянства, в умовах воєнного комунізму. 12 грудня 1921 р. до Маріупольського повітового виконкому була подана заява основоположників Спілки з проханням її реєстрації. А вже 26 грудня Відділ національних меншин НКВС відхилив її. Підосновою упередженого ставлення новозатвердженої влади до грецьких колоністів була масова участь останніх у повстанській армії Н. Махна, яка на той час вже кваліфікувалася як бандформування, та решті загонів місцевих селянських ватажків. Земельна реформа докорінним чином змінила життя грецьких колоністів внаслідок суттєвого зменшення обсягів землекористування. Через земельне питання загострилися міжетнічні суперечності в багатонаціональному Приазов'ї. Це мало негативні для громади наслідки, оскільки початок 20-х рр. став часом не лише господарського, а й культурного занепаду грецького села.

Незначною, попри територіальну близькість республік, була чисельність білорусів в УСРР, загалом 75 842 на 1926 р.²³ На півдні їхню більшість (13 тис.) становили нащадки військових поселенців і поміщицьких селян, вивезених сюди наприкінці XVIII ст. Білоруські села були розкидані по Миколаївщині в межиріччі Інгульця та Інгулу. У культурному відношенні їхнє населення практично не відрізнялося від оточуючого селянства.

Більшість чеського населення²⁴ проживала на Волині, частково — Поділлі. Чехи Житомирщини налічували трохи більше 4 тис. осіб, з них 3 847 компактними масами мешкали в селах. Незначні етнічні анклавні вкраплювалися в Херсонській та Катеринославській губерніях. 88% чеської громади становило селянство, за більшовицькими мірками — переважно заможне та середняцьке. За напрямками господарського розвитку чеське село мало багато спільних рис із німецьким. До революції чеські села вирізнялися значними нормами землекористування в обшинній формі. Основою зміцнення господарства була система майорату. Недробимість земельного наділу дозволяла інтенсифікувати виробництво. Напередодні революції в чеських колоніях почали використовувати мінеральні добрива, широко застосовувалася сільськогосподарська техніка. Разом з тим чеські господарства переважно мали трудовий характер, тут набагато рідше, ніж у німецьких застосовувалася наймана праця.

Революційні зміни в Україні чеське населення зустріло насторожено. Реквізиції й розкуркулювання періоду ленінського комуністичного штурму

²² Всесоюзний перепис людности 1926 року. — Т. XI. — С. 8–9.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

привели до різкого скорочення земельних наділів, автоматично погіршивши матеріальне становище громади. Деградацію чеських господарств прискорив занепад хмелярства²⁵. Це відштовхнуло основну масу чехів від радянської влади, надовго визначивши його політичну пасивність. Величезну проблему в нечисленній громаді становила відсутність національної школи як такої.

Гагаузи компактно мешкали на півдні Бессарабії та в Приазов'ї, де їхня чисельність не перевищувала 1 тис. осіб. Вирішальну роль у збереженні специфіки побутового та господарського життя гагаузів відіграли законсервовані елементи сільської общини з особливим станом великої патріархальної сім'ї. На початковому етапі радянського будівництва норми землекористування в гагаузькому селі були приведені у відповідність до середніх показників по регіону. Відносна етнокультурна відсталість громади не дозволяла їй адекватно реагувати на дії влади, висловлюючи власні прагнення.

Татарське населення розташовувалося головню в Донбасі та Приазов'ї. Це були переважно поволзькі татари, які працювали на копальнях та промислових підприємствах Південного промислового району. Матеріальний стан татарських мігрантів на початку 20-х рр. був нужденним внаслідок економічної кризи та безробіття. Живучи в невеликих робітничих селищах та пролетарських районах міст, татари зберігали замкнений спосіб життя через мовні та культурні, зокрема конфесійні, відмінності, практично не спілкувалися з оточуючим населенням. Міжнаціональні шлюби в середовищі татарської меншини були рідкісним явищем. На початок 20-х рр. вона практично повністю була неписьменною. Разом з сезонними робітниками татарська діаспора нараховувала близько 12,5 тис. осіб. і практично не була інтегрована в суспільно-політичне життя республіки. На 1926 р. вона зросла до 22 281 особи, з яких рідною мовою назвали татарську 19 793²⁶.

Більшість литовців потрапила на терени України після придушення повстання 1830 р. Мешкали вони в містах Київської, Одеської, Катеринославської та Донецької губерній. Їхня чисельність не перевищувала 10 тис. осіб²⁷. Специфічною рисою литовської громади УСРР була її рухливість. Естонці становили мізерну частку населення УСРР, проживаючи в Одесі та Одеській губернії. Загалом представники згаданих етносів у 1926 р. склали від 0,2 у Донецькій та Одеській до 0,01% у Чернігівській окрузі, фактично не впливаючи на перебіг етнонаціональних процесів²⁸.

Латиші активно заявили про себе під час громадянської війни. Більшу частину громади становили бійці латиської дивізії, які після її розформування залишилися жити в Києві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Одесі, Кривому Розі, Каховці, Мелітополі. Вони були висококваліфікованими промисловими робітниками, за політичними переконаннями — рушійною силою

²⁵ Див.: ІР НБУ. — Ф. Х. УАН—ВУАН (1918—1934 рр.). — Спр. 1063. Рихлик Євген (Антонович). Чеські колонії на Житомирщині. (Стаття). 15.09.1925 р. — 16 арк.

²⁶ Там само. — С. 8–9.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 650. — Арк. 22.

²⁸ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / ред. О.М. Асаткін. — С. 382.

більшовицької влади в Україні, що брала участь не лише у воєнних діях на боці Червоної армії, а й у продзагонах, безпосередньо здійснюючи продрозверстку. Внаслідок цього відносини латишів та місцевого населення набули ознак неприхованої конфронтації. Радикалізм латиських комуністів вкупі з їхніми виразними політичними амбіціями стали підосною охолодження їхніх стосунків з більшовиками, а згодом — еміграції на батьківщину. Незначна частина латишів, отримавши землю, оселилася на лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки й Херсона.

В абсолютних показниках упродовж 1917–1920 рр. в Україні суттєво збільшилася чисельність вихідців з Кавказу: вірмен²⁹, грузинів, ассирійців. Зростання відбувалося за рахунок біженців, що рятувалися від геноциду, здійснюваного турками. Адаптація біженців відбувалася складно й погіршувалася внаслідок неспроможності держави покращувати умови їхнього існування. Це була люмпенізована маса міських мешканців, що виживала за рахунок випадкових заробітків та кустарного виробництва, залишаючись фактично в умовах етнокультурної ізоляції. Решта етнічних меншин в абсолютних показниках не становили скільки-небудь значної маси, дисперсно розчинялися в космополітичних містах і неспроможні були впливати на внутрішньополітичний курс більшовиків загалом, національну політику зокрема. Навіть китайські та корейські³⁰ червоноармійці, використані для затвердження радянської влади, в повоєнні часи залишилися сам-на-сам з такими проблемами мирного життя, як безробіття, відсутність житла, мовний бар'єр. Демобілізовані місяцями мешкали на казарменому положенні в залізничних вагонах, позбавлені жодних засобів існування. У заявах до ЦК вони благали одного — скоріше відправити їх на революційні fronti³¹.

Таким чином, на початок політики коренізації етнополітична ситуація в Україні була надзвичайно складною щодо державного регулювання. Складність обумовлювалася не стільки вагомністю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки строкатістю соціально-економічних та етнокультурних ознак громад. Останні, зокрема, суттєво відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, з союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками меншини складали кілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвропейської, слов'янської і тюркської сімей. Водночас попри нечисленність та дисперсність держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

²⁹ 10 631 особа на 1926 р. — Див.: Всесоюзний перепис людности 1926 року. — Т. XI. — С. 10–11.

³⁰ За неповними даними агітпропу ЦК КП(б)У, в 1922 р. в Україні проживало близько 21 тис. китайців та 4 тис. корейців, переважну частину їх становили колишні червоноармійці. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1520. — Арк. 6–7.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1520. — Арк. 3, 9.

Суттєві відмінності існували в галузі соціального структурування. Окремі групи склали колишні колоністи, містечкові євреї, декласовані (цигани). Епоха комуністичного штурму вибила з-під них економічний ґрунт, знищила традиційну систему господарювання й усталені етнічні форми зайнятості. Суттєво коливалися демографічні характеристики. За ступенем урбанізації перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш збалансованою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України, можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів зв'язували з новою батьківщиною заплутані відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новоприбулих представників етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних громад у сукупності з докорінною переорієнтацією виробничого і суспільно-політичного життя на постімперському просторі створювали такий «коктейль» етносоціальних та етнонаціональних проблем, який був винятковим явищем тогочасної світової історії. Багатонаціональна УСРР була державним утворенням зі значними проблемами адміністративного характеру, неврегульованою системою центрального й місцевого управління, що негативно позначалося на здатності уряду керувати міжнаціональними взаєминами. Етнічні меншини становили близько п'ятої частини її населення, додавали самобутності й специфічного колориту суспільному й культурному життю. За рівнем етнічного представництва та характером міжетнічних відносин територію УСРР на початку 20-х рр. умовно можна розділили на чотири регіони.

Північна й Центральна Україна була переважно моноетнічною. Українці становили більшість населення регіону. Поселення етнічних меншин (російської, єврейської, польської та інших) мали тут дисперсний характер, як правило розміщувалися в поселеннях міського типу.

Східна Україна характеризувалася високою питомою вагою російського населення (як міського, так і сільського). Демографічні тенденції в регіоні розвивалися в напрямку постійного збільшення частки російського населення і наближення регіону за основними демографічними показниками до біетнічності. Зближення абсолютних показників чисельності українського і російського населення визначало постійну конкуренцію між культурами двох народів на рівні міжетнічного спілкування і суспільного життя. Даний фактор у 20-і рр. набув стратегічного значення, оскільки столицею УСРР був Харків.

Правобережна Україна історично сформувалася як регіон значної концентрації етнічних меншин, як компактних, так і дисперсних. Компактними масами тут мешкали поляки, німці та чехи, серед яких переважало сільське населення. Високою була питома вага єврейства, сконцентрованого в містечках і невеликих містах.

Південна Україна була найбільш строкатим у національному відношенні регіоном. Її національно-територіальна структура мала мозаїчний характер. Регіон характеризувався складними й суперечливими міжетнічними процесами не лише на селі, а й у містах, які вже до революції набули космополітичного характеру. У найбільш і найменш чисельних громадах (росіяни, євреї, вірмени, вихідці з Прибалтики, Кавказу та Поволжя) переважало міське населення. Російська меншина Південної України в своїй більшості складалася з робітників, всі інші — з ремісників, кустарів і торговців. Економічна криза першої половини 20-х рр., промисловий занепад, безробіття та голод знекровили життя багатонаціонального південного міста, населення якого практично було позбавлене засобів існування. Протягом першої половини 20-х рр. регіони компактного мешкання колишніх іноземних колоністів перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду «гарячі точки», що погано піддавалися заходам державного керування.

На початковому етапі більшовицький провід доволі чітко усвідомлював хиткість свого становища. Зовсім не випадково Наркомнац мобілізував потужний інтелектуальний потенціал на дослідження й відстежування політичних настроїв у середовищі найбільш політично активних громад, намагаючись заходами агітації й пропаганди збільшити коло своїх симпатиків. Для тогочасних керівників не було секретом, що власне більшовицький електорат в усіх етнічних громадах перебуває в меншості. Навіть російська громада, попри усталені стереотипи, не була надійною опорою режиму. Росіяни та російськомовні маргінали дійсно становили більшість у лавах Комуністичної партії. 1925 р. в КП(б)У перебувало 75 тис. осіб, проте етнічний склад залишався попереднім³². На час оприлюднення «теорії боротьби двох культур» Д. Лебеда етнічні росіяни становили 53,6% загальної кількості членів більшовицької партії в Україні.

Саме ця обставина живила упередженість стосовно подальшого напрямку етнополітики в УСРР. Внаслідок узурпації цією нечисленною організацією провідних посад у державному керівництві, встановлення неподільного контролю за економічним виробництвом, суспільним і культурним життям, у переважній більшості національно свідомих кіл склалося враження про експортний характер Жовтневої революції і, відповідно, її антиукраїнську спрямованість.

Попри російську форму, соціальні корені Жовтневої революції в російському етнічному ґрунті на Україні були не безсумнівними. Основу опозиційності громади стосовно більшовизму становили: люмпенізація пролетаріату протягом 1917–1920 рр. та його незадоволення політикою партії в промисловості; відсутність будь-яких скидок у продрозверстці й загальній селянській політиці; несприйняття релігійно зосередженими російськими громадами антирелігійної політики; громадянська дискримінація найбільш освіченої частини

³² *Mace J.E.* Communism and the dilemmas of national liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. — Cambridge, 1983. — P. 36.

російської людності. В 1917–1920 рр. в Україні припинили своє існування всі національно орієнтовані політичні групи й партії російської людності.

Чи не найбільше перешкод на шляху монополізації політичної влади більшовикам створювали єврейські політичні партії.

Доленосним чинником соціально-економічних трансформацій єврейської етнічної меншини стала політика комуністичного штурму. Встановивши безпосередній товарообмін між містом і селом, звівши до мінімуму споживання, радянська влада вибила ґрунт з-під ніг переважної частини містечкового єврейства, зробивши неможливою й позазаконною фігуру посередника. Не кращі свої часи переживали ремесло та дрібна торгівля. Величезна частина містечкового та міського єврейства на початку 20-х рр. швидко люмпенізувалася, не маючи можливостей застосувати свої знання й трудові навички в жодній з галузей промисловості. Це стало причиною зростання в громаді, особливо серед молоді, революційних настроїв, чому значною мірою сприяв антипогромницький рух. Західні дослідники неодноразово зазначали, що в особі євреїв більшовицький уряд України знайшов свого найбільш прийняттого союзника і досить широко використовував його культурний потенціал. На початковому етапі радянського будівництва для радикальної частини єврейського суспільства внаслідок обмеженості соціальної бази радянської влади та нестачі кваліфікованих кадрів склалися найбільш сприятливі за всю історію єврейства умови для відповідної соціальної реалізації та участі в державному житті. Цьому зокрема сприяло й входження більшості єврейських комуністичних фракцій до складу КП(б)У на початку 1921 р.

Відносини національно орієнтованих і особливо релігійних кіл етнічної меншини з більшовицьким урядом склалися по-іншому. Войовнича антирелігійна кампанія зіткнулася із запеклим опором релігійних громад, живлячи не лише сіоністські настрої, а й спричиняючи значну за масштабами еміграцію.

Складними й нагальними були соціально-економічні проблеми містечкового єврейства. На тлі промислового занепаду та введення сільгосподатку найбільш болючою для цієї категорії єврейського населення стала проблема так званого подвійного оподаткування. Сутність її полягала в тім, що містечкова людність, не маючи постійного заробітку від кустарного виробництва, вимушено обробляла земельні ділянки поблизу містечок, займаючись водночас ремеслом і хліборобством. За діючим законодавством вони обкладалися двома податками: першим — як міські мешканці, другим — як селяни. Подвійне оподаткування зводило нанівець спроби єврейської меншини вижити в умовах голоду початку 20-х рр., відбивало будь-який інтерес до виробничої діяльності, живило утриманські та емігрантські настрої.

В цілому на початку 20-х рр. майнове становище та умови життя містечкового єврейства залишалися одними з найгірших серед етнічних меншин України. Згодом, на піку переселенського руху, ЦКНМ кваліфікувала їх як катастрофічні. За даними вибіркового обстеження 10 містечок Правобережної України (липень 1928 р.) соціальні групи єврейського населення були визначені таким чином: 20% — торговці, 30% — декласовані елементи. ЦКНМ відзначила, що порівняно з дореволюційними часами і початком 20-х рр., питома вага

нетрудових елементів у соціальній структурі єврейського містечкового населення скоротилася більше ніж у два рази³³. Таким чином, в досліджуваній час люмпенізовані верстви становили щонайменше 60% єврейської людності України.

На фоні зубожіння переважної більшості єврейського населення загострилися етнокультурні проблеми єврейської меншини. До революції більшість єврейських громад самотужки розбудовувала й підтримувала національне життя. На початку 20-х рр. громада стала неспроможною власноруч фінансувати не лише розвиток національної культури, а й початкову освіту. Проблема набула критичного характеру, оскільки загроза русифікації найкращих культурних сил єврейської меншини стояла чи не найгостріше з поміж усіх етнічних громад України. Небезпека русифікації ставала дедалі очевидною в умовах проросійської етнополітики більшовицького уряду 1920–1922 рр. Видні діячі Євсекції підтримували ідею русифікації єврейського міського населення. Зокрема, М. Альтшулер (1887–1969) наголошував, що в умовах прискореної пролетаризації єврейський пролетаріат не зацікавлений у культурній роботі єврейською мовою. На його думку, використання єврейської мови було доцільним лише в початковій школі. В червні 1922 р. Євсекція прийняла резолюцію, що заохочувала вивчення робітниками російської, а не єврейської мови з метою активнішої участі «в загальному пролетарському соціалістичному житті»³⁴. Такий підхід став визначальним у культурній політиці стосовно євреїв, а між тим він не відповідав дійсним вимогам переважної більшості єврейської людності, в середовищі якої досить тверді позиції на той час посідав і ортодоксальний юдаїзм, і його осучаснені течії, і сіонізм.

Згодом не менш активно Євсекція почала стимулювати просування ідеї переведення навчальних закладів в місцях компактного мешкання євреїв на їдиш. Нагадаємо, що їдиш був визнаний народною мовою євреїв Російської імперії ще на Чернівецькій мовній конференції (1908 р.). Рішення це було ухвалене цвітом тогочасної єврейської інтелектуальної еліти: серед учасників були І. Перец, А. Рейзен, Ш. Аш, Г. Номберг, Н. Прилуцький, М. Спектор та ін. На ній із доповіддю «Про пролетарський їдишізм» виступила М. Фрумкіна — тоді видний бундівський публіцист. Увійшовши до ЦБ Євсекції, частина учасників чернівецької конференції та їхніх послідовників заходила втілювати в життя ідею, що попри свою співголосність із світовими тенденціями демократизації мовної царини, не відповідала прагненням переважної більшості «єврейської вулиці», що ще не оговталася від погромного та революційного лихоліття. Фактично невеличка купка людей одноосібно вирішувала, яким шляхом рухатися десяткам — сотням тисяч — мільйонам людей. Яскравим унаочненням цієї особливості радянської системи і є діяльність Центрального єврейського бюро Раднацмену Наркомосу.

³³ Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня.

³⁴ Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / ed. by P.J. Potichnyi and H. Aster. — Edmonton, 1988. — P. 74.

В 1923 р. на чолі культпросвітньої роботи в єврейському середовищі перебувала колегія спочатку з трьох, згодом із п'яти осіб (М.А. Левітан, М.Я. Фрумкіна, Ш.Г. Гужновський (заступник голови Раднацмена), Ю.В. Франк-Фурт (зав. методичною частиною Центр. єв. бюро, вчений секретар Вищих педагогічних курсів), Х.И. Гольмшток (методист, фактичний секретар Центр. євр. бюро)). У доповіді завідувача Центральним єврейським бюро Раднацмену Левітана комісії по обстеженню діяльності установи в 1923 р. йшлося про недоліки і проблеми, що супроводжували її діяльність: видаючи усілякі постанови і рекомендації, ЦЄБ фактично нічого не мало в своєму розпорядженні, друкарську і навіть кур'єрську роботу мусив виконувати сам голова. Гарне ставлення до культпросвітроботи єврейською мовою проявляли місцеві органи влади Білорусі, натомість в Україні (Волинська і Подільська губернії) становище єврейських культпросвітустанов було критичним³⁵.

Що ж стосується напрямків роботи, вони були універсальними для Білорусії, України та Росії. Провідним завданням ЦЄБ стала ліквідація традиційної єврейської освіти і влиття шкіл з єврейською мовою (їдиш) викладання до радянської культосвітньої системи. Впродовж 1921–1922 р. хедери та ешиботи були офіційно закриті. М. Левітан не випадково назвав закриття релігійних шкіл «великою кампанією». На відміну від династії Романових більшовики передбачливо подбали про те, аби акція не сприймалася як антиєврейська. Була організована систематична, планомірна кампанія; завчасно проводилася найбільш широка агітація серед єврейських трудящих мас у вигляді лекцій, мітингів, політсудів над хедерами і меламедами і т. і. Підготовка чергового закриття навчального закладу завершувалася зазвичай широкою партійною робітничою конференцією, де виносили відповідну резолюцію про шкоду релігійного виховання і про закриття релігійних шкіл. До справи активно долучалися комсомольці, які впливали передовсім на молодь, а в деяких випадках навіть на дітей — учнів релігійних шкіл. Лише після проведення такої підготовчої роботи видавалися відповідні накази від адміністративних органів. Голова ЦЄБ не приховував, що євсекції довелося витримати запеклу боротьбу з єврейськими клерикалами. В деяких місцях доходило до відкритого обурення, яке було припинене судовими процесами проти призвідників (процес рабина Варишанського у Гомелі та ін.)³⁶.

Наприкінці 1922 р. всі хедери офіційно були закриті, хоча фактично існували на нелегальному становищі доволі тривалий час. Водночас із «антихедерною кампанією» відбулася кампанія боротьби проти національних релігійних свят. Євсеківці зрежисували «народний» рух на користь заміни суботнього відпочинку. Останній, щоправда спричинив таку хвилю невдоволення, що ЦЄБ, побоюючись небажаних результатів вирішило утриматися від безпосереднього впливу, надаючи руху «розвиватися природним шляхом»³⁷. Тим не менше досить скоро майже по всіх єврейських школах суботній відпочинок був замінений

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3298. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

³⁶ Там само. — Арк. 21–22.

³⁷ Там само. — Арк. 22.

іншим днем. На подив самої ЦЄБ «процес пройшов цілком безболісно»³⁸. Антипасхальні тези, розіслані на місця у супроводі спеціального циркуляра, та опубліковані в пресі, стаття М. Левітана «Культурные достижения еврейских масс» (ж. «Життя національностей», січень 1923 р.) і брошура М. Фрумкіної «Долой раввинов» підвели наукову підоснову під більшовицький наступ на засади існування традиційної єврейської громади.

М. Левітан не прикрашував і не намагався додати значущості діяльності установи: «Бюро не задавалося метою утопічного "грюндерства", але, по мірі настання потреб, старалося будувати відповідні установи і проводити визначені роботи. Нечисленний штат Бюро і надзвичайна убогість матеріальних засобів є причинами того, що Бюро не завжди спроможне достатньою мірою задовольнити чергові потреби єврейського просвітництва»³⁹.

Відзначаючи напористість і безапеляційність євсеківських культуртрегерів, що спричинили небезпідставну ненависть до них у традиційних колах єврейської громади, слід віддати належне їхнім організаторським здібностям. Їм так само не можна відмовити у знанні предмету і володінні методиками соціальної інженерії. Власне, для себе ці давні і послідовні противники єврейської традиційності майже нічого не просили (всього лише — збільшити штат ЦЄБ та місцевих єврейських бюро, надати ЦЄБ 2 (!) кімнати для роботи та відповідне технічне забезпечення). Виснажливо працюючи на кількох посадах одночасно, вони прагнули глобального — докорінної перебудови ментальності єврейської містечкової людності: «Головна увага в подальшій роботі Бюро має бути звернена на роботу пед. персоналу. Мають бути посилені існуючі пед. технікуми. Необхідно зараз же приступити до організації Вищої Педагогічної установи. Питання це вже настільки назріло, що більше відкладати не можна: майбутнє всієї справи єврейського просвітництва, всіх наших шкіл нині залежить від педагогічної постановки справи в них. Успіх школи у населення залежить дуже значною мірою від її педагогічних досягнень. Другим моментом тут є можливість по завершенні школи 1 ступеню, продовжити свою освіту рідною мовою. Звідси впливає потреба існування і зміцнення шкіл 2-го ступеню і проф. шкіл. Нормальне й успішне існування цих шкіл своєю чергою залежить від наявності добре підготованих викладачів, яких нам спроможний дати тільки вищий єврейський педагогічний навчальний заклад»⁴⁰.

Таким чином, на початку 20-х рр. питання етнокультурного виживання єврейської меншини в Україні стояло досить гостро. Проблема чимдалі ускладнювалася, по-перше, економічною неспроможністю єврейської меншини; по-друге, фактично асиміляційною позицією єврейських секцій КПУ; по-третє, усуненням від політичного життя національно орієнтованої частини єврейського суспільства, що в комплексі спрямовувало етнічне життя єврейської меншини неприродним шляхом.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. — Арк. 23.

⁴⁰ Там само. — Арк. 23–24.

Від початку напружено конкурентними і вочевидь конфліктними були взаємини влади з польською громадою. Місцеві та центральні органи управління цікавилися не стільки етнокультурними та соціальними проблемами меншини, скільки непокоїлися «політичною відсталістю» етнічної групи. На межі 1924–1925 рр. ЦКНМ висловила ставлення радвлади до громади наступним чином: «В політичному відношенні до недавнього часу польське населення характеризувалося таким чином: 1) Зовсім не похитнувся за часи революції вплив католицького духовенства, що використовувало свій вплив проти Радянської влади, масове охоплення населення релігійними організаціями (братства, гуртки); 2) Заляканість та недовір'я до радянської влади, як наслідок національного та релігійного гніту в період царизму, що посилюється умовами війни з білополяками, а також неправильним, підчас, підходом до населення з боку місцевої влади; 3) Національна солідарність бідноти з заможними колами (що орієнтуються на білу Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення, у невходженні до КНС та ін.; 4) Відсутність партійних та комсомольських осередків, а також Радянського активу в польських селах»⁴¹.

Списуючи «заляканість та недовір'я до радянської влади» на національну політику царського уряду, ЦКНМ кривила душею. Справжні причини прохолодного ставлення польської меншини до більшовицького уряду крилися в його власній політиці, перш за все антирелігійній, яку польське населення, в усі часи підкреслено релігійне, трактувало як антипольську. Додаткової напруженості відносинам влади і поляків надали дії Червоної армії під час радянсько-польської війни. Свого часу червоноармійські загони виявляли відкриту ворожість до польського населення Волині, розглядаючи його як силу, що підтримувала буржуазну Польщу⁴². Вихована впродовж громадянської війни та перших років радянської влади звичка приховувати свою приналежність до польської меншини зберігалася аж до утворення польського національного району.

Не інакше як антирадянський розглядали місцеві органи влади самоорганізаційний рух німецьких колоністів, попри на загал їхній пацифістський характер. Упередженість більшовиків мала під собою реальне історичне підґрунтя — низка антибільшовицьких повстань у німецьких колоніях, підтримка останніми австрійських окупаційних сил та активна участь у загонах самооборони, міцно закріпила за ними тавро контрреволюціонерів. Працівники земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій розглядали німецькі колонії як осередки куркульського засилля. В річному звіті Союзу німецьких колоністів Катеринославської губернії «Колоніст» за 1923–1924 рр. підхід влади до німецького населення отримав відповідну оцінку: «Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні»⁴³.

⁴¹ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 367. — Арк. 106.

⁴² Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 27.

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 402. — Арк. 73.

Непросто склалися стосунки німецьких релігійних громад з радянською владою. Особливої гостроти набуло менонітське питання в Україні. Ведучи замкнений спосіб життя, мало спілкуючись навіть з етнічними німцями, меноніти будували життя своїх громад на засадах християнського соціалізму.

Внаслідок негативного ставлення місцевих і центральних органів влади до спроб німецьких колоністів самотужки відродити господарства, незацікавленості влади в їхньому відродженні, войовничої атеїстичної пропаганди німецькі громади виявляли значний потяг до еміграції. В березні 1924 р. Центральне бюро німецьких секцій повідомляло ЦК КП(б)У, що «безнадійне становище, в якому опинилося населення німецьких колоній, призвело їх до рішення ліквідувати свої господарства та емігрувати»⁴⁴.

Завоювавши Приазов'я, більшовики з подивом з'ясували, що тут мешкає чимала грецька громада, розділена на дві етномовні групи. Спроба оформлення національної організації грецького населення Маріупольщини в грудні 1921 р. наслідувала виразні соціально-економічні й політичні цілі. З одного боку, вона була продовженням процесу формування національної свідомості, з другого, повинна була забезпечити захист національних інтересів грецького, заможного порівняно з українським і російським, селянства, яке втратило низку своїх переваг*. Організація повинна була, на думку фундаторів, сприяти національно-культурному розвитку своїх членів в умовах «розрухи й голоду, що набрали розмірів народного лиха»⁴⁵. 12 грудня 1921 р. до Маріупольського повітового виконкому була подана заява основоположників Спілки. 26 грудня прохання про реєстрацію було відхилене, а сама громада «була поставлена на облік», на якому перебувала аж до Великого терору кінця 30-х рр.

Соціальна структура етнічних меншин. Вичерпні відомості про соціальний склад та становище окремих соціальних шарів українського етносу й етнічних меншин зберігаються в матеріалах Всесоюзного перепису населення 1926 р. Вони дозволяють доволі об'ємно змоделювати соціальне обличчя кожного етнічного компоненту республіки станом на 17 грудня 1926 р. Матеріали цього найзмістовнішого статистичного джерела 20-х рр. зберігають перелік 82 народностей, представники яких проживали в Україні. Українці становили 4/5 населення країни. Десять найчисельніших етнічних громад (кожна з яких налічувала не менше 20 тис. осіб) становили близько 18% населення республіки, а разом з українцями — 99,5% населення УСРР⁴⁶. На решту (71 народність) припадало лише 0,5% населення УСРР, що дозволяє розглядати перші десять як основне соціально- та культурноутворююче ядро етнічних меншин УСРР.

⁴⁴ Там само. — Арк. 25.

* В аграрній революції 1920 р. грецькі села підпали під поселищне розкуркулювання, внаслідок якого у них було відібрано близько 28000 дес. землі. — Підраховано за: ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 744. — Арк. 9–10.

⁴⁵ ДАДО. — Ф. 1202. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 164 зв.

⁴⁶ Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — М., 1930. — Т. 28. — С. 14.

Найчисельнішою меншиною республіки були росіяни 2677,2 тис. осіб (9,2% населення), з яких $\frac{3}{4}$ проживало в Степу, на Лівобережжі і в Гірничо-Промисловому районі. Євреї нараховували 1574,4 тис. осіб (5,4% населення). Близько $\frac{3}{4}$ громади мешкало на Правобережжі і в Степу⁴⁷. Поляків налічувалося 476,4 тис. осіб, з них 59,3% мешкало на Правобережжі, 27,1% — у Поліссі, 7,2% — в Степу, незначна кількість у Гірничо-Промисловому районі⁴⁸. Німці переписниками обчислені в 393,9 тис. осіб, з яких половина розміщувалася в Степу, близько $\frac{1}{5}$ — в Поліссі. Молдавани (257,8 тис.), греки (104,7 тис.), болгари (92,1 тис.) у переважній своїй масі були мешканцями Степу. 75,8 тис. білорусів мешкали у прикордонних і промислових районах. Татарська громада налічувала 22,3 тис. осіб, з яких майже половина проживала в Гірничо-Промисловому районі, а інші нерівномірно були розпорошені по теренах республіки⁴⁹.

Певних змін, порівняно з початком 20-х рр., зазнав рівень урбанізації етносів. Перепис 1926 р. засвідчив, що містам УСРР була властива поліетнічність. Питома вага городян була високою у нечисленних етнічних громадах. У містах мешкали 99,4% ассирійців, 90,1% вірмен, 80,8% корейців, 76,3% латишів, 73,1% литовців⁵⁰.

В єврейській, білоруській, татарській, російській та польській громадах частка городян суттєво перевищувала аналогічний показник в середовищі українців (47,2 відсотки⁵¹). Найбільш урбанізованою була єврейська громада: жителями міст були майже $\frac{4}{5}$ євреїв.

Завдяки додатковим питанням стосовно зайнятості відомості перепису дозволяють деталізувати соціальне обличчя етносів республіки. Згідно з підрахунками О. Воронка, самодіяльні серед українців становили $\frac{2}{3}$ населення, серед росіян — трохи більше 50%, “інших” (німці, молдавани, греки, болгари, білоруси, татари та нечисельні етнічні меншини) — 63%. В середовищі євреїв частка несамодіяльних була найвищою — 61% представників громади не мали джерел існування⁵². З низки сучасних досліджень з’ясовуємо, що відсутність джерел засобів існування в середині 20-х рр. була переважно проблемою городян, отже, в першу чергу боляче була по найбільш урбанізованих меншинах, таких, як євреї.

В середовищі інших меншин соціальні проблеми були не такими кричущими. Так, серед росіян більше половини були самодіяльними, з них більше 50% були зайняті в сільському господарстві, близько 20% — на фабриках і заводах, 5% — в установах. Росіяни були найбільш тісно зв’язані з індустриальним виробництвом, проте це аж ніяк не свідчило про їх привілейоване становище в системі міжнаціонального розподілу праці.

⁴⁷ Там само. — С. 20, 27–29.

⁴⁸ Там само. — Т. 11. — С. 27–30.

⁴⁹ Там само. — С. 1–9, 20–30, 31; Т. 28. — С. 4.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 438. — Арк. 37.

⁵¹ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К., 1997. — С. 77.

⁵² *Воронко О.Г.* Розвиток етнотемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Дис. ... к.і.н. — Чернігів, 1998. — Арк. 121.

Євреї на 1/3 були задіяні в дрібній промисловості, ще 1/3 частка їх займалася торгівлею, 16,9% були службовцями⁵³. Сумарна частка ремісників і торговців визначала обличчя єврейського містечка, яке перебувало в стані господарського занепаду.

Колишні іноземні колоністи на 80% були задіяні в сільському господарстві й за своїми соціальними ознаками мало відрізнялися від титульного етносу, самодіяльні якого на 88,5% склалися з працюючих хазяїв та членів їхніх родин, на 6% — зі службовців і на 5% — з «інших»⁵⁴.

Лише соціальна структура росіян та євреїв суттєво відрізнялася від типово доіндустріальної структури етносу. Серед росіян хазяї та члени їх родин становили трохи більше 1/3, робітники — 20,9%, хазяї, які працювали самостійно, — 14,7%, службовці — 12,5%. Самодіяльні серед єврейства на ¼ склалися з одинаків, трохи менше 20% — з хазяїв та членів їхніх родин, на 1/3 — з осіб найманої праці, 7,3% — безробітних.

Відомості Всесоюзного перепису 1926 р. унаочнили соціальні зрушення, що відбулися в постреволюційному суспільстві протягом перших років радянської влади. Докорінно змінилося соціальне обличчя польської меншини, яка за своїми соціальними ознаками наблизилася до українського етносу. Практично не відрізнялися від українців за своєю соціальною будовою колишні іноземні колоністи. Невпізнанно змінилося співвідношення соціальних шарів у середовищі росіян і євреїв, які хоч і значно відрізнялися від показників титульного етносу, проте ця різниця визначалася не їхнім винятковим соціально-економічним становищем, а рівнем урбанізації. Величезну частку єврейської меншини становили міські дрібнобуржуазні та декласовані верстви, які перебували на межі соціального виживання. Домінуючу частку населення країни в цілому, й етнічних меншин зокрема, становило селянство, яке було основним виробником національного багатства УСРР.

Водночас Україна була однією з найбільш промислово розвинених республік СРСР, хоча рівень цього розвитку не слід переоцінювати. У 1926 р. в сільськогосподарському секторі було зайнято 87,33% населення республіки, в дрібній і кустарній промисловості — 2,29%, на будівництві — 0,34%, залізничному транспорті — 0,99%, інших видах транспорту — 0,35%, у торгівлі — 1,35%, в закладах — 1,91%, інших галузях — 1,85%, фабрично-заводській промисловості — 3,59% населення⁵⁵. Сумарна частка осіб, які могли б вважатися безпосередньою соціальною базою нових суспільних взаємин, становила близько 5%⁵⁶.

⁵³ Там само. — Арк. 126–127.

⁵⁴ Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — Т. 28. — С. 4.

⁵⁵ Підраховано за: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник. У 2-х част. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 106.

⁵⁶ Цікаво, що в документах партії всіляко насаждалася думка про те, що відносна більшість пролетаріату не була українською за своєю мовою. (Національні процеси в Україні: історія і сучасність. — Ч. 2. — С. 132.) Звідси партійні догматики обґрунтовували основне

Наївним було б спрощувати етнополітичну ситуацію в Україні протягом 20-х рр., базуючись на незаперечних відомостях Всесоюзного перепису про кількісне домінування етнічних українців, абстрагуючись від проблем українсько-російсько-єврейсько-польських відносин та взаємної конкуренції названих етносів на внутрішньому ринку зайнятості. Жоден з названих етносів не мав протягом 20-х — початку 30-х рр. суто етнічних переваг. Політичну ескалацію навколо «засилля» нацменів живили не глобальні соціально-економічні й демографічні процеси, а принципи комплектації керівного складу центральних і місцевих органів влади. Ця обставина була очевидною не лише для закордонної української еміграції, а й для союзного керівництва.

Загальновідомим є той факт, що на початку 20-х рр. сумарна частка етнічних меншин у провідних державних структурах значно перевищувала представництво в них українців. Так, у 1922 р. з 11 832 працівників ДПУ УСРР росіянами були 5 440 осіб, євреями — 2 092 і лише 3 057 — українцями⁵⁷. На початку 20-х рр. в органах НКВС УСРР працювали 50,5% росіян, 23,2% українців, 18,8% євреїв, решта були поляками, німцями, латишами⁵⁸.

Перші п'ять років коренізації в Україні суттєво вплинули на представництво етносів у державних структурах. Вже в 1926 р. колегія РНК УСРР на 38% складалася з українців, 35,2% — росіян, 18,3% — євреїв. Проте й надалі, попри бурхливу коренізацію місцевих органів влади, питома вага росіян і євреїв у вищих органах державної влади залишалася вищою за їхнє представництво в структурі українського суспільства. Цілком зрозумілий з історичної точки зору, цей факт протягом десятиріч залишатиметься наріжним каменем соціально-політичної історії України.

Найгострішим питанням, тісно пов'язаним із запровадженням коренізації в Україні, є питання динаміки соціально-класової структури етнічних меншин. Найвідоміша ідеологема радянської політики коренізації переводила соціальну політику держави в площину «встановлення правильних стосунків між містом і селом, між російським пролетаріатом та українським селянством». Дослідження соціально-класової структури окремих етносів республіки, їхньої участі в суспільних виробничих процесах та рівня життя, який вони отримували, дозволяє тепер позбавитися від нав'язаних радянською історіографією помилкових тверджень, що спотворювали як перебіг соціальних процесів у суспільстві, їхнє наукове вивчення, так і суспільну думку навколо них.

Проблема непропорційного представництва росіян, євреїв і українців в соціально-класовій структурі УСРР традиційно розглядається, як підоснова соціальних і суспільних суперечностей, притаманних країні протягом міжвоєнного

завдання українізації — встановлення правильних взаємин між російськомовним пролетаріатом і національним селянством, російським містом і українським селом. Зважаючи на те, що промисловий пролетаріат становив трохи більше 3,5% населення країни, стає зрозумілою іронія історії, що змусила майже 96% населення країни підлаштовувати власні прагнення і уявлення до інтересів мізерної частки людності в умовах проголошеної демократичності країни.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 254. — Арк. 43–45.

⁵⁸ Там само. — Спр. 658, ч. I. — Арк. 158; Спр. 658, ч. II. — Арк. 281, 301–306.

періоду. Певні ознаки подолання радянських стереотипів у цій проблемі означилися лише останнім часом. Так, В. Роговий дослідивши характер і особливості етнічної структури населення країни та місце в ній українців і росіян, як двох найбільш численних етнічних спільностей, дійшов висновку, що до середини 30-х рр. український етнос становив абсолютну більшість населення республіки, відчутне зростання частки росіян в населенні УСРР відбулося тільки в другій половині 30-х рр. і було пов'язане з докорінними змінами її господарського комплексу. Дослідник зауважив, що зміни в етнічній структурі суспільної зайнятості під час коренізації були позитивними. В ході індустріалізації розпочався швидкий процес поповнення промислових робітників за рахунок етнічного українського селянства, що склало більш ніж дві третини їхнього складу⁵⁹. Як ми бачили вище, названі тенденції були визначальними в соціальному розвитку українського суспільства вже в середині 20-х рр., а їхнє збочення обумовлювалося поверненням до воєннокомуністичних методів керування соціальним і господарським життям країни, насильницькою перебудовою основ її соціально-економічного відтворення.

Взаємини влади та етнічних громад у 1919 — першій половині 1923 р.: внутрішній фронт. Упродовж 20-х рр. відносини влади та етнічних громад важко назвати вітальними. Перші фронтальні обстеження становища етнічних меншин, здійснені ЦКНМ у 1924–1925 рр., зафіксували катастрофічне зниження їхньої господарської спроможності, незадоволення колоністів загальною лінією податкової політики та її негативний вплив на клімат міжетнічних взаємин, погіршення ставлення етнічних меншин до радянської влади. Зокрема, в доповіді члена ЦКНМ Й. Гафтеля за результатами інспектування німців Волині в жовтні 1924 р. читаємо наступне: «Колоністи страшенно обурені, що вони завжди стояли на 2 категорії вище, ніж сусідні українські села, не дивлячись на однорідність господарств і такий самий врожай. За словами членів РВКу досить мати в районах німецькі колонії, й СГП [сільськогосподарський податок. — Авт.] накладають вищий за інші райони. Слід зауважити, що колоніст не скаржиться на високий податок взагалі, він цілком свідомий того, що держава потребує зараз грошей, а також свідомий, що податок легший за торішній, але він обурений саме тим, що з нього беруть більше, ніж з інших сіл»⁶⁰.

Надзвичайно деструктивним фактором, що нашаровувався на згадані складові соціально-економічної політики на селі і вкрай загострював їх, була практика позбавлення виборчих прав. До коренізації в селах селянських етнічних громад не менш як 1/5 виборців не мала права участі у виборах до органів влади. В середовищі німців, особливо менонітів, за спостереженням Шварца, позбавлення виборчих прав набуло масового характеру. Він, зокрема, зауважував: «Є колонії, де з правом голосу залишилося 8–10 осіб, усі інші вважаються контрреволюціонерами. В одній колонії Шидлова є 96 осіб, позбавлених права голосу, серед них і колишні червоноармійці. Обґрунтування, що батько не

⁵⁹ Роговий В.М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. XX ст. Автореферат дисертації ... к.і.н. — К., 2001. — С. 8–9.

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 17–18.

має права голосу, значить і син позбавляється. Інші позбавлені права голосу за те, що їхній батько найняв колись батрака»⁶¹. Подібна оцінка забезпечення виборчих прав німців містилася також у річному звіті про діяльність Союзу німецьких колоністів Катеринославської губернії «Колоніст» (за вересень 1923 — вересень 1924 р.): «Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні...»⁶².

Масовість позбавленців у сукупності з надмірним податковим тиском, спрямованим на розорення найбільш міцних господарств; відібранням значної кількості земельних фондів, необхідних для нормального ведення господарств, і доселенням на них українських та російських селян зміцнювали у середовищі меншин небезпідставні думки про дискримінацію за національною ознакою. Проголошені більшовиками гасла рівноправності народів істотного впливу на них не справляли, адже в повсякденному житті етнічні меншини мали безліч прикладів, що суперечили державним законодавчим актам. Ситуація ускладнювалася тим більше, що страждали не лише середняцькі й заможні шари національного села, а і його бідняцька частина.

Разючі прецеденти радикалізму сільських і районних виконавчих органів влади, які різко суперечили основному змісту класової та національної політики КП, створювала незважена кадрова політика першої половини 20-х рр. До середини 20-х рр. радянський та партійний актив новостворених національних сільрад та районів в переважній своїй масі складався з етнічних росіян та євреїв. Євреї становили керівне ядро навіть у менонітських колоніях, оскільки більш-менш володіли німецькою мовою. Меноніти звинувачували сільрадівців у зловживаннях владою і шахрайстві. Ті, своєю чергою, менонітів — у антисемітизмі⁶³.

Не менше прикладів протистояння місцевої влади та громади було в болгарських селах. Попри те, що в них практично не застосовувалася наймана праця, частка позбавленців (як куркулів) була непропорційно значною. В низці болгарських колоній були зафіксовані випадки, коли голова сільради (росіянин за походженням) зараховував до куркулів і контрреволюціонерів незаможників⁶⁴.

Подібні ситуації, закладаючи фундамент погано маскованої конфронтації між громадами етнічних меншин і місцевими органами влади, постійно виникали в селищах усіх етнічних меншин. На показ демократичний характер радянської влади не виключав вкрай шовіністичних і брутальних методів «роботи» низових органів влади, що застосовувалися одночасно з виголошенням гасел пролетарського інтернаціоналізму. Обстеження 1924–1925 рр. констату-

⁶¹ Там само. — Арк. 200.

⁶² Цит. за: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — К., 1995. — С. 31.

⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 53–54.

⁶⁴ Там само. — Спр. 4. — Арк. 83.

вали заляканість етнічних меншин від західних до східних кордонів республіки. Виняток становили лише росіяни.

Найбільш тривожна ситуація склалася в польських і німецьких селищах⁶⁵. Відверто конфронтаційних форм набули стосунки німецьких громад і райви-

⁶⁵ Слід підкреслити, що помилкові й недалекоглядні рішення щодо німців були повсюдним явищем на постімперських просторах. У Сибіру — в давніх німецьких колоніях, масове скорочення землекористування колишніх колоністів створило хронічний осередок конфронтації між громадами (німецькими і слов'янськими) та владою. Метою його ситуативного регулювання було підпорядковане звернення ВЦВК та Раднаркому до робітників, селян, інородчеського населення та трудового козацтва Сибіру, підписане М. Калініним та В. Леніним (опубліковане 16 серпня 1919 р.), яке дозволило додаткове наділення всіх категорій сибірського селянства і козацтва націоналізованою землею, що раніше належала казні, Кабінету, військовому запасу, козачому офіцерству та чиновництву. Обмежувати землекористування господарств, основаних на особистій праці, заборонялось.

У зверненні Сибревкому «До Сибірського трудового сільського населення» була сформульована програма діяльності влади стосовно товарних господарств: «Треба створити з некорисних і часто шкідливих для села господарств сільської буржуазії і куркульства школи трудового господарства. Там повинні бути розплідники племінної худоби, склади суспільних машин, розсадники покращеного насіння, школа обробки землі та догляду за нею, кузні, майстерні — все це повинно бути спільним, кооперативним, завжди доступним трудовому господарству. Це будуть Радянські господарства-школи. Це будуть господарства на товариських артільних началах, створювані цілком добровільно, без усякого примушування та залякування. Це трудові кооперативи. Але кооперативи без багатіїв та куркулів, які раніше в кооперативах розпоряджалися. Ними будуть розпоряджатися самі трудівники. Будуть робити спільну справу, ставити суспільне господарство».

Створені в той час суспільні господарства мали від 250 десятин землі, 2–6 робітників (головним чином військовополонених) і добрий інвентар. При цьому колишні власники не лише керували своїми господарствами, а й самі працювали в них. У колишніх маєтках були взяті на облік худоба та інвентар, запаси збіжжя. Щодо господарської діяльності колишні власники були вільні, але зобов'язувалися «всі продукти господарства здавати до губпродкому, отримуючи квитанції». Уповноважені вважали, що вони могли перетворитися «за умови легкої комбінації цих господарств ... на доволі велике і надзвичайно багате радянське господарство поблизу міста».

Землепорядження в німецьких поселеннях пройшло кілька фаз загострень, згорталось і розгорталось знов. Воно не було завершене аж до 1928 р. Так само нерезультативними були намагання зрушити німецьке село за допомогою політемігрантів, які «не мали здатності підійти до селян і обмежилися збором статистичних матеріалів». Відраженні інтернаціоналістів неодноразово зривалися, оскільки в селах у відповідь на розверстку вибухнули повстання, а «пропагандисти» вимушено втікали до міст, де знов ставали до звичної караульної служби.

Принципи розверстки німецького селянства не відрізнялися від застосовуваних в Україні. Селяни-бідняки після її виконання залишалися без хліба. Для того, щоби виконати молочну розверстку, деякі поселення Новинської волості Омського повіту змушені були купувати масло у сусідів. Причому, волосні органи не гребували прямим приниженням колоністів — після виконання розверстки на останніх наклали додаткову, зважаючи на те, що селяни надто легко виконали попередню. П. Вібе навів кричущий приклад: зважаючи на посуху та неврожай, волвиконком дозволив біднякам закупити зерно на аклінському ринку. Однак 400 пудів хліба, які ті виміняли на одяг, були одразу реквізовані. — Див.: *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html>

конкомів на Запоріжжі. Під час підготовки виділення Хортицького німецького національного району, з'ясувалося, що окружний і районні виконкоми були налаштовані категорично проти районування за національною ознакою. Згідно з матеріалами ЦКНМ, «Хортицький РВК провадив по всіх колоніях кампанію проти районування. Представник РВК т. Козловський заявив на загальному сході, що у випадку створення району він власноруч розстріляє 100 німців. У таких умовах ухвалювалися резолюції, що населення проти районування»⁶⁶.

Подібні методи «вирішування національного питання» були не винятком, а радше правилом у роботі місцевої ланки виконавчої влади повсюдно в місцях розселення етнічних меншин. Так, Одеський губпідвідділ національних меншин визнав, що в 1923 р. його діяльність «звелася до вирівнювання роботи ОВКів у сенсі національної політики»⁶⁷.

Ігнорування національних особливостей під час здійснення соціально-економічної політики створило на середину 20-х рр. вибухонебезпечну ситуацію в сфері соціально-економічного життя. Розорення значної маси селянства, натуралізація господарств знекровлювали господарсько-виробничі і суспільно-політичне життя важливих у стратегічному відношенні регіонів.

На другому за гостротою суперечностей місці стояло питання суспільної активності етнічних громад і характеру їхніх взаємин із радянською владою. Уряд УСРР розглядав проблему в її вузькому значенні, як питання недостатньої виборчої активності етнічних меншин. Одним з основних завдань уряд вважав радянізацію етнічних громад, тобто збільшення їхнього представництва в органах радянської влади, поширення комуністичного світогляду шляхом створення та розбудови партійних, комсомольських, піонерських та жінвідділівських осередків.

Однак проблема адекватної суспільної реалізації етнічних меншин, незважаючи на їхню формальну конституційну рівність, була ширшою та охоплювала принаймні декілька напрямків життєдіяльності суспільства. Серед них найважливішими були наступні: затвердження й становлення радянської моделі державності в буквальному розумінні слова (що стосувалося безпосередньо етнічних меншин — формування сільських, районних і містечкових рад, як низової ланки державної влади в УСРР); формування та виховання відповідного рівня освіченості та політичної культури, необхідних для свідомої участі населення в політичному процесі; відповідність внутрішньої політики більшовиків політичним інтересам етнічних меншин та справі захисту їхніх прав; імовірні форми суспільної активності етнічних меншин у державі диктатури пролетаріату; відповідність радянських суспільних рухів та організацій етносоціальним та етнокультурним потребам і прагненням етнічних громад; врешті, особливості і форми реалізації корпоративної свідомості етнічних громад у відносинах «влада — громада».

Особливість початкового етапу радянського державного будівництва в УСРР полягала у невизначеності компетенції, напрямків і методів діяльності,

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Спр. 15. — Арк. 8.

⁶⁷ Там само. — Спр. 17. — Арк. 253.

джерел фінансування і кадрового забезпечення місцевих органів влади, що при відсутності у населення жодної уяви про основи радянського будівництва створювало безпрецедентне переплетіння традиційних для села установ і посадових осіб, наділених на думку селян владними функціями, та нових радянських інституцій.

Формально сільради становили первинну ланку державної влади в УСРР, основоположну цеглину, з множини яких складалася вся будівля радянської держави. На початок політики коренізації в Україні лише в майбутньому національних нараховувалося 379 російських, 102 єврейських, 157 польських, 228 німецьких, 80 молдавських, 30 грецьких, 46 болгарських сільрад⁶⁸, вибори до яких здійснювалися щорічно на загальних зборах сільських громад. Загальні збори, як правило, за заздальгідь укладеними списками затверджували склад сільради, з якого згодом призначалися голова сільради і голови комісій (господарської, адміністративної, землевпоряджувальної тощо), які відповідали за конкретні напрямки роботи ради. Разом із ВПК та КНС, що формально не були органами виконавчої влади, проте завдяки сприянню й заохочуванню з боку райвиконкомів, значно перевищували свою компетенцію суспільних організацій, вони автоматично й бездумно запроваджували в життя розпорядження райвиконкомів.

Формально сільради були органами представницької демократії, через які селянство на місцевому рівні мало вирішувати широкий спектр власних проблем, від господарських до культурних. Реально ж у першій половині 20-х рр. внаслідок низки взаємообумовлених факторів, таких як: продовольчі труднощі; недовіра комуністичного уряду до селянства в цілому, й селянства етнічних меншин в особливості; різке зниження громадсько-політичної активності й культури етнічних меншин — сільради в селах етнічних меншин залишалися напіввоєнними органами комуністичної диктатури.

Ситуація навкруг обрання і діяльності сільрад, а особливо їхніх голів, у селах етнічних меншин у вказаний період складалася суперечлива, інколи скандальна, що дискредитувало ідею рад як таку. Категорично не відповідав уявленням про демократію той факт, що величезна більшість голів сільрад призначалася з представників інших національностей, які не знаючи мови й культури виборців, специфіки сільського буття, будучи, як правило, пролетарями за походженням і маючи лише початкову освіту, насаджували своє бачення нового ладу, вчили селян господарювати, обкладали їх податками, закривали церкви тощо.

Невідповідні, вкрай напружені, або й ворожі взаємини між селянами та сільрадівським активом були звичайною практикою суспільного життя національного села в першій половині 20-х рр. Ось як вони змальовані завнімсекцією Донецького губкому КП(б)У: «Уповноважений сільради Мартініс відіграє роль ляльки, окрім нього є ще обраний від суспільства, так званий “шульц” (голова) якийсь Янсен (при старому режимі він також був старостою). У нього

⁶⁸ Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. — К., 1996. — С. 15–35, 42–47, 54–61, 67–78, 85–88, 93–94, 99–101.

вирішується доля колонії та проводяться загальні збори, а уповноважений сільради лише запроваджує в життя пропозиції та накази сільради, а в цілому жодного впливу не має»⁶⁹.

Стан сільрад у болгарських селах зафіксований під час обстеження болгарського населення УСРР членом ЦКНМ Бугановим (1924 р.). У його звіті читаємо: «У кожному болгарському селі є болгарська самостійна сільрада. В минулому році більшість голів сільрад не лише не підтримувала зв'язку з громадянами, але цього зв'язку не мала навіть з членами сільради. В більшості випадків голова спільно з 2–3 своїми наближеними членами сільради вирішували “нишком” суспільні питання, абсолютно не інформуючи навіть сільраду та населення»⁷⁰.

Не відрізнялася на краще діяльність сільрад у селах греків. Під час обстеження Новоселівського й Старокримського райвиконкомів, проведеного в травні–червні 1923 р., було виявлено формалізм і замкненість в роботі сільських рад, відсутність контакту з населенням. Зазначалося, що «фактично працюють голова і секретар»⁷¹.

Важлива роль у поживленні діяльності низових органів влади відводилася районуванню 1923 р. Воно почасти скоректувало незручності, викликані розривом волостей з нацменшинами. Спочатку реорганізація дійсно викликала поживлення громадського життя в селищах етнічних меншин, що, зокрема, зазначав П. Буценко⁷². Проте позитивні зміни не були закріплені. Неодноразові обстеження роботи сільрад відбивають їхній кепський стан. Так, на засіданні губернської виборчої комісії при Донецькому ГВКу 22 листопада 1924 р. зазначалося: «По Маріупольському округу участь у роботі й керівництво були зовсім слабкими, видно лише зовнішню сторону роботи, а широкі селянські маси до неї зовсім не втягнені»⁷³.

На початок політики коренізації навколо низового радапарату склалася надзвичайно складна й дратівлива ситуація. Коріннями вона сягала в суперечності, закладені під час затвердження радянської моделі державного управління. З одного боку, ради проголошувалися органами влади трудящих. З іншого, шляхом відповідного скеровування виборчих кампаній, обмеження виборчих прав населення, насадження виборчих списків, призначення головами сільрад осіб іншої національності та соціального походження величезна частина трудящих відсторонювалася від реальної участі в управлінні, штучно обмежувалася в своїх можливостях впливати на вирішення життєво важливих для себе питань. Особливо болючим у селах етнічних меншин було штучне запроваджування певного цензу для допуску до відповідної соціальної реалізації. Для того, щоб обійняти будь-яку посаду в радянській державі треба було бути

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 14. — Арк. 199.

⁷⁰ Там само. — Ф. 413. — Спр. 17. — Арк. 86–87.

⁷¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 671. — Арк. 27.

⁷² Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 649. — Арк. 31 зв.

⁷³ ДАДО. — Ф. 1203. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 83.

незможним, отож у розумінні колишніх колоністів, гірший працівник набував вищого суспільного статусу.

Пересічно вищий добробут етнічних меншин став основою відсторонення від участі в державному житті значної частки їхнього населення. Практика призначення головами сільрад українських і російських пролетарів, як більш політично розвинених, провела глибоку роздільну межу між сільрадівським активом і громадами етнічних меншин. Найбільш небезпечним у цій ситуації було те, що надто великі маси народу були відсунені від вирішення місцевих проблем. Складалася наднародна мережа органів місцевого управління.

Надзвичайно дражливим під кутом зору як спеціальних державних установ, що займалися етнічними меншинами, так і радянських органів влади було питання рівня політичної активності етнічних меншин. Партійний загал вважав етнічні меншини суцільною відсталою масою з низьким рівнем політичної свідомості, заскорузлою у власних національних забобонах, запаморочену клерикальним дурманом.

Втім, реальною була не проблема низького рівня політичної свідомості й культури етнічних меншин, а їхня невідповідність стратегічним і тактичним завданням правлячої політичної партії. Теза про відсталість етнічних меншин, мусована в тогочасній офіційній літературі, виглядає доволі сумнівною й некоректною. Суцільні масиви архівних матеріалів заперечують культурну відсталість, політичну в тому числі, євреїв, поляків, компактних селянських етнічних громад, підтверджуючи її хіба що стосовно ромів та дисперсних етнічних меншин (переважно азійських та кавказьких біженців). Підставою формування цього радянського історіографічного штампу, з одного боку, стали мовний бар'єр, що ускладнював взаємне розуміння й дієвість комуністичної агітації та пропаганди; з іншого, — значна громадська й політична активність етнічних меншин, але не в середовищі верств, на які робила ставку партія, і не в очікуваних нею формах.

Високий рівень суспільно-політичної активності та конфліктності був притаманний єврейській громаді. Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч єврейської декласованої бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й обцинної самоорганізації визначили самостійність політичного думання та широкий спектр політичних партій національного характеру. Єврейська громада республіки протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконуючи функцію «встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці».

Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками громади. В першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом у ній користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіонізм розглядався як єдино можливий політичний шлях збереження етнічної автентичності єврейського народу не лише в СРСР, а й у світі. Втім, у стані єврейства,

орієнтованого на збереження національної ідентичності, не було єдності стосовно шляхів досягнення мети. Нагадаємо, що доктрина сіоністського руху, визріла в другій половині XIX ст., ґрунтувалася на ідеї створення національної єврейської держави в Палестині і збирання свідомих єврейських сил розсіяння. В 20-і рр., коли єврейські колонії Палестини, заручившись протекцією Англії, робити перші досить складні кроки на Землі обітованій, становище колоністів було скрутним і хитким. До того ж сіоністи мали різні погляди на форму майбутньої державності. Отож, сіоністський рух, як такий, складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних.

Всупереч більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій в першій половині 20- рр. не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. 1924 р. Сіоністсько-соціалістична партія, зокрема, писала: «... Наша партія визнавала і визнає величезне значення радвлади для справи визволення трудящих усього світу, але значення радвлади втоптується в бруд і зводиться нанівець нічим не оправданим, найпідступнішим, все зростаючим терором»⁷⁴. Вістря політичної критики єврейських партій спрямовувалося не проти влади рад, а проти влади більшовицької диктатури, яка ототожнювала себе з радянською владою. В цьому сенсі позиція сіоністів була послідовною і найбільш непримиренною щодо євсекцій, які на їхню думку узурпували право висловлення інтересів єврейства в СРСР. Відозва ЦК «Югенд Церей-Ціон» у липні 1923 р. наступним чином охарактеризувала обличчя євсекцій: «Євсекція, що висить над головою євр[ейських] трудящих, як Дамоклів меч, що наслідуює своєю діяльністю не задоволення національно-класових інтересів, а лише ліквідацію всякої євр[ейської] трудової громадськості... — не продукт руху євр[ейських] трудящих, а купка доктринерів, інтелігентів, відірваних від мас, з нею потрібно боротися... диктатура євсекції є продуктом диктатури компартії на всеросійській вулиці»⁷⁵.

В першій половині 20-х рр. сіоністські організації попри переслідування уряду вирости у досить значну і впливову політичну силу, яка являла з себе всесоюзну організацію в підпіллі. Так, скажімо, «Геголуц» на той час розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура єврейських партій та молодіжних організацій практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ, вони так само скликали конференції й з'їзди, мали ЦК і мережу місцевих осередків окружного та районного рівня.

Значно меншу активність виявляли колишні колоністи. Рідкісні відомості перших років радянського будівництва глухо фіксують загальний політичний клімат у селищах етнічних меншин, відразу виводячи формулу: бідне село — підтримують радянську владу, заможне село — ворожі їй, або маскують свою ворожість. Таким способом, зокрема, змальоване політичне становище в

⁷⁴ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — Вып. 1. — Винница, 2003. — С. 183.

⁷⁵ Там само. — С. 165.

грецьких та німецьких селах у доповіді про організацію радянської влади в Маріупольському повіті за 1920 р. Нотатки члена Маріупольської повітової організації КП(б)У по окремих селах є класичним прикладом більшовицького аналізу поточної політичної ситуації. Стосовно грецького села В. Каракуба занотовано: «Більшість населення заможна, майже 1/3 частина куркулі. Ставлення до радянської влади таємно вороже, ведеться пропаганда проти Рад і радянських працівників. Хоча сільрада обрана в присутності повітового інструктора, більшість депутатів в сільраді — куркулі. Виконком увесь складається з куркулів і Миколаївських служак. Голова виконкому — багатій-мироїд, який розпродав завчасно більше сорока корів за спекулятивними цінами і гроші заховав. Товаришем голови обраний колишній волосний старшина. Під впливом куркуля-голови другий повітовий інструктор, якого послали для перевиборів сільради, до організації перевиборів не був допущений і, склад сільради, згідно постанови всього сходу, залишився без змін»⁷⁶. У селі Ст. Крим картина протилежна: «В населенні переважають середняки й бідняки. Ставлення до Радянської влади добре. Куркулів майже нема. Рада обрана за сприяння повітового інструктора. Увійшли головним чином представники бідноти»⁷⁷. Певний проміжний варіант знаходимо в записках про с. В. Каракуба: «Населення поділене на два ворогуючих табори: куркулі та біднота, виразно більшовицьки налаштована. [На виборах до сільради] боротьба завершилася на користь куркулів, і в раді переважають куркулі та їхні посіпаки. До Радянської влади ставляться ніби приязно, але *розуміють цю владу по-своєму* [виділення — Авт.]»⁷⁸.

Наведені уривки, хоча й стосуються греків Приазов'я, цілком адекватно відображають зміст політичних проблем у відносинах владних структур та етнічних меншин загалом. Найвиразнішою серед них був номінальний характер радянської демократії. Як видно з цитованих джерел, диктатуру пролетаріату не цікавило волевиявлення населення як таке, не випадково будь-які прояви політичної самодіяльності мас кваліфікуються не інакше як антирадянськість, чи принаймні — політична відсталість («*розуміють цю владу по-своєму*»). Захопивши владу на місцях, більшовики скерували свої зусилля на забезпечення видимості загальної підтримки селянства. В разі невідповідності соціального складу сільради тактичним інтересам партії він послідовно доводився до бажаного шляхом повторних перевиборів. І, якщо на початковому етапі радянського будівництва селянство, спираючись на власні збройні ресурси, мало змогу відстоювати легітимність обраних сільрад (як це було у В. Каракубі), то після його роззброєння контроль райвиконкомів над виборчими кампаніями став неподільним.

Пізніші за часом матеріали лише конкретизують проблеми, що виникали перед інструкторами РВКів під час підготовки й проведення виборчих кампаній у селах етнічних меншин. Загальною перепоною на шляху ухвалення пропозованих райвиконкомаами списків кандидатів у члени сільрад була пасивність власне більшовицького електорату — бідняцтва та сільського пролетаріату.

⁷⁶ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 3.

⁷⁷ Там само. — Арк. 5 зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 6.

Середняки ж, а ще більше заможні селяни, виявляли виборчу активність. Очевидною була залежність рівня політичної активності й уміння вести політичну гру від заможності. Інструкторів виборчкомів, і дратувала й непокоїла метикуватість заможного селянства, яке, навіть позбавлене виборчих прав, прибудилося через незаможників репрезентувати власні інтереси на виборах.

Боротьба за електорат, таким чином, ставала основною проблемою у перспективному визначенні політичного спрямування села й через те визначала складні й суперечливі стосунки між державою та етнічними меншинами. Гостроту цих стосунків яскраво унаочнював той факт, що в більшості сіл населення заперечувало можливість голосування за списки кандидатур від райвиконкомів. Очевиднішими ставали не лише опозиційність селянства некоректній поведінці райвиконкомів та його намагання надати виборам прозорого характеру, а й нежиттєвість нав'язаних селянству органів влади в умовах відсутності справжньої підтримки мас. На 1924 р. у цій галузі життєдіяльності суспільства склалася вибухонебезпечна ситуація, що характеризувалася наднародністю низових органів радянської влади, які замість забезпечення реальних інтересів трудящих нав'язували їм незрозумілі соціально-економічні, політичні й культурні програми.

Окреслені процеси були характерними й надзвичайно гострими не лише у внутрішніх стосунках етнічних меншин УСРР та її уряду. Наївним було б твердження, що злам у методах комплектування і роботи рад, як органів диктатури пролетаріату на селі, відбувся лише внаслідок загострення суперечностей у селищах етнічних меншин. Звичайно, вони були лише відбитком надзвичайно глибоких суперечностей у так само недемократичних і неконструктивних взаєминах між центром і національними республіками. Запекла боротьба на XII з'їзді ВКП(б) між поборниками централізму й тими, хто не бачив альтернативи лібералізації у питаннях національно-державного будівництва, визначила політику коренізації. Вона, безумовно, була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі. Значна частина комуністичної номенклатури і в союзному центрі й на місцях тоді вже розуміла, що альтернативою розширення суспільної бази рад шляхом політики коренізації є відстрочуваний з дня на день суспільний вибух, здатний рознести СРСР. Політика коренізації була вкрай своєчасною та життєво необхідною для оздоровлення внутрішнього життя суспільства, опанування думками і сподіваннями суспільно активних громадян на якісно новому рівні в нових історичних умовах.

Ця мета була надзвичайно актуальною стосовно етнічних меншин. Етап неприхованої боротьби з націоналістичними та дрібнобуржуазними організаціями в республіці доходив кінця. Протягом 1920–1923 рр. ВЧК та її наступник ДПУ знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах УСРР. Віхами діяльності установ стали ліквідація місцевого «політичного бандитизму», «Польської організації військової» та заборона сіоністського руху⁷⁹.

⁷⁹ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Х., 1990. — С. 188, 198–202.

Проте до фактичного опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було ще далеко. Надзвичайно повільно в їхньому середовищі поширювалися радянські форми громадської активності: комуністичний, комсомольський, піонерський рухи.

Більшовицькі партійні осередки поступово захоплювали провідне місце в скеровуванні та організації місцевого суспільного життя. Оскільки для заповнення керівних посад на селі катастрофічно не вистачало місцевих членів партії, їх заступали переважно надіслані з міст робітники. Влучну характеристику партійця-сільрадівця початку 20-х рр. навів, запозичивши її з радянської преси, Б. Кравченко: «...Привозили його з міста, як kota в мішку, і випускали, і він залишався близько п'яти місяців, а потім давав драла, прихопивши з собою до міста п'ять корів чи повну кишеню грошей»⁸⁰. Одна цитата, хоча й найавторитетнішого тогочасного джерела, звичайно, не є підставою для висновків щодо сільрадівського активу загалом, проте й інші документи свідчать, що за особистісними та професійними характеристиками переважна частка партійців-керівників була не лише чужою селянству, а й не відповідала жодним вимогам загальнолюдських взаємовідносин. Ліворадикальні, схильні до насильства комуністи задавали тон суспільно-політичному життю в селі. Своєю діяльністю вони поглиблювали прірву між урядом і етнічними громадами.

Протягом 20-х рр. більшовики послідовно запроваджували в життя лінінську концепцію монопартійності й жорсткими заходами (заборона, переслідування, репресії) обмежували можливості альтернативного політичного думання і волевиявлення народів країни. 20-і рр. лише з певними застереженнями можна назвати часом відносної політичної лібералізації. Цей час дійсно на краще відрізнявся від політичного терору 1918–1921, 1930–1934, кінця 30-х рр., проте і тоді провідний напрямок розвитку політичних процесів визначало переслідування всіх альтернативних політичних партій та суспільних рухів. Це своєю чергою деформувало політичне життя, як таке, позбавляючи широкі суспільні верстви, зокрема етнічні громади, можливостей відповідної реалізації.

Прикладом типового алгоритму політичного знищення альтернативних більшовицькій організації може слугувати історія «Геголуцу» — молодіжного сіоністського руху, який опікувався підготовкою єврейської сільськогосподарської колонізації загалом та військової підготовки потенційних переселенців до Палестини, зокрема. Оскільки одним з напрямків діяльності організації було притягнення євреїв до продуктивної праці та соціальна реабілітація декласованої єврейської бідноти, більшовики вимушено «терпіли» «Геголуц». Водночас характеристики організації з боку євсекцій були досить промовистими і відбивали основоположні суперечності організації з більшовицьким режимом. У січні 1922 р. в Харкові були заарештовані учасники 3-ї конференції, що привело до розколу. «Ліві» вважали за можливе співробітничати з владою і були готові готувати кадри виключно для комун (кібуців). «Праві» закликали до переходу на нелегальне становище та збереження позапартійного, національного характеру руху. В серпні 1923 р. «лівий» «Геголуц» отримав дозвіл на діяльність

⁸⁰ Правда. — 1925. — 13 січня.

у РСФРР, і водночас був заборонений в Україні та Білорусії. Подальша практика політичної боротьби з геголуціанством ґрунтувалася на тезах Г. Бройдо⁸¹ (1922 р.): «Тією мірою, як ми не будемо чинити опір роботі “Геголуцу”, тією мірою ми лише закріплюватимемо симпатії радянській владі численних кадрів єврейських ремісника, кустаря, дрібного торговця та декласованої бідноти, поглиблювати розкол в лавах єврейської буржуазії й послаблювати натиск єврейських партій і угруповань за кордоном проти радянської влади»⁸².

Починаючи з 1923 р. серед мотивів переслідування «Геголуцу» переважають міркування про неприпустимість прецеденту існування організації як такої. Доповідна записка секретаря ЦБ євсекції ЦК РКП(б) А. Мережина зазначала: «... Питання про легалізацію євр[ейських] дрібнобуржуазних і націоналістичних організацій тісно зв'язане з питанням про легалізацію і неєврейських, особливо українських і білоруських націоналістичних організацій з петлюрівським та балахівським⁸³ забарвленням. Але, оскільки це питання вирішується негативно..., то й перше питання має бути вирішене негативно. Відмінне вирішення цих питань поставить наші місцеві органи влади у неможливе становище...

⁸¹ Бройдо Г. (1885–1956) — радянський партійний і державний діяч, в 1921–1923 рр. заступник наркома у справах національностей, протягом 20–30-х рр. — ректор Комуністичного університету трудящих Сходу.

⁸² Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 134–135.

⁸³ Йдеться про повстанський рух, очолений Станіславом Булак-Балаховичем у Білорусії.

14 листопада 1919 р. Булак-Балахович склав прохання про отримання білоруського громадянства та прийняття його військового відділу на службу БНР. У листопаді 1919 р. військові формування під керівництвом С. Булак-Балаховича отримали офіційну назву, як «Окремий відділ військ БНР в Балтії». 26 листопада «Окремий відділ», згідно з договором білоруських дипломатів з урядом Естонії, прийнятий на тимчасове утримання Естонії, фінансові витрати зараховані в якості державної позики БНР. У листопаді–грудні «Окремий відділ» зайняв частину фронту з червоними близько Ізборську, між естонською та латиською арміями. 22 січня 1920 р. «Окремий відділ» юридично включений Радою БНР до білоруської армії. Згідно з угодою урядів Польської Республіки і БНР, у складі польської армії була сформована армія БНР. 23 лютого згідно з договором, укладеним в Ризі, «Окремий відділ» входив до складу польської армії. Відділ налічував 884 офіцери і солдати.

Відділ під командуванням генерала Булак-Балаховича бився на польській стороні від імені білоруського уряду Антона Луцкевича. Паралізуючи тили Червоної армії, він сприяв польським військам в контрнаступі у вересні 1920 р. Згідно з домовленістю з Ю. Пілсудським воював з радянською Росією і після війни — на польсько-радянському фронті в жовтні 1920 р. Восени армія Булак-Балаховича налічувала близько 15 тис. солдатів. 10 листопада 1920 р. його відділи захопили Мозир і готувалися до наступу на Мінськ і Гомель. У Мозирі С. Булак-Балахович прокламував незалежність Білоруської Народної Республіки і оголосив себе «начальником Білоруської Держави», а Білоруський політичний комітет — урядом БНР, відмовляючись таким чином підкорюватися урядам А. Луцкевича у Варшаві і В. Ластовського в Каунасі. Прем'єр-міністром нового уряду став В'ячеслав Адамович. Від імені свого кабінету він видав маніфест до білоруського народу, в якому закликав до подальшої боротьби за незалежність Білорусії спільно з Польщею, проведення аграрної реформи, відчуження великої земельної власності, скликання національного представництва для визначення державного устрою. Після боїв, що тривали кілька днів, формування Булак-Балаховича під натиском Червоної армії змушені були відступити на територію Польщі.

«Геголуц» прагне також створити євр[ейську] національну с.-г., промислову й кредитову кооперацію. Цією своєю роботою він неминуче викличе також національну кооперацію у росіян, українців і білорусів, що розколе кооперативний рух за національною лінією, викличе національну гризню і, особливо в українських умовах, деморалізує всіх і вся»⁸⁴.

Активним переслідувачем «Геголуцу» був генеральний секретар ЦК КП(б)У Е. Квіринг. Він послідовно боровся з організацією, яка, на його думку, здійснювала найшкідливішу націоналістичну пропаганду проти визнання єврейськими трудящими Радянської Республіки своєю батьківщиною⁸⁵.

У жовтні 1922 р. уряд УСРР оголосив про ліквідацію осередків міжнародної єврейської громадсько-господарської спілки «Геголуц». Розгром спілки розпочався з одеського осередку в березні 1923 р., в травні того ж року арешти знищили київський, харківський і кримські осередки, у вересні — білоцерківський. У липні 1924 р. були заарештовані й вислані до Сибіру та Палестини рештки членів організації в містах і містечках Правобережжя⁸⁶. До початку 1925 р. організація була розгромлена, її майно роздали колгоспам республіки. Незважаючи на спроби єврейства зберегти організацію, більшовицький уряд в особі головного бюро євсекцій ЦК КП(б)У в жовтні 1925 р. проголосив «Геголуц» легалізованим прикриттям сіонізму і категорично заперечив можливість відновлення його діяльності. Переслідування в Україні та політичний тиск зробили свою справу: наприкінці 1925 р. в обох фракціях «Геголуцу» в СРСР нараховувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність організації була припинена в січні 1928 р. постановою НКВС.

Нагадаємо, що окреслені проблеми існували одночасно, взаємодіючи, ускладнюючи як базові галузі життя суспільства (економіку), так і культурний розвиток народів України та їхнє етнокультурне відтворення. Взаємодія згаданих вище історико-культурних чинників стала основою значних суперечностей у національно-культурному житті етнічних громад України. Народи країни успадкували від часів громадянської війни критичний рівень міжнаціональних суперечностей та упередженості. Незважаючи на виголошені гасла інтернаціонального єднання й братерської співдружності, міжнаціональні тертя не пом'якшувалися, а підсилювалися внаслідок названих вище соціально-економічних і політичних факторів. Через безвідповідальну діяльність місцевих органів виконавчої влади страшенні рани, отримані етнічними меншинами під час погромів та проявів етнічної дискримінації, не загоювалися, а ятрилися. Не останню роль у цьому відігравав інформаційний вакуум у сфері висвітлення міжнаціональних взаємин у цілому та особливостей етносів, зокрема. Навіть центральні державні установи, спеціальні інституції, які за безпосереднім напрямком своєї діяльності мали справу з етнічними меншинами, занадто мало знали про етнічні громади, їхню історію в Україні, особливості соціально-

⁸⁴ Єврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 157.

⁸⁵ Там само. — С. 178.

⁸⁶ *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). — К., 1998. — С. 95, 96.

економічного й суспільного життя, культури, ментальності тощо. Дилетантизм у цих питаннях був притаманний посадовим особам усіх рівнів влади. Іншою його стороною ставала безмежна самовпевненість і зарозумілість у визначенні напрямків і методів роботи з нацменами.

Джерела першої половини 20-х рр. зберігають красномовні, підчас курйозні, свідчення про стан суспільної та корпоративної свідомості. Очевидним було взаємне нерозуміння етнічних громад і представників владних структур, упередженість і зверхність останніх у ставленні до національних традицій. Зокрема, часто-густо стосовно маріупольських греків представники райвиконкомів використовують характерне словосполучення «цей східний дух», висміюють традиційне свято «панаїр», безрезультатно намагаються призвичаїти грекинь відвідувати загальні збори, відкривати обличчя в присутності незнайомих, агітують їх працювати в полі⁸⁷. Нехтування етнокультурною специфікою виявлялося в ігноруванні радянськими службовцями релігійних свят у німецьких, особливо менонітських селищах.

Упередженість і дилетантизм стосовно етнокультурних особливостей були притаманні не лише пересічним радянським працівникам, а й співробітникам нацменструктур. Так у звіті завідувача болгарською секцією Катеринославського губкому КП(б)У Іванова «Про результати обстеження роботи серед болгарського населення Бердянської округи» (10.12.1924 р.) знаходимо характерний відгук про традиційні болгарські «седянки» [аналог українських вечорниць (досвіток) та російських «посіделок» — *Авт.*]. Занотовано буквально наступне: «На відміну від українських досвіток, які перетворюються часто на оргії, на “седянки” дівчата збираються виключно для рукоділля та спілкування, парубки обходять всі “седянки”»⁸⁸, знайомлячись у такий спосіб із дівчатами. Враховуючи цілком пристойний характер «седянок», Іванов пропонував використовувати їх для радянської роботи серед дівчат. Приводячи цей майже анекдотичний прояв корпоративної свідомості нацменпрацівника, ми маємо на меті окреслити надзвичайно складні умови, в яких розпочиналася політика коренізації в Україні. Вкрай ускладнювали її запровадження не сам факт багатонаціональності країни як такий (за висловом одного з сучасників — «вавілонські умови»), а низький рівень толерантності на всіх рівнях суспільства, мізерні знання в галузі етнокультурної специфіки, нездатність представників різних етносів не лише виголошувати гасла пролетарського інтернаціоналізму, а й керуватися ними в повсякденному житті.

⁸⁷ Згідно зі звичасвим правом, грецькі жінки навіть з найбідніших родин у полі не працювали. Сферою жіночої праці в грецьких селах Маріупольщини вважалася хатня робота та рукоділля.

⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 23.

VII.2. Національні меншини в дзеркалі політики Кремля (1919 — перша половина 1923 рр.)

Доктринальні засади більшовицької національно-культурної політики стосовно етнічних меншин. Більшовицькі вожді не випадково зробили національне питання однією з найсильніших складових своєї політичної програми. В статті «Ліберали і демократи в питанні про мови» В. Ленін заявив, що збереження привілейованого становища російської мови гальмуватиме подальший розвиток Росії⁸⁹. Як позитивний приклад вирішення на державному рівні мовної проблеми він навів досвід Швейцарії, зауваживши, що мова не викликає відрази, якщо вона не нав'язується «огидними поліцейськими заходами...»⁹⁰ Принцип послідовного демократизму в умовах багатомовності та етнічної строкатості 1913 р. розглядався ним як шлях і засіб розв'язання національного питання.

Комплексне викладення більшовицької програми вирішення національного питання знаходимо в програмній статті «Критичні замітки з національного питання» (жовтень–грудень 1913 р.). Сукупність поглядів В. Леніна на проблему в стислому вигляді зводиться до наступного. — Остаточне вирішення національного питання можливе лише за умови перемоги пролетарської революції. На етапі підготовки до неї пролетаріат має використовувати національно-визвольні рухи для зміцнення своїх політичних позицій. З цією метою в антитезу гаслу «національної культури»⁹¹ пролетарська партія висуває гасло «інтернаціональної культури, демократизму і всесвітнього робітничого руху». Асиміляція становить «один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм», вона втрачає негативний зміст, якщо виключити всяке насильство, всяку нерівноправність. «Хто не загруз в націоналістичних передсудах, той не може не бачити в ... процесі асиміляції націй капіталізмом величезного історичного прогресу, руйнування національної зашкарублості різних ведмежих закутків — особливо у відсталих країнах, як-от Росія»⁹². Пролетаріат вітає всяку асиміляцію⁹³, але, прагнучи єднання всесвітнього пролетарського руху та злиття національних культур, партія закликає терпимо ставитися до питання про мову пропаганди і враховувати «місцеві національні частковості» (виділення — Авт.) в цій пропаганді⁹⁴. Теорія національно-культурної автономії є синонімом «реакційного національного міщанства». Освіта має бути монополією держави. Спроба «вилучення з відання держави» шкільної і т. п. справи і передача її націям означає ... спробу відокремити від економіки, що зливає нації, найбільш, так би мовити, ідеологічну галузь суспільного життя, де найлегшим є «чиста»

⁸⁹ Ленін В.І. Ліберали і демократи в питанні про мови // В.І. Ленін про Україну. У двох частинах. — Частина I. 1893–1917. — К., 1969. — С. 483.

⁹⁰ Там само. — С. 483.

⁹¹ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // В.І. Ленін про Україну. У двох частинах. — Частина I. 1893–1917. — К., 1969. — С. 494.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. — С. 503.

⁹⁴ Там само. — С. 501.

національна культура або національне культивування клерикалізму і шовінізму»⁹⁵. Ідея націоналізації єврейської (власне, будь-якої іншої національної — *Авт.*) школи проголошувалася ворожою пролетарському руху. Вона скептично була названа В. Леніним «футляром для націй у шкільній справі»⁹⁶. Партія виступала за створення єдиної наступної системи обов'язкової народної освіти, організацію єдиної світської школи з сумісним навчанням статей, метою якої було виховання людини нової формації.

Отож, більшовицька доктрина в національному питанні суттєво відрізнялася від концепції соціал-демократів. Останні виступали за поступовий перехід до соціалізму. В контексті цього переходу розглядалося й національне питання. Програми національно-персональної та національно-культурної автономії розроблялися як комплекс заходів для оптимізації національних відносин у багатонаціональних розвинених капіталістичних країнах. Ленінська концепція була скерована на революціонування суспільства, зокрема й національно-визвольних рухів у ньому, завоювання політичної влади в Російській імперії, яка перебувала на межі розвалу.

В. Ленін не приховував, що він пропонував програму, а не детальний план вирішення національного питання, і, як годиться, практика застала більшовиків після приходу до влади, не змінюючи програмних положень, йти на низку поступок у повсякденній практиці регулювання національно-культурної сфери. Цей несподіваний для комуністів-ортодоксів теоретичний кульбіт вождя обумовлювався тривіальними причинами: чотирирічна запекла боротьба більшовицької партії за постімперські простори та поширення революції на Захід і Схід привела найбільш роздумливих серед них до цілком очевидних висновків: програма дій опозиційної думської фракції та партії влади на практиці мають величезну дистанцію, якщо партія прагне залишатися при владі. В подальшому не менш віртуозно маніпулюючи популістськими гаслами, вожді партії навчилися балансувати між своїми стратегічними орієнтирами і викликами дня, аби зберігати в своїх руках всі «командні висоти». Найбільш яскраво здатність більшовиків до політичного маневрування проявилася в ленінській концепції перехідного періоду.

Визначення принципів радянського етнодержавотворення стало важким випробуванням для більшовицької доктрини впродовж 1917–1920 рр. Саме «пластична національна політика»⁹⁷ стала основою вирішальних перемог більшовизму в національних республіках. Більшовицька етнополітика спромоглася збачити національно-демократичний рух зі шляху конституювання окремих політичних націй. Акцент національно-державного будівництва був зроблений на національно-територіальній автономії, а не на політичному самовизначенні. До того ж етноси СРСР були не суб'єктом політичних процесів, а лише об'єктом державного впливу. Більшовицька концепція державного будівництва на базі

⁹⁵ Там само. — С. 503–504.

⁹⁶ Там само. — С. 504.

⁹⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. — К., 2004. — С. 105.

диктатури пролетаріату виходила за рамки національно-державного будівництва, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав піднятися над національними інтересами і національними державними кордонами. Рушійною силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму — світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату ставилися над національними. Програмні матеріали партії стверджували, що кращою формою реалізації поставленого завдання могла стати єдина централізована держава, вони ж не приховували своєї ворожості до ідеї національної держави і вважали останню шкідливою розвитку революційного пролетарського руху. Вважалося, що централізація стане запорукою здійснення найважливіших загальнодержавних революційних перетворень і забезпечуватиме вирішення проблем економічного, політичного і духовного розвитку. Принципи побудови пролетарської державності, власне, були скопійовані з практики партійного будівництва, що в часі забезпечило нерозривне зростання державного і партійного організмів.

Так звані коренізація та культурна революція становили сукупність політико-культурних заходів, які мали забезпечити дозрівання суспільства протягом останнього. концепція коренізації посіла непересічне місце в теорії та практиці побудови держави диктатури пролетаріату, і тому визначення місця коренізації в комуністичній доктрині залишається актуальною науковою проблемою. Сукупність поглядів і зауважень, висловлених упродовж 20–30-х рр. провідними партійними функціонерами з її приводу, важко назвати теорією. Як слушно зауважує Г. Алексеева, певна концептуальна поліфонічність, «погляди К. Маркса, ленінські новації (про перемогу революції в одній країні) і особлива позиція Троцького (теорія перманентної революції) давали широкі можливості для різних тлумачень питань революції в минулому, сучасності, майбутньому»⁹⁸. Це повною мірою стосувалося трактування коренізації як окремими республіканськими урядами, так і діями союзного рівня. Власне партійна позиція, закарбована в матеріалах партійних з'їздів і конференцій, була доволі пунктирною.

Започаткування коренізації стало вимушеним тактичним відступом від теорії марксизму, завданням якого було збереження територіальної цілісності країни. За її допомогою союзне керівництво, з одного боку, забезпечило собі певний перепочинок для перегрупування сил за рахунок зменшення відцентрових політичних процесів; а, з іншого, більш ґрунтовно підготувало перехід багатонаціональної країни до соціалізму. Протягом непу, який розглядався як поступка дрібнобуржуазній селянській стихії, більшовики планували «дотягти» країну до такого рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, який би дозволив безболісно запровадити в країні соціалізм. Прагнення соціально-економічної і культурної модернізації (виведення Росії на «магістральний шлях світового розвитку») наскрізь пронизувало політичне життя на постімперських просторах, воно становило вісь програм більшості політичних сил, у тому числі й національно-демократичних. Більшовики схрестили ідею модернізації з кому-

⁹⁸ Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). — М., 2003. — С. 290.

ністичною теорією. Створена ними радянська виробничо-владна конструкція мала унікальний мобілізаційний потенціал. З теоретичної точки зору подолання соціально-економічної, технічної і культурної відсталості постімперських територій від розвинених країн Європи та США було основою узгодження ленінського плану соціалістичного будівництва з марксистською теорією. Названій меті слугував пакет розроблених вищим партійним керівництвом соціально-економічних, політичних і культурних заходів, які мали, впливаючи з різних сторін на суспільство, забезпечити його прискорене «дозрівання». Їй же була підпорядкована й політика коренізації, що повинна була забезпечити популяризацію основних соціально-економічних заходів уряду в середовищі етнічних складових країни, а з часом — і запровадження цих заходів руками їхніх представників. З часом політика коренізації мала забезпечити цілковиту підтримку радянської влади з боку всіх етносів. У союзному масштабі коренізація розглядалася не як самостійна соціально-культурна програма, а як інструмент запровадження в життя інших, більш важливих соціально-економічних програм.

Причини проголошення коренізації слід шукати в наслідках системної кризи 1921–1922 рр. Перспектива втрати влади привела більшовиків до усвідомлення того, що для її утримання замало «Декларації прав народів Росії», потрібна щоденна праця в гущині народів країни. Не викликав сумнівів той факт, що на момент приходу більшовиків до влади переважна більшість етносів Росії не дозріла до утворення власних національних держав. Проте натиск національно-визвольних рухів в окремих регіонах (таких, як Україна) був могутнім і унаочнював оберти відцентрових політичних процесів. Життєво важливим завданням більшовиків на етапі соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. стало збереження політичної й територіальної цілісності «колиски всесвітньої революції». Треба було найповніше використати час для того, щоб підготувати суспільство країни до здійснення формаційного стрибку, поки загострення соціально-економічної кризи та активізація на її ґрунті самостійницького руху провінцій не розірвали зсередини країну. Саме цій меті слугував пакет розроблених В. Леніним реформ, що отримав у галузі економіки назву непу, в політичній царині завершився оформленням монопартійної політичної системи, на союзному рівні призвів до укладення міждержавного договору, а в галузі взаємин між центром і республіками вилився в політику коренізації.

Від початку проголошення коренізації вище союзне і республіканське керівництва усвідомлено намагалися обмежити її мовними питаннями*. Проте коренізація стала не менш важливою, скажімо, за неп, складовою системи економічних, політичних і культурних заходів, які забезпечили відносну стабілізацію більшовицького режиму і тогочасного суспільства. В цьому сенсі коренізація, незважаючи на намагання затиснути її в рамки мовно-культурної політики, набула характеру системної соціально-культурної політики, адже окрім освітньо-культурної галузі вона безпосередньо вплинула на кадровий склад радян-

* Неодноразово про це заявляв В. Затонський.

сько-партійних органів, пришвидшила процеси стратифікації низки етносів і сприяла їхній інтеграції в суспільно-політичне життя країни.

Величезне значення коренізації визнавала переважна більшість партійних лідерів 20-х рр. В УСРР вона здійснювалася в двосединому тандемі українізації та коренізації стосовно етнічних меншин. Виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, С. Семковський⁹⁹ висло-

⁹⁹ Семковський (Бронштейн) Семен Юлійович (1882 (Могильов) — 1937 (Київ)) — політичний діяч, соціолог. З 1903 р. — меншовик. В роки Першої світової війни в еміграції, в Парижі брав участь у виданні соціал-демократичної г. «Голос», після еміграції — член ЦК партії меншовиків. У той час — теоретичний опонент В. Леніна. Після февральської революції — меншовик-інтернаціоналіст, член ЦК. Делегат Об'єднаного з'їзду РСДРП (серпень 1917 р.), учасник Всеросійської демократичної наради (вересень 1917 р.), на якій введений до складу Тимчасової Ради Російської Республіки (Предпарламент). Напередодні більшовицького перевороту підписався разом із Ю. Мартовим, Н. Сухановим, А. Мартиновим, В. Мандельбергом, І. Астровим та О. Єрманським під заявою, що засуджувала останній. Автор агітаційних брошур до виборів до Установчих зборів «Что большевики обещали и что они дали», «Советы в большевистском плену» (П., 1917). Делегат Надзвичайного з'їзду РСДРП (грудень 1917 р.), на якому обраний членом ЦК. Депутат Всеросійських Установчих зборів, член меншовицької фракції, комісії зовнішньої політики та національного питання. В березні 1918 р. на міській конференції меншовиків обраний членом Петроградського комітету РСДРП та його бюро. Делегат партійної наради РСДРП у Москві (27.12.1918–01.01.1919).

Від 1919 р. в Україні. В березні 1920 р. разом із групою провідних соціал-демократів у Києві притягнений до суду Надзвичайного революційного трибуналу за звинуваченням у співпраці з білогвардійцями. Наприкінці 1920 р. звільнений. Порвав з меншовиками. Виступав з лекціями в партійному клубі РСДРП у Харкові. В 1920–1922 рр. — професор Харківської академії знань та Інституту народного господарства. З 1926 р. член-кореспондент Соціально-економічного відділу УАН при кафедрі соціології (Харків) Українського інституту марксизму. Водночас — член президії, голова Філософсько-соціологічного відділу і керівник науково-дослідної кафедри єврейської культури, керівник секції Київської науково-дослідної кафедри марксизму при УАН.

1926 р. вийшла праця «Диалектический материализм и принцип относительности», яку було «преміювано за найвищим розрядом». Того ж року за ініціативою акад. В. Бузескула та Харківської Науково-дослідної кафедри європейської культури, комісія по присудженню наукових ступенів присудила Семковському за сукупністю опублікованих праць без захисту дисертації науковий ступінь доктора філософії й соціології. Наукові доповіді: «О диалектике природы Энгельса», «К спору о передаче по наследству приобретенных признаков», «Диалектика природы Энгельса и современная революция в естествознании», «На нашем философском фронте», «Проблемы философии естествознания в курсе исторического материализма», «Что внес Ленин в материализм», «Марксизм и естествознание», «Ленин и современное естествознание» та ін.

Засновник першої в Україні кафедри марксизму та марксознавства, що згодом перетворилася на український інститут марксизму. Тут до 1931 р. С. Семковський завідував кафедрою філософії. 1929 р. обраний академіком ВУАН. В 1934–1936 рр. очолював кафедру історії європейської культури та комісію філософії при ВУАН.

Репресований. Розстріляний 18.03.1937 р. Не останню роль у цьому відіграли не лише багате дореволюційне минуле, а й родинні зв'язки: С. Семковський був братом Л. Троцького. Посмертно реабілітований.

Твори: Людвиг Фейербах (1804–1872). Очерк материалистической философии. — Х., 1922; Этюды по философии материализма. — М., 1924; Теория относительности. 5 изд. —

вився так: «Історично українізація була необхідною. Вона кровно пов'язана з самою долею революції. Не можна так дивитися на справу, що українізація є чимось надуманим, нарочитим, що українська нація, як казали прихвосні царату, це “мазепинська вигадка”. Процес пробудження неісторичних націй мав місце повсюди і здійснювався він силою залізної необхідності»¹⁰⁰.

Українізація посіла непересічне місце в етнокультурному розвитку УСРР у 1923–1937 рр. Вона не лише змінила напрямок інтеграційних етнокультурних процесів в тогочасному суспільстві, а й вплинула на становище етнічних громад республіки. Особливістю етнокультурної ситуації в УСРР було те, що формальна титульна нація не мала досвіду державного будівництва. Державність УСРР, по суті, була класовою, а не національною. Національно-культурне життя республіки відбувалося в умовах жорсткої конкуренції титульної нації та росіян. Республіку відрізняла визначна етнічна строкатість, яка становила суттєву проблему з урахуванням незавершеності процесів етнічної консолідації та політизації етнічних громад. Етнічним громадам були притаманні суттєві відмінності соціально-економічного і культурного розвитку. Окремі етнічні меншини випереджали українців за основними показниками культурного розвитку, зокрема, освіченості. Водночас суттєвою була також частка громад (таких, як, скажімо, роми), які вимагали копіткої роботи по їхньому культурному розвитку, зберігали рештки родових взаємин і залишалися поза впливом будь-яких культурних установ. Всі етнічні складові республіки не були інтегровані в загальне культурне життя країни.

В окреслених обставинах, намагаючись зберегти цілісність новоствореної країни, більшовики в якості об'єднавчої ідеї висунули ідею побудови пролетарської держави, наголошуючи на вторинності й підпорядкованості національних амбіцій.

Не останню роль у внутрішній суперечливості коренізації відіграла та обставина, що українці впритул підійшли до усвідомлення необхідності створення національної держави, але ця ідея не встигла визріти теоретично і зцементувати багатопольярне суспільство. Непоказний освітній рівень українського селянства, роз'єднаність національної інтелігенції визначили упереджене ставлення етнічних меншин до українізації та переважно оборонну позицію «українізаторів», яку вони вимушено займали впродовж другої половини 20-х років. Це був час надзвичайно складних етнокультурних процесів, що охопили український етнос, зокрема, в мовній і культурно-освітній царинах. Випереджуючий характер мовної, шкільної та освітньої реформ в УСРР став характерною ознакою українізації, як такої, і визначив її суперечливість. Протягом 20-х років, як свідчить величезний шар історичних джерел, більшовикам, що стояли на чолі українізації, доводилося долати очевидний опір

Х., 1925; Исторический материализм: сб. статей. 5 изд. — Х., 1925; Диалектический материализм и принцип относительности. — М.–Л., 1926.; *Бронштейн С.* (Семковский) (сост.) Исторический материализм, размышления, философские проблемы. — М., 2011.

¹⁰⁰ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 131.

політиці з боку різних суспільних верств, кожного дня доводячи спроможність українців очолити поступ культурного розвитку поліетнічного суспільства України.

Історіографія з проблем українізації в УСРР нараховує тисячі праць, що дозволяє прослідкувати еволюцію політики і персональне ставлення до неї провідних діячів суспільно-політичного життя СРСР та УСРР. Підсумовуючи надбання вітчизняної історіографії, варто визначити особливості коренізації в УСРР, що безпосередньо позначилися на характері коренізації стосовно етнічних меншин:

- говорячи про українізацію, слід пам'ятати, що вона об'єднала два історичних явища — власне «політику українізації», ініційовану верхівкою партії і призначену для зміцнення суспільно-політичних позицій останньої, та природний об'єктивний процес так званого «національно-культурного відродження» українства, що фактично змусив більшовиків запровадити апаратну версію політики;

- проголошення українізації не означало надання українському народові права самостійності у визначенні напрямків і заходів етнокультурного розвитку суспільства;

- лише партія була генератором більшовицької версії українізації і намагалася обмежити її мовною сферою, до розширення сфери вживання національних мов намагалися звести й вирішення національного питання в цілому;

- існування культур, національних за формою, соціалістичних за змістом припускалося лише на час перехідного періоду та побудови соціалізму;

- кінцевою метою культурного розвитку народів СРСР, в тому числі й України, вважалося злиття націй і створення інтернаціональної пролетарської культури. Але, як цілком слушно зауважив Г. Єфіменко, до початку 30-х рр. воно вважалося можливим лише в світовому масштабі, не на основі російської нації, мало відбутися добровільним шляхом і лише після тривалого етапу розквіту національних культур¹⁰¹.

Практичне запровадження коренізації стосовно етнічних меншин УСРР розпочалося майже на рік пізніше проголошення курсу на українізацію. Партійні теоретики зазначали, що коренізація щодо етнічних меншин є органічною складовою останньої, оскільки розширення культурних об'єктів українства не повинне негативно позначатися на правах меншин.

Специфічним було становище російської громади та її мови в правовому й культурному просторі, створеному коренізацією, адже російська вважалася однією з двох найпоширеніших мов республіки, а її знання було обов'язковим для службовців усіх рівнів.

Коренізація в УСРР стала засобом і шляхом культурної трансформації українського суспільства, внутрішня ж суть цієї трансформації, її зміст визначалися заходами так званої «культурної революції», яка мала на руїнах пова-

¹⁰¹ Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Випуск 9. — К., 2003. — С. 260.

леного більшовиками світу збудувати нове суспільство. Передбачалося, що «культурна революція» невпізнанно змінить, як тепер кажуть, модернізує суспільство шляхом низки заходів, як то: демократизація освіти; вилучення школи з-під впливу духівництва, створення загальнодоступної світської трудової школи; знищення монополії вищих соціальних верств на освіту і розвиток науки, пришвидшення підготовки, за виразом М. Бухаріна, «штамбування» кадрів нової радянської інтелігенції, «натренованої ідеологічно на визначений зразок»¹⁰² і спроможної нейтралізувати вплив старої інтелігенції на суспільство; знищення патріархальної сім'ї та залишків патріархально-родових взаємин в окремих етнічних громадах і заміна їх взаєминами максимально відчуженої від родинних цінностей особистості з державою; усупільнення особистісного життя громадян і створення спільності свідомих будівничих соціалізму; руйнування традиційних форм суспільно-культурної організації, зокрема, общин і суспільної єдності етнічних громад.

Суспільно-політична література 20-х рр. рясніє виступами провідних партійних діячів з національно-культурної проблематики. Цілком їй присвячена збірка «Національна політика радянської влади» (1923 р.). Лейтмотивом її можна вважати вислів Л. Троцького: «Звичайно, не національна справа є ... нашою метою. Наша мета — це соціалізм, це комунізм»¹⁰³.

Незважаючи на певні розбіжності в уявленнях окремих партійних діячів, більшовики спромоглися виробити досить чітку позицію в національно-культурній галузі на час перехідного періоду. Напрочуд вдало вона була сформульована Е. Квірінгом напередодні XII з'їзду ВКП(б). У статті «Національні моменти» він зазначив: «Наш Союз Радянських Соціалістичних республік не випадково є безіменним. Це — не Росія... Партія повинна підтвердити ... лінію на всесвітній союз радянських соціалістичних республік»¹⁰⁴. Другим аспектом більшовицької доктрини стало визнання неприпустимості «... поблажливості одній культурі і штуч[ого] її насадження»¹⁰⁵.

Цілком слухні теоретичні настанови в національному питанні, щоправда, не монтувалися на схему налагодження суспільних взаємин робітництва і селян, оскільки коренізація (українізація) співвідносилася з українізацією міського пролетаріату і міста взагалі. Останні ж, як відомо, на той час вважалися переважно російськими і нацменівськими, й через те опозиційними українізації. Власне, для забезпечення нейтралітету цих верств до стратегічних планів соціалістичного будівництва й запроваджувалася відповідна версія політики коренізації щодо етнічних меншин.

¹⁰² Бухарин Н.И. Судьбы русской интеллигенции // Путь к социализму. Избранные произведения. — Новосибирск, 1990. — С. 108.

¹⁰³ Національна політика радянської влади. Збірка з передмовою Х.Г. Раковського. — Х., 1923. — С. 7.

¹⁰⁴ Квириг Э. Национальные моменты (К XII съезду партии — в порядке обсуждения) // Избранные речи и статьи. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 105.

¹⁰⁵ Там само.

Досить скоро практика запровадження українізації показала, що на тлі надзвичайно складних культурних суспільних проблем найбільш пекучими були не теоретичні, а практичні аспекти коренізації в УСРР, які в першу чергу стосувалися строків її запровадження і глибини культурних перетворень. Перший комуністичний штурм українізації, яку планувалося здійснити протягом року — півтора, провалився. Вже в 1924 р. і про темпи і про термін українізації висловлювалися більш обережні думки. Зокрема, В. Чубар вважав, що вона мала завершитися разом з «відновленням пролетарських кадрів у ... промисловості та підвищенням ... культури на відносну висоту»¹⁰⁶.

У середовищі етнічних меншин, переважно чиновництва, українізація сприймалася як прихована дискримінація за національною ознакою. В суспільстві ширилися чутки про невивиправдано високі вимоги до службовців щодо знання української мови і літератури. Відверта опозиційність етнічних меншин змусила партію розтлумачувати вустами О. Шумського (квітневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У), що «в поняття українізації вкладається вивчення мови й культури, а не перетворення кого б то не було в українську національність»¹⁰⁷. Тоді, як етнічні громади побоювалися зростання тиску української культури і опиралися їй доступними методами, партійно-радянські кола переважно опікувалися «підгальмовуванням» останньої. Досить відверто зміст більшовицької версії українізації висловив 1926 р. В. Затонський, який вбачав його в тім, щоб допомогти українцям «швидко зрозуміти ленінізм рідною мовою, щоб ми могли без лишніх труднощів будувати соціалізм»¹⁰⁸.

У подальшому партійне ставлення до політики ґрунтувалося як на прагненні використати суспільний підйом українства у власних інтересах, так і на вмільому маневруванні між опозиційними виступами етнічних меншин. З Москви партійні органи отримали вказівку наглядати, «куди йде українізація, гарантуючи її напрямком у бік зміцнення диктатури пролетаріату». Вже в квітні 1924 р. Й. Сталін гранично чітко сформулював також відверту упередженість московської партійної еліти: український рух приховує «небезпеку боротьби проти “Москви” взагалі, проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення — ленінізму»¹⁰⁹.

Проте, незважаючи на намагання вищих партійних ешелонів домогтися єдності, апелюючи до норм партійної дисципліни, українізація не була статичною. Залишившись у цілому нелюбимим дітищем партії, вона водночас справила непересічний вплив на ідейну еволюцію певної частини КП(б)У, яка під впливом зрушень, викликаних нею в українському суспільстві, прийшла до визнання й розуміння права українського народу на власне етнокультурне відродження. Втім, трактування цього права було досить специфічним і не

¹⁰⁶ *Новохатько Л.М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті — середина 30-х рр. ХХ ст.) / Дис. ... д.і.н. — К., 1999. — С. 153.

¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 160. — Арк. 44.

¹⁰⁸ *Затонський В.* Національна проблема на Україні. — Х., 1926. — С. 50.

¹⁰⁹ *Сталін Й.В.* Твори / *И.В. Сталин.* — К., 1949. — С. 149.

виходило за офіційно дозволені межі. Українізація, відповідно до особистості своїх інтерпретаторів, проявлялася у досить широкому діапазоні: від апаратної політики в тлумаченні Е. Квірінга до основного завдання КП(б)У в національному питанні в розумінні М. Скрипника.

Слід згадати, що в 1923 р. позиція Скрипника не відрізнялася від офіційної партійної лінії, він неодноразово заявляв, що принципи вирішення національного питання закладені В. Леніним 1913 р. і залишаються непорушними. Прикладне значення національної політики щодо переважної більшості малих народів колишньої Російської імперії він вбачав у розвитку національної культури, усуненні національного гноблення¹¹⁰. Водночас особливості етнодержавного життя УСРР він визначив наступним чином: «Наш народ не жив державним життям і тільки тепер буде свою пролетарську державу»¹¹¹. В світлі цієї проблеми розглядалося ним і завдання розвитку української культури під керівництвом Комуністичної партії. Виступаючи на IV-й нараді ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей (Москва, 9 — 12.06.1923 р.), він закликав: «... Передові загони робітничого класу, навчіться української мови для того, що вести українське селянство до соціалізму»¹¹².

Наприкінці 20-х років українізація вочевидь стає справою життя М. Скрипника, він розглядав її «ні більш, ні менш, як діяльність партії та керованої нею Радянської влади для того, щоб ... трудящі маси організувати в робітничо-селянську державність, тим самим виводячи з попереднього колоніального становища і розвиваючи культуру, піднести її й далі рухати шляхом соціалістичного будівництва»¹¹³. Комуністична за своєю сутністю концепція М. Скрипника найтіснішим чином змикалася з версією українізації у викладі М. Грушевського, який на урочистому засіданні з нагоди його 60-річчя 3 жовтня 1926 р. казав: «Тільки, коли виховані свідомі сільські верстви увільнуться в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською Україною»¹¹⁴. Очевидно, і перший, і другий мали на увазі особливий шлях соціального структурування української нації в конкретних історичних обставинах, створених коренізацією в УСРР. Йшлося про те, що українізація мала стати шляхом і засобом інтеграції українців як нації, в рамках радянської пролетарської державності. В цьому контексті становище етнічних меншин республіки і їхнє місце в тілі української нації набувало нового звучання і визначалося принципами досягнення етнодержавної

¹¹⁰ Скрипник М.О. Національна політика (щодо) малих народів // Вибрані твори. — К., 1991. — С. 152.

¹¹¹ Там само. — С. 154.

¹¹² Скрипник М.О. Промова на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей з питання союзного будівництва // Вибрані твори. — К., 1991. — С. 192.

¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 97. — Арк. 37.

¹¹⁴ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-і роки): Зб. док. і мат-в. — К., 1997. — С. 76.

консолідації УСРР. На межі 20–30-х років це питання набуло надзвичайної гостроти.

М. Скрипник актуалізував національно-культурне питання в зв'язку з переходом до «соціалістичної перебудови цілого ... життя»¹¹⁵. В основі всіх перетворень у цей час, за його словами, перебувала *людина* (виділення — *Авт.*), тобто особистість. Змістовність соціалістичної перебудови безпосередньо залежала від змістовності кожної особистості. В цьому сенсі «культурна революція» перетворювалася на обов'язкову передумову побудови комунізму. Форма перебудови мала залишатися національною, оскільки історія не дала інших форм культурного розвитку, окрім національних¹¹⁶. За темпами і напруженням сил це дійсно мала бути революція. Революційність змін у контексті аграрно-промислової модернізації полягала в необхідності не лише ліквідувати неписьменність, а й підготувати мільйони свідомих, розвинених робітників. «Щоб бути справжнім співучасником перебудовчої доби, — зазначав М. Скрипник, — робітник мусить бути, передовсім, азбучно, політично й технічно письменним»¹¹⁷.

За тогочасними підрахунками протягом наступних п'яти років профшкола повинна була підготувати 750 тис., а семирічка — 450 тис. осіб. У промисловість мали прийти 3,7 млн. нових робітників, з них більше мільйона — селян-українців. «Цей український селянин, — прогнозував М. Скрипник, — прийде із своїми селянськими звичками і психологією, він прийде і зі своєю мовою та зукраїнізує місто»¹¹⁸.

В контексті формаційних змін розглядалося й майбутнє українства. «Українська національна проблема тепер — це є, передовсім, проблема індустріалізації й суцільної колективізації... Будучина українського народу не в обмеженості, не у просвітянській культурі — співі, танках, виставах, а в широкому розвитку процесів індустріалізації країни і перебудові цілої економіки нашої країни»¹¹⁹.

М. Скрипник був непохитним більшовиком. Основне завдання партії на етапі соціалістичної реконструкції він бачив у тому, щоб не втратити свого впливу на суспільство, зуміти нейтралізувати вплив старої інтелігенції. Досить виразно сформульований ним і зміст самої культурної реконструкції — «... перехід від культурницької обмеженості на широкі лани соціалістичної перебудови цілого життя... країни, щоби справді розтрощити стару віру, стару кріпацьку мораль, старі цінності нашого народнього духу і створити нові цінності, притаманні пролетаріятові, визволеному пролетарською революцією»¹²⁰. Отже, як досить часто зазначав М. Скрипник, його концепція коренізації в УСРР

¹¹⁵ Скрипник М.О. Стан та перспективи культурного будівництва на Україні. Доповідь на XI Всеукраїнському з'їзді Рад 13 травня 1929 р. // Вибрані твори. — К., 1991. — С. 351.

¹¹⁶ Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Х., 1930. — С. 9.

¹¹⁷ Там само. — С. 15.

¹¹⁸ Там само. — С. 18–19.

¹¹⁹ Там само. — С. 26, 27.

¹²⁰ Там само. — С. 44.

була продовженням ленінської концепції вирішення національного питання. Він був дійсним більшовиком, хіба що змістовнішим і далекогляднішим за інших, та адаптував ленінізм до конкретних історичних умов.

Повторимося, що в інтерпретації українського більшовицького проводу коренізація (в обох її складових — українізації та коренізації стосовно етнічних меншин) набула найбільш синтетичного в кордонах СРСР та послідовного втілення і розвивалася по трьох напрямках: соціально-економічному, радянському та культурному. В триєдиній концепції так званого вирішення національного питання найбільшою мірою виявлявся конструктивізм ленінської інтерпретації марксизму, в якій аспекти національно-культурної розбудови посідали другорядне підпорядковане місце порівняно з модернізацією соціально-економічною (відносини «надбудова — базис»).

Під час проголошення неп сприймався як відступ від теорії марксизму. Він був химерним міксом прийнятних для більшовиків програм і окремих проектів соціально-економічної та культурної перебудови Російської імперії, розроблених представниками демократичних партій у контексті буржуазно-демократичних революцій початку ХХ ст. Він реалізував принцип рівного права трудящих на землю, відстоюваний безпартійним селянством і селянами-трудівниками (народниками) під час дебатів з аграрного питання в другій Думі. Ним була втілена ідея націоналізації землі й створення єдиного державного колонізаційного фонду, запропонована так званими «націоналами», до яких В.І. Ленін свого часу відніс українців, поляків, білорусів, латишів, естів, литовців і т. і.¹²¹

Фактично неп наслідував ідеї російської соціал-демократії по соціально-економічній мобілізації Росії і був покликаний прискорити перебудову країни, завершивши ті завдання, з якими не впоралися буржуазно-демократичні революції. Передавши землю в руки селянства при одночасній націоналізації всіх земельних ресурсів країни, більшовики запровадили в життя ідею створення в Росії демократичного, народницько-селянського капіталізму, про який йшлося в дореволюційних працях В. Леніна¹²².

Запропоновані в 1921 р. В. Леніним ідеї реконструкції соціально-економічних і суспільних основ країни вочевидь наслідували давні пропозиції соціал-демократичного крила російського революційного руху. Але різниця між проектами соціал-демократії та більшовицькою практикою була докорінною. В буржуазному суспільстві, за словами В. Леніна, гарантом їхнього втілення в життя на користь трудящих і забезпечення інтересів «націоналів» міг слугувати принцип послідовного демократизму. В новій, створеній більшовиками країні, його замінив принцип пролетарської диктатури, покликаний зберегти пріоритетні позиції пролетаріату (читай, вождів партії більшовиків) у політичному житті СРСР. Новоявлена програма була розрахована лише на перехідний період,

¹²¹ *Ленін В.І.* Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 421.

¹²² Див., наприклад: *Ленін В.І.* Землевпорядження і сільська біднота / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 486.

по завершенні якого очікувалося відновлення соціалістичного будівництва в тому вигляді, як його собі уявляли більшовицькі вожді.

Цілком очікувано відповідних змін зазнала й практика вирішення національного питання, що увійшла в історію під назвою «політика коренізації». Вона спиралася на раніше критиковані більшовиками ідеї російської та світової соціал-демократії, зокрема, програму національно-культурної автономії та проекти автономізму, гаряче обговорювані, скажімо, Бундом¹²³. Резолюції XII з'їзду РКП(б) підсумували палкі дебати з національного питання. Теоретично обігрувавши загрозу зростання великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, партія зафіксувала значний рівень міжнаціональної конфронтації в країні та його перманентне зростання на тлі утворення СРСР. Констатувавши фактичну нерівність етнічних складових країни, яка мала зберігатися протягом невизначеного часу, партія назвала першочерговим завданням етнополітики подолання господарської та культурної нерівності народів країни.

«Ряд республік і народів, які не пройшли або майже не пройшли капіталізму, які не мають або майже не мають свого пролетаріату, які відстали через це у господарському і культурному відношеннях, не можуть повністю використати права і можливості, які їм дає національна рівноправність, не можуть піднятися на вищий ступінь розвитку і догнати, таким чином, без справжньої і тривалої допомоги ззовні ті національності, які пішли вперед... Подолати цю нерівність за короткий строк, ліквідувати цю спадщину за один-два роки неможливо... Але подолати її треба неодмінно. І подолати її можна тільки шляхом справжньої і тривалої допомоги російського пролетаріату відсталим народам Союзу в справі їх господарського і культурного успіху», — підсумувала партійна резолюція¹²⁴.

Допомога виявлялася в «низці практичних заходів» по утворенню в національних республіках промислових осередків, боротьбі трудових мас проти місцевих і зайшлих експлуататорських верхів за зміцнення власних соціальних позицій протягом непу. Оскільки регіони були сільськогосподарськими, здійснення нового етнополітичного курсу повинне було поєднуватися з розгортанням нового курсу щодо селянства і відповідними змінами аграрної політики. Серед першочергових урядових заходів виокремлювалося наділення трудових мас землею за рахунок вільного державного фонду, яке мало сприяти налагодженню «правильного і тривкого співробітництва народів у рамках єдиної союзної держави»¹²⁵.

Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) «Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні» (червень 1923 р.) в п'ятому розділі («Господарське будівництво в національних республіках і областях з точки зору національно-побутових особливостей») конкретизувала господарську підоснову політики коренізації. Вісім пунктів назвали основні

¹²³ Див. дискусію з Лібманом: *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 490–515.

¹²⁴ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. — Ч. 2. — С. 28.

¹²⁵ Там само.

напрямки господарської роботи в національному середовищі, що скеровували роботу спеціальних відомств наступні сім років: врегулювання, а де потрібно припинення переселень; забезпечення місцевого трудового населення землею з державного земельного фонду; доступний сільськогосподарський кредит місцевому населенню; іригаційні роботи; всемірна допомога кооперації, зокрема промисловій (з метою залучення кустарів); перенесення фабрик і заводів до республік, багатих сировиною; створення ремісничих і технічних шкіл та сільськогосподарських курсів для місцевого населення¹²⁶.

Названі напрямки господарської діяльності урядів союзних республік доволі сумлінно й без будь-яких ґрунтовних змін запроваджувалися повсюдно в СРСР, хоча практика їхнього втілення мала низку специфічних ознак. В Україні особливого колориту коренізації надала обставина поліетнічності республіки. Коренізація запроваджувалася водночас і щодо титульного етносу і стосовно великої кількості етнічних громад.

Свого часу В. Ленін у програмній праці «Критичні замітки з національного питання» назвав національний склад населення одним зі значущих економічних факторів у соціально-економічному житті країни, водночас зауваживши, що він є не єдиним і не найважливішим серед інших¹²⁷. Історія коренізації в УСРР підтвердила його слова, водночас продемонструвавши, що названий фактор ставить додаткові дуже високі вимоги до уряду багатонаціональної країни, особливо в епоху докорінних соціально-економічних зрушень.

Згодом свою оцінку специфіки УСРР дав і український уряд в особі ЦКНМ. Остання наступним чином визначила етногосподарські та етносоціальні особливості етнічних меншин: «Селянські за складом національні меншини за своїм складом та економічною структурою більшою чи меншою мірою відрізняються від українського селянства... Відсоток заможних і куркулів у німців, болгар і греків дещо вищий ніж у оточуючого українського, а також російського селянства»¹²⁸. Засвідчуючи особливості етногосподарської групи колишніх іноземних колоністів, ЦКНМ цілком слушно вважала їхньою економічною підставою пересічно більші за українські норми землекористування. Проте найбільш гострими вважалися соціально-економічні негаразди єврейської громади.

Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин підсумувала досвід діяльності ЦКНМ у зв'язку з 10-ю річницею Жовтневої революції. Зауважувалося, що соціально-економічні особливості меншин залишалися визначальним чинником їхнього ставлення до радянської влади та її заходів. Учасники наради висловили впевненість, що продовження непу з урахуванням етнічної специфіки меншин слугуватиме запорукою зміцнення СРСР і пролетарсько-селянського союзу.

¹²⁶ Там само. — С. 36.

¹²⁷ *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 514.

¹²⁸ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. — Х., 1927. — С. 13–14.

Пріоритетними напрямками урядової роботи в нацменсередовищі мали стати: забезпечення прав росіян як національної меншості; залучення декласованих верств єврейської меншості до виробничого труду; втягнення до промисловості селянських меншин¹²⁹. Переселення надлишкового польського і німецького селянства було назване єдиним можливим шляхом вирішення проблеми аграрного перенаселення Правобережжя¹³⁰. Планувалося спрямовувати переселенський рух у Степ, за межі УССР, таким чином, щоб у місцях переселення створювати національні ради.

Таким чином, загальний зміст соціально-економічної роботи уряду в середовищі етнічних меншин упродовж непу мав спрямовуватися на поступове нівелювання соціальних градацій нацменселянства, з одного боку; створення й збільшення частки промислового пролетаріату в складі етнічних громад, з іншого. Передбачалося вирівняти норми землекористування селянства окремих етнічних громад як за рахунок внутрішньої республіканської міграції, так і шляхом виселення надлишкового сільськогосподарського населення за межі УСРР. Названі соціально-економічні заходи мали сприяти врегулюванню суперечностей між окремими етнічними складовими республіки, зблизити їхні соціально-економічні характеристики, забезпечити однорідність суспільства.

Точкою відліку нового етапу національно-культурної політики в Україні стала колективізація, яка хоч і не була безпосередньо пов'язана з культурними процесами, збочила їхній перебіг, адже змінилися побут, світогляд і саме майбутнє народу України загалом, та етнічних меншин, зокрема. І хоча на сторінках центральної преси, зокрема «Більшовика України», час від часу робилися спроби запевнити в незмінності загальної стратегії партії в національному питанні, вони лише позначили віхи перехідного періоду. 1933 рік став вирішальним в історичній долі коренізації на Україні. Липневий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визначив новий етап в її історії. Виснажена Голодомором Україна була визнана кублом класового ворога та його «націоналістичної агентури», а по тому почалося широкомасштабне переслідування українських націоналістів, яке набуло особливо великого розмаху після самогубства М. Скрипника.

Літні номери «Більшовика України» 1933 р. яскраво відобразили складність даного періоду в історії країни. Статті, так або інакше пов'язані з національним життям у республіці, посіли чи не центральне місце й водночас представили всебічну доктрину нового керівництва республіки в національній царині. Найперший її постулат було виведено в назві статті Ан. Сенченка — «Радянська Україна — невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу»¹³¹. Інша велика стаття за підписом О. Шліхтера — «Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні» — була спрямована на теоретичний розгром М. Скрипника. Увесь доробок остан-

¹²⁹ Там само. — С. 172.

¹³⁰ Там само. — С. 175.

¹³¹ Сенченко Ан. Радянська Україна — невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу // Більшовик України. — 1933. — № 9–10. — С. 47.

нього кваліфікувався як «теоретичні помилки у національному питанні», «теоретичні видумки», «непосильне завдання доповнювати Леніна». Найбільшої критики серед узагальнень М. Скрипника, які, між іншим, базувалися не лише на теоретичних припущеннях, а й на багаторічному досвіді роботи НКО, ним очолюваному, зазнали як сама українізація, так і обраний напрямок розвитку української мови, зокрема, за висловом О. Шліхтера, намагання «...відірвати розвиток української мови від тієї мови, якою говорять широкі маси українських робітників і селян, усуваючи з неї інтернаціональні терміни, насаджаючи штучні, чужі розумінню широких мас “нові слова”»¹³². Тієї або іншої критики зазнали всі напрямки роботи НКО, але першорядне місце в статті посіла критика так званої теорії «двомовності й дерусифікації», в якій виявилася радикальна розбіжність поглядів українського керівництва до 1933 р. і після нього.

«Теорію мішаної говірки» протягом 1933–1935 рр. громили нові керівники НКО В. Затонський і А. Хвиля. Виступаючи на пленумі Раднацмену, Затонський наголосив на неприпустимості «примусової українізації пролетаріату» та залученні до української школи «дітей, для яких українська мова не є рідна мова».

Крізь послідовну позицію М. Скрипника і доволі суперечливу концепцію В. Затонського проглядала соціально-культурна проблема мовної акультурації в поліетнічних містах і промислових регіонах, надзвичайно складна для осмислення та державного регулювання. Суттєво відрізнялися й думки стосовно причин виникнення «суржика». М. Скрипник вважав його наслідком русифікаторської політики царату. В. Затонський зазначав, що поштовхом для зростання соціальної бази «суржику» стало існування російських класів в українських школах, які привели до дивного «філологічного схрещення»¹³³.

Політичний жупел «двомовності і дерусифікації», «насильницької українізації пролетаріату», «мішаної говірки» мусувався політичним проводом УСРР з кінця 20-х рр. і досить плідно використовувався, залежно від обставин, для знищення як окремих осіб, так і соціально-професійних груп. Ця серйозна культурна проблема політизувалася і перетворювалася на знаряддя репресій штучними засобами. Адже гострота її визначалася не політичними чинниками, а низьким рівнем освітньої системи, випереджаючим характером освітньої реформи, зведенням українізації до поверхового засвоєння представниками етнічних меншин основ українського мовлення без подальшого поглиблення знань і закріплення мовної практики. Власне, «суржик» став адекватним відображенням якості українізації в УСРР за тих обставин, що були створені в ній в 20-і — першій половині 30-х рр. Його соціальна база зростала прямо пропорційно формалізації запровадження українізації на базі початкової школи з постійним зниженням кваліфікаційного рівня українських освітян внаслідок кількох хвиль політичних репресій.

¹³² Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики // Більшовик України. — 1933. — № 9–10. — С. 61.

¹³³ Затонський В.П. Рішуче піднести грамотність у школі // Комуніст. — 1936. — 16 січня.

Культурний поступ республіки відчутно гальмувала неспроможність радянсько-партійних кіл і суспільства виробити адекватне ставлення до проблеми двомовності, як такої. Офіційні правові документи та заяви вважали двомовність у партії та радянських установах нормальним явищем. Що ж до двомовності пересічних громадян, то ставлення можновладців і освітян до практики повсякденного мовно-культурного обміну було іншим. Тогочасний політикум і освітяни переважно фокусувалися на негативних наслідках двомовності. Побутування елементів української мови в мовах інших етнічних груп не можна було заперечити так само, як не можна було ігнорувати стійкий потяг окремих громад до навчання в школах з не національною мовою викладання. Свого часу М. Скрипник висловив незадоволення з приводу того, що майже *третина* (курсив — *Авт.*) дітей етнічних громад не навчалася в національних школах не з причини відсутності останніх, а через відповідну позицію батьків¹³⁴. Хоча позиція наркома в питаннях мовної орієнтації була цілком слушною — навчання дитини треба розпочинати мовою, якою дитина розмовляє — практика її запровадження була досить суперечливою. На перешкоді їй стояла об'єктивна тенденція до перемішування етнічних груп, зростання частки змішаних шлюбів на тлі посилення процесів акультурації. Зокрема, М. Скрипник зазначав: «Буває так, що людина — єврейського походження, а визнає своєю рідною національністю російську, або іншу, або буває так, що людина визнає своє походження єврейське і єврейську національність, але рідною мовою визнає мову російську»¹³⁵.

З усього шару тогочасної суспільно-політичної літератури, яка представляла погляди як так званих «українських націоналістів», так і «російських великодержавних шовіністів» практично неможливо віднайти праці, в яких би проблема двомовності чи неспівпадіння мовної та етнічної ідентифікації розглядалося як об'єктивна реальність поліетнічної країни, а не як недолуга спадщина русифікаторської політики царату, «своєрідний хаос на мовному ґрунті»¹³⁶. Певне, зорієнтованість суспільства на упереджене сприйняття тиску іншої культури, переведення змісту культурних взаємовпливів до невідворотності асиміляції визначалася тогочасним рівнем актуальності гасел національного відродження. Досліджуваний період характеризувався високим рівнем політизації українців, для якого був характерний протестний характер висловлення національних прагнень. Оформлення етнічної свідомості відбувалося шляхом усвідомлення оточуючого етнокультурного середовища як ворожого, що було необхідною умовою етнозбереження українства в межах СРСР. Але вплив названої тенденції на перебіг етнокультурних процесів у середовищі етнічних меншин був неоднозначним. Названа проблема стала вирішальною в подальшому поступі етнокультурних процесів в УСРР, оскільки освітяни, як національно орієнтовані, так і аполітичні, стали заручниками політизації проблеми

¹³⁴ Скрипник М. Перебудовними шляхами // Більшовик України. — 1931. — № 13–14. — С. 26.

¹³⁵ Там само. — С. 27.

¹³⁶ Марочко В.І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). — К., 2003. — С. 48.

двомовності. Її вирішення розглядалося лише в ключі асиміляції, до якої звели сукупність багатовекторних процесів етнокультурних взаємовпливів і обміну, а це в свою чергу негативно позначилося на діяльності культурно-освітніх закладів усіх рівнів. Проблема набула дуалістичного трактування: М. Скрипник вважав за потрібне повернути русифікований український пролетаріат у лоно національної культури; В. Затонський наголошував на недоцільності зворотної акультурації і неприпустимості українізації пролетаріату.

Підсумовуючи еволюцію теоретичних засад формування етнополітичного курсу більшовиків протягом 20-х — першої половини 30-х рр., слід відзначити, що вона визначалася величезним розривом між комуністичною теорією та реальними соціально-економічними і культурними обставинами, в яких її спробагалися запроваджувати в життя. Проблема етнокультурної орієнтації поліетнічного суспільства УСРР та обрання принципів його об'єднання вже на межі 20–30-х рр. набула надзвичайної гостроти, проте вона була лише однією з безкінечної кількості етнокультурних та соціокультурних проблем і суперечностей, які збурювали й дезорієнтували українське суспільство. Доволі негативним аспектом етнокультурної ситуації в УСРР була та обставина, що етнічні громади перспективно розглядалися лише як матеріал для асиміляції, а політична боротьба в радянсько-партійних колах точилася навколо питання: кому віддати першість у цьому процесі — українцям чи росіянам. В міру того, як зникали сподівання на світову пролетарську революцію та створення всесвітнього союзу соціалістичних республік, зміцнювалися позиції поборників орієнтації на російську культуру як основу новостворюваної пролетарської культури СРСР. Похідним від названого було питання визначення хронологічних меж так званого етапу розвитку національних культур, яке поєднувалося з тенденцією штучного пришвидшення їх злиття. Тож українізація розглядалася певною частиною українського радянського політикуму і «Москвою» як відчутна і небезпечна альтернатива шляху соціального прогресу.

Не можна не помітити, що впродовж 1923–1935 рр. українізація зазнала значної теоретичної трансформації і викликала глибокий розкол в КП(б)У, яка включала як прихованих ворогів політики, так і прихильників перетворення її на сенс етнополітичного життя республіки та шлях структурування української нації на базі української культури. Заручниками і пішаками в боротьбі політичних кланів у КП(б)У стали етнічні меншини УСРР та розігрувана час від часу «російська карта».

Реальне життя внесло суттєві корективи в теоретичні міркування більшовицьких лідерів. Історія запровадження коренізації в УСРР засвідчує, що захід, який розглядався як допоміжний, у місцевих умовах перетворився на самодостатню програму, що посіла власне місце в історії, розвивалася й поглиблювалася протягом 1923–1933 рр. теоретично, соціально й культурно. Коренізація, як напрямок суспільно-політичної діяльності правлячої партії, стала частиною цілісної системи соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних перетворень (реформаторського і революційного характеру), засобом і шляхом докорінної перебудови основ існування і відтворення суспільства, яке перебувало на шляху цивілізаційного переходу.

На початку 20-х рр. В. Ленін дав лише поштовх політичній думці в напрямку націоналізації соціалістичного революційного руху. Допоки більшовики чекали всесвітньої революції, вони не вважали за потрібне розвивати політичну теорію в цьому напрямку. Затухання революційної ситуації в Західній Європі в сукупності з системною кризою і голодом 1921–1923 рр., поставило їх перед необхідністю деталізації практичних кроків у регулюванні сфери між-національних взаємин *на час перехідного періоду*, який, нагадаємо, на початку 20-х рр. розглядався як підготовчий етап всесвітньої революції. Сподівання на всесвітню революцію почали розвіюватися вже в першій половині 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. кістяк політичної думки формували вже уявлення про Росію, як колиску всесвітньої революції. Загроза розповзання фашизму, утвердження тоталітарних режимів у Західній Європі, боротьба політичних доктрин у великій європейській політиці прискорили тоталітаризацію СРСР. Практика побудови соціалізму в СРСР виявляла мало спільного з марксистською теорією. Комунізм в трактуванні низки більшовицьких функціонерів означав тільки одне: ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Здійснення суцільної колективізації показало, що вищі ешелони більшовицької партії примітивізували концепцію комунізму, звівши її до певної суми соціально-політичних і культурних заходів, пристосованих до технічно і культурно відсталого країни. Відповідні процеси відбувалися й у галузі етнополітичного регулювання. З середини 30-х рр. більшовицький провід перейшов до неприхованого політичного терору по відношенню до найменш «радянізованих» етнічних громад, що унаочнювало перехід відносин між етнічними меншинами та владою до якісно нового етапу.

Середина 30-х рр. стала часом протиприродного поєднання заходів коренізації, масових політичних репресій і депортацій етнічних громад, які підносилися як вінець ленінської національної політики. Проблема побудови соціалізму та терору, як знаряддя його затвердження, виразно простежується на прикладі етнічних громад. Мало хто сьогодні розглядає терор як ірраціональний акт режиму, параною диктатора. Терор в очах його виконавців мав конструктивний зміст. Він походив з модерністських ідеологій та практик, пов'язаних з втручанням держави у приватне життя не лише окремих людей, а й цілих народів. Терор здійснювався бюрократичними методами соціального планування, спрямованими на подолання відсталості і створення нового типу цивілізації.

Не останню роль у зміні акцентів більшовицької доктрини відіграла боротьба союзного центру за підкорення республіканських субцентрів політичної думки та дії. Епохальність змін сутнісних ознак буття, які здійснилися протягом 20-х — першої половини 30-х рр. у СРСР і світі, визначила зміну політичних акцентів у практиці коренізації, що ж до її проявів у часі слід відзначити наступне. В історичній ретроспективі коренізація виглядає як хвилеподібний процес, який то посилювався, то втрачав свою актуальність відповідно до гостроти соціально-економічних і політичних проблем. Коренізація запроваджувалася непослідовно, адже весь час залежала від політичної кон'юнктури. Прикметною рисою коренізації була теоретична невідповідність ленінському вченню з національного питання, виробленому в 1913–1917 рр. Напередодні

створення СРСР В. Ленін висловив декілька суттєвих зауважень щодо необхідності змін у практиці національної політики, втім, надалі думання в цьому напрямку не розвивалося, — у верхівці ВКП(б) не знайшлося теоретика з хистом В. Леніна, який би міг розвинути ленінські тези до рівня політичної теорії. При проголошенні (це видно з матеріалів XII з'їзду ВКП(б)) політика коренізації мала виразні соціально-економічні і суспільно-політичні акценти, але з часом (після зламу 1929–1930 рр.) звелася до адміністративної і культурницької роботи.

Внаслідок дії низки соціально-економічних і політичних факторів коренізація набула ситуативного характеру і на різних етапах свого запровадження проявлялася як:

- засіб політичного миротворення;
- компроміс ідеологій, який дозволив більшовикам на першому етапі суттєво послабити табір політичних опонентів;
- засіб і форма онаціоналення більшовизму;
- засіб і шлях соціалістичного будівництва на певному етнічному ґрунті (концепції М. Скрипника і О. Шумського);
- знаряддя політичної боротьби (Й. Сталін);
- мета етнокультурної та державницької еволюції українства (М. Грушевський);
- шлях національно-культурного відродження;
- метод гармонізації міжнаціональних стосунків у СРСР.

На різних етапах вага окремих складових та їхнє співвідношення суттєво змінювалися, змінювалася також впливовість апологетів коренізації, причому в часі визначальною стала тенденція до вихолощення життєвого сенсу політики, її формалізації та спрощення. Загалом в історії коренізації в Україні повною мірою виявилася зовнішня дихотомія радянської суспільно-політичної конструкції, неподоланим генератором якої була суперечність між комуністичною теорією та політичною практикою партії більшовиків, зокрема і в етнонаціональній царині.

Етнополітичний курс більшовиків в Україні на початку 20-х рр.

Етнополітична ситуація в Україні була непересічною і складною щодо державного регулювання. Її складність обумовлювалася не стільки вагомістю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки видатною строкатістю ознак етнічних громад. Останні, зокрема, суттєво відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, з союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політ-емігранти). За мовними ознаками етнічні меншини складали декілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвропейської, слов'янської і тюркської сімей. Держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

Суттєві відмінності існували в галузі соціального структурування етнічних громад. Окремі групи становили колишні колоністи, містечкові євреї, декласовані (роми). Епоха «воєнного комунізму» вибила з-під них економічний ґрунт, знищила сталу систему господарювання і типові етнічні форми зайнятості. За

ступенем урбанізації перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш урівноваженою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України, можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні близько 150-ти років, зв'язували з новою батьківщиною непрості відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новопритулих етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних меншин у сукупності з докорінною переорієнтацією виробничого і суспільно-політичного життя на постімперському просторі створювали такий «коктейль» етносоціальних та етнонаціональних проблем, який був винятковим явищем тогочасної світової історії.

Основними напрямками етнополітики українських більшовиків в 1917–1920 рр. були нагляд, стримування та заборона національних за змістом і формою рухів та організацій. Перебуваючи на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, здійснюючи радикальну соціально-економічну політику в місті й на селі, держава-комуна на першому етапі соціалістичного будівництва не бажала помічати, чи, радше, ігнорувала національні прагнення народів України й проблеми у сфері міжнаціональних відносин.

Такий підхід став причиною накопичення проблем у відносинах між народами України, деформації всього комплексу етносоціальних та етнокультурних відносин у поліетнічній країні. В умовах докорінної перебудови суспільних відносин власності й виробництва, господарського занепаду не достатньо було проголосити рівність і право етносів на самовизначення, треба було здійснювати зважену етнополітику, яка була б здатною утримувати суспільство на межі вибуху за рахунок залагодження міжетнічних суперечностей і попередження міжетнічних конфліктів.

1921 р. був зламним в історії УСРР. Висновки Х з'їзду ВКП(б), відчувається, приголомшили й дезорганізували республіканський партійний загал. У незавізованому об'їзнику по НКП за поточний рік читаємо: «1921 р. — період глибокого зламу. Завершення військових завдань, затримки в революційному розвитку Європи, криза господарства, неврожай і як наслідок усього цього зміна господарської політики створюють передумови для інших напрямків масової політики, для іншого темпу життя»¹³⁷.

У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення Відділу національних меншостей (далі — Відділ) Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР¹³⁸. Цей крок на той час сприймався не як життєво необхідний, а

¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 133. — Арк. 127–130.

¹³⁸ Итоги работы среди национальных меньшинств УССР. — С. 17. — Докладніше про створення та діяльність Відділу національних меншостей НКВС див.: Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. — К., 2002. — С. 74–101.

скоріше як вимушений. Значний вплив на ухвалення рішення відіграло існування подібного органу (очолюваного, до речі, Й. Сталіним) в РСФРР, що спонукало в Україні хоча б формально репрезентувати небайдужість нової влади до національних сподівань народу, тим більше, що саме 1921 р. на новому рівні, в нових організаційних формах розпочалося відродження й оформлення національних рухів в УСРР. Голод, безумовно, відіграв у цьому процесі роль каталізатора. Відчуваючи невідворотність і страшні масштаби лиха, німці (зокрема меноніти), греки, євреї України почали згуртовуватися в рамках кооперативних сільськогосподарських союзів з метою захисту права на життя і пом'якшення наслідків голоду в середовищі громад. У 1921–1922 рр. у НКВС зареєстрували два німецькі (СОЮРВАН та СОЮРГЕР) та менонітський союзи (Союз голландських вихідців на Україні). 26 грудня 1921 р. КНВС, не мотивуючи свого рішення, відмовив у реєстрації подібної спілки маріупольським грекам.

Причини ж були наступними. В умовах голоду національні організації, на думку більшовицького загалу, несли в собі небезпеку доповнення незадоволення селянства радянською владою елементами міжнаціонального розбрату¹³⁹. Певну роль відіграла також упередженість уряду до національних організацій етнічних меншин, які 2–3 роки тому активно виступали проти радянської влади. Так, національна організація греків Приазов'я у 1917 р. назвала Жовтневу революцію «загальнонаціональним лихом», згодом греки служили в білогвардійських загонах і були рушійною силою махновського руху. Не менша, а, може, й більша упередженість існувала в урядових колах стосовно інших етнічних меншин України. Німцям повсякчас пригадували участь у антирадянських повстаннях 1918–1920 рр. Євреїв розглядали як некеровану базу світового сіонізму та значно зрозумілішої обивателю спекуляції. Поляків вважали прихованими співробітниками Дефензиви та потенційними повстанцями на боці білополяків. Доволі інертним та індиферентним болгарам ставили в провину «прохолодне ставлення до пролетарської влади» та білогвардійську еміграцію до Болгарії.

Зважаючи на потенційні загрози, НКВС намагався упередити активізацію й легалізацію національних рухів етнічних меншин в Україні допоки останні не набрали масового і що, найважливіше, неконтрольованого характеру. Згодом, упродовж найближчих п'яти років, НКВС робитиме усе можливе для того, щоб дискредитувати й знищити німецькі союзи в УСРР, не припускаючи жодного прецеденту існування нерадянської національної організації.

Не маючи достатніх можливостей поставити діяльність національних спілок, а передовсім — їхніх закордонних партнерів під цілковитий контроль, або заборонити, ледь дозволивши, уряд став на шлях максимального обмеження сфери діяльності та суспільного впливу національних організацій. Особливо небезпечними вважалися ті організації, що намагалися здійснювати будь-яку економічну роботу.

¹³⁹ До речі, вони були не безпідставними. Так, скажімо, по німецьких і грецьких селах агітація за створення Союзів здійснювалася одночасно зі складанням списків бажаючих виїхати з УСРР. — Див.: ДАДО. — Ф. 1202. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 109 зв.

Показовим у цьому відношенні було обговорення президією ВУЦВКу можливості організації сільськогосподарським союзом менонітів Комітету допомоги голодуючим (16 листопада 1921 р.). М. Скрипник, який репрезентував тогочасну позицію Народного комісаріату внутрішніх справ, не приховував свого обурення. Його промова настільки красномовно й відверто змальовує основний зміст тогочасної діяльності НКВС і Відділу національних меншин, що ми наводимо її майже повністю. «Точка зору Наркомвнусправ є такою, — зауважував він, — щоб не припускати створення спілок, які б мали своєю основою двояку мету — релігійну ознаку або національну, а з іншої, — економічну. Ми вважаємо, що в разі, якщо релігійні спілки отримують можливість займатися економічною діяльністю, то вся золота економіка була б спрямована на зміцнення релігійної пропаганди, а рівною мірою допустити створення спілок за національною ознакою, щоби вони займалися економічною діяльністю. І в цьому випадку економіка була б використана для зміцнення національних розмежувань, національного шовінізму і національної боротьби. Ми всіляко повинні протидіяти допущенню існування таких спілок. Я пропоную статут в теперішньому вигляді відхилити та в його затвердженні відмовити, адже тут не допомога голодуючим, а спроба створити контрреволюцію.

В іншому випадку ми надамо цій релігійній спілці право юридичної особи, що суперечить постановам ЦК РКП(б) і тієї партії, до якої я маю честь належати. Тому, оскільки статут буде прийнятий, з нього має бути усунене все, що нагадує про релігію, тоді залишиться спілка громадян, які проживають в УСРР для певних завдань. Існування такої спілки може бути дозволене постановою Наркомзему в загальному порядку. Я пропоную дати директиву Наркомюсту та Наркомзему не допускати реєстрації спілок, в яких ознаки економічної діяльності будуть об'єднані з ознаками релігійними та національними» [стилістика оригіналу збережена. — *Авт.*]¹⁴⁰.

Ставлення М.Скрипника, в майбутньому — послідовного й найвпливовішого ідеолога політики коренізації в УСРР, до методів і шляхів вирішення проблем етнічних меншин віддзеркалювало позицію значної частини старих членів партії, українців за походженням, що на той час перебували на позиціях радикального пролетарського інтернаціоналізму. В час підвищеної революційності в світі вони не бачили й не бажали бачити національне питання в контексті загальносвітового революційного процесу. Воно для них було вторинним, меншовагтисним, занепадницьким на тлі грандіозних за розмахом соціально-економічних перетворень, викликаних Жовтневою революцією. Перехід до непу, лібералізація в національному питанні сприймалася ними на той час як вимушена поступка обмеженій дрібнобуржуазній масі українського й неукраїнського селянства. Йдучи на зовнішні поступки, ця частина партії протягом 1921–1923 рр. водночас робила все від неї залежне для того, щоб внутрішньо дезорганізувати й знесилити відроджувальний український рух і рух національних меншостей, дискредитувати їх в очах республіканської й світової громад-

¹⁴⁰ Сільськогосподарський союз голландських виходців на Україні (1921–1927 рр.). — С. 24–25.

ськості. Власне, позицією найавторитетнішої частини КП(б)У й пояснювався значною мірою млявий і непродуктивний характер етнополітики українського уряду в 1921–1923 рр., який замість того, аби знівелювати міжетнічні суперечності, спричинив їхнє перманентне загострення.

Голод, що охопив Україну, відсунув національні проблеми на другий план, актуалізувавши питання фізичного виживання народу. Слід відзначити, що національні організації етнічних меншин добре прислужилися в справі допомоги голодуючим. На відміну від державної машини, яка окрім власних амбіцій мала обмаль ресурсів для спасіння нужденних, нацменсоюзи зуміли мобілізувати закордонні діаспори й використати надані ними матеріальні ресурси для пом'якшення наслідків голоду. Найбільш помітною була іноземна допомога голодуючому єврейському, німецькому, передовсім менонітському населенню. Відсутність аналогів національних організацій спричинилася значним людським втратам в середовищі болгар та греків.

По мірі того, як під ударами голоду та соціально-економічних зрушень на селі загострювалися етносоціальні та етнокультурні проблеми народів України, зростав потік скарг та клопотань організацій, сіл і селищ, ставалися раптові спалахи неусвідомленої селянської люті, які приходилося втихомирювати воєнною силою, певні кола партійного та державного керівництва почали усвідомлювати неможливість дальшого ігнорування даних проблем. Розпочався поступовий і болісний перехід до національно орієнтованої внутрішньої політики. У 1923 р. він привів М. Скрипника та його однодумців до висновку про те, що національні прагнення українців, етнічних меншин та ідея національного відродження, використані в інтересах соціалістичного будівництва, мають незрівнянний, порівняно з незрозумілим гаслом пролетарського інтернаціоналізму, соціально-економічний, політичний і культурний потенціал. На той час було зрозумілим, що докорінних змін вимагає не лише логіка етнополітичного регулювання, а й її організаційні підоснови. Йшлося передовсім про координуючий центр етнополітики більшовиків в Україні.

За час існування Відділ нацменшин при НКВС залишався осередком малоінформативного листування, свого роду передавальною ланкою між суспільними організаціями національних меншин, відомствами й установами. Підсумовуючи результати діяльності відділу за 1921–1924 р., слід констатувати його невідповідність навіть тим незначним за обсягом правам і можливостям, що окреслювалися в положенні 1922 р. Відділ був формальною організацією через те, що формальною, а не реальною була етнополітика більшовицького уряду України. У вказаний час вона базувалася на засадах декларативності. Величезна більшість партійної еліти, заскорузла на ідеї пролетарського інтернаціоналізму, вважала національне питання в УСРР вирішеним самим фактом проголошення рівності народів. Жоден з державних документів чи законодавчих актів цієї пори не торкався питань етнічної самобутності. Навіть законодавчі документи, що проголосили створення національної освіти в УСРР (Постанова Наркомосу «Про обов'язкове вивчення в школі місцевої мови, а також історії та географії України» від 9 березня 1919 р., декрет РНК УСРР «Про запровадження української мови в школах та радянських установах» від 21 вересня 1920 р.,

постанова РНК УСРР «Про заходи у справі українізації навчально-виховних та культурно-просвітніх установ» від 27 липня 1923 р.) не деталізували, яким чином, за який кошт мали утворюватися школи для етнічних меншин, де брати навчальні посібники для національної школи, врешті, де шукати таких вчителів, які б, з одного боку, могли викладати національною мовою, з іншого, — відповідали прискіпливим вимогам уряду стосовно соціального походження (тобто, не мали відношення до буржуазних і релігійних кіл).

Відсутність циркулярного супроводу законодавчих актів в умовах розрухи й обмеженого досвіду роботи нового державного апарату віддавала вирішення таких складних проблем як рівність мов, міжетнічні суперечності, нерівномірність соціального та культурного розвитку етносів на поталу урядовців низового рівня, некомпетентних і незацікавлених у їхньому вирішенні. Місцеві виконавчі органи, не маючи належної підготовки, часто оперуючи кадрами з початковою освітою, вирішували їх самотужки методами, як пізніше їх назвала ЦКНМ, «безвідповідального командування»¹⁴¹. Внаслідок взаємодії та обопільного впливу складних обставин не лише робота Відділу національних меншин при НКВС, а й національна за формою початкова освіта в УСРР у першій половині 20-х рр. мали формальний характер.

Тим часом суспільство, потроху оговтуючись після голоду та долаючи повоєнну розруху, повільно, але рухалося вперед. Не треба замовчувати того факту, що діяльність закордонних організацій допомоги голодуючим у Південній Україні насправді мала небажані для більшовиків наслідки. Колись до смерті залякане червоним терором і ЧОНівськими загонами німецьке, болгарське та грецьке селянство стало на шлях відстоювання власних інтересів. Насправді воно не мало вибору — політика поселищного розкуркулювання і гострий земельний голод поставили його на межу виживання. Голод 1921–1923 рр. став, що називається, моментом істини, який розставив всі крапки над «і». Діючи за приказкою «спасіння утопаючого — справа рук самого утопаючого», села колишніх колоністів почали згуртовуватися спочатку навколо ідеї фізичного, пізніше — етнічного виживання.

Фактор вагомої іноземної фінансової та дипломатичної підтримки став підосновою суспільного єднання в середовищі українських «фольксдойче». Виникнення німецьких та менонітського сільськогосподарських союзів було реальністю, з якою український та кремлівський уряди змирилися під тиском нездоланих зовнішніх факторів. Водночас українські і московські більшовики унеможливили організаційне оформлення інших етнічних громад, користуючись з відсутності у греків, болгар, румунів тощо впливових закордонних благодійників. На середину 20-х рр. українські німці та євреї перетворилися на цілком реальну загрозу більшовицьким планам встановлення тотального контролю над суспільством, мали сміливість висловлювати альтернативні погляди на шляхи соціалістичного будівництва, «надокучали» урядові своїми проблемами і вимогами, врешті — перші мали сільськогосподарські союзи, що загрожували від року в рік перетворитися на національну партію, другі — створили розгалужене

¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 91.

сіоністське підпілля з добре налагодженими закордонними зв'язками. Про все це добре знали на вищих щаблях більшовицького політикуму. Розв'язання окресленої проблеми не можна було відкладати нескінченно.

Літо й осінь 1923 р. стали часом докорінної ідеологічної переорієнтації в Кремлі, внаслідок якої відбулися відповідні зміни в тактиці й стратегії державного будівництва як такого. Тоді, як Росією поширювалися робітничі страйки (до речі, часто-густо з антисемітськими гаслами), а в селі під впливом непу відроджувалися дрібновласницькі настрої, добігало свого логічного кінця постійно несправджуване очікування перманентної революції. Влітку 1923 р. радянська країна затамувала подих, слідкуючи за подіями в Рейнській області. Статті про боротьбу німецьких пролетарів розміщувалися на перших шпальтах радянських видань і нагадували репортажі з футбольних матчів. Преса того часу і нині передає передчуття моменту, коли «наші» от-от переможуть, і з новою силою розгориться полум'я світової революції, яка перетворить колиску пролетарської революції на всесвітній Союз Соціалістичних Радянських Республік. У контексті окреслених сподівань військова комісія ЦК ВКП(б) наприкінці жовтня 1923 р. розробила план мобілізації Червоної армії: на допомогу німецьким товаришам планувалося відрядити два десятки новостворених дивізій. Мобілізувалися всі, хто володів німецькою мовою. Втім, колотнеча у Рейнській області в революцію не переросла, комуністи і нацисти потерпіли нищівну політичну поразку. Поразкою закінчилися намагання радянської сторони спровокувати розвиток аналогічних подій у Польщі та Болгарії, а пізніше — в 1924 р. зазнала поразки спроба здійснити революцію в Естонії.

Переорієнтація зовнішньої політики Кремля від завдань провокаційного збурювання до зовні цивілізованих форм добросусідства був підтриманий провідними світовими державами. 1 лютого 1924 р. Великобританія визнала СРСР і висловила готовність до співробітництва, 7 лютого її приклад наслідувала Італія. Пізніше дипломатичні зв'язки були встановлені з Грецією, Норвегією, Данією, Австрією, Швецією та Китаєм. Ідея всесвітньої пролетарської революції зійшла нанівець. Це стало початком нового етапу в розбудові якісно нової держави, де принцип національного адміністративно-територіального будівництва та коренізації місцевого управлінського апарату перетворювався на жупел досягнення стратегічної мети Кремля — побудови соціалізму в окремо взятій країні.

Внутрішньополітична ситуація підштовхувала давно назрілу зміну в напрямку думок більшовицьких ідеологів, а часом просто-таки вимагала їх. Створення СРСР потягло за собою фронтальну реорганізацію адміністративної структури держави і управлінської вертикалі. Тоді ж був скасований Народний комісаріат у справах національностей. Формальною підосновою цього кроку стало рішення II сесії ЦВК СРСР (7 липня 1923 р.): „Нужда в существовании Наркомнаца отпала». Малося на увазі, що Наркомнац цілковито виконав поставлене перед ним на зорі пролетарської революції завдання — популяризації ідей жовтневого перевороту в неросійському середовищі на постімперських просторах. В контексті створення СРСР та висунення ідеї про можливість соціалістичного будівництва в одній окремо взятій країні поступово відбулася ревізія етнонаціональної політики Кремля та завдань урядової інституції, яка мала

відповідати за її запровадження. У Кремлі не приховували, що надалі створення та розбудова національних республік і автономних областей розглядатимуться як пріоритетний напрямок радянської національної політики. Відповідно зі скасуванням Наркомнацу постало завдання створення іншої установи. Зазначалося, що його наступником мав стати «більш авторитетний» орган влади. правонаступником Наркомнацу стала Рада Національностей ЦВК СРСР.

Слід зауважити, що думка про нагальність створення подібної інституції виникла не одномоментно, а була наслідком тривалих політичних дискусій і ситуативною відповіддю на виклики часу. Одразу після ліквідації Наркомнацу доволі бадьоро лунали вислови про органічне запровадження національної політики у всю вертикаль державного апарату. За принципом універсальності пропонувалося реорганізувати губвиконкоми, перетворивши їхні відділи на «органи, способные работать среди нацменьшинств, защищать их права, поднимают степень их культурного развития»¹⁴². Власне, такою була позиція наркома у справах національностей Й. Сталіна, який заперечував можливість виокремлення спеціального національного відомства у складі загальносоюзних органів влади і управління. І все ж, після настійного втручання В. Леніна в лютому 1923 р. ідея почала відпрацьовуватися як управлінський проект.

З формальної точки зору Рада Національностей ЦВК СРСР була відомчо-представницьким органом влади, оскільки будувалася за принципом делегування до її складу представників органів влади національних утворень. Наркомнац натомість був державною установою з постійним штатом і мав свої органи в столиці та регіонах. Приміром, у Саратовській губернії при губвиконкомі впродовж 1918–1923 рр. діяв губернський відділ у справах національностей, який складався з декількох національних підвідділів. За підрахунками російського дослідника А. Шалигіна, у його складі працювали кілька десятків осіб. В кожному з десяти повітів губернії відділ мав свої представництва. Таким чином, загалом у губернії національними справами опікувалися близько сотні службовців¹⁴³. Складно навіть у загальних рисах порівнювати наслідки діяльності російських нацменустанов та їх тогочасного українського відповідника, який у межах багатомільйонної республіки не дотягував до показників Саратовської губернії. Втім, фактичний історичний досвід діяльності нацменустанов Росії на початку 20-х рр. не відрізнявся на краще — формалізм і штурмівщина були їхніми повсякденними супутниками так само, як і в Україні.

Розвал попередньої моделі нацменроботи і намагання перетворити роботу з національними меншинами на звичну норму щоденної практики виконкомів викликали справжній шок як у нацменпрацівників, які впродовж 1918–1923 рр. не могли навести в ній ладу, так і у виконкомівців, які, на відміну від кремлівської еліти, не мали ані університетської освіти, ані еміграційного минулого, ані вільного володіння кількома іноземними мовами, внаслідок чого були безпорадними в надзвичайно пістрявому етнічному середовищі постімпер-

¹⁴² Шалигин А.А. Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы // Вестник СамГУ. — 2008. — № 5/1 (64). — С. 88.

¹⁴³ Там само. — С. 82.

ської глибинки. Не складно собі уявити реакцію голів колишніх губернських комісій Наркомнацу на реорганізацію: внаслідок неї, скажімо, в розпорядженні завідувача саратовського губотнацу Абасьєва з 1 листопада 1923 р. залишилося четверо підлеглих. В умовах кричущої управлінської недієздатності на місцях визріла і почала запроваджуватися ідея поступового переходу до нової форми роботи в середовищі національних меншин — інституту уповноважених при виконкоммах. Впроваджувалася вона в низці місцевостей стихійно, як єдино можливий вихід з тупикових ситуацій, навіть попри те, що цю ідею в самому Наркомнаці вважали передчасною.

Зваживши негативні наслідки відмови від адресного запровадження заходів стосовно нацменгромад, ВЦВК СРСР 9 квітня 1924 р. запропонував виконкоммам виділити зі свого складу уповноваженого для здійснення заходів у галузі національної політики й захисту прав та інтересів національних меншин¹⁴⁴. Коло обов'язків уповноважених було окреслене тільки в листопаді 1925 р. Зокрема, вони повинні були слідкувати за діяльністю органів місцевої влади; давати висновки про заходи, які зачіпали інтереси національних меншин; відстежувати події й процеси в середовищі національних громад, а також вчасно докласти у відділ національностей ВЦВК СРСР про діяльність національних організацій; збирати статистичні матеріали; курувати заходи по коренізації; здійснювати комуністичну агітацію та пропаганду; надавати юридичну допомогу; сприяти створенню національних судових установ, а згодом — і національних адміністративно-територіальних утворень.

Як бачимо, окреслене коло обов'язків нової когорти радянських урядовців ставило перед ними високі вимоги. Власне, це мав бути універсальний урядовець, який однаково добре розумівся на проблемах соціально-економічного, юридичного та культурного характеру і до того ж вільно володів кількома мовами. Зайвим буде казати, що об'єктивна реальність перетворювала зовні красивий політичний проект на нездійснений прожект. Подальший хід подій був доволі закономірним. Скажімо, на запровадження інституту уповноважених у Саратовській губернії пішло більше двох років. Лише в 1926 р. їхня робота набула плановірності, хоча вони регулярно піддавалися нищівній критиці центральних державних установ. Восени 1927 р. ВЦВК РСФРР вкотре критикував роботу уповноважених низки губерній і областей Росії у своїй доповіді. Серед причин неприглядного становища називалися: переобтяженість уповноважених на інших посадах, відсутність необхідних інструкцій та директив зі столиці(!). «Уповноважені не мали жодних вказівок ані відносно обсягу їх завдань і функцій, ані стосовно форм, в які їхня робота мусила втілюватися»¹⁴⁵. Отож, проблеми в сфері запровадження етнонаціональної політики більшовиків (коренізації) на місцях у кордонах СРСР набули універсального характеру. Однак, в Україні внаслідок неочікуваного Кремлем поглиблення коренізації

¹⁴⁴ Ликвидация Народного комиссариата по делам национальностей // Власть Советов. — 1924. — № 1. — С. 131.; СУ. — 1924. — № 38. — Ст. 358.

¹⁴⁵ Цит. за: *Шалыгин А.А.* Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы. — С. 84.

історія діяльності нацменустанов виявилася значно цікавішою та повчальнішою за історію російських відповідників.

Повільно, зі скрипом і скреготом реформа була запущена. В закутках неосяжного СРСР вона просувалася стихійно, навпомацки, підчас набуваючи цілком неочікуваних форм. А. Шалигін узагальнив колективну думку сучасних російських істориків наступним чином: «На смену Народному комиссариату по делам национальностей, на взгляд большинства исследователей, громоздкому и неавторитетному, слабо отвечающему требованиям новой политической обстановки пришел институт уполномоченных по делам национальностей, призванный улучшить партийную и советскую работу среди многочисленных этносов СССР»¹⁴⁶. Така інтерпретація, на наш погляд, не цілком відповідає дійсності і є скоріше тиражуванням висновків офіційних джерел. Проблема ж полягала не лише в роздутості штатів Наркомнацу (в подальшому сукупна кількість урядовців та управлінців, які опікувалися аналогічними проблемами мало змінилася), а в тім, що Кремль радикально змінив ракурс свого бачення національного питання.

Вирішення національного питання в нових політичних обставинах покладалося на новостворені союзні органи: Раду Національностей ЦВК СРСР та національні представництва при ВЦВК, що перебували під безпосереднім наглядом та керівництвом ЦК РКП(б) / ВКП(б). Рада Національностей ЦВК СРСР (1923–1936) переобиралася щорічно з представників національно-територіальних утворень СРСР, тобто союзних і автономних республік (областей). У міжсесійний період функції Ради виконувала Президія Ради Національностей, яка разом з Радою Союзу складала єдину Президію ЦВК СРСР, що відповідно до Конституції СРСР 1924 р. була вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади між сесіями ЦВК СРСР. Робота в середовищі національних меншин своєю чергою була передана у відання союзних ЦВКів. 9 квітня 1924 р. РНК РСФРР та Президія ВЦВК ухвалила рішення про утворення відділу національностей при Президії ВЦВК (ВН ВЦВК), завданням якого було «керівництво роботою по здійсненню національної політики на місцях» та координування діяльності представників автономних республік та областей, а також етнодисперсних груп¹⁴⁷. В Росії відділ національностей створювався як центр розробки методичних директив та координування діяльності наркоматів РСФРР, які за родом своєї діяльності працювали з національними меншинами. Внаслідок обмеженості кадрових та матеріальних ресурсів установи ефективність її діяльності була непоказною. На кінець 1926 р. її штат обмежувався чотирма інструкторами, які мали справу з 22 млн. (!) неросійського населення РСФРР. Закономірно, що діяльність установи звелася до розробки теоретичних статей, методичних рекомендацій та проведення всеросійських зустрічей та нарад уповноважених (за 1924–1930 рр. їх відбулося 8).

Досить швидко і партійний провід України був поставлений перед фактом невідворотності якісних змін в етнополітиці. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і

¹⁴⁶ Там само. — С. 83.

¹⁴⁷ Дённингхаус В. В тени «Большого Брата». — С. 147.

РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних упродовж 1924–1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації».

На той час вже було зрозумілим, що створений за зразком Наркомнацу Відділ національних меншин при НКВС УСРР (1921–1923 рр.) не відповідає вимогам часу. Він являв собою таке саме штучне утворення, яким був і його прототип, задуманий для здійснення більшовицької агітації та пропаганди в середовищі неросійських народів¹⁴⁸. Відсутність адміністративних повноважень перетворила його на п'яте колесо в більшовицькій державній машині. Красномовні зауваження стосовно Відділу нацмен НКВС УСРР лишив секретар ЦБ євсекцій при ЦК РКП(б) А. Мережин: «...Україна створила у себе покруч у вигляді відділу по нацсправах при Наркомвнусправ, що є саме покручем, оскільки прилаштовувати радянське будівництво [до] потреб нацменшин доводиться менше в царині адміністративній, а більше — в царині господарській»¹⁴⁹. До осені 1923 р. робота як Наркомнацу РСФРР, так і Відділу нацмен НКВС України звелася нанівець.

Переважна частина нацменпрацівників центрального та місцевого рівнів воліла цілковитого згортання цієї роботи як окремого напрямку. Визнаючи неспроможність дієво впливати на становище, завідувач Відділу національних меншин Наркомнацу Скачко вітав ліквідацію наркомату і сподівався, що «нові органи, на які буде покладене продовження започаткованої Відділом Нацмен роботи ... повинні розчинитися в масі нацменшин»¹⁵⁰. Мова, власне, найменшою мірою йшла про інтеграцію нацменроботи в загальну радянську роботу.

Рішення про форму та підпорядкування спеціальної установи, яка б запроваджувала закон 1 серпня 1923 р. у середовищі етнічних меншин, далось українському політичному й радянському істеблшменту непросто. Раднарком УСРР, розглянувши 21 січня 1924 р. проект постанови ВУЦВК «Про скасування Відділу нацменшин при НКВС та підвідомчих йому місцевих органів», вирішив усунути від непопулярного в партійних колах рішення і ухвалив «розгляд питання перенести **у відповідні політичні установи**» (тобто — ЦК партії)¹⁵¹. На реалізацію ухвали президії ВУЦВК знадобилося більше 4-х місяців, упродовж яких питання переходу центральної державної установи по роботі з етнічними

¹⁴⁸ Вважаючи структуру, такою, що «нічого не робить і гальмує роботу», очільник Наркомнацу Й. Сталін упродовж двох років боровся за його ліквідацію. — Див.: Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы: Документы и материалы / под ред. В.П. Дмитренко, А.П. Ненарокова. — М., 1992. — С. 208–209.

¹⁴⁹ Стаття секретаря Центрального бюро Еврейской секции при ЦК РКП(б) А.Н. Мережина «О тезисах т. Сталина (к 12-му партсъезду)» // Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы. — С. 139.

¹⁵⁰ Цит. за: Дённингхаус В. В тени «Большого Брата». — М., 2011. — С. 99.

¹⁵⁰ Національна політика радянської влади. Збірка з передмовою Х.Г. Раковського. — Х., 1923. — С. 11.

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 48.

меншинами з НКВС до ВУЦВК узгоджувалося з усіма комісаріатами республіки. Навесні 1924 р. інструктори ЦК КПБ(у) провели безпрецедентний аналітичний штурм нацменпитаня в Україні та акумулювання проектів його вирішення.

VII.3. Політика коренізації національних меншин (1923–1932 рр.)

Коренізація була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі та збереження влади в руках більшовицького проводу. На шостому році радянської влади, майже зневірившись в ідеї перманентної революції, більшовики повернулись обличчям до села. Необхідність налагодити взаємини з 9/10 населення країни, поставити їхній виробничий потенціал на службу Кремлю викликала до життя неп і політику коренізації, як його адміністративний супровід. Кремлівські керманічі розуміли, що соціальні та національні прагнення селянства йдуть, так би мовити, «одним пакетом», і ігнорування цієї особливості політичного моменту становить реальну загрозу владі. Виступаючи на VII Всеукраїнській партконференції в квітні 1923 р., Л. Троцький повчав місцевих делегатів: «Коли ми цього [малося на увазі задоволення національних прагнень українського селянства — *Авт.*] не зробимо, то селянство буде помножувати все своє незадоволення на національний фактор і поставити нам таку одмітку, що загрожуватиме скасуванням радянського режиму»¹⁵². На загал загострення національного питання безпосередньо пов'язувалося партійними теоретиками з небезпекою капіталістичної реставрації. І вони мали рацію в тому сенсі, що втрата політичної монополії для більшовиків дорівнювала втраті влади.

Деморалізуючи й деперсоніфікуючи національні рухи в УРСР, більшовики водночас прагнули не стільки придушити останні, скільки опанувати свідомістю етнічних громад і скерувати її в потрібне річище. З цією метою вони розпочали запровадження в життя альтернативної австро-марксистської, уенерівської та гетьманатської моделі вирішення національного питання. Її наріжними каміннями стали принцип пролетарського інтернаціоналізму, коренізація* державного управління та освіти, національно-територіальна автономія. Не слід забувати водночас, що більшовицька концепція державного будівництва виходила за рамки національно-державного будівництва як такого, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав підвестися над національними інтересами і державними кордонами. Русійною силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму — світогляду, в якому класові інтереси ставилися над національними.

¹⁵² Національна політика радянської влади. Збірка з передмовою Х.Г. Раковського. — С. 11.

* Під нею розумілася національно адаптована кадрова політика та переведення діяльності установ на національні мови.

Відповідні процеси в Україні набули непрогнозованого розмаху і характеризувалися яскравою специфікою. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних упродовж 1924–1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації». Постанова з часом конкретизувалася й уточнювалася відповідно до нових суспільних обставин. Цій меті були підпорядковані постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою» (листопад 1925 р.), постанова РНК УСРР «Про задоволення культурних потреб населення національних районів» (грудень 1926 р.)¹⁵³.

Списавши відставання культурної революції в республіці від темпів перетворень у економічній і соціальній сферах на труднощі у боротьбі із контрреволюцією та голодом, уряд УСРР визнав, що нова постановка мовного, і, відповідно, національного питання є життєво важливою для подальшого існування держави як цілісного суспільно-політичного організму і відповідає меті досягнення суспільного миру, у тогочасному формулюванні «потребі зміцнення тісної спілки робітників і селян»¹⁵⁴. Принциповим було визнання інертності попереднього курсу національної політики в УСРР: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови. Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низки практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР»¹⁵⁵.

Окреслені постановою пріоритети майбутньої національної, культурної, кадрової політики для свого часу були нечуваними, більше того, вони були винятковими у світовому масштабі. Екстраординарність етнокультурної ситуації в УСРР визначалася не лише тим, що віками зводимий на позиції другорядного, меншовартісного етнос отримав можливість поширити свої етнічні ознаки на всі сфери державного життя й посісти відповідне до питомої ваги населення місце в державних установах (що саме по собі було значним кроком уперед в етногенезі українства). Екстраординарність ситуації була й у тім, що в обставинах відносної культурної відсталості країни, нерівності у розвитку культурних сил етносів, республіка проголошувалася державою, в якій багатомовність мала

¹⁵³ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і мат-в. / Упорядники Панчук М.І., Гошуляк І.Л., Діброва С.С. та ін. — К., 1994. — С. 126–127, 170–171.

¹⁵⁴ Там само. — С. 106.

¹⁵⁵ Там само. — С. 106.

стати звичайною нормою суспільного й державного життя. Російська й українська отримали статус найпоширеніших мов України. Мови національних меншин діставали змогу рівноцінного функціонування на рівні губернських та окружних органів влади, освітніх і культурних установ.

У постанові послідовно затверджувалися чотири основні лінії майбутньої національної політики: 1) за українським народом, незважаючи на те, що переважну його частину становило відстале, на погляд більшовиків, селянство, визнавалося прерогативне право на відповідне представництво в державному і культурному житті УСРР; 2) російська мова зберігала позиції однієї з найбільш поширених мов в УСРР і отримувала статус мови міжнаціонального спілкування в СРСР; 3) етнічні меншини вперше в історії поліетнічних держав діставали можливість певної реалізації власних етнічних прагнень на рівні державних органів влади місцевого, окружного і губернського масштабу в місцях компактного проживання; 4) принцип обов'язкового використання держслужбовцями окрім української чи російської ще й мови переважної більшості місцевого населення обумовлював необхідність коренізації радянського апарату всіх рівнів, виправлення диспропорції представництва росіян та євреїв у державних структурах за рахунок зростання частки українців і представників етнічних меншин.

19 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ нацмен при НКВС», згідно з якою було ухвалено «замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену»¹⁵⁶. 20 квітня 1924 р. «Вісті ВУЦВК» повідомили про створення при ВУЦВК тимчасової комісії національних меншин у складі Совцова (голова), Й. Гафтеля, Ойлевича, І. Сударського. Як зазначалося, правовий статус комісія мала отримати після проведення 1 серпня 1924 р. Всеукраїнського з'їзду національних меншин та її обрання на ньому¹⁵⁷. Заяви в пресі не цілком відповідали дійсності. З архіву комісії з'ясуємо, що скликання з'їзду планувалося на 20 серпня 1924 р. Передбачалося, що в ньому візьмуть участь близько 125 представників, обраних за модусом: 1 представник від 1 тис. населення¹⁵⁸. Упродовж літа 1924 р. питання про скликання з'їзду порушувалося кілька разів і врешті було відкинута як недоречне. На кінець літа позиція ЦКНМ, а в її особі ВУЦВК та КП(б)У, стосовно участі національних громад у визначенні засад національної політики та органах етнополітичного регулювання цілковито усталилася. Не йшлося, власне, про допущення останніх до процесів державотворення у якості рівноправних партнерів. Мова йшла про використання політичного потенціалу гасел національного відродження з метою зміцнення більшовицької влади. Отож, на зміну ідеї чергового «З'їзду народів» прийшла ідея створення адміністративної структури, сформованої з комуністів-призначенців певного національного походження.

¹⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 50 зв.

¹⁵⁷ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 20 квітня; Коммунист. — 1924. — 23 апреля.

¹⁵⁸ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 20 квітня; Коммунист. — 1924. — 23 апреля; ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 70.

В результаті відповідно до постанови президії ВУЦВК 29 квітня 1924 р. при ВУЦВК почала роботу постійна комісія у справах національних меншин¹⁵⁹. Вона існувала як суто державна інституція, що не потребувала відповідної легітимації з боку етнічних громад. За час існування комісія здійснила неодноразові комплексні обстеження становища етнічних громад, сприяла створенню національних адміністративно-територіальних одиниць, національних навчальних закладів, організувала курси перепідготовки управлінських кадрів, скликала міжвідомчі наради, провела дві Всеукраїнські наради по роботі серед національних меншин (у січні 1927 р. та листопаді 1930 р.)¹⁶⁰. Утворення інституції в складі вищого органу виконавчої влади свідчило про підвищення суспільної значущості національного питання в новому курсі внутрішньої політики радянської влади. Воно, з одного боку, незрівнянно підвищило статус і авторитетність комісії в партійних та службових колах, з іншого, позбавило інституцію певного шлейфу негативних асоціацій і згадок, пов'язаних із діяльністю НКВС. Провідним напрямом діяльності українського радянського уряду стосовно етнічних меншин стало створення національних адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких більшовики планували організувати прискорене соціально-економічне та культурне «дозрівання» етнічних громад.

Певна механістичність такого підходу не завадила більшовикам у стислі строки домогтися рішучого перелому в царині етнокультурного життя, пришвидшивши процеси безальтернативної з історичної точки зору модернізації. Радянська культосвітня система, переведена на національні мови, здавалося, мала невичерпний освітньо-виховний потенціал.

За пропозицією ЦКНМ норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених етнічних груп була знижена вдвічі (з 40 до 20-ти). Це значно полегшило створення шкіл нацменшостей. У 1925 р. в Україні було закладено підвалини національної школи для молдаван, у 1926 р. відбулося переведення перших 15 груп на новогрецьку мову викладання. Зростала мережа німецьких, єврейських і польських шкіл. За даними ЦКНМ на 1 травня 1924 р. існувало 629 шкіл для німецьких, 499 — для єврейських, 267 — для польських, 43 — для болгарських, 26 — для татарських, 19 — для чеських дітей, 3 — для вірменських, 1 — для грецьких. У 1926/27 навчальному році шкільна мережа для етнічних меншин складалася з 354 польських шкіл (з них 20 семирічок), 620 німецьких (40 семирічок), 369 єврейських (130 семирічок), 74 болгарських (6 семирічок), 16 чеських, 20 татарських, 2 асирійських, 7 вірменських, 17 молдавських, 15 грецьких, 1 шведської¹⁶¹.

¹⁵⁹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 179.

¹⁶⁰ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931.

¹⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 982. — Арк. 16.

Втім, якими б значущими не видавалися наведені цифри, слід нагадати, що школи нацменшин щороку потребували тисячі вчителів. За відсутності спеціальних навчальних закладів у 1924–1925 рр. кадри готували шляхом перепідготовки на короткотермінових курсах, зокрема, Вищих педагогічних курсів ім. Ф. Кона у Харкові, Центральних курсах перепідготовки польських вчителів у Києві, курсах перепідготовки грецьких вчителів у Маріуполі тощо. Певне пом'якшення дефіциту викладачів національних шкіл було пов'язане з коренізацією спеціальної та вищої освіти. 1924 р. були створені польський педагогічний технікум у Києві та болгарський у Преславі, 1925 р. — німецьке відділення при Одеському ІНО, 1926 р. — Маріупольський грецький педтехнікум, які поклали початок мережі навчальних установ для підготовки вчителів національних меншин. Згодом педагогічні школи та інститути, а далі — й спеціальні виші створили й для решти етнічних громад. В 1926/27 навч. р. в Україні діяли 4 єврейські, 1 польський, 2 німецькі, 1 болгарський, 1 грецький, 2 російських педтехнікуми; 2 єврейські, 2 польські, 5 німецьких, 1 болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1 німецька технічні професійні школи; єврейський сільськогосподарський технікум, німецька медична школа й інші установи, а наприкінці 20-х рр. — вже 20 єврейських індустріальних технікумів, по 2 польських і німецьких, 3 російські сільськогосподарські технікуми, 5 єврейських, по 4 польських і болгарських, 6 німецьких, по одному греко-єллінському та греко-татарському. На декількох мовах викладання велося в трьох сільськогосподарських технікумах¹⁶².

Велика робота була проведена щодо ліквідації неписьменності серед національних меншин і створення мережі політосвітніх установ, хоча вона переважно відбувалася на основі української та російської мов. У червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що взяла на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР. У 1927 р. на Україні передплатники мали змогу передплачувати 56 журналів і 55 газет російською, 3 журнали і 5 газет єврейською, 3 журнали й 2 газети німецькою, 2 журнали й 1 газету польською, газету молдавською й болгарською мовами. У 1932 р. з 30 республіканських газет 5 видавалися єврейською мовою, по 3 — російською, німецькою та польською, 1 — болгарською, 1 — татарською. З 382 регіональних газет 9 були російськими, 7 — німецькими, 6 — молдавськими, 4 — єврейськими, 3 — болгарськими, 2 — польськими, 2 — грецькими¹⁶³.

Задля наукового дослідження культурної спадщини та етнокультурних процесів в громадах була створена низка наукових установ та підрозділів, які до 1934 р. доволі плідно працювали в цьому напрямку. Серед них: Всеукраїнська наукова Асоціація сходознавства (ВУНАС), Етнографічна комісія ВУАН, Кабі-

¹⁶² Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис. ... к.і.н. — Х., 1998. — С. 134.

¹⁶³ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 27.; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1931. — С. 69; «Преса України» // Вісті. — 1932. — 5 травня.

нет вивчення національних меншостей, Кабінет радянського села ВУАН, Інститут єврейської культури ВУАН, Інститут польської культури ВУАН, Кафедри національного питання та єврейської культури при ВУАН, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Молдавський науково-краєзнавчий комітет, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Етнографічний відділ Волинського науково-дослідного державного музею, Мелітопольський окружний музей краєзнавства, Етнографічний музей, Центральна польська бібліотека, Кам'янець-Подільський ІНО, Німецький відділ Одеського ІНО, Преславський болгарський педагогічний технікум та ін.¹⁶⁴

Таким чином, уряд України до кінця 20-х років досягнув відчутних результатів у галузі культурної роботи в середовищі меншин. У 1928/29 навч. р. у таких нацменшостей як євреї, греки, німці, росіяни, поляки, охоплення дітей початковою освітою сягало майже 100%. Болгарські діти були залучені до школи на 87,3, молдавські — 70,3%. Найкращими були показники в національних районах. Згідно з відомостями спеціального обстеження 78 національних сільрад (1930/1931 навчальний рік) рідною мовою навчалися 96,5% росіян, 93% євреїв, 84,6% поляків, 95,6% болгар, 49,6% греків¹⁶⁵. Відсоток охоплення дітей меншин початковим навчанням пересічно сягав 95,2%. Отже, в національних районах уже на початку 30-х рр. реальністю була загальна початкова освіта. Уряд України поставив завдання вже в 1931 р. повністю ліквідувати неписьменність з української та російської мов у середовищі етнічних меншин.

За даними Відділу національних меншин ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ у 1934 р., на теренах України діяло 1 166 російських (556 923 учні), 432 єврейські (73 412), 571 німецька (63 670), 238 польських (32 829), 165 молдавських (32 121), 45 болгарських (12 174), 21 грецька (5 406), 18 чеських (1 192), 8 татарських (808), 6 вірменських (1 049 учнів) шкіл¹⁶⁶. У період між 1932/1933 та 1933/1934 навч. рр. відчутно змінилася кількість так званих мішаних шкіл. Із 169 до 387 зросла кількість українсько-російських шкіл, з 5 до 11 українсько-єврейських. Водночас з 46 до 30 зменшилася чисельність українсько-німецьких шкіл, з 64 до 44 — українсько-польських. З 1933/1934 навч. р. зросла кількість національних груп у школах 2-го концентру: у польських до 96,4%, єврейських — 27,6%, німецьких — 50,7%. Згідно з урядовими планами почалося створення десятирічок для євреїв, поляків і німців. У 1934 р. в Україні національними вважалися 17 сільськогосподарських технікумів, 12 відділів при

¹⁶⁴ ІР НБУВ. — Ф.Х., УАН-ВУАН (1918-1934 рр.). — Арк. 1-2; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 119. — Арк. 15.; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9184. — Арк. 18.; Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 14-18.

¹⁶⁵ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 65-66.

¹⁶⁶ Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6. — С. 60.

загальних технікумах, 27 педтехнікумів та 10 педінститутів чи секторів, де загалом навчалося 11 836 студентів¹⁶⁷.

Певні позитивні зрушення мали місце у видавничій справі мовами етнічних меншин. 1934 р. в Україні виходило 9 центральних і більш як 40 обласних і районних газет національними мовами. Тоді ж було видано 1 459 книжок російською, 63 болгарською, 17 грецькою, 147 єврейською, 118 молдавською, 60 польською, 82 німецькою, 5 татарською, 4 чеською мовами¹⁶⁸. До 1937 р. випуск літератури мовами етнічних меншостей планомірно збільшувався.

В надзвичайно складних умовах продовжувала свою роботу мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшості, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Етнографічна комісія при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін. Національну культуру популяризували 12 єврейських, 9 російських, німецький, болгарський, польський і грецький театри¹⁶⁹, які гастролювали теренами республіки. Поступальне кількісне зростання мережі шкіл, хат-читалень, клубів, театрів тощо давало більшовикам підстави заявляти про успішне здійснення культурної революції в середовищі етнічних меншин. Промови про те, що культурна революція вступає в свою завершальну стадію, лунали з трибун усіх рівнів. Не менш голосно лунала критика з-за кордону. Закордонні німці, поляки, євреї, греки, наче не помічаючи культурних успіхів радянської влади, волали про те, що вона нищить етнічне життя братів по крові. Логіка їхніх розмірковувань була простою: нема різниці, якою мовою дітей навчають атеїзму і комунізму, водночас відбираючи майно, землю і саме життя у їхніх батьків, силоміць заганняючи до колгоспів. Слід визнати, вони мали рацію. Якими б конструктивними і безхмарними не видавалися на перший погляд взаємини влади та етнічних громад, у них було вдосталь болючих проблем і неподоланих суперечностей. Власне, вся історія суспільно-політичного життя етнічних громад УСРР підтверджує цю тезу.

Національне адміністративно-територіальне будівництво. Історія національних рад і районів напрочуд змістовна в контексті становлення радянської державності, адміністративно-територіального структурування України та її політичного життя. Дослідження особливостей функціонування національних рад і районів та їхніх виконавчих органів унаочнює етапи затвердження рад як історично нової форми державної організації, особливості їхньої трансформації під впливом внутрішніх і зовнішньополітичних факторів. Минувшина національних адміністративно-територіальних одиниць, сукупності суперечностей і проблем, закладених під час адміністративно-територіального реформування 20 — початку 30-х рр., дозволяє з'ясувати рівень управлінської компетентності тогочасного уряду та місце названих утворень у тактиці й стратегії радянського

¹⁶⁷ Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр. — С. 142.

¹⁶⁸ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / ред. О.М. Асаткін. — С. 575.

¹⁶⁹ Там само. — С. 571.

уряду. Врешті, діяльність виконавчих структур національних рад і районів, динаміка виборчих кампаній та форм суспільно-політичної активності населення дозволяє визначити рівень політичної культури і самодіяльності етнічних меншин у радянській країні і, відповідно, охарактеризувати доступ останніх до політичної реалізації, висловлення та відстоювання національних, соціальних та політичних прагнень.

Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посіло окреме місце в історії політики коренізації. Однією з перших в контексті коренізації постала проблема удосконалення адміністративно-територіальної структури республіки з урахуванням інтересів етнічних меншин. Аби зрозуміти сутність тогочасних проблем, слід звернутися до історії адміністративно-територіального структурування УСРР.

1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову, яка започаткувала адміністративно-територіальну реформу в Україні. Згодом постанову (16.10.1922 р.) затвердила третя сесія ВУЦВК VI скликання. Метою реформи, як зазначали офіційні джерела, були спрощення й оптимізація державного апарату. Реформування передбачало перехід на триступеневу систему, яка включала за принципом вищості округи, райони та сільські адміністративні одиниці. Протягом 1923 р. кількість губерній в УСРР скоротилася з 12 до 9, на заміну 102 повітам були створені 53 округи, замість 1989 волостей — 709 районів, чисельність сільрад скоротилася з 15696 до 9307¹⁷⁰.

Нашвидкоруч проведена, реформа мала низку недоліків, практично ігнорувала особливості національної структури регіонів і усталені економічні зв'язки. На це відверто вказувала низка відомчих матеріалів, зокрема ревізійні звіти НК РСІ, НКВС і ЦКНМ¹⁷¹. Так, у доповіді НКВС УСРР «Про політичне становище в німецьких колоніях Варварівського району Миколаївської округи» (22.12.1923 р.) йшлося про загострення міжнаціональних суперечностей та спахи міжетнічної ворожнечі внаслідок об'єднання німецьких колоній і російських сіл у межах одних адміністративно-територіальних одиниць¹⁷².

Б. Чирко вважає, що адміністративно-територіальна реформа першої половини 20-х рр. порушила монокультурні зв'язки між національними селами, та негативно відбилася на «національно-специфічному устрої життя ряду національних груп»¹⁷³. Власне, безпосередньо з цією причиною дослідник пов'язує визрівання ідеї національних адміністративно-територіальних одиниць.

Перші обстеження етнічних громад, здійснені ЦКНМ влітку — восени 1924 рр., надали в розпорядження уряду багатий фактичний матеріал, який

¹⁷⁰ Буценко А. К вопросу районирования Украины. — Харьков, 1925. — С. 15.

¹⁷¹ Годовой отчет ЦК КП(б)У к VIII Всеукраинской партийной конференции (апрель 1923 — апрель 1924 г.) — Х., 1924. — С. 11; Адміністративно-територіальний поділ нацменшостей на Україні // Вісти ВУЦВК. — 1924. — 21 серпня; Буценко О. Національний момент у районуванні України // Вісти ВУЦВК. — 1924. — 21 серпня.

¹⁷² Німці в Україні. 20–30-ті роки. Збірник документів державних архівів України / Упор. Л.В. Яковлева та ін. — К., 1994. — С. 27, 44.

¹⁷³ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 39.

змусив задуматися над причинами викритих негараздів і шукати шляхів виходу з ситуації. Четверта сесія ВУЦВКу VII скликання прийняла постанову «Про підсумки і чергові завдання районування України» (4.11.1923 р.), в якій пропонувала вжити заходів «до рівномірного розподілу населених пунктів по сільрадах і сільрад по районах, прагнучи до збереження в одній адміністративній одиниці однорідного за своїм національним складом населення»¹⁷⁴. Втім, становище чимдалі ускладнювалося. Доповідна записка Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У «Про створення німецьких адміністративних районів на Україні» (березень 1924 р.) назвала «виділення колишніх компактних німволостей у самостійні адміністративні райони» можливим виходом з того кризового стану, що склався в німецьких колоніях внаслідок перших років врядування більшовиків¹⁷⁵. Спочатку пропонувалося відокремити Хортицький район на Запоріжжі (14 тис. людності) та район ім. Рози Люксембург на Маріупольщині (25 тис.). Зазначалося, що «виділення самостійних адміністративних одиниць німколоній має політичне значення в галузі реального проведення національної політики по відношенню до національних меншостей взагалі та по відношенню до колоністів зокрема...»¹⁷⁶.

Впливовим фактором визрівання планів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала відповідна активність етнічних громад, найбільше — німців. Їхні письмові звернення до вищих органів влади (Наркомзему, Відділу національних меншин при НКВС, ЦКНМ) з приводу відновлення німколоній були непоодинокими¹⁷⁷. В монографії Б. Чирка наведена заява уповноваженого німців Бахмутського повіту Донецької губернії, датована січнем 1923 р. Цікавою є мотивація німецької громади в її прагненні до самоізоляції: «Вся система сільського господарства колоністів відріз-

¹⁷⁴ Цит. за: *Бабій Б.М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) — К., 1961. — С. 221.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Цит. за: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 40.

* Ймовірно, саме позиція німецької громади та її активна зовнішньополітична підтримка з боку німецького уряду впродовж 1918–1921 рр. надали визначального поштовху визріванню ідеї створення національних адміністративно-територіальних утворень. Відомо, що вже під час переговорів у Брест-Літовську німецька сторона вимагала визнання колоністів німецькими емігрантами і, ґрунтуючись на цьому, вимагала права встановлення протекторату над російськими німцями. Під час окупації німці розігрували сценарій створення самостійного державного німецького утворення (на умовах протекторату): чи то у вигляді федерації національних районів, чи то у формі обласної автономії в національному вигляді, чи то у формі незалежної держави (колонії) Крим-Таврія, прилучення останньої до України на умовах зв'язку між Баварією і Пруссією [*Васильчук В.М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.) / Київський національний лінгвістичний університет. — К., 2004. — С. 71–72.; *Турченко Г.Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) — Запоріжжя, 2005. — С. 121–125]. Як виклик і упередження цих настроїв у жовтні 1918 р. була утворена автономія на «трудовій основі» — Автономна область німців Поволжя. [*Красовицкая Т.Ю.* Модернізація Росії: Національно-культурна політика 20-х годов / РАН. Ін-т рос. історії. — М., 1998. — С. 141]. Вона ж створила прецедент, який згодом поширився на інші «проблемні» етнічні громади.

няється від сільського господарства російських селян. Зважаючи на це, сільськогосподарські потреби та вимоги (німецьких колоністів — *Авт.*) відрізняються від потреб та вимог російських селян. Не можна замовчувати також і таке явище: чимало посадових осіб все ще вважають німців-колоністів заможнішими тільки за їхнім зовнішнім виглядом та зовнішнім виглядом їхніх будівель ... Цей помилковий погляд у волостях зі змішаним населенням призводить до того, що головна частина податкового, трудового та гужового тягара падає на колоністів. Виходячи з вищевикладеного, прошу німецький підвідділ Відділу національних меншостей НКВС на Україні [так у тексті — *Авт.*] надати німецькій волості Донецької г[убернії Бахмут[ського] п[овіту] і в подальшому самостійне адміністративне існування, так як, повторюю, тільки в цьому запорука можливо [так у тексті — *Авт.*] швидкого економічного відродження колоній німецької волості»¹⁷⁸.

Питання про створення національних адміністративно-територіальних одиниць, на думку Б. Чирка, постало внаслідок некомпетентності, проявленої урядом під час реформування адміністративно-територіальної карти УСРР. У цьому його позиція збігається з офіційною, висловлюваною свого часу А. Буценком. Але є й інша, практично не згадувана офіційними радянськими джерелами, причина. Створення національних рад і районів було єдиним на той час виходом з глухого куту міжнаціональних суперечностей в місцях розселення етнічних меншин, у який вони зайшли внаслідок здійснення аграрної революції, перших кроків непу та голоду 1921–1922 рр. Не випадковість адміністративно-територіальних перетворень у країні, а критичне загострення національного питання на фоні волюнтаристських витівок місцевих радянських урядовців, ігнорування болючих соціально-економічних проблем етнічних громад та викликане ними катастрофічне падіння престижу радянської влади стали причиною висунення проекту створення національних рад і районів.

Конфліктність у взаєминах місцевої гілки влади та нацменспільнот залишалася визначальною ознакою їхнього обопільного існування на початковому етапі коренізації. Винятки з цієї практики нам не відомі.

Наслідки діяльності ревкомів у болгарському селі та ставлення до влади селянства без прикрас зобразив зав. центральним болгарським бюро ЦК КП(б)У Перванов у «Проекті районування болгарських селищ Бердянської округи»: «Практика показала, що робота серед болгарського населення, головним чином, — правильна постановка останньої, в даних умовах абсолютно немислима: практиковане призначення голів до болгарських сіл, росіян, українців, які не розуміють побутові особливості населення і специфічність самої нацменівської роботи, існуючі районні адміністративні центри із змішаним національним складом — усувають будь-які можливості роботи... неузгодженість призначеного голови з селянами, підпадання часто через нерозуміння умов під вплив куркульства, нерідко існуючі побиття населення, відсутність через це довіри до Радвлади, — ось ті моменти, що характеризують нинішню обстановку і роботу в

¹⁷⁸ Цит. за: Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 40.

болгарських селах. Ті, що брали участь у революційній боротьбі (червоноармійці, голови Ревкомів, КНС) болгарські революційні елементи, бідняки, або зовсім не використовуються для роботи, або штучним чином, при існуючій обстановці, відштовхуються від участі в діяльності. Це особливо характерно виявляється і боляче віддзеркалюється в комунах і артилях, які, будучи зразковими в окрузі, нині частково розклалися, частково розкладаються. Погана справа і по решті напрямків роботи в болгарських селах»¹⁷⁹.

Не буде перебільшенням зауваження про те, що саме радикалізм і безпідставна зверхність місцевих управлінців повсякчас генерували проблеми у стосунках нацменгромад та влади. Прикладів їхнього нехтування елементарними громадянськими правами нацменів, приниження людської гідності, банального залякування безліч. Так, завідувач одного з районних ЗУ Шабанов, вислухавши скарги колоністів на малоземелля, заявив, що колонія зовсім ліквідується, а колоністи, якщо хочуть, можуть отримати землю на Мурмані¹⁸⁰.

Не менше проблем існувало і в механізмі функціонування місцевої влади. Попри декларований народний характер, місцеві органи влади на загал були «над народом», причому, слід зазначити, — на початковому етапі становлення радянської влади як такої — на недосяжній для пересічного мешканця висоті. По мірі її (влади) стабілізації та відходу в минуле ексцесів «надзвичайщини» місцеві органи влади набирали ознак цивілізованості, однак, про демократію не йшлося. За висловом німців Червоно-Лучського району члени сільрад відігравали на засіданнях роль ляльок, які або ж не працювали, або ж ігнорувалися головами сільрад. Доречно вони зазначали, що члени сільрад колоністами не обиралися, або членами сільради ставали кандидатури, яких громади не хотіли. Цілком очікувано взаємини громад із сільрадами майже повсюдно були конфронтаційними. Представників районної влади колоністи бачили лише під час податкових і страхових кампаній, а на місцях хазяйнували нав'язані прийдешні управлінці, які користувалися практично безмежною владою. Свавільля голів сільрад і начальників міліції було звичайною справою. Секретарі сільрад майже повсюдно звинувачувалися у шахрайстві¹⁸¹.

Зміни на краще в цьому напрямку відбулися лише з початком коренізації. Впродовж 1924–1925 рр. нацменінструктори об'їхали своїх підопічних, усюди проводячи збори і читаючи доповіді про зміни національної політики радянської влади. Захід цей спочатку викликав збентеження в громадах, які були далекими від політичних хвилювань епохи. Греки, чехи, болгары, гагаузи сприймали виступи партійно-радянських функціонерів радше як курйоз. У постановках і протоколах тогочасних зборів часто-густо проглядає нерозуміння населення, навіщо це потрібно, коли є безліч більш нагальних проблем. Резолюції мають, як правило, прохідний — завчасно підготований вигляд: «Заслушав доклад т. ПЕТРУША о политике Соввласти в национальном вопросе, мы, гр-не — чехи с. Чехограда горячо приветствуем Соввласть и РКП за ее определение дате

¹⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 71.

¹⁸⁰ Там само. — Спр. 55. — Арк. 15.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 15–17.

возможность даже самому маленькому народу не чувствовать никакого гнета и подчеркиваем, что только в великой братской семье народов свободных объединенных в великой С.С.С.Р. можно достигнуть раскрепощения от национального гнета. Мы — чехи заявляем, что мы жители Советской Украины живем вполне свободно и пользуемся всеми правами наравне с прочими гражданами»¹⁸². За цим йшло не менш стандартне колективне бажання перевести навчальний процес у школах на національну мову, призначити вчителями представників лише відповідної національності, перевести вчителів, школи та сельбуд на держбюджет, постачати бібліотеки та школи літературою, і, наостанок [як данина невпевненості та побоюванням громад], вводити національні мови поступово («... через незнання її учнями досконало»¹⁸³).

Отже, виділення національних рад і районів в першу чергу вирішувало завдання загашення вогнищ конфліктності в місцях розселення етнічних меншин, і досить швидко без зволікань вони були створені для німців, зокрема, менонітів. Створення німецьких рад і районів втілило найпекучіше на той час прагнення німецької громади — відокремитися від радикальних, карколомних перетворень радянської влади на селі, що поставили німецькі колонії на межу економічного краху й спричинили масову еміграцію. Їхнє виокремлення суттєво пом'якшило клімат міжетнічних взаємин і щиро віталосся місцевими лідерами громад, які покладали на них далекосяжні надії. Зокрема, найбільш відомий керівник менонітської громади В. Янц, дізнавшись про проекти виділення німецьких районів та можливого зменшення норм для їхнього утворення до 10 тис. осіб (йдеться про лист від 23.01.1924 р. *), писав буквально наступне: «Наше населення вітає це призначення та з великою увагою слідкує за розвитком цього проекту. Населення голландських вихідців великих груп колоній висловлює свою волю щодо національних районів (виділення — Авт.) наступним чином: ... створення окремого району з менонітських колоній колишніх Хортицького та Миколайпольського повітів»¹⁸⁴.

Гранично ясно в листі висловлені причини, які живили в німецькому середовищі автономістські настрої. «По сьогоднішній день, — пише В. Янц, — колоніям нав'язані [виділення — Авт.] малописьменні адміністратори різних інших національностей, які геть чужі життю, укладу та побуту наших колоністів. Багато робиться через невігластво, упередженість, корисливість та національний антагонізм прямо на шкоду престижу радянської влади, підриваючи її авторитет і відштовхуючи населення, яке лише знає та бачить місцевих представників влади. Характерною є безправність колоніста нашого, позбавленого права голосу... Свалілля заважає 65% усього населення, або 80% наділених землею,

¹⁸² Там само. — Спр. 132. — Арк. 121.

¹⁸³ Там само. — Арк. 122.

* Відповідна ухвала сесії ВУЦВК була прийнята у 1925 р.

¹⁸⁴ Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів. (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В.І. Марочко.) — К., 2000. — С. 56. — Згодом були створені два райони з переважним менонітським населенням — Молочанський і Хортицький.

мати право голосу»¹⁸⁵. Висловлюючи колективну думку громади, В. Янц ув'язав подальші взаємини менонітів та радянської влади з існування національних адміністративно-територіальних одиниць, причому пропонував їх створити «по волі населення», «відновити в правах громадян колоній — менонітів, у межах правових норм, переглянувши список позбавлених права голосу», надати можливість створити «національну адміністрацію у райвиконкомах і райсільрадах по колоніях»¹⁸⁶.

Не важко побачити, що ставлення до проблеми національного адміністративно-територіального будівництва в місцях розселення етнічних меншин менонітської громади (врешті, й інших етнічних меншин) та радянської влади докорінним чином відрізнялося. Етнічні громади сповідували селянський демократизм і ратували за зрівняння політичних прав національного селянства та пролетаріату як у квотах представництва до органів влади, так і в доступі до політичного життя республіки, участі у місцевому самоуправлінні. Хоча їхні міркування з приводу засад та мети утворення національних рад і районів не завжди висловлювалися чітко, величезний шар документальних свідчень дає підстави стверджувати, що національні ради і райони розглядалися ними в першу чергу як можливість налагодити на місцях більш справедливий механізм розподілу влади та її використання в інтересах місцевих етнічних громад. Радянська влада досить чітко усвідомлювала названі настрої і використала їх для зміцнення своїх політичних позицій. Водночас вона не збиралася ані пом'якшувати соціальну політику щодо селянства, ані потурати автономістським настроям окремих етнічних громад. Нова «національна» форма адміністративно-територіального поділу країни мала використовуватися для менш проблемного наповнення радянським змістом низових органів радянської влади і управління.

На перших порах етнічні меншини ще не розуміли цього і цілком серйозно поставилися до національних рад і районів як до довгоочікуваного втілення своїх найсміливіших прагнень. Зростання прихильності місцевого населення до заходів радянської влади внаслідок створення національних рад і районів було таким очевидним, а політичні дивіденди такими значущими, що протягом 1925–1927 рр. практика створення рад і районів за національною ознакою впроваджувалася не лише в середовищі найбільш «конфліктних» і суспільно активних німців, а була поширена в середовищі значно сумирніших поляків, болгар і греків.

1925 рік пройшов під знаком напруженої роботи по виділенню національних сільрад. Почувши про ймовірність заходу, населення спочатку не повірило своїм вухам, та врешті не лише поставилося до ідеї з ентузіазмом, а й висловило обурення з приводу затримок. На той момент влада була кровно зацікавлена в покращенні свого іміджу в середовищі прикордонних мешканців і змушена була зважати на їхнє ставлення. ЦКНМ неодноразово підганяла відповідні відомства у просуванні проектів національного адміністративно-територіального будівництва, сповіщаючи про «... незадоволення населення національних меншин

¹⁸⁵ Там само. — С. 57.

¹⁸⁶ Там само. — С. 57–58.

затяжним характером проходження проектів виділення нацсільрад»¹⁸⁷. Надзвичайно обережно центральні відомства підходили до циркулярного та законодавчого супроводу політики коренізації, філігранно відпрацьовуючи кожну фразу, що мала побачити широкий світ.

Підготовча робота по виокремленню польських сільрад і району відбувалася в умовах суворої секретності. Проходження кожної доповідної записки, кожного проекту, кожної найдрібнішої пропозиції на всіх щаблях виконавчої влади контролювалося ЦКНМ. Комісія неодноразово підганяла неквапливу ЦАТК. Причини поспіху, з яким ЦКНМ намагалася вирішити «польське питання», були банальними: після фронтальних обстежень осені-зими 1924–1925 рр. і проведених у польських селищах зборів, які живописали майбутнє полонії в СРСР, там здійнялася спочатку хвиля суспільного піднесення, а згодом в міру зволікання — й обурення. Бюро нацмен Коростенського окрвиконкому у листі від 2 квітня 1925 р. зазначало: «...Польнаселення тих пунктів, де передбачається виділення польсільрад, постійно запитує Бюро Нацмен про час організації сільрад. Запитаю із місць нема кінця. Нарешті, затримка в організації спричиняє чутки серед польнаселення, що жодних сільрад створювати ніхто не збирається, що комусь потрібно було лише дізнатися настроїв польського селянства і за висловлене ним бажання організувати польську сільраду будуть притягати до відповідальності»¹⁸⁸. Аби розвіяти «всю безглузду нісенітницю», голова нацменбюро закликав у терміновому порядку створити польські сільради в названих пунктах.

Подібні чутки поширювалися і в решті польських поселень. Нацменінструктор Шепетівського Окрбюро Гімерович зазначав, що «темні елементи» казали, що польських сільрад не організуюватимуть, а, якщо і відкриють, «то для того, щоби перевірити політичні погляди польнаселення, а після виселити з прикордонних районів вглиб Росії, або навіть за границю»¹⁸⁹.

Попервах після утворення національних сільрад представникам районної, а тим більше окружної влади приходилося не солодко. Далеко не всі нацменуповноважені були спроможними відповідати викликам, які ставили перед ними громади, відповідати на «незручні» питання, нівелювати конфлікти і спрямовувати ініціативу місцевих активістів у життєжайне річище. А проблем було вдосталь.

Гонорові поляки на загальних зборах з приводу передвиборчих кампаній не соромилися висловлювати свої претензії у доволі недобррозичливій формі. Приміром, на загальних зборах Рудне-Вигнанської сільради 4 січня 1926 р., заслухавши звіт Коростенського окрвиконкому, селяни задавали такі питання: «Через що на протязі трьох місяців до села не загляне міліція й через що в районі держать сільських вартових по 2–3 дні без перерви. Через що після повідомлення про кражу Міліція не прибуває на слідство (Старуха-селянка). Через що до школи дають безбожні книжки та не учать релігії. Через що лісничі

¹⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.

¹⁸⁸ Там само. — Арк. 77.

¹⁸⁹ Там само. — Спр. 65. — Арк. 90.

забирають від селян дрова і т. інш. Через що лісничі рубають ліс на ділянках, відведених до користування селянству»¹⁹⁰.

Принагідно відзначимо, що потяг етнічних меншин до створення власних рад і районів досить суттєво відрізнявся. У середовищі поляків, які, як відомо, аж до перепису 1926 р. часто-густо приховували свою етнічну приналежність, ця ідея не набула відчутного поширення. Зокрема, спеціальне обстеження польського населення комісією ЦКНМ напередодні створення польського району зафіксувало вимоги створення національних шкіл та інших організацій, що ж до можливості існування польських рад і районів, респонденти виявили сумніви, що «українці дозволять мати полякам свій район»¹⁹¹. Натомість громада досить виразно проявляла прихильність до існуючої польської державності і заявляла про бажання емігрувати. В середовищі німців внаслідок відвертого затиску і цькування з боку райвиконкомівського активу відокремлення німецьких волостей, як можливий шлях захисту інтересів німецької спільноти від свавілля радикально налаштованих місцевих керівників, досить чітко окреслилася вже під час виходу з голоду 1921–1923 рр. На перевиборах 1925 р. колонія Смоляне підняла питання про виділення національного району. Згодом, під час сільських зборів з приводу скликання (що дуже важливо) позапартійної районної селянської конференції питання створення в Хортиці національного району «повсюди підіймалося зі всією рішучістю, бо колоністи лишень довідалися про відвідання району комісією (ЦКНМ — *Авт.*) й вимагають не лише виділення району, а й представника центральної влади на менонітській районній конференції поза як, за їхніми словами, округа проти виділення району і не хоче розуміти бажання менонітів»¹⁹². Сильні автономістські настрої були зафіксовані серед греків під час обстеження їхнього становища спеціальною комісією ВУЦВК, ЦКНМ та НКПросу влітку–восени 1925 р. Причому останні зв'язали в єдине ціле сподівання на відновлення грецької адміністративно-територіальної й культурної автономії за прикладом Грецької округи кінця XVIII — першої половини XIX ст.ст. та повернення дореволюційних норм землекористування.

З'ясування вкоріненості бажань створити національні ради та райони було одним з основних завдань усіх державних комісій, що протягом 1924–1926 рр. обстежили найбільші етнічні громади УСРР і виробили рекомендації щодо національного районування. На їхніх висновках ґрунтувалося масове виділення національних сільських і селищних рад протягом 1924–1925 рр. Зменшення норм для їхнього відокремлення дозволило зробити це майже автоматично. Що ж до відокремлення районів, то ця робота вимагала великої та наполегливої праці різних структур та установ, зокрема, РНК, ВУЦВК, ЦАТК, ЦКНМ і окружних виконкомів.

¹⁹⁰ Там само. — Спр. 58. — Арк. 175.

¹⁹¹ *Стронський Г.* Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 48.

¹⁹² Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 194.

Створення національних адміністративно-територіальних районів було досить непростою справою. По-перше, в радянському праві не існувало відповідних нормативних документів, які б визначали зміст понять «національна адміністративна одиниця», «національний район», «національна рада» тощо, а також законодавчий порядок їхнього створення, кількісні та якісні вимоги стосовно їхнього оформлення. По-друге, практично не визначеними були причини створення національних адміністративно-територіальних формувань та завдання їхньої діяльності, складу виконавчих органів та особливостей їхнього функціонування в УСРР. По-третє, досить важливою була проблема налагодження діловодства в національних радах і районах, визначення порядку їхніх зносин з вищими органами радянської влади. Хоча Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» пояснювала основоположні засади мовної політики в УСРР на час політики коренізації, вона не визначала механізм її реалізації на місцях і технічні аспекти запровадження низки складних управлінських рішень.

Досить вагомою стала політична складова. На думку Т. Єременко (Зарецької), ідея створення польського району у прикордонні, як бази просування соціалістичної революції на захід, належала комуністам Ф. Кону та Ю. Мархлевському і була висловлена на початку 20-х років на одному з конгресів Комінтерну¹⁹³. Більше того, для реалізації ідеї з 1923 по 1925 роки з Росії до Волинської губернії і Білорусії, на колишні магнатські землі, переселили більше 30 тис. польських родин¹⁹⁴.

Про політичні мотиви створення єврейських районів на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин висловився представник Херсонщини Аронов: «Доки ми не матимемо своїх працівників, доки радянська влада там, на місцях, не вживе відповідних заходів, поки там не будуть створені сільради і райони, доти наш радянський вплив буде там значно меншим за вплив працівників Джойнту, які не особливо люб'язно ставляться до радянської влади»¹⁹⁵.

На одному з перших засідань, 24 травня 1924 р. ЦКНМ заслухала питання «Про виділення німецьких районів та сільрад»¹⁹⁶. Вже протягом літа 1924 р. аналогічні питання постали щодо можливості й доцільності створення національних рад і районів у місцях розселення інших меншин, зокрема поляків, євреїв, греків, болгар. Зі свого боку уряд зробив усе можливе для того, щоб створення національних адміністративно-територіальних одиниць працювало на користь зміцнення радянської влади і прискорювало радянізацію меншин. На перешкоді автономістських настроїв окремих етнічних громад стала продумана

¹⁹³ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — К., 1994. — С. 20.

¹⁹⁴ Известия. — 1991. — 3 октября.

¹⁹⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 112.

¹⁹⁶ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 39, 42.

кадрова й виборча політика, внаслідок якої керівні посади у виконкомах рад посіли комуністи відповідної національності, значну частку яких, особливо серед болгар, становили політемігранти.

29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про виділення національних районів та рад»¹⁹⁷. У тому ж році ВУЦВК затвердив Положення «Про сільські ради», в якому передбачалося (з дозволу губвиконкому) формування національних сільрад з кількістю населення меншою за 1 тис. осіб¹⁹⁸. Четверта сесія ВЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.), заслухавши доповідь ЦАТК «Про низове районування», ухвалила постанову, яка зменшила кількісні вимоги до оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць: сільрад — до 500, національних районів — до 10 тис. осіб¹⁹⁹. Створення національних рад і районів резолюція сесії пов'язала з доброю волею уряду, який пішов назустріч прагненню «трудящих мас з національних меншостей наданням їм права можливості розвивати свою культуру та мову (курс. — Авт.)»²⁰⁰.

Навесні 1924 р. питання створення німецьких національних адміністративно-територіальних одиниць було одним з найгостріших політичних питань. На другому засіданні (23 травня 1924 р.) ЦКНМ, яка ще сама перебувала в стадії організаційного оформлення, не мала відповідного положення з визначенням функцій і повноважень, розглянула питання «Про виділення німецьких районів і сільрад»²⁰¹. Зауважимо, що названа проблема ще не була вивчена. Проте ЦКНМ звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією виділити наступні райони з компактними масами німецької людності: Ландауський (Миколаївська округа Одеської губернії); Люксембурзький (Маріупольська округа Донецької губернії) та Хортицький (Запорізька округа Катеринославської губернії). Підготовча робота зі створення німецьких рад і районів розгорнулася влітку 1924 р. після того, як представники Комісії обстежили становище німецьких колоній Миколаївщини, Катеринославщини та Донеччини. Паралельно розгорталася аналогічна підготовча робота відносно поляків, євреїв і болгар. Вона просувалася доволі швидко, відповідні проекти ЦКНМ розробила вже наприкінці літа 1924 р. Зокрема, 25 серпня 1924 р. ЦКНМ розглядала питання «Про виділення болгарського району в Бердянській окрузі», а 2 вересня — «Проект виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць»²⁰².

Доволі гострим було польське питання, отож вже 16 вересня 1924 р. ЦКНМ затвердила інструктивний лист «Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення», який згодом був розісланий до Київської, Подільської,

¹⁹⁷ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 97.

¹⁹⁸ СУ України. — 1924. — № 46.

¹⁹⁹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 70, 71.

²⁰⁰ ЗП України. — 1925. — № 13–14. — С. 234.

²⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 38.

²⁰² Там само. — Арк. 19, 21.

Волинської та Одеської ГКНМ і започаткував підготовчу роботу по виділенню польських сільрад і районів²⁰³.

1924–1928 рр. позначилися найбільш активною діяльністю уряду по створенню національних рад і районів в УСРР. Цей період можна визначити як час захоплення ЦКНМ, а в її особі й ВУЦВК, національною адміністративно-територіальною розбудовою республіки.

Як свідчать матеріали архівного фонду ЦКНМ, питання виділення кожного окремого національного району було вкрай складною проблемою, зачіпало інтереси низки зацікавлених організацій та установ. Протягом другої половини 20-х рр. ЦКНМ та ЦАТК доклали зусиль для розробки та втілення в життя низки проектів національного районування, які залишилися на папері внаслідок протидії місцевих органів виконавчої влади. Так, зокрема, об'єднана нарада німецького активу з членів ВУЦВКу та ЦКНМ 20 вересня 1925 р. зазначила, що створення національних районів просувається повільно і часто затримується без поважних причин. Нарада розглянула клопотання до Президії ВУЦВКу щодо оформлення Хортицького району до виборів 1926 р., проте цього не сталося.

В серпні 1926 р. ВУЦВК надіслав таємне розпорядження «Про здійснення органами радянської влади заходів щодо вирішення проблем німецького населення та інших національних меншостей». У ньому йшлося про зволікання місцевих органів з виконанням розпоряджень центральних установ по задоволенню потреб нацменнаселення, яке вони вважали куркулями, нехтування господарськими та громадянськими правами. Президія ВУЦВКу зобов'язала виконкоми розпочати підготовку до виділення національних адміністративно-територіальних одиниць і подати відповідні матеріали до ЦАТК²⁰⁴.

З труднощами відбувалося виділення єврейських районів. 25 червня та 27 жовтня 1926 р. ЦКНМ розглядала проекти створення єврейського району в Херсонській окрузі. Обидва рази, зауваживши можливі проблеми стосовно економічного становища майбутнього району та складність розмежування оточуючих адміністративних одиниць, рішення про створення району відкладалося²⁰⁵.

Проблеми національного адміністративно-територіального будівництва розглянула Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин. Зокрема, вона вказала на недостатнє охоплення національними адміністративними одиницями євреїв та росіян. Заступник голови ЦКНМ пояснив його проблемою адміністративної класифікації містечка. Стосовно росіян позиція уряду була висловлена наступним чином: до 1927 р. не було потреби в створенні російських сільрад, адже весь місцевий державний апарат працював російською мовою.

В цілому нарада позитивно оцінила національне адміністративно-територіальне будівництво і пропонувала зосередити зусилля на створенні російських, єврейських і грецьких національних районів.

²⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 61–62.

²⁰⁴ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920–1990-і роки). — К., 1994. — 182 с. — С. 104, 105.

²⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 275; Спр. 21. — Арк. 238.

Питання виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць актуалізувалося 1927 р. Яскравим проявом проблеми став виступ Ю. Ларіна з критикою «крайнощів у проведенні українізації» під час звіту уряду УСРР II сесії ЦВК СРСР у квітні 1926 р. (восени того ж року був опублікований у «Більшовику»). Претензії до республіканського керівництва звелися до закидів про защемлення прав російського населення, штучного обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних закладах. У характерних того-часних висловах українізація називалася поступкою петлюрівщині. І хоча згодом виступ Ю. Ларіна отримав таку само рішучу відсіч з боку українських керівників²⁰⁶, окреслився черговий звій ескалації російського чинника в політичній історії України.

На цей час російсько-українські взаємини у республіці, особливо в східних регіонах, набули ознак конфронтації. За цим уважно спостерігав союзний уряд. Згідно із засадами політики коренізації росіяни не мали статусу національної меншини. З одного боку, це ніби підвищувало суспільний статус етносу, дорівнюючи його до українців. З іншого, в міру розширення та якісного поглиблення українізації і становище, і, що важливо, ставлення росіян, як однієї з найвпливовіших етнічних громад республіки, до політики українського уряду (українізації) зазнавало відчутних змін. Високі посадовці повсякчас заявляли, що вони запроваджують українізацію *вимушено* [виділення — Авт.] і *тимчасово*, проте чимдалі ці заяви не задовольняли тієї частини російської громади, яка була стурбована «насильницькою українізацією». На відміну від інших етносів (що мали свої адміністративно-територіальні одиниці) проблеми росіян, як здавалося, ускладнювалися, оскільки вважалося, що вони були не такими кричущими. У доповіді на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин Я. Саулевич наголосив, що в умовах перших кроків українізації, коли місцеві органи переважно працювали російською мовою «не було ... потреби у виділенні окремих російських рад і районів»²⁰⁷.

Ставлення до проблем росіян було різним і на місцях (де на запрошення взяти участь у всеукраїнській нараді нацменпрацівників відповіли: «У нас нацменшин нема»), і в вищих урядових колах (де росіян меншиною не вважали). Представник Наркомосу М. Левітан на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин відзначив, що можливості росіян стосовно культурного обслуговування були кращими, ніж українців, з чого робив висновок про недоречність механічного застосування адаптованих механізмів нацменроботи в російське середовище: «Поширювати зверху донизу цей принцип [введення до штатів нацменустанов російського представника. — Авт.] так само, як ми робимо стосовно інших нацменшин, щодо росіян непотрібно»²⁰⁸.

²⁰⁶ Див.: *Хвиля А.* Ларінська русотяпська практика // *Більшовик України.* — 1927. — № 11. — С. 70.

²⁰⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 28.

²⁰⁸ Там само. — С. 99.

Проте зростання обурення російської громади на тлі поглиблення українізації вимагало відповідних реакцій з боку уряду. С. Лазоверт (Агітпроп ЦК КП(б)У) вважав, що російське питання в УСРР стояло не так гостро, як стосовно інших етнічних меншин, але було актуальним і вимагало вирішення. Він також визнав, що уряд припустився помилок, які позначилися на забезпеченні культурних потреб російських робітників і селян²⁰⁹. Ця позиція, здається, найбільш точно віддзеркалювала ставлення російської громади та союзного керівництва.

Ідея виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означала новий етап в історії коренізації в Україні, оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало українських урядовців до швидких дій. У 1927 р. представник від росіян був введений до складу ЦКНМ, і Комісія розпочала підготовчу роботу по виділенню російських районів. Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрямок діяльності в цій справі. Оскільки значна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, хоча в цілому місто не розглядалося більшовиками як ймовірний полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Доповідаючи I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, А. Буценко висловив її наступним чином: «Ми повинні будемо піти по лінії оформлення та виділення російських адміністративно-територіальних одиниць районів, сіл, селищ міського типу і, мабуть, районів в окремих містах, російських районних рад, у містах, де є російські робітничі квартали, де працюють російські робітники, для того, щоб можна було краще обслуговувати, підійти впритул до потреб, інтересів російського населення, російських пролетарів у наших пролетарських центрах»²¹⁰. Отже, українські націонал-більшовики були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування російської громади в республіці. Ці виняткові поступки засвідчували виняткову роль росіян у політичному житті УСРР.

1926 р. на теренах України з'явилися перші 122 російські національні сільські ради. Наступного року їх нараховувалося вже 292. За відомостями уряду рівень етнічної концентрації в російських сільрадах був одним з найвищих в республіці — 89,7%. Загалом вони охопили 48,7% росіян, які мешкали в сільській місцевості. Чисельність російських сільрад зростала до початку 30-х рр. У 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та дев'ять селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радульську, Сорокинську, Ізваринську та Краснодонську²¹¹.

Протягом 1927 р. в УСРР були створені дев'ять російських районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харківської округи).

²⁰⁹ Там само. — С. 100.

²¹⁰ Там само. — С. 44.

²¹¹ Національні меншини в Україні. 20–30-ті роки XX ст. — С. 15, 36.

Станом на 1931 р. нараховувалося 8 російських національних районів (Путивльський, Великописарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський).

Російські національні райони становили майже третину національних районів УСРР. Хоча їхнє створення відбулося у стислі строки, це не означало, що робота по їхньому відокремленню відбувалася без ускладнень. Дратівливого характеру набула проблема задоволення запитів міських мешканців.

Послідовне запровадження національного принципу в адміністративно-територіальному структуруванні УСРР означало актуалізацію проблеми виділення національних міських рад. Питання досить широко обговорювалося у середині 20-х рр. особливо на Правобережній Україні в місцях компактного мешкання євреїв. До 1927 р. шляхом ліквідації терміну «містечко», часткового надання містечкам Правобережжя статусу селищ міського типу уряд спромігся перевести питання в площину «пристосування роботи міськрад до обслуговування ними населення рідною мовою»²¹². Більшовицький уряд вважав ідею виділення національних міськрад політично неприпустимою і блокував її. В якості ідеологічного обґрунтування антитези гаслу «національної міськради» було обрано думку, що місто є не лише адміністративною одиницею, а культурним центром округи чи району, що зростає за рахунок пролетаризації оточуючого селянства. В. Затонський зауважував, що переважна більшість міст України була не українською, і виділення в них національних міськрад не лише докорінно суперечило меті українізації, а й протиставляло українську культуру російській²¹³.

Блокування ідеї створення національних міськрад було зведене до випробуваної на початку 20-х рр. тези налагодження «правильних взаємин між містом і селом». В. Затонський своє ставлення до проблеми висловив наступним чином: «Якщо місто ... буде російським за культурою чи російсько-єврейським, а село українським, то справа завершиться, безумовно, суцільним звалищем, замість того, щоби справа пішла в бік керівництва селянством з боку пролетаріату... Питання не таке просте, якщо є сільрада з російським населенням, то виділити його в національну одиницю — будь ласка, з превеликим задоволенням. А ось Харків, переважно російське місто, чи можна його виділити в окремий російський район, залишаючи всю округу і всю Україну на українському положенні? ... Доведеться шукати шляхів, яким чином найбільшою мірою забезпечити інтереси російського населення, аби воно, як таке, жодною мірою не затискалося, не пригнічувалося. Разом з тим необхідно надати місту можливість українізуватися, тобто знати українську мову для того, щоби керувати українським селом»²¹⁴.

Цілком, здавалося б, логічний умовивід не можна вважати за відвертий і вичерпний. Принаймні, він є досить красномовним відбитком свого часу, коли

²¹² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 31.

²¹³ Там само. — С. 9–10.

²¹⁴ Там само. — С. 13–14.

розвиток міжетнічних взаємин і політичних процесів відбувався напрочуд складним шляхом, під впливом політичних слоганів, які пристосовували реальні суспільно-політичні процеси під відповідні теоретичні догми. Найбільш вірогідним є інше пояснення блокування ідеї створення національних міськрад.

Місто було прямою протилежністю українського села не лише за національним складом, а й за змістом, інтенсивністю та розмахом соціально-економічних, політичних і культурних процесів. Місто було осередком активних міжетнічних контактів, з одного боку, та активного політичного буття, з іншого. Індустріалізація міста, а вона з історичної точки зору була невідворотною, збільшувала б всі національні когорти пролетаріату. Розмежування міст чи їхніх районів за національною ознакою²¹⁵,* з урахуванням квот на висунення депутатів до вищих органів влади від робітництва заклало підвалини висунення національних вимог *як політичних* на загальнореспубліканський рівень. Ця небезпека для радянської влади була тим більш реальною, що саме в містах, на відміну від інертного аполітичного села, умови для консолідації та політичної інституалізації національних рухів були найсприятливіші. Сільські адміністративно-територіальні одиниці не являли для радянського уряду та його політичної влади жодної загрози. Перенесення однопорядкових процесів адміністративно-територіального районування до міст означало граничне ускладнення керуваності політичних процесів і становило пряму загрозу існуючій владі. Ось чому послідовна позиція більшовицького уряду щодо розповсюдження національних адміністративно-територіальних «витівок» на міста не викликає у нас жодного здивування.

Усвідомлюючи цілковиту ворожість названої ідеї, радянський уряд, тим не менше, досить обережно і терпляче ставився до спроб її втілення на місцях. На 1927 р. в УСРР було 13 міст і селищ міського типу, які адміністративну роботу провадили єврейською та українською мовами²¹⁶. Іншою формою прояву тенденції було створення спеціальних нацменустанов при міськрадах, які з часом були скасовані «... аби не відволікати членів міськради зі складу національних меншин від безпосередньої їхньої роботи, загальної роботи в міськраді, та, щоб не створювати національного сепаратизму»²¹⁷.

З цієї ж причини не отримала розвитку практика створення селищних рад. З матеріалів ЦКНМ та ВУЦВК, Першої та Другої всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин видно, що уряд не відчував впевненості у середовищі мешканців величезної кількості містечок. Більшовики вважали проблему селищних рад більш складною, ніж сільських і міських, зважаючи на

* На початку 1926 р. уряд впритул зацікавився ініціативою Одеського окрбюро нацмен стосовно створення в Одесі єврейської районної ради. (див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 4.) Однак, попри політичну важливість питання, особливий статус міста та його широкі закордонні зв'язки, що розглядалися як можливість широкої міжнародної пропаганди, ідея доволі швидко заглухла. Гасло створення національних міськрад та виборчих дільниць було популярне не лише в єврейських містечках, а й, скажімо, серед татар-робітників Донбасу.

²¹⁶ Там само. — С. 31.

²¹⁷ Там само. — С. 31.

особливості їхнього соціального складу. В УСРР селищні ради були створені в місцях компактного розселення росіян і євреїв. Стосовно перших ЦКНМ зазначала складність етнічного складу гірничих селищ, де окрім росіян мешкали компактні групи нечисельних національних меншин: татари, корейці, китайці тощо. Єврейські містечка, через особливості їхньої соціальної структури та господарського життя перебували на особливому рахунку влади. Тут виділення національних селищних рад обумовлювалося гостротою політичних суперечностей та економічних проблем мешканців. Протягом 1924–1925 рр. низка обстежень ЦКНМ визначила місця найбільшої соціальної конфліктності та імовірного створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Завчасно були обстежені містечка і в декілька етапів їм надали статус селищ міського типу або міст. Нарешті, 24 лютого 1926 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про встановлення точного реєстру селищних рад в залюднених пунктах з переважним єврейським населенням на терені УСРР» виділили 52 селищні ради з переважаючою єврейською людністю.

Проблема виділення національних адміністративно-територіальних одиниць у містах та селищах міського типу активно дебатовалася I Всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншин. Проте, далекою обіцянка представників вищого державного керівництва не були реалізовані. Зваживши гостроту проблеми та можливі наслідки, уряд 6 липня 1927 р. прийняв оновлену Постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» та відповідні їй Положення. Особливістю нових Положень була та обставина, що поруч із проголошенням права національних меншин на створення «національно-територіальних одиниць» у п. 8 зазначалося: «Міста та селища міського типу не відокремлюються в національно-територіальні адміністративні одиниці»²¹⁸. Таким чином, подальшого розвитку робота по створенню національних селищних рад не отримала, а раніше створені російські та єврейські селищні ради згідно з засадами нового Положення мали втратити статус національних.

Уряд не приховував упередженого ставлення до мешканців новостворених адміністративно-територіальних одиниць, вбачаючи вирішення національного питання в середовищі дрібних товаровиробників (кустарів) і торговців на шляхах їхнього кооперування. Особливості соціально-політичної діяльності рад у єврейських селищних радах визначалися загальними засадами усунення непролетарських елементів від політичного життя та участі у органах державної влади. Не випадково частка позбавленців у єврейських селищних радах була чи не найвищою серед етносів республіки протягом 20-х рр. аж до масового кооперування кустарів напередодні суцільної колективізації.

Незважаючи на досить широке защемлення політичних прав значної частки єврейської громади, існування національних рад відіграло непересічну роль у пристосуванні меншини до умов життя, запропонованих непом. Силами селищних виконкомів вирішувалися найпекучіші проблеми забезпечення безробітних кустарів роботою, переселення на землю, аграризація примістечкових земельних

²¹⁸ ЗУ України // 1927. — Ч. 34. — Відділ перший. — Арт. 157. — С. 621.

угідь, соціальне забезпечення нужденних, допомога постраждалим від погромів і т. і. Місцева влада відновлювала зруйновану інфраструктуру. Завдяки виділенню єврейських селищних рад у містечках суттєвим чином покращився стан міжетнічних взаємин за рахунок усунення від роботи в місцевих органах виконавчої влади антисемітськи налаштованих адміністраторів.

Пріоритетним напрямком урядової діяльності по створенню адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного мешкання єврейства стало створення національних районів у сільській місцевості. Нарада секретарів ЦК КП(б)У 15 лютого 1927 р. заслухала питання «Про єврейські райони» і доручила фракції ВУЦВКу обговорити можливість створення єврейського району²¹⁹. Організаційно-правове оформлення району відбулося 5 березня 1927 р. Про перипетії його створення в 1928 р. писав «Більшовик України». Зазначалося, що частина партійно-радянського керівництва висловлювала думки про невідповідність створення єврейського району комуністичним принципам, можливість зростання антисемітизму і шовінізму, відокремлення єврейських селян та защемлення прав українців, а також складностей із забезпеченням фінансових потреб району²²⁰. Висловлені тоді настрої красномовно свідчили, що значна частина місцевих керівників була свідомо ворожою ідеї національного адміністративно-територіального будівництва, як такої, від початку її запровадження. Цей висновок видається нам досить вагомим і важливим для дослідження причин подальшої трансформації адміністративно-територіальної структури УСРР у напрямку унітаризму.

Протягом 1927–1928 р. було створено дев'ять російських, три грецькі райони та збільшено кількість національних рад. Червневий пленум ЦК КП(б)У (3–8 червня 1927 р.) назвав створення національних рад серйозним досягненням радянської влади в галузі здійснення національної політики²²¹. В 1927 р. поляки в складі національного району становили 68,9% населення, євреї — 79,7%, німці — 75,9%, болгари — 73,5%, росіяни — 71,6%. У національних селищних радах євреї становили 76,9%, а росіяни — 84,1%²²². IV сесія ВУЦВК X скликання (1928 р.) назвала національне районування найкращою формою втілення «національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво»²²³.

Кількісне зростання національних адміністративно-територіальних одиниць було відчутним і відображало поступовий перехід місцевих керівників від його саботажу до захоплення ним як таким. Друга всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (листопад 1930 р.) заявила про завершення націо-

²¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 36. — Арк. 62.

²²⁰ Сапов І. Єврейський національно-територіальний район // Більшовик України. — 1928. — № 4. — С. 89–102.

²²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1979. — С. 446.

²²² Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 21, 23–24.

²²³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 10. — Арк. 35.

нального адміністративно-територіального будівництва. Пропозиції виділити ще один грецький і польський райони та 10–20 національних сільрад, хоча й були внесені до резолюції наради, залишилися на папері:²²⁴

Розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць відчувала на собі вплив безлічі ускладнюючих факторів, серед яких протягом 20-х рр. була нестабільність адміністративно-територіальної структури республіки загалом. Організація територіальних управлінських структур під час непу набула вкрай суперечливого характеру внаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до економічних потреб, що відбувалося на тлі хронічної господарської пропасниці та економічної дезінтеграції. Цікавість управлінців до вироблення відповідних засад адміністративно-територіального структурування республіки значно підвищилася, починаючи з 1928 р., коли Донбас і Дніпровський промисловий райони почали виявляти ознаки сталого економічного піднесення. В цей час в основу районування були покладені господарсько-управлінські принципи генеральності, ієрархічності побудови системи регіонів, економічної обґрунтованості та перспективної спрямованості:²²⁵ У визначенні перспектив подальшої оптимізації адміністративно-територіальної структури орієнтувалися на принципи: виробничий, керованості, всесоюзної спеціалізації, територіальної комплексності, єдності адмінподілу, економічного районування. Зауважимо, що вони погано сполучалися з засадами, на яких відбувалося створення національних адміністративно-територіальних одиниць, протиставляли останні логіці загального політичного і господарського розвитку УСРР у складі СРСР. У цей час А. Буценко пафосно заявляв: «Ми не сміємо українізувати поляків за прикладом польської шляхти, яка полонізує українське населення, або молдаван — “культурними методами” румунської сигуранци... Ми прагнемо до повної національної рівності і свободи розвитку всіх народностей»²²⁶. Вибиваючись з логіки адміністративно-територіального й господарського структурування УСРР, національні райони були, здавалося б, приречені, але існували й причини їхнього збереження. В існуванні національних адміністративно-територіальних одиниць політичні мотиви переважали всі інші. В цьому, на нашу думку, й треба шукати підоснову тих докорінних суперечностей та проблем, що супроводжували як створення національних районів, так і їхнє існування.

На думку Б. Чирка формування системи національного районування завершилося в основному на початку 30-х років²²⁷. 1931 р. в УСРР існували 1 084 національні сільради: 379 російських, 252 німецькі, 164 польські, 115 єврей-

²²⁴ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 78, 97, 150, 151.

²²⁵ *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 87.

²²⁶ Цит. за: *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки. — С. 87–88.

²²⁷ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 47.

ських, 80 молдавських, 46 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська, а також 67 селищних національних рад (56 єврейських, 9 російських, 2 німецькі). Кожна десята сільрада в Україні була національною²²⁸. 1931 р. на території республіки було 8 російських національних районів, 7 німецьких, по 3 грецьких, болгарських та єврейських, 1 польський.

З початку 30-х рр. так зване національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР проявляє виразну тенденцію до згортання. Етапи ліквідації національних районів залишаються не з'ясованими, зустрічаються й помилки. Так, Л. Рябошапко зауважує, що процес формування національних адміністративно-територіальних одиниць завершився в 1930 р. створенням на Криворіжжі нового єврейського району з центром у с. Ізлучисте²²⁹. Цей же рік, за його словами, «став початком поступової ліквідації національного районування»²³⁰. В 1930 р. у зв'язку з ліквідацією округ і будівництвом Дніпрогесу припинив своє існування створений 1929 р. німецький Хортицький національний район, приєднаний до Запорізької міської ради. Далі наведені не цілком правильні відомості про ліквідацію Сартанського та Мангуського національних районів, які за його відомостями були приєднані до Донецької області²³¹. На підтвердження наведена постанова політбюро ЦК КП(б)У 1932 р. «Про Сартанський і Мангуський національні райони», в якій йдеться про приєднання названих районів до м. Маріуполя.

Крайню межу національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР слід відсунути принаймні до 1935 р., коли внаслідок розукрупнення Молочанського району з'явився німецький Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. Втім, це не заперечує того, що протягом 1930–1934 рр. основною тенденцією стало поступове зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць під приводом удосконалення адміністративно-територіального устрою республіки та переходу спочатку на 2-х, а згодом — 3-х-ступеневу форму управління. Зміни розмірів, назв, підпорядкування національних адміністративно-територіальних районів відбулися відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930 р. Мав бути ліквідований і переданий у відання Запорізької міськради Хортицький німецький район; об'єднані Петропавлівський та Станично-Луганський райони, а створений на їх основі новий російський район отримав назву Верхне-Теплівського; ліквідовувався Ботіївський район з віднесенням його території до Коларівського болгарського району. Згідно постанови Велико-Писарівський район змінив кордони і отримав статус національно-російського²³². Таким чином, у першій половині 30-х рр. припинили своє існування Хортицький німецький (1930 р.), Ботіївський болгарський

²²⁸ Там само. — С. 47.

²²⁹ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 27 лютого.

²³⁰ *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): Монографія. — Львів, 2001.

²³¹ Там само. — С. 209.

²³² 33 України. — 1930. — № 23. — Відділ перший. — Арт. 225. — С. 691, 694, 699, 700.

(1930 р.), Мангуський і Сартанській грецькі (1932 р.), Терпінянський російський (1933 р.)²³³, Мархлевський польський та Пулинський німецький (1935 р.) райони.

1932 р. в республіці діяли 23 національних райони, 1112 сільських рад і 65 селищних національних рад. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу республіки змінилося підпорядкування районів. У складі Одеської області перебувало 3 німецьких національних райони (Зельцький, Карл-Лібкхнехтівський, Спартаківський), 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський) та Калініндорфський єврейський район. Дніпропетровській області підпорядковувалися 3 німецьких національних райони (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 російських (Кам'янський, Терпінянський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Новозлатопільський), Коларівський болгарський і Великоянисольський грецький. У Харківській області було 5 російських національних районів (Великописарівський, Верхньотеплівський, Олексіївський, Путівльський, Чугуївський), в Київській області — польський Мархлевський та німецький Пулинський райони, а в Донецькій області — Сорокинський російський національний район²³⁴.

За урядовими відомостями на 1 листопада 1933 р. в УСРР залишилося 22 національні райони²³⁵. Згодом, як ми бачили, до них додався ще один грецький національний район — Старокаранський, та німецький — Ротфронтівський.

Висвітлення історії національних рад і районів на початку 30-х років було неповним без розкриття впливу адміністративної реформи 1930 р. XVI з'їзд ВКП(б) ухвалив рішення «про скасування округ і зміцнення району як головної ланки соціалістичного будівництва в селі, що повинне привести до рішучого наближення партійно-радянського апарату до села, до колгоспів, до мас...»²³⁶. Метою реформи було забезпечення безперешкодного контролю держави над колективізованим селом. Зазначалося, що внаслідок реформування не повинні постраждати права, надані національним утворенням (автономним областям, національним районам і сільрадам). Однак реорганізація округ України привела насправді до дезорганізації адміністративної роботи і практично паралізувала роботу серед етнічних меншин. Це визнала вже нарада по реорганізації округ (1930 р.)²³⁷.

У низці місцевостей реформу використали для згорання нацменроботи. Так були легалізовані настрої, досить глибоко вкорінені в свідомості не лише місцевих відповідальних працівників, а й вищих ешелонів радянського чиновництва вже наприкінці 20-х років. У висновках НК РСІ про ліквідацію окружних бюро у справах нацмен (23 вересня 1927 р.) зазначалося: «Існуюча форма керівництва роботою серед нацменів через бюро при ОВКах в подальшому

²³³ СУ України. — № 26. — 1933. — Ст. 334. — С. 7.

²³⁴ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 48.

²³⁵ СУ України. — 1933. — № 55. — С. 709. — С. 12.

²³⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — С. 416–417.

²³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 46. — Арк. 141 зв.

становитиме загрозу виховання у населення тенденцій повної автономізації державного будівництва в цій галузі... Вже й тепер бюро розцінюються населенням переважно як національні, аніж державні органи»²³⁸.

В 1930 р. подекуди нацменбюро скасували, їхні працівники отримали нові призначення. 9 жовтня 1930 р. в секретній доповідній записці ЦКНМ до ЦК КП(б)У у зв'язку з розвалом нацменроботи та загостренням ситуації в німецьких і болгарських колоніях вказувалося на необхідність введення до штатів райвиконкомів посади нацмен-інструктора²³⁹. 12 листопада 1930 р. секретаріат ВУЦВК розглянув це питання, а пізніше були визначені конкретні райони. 15 січня 1931 р. президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про введення до штатів деяких райвиконкомів посади інструкторів по роботі серед національних меншин»²⁴⁰.

Ухвалені заходи, однак, якісно ситуацію не змінили. Авторитет ЦКНМ серед місцевих працівників так упав, що її голова М. Василенко змушений був у листуванні з місцевими органами влади користуватися авторитетом ВУЦВК. У циркулярі ВУЦВК (11 жовтня 1930 р.) зазначалося: «РВК і міські ради, які несуть цілковиту відповідальність... за залучення національних меншин до радянського будівництва, за розвиток радянської пролетарської культури, майже зовсім не займаються і не цікавляться цією роботою»²⁴¹.

Зміст і особливості діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць. Національні ради були не лише складовою частиною адміністративно-територіальної структури республіки, а й базовим осередком радянської влади як такої. Виділення їх як адміністративно-територіальних формувань переслідувало мету наближення ідеології правлячої партії до народу. Але це було досить трудомісткою витівкою уряду. Практика виділення національних адміністративно-територіальних одиниць мала явно виражений популістський характер. Йдучи на певні поступки національному селянству, уряд прагнув максимально використати адміністративно-територіальні новоутворення на користь своєму політичному зміцненню. Керівники республіки розуміли, що не виділення національних рад, а їхня повсякденна робота буде тим жупелом, який формуватиме подальші взаємини влади та населення. Прецедент дійсно багато важив у історії етнополітики як такої, проте значно більш важливою була сутність і наслідки повсякденної роботи цих утворень. Те, що створення національних рад і районів досить критично і виважено сприймалося переважною більшістю урядовців, місцевих керівників і самими етнічними громадами є незаперечним фактом.

Виступаючи на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, голова Київського окрвиконкому С. Гулько з цього приводу висловився досить відверто: «Національна справа — це дуже добра річ, але треба сказати, що ці ради досі не мають свого приміщення. Ці національні ради відкриваються

²³⁸ Там само. — Ф. 539. — Оп. 5. — Спр. 42. — Арк. 15.

²³⁹ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 511. — Арк. 11–12.

²⁴⁰ Там само. — Спр. 525. — Арк. 39.

²⁴¹ Там само. — Спр. 510. — Арк. 5.

дуже урочисто, кожне відкриття національної ради — свято для всієї округи чи району, але, коли це свято минає, і настають будні, то ця національна рада плаває без руля і вітрил»²⁴².

Становище національних рад і районів у радянській країні було доволі суперечливим. Їхнє населення за своїми соціальними ознаками скоріше становило опозицію владі, аніж її опору. З одного боку, ця обставина ускладнювала завдання влади по контролю і скеровуванню політичної самодіяльності національних рад і районів. З іншого боку, населення пильно і скептично придивлялося до тих змін, які принесла коренізація у роботу місцевих органів виконавчої влади. Отже, робота останніх, перебуваючи на перетині політичних інтересів уряду і населення, відіграла вирішальну роль у так званому процесі радянізації.

Для з'ясування місця національних рад і районів у системі органів влади УСРР треба акцентувати увагу не на їхній структурній побудові, а на характері вирішуваних ними соціально-економічних і політичних завдань та відповідності останніх інтересам нацменнаселення. Варто визначити, яким чином вони на практиці поєднували функції органів державної диктатури із репрезентацією інтересів етнічних меншин. Тому предметом дослідження стають соціально-політичні аспекти організації та діяльності національних рад і районів.

Погляд харківського субцентру влади на завдання національно-державного будівництва щодо етнічних меншин конкретизував М. Скрипник, який зазначав: «Національна сільрада чи національний район — це не тільки орган самоврядування, це взагалі не орган національної персональної автономії, це орган пролетарської влади»²⁴³. Національні адміністративно-територіальні одиниці, таким чином, розглядалися перш за все як форма здійснення диктатури в національному селі, районі, спосіб залучення національних меншин до радянського будівництва, регулювання їхнього соціально-економічного і культурного розвитку.

Виступаючи на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, новопризначений голова ЦКНМ А. Буценко наступним чином визначив мету державної роботи з національними радами: «... Якомога більше залучення широких мас до безпосередньої участі в роботі наших рад, виконкомів, [виділення — Авт.] до безпосередньої участі у соціалістичному будівництві, в будівництві нової пролетарської громадськості, пролетарської держави»²⁴⁴. Згодом з'явилися й відвертіші висловлювання урядовців щодо змісту роботи національних рад та їхніх виконавчих органів. Зокрема, Д. Мац зауважував, що «в умовах національного району легше було викривати підступи куркулів, які приховуються під національним прапором, справляти належний опір спробам

²⁴² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — С. 71.

²⁴³ Скрипник М.О. Перебудовними шляхами // Укр. іст. журн. — 1989. — № 11. — С. 108.

²⁴⁴ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — С. 6.

непманів і куркулів у створенні так званого національного блоку і гальмувати соціалістичне будівництво»²⁴⁵.

Водночас компетенція національних рад та їхніх виконавчих комітетів у рамках діючого законодавства була досить широкою: вони мали вирішувати всі питання економічного, політичного і духовного життя на підпорядкованих територіях, розробляли плани соціального розвитку районів, селищ і сіл та дбали про їх фінансове, матеріально-технічне й кадрове забезпечення, займатися всіма проблемами життєдіяльності — від будівництва до художньої самодіяльності. В зв'язку з цим важливо охарактеризувати стан національних адміністративно-територіальних одиниць у другій половині 20-х років (напрямки діяльності, соціальний, національний склад), розкрити роль, яку відіграли ради і райони у здійсненні завдань соціалістичного будівництва.

Звіти про обстеження національних сільрад вперше знаходимо в матеріалах ЦКНМ за 1924–1925 рр. Нові національні форми повною мірою перейняли недоліки сільрад першої половини 20-х років. Вони являли собою штучні утворення, не зв'язані з повсякденним життям селянства. Їхня робота зводилася до листування з районним керівництвом і виконання його розпоряджень. Населення фактично не брало участі в їхній діяльності. Застосування класового принципу при доборі голови й секретаря не завжди вело до обрання гідних кандидатур. Відомості про пияцтво, рукоприкладство, моральний розклад, лиходійство сільрадівської верхівки були непоодинокими. До влади потрапила значна частина осіб, які на новій посаді вели себе ганебно, використовуючи службове становище для особистого збагачення.

Тим не менше розрахунок на те, що створення національних рад і районів позитивно вплине на ставлення населення до влади виявився правильним. Місцева ланка влади на перших порах навіть розгубилася від проявів ейфорії в середовищі нацменгромад. Та згодом їй довелося звикнути до неочікуваної активності нацменів і навчитися непримітно керувати нею.

Звітна доповідь нацменбюро Мелітопольського окрвиконкому за 1.10.1925 р.– 1.10.1926 р. наступним чином описує поворот, спричинений цією подією в суспільному житті нацменсела: «Якщо на початку створення цих районів населення недостатньо зрозуміло економічне та політичне значення їх створення і взагалі ставилося до Радвлади пасивно, якщо в цей час ми могли спостерігати, що інтелігенція намагається переконати населення в тому, що її шлях не мусить йти до зближення з Радвладою (адже Радянська влада є тимчасовою), якщо на початку ми спостерігали неправильне ставлення, а також недотримання законів по відношенню до нацменшості, то в нинішній час ми маємо іншу картину. По-перше, інтелігенція, за винятком незначної кількості прибічників старих поглядів, рішуче висловилося на підтримку і спільну роботу з Радвладою, проявляє активність, внаслідок чого ми бачимо, що населення перестало бути пасивним і цікавиться піднесенням свого господарства. На всіх фронтах нашого

²⁴⁵ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 102.

будівництва конкретно можна встановити, що німці в багатьох відношеннях проявляють навіть більше активності, аніж корінне населення...»²⁴⁶.

Не менш позитивні наслідки відзначала ЦКНМ у болгарських селищах. У звіті болгарської секції бюро нацменшин Катеринославського губвиконкому на 1 квітня 1925 р. за підписом Попова йдеться, зокрема, про таке: адміністративне оформлення національних районів і сільрад супроводжувалося широко-сяжними кадровими змінами; поповнення складу органів управління відбулося переважно за рахунок місцевих мешканців; сталося очищення управлінської ланки від осіб, що скомпрометували себе зловживанням владою та утисками місцевих громад; це, своєю чергою, пожвавило роботу місцевої гілки влади, поменшало випадків «одноосібного командування» (цьому сприяло притягнення до кримінальної відповідальності управлінців, що заплямували себе розкраданням громадських коштів, безпідставними штрафними санкціями). Покарання осіб, безпосередньо причетних до дискредитації влади, дало швидкі й виразні результати: за висловом того ж Попова: «Многие зарвавшиеся и заблудившиеся совработники подтянулись»²⁴⁷.

Значні проблеми спостерігалися у сфері забезпечення національних прав. На початку 1927 р. Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин відзначила, що тільки в Шепетівській окрузі діяльність національних сільрад здійснювалася національними мовами. Переважна більшість національних сільрад, згідно актів обстеження, «нічим не нагаду[вала], що [вона була] національною»²⁴⁸. З одного боку, це свідчило про об'єктивні труднощі в запровадженні національних мов до сфери діловодства. З іншого, в цьому проявлявся потяг етнічних меншин до відмежування за національною ознакою як такого. В національних радах населення прагнуло відмежуватися від нав'язуваних зверху керівників та здійснюваних ними заходів, що ж до мови діловодства, то ця проблема посідала значно скромніше місце в низці претензій етнічних меншин до уряду. Тим більше, що вони практично не мали історичного досвіду використання власної мови в органах місцевої влади. Другорядність цієї проблеми вочевидь проявлялася в тім, що в більшості національних районів діловодство не було переведене на національні мови і в 30-і роки.

Тим не менше, нарада зазначила, що створення національних рад і районів призвело до масового втягнення трудящих у радянське будівництво. В доповіді ЦКНМ вказувалося, що воно також сприяло розвитку господарської та культурної ініціативи нацменнаселення²⁴⁹. Разом з тим зауважувалося, що в цілому робота національних сільрад потребує поліпшення.

Зміст цього покращення по-різному розумівся у вищих колах радянської адміністрації та на місцях. Надзвичайно цікаві міркування стосовно діяльності національних селищних рад виголосив на Першій всеукраїнській нараді по

²⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 128–129.

²⁴⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 5.

²⁴⁸ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 29.

²⁴⁹ Там само. — С. 29.

роботі серед національних меншин представник Проскурівської округи Зевін. Він засвідчив, що єврейські селищні ради стали могутнім фактором радянзації єврейства, проте вважав, що адміністративна ефективність нових утворень була сумнівною. Причиною була неспроможність рад впливати на формування місцевого бюджету. Для оживлення їхньої діяльності він пропонував надати останнім право вносити «корективи стосовно організаційно-бюджетної частини..., бо інакше наша рада, як орган влади, нічого з себе не являє, в кращому випадку, вона займається культ.-просвіт роботою, в гіршому випадку, вона займається виключно міліцейськими функціями»²⁵⁰.

За відвертістю сутнісної характеристики національних рад виступ Зевіна, здається, не має аналогів у радянській історіографії. В ньому наочно проявилася боротьба двох таборів радянських будівничих. Один з них не надавав жодного значення місцевому самоврядуванню як такому, дбаючи лише про відповідність його конкретних форм партійним настановам. Інший намагався надати формі повноцінного змісту, в якому втілювалися б як інтереси певних етнічних меншин, так і регіонів. У виступі Зевіна проявилася природне прагнення керівників місцевого рівня ставати господарями в регіонах. Воно пронизувало наскрізь керівників усіх рівнів, закладаючи підвалини регіоналізму, який в умовах коренізації густо приправлявся виразним етноцентризмом.

Влада пов'язувала покращення роботи національних рад в першу чергу з їхньою спроможністю виконувати поставлені урядом завдання щодо реконструкції села. Головним знаряддям доведення стану національних рад і районів до відповідного рівня вважалася кадрова політика. Тому державні органи в другій половині 20-х років дедалі сильніше впливали на виборчі кампанії, а їхні показники часто підганялися під середньоукраїнські.

Загальноукраїнською була тенденція неухильного зростання питомої ваги членів КП(б)У, КСМ, КНС і наймитів (за рахунок позапартійного середняцького і заможного селянства) в складі рад; збільшення частки позбавленців*; превалювання у виборчих кампаніях зовнішніх атрибутів розвитку народовладдя (відсоток явки на вибори, питома вага жінок у сільрадах тощо). Офіційні відомості, здавалося, підтверджували заяви вищих і місцевих урядовців про вирішальні перемоги більшовизму в національному селі. Тим часом ревізування грецьких сільрад 1927, 1928 рр., анкетні обстеження секретарів сільрад у 1928 р., перевірка роботи серед національних меншин Маріупольської округи (27–30 жовтня 1928 р.), доповіді Маріупольського та Сталінського ОБНМ, звіти грецьких райвиконкомів характеризують нежиттєздатність національних сільрад.

²⁵⁰ Там само. — С. 64.

* Суттєвість частки позбавленців була характерною ознакою національних рад і районів. Найбільшою вона була в середовищі євреїв. Обстеження єврейського населення в 1925–1926 рр. виявило, що частка позбавленців серед єврейства становила від 22% (Малин) до 45% (Чуднов), а пересічно — 35% населення містечок Правобережжя. (Див.: *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя, 2000. — С. 150).

Тут, здається, знаходиться основний критерій оцінки результатів національно-державного будівництва в УСРР. Адже національне життя тісно пов'язане із соціальним та економічним. Не зайвим буде повторити, що національно-державне будівництво здійснювалося переважно в сільській місцевості. Згортання непу негативно позначилося на характері міжнаціональних відносин на селі, стало базою зживання плюралізму як в економіці, так і в політиці, отже, у методах і підходах до розв'язання національного питання. Не секрет, що під час їх проведення відбувалася боротьба за владу на селі. І ради в ній виступали перш за все як органи політичні, а вже потім здійснювали економічні та культурні функції*.

Важливі зміни напрямків діяльності сільрад відбулися наприкінці 20-х років. Вони відображені в доповіді члена ЦКНМ Я. Саулевича на оргнаradі по скликанню Другої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин, де підкреслювалося: «... Нацради кепсько здійснюють класову політику в своїй роботі. Становище батрацтва та бідняцтва вимагає відповідних заходів Радвледи»²⁵¹. У доповіді вперше містилася згадка про «єдиний фронт національних меншин» (тобто об'єднання соціальних верств суспільства під гаслами «національної єдності») як протидію колективізації, форму опору заходам радянської влади.

1929 рік став переломним в етнополітиці. У матеріалах ЦКНМ читаємо: «Останній рік — рік широкого перелому серед нацменшин у справі соціалістичної перебудови нацсела, активності в будівництві соціалізму, розгортаного наступу на непмансько-куркульські елементи, проти шовіністичної ідеології, за братерську співпрацю»²⁵². Цей рік розпочав найтрагічніший етап у долі так званих національних автономій. Саме сільради і райони в першій половині 30-х рр. стали провідниками антинародної соціально-економічної політики держави. В цей час національна політика та національні адміністративно-територіальні одиниці були перетворені на знаряддя найшвидшого запровадження колективізації.

Типовим відбитком того нелегкого часу є матеріали V Сартанського районного з'їзду рад, який відбувся 3–5 березня 1929 р. (В ньому взяли участь 203 делегати грецьких сіл, радянських і культурних установ, з них 46 — з правом вирішального голосу і 4 — з дорадчим голосом.) У привітанні, зокрема, говорилося: «Сьогодні у нас велике свято — ми відкриваємо 5-й районний, він же 1-й національний з'їзд рад, сьогодні ми вперше можемо говорити своєю мовою. Завдяки радянській владі ми можемо навчати наших дітей своєю мовою. Лише ради розв'язали національне питання, кожна нація може розвиватися на своїй національній мові, мати свою культуру... Партія та радвледи ставить перед

* Це було притаманне органам радянської влади всіх рівнів. Наприклад, Нацменбюро Сталінського ОВКУ 24 листопада 1927 р. зазначало: «Радапарат як в окрузі, так і по районах не пристосований для обслуговування нацменнаселення...» — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 48.

²⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 368. — Арк. 14–15.

²⁵² Там само. — Спр. 370. — Арк. 26.

нашим грецьким районним з'їздом завдання — перевести наше селянське господарство на колективне, укріпити союз селянства з робітниками... Ми повинні всі думки і сили спрямувати на те, щоби наше господарство поставити на тверді ноги, ми практично повинні здійснити союз робітників і селян і забезпечити робітників хлібом. Ми повинні за 5 років поставити нашу країну в таке становище, коли вона, твердо ставши на ноги, буде здатна дати рішучу відсіч у випадку війни своїм ворогам»²⁵³.

Під запаморочливим впливом комуністичної фразеології делегати зосередилися не стільки на розгляді нагальних проблем повсякденного життя, скільки на необхідності підсилення господарської і політичної боротьби з «куркульськими та непманськими елементами», здійсненні чистки сільрадівського апарату, прискоренні колективізації. Заяви окремих делегатів про відсутність агрономічної та медичної допомоги, тяжкі побутові умови національних шкіл, похибки сільськогосподарської політики потонули в атмосфері колективізаційної істерії. На тридцяти сторінках протоколу з'їзду вміщена неймовірна кількість гасел, які супроводжувалися криками «Ура!» та виконанням Інтернаціоналу. Серед них такі: «Подавляя классовых врагов, подымая творчество масс, будем строить социализм!», «Все излишки хлеба государству!», «Да здравствуют мартовские печи, которые в ближайшее время переустроят весь мир!», «Да здравствует батрачество — опора партии на селе!», «Да здравствует освобожденное батрачество во всем мире!» тощо. З'їзд, хоча й був проголошений першим грецьким, був національним лише формально. Відсутня політична самодіяльність делегатів, зібрання мало лише схвалити насаджувані державою настанови і забезпечити їхнє запровадження у життя. У такий спосіб уряд, з одного боку, створював ілюзію народного самоврядування, з іншого, тримав національні ради в жорстких рамках урядового курсу, здійснюючи тотальний контроль за їхньою діяльністю. Власне, це було характерним для органів влади і державних структур усіх рівнів.

На межі 20–30-х рр. головним завданням національних рад було назване запровадження суцільної колективізації. Про це йшлося на розширеному пленумі ЦКНМ (28–29 серпня 1929 р.) та Другій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (листопад 1930 р.).

Курс на колективізацію визначив долю національних сільрад і районів. Колективізація викликала запеклий опір нацменівського селянства. Архіви 1929–1930 рр. (обстеження сільрад і районів, зведення про політичне становище і перебіг колективізації, документи місцевих організацій і органів влади) відображають картину глибокої соціально-економічної і політичної кризи, що доповнювалася й загострювалася елементами міжнаціонального протистояння, особливо стосовно українців та росіян.

Відповідно до вимог нового політичного курсу змінився і характер виборчих кампаній. Перевибори сільрад 1929 р. відбувалися під гаслом зміцнення класового складу (тобто, їхньої пролетаризації). З них було вилучено майже половину депутатів (раніше заможні селяни в грецьких сільрадах становили до

²⁵³ Там само. — Спр. 463. — Арк. 10.

34%, болгарських — 20,3%, німецьких — 30,8%, чеських — 47,3%, українських — 11,4%). Зросла чисельність позбавленців — 6,2% (в середньому по Україні — 4,2%). До складу рад увійшли наймити, яких раніше практично не було. 19% депутатів рад були комуністами²⁵⁴.

Форсований наступ на «глитайські елементи» в селах колишніх колоністів означав економічне розорення й політичне безправ'я щонайменше 1/10 частини населення. Додамо відсоток позбавлених виборчих прав через торговельну діяльність, не дивно, що питома вага позбавленців у низці німецьких, болгарських, грецьких сільрад 1929 р. перевищила 1/5 частину їхньої людності.

Коренізація місцевих органів влади впродовж 1925–1929 рр. сприяла зростанню довіри нацменівського селянства до радянської влади. Разом із тим на даному етапі з ряду причин (нова система управління, специфіка сільського життя; особливості політики радянської влади щодо селянства, нестача коштів, часу тощо) національні ради і райони не стали справжніми органами народодовладдя, хоча така ілюзія штучно створювалася.

З початком суцільної колективізації національні сільради розглядалися урядом тільки як знаряддя запровадження не лише непопулярної, а й антинародної політики. Національні сільради і райони опинилися перед дилемою: здійснювати політику, що, м'яко кажучи, не відповідала інтересам селянства, або чинити опір колективізації, що було пов'язано з небезпекою перетворення на «органи місцевого національного сепаратизму». Незалежно від вибору на цьому етапі вирішувалася історична доля національних сільрад і районів.

Їхнє існування на початку 30-х років тісно було пов'язане із здійснюваними соціальними та економічними реформами. Уряд України усвідомлював, що успіх перетворень у сільському господарстві залежав від позиції національних сільських рад та районів. 5 лютого 1929 р. IV сесія й президія ВУЦВК ухвалили постанову «Про створення умов для братерського єднання трудящих різних національностей у справі будівництва соціалізму»²⁵⁵. Агітаційна кампанія 1929/30 рр., крім підготовки громадської думки до здійснення колективізації, мала на меті також і запобігання міжнаціональним конфліктам на її ґрунті.

На початку 30-х рр. Україна (як й інші союзні республіки) на підставі загальних положень «Про організацію сільських рад у Союзі РСР» переглянула попередні положення (1927 р.) про сільські ради. В нових положеннях підкреслювалося: «Сільради організують батрацько-бідняцькі й середняцькі маси села, здійснюють заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства й побуту села, проводять ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації»²⁵⁶. Будучи її безпосередніми провідниками, сільради вже 1930 р. абсолютизували свої адміністративні функції, перетворившись на органи державного свавілля.

²⁵⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 604. Арк. 3; Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 69.

²⁵⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 52. — Арк. 7.

²⁵⁶ Очерки по истории органов советской государственной власти. — М., 1949. — С. 210–211.

Згідно з рішеннями Другої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин у грудні 1930 р. відбулися дострокові перевибори сільрад, які зв'язали з перевиборами правлінь колгоспів і перетворили на «масову суспільно-політичну кампанію»²⁵⁷. Виборча кампанія 1930-го р. проводилася з урахуванням невідлого весняного наступу на приватний сектор у селах етнічних меншин. Основною її метою було перетворення сільрад на зняряддя колективізації села. Вибори 1930 р. стали важливим етапом у підготовці другого, більш ґрунтового й безжалісного натиску цієї експропріаторської політики.

1931 рік став вирішальним у долі національних рад. Саме їхніми зусиллями в переважній більшості сіл етнічних меншин було здійснено суцільну колективізацію, а це позбавило ради докорінної основи — підтримки народу. Матеріали обстеження національних рад і районів влітку 1931 — взимку 1933 рр. відбивають переважаність їх господарчою й політичною роботою, зниження інтересу до питань національного життя. Наслідком запроваджуваної одночасно з колективізацією моделі управління були формалізація та бюрократизація діяльності національних сільрад і районів, їхніх виконавчих органів. Прикметою цього нелегкого часу стали конкурси національних рад України (щорічно проводилися з кінця 20-х років), де ради в умовах колективізації та Голодомору змагалися у посадці дерев, будіванні лазень тощо.

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи початку 30-х рр. досить серйозно погіршився стан нацменроботи. Кадрові переміщення, викликані реформою, призвели до розмивання місцевого апарату*, формованого раніше згідно з політикою коренізації. Поруч із зниженням професійного рівня працівників, значно впала питома вага тих, хто знав національну мову²⁵⁸. Скажімо, у 1931 р. в Мангуському районі, де греки становили понад 70% населення, переважна частина працівників не володіла ані греко-еллінською, ані урумською мовами²⁵⁹. Вже в травні 1931 р. греки в керівних органах грецьких районів становили близько 30%, сільрад — близько 40%²⁶⁰, на чолі суспільних організацій (тобто партійних осередків та КНС) їх майже не було. Сільради користувалися виключно російською мовою. Таким чином, надбання політики коренізації в грецьких селах були втрачені.

Подібні, хоча й менш кричущі процеси, відбувалися в селах німців, болгар, єврейських сільськогосподарських колоніях. Під гаслом зміцнення керівного складу рад і райвиконкомів повсюдно відбувалася руйнація управлінського

²⁵⁷ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 156.

* Так, у матеріалах обстеження Мангуського району зазначалося: «Большинство присланных работников в списках РИКа числятся “сбежавшими” за каких-нибудь полгода. За данный срок в район было прислано 20 работников (из них 3 грека), из которых 15 человек, то есть 75% ушли назад, причем 6 человек просто сбежали» (див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 561. — Арк. 90).

²⁵⁸ Ситуація лишалася такою до середини 30-х рр. (Див.: *Мац Д.* На високом подьеме. — С. 63).

²⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 564. — Арк. 62.

²⁶⁰ Там само. — Спр. 557. — Арк. 349.

апарату, сформованого до кінця 20-х рр. Протягом 1930–1931 рр. з німецьких колгоспів повсюди наче густим гребінцем вичистили «куркульсько-клерикальні» та «класово ворожі елементи». Населення виявляло своє ставлення до колективізації та соціально-економічної роботи сільрад зростанням еміграції та переселенням до міст. Що ж до уряду, то він, відчуваючи зміцнілі позиції, відповідав на це спочатку виселенням куркулів і підкуркульників, далі — введенням паспортної системи, а з 1935 р. — масовими депортаціями.

В 1931–1932 рр. ВУЦВК і ЦКНМ ухвалили низку заходів щодо поживлення нацменроботи, проте вони не мали успіху. Її налагодження стримувала також відсутність положення «Про обласні комісії у справах національних меншостей при облвиконкомах», яке було розроблене лише 1933 р. Важливо підкреслити, що колективізація та адміністративна реформа проходили одночасно, взаємовпливаючи, ускладнюючи тим самим умови існування національних рад і районів.

Перша половина 30-х рр. стала вирішальною в історичній долі національних адміністративно-територіальних одиниць. Будучи безпосередніми провідниками колективізації, вони разом з тим подекуди об'єктивно ставали осередками селянського спротиву*, який дуже часто набирив форми національного сепаратизму («єдиний фронт нацменшин»). Перетворення національних сільрад і районів на слухняних виконавців партійних настанов здійснювалося послідовними жорсткими адміністративними заходами. Серед них найголовнішими були: 1) звуження кола повноважень сільрад, оформлене на початку 30-х років у нових положеннях «Про організацію сільських рад»; 2) «класово витримана політика» виборчих кампаній, результатом якої було усунення від активного політичного життя (відповідно, й позбавлення можливості опиратися) опозиційно налаштованого селянства; 3) кадрова політика, що перетворила представників інших національностей на знаряддя здійснення колективізації в селах етнічних меншин; 4) адміністративна реформа, що безпосередньо зв'язала центральні органи державної влади з районами.

До початку весняної колективізаційної кампанії 1931 р. спротив національних рад Південної України в цілому був зломлений. З одного боку, це призвело «до вирішальних перемог на фронті колективізації». З іншого боку, розпочався процес «поступового відмирання» національних автономій, які вже давно не були органами народної влади. Їхня робота бюрократизувалася й формалізувалася. Незатухаючий осередок селянського спротиву суцільній колективізації сформувався на Правобережжі — в польському Мархлевському та німецькому Пулинському районах. Непоказні досягнення колективізації в цих

* Так, у доповідній записці секретаря Мархлевського райкому Б. Марчевського (березень 1933 р.) йдеться про відвертий супротив сільрадівського активу. Він занотує: «Деякі сільради організують куркульські провокації, здійснюють гвалт про масовий голод, подають у райвиконком списки на 30–40 голодуючих родин по селу». (Див.: Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (кер.) та ін. — К., 1990. — С. 414–415). Найдовший і найзапекліший опір державі чинили польські та німецькі сільради Правобережжя. Під час голодомору поляки і німці виявили достойну повагу свободи мислення і не крилися у виявленні незадоволення урядовими діями.

західних районах, непримиримість населення, близькість кордонів спонукали уряд до поступового розмивання названих районів як національних. У 1932–1934 рр. внаслідок низки адміністративно-територіальних змін поступово зменшилася кількість національних сільрад і відбулися доселення в прикордоння українського селянства, внаслідок яких національні райони поступово перетворювалися на змішані. В 1935 р. масові депортації поляків і німців та законодавча ліквідація Мархлевського та Пулинського районів діагностували справжню позицію КП(б)У в національному питанні і визначили близьке майбутнє інших, номінально національних, адміністративно-територіальних одиниць.

Виборчі кампанії 20-х — першої половини 30-х рр. Історія національних рад найтіснішим чином зв'язана з еволюцією суспільства та політичної системи в УСРР. Виборчі кампанії 20 — першої половини 30-х рр. є однією з найскладніших і найхарактерніших сторінок політичного життя суспільства, загнаного в лабеті диктатури. Втім, ми не схильні розглядати розвиток радянської виборчої системи як однолінійний процес. Принаймні протягом 20-х рр. він робив досить цікаві «зигзаги». Значущий вплив на характер виборчих кампаній та участь у них етнічних меншин справили політика коренізації загалом і діяльність національних рад, зокрема. М. Журба свого часу зауважив, що «... під час виборів до [національних — *Авт.*] сільських рад відбувалася справжня боротьба національного з класово-інтернаціональним»²⁶¹.

Вважаємо за потрібне відзначити, що історія виборів до національних рад і районів була надзвичайно динамічною і віддзеркалювала загальний поступ радянської політичної системи. Десятиріччями дослідження участі етнічних меншин у виборах перш за все пов'язувалося з мірою підтримки радянської влади тими чи іншими етносами та окремими етносоціальними групами. В історіографії досить міцно затвердилася думка, що найбільш міцними політичні позиції більшовиків були у середовищі євреїв і росіян, а найбільш хиткими — серед поляків. Масовий шар документальних джерел по виборчих кампаніях у середовищі етнічних меншин, особливо в місцях компактного мешкання, дозволяє детальніше прослідкувати співвідношення політичних сил під час виборів до національних рад, з'ясувати політичні програми чи окремі політичні вимоги певних етнічних меншин та їхню трансформацію відповідно до змін політичної ситуації в країні. Досі актуальною науковою проблемою залишається визначення питомої ваги власне більшовицького електорату в середовищі етнічних меншин як під впливом коренізації, так і загальної політичної стратегії більшовизму.

Проблема невідповідності рівня політичної активності, форм суспільної активності етнічних меншин тактичним і стратегічним інтересам КП становило основу політичної роботи в їхньому середовищі. Протягом перехідного періоду мало бути виконане завдання «політичного перевиховання» трудящих етнічних меншин і політичної ізоляції опонентів більшовизму. Окреслена концепція політичної роботи набула особливої ваги в контексті запровадження демо-

²⁶¹ Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ т.). — К., 2002. — С. 170.

кратичної державної моделі, якою теоретично була радянська. В умовах прямих виборів радянська влада могла залишатися з ідеологічної точки зору комуністичною, а з соціальної — пролетарською лише за умови кількісного домінування виборців, що були б носіями комуністичної ідеології. В селянській державі добитися бажаного результату можна було лише за рахунок усунення від виборів (принаймні на термін їхнього «ідеологічного дозрівання») усіх, хто не відповідав соціальним вимогам уряду і виявляв себе непослідовним у питаннях марксистсько-ленінської ідеології. Практика позбавлення виборчих прав ідеально слугувала меті штучного формування електорату під час виборів. З числа виборців вилучалися не лише колишні можновладці й «царські служачки», а й трудове за своїм характером середнє й заможне селянство, служителі релігійних культів, місцева інтелігенція, а також часто-густо й незаможне селянство, так звані підкуркульники — як класово несвідомі.

Боротьба за електорат, таким чином, ставала основним питанням у визначенні політичного спрямування села й через те визначала складні й суперечливі стосунки між державою та етнічними меншинами. Гостроту цих стосунків яскраво унаочнював той факт, що в більшості селищ етнічних меншин населення різко заперечувало можливість голосування за списки та кандидатури від райвиконкомів.

Уряд усвідомлював необхідність наочних змін у роботі виборчих комісій та підходах до формування складу рад і виконкомів. Не маючи наміру поступатися в галузі соціально-класових засад комплектування місцевих осередків радянської влади, він вже 1924 р. зробив суттєві корективи в галузі етнічного представництва. Жовтневий 1924 р. обіжник ЦК КП(б)У поруч з обов'язковістю висування членів КНС та наймитів пропонував забезпечити представництво в радах національних меншин відповідно «національному складові населення ... місцевості»²⁶². Наступним кроком у коренізації рад стало виділення національних рад і районів.

Створення національних рад і районів стало переломним моментом у поступовому опануванні більшовиками свідомістю і формами політичної активності найширших верств населення. Саме з їхнім виділенням і проведенням 1925 р. першої виборчої кампанії національними мовами розпочинається переможна хода більшовизму в національному селі. Діяльність національних рад і районів найтіснішим чином була пов'язана з проблемою участі етнічних меншин у роботі радянських органів влади та виборів до їхніх виконавчих структур.

Загальновідомою є незначна участь етнічних меншин у виборчих кампаніях початку 20-х рр., що пояснювалося комплексом політичних, господарських і суспільних чинників. На думку істориків абсентеїзм виборців став відправним пунктом корекції внутрішньої політики більшовиків стосовно етнічних меншин. В інструкції ВУЦВК і ЦКНМ «Про роботу комісій нацменшин при губвиконкомках щодо польського населення» (серпень 1924 р.) йшлося про недостатню участь поляків у виборчих кампаніях попередніх років. Інструкція рекомен-

²⁶² Більшовик. — 1924. — 25 жовтня.

дувала висувати в радянські органи відданих комуністичній владі і популярних серед місцевого населення польських бідняків і робітників. III з'їзд рад СРСР у 1925 р. доручив ЦВК СРСР вводити до всіх виборних радянських органів представників національних меншин у місцях їхнього мешкання²⁶³.

Проте на початку коренізації участь етнічних меншин у виборах залишалася непоказною. У доповіді ВУЦВКу «Про пророблену роботу серед національних меншостей» (січень 1926 р.) визнається, що втягнення національних меншин у радянське будівництво просувається надзвичайно повільно. За відомостями Л. Рябошапка політичний абсентеїзм серед національних меншин 1925 р. був досить високим і місцями доходив до 10%²⁶⁴. За нашими відомостями, явка виборців на ділянки в селах етнічних меншин була значно меншою. Архівні джерела цього часу засвідчують, що жінки в селах етнічних громад (меноніти, греки, болгары та ін.) на вибори практично не з'являлися. В низці селищ за відсутності кворуму збори скликали по декілька разів, або посилали чоловіків за дружинами для збільшення кількості виборців. Зважаючи на ту обставину, що жінки становили щонайменше половину населення, їхня масова відсутність змушує зменшити абсолютні показники активності виборців принаймні вчетверо. Отже, явка етнічних меншин на збори в середині 20-х рр. не перевищувала 50%, і це підтверджується масою документальних свідчень.

Такі показники, зрозуміло, були надто непоказними, щоб на них можна було вибудовувати концепцію народної підтримки більшовицької влади. Ставка керівників партії на політику коренізації як засіб донесення комуністичних ідей у маси та підвищення їхньої виборчої активності виявилася правильною і досить скоро стала приносити політичні дивіденди.

Доволі химерно вибудовувалися стосунки влади та мешканців єврейських містечок, найбільш непередбачуваного характеру вони набували на час підготовки і проведення виборчих кампаній. Згідно з відомостями Могилів-Подільського нацменбюро їхня активність сягала 70–80%. Під час звітних доповідей вони масово з'являлися на збори, даючи низку наказів побутового характеру, як от: постачання містечок паливом, сприяння молоді при влаштуванні на державні підприємства (цукрові заводи та гуральні), збільшення переселенських нарядів, забезпечення голодуючих дітей дитячими столовими, санітарне оздоровлення містечок, сприяння поширенню промкооперації та забезпечення кустарів сировиною, зменшення акцизу на продукцію виноградарів й тютюників, реорганізація євтрудшкіл на 4-х та 7-мирічки та забезпечення їх придатними приміщеннями²⁶⁵.

Саме під час виборчих кампаній розгорталася справжня війна більшовиків за єврейські маси, війна з потужним супротивником. Його офіційно не існувало, але він займав показне місце в суспільно-політичному житті містечка й

²⁶³ Радянська Україна. — 1925. — № 1–2. — С. 38.

²⁶⁴ Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — С. 86.

²⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 73 зв.–74.

безроздільно володарював над думками і сподіваннями найбільш політично активної частини його мешканців. Йдеться про сіоністів.

Сіоністський рух перебував під невсипущим наглядом ЦКНМ та ДПУ УСРР. За рахунок відповідного листування з місцями були сформовані кілька справ фонду ЦКНМ, що за радянських часів зберігалися під грифом «Таємно»²⁶⁶. Обстеження стану справ у єврейських містечках стало основою невтішних висновків: радянська і культмасова робота відсутні, це зміцнює позиції сіонізму навіть у середовищі партійців. Виявлену у містечку Янівка сіоністську групу очолював Тубеншлаг — «удаваний комуніст і співчуваючий усім заходам партії. Торговець, бере участь у драмгуртках, намагається бути громадським працівником»²⁶⁷ (в оригіналі — «общественником» — *Авт.*). Залишаючи поза увагою розмиту самоідентифікацію подібних йому громадських діячів (для них тогочасна влада винайшла доволі промовистий термін — «примазавшиєся»), ЦКНМ, спираючись на рекомендації євсекції, розіслала місцям список рекомендацій стосовно протистояння сіонізму. Серед них традиційно називалися: висування на агітаційно-масову роботу місцевих кадрів, які володіли мовою громади; термінове створення єврейських хат-читалень, кутків та сельбудів, лікнепів та драмгуртків при останніх, які, своєю чергою, повинні були запровадити практику «масових вечорів євреїв-трудящих», де роз'яснювалися б несвідомій містечковій масі завдання партії та КСМ про роботу серед мас, шкідливість клерикалізму та сіонізму, популяризувалася ревкомпреса, а також пільги, що надавала влада кустарям, учням євтрудшкіл та членам піонерського руху²⁶⁸.

У звітній доповіді за 1925–1926 рр. Могилів-Подільське нацменбюро відзначало: «Під час виборів сіоністи мали повні права. Серед трудового населення жодним авторитетом не користувалися, всі їхні спроби проводити своїх кандидатів до ради для того, аби підірвати її роботу зсередини, скінчилися нічим. Ніхто з цієї антирадянської організації не потрапив до складу містечкових рад». Додамо: і не міг потрапити. Виборча практика була відпрацьована таким чином, аби ради були не тільки монопартійними, але й одностайними в своїй думці. Про те, яким чином цього добивалися, читаємо в тій самій доповіді: «В одному пункті нашого міста в м. Чернівцях сіоністам вдалося домогтися касації виборів до євсьільрад, спираючись на декласовану частину містечкового населення (самогонників, крамарів, орендарів вітряків, підрядників, посередників тощо, що випадково потрапили до списку виборців), але ця спроба скінчилася крахом. На вторинних зборах переважною більшістю голосів виборців увесь попередній склад ради обирається знову»²⁶⁹. Аналогічна практика з успіхом застосовувалася більшовиками в усіх без винятку нацменгромадах.

Невибаглива «механіка» керування виборчим процесом доволі прикметно відображена у звіті євінструктора Шейєрівського райвиконкому: «За кілька тижнів до нашого приїзду [йдеться про комісію окружного ВК] відбулися збори

²⁶⁶ Там само. — Оп. 2. — Спр. 3, 4, 6, 9.

²⁶⁷ Там само. — Спр. 6. — Арк. 236.

²⁶⁸ Там само. — Арк. 236–237.

²⁶⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 76.

містечкових виборців, на яких мала бути обрана Рада. Вибори, проте, не відбулися, оскільки були зірвані купкою крикунів, що намагалися провести до Ради небажану кандидатуру (про яку йтиметься далі) — певного Ермуса. Дійшло до того, що коли представники Райвиконкому всіляко наполягали на відводі кандидатури Ермуса, незадоволені елементи залишили приміщення і за ними вийшло багато виборців, довелося тоді збори закрити»²⁷⁰. За такої ситуації вибори довелося відкласти. До проведення чергових зборів райком підготувався краще: були відряджені два єврейські працівники, окрпартком «намітив» товариша на посаду голови Шаргородської містечкової ради, робота останньої для популяризації дій влади терміново мала бути переведена на єврейську мову, водночас розгорталося слідство навколо скандального попереднього керівництва ради, що дискредитувало себе пиятикою і свавіллям.

Колоритна характеристика згадуваного в документі «громадянина Ермуса», багато прояснює у тогочасних відносинах влади і єврейської громади Шаргорода. Її ми наводимо дослівно: «Сам він робітник-жестянщик; з малих років працював переважно на заводі. Під час громадянської війни створював загони, пізніше був у Червоній армії, був тяжко поранений і тепер носить протезу. Певний час був членом Партії, але автоматично вибув з її лав. Працював потім в органах ЧК, Особвідділу, потрапив у полон до бандитів, був засуджений до розстрілу, втік і, нарешті, в 21–22 році знову повертається на завод. Парубок цей достатньо активний, розумний, але шахраюватий, не проти зробити при вдалому випадку кар'єру і разом із тим ласий до наживи. І ось, працюючи на заводі, він задається метою боротися із усілякими хворобливими явищами, одночасно із тим випинаючи всюду свою особу, використовуючи все на свою користь. Стає він і сексотом ДПУ, і тут він дає волю своїм планам, втручаючись у всі справи на заводі, виявляючи разом із тим неприпустимі явища: наприклад, пиятику на заводі, крадіжки і т.п. Він переносить свою роботу у містечко. Він виступає відкрито на всіх зборах, засіданнях, критикує і картає всіх і вся. Це декому невігдно і особливо з адміністрації заводу, як попередньому Мацюку, так і нинішньому Черкасову ... Треба сказати, що Ермус у цей час встигає обрости господарством, заводить корови, перепродає їх, після того, як відгодує, і взагалі не проти спекулювати чим попало. Певний час він збирався до Харкова, за його словами, зробити собі протезу. Але, як стверджують, він мав доручення від місцевих торговців, за що і отримав пару сотень рублів, — клопотатися перед Центром про залишення Шаргорода поселенням селищного типу. Він робкорствує і зокрема надсилає кореспонденцію до Профес. журналу Цукровиків, де пише про ненормальні явища на заводі. Його «активність» у справі боротьби із хворобливими явищами викликає кампанію проти нього і він, Ермус, кілька разів арештовується і кожен раз випускається. Під час одного арешту з'явився у п'яному вигляді Самсусенко [заступник голови РВК — *Авт.*] і так побив його, Ермуса, дружину, що у неї відкрилася кровотеча.

В результаті, робітники заводу на зборах вирішують виключити його із Спілки [профспілки — *Авт.*]. Виселяється він із квартири і нині живе в містечку,

²⁷⁰ Там само. — Спр. 59. — Арк. 33.

займається своїм ремеслом, як жестянщик. Треба сказати, що він і тепер доволі активний, не пропускає жодних зборів, аби не виступити. На містечкових зборах кустарів усього містечка, у нашій присутності він обирається до Президії. Тепер за ним мається справа по ст. ст. 83 і 86 Крим. код. На тій підставі, що він перебуває під слідством, працівники РВК намагалися відвести його кандидатуру зі списку до містечкової Ради, але, як було сказано вище, через його кандидатуру піднялася ціла кутерьма і в результаті збори були зірвані»²⁷¹.

На жаль, ми не маємо можливості простежити подальшу долю цієї колоритної постаті. Втім, не складно помітити, що етапи бурхливої біографії Ермуса були типовими для більшості радянсько-партійних функціонерів: участь у повстанському русі, героїчне минуле, співробітництво з ДПУ. Єдине, що не сполучалося з вимогами партійного статуту — прагнення особистої вигоди. Однак, джерела свідчать, що останнє було міцно вкорінене в управлінське середовище. Не воно, а екстравагантні виходки містечкового активіста відіграли вирішальну роль у завершенні його радянської кар'єри на самому початку.

Слід зауважити, що влада була цілком свідома про роль особистісного фактору у вибудовуванні власних взаємин із громадами. Саме тому від початку коренізації кадрова політика була поставлена на належну висоту. Навіть секретарі сільрад проходили через щільне сито перевірок на благонадійність. Жодна випадкова особа не мала шансів потрапити на найменшу радянську посаду. Відмінність епохи коренізації полягала в тім, що влада пильно слідувала за тим, аби національність управлінця відповідала етнічності місцевої громади і намагалася при його проведенні на посаду уникати відкритого конфлікту із виборцями.

Циркуляр ЦКНМ від 11 січня 1926 р., підкреслюючи важливість фігури секретаря в життєдіяльності національних сільрад, відзначав, що їхні кандидатури треба готувати завчасно, оскільки бажано затвердити практику обрання, а не призначення секретарів. Це, однак, не означало, що секретарем національної сільради міг стати місцевий мешканець, висуванець громади. Це означало, що просуваючи перевірені кадри, влада намагалася водночас створити ілюзію того, що населення бере безпосередню участь у формуванні місцевого керівного ядра. «Якщо кандидат у секретарі рад намічається Вами не з місцевих жителів, то бажано за певний час до виборів направити його в населений пункт для того, щоби він ознайомився з умовами того пункту, де йому доведеться працювати і для того, щоби населення могло б ознайомитися із ним і обрати його до ради»²⁷².

1925–1926 рр. стали переломними в становленні засад радянської виборчої системи в тому сенсі, що поруч із дотриманням принципу класовості в комплектуванні сільрад і райвиконкомів влада починає приділяти значну й зростаючу рік від року увагу створенню ілюзії того, що вона є «своєю» для трудящого селянства. Ефект «вкорінення» радянської влади (або «радянзації»

²⁷¹ Там само. — Арк. 35–36.

²⁷² Там само. — Спр. 156. — Арк. 143.

етнічних меншин) досягався за рахунок коренізації місцевих органів влади, запровадження мов у роботу виборчих комісій, рад, агітбригад тощо.

1925 року виборча кампанія в низці місцевостей УСРР уперше здійснювалася рідною мовою місцевого населення. Представники етнічних меншин були введені до всіх виборчих комісій. Мовами окремих національних меншин друкувалися виборчі списки й бюлетені. Звітуючи перед ЦВК СРСР, ВУЦВК інформував про рівномірніше представництво національних меншин в органах влади²⁷³. Відчутно змінилася на краще активність виборців. Досить високою була явка на вибори серед поляків — 63,5%, у той час як пересічно по республіці вона становила 54%²⁷⁴. В середині 20-х рр. виборчі кампанії в менонітських селищах відрізнялися надзвичайно низькою активністю, а то й відвертим саботажем населення. Певне пом'якшення законодавства щодо позбавленців і виділення національних рад трохи покращили ситуацію. Як відомо, у 1925 р. вибори проводилися німецькою мовою, тоді ж, за словами виборців, вони вперше обрали «до рад своїх людей»²⁷⁵.

Постанова ЦК КП(б)У «Про перевибори сільрад» (26.12.1925 р.), в очікуванні значних перемог радянської влади, ґрунтованих на розгортанні політики коренізації, зобов'язала партійні організації перетворити виборчу кампанію на демонстрацію завоювання середняка компартією, зміцнення її союзу з незаможником²⁷⁶. За висновками М. Журби під час виборчих кампаній 1925–1926 рр. коло виборців значно збільшилося, причому «поширеним явищем було висунення кандидатур середняків і навіть заможних селян від імені громадських об'єднань»²⁷⁷.

Певна лібералізація виборчої практики в 1925–1926 рр. доповнювала відповідну лібералізацію селянської та податкової політики, що мали на меті нагромадження селянських ресурсів напередодні індустріалізації. Багатонаціональне село УСРР сприйняло послаблення 1925–1926 рр. як довгоочікуваний поворот влади обличчям до селянства та його потреб. Зменшення частки позбавленців навело селян на думку про запровадження в скорому майбутньому загального виборчого права без обмежень. Перші здобутки коренізації вкупі з соціально-економічною лібералізацією викликали сплеск політичної активності села. Частка середняків у сільрадах у цей час виявилася чи не найвищою за всю історію непу. В усіх етнічних громадах спостерігалися активізація критики діяльності попередніх складів сільрад, висунання альтернативних списків. Серед вимог селянства на перевибірних зборах називалися прискорення землеустрою, пом'якшення загальної селянської політики, доступ до кредитування, зменшення податкового тиску, покращення медичного та ветеринарного обслуговування, відбудова шкільної мережі. Значно рідше селянство висловлювалося за повер-

²⁷³ Болтенкова Л.Ф. Интернационализм в действии. — М., 1988. — С. 93.

²⁷⁴ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. — С. 14.

²⁷⁵ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 96.

²⁷⁶ Агітатор. — 1926. — № 2. — С. 10.

²⁷⁷ Журба М. А. Назв. праця. — С. 173.

нення конфіскованих реманенту, худоби, майна, громадських земель. Отож, стимулом політичної активності селян у цей час були господарські та побутові негаразди селянського класу як такого. Більш напруженими були виборчі кампанії в місцях розселення колишніх колоністів, які претендували на повернення втрачених за часів аграрної революції земельних ділянок. Втім, завдяки виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць ці суперечності досить скоро вдалося послабити. Таким чином, у середині 20-х рр. політичною платформою всіх етнічних груп селянства був загальний селянський демократизм, який партійні документи кваліфікували як «плебейський».

Якщо лібералізація 1925–1926 рр. у середовищі національного селянства викликала виборчий ентузіазм, то реакція з боку уряду була іншою. Проаналізувавши основні соціально-економічні показники розвитку країни та соціальний склад органів місцевої влади, уряд прийшов до цілком логічного висновку про загрозу пролетарській державності з боку приватного виробничого сектору й неможливості забезпечити більшовицьку більшість у сільрадах парламентськими методами. Небезпека «виродження» диктатури у демократичне суспільство була очевидною і, за умови збереження окресленого соціально-економічного та політичного курсу, могла відбутися протягом найближчих років. Збереження надбань комуністичної революції було можливим лише за чіткого дотримання розробленої В. Леніним концепції соціально-економічного та політичного розвитку країни перехідного типу. Сутність її, як відомо, полягала в одержавленні стратегічних засобів виробництва, зростанні кооперативного сектору, обмеженні політичних прав опозиції та однопартійній політичній системі.

Повернення до ленінських засад організації суспільно-політичного життя відбулося вже 1927 р. разом з черговим ужорсточенням виборчого законодавства. Специфікою наступного періоду суспільно-політичного життя в національному селі було оригінальне поєднання ліворадикальних методик керування виборчим процесом із яскравим національним колоритом виборчих кампаній, яке забезпечувало пом'якшення суспільних конфліктів на селі. Протягом 1927–1928 рр. загальне радянське та виборче законодавство були доопрацьовані відповідно до потреб зміцнення економічних і політичних позицій більшовизму. Цій меті були підпорядковані відповідні зміни в положеннях про сільські ради, районні виконкоми та районні з'їзди рад (1927 р.), ЦКНМ та її місцеві органи (1928 р.), врешті, — Конституції УСРР 1929 р.

Розгорнуту програму організації виборів у місцях мешкання етнічних меншин запропонувала Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин, яка на десятому році існування радянської влади нарешті чітко окреслила порядок ведення виборчих кампаній, зокрема, визнала хибною практику створення виборчих дільниць за національною ознакою, які місцями виокремили для євреїв, татар, росіян. Оскільки на початку 1927 р. нацменпрацівникам вже було відомо про розширення переліку категорій позбавленців, нарада наголосила на необхідності найширшого застосування національних мов у роботі виборчих комісій для упередження можливих міжетнічних конфліктів.

Теза про вкорінення комуністичних ідей у свідомість мільйонів трудящих стала лейтмотивом офіційних урядових заяв, підтвердженням чого вважалася позитивна динаміка виборчої активності етнічних меншин. Водночас замовчувалося усунення від виборів все більшої частки людності, нав'язування списків кандидатур, поширення всіляких «чисток» серед кандидатів. Вибори 1927 р. проходили під гаслом позбавлення заможного селянства доступу до влади на селі. В Коларівському болгарському районі частка комнезамівців у радах зроста порівняно з 1926 р. втричі, у грецьких сільрадах вона сягнула 39,9%. 84% голів польських сільрад були членами КНС чи Робітземліс²⁷⁸.

Поряд з безперечними позитивними тенденціями стосовно рівномірнішого представництва етнічних меншин в органах влади, особливо місцевого рівня, спостерігалися явні диспропорції у їхньому представництві в органах середнього та вищого рівня. Так, якщо питома вага етнічних меншин у складі сільрад становила 12,2% у 1925 р. та 11,5% у 1926 р., то в складі окрвиконкомів — 36,8 і 40% відповідно. Вихідцями з етнічних громад були 44% функціонерів ВУЦВК²⁷⁹ 1925 р. Важливо зауважити, що домінування етнічних меншин серед членів міськрад досягалося за рахунок росіян і євреїв. У 1925 р. росіянами були 35% загальної кількості членів міськрад, а євреями — 21,5%. 1926 р. — 26,8 та 20,3% відповідно²⁸⁰.

Основні характеристики етнічного складу органів влади та представницьких форумів УСРР у 1927 р. унаочнює таблиця, складена Л. Рябошапко²⁸¹:

Органи влади	Представництво національності (%)						
	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Білоруси	Молдавани	Інші
Сільради	5,5	1,5	1,5	1,5	0,2	0,9	1,0
Міськради	25,6	19,3	1,6	0,5	1,7	0,3	2,2
Голови сільрад	4,2	0,9	2,0	2,4	0,1	0,7	0,9
Районні з'їзди рад	8,9	3,3	1,36	1,3	0,5	0,7	1,4
Окружні з'їзди рад	15,7	9,1	1,7	1,1	1,2	0,2	2,1
X Всеукраїнський з'їзд рад	22,6	8,6	2,9	1,3	1,5	1,0	—

З таблиці видно, що представництво етнічних меншин у низових органах радянської влади та серед голів сільрад у цілому вже відповідало генеральному напрямкові коренізації — висуванню на ці посади представників місцевого населення. Це проявилось у відповідності їхньої частки у органах пред-

²⁷⁸ Там само. — С. 176.

²⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 827. — Арк. 81.

²⁸⁰ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 50.

²⁸¹ Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — С. 87. В тексті наводиться лише частка представників окремих меншин у органах влади, з кількісними характеристиками можна ознайомитися в названій монографії.

ставницької влади з часткою в населенні міст і сіл. Що ж до питомої ваги росіян та євреїв серед делегатів окружних та всеукраїнського з'їзду рад, то вона суттєво перевищує їхню питому вагу в населенні республіки. Водночас помічається недопредставлення поляків і колишніх іноземних колоністів у складі окружних і вищого органу законодавчої влади республіки. Пояснюється це особливостями радянської виборчої системи 20-х рр., яка за допомогою виборчих квот забезпечувала суттєвість представництва робітників та військовослужбовців (серед яких росіяни та євреї становили більшість) на з'їздах рад. Отже, на вищих рівнях влади наслідки політики коренізації нівелювалися, не припускаючи жодного «перегрупування сил» на користь дрібнобуржуазної стихії, тобто селянства, яке, як ми бачили, в етнічному розрізі було представлено не лише низкою етнічних меншин, а й українством.

За відомостями, опублікованими Л. Рябошапко, явка виборців національних меншин у 1926 р., за винятком росіян, була вищою за пересічну (51,9%) по УСРР. У виборах взяли участь 61,1% євреїв, 57,6% німців, 57,5% поляків, 52% болгар²⁸². 1926–1927 рр. явка на вибори по окремих нечисленних меншинах становила: 59,6% серед шведів, 57,2% — чехів, 53,1% — албанців, 52,6% — молдаван, 42,2% — білорусів. У 1928 — 1929 рр. відповідні показники були наступними: 71,7% у чехів, 68,2% — шведів, 67,8% — білорусів, 62,5% — албанців, 60,4% — молдаван. На виборах 1929 — 1930 рр. пересічний показник явки на вибори в середовищі етнічних меншин становив 66,6%, а українців — 64,6%²⁸³. З наведених даних Л. Рябошапко робить висновок, що «формально нечисленні національні меншини головню підтримували заходи радянської влади і пропоновані нею кандидатури»²⁸⁴. Однак, згадані показники не є підставою для таких висновків. Те, що підтримка заходів радянської влади була не переконливою в усіх етнічних і соціальних верствах УСРР, визначило подальше ужорсточення виборчого законодавства і постійне зростання частки позбавленців протягом другої половини 20-х рр. Отже, картина так званої підтримки трудящими заходів радянської влади забезпечувалася не стільки за рахунок їхньої реальної радянзації, скільки шляхом максимального усунення від волевиявлення радянської опозиції. Цей процес у середовищі етнічних меншин набув найбільшого розмаху.

Вже червневий пленум ЦК КП(б)У (3–8.06.1927 р.) та X з'їзд КП(б)У (20–27.11.1927 р.) головним результатом виборів назвали політичну ізоляцію куркуля, зміцнення бідняцько-середняцького союзу та його керівну роль у сільрадах²⁸⁵. Зростання питомої ваги членів партії та КСМ у сільрадах та їхніх виконавчих органах розцінювалася як генеральна мета і закономірний результат зміцнення радянської влади на селі.

²⁸² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 10. — Арк. 20–21.

²⁸³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 1079. — Арк. 90.

²⁸⁴ *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — С. 88.

²⁸⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1979. — С. 446, 495, 496.

Сучасники зауважують, що вибори 20–30-х рр. супроводжувалися численними порушеннями прав людини та широким позбавленням виборчих прав значних груп населення. Вже інструкція про перевибори 1927 р. довела частку позбавленців серед менонітів від 24 до 55%, причому більшість з них була позбавлена виборчого права за використання найманої праці в минулому²⁸⁶. Але «незважаючи на це, радянська влада намагалася дотримуватися формальних вимог рівного представництва усіх національностей в органах влади, адже це подавалося як доказ правильного проведення національної політики»²⁸⁷. Наведене висловлення не цілком відображає специфіку радянської виборчої системи й практики 20-х рр., проте «формальний конструктивізм» представництва етносів у структурах радянської влади складався саме протягом 20-х років і штучно підтримувався політичною системою СРСР протягом усього періоду її існування.

Розпочатий у 1927 р. політичний наступ на заможні верстви села набув свого апогею напередодні суцільної колективізації. Виборчий механізм 1929 р. звівся до «цілеспрямованої селекції майбутнього складу сільрад із числа соціально близьких більшовицькому режиму прошарків національного села»²⁸⁸. У переддень колективізації представництво комнезамівців і членів спілки Робітземлісу порівняно з 1927 р. у російських сільрадах зросло з 23,1 до 46,1%, грецьких — з 36,1 до 61,3%, болгарських — з 36,9 до 60,2%, німецьких — з 27,2 до 46%, єврейських — з 21,1 до 40,1% відповідно.

Далі зростала частка позбавленців. Коливання питомої ваги позбавлених виборчих прав у різних етнічних групах були значними: в німецькому Люксембурзькому районі вона сягала 6,2%, Карл-Лібкнехтівському — 17%, єврейських містечках Проскурівщини — 43,5%, а в окремих національних сільрадах Мінковецького району — 65%²⁸⁹. Характерною ознакою виборчих кампаній 1928–1929 рр. стало зростання частки позбавленців за рахунок селян — членів селянських громадських об'єднань, зокрема кооперативних. Причини прискіпливої та жорсткої виборчої політики влади з'ясувалися наступного року на фоні наступу суцільної колективізації і насадження нового ладу суспільного життя. Влада передбачливо зрошувала такі ради, що були спроможні запровадити в життя її карколомні настанови. 31 січня 1930 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову «Про дострокові перевибори сільських рад і райвиконкомів в районах суцільної колективізації», яка запропонувала республіканським ЦВК та окружним виконкомом на основі виборчого законодавства провести перевибори у тих місцевостях, де суцільна колективізація ще не розпочиналася²⁹⁰.

²⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2459. — Арк. 71.

²⁸⁷ Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — С. 89.

²⁸⁸ Журба М.А. Назв. праця. — С. 178.

²⁸⁹ Журба М.А. Назв. праця. — С. 179.

²⁹⁰ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 137, 138.

У виборчих кампаніях межі 20–30-х рр. найбільш очевидно проявлялося прагнення більшовицької партії опанувати всі царини суспільного життя, її зверхне, зневажливе ставлення до «мас», думку і волю яких вона, вміло маніпулюючи людськими слабкостями, скеровувала в потрібне їй річище, відмовляючи народіві країни в праві мати власний погляд на зміст і мету свого існування. Матеріали Другої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин красномовно ілюструють сутність діяльності національних рад і районів, їхніх виконавчих органів та політичну ситуацію на селі, охопленому суцільною колективізацією. В доповіді голови ЦКНМ М. Василенка цілком відверто змальовані обставини діяльності національних рад та вимоги уряду щодо організації перевиборів. З них видно, що місцеві ради фактично були органами диктатури держави, яка перебуваючи в стані війни з власним народом, намагалася виправдати свої антинародні заходи «волею трудящих» та їхнім прагненням нового життя. Серед вимог до діяльності місцевих рад називалися підсилення контролю за складом виборчих комісій та складанням списків виборців; прискіплива перевірка роботи рад (зокрема стану виконання господарсько-політичних кампаній); вигнання куркулів та підкуркульників зі складу рад і колгоспів. Зі складу грецьких сільрад, зокрема, було «вичищено» близько 37,5% попереднього складу. Зросла питома вага незаможників (18%), основну частину становили середняки (73,8%). Збільшилася чисельність партійців (26,2%), членами КНС були 60% обраних, 91,2% становили колгоспники²⁹¹. Протягом 1930–1933 рр. у грецьких селах «вичистили» в середньому 20% працівників радапарату. У створеній на виборах ідеологічній атмосфері участь населення у виборчому процесі все більше ставала не висловленням його політичної волі, а ніби тестом на політичну лояльність. 1930 р. у виборах взяло участь 70,3%, а в 1931 р. — вже 91% грецького селянства.

Представники національних адміністративно-територіальних одиниць та БНМ зі свого боку зосередилися на практичних проблемах організації виборчих кампаній, які ще рядилися в національно-радянські шати. Серед найпоширеніших хиб передвиборчої кампанії 1930 р. були названі брак відповідної літератури національними мовами (Запоріжжя, Маріупольщина, Сталінщина, Пулинський район); відсутність виборчих карток національними мовами (Коларівський, Високопільський, Калініндорфський райони); відсутність виборчої інструкції мовами етнічних меншин; спроби створення національних виборчих дільниць (татари і вірмени); неспроможність райвиконкомів звітувати перед виборцями мовою місцевого населення (російські села Полтавщини, Вільшанський болгарський національний район)²⁹².

Політичний переворот початку 30-х рр. неоднозначно позначився на характері виборчих кампаній та участі в них етнічних меншин. З одного боку, деспотичні методи запровадження суцільної колективізації спричинили подаль-

²⁹¹ ДАДО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1002. — Арк. 276.

²⁹² Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 13–24, 25, 27, 31, 33, 35, 147–149.

шу формалізацію виборчих кампаній. Друга всеукраїнська нарада відверто визнала, що звітно-виборча кампанія 1930 р. часто зводилася до заповнення секретарем сільради анкети, надісланої райвиконкомом²⁹³. З іншого боку, колективізація в низці місцевостей викликала природне підвищення політичної активності і боротьби селянства, які проявлялися й під час виборчих кампаній. З 1930 р. відзначається сплеск виборчої активності селянства, який віддзеркалював його спроби вплинути на хід колективізації парламентськими засобами. Антиколективізаційні виступи на виборчих зборах зафіксовані в політичних зведеннях з усіх національних районів УСРР. Спільними для більшості виборчих зборів були відмова голосувати за райвиконкомівські списки, висування кандидатур від громад. На хвилі селянського невдоволення болгари голосували за ліквідацію національного району, намагаючись в такий спосіб позбавитися від нав'язаного керівництва. Цікавий приклад селянської активності навів М. Журба. В лютому 1930 р. в польському селі Велика-Радогощ Плужанського району Проскурівщини сільська сходка обрала новий склад сільради, селяни ухвалили розібрати усуспільнене майно, розформувати колгосп, вимагати звільнення заарештованих односельців, а в разі відмови вирішили силою прориватися через кордон до Польщі²⁹⁴. Реанімація сільського сходу, як альтернативного органу влади, свідчила про глибоку кризу радянської влади та створеної нею політичної системи. Криза ця була подолана бузувірськими методами, і вже під час Голодомору селянство вочевидь зневірилося в своїй здатності впливати на життя країни. Так званий демократизм радянського суспільства слід кваліфікувати як фіктивний, ґрунтований на зневазі до власного народу та його волі.

Нерадянські суспільно-політичні рухи. Мета опанування свідомістю етнічних меншин УСРР та спрямування її в радянське рiчйще була актуальною на початку політики коренізації. Втім помиляється той, хто гадає, що гострота названої проблеми з часом притлумлювалася.

З перших років існування більшовицький режим характеризувала невідповідність проголошуваних гасел і дійсних заходів по регулюванню суспільно-політичної ситуації. Всупереч конституційним заявам про всебічну підтримку громадських організацій трудящого люду, уряд здійснював політику жорсткого контролю за створенням та діяльністю громадських організацій, керуючись принципом монополізації політичного життя та думання більшовицькою партією.

Найбільш послідовною та непримиренною була позиція більшовицького керівництва у питаннях припустимості існування будь-яких політичних партій, окрім ВКП(б). У 20-х рр. шляхом розкладницької роботи та репресій більшовицька диктатура витравила з суспільного життя, або принаймні завела в глибоке підпілля політичні партії республіки, як загальноукраїнські, так і національні. Принагідно зауважимо, що суспільно-політична активність окремих етнічних громад та гострота «національного питання» в їхньому середовищі мали суттєві відмінності. Вимоги національного характеру відігравали нерівно-

²⁹³ Там само. — С. 30.

²⁹⁴ Журба М.А. Назв. праця. — С. 182.

значну роль в суспільно-політичних колах найчисельніших етнічних меншин України.

Росіяни аж до кінця 20-х рр. не висували власні національні інтереси в якості пріоритетного напрямку своєї громадської позиції і, як правило, не протиставляли їх загальній політиці радянської влади, оскільки в широких колах громадськості соціалістична революція асоціювалася з російською революцією.

Доволі пасивною протягом непу залишалася суспільно-політична позиція поляків України. Характерною ознакою політичного мислення польської громади була орієнтованість на сусідню Польщу та прагнення об'єднатися з історичною батьківщиною. Значна залежність польської громади від оцінок радянської влади з боку польського уряду та католицького священства визначала характер громадянської поведінки етносу в складі УСРР та його перманентну опозиційність до заходів більшовицького уряду. Найбільшого поширення в середовищі польського селянства набули напівлегальні релігійні гуртки, які унаочнювали досить складні взаємини громади з більшовицьким режимом.

Німці України займали досить активну суспільну позицію, гуртувалися в громадських та кооперативних організаціях. Не зафіксовано жодної спроби громади протягом 20-х рр. створити політичну партію, яка ставила б собі за мету презентацію та відстоювання прав меншини в СРСР. Характер громадської активності німців обумовлювався особливостями релігійних громад. Прояви антирадянськості в середовищі німців-католиків мали багато спільного з поляками, оскільки їх зв'язувала спільна історія церкви в УСРР²⁹⁵. Протестанти (особливо меноніти) характеризувалися прагненням до самоізоляції, але в цілому пацифістський характер громади унеможливив виникнення політичної організації в їхньому середовищі. Формою протидії радянській став колективний саботаж більшовицьких заходів і масова еміграція. Останню в цілому можна розглядати як прояв генеральної антирадянськості менонітів, які, як специфічна етноконфесійна група, прагнули максимально обмежити контакти парафіян з оточуючим суспільством, звівши їх до спілкування між певними юридичними особами і урядовими структурами. Менонітів у цілому можна розглядати як опозиційну більшовизму етноконфесійну групу, свідомо ворожу соціальним, культурно-освітнім і побутовим заходам уряду як таким.

Болгари*, чехи та греки УСРР за суспільно-політичними характеристиками були подібними до німців, оскільки сутність соціально-економічних проблем в їхньому середовищі не суттєво відрізнялася від останніх. Водночас етнічна спорідненість перших етносів та конфесійна близькість останнього суттєвим чином притушували гостроту суперечностей громад з радянською владою та оточуючим етнічним середовищем, що врешті-решт визначило помірковану суспільно-політичну позицію названих громад та їхню незначну громадську

²⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1816. — Арк. 34–36.

* З політичної точки зору болгари були одним з найменш проблемних етносів УСРР. У низці доповідей протягом 20-х рр. зазначалася відсутність в їхньому середовищі політичних угруповань і релігійно-політичних груп. (Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 83.)

активність. Досить сказати, що отримавши відсіч спробам організації власних національних кооперативних спілок на початку 20-х рр., вони надалі вже не намагалися створити громадські організації національного характеру.

Єдиною меншиною, яка характеризувалася високим рівнем суспільно-політичної активності та мала численні партії й суспільні організації була єврейська. Найвищої активності діяльність сіоністських партій набула напередодні створення ЦКНМ. У переддень запланованого, але не скликаного з політичних міркувань Всеукраїнського з'їзду національних меншин*, ЦК Сіоністсько-соціалістичної партії 10-тисячним накладом випустила відозву, в якій вичерпно виклала власне бачення причин загострення єврейського питання та шляхи його вирішення. Ось основні претензії сіоністів-соціалістів до більшовицького уряду: «Єврейські трудящі розгромлені економічно... Єврейські трудящі розгромлені духовно. Кількість єврейських шкіл є мізерною, і вони ведуть нужденне життя... Зростає покоління неуків і дикунів... Єврейство розгромлене політично...»²⁹⁶ «Антирадянська діяльність» партії виявилася в наступних підбурливих закликах: «Вимагайте трудової національно-персональної автономії євр[ейських] трудящих. Вимагайте трудових єврейських рад, вільно обраних. Вимагайте створення еміграційних та переселенських інституцій. Вимагайте створення єврейських секцій при профспілках. Вимагайте зрівняння кустарів та ремісників-одинаків у правах з членами профспілок. Вимагайте будівництва євр[ейської] трудової кооперації... Вимагайте розкріпачення євр[ейської] кооперації від ярма євсекцій. Вимагайте кошти для національної трудової радянської школи»²⁹⁷. Відозва, що розповсюджувалася в громадських місцях, розсилалася поштою, досить боляче дошкуляла органам НКВС, оскільки за своєю спрямованістю була явно антибільшовицькою і водночас прорадянською.

На середину 1925 р. сіоністські організації залишалися єдиними діючими в підпіллі «організованими угрупованнями» на теренах УСРР²⁹⁸. Найбільш активними були політичні виступи молодіжних організацій, які скликали нелегальні конференції та наради, розповсюджували в громадських місцях летючки, час від часу влаштовували бійки з комсомольцями, зривали комсомольські збори, погрожували терористичними актами (м. Сновськ, Чернігівської округи)²⁹⁹, випускали відозви з закликами до боротьби проти комсомолу та компартії тощо.

У 1925 р. за відомостями ДПУ в Одеській губернії було понад 2,5 тис. молодих сіоністів, на Поділлі — 5 тис., на Київщині — 2 тис., на Волині — 1,5 тис. Загалом членами сіоністських організацій в Україні були 25-30 тис. євреїв до 23 років. За висновками сучасних дослідників, вони були кількісно і

* Скликати з'їзд планували 20 серпня 1924 р. Передбачалося, що в ньому візьмуть участь близько 125 представників, обраних за модусом: 1 особа від 1 тис. населення. — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 70.

²⁹⁶ Єврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 181.

²⁹⁷ Там само. — С. 182–183.

²⁹⁸ Там само. — С. 233.

²⁹⁹ Там само. — С. 235.

якісно сильнішими за організації КСМ. Доволі міцні позиції в середовищі єврейської молоді посідала Сіоністська соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ), яка діяла впродовж 1921 — кінця 20-х рр. ХХ ст.

Другою за впливовістю силою в молодіжному сіоністському русі була «Організація сіоністської молоді» (ОСМ), яка фактично керувала напівлегальним товариством «Маккабі». В 1924 р. відбулося об'єднання ОСМ зі студентськими сіоністськими організаціями «Гістадрут» та «Геховер», організацією єврейських скаутів «Гашомер-Гацоїр» і гуртком «Кидимо», внаслідок якого була створена «Єдина всеросійська організація сіоністської молоді» (ЄВОСМ). Нищівні репресії проти організації відбулися в 1926 р., тоді ж внаслідок арешту 681 члена розпочався занепад цієї сіоністської партії, яка остаточно була розгромлена в 1934 р.³⁰⁰

Сіоністські осередки існували повсюдно, де мешкали євреї. На Україні був свій ЦК, Київський та Одеський областками, губернські, окружні комітети. Районні інструктори курували діяльність місцевих осередків раз на 2–3 тижні, окружні — раз на місяць, ЦК — раз на 3 місяці. Напівлегальна робота молодих сіоністів була досить різнобічною і плідною: організація безкоштовних обідів, роздача допомоги, створення мережі сільськогосподарських колективів, виробничих артілей і майстерень, субсидування груп емігрантів до Палестини, виступи, демонстрації, спроби отримати доступ до масової трибуни, розповсюдження листівок, конспіративна виховна робота (збори, бесіди, доповіді). За висновками різних радянсько-партійних інстанцій, на середину 20-х рр. сіонізм являв з себе масовий рух єврейської молоді.

Наприкінці 1925 р. в Україні активізувався масований наступ на сіоністське підпілля. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія відбувалася під гаслом «Окрім радянського ладу, окрім ленінської національної політики компартії нема в світі вирішення національного питання як для всіх народів, так і для євреїв»³⁰¹. 1925 рік став роком вирішальних успіхів партії в опануванні політичним простором УСРР. Відбулася примусова самоліквідація УКП, внаслідок якої український комуністичний рух був поглинений ВКП(б) як політично, так і кадрово. Однопорядкові процеси визначали взаємини ВКП(б) і сіоністських соціалістичних партій та позапартійних рухів. Якщо на початку 20-х рр. заборонна діяльність спрямовувалася на боротьбу з націоналістичною та контрреволюційною небезпекою, то на середину 20-х рр. чітко окреслилася лінія на винищення усіх попутників та соціально близьких партій.

Більш послідовно вплив сіоністів обмежувався під час здійснення аргаризації містечкових євреїв. 13 січня 1926 р. ЦКНМ розіслала таємний циркуляр, у якому детально наставляла місця щодо нейтралізації сіоністського впливу на переселенську кампанію: «Сіоністи відіграють у поточній переселенській кампанії двояку роль. З одного боку вони приймають усілякі заходи для того, аби зірвати реєстраційну кампанію а, з іншого боку, частина сіоністів реєструється

³⁰⁰ Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання УСРР в 20-ті роки. — К., 1993. — С. 31–41, 49.

³⁰¹ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 275.

як переселенці, маючи очевидну мету зсередини підірвати колонізаційну роботу єврейського населення СРСР. ЦКНМ вважає доцільним застосувати наступну лінію по відношенню до переселенців-сіоністів, які зареєструвалися.

Безумовно всякими засобами не допускати до колективів активних сіоністів-одинаків, мета яких більш чи менше очевидна. Можна навіть підняти питання про це перед переселенською масою, розкриваючи таємні цілі цих колонізаційних устремлінь.

Особливо обережний підхід треба мати при комплектуванні колективів молоді, допускаючи їх тільки тоді, коли в складі колективу є комсомольське ядро або взагалі надійний безпартійний елемент.

Але жодним чином не ставити перешкод до переселення сімей, в яких є члени, хоча б і активні сіоністи. Переїзд всією родиною, ліквідація майна — слугують доказом серйозних намірів перейти до землеробства, а тому складно в даному випадку передбачати мету підризу колонізаційної роботи.

В усякому випадку, пропонується Вам мати це на увазі при комплектуванні переселенських спільнот і розглядати їх під кутом зору сіоністської небезпеки.

Про стан справ у цьому відношенні, взагалі про тактику сіоністів під час реєстрації, про Ваші заходи в цьому напрямку і т. п., обов'язково, найбільш докладним чином, у таємному порядку, належить повідомити ЦКНМ»³⁰².

Восени 1926 р. відбулися масові арешти сіоністського молодіжного активу, які дезорганізували роботу підпілля.

Аналізуючи ідеологічні розбіжності соціалістів-сіоністів і ВКП(б) в особі євсекцій, слід зауважити, що сутність конфлікту поміж ними полягала в докорінних розбіжностях стосовно бачення перспектив і змісту соціалістичного будівництва, як такого, і місця в ньому єврейської меншини, зокрема. ВКП(б) відстоювала шлях побудови соціалізму, позбавленого етнічних ознак, на принципах інтернаціонального єднання. Ідею створення єврейської державності було названо «утопічною палестинізацією»³⁰³. ЄКРП зі свого боку наголошувала на «... безнадійності будь-яких територіалістичних перспектив у СРСР, тобто можливості штучного створення єврейської більшості з нормальною класовою структурою і національним господарством в межах союзних республік»³⁰⁴. Фактично йшлося про одночасне й небезпечне зіткнення в суспільно-політичному житті УСРР та СРСР не лише трьох політичних, а й державницьких концепцій: радянської (тобто більшовицької), української та сіоністської. *Радянська* нав'язувала позанаціональну класову державність, побудовану на принципах формальної рівності етнічних складових. *Українська* концепція виходила з необхідності національного відродження українства шляхом перетворення його на державну націю, створення української національної держави з одночасним забезпеченням прав національних меншин. Прагнення української державності, кваліфіковане більшовиками як «петлюрівщина» цілком слушно розглядалося ними як основна небезпека територіальній і державній цілісності

³⁰² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 12.

³⁰³ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 230.

³⁰⁴ Там само. — С. 230.

СРСР, і стало політичною віссю, навколо якої обертався весь комплекс складних і суперечливих взаємин між союзним та українським урядами протягом міжвоєнного періоду. Не менш небезпечною, як видно з політичної практики 20-х рр., більшовики вважали сіоністську доктрину, яка ставила мету відродження єврейської держави в кордонах історичної батьківщини.

Слід визнати, такий вибухонебезпечний політичний «коктейль» в УСРР мав потужний руйнівний потенціал і дійсно становив загрозу для більшовиків. Немаловажним був також аспект постійних зв'язків сіоністів з закордонням, звідки вони отримували альтернативні оцінки як становища євреїв у світі, так і діяльності радянського уряду стосовно вирішення єврейського питання.

Зваживши гостроту проблеми, радянський уряд розіграв козирну карту в політичній боротьбі з сіонізмом. Нею стала програма єврейської сільськогосподарської колонізації, створення єврейських національних районів в УСРР та Криму, а також автономної республіки в Біробіджані. Ця складова внутрішньої політики більшовиків у сукупності з дальшим переслідуванням сіонізму вибила реальне соціально-економічне підґрунтя з-під його ніг і забезпечила досить швидкий спад політичної впливовості та активності сіоністів в УСРР та СРСР.

Селянські за своїм складом етнічні меншини відрізнялися від єврейства рівнем політичної активності, проявляли більше лояльності до радянської влади і не мали власних національних політичних партій. Проте й вони виявляли сталу тенденцію до організації національних громадських організацій, які досить тісно змикалися з релігійно-сектантським рухом. В умовах офіційної заборони в середовищі поляків діяли і користувалися значною суспільною вагою релігійні громадські організації «ружинців» і «терціярів». Релігійні гуртки, що об'єднували 20–30 осіб (переважно бідноти й середняків), існували в усіх польських селах. 1925 р. в с. Гречани Проскурівського району їх було 20, с. Зелене Війтовецького району — 30³⁰⁵. Діяльність гуртків відбувалася під пильним наглядом місцевих органів влади та ЦКНМ, яких турбувала їхня суспільно значуща робота, зокрема, вплив на виховання молоді, підтримка маломісних господарств за рахунок більш заможних, критичні вислови членів гуртків про діяльність сілрад, хлібозаготівлі, громадсько-політичні кампанії радянської влади. Гуртки викривали облудність більшовицької політики та пропаганди, спираючись на цінності католицизму. Не останню роль у настороженому ставленні більшовиків до «ружинців» і «терціярів» відіграла та обставина, що вони підтримувалися й скеровувалися з-за кордону, отже, поширювали в польському середовищі суспільні цінності та орієнтири буржуазної Польщі.

Зважаючи на численність підпільних гуртків та їхню впливовість, Всеукраїнська конференція польбюро КП(б)У в грудні 1925 р. ухвалила легалізувати існування гуртків з метою полегшення контролю за їхньою діяльністю в польському селі³⁰⁶. Протягом непу «ружинці» й «терціяри» відіграли непересічну роль у стримуванні «радянізації» польського села, внаслідок чого послідовно кваліфікувалися відповідними установами як осередки антирадянських

³⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 17, 19.

³⁰⁶ Там само. — Спр. 5. — Арк. 35, 36.

сил. Спроби офіційних властей припинити діяльність гуртків наштовхувалися на відчутний суспільний опір і загострилися на етапі здійснення суцільної колективізації. Так, у 1929 р. репресіям у зв'язку зі звинуваченнями в антирадянській пропаганді, тероризмі, шпигунстві піддалися «ружинці» та «терціяри» с. Гречани³⁰⁷. Протягом першої половини 30-х рр. уряд спромігся ізолювати гуртки та позбавив їх впливу на виховання підростаючого покоління. Значно поменшавши чисельність, гуртки сконцентрувалися виключно на відправленні релігійних обрядів, проте продовжували існувати й у другій половині 30-х рр.

Не менш складною і драматичною була історія німецьких сільськогосподарських організацій, які підпали під жорсткий адміністративний тиск відразу після їхнього виникнення. Прагнення етнічних меншин та українства до створення саме національних, а не інтернаціональних за складом організацій було досить сильним і визначалося попереднім етапом розвитку національно-визвольного руху в Україні. В післявоєнні часи була очевидною тенденція до створення кооперативних спілок на національній основі. В грудні 1922 р. у прикордонні заснували Полонський сільськогосподарський союз, який химерно поєднував у своєму складі об'єднання інтегрального характеру та виробничі кооперативи, а також господарства поляків, українців і євреїв³⁰⁸.

З другої половини 1923 р. офіційно розпочала діяти (статут затверджений Головокооперкомом 12.10.1923 р.) німецька кооперативна спілка «Колоніст»*, створена об'єднанням кількох національних товариств взаємодопомоги німців Катеринославщини. На початок 1924 р. вона мала 12 відділень, 5264 члени, що становило 70% господарств німців-колоністів регіону³⁰⁹. Прояви неприхованого політичного екстремізму місцевих органів виконавчої влади, постійне нехтування законності та прав колоністів спонукали керівництво спілки поруч із

³⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2930. — Арк. 1–3.

³⁰⁸ Сільський господар. — 1923. — № 3. — С. 13.

* Історія попередників «Колоніста» надзвичайно цікава. Перша подібна організація виникла в 1918 р. і намагалася захищати інтереси німецьких колоністів протягом громадянської війни та іноземної інтервенції. Статут «Союзу південно-російських колоністів і громадян германської раси» був зареєстрований 26.01.1921 р. у Таганрозі, а вже 9 лютого там же відбулися перші загальні збори організації. Статут кооперативу став матрицею для організаційного оформлення низки національних кооперативів і базувався на принципах інтегральної кооперації. Основною метою Союзу, як видно з матеріалів фонду Української економічної наради при РНК УСРР, був захист німецьких колоній від свавілля продзагонів. (ЦДАВО України. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 3 зв., 6.) У середині квітня 1921 р. між Союзом та урядом були досягнуті домовленості, за якими Союз зобов'язався зібрати з колоністів недоїмки розверстки 1920 р. і податок 1921 р., у німецьких колоніях припинялася діяльність продзагонів і агентів Продкому, а також застосування форм примусового виконання, як то: тижневики, недільники, обшуки, посилка експедиційних загонів і т. і. (ЦДАВО України. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 8.) Відповідне розпорядження райпродкомісарам телеграфно було розіслане 19.04.1921 р., а вже 29.06.1921 р. німецькі колонії виокремили в спеціальний 8 райпродком. (ЦДАВО України. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 10, 38.) Приклад існування Союзу був таким заразливим, що німецькі колоністи повсюдно в Україні почали об'єднуватися. 16.03.1922 р. подібна організація була зареєстрована на Катеринославщині. (ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 975. — Арк. 8.)

³⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1841. — Арк. 25.

вирішенням проблем господарського життя колоній займатися правозахисною діяльністю. Захист населення від утисків радянської адміністрації становив найважливіший напрямок діяльності організації, що вочевидь проявилось вже на перших порах існування ЦКНМ: матеріали та скарги (більше 250), зібрані спілкою, склали початковий фонд німецької секції ЦКНМ. Вони й змусили республіканське керівництво впритул зайнятися вивченням «німецького питання» на Україні і, врешті, стали базою для вироблення проекту національного районування в місцях розселення меншини.

«Колоніст» був підведений до саморозпуску вже в липні 1924 р. Замість нього були утворені 24 низові кооперативні товариства, що увійшли до складу загальної кооперативної системи УСРР.

На момент реального запровадження коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР навесні 1924 р. в республіці більшовики за допомогою спеціальних урядових структур виключили можливість виникнення нових, в тому числі й національних, партій, суспільних організацій, кооперативних спілок тощо. З цієї причини функція висловлення застережень щодо реєстрації статутів політичних партій і суспільних організацій етнічних меншин в органах НКВС (яку свого часу мав Відділ національних меншин НКВС) була вилучена з компетенції ЦКНМ. Протягом 20-х рр. радянські установи не лише унеможлилювали діяльність політичних партій та рухів внаслідок безлічі адміністративних перешкод на шляху їхньої легалізації, а й здійснювали послідовну роботу по вистежуванню, дискредитації та розкладу настроїв, не сумісних з офіційними.

Створений 1921 р. СГВ від початку розглядався радянськими можновладцями як антирадянська організація. Втім, криза початку 20-х рр. та широкі міжнародні контакти Союзу забезпечили йому можливість існування в першій половині 20-х рр. Взаємини Союзу та радянської влади з початком коренізації, всупереч очікуванням громади, увійшли в стадію перманентного загострення. Його причини полягали в тім, що Союз мав власне бачення завдань коренізації та її першочергових заходів, які, незважаючи на видиму подібність до радянської концепції політики, докорінним чином їй суперечили.

В згадуваному вже листі В. Янца вони висловлені наступним чином: «1) Створити за волею населення [виділення — *Авт.*] національні райони. 2) Поновити в правах громадян колоній — менонітів, в межах правових норм, переглянувши список позбавлених права голосу. 3) Після цього дати менонітським колоніям і районам [можливість] створити національний склад адміністрації»³¹⁰. Меноніти виходили з принципів загального демократизму і виступали за надання права голосу всім громадянам країни без огляду на соціальне походження. Більшовики керувалися не «волею населення», а волею правлячої партії та освяченими нею принципами суспільного регулювання. З цієї ж причини ВУЦВК та РНК вже влітку 1924 р. розпочали широкомасштабну, хоча й приховану, акцію по включенню СГВ на правах автономної секції до загальнореспубліканської сільськогосподарської кооперативної системи та обмеження правозахисної діяльності Союзу.

³¹⁰ Там само. — Арк. 69.

Досить вагомим фактором загострення взаємин Союзу з органами радянської влади стала релігійна специфіка громади та особливості організації суспільного життя у менонітських селах. Лейтмотивом діяльності СГВ була вперта боротьба за збереження національно-культурної та релігійної окремішності общини, пом'якшення наслідків руйнівного впливу радянських соціально-економічних реформ. На початку липня 1925 р. комісія ВУЦВК по обстеженню діяльності СГВ кваліфікувала змагання Союзу як «показний контакт з профорганізаціями і поряд з цим приховану боротьбу Союзу з радянізацією та прагнення ... підірвати авторитет органів влади... систематичне ігнорування радянської і суспільної роботи»³¹¹. Не останнє місце в переліку претензій ВУЦВК до СГВ посідали «різко негативне ставлення до організацій КНС і КСМ та вороже ставлення до ЛКСМУ і компартії»³¹².

Прагнення громади відгородитися від навколишнього світу загострювало й поглиблювало, незважаючи на громадянську лояльність менонітів, конфлікт з державою, яка, зі свого боку, домагалася зміцнення свого впливу на найдрібніші складові суспільного, а, врешті, й особистісного життя. СГВ проявляв чітку тенденцію політизації і став «посередником між державою та окремими громадянами менонітами». Комісія з обстеження СГВ у своїй доповіді президії ВУЦВКу (1925 р.) визнала непересічну роль і вплив Центрального Правління СГВ на життя громади.

Практична робота СГВ та його центрального правління свідчила про об'єктивні процеси політизації громади, які досить активно розгорталися і мали (всупереч заявам більшовиків про вирішеність національного питання) глибоку соціально-економічну підоснову. Досить чітко політична програма організації була висловлена лідерами менонітської общини: «Прагнемо добитися більше економічних і громадянських свобод і прав для всієї менонітської спільноти... Вільні громадяни — на вільній землі»³¹³. Важливо зауважити, що політизація менонітської громади набула всесоюзного характеру. В січні 1925 р. відбувся Перший всесоюзний з'їзд менонітських общин у Москві.

13 січня 1925 р. делегати Всесоюзного з'їзду євангельсько-менонітських общин звернулися із листом до всесоюзного старости М. Калініна. Висловивши вдячність за дозвіл скликати перший всесоюзний з'їзд, уважне ставлення влади до особливостей менонітського віросповідання, ухвалення законодавчих актів, щодо використання менонітів призовного віку «на мирному фронті Радянського Будівництва», делегати водночас сподівалися, що «меноніти ніде в країні не зустрінуть перешкод відправляти всі справи віри відповідно їхнім догматам та звичаям»³¹⁴.

³¹¹ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 89.

³¹² Там само. — С. 90.

³¹³ Цит. за: *Осташева Н.В.* На переломе епох... Меннонитское общество Украины в 1914–1931 гг. — М., 1998. — С. 70.

³¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 146–147.

«З'їзд вважає за свій обов'язок підкреслити перед вами незмінно лояльне ставлення менонітів до Влади Робітничого і Селянського Уряду, підкреслити їхнє щире бажання працювати по мірі сил і можливості по відновленню народного господарства, розрушеного в роки війни, епідемій та голоду, і сприяти тим самим процвітанню і добробуту Союзних Республік. Меноніти-хлібороби, плоть від плоті трудящих Радянського Союзу, — йшлося далі в листі, — своїм багатовіковим досвідом в області обробітку землі і добросовісної свідомої служби державі на мирному поприщі, виконують свій борг перед Урядом, оскільки виконання розпоряджень Влади, що не суперечать духу Св. Писання, є неухильним обов'язком кожного члена общини»³¹⁵. Попри те, що слова «влада» і «уряд» дійсно були для менонітів не порожнім звуком (не випадково в тексті вони написані з великої літери), подальші взаємини громади та влади в Україні були позбавлені вітальності саме через те, що чимдалі постанови та дії останньої суперечили «духу Св. Писання».

Наголосимо, що звернення, подібні за основною думкою, просто-таки захлеснули центральні органи управління, врешті колоністи зробили все можливе, аби цілком прозоро, проте руба поставити «колоністське питання» перед українським республіканським проводом. Реакція центру не забарилася. Власне, тактика і стратегія вирішення цього питання силами республіканського партійно-радянського ядра є класикою більшовицької політичної практики. Аби притлумити еміграційну хвилю, Мала Президія ВУЦВКу 16 липня 1924 р. ухвалила секретну постанову, яка заборонила всілякі вселення на землі німців-колоністів³¹⁶.

В контексті піднесення менонітського еміграційного руху і намагань владних структур згорнути діяльність СГВ громада поставила перед владою низку питань, від відповіді на які залежало майбутнє їхніх обопільних взаємин. Це, однак, не означало, що влада йшла на повіді вимог громад, тим більше, що вона була неспроможна регулювати і вгамовувати складні і суперечливі суспільні процеси. В тому, що стосувалося базових принципів організації суспільно-політичного життя як у регіонах, так і в центрі, її позиція була непохитною. Розгляд найбільш проблемних питань у взаєминах влади та окремих громад було переведено у закритий режим. Ухвали, що супроводжували вирішення «менонітського питання» на Україні, були невідомі широкому загалу. Про їхній зміст можна скласти уявлення із протоколів закритої частини засідань ЦКНМ: 2 лютого 1925 р. «Заява гр. менонітів про дозвіл виїзду за кордон» (доп. Лобанов), 23 лютого 1925 р. «Заява громадян менонітів німців-колоністів про організацію біблійних курсів» (доп. Гафтель), «Про скаргу менонітів з приводу Катеринославського ГВКа про реєстрацію статутів менонітських спілок» (доп. Гафтель), «Встановлення контролю над діяльністю союзу голландських вихідців» (доп. Гафтель), «Заява про еміграцію німців-менонітів за колективним списком в кількості 2 162 осіб Молочанського району, Катеринославської губернії (доп. Лобанов), «Заява менонітів про воїнську повинність для

³¹⁵ Там само. — Арк. 147.

³¹⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 30.

молоді» (доп. Лобанов), 3 березня 1925 р. «Про еміграційний рух серед німців Ізюмської округи» (доп. Гафтель)³¹⁷.

На середину 1925 р. український уряд та його контрольні органи з'ясували міру гостроти соціально-економічних та етнокультурних проблем менонітської громади, завдяки яким суспільна діяльність СГВ набула розмаху та міжнародного резонансу. Тактика боротьби зі зміцненням СГВ, як суспільної організації, та його позицій у громаді була по-більшовицьки витонченою та дієвою. Уряд планував дискредитувати Правління СГВ шляхом організації відповідної кампанії в пресі, підривної діяльності сексотів у релігійних громадах та активізації радянської агітації й пропаганди. Меті послаблення СГВ підпорядковувалися термінові заходи по гармонізації поземельних відносин; виділення національних рад і районів; кадрові перестановки у виконавчих органах; зміцнення контролю держави над роботою школи, зокрема, забезпечення її класово витриманими викладачами, а також збільшення перепон у роботі недільних шкіл та релігійної освіти як такої.

Практика існування німецьких сільськогосподарських союзів та їхньої взаємодії із владними структурами стала вагомим чинником внутрішньополітичної ситуації в республіці і суттєво вплинула на кореляцію політики більшовиків загалом. Створення німецьких союзів відразу позначилося на політичній ситуації в колоніях. Райвиконкоми зустрілися із раніше нечуваною, місцями зухвалою поведінкою перед тим цілком лояльних, спокійних і акуратних (виконання сільгосподатку та держстрахування в їхньому середовищі сягало майже 100%³¹⁸) німців. Нацменінструктор Рау у доповіді стосовно створення німецького району на основі Високопільської та Кочубеївської волостей писав про політичне життя німецьких колоністів наступне: «Зростання політичного життя в німецьких колоніях до 18-го березня ні в чому не виявлявся, але при цьому не було жодних активних виступів, контрреволюційних чи антирадянських, не помічалось жодних банд, як політичних, так і кримінальних. В селах весь час було спокійно, але з 18-го березня, коли почалися безпартійні конференції серед німців, трохи закипіло, почало відчуватися класове розшарування. Головна причина цього полягає в тім, що вони створили свій союз німецьких колоністів, який став надто багато обіцяти [«сулить» — *Авт.*] їм усілякого, обіцяти повернення землі до старих кордонів, створення своєї автономії і т. п., і пішло хвилювання. Заможники стали піднімати голову. Найголовнішу помилку зробили товариші на місцях у тому, що вони, об'їжджаючи місця, не повідомляли район та округу про справи, що там відбувалися... Останнім часом спостерігається, що серед німців є націоналісти, які думають, що вони через свої союзи можуть добитися окремої автономії і т. д. Про інші села я не можу говорити, але в нашому селі Високопілля Криворізької округи такі особи є, і

³¹⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 1–6.

³¹⁸ Для порівняння: у Семенівській сільраді, в якій після нападу загонів Н. Махна лишилися самі руїни, німецькі колоністи виплатили податки на 100%, а російське населення — на 33%. Загалом по району виконання податкової частини склало 45%. — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 86.

вони користуються авторитетом серед населення. Мною була зроблена доповідь з цього приводу в Окрпаркомі, але заходів поки не приймалося жодних, а поміж тим їх треба було б вже давно відсторонити»³¹⁹.

Аналізуючи причини стрімкого втрачання позицій органами місцевої влади, Рау дійшов невтішних для них висновків: «Це пояснюється головним чином тим, що район не звертає жодної уваги на німецьке населення. За два роки моєї роботи виключно в тому районі я не бачив, щоби там проводилася будь-яка робота в цій галузі. Якщо населення організувало сельбудинки, то район старався у них все забрати. Навіть газет район колоніям не дає... В більшості селищ немає ані сельбудинків, ані хат-читалень, ані КСМУ, ані КНС. Крім того, слід зауважити, що багато місцевих партійних працівників не знайомі з лінією партії по роботі серед Нацмен і, виступаючи на зборах, збурюють наших селян, говорячи, що німці контрреволюціонери, куркулі і т. п. В селах Нікольському та Костровці справа доходила до паль та вил»³²⁰.

Завдяки таким працівникам як Рау, потроху, але стабільно відносини влади і громад у контексті політики коренізації почали покращуватися. Ставка на те, що управлінець, який є плоть від плоті народу, знається на його звичках і традиціях, набагато краще прислужиться справі радянзації громад, виявилася правильною. Саме завдяки їй вплив більшовицьких гасел на громади підсилювався рік від року. «Німці дуже люблять своє, якби у них був свій район, не було б тієї розрізненості, що є нині, і повної індиферентності до суспільних справ», — зазначав тоді Рау. — «Селяни, коли постає питання про відкриття сельбудинків, заперечують, що немає жодного сенсу влаштувати їх, ми звеземо все, а у нас знову все розтягнуть. Вони прямо заявляють, що район бере у них все, що можна, а для них геть нічого не дає»³²¹. Ця і подібні думки місцевих управлінців (що доволі тісно перегукувалися із прагненнями власне громад) були підхоплені владою саме на тому етапі, коли від цього залежали її подальші перспективи. Реалізація прагнень громад у вигляді акту доброї волі влади відіграла непересічну роль у історії міжвоєнного періоду: не випадково коренізацію доволі часто називають непом у національній царині, за своїми перспективними наслідками ці дві політики важко переоцінити, саме вони, власне, й сформували феномен непівської України.

Вже перші кроки урядових установ у напрямку коренізації місцевої ланки управління спричинили справжній фурор у нацменгромадах, перш за все — німецьких колоніях. Впродовж 1925 р., відразу після виокремлення національних районів, населення останніх виявляло непідробне піднесення і сподівалося на реалізацію власних управлінських та соціально-економічних проєктів. Постійні ревізії районних інструкторів, управлінців ЦКНМ та ЦК КП(б)У фіксували картину стабільного зміцнення довіри колоністів до владних заходів. «Взаємовідносини колоністів з низовим апаратом та навколишнім населенням деінде ще натягнені, хоча значно покращилися проти торішнього свавілля», —

³¹⁹ Там само. — Арк. 85.

³²⁰ Там само. — Арк. 85 зв.—86.

³²¹ Там само. — Арк. 86.

писав у своєму звіті за 1925 р. нацменуповноважений Луганського окрвиконкому Бергер³²². Добре прислужилася змінам на краше комісія з представників Нацмену, Окпрокуратури та ОЗУ, що впродовж червня виявила «низку ненормальностей» і започаткувала заходи щодо їхнього усунення та «дотримання суворої революційної законності на місцях»³²³.

Тим часом у 1925 р. стосунки між СГВ і державою, незважаючи на показну толерантність, дійшли критичної межі. З цього приводу не зайвим буде згадати думку Л. Діка та Дж. Тоевса, які зауважили, що ради належним чином не оцінили «такого корисного союзника, як меноніти»³²⁴. Зважаючи на сучасний стан джерельної бази з проблеми, називати менонітів та СГВ союзниками більшовиків у будь-якому сенсі було б легковажним. Соціально-економічні, суспільні та політичні ідеали громади (її суспільної організації) та радянської держави (комуністичної партії) хоча й не набули форми відкритої конфронтації, були несумісними. Докорінні розбіжності світоглядних орієнтирів позначалися на устрої повсякденного життя, створюючи в громаді альтернативну (виділення — *Авт.*) програму соціально-економічного, суспільного та культурного розвитку, яка відрізнялася від більшовицької, як небо від землі. В низці листів В. Янца та інших матеріалах СГВ (зокрема, матеріалах з'їздів) ця програма висловлена наступним чином: 1) коренізація силами менонітів; 2) відновлення довоєнних норм землекористування; 3) невтручання держави в справи суспільного та духовного життя громади; 4) обов'язкове навчання Святого Письма в школі; 5) припинення антирелігійної пропаганди.

З впевненістю можна стверджувати, що за умови подальшого розгортання діяльності СГВ перспектива радянзації менонітського села ставала доволі сумнівною. Це підтверджують й результати виборів 1925 р., які, як вже зазначалося, були найбільш демократичними й прозорими за всю міжвоєнну історію УСРР. На виборах СГВ активно виступав як суспільна організація і домогся відповідних змін у новообраних радах. Ці ради, за висновками згадуваної вище Комісії, склалися переважно з менонітів і працювали формально, тобто гальмували і радянзацію менонітського села, і його поступ в напрямку соціалістичної перебудови³²⁵.

Проаналізувавши результати виборчої кампанії 1925 р. та роботи обраних рад, республіканський уряд дійшов цілком логічного висновку, що менонітські ради не відповідали інтересам радянської влади, оскільки власне радянську роботу вони саботували, діяли формально, прикриваючи собою бажання громади відновити дореволюційні порядки суспільного життя. З'ясувавши приховані мотиви менонітів, урядовці невідкладно охарактеризували й сутність їхньої суспільної організації. «Основою організації союзу є вузько національна від-

³²² Там само. — Спр. 55. — Арк. 26.

³²³ Там само.

³²⁴ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 7.

³²⁵ Там само. — С. 123.

чуженість і релігійно-кастовий фанатизм місцевого населення...»³²⁶. Висновки уряду були однозначними: «Існуюча організація союзу побудована не в інтересах робітничо-селянського впливу на населення»³²⁷. Втім, маючи законодавчі можливості розпустити СГВ, проголосивши його діяльність антирадянською, більшовики пішли іншим шляхом і перетворили його ліквідацію на показове, досить гучне політичне шоу, метою якого було не лише «інтернаціональне виховання трудящих», а й витравлення у них найменшого бажання створювати політичні або громадські організації за національною ознакою.

Слід визнати, що суспільна робота СГВ далеко виходила за межі компетенції кооперативної організації. СГВ спромігся надіслати своїх представників до Бердянська, Артемівська, Катеринослава, Харкова та Москви, встановити безпосередні зв'язки громади з вищими урядовими колами, внаслідок чого його правозахисна діяльність набула надзвичайної для свого часу ефективності. Союз виступав організатором масової еміграції менонітів за кордон, яка в середині 20-х рр. стримувалася не стільки протидією радянського державного апарату, скільки несприятливими міжнародними обставинами. СГВ лобював звільнення менонітів від служби в частинах Червоної армії, а також про заборону антирелігійної пропаганди в менонітських школах. Як видно з фондів ВУЦВК, РНК та ЦКНМ, він ініціював створення менонітських релігійних спілок, зокрема альтернативних молодіжних гуртків «Бабсомолу» [баптистська молодіжна організація. — *Авт.*]. Отже, суспільно значуща та політична діяльність СГВ була активною і різнобічною, і відбивала власну громадську й політичну позицію цієї специфічної етнорелігійної групи, яка не сполучалася з більшовицькою доктриною і комуністичним світоглядом.

Робота з політичної ізоляції правління та реорганізації СГВ активізувалася і протягом року була доведена до логічного кінця. Підривна діяльність відповідних органів дезорганізувала об'єднавчий рух менонітської громади, послабила вплив закордонних менонітських організацій і зміцнила політичні позиції більшовизму у менонітському середовищі. Слід відзначити, що в цей час основна ставка робилася на політичні та економічні заходи. Загальне ставлення до спільноти в цілому залишалось сприятливим. Зокрема, уряд аж до розпуску СГВ виявляв уважне ставлення до врегулювання поземельних відносин у менонітських селищах, слідкував за дотриманням місцевими органами прав, наданих радянським законодавством релігійним общинам і сектам. Меноніти видавали в Москві щомісячний релігійний журнал, а також мали певні пільги щодо виконання військового обов'язку. Водночас значно активізувалося вивчення етнорелігійних особливостей громади та агітаційно-пропагандистська праця партійних і комсомольських організацій.

Проведення кожного з'їзду передбачало певну процедуру. 19 січня 1926 р. правління СГВ подало чергове клопотання про проведення з'їзду в с. Тіге Молочанського району (10–14 лютого 1926 р.). Крім поточних доповідей правління та місць по всіх галузях сільського господарства, на ньому мало бути

³²⁶ Там само. — С. 124.

³²⁷ Там само. — С. 130.

розглянуте питання про реорганізацію Союзу, значення багатопілля, утримання Тигезького будинку глухонімих, кошторис на 1926 рік та реферат на тему: «Яким має бути сучасне зразкове господарство»³²⁸. Отож, про згортання діяльності СГВ не йшлося, однак, поза волею, власне, громади в плановому порядку його діяльність була згорнута.

Без позитивних наслідків залишилися спроби менонітів домогтися звільнення від військової повинності. В середині 20-х рр. на цьому питанні влада поставила остаточну крапку. Наприкінці 1925 р. в м. Каменськ відбулося відкрите судове засідання трибуналу 80-ї стрілкової дивізії «Донбасу» у справі трьох молодих менонітів. Доволі наївні за своїм змістом довідки церковних громад³²⁹ до уваги прийняті не були, а винуватці засідання Генрих Нейфельд, Яків Тисен, Сергій Плотников та Михайло Сушков були позбавлені волі строком на два роки із строгою ізоляцією та поразкою у правах³³⁰.

Реорганізація СГВ 1926 р. відбулася досить спокійно без ексцесів і шуму. З матеріалів реорганізації та реєстрації районних менонітських кооперативних товариств видно, що менонітська громада вважала реорганізацію СГВ прийнятним компромісом на шляху збереження общини в Радянській Україні. Найбільш активні й непримиренні опоненти реорганізації, серед них і В. Янц, емігрували до Канади*. Ті ж, що лишилися, прагнули віднайти відповідні точки опори для подальшого існування спільноти в нових політичних обставинах. Намагання громади відновити діяльність правління у вигляді «Бюро з'їздів» не увінчалися успіхом. Менонітська спільнота виявилася дезорганізованою перед обличчям масованого натиску більшовизму, який вже на кінець 20-х рр. досяг визначних успіхів у дезінтеграції менонітської єдності. Те, що політичне життя

³²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 11.

³²⁹

Справка

Настоящим Церковный Совет Руднервейдской менонитской церковной общины удостоверяет, что предьявитель сего Яков Яковлевич Тиссен, гр-н с. Контениусфельд, Молочанского р-на, Мелитопольского округа родился 26-го октября 1903 года у менонитских родителей и воспитан ими в строго менонитском духе, вероисповедании, один из догматов которого запрещает ношение оружия с целью пролития человеческой крови». — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 41.

³³⁰ Там само. — Арк. 39.

* Після реорганізації СГВ ставлення керівництва УСРР до еміграційного руху етнічних меншин різко змінюється. 6 травня 1926 р. датована постанова ЦБ німсекції ЦК КП(б)У, в якій зроблений основоположний висновок стосовно менонітської еміграції: «Еміграція, як історичний момент завжди мала місце серед менонітів через нестачу землі та релігійні мотиви. Еміграційний рух характеризує меноніта з давніх давен і припиниться лише з ломкою його звичаїв та навичок». — Цит. за: Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів. — К., 2000. — С. 202. — Підсумовуючи, ЦБ німсекції пропонувало продовжити боротьбу за скорочення еміграції шляхом розгортання просвіти та врегулювання земельних відносин, випустити з республіки непримиренних опонентів «радянзації» менонітського села, давши громаді тим самим зрозуміти, що «... еміграцію неможливо застосувати як засіб для того, щоб домогтися переваг, несумісних з принципами Жовтневої революції». (Там само).

країни вступило до чергової фази політичної ескалації було очевидним і позначалося як на житті етнічних громад, так і на відповідній роботі уряду.

Характерною прикметою політичних технологій, використовуваних більшовиками протягом 20-х — початку 30-х рр., для обробки масової свідомості етнічних меншин стали політичні процеси, які мали відповідне національне забарвлення, та превентивні удари по групах осіб, запідозрених у гуртуванні на засадах політизації національного питання. Схильність до використання показових судових процесів у якості «однієї з найбільш популярних форм і методів агітації»³³¹ більшовики виявили з перших років врядування в Україні. Протягом 1921–1922 рр. КП(б)У розгромила український національний рух, етапами якого були показовий процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, винищення «Просвіт», репресії в середовищі учителів, священників автокефальної церкви.

З середини 20-х рр. щоденна боротьба проти «націоналістичних ухилів» становила сутність не лише внутрішнього партійного життя, а й загального політичного життя в УСРР. Спрямована спочатку проти поглинених компартією націонал-комуністів, викривна кампанія перекинулася на всі сфери суспільного життя й переросла в пошук і викриття «націоналістичних контрреволюційних організацій». Більшою чи меншою мірою «національні моменти» були присутніми в звинувачувальних промовах на усіх політичних процесах 20-х рр.: Справі обласного Центру дій (1924 р.), Шахтинській справі (травень–червень 1928 р.).

Пошук і переслідування «націоналістичних збочень» не припинялися від проголошення коренізації, стали її невід'ємною складовою і посилювалися рік від року відповідно до сумнозвісної тези Й. Сталіна про загострення класової боротьби в умовах побудови соціалізму. На початку 1927 р. в своїй доповіді Президії Ради національностей ЦВК СРСР IV скликання про становище і характер роботи серед національних меншин республіки уряд УСРР акцентував увагу на небезпеці «націоналістичних» тенденцій у середовищі етнічних меншин. На підтвердження потенційної націоналістичної загрози наводилися факти існування в 1917–1921 рр. дрібнобуржуазного сепаратистського «Союзу еллінів Маріупольського повіту», сіоністів, поміщицько-куркульської спілки колоністів зі збройними загонами самозахисту, збройних комісій підтримки порядку менонітів, німецького правосерівського союзу селян, польських куркульсько-клерикальних організацій тощо³³². Довільне змішування історичних фактів, переінакшування назв реальних організацій дозволяло більшовицькому урядові маніпулювати свідомістю суспільства, завчасно створюючи й культивуєючи образ ворога радянської влади з середовища етнічних меншин. Пильність урядових структур до потенційної націоналістичної небезпеки стократ підсилилася на етапі підготовки завершального етапу соціалістичного наступу.

Напередодні суцільної колективізації практично в усіх регіонах УСРР відбулися «викриття» і подальші політичні процеси над «прихованими ворогами радянської влади» з середовища етнічних меншин. 1929 р. органи НКВС

³³¹ Коммунист. — 1921. — 14 июля.

³³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496. — Арк. 2.

пригадали темне минуле окремих етнічних громад, що дозволило інспірувати політичні процеси над «білополяками», греками-білогвардійцями, греками-махновцями*, німцями, які співробітничали з окупаційними властями або були членами загонів самозахисту і т. і. Викривна кампанія досить широко висвітлювалася в місцевій пресі.

Вийшли декілька видань, які «викривали» контрреволюційну сутність менонітів та готували суспільну думку до наступу на цю етноконфесіональну спільноту. Своє логічне продовження кампанія нагнітання суспільної істерії набула в низці політичних процесів першої половини 30-х рр., скерованих на розгром процесів національного усвідомлення як в середовищі українців, так і етнічних меншин республіки.

Найбільш гучним відкритим політичним процесом був інспірований процес «Спілки визволення України» (1930 р.). За «приналежність» до СВУ було заарештовано понад 30 тис. осіб, що на певний час привело до паралічу окремих напрямків науково-дослідної праці в галузі історичної науки, мистецтвознавства, мовознавства, літератури та мистецтва. Подальший наступ політичної реакції пов'язаний з закритими політичними процесами «Українського національного центру» (1932 р.), «Української військової організації» (1933 р.), «Польської організації військової» (1933–1934, 1935, 1938 рр.), «Об'єднання українських націоналістів» (1934 р.), «Контрреволюційної організації колишніх боротьбистів» (1935 р.) тощо. На теренах СРСР був завершений розгром сіоністського підпілля і надшвидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження «фашистських» формувань у німецьких національних районах. Протягом 1933–1937 рр за відомостями НКВС «розкрили» 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації³³³.

В документах цієї пори зустрічаємо низку згадок про «контрреволюційний східний дух» у грецьких селах³³⁴, нешанобливі відгуки районних уповноважених про греків, наполегливі пошуки проявів «вузько-грецького націоналізму». Так, скажімо, на початку 1932 р. в с. Старий Керменчик було «розкрито» антипар-

* Влітку 1929 р. г. «Приазовський Пролетарий» досить гучно висвітлювала «показову справу» громадян Тахтамиша, Озуна і Чалиша, яким пригадали «махновське минуле» після виступу проти хлібозаготівель. Звинувачення звелось до закидів у побитті міліціонера, лихословленні «... на адресу партосередку, радянської влади та міліції... Зокрема, Тахтамиш волав, збираючи навколо себе народ: "Товариші, подивіться ж, кого ці хулігани затримують (назвав він таким чином секретаря партосередку, міліціонера і комсомольця). Міліція, разом з партією, грабує селян і не дає їм можливості жити"» (Приазовський Пролетарий. — 1929. — 27 июня.) На початку серпня в тій же газеті висвітлювалися обставини «Справи № 300», так званої «Справи над білобандитами в Мангуші», що розгорталася під гаслом: «Боротьба триває й сьогодні. Громадянська війна стала історією, але ще лишилося куркульство, яке продовжує опиратися переможному наступові соціалістичних елементів села». (Приазовський Пролетарий. — 1929. — 2 августа.) За результатами справи дві особи були засуджені до ВМП (Наша Правда. — 1929. — 3 серпня).

³³³ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 141.

³³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 56 зв.

тійне угруповання «бінатовців і тахтамишевців»*. Їм інкримінували не лише підригну роботу в колгоспах та зрив хлібозаготівель. Зазначалося, що «ці угруповання являли собою групу куркулів, колишніх заводчиків, торговців, міцно заможних і колишніх махновців та мали на меті (з 1922 г.)** політичний захват влади, а кінечною метою — створення незалежної грецької республіки»³³⁵. Згідно з архівною справою, група мала розгалужену агентурну мережу в Харкові, Воронежі, Москві. В 1932 р. матеріалів звинувачення явно не вистачило для об'ємної справи про грецьку контрреволюційну організацію, проте характерні вислови досить промовисто свідчили, що це було лише справою часу. Через п'ять років у аналогічних висловлюваннях така справа була сфабрикована органами НКВС. Процес над «Грецькою повстанською контрреволюційною шпигунською організацією» був використаний для фізичного знищення як осіб, причетних до здійснення «грецизації» в УСРР, так і пересічних етнічних греків.

Згадані вище політичні процеси, хоча переважно мали закритий характер, безпосередньо позначалися на змісті політичного життя етнічних меншин в УСРР оскільки не лише послідовно винищували як давні кадри політичної еліти країни, так і її молоді паростки, але й вихолощували, спрощували політику коренізації в Україні, зводячи її до апаратного заходу політичного керування.

Органи радянської громадськості в середовищі етнічних меншин. Визначне місце в системі громадських об'єднань і організацій УСРР, та її політичному житті в досліджуваній період відіграли більшовицькі партійні осередки, які з перших років радянської влади поширювалися її теренами, поступово захоплюючи провідне місце в скеровуванні та організації місцевого суспільного життя. Те, що фігура партійця-сільрадівця та райвиконкомівця, схильного до насильства та порушення законності, була одіозною постаттю суспільно-політичного життя багатонаціонального українського села свідчить

* Отримали назву від прізвищ лідерів: Бінатова — виключеного з партії в 1928 р. «за опозицію» й Тахтамишева — червоного командира, героя громадянської війни. Суперечки з питань соціалістичного будівництва почалися між групами ще в 1927/28 рр. У 1932 р. обидві групи визнали антипартійними. Більшість їхнього складу була виключена з партії, а в 1933 р. — засуджена до різних строків ув'язнення (Див.: ДАДО. — Ф. 835. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 1–2, 5–9). Справа була сфальсифікована, вищезазначені особи засуджені не за фактом діяльності, а за свої думки та їхнє висловлення. Вони ж, незважаючи на націоналістичний ярлик, носили не національний, а яскравий соціальний характер. Так, в матеріалах справ наявні такі «свідчення»: «В июле месяце как-то мне на улице встретился Бинат Иван и Балабан Василий, оба бывшие кулаки... При встрече они оба начали мне говорить: “Вот видишь, нас исключили из партии, а ваши руководители и коммунисты до чего довели — люди у вас уже с голода пухнут, уже все лошади скоро подохнут, — это все потому, что вы бедняки и батраки все дураки, целое лето работаете и отдаете весь хлеб этим дармоедам. Надо организовать и в организованном порядке хлеба не отдавать и в первую очередь обеспечить хлебом себя, а остальное отдавать”, зазначалося також, що вони закликали до організованого невиходу на роботу» (Див.: ДАДО. — Ф. 835. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 7–8).

** Очевидно, мається на увазі 1921 р. — час спроби відродження національної організації греків Приазов'я.

³³⁵ ДАДО. — Ф. 835. — Оп. 1. — Спр. 178. — Арк. 7 зв.

величезний шар інспекційних зведень і скарг, які посипалися до ЦКНМ від заляканого, зацькованого селянства з початком політики коренізації. Сільські партосередки залишалися найпроблемнішою структурною ланкою КП(б)У. Зокрема, в доповідній на ім'я Д. Лебеда за наслідками перевірки низового радянського апарату в Артюмівській і Старобільській округах занотовано буквально наступне: «... Загальна картина становища села майже повсюди однакова... Комісія констатує... суцільну відсутність чисто партійної роботи на селі. Партійці майже повсюди політично не розвинені, вступають до партії та ЛКСМ з особистих, шкурних спонукань. У зв'язку з цим перебуває і вся їхня робота, а також взаємини і зв'язок, і вплив їх на селянство... Селяни же на питання, чому не тримається членів партії, чому не вчиться у партійців і т. і. заявляють, що пити і гуляти вони можуть і без науки партійців, а більшому вчитися нема чому»³³⁶.

Найбільшою проблемою партійного будівництва в національному селі залишалися низькі темпи зростання партії за рахунок етнічного селянства. Тривалий час чисельність сільських комуністів була мізерною. Приміром, серед майже 90 тис. болгар 1926 р. нараховувалося всього 235 комуністів та 464 комсомольці³³⁷. Катастрофічну нестачу партпрацівників усіх рівнів ЦК КП(б)У намагався компенсувати за рахунок політемігрантів. Помітну, неоднозначну роль в укоріненні більшовизму в національному середовищі відіграли польські, болгарські, німецькі політемігранти.

Відчутно відрізнялися показники «більшовизації» в середовищі євреїв. Високим був рівень участі євреїв й у комсомольській організації. Обстеження Одеської, Подільської та Київської губернських організацій КСМ, здійснене секретарем ЦБ євсекції при ЦК РЛКСМ Д. Моніним у липні 1925 р., зафіксувало високу політичну активність єврейської молоді та значні показники її участі в комсомольському русі. В Одеській губернії євреї становили 28% комсомольської (близько 3,5 тис.) та 24% піонерської (6 тис.) організацій. У Подільській губернській організації перебувало близько 4–5 тис. євреїв, на Київщині чисельність євреїв-комсомольців сягала 5 тис., а піонерів — 10 тис. осіб³³⁸. За рівнем участі у КП, комуністичних молодіжних і дитячих організаціях євреї не поступалися аналогічним показникам росіян. Втім, якісне становище, зокрема комсомольських осередків, повною мірою відбивало початковий етап становлення цих, у майбутньому масових, організацій. Матеріали згадуваного вище обстеження Д. Моніна констатували високий рівень соціальної екзальтації та політизації єврейської молоді, безпосередньо пов'язаний з економічною руїною єврейського містечка. 80–90% молоді не мали роботи, серед комсомольців показник безробіття сягав 50–60%. Доволі поширеними в середовищі єврейських комсомольців були настрої соціальної апатії та відчаю, в матеріалах обстеження зафіксовані випадки самогубства комсомольців через відсутність засобів існування. За спостереженням Д. Моніна не високими були політична

³³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 1049. — Арк. 526.

³³⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 282.

³³⁸ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 247, 249, 252.

грамотність та свідомість комсомольців. Зокрема, в звіті занотовано: «Маса не розуміє завдань суспільно-політичної роботи, вважає КСМ чисто культурницькою організацією». Звичайним явищем в обстежених комсомольських осередках були антисемітизм, з одного боку, замкненість містечкових комсомольських осередків, «... зростаючі нездорові стосунки між українською та єврейською молоддю», з іншого³³⁹.

Досить красномовно характеризував рівень політичної свідомості тогочасних єврейських комсомольців випадок у м. Миколаїв. — «При потуранні й пасивному сприянні “місцевої влади” банда хуліганів спалила у синагозі всі сувої Тори*. Містечкове населення після триденного трауру об’являє похорон Тори, на якому було присутнім українське населення та прийшли євреї навколишніх містечок. У похороні брали участь також і всі містечкові комсомольці (комсомолки в релігійному екстазі рвали на собі волосся, плакали). На чолі банди “можновладців” стояв секретар комсомольського осередку. Єв[рейські] комсомольці знали про його витівки і мовчали протягом декількох місяців»³⁴⁰.

Констатуючи значну, порівняно з іншими етнічними меншинами, кількість комуністів та комсомольців у середовищі євреїв, не слід її відносити лише на рахунок природного зростання популярності заходів радянської влади. Політична активність меншини була надзвичайно високою не лише в більшовицьких колах, а й у антибільшовицькому підпіллі. Переслідування сіоністів та широкою репресією спричинили вимушений перехід частини політично активного єврейства до лав КП(б)У та КСМ. Так, 1923 р. до складу РКСМ був примушений увійти Євкомол, створений 1920 р. Після тривалої кампанії політичної ізоляції в 1925 р. було полегшено вступ до ВКП(б) колишніх членів «Поалей-Ціон»**, що забезпечило прискорене розмивання партії, оскільки воно сполучалося з переслідуванням останньої, заборонаю її діяльності в УСРР, відібранням партійних і клубних приміщень, заборонаю публічних виступів, недопущенням розповсюдження партійної літератури, цькуванням у пресі.

Відзначаючи об’єктивні причини досить високого представництва росіян та євреїв у КП(б)У та комсомолі, слід визнати, що співвідношення національних груп у структурах комуністичної партії було найгострішою проблемою, яка викликала до життя політику коренізації як таку. Якщо в 1922 р. частка українців в лавах КП(б)У не перевищувала 20%, і лише 11,3% членів партії визнавали українську своєю розмовною мовою³⁴¹, то надалі частка українців незмінно зростала. Динаміка національного представництва в КП(б)У на перших кроках коренізації виглядає наступним чином: на 1 січня 1924 р. 33,3% українців, 45,1% росіян, 14% євреїв, 7,6% інших; на 1 січня 1925 р. 37, 43,5, 11,9 та

³³⁹ Там само. — С. 248, 251.

* Згідно з єврейською релігійною традицією пошкоджені сувої Тори мають бути заховані за спеціальним обрядом як жива істота.

³⁴⁰ Там само. — С. 251.

** Для них встановили піврічний стаж «за революційні заслуги». — Див.: Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — Вып. 1. — Винница, 2003. — С. 221.

³⁴¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 9. — С. 3.

7,6% відповідно; на 1 січня 1926 р. 42,9, 38,6, 11,2 та 7,3% відповідно; на 1 жовтня 1926 р. 54,8, 26,6, 10,9 та 7,7%³⁴². Сукупна вага представників етнічних меншин в партійних колах значно перевищувала відповідні кількісні характеристики останніх в структурі населення країни. На початок політики коренізації частка нацменів (разом з росіянами) в структурах КП(б)У більш як втричі перевищувала їхню частку в населенні країни. Лейтмотивом коренізації стало поступове зростання питомої ваги українців в лавах КП(б)У при одночасному збереженні представництва етнічних меншин.

Низка дослідників історії селянських за своїм складом етнічних меншин наголошує, що до «великого стрибка» на межі 20–30-х рр. успіхи КП(б)У у процесі вкорінення більшовизму в громадське життя та свідомість громад були досить скромними. Це твердження відповідає досить невисокому рівню політичної активності поляків, німців, болгар, греків, чехів тощо. Дослідження поширення комунізму, як ідеології, в середовищі менонітів привели Н. Осташеву до висновку, що вступ менонітів до партії був «скоріше винятком, аніж відбитком певного типового процесу. Аналіз різного роду партійних документів і списків не дозволяє дійти висновку про будь-які значні успіхи комуністів в галузі радянзації менонітського соціуму»³⁴³.

Методика «більшовизації» представників етнічних меншин була стандартною і приносила добрі результати переважно в середовищі повоєнного покоління. Школою «комуністичного перевиховання» були частини Червоної армії, відслуживши в якій, певна частка призовників отримувала направлення на навчання в радянські виші, там потрапляла у «висуванці» і згодом (переважно вже під час суцільної колективізації) поверталася на батьківщину на «відповідальні посади» в низовому радянсько-партійному апараті.

Протягом політики коренізації частка меншин в структурі КП(б)У, вищих партійних органів штучними заходами дотягувалася до етнічної структури населення. До складу ЦК КП(б)У, ВУЦВК вводилися представники етнічних громад (механізатори, колгоспники, робітники тощо), які нічого не вирішували в питаннях формування партійної і державної політики, втім створювали видимість масової радянзації етнічних меншин. Така проста і невибаглива практика була шита білими нитками, а її облудність з часом ставала все більш зрозумілою політично розвиненим шарам як у радянській країні, так і за її межами. Кричуща невідповідність представництва народів республіки в структурі правлячої партії, а особливо її керівних органах, стала основою гострих суспільних суперечностей і підживлювала антирадянські виступи політичної еміграції. Остання, зокрема, наголошувала на штучності більшовицького режиму, засиллі неукраїнців. Зі свого боку КП(б)У неодноразово називала громади етнічних меншин дрібнобуржуазними, в середовищі яких соціальна база більшовизму була незначною. Джерела 20х рр. підтверджують досить сталий інтерес українського єврейства до вступу в КП(б)У. Водночас вони констатують надзвичайно

³⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2248. — Арк. 28.

³⁴³ Осташева Н.В. На переломе эпох... Меннонитское общество Украины в 1914–1931 гг. — С. 145.

повільні темпи зростання партії за рахунок інших етнічних меншин і зауважують, що в середовищі німців (зокрема менонітів), поляків, частково греків і болгар, а також дисперсних етнічних меншин фігура партійця була рідкісною. Етногосподарська група колишніх колоністів, хоча й була лояльною радянській владі, висловлювала скептичне ставлення до партійців та їхньої суспільно-політичної діяльності. Незважаючи на намагання КП використати політику коренізації для покращення свого суспільного іміджу через виправлення диспропорцій представництва етносів країни в її складі, протягом 20-х рр. партія залишалася досить нечисленною кастовою організацією, яка перебувала «над суспільством» країни, не була його відбитком і не презентувала співвідношення етносоціальних сил у суспільстві. Це визначало глибинні суперечності у взаєминах партії (читай більшовицької влади) та суспільства України, і вони були не вирішувані жодними політичними заходами в тому числі й коренізацією.

Водночас не можна не помітити тих змін, які сталися в суспільно-політичному житті українського суспільства, зокрема, села протягом 20-х рр. Під впливом непу відбулася поступова еволюція значної частки комуністів від ліворадикального до поміркованого табору. Не останню роль у змінах на краще в середовищі відповідальних працівників відіграли партійні чистки, до яких з середини 20-х рр. отримали доступ широкі верстви населення. В місцевій пресі 1925–1929 рр. стали регулярними звіти про виключення та їхні причини. З них з'ясовуємо, що оздоровлення низових органів влади та партійних рядів було суттєвим і позитивно вплинуло на суспільний імідж КП(б)У*.

На початку 20-х рр. пересічний комуніст, надісланий в село, являв собою «кота в мішку». Напередодні суцільної колективізації значну частку комуністичного проводу на селі становили працівники нового типу: розумні, людяні, свідомі, але здатні виконувати настанови партії, навіть сумніваючись у їхній справедливості та доцільності. КП(б)У, до речі, завчасно потурбувалася про підготовку сільських осередків до запровадження суцільної колективізації. Влітку 1929 р. відбулася чергова чистка сільських парторганізацій. На Маріупольщині, наприклад, було виключено 22,5% партійців, серед них — учасники «антипартійних угруповань», «чужі елементи», «нетверді, хиткі партійці, які не витримали іспиту в період ударних кампаній, які виявили свої індивідуалістичні, дрібнобуржуазні тенденції, які виявилися нездатними виконувати основні

* Наприклад, на шпальтах г. «Приазовский Пролетарий» 1927 р. вміщені такі характеристики осіб, причетних до роботи серед греків: «Пернакій І.М., чл. п. з 1920 року, службовець, працював в ОВК інструктором нацмену. Виключений з партії за привласнення звання представника ВУЦВК, за обман дівчини і удавану реєстрацію шлюбу з останньою... Капацин І.Д., чл. п. з 1920 р., селянин, працював гол. КНС в Старій Карані, виключений з партії за пияцтво з дебошем, брутальне ставлення до селян і статеву розбещеність; Чебанов К.І., чл. п. з 1922 р., селянин, голова сільради с. Греко-Олександрівськ Старо-Караньського району. Виключений з партії за використання службового становища в особистих цілях і незаконні дії стосовно селянства та привласнення зернохлібу» (Приазовский Пролетарий. — 1927. — 26 июня, 1 июля).

директиви партії в галузі соціалістичної перебудови села»³⁴⁴. Протягом 1929–1934 рр. вступ до колгоспу залишався визначальним тестом для партійців, оскільки вони мали силою власного прикладу вести односельчан до комуністичного майбутнього. Успіхи колективізації безпосередньо ув'язувалися з кампаніями виключення «партійного баласту», який «викривляв класову лінію, не бажав йти до колгоспу, халатно ставився до хлібозаготівель»³⁴⁵. Згодом партійні чистки перетворили на знаряддя залякування й адміністративного переслідування, яким домоглися беззастережного підпорядкування сільського партійного та сільрадівського активу. Не випадково найвищим відсоток виключених був у тільки-но розформованому Мархлевському польському районі: 1936 р. він сягнув 46,6%, а в цілому по десяти прикордонних районах Київської області — 28,2%³⁴⁶.

Те, що роль комуніста в радянській національній селі була непересічною, є незаперечним історичним фактом. Рівень особистісного розвитку сільських комуністів визначав увесь спектр суспільного життя села на початковому етапі радянського будівництва, характер і гостроту суспільно-політичних суперечностей протягом непу, зміст і швидкість радянської національної селі, а згодом і особливості запровадження суцільної колективізації. Голова німецької секції ЦК КП(б)У в своєму звіті за 1924 р. підсумував досвід перших років роботи комуністів в національній селі наступним чином: «В колоніях, де комуністів нема, задають тон куркулі, а де є партробітники — там стоять незаможники біля влади»³⁴⁷. Протягом непу підтримувалася пильна увага до особового складу сільських осередків КП, зміцнення його відбувалося за рахунок перевірених партійців з володінням національними мовами з числа політемігрантів. Наприкінці 20-х рр. більшовицький режим спромігся значно збільшити кількість сільських партійців за рахунок післявоєнного покоління.

Особливий статус у системі партійних органів мали національні секції агітації й пропаганди при партійних комітетах (створені в 1920–1921 рр.). На час проголошення непу вони діяли більш ніж у 30 окружках КП(б)У і досить добре прислужилися не лише поширенню комуністичної ідеології в національній середовищі, а й виявленню та знищенню альтернативних національних організацій та партійних осередків. Функція негласного нагляду, дезорганізації та підірваної діяльності в середовищі національних громад та існуючих національних організацій міцно затвердилася за національними секціями місцевих парткомів. Їхніми зусиллями протягом 20-х рр. були знищені всі національні організації в УСРР, а під час здійснення суцільної колективізації — відшукувалися й ізолювалися особи, здатні акумулювати та поширювати зрозумілі селянству антирадянські настрої.

Разом з тим уряд не обмежувався лише репресивними та превентивними заходами для формування суспільно-політичної думки в країні. Більшовики

³⁴⁴ Приазовский Пролетарий. — 1929. — 31 июля.

³⁴⁵ Приазовский Пролетарий. — 1929. — 5 июля.

³⁴⁶ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 137.

³⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 128. — Арк. 131.

розгорнули активну, послідовну, централізовану працю зі створення й поширення у середовищі етнічних меншин низки суспільних організацій і рухів, які повинні були виховувати в душі пролетарського інтернаціоналізму широкі верстви трудящих нацмен. Численні радянські організації, які цілеспрямовано й організовано впроваджувалися в життя села, були суспільно-політичною альтернативою нерадянським рухам і організаціям. Окрім осередків КП(б)У, КСМУ, сільрадівський актив створював і наглядав за діяльністю сільських осередків КНС, КВП, ТЗЕТ, товариств «Аерохім», «Мопр», «Друзі Дітей», «Лікнеп», «Червоний Хрест» тощо.

Національні секції КП(б)У вважали «створення радянської громадськості в політичному й господарському відношенні» необхідною передумовою укорінення більшовизму в середовищі етнічних меншин. Розгортання мережі осередків суспільно-політичних організацій та громадських об'єднань розпочалося відразу з закріпленням місцевих органів радянської влади. Слід відзначити, що запропонована більшовиками структура організацій, які мали поглинути й скерувати в потрібне річище суспільно активні сили національного села, була доволі різноманітною і водночас складалася таким чином, щоб забезпечити керівну й регулюючу роль партійних осередків. Ґрунтуючись на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, більшовики заперечили будь-які принципи об'єднання громадськості етнічних меншин, окрім принципу класовості. Вони пильно слідкували за дотриманням «соціально-класової чистоти» освячених державною суспільних та громадсько-політичних організацій та їхніх місцевих осередків.

КНС, насажені владою повсюдно згідно з декретом про КНС (9.05.1920 р.), відіграли значну роль у загостренні міжетнічних взаємин на початку 20-х рр. Жовтневий пленум ЦК КП(б)У 1923 р., який відбувся вже в умовах розгортання коренізації, закликав уважно ставитися до особливостей національного села, водночас дбаючи про зміцнення суспільних позицій КНС та збільшення їхнього особового складу³⁴⁸.

Дослідивши особливості суспільного життя нацменівського села, М. Журба дійшов висновку, що «незважаючи на особливості господарського укладу, які зумовлювали певну етнічну замкненість компактних груп національного селянства, і в його середовищі існували певні соціальні передумови для створення громадських організацій прокомуністичного спрямування»³⁴⁹. Ці соціальні передумови, на думку дослідника, зростали під впливом основних соціально-економічних заходів радянської влади, які вели до нівелювання селянської маси, втрати ознак національної ідентичності та перетворення останніх на податливий матеріал для більшовицького експерименту.

Питання соціальної обумовленості укорінення більшовизму залишається одним з найбільш проблемних. Переважна більшість науковців продовжує безпосередньо зв'язувати рівень соціального розшарування та темпи радянзації, розглядаючи бідняцькі шари як сприятливий ґрунт для більшовицької ідеології.

³⁴⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 14.

³⁴⁹ Журба М.А. Назв. праця. — С. 116.

Ця концепція, запозичена з більшовицької пропагандистської літератури 20-х рр., не завжди підкріплюється історичними фактами. Зокрема відомо, що поляки, які становили чи не найменш забезпечену групу селянства, пересічно були значно послідовніші в своїх антирадянських настроях за інші, більш забезпечені етнічні групи.

В 1925 р. КНС в Україні нараховували 1 164 038 членів, з них 35 348 (3,04%) росіян, 2 892 (0,25%) поляків, 13 992 (1,2%) євреїв, 13 374 (1,15%) німців, 1 709 (0,15%) болгар³⁵⁰. Названі відомості про етнічний склад КНС підтверджують висновки М. Журби стосовно того, що комнезами для більшості нацменівського селянства залишалися штучними, чужорідними утвореннями³⁵¹. Мізерність частки комнезамівців не лише в середовищі колишніх іноземних колоністів (яку можна було б ув'язати з особливостями їхньої соціальної структури), а й польського селянства, в середовищі якого питома частка бідняцтва була чи не найсуттєвішою серед етносів України, ілюструє ту величезну прірву, яка існувала між цими пробільшовицькими утвореннями та величезною часткою селянства України. В першій половині 20-х рр. ці організації, що поєднували наглядальні, каральні, адміністративні функції, спричинилися відчутному загостренню відносин як між окремими соціальними шарами селянства, так і його етнічними складниками. Не слід скидати з рахунку добре відомої тогочасним радянським і партійним керівникам специфіки діяльності суспільних і політичних організацій у поліетнічних регіонах, особливо в тих, де норми землекористування розрізнялися за національною ознакою землекористувачів. Так, скажімо, в Хортицькому німецькому районі «переважно українсько-російське населення склада[ло] незаможне селянство, об'єднане в комітет незаможних селян»³⁵². Розбіжності національного складу КНС та колоній акумулювали й загострювали конфлікт на ґрунті нерівномірності землекористування протягом всієї історії непу.

Суттєвою перешкодою на шляху популяризації організацій КНС була також їхня антирелігійна діяльність. Саме ця обставина, незважаючи на численні пільги, сковувала зростання мережі осередків КНС у польських та менонітських поселеннях.

Тривалий час КНС залишалися малозрозумілими селянству внаслідок пасивності й штучності осередків організації. Формалізм існування сільських осередків засвідчений низкою актів обстежень, зокрема, й матеріалами обстеження (10.12.1926 р.) Жолцко-Кривотинської (польської) сільради Коростенської округи: «КНС окрім прийому в члени жодної роботи не здійснює. В члени приймають кого попало і хто хоче... Окремі члени заявляють, що вони самі не знають, що це за організація і чия вона»³⁵³.

³⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2066. — Арк. 21 зв.; Спр. 2510. — Арк. 37.

³⁵¹ Журба М.А. Назв. праця. — С. 117.

³⁵² Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 117.

³⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 231. — Арк. 134.

Більш-менш значне зростання кількості членів організації в середовищі етнічних меншин відбулося навесні 1925 р. Пов'язане воно було з оголошенням скасування недоїмок членам КНС. На цей час припадає створення низки нових осередків у недорідних південноукраїнських регіонах³⁵⁴. 1926 р. за відомостями ВЦКНС у складі організації перебувало 15 956 росіян (2,2%), 8 887 німців (1,2%), 6 286 поляків (0,9%), 3 537 євреїв (0,5%), 1 962 греки (0,3%)³⁵⁵. Безпосередній вплив на зростання представництва етнічних меншин у КНС справила робота ЦКНМ та її місцевих комісій. У 1927 р. «національними» за своїм складом були 7,1% КНС республіки, в 1929 р. — 9,7%. Найбільш вагомим було представництво у комітетах росіян — 3,8%, поляки становили 1,9% членів КНС, молдавани — 1,5%, німці — 1,3%, євреї — 1,3%³⁵⁶.

Відзначаючи певне збільшення затребуваності КНС у середовищі етнічних меншин, слід зауважити, що подальше поширення комітетів визначалося низкою об'єктивних соціально-економічних суперечностей. З одного боку, перетворення КНС на добровільні організації теоретично мало збільшити інтерес до них ширших верств селянства, зокрема, середняцького. Потяг середняцтва до вступу в КНС 1926 р. відзначається в середовищі німців, поляків, греків, болгар і обумовлений він прагненням останніх зменшити податковий тиск на свої господарства. З іншого боку, суттєві коливання норм землекористування в поліетнічних південноукраїнських регіонах ускладнювали проблему соціальної ідентифікації бідняка. Разом із поширеними суспільними стереотипами про заможність німців, греків, болгар та прагненням радикально налаштованої частини вищого державного керівництва і місцевих керівників дотримати «чистоту складу» КНС* названа обставина вела до обмеження доступу представників нацменівського селянства до складу організації та подальшої ескалації суперечностей між нею та окремими етнічними громадами.

Найбільш послідовно практика обмеження вступу середняків до КНС запроваджувалася напередодні суцільної колективізації. Зважаючи на плани використання КНС для запровадження суцільної колективізації, республіканське керівництво протягом 1929 р. здійснило кампанію збільшення мережі осередків КНС (протягом року було створено 225 нових організацій) та чисельного зростання її членів (залучено близько 50 тис. селян). Порівняно з минулим роком зростання мережі КНС на 1.10.1929 р. склало 42%, вони охопили близько 170 тис. осіб³⁵⁷. Незадовго до ліквідації в січні 1932 р. ВЦКНС повідомив ЦК КП(б)У, що нові члени організації на 76,3% були бідняками, 7,3% — наймитами, 69,1% — колгоспниками³⁵⁸.

³⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2067. — Арк. 57.

³⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 17.

³⁵⁶ Там само. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 41.

* Про це йдеться, зокрема, в тасмному об'їжникові ВЦКНС, розісланому по губерніях УСРР у червні 1925 р. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2067. — Арк. 113–114.

³⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2969. — Арк. 32, 33.

³⁵⁸ Там само. — Спр. 5425. — Арк. 2.

З літа 1922 р. повсюдно в селищах УСРР створюються КВД. Масовими ці організації стали після проведення 1923 р. двотижневика селянської взаємодопомоги, внаслідок якого на 1 серпня 1923 р. було створено 664 районних та 10 012 сільських КВД, що задовольнило потреби районів та сіл на 94,2 та 84,4%³⁵⁹. З моменту виділення національних сільрад нагляд за діяльністю КВД та створення нових осередків стає одним з пріоритетних напрямків діяльності ЦКНМ. Тижневики, місячники селянської взаємодопомоги та прямий адміністративний примус прислужилися певному зростанню сітки осередків організації в національному селі. Проте їхнє становище було не однозначним. Оскільки до організації приймалися переважно бідняки, матеріальна база осередків була обмеженою. Так само незначною була й реальна спроможність їх справляти позитивний вплив на становище своїх членів.

Найбільш популярними КВД були серед болгарського селянства. На початку 1927 р. вони були представлені практично в усіх болгарських сільрадах. Подібно до КНС робота по стимулюванню створення КВД активізувалася напередодні суцільної колективізації. До жовтня 1929 р. в місцях розселення етнічних меншин було створено 566 осередків³⁶⁰.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У 12 квітня 1922 р. про «об'єднання усієї пролетарської частини села і завершення організаційного будівництва Всеробітземлісу»³⁶¹ в Україні розпочалося організаційне оформлення профспілки сільгоспробітників. До другої половини 20-х рр. залучення етнічних меншин до організації було незначним. 1926 р. спілка нараховувала в своєму складі 77,5% українців, 16,4% росіян, 2,8% поляків, 1,4% німців та 1,9% представників інших національностей. Членами Робітземлісу були 536 болгар, 423 німця³⁶², що відбивало малу частку наймитства в складі відповідних етнічних меншин.

Більшість сучасних дослідників зазначає, що радянські відомості про поширення класових організацій та професійних спілок у національних селах вимагають критичного ставлення. Напередодні суцільної колективізації надшвидкі темпи зростання КНС, КВД та Робітземлісу в середовищі етнічних меншин пов'язані не стільки з успіхами радянізації національного села, скільки з відчайдушними спробами селянства знайти захист від більшовицького режиму шляхом мімікрії під останній. Вже на початку 30-х рр. у безладді, яке охопило країну внаслідок колективізації та адміністративної реформи, робота місцевих осередків цих організацій була паралізована. Подекуди посади голів РайКНС були скасовані, обласні організації створили лише в Харкові, Києві та Вінниці³⁶³. Протягом 1931–1932 рр. припинили своє існування КНС у грецьких селах. Досить швидко і непомітно зникли осередки комітетів у селах інших етнічних меншин. Характерною була ситуація, описана в повідомленні Криворізького районного СТВ (липень 1932 р.): наказ про реорганізацію сільських ТВД на каси

³⁵⁹ Журба М.А. Назв. праця. — С. 120.

³⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 2. — Спр. 299. — Арк. 5.

³⁶¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 4. — С. 42.

³⁶² Національний перепис робітників і службовців України. — Харків, 1927. — С. 12.

³⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5425. — Арк. 25.

селянської взаємодопомоги неможливо було виконати через те, що останні протягом 1931 р. припинили існування, а їхнє майно зникло невідомо куди³⁶⁴. Так само без зайвого галасу в березні 1931 р. була розформована й профспілка сільськогосподарських робітників.

Обставини ліквідації осередків класових організацій та Робітземлісу в селах етнічних меншин, відсутність живої реакції селянства зайвий раз доводить їхню штучність і нежиттєвість, відсутність справжнього зв'язку між діяльністю держави по їхньому насадженню в національному селі та реальними соціально-економічними інтересами та політичними поглядами селянства.

Протягом непу радянські суспільні організації в селах етнічних меншин діяли переважно формально, незважаючи на безліч зусиль «розворушити» інертну селянську масу. Це було добре відомо й районним працівникам, які створювали їхні осередки на селі, і вищим радянським посадовцям. Різні відомчі матеріали характеризують нечисленність сільських осередків цих організацій, їхню нежиттєздатність. Зокрема, щодо менонітів зазначається: «Вчителі та медперсонал у школах та лікарнях з менонітів, входять до профспілки та водночас до Союзу Голландських Вихідців, активності в громадській роботі серед них не помітно, складається враження, що вони перебувають у Профспілці формально і увійшли до профспілки під адміністративним тиском»³⁶⁵.

Не відрізнялася оригінальністю практика створення в селах етнічних меншин осередків так званих добровільних товариств. Найбільшого пошвавлення вона набула наприкінці 20-х рр. і викликана була діяльністю шкільних та партійно-комсомольських активістів. На 1 січня 1928 р. близько 50 тис. представників етнічних меншин були членами Червоного Хреста України³⁶⁶.

Вибіркові обстеження сільських осередків Тсоавіахіму неодноразово засвідчували казенний характер і формальність існування їх у селах етнічних меншин. За висновками М. Журби добровільні форми військового навчання та масової воєнно-технічної пропаганди серед селянства нацменшин практично були відсутні, а робота Тсоавіахіму зосереджувалася головним чином в районних центрах та містах³⁶⁷.

Якщо осередки Червоного Хреста, Тсоавіахіму, «Автодору», «Друзів радіо» хоч і не здобули масового зацікавлення з боку селянства, то й не викликали з його боку суттєвих заперечень, то «Спілка войовничих безвірників» (СВБ), створена в травні 1928 р., не залишила етнічні громади байдужими. Райони значної етнічної строкатості водночас були регіонами зі складною й заплутаною конфесійною ситуацією. Так, скажімо, в поліетнічних Мелітопольській, Маріупольській, Одеській, Миколаївській округах у сусідніх селах мешкали католики, лютерани, меноніти, юдеї, православні, григоріяни та величезна кількість протестантських церков і сект.

³⁶⁴ Там само. — Арк. 21.

³⁶⁵ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 125.

³⁶⁶ Журба М.А. Назв. праця. — С. 127.

³⁶⁷ Там само. — С. 128.

СВБ брала безпосередню участь у розвалі церковних громад та кампанії масового закриття церков, що прокотилася Україною наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. Пік діяльності спілки не випадково припав на початковий етап суцільної колективізації, їй відводилася непересічна роль у соціалізації села, переборенні селянського опору шляхом обмеження впливу духівництва. 1931 р. спілка налічувала 1 900 тис. членів, причому в національних районах осередки організації були нечисленними. В Люксембурзькому районі з 870 безвірників селяни, тобто місцеве населення, становили 27%³⁶⁸. Не існувало осередків СВБ у грецьких і менонітських колоніях. Не вдалося урядові поширити вплив організації на поляків та німців Правобережжя. Врешті, виконавши свою місію, місцеві осередки СВБ з середини 30-х рр. проявили сталу тенденцію до самоліквідації, а на кінець десятиріччя кількість членів спілки скоротилася майже у вісім разів.

Інертно розвивалася й мережа соціально-реабілітаційних громадських організацій дитинства, зокрема добровільного товариства «Друзі дітей». Історія існування цієї організації у середовищі нацменівського селянства не відрізняється від інших прорадянських організацій і доводить, що останні створювалися урядовими та партійними колами не для задоволення реальних потреб меншостей, а для насадження в їхньому середовищі більшовицького світогляду, лише як певна альтернатива тим добродійним організаціям з догляду за безпритульними та недієздатними, що існували задовго до жовтневих подій. У менонітських селах цей важливий напрямок суспільнозначущої праці вочевидь спрямовувався на дискредитацію аналогічної діяльності Союзу голландських вихідців. Власне, більшовицьке керівництво турбували не стільки реальні потреби безпритульних дітей, скільки зменшення суспільної ваги СГВ. На початку 30-х рр. діяльність нечисленних осередків товариства практично припинилася.

Виразної пропагандистської спрямованості набуло при більшовиках Товариство з Земельного Облаштування Євреїв (ТЗЕТ), створене ще до революції. На відміну від інших прорадянських організацій і товариств ТЗЕТ мав реальне соціально-економічне підґрунтя і опікувався найбільшочішою проблемою єврейської громади України. Як зазначалося раніше, протягом 20-х рр. аграризація розглядалася більшовицьким урядом як єдиний можливий шлях покращення становища єврейського містечка та оздоровлення його соціальної структури. Статут ТЗЕТу був зареєстрований у квітні 1925 р., а саме Товариство активно включилося в роботу по організації єврейської сільськогосподарської колонізації, плідно співпрацюючи з численними закордонними єврейськими організаціями, зокрема Джойнтом. Наприкінці 1928 р. товариство мало 968 осередків з загальною кількістю членів 93,5 тис. чоловік. У 1929 р. з ініціативи партійних органів УСРР ТЗЕТ перетворив з виключно єврейського на інтернаціональне об'єднання. Скажімо, на Київщині неєвреї склали 61,3% складу товариства. Перетворення товариства на інтернаціональну організацію наслідувало виразні політичні цілі: створення ілюзії масової підтримки політики єврейської колоні-

³⁶⁸ Там само. — С. 130.

зації, пом'якшення антиєврейських настроїв у середовищі селянства та місцевих виконавчих структур, послаблення процесів консолідації у середовищі єврейських переселенців та попередження політизації єврейської громади. В 1930 р. товариство обіймало 175 тис. осіб, у квітні 1933 р. — вже 186 тис., 1935 р. — 200 тис.³⁶⁹ Втім, масовість організації не виключала чимдалі очевидніший розвал колонізаційної кампанії, зростання антисемітизму місцевого селянства. Подальшій формалізації діяльності товариства в першій половині 30-х рр. спричинилася його сприяння суцільній колективізації в місцях єврейської колонізації.

Впродовж суцільної колективізації та викликаного нею опору хлібозаготівельним кампаніям, які з 1930 р. перетворилися на фактичні реквізиції, виявилася справжня мета сітки громадських організацій на селі. Практика формування «ударних бригад» з членів КНС, КСМ, профспілок, Червоного Хреста для виявлення та вилучення хліба у приватників і колгоспників застосовувалася в усіх національних районах. У разі опору самих активістів застосовувалася інша методика. Так у Мархлевському районі в січні 1932 р. з уповноваженого ЦК КП(б)У, начальника районного відділення ДПУ та секретаря райпарткому були створені спецтрійки, які за сприяння органів міліції та прокуратури здійснювали хлібозаготівлі. «Для подолання протидії селянства, усі громадські організації були розпущені, а їх керівництво піддавалось залякуванню і переслідуванню в судовому порядку»³⁷⁰.

Силами активістів громадських організацій виконувалися рознарядки по розкуркуленню. В 1929–1930 рр. з числа комсомольців і членів класових селянських спілок створювалися спецзагони (10–30 чол.) для охорони усупільненого майна³⁷¹. Силами КНС та наймитської профспілки в 1929 р. організували такий вид суспільно-політичної кампанії як «страйкова боротьба наймитства в куркульських господарствах», зокрема, в німецьких, болгарських колоніях, землях сільськогосподарської концесії «Голландія — Україна» Молочанського району.

В тих випадках, коли останні висловлювалися проти чи заявляли про відсутність у сільрадах куркулів (як це було в грецьких селищах), вони самі об'являлися такими, що були засмічені «куркульськими елементами», «правими опортуністами» тощо і піддавалися адміністративному переслідуванню та виключенню. Приміром, за недостатню твердість у проведенні класової лінії під час страйку та «правоопортуністичну практику» розформували Херсонський окружний комітет ВУ СГЛР.

Суцільна колективізація та розкуркулення стали часом тяжких випробувань для всіх суспільно-політичних організацій та їхніх членів. Дилема виконувати бузувірські накази партійних органів, чи діяти відповідно до власних уявлень про справедливість спонукала більшість членів сільських осередків до перегляду своїх політичних переконань. Масовий шар свідчень з місць засвідчує, що переважна більшість членів сільських осередків громадських організацій та об'єднань негативно ставилася до розкуркулення та хлібозаготівель. «Опорту-

³⁶⁹ Там само. — С. 133.

³⁷⁰ Там само. — С. 164.

³⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3265. — Арк. 17.

ністично-примиренська» (за висловом ЦК КП(б)У) позиція бідняцько-середняцької громадськості була явищем характерним і типовим для сільських осередків в усіх національних районах. Зважаючи на цю обставину, ЦК КП(б)У здійснював суцільну колективізацію, нарощуючи тотальний нагляд за діяльністю місць, постійно «зміцнюючи» їхній бойовий дух шляхом відрядження активістів міських партійних та комсомольських організацій.

Антинародність суцільної колективізації та розкуркулення, бузувірські методи їхнього запровадження, з одного боку; відсутність сліпої підтримки останніх з боку загалу громадсько-політичних організацій, з іншого, визначили наперед їхню долю. Внаслідок розформування та розпаду прорадянських організацій селянство як клас виявилось цілковито розосередженим та роз'єднаним з політичної точки зору, отже, знесиленим перед обличчям міцної державної машини. Єдиним шляхом виявлення політичних поглядів та суспільної позиції в цих обставинах були акції масової громадянської непокори, селянські хвилювання, еміграція та нелегальні втечі за кордон. Проте за відсутності відповідних суспільних інститутів захисту політичних інтересів селянства вони були приречені й безсилі перед кулеметами й багнетами.

Впродовж першого етапу суцільної колективізації ресурс довіри селянства етнічних меншин до діючої влади вичерпався. Якщо з середини 20-х рр. внаслідок здійснення коренізації та створення національних адміністративно-територіальних одиниць взаємини влади і національного села невпинно покращувалися (зокрема, переважна більшість аналітичних матеріалів ЦКНМ засвідчує «цілковите співчуття Радянській Владі та Комуністичній партії» з боку нацменівського селянства), то з початку 30-х рр. повсюдно відзначаються незадоволення населення урядовою програмою соціалістичної перебудови села. Архівні джерела часів суцільної колективізації засвідчують зростання антирадянських настроїв у середовищі етнічних меншин і фіксують окремі спроби гуртування селян на їхній основі. Начальник Волинського окружного відділу ДПУ Шелега в спецповідомі повідомляв, що українські та польські селяни не задоволені єдиним сільгосподатком, і, не бажаючи сплачувати податки, приховують дійсні розміри ділянок та худобу, вважаючи, що «хліборобів зовсім радянська влада бажає придушити ... здирають три шкури за один раз»³⁷².

Вихід з ситуації польське селянство пов'язувало з переселенням до історичної батьківщини. Емігрантський рух спеціальні радянські установи кваліфікували як «антирадянський», і *фактично він таким і був*. Основним засобом боротьби з ним було позбавлення населення права на зміну громадянства і вільний виїзд з країни. Якщо в середовищі польської меншини емігрантські настрої не набрали значного кількісного вираження* (ймовірно, через можливість несанкціонованого переходу кордону), то в середовищі німців УСРР, а в

³⁷² Цит. за: *Сременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. — С. 28.

* 1928 р. по Волинській окрузі були подані 72 заяви на виїзд поляків, з них відмовлено у виїзді 6 особам, 1929 р. з 25 заяв були задоволені лише 5. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2930. — Арк. 41.

особливості менонітів на межі 20–30-х рр. емігрантський рух знову набував масового характеру. Потенційні емігранти бралися на особливий облік внаслідок чого офіційний виїзд за кордон зменшився, водночас масового характеру набули нелегальні втечі цілих родин з прикордоння.

Зростання антирадянських настроїв у польському середовищі досить виразно проявилися під час підготовки до першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у Варшаві (мав відбутися 1929 р.)³⁷³. Матеріали, що збереглися під грифом «цілком таємно», засвідчили, що на цей час однодумства в полонії не було. У спецзведенні від 20 липня 1929 р. зауважувалося, що підготовка до з'їзду викликала пожвавлення антирадянських настроїв серед поляків, а куркульство та духовенство «використали всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків», «висловлювались за необхідність відкрито розповісти про бідкування селянства, про голод, про те, як тут грабують й руйнують господарства». На зборах у Київському польському клубі Роговська запропонувала відрядити на з'їзд людину, яка б розповіла, до чого більшовики ... довели Росію, і просила б польську владу врятувати українських поляків від голоду та переслідувань. Поляки у своїх виступах говорили про відсутність політичних свобод і безпідставні репресії з боку радянських карних установ. Хлібороб с. Немелянка Новоград-Волинського району Войцехівський висловився наступним чином: «Радянська влада пригнічує поляків, бере великі податки, забирає хліб і не дає жити». Члени релігійних гуртків нарікали на переслідування віруючих, заборону релігійного виховання. І вже цілком вбивчою була думка польських робітників про те, що їхньою батьківщиною може бути лише Польща³⁷⁴.

Враховуючи загострення політичної ситуації в польських населених пунктах, Польбюро ЦК ВКП(б) 25 лютого 1929 р. ухвалило й розіслало до республік директиву про боротьбу з терціярськими організаціями, які проголошувалися «однією з головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму».

На початку 1930 р. по Україні прокотилася хвиля антирадянських селянських виступів. Наприкінці лютого повстання охопили польські села Шепетівської округи і проходили під гаслами «Геть колективізацію!», «Не чіпайте церков!», «Геть радянську владу!». В низці місцевостей були розігнані сільради. Селянські повстання були придушені за допомогою міліції, курсантів військових училищ, спец підрозділів ДПУ. За повідомленням В. Балицького наприкінці березня 1930 р. радянська влада по всіх селах була відновлена, повстання придушені, призвідники та керівники заарештовані³⁷⁵.

Очевидність селянського невдоволення, поширення антирадянських настроїв у сукупності з недовірою ЦК ВКП(б) до місцевих органів влади і партосередків спонукали державу до постійних кадрових чисток і відповідного «зміцнення» їх за рахунок робітників. Тотальні кадрові переміщення стали

³⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2931. — Арк. 3.

³⁷⁴ Там само. — Спр. 2988. — Арк. 37–44.

³⁷⁵ *Сременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — С. 42.

характерною прикметою 1930–1934 рр. і врешті звели нанівець всі досягнення коренізації в галузі кадрової політики. Наслідком стало відновлення настороженого, недоброзичливого ставлення селянства до спущеного «згори» керівництва, яке набуло критичного загострення під впливом колективізації й хлібозаготівель. Друга всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин змушена була визнати загострення міжнаціональних суперечностей під впливом колективізації. Так, у доповіді А. Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи» зазначалося: «Факти говорять... про поширення націоналістичних тенденцій серед нацменшин»³⁷⁶. В грецьких селах не приховували недовіри до прийдешніх [«казах» — прим. *Авт.*], відбувалися бійки з сусідніми українськими селами з приводу конфіскації ними земель грецьких спільнот чи розподілу кредитів; конфлікти з підселеними з центральних областей СРСР російськими артільями, частішали виступи проти єврейських колоністів.

За парадними лаштунками політики коренізації. Початкові плани ЦКНМ щодо форм та методів роботи в середовищі нацменгромад виявилися неспівставно феєричними порівняно із їхнім подальшим втіленням. До кінця 1925 р. місцеві осередки ЦКНМ існували на умовах тимчасовості. Посади нацменінструкторів посідали на короткий час випадкові особи чи сумісники, які мали до десяти інших навантажень. Живого зв'язку, який спочатку вбачався у формі нарад працівників нацмену районного та окружного рівня налагоджено не було. Зрештою впродовж 1926 р. ЦКНМ домоглася регулярної звітності місць, що дозволило акумулювати матеріали з основних напрямків соціально-економічного та етнокультурного життя громад, однак справжній сплеск нацменроботи відбувся згодом — по мірі того, як поміж населення поширювалися чутки про існування ЦКНМ та її місцеві осередки.

«... Завдання і мета Комісії ще невідомі широким колам місцевого населення і тому безпосередніх звернень до Комісії ще дуже мало», — занотовано в незавізованій доповіді по обстеженню нацменшостей (євреїв) у Могильовській окрузі (м. Могильов, Шаргород, Бар)³⁷⁷. Пройдуть лічені місяці, і нацменінструктори з ностальгією згадуватимуть ті часи, коли нацменгромади нічого не знали про їхнє існування. В звіті за I/I–I/IV.25 р. евінспектор Шейєровського окрвиконкому писав, що його робота фактично звелася до прийому та розгляду заяв і скарг населення на райвиконкоми та їхні підвідділи. «... Дізнавшись, що можна через нацмен скаржитися на представників влади, почали через кожну дрібницю писати заяви до нацмен... за кварталний період довелося розбирати понад 230 заяв скарг (з одного Аннополя надійшло 73 заяви) частина заяв були скарги на непідсильне обкладання податками, частина скарги за штрафи — протоколи і лише якась частина питання дріб'язкового «замирюючого характеру»³⁷⁸. Нацменсекції повсякчас зазначали, що вони — не «бюро скарг», що вони мають іншу, значно поважнішу місію — втягувати нацмен громади в

³⁷⁶ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 45.

³⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 19.

³⁷⁸ Там само. — Спр. 65. — Арк. 77–78.

радянське будівництво, однак на перших порах були змушені займатися саме такою роботою.

Населення своєю чергою хвилювали питання повсякденного існування: несправедливе обкладання податками, постачання шкіл, якість роботи вчителів, медобслуговування, безробіття тощо. Саме участь нацменпрацівників у вирішенні нагальних проблем повсякденного життя набагато покращила ставлення громад до влади. А проблем цих на початку політики коренізації вистачало.

Хоча лейтмотивом здійснення заходів національної політики в середовищі громад було прагнення зміцнити в їхньому середовищі позиції діючої влади, проголошення політики коренізації, створення ЦКНМ, виїзд її інструкторів у регіони, а ще більше — проведені ними збори, де вони виступали із роз'ясненням курсу нової політики, надали потужного поштовху ініціативі місць (яка для влади виявилася відверто несподіваною): повсюдно заходилися скликати конференції селянства, робітників, молоді, кустарів, жіноцтва тощо. Крім делегатів, спеціально відряджених радянськими та партійними органами, в них брали участь і позапартійні. Провідним завданням форумів була популяризація заходів влади та покращення її іміджу в середовищі нацменгромад і, відповідно, підготовка в такий спосіб переможної ходи партійних кандидатів на чергових виборах рад. Типовий набір питань порядку денного включав доповіді на теми: «Радянська національна політика», «Радбудівництво і евтрудмаси» [друга складова змінювалася відповідно до національності громади], «Про переселення», «Культпросвітробота в місечках» тощо. Попри те, що влада намагалася надати їм керованості і передбачуваності, завчасно формуючи і порядок денний і коло делегатів, все ж упередити всі прояви самодіяльності населення не вдавалося. Ексцеси на форумах проявлялися повсякчас і або камуфлювалися, або ж нівелювалися роботою сексотів і парткерівників. Звітами останніх рясніє архівний фонд ЦКНМ.

У виписці з політдонесення політвідділу 96-ї дивізії від 25 березня 1925 р. (через добу (!) після проведення) йшлося про безпартійну селянську польську конференцію в Тиврівському районі. Оперативність донесення обумовлювалася змістом висловлювань, що прозвучали на ній: «Це тільки говорять, що влада робітничо-селянська, а насправді — вона тільки робітничка. Робітники живуть розкішно, а селяни бідують, а влада нічим не допомагає». Не менш шокуючими для влади виявилися спроби внести до резолюції про міжнародне становище пункту про прийом до партії віруючих (!), про дозвіл ксьондзам відправляти служби без дозволу органів влади, а також відновлення викладання в школах катехізису. Тривалий час більшість делегатів конференції опиралася ухваленню заготовленого представником губкому КП(б)У проекту резолюції, в якому висловлювався протест проти пригнічення меншин у Польщі, проти втручання ксьондзів до політики та проти суду над Ланцуцьким. Делегати мотивували свою поведінку словами: «Хто знає, як там поводяться із меншинами». Після додаткових роз'яснень резолюція, однак, була ухвалена.

У тому ж (до речі, секретному) донесенні висловлювалася думка про те, що антирадянські настрої панували не лише на конференції, а, що значно небезпечніше, є повсякденною нормою життя польського села. Постійно зростає

кількість пожеж, щочоді вони відбуваються в 2–3 селах, горять незаможники і комсомольці. На пожежних бочках написи: «Хто гаситиме і дзвонитиме, сам згорить». Головам правлень кооперативів завчасно надсилають записку про майбутню пожежу. Почастішали грабунки на дорогах³⁷⁹.

Зважаючи на непевність політичної ситуації на прикордонні, нацмен- і парторгани, залучившись підтримкою ДПУ, доволі скоро взяли всі конференції за участю поляків під свій цілковитий контроль. Звіти по наслідках їхнього проведення детально аналізувалися, аби мати змогу всі наступні використати собі на користь.

Типовим прикладом є звіт про районні конференції селян-поляків Старокостянтинівського та Аннопільського районів (21.06–3.08.1925 р.). На конференцію були спеціально відряджені нацменінструктори Рись, Вакшинський та Гімерович. Порядок денний включав найболючіші для селян питання: «Політика партії на селі», «Національна політика Радвлади і радянське будівництво», «Сільгосподаток на 25–26 рр.»³⁸⁰. Незважаючи на неповну явку делегатів (у Старокостянтинівському районі із 70 з'явилися 39 делегатів, у Аннівському — 56 із 73) нацменінструктор окрбюро Гімерович із задоволенням відзначав: «Доповіді вислуховувалися з належною увагою, причому в дебатах виступило 20 осіб, переважно середняки. Були такі делегати, які згодні були залишитися на всю ніч, аби тільки продовжувати дебати. Найбільше дебатів було після доповідей «Про політику партії на селі» і «Про сільгосподаток». Багато делегатів висловлювалися проти заготівельної кампанії минулого року, яка вдарила по найбіднішому прошарку селянства. По доповіді «Про сільгосподаток» частина делегатів виступила проти обкладання худоби, але наприкінці згодилася»³⁸¹. Зі значною мірою негативізму делегати зауважили, що радянська влада існує п'ять років, а конференцію скликали вперше. Втім, заради справедливості слід зазначити, що саме селянство виявляло надзвичайно низьку активність: подібну конференцію планували провести і в Плужанському районі, однак через неявку делегатів (прибуло лише 16 осіб) її довелося скасувати.

Не менше перешкод для органічної підтримки та розвитку місцевої ініціативи виникало і в урядовому середовищі. Власне, владі не потрібні були конференції як такі, і не потрібна була ініціатива мас як така. Влада була зацікавлена лише в тих форумах, що демонстрували її власну потугу і цілковиту підтримку мас. Натомість маси впродовж 20-х рр. занадто рідко давали владним інституціям приводи для самозаспокоєння. Непередбачуваними залишалися позапартійні форуми, які на початковому етапі коренізації, користуючись із політичної кон'юнктури, заходилися скликати меноніти та німці. Нацменінструктори доволі швидко прийшли до односпайної думки про шкідливість всілякого роду безпартійних конференцій. Їхні періодичні звіти про перебіг таких зібрань свідчили, що взяти під цілковитий контроль збори довільно надісланих від громад делегатів було практично неможливо. І запитання, які

³⁷⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 6.

³⁸⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 169.

³⁸¹ Там само. — Арк. 171.

останні ставили представникам влади, і резолюції, які вони ухвалювали, вочевидь шкодили іміджу влади.

Типовий випадок такого роду ситуації знаходимо в доповідній записці німінструктора Бергера про наслідки безпартійної конференції німців-колоністів у с. Іванівка Червоно-Лучського району 9 серпня 1925 р. Змалювавши обставини формування президії з обов'язковим представництвом тогочасних «почесних членів президії» та надсиланням на їхню московську чи закордонну адресу вітальних телеграм, нацменінструктор переходить до опису перебігу з'їзду. «Після привітання німецькою і російською мовами та відповіді учителя була зроблена мною доповідь німецькою мовою про рішення 14 партконференції та 3 З'їзду Рад. Друга доповідь російською мовою про землевпорядження була зроблена гол. РВК тов. Медведевим, який говорив про землевпорядження взагалі, не торкаючись зовсім землевпорядження колоністів і усунення всіх земельних негараздів. Дивлячись, що на цьому питанні — основному, конференція може зірватися, я взяв слово і німецькою мовою доповів суть постанови ВУЦВК від 14/08-24 р. і ГВК від 26/01-25 р. № 58, але колоністи цим залишилися незадоволені, оскільки, по-перше, поміж моїм викладом і доповіддю т. Медведева вийшли великі розбіжності, а, по-друге, вже взимку колоністам ту ж історію розповідав Завгубнімсекції, а між тим колоністи абсолютно не бачать, щоб ці постанови почали проводитися в життя. Третя доповідь про роботу серед німців була зроблена мною, де я також висвітлив національну політику, після чого була зроблена т. Медведевим доповідь про єдиний с.г. податок, причому відбулося друге зіткнення: я зазначав, що по всьому СРСР [податок — *Авт.*] зменшений і наводив цифри, а колоністи почали питати, чому ж їм доводиться платити значно більше, ніж у минулому році. Відповідь на це їм дав т. Медведев наступну: податку більше приходиться в цьому році тому, що в минулому році колоністи отримали велику скидку, а в цьому році врожай і скидки нема. На цьому майже половина делегатів кинула конференцію і роз'їхалася по домівках»³⁸².

Подальші висновки та рекомендації інструктора відповідали ситуації: «У цілому конференція пройшла дуже невиразно і мала якраз протилежний результат, зіткнувшись на 3-х питаннях: земельному, лісному і податковому... такого штибу конференції краще не проводити, якщо нема достатньої до них підготовки. Проведення і керівництво конференцією має знаходитися у руках німсекції, з якою слід узгоджувати всі такого роду питання і тільки тоді можливе правильне їх проведення»³⁸³.

В історії коренізації чітко простежується тенденція поступового зменшення, а врешті — і зведення нанівець кількості скликаних за ініціативою власне громад всілякого роду конференцій. Після 1926 р. звісток про них годі шукати в матеріалах преси, натомість фонди ЦКНМ та НКВС рясніють резолюціями цих відомств про відмову у скликанні конференцій релігійного та просвітянського характеру. Як альтернативу час від часу скликають офіційні конференції

³⁸² Там само. — Спр. 55. — Арк. 14.

³⁸³ Там само.

нацменпрацівників, стенограми яких фіксують гострі болючі проблеми повсякденного етнонаціонального життя. Поряд із гучними заявами та бравими гаслами в них чимдалі більше невіршуваних роками проблем, які псують життя і нацменгородам, і нацменпрацівникам.

Одна з останніх за часом проведення і разом із тим — перша окружна нарада нацменпрацівників Київщини відбулася 9–10 червня 1928 р. Вона пройшла під гаслом розгортання самокритики. Заступник голови Київського ОВКу Рекіс, заохочуючи учасників сміливо говорити про недоліки, із натхненням зауважував: «У Радянській Державі можна критикувати осіб, яких заборонено критикувати. Від нацменпрацівників периферії не чекаємо дифірамбів, — вони нам не потрібні, як і не потрібні резолюції про досягнення: вони, зрозуміло, є на 11 році. Нам треба виявити дефекти, аби їх у подальшому виправити»³⁸⁴. Зі свого боку відповідальний працівник ОВКу заявив про ідеологічний наступ на партію, антисемітизм, петлюрівщину, ренесанс релігійних настроїв, що на його думку мали місце безпосередньо у партійних організаціях. На названих негативних явищах, на його думку, і мав бути зроблений основний наголос нацменроботи. «з огляду на це, нам необхідно перейти у генеральну контратаку», — підсумував Рекіс.

А дифірамби їй не передбачалися. Подальші виступи змалювали купу проблем і у взаєминах влади та громад, і в повсякденному житті останніх. — На одинадцятому році радянської влади по єврейських містечках працювали хедери, дітей до них приводили з 5-ти років. Хедери становили серйозну конкуренцію радянській школі, яка приймала дітей лише восьмирічного віку.

Освітянин Горохов, аналізуючи умови роботи національної школи, наголосив на проблемах виховання єврейських дітей. «... Єврейські діти перебувають у гірших економічних умовах, аніж діти решти національностей. Єврейська дитина не має трудової бази. Дитина на селі, якщо вона ходить до школи, все-таки вдома допомагає у сільському господарстві, вона виховується у трудовому середовищі. Єврейська дитина виховується у нетрудовій обстановці, і розкладницький вплив середовища на єврейську дитину більш тяжкий, ніж у інших груп. На трудовізацію єврейської дитини треба звернути більше уваги»³⁸⁵. Задля цього освітянин пропонував обов'язково створити при школах майстерні, а також виділити для них земельні ділянки.

Представник ОПК Квятковський, не вагаючись, описав реальний стан хат-читалень: «... Я навіть не можу сказати на що вони схожі, по-моєму це якість амбари, ящики для сміття, а не хати-читальні. На стінах висять по 3 роки обідрані плакати і більше нічого. Дана нарада має поставити питання рубати про те, аби хати-читальні були взяті в мережу, щоби дати туди працівників, які налагодили б там роботу»³⁸⁶.

Втім заклики дати школам — учителів, сельбудам — сельбудівців, сільрадам — компетентних голів, регіонам — кваліфікованих управлінців лишалися,

³⁸⁴ Там само. — Спр. 169. — Арк. 1.

³⁸⁵ Там само. — Арк. 20.

³⁸⁶ Там само. — Арк. 23.

на жаль, закликами. Дефіцит, і кадровий і фінансовий, був визначальним чинником функціонування радянської управлінської системи. Насправді дистанція між проголошуваними владою гаслами/програмами вирішення низки проблем етнічних меншин і спроможністю їх повноцінно запроваджувати в життя була колосальною.

Нацменпрацівники виявилися заручниками ситуації: навіть працюючи на межі людських можливостей вони неспроможні були якісно вплинути на процеси, про сутність яких держава мала занадто поверхове уявлення. Різко, проте кмітливо про становище нацменпрацівників висловилася Надеждіна: «Спочатку у нас була проба організувати Райнацменкомісії, але не хватало декілька карбованців на проїзд уповноваженого по району. Це не є причина бюджетова, а просто це причина неуважного відношення, тому що коли у нас маються кошти для всього іншого, то можна було-б знайти 5–6 карб. для того, щоб скликати Райнацменкомісії. Її замінили Райнацменууповноваженим і вийшло так, що дійсно це слово не від слова «Уповноважений», а від слова «Упав навантажений» [мова оригіналу — *Авт.*]. Коли у нас мається робітник, то для того, щоб він міг працювати як Уповноважений треба дати йому меншу завантаженість, бо інакше він не справиться зі своєю роботою. Тут товариші казали, що треба, щоб Райуповноважені гарно зрозуміли свої завдання, а я скажу, що треба, щоб Райвиконкоми зрозуміли, що таке Нацменууповноважений, як йому треба допомагати в цій роботі»³⁸⁷. Схвальні вигуки з місць та решта виступів засвідчували, що попри всі розмови, загальний стан роботи протягом років не змінювалося жодним чином. Лише там, де нацменпосади обіймали зацікавлені відповідальні управлінці спостерігався прогрес, решта регіонів животіли за принципом «і так згодиться».

Таке ставлення влади до регулювання сфери етнонаціональних відносин боляче далось взнаки досить швидко, коли вона оголосила черговий вирішальний комуністичний штурм. Втім, поки що, в контексті суспільного примирення, якого більшовики понад усе прагли на етапі відбудовчого періоду, влада намагалася створювати принаймні ілюзію широкої підтримки своєї внутрішньої політики, якщо не отримати її насправді. Власне, саме тому вона перетворила масові громадські збори (що ухвалювали заздалегідь підготовані схвальні чи засуджуючі резолюції) на важіль формування відмовідної масової свідомості: ця політтехнологія повнотою спрацювала згодом — в епоху докорінної перебудови соціально-економічних та політичних засад існування СРСР.

Це, слід зазначити, був єдиний можливий спосіб збереження політичної влади в тій конфігурації, що вималювалася в переломному 1923 р. Більшовики були цілком свідомі того, що їхній власний електорат є надто мізерним, аби забезпечувати збереження влади ВКП(б) парламентським шляхом. Манюпулювання масовою свідомістю, створення і підтримка привабливого іміджу влади, зокрема й у сфері вирішення низки проблем етнонаціонального життя, врешті були доведені більшовиками до досконалості. Тільки таким чином їм

³⁸⁷ Там само. — Арк. 24–25.

вдавалося відволікати увагу суспільства від тривалого в часі утиску базових громадянських прав широких верств населення.

Прийшовши до влади, більшовики відразу проголосили про запровадження своєї політичної монополії. Цей крок був продиктований ганебним досвідом участі у політичному житті Росії впродовж нетривалого парламентського періоду її існування та під час політичної кризи 1917 р. (так званого двовладдя). Існування будь-яких політичних партій чи громадських рухів в країні рад було неможливим ані з правової ані з практичної точки зору. Спеціальні урядові та партійні структури тримали сферу суспільно-політичного життя громад під невисипущим контролем, скеровуючи життя суспільно-активних громадян, і тим більше, пересічних обивателів в офіційно затвержене річище.

Відомо, що певна частина організацій, що позиціонувалися як легальні громадські, насправді були створені за ініціативою ЦК КП(б)У і жодної діяльності, окрім ухваленої цією структурою, не здійснювали.

Позбавлені жодної самостійності, вміло керовані партійним ядром президії, подібні організації тим не менше, проявляли неабияку життєвість, отримуючи кошти на свою діяльність і навіть здійснюючи доволі важливі проекти. Так, зокрема, Спілка бессарабців брала участь у збиранні матеріалів та публікації низки видань з «Бессарабського питання». Іншою була доля організацій, що створювалися з ініціативи власне населення. До них влада ставилася із неприхованою пересторогою, вважаючи, що кожна ініціатива має бути добре підготованою. Фактично, жодна з організацій, що не була зрежисована ЦК, не мала майбутнього.

Переважна більшість організацій, що виникли стихійно, доводилася до самоліквідації впродовж кількох місяців — року. Так було, скажімо, з філією всесоюзної спілки ромів на Україні.

25 липня 1925 р. Всеросійський Союз Циган був зареєстрований у Москві. Розпочалася робота по організації місцевих сил, яку на Україні очолив Бізев (за відомостями звернення ВСЦ до ЦКНМ — колишній червоний командир). Голова ВСЦ Таранов та секретар Лебедев просили ЦКНМ зв'язатися з уповноваженим по роботі серед циган на Україні і підтримати його матеріально³⁸⁸.

Слід зауважити, що комісія надзвичайно обережно, часто прискіпливо, ставилася до осіб, які час від часу очолювали певні організації чи рухи національних меншин. З одними із них складалися тривалі, насправді насторожені — зовні товариські стосунки. Так було, скажімо, із представником менонітської громади В. Янцем. Інші — після ґрунтовної перевірки ставали об'єктом громадської дискредитації, як шкідливий антирадянський елемент. Решта, як з'ясовувалося, була цілковито чужою і політиці коренізації і радянській владі, як такий. Бізев, власне, відносився до останньої категорії.

Після звернення Спілки до ЦКНМ із клопотанням надати всебічну підтримку своєму представникові на Україні співробітники ЦКНМ почали вивчати кандидатуру. 30 вересня 1926 р. закрите засідання ЦКНМ вирішило надіслати матеріали про Бізева до ДПУ для подальшого розслідування, попередньо

³⁸⁸ Там само. — Спр. 154. — Арк. 49.

порекомендувавши місцям «... не допускати гр. Бізева до роботи по обслуговуванню циган»³⁸⁹. 28 грудня 1926 р. ДПУ повідомило голову ЦКНМ про те, що Микола Тимофійович Бізев не був допущений до роботи на посаді уповноваженого Союзу Циган по Глухівській окрузі через наявний компромат. Згідно з відомостями окружного відділу ДПУ, Бізев був виключений із партії 1920 р. під час перереєстрації, до 1926 р. займався скупкою та продажем коней, розповсюджував фальшиві гроші, крім того, разом із дружиною перебував на обліку у карному розшуку як рецидивіст. Закреслене рукою помічника начальника ЕКУ ДПУ УСРР Мазо речення повідомляло: «Нині перебуває на утриманні дружини, яка займається квартирними крадіжками». Записка ДПУ закінчувалася словами: «Вважаємо, що компроментуючі матеріали достатні, оскільки нині Бізев притягується Глухівським Окрвідділом ДПУ до відповідальності за збут фальшивої монети»³⁹⁰. На засіданні 29 січня 1927 р. комісії не лишалося нічого іншого, як констатувати: «Компрометуючі матеріали на Бізева підтвердилися, тому він не може бути допущений до роботи серед циган до повної реабілітації»³⁹¹.

Те, що на посади нацменпрацівників часто-густо потрапляли випадкові особи з темним минулим, не було секретом. Відомості про це непоодинокі. Однак не вони визначали клімат у взаєминах влади і етнічних громад. Не буде перебільшенням твердження, що до осіб, яких спільноти висували самі з числа своїх духовних і культурних лідерів, упередження владних структур було не меншим. Зовсім не випадково найбільш активні і компетентні серед них послідовно «пригальмовувалися» у своїй неконтрольованій діяльності. Так було, скажімо, із наступником В. Янца, який намагався офіційно закріпити за собою посаду генерального уповноваженого менонітської кооперації. 18 січня 1927 р. закрите засідання ЦКНМ визнало недоцільним її встановлення³⁹².

Не буде також перебільшенням і наступне твердження. Ще більш упередженим було ставлення влади до спроб лідерів громад об'єднати останні в національних організаціях. Всі вони з часів громадянської війни традиційно розглядалися як потенційна база контрреволюційної та диверсійної роботи.

Хоча НКВС та ЦКНМ, що називається «тримали руку на пульсі» етнічних громад, час від часу в їхньому житті траплялися непередбачені аврали. 3 листопада 1926 р. ЦКНМ розіслала ОБНМ терміновий тасмний циркуляр, у якому йшлося: «За нашими відомостями, де які ОБНМ одержали листа від «Спілки німецьких євреїв», /Центральне бюро в справі єврейського населення/, в якому вона прохає про надсилку низки матеріалів про економічне становище єврейського населення на Україні. ЦКНМ пропонує Вам негайно повідомити чи одержали Ви такого листа. Одночасно пропонується Вам в разі одержання такого, від відповіді та подання матеріалів утриматись до одержання від нас

³⁸⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 90.

³⁹⁰ Там само. — Спр. 6. — Арк. 111.

³⁹¹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 111.

³⁹² Там само. — Арк. 133.

певних директив що до цього питання»³⁹³. Радянський уряд послідовно обмежував доступ як власних громадян, так і, ще більшою мірою, іноземців до інформації про життя в СРСР не випадково: йшлося не тільки про закордонний імідж влади, а й про її міцність як таку. Інформаційна монополія вкупі із політичною була ситемоутворюючою платформою державно-політичного утворення СРСР.

Доволі скоро затвердилася й типова матриця політичної нейтралізації всілякого роду національних організацій та спілок. Право на їхнє створення було зафіксоване в Конституції, однак реалізувати його було практично неможливо. По-перше, Міжвідомча комісія у справах спілок та союзів (МЕКОСО) при НКВС пильно слідкувала за змістом поданих на реєстрацію установчих документів, «пропонуючи» тим відповідні поправки та зміни, що врешті позбавляли останні жодної самостійності. По-друге, зареєстровані товариства повинні були суворо дотримуватися керівництва відповідними владними інституціями. По-третє, навіть із дотриманням перших двох умов, створені за ініціативою самих громад організації відразу підпадали під невсипущий нагляд органів НКВС та ДПУ, що оточували їх щільною мережею сексотів. Винятків із цієї доволі ефективної практики не існувало. Так було, зокрема, із Всеукраїнським об'єднанням караїмських національних товариств, статут якого після тривалих зволікань та змін був врешті затверджений МЕКОСО 31 жовтня 1924 р.³⁹⁴

Найбільш організованою та дієвою стала схема безпосереднього зв'язку з органами центральної влади, відпрацьована в першій половині 1920-х рр. українськими менонітами. Функції генерального представника інтересів громади перед радянським урядом ще в 1922 р. громада делегувала В. Янцу, який налагодив тісні стосунки із головою ЦКНМ М. Лобановим та очільником німецької секції Й. Гафтелем. Фонд комісії зберігає кілька факсимільних звернень В. Янца, як із питань діяльності СГВ, так і приватних осіб, що дозволяють прослідкувати механізм проходження його регулярних клопотань.

29 липня 1926 р. датований лист В. Янца на ім'я Й. Гафтеля. І його форма, і тон звернення не залишають сумнівів у тому, що взаємини між менонітським ходоком та німінструктором були, якщо не приятельськими, то принаймні довірчими: «Представляя при сем копию письма на мое имя от И. Вилера, пораженного на левом боку параличем. Он просит совета и помощи. Я не знаю, как законом сейчас рассматриваются подобные случаи. Имеет ли Вилер законное основание на указанный в селе Варваровке Николайпольского района (Хортицкого администр. района) двор? Или же погасли все права его на крестьянский двор, когда он сам из трудового элемента, притом неработоспособный?

Не знаю, что ему советовать. Не сможете ли через Комиссию узнать положение и дать указание? Прошу об этом»³⁹⁵. Того ж дня Гафтель надіслав

³⁹³ Там само. — Арк. 153.

³⁹⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3.

³⁹⁵ Там само. — Спр. 128. — Арк. 21.

офіційний запит юрконсультанту із порушеного клопотання і безвідкладно отримав роз'яснення щодо порядку отримання інвалідом земельної ділянки³⁹⁶.

Доволі регулярно ходоків до центральних органів надсилали єврейські громади: на початку 1920-х рр. у них міцно затвердилася думка про те, що «апелювати до місцевих органів недоцільно, наші просьби не вислуховуються»³⁹⁷.

Практика колективних опорних та лобістських акцій була ефективною, але доволі небезпечною і марудною. Як дотепно відзначав нацменінструктор Луганського ОВКУ Петровський, «всі ці рухи обійшлися колоністам дуже дорого, оскільки їм доводилося платити гроші агентам, які роз'їздили, і зокрема, приймалися заходи щодо ліквідації господарств, не засіваючи землю тощо...»³⁹⁸ Зауваження про те, що діяльність такого роду «делегатів» дорого обходилася єврейським кустарям, досить часті в архівному фонді ЦКНМ. Неодноразовими є й зауваження про зловживання всілякого роду аферистів довірою громад.

Не слід недооцінювати ті можливості, що, попри всі обмеження радянської політичної системи, отримало населення для прояву та відстоювання своїх соціально-економічних та етнокультурних інтересів. Водночас і не слід переоцінювати їхні можливості боротися за відмінні від більшовицьких політичні погляди та відтворення інакших, аніж офіційно затверджена, систем світосприйняття.

Цікавим засобом були делегатські накази на безпартійні конференції, передовсім німецькі. На відміну від пізніших за часом делегатських наказів 1930-х рр., оприлюднюваних у пресі, ці містили вимоги, дійсно злободенні для мешканців нацменселищ. Позбавлені патетики епохи стаханівських звітяг, вони волали про наболіле: втрачені землі, непосильне оподаткування, відсутність кваліфікованої агрономічної та медичної допомоги, шкіл. У них не знайти антирадянських закликів, чи відкритих звинувачень влади. Німці формулювали свої претензії, апелюючи до аргументів доцільності, вигідності, можливості, конституційності. Таким за змістом є наказ «Делегату округи на німконференцію» від колонії Гоффенталь Петро-Краснопольської сільради Красноручського району (18 березня 1925 р.). Описуючи майнові і земельні втрати колоністів, загальні збори селян стверджують, що в підоснові німецької еміграції перебуває не небажання громади служити радвладі, а малоземелля, яке робить неможливим господарювання. Констатуючи, що найкращі землі громади були відібрані сусідніми українськими та російськими селянами, німці «прозора» натякають: «Тепер ми питаємо Радуряд, чому завжди колоністи висилаються, які в своїй колонії мали достатню кількість землі, що нині займають російські селяни? Колоністи завжди виселялися, чи не можуть російські селяни хоч раз виселитися, коли в їхньому селі не вистачить землі. Чому вони взяли нашу землю? Чи не може Радвлада наділити нам відповідну норму нашої землі».

³⁹⁶ Там само. — Арк. 20.

³⁹⁷ Там само. — Спр. 132. — Арк. 32.

³⁹⁸ Там само. — Спр. 55. — Арк. 26.

Прикметною є й кінцівка наказу, цілком характерна для тогочасної ситуації: «Хай живуть Німецькі колонії. Хай живе підняття німецького культурного господарства для відновлення Радуряду»³⁹⁹.

Прикметні форми організації колективного опору непопулярним рішенням влади мали місце в історії єврейської громади УСРР. Змирившись врешті із масованим наступом більшовиків (в особі євсекції) на єврейську традиційну освіту, громади втілювали тактику латентного спротиву: єврейська традиційна освіта пішла у підпілля (архівні джерела свідчать про існування хедерів та меламедів аж до кінця 1930-х рр.), натомість містечкові мешканці впродовж років намагалися розширити мережу існуючих трудових єврейських шкіл, перевести їх на місцевий бюджет, водночас повернувши викладання івриту та закріпивши за ними право на суботній відпочинок та відпочинок під час юдейських свят.

В 1925 р. відбулася масштабна акція, організована українським єврейством спочатку на користь встановлення в єврейських школах вихідних днів відповідно до етнорелігійних традицій, а згодом — стосовно повернення викладання івриту. У заяві до ВУЦВКу громадян м. Ромни (за 87 підписами) йшлося про те, що 480 учнів Роменської 51-ї радянської трудової школи (усі без винятку євреї) позбавлені традиційного відпочинку і примушуються відзначати Різдво, Благовещення, російський Великдень і недільні дні. Залишаючи поза увагою, що церква давно вже була відділена від держави, а в радянських трудових школах офіційно було заборонено відзначати названі свята, заявники зазначали, що «... позбавлення єврейських учнів можливості користуватися днями відпочинку під час національних їхніх свят, *принижує їхню національну гідність і йде врозріз із конституцією та постановою комісаріату праці* (курсив Авт.) від 18 лютого п/р [1925 р.] за № 44/1009, яким визнано необхідним узгоджувати дні відпочинку з національними святами»⁴⁰⁰. Зважаючи на наближення єврейського Песаху, підписанти просили терміново розглянути прохання і розпорядитися щодо узгодження в школі днів відпочинку з днями єврейських свят і суботніми днями.

В режимі суворої конфіденційності ЦКНМ відпрацьовувала заходи щодо згортання громадської кампанії, організованої єврейськими громадами. До відповідних органів комісія надсилала не лише копії характерних заяв єврейських дітей, а й списки місць та відомості про кількість підписантів⁴⁰¹. Кампанія, між тим, набула масового характеру: на адресу ВУЦВК та ЦВК СРСР від учнів містечок надійшли заяви з проханнями про видання декрету про дозвіл вільного вивчення івриту за 4 388 підписами⁴⁰². Прикінцеві висновки ЦКНМ були безапеляційними: «... Мова ця не є рідною мовою єврейських дітей. Подання петицій пояснюється спеціальною кампанією, що проводиться антирадянськими сіоністськими організаціями. Повідомити ті Окрбюро нацмен, з яких отримані

³⁹⁹ Там само. — Спр. 91. — Арк. 23.

⁴⁰⁰ Там само. — Спр. 43. — Арк. 90.

⁴⁰¹ Там само. — Спр. 153. — Арк. 50.

⁴⁰² Там само. — Арк. 51.

петиції про необхідність проведення роз'яснювальної кампанії серед дітей, які навчаються як у єврейських, так і в мішаних школах через викладацький персонал і піонерські загони»⁴⁰³.

Не менш масового характеру в 1926 р. набула кампанія оскарження запровадження окрвиконкомками у єврейських містечках у якості вихідного дня понеділка. Наприкінці року М. Лобанов, зважаючи на те, що «... справа може бути використана ворожим нам елементом»⁴⁰⁴ змушений був ініціювати перевірку на місцях за наслідками конфліктогенного рішення окрвиконкомів.

Найбільшим досягненням влади в епоху коренізації слід вважати те, що більшовикам вдалося не лише відпрацювати ефективну систему ідеологічної обробки населення, але й створити дієву систему органів державного етнополітичного регулювання, яка фахово відстежувала соціально-економічне та етнокультурне становище громад та сприяла вирішенню їхніх найболючіших проблем. Реагування на проблеми було доволі оперативним. Отримавши звернення з місць, упродовж кількох годин відповідні загальносоюзні структури відправляли запит чи розпорядження до Харкова, де й відбувалося подальше опрацювання питання.

Поступова уніфікація методів і форм роботи у нацменсередовищі була цілком адекватною відповіддю на тогочасні обставини: створивши національні адміністративно-територіальні одиниці, судові камери та школи для найбільш політично активних і потенційно проблемних громад (німців, євреїв та поляків), уряд змушений був поширювати цю практику й на решту нацменгромад, значно менш потужних культурно та економічно, більше того — з низкою суттєвих етнокультурних проблем. Проте в їхньому середовищі більшість урядових програм грузла і спричиняла низку не вирішуваних роками проблем. Чого тільки коштувало радянським управлінням налагодження більш-менш прийнятної мережі так званих національних шкіл у середовищі українських греків, молдаван, гагаузів, болгар і т. д. І цеківські, і ЦКНМ-івські, і наркомосівські функціонери самі часто-густо виявлялися неспроможними ані досягнути рівень проблем у середовищі нацменгромад, ані розробити модель їхнього вирішення. Типовим і показовим у цьому сенсі документом епохи є відповідь завідувача чеського центрального бюро Гаска на запит ЦКНМ від 28 березня 1925 р. щодо потреб чеського населення України. Нагальні потреби чехів він сформулював наступним чином: будівництво 15-ти чеських чотирирічок та 4-х семирічок, надіслання до останніх 40 чеських партійних вчителів з Чехії (!), виділення коштів на роботу «по виданню чеських підручників з ідеологією Радвлади», «створення літніх курсів для тих чеських вчителів, що є, і для приїжджих»⁴⁰⁵.

Прикметно, що про необхідність побудувати, принаймні, 8 чотирирічок та 2 семирічки, аби охопити хоча б 50% дітей, та надсилку 20 учителів з Чехословаччини йшлося на засіданні Раднацмену Наркомосу 5 лютого 1925 р. Аналогічні ухвали двома роками раніше приймала нарада при Наркомосі у

⁴⁰³ Там само. — Арк. 70.

⁴⁰⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 147.

⁴⁰⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 58.

Москві. Доводиться лише дивуватися рівню компетентності тогочасних управлінців, їхній сліпій вірі у невідворотну світову революцію, що мала забезпечити потрібну кількість учителів-партійців з-за кордону для всіх етнічних меншин СРСР. Саме тому попри голосні заяви чеське (і всі решта) бюро та, відповідно, місцеві просвітяни до кожного наступного навчального року приступали «з майже порожніми руками, не маючи книг і вчителів»⁴⁰⁶.

Втім, ці «незначні недоліки» сприймалися тоді не як проблема, радше — як спонука для подальшої роботи. Ігноруючи незадоволені («ворожі») голоси всередині країни та за її кордонами, радянська влада популяризувала кожен свій захід, використовуючи його для комуністичної пропаганди і глорифікації своїх досягнень, підносячи їх як вінець світової політичної практики. Щоправда низка її напрямків дійсно були піонерськими, або принаймні винятковими в тогочасній світовій політиці. Це стосується передовсім кампанії аграризації єврейства.

Більшовики спромоглися використати здійснювану ними за допомогою іноземних інвесторів кампанію для розбудови власного внутрішнього та зовнішньополітичного авторитету. Популяризація єврейської аграризації і, відповідно, влади, що здійснювала її вперше у світовій практиці в такому масштабі, відбувалася нав'язливо і просто. У відозві до всіх товариств кустарів-одинаків Тульчинського окрвиконкому (30 листопада 1925 р.), завізованому уповноваженим нацмену Герасимовим, наголошувалося: «Жовтнева Революція покінчила з віковичним єврейським безправ'ям і дала можливість єврейським трудівникам брати активну участь у будівництві нового державного і господарського життя Республіки Труда. Замість того, що царський уряд не допускав євреїв працювати на великих фабриках і заводах, не допускав євреїв до землеробської праці, Радянська влада приймає всі доступні засоби до включення єврейської бідноти до великої промисловості і надає всіляку допомогу євреям у переведенні їх на землеробство»⁴⁰⁷. Анонсуєчи, що завданням влади є переведення впродовж 8–10 років до землеробської праці близько 500 тис. євреїв, Герасимов змальовував грандіозні успіхи радянської влади, натомість замовчуючи ту величезну матеріальну, технічну і організаційну допомогу, яку колоністи отримували від закордонних організацій. Використання державним апаратом кожного найменшого досягнення (навіть здобутого не самостійно) на користь зміцнення позицій влади та її авторитету залишалася непорушною в часі методикою завоювання симпатій суспільства.

Влада не лише замовчувала роль іноземних організацій у справі подолання наслідків голоду 1921–1923 рр. та економічної розрухи, а й «режисувала» вияви масової народної підтримки кожного більш-менш помітного урядового заходу чи програми. Прикладів тому безліч. Так, зокрема, була організована й показова акція на підтримку запровадження димотики в еллінських школах України. Висхідним пунктом для її розгортання став таємний обіжник ЦК КП(б)У окрвиконкомом Одещини, Маріупольщини, Миколаївщини, Київщини за підписом секретаря ЦК П. Любченка (9 березня 1928 р.). У ньому «рекомендувалися»

⁴⁰⁶ Там само. — Арк. 58–59.

⁴⁰⁷ Там само. — Спр. 94. — Арк. 64.

цілком конкретні обриси і майбутнього «громадського» руху, і механізми його досягнення:

«Новий грецький правопис, що його введено було останнім часом по радянських грецьких школах, викликав обурення з боку урядових та громадських реакційних верств у Греції. Реакційна преса у Греції здійняла з цього приводу ворожу кампанію проти СРСР. З другого боку, поступові ліві мовознавці Греції вітають цю реформу і вимагають її поширення в межах самої Греції. За це їх звинувачували у співчутті більшовизму, і питання набуло політичного значіння. Грецький посол в СРСР Пануріадис спробував використати актуальність питання про правопис, як привод для антирадянської пропаганди серед грецького населення Північного Кавказу, Закавказзя та Криму. Він об'їздив місцевості з грецькою нацменшістю, збирав куркулів та непманів, застрашував їх тим, що, хто не голосуватиме проти нового правопису, тому, як більшовикові, закрито буде поворот до Греції тощо. Таким чином, йому пощастило вплинути на зменшення в деяких грецьких школах учнів і викликати антирадянські настрої. Цьому втручання офіційних представників грецького уряду та грецької реакційної преси до наших внутрішніх справ необхідно дати рішучу відсіч. *Треба провести серед грецького населення роз'яснюючу кампанію щодо значіння реформи правопису, поступовості цього акту, а також мобілізувати виступи та масові заяви грецької нацменшості про охоче і добровільне прийняття нового правопису та протести сільрад, позапартійних зборів, нарад родичів школярів, проти намагань грецького фашизму відгородити трудящих греків в СРСР од надбань радянської культури (виділення — Авт.).* Необхідно обміркувати план кампанії з місцевими органами Наркомствіти та робітниками преси, перевести її в найближчий час, висвітливши відповідно в пресі»⁴⁰⁸.

Непідвладна ані доводам здорового глузду, ані зауваженням науковців про штучність радянської реформи грецького (болгарського, татарського тощо) правопису, ані зойкам освітян про їхню неспроможність вирішувати поставлені перед ними партією та урядом завдання, спираючись на наявну матеріально-технічну та інтелектуальну базу, кампанія настирливо «проштовхувалася» аж до Голодомору та масових політичних процесів, коли адміністративний ресурс її запровадження був цілковито вичерпаний.

Не буде перебільшенням зауважити, що найбільшим викликом часів коренізації для радянської національної політики став побутовий антисемітизм. Це суспільне явище було свого роду лакмусовим папірцем, що унаочнив реальний стан речей у сфері міжнаціональних відносин в єдиній у світі країні, де інтернаціоналізм був закріплений у конституції та програмних документах правлячої політичної сили.

Сплески антисемітизму відбувалися неодноразово: в першій половині 20-х рр. — як стихійна відповідь на кризові соціально-економічні умови та інерція погромного лихоліття; в 1927–1928 р. — як реакція на створення єврейських національних районів та сільськогосподарську колонізацію; в 1930–1931 рр. — на хвилі антиколективізаційного опору.

⁴⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 14.

Погроми 1917–1920 рр. наклали глибокий травмуючий слід на свідомість українського суспільства, спотворивши долі і їхніх жертв, і безпосередніх учасників, і випадкових свідків. Упродовж 1921 р. влада доклала чимало зусиль, аби дистанціюватися від звинувачень в участі радянських військових формувань у погромах. З цією метою були створені спеціальні комісії, що докладно розслідували найбільш кричущі погромні події. До певної міри із цим завданням влада справилася, проте розрядити суспільну напругу їй не вдалося. Неконтрольована міграція євреїв теренами республіки та їхнє неочікуване повернення до погромлених обійсть, на той час вже зайнятих новими пожилцями, лише загострювали й без того вкрай напружену ситуацію у містечках, що животіло в умовах жорсткої соціально-економічної кризи.

Антисемітизм у першій половині 20-х рр. був притаманний як пересічним мешканцям містечок, так і їхнім управлінцям. Саме остання обставина стала безпосередньою причиною загострення «єврейського питання» як такого, так і обопільних взаємин влади та єврейських громад. Величезний шар початкових матеріалів ЦКНМ склали скарги містечкових євреїв на антисемітизм місцевих органів влади.

Місцеві управлінці не лише потайки зловживали владою, а й не цуралися привселюдного приниження «народу», що перебував у їхньому підпорядкуванні. На першотравневій демонстрації (!) в с. Криве Озеро секретар райкому Григорчук таким чином прокоментував нещасний випадок, внаслідок якого загинув єврейський візник та був покалічений росіянин: «... За одного росіянина краще таких 100 жертв»⁴⁰⁹. Надвечір того ж дня, виступаючи перед виборцями, Григорчук заявив, що всі містечкові євреї є спекулянтами і гальмують усіляку роботу.

Прояви антисемітизму були масовими. Саме вони спровокували сталу конфронтацію містечкових євреїв до влади, внаслідок якої в низці рад сіоністи прийшли до влади через легальні вибори. Остання обставина витверезуючим чином подіяла на органи центральної влади. Вони переглянули ставлення до заспокійливих звітів райвиконкомів і організували обстеження обставин існування містечка у повоєнну добу.

Під час обстежень з'ясувалося безліч курйозних випадків, які траплялися внаслідок зневажливого ставлення до традицій і звичок нацменнаселення. 1925 р. комісія у складі прокурора округи та інструктора окружного парткому з'ясувала заяву Айзіка Неймана з Мурованих Куриловець. У ній йшлося про те, що голова райвиконкому Хропка в пошуках шляхів поповнення бюджету примусив євреїв взяти в оренду птахобійню і водночас заборонив різку пташини без його особистого дозволу, як виняток — за рецептами для хворих. Хоча на місці з'ясувалося, що Айзік Нейман давно помер, а заява написана Перямутром (який, певне, в такий спосіб намагався убезпечити себе від небажаних наслідків скарги на голову райвиконкому), Хропка притягнули до відповідальності «за дискредитацію радянської влади та перевищення влади»⁴¹⁰.

⁴⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 2.

⁴¹⁰ Там само. — Арк. 28.

Через те, що глибинка рясніла такими вигадливими «Хропками», до кінця 20-х рр. містечка назагал залишалися епіцентрами хронічних проблем: побутових, економічних, етнокультурних, сфери міжнаціонального спілкування. Про їхню гостроту дає уявлення низка архівних джерел. Так, у листі від 22 серпня 1925 р. (на 8-му році радянської влади!) кустарі м. Томашпіль у листі до голови ВУЦВК Г. Петровського повідомляли про поширення бандитизму, щоденні грабунки та вбивства євреїв. Привертає увагу, що бандити не гребували вбивством і грабунком поодиноких кустарів, і навіть нападали на чисельні групи (40 кустарів, що прямували на ярмарок до м. Жирин, 15 кустарів «... перев'язали, як овець на бійні, побивши, пограбували. Товар і коней забрали, а постраждалих залишили зв'язаними як чоловіків, так і жінок»⁴¹¹). У 18-ти верстах від Томашполю до містечка Баровка увірвалися 13 бандитів, які пограбували сільраду і навколишні єврейські села. Євреї були впевнені, що в банду об'єдналися місцеві селяни — переважно бідняки, які потерпали від голоду, а міліція, що складалася з начальника і двох міліціонерів, була неспроможна навести лад у районі. Систематичність єврейських погромів спричинила занепад економіки містечок і апатію кустарів, які говорили: «Чому їм не грабувати, коли радянська влада їм не перешкоджає в щасливій і легкій роботі. На самому невеликому ярмарку бандити отримують 200–300 червонців. Дуже скоро вони напевне прийдуть до єврейських містечок, нікого не боючись, і будуть вбивати». У розпачі, наївно і водночас зворушливо, кустарі просили, аби «радянська влада ... твердим і грізним словом сказала бандитам: «Відніміть ваші закривавлені руки від людей, вони також не винні». Завершувався лист словами: «Хай живе мир між народами на рівних правах!»⁴¹²

Додамо лише, що періодично погроми відбувалися і пізніше. Один із них, згідно із матеріалами фонду ЦКНМ, стався в середині листопада 1927 р. у м. Снитків Могилівської округи. В листі, адресованому ДПУ УСРР, ЦКНМ повідомляла, що населення містечка виявилось беззахисним перед нападом банди з 20-ти осіб. Вона пограбувала кооператив, одна людина загинула, кілька були поранені, частина мешканців містечка, зокрема й вчительки, були пограбовані та побиті. «Ви собі не можете уявити той пригнічений настрій, який панує в усьому місті», — писали секретар комсомольського осередку, завідувач школи, представник ССТ, голови сільради та союзу кустарів. Місто наповнене підозрілими особами, а в ньому немає навіть міліціонера. Після заходу сонця всі ховаються по хатах, через те громадське життя «замерзло». «Населення сильно стурбоване через відсутність охорони в місті», — констатував радянсько-партійний актив. Далі йшли вимоги: «Ваш обов'язок вжити всіх заходів для того, аби райвиконавець чи ДПУ вислали озброєну силу для охорони міста. Якщо ДПУ не може, то хоча б нехай буде міліція, інакше в подальшому неможливо працювати»⁴¹³. Радянські працівники цілком серйозно замислювалися над виїздом зі Сниткова, що загрожувало припиненням дії радвлади на території міс-

⁴¹¹ Там само. — Спр. 94. — Арк. 29.

⁴¹² Там само. — Арк. 30.

⁴¹³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 7.

течка. Зваживши негативні наслідки такого сценарію, ЦКНМ терміново звернулася до ДПУ із листом: «Повідомляючи про вищенаведене, вважаємо, що необхідно вжити відповідних заходів задля забезпечення містечка озброєною охороною, ураховуючи те, що з одного боку при теперішньому поширенню антисемітизму в банду можуть бути втягнуті деякі селяне, а з другого — єврейське населення містечка Сніткова, як і сусідних містечок, в разі *повторювання нападів банди може покинути містечки, що з політичних міркувань з'являється дуже небажаним* [виділення — Авт.]»⁴¹⁴.

На врегулювання містечкової проблеми у більшовицької влади пішло кілька років, далеко не всі кроки були результативними. Присвоєння низці містечок статусу міських поселень не зустріло очікуваного піднесення в середовищі його мешканців, оскільки податковий тягар городян був суттєво більшим⁴¹⁵.

Загострення антисемітизму в 1927–1928 рр. у зв'язку із розгортанням єврейської сільськогосподарської колонізації перетворилося на гостру соціальну проблему. Слід зауважити, що антисемітські настрої були явищем звичайним у німецьких та грецьких колоніях, власне, усюди, де інтереси місцевого селянства перепліталися з інтересами єврейських колоністів. Ці традиційні для першої половини 20-х рр. проблеми тим більше загострилися після того, як у низку колоній на радянсько-партійну роботу прибули призначенці єврейського походження.

Представник Херсонського губвиборчкому Цесляк, проводячи перевиборчу кампанію в менонітських селищах восени 1925 р., відзначив наявність антисемітизму. Останній, щоправда, поширювався тільки на районне керівництво колишньої німецької волості — переважно єврейського походження. Попри брутальний тиск РВК колоністи запекло опиралися повторному обранню голови Кочубеївської сільради і за сумісництвом — секретаря комосередку Циндельковського, профуповноваженого і водночас — секретаря комсомольського осередку Небельштейна. Населення п'яти селищ у категоричній формі виступило проти Циндельковського, зауваживши, що останній, укладаючи трудові договори, замість встановлених законодавством 8% вимагав 25–30% (факти підтвердила перевірка)⁴¹⁶. РВК своєю чергою звинуватив колоністів у тім, що вони виступають проти комуністів. Врешті Циндельковський на зборах ударив по столу кулаком і заявив: «Ви — куркулі, ви контрреволюціонери, якщо ви не хочете комуністів прийняти до вашої сільради, то я прийду до Вас як голова і тоді ви побачите». Перелякані колоністи надіслали делегацію за губернським уповноваженим, просячи звільнити їх від зятого ненависника колоністів⁴¹⁷.

У колонії Мюльгаузен опір колоністів списку райвиконкому був настільки очевидним, що вибори довелося проводити з 9-ї ранку до 12-ї ночі. Врешті частина найбільш одіозних районних активістів була відряджена на роботу до інших районів⁴¹⁸.

⁴¹⁴ Там само. — Арк. 8.

⁴¹⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 30.

⁴¹⁶ Там само. — Спр. 65. — Арк. 53–54.

⁴¹⁷ Там само. — Арк. 55.

⁴¹⁸ Там само.

Потік негативної інформації аж до повідомлень про погроми буквально захлеснув ЦКНМ. Проблему держава вирішувала усіма доступними засобами. По-перше була розгорнута широка роз'яснювальна кампанія у пресі. Впродовж 1928 р. у місцевих і центральних газетах була опублікована чимала кількість дописів, заміток і репортажів із судових засідань, що розтлумачували населенню контрреволюційний характер антисемітизму. Розбираючись поміж собою у таємному режимі відносно тих чи інших висловлювань у пресі, радянсько-партійні функціонери чимдалі на показ виставляли лише позитивні приклади розвитку добросусідства колоністів із оточуючим селянством. Задля цього у єврейські колонії відряджалися групи робітників (приміром, делегації з 16 харківських пролетарів, «з яких переважна більшість українців та росіян»). Ті на власні очі мусили переконатися, що на українську землю оселяють єврейських трударів, а не непманів і торгашів, які визискують місцеве населення⁴¹⁹.

Заяви робітничих делегацій у пресі про побачене, публікація піднесених звітів радянських урядовців про успіхи єврейської сільськогосподарської колонізації, а згодом — і розбудову створених на основі колоній єврейських національних районів створювали ілюзію залагодження проблеми. Назагал, преса 1927–1928 рр. створювала враження про досягнення вирішальних перемог на цьому фронті. Між тим заходи влади стосовно вгамування хвилі побутового антисемітизму були малоефективними. Становище єврейських переселенців ще більше ускладнювалося під тиском низки негативних чинників: зловживання та упередженості місцевих органів влади, відсутності навичок господарювання на землі, складних погодних умов, ворожості місцевих мешканців, які зводили нанівець зусилля переселенців, потрапляючи їхні поля, викрадаючи худобу та врожай. Найбільш складним у цьому сенсі виявився 1928 рік, коли різко посилювалося повернення колоністів. Серед причин масового відходу переселенців представник Комзету на Криворіжжі Я. Островський відзначав загострення взаємовідносин із сусідніми селянами, з боку яких надходили постійні погрози. Після вбивства одного з колоністів решта замислилася над поверненням до містечок. «Загалом, настрої у переселенців, що перебувають у становищі, коли озимина загинула, а на ярові засіви також розраховувати нема чого, — поганенький. Постачання продовольством відбувається з перебоями, несвоєчасно і в незначній кількості. Потрави, що здійснюються систематично сусіднім населенням, доходять у деяких випадках до побиття переселенців. Антисемітизм посилюється. У переселенця немає певної перспективи, що буде з їхніми сім'ями на зимовий період. Зважаючи на це, треба розраховувати, що відхід з поселень збільшиться»⁴²⁰.

Селянство в регіонах колонізаційного руху не могло зрозуміти політики, яка віддавала землю в руки прийшлих, коли її було замало для місцевих. Ця обставина швидко й безповоротно політизувала «несвідоме» місцеве селянство. Якщо хтось з тогочасних політичних діячів сподівався віднайти опору режимові в особі єврейських переселенців, то прорахувався і замість політичних диві-

⁴¹⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 74.

⁴²⁰ Там само. — Арк. 83.

дендів одержав розширення опозиції, як за рахунок колоністів, так і власного селянства. Колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства. Цілком зрозумілими були вимоги й претензії до політики з боку титульного етносу та втягнутих у конфлікт етнічних меншин.

Побоювання В. Жаботинського про небезпеки, які крилися в здійсненні аграризації у країні, кожен камінь якої пам'ятав гайдамаччину, були небезпідставними⁴²¹. Варто додати лише, що ситуація склалася не просто гостра, а майже безвихідна: селяни, споглядаючи розбудову єврейських колоній (а згодом — національних районів), дивувалися «щедрості» радянської влади і щиро вважали, що все це юдофілство фінансується їхнім коштом; влада, своєю чергою, неспроможна була визнати, що фінансування єврейської сільськогосподарської колонізації відбувається передовсім коштом міжнародних єврейських організацій, бо це знецінило б її внутрішній та зовнішній авторитет. Саме тому ДПУ УСРР, Укркомзет, ЦКНМ та решта зацікавлених відомств перевели дослідження проявів антисемітизму та їхніх причин у режим суворої таємності. ДПУ акумулювала повідомлення про антисемітизм з місць марно: аналіз відомостей щодо поширення антисемітизму в усіх соціальних верствах, включаючи непманів, безробітних, військових, студентів тощо створював підстави для серйозного занепокоєння. Найбільше ж владу турбувала та обставина, що за нею поволі, але міцно закріплювався імідж «жидівської влади».

Висновки аналітиків ДПУ були невтішними: зростання антисемітизму, що розпочалося у 1925 р. набуло безперервного характеру. «Антисемітизмом заражені всі прошарки і класи населення і він має місце навіть серед окремих членів партії. Основною базою антисемітизму є антирадянський елемент у місті та на селі, який посилює свою діяльність і паралельно веде боротьбу з Радвладою, використовуючи антисемітизм для своїх цілей, тобто для боротьби з Радвладою»⁴²².

Чимдалі антисемітизм набирав все більш огидних форм, віддзеркалюючи болючі соціально-економічні проблеми радянської глибинки. Очевидний сплеск побутового антисемітизму припав на часи суцільної колективізації. Величезна кількість архівних джерел та публікацій періодичної преси свідчать про те, що емоційний стан етнічних громад, зокрема й у тому, що стосувалося відчуття громадянської захищеності, у цей час набув пограничного характеру. Тотальна наруга над селянством закріплювала настрої тотальної тривоги, яка будь-якого моменту могла набути неочікуваного повороту.

На початку 30-х рр. листи єврейських селян про вороже ставлення до них стали звичним явищем. Практично на кожен такий випадок відряджався уповноважений ЦКНМ для розгляду справи на місці⁴²³. Втім, вже з другої половини 1931 р. на запити ЦКНМ щодо проявів антисемітизму місця відповідають маленькими відписками простим олівцем на клаптиках паперу, згодом — у міру

⁴²¹ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 117.

⁴²² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 52.

⁴²³ Там само. — Спр. 7. — Арк. 65.

переростання голоду в Голодомор — актуальність проблеми зійшла нанівець сама собою.

VII.4. Політика щодо національних меншин на заключній стадії створення радянського ладу

Етнічні громади в 1930–1934 рр. Суцільна колективізація стала часом руйнації традиційного селянського світу в усіх його етнічних варіантах і водночас відліковою точкою згортання політики коренізації. На березень 1930 р. у низці сільрад Південної України вона сягнула 80%. Газети епохи задавали настрої комуністичної вакханалії: «Червоні валки нового хліба — вкладка бідняцько-середняцького села на індустріалізацію села. Бюрократи та «алілуйники» невідповідністю шкодять хлібозаготівлі»⁴²⁴.

Механіка переорієнтації ментальності селянства на комуністичні рейки була невибагливою: доволі скоро сільрадівські активісти й районні уповноважені перестали робити вигляд, що вони будують суспільство тотальної свідомості. В грецьких селах на загал замість полум'яних агітаційних промов, селян брали змором. Про те, яким чином це відбувалося в с. Комар, писав пізніше мариупольський грек-комуніст І. Стріонов: «Місцеві власті, що безпосередньо займалися колективізацією, почали тиснути на селян, застосовуючи різні форми насилля. Однією з таких форм примусу було продовження загальних зборів до 10–11 години вечора. В дверях приміщень, де проводилися збори, стояли ломуси з сільських активів і не випускали з приміщення нікого без дозволу президії зборів. Селяни, а особливо селянки, плакали й благали президію зборів, аби їх відпустили додому хоча б погодувати дітей та худобу. Члени президії на чолі з головою були невблаганними, примовляючи: „Москва сльозам не вірить. Запишіться до колгоспу, а потім ми не будемо вас турбувати”. Так, з безперервними зборами до пізньої ночі, впродовж 12–15 днів селян геть замордували»⁴²⁵.

Комунізація кінця 1929–1930 рр. спричинила справжній ментальний шок у нацменселянства. Радикально відреагували на неї німці та меноніти, які стали на шлях масової еміграції з СРСР. З охоплених колективізацією регіонів вони рушили до Москви, де домагалися безперешкодного виїзду за кордон. Кілька тисяч біженців (завчасно розпродавши майно) сконцентрувалися у Підмосков'ї. Впродовж 1930 р. узгоджувальна радянсько-німецька комісія з питань еміграції намагалася послабити гостроту цього дратівливого питання. Предметом обговорення стали також становище національних шкіл, релігії, податків, продовольчого забезпечення. Колоністи на місцях масово відмовлялися від сівби, очікуючи на літаки, що вивезли б їх на історичну батьківщину. Такими самими масовими, згідно з аналітичними матеріалами НКВС, настрої на користь відмови від радянського громадянства були в середовищі поляків та чехів. Доволі скоро

⁴²⁴ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.

⁴²⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 155.

діяльність узгоджувальної комісії зійшла нанівець, оскільки ані Німеччина, ані Канада були неспроможні прийняти величезну кількість мігрантів. Розуміючи безвихідь німецьких колоністів, радянський уряд ужорсточив своє ставлення до потенційних емігрантів: для них фактично лишилося два шляхи — до колгоспу чи на заслання. Інтернаціоналістська риторика влади вигадливо сполучалася із зростанням ксенофобських настроїв у середовищі управлінців усіх рівнів.

Зваживши на розповсюдження опорних настроїв у середовищі поляків та їхні антиколективізаційні виступи, політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1930 р. ухвалило секретну постанову «Про польські селища в прикордонних областях», яка суттєво розширила коло осіб, що мали бути піддані репресіям в контексті здійснення колективізації. До них віднесли «шляхетські родини (незалежно від їх матеріального становища), перебування яких біля кордону органами ОДПУ і місцевими партійними органами буде визнане небезпечним»⁴²⁶. Додаткова квота для прикордонної смуги УСРР вилилася у виселення 15 тис. одиниць «особливого призначення», якими переважно були поляки. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 11 березня 1930 р. накреслила завдання для республіканського проводу: недопущення виступів антирадянського характеру у прикордонні; «посилення» прикордонних парторганізацій досвідченими партійними працівниками з інших округ; кількісне та якісне посилення оперативного складу та військових груп ОДПУ за рахунок резервів; арешт та вислання «польсько-куркульських контрреволюційних та шпигунських елементів» «організовано і без галасу»⁴²⁷.

В контексті загальносоюзних тенденцій змінювалася й діяльність республіканських органів етнополітичного регулювання, зокрема, ЦКНМ. Принципово новим явищем у діяльності нацменорганів стала відмова від принципу етнічної спеціалізації. З 1930 р. хронічна нестача нацменкадрів в Україні перетворилася на невіршувану проблему. Зважаючи на перманентні чистки та репресії у середовищі управлінців та активу національних районів, вона в першій половині 30-х рр. набула універсального характеру. В цей час не був виконаний жоден набір на курси секретарів національних сільрад: останні фактично ігнорували неодноразові звернення ЦКНМ⁴²⁸. Професіоналізм і компетентність нацменпрацівників катастрофічно падали. Їхня відсутність з лихвою компенсувалася жорстким адмініструванням, всевладдям партійних органів і органів державної безпеки.

В епоху колективізації руба постало питання про згортання нацменроботи як такої. Радикальні кола партійного проводу вважали, що колективізація є економічною базою комунізму і найближчими роками національні особливості стануть надбанням минулого.

Найбільш дискутованим у партійних кулуарах стало питання про доцільність існування національних адміністративно-територіальних одиниць. Виступаючи на Другій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин,

⁴²⁶ Цит. за: Деннингхаус В. В тени «Большого Брата». — С. 519.

⁴²⁷ Цит. за: Деннингхаус В. В тени «Большого Брата». — С. 521.

⁴²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 489. — Арк. 2.

М. Скрипник зауважив, що український досвід не має аналогів у межах СРСР. Це насправді було так. Правдою було й те, що досвід цей створив безліч юридичних і соціально-культурних проблем та курйозів⁴²⁹. Місцеві органи не приховували роздратування труднощами, які спричиняла в їхньому житті коренізація і активно дебатували можливість хоча б часткового згорання цієї незручної й витратної політики. Не менш активно в культурних колах обговорювалася проблема безперспективності намагань більшовиків побудувати національні пролетарські культури ізольовано від закордонних культурних центрів. Відзначені настрої були реалізовані в ліквідації у 1930 р. нацсекцій ВКП(б). Надшвидкими темпами відбувалося розмивання низового нацменaparату. Лише критичне загострення ситуації в селі, помножене на національний фактор, змусило партійний провід переглянути свою архіреволюційну позицію.

Спільною проблемою виконкомів після запровадження адміністративної реформи 1930 р. стала катастрофічна нестача кадрів, яка рік за роком віддаляла національні райони від попередніх досягнень політики коренізації, тим більше, що кадрова політика часів суцільної колективізації привела до так званих національних РВКів масу випадкових людей. Спільною хобою виконавчих органів всіх рівнів стала непристосованість апаратів для обслуговування нацменгромад. Водночас це був не просто черговий рік в історії країни — розпочалася нова епоха в житті нацменсела. Штурмівщина, силовий тиск, примусова комунізація нацменівських селищ, здійснювані відповідно до плану створення в національних районах «суцільної комуні», спричинила глибоку кризу. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно. 12 березня 1930 р. в с. Широке (Хортицький район) 600 селян зійшлися на мітинг на захист розкуркулених, який відбувся під гаслом ліквідації ТСОЗів⁴³⁰. Значного розмаху набули селянські виступи в місцях розселення польської меншини. В селі Козлові Шаргородського району після несправедливого обкладення в п'ятикратному розмірі селянина-середняка жінки стали на захист скривдженої родини, вимагаючи від ревізійної комісії припинення безчинств. Селянський сход села Вишнепіль Бердичівської округи вимагав припинити насильницьку колективізацію і засудив бандитські методи її запровадження⁴³¹. Виступи під гаслом «Геть колективізацію і радянську владу» відбулися в Тульчинській, Кам'янець-Подільській, Могилів-Подільській та інших округах, більшість із них було приборкано силою.

⁴²⁹ За приклад може слугувати наведений самим М. Скрипником випадок. Отримавши, як нарком освіти листа китайською мовою, він змушений був відправити його до Москви на переклад, отримавши переклад — написати відповідь, і знову відправляти відповідь для перекладу до Білокам'яної. Зрештою, все — для того, аби дотриматися закону про рівноправність мов. — Див.: Всеукраїнское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. — С. 81.

⁴³⁰ *Новохатько Л.М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті — середина 30-х рр. XX ст.): Дис. ... д-ра і. н. — К., 1999. — Арк. 121.

⁴³¹ *Епштейн С.* По єврейських колоніях: Подорожні нотатки голови 1-ї полтавської робітничої делегації для ознайомлення з єврейськими переселенськими колоніями. — Полтава, 1929. — С. 41.

Та обставина, що переважна більшість нацрайонів розміщувалася в Степу (19 з 25, тобто три чверті від загальної кількості) — регіоні першочергової колективізації, дала змогу урядовцям маніпулювати показниками колективізації, особливо з єврейських районів, і підносити їх як свідчення досягнень ленінської національної політики. В майбутньому явні невідповідності свідомо перекручувалися чи замовчувалися, аби спотворити й міфологізувати обставини здійснення суцільної колективізації в нацменселі. Очевидно, що вищі посадовці УСРР були цілком свідомі в своїх діях, достеменно знали про проблеми, реальний стан справ і бачили руйнівний вплив колективізації на продуктивні сили села. Колективізація перетворилася на катастрофу такої нищівної сили, яку неможливо було відвернути.

В низці місцевостей відбулися селянські повстання. Колективізація в низці місцевостей викликала природне підвищення політичної активності і боротьби селянства, які проявлялися й під час виборчих кампаній. З 1930 р. відзначається сплеск виборчої активності селянства, який віддзеркалював його спроби вплинути на хід колективізації парламентськими засобами. Антиколективізаційні виступи на виборчих зборах зафіксовані в політичних зведеннях з усіх національних районів УСРР. Спільними для більшості виборчих зборів були відмова голосувати за райвиконкомівські списки, висування кандидатур від громад. На хвилі селянського невдоволення болгари голосували за ліквідацію національного району, намагаючись у такий спосіб позбавитися від нав'язаного керівництва. В лютому 1930 р. в польському селі Велика Радогощ Плужанського району сільська сходка обрала новий склад сільради. Селяни ухвалили розібрати усуспільнене майно, розформувати колгосп, вимагати звільнення заарештованих односельців, а в разі відмови — силою прориватися через кордон до Польщі⁴³². Реанімація сільського сходу, як альтернативного органу влади, свідчила про глибоку кризу радянської влади та створеної нею політичної системи. Криза була подолана бузувірськими методами, і вже під час Голодомору селянство вочевидь зневірилося в своїй здатності впливати на життя країни. Надалі так званий демократизм радянської державної системи слід кваліфікувати як фіктивний, ґрунтований на зневазі до власного народу та його волі.

Повсякденність села розчавлювалася, слоїлася, деформувалася під ударами колективізації. Такого масованого «пресування» село не знало. Це був удар такої руйнівної потужності, який завів історико-культурний феномен під назвою «село» в стан тотального ментального шоку. В епіцентрі більшовицьких перетворень опинилися селянські партробітники та сільський актив. Попри бажання зробити найпростіший висновок, що то були безчесні виродки, слід пам'ятати, що вони, як правило, були плоть від плоті власної етнічної громади. Ментально й ідейно вони були неспроможними протистояти більшовицькій доктрині. Влада, ж використовуючи регламентативні можливості каральних органів, адміністративний тиск, залякування та агресивну пропаганду, змогла цілковито підкорити їхню волю. З початку 1931 р. життя парторганізацій національних районів перетворилося на пекло: вони повинні були завершити суцільну

⁴³² Журба М.А. Назв. праця. — С. 182.

колективізацію і забезпечити безперебійне надходження хліба до держфондів. Штрафників очікували догани, звільнення, передача матеріалів до слідчих органів та суду.

Долаючи протидію селянства, тиск і репресії робили свою справу, — кількість колективних господарств зростала неймовірно швидкими темпами. До осені 1931 р. колективний сектор об'єднав майже всі господарства грецьких селищ (скажімо, в Сартанському районі було усупільнено 98% господарств)⁴³³. У Молочанському (німецькому) районі рівень колективізації сягнув 95% уже в квітні 1931 р.⁴³⁴ На середину 30-х рр. національні райони етнічних меншин стали районами суцільної колективізації. В Спартаківському, Калініндорфському й Високопольському районах було усупільнено 100% господарств, у Зельцькому, Карл-Лібкнехтівському, Ново-Златопольському — 99,2%, Сталіндорфському — 99,8%, Молочанському — 98,7%, Люксембурзькому — 95,7%, Велико-Янисольському — 95,5%, Коларівському — 97,8%, Вільшанському — 96%, Благоевському — 94%. Лише два національні райони — Пулинський та Мархлевський відставали. В них було колективізовано 61,3 та 69% господарств відповідно⁴³⁵. Суцільна колективізація селянства етнічних меншин України завершилася.

Наприкінці зими зламного 1931 р. до районів прибули уповноважені РНК, аби прискорити хлібозаготівлі. — В лютому рекомендовано було за необхідності застосовувати примусове вилучення хліба у середняцьких господарств, які не виконували контрактаційні договори; секретарям партосередків та головам сільрад, що мали заборгованість, було заборонено брати участь у районних з'їздах рад; на уповноважених РПК поклали персональну відповідальність за відвантаження хліба з глибинних районів.

Упродовж 1931 р. хлібозаготівлі в південноукраїнських національних районах розгорталися за драматичним сценарієм. У травні секретарів грецьких, німецького та єврейського РПК викликали на нараду в Сталіно. Звіди вони привезли «директиву ЦК, що підлягала безоговорочному виконанню»⁴³⁶. Відтоді стрімко зросли не лише строки виконання директив, а й ужорсточилися методи їхнього досягнення — тверді завдання для куркульських господарств встановлювалися в одnodенний термін, до «саботажників» з бідняцько-заможних господарств застосовували заходи репресивного впливу, хлібозаготівлі стали централізованими, всі партійці та кандидати, військові та фінансові працівники отримали індивідуальні завдання і попередження про особисту адміністративну та кримінальну відповідальність⁴³⁷. На позачергових партійних зборах, що відбулися наступного дня по приїзді керівника Старо-Керменчицького РПК з

⁴³³ Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии // Революция и национальности. — 1931. — № 9. — С. 41.

⁴³⁴ Осташева Н.В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 — початок 30-х рр. XX ст.): Дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 1996. — Арк. 116.

⁴³⁵ Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины. — С. 57.

⁴³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5167. — Арк. 23.

⁴³⁷ Там само. — Арк. 61.

наради в м. Сталіно, 21 травня 1931 р. всі партійці району в присутності представника ЦК КП(б)У були поголовно мобілізовані на хлібозаготівлі і поставлені перед фактом, що «оцінка парторганізації та кожного окремого комуніста — буде виходити залежно від виконання покладених на нього контрольних завдань»⁴³⁸.

Місяцем раніше не менш рішучі директиви РПК отримали і, відповідно, спустили вниз, стосовно реалізації контрактаційних договорів на молоко, птицю, яйця, масло. Місцеві органи отримали вказівки «рішуче надавити на куркуля», встановити жорсткий нагляд за роботою заготовників, водночас видавши останнім тверді завдання. Так влада реагувала на різкий занепад продовольчого постачання промислових міст. Врешті скоротилися й обсяги експорту традиційних сільськогосподарських продуктів. Реакція була нищівною — «в жодному випадку не припускати вживання продуктів з централізованого постачання на місцеві потреби, встановивши суворий контроль за цим»⁴³⁹. Не лише споживання так званих куркулів було взяте під невисипущий контроль партійних органів. У контексті боротьби зі «споживчими тенденціями та розбазарюванням молочних продуктів» колгоспи також були поставлені перед фактом, що не можуть споживати молоко й молочні продукти раніше, ніж цілковито виконають плани контрактації⁴⁴⁰.

Аби проілюструвати тогочасний цейтнот адміністрацій національних районів, наведемо лише один приклад з історії колективізації в Старо-Бешевському районі. — 19 серпня 1931 р. закрите засідання Бюро РПК заслухало питання про робітників райапарату ДПУ Кучмистова, Суркова та Макеева. На загал протоколи таких засідань були небагатослівними. В даному випадку 3 сторінки цупкого тексту протоколу з грифом «цілком таємно» відведені під опис нештатної ситуації. В ньому зафіксоване фактичне двовладдя в районі: з одного боку — районне ДПУ, з іншого — парткомітет: обидва — під пильним наглядом центральних відомств, обидва — на межі здорового глузду. Парткомітет звинуватив районне ДПУ в ігноруванні партійного органу: «Вместо систематической информации, правильного и своевременного освещения Райпарткома о политическом настроении масс в связи с проводимыми Райпарткомом компаниями — только путем категорических требований от указанных выше работников — РПК получал несвоевременные, далеко не верные и отвлеченные, формальные информации, а зачастую такая информация ставила в ложное освещение Центральные организации». Далі відзначалося, що працівники ДПУ приховували від парткому відомості про антипартійні та антиколективізаційні настрої та виступи населення, «... систематически занимались отвлеченным не нужным обезоруживанием членов партии и секретарей п/ячеек под предлогом того, что якобы это оружие не зарегистрировано и др. причинам (!), при условии когда эти т. т. на селе боролись с кулаком, за генеральную линию партии (Вовколуп, Трифо и др.)». Райпартком був обурений також тим, що працівники ДПУ відволікали

⁴³⁸ Там само. — Арк. 67.

⁴³⁹ Там само. — Спр. 5128. — Арк. 81.

⁴⁴⁰ Там само. — Арк. 84.

бюро РПК від політичних кампаній (тобто, хлібозаготівель та колективізації), викликаючи на допити. Там співробітники ДПУ намагалися отримати від членів бюро компромат на сотоваришів, перш за все — секретаря РПК Корженевича, загрожували помстою члену бюро РПК голові профспілки Ломикіну, шантажували арештами низових працівників. Підсумок двохмісячної діяльності співробітників ДПУ Суркова та Ломакіна [в. о. райуповноваженого та його заступника — *Авт.*] звівся, за колективною думкою РПК, до збирання матеріалів проти парткомітету, що було кваліфіковане як «... опозици[я] члена партії против РПК, к созданию склоки и разложения в организации [...] используя для этого райаппарат ГПУ»⁴⁴¹.

Відсутність дотичних джерел не дає можливості судити про справжні причини жорсткої боротьби між двома найбільш впливовими політичними силами району, однак, тиражування подібних ситуацій в матеріалах низки архівних фондів свідчить про те, що повсякденна адміністративна робота в національних районах упродовж першої половини 30-х рр. перетворилася на криваве бойовище. Врешті, партія легалізувала своє безконтрольне й безкарне насилля над суспільством. Маріонеткові виконавча та судова гілки влади беззастережно втілювали в життя ухвали партійних органів на всіх рівнях свого існування. Так, Старобешевський РПК ухвалив неблагонадійних співробітників ДПУ зняти з роботи, заборонити працювати в органах, відкликати в розпорядження РПК й притягти до відповідальності; ОДПУ отримало іншу «рекомендацію» — надіслати інших, більш надійних працівників.

Після короткочасного відступу весни–літа 1930 р. партія вигадливо варіювала форми колективізаційного натиску. — З легкістю, як такі, до яких входили куркулі та колишні торговці, розпускалися ради національних сільрад і районів (перед тим «вільно» обрані на «вільних» виборах)⁴⁴². Усуспільнювалося й перерозподілялося на користь спецбригад майно розкуркулених штрафників. Нове керівництво комплектувалося таким чином, аби не виникало проблем. Парткомітети національних районів перетворилися на вершителей доль етнічного селянства, в таємних протоколах [фактично всі протоколи епохи колективізації мають гриф «цілком таємно» — *Авт.*] вони навіть не імітували дотримання демократичних процедур. Рішення бюро гранично лаконічні та безапеляційні: «Признать, что строительство в колхозах сорвано [...]. Поручить уполномоченному ГПУ немедленно приступить к расследованию и выявлению виновных в срыве строительства в колхозах и допустивших безобразия [...], привлекая последних к ответственности»⁴⁴³.

Попри задушливий кадровий голод, нелюдські навантаження, протиприродні завдання й масові кампанії, позбавлені життєвої підоснови, формально ще національні райони повинні були «тримати марку». Кожна подія в національному районі ставала інформаційним приводом великого значення — перший пленум Пулинського німецького району слав вітальні телеграми радян-

⁴⁴¹ Там само. — Спр. 5165. — Арк. 141.

⁴⁴² Там само. — Арк. 40.

⁴⁴³ Там само. — Арк. 47.

ському урядові та німецькій компартії⁴⁴⁴. Утворення кожного нового району та ювілейні дати вже існуючих висвітлювалися в пресі⁴⁴⁵. Однак, чимдалі вони перетворювалися на малозначущі епізоди.

Укрупнення та розукрупнення колгоспів (які часто-густо прикривали неспроможність колективних об'єднань прогодувати всіх своїх членів), перманентні розкуркулення, перетрушування управлінських кадрів, необхідність запровадження в життя абсурдних розпоряджень місцевого керівництва вкрай дезорієнтували селянство, заводячи його у глухий кут. Щоправда, в цей час скарги нацменів до ЦКНМ про защемлення національних прав — ще не виняток. По інерції, отриманій за часів коренізації, партійці-нацмени (навіть вже виключені з партії за «націоналістичні перекручення») пишуть до органу вищої виконавчої влади, сподіваючись на його результативне втручання. Причини звернень тривіальні — методи господарювання колгоспної та сільрадівської верхівки викликають у них думки про «ненависть до німецької нації», бажання знищити німецькі селища як такі⁴⁴⁶. Не менш радикальні й висновки місцевої влади на непоступливість і принциповість комуністів: «Німецькі колонії повинні перетворитися з **куркульських фортець** на справжню опору інтересів всіх трудящих, в тім числі німців»⁴⁴⁷.

Низка проблем виплила назовні в польських населених пунктах. Голова Калантирської польської національної артілі ім. Держинського Леонард Лучинський, потрапив до бупру, захищаючи рахівника об'єднання, приговореного сільрадівською верхівкою до розкуркулення та виселення за межі України. На зауваження голови артілі про те, що в селі є справжні куркулі, а висилають лише одного активіста-поляка, голова районного відділу ДПУ «посміявся [...] в очі, наказав мовчати і сказав, що він з поляками розправиться [...]. Для більшої переконливості він наніс мені два удари у вухо, чим зовсім оглушив мене. Вичікавши, поки я прийду до тями, він із погрозою подальшого побиття вимагав, аби я підписався, що я не поляк, а українець, говорячи, що на Україні поляків бути не може»⁴⁴⁸. Скрупульозно виписуючи єврейські та українські прізвища міліціонерів та розкриваючи їхнє підозріле соціальне походження, молодий поляк Леонард, власне, унаочнював застарілий міжетнічний конфлікт, що критично загострився саме в контексті колективізації та розкуркулень. Кожна етнічна група пильно приглядалася до перебігу цих карколомних акцій у середовищі сусідів і будь-які відхилення кваліфікувала як дискримінацію за національною ознакою. Правда й те, що тягар репресивних акцій управлінці за можливості перекладали на представників нацменгромад.

Тотальна маргіналізація набувала чимдалі огидніших форм — до Великого терору ще сім років, а найбільш просунуті вже зрікаються своєї крові, аби не втратити опертя під власними ногами. — «Я громадянин Улаклицького

⁴⁴⁴ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.

⁴⁴⁵ Радянська Волинь. — 1930. — 11 червня, 5 липня.

⁴⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 578. — Арк. 117.

⁴⁴⁷ Там само. — Арк. 123.

⁴⁴⁸ Там само. — Арк. 169.

посьолка, Улаклицької с-ради Плахоткін А.І. зрікаюсь свого батька і пориваю зв'язки з своєю родиною, через яку позбавлений права»⁴⁴⁹.

Село деградувало не лише ментально, а й фізично. Здавалося, нерозривною пуповиною прип'ятий до землі селянин-трудоар групами й поодиноці знімався з неї і йшов світ за очі. «Колгоспному селянству не лишалося нічого іншого, як навскіс зацвяховувати дошками вікна й двері хат і виїзджати зі своїми родинами в промислові центри шукати роботу, — згадував про ці часи І. Стріонов, — В сілах на всіх вулицях збільшувалася кількість безлюдних будинків і дворів. Більшість селян йшла з сіл не просто, аби згодом повернутись. Вони йшли назавжди, проклинаючи все на світі й даючи зарок більше ніколи не повертатися»⁴⁵⁰.

Розпочалися планові мобілізації селянства на донецькі шахти та великі будівельні майданчики п'ятирічки. Впродовж 1930–1931 рр. секретарі сільських партосередків неодноразово отримували догани за невиконання планів-рознарядок по вербуванню робітників⁴⁵¹. Пройде рік — півтора, і грецькі, єврейські, болгарські та німецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні — тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду.

Суперечливими були зрушення, спричинені більшовиками в сфері духовного життя національного села. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціально-економічних процесів. З іншого, — спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали «батьків» і «дітей», поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали сплеск аморальності, розпусти. Відомості про хабарництво, зловживання службовим становищем, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Наївним було б вважати, що процеси маргіналізації та деморалізації охопили лише правлячі кола суспільства, вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької пропаганди створювала власні (часом спотворені) норми і форми поведінки.

Отож, перемоги нового способу життя і мислення в національному селі були суперечливими. Це у великих містах давно був легалізований медичний аборт, люди легко одружувалися і легко розходилися, випробовували різні форми шлюбу, жінки працювали, а в поза робочий час стрибали з парашутом. Селянка виходила за межі господарства лише на сімейні торжества, релігійні та громадські свята, навіть на громадські збори вона з'являлася після наказу чоловіка. Нові віяння стосовно становища жінки виявлялися хіба що в тім, що сільрадівська верхівка могла в будь-який час познуватися з неї, незважаючи на вік і соціальне становище. Повідомлення про знуцання чоловіків-п'яниць та старших членів родин над жінками були звичайним явищем. Власне, тільки глибока, віками вкорінена в селянському середовищі, релігійність утримала в той час суспільство від обвалу всіх і всяких стереотипів та моральних домінант.

⁴⁴⁹ Плахоткін А.І. Зрікаюсь батька // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁴⁵⁰ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 173–174.

⁴⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5165. — Арк. 79.

Не можна стверджувати, що влада не помічала описаних вище явищ, чи не знала про їхнє поширення. Вона намагалася впливати на них, але переважно агітаційно-пропагандистськими методами. Втім, своєрідні «ножиці» морально-етичних орієнтацій селянських етнічних спільнот та більшовицької доктрини були такими значними, що наслідків ці спроби не мали. У суцільному колективізаційному хаосі культурно-масова робота на селі занепадала, ледь животіла мережа лікнепів. Місцева влада на це не зважала, відверто заявляючи: «Є більш важливі справи»⁴⁵². Дописи сількорів про те, що робітникам зернорадгоспу «Шахтар» нема де отримати культурного відпочинку після трудового дня⁴⁵³, виглядали безглуздо. Праця для людей, які постійно недоїдали, потроху перетворювалася на непосильний тягар. Вчителі ледве животіли, грошове утримання та продовольчий пайок затримувалися місяцями.

Тим часом, як село хиріло і, захлинаючись у хлібозаготівлях, голодувало, радянський і партійний актив повсюдно виявляв ознаки пристосуванства і намагався забезпечити себе в умовах штучних продовольчих проблем. Про «шкурництво» управлінців писали практично всі газети. Тракувалося воно переважно як куркульське переродження чи відокремлення особистої позиції від партійної⁴⁵⁴.

Впродовж суцільної колективізації ресурс довіри селянства етнічних меншин до діючої влади вичерпався. Якщо з середини 20-х рр. внаслідок здійснення коренізації та створення національних адміністративно-територіальних одиниць взаємини влади і національного села невпинно покращувалися (зокрема, переважна більшість аналітичних матеріалів ЦКНМ засвідчувала «цілковите співчуття Радянській Владі та Комуністичній партії» з боку нацменівського селянства), то з початку 30-х рр. усюди відзначаються незадоволення населення урядовою програмою соціалістичної перебудови села. Архівні джерела відображають зростання антирадянських настроїв у середовищі етнічних меншин і фіксують окремі спроби гуртування селян на їхній основі. Начальник Волинського окружного відділу ДПУ Шелега повідомляв, що українські та польські селяни незадоволені сільгоспподатком, і, не бажаючи сплачувати податки, приховують дійсні розміри ділянок та худобу, вважаючи, що «хліборобів зовсім радянська влада бажає придушити, [...] здирають три шкури за один раз»⁴⁵⁵.

Вихід із ситуації польське селянство пов'язувало з переселенням до історичної батьківщини. Емігрантський рух спеціальні радянські установи кваліфікували як «антирадянський», фактично він таким і був. Основним засобом боротьби з ним стало позбавлення населення права на зміну громадянства і вільний виїзд з країни. Якщо у середовищі польської меншини емігрантські настрої не набрали суттєвого кількісного вираження⁴⁵⁶ (ймовірно, через мож-

⁴⁵² Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁴⁵³ Там само.

⁴⁵⁴ Колективно поле (Коларовка). — 1932. — 6 февруари.

⁴⁵⁵ *Сременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. — С. 28.

⁴⁵⁶ 1928 р. по Волинській окрузі були подані 72 заяви на виїзд поляків, з них відмовлено у виїзді 6 особам. 1929 р. з 25 заяв були задоволені лише 5. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2930. — Арк. 41.

ливість несанкціонованого переходу кордону), то німці, а в особливості меноніти на межі 20–30-х рр., не ховаючись, намагалися емігрувати цілими групами. Потенційні емігранти бралися на особливий облік, внаслідок чого офіційний виїзд за кордон зменшився. Водночас масового характеру набули нелегальні втечі родин з прикордоння.

Антирадянські настрої у польському середовищі досить виразно проявилися під час підготовки до першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у Варшаві (мав відбутися 1929 р.)⁴⁵⁷. Матеріали, що збереглися під грифом «цілком таємно», засвідчили, що на цей час одностайності в полонії не було. Спецзведення 20 липня 1929 р. зазначало, що підготовка до з'їзду викликала пожвавлення антирадянських настроїв серед поляків, а куркульство та духовенство «використали всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків», «висловлювались за необхідність відкрито розповісти про бідування селянства, про голод, про те, як тут грабують й руйнують господарства». На зборах у Київському польському клубі Роговська запропонувала відрядити на з'їзд людину, яка б розповіла, до чого більшовики довели Росію, і просила б польську владу врятувати українських поляків від голоду та переслідувань. Решта у своїх виступах говорили про відсутність політичних свобод і безпідставні репресії з боку радянських карних установ. Хлібороб с. Немелянка Новоград-Волинського району Войцехівський висловився наступним чином: «Радянська влада пригнічує поляків, бере великі податки, забирає хліб і не дає жити». Члени релігійних гуртків нарікали на переслідування віруючих, заборону релігійного виховання. І вже цілком вбивчою була думка польських робітників про те, що їхньою батьківщиною може бути лише Польща⁴⁵⁸.

Поширення антирадянських настроїв у сукупності з недовірою ЦК ВКП(б) до місцевих органів влади і партосередків спонукали державу до застосування безперервних чисток. Тотальні кадрові переміщення стали характерною причетою і врешті звели нанівець всі досягнення коренізації в галузі кадрової політики. Наслідки не забарилися: відновилося недоброзичливе ставлення селянства до спущеного «згори» керівництва, яке під впливом колективізації й хлібозаготівель перейшло у відкриту конфронтацію. Друга всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин змушена була визнати відродження під впливом колективізації, здавалося, вже переборених міжнаціональних суперечностей. У доповіді А. Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи» зазначалося: «Факти говорять [...] про поширення націоналістичних тенденцій серед нацменшин»⁴⁵⁹.

Звіти ЦКНМ перетворилися на зведення з переднього фронту воєнних дій. Партійно-радянський провід не приховував, що селом котиться хвиля жорсткого

⁴⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2931. — Арк. 3.

⁴⁵⁸ *Сремєнко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — С. 28–29.

⁴⁵⁹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 45.

терору, йде війна з дрібнокапіталістичною свідомістю, зі старим світом, врешті, з селянством, як таким. Ціна питання — виробничі потужності сільськогосподарського сектору та право вирішувати, куди і яким чином розподіляти валовий продукт колективної селянської праці. Як на будь-якій війні, тут була своя лінія фронту. Щоправда, вона не була відмаркована на республіканських мапах. По одну сторону — незброєне, чи озброєне вилами селянство, яке затялося у відвертому саботажі, наївно гадаючи, що такий спосіб опору зможе зупинити більшовицький уряд. По іншу сторону — більшовики, які, проводячи превентивні заходи, постійно змінюючи кадри місцевої ланки управління, розпалюючи соціальні конфлікти і тваринні інстинкти, ладні були йти на крайні заходи, аби втлумачити селянству: «Хто не працює, той не їсть». Село поволі наближалося до катастрофи.

Взимку 1932 р. в авральному порядку відбулося нарощування активності ВУЦВК в особі ЦКНМ по інспектуванню стану нацменроботи на місцях. Фронтальні ревізії з'ясували катастрофічне становище в національних адміністративно-територіальних утвореннях, яке неспроможні були камуфлювати жодні заяви про нечувані досягнення національної політики. 27 лютим 1932 р. датована доповідна записка до секретаріату ВУЦВК про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншин. Висновки з чотирьох сторінок документу секретаріат зробив цілком відповідні поточному моменту: «1. За порушення положення ВУЦВК та РНК УСРР про забезпечення рівноправності мов від 6.07.1927 р., що виявилось в тому, що не було вжито жодних заходів щодо переведення роботи сільрад на мову відповідної національності притягти до судової відповідальності, організувавши показовий суд, голів національних сільрад: польської — Городнявської сільради, Шепетівського району Зайончковську та греко-татарської Староігнатівської сільради Старо-Каранського району — Тотая.

... 3. За невжиття належних заходів щодо втілення закону про рівноправність мов головам національних сільрад: греко-татарської Старо-Каранської Старо-Каранського району Шмуклеру та молдавської Ново-Ігнатівської того ж району Худобинко — оголосити сувору догану.

4. За невжиття відповідних заходів щодо переведення всієї роботи національних сільрад на рідну мову (масова робота, діловодство), до підготовки національних радянських кадрів для цього — президіям райвиконкомів Ємільчанського, Шепетівського та Старо-Каранського районів — оголосити догану»⁴⁶⁰.

Втім жодні партійні чи адміністративні стягнення з місцевої ланки управління були неспроможні змінити становище на краще, оскільки національне село існувало в катастрофі, державна машина функціонувала в стані перманентної адміністративно-територіальної реформи, а місцеві виконавчі органи — кадрової чехарди та пропасниці. Суцільна колективізація та індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної структури. До осені 1930 р. в Україні діяли 503 адміністративні одиниці (з них 484 сільські райони), що керувалися безпосередньо з центру. Пряме підпорядкування районів центру обумов-

⁴⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 59.

лювалося прагненням локалізувати регіони на час здійснення суцільної колективізації, унеможлививши таким способом об'єднання селянського антирадянського руху під орудою регіональних центрів влади. Водночас ідея безпосереднього керування з центру більш як півтисячею адміністративних одиниць досить швидко дискредитувала себе організаційно. До того ж, у контексті здійснення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. з карти України зникли німецький Хортицький район, російський Петропавлівський (приєднаний до Станично-Луганського району), болгарський Ботіївський (приєднаний до Коларівського району), тоді ж змінилися межі грецьких Мангуського та Сартанського, російських Терпінянського, Велико-Писарівського, Старовірівського та Чугуївського районів.

В лютому 1932 р. український уряд отримав згоду Кремля на створення п'яти областей, які за площею значно перевищували дореволюційні губернії. В Україні з'явилися Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська та Вінницька області. Це був початок переформатування адміністративно-територіальної карти відповідно до нових політичних та соціально-економічних умов. Перманентні зміни безпосередньо позначалися на адміністративно-територіальному підпорядкуванні, кількості національних районів та їхній території. Внаслідок змін 1932 р. Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський, Спартаківський німецькі райони увійшли до складу Одеської області; Високопільський, Люксембурзький, Молочанський були віднесені до Дніпропетровської, Пулинський увійшов до Київської області. В контексті адміністративно-територіальних реформ 1934–1935 рр. на теренах Сталінської (Донецької області) внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явилися грецький Старо-Каранський район та Тельманівський (Остгеймський) українсько-німецький район, а на початку 1935 р. — останній з німецьких — Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. У вересні 1937 р. внаслідок чергового розукрупнення Фріц-Геккертівський (Високопільський) район перейшов до складу Миколаївської області. В січні 1939 р. до складу утвореної Запорізької області були передані Молочанський, Ротфронтівський та Люксембурзький німецькі та Коларівський болгарський райони. Безперервні зміни величини районів, приєднання та від'єднання сільрад та населених пунктів загалом відігравали дезорганізуючу роль у житті національних адміністративно-територіальних одиниць. Втім, починаючи з 1932 р. названі вище проблеми відходять на другий план перед обличчям катастрофи небаченого рівня — Голодомором.

Те, що селянський світ 1932 р. перевернувся догори ногами є незаперечним історичним фактом. Такої тотальної «уваги», що пронизувала наскрізь газетні шпальти, затьмарюючи вістки з будівель п'ятирічки, замальовки культурних подій, радянська преса до села раніше не проявляла. Перші шпальти були віддані під висвітлення інформаційного приводу номер один: хто, скільки й коли здав державі хліба. Хліб, здається, то сиплеться рясною лавиною, то падає, перемазаний кров'ю, по зернятку з кожного газетного рядка. Усюди: хліб — хліб — хліб. Але це тільки в газетах. В житті його чимдалі менше, а згодом не стане зовсім.

Хліб, який можна і треба вичавити з національних районів, уже в січні 1932 р. стає предметом прискіпливого розгляду вищого республіканського партійного керівництва. Постанова ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель в Сартанському районі» унаочнює партійну позицію: «ЦК констатує опортуністичне відношення Сартанського РПК та РКК до виконання хлібозаготівель, демобілізацію парторганізації, що призвело на протязі листопада та грудня місяців до фактичного припинення хлібозаготівель в районі. ЦК окремо відмічає неприпустиму роботу голови РайКК РСІ тов. Мойсеєва, який замість більшовицької боротьби за виконання хлібозаготівель та заходів до їх посилення, сам допустив викривлення лінії партії, проявивши повну нездібність боротися за хліб та з опортунізмом в хлібозаготівлях. ЦК в останній раз попереджає бюро РПК та президію РКК та пропонує в найближчий термін досягти повного виконання хлібозаготівельного пляну. Голову РКК тов. Мойсеєва з роботи зняти, заборонивши йому займати відповідальні посади в органах НК РСІ на протязі 2 років. Постанову опублікувати в пресі»⁴⁶¹.

Національні райони перебували в епіцентрі пильної уваги республіканських керівників. Перед ними ставилося практично нездійсненне завдання: на справі показати дієвість національної політики більшовиків, виправдати високу довіру партії та уряду.

20 січня 1932 р. «Вісті» повідомили, що Спартаківський і Мангуський райони виконали річні плани хлібозаготівель. «Спартаківський район під ленінським керівництвом ЦК партії, зустрічний січневий план хлібозаготівель дотерміново виконав на 102%. План з пшениці виконав на 100%, жита на 105%, заготівлі продовжуємо.

Секретар РПК — Елін, голова РВК — Мерц, голова РКС — Унгемах»⁴⁶².

«До лав передовиків стали Київщина, Мангущина, Баранщина, Спартаківщина»⁴⁶³.

27 січня «Вісті» звітували, що Мархлевщина виконала річний план хлібозаготівель і тепер бореться за «виконання зустрічного пляну».

Натомість Велико-Янисольський район на кінець лютого 1932 р. «заборгував» державі понад 1 тис. тонн харчових культур і 309 тонн фуражних. Січневий план був виконаний на 50%. Односібники виконали 72% завдання, куркулі свої тверді завдання — «тільки» на 88,1% (!). «Комарська сільрада на чолі з головою її Ольмезовим сама приховувала куркулів від надання їм твердих завдань [...]. В Улаклицькій — замість 200 тонн заготовлено тільки 19 тонн»⁴⁶⁴. Загалом за першу половину лютого у районі заготовили 60 тонн при тому, що борг сягав 1 300 тонн. Хлібозаготівлі припинилися, актив чекає, коли «хліб сам прийде».

Пулинський район поволі перетворився на «улюблену мозоль» республіканського проводу — тут, наче в болоті, загрузали всі політичні кампанії. На що

⁴⁶¹ Вісті. — 1932. — 18 січня.

⁴⁶² Вісті. — 1932. — 20 січня.

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Вісті. — 1932. — 28 лютого.

перетворилася повсякденність району впродовж 1932 р. з'ясовуємо з протоколів райпарторганізації. — 26 березня 1932 р. робота пулинської парторганізації стала предметом розгляду обкому КП(б)У, який різко засудив «право-опортуністичні» методи її діяльності та докорінним чином змінив кадровий склад. 13 квітня 1932 р. спільне засідання бюро Пулинського РПК та президії РПК — РСІ вимушено визнало небезпідставність звинувачень на свою адресу, але водночас намагалося виправдатися. З виступів членів бюро дізнаємося, що лівацькі накази віддавали не районні керівники, а представники області. Зокрема, уповноважений Шлітер розпорядився відбирати у колгоспів посів-матеріал, уповноважений обкому Раковський арештовував членів партії, загрожуючи всім без винятку виключенням з партії.

Залякане районне керівництво сліпо виконувало накази уповноважених, що призвело господарство району до суцільного занепаду. За словами Романюка, ситуація на селі вимальовувалася песимістична: «Ми забили куркуля, куркуль вивіз хліб, по сільрадах відбувалися масові обшуки у бідняків. Районне керівництво на це не реагувало, керівництво боялося приїжджих уповноважених по різних кампаніях, у роботі не було узгодженості, і кожен робив, що хотів, і кожен вимагав і загрожував [...]»⁴⁶⁵. Картину небагатослівними (оскільки члени бюро — німці погано формулювали думки російською мовою), але промовистими мазками домальовувала решта членів бюро. Заморін: тяглова сила в катастрофічному стані, МТС досі не має жодного трактора. Начальник міліції Косованов: уповноважені сільрад переклали тягар хлібозаготівель на бідняцько-середняцькі шари села, налаштувавши їх проти генеральної лінії партії, впродовж хлібозаготівель відбувалися масові обшуки і масові викривлення. Уповноважений обкому Раковський призначив сільського міліціонера «командиром по боротьбі з дезертирами членами партії». «Я должен был по улице ловить членов партии и арестовывать, ибо Раковский меня самого угрожал арестом, если не выполню его приказания. Я, правда, не всегда выполнял, но председателя Райпрофсовета т. Копейкина я встретил на улице и привел его в РПК Раковскому, но тов. Копейкин удрал через другие двери (!) и уехал в село»⁴⁶⁶.

Дещо запізнілу критику уповноважених обкому насичував гарячими фактами начальник пошти Рабинович. Він озвучив те, що було відомо всім мешканцям районного центру — по ночах уповноважений пиячив з «безпартійними» жінками, викликав до себе вночі, принижував членів бюро в присутності місцевих повій. У партійців склалося враження, що метою Раковського було розкладання парторганізації. Втім, жоден не виступив проти нього відкрито⁴⁶⁷.

З притаманною молоді запальністю висловився очільник комсомольців Кеніг: «Меня Раковский дискриминировал, в мартыновском с/совете в присутствии всех комсомольцев и разных людей назвал меня сволочем, и всякими грязными словами и сказал: что лучше поставит самого худого кулака

⁴⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 12.

⁴⁶⁶ Там само. — Арк. 13.

⁴⁶⁷ Там само.

секретарем РК ЛКСМУ, чем тебя. Пока я приехал из села, Раковский занял мою квартиру, провел телефон, завел каких-то женщин, которых я застал ночью, вещи мои были выброшены в коридор, а на столе полно бутылками. Моя квартира была превращена в грязный дом[...]»⁴⁶⁸.

Кнітер зазначив, що партосередки існують на папері, партійні збори не проводяться по півроку, господарське керівництво району відсутнє. Вчителі дезертирують з району внаслідок прориву постачання. Якщо не вирішити це питання, вчителі не повернуться, і всеобуч буде зірвано. За відсутності тягла потрібно використати корів. «Мы с весенним севом справимся, и тогда большевистской работой все прорывы будут ликвидированы», — завершив на мажорній ноті член бюро⁴⁶⁹.

Майже непоміченим (хоча в контексті досліджуваної проблематики він є ключовим) пройшов виступ Абендта, який доповідав, що з «національним обслуговуванням» у національному районі (!) справа геть кепська. Попри те, що національний район існує вже два (!) роки, за проблему, як таку, ще не бралися⁴⁷⁰.

Такою була правда про життя практично всіх національних районів у вирі колективізаційного безладу. Плануючи і відтворюючи святково прибрані агітки, ЦК не мав ілюзій стосовно реального стану речей і намагався керувати ситуацією.

Насильство перетворилося на звичайну прикмету повсякденного життя національного села і супроводжувалося відразливими виявами соціальних хвороб. Не стали виключенням й німецькі села, де раніше, особливо в лютеранських, менонітських та баптистських громадах, пияцтво було невідоме. 9 червня 1932 р. засідання бюро Пулинського РПК дало «добро» на рішення РКК–РСІ про звільнення з посади в. о. начальника районної міліції Гамкалова «за пиятику, розклад міліції та порушення революційної законності» (що виявлялося в незаконних арештах та побиттях, на міліціонера назбиралося 218 письмових скарг).

Наприкінці літа 1932 р. голод перетворюється на визначальну прикмету життя села. Насилля, пияцтво, перелюб, бандитизм — все відходить на другий план — все перебиває всеохоплююче і всепоглинаюче бажання їсти. Бюро Пулинського райпарткому доручає «организовать закрытый распределитель и столовую для руководящего актива Райцентра, при райотделении ГПУ, выделив такового из общественного распределителя», а Райснабу та Райспоживспілці наказує «в ближайшее время разрешить вопрос в отношении организации общественного питания среди широкого партактива, специалистов и служащих Райцентра»⁴⁷¹.

Створення спецрозподільників стало неспростовним аргументом Центру на користь «активізації» діяльності місцевого активу по видушуванню хліба з

⁴⁶⁸ Там само. — Арк. 15.

⁴⁶⁹ Там само. — Арк. 14.

⁴⁷⁰ Там само. — Арк. 15.

⁴⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 32.

селян. Як це відбувалося, видно на прикладі того ж Пулинського району. — На 20 серпня 1932 р. план хлібозаготівель був виконаний на 12% (індивідуальниками на 0,55%, колгоспами — 32%). Висновки й настанови лаконічні: боротися з розкраданням зерна, вкотре перевірити правильність видачі авансів, щоденно звітувати про хід хлібозаготівель та засівної⁴⁷². 26 серпня 1932 р. було ухвалене рішення про заборону незатверджених (попросту — домашніх) млинів. 29 серпня (план хлібоздачі виконано на 21%) сільрадам спускаються денні завдання на вересень. 12 вересня 1932 р. засідання констатувало — план осінньої сівби виконано на 9% (!)⁴⁷³. 18 жовтня, зважаючи на ганебні темпи хлібозаготівель (33% по індивідуальному сектору, 81% — колгоспах), було прийняте рішення про мобілізацію партактиву на село в триденний термін, організацію червоних та чорних списків⁴⁷⁴.

Таємні й цілком таємні протоколи засідань бюро райкомів говорили про одне, в пресі йшлося про інше. У «Вістях» (12 жовтня 1932 р.) була опублікована наскрізь брехлива постанова пленуму ЦК КП(б)У «Про перебіг засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі», яка пояснювала економічні проблеми села безвідповідальністю сільських трударів та недостатньою мобілізацією ресурсів. Поряд із постановою — сардонічно усміхнений М.М. Хатаевич та І.А. Акулов (раніше — перший заступник голови ОДПУ СРСР), введені до складу політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У (першого водночас зробили другим секретарем ЦК КП(б)У, а другого — секретарем ЦК по Донбасу). Власне, вони й мали ліквідувати прориви в сільському господарстві республіки.

Уряд планомерно вправляв у голови громадян думку: більшовицька влада — єдина надія нацменшин на вільне й рівноправне життя. Незмінним і вивіреном шляхом йде аграризація єврейства. Постанова президії ВУЦВК «5 років Калініндорфського району» (5 листопада 1932 р.) вимальовувала грандіозну картину планової розбудови єврейських сільськогосподарських районів. Уряд «пропонував» Калініндорфському РВК забезпечити повне виконання планів хлібозаготівель та зяблевої оранки, подальше зміцнення колгоспів, «вжити відповідних заходів до своєчасної підготовки прийому нових переселенців, забезпечення їх житлом та охороною майна, паливом та харчуванням», а також організувати своєчасне залучення переселенців до роботи в колгоспах. За для подальшого розвитку тваринництва Наркомзему пропонувалося «завести до району 200 корів та 150 свиноматок та забезпечити на 1933 рік потребу району в городньому насінні». Наркомземсправ та НКФ отримали доручення «підсилити кредитування єврейських переселенських колгоспів, встановивши пільгові умови повернення кредитів». Одеський ОВК та НКФ зобов'язалися закласти до бюджету 1933 р. 200 тис. руб. для впорядкування райцентру: поліпшення водопостачання, будівництва будинку рад, завершення будівлі педтехнікуму та її устаткування. В розпал голодомору більшовицький уряд демагогічно взяв на себе зобов'язання перетворити район на взірцеву адміністративно-територіальну одиницю: від-

⁴⁷² Там само. — Арк. 39.

⁴⁷³ Там само. — Арк. 61.

⁴⁷⁴ Там само. — Арк. 101.

крити лікарню та забезпечити її персоналом, сприяти розвитку кустарних промислів, організувати артілі з виробництва взуття, одягу та будматеріалів, задовольнити потреби району у вчителів, зокрема, й викладачах педтехнікуму. РНК отримав наказ «переглянути стан заборгованості переселенських колгоспів з тим, щоб частково скасувати борги, частково пролонгувати»⁴⁷⁵.

Не менш грандіозну картину створювала й агітаційно-пропагандистська замальовка колишнього керівника першого єврейського — Калініндорфського району, а на час описуваних подій — члена ЦКНМ А. Гітлянського. В розпал голоду вона підносила сусальну картинку про життя єврейських колоністів: колишня єврейська містечкова біднота «... вивела свій район у ряди перших. Нині при МТС із 140 тракторами орють колгоспну землю. Район суцільно колективізований. В районі є два великих радгоспи — скотарський, з площею 16 тис. га і виноградарсько-садовий з площею 2 тис. га. Споживча кооперація має в районі мережу з 33 відкритих крамниць і 5 закритих розподільників [як бачимо, це вважалося цілком нормальним явищем, і слугувало аргументом на користь ефективності національної політики — *Авт.*]. Всі діти єврейських колгоспників охоплені школою і вчать рідною мовою. Майже в кожному населеному пункті є семирічки. Цього року відкривають два єврейських технікуми. Виходить єврейська районна газета. Увесь район вкрито сельбудами, хатами-читальнями, кіноустановками тощо»⁴⁷⁶.

Поступово, слово за словом, риторика газетних передовиць змінювалася. Від умовлянь та закликів влада перейшла до неприхованого залякування, водночас тиражуючи образи ворогів колгоспного ладу, злісних шкідників. Під загрозливими заголовками виходили матеріали спеціальних бригад: «Справжні причини відставання Дніпропетровщини — виявляє практика Василівського, Молочанського і Павлоградського районів. Праві опортуністи зривають хлібозаготівельний план». Молочанський район є джерелом постійних розчарувань більшовицького проводу — надто багато труднощів постає в ньому на шляху втілення кремлівських задумів. План хлібозаготівель виконано на 15%, молотьбу свідомо затримують, вважаючи «що довше молотитиме, то більше у нас залишиться хліба»; у Миколай-Фельдській артілі під виглядом усіляких фондів розбазарюють зерно. «Артілі має достатню кормову базу для своєї СТФ (силос, буряки, гарбузи, грубі корми тощо), але щоб розбазарити хліб, тут списали на рахунок фондів СТФ 114 цн. ячменю, 32 цн. вівса, 59 цн. кукурудзи і 5 цн. „посліду” (!) Обслідуючи якість посліду, ревкомісія колгоспу констатувала, що в соломі залишилося 15% зерна, а в полові 8–10%»⁴⁷⁷.

Як і раніше, український уряд намагався довести вагомі досягнення національної політики примарними успіхами національних районів у більшовицьких суспільно-політичних кампаніях. Спартаківський район закінчив сівбу першим в Одеській області 18 жовтня 1932 р., виконавши її на 102%⁴⁷⁸. 30 жовтня Спар-

⁴⁷⁵ Вісті. — 1932. — 6 листопада.

⁴⁷⁶ Гітлянський А. Перший національний // Вісті. — 1932. — 20 січня.

⁴⁷⁷ Вісті. — 1932. — 5 листопада.

⁴⁷⁸ Вісті. — 1932. — 20 жовтня.

таківський район звітував про виконання річного плану хлібозаготівель на 100,3%⁴⁷⁹.

Преса вітала позачерговий районний з'їзд рад Калініндорфського району з нагоди п'ятиріччя національного єврейського району та 15-ї річниці Жовтневої революції. Журналісти запопадливо брехали про жахливу реальність: Захід охоплений економічною кризою, а «у нас, у Країні Рад — бурхливе розгортання соціалістичного будівництва, піднесення матеріального добробуту широких працюючих мас, величезний розквіт культури національної за формою і соціалістичної за змістом».

В середині листопада 1932 р. обласний партком ухвалив застосування репресій до Пулинського району. З найбільш «відсталих» (Пулин-Гута, Чернявка, Лиски, В.-Бобриця, Фрайнвальд, Березова-Гать, Мирне, Пулин-укр., Ст.-Александровка) сільрад пропонувалося впродовж доби вилучити всі наявні промтовари, опечатати кооперативні та державні лавки, товари перекинути до передових сільрад. Сільради отримали попередження: якщо впродовж двох днів не буде досягнутий рішучий перелом у хлібозаготівлях, а план повністю не буде виконаний до 20 листопада, до них будуть застосовані ті ж заходи⁴⁸⁰. До злісних саботажників контрактаційних завдань пропонувалося запроваджувати бойкот, виключення з колгоспів. Співробітнів прокуратури та міліції перевели на воєнний стан.

Загалом німецькі райони не давали управлінцям продохнути — колективізація буксувала тут на кожному кроці. Особливо відставав Пулинський район. На початку 1932 р., коли ситуація з хлібозаготівлями по республіці ще не виглядала цілковито провальною, він уже згадувався в «ганебному списку районів, що не виконали 60% плану» хлібозаготівель. На 2 січня 1932 р. тут було зібрано лише 50,7% доведеного завдання⁴⁸¹. Восени район перетворився на фронтову зону. В листопаді колгоспники Пулинського району під керівництвом партійця Пальнау відмовилися виконувати план хлібозаготівель із присадибних ділянок і вигнали хлібозаготівельні бригади. Селяни Лисковської та Солодикської сільрад (німецькі піддані) також одностайно відмовилися виконувати план. У них хліб був вилучений у примусовому порядку, стосовно куркулів застосували репресії. Превентивні репресії проти куркулів Бураковського, Пулино-Гутського та Старо-Будського⁴⁸² колгоспів мали на меті нейтралізувати їхній вплив на широкі верстви колгоспників.

Прокуратури й нарсуди працювали, як конвеєр: справи про «исключительно злостный саботаж хлебозаготовок» розглядалися в терміновому порядку «с самой строгой квалификацией проступка, предусмотренной законом»⁴⁸³. На початку грудня 1932 р. розпочалися конфіскації майна в рахунок погашення

⁴⁷⁹ Вісті. — 1932. — 2 листопада.

⁴⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 112.

⁴⁸¹ Вісті. — 1932. — 2 січня.

⁴⁸² Отож, менше двох років пішло на те, щоби Старо-Будська комуна із взірця для селянства Житомирщини перетворилася на осередок куркульського опору.

⁴⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 113.

штрафів. — Замість підкорення селянської волі місцеві органи влади зіткнулися з неочікуваною зворотною реакцією. Землероби скоротили посіви, низка господарств відмовилася засівати взагалі⁴⁸⁴. Сільради ухвалили рішення про віддачу під суд за відмову засівати землю, однак райпарткоми, побоюючись масового стихійного вибуху, намагалися подолати селянський саботаж організаційними заходами⁴⁸⁵.

Розлогий інформаційний лист Пулинського РПК до ЦК КП(б)У засвідчив, що німці району передували у виконанні доведених планів, тоді як українські та польські сільради відставали. В українському селі Стрібеж середнячка побила вилами червоноармійця, мотивуючи свою поведінку тим, що боялася, аби він не забрав жорнова. За відомостями ДПУ, в селі було більше 60 таких приладь, які, власне, й рятували життя селянським родинам⁴⁸⁶. В іншому інформаційному листі Пулинський РПК звітував Київському обкому КП(б)У та ЦК КП(б)У про виявлені випадки селянської непокори, описуючи ознаки прихованої від сторонніх поглядів солідарності односельців, які обороняли свій маленький всесвіт і хліб так довго, як це було можливо. Так, у В'язовецькій сільраді священник Ненадкевич разом з колгоспником Іщенко переховували на квартирі 100 пудів хліба та «куркулів», причому відбувалося це за сприяння голови Чернявської сільради Грибана — кандидата партії. Всіх трьох заарештували⁴⁸⁷.

Ознаки кругової поруки («большой спаянностью состава колхоза и особой тактикой скрывшейся в колхозе кулацкой прослойкой, направленной на укрепление потребительских кулацких тенденций под внешней личиной „образцового колхоза”»⁴⁸⁸) віднайшли у Пулин-Гутському колгоспі, який дав прихисток для 12 «ліквідованих куркулів» з інших сільрад. Кругова порука була звичною нормою життя в селах горюнів (Путивльський російський національний район): тут «червоний півень» знищив не один будинок прийшлих колективізаторів.

У грудень 1932 р. національні райони вступили з гаслом «У другу п'ятирічку без боргів перед державою!» Та це були лише гасла, реальне життя було геть іншим. У Пулинському районі хутірська система з притаманною їй відособленістю невеликих груп господарств сприяла найбільш впертому опору селянства державним господарським і політичним кампаніям. Голови сільрад (зокрема, голова Березово-Гатської сільради Отт) агітували бідняків та середняків не вступати до колгоспів («все рівно з нас здеруть три шкури»)⁴⁸⁹. Серед колишніх колоністів поширювалися чутки, запозичені з закордонного листування: навесні 1933 р. відбудеться обмін населенням між СРСР та Німеччиною, причому німецьких комуністів обмінюватимуть на одноосібників, саме тому не треба квапитися зі вступом до колгоспів. Колгоспник Ренц закликав виходити з колгоспів, аби забезпечити собі можливість емігрувати. Опорні настрої живили

⁴⁸⁴ Таким чином поступили 15 господарств у Мартинівці та інших селах.

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 128.

⁴⁸⁶ Там само. — Арк. 163–166.

⁴⁸⁷ Там само. — Арк. 166–167.

⁴⁸⁸ Там само. — Арк. 168.

⁴⁸⁹ Там само. — Арк. 173.

регулярні контакти німецьких підданих з Київським консульством. Після розмов з німецькими дипломатами селяни розповсюджували відомості про те, що будуть не тільки обмінювати комуністів, але й залізниці України передадуть Німеччині в рахунок боргів. Тоді одноосібники набудуть можливість вільно переїздити з Росії до Німеччини.

На повну силу запрацювали «чорні дошки», що передбачало дострокове стягнення всіх кредитів, заборону торгівлі колгоспу та колгоспникам, накладення штрафу м'ясозаготівлі в обсязі 15-місячного плану. Водночас згорталася торгівля закладів споживчої кооперації, всі наявні товари перекидалися в передові сільради⁴⁹⁰.

Секретарі партосередків першими дізнавалися про такі рішення райпарткомів, вони мали настанови проробляти рішення на перших же зборах, отож, сусідні села доволі скоро, минаючи пустомовну пресу, сповіщалися про нові методи більшовицького виховання непокірного селянства. Та, попри середньовічну жорстокість нового курсу державної політики, влада не могла похизуватися її ефективністю. Навіть комуні не були надійною опорою нелюдських ухвал уряду. В середині грудня 1932 р. керівники комуні ім. Сталіна Старо-Каранського району (голова Терещенко й секретар партосередку Лукаш) відмовилися виконувати плани заготівель картоплі, вважаючи за краще рятувати життя комунарів. Як зазначав додаток до протоку РПК, вони «незаконно» роздали 153 центнери хліба комунарам, 180 центнерів — організаціям. Обидва керівники були зняті з посад і отримали партійні стягнення, селяни ж, залишившись без їхнього захисту, потрапили у ще більш скрутне становище. Новопризначені керівники провели переобмолот соломи, перевіювання полови та вилучили попередньо розданий натураванс, припинили постачання хлібом їдальні, спожитий харч зарахували до натуравансу⁴⁹¹.

Планового характеру набувала репресивна робота органів прокуратури та суду. З 1 липня по 1 грудня 1932 р. Старо-Каранському районі було притягнуто до слідства 306 осіб, з них 166 куркулів, 87 середняків, 53 бідняка, 16 осіб засуджені до розстрілу. Цинічно зазначалося, що «поряд з цим на місцях секретарі партосередків та голови сільрад не сполучали адміністративні заходи, рішення судів з політико-масовою роботою, не обговорили рішення судів на зборах колгоспників, бідняків і середняків одноосібників й не використали ці рішення, як засоби боротьби за хліб»⁴⁹².

Владі вочевидь не вдалося цілковито підкорити волю одноосібників та колгоспників: сільські громадські суди не функціонували (про це йшлося в низці постанов РПК). Перебуваючи в стані нелюдської фізичної та моральної напруги, селянські громади не принизилися до самопоїдання. Саме це не відповідало стратегічним завданням більшовиків. Репресивна державна машина виступала універсальним нищівним інструментом запровадження людиноненависницької соціальної політики, однак, влада прагла створити видимість народної під-

⁴⁹⁰ Там само. — Спр. 6161. — Арк. 10–11.

⁴⁹¹ Там само. — Арк. 14.

⁴⁹² Там само. — Арк. 21.

тримки — над сільськими судами був встановлений посилений контроль, перецищений їхній склад і лише після цього в них передавалися найменш значущі справи. Широко застосовувалися «методи громадського тиску через колгоспні збори»⁴⁹³.

На що перетворилося життя селян Південної України наприкінці грудня трагічного 1932 р. свідчить, зокрема, постанова засідання бюро Старо-Каранського РПК від 23 грудня [затверджене опитом — Авт.] про виконання хлібозаготівель у зернорадгоспі «Сартана». З нього дізнаємося, що план щоденного вивозу зерна становив 700 центнерів. Проте хліба давно вже не було: 14 грудня вивезли 29 центнерів, 15 грудня — 31, 16 грудня — 40, 17 грудня — 18 центнерів, 19 грудня вивезення припинилося.

Намагання дирекції радгоспу врятувати робітників від голоду розцінювалося як «неприпустиме розбазарювання хліба на продовольчі потреби». Районне керівництво вимагало зменшення пайків, вважаючи неприпустимим, аби видавали хліба від 400 до 600 грамів у день на їдця⁴⁹⁴.

Не можна стверджувати, що всі уповноважені обкомів були бездушними машинами для нищення селян. Значна їхня частина щиро співчувала голодуючому селянству, покривала правління колгоспів та дирекції радгоспів, які на свій страх і ризик годували селян з реквізованих фондів, ховали зерно у соломі тощо. Одним із них був уповноважений Сталінського обкому Слемзін у радгоспі «Сартана»⁴⁹⁵. Таких, як він, було немало, однак вони були не спроможні радикально вплинути на державну політику.

Алгоритм діяльності репресивної машини був украй жорстоким. Виглядав він наступним чином: всі комбайни, молотарки, віялки запускали в переобмолот; організовувалися другі зміни для їхнього обслуговування; останні рекрутувалися переважно з комсомольців та партійців (70%) — решта (30%) із працездатних утриманців; біля кожного агрегату виставлялася варта з партійців, яка наглядала за ходом робіт та цілісністю зерна; працівникам, зайнятим переобмолотом, підвищувалася платня, решті — зменшувалися пайки. Репресії проти керівників, які намагалися врятувати людські життя, та тотальне перетрушування управлінських кадрів довершували справу. Зима 1932–1933 рр., певне, була найстрашнішою в історії села, — воно впало в стан анабіозу: голод і холод панували повсюди.

Новий етап в історії коренізації розпочався тоді, коли національне село, здавалося, доживало останні дні. Навесні 1933 р. ситуація докорінним чином змінилася. Прикметний опис приїзду П. Постишева та його «справді більшовицького ставлення» до проблеми голоду знаходимо в спогадах І. Стріюнова⁴⁹⁶ — грека-комуніста з приазовського с. Комар, на той час — харківського студента, відправленого в якості уповноваженого обкому КП(б)У до с. Солдатське Великописарівського російського національного району. Перед відрядженням на

⁴⁹³ Там само. — Арк. 21.

⁴⁹⁴ Там само. — Арк. 23.

⁴⁹⁵ Там само. — Арк. 23.

⁴⁹⁶ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008.

село він, як і решта уповноважених, отримав директиви, які суттєво відрізнялися від тих, що кількома місяцями раніше отримували «представники уряду». П. Постишев вимагав, аби мобілізовані комуністи були уважними до селян. Водночас останні повинні були завершити суцільну колективізацію та підготувати насіння до засіву.

Розпочавши особисте обстеження голодуючого російського села, урум І. Стріонов був приголомшений ознаками катастрофи. Глибоко патріархальне на своєю ментальністю етнічне селянство на той час вже було «готове» до чергового етапу більшовицької «шокової терапії», спрямованої на докорінну переорієнтацію основоположних світоглядних орієнтирів. Віками усталені шаблони общинного самозахисту не спрацьовували, як раніше. Випадки кругової поруки, як способу самозахисту селянських спільнот в умовах хлібозаготівель, влада спромоглася ефективно викривати вже в другій половині 1932 р. Зворотна реакція державної машини на такі випадки була жорстокою й цинічною. Те, що ворог, з яким вони мають справу, значно сильніший за іноземну навалу, селянство потроху починало усвідомлювати. Сила цього ворога крилася в його вкоріненості в самому народі: його не можна було, змовившись миром, обдурити; йому не можна було замилити очі; для нього не існувало мовних кордонів; йому ставало все відомим, і наслідки були катастрофічними. З таким ворогом селянство ще не мало справи, отож тактика поводження залишалася стандартною.

Не оминув її поглядом уважний І. Стріонов. Він, зокрема, помітив, що селяни демонстрували зовнішню приязність до уповноважених, удавали, що раді їхньому приходу, але обличчя (й перш за все очі) видавали ненависть. Питаючи про проблеми голодуючих, уповноважені втлумачували, що кардинальне покращення становища можливе тільки за умови вступу в колгосп. Селяни російського села Солдатське, не криючись, казали представнику області: «...Зі вступом до колгоспу почекаємо, яка різниця де помирати, у колгоспі чи в одноосібному будинку?» Між тим становище селян, попри те, що в Солдатському за час каденції І. Стріонова померла лише одна людина, викликало щире співчуття. Всі без винятку страшно голодували, притримуючи рештки зерна для весняного засіву, — опухлі діти споживали хліб наполовину з половиною.

В розпал голоду влада частіше застосовувала метод батого й пряника, суттєво видозмінилася технологія агітації за колективізацію. Досить повно вона відображена І. Стріоновим: «Після третього обходу дворів, вивчаючи становище кожної сім'ї, ми разом з головою сільради Бочаровим склали списки тих найбільш нужденних і видали кукурудзу. Селяни зрозуміли, що ці уповноважені обкому не схожі на попередніх, які приїздили лише відбирати у селян. Ці ж навпаки — не забирають, а допомагають. Ставлення одноосібників до нас докорінно змінилося в позитивному напрямку. Вони почали нам довіряти, розповідати всі таємниці: хто і як живе, у кого лежить по ямах хліб, і хто їх гальмує вступати до колгоспу ([це був] І. Єпіфанов, заступник голови сільради) [...] Селяни села Солдатське за тримісячний строк мого перебування там не лише почали поважати мене, але й, як мені здавалося тоді, полюбили. Вони казали, що

я особливого складу уповноважений, не схожий на колишніх, з великим наддостатком людяності в душі»⁴⁹⁷.

Описані події і дивують і вражають водночас: бентежить наївність селянства, виснаженого боротьбою з голодом та більшовицькою ідеологією. Дивує наївність самого І. Стріонова, який волею долі виявився спасителем голодуючого села. Що робив би урум І. Стріонов, якби перед відрядженням до села дістав від П. Постишева вказівки іншого роду? Він би, як і його попередники, мав лише два можливі варіанти: перейти на бік голодуючих і стати ворогом влади (з усіма наслідками), або виконувати хлібозаготівлі і перетворитися на ката власного народу. Тепер, навесні 1933 р., ями, що розкривалися, вже не реквізувалися, а спрямовувалися в насінневі фонди. Опис відповідної ситуації з багатодітною російською родиною, залишений І. Стріоновим, є доволі типовим.

— «Я відкликав господаря в бік від ями й сказав: „Заведіть сім'ю до хати, аби не застудилися, а потім підійдіть до ями для вирішення питання з зерном”. Він накричав на родину й випровадив їх до хати. Потім я запропонував йому: „На чотирьох мішках з сухим зерном напишіть свої ініціали й відвезіть до громадського магазину на насіння для ваших же полів, решту вісім мішків невідкладно висушити на печі, змолоти на борошно й годувати родину”. Також запропонував господарю, аби він відкрив сам одну яму з картоплею й годував родину.

Господар хати, Єпіфан Савелович, не вірив своїм очам і вухам. Він був не в собі від радості, ліз до мене обійматися, я відсторонювався. Потім він, утираючи рукавом сльози зі своїх очей, сказав: „Спасибі, товариш уповноважений обкому. Я вперше зустрічаю такого, як ви уповноваженого”⁴⁹⁸.

„За три з лишком місяці мого перебування в селі Солдатське я їв хліб навпіл з половою і перетворився на живий труп — лишилися самі кістки, обтягнені шкірою. Звичайно, я мав можливість, як уповноважений обкому партії їсти й білий хліб, мені пропонували керівники села. Але я вважав, що буде несправедливо й нелюдяно їсти білий хліб тоді, як решта людей голодує...”⁴⁹⁹. Втім, таке поводження уповноважених з селянством залишалося, скоріше, винятком, аніж правилом. Переважна більшість місцевого та республіканського керівництва ставилася до селян утилітарно, без сентиментів, — наближалася засівна, вцілілі селяни не мали сил працювати в полі. Вихід був один — вивести всіх дистрофіків у поле.

Саме голодом була подолана віковична упередженість жінок низки етнічних громад щодо роботи в полі. В поле пішли всі: і діти і дорослі, пішли з тієї простої причини, що в полі стояли колгоспні казани — там годували. Про те, яких форм набула ця кампанія, можна скласти уявлення з постанови Дніпропетровського обкому та облвиконкому «Про організацію громадського харчування на час весняних польових робіт». Вона демонструвала прагматичне ставлення влади до проблеми голодомору, як такої. Отримавши харчі, обласне

⁴⁹⁷ Там само. — С. 185.

⁴⁹⁸ Там само. — С. 186–187.

⁴⁹⁹ Там само. — С. 189.

керівництво не заходилося рятувати населення, воно назвало практику годування всіх їдців помилковою і наголосило — можна годувати лише тих, хто стає до праці. Алгоритм діяльності районних органів влади був регламентований гранично чітко:

- годувати тільки тих, хто працює в полі;
- управам колгоспів відпускати продукти головно для приварку — картоплю, капусту, моркву, пшоно і частково жири;
- організувати збирання продуктів для громадського харчування;
- забити потрібну мінімальну кількість худоби і готувати нею тільки бригади, що добре працюють;
- хліб видавати на трудодні винятково борошном, а не печеним хлібом;
- як виключення печений хліб видавати працівникам МТС;
- не допускати зрівнялівки, стимулювати передовиків;
- «позбавляти громадського харчування тих колгоспників, що запізнюються на роботу, не виконують норм виробітку і безгосподарно ставляться до коней, реманенту тощо»⁵⁰⁰.

Більшовицька настанова «Хто не працює — той не їсть» втілилася в буквальному сенсі слова. Правління колгоспів та дирекції радгоспів отримали директиви терміново організувати громадське харчування, РВК дозволили організувати переробку на кустарних олійницях соняшника для забезпечення громадського харчування. У бригадах кращим громадським харчуванням (м'ясом та салом) забезпечувалися ті колгоспники, які сумлінно працювали у бригаді, виконували норму, берегли коней і реманент.

Саме в таких обставинах розпочала своє сходження на радянський олімп майбутня орденоноска П. Ангеліна: виснажена голодом, вона спочатку допомагала біля казанів, пізніше, коли зміцніла, почала працювати в полі. Голодомор ламав стереотипи поведінки грецьких жінок. До 8 березня колгоспниця Старо-Каранського району Н. Маркохай заробила 170 трудоднів, С. Семенова — 168. Преса брехала, що за кожен трудодень вони отримують по 3 кг хліба⁵⁰¹. Однак, попри брехню, вихід жінок на польові роботи набирив масовості. Врешті, у матерів не було виходу. Їм треба було рятувати дітей.

Засіявши за допомогою напівнепритомних колгоспників поля, влада плекала майбутній врожай, маніпулюючи свідомістю селянства, яке ще знаходилося в стані глибокого стресу. РК ЛКСМУ відправляли на прополку ударні групи (10–12 осіб). Секретарів КСМ до кінця декадника зобов'язали щоденно через посильних інформувати РК ЛКСМУ «про щоденний вихід на прополку комсомольців, піонерів, школярів, позапартійної колгоспної молоді й кількість просапаних га»⁵⁰². Власне, хлібне поле перетворилося на поле бойових дій, на якому кожен боєць перебував під невсипущим контролем. Всі стерегли всіх. Преса рясніла доносами. Владу не цікавило, чи можуть виснажені селяни виконувати встановлені Наркомземом УСРР норми виробітку на прополці — 0,5 га на особу.

⁵⁰⁰ За темпи. (Додаток до райгазети «ДК», Молочанське). — 1933. — 20 березня.

⁵⁰¹ Вперед. — 1933. — 8 марта.

⁵⁰² На боротьбу за високий урожай. — 1933. — 6 июня.

«Самодіяльність» колгоспів і радгоспів (скажімо, в грецькому радгоспі «Сартана» була встановлена норма гектар на 8 осіб⁵⁰³) жорстко переслідувалися.

Липень пройшов під гаслом «Организовать бдительную охрану колхозного урожая». Були створені спеціальні загони для охорони колгоспних ланів від колгоспників. Об'їждчики полів затримали Трофіменкову Анастасію Пилипівну, яка назбирала 5 фунтів колосків врожаю 1933 р. Виїзна сесія Ст.-Каранського нарсуду засудила її на 8 років заслання⁵⁰⁴. Аналогічні присуди винесені по справах Н. Плахової, А. Боцманової, А. Головні, та інших жінок, про які писала Приазовська газета «Вперед» 21 липня: всі отримали від 4 до 8-ми років заслання.

З середини липня в пресі національних районів з'явилася нова рубрика — «Знатные люди района». За її допомогою влада прагнула створити псевдударницький фон. Якою кров'ю дався врожай 1933 р. важко досягнути сучасній людині. Власне, це було перенапруження людських сил. На очистці полів від бур'янів нещадно експлуатувалася дитяча праця. Після збору врожаю — наприкінці липня — дітей вигнали на збір колосків. За кілька днів школярі Ст. Карані зібрали 100 кг зерна.

Гасло часу: «Сломить кулацкую ставку. Быстро и решительно форсировать косовицу, обмолот и хлебосдачу»⁵⁰⁵, — робило погоду на політичному небосхилі, хоча не зрозуміло, де їм узятися, тим куркулям. Утім, їх без труда знаходили в усіх колгоспах і радгоспах без різниці, до якої національності вони відносилися. Повідомлення про викриття з профілактичною метою публікувалися в пресі.

«За кражу совхозного хлеба, антисоветскую агитацию и разложение труддисциплины среди рабочих з.-с. «Сартана» — старший учетчик 5-го участка совхоза Г. Осередський выездной сессией Дноблсуда приговорен по закону союзного правительства от 7.08.32 г. к высшей мере социальной защиты — расстрелу с конфискацией всего имущества. Паниотов 22.07.33 г. сов. Сартана»⁵⁰⁶. Мета зрозуміла — хліб ще в полі, він має бути збережений будь-якою ціною.

Голод 1933 р. та прихід Гітлера до влади збіглися в часі. В популістських виступах нацистів активно розігрувалася антирадянська карта. Відбулася низка дипломатичних демаршів: представництва в Москві та Берліні розповсюджували відомості про «злигодні німецьких колоністів» і домагалися дозволу на надання радянським німцям продовольчої допомоги. В березні 1933 р. в публічних виступах керівники III Рейху звинуватили Кремль у замовчуванні голоду. В червні в Берліні була влаштована виставка листів голодуючих, яка викликала сплеск стихійного руху звичайних громадян, суспільних та релігійних організацій для збору пожертв на користь голодуючих. Низка жорстких контр-

⁵⁰³ Там само.

⁵⁰⁴ Беспощадно карать расхитителей социалистических полей // Вперед. — 1933. — 12 липня.

⁵⁰⁵ Вперед. — 1933. — 29 липня.

⁵⁰⁶ За вредительство и хищение к расстрелу // Вперед. — 1933. — 5 серпня.

демаршів радянської дипломатії й таємні домовленості режимів дещо приглушили ситуацію: надалі й Німеччина закривала очі на становище етнічних німців у СРСР, й радянські НКВДисти дещо поблажливо ставилися до арештованих підданих Німеччини, які на відміну від інших іноземців, переважно висилалися за кордон.

Активно підключилася до проблеми радянська преса. «Найбільший хлібо-завод Західної Німеччини у звіті про свої обіги констатує, що продаж хліба за останні півроку скоротився порівняно з минулим роком на одну третину й роздрібний продаж муки — на 40%»⁵⁰⁷, — зловтішалися приазовські видання. Вони ж під тиском партійних органів організували кампанію спростувань, які підписували «колективи» обурених «щасливих» колгоспників-німців з різних сіл Південної України, зокрема, й артілі «К. Лібкнехт». — «Они прекрасно знают, что колхозники немцы Страны советов живут лучше трудящихся немцев капиталистической Германии, которых все сильнее и сильнее сжимает экономический кризис, углубляющийся политикой фашистской диктатуры [...]».

Нас 193 человека. Все мы живем в одном колхозе имени Карла Либкнехта. В этом году мы посеяли 1 756 га. Первые дни уборки урожая показали, что мы получим с этой площади около 150 тыс. пудов хлеба. После того, как выполним план хлебосдачи государству, засыплем семфонды, внесем натуроплату МТС, нам еще останется хлеба по 17 кг на трудодень. А каждый из нас в среднем имеет 340 трудодней. Это значит, что каждый получит 340 пудов хлеба. Помимо хлеба на трудодень нам приходится по 3 рубля деньгами, т.е. по тысяче с лишним рублей получит каждый колхозник.

Кроме того, мы имеем огородное хозяйство, молочную и свиноводческую фермы, которые полностью обеспечивают всех нас всеми необходимыми продуктами питания на круглый год. Мы уже в этом году станем зажиточными. Вот как мы живем.

Поэтому в вашей помощи не нуждаемся. Наоборот, мы с радостью примем 100 разоренных бедняков крестьян политикой Гитлера и обеспечим их жилищем, трудом и продуктами. Они у нас будут полноправными строителями социализма»⁵⁰⁸. [39 підписів — *Авт.*]

Зайвим буде казати, що правди в цих словах не було. Поруч на тих же шпальтах повідомлялося, що трактористи харчуються самими лише кабаками, жирів за весь час збиральної не бачили⁵⁰⁹.

В цей же час влада вигадала нову методику позаекономічного визискування робочої сили, яку згодом регулярно використовувала до самого розпаду СРСР: для завершення польових робіт на село мобілізували бригади городян⁵¹⁰, які, попри погане продовольче забезпечення та жахливі побутові умови, денно й

⁵⁰⁷ Голод и разорение масс — спутники германского фашизма. Потребление хлеба падает // Вперед. — 1933. — 5 сепня.

⁵⁰⁸ Ответ колхозников-немцев артели «К. Либкнехт» на клевету и ложь гитлеровских фашистов» // Вперед. — 1933. — 21 августа.

⁵⁰⁹ Вперед. — 1933. — 11 сентября.

⁵¹⁰ Вперед. — 1933. — 1 октября.

уночі працювали в полі. На збір врожаю додатково відряджали групи робітників та комсомольців. 29 вересня 1933 р. Сталінський обком повідомив мобілізованих телеграфно — через районні газети (!) про те, що вони лишатимуться на селі до 10 жовтня⁵¹¹. Селяни, зокрема, грецькі — навпаки — не квапилися, кажучи «навіщо поспішати, все одно, якщо зберемо хліб, його в нас відберуть». Сількор під псевдо «Свій» писав, що членів бригади часто застають у полі сплячими, вони зірвали нічне скирдування⁵¹². Сількора, як і владу, не цікавило, що виснажені двома роками голоду люди були неспроможні працювати «стаханівськими» темпами. Навіть традиційно працювита німці в колгоспах втрачали свої трудові навички: в артілі «Тельмана» поряд з колгоспниками, які лише за місяць роботи мали 31 трудовень, були й такі, що за весь рік нагромадили від 7 до 27 трудовнів⁵¹³.

Післяголодна руїна по національних селах мала ті ж відразливі прикмети, що й усюди: за 17 днів до навчального року Старо-Каранська семирічка стояла пустою. «Угрюмое впечатление при входе в семилетку производят разбросанные по двору под открытым небом, полуразрушенные парты, а внутри — почерневшие от копоти и пыли классные стены». Школа мала тільки 30% підручників, російські групи — 20%, що ж до урумських груп — їхні підручники «застрягли» в Кримському держвидавництві⁵¹⁴. По школах інших меншин картина не привабливіша: не було опалення, гарячих сніданків, діти часто пропускали школу⁵¹⁵. Поза інформаційним полем радянської преси лишилася та обставина, що восени 1933 р. сільські школи не дорахувалися величезної частки своїх колишніх учнів. Однак, живі поки що не мали можливості вчитися. Піонери в середині вересня активно «буксували» відсталі артілі, працюючи пліч-о-пліч з дорослими. 14 вересня 1933 р. 30 піонерів зібрали в копиці хліб з 35 га. Не в кращому становищі перебували студенти. Наприкінці 1933 р. преса повідомляла, що студенти Ст.-Гнатівського (грецького) агротехнікуму не отримують стипендії, внаслідок чого не спроможні полагодити взуття, купити зошита для конспектів, фактично — злидарюють⁵¹⁶.

Оприлюднення в пресі доносів на всіх і вся (вони розглядалися як здорова самокритика) із закликами притягти звинувачених до адміністративної⁵¹⁷, партійної та кримінальної відповідальності, матеріалів карних справ і вироків⁵¹⁸, а

⁵¹¹ Вперед. (Ст.-Карань) — 1933. — 29 сентября.

⁵¹² Свой. Почему вы спите? // Вперед. — 1933. — 1 октября.

⁵¹³ Зимба. В бригаде прорыв // Вперед. — 1933. — 13 сентября.

⁵¹⁴ Ант. Челпанов, Ив. Грымко. Ремонт школы — в текущих делах... // Вперед. — 1933. — 13 сентября.

⁵¹⁵ Взятыся за быт школ // Вперед. — 1933. — 28 декабря.

⁵¹⁶ Вперед. — 1933. — 28 декабря.

⁵¹⁷ Див., приміром: Черман Н., Румянцева А. Инвентарь «хранят» под снегом // Вперед. — 1933. — 26 декабря.

⁵¹⁸ Для ілюстрації: «Заместитель же Изотова, Солодькова активно защищала кулаков, выдавала раскулаченным бедняцкие справки, за что брала взятки. С кулачки Бондаревой Веры взяла за справку: барахла, обуви, рыбу и курей на 100 руб. Раскулаченным — кулакам Ермолаевым: Егору, Григорию, Василию и Николаю выдала бедняцкие справки, с которыми

також зведень по наслідках партчистки перетворюється на основний метод доведення свідомості деморалізованого селянства до потрібної кондиції. Приміром, 24 вересня 1933 р. відбулися партійні збори, присвячені партчистці в комуні «Сталіна» (Ст.-Каранський район). Реакція партійців була типовою (по суті інтернаціонального осередку, в якому були греки, німці, росіяни, євреї та українці): люди брали на себе підвищені (загалом нереальні) зобов'язання, аби тільки не підставити себе під удар. Фельдшер Бешевлі заявив: «Я не знаю, товарищи, почему так холодком относятся и терпят такое прорывное положение. Я с завтрашнего дня закрываю амбулаторию, выхожу на степь и даю обязательство заскирдовать вручную до 1-Х 7 га и, кому я нужен буду по медчасти, там в степи окажу помощь, и так же вызываю всех коммунистов, комсомольцев и коммунарков». Наслідуючи приклад фельдшера-ударника, комсомолец-листоноша Куксенко обіцяв заскирдувати 7 га, секретар партосередку Бутулімов — 10 га, Соловой з жінкою — 16 га, безпартійний Панченко разом з родиною — 25 га, ударник 5-ї бригади Екштейн — 15 га, завшколою Грушко з учнями (!) обіцяв 80 га загребти й зібрати колосків з площі в 50 га, голови сільрад Герег та Онопка взяли по 10 га, секретар комсомольського осередку Шиян — 8 га. Загалом, в індивідуальному порядку зобов'язалися заскирдувати 299 га, згребти та зібрати колосків з площі в 50 га. 44 «штурмовика збиральної» обіцяли також завербувати по 7 комунарів і добитися від останніх прийняти на себе таку ж норму (!)⁵¹⁹.

Наприкінці 1933 р. преса рясніла звітами з судових процесів: «Гнев и ненависть рабочих и колхозных масс, карающую руку пролетарской диктатуры, обратит против вредителей, белогвардейцев, воров, торговцев в Ст.-Каранском райпотребсоюзе. Белогвардейцы, воры и вредители пойманы. Классовые враги, тунеядцы, обворовывали рабочих и колхозников»⁵²⁰. До масового психозу ще далеко, але його симптоми ставали все більш наочними.

Навесні 1933 р. серйозний привід для переполоху у вищих урядових колах України дали німці Волині. В квітні місяці вони почали масово зніматися з місць, прихопивши майно і родини, і концентруватися в районі залізничної станції Житомир. Зазначаючи відсутність уваги верхівки колгоспів до колгоспників, нестерпний тиск на одноосібників, відібрання кращих угідь військовими частинами і начитавшись газетних заміток про сите та заможне життя південноукраїнських німців, вони вирішили переселитися на південь України. Після того, як у Житомирі скупчилося більше 200 німців, які мали на руках білети на транзитні поїзди і внаслідок завантаженості останніх не могли виїхати кілька днів, переселенці з криками «ріжте наших дітей» перекирили залізничні рейки.

по ночам пьянствовала. При обыске у Солодьковой обнаружено заготовленных бланков с печатями, где она изготовляла справки, которые писала ее дочь, окончившая семилетку, и подделывала подпись секретаря с-совета». — А.М. Привлекаются к уголовной ответственности // Вперед. — 1933. — 29 сентября.

⁵¹⁹ К. Фодлаш. Чистка партии поднимает ударничество. На решения пленумов отвечают взятием конкретных обязательств // Вперед. — 1933. — 29 сентября.

⁵²⁰ Вперед. — 1933. — 28 декабря.

«Принятими мерами эта демонстрация была ликвидирована», — зазначалося у повідомленні ДПУ УСРР, однак, всеохоплюючого бажання німців виїхати з Пулинського німецького національного району та решти районів Київщини та Вінниччини це не зменшило. Німці почали масово записуватися у вербувальників робочої сили, намагаючись будь-яким коштом покинути радянську Волинь. Не давали позитивних наслідків і «мероприяття разложенческого характера»⁵²¹.

Більш прикметне вивчення ситуації привело партійний провід України до невтішних висновків: чотири роки колективізаційної вакханалії привели район до економічного краху. Стихійна втеча переважно до Криму та Херсонщини розпочалася з серпня 1933 р. (як видно, німці були цілком не свідомими тих проблем, що очікували на них в охопленій голодомором Південній Україні), співпавши з масовим отриманням допомоги з Німеччини. Загалом, за даними ЦК КП(б)У, з 1 серпня 1933 р. по 15 березня 1934 р. із понад 6 тис. господарств зникли у невідомому напрямку 826 (537 одноосібних, 289 колгоспних), тобто близько 14%. Разом із тими, хто виїхав з району під час паспортизації, втрати трудових ресурсів по району склали 1 045 господарств. В окремих сільрадах втеча, за відомостями офіційних документів, набула катастрофічного вигляду. Так, Габровська сільрада зменшилася на 60% одноосібних та 20% колгоспних господарств, Пулино-Гутська — на 25 та 16% відповідно, Видумська — на 30 та 10%, Солодверська — 32 та 16%. «Убегали главным образом середняцкие хозяйства, забирая лошадей, коров, движимое имущество, бросая хорошие дома, стоящие теперь в значительной степени без присмотра, разрушающиеся»⁵²², — такими були наслідки колективізації в Поліссі.

Одна ремарка з аналітичного документу перекреслювала всі попередні зауваження стосовно причин масової еміграції («бездушне ставлення до колгоспників та одноосібників, злочинне порушення радянської законності, збиткування, масові репресії»): «Виїжджають та очолюють виїзд окремі голови сільрад та колгоспів, запасуючись безпідставно отриманими чи просто підробленими документами»⁵²³. Отож, німецька громада загалом, а не окремі її представники, не криючись, голосувала за політику більшовицької влади, що називається «ногами». А підстави для формування такої позиції були більш ніж вагомими: колись квітучі обійстя волинських німців, загнаних силоміць у колгоспи, стояли на межі краху: врожайність була мінімальною, поля не вдобрювалися; за часів колективізації припинилися меліоративні роботи, відповідно до недолугих розпоряджень районних властей⁵²⁴ були засипані всі дренажні канали (аби не заважати роботі тракторів), це своєю чергою спричинило заболочення полів і вимокання посівів. Працю декількох поколінь німецьких колоністів по окультуренню поліських земель було зведено нанівець. За найскромнішими підрахунками, для відновлення 9 000 га землі потрібні були

⁵²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 350. — Арк. 50.

⁵²² Там само. — Арк. 57.

⁵²³ Там само. — Арк. 58.

⁵²⁴ Впродовж року були зняті й віддані під суд 28 правлінь колгоспів із 60.

близько 2 млн. руб. Як наслідок і заробітки німецьких колгоспників Полісся були одними з найменш показних у республіці: у грошовому еквіваленті — 31,5 коп. 1931 р., 42 коп. 1932 р., 32,5 коп. 1933 р.; у вигляді натуроплати — 745 гр. 1931 р., 565 гр. 1932 р., 1 150 гр. 1933 р.⁵²⁵ Становище колгоспної маси стане цілком зрозумілим, якщо зауважити, що розрахунок із ними не був проведений навіть за 1932 р. Загальна сума заборгованості колгоспникам становила 260 тис. руб. Своєю чергою колгоспи були винні державі та організаціям понад 380 тис. руб., тобто фактично були банкрутами. Цілком умотивованим було вперте небажання німців вступати до таких злидених об'єднань, рівень колективізації вперто тримався на позначці 48,7% господарств. 60% населення виживало за рахунок так званої «гітлерівської допомоги». В Олександрівському районі на запізнилу допомогу голодуючим дітям у вигляді гарячих сніданків частина школярів відреагувала зі зневагою, промовляючи: «Ми не потребуємо більшовицького хлібу, Гітлер нам достатньо допомагає»⁵²⁶. Саме неконтрольоване зміцнення прогітлерівських настроїв у середовищі поліських німців та катастрофічне становище сільськогосподарського сектору змусили радянський провід зробити останню спробу зміцнити власні позиції у Пулинському районі.

На наступний рік, крім традиційного в таких випадках перетрушування керівних кадрів району, були заплановані ударні заходи соціально-економічного порядку (будівництво будинку рад, зразкової школи, звукового кіно, лазні, кватир, колодязів загальною вартістю 971 тис. руб., повний розрахунок із колгоспниками впродовж місяця, завершення меліорації району впродовж 1935 р., термінове прокладення доріг, телефонізація та радіофікація району, забезпечення району насінням льону з обласних фондів (140 тонн), створення в 1934 р. нової МТС), які мали вдихнути нове життя в конаючу національну адміністративно-територіальну одиницю⁵²⁷. Те, що жодні лазні та школи, агітаційно-пропагандистські бригади, радіо та кіно неспроможні повернути волинських німців до більшовицьких ідей, влада з'ясує в трагічному 1935 р. і вкотре докорінним чином змінить своє ставлення до громади.

Однопорядкові процеси відбувалися у багатонаціональному місті, яке прискорено деградувало під ударами голоду і як політичний і як культурний центр етнонаціонального життя. Тим часом шлунок радянського громадянина ставиться у безпосередню залежність від ознак «виробничої відданості»: цьому сприяє зосередження забірних карток для працівників та членів їхніх родин у руках керівників виробництва. Систему їх видачі реорганізували таким чином, аби ними користувалися тільки ті, хто працює. «Відтепер — жодного фунта хліба, жодної речі споживання з державних фондів постачання робітникам не повинен одержати ледар і прогульник, що намагаються нажитися на чужій праці!» — під такими патетичними заявами приховувалася брутально цинічна політика «перевиховання» дрібнобуржуазних верств населення. Голод добре прислужився як універсальний засіб масового перевиховання мас.

⁵²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 350. — Арк. 60.

⁵²⁶ Там само. — Арк. 55.

⁵²⁷ Там само. — Арк. 48.

Паралельно в повсякденне життя промислових об'єктів, як явище цілком легальне й офіційне, запроваджувалася система «добровільних» громадських контролерів та сексотів, що працювали на зміцнення режиму. Задля формування атмосфери упередження й придушення будь-яких проявів інакомислення зрощується відповідна суспільна думка, до співпраці з каральними органами та спецслужбами масово рекрутується молодь. «Групи сприяння прокуратурі організовано на Дніпропетровських заводах ім. Петровського, Лібкнехта та Комінтерна. За допомогою громадськості прокуратурі пощастило викрити багато злочинств як у м. Дніпропетровському, так і в районах області»⁵²⁸.

Водночас набирала обрисів примара націоналістичної загрози. Газетні шпальти нав'язливо вправляли в голови обивателів, що вона «розповзається» з західних кордонів України, а саме: з Мархлевського польського й Пулинського німецького районів. Потроху вимальовувалися риси майбутнього образу ворога — польського й німецького буржуазного націоналізмів. У лютому 1933 р. у польській десятирічці (№ 14) м. Житомира «розкривають» контрреволюційну дитячу організацію, якою, як зазначалося, керували частина вчительства (викладачка Малиновська) та батьків (Фестюк). Ознаки діяльності «контрреволюційної» організації варті того, аби на них зупинитися докладніше.

В 1929 р. (тобто під час розгортання суцільної колективізації) група дітей (17 осіб) «втекла зі школи й намагалася перейти польський кордон». По той бік кордону вони збиралися розповісти про тяжке становище школи. Аби залучитися довірою польських прикордонників, діти збиралися приписати собі в заслугу підпал будівлі облвиконкому (1927 р.). В керівники групи чекісти «призначили» учня Горлова. Батько його, робітник, виключений з партії під час останньої партчистки, виховував, як з'ясувалося, цілковито антирадянський елемент. Один з його синів був засуджений за вбивство червоноармійця, інший — «активний учасник у бандах». Третій, як бачимо, — юний контрреволюціонер.

Впродовж чотирьох років група «тероризувала» школу: паплюжила портрети В. Леніна і Й. Сталіна. У жовтні 1933 р.⁵²⁹ «організація» готувала до відправки Й. Сталіну посилку — шкільний сніданок з запискою: «Якби ти так харчувався, ти б не схотів радянської влади». Група псувала, знищувала й крала шкільне майно. Малювала «парнографические» [так у тексті — *Авт.*] малюнки⁵³⁰. Поза школою діяльність групи спрямовувалася на «ускладнення продовольчих труднощів» — хулігани виливали у селянок молоко, розбивали яйця. «... Бывали случаи нагаживания (испражнения) у входа в общественные государственные учреждения»⁵³¹. Група мала на озброєнні ножі, діяла «згуртовано й

⁵²⁸ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.

⁵²⁹ Тут явне підтасовування фактів, оскільки кількома рядками раніше в інформаційній записці до ЦК КП(б)У йдеться про те, що група розкрита в лютому 1933 р.

⁵³⁰ «...На классной доске вырезали мужской и женский половые органы. Эта доска в таком виде стояла долгое время, и никто на это не обращал внимания». — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 65.

⁵³¹ Там само.

дисципліновано»: її учасники щоденно отримували завдання стосовно діяльності в школі та поза нею.

Буржуазний націоналізм — польський та німецький у купі з українським проголошуються ворогами радянського ладу номер один. Як тільки стабілізується продовольчий стан — настане їхня черга. В ній загинуть тисячі етнічних поляків та німців: від членів урядових структур та науковців до сільських бідняків.

Чистка вищих шаблів українських управлінців сполучалася з відпрацюванням новітніх технологій упокорення національних громад. 16–31 березня 1933 р. ОДПУ провело зачистку західних кордонів, упродовж якої загалом були арештовані 18 802 особи, справи яких були підведені під діяльність шпигунських резидентур: 54 польських, 5 латиських, 4 румунських, фінської та естонської. Невдовзі Г. Ягода повідомив Й. Сталіну про розгром «контрреволюційної організації німців-колоністів» Зельцького району та «великої повстанської організації німців» Карл-Лібкнехтівського району. Остання, як зазначалося, керувалася з сусідньої Румунії⁵³². Зауваження про існування метастазів організацій у стратегічно важливих регіонах республіки (Одеса, Донбас) мурували підвалини майбутніх широкосяжних репресій за національною ознакою. Підозрілість республіканських чекістів зростала мірою того, як посилювалася іноземна допомога голодуючому селянству, а відомості про жахіття голодомору в колишніх німецьких колоніях набували широкого розголосу за кордоном. Додаткового імпульсу нагнітання шпигуноманії надала польсько-німецька декларація про ненапад (26 січня 1934 р.). 5 березня 1934 р. датована доповідна записка В. Балицького Й. Сталіну, в якій заступник ОДПУ при РНК СРСР змалював ознаки формування «п'ятої колони» в Україні: «... Точно встановлено, що німецькі консульства в Харкові, Києві та Одесі безпосередньо керують роботою: 1. По підготовці організації *Націонал соціалістичної партії України*, яка об'єднувала б фашистські елементи всіх національностей та організації молоді в так званий „*Союз бойових молодих німців*”. 2. По пропаганді пангерманських фашистських ідей серед німецького населення та організації по типу гітлерівських штурмових загонів, повстанських осередків. 3. По насадженню в нашій оборонній промисловості диверсійних та шпигунських груп»⁵³³.

Розгорталася діяльність ОДПУ в місцях компактного розселення німців: на початок березні 1934 р. в УСРР був «ліквідований» 81 «повстанський осередок, створений по типу гітлерівських штурмових загонів». Окремим напрямком діяльності українських чекістів стало відпрацювання каналів розповсюдження так званої «фашистської допомоги». 25 липня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про німецьку кампанію голоду». Шифрована телеграма ЦК ВКП(б) від 5 листопада 1934 р. розв'язала руки місцевим органам партії та

⁵³² Деннингхаус В. В тени «Большого Брата». — С. 546.

⁵³³ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 / под ред. А. Яковлева. — М., 2003. — С. 819.

НКВС. В контексті отриманих настанов навесні 1935 р. розгорнулися репресії в Пулинському районі, що пізніше перекинулися на німецькі навчальні заклади (зокрема, Хортицький німецький машинобудівельний технікум) та німецькі райони Південної України.

Політичне вбивство «куркуля», позбавлення його можливості впливати на хід виборів до рад стали лейтмотивом передвиборчої роботи національних рад і районів протягом здійснення суцільної колективізації. Пошуки й переслідування «куркулів» та їхнє вигнання з національних рад не припинялися до середини 30-х рр. Під час передвиборної кампанії 1934 р. «куркулів» викрили у Дашівській єврейській сільраді Іллінецького району (Вінниччина), Липинській польській сільраді Городницького району (Волинь), Непознанській німецькій сільраді Ємільчинського району (Волинь) та у виборчому с. Вороніно російського Путивльського району⁵³⁴. Не зайвим буде нагадати, що вміщені в статті співробітника Відділу національних меншин при ВУЦВК А. Гітлянського відомості передували ліквідації в наступному 1935 р. польського і німецького національних районів, масовим депортаціям поляків та німців, і відображали запеклу боротьбу уряду за завершення суцільної колективізації в лісостеповій смузі України.

На нескінченні виховні урядові акції обиватель чимдалі відповідав покірливою показною лояльністю. Явка виборців на вибори у післяголодному 1934 р. практично досягла показників «золотої ери» брежнєвських часів і склала в єврейському Новозлатопільському районі 98,6%, російському Сорокинському — 95,4%; німецькому Люксембурзькому — 96,2%, болгарських Вільшанському і Благоївському — 93,2% та 91,1%, Калініндорфському єврейському — 96,4%; Спартаківському німецькому — 90%; Сталіндорфському єврейському — 90,6%; Велико-Янисольському грецькому — 90%; Коларівському болгарському — 92%. Так само високими показниками звітували виборчому наступної кампанії 1935 р. Так, зокрема, на вибори з'явилося 91,9% болгар, 90,2% євреїв⁵³⁵. Втім, у цей час ще не виключалася й критика роботи виборчомів. Ю. Войцехівський у своїй статті навів факти недотримання інструкції Центрвиборчому, внесення до списків виборців неіснуючих осіб, відсутність наказів виборців, відмови євреям і полякам в обслуговуванні рідною мовою (Молочанський, Путивльський, Ємільчинський, Березівський, Барашівський райони), пасивність населення при обговоренні звітних доповідей (Великописарівський район), критики діяльності керівництва рад⁵³⁶.

У 1934–1935 рр. національний склад місцевих рад виглядав так⁵³⁷:

⁵³⁴ Гітлянський А.С. Выборы до рад серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1934. — № 11. — С. 19.

⁵³⁵ Войцехівський Ю.О. Перемоги ленінсько-сталінської національної політики // Вісті ЦВК УСРР. — 1935. — 30 червня.

⁵³⁶ Там само.

⁵³⁷ Соціалістична Україна. Стат. збірник. — К., 1937. — С. 151.

Ради	Представництво національності (%)					
	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Молдавани	Інші
Міські та селищні	23,2	15,2	0,9	0,5	0,2	3,9
Сільські	5,7	2,2	1,9	1,7	1,0	1,4

Отже, в першій половині 30-х рр. формальні надбання політики коренізації в УСРР стосовно відповідного представництва етнічних груп у низових органах радянської влади ще зберігалися. Це, зокрема, проявилось в тенденції подальшого зменшення частки росіян та євреїв у міськрадах. Що ж до представництва етнічних меншин у сільських радах, то вона залишалася практично незмінною. Саме коренізація низового апарату виконавчої влади надала політичному перевороту початку 30-х рр. надзвичайної сили, визначила його перемогу і дозволила режимові, що запроваджував карколомні заходи нелюдськими заходами, апелювати до гасел народовладдя та демократії.

Характерною ознакою політичної реакції першої половини 30-х рр. був чимдалі очевидніший перехід від переслідування політичної опозиції в суспільстві до переслідування інакомислення, як такого, та інакомислення в партійно-радянських структурах, зокрема. Протягом 1933–1934 рр. в УСРР не лише були придушені окремі невеликі осередки антибільшовицького думання, а й внаслідок широкосяжних «перетрушувань» кадрів була фактично дезорганізована робота мережі радянських установ, що займався нацменроботою. Нагадаємо, що 1934 р. реорганізували ЦКНМ, в якій залишилося 4 співробітники. В 1935 р. в черговий раз замінили керівний склад «Укрдержнацменвидаву» через «... засміченість антирадянськими елементами (члени УВО та ПОВ, німецькі фашисти, єврейські націоналісти)». Низку співробітників видавництва (Гриценка, Сказинського, Бжозовського, Співака, Скудиського, Кіпніса та ін.) розстріляли. Згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про видавництво Укрдержнацменвидав» (2.02.1935 р.) зняли з посад директора видавництва Радлова, директора газети «Дер Штерн» Гулько, редактора єврейської секції видавництва І. Сударського⁵³⁸, тобто осіб безпосередньо причетних до початків коренізації в Україні.

22 жовтня 1933 р. постанова РНК УСРР «Про реорганізацію Наркомату освіти УСРР» надала тотального характеру чисткам в установі, внаслідок яких вона втратила один з найстаріших нацменівських радянських органів — Раднацмен (створений 1921 р.). Починаючи з 1933 р. небувалих обертів набула кампанія перетрушування науково-педагогічних кадрів. Постанова листопадового об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та політбюро ЦК КП(б)У «Про кадри шкіл нацменшостей», секретаріату ЦК КП(б)У «Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскурові» (15.02.1935 р.), Секретаріату ЦК КП(б)У «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму» (7.04.1935 р.); політбюро

⁵³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 382. — Арк. 23–24.

ЦК КП(б)У «Про польський педагогічний інститут» (29.09.1935 р.) та ін. супроводжували погром «націоналістичного підпілля» в радянській школі, як початковій, так і вищій.

На середину 30-х рр. особи, які стояли у витоків політики коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР, за незначними винятками були усунуті від активного суспільно-політичного життя, їхнє місце посіла нова політична команда, яка прийшла до влади на хвилі боротьби зі «скрипниківщиною».

Аби відвернути увагу від страшних наслідків голоду та докорінної зміни попереднього радянсько-партійного керівництва Кремль переніс столицю республіки з Харкова до Києва. У ході структурних і кадрових змін, що супроводжували цей захід, були ліквідовані різні установи та їхні підрозділи, в тому числі й ЦКНМ. Восени 1934 р. вона була реорганізована у Відділ національних меншин при ВУЦВК (з 1935 р. — при ЦВК УРСР). Змінилася не лише назва установи, а й зміст її роботи та суспільно-політичні обставини, в яких вона відбувалася. Кількох співробітників Відділу з родинами оселили в готелі «Дніпро», за адресою: бульв. Т. Шевченка 3, де вони, закликаючи щонаочі від страху, в 1937–1938 рр. дочекалася свого арешту.

В жовтні 1936 р. Воєнний трибунал Київського воєнного округу приговорив до розстрілу сімох організаторів так званого «Національного союзу німців України», зокрема колишніх секретарів ЦБ німсекції при ЦК КП(б)У Л. Гохштегера, І. Гебхарта, співробітника ЦКНМ Й. Гафтеля та завідувача німсекцією НКП УСРР Патака. Матеріали слідства задовго до згорання політики коренізації проголосили національні райони, навчальні та культурні заклади, врешті, й ліквідацію СГВ наслідком широкомасштабного націоналістичного заколоту. Віртуальна картина всесоюзного контрреволюційного руху вражала: НКВС доводив зв'язки тільки-но розкритого підпілля із «Всесоюзним центром фашистської організації» в Москві, «Польською організацією військовою», безпосередньо пов'язав останні з канцеляріями Розенберга та Геббельса. В контексті операції були репресовані десятки партійних і радянських працівників, співробітників реакції газети «Дас нойе дорф», викладачів Одеського німецького педінституту⁵³⁹.

Середина 30-х рр. стала часом протиприродного поєднання апаратної коренізації, політичних репресій і депортацій етнічних громад. Переважна більшість німецьких та польський райони були організаційно й кадрово розгромлені внаслідок репресій 1933–1935 рр. у середовищі колгоспного керівництва, районних адміністрацій, культосвітніх працівників, духовенства. Здійснивши колективізацію, економічно та політично розгромивши найчисленніший виробничий клас країни, більшовицька держава надалі не бажала «загравати» ані з ним, ані з його національними складниками. Відповіддю на суспільно-політичні домагання окремих найбільш затятих противників більшовицької «радянської» стали репресії проти етнічних громад.

⁵³⁹ Докладніше див.: *Марочко В.І., Хіліг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). — К., 2003; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М., 1998.

Ініціативи приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. датована постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про німецькі райони», ухвалена у відповідь на Телеграму ЦК ВКП(б) № 513ш. У ній не лише окреслені напрями «оздоровлення» національних сільрад і районів, а й відверто наказано надіслати на місця представників обкомів для «... роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР»⁵⁴⁰. Перше виселення поляків (750 родин) з національного району відбулося в березні 1935 р. Секретар Мархлевського РПК Е. Завадський у зв'язку з цим повідомляв Київському обкому КП(б)У, що «всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади»⁵⁴¹.

Про масові переселення поляків і німців йшлося в постановах політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4 000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей» (23.01.1935 р.)⁵⁴²; «Про переселення з Мархлевського району 300 господарств» (5.09.1935 р.); «Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області» (16.10.1935 р.)⁵⁴³.

25 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги», яка накреслювала переселення 6–7 тисяч господарств навесні 1936 р. за межі України⁵⁴⁴. Подальше визначення долі неблагонадійних народів (поляків і німців) відноситься до 1936 р. і пов'язане з відповідними постановами політбюро ЦК КП(б)У (17.01.1936 р., 15.03.1936 р.) та РНК СРСР (28.04.1936 р.).

Постанови ЦК КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934 р.), «Про Мархлевський та Пулинський райони» (серпень 1935 р.) вимурували загальнодержавну шовіністичну кампанію так званої боротьби з націоналізмом та фашизмом. 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про переселення з прикордонних районів», а в січні 1935 р. з України депортували 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб). Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги» (листопад 1935 р.) ініціювала виселення з Київської та Вінницької областей ще 6–7 тис.

⁵⁴⁰ Цит. за: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 130.

⁵⁴¹ Документальні матеріали // Стронський Г.Й. Злет і падіння. Польський національний район в Україні в 20–30-ті роки. — Тернопіль, 1992. — С. 52.

⁵⁴² *Свтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920–1990-ті роки). — К.: ІНТЕЛ, 1994. — С. 75.

⁵⁴³ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 145.

⁵⁴⁴ *Сременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — С. 64.

господарств⁵⁴⁵. Після здійснення названих заходів Пулинський та Мархлевський райони у демографічному плані втратили ознаки національних.

23 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову Вінницького обкому КП(б)У про реорганізацію 18 польських сільрад в українські. 20 грудня 1934 р. була підтримана пропозиція Київського обкому про реорганізацію 7 польських сільрад в українські. В 1935 р. вже 40 сільрад ліквідували «як штучно насажені, населення яких переважно говорить українською мовою»⁵⁴⁶. 12 польських сільрад Вінницької області, які являли з себе залишки національного району, стосувалася постанова політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935 р., яка наказувала «у зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівницького складу національних польських сільрад (в першу чергу складу голів і секретарів сільрад) ... Київському та Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів»⁵⁴⁷.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. ухвалила розформувати Мархлевський і Пулинський райони. 3 жовтня партійна ухвала була продубльована постановою Президії ЦВК УСРР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області». Згідно з нею польський і німецький райони були розформовані «в зв'язку з економічною слабкістю..., незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужністю»⁵⁴⁸.

Завершення історії національних адміністративно-територіальних одиниць пов'язане з постановами Одеського обкому КП(б)У «Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу» (5 лютого 1938 р.); політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» (16 лютого 1938 р.). З прийняттям Конституції УРСР 1937 р. національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. В ній, на відміну від Конституції УСРР 1929 р., не оговорювалася можливість утворення адміністративно-територіальних одиниць національних меншин на рівні районів і сільрад. 5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України». 7 квітня 1939 р. протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Окрема доля чекала на російські райони. В другій половині 30-х рр. росіян перестали згадувати в переліку національних меншин. Російські національні райони не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку. Формально не ліквідовувалися також єврейські національні райони. Однак після Другої світової війни як національні вони не відроджувалися.

⁵⁴⁵ Там само.

⁵⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 341. — Арк. 144, 192; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. — С. 48.

⁵⁴⁷ Там само.

⁵⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 384. — Арк. 4.

Етнічні меншини УСРР між Голодомором та Великим терором. «Життя стало краще, життя стало веселіше» — цинічні слова, вміщені в «Правді» й тиражовані регіональною пресою без тіні сумніння, відбивали «методи» більшовицького перевиховання народу: «Рядовий, навіть найвідсталіший український селянин і селянка зрозуміли на досвіді останніх років, просту і як сонце ясну істину: щоб стати заможним, треба тільки чесно працювати в колгоспі і берегти колгоспне добро»⁵⁴⁹. — Більшовицькі методи перевиховання, здавалося, принесли свої перші — відразливо солодкі плоди: «робсила» не просто прагнула засвідчити свою трудову звитягу, але й пильно придивлялася за оточуючими, — берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет займали дописи й коротенькі записочки «колгоспників», «їздових», «пильних» і т. і., які висвітлювали щонайменші проблеми і проблемки повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків. «Боротьба за рясний сталінський врожай» перетворилася на нав'язливу ідею і впродовж років була головним інформаційним приводом газет національних районів.

Невеличкі замітки, кожна з яких із легкістю могла не просто ускладнити життя своїх героїв, а поставити його під великий сумнів, висвітлюють буденне життя національних колгоспів. Бор. Гарячий обурювався з приводу поганого обслуговування читачів «чиновниками» Биківської пошти⁵⁵⁰, Прохоженко закликав прокуратуру звернути увагу на вимокання льону в колгоспі «Нове життя»⁵⁵¹, Лупинос Мушкевич «стучав» про негаразди в колгоспі «Червоний прапор» (с. Н.-Завод), дехто «Колгоспник» — на братів Стахальських з колгоспу ім. Сталіна (с. Н.-Майдан), яких звинувачував у шкідництві, пиятиці, спілкуванні з підозрілими гостями (!)⁵⁵², «Комсомолец» скаржився на роботу рахівника Муляра⁵⁵³, Турова сповіщала про продавця кооперативної крамниці, який до 12-ї години спав, а решту часу розважав село грою на гармошці⁵⁵⁴. Не багато не мало — стукачівські дописи склали 1/2 газетної шпальти, 1/4 відводилося під відомості з сіл, 1/4 — на вісті з-за кордону (на часі — наступ китайської Червоної армії в провінції Хунані, вибори до польського сейму).

Як видно з матеріалів місцевої преси, негаразди в польських колгоспах були постійним головним боєм для адміністрації. Міфічні кореспонденти писали про відсутність трудової дисципліни («... на роботу виходять всього 6–8 колгоспниць, із яких частина приходить в 10–12 годин»), «норми не виробляють. Частина льону віддали для обробітку окремим колгоспницям, а ті працюють,

⁵⁴⁹ Правда. — 1935. — 16 сентября; За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

⁵⁵⁰ Бор. Гарячий. «Чиновники» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁵⁵¹ Прохоженко. Свідомо знищують льон // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁵⁵² Колгоспник. Відсутня класова пильність // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁵⁵³ Комсомолец. Рахівник Муляр обдурює колгоспників // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁵⁵⁴ Турова. «Веселий кооператор» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

коли мають вільний час», «не всі жінки виходять на роботу», сівба хронічно в стані зриву⁵⁵⁵. «Колгоспники» колгоспу «Червона Майхерівка» — стучали самі на себе про те, що замість того, аби прибирати пирій з полів — йдуть по гриби. Злісний провокатор — П. Моштоляр, не усупільнив майна, не сплатив внесків і відмовляється виходити на роботу⁵⁵⁶.

Доноси завалюють шпальти місцевих газет. Як здається, найбільше приводів для них дає Мархлевський район, який все ще пасивно опирається колективізації. Відсутня трудова дисципліна, колгоспники працюють з-під палиці, коні не доглянуті, під час збиральної та засівної масово використовуються корови. Намагання селян не переобтяжувати своїх годувальниць кваліфікується в 1935 р. році як куркульський саботаж⁵⁵⁷. Молотьба відбувається не якісно, трудодні записуються не вірно, «по табелям кожному записуються різні роботи, а тому бувають випадки, коли за один день колгоспникові записується до восьми трудоднів. Взагалі норми виробітку ніхто не знає. Чомусь усім установлено виробити 150 трудоднів»⁵⁵⁸. Оприлюднювані в пресі зведення про хід збиральної та молотьби свідчили, що їхнє виконання пересічно в 3–7 разів було меншим за доведені плани⁵⁵⁹.

Не в кращому стані трудовий дух поляків, задіяних у місцевій промисловості. Мар'янівка, склозавод: територія заводу, де працює 380 осіб, завалена сміттям, яке роками не вивозилося, приміщення заповнене димом, брудом та колоттю, робітники хворіють⁵⁶⁰. Зміни на краще відбулися під час участі в конкурсі за чистоту — вивезли мотлох, у центрі двору насадили клумбу з квітами.

Вкрай актуальним залишається питання антирелігійної боротьби в польських колгоспах. Преса закликає наслідувати приклад окремих бригад і колгоспників, які оголошують неділю робочим днем⁵⁶¹.

Місцеві урядовці за родом своєї діяльності проводять відповідні кампанії, агітують виходити на роботу в свята та вихідні. Однак, офіційно створюючи перепони для повноцінного життя віруючих та відправлення обрядів, самі вони в приватному житті неодноразово заскочуються на участі в релігійних обрядах. Мімікрія під радянськість, подвійні стандарти життя перетворилися на визначальну прикмету особистості урядовців місцевого рівня. Показовий опис такої ситуації опублікований у газеті Мархлевського району. Йшлося про бригадира, який обіцяв колгоспнику Русецькому стати хрещеним батьком, але водночас

⁵⁵⁵ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁵⁵⁶ Колгоспники. Моштоляр злісно підриває дисципліну в к-пі // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁵⁵⁷ Назаренко. Кулацький опір в використанні корів // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

⁵⁵⁸ Нема боротьби за цінність трудодня // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

⁵⁵⁹ За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

⁵⁶⁰ За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

⁵⁶¹ Федоренко. Берить приклад з т. Козловського // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

переживав про те, що скажуть ударники колгоспу. «Є та що думати, зробимо так, щоб ніхто не знав. Треба ж віддати «кесарю кесарево, а богу — богове. „Треба ж попові жити”». До хати пана отця підійшли оглядаючись. Вільніше зітхнув наш бригадир Федорчук, коли очутився в самій хаті, і майже вільно почував себе, прикладаючись до ручки, попервах обійшлося добре, ніхто ж бо не знатиме, весело промайнула думка. Аж гульк. У правому кутку... сховавшись стояла пара знайомих осіб — голова ... з дружиною секретаря сільради. Тут нашому Петрові Макаровичу раптом стало душно, по спині покотився піт.

— Як це ви сюди попали — питає тремтячим голосом Федорчук.

— Дитину хрестити, — як і ти, — відповіли ті, соромливо. — Не думайте, що активісти наші від сорому втікли, прийшли до ради та організували Зорини. Ні, побачення скінчилось на радість пану отцю» [текст наводиться без редагування — *Авт.*]⁵⁶².

Та не тільки удавана атеїстичність була прикметною рисою місцевої влади: за відступом від релігійних морально-етичних норм слідував відступ чи нехтування нормами більшовицької ідеології. Повідомлення про бюрократизм, моральний розклад, зловживання місцевої адміністрації, як і раніше, — явище звичайне. Щоправда, тепер вони частіше супроводжуються репортажами з судових засідань.

«З суду. В 1934–1935 році Грабовський Адам був парторгом у колгоспі „Серп” вільської сільради. Цей парторг замість допомогти в роботі взяв під свій вплив голову колгоспу Величка Михайла. Іноді залякуванням, де просто шахрайством, Грабовський почав творити незаконні справи: безпідставно, вилучаючи майно колгоспників, розбазарюючи його та беручи його в свою користь. Мав зв’язок з куркулями, видавав їм різні довідки.

8 серпня народний суд засудив бувшого чл. партії Грабовського Адама за залякування колгоспників, барахольство, зв’язок з куркулями, до позбавлення волі на два роки без поразки в правах. Величка Івана — до примусової праці терміном 1 рік, Величку Михайлові — винести догану з оголошенням в пресі»⁵⁶³.

До 1934 р. практично все жіноцтво національних колгоспів вже було задіяне у польових роботах. Жінорганізатор колись німецького [в першій половині 30-х рр. сюди здійснили доселення росіян з Іваново-Вознесенської області — *Авт.*] колгоспу «Роте Фане» із задоволенням відзначала, що жінки працювали нарівні з чоловіками і часто-густо перевершували їх⁵⁶⁴. Проблема утилізації жіночого трудового потенціалу чимдалі ставала більш актуальною, оскільки моральний розклад та паразитування чоловіків перетворилися на буденну норму в низці колгоспів. Приміром, вихід на роботу колгоспників у Ст.-Каранському районі досягав лише 60%⁵⁶⁵.

⁵⁶² І нашим, і вашим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.

⁵⁶³ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁵⁶⁴ *Алимова*. Когда великая сила в действии // Вперед. — 1934. — 7 августа.

⁵⁶⁵ Вперед. — 1934. — 3 августа.

На літо — початок осені припали ювілейні урочистості в низці національних районів. Трударі національного болгарського Коларовського району масовим народним святом відзначили 10-ліття району. У святі взяли участь близько 1 000 гостей з національних районів області, делегати болгарського Благоевського району Одеської області та ін.⁵⁶⁶

На свята та ювілеї будують грандіозні плани на майбутнє: 10 вересня 1935 р. засідання президії Дніпропетровського облпарткому, що відбулося в Коларівці з нагоди 10-ліття району, ухвалило збудувати в районі лікарню, палац піонерів, будинок рад, водолікарню, вирити декілька ставків, посадити 200 тис. дерев і завершити геологічні розвідки в районі Корсак-Могили⁵⁶⁷.

До ювілею єврейський район, який, як відзначалося, носив «високе ім'я Сталіна», отримав привітання від редакції «Дер Емес», промислових підприємств Дніпропетровська і водночас хвалився своїми досягненнями. Шанувався він перш за все кадрами: 59 електромонтерів, 70 бригадирів-виноградарів, 7 зоотехніків, 70 ветсанітарів, 91 завідувач МТФ [молочарсько-тваринницька ферма — *Авт.*], 220 інспекторів якості, 290 бухгалтерів, рахівників та обліковців, 165 бригадирів польових бригад, 100 комбайнерів і штурвальних, 70 шоферів, 100 снопов'язальників, 200 машиністів, 35 агрономів, 400 бригадирів тракторних бригад.

110 знатних людей Сталіндорфського району — це більшовицьке обличчя єврейської колективізованої спільноти. Своім власним прикладом вони унаочнюють успішне вирішення єврейського питання в Радянському Союзі. «... Завдяки нашій більшовицькій партії, завдяки тобі, дорогий наш т. Сталін, і тобі від всієї душі, від всіх нас, діток, дружин та матерів, всієї тридцятитисячної армії колгоспників і колгоспниць, трактористів і комбайнерів, техніків, механіків, агрономів, лікарів — всіх і євреїв-переселенців, і євреїв-старожилів колоній, і українців, і німців — висловити тобі справжню колгоспну подяку»⁵⁶⁸.

Єврейські райони на особливому обліку більшовицького уряду, їх намагаються перетворити на зразкові радянські адміністративно-територіальні одиниці. Одними з перших єврейські колгоспи почали на постійній основі здійснювати силосування кормів⁵⁶⁹. Узимку 1934–1935 рр. попри люті морози розпочався монтаж електролінії, яка з'єднала Сталіндорфський район з районною електростанцією, що дозволило механізувати низку сільськогосподарських робіт⁵⁷⁰. Цифри зростання економіки району тішать: кількість МТФ у 1935 р. порівняно з 1932 р. зросла з 19 до 89 (2 813 та 6 537 голів відповідно), СТФ — з 15 до 90 (3 033 і 7 112 голів відповідно), коней — з 4 794 до 5 535, волів — з 11 до 592. Не лишилося безкорівних господарств, тоді, як у 1932 р. їх було 910⁵⁷¹.

⁵⁶⁶ Вісті. — 1935. — 4 серпня, 10 вересня.

⁵⁶⁷ На праздника в Коларовка // Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.

⁵⁶⁸ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 6 вересня.

⁵⁶⁹ Мануїленко. Закладено 85 тонн // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

⁵⁷⁰ Ясно світить лампочка Ільча // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

⁵⁷¹ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

Типовий приклад — переселенський колгосп «Озет»: «З карликових созів виріс один міцний колгосп, який об'єднує 105 господарств, який має хороший кінський парк з 80 голів і 54 лошат, зразкову МТФ з 129 голів, велику вівчарську ферму в 119 голів і свино-товарову ферму». В колгоспі збудована конюшня, корівник і вівчарня. Не забули й про потреби людей: зведений великий клуб, в якому систематично працюють гуртки самодіяльного мистецтва. «Є бібліотека, семирічна школа, дитмайданчик, який охоплює 50 дітей, пошта, медичний пункт й хороша лазня»⁵⁷². Якщо в 1932 р. в Сталіндорфському районі діяли 48 торговельних установ споживкооперації, в 1935 р. — 60 (охоплювали 14 тис. пайщиків, на кожного з яких припадало 40 руб.⁵⁷³). Дистанція дійсно була великою, але якою ціною вона далася!

В пресі єврейських національних районів регулярно вміщувалися матеріали, які мали на меті підвищення рівня агрономічних знань єврейських переселенців. Започатковуються олімпіади районної самодіяльності, щоправда вони часто-густо виявлялися не такими показними, як у культовій стрічці «Волга-Волга». Секретар Сталіндорфського райпарткому тужив з приводу фактичного зриву олімпіади керівниками Ларинської сільради та МТС, які представили на олімпіаду осіб, які не мали відношення до колгоспу⁵⁷⁴. Врешті олімпіада, хоч і без участі Ларинської сільради, відбулася, перетворившись «в інтернаціональне свято, яке відбило досягнення єврейських та українських колгоспів», втім, з єврейського репертуару фігурували лише п'єса «Фармеглехе»⁵⁷⁵.

Не менш пильно уряд приглядається до життя німців у національних районах, намагаючись використати будь-який інформаційний привід для антифашистської пропаганди. Німецьке за походженням селянство перетворюється на розмінну монету в інформаційній війні більшовицького режиму. 31 липня 1934 р. в німецькому колгоспі «Роте Фане» влаштували мітинг і свято на честь преміювання молотильної бригади Кратера: на «відкритому повітрі» бригадир Кратер отримав патефона, машиніст Рот — ковдру та простирadlo, барабанщиця Фоменко — швейну машинку, вагар Фоменко — костюм, 12-річний (!) зерновоз Рейберт — 40 руб., тракторист Руп — костюм. Премійовані обіцяли завершити молотьбу до 7 серпня⁵⁷⁶.

Втім, парадно розписані та прикрашені ретушованими фото радянські шпальта, то — лише одна сторона дійсності. Вже давно працює маховик репресій: помітних поляків поодиноці й групами заарештовують, багато з них проходять у справі СВУ, їхні родичі ще не знають, що таке «без права листування». Водночас із розбудовою інфраструктури радянського прикордоння розпочинаються масові переселення польських родин — спочатку у внутрішні райони республіки. Пробне виселення 1 000 родин з Мархлевського уряду

⁵⁷² Від злиднів до щастя // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

⁵⁷³ Наші успіхи вирішили люди // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

⁵⁷⁴ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

⁵⁷⁵ *Обридько*. Олімпіада відбулася з великим успіхом // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

⁵⁷⁶ Вперед. — 1934. — 5 серпня.

«успішно» здійснене в березні 1935 р. Секретар РПК Е. Завадський рапортує Київському обкому КП(б)У, що «всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру Радянської влади»⁵⁷⁷.

Далі більше: впродовж року постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з Мархлевського району 300 господарств» (5 вересня 1935 р.); «Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області» (16 жовтня 1935 р.), «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги» (25 листопада 1935 р.), яка накреслювала переселення 6–7 тисяч господарств навесні 1936 р. за межі України, мурують підґрунтя державної політики масових депортацій за етнічною ознакою. Подальше визначення долі неблагонадійних етнічних груп (поляків і німців) відноситься до 1936 р. і пов'язане з відповідними постановами політбюро ЦК КП(б)У (17 січня 1936 р., 15 березня 1936 р.) та РНК СРСР (28 квітня 1936 р.).

Ані переселенці, ані оточуюче населення — ні пари з вуст. Справа цілком буденна, нікого вона, здається, не дивує — цілком у контексті масових трудових міграцій. Все це в загальних інтересах, це потрібно країні, в цьому є якийсь великий сенс. Партія сказала: «Треба», решта відповіли: «Єсть».

Весь рік розбитий на ударні десятиденки, місячники. Ударництво охоплює цехи, бригади, сільради, національні райони. Труд з буденної повсякденної рутини, здається, перетворюється на сенс життя мільйонів. Проте, це лише агітка. Насправді труд, тяжкий, виснажливий, без вихідних і свят — це свого роду «білий квиток»: «ударники» потрібні владі — їх обходять репресії. Той, хто може працювати, поки отримує свою пайку — у вигляді можливості жити.

Далеким від райського залишалося життя дітей. У 1935 р. вони в останній раз розпочали навчальний рік 10 вересня. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» регламентувала засади роботи оновленої школи. — Навчальний рік тривав з 1 вересня: у перших трьох класах — до 1 червня, у 4–7 класах — 10 червня, 8–10 класах — 20 червня. Зимові канікули тяглися з 30 грудня по 10 січня, весняні — протягом 6 днів. У союзних республіках (крім РСФРР), автономних республіках та неросійських школах РСФРР з п'ятого класу допускався ще один шостий урок на тиждень (загалом таких днів було 2) для додаткового вивчення російської мови і літератури⁵⁷⁸.

Навантаження дітей у школах з національними мовами викладання було вищим за звичайні. Скажімо, в 4-х класах польських шкіл 5-ть уроків було чотири рази на тиждень. Між тим, нова постанова допускала їх двічі на тиждень. Втім, це було не найбільшою проблемою національних шкіл: як і раніше питанням № 1 були матеріальні негаразди, відсутність навчальної літератури. Невеликий приклад: «... Школі не хватає підручників з хімії, математики. З історії немає жодного підручника. Нема також і чорнильниць»⁵⁷⁹.

⁵⁷⁷ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. — С. 52.

⁵⁷⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 19 вересня.

⁵⁷⁹ П. Неухильно виконувати постанову партії про школу // За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

Загалом, школи національних меншин відчутно відставали від українських по всіх напрямках. Перманентні зміни в підходах до «реформування мов» (причому, всіх без винятку) в контексті цілковитої відсутності відповідної матеріально-технічної бази перетворювали більшовицькі культурні реформи на прожекти, а роботу національної школи — на суцільний хаос. Потерпаючи від невідповідності власної кваліфікації проголошуваним завданням, намагаючись самотужки дати дітям достатній обсяг знань, вчителі національних шкіл не мали можливості впливати на деструктивні для національних культур процеси. Оцінюючи досвід викладання урумської мови в старогнатівській школі, вчитель В. Салчі, зазначив, що перехід на національну мову викладання підвищив інтерес дітей до навчання, щоправда, робота ця доволі копітка, оскільки дітям доводилося вивчати багато нових слів задля збагачення мови. Надто ускладнювала діяльність викладача відсутність підручників для шостого класу практично з усіх профільних дисциплін. Наприкінці своєї замітки В. Салчі в завуальованій формі («... крім того я сам ще недостатньо працюю над собою»⁵⁸⁰) зазначив, що й вчителі страждали від недостатнього словарного запасу (точніше, від неспівпадіння кримсько-татарської та урумської мов).

«Колгоспні частівки» живописали радощі щасливого колгоспного життя.

«Орем трактором на полі,
Запрягаєм і волів.
Заробив я у колгоспі
П'ятсот двадцять трудоднів.

Буде в мене і корова,
Бо колгосп телицю дав,
Я ударно робив влітку,
Марно дня не прогуляв.

Заробив я сам на полі
П'ятсот двадцять трудоднів
І на них я сам одержав
Триста сорок сім пудів.

Над столом дідусь схилився,
Слуха радіо з Москви,
У колгоспі він ударник,
Живе радо, без нудьги.

Тепер досить в мене їсти
І державі є продати,
Куплю чоботи, галощі,
Є й пальто на що придбати.

Над вікном висить краватка,
Та Марусин там куток,
Над столом вона схилилась
На “відмінно” вчить урок»⁵⁸¹.

Для підкріплення високої гордості радянського громадянина за свою велику батьківщину в голови колгоспників нав'язливо вправлялися відповідні думки. Названу функцію виконували, зокрема, «гнівні» викриття гітлерівської брехні про становище радянських німців. Як правило, вони підписувалися колективно. За приклад може слугувати замітка «Не досягне Гітлер і його свора своєї мети», завізована за дорученням колгоспних зборів 10-ма особами⁵⁸².

⁵⁸⁰ В. Салчі. На своем родном языке // Вперед. — 1934. — 19 сентября.

⁵⁸¹ Записав в артілі «Гігант» (Молочанський район) Данильченко. Див.: За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.

⁵⁸² За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.

Видруковуючи веселі «колгоспні частівки», преса «нагадувала» про те, як тяжко живеться трударям інших країн. «Їх життя тяжке і безрадісне, ще гіршим воно буде в новому році. Говорять цифри й факти [...] 2 400 000 чоловік вмерло від голоду в усьому світі за 1934 рік», — зловтішалася преса, замовчуючи, що Голодомор 1932–1933 рр. забрав в одній лише Україні значно більше за весь капіталістичний світ, — «1 200 000 покінчили самогубством в 1934 р. із за неможливості заробити собі на прохарчування. Із 2 мільярдів чоловік, що живуть на земній кулі, принаймні, 500 млн. не мають змоги сяк-так харчуватися. Зросла експлуатація робітничого класу і трудящих, катастрофічно падає зарплата, збільшується кількість бездомних і безробітних».

Не кращим виставлялося життя польських робітників. Середній заробіток лодзинського ткача, який працює на 4 верстатах, складає 20–25 злотих на тиждень. Робітниця отримують 8–10 злотих на тиждень, що, за висновками радянських репортерів, дає можливість родині з 4–6 осіб харчуватися хлібом та рідкою юшкою⁵⁸³. Радянська дійсність вимальовується незрівнянною антитезою лякалкам з закордоння. В Країні Рад — не криза, а всенародне трудове піднесення, народи країни щільними шеренгами крокують у багате радісне життя.

25 лютого 1936 р. президія Благоївського РВК ухвалила наступний план конкурсу на кращу сільраду: з лютого по листопад — конкурс між сільрадами за високий врожай; з березня по грудень — конкурс між сільрадами з розвитку соціалістичного тваринництва, молодняку, зміцнення кормової бази; з квітня по листопад — на краще культурно-побутове обслуговування села; з квітня по грудень — по збереженню житлового фонду та благоустрою⁵⁸⁴. Цілком відповідно сторінки газет рясніли підвищеними нормами соціалістичних зобов'язань колгоспників, а також болгарок, які присягали «допомагати своїм чоловікам, братам, близьким у тяжкій боротьбі за рекордний врожай в колгоспі та боротьбі за заможне щасливе життя»⁵⁸⁵.

Кожне 8 березня ставало приводом згадати про докорінну зміну становища жінки. Молочанський район: Марія Шефер — член українського уряду, стахановка Обоззаводу Сьомкіна дає 2 000% виконання плану, Флерко Ніна довела удої від корови Мімоза до 35 літрів на день, телятниця Берта Гренерг домоглася середньодобового приросту ваги в 1 010 грамів. У районі 320 жінок — членів сільради, 150 жінок — членів депутатських груп, 32 жінки — керівника депутатських груп, 2 жінки — голови сільради, 9 жінок — заступників голів сільрад, 12 заступників голів колгоспів, 5 бригадирів рілницьких бригад, 12 бригадирів тваринницьких бригад, 9 завідувачок МТФ, 38 завідувачок ПТФ, 12 ланкових, 9 трактористок, 3 штурвальниці, 1 шофер, 6 зоотехніків, 5 агрономів, 55 медпра-

⁵⁸³ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 січня.

⁵⁸⁴ За провеждане конкурса на съветите през 1936 година // Комунар (Благоєво). — 1936. — 29 февруари.

⁵⁸⁵ Жените и близките на трактористите се задължават // Комунар. — 1936. — 29 февруари.

цівників, 109 учителів (від загальної кількості 224 осіб). У 1936 р. в районі діяли 64 сезонні дитячі ясла (на 3 148 дітей)⁵⁸⁶.

Тій же меті підпорядковані «сталінські походи» та соціалістичні змагання між національними районами. Молочанський район у березні 1936 р. вступив у змагання з Ваннівським (німецьким) районом Азово-Чорноморського краю. Система заохочень учасників змагань продумана й прописана з бухгалтерською скрупульозністю: занесення на обласну мармурову (!) Дошку пошани 55 кращих колгоспів та 5 кращих радгоспів, опублікування в обласній газеті «Зоря» почесного списку переможців сталінського походу, для преміювання — 10 легкових автомашин, меблювання квартир 100 кращих голів колгоспів, бригадирів, трактористів тощо, кошти на електрифікацію в 1937 р. десяти колгоспів, на організацію п'яти звукових кінотеатрів, 20 духових оркестрів, 5 премій сільрадам на впорядкування сільради по 10 тис. на сільраду, для преміювання районів не менше 100 тис. руб. на район, фонд преміювання — тисяча цінних іменних премій (велосипеди, патефони, радіо, рушниці, годинники, фотоапарати), а також обласний значок переможця сталінського походу⁵⁸⁷.

Централізованого планомірного характеру набуває робота в дитячому середовищі. Держава тепер не тільки експлуатує дітей на боротьбі з ховраками та бур'янами, а й ширить країною досвід діяльності дитячих установ Москви та Ленінграда. Одним із перших Палац піонерів і жовтенят відкривається в Молочанську. Він розміщуються в триповерховій будівлі, певне націоналізованій⁵⁸⁸. З його відкриттям 15 жовтня 1936 р. піонерів та учнів Молочанського району вітали в пресі секретар обкому КП(б)У та голова облвиконкому Федяєв. Перші 10 тис. руб. на устаткування палацу отримали за розпорядженням Хатаєвича. Подяка висловлювалася також Е. Нідеру, О. Рейфштейну, тов. Рабкіну⁵⁸⁹ — ударникам, які взяли діяльну участь у відкритті дитячої установи.

Німецькі райони Південної України багатіють, народ обростає добром, ударники — учасники всіляких зльотів вже непогано вдягнені, позують перед фотокамерами в гарних пальтах та хутряних шапках, вони мало нагадують забитих селян зі світлин часів розкуркулювання, вони більше схожі на «червоних директорів». Трапляються вже й світлини усміхнених жінок, вони набрали колишньої округлості, деякі навіть гарно зачесані. Це переважно сільські вчительки.

Потроху адаптуються переселенці. Вони мовчать і про причини того, як вони опинилися в Східній Україні, і про те, як це відбувалося. Удавано радіють і дякують уряду за турботу. «Я хочу передати свою радість. Сам я та батько мій з Західної області, але в Молочанський район до Македону я прибув в 1934 році.

⁵⁸⁶ Для порівняння — в 1934 р. 42 ясел опікувалися 1 933 дітьми. — Див.: За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 8 березня.

⁵⁸⁷ Про проведення 1936 року обласного Сталінського походу за високий урожай. 3 постанови облвиконкому та обкому КП(б)У // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 11 березня.

⁵⁸⁸ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.

⁵⁸⁹ Директор палацу Плоткіна. Велика турбота партії про дітей // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.

В Західній області я за все життя не бачив стільки хліба та ще пшениці, скільки на Україні за цей час. А як ми погано жили за царату! Батьки завжди заробляли, а я пас скот у куркуля, тільки за те, що впроголодь жив. Їв чорний житній хліб видавцем. А тепер я сам маю за 1-е півріччя 50 пудів пшениці, багато овочів городини й фрукти; купую хату за 500 руб. Якби мені хто раніш сказав, що я житиму в достатках, я не повірив би. Так не жив ні батько мій, не дід»⁵⁹⁰.

Так, побиваючи «внутрішніх ворогів», творячи текст формальної Конституції, пориваючись на революційні барикади Іспанії, нацменсело, в якому не вщухають перманентні чистки, судилища та йдуть вже масові переселення, підійшло впритул до Великого терору.

Єврейське містечко. Більшовицький переворот, перший комуністичний штурм та неп стали епохою доленосних потрясінь для єврейського містечка, яке в умовах господарського занепаду та масового зубожіння⁵⁹¹, розривалося між дилемою консервації традиційності (як методу етнозбереження в умовах більшовицької диктатури) та переходу на позиції їдишистської (певною мірою штучно створюваної десакралізованої) офіційної культури. Міграція євреїв у внутрішні райони СРСР та на схід України відбувалася, власне, вже в контексті другої культурологічної концепції.

Нерівномірність економічного розвитку міст і містечок України проявлялася як у нерівномірності їхнього територіального розміщення, так і в тому, що питома вага самодіяльного населення, задіяного в державному секторі економіки різко зменшувалася в напрямку з Південного Сходу (Донбас) на Північний Захід (Полісся). Перетворення Донбасу та Подніпров'я на регіони стратегічних інтересів союзного керівництва при одночасному занедбанні економіки міст Правобережжя в умовах його аграрного перенаселення перетворювало перші два на регіони активної міграції, а останній — на регіон перманентної соціальної та міжетнічної напруженості.

Названа тенденція виявилася доволі гостро і відіграла помітну роль в суспільно-політичному житті республіки впродовж непу. В офіційних радянських і партійних документах вона отримала назву «містечкової проблеми»⁵⁹².

⁵⁹⁰ П.В. Сичіков. Моя радість // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.

⁵⁹¹ Прикладом може слугувати містечко Сиротин. В 1923–1924 рр. тут мешкала 181 єврейська родина, з них 32 відносилися до ремісників та кустарів, 32 — торговців, решта — 117 сімей — віднесли жартома до членів «Воздухотреста». «Мы пашем воздух и пожинаяем ветер... Хватаемся за всё. Не на чем хоть грош заработать», — казали вони про себе. — Див.: *Михаэль Гейзер*. «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

⁵⁹² Загалом згідно з переписом 1926 р. в СРСР мешкало 2 672 тис. євреїв, із них — 60,3% припадало на українську громаду, 15,7% жили в Білорусі, 24% — на решті території СРСР. В УСРР євреями під час Загальносоюзного перепису назвалися 1 574,4 тис. громадян (5,4% від загального населення). Близько $\frac{3}{4}$ громади мешкало на Правобережжі і в Степу (з яких 43,4% — на Правобережжі). [Див.: Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — Т. 28. — С. 20, 27–29.] Єврейська громада УСРР мала високий показник урбанізації: жителями міст були майже $\frac{4}{5}$ євреїв. На $\frac{1}{3}$ вони були задіяні в дрібній промисловості, третина займалася торгівлею, 16,9% були службовцями. Сумарна частка ремісників і крамарів визначала дрібновласницьке обличчя єврейського містечка, яке перебувало в стані господарського занепаду. Самодіяльні серед єврейства на $\frac{1}{4}$ склалися з одинаків,

Протягом 1925–1927 рр. більшовицьке керівництво встановило систематичний контроль за діяльністю місцевих органів влади по сприянню традиційному економічному життю містечок. Вживалися заходи, що мали на меті розширити економічні обрії мешканців містечок, забезпечити їх засобами існування завдяки втягненню в кооперацію, переходу до сільськогосподарської праці. Значно знизити рівень суспільної конфліктності в регіонах покликані були єврейські ради і райони, заклади національної культури та освіти. Як наслідок, умови життя містечкового населення дещо поліпшилися. Цей факт відзначався офіційною владою на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.) і підтверджується великою кількістю документів місцевого рівня.

Однак, період відносної стабілізації соціально-економічних процесів у містечках Правобережжя був нетривалим. Хронологічно він охопив 1925–1928 рр. «Великий стрибок» межі 20–30-х рр. унеможливив збереження традиційних форм господарського життя містечок. За нових умов, несумісних з приватною торгівлею і виробництвом, єврейські містечка в їх традиційному соціальному значенні, не могли існувати і настала їхня остання криза.

Проблема пошуку соціально-економічних перспектив містечка була на той час великою адміністративною та науковою проблемою⁵⁹³. Оскільки вона надзвичайно гостро позначалася на повсякденному існуванні сотень тисяч людей низки регіонів, вирішення її хоча б у загальних рисах правило за пріоритетний напрямок діяльності місцевих органів влади. Бачення причин і можливих варіантів її розв'язання надто відрізнялося залежно від рівня установ і урядовців, народжуючи низку програм, що виключали одна одну. Беззаперечно, містечко, як специфічний соціально-економічний феномен, було незатребуване в умовах

трохи менше 20% — з хазяїв та членів їхніх родин, на 1/3 — з осіб найманої праці, 7,3% — безробітних. [Див.: *Воронко О.Г.* Розвиток етнотемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Дис. ... к.і.н. — Чернігів, 1998. — Арк. 126–127]. Величезну частку єврейської громади склали міські дрібновласницькі та декласовані верстви, які перебували на межі соціального виживання. За спільною думкою радянських ідеологів завдання влади полягало в „... своєчасному виводі євреїв з містечкового «Єгипта». [Див.: *Кантор Я.* Национальное строительство среди евреев в СССР. — М., 1934. — С. 156–157].

⁵⁹³ Згідно з дослідженням В. Подгаєцького, в 1923 р. містечка (визначені ним як міста сільськогосподарсько-адміністративного типу) становили другу за чисельністю самодіяльного населення групу міст УСРР. Особливістю містечок було специфічне співвідношення соціальних шарів у міській економіці. Робітники становили менше 1/5 населення міста (з них лише половина була задіяна в державному секторі економіки), ¼ частка населення займалася сільськогосподарським виробництвом (тобто переважна більшість городян виживала за рахунок обробки городів), а сумарна частка господарів перевищувала кількість робітників і службовців. — Див.: *Подгаецкий В.В.* Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). Монография. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 119. — Проблема забезпечення економічного відтворення містечок як поселень міського, а не сільського типу виходила за рамки проблем лише єврейської людності внаслідок їхньої великої питомої ваги серед поселень міського типу. Проте саме в єврейському середовищі названа проблема набрала великої політичної й суспільної ваги.

форсованого комуністичного штурму. Що ж до інших імовірних соціально-економічних обставин, то воно могло виявити неймовірну життєздатність.

Історія здійснення індустріалізації підтвердила доречність наукових висновків І. Вейцбліта, який відводив їй непересічну роль у трансформуванні соціальної структури єврейства й вирішенні містечкової проблеми. Названа ліквідаторською на Другій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, його думка підтверджується фактичним матеріалом доповіді А. Глинського. Останній зауважував, що тільки в 1931 р. планувалося видати в централізованому порядку 29 тис. нарядів для євреїв — населення 9 середньостатистичних єврейських містечок⁵⁹⁴.

У статті «Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження)» тодішній голова єврейської секції ЦКНМ Д. Мац доводив, що в контексті індустріалізації відбулася докорінна перебудова соціальної структури єврейського містечка. За рахунок відходу чоловіків у промислові центри населення містечок зменшилося порівняно з 1926 р. на 31,4%. 92,6% мешканців містечок були самодіяльними, тобто існували за рахунок трудових доходів, і лише 4,5% становили нетрудові елементи, 0,1% складали безробітні, 3% займалися торгівлею. 38% були кустарями, з них 48,8% вже були кооперовані. 51% самодіяльних становили наймані працівники, 49,5% були службовцями⁵⁹⁵.

Те, що радянські функціонери проголошували прикметами вирішення містечкової проблеми, на перевірку виявилось не таким очевидним. Згортання непу спричинило руйнування тієї галузі економіки, яка, хоча й не була вагомою, забезпечувала існування містечок. Кустарна промисловість та ручна праця наприкінці 20-х рр. занепадали, водночас суттєво обмежилися й можливості виїхати з містечок і, відповідно, змінити свій соціальний статус. Індустріалізація не залишала альтернатив — час кустарів як соціального прошарку добігав кінця. Нові господарські тенденції видозмінили обличчя містечка. Питома вага промислових робітників в їхньому населенні зростає в 1930 р. порівняно з 1926 р. з 16,5 до 18%. Втім, не ця тенденція визначала господарський поступ штетлів у майбутнє. Містечка залишалися передовсім адміністративними центрами сільської округи: питома вага службовців у Вінницькій області в півтора рази, а в Київській області — вдвічі перевищувала кількість робітників.

На середину 30-х рр. чисельність кустарів значно скорочується (1/5 частина працездатного населення), хоча вони ще лишаються прикметною рисою соціального обличчя містечок Київщини та Вінничини. Галузі застосування робочої сили — традиційні, хоча потроху поширюються й нові професії — хіміки, металісти, збирачі утилю. Виробничі артілі «Допомоги» збереглися на той час лише на Вінниччині: заробітки вона забезпечувала мізерні. У Деражні та Дунаївцях трикотажні артілі «Допомоги» об'єднували 60 кустарів, 29 осіб працювали в деревообробній майстерні в Славуті, в решті містечок налічувалося

⁵⁹⁴ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 56.

⁵⁹⁵ Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті. — 1932. — 12 серпня.

тільки 10–20 осіб. У Деражні «Допомога» утримувала в дитячих садках 30 дітей бідноти, 20 бідняків забезпечувалися щоденними обідами, 18 виплачувалася пенсія. Отож, майнове становище ремісників залишалося нужденним і вимагало постійної турботи органів соціального забезпечення. Останні намагалися, як і раніше, спрямувати надлишок робочої сили в аграрний сектор, а саме, — в невеликі примістечкові колгоспи. Та це був тупиковий напрямок радянського дороговказу. Якщо в 1930 р. у примістечкових колгоспах працювали 90 600 євреїв, на 1935 р. їхня кількість скоротилася до 24 800. У відносних показниках вони становили близько 10% самодіяльного єврейського населення Вінницької області⁵⁹⁶. Крамарі в містечках з кінця 20-х рр. перетворилися на зникаючий вид. Ця обставина унаочнювала докорінні зміни в соціально-економічному обличчі містечка і, відповідно, структурі його повсякденності. (Для порівняння: в дореволюційному містечку торговці становили до 40% населення, в 1926 р. — 16%.)

Вочевидь більш сприятливими були перспективи пролетарської верстви. На 1930 р. чисельність робітників та службовців (євреїв за походженням) зросла до 562 тис. (394 тис. у 1926 р.⁵⁹⁷). В 1935 р. в союзних масштабах вона сягнула 1 млн. осіб⁵⁹⁸. Забігаючи наперед, зазначимо, що до 1939 р. соціальна структура єврейської спільноти зазнала докорінної реконструкції: 71,2% становили робітники та службовці, 16,1% — кооперовані ремісники, 4% — некооперовані кустарі, 5,8% — були задіяні в сільському господарстві⁵⁹⁹.

Внаслідок описаних вище обставин визначальним фактором радянської історії містечка стала бурхлива соціальна маргіналізація. Упродовж 30-х рр. населення містечок проявляло сталу тенденцію до скорочення в абсолютних та відносних показниках. Відбувалося воно не рівномірно: загалом населення містечок Київщини в 1935 р. порівняно з 1926 р. зменшилося на 44,6%, єврейське — на 56,9%; Вінничини — на 29 та 21% відповідно. На середину 30-х рр. людність містечок (хоча такий термін не вживався в офіційних документах) помітно варіювалася (від 851 особи в Плискові до 13 909 у Козятині). Доволі суттєво коливався й розмір єврейських громад у них: 736 осіб у Плискові, 852 — у Златополі, 4 574 — Дунаївцях, 3 254 — Шепетівці, 5 344 — Славуті. Пересічно питома вага євреїв у містечках сягала 40–49%, у двох третинах містечок євреї становили менше половини населення. Однак у низці містечок Київщини (Шпола, Тальне, Плисків) та Вінничини (Нова Ушиця, Деражня, Томашпіль) вона коливалася у рамках 63–84%. У Меджибожі сягала 92,6%.

⁵⁹⁶ Школьнікова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

⁵⁹⁷ В 1926 р. єврейський пролетаріат нараховував 40 149 осіб, задіяних у традиційно єврейських виробництвах (текстильній, швейній та шкіряній галузях) — показник, відверто кажучи непоказний. Втім, це була найбільша в СРСР когорта. В Білорусі євреями були 10 639 промислових робітників, Москві — 3 768, Ленінграді — 3 692. — Див.: *Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets...* — Р. 214.

⁵⁹⁸ Там само. — Р. 215.

⁵⁹⁹ Школьнікова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы.

Перманентний відтік працездатного населення містечок спричинив різкі диспропорції в їхньому населенні. Дослідження демографів свідчать про те, що переважну більшість тут становили люди похилого віку та батьки з маленькими дітьми. Питома вага молоді в структурі містечкового населення постійно скорочувалася. Суцільна колективізація, централізація державних заготівель сільськогосподарської продукції, голод і карткова система знищили не лише посередницьку торгівлю, а й систему торгівлі, як таку. На довгі п'ять років ринок (базар) утратив свою економічну підоснову. Невеликий хлібний ларьок, в якому видавалися за картками лімітовані продукти харчування, «задовольняв» усі споживчі потреби сільськогосподарської округи та її адміністративного центру. Запанувала натуралізація. Власне, проміжне становище містечка між містом та селом рятувало його людність у ті страшні роки: містечкові мешканці вижили за рахунок городів.

Оскільки переважна частка містечок розміщувалася в сільськогосподарських регіонах і за змістом господарської діяльності відносилася до аграрно-адміністративних поселень, державна служба правила за основний і найбільш гарантований спосіб зайнятості — вона приносила не тільки регулярний заробіток, а й певний рівень соціального захисту. Радянська преса епохи багато писала про несвідомість містечкового населення, яке перетворювало державні установи на «теплі місця», що формувалися на сімейних засадах. — У Деражні артілью керувала родина: голова артілі призначив своїх братів завідувачами, дружину — касиром; голова Летичівської ради поставив брата головою артілі; в Шаргороді чистка виявила в артілі 20 «спекулянтів» — друзів колишнього голови; у Фелштинській артілі заправляла родина, яка «обрала» голову зі свого середовища, причому бухгалтер та управитель були позбавленцями [тобто, не мали права обіймати керівні посади — *Авт.*]; керівний склад Коростенської артілі «Промхарч» сформувався з колишніх торговців, що були позбавленцями до 1934 р., їхніх дружин та дітей. Прийом до артілей відбувався за хабарі⁶⁰⁰.

Аномальні обставини виживання, жорсткий адміністративний прес викликали ментальний злам, унаслідок якого порушувалися вікові заборони, вироблялися нові механізми регулювання внутрішнього життя громад. Причини цього явища були меркантильними. Торговці та ремісники обкладалися непомірними податками, їхня праця втрачала сенс, врешті за більш-менш сталий прибуток вони погоджувалися на все. «Знаете что? Обеспечьте мне службу на 10 рублей в месяц, и я таки вам буду самым превосходным большевиком [...] предамся большевизму душой и телом», — у відвертій бесіді казав торговець. Не менш податливими до принад масової ідеології ставали і його діти, які зростали в ненависті до батьків та традиційної спадщини, що заважали їм відігравати бажані соціальні ролі в новій країні. Тавро сина чи дочки позбавленця спотворювало життя. Доволі красномовно ставлення до проблеми відображене в єврейському фольклорі: «Он ведь грешник, трэфной. Отец у него — буржуй»⁶⁰¹.

⁶⁰⁰ Там само.

⁶⁰¹ *Михаэль Гейзер*. «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

Здавалося, непорушний храм єврейської ідентичності хитався під ударами більшовицького штурму. Безкомпромісна боротьба євсекцій проти духовних засад відтворення культури штетлів почала приносити свої плоди. Якщо в 1929 р. більшовики дозволили ввезти обмежену кількість маці, яку пожертували західноєвропейські євреї, то в подальшому атеїстичний наступ не знав випадків відступу. В 1930 р. виготовлення та завезення маці було офіційно заборонене. Решту радянської історії маца перетворилася на надскладну проблему, особливо в часи карткової системи. Релігійне життя, як таке, обмежилося службами у синагогах. Традиційна діяльність релігійних громад вимушено пішла в підпілля, сакральні звичаї (обрізання, ритуальний забій худоби), хоча й не заборонялися законодавством, унеможливлувалися адміністративними заходами. Ряди членів релігійних громад танули, священники відмовлялися від сану чи ледь животіли в умовах фактичного безправ'я та нужденності.

Старше покоління з болем споглядало відхід молоді від віковічних стандартів повсякденного життя. Тепер єврейська громада була в меншості, у фактичному підпіллі і не мала сили впливати на процеси маргіналізації. «Особенно круто приходиться єврейской молодежи [...]. Торговлю за это последнее время все возненавидели. Торговля не кормит. Мечтают о физическом труде, хотя бы о грубой работе. Но работы нигде не находят. Ссорятся с отцами за каждый кусок [...]. Таким образом, вражда поколений имеет экономическую базу [...]. Пустеют синагоги. Дети перестают читать кадиш по умершим родителям [...]. Еврейский молодежь братается и смешивается с русскими»⁶⁰², — так описував ті часи Мордехай Альтшулер. Красномовні замальовки епохи, відображені в частівках, піснях, римованих слоганах навів у своїй праці Михаэль Гейзер. Друковані в офіційній радянській пресі на їдиш (зокрема, в журналі «Безбожник» — «Апикойрес»), вони слугували шаблоном для низки агітаційно-пропагандистських заходів межі 20–30-х рр. Таким був, зокрема, сценарій «антирелігійного хедера» (1929 р.), головні герої якого — непмани — намагаються втекти від фінанс-пектора.

У привабливій обгортці дійства, розрахованого на свідомість єврейської молоді, висловлюються думки, які п'ятдесят років тому годі було й уявити проголошеними вголос: «Маца, марор, карпас и хрен — это дурные вещи, а красивый набожный ребе — поросенок в тфилине»⁶⁰³, «Может быть мы будем поняты как дети-хулиганы. Мы посылаем вам большую фигу в честь праздника Песах!»⁶⁰⁴.

⁶⁰² Цит. за: *Михаэль Гейзер*. «Майн штэтэлэ Бэлц...»

⁶⁰³ Маца, майрес, карпес хрейн —

С'з дем бойрес вильн,

Из дер ребе фрум ун шейн —

а хазерл ин тфилин. — Див.: *Михаэль Гейзер*. «Майн штэтэлэ Бэлц...»

⁶⁰⁴ Эфшер зайнен мир фарштейт

Ви штифер ун киндерейсим.

Мир шикн айх а гройсе файг

Лековед йойм-тов Пейсах!

Типово радянські думки тиражувалися в низці частівок, які, щоправда, ще мали доволі виразний етнічний підтекст. Ось декілька з них:

«Дороже нам товарищ Сталин,
Чем отец родной, и вся наша страна выбирает его в депутаты.
И товарищ Каганович — наш депутат,
Больше нет у нас попов, больше нет раввинов»⁶⁰⁵.
«Жить стало лучше, жить стало веселей.
Я иду на танцульки с моей тройкой девочек!»⁶⁰⁶
«Вовсе нет у нас раввинов, мы не верим в Бога.
Сильна наша армия, силен наш флот!»⁶⁰⁷

Ментальна дистанція між батьками та дітьми з року в рік зростала. Втім, єврейська сім'я не була в цьому виключенням — такої самій руйнації в цей час піддавалася традиційна сім'я в усіх етнічних громадах України. Старше покоління було більш стійким до віянь суспільної моди та настирливої агітаційно-пропагандистської діяльності держави, впродовж 30-х рр. воно ще дотримувалося юдейських традицій та ритуалів, тим більше, що неквапливе життя депресивних містечок з постійною проблемою зайнятості та переважанням самодіяльних кустарів сприяло цьому. Молодь, що масово мігрувала до промислових центрів, часто-густо вступаючи до ФЗУ в 13–14-річному віці, далі потрапляла на заводи-фабрики (і водночас утримувала чи, принаймні, підтримувала матеріально старших членів родини), змушено підлаштовувалася під загальнореспубліканський виробничий цикл — їй доводилося працювати в Суботу та на релігійні свята. Безпрецедентні можливості соціального зростання, що отримали євреї (зокрема, службовці) ставили їх перед важким морально-етичним вибором і впродовж 30-х рр. він переважно робився не на користь етнічної ідентифікації.

Таким чином, індустріалізація вирішувала містечкову проблему лише економічно, генеруючи натомість проблеми соціального, побутового й культурного характеру. Радянська практика вирішення містечкової проблеми механістичним шляхом через виведення надлишкової людності з однієї галузі виробництва чи регіону до іншої галузі й іншого регіону при одночасному ігноруванні супроводжуваних соціальних, побутових, культурних і світоглядних проблем, вела до подальших болючих трансформацій у середовищі єврейської громади, заводила її в стан хронічної маргіналізації, створювала критичні умови етноекономічного виживання. Натомість поставала проблема адекватної соціалізації єврейських мігрантів у великих містах.

Якщо загальні напрямки соціальної трансформації (мається на увазі подальша урбанізація) в громаді не змінилися (на 1939 р. 87% євреїв мешкали в

⁶⁰⁵ Хавер Сталин из ба ундз тайерер фар а татэ
Ундзер ганцеер ланд клаибт им ин депутатн.
Дер хавер Каганович из ундзер депутат,
Арунтер митн голех, арунтер митн рав!

⁶⁰⁶ Дос лебен из геворн бесер, дос лебн из геворн фрейлех,
Гей их мир а тенцл мит майн тройке мейдлех!

⁶⁰⁷ Мир хобт кейн рабоним нит, мир глойбн нит ин Гот,
Штарк из ундзер армие, штарк из ундзер флот!

містах), то обставини буття впродовж індустріалізації зазнали докорінної переорієнтації. Суттєво видозмінилося співвідношення етнічних та соціальних шарів у структурі радянського міста та містечка. Залишаючи поза критикою загальні показники перепису 1939 р., слід зазначити, що порівняно з 1926 р. питома частка євреїв у населенні українських міст упала з 22,7 до 11,7%.

У першій половині 30-х років проблема єврейського містечка номінально зникає з архівних документів. У звітах ВУЦВК про роботу серед національних меншин, які розглядалися Радою Національностей ЦВК СРСР у 1935 р., говориться лише про залучення сотень тисяч трудящих національних меншин, особливо трудящої єврейської бідноти, до соціалістичної індустрії. В статті керівника єврейської секції ЦКНМ Д. Маца «На високом подьеме» (1935 р.) знаходимо приклад загальноприйнятої на той час фальсифікації реальних соціальних процесів. У ній, зокрема, зазначається, що обстеження єврейських містечок ЦКНМ у 1931 р. виявило, що 92% самодіяльного населення містечка жило за рахунок суспільно-корисної праці. Відповідні зміни в соціальній структурі містечкового єврейства, що були наслідком примусової кооперації кустарів та експропріації дрібнопідприємницьких верств, були названі «величезним історичним досягненням [...] партії, що ліквідує залишки мерзенного спадку царату стосовно нерівності національностей»⁶⁰⁸. Отже, проблема економічного реанімування містечка перестала турбувати більшовиків у середині 30-х рр., оскільки, здавалося, зникла разом з її відтворювачем — дрібнопідприємницькими міськими верствами. Втім, самозаспокоєння радянських управлінців з приводу вирішення єврейської проблеми було передчасним: низка проблем етнокультурного відтворення громади була не вирішена, а загнана в андеграунд радянського суспільно-політичного та культурного життя. Від того їхня конфліктогенна потуга не зникла, а лише накопичувалася в часі.

Радикальні зміни відбувалися в традиційній свідомості міських етнічних громад. Як цілком слушно зауважила російська дослідниця Е. Школьнікова, «до кінця XIX ст. більшість містечкового населення зростала у невіданні про оточуючий світ. Вони були б здивовані дізнатися, скільки різних образів життя існує, і могли б не повірити, що є місця, де ніхто не говорить на їдиш. Увесь світ сприймався, як такий, що складається з містечок, що йдуть одне за одним, поки не досягнеш головного — Єрусалиму. Чули про Варшаву та Нью-Йорк, Москва була лишень ім'я з чужого світу»⁶⁰⁹. В післяголодні роки все змінилося діаметрально, принаймні у свідомості перевесників революції та наступних поколінь. Слід визнати, що намагання більшовиків вбудувати в свідомість молодого покоління фанатичну ідею про месіанську роль радянської держави та укорінити гордість за радянську батьківщину увінчалися успіхом. «Москва стала тепер новим Єрусалимом для містечок, вона центр усього, там відбуваються головні події, туди прагне уїхати [...] молоде покоління»⁶¹⁰. Гіпертрофовані уявлення

⁶⁰⁸ Мац Д. На високом подьеме: О работе среди национальных меньшинств Украины. — С. 59.

⁶⁰⁹ Цит. за: Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы.

⁶¹⁰ Там само.

радянського патріота формувала радянська масова культура, вона уміло все ставила на користь радянському ладу: і успіхи перших п'ятирічок, і знищення «куркуля як класу», і подвиги В. Чкалова, і процеси СВУ та троцькістсько-зінов'євського блоку, і вбивство С. Кірова. Етнічна ідентифікація поволі відходила на другий план, щоправда цілковито знищити її не вдалося, та влада на тому етапі й не ставила перед собою такого завдання.

Продовжували існувати «національні» школа і театр. Існувала преса національними мовами. Вона висвітлювала низку проблем, що безпосередньо стосуються українських нацменгромад та їхніх закордонних родичів. Щоправда періодика національними мовами не користувалася попитом, її насаджували по рознарядці. Втім, вона була широко доступною — її можна було прочитати в кожному клубі, бібліотеці, червоному кутку, де влаштовуються регулярні колективні читки газет для малописьменних та неписьменних. Преса ще не цілковито стерилізована: в 1935–1936 рр. радянські газети на їдиш пишуть про життя закордонних євреїв у дрібницях — у Лодзі та Львові громади живуть своїм традиційним життям, афіші закликають на мін'ян, наречена йде у мікву, на спільне свято Рош Хашана євреї світу їдять яблука з медом⁶¹¹.

У містечку відбувалися суперечливі демографічні процеси. Воно, як і раніше, ще не місто, але вже й не село. Під час голоду примістечкові єврейські колгоспи проявляли сталу тенденцію до зникнення. Не останню роль у цьому відіграли кампанії оптимізації, під час яких невеликі колгоспи об'єднували у великі господарства. З 79 примістечкових колгоспів (12,8 тис. членів), обстежених на Україні в 1930 р., в 1935 р. лишився 31, в яких працювало 3 700, тобто третина попереднього числа членів. (Ще більш вражаючими були наслідки оптимізації єврейських колгоспів у Білорусії — на 1935 р. діяли 17% колгоспів, утворених під час суцільної колективізації⁶¹²).

Єврейські колгоспні маси без ентузіазму поставилися до ідеї інтернаціоналізації. Тим не менш, тенденція до зростання питомої ваги неєвреїв у примістечкових колгоспах була органічним явищем, яке відбивало соціально-економічні тенденції часу — містечкові мешканці не мали тоді інших варіантів для застосування робочих рук. У 1934 р. в «єврейських» колгоспах Деражні було вже 35,5% українців, Нової Ушиці — 24%, Томашполю — 28,2%. Як і раніше, примістечкові колгоспники являли собою певний перехідний соціальний тип — вони працювали у колгоспі, а мешкали у містечку (оскільки критично не вистачало житла). На роботу щодня ходили за кілька кілометрів. Крім землеробства, виживали за рахунок підсобних промислів. Сфера їхньої зайнятості — дрібні кузні, ремонтні майстерні, маслобійні, крупорушки, млини, крохмальні заводи, лісопилки тощо.

Специфічним зліпком часу стали так звані промколгоспи. Приміром, у Летичеві він об'єднував 76 сімей, з них — 66 єврейських. 54 родини зайняті сільськогосподарською працею, решта — виробляють зельтерські води, хліб, крупи та масло. В складі колгоспу створені 3 буфети, в яких зайняті 3 служ-

⁶¹¹ Октябрь. — 1935. — 6 октября.

⁶¹² Октябрь. — 1936. — 16 апреля.

бовці. Промислові підприємства, що мають широкий збут у містечку, фактично покривають від'ємний баланс сільськогосподарського сектору. Колгоспники, задіяні в полі, бідують і кидають колгосп. Аби мобілізувати підприємство, наймають додаткову робочу силу — українців. Втім, чимдалі збитковість сільськогосподарського сектору стає очевиднішою. Правління колгоспу повертає державі спочатку 75 га землі в 1933 р., ще 50 га — в 1935 р. Такі, цілком сучасні, маркетингові рішення, які оптимізували конкретне виробниче об'єднання, тогочасна більшовицька держава була не спроможна оцінити, тим більше схвалити. Підприємницька зарозумілість євреїв кваліфікувалася не інакше, як злі наміри класового ворога. Держава ж бо була зацікавлена не в підвищенні ефективності виробництва, а в докорінній зміні соціально-класової структури спільноти. В новій історичній версії суспільного ладу колгоспи мали займатися землеробством і скотарством, фабрики й заводи — виробництвом промислової продукції. Гігантоманія перетворилася на хворобу епохи. Управлінці оперували поняттями «вищого» порядку, в які не вписувалися ані Голодомор, ані універсальні багатопрофільні виробничі об'єднання.

Втім, до 1936 р. (до прийняття нової Конституції) примістечкові колгоспи — ще доволі вигідне підприємство для колишньої єврейської буржуазії. Попри виставлені адміністративні кордони в них пробиваються, аби позбавитися тавра позбавленця, що називається «заплутати сліди». Це завжди позначається на виробничому житті колгоспів — окремі колгоспниці ніколи не працюють, на життя заробляють, торгуючи на ринку; в 1934 р. колгоспники Кам'яця два дні з шестиденки не працюють, живуть на валюту з-за кордону, продукти харчування купують у Торгсині; колгоспники Томашполю торгують на ринку яйцями, маслом, хлібом (на той час вони видавалися ще за картками); дефіцитом, отриманим у мережі Торгсину, на місцевих ринках спекулюють не тільки колгоспники, а й ремісники.

Фігура фартового підприємця, багатоликого і невловимого, підноситься в масовій пропаганді як атрибут минулого, але ще цілком реальна. 1935 р. — містечко Куньєв. Колишній кустар — нині колгоспник примістечкового колгоспу використовує колгосп, як прикриття від фінвідділу. Насправді живе, як і раніше, за рахунок майстерні. Завдяки посвідченню колгоспника він отримує замовлення від колгоспів, сировину — від промкооперації, різницю продає на ринку. «Лишками» приторговує в Києві та Шепетівці. Подібним „колгоспникам” нараховуються трудовні як у Куньєві, так і в решті містечок округи. Вони навіть об'єдналися в артіль⁶¹³.

Голод 1932–1933 рр. дещо призупинив відтік людності з депресивних районів, та, однак, не змінив генеральних тенденцій перерозподілу людності у республіканських та союзних масштабах. Як тільки ознаки виходу з кризи унаочнилися та відновилися вербування на великі будівлі, міграція з містечок Правобережжя знов набрала суттєвих розмірів. Мігрує переважно молодь, підлітки, які тільки вступають у життя, їдуть навчатися до ФЗУ, технікумів,

⁶¹³ Октябрь. — 1935. — 6 октября.

згодом ВУЗів. У невеличкому Любаничі 70 молодих євреїв виїхало на навчання, вдома бувають рідко, з батьками спілкуються листами⁶¹⁴.

Якщо в 20-х рр. змішані шлюби були винятком, у 30-х рр. вони у містах перетворилися на звичайне явище. Відбувається переможна хода офіційного радянського шлюба — реєстрації в РАГСі. Проблеми традиційної єврейської родини в радянській Білорусі та Україні однакові. Дочка всупереч волі батьків тікає з дому й одружується з білорусом. Раніше батько б відразу прокляв непокірну доньку та відмовився від неї перед громадою, тепер він йде до синагоги й пише листа рабину, просячи поради. Рабин радить змиритися й відсидіти шива⁶¹⁵. В українському Хашуватому донька набожних євреїв виходить заміж за українця Степана. Батько бідкається, що відвів від доньки небезпеку комсомолу, а Степана прогледів. Він сидить по ній шива (так, ніби вона вмерла), не визнає ані її чоловіка, ані онука. Пізніше друга донька виходить заміж за єврея Нахмана, який щоправда ... комуніст. «Хоч він і комуніст», — розмірковує батько, — «Та все ж достойної родини, отож є надія»⁶¹⁶.

Джерела свідчать, що традиційні єврейські шлюби все ж відбувалися — таємно, практично в підпіллі перейшла й низка складових традиційного сімейного та громадського побуту⁶¹⁷. Серед тих, хто всупереч настійливій державній пропаганді, дотримувався релігійних традицій, були такі, що робили це за звичкою, були й ті, хто усвідомлено став на шлях протидії радянській комуністичній машині на рівні духовного життя. Перші розмірковували: «Більшовики не праві, що насіли на все єврейське. Як можуть сивобороді євреї зневажати Шаббат, шлюб має бути шлюбом, обрізання обрізанням, а інколи молитися не зле, та й кому це шкодить? Ленін — велика людина, але Мойсей, Давид, Віленський Гаон, що, вже є нічим для євреїв?»⁶¹⁸

Ментальність та, відповідно, повсякденність обивателя трансформувалися найнесподіванішим чином: в 1931 р. «Трибуна» розповідала наступну, цілком традиційну з точки зору алгоритму дій особистості, втім, цілковито радянську за обставинами, ситуацію. 60-річний вербувальник відправився до містечок за новою партією добровольців. У кожному містечку він спочатку йшов до синагоги й там бесідував про Песах, міньяни⁶¹⁹, Шаббат у переселенських колгоспах, запевнюючи традиційних євреїв, що радикальних змін у їхньому житті після переселення не відбудеться⁶²⁰. Дослухавшись до слів агітатора, частина молоді, що мала їхати до ФЗУ та промислових підприємств, вирішила завербуватися до єврейських колгоспів, але відклала від'їзд до закінчення Песаху⁶²¹. Літні євреї відмовилися, мотивуючи тим, що звикли до місцевої

⁶¹⁴ Октябрь. — 1936. — 6 июля.

⁶¹⁵ Шива — траур по покойнице.

⁶¹⁶ Меламуд Х. Хашеватские рассказы. — М., 1984. — С. 30–31.

⁶¹⁷ Комсомолец Нохим Левін з Шацька в 1936 р. влаштував тиху хупу. — Див.: Хупа — єврейская традиционная свадьба // Октябрь. — 1936. — 21 марта.

⁶¹⁸ Кульбак М. Зелменяне. — М.: «Текст», 2008. — С. 65.

⁶¹⁹ Міньян — десять чоловік, які збираються для здійснення молитви.

⁶²⁰ Трибуна еврейской советской общественности. — 1931. — 1 апреля.

⁶²¹ Трибуна еврейской советской общественности. — 1931. — 10 апреля.

синагоги. Є доволі багато повідомлень про те, що в примістечкових колгоспах дотримувалися релігійних свят та Шаббату, спочатку легально — пізніше утаємничено, аж до кінця 30-х рр.

1935 р. — у Пропойську голова артiлі дозволив трьом членам перенести вихідний з понеділка на суботу⁶²². 1936 р. — у копульській кравецькій артiлі 7 кустарів не вийшли на роботу в Йом Кіпур⁶²³. У низці містечок кооперовані кустарі не стають до праці ані по суботах, ані в Песах та Новий рік. І так до кінця 30-х рр. у Шклові, Краснопіллі, Ушиці, Славуті та ін. Член колгоспу «Інтернаціонал» (м. Узда) разом з трьома товаришами готується до Песаху, разом вони печуть мацу. Газети повідомляють, що кустарі, не криючись на вулицях від сторонніх, несуть мацу до дому⁶²⁴. Робітники та службовці великих міст також неодноразово заскочуються за влаштованими підпільними міньянами під час Рош Хашану⁶²⁵.

Тим часом держава створювала нестерпні умови для релігійного життя віруючих. Податкова система фактично знищувала священицький стан, не були спроможними матеріально їх утримувати й миряни. Священики на загал продовжувати свою діяльність, вступаючи до приміських колгоспів чи кустарних кооперативів, водночас отримуючи допомогу закордонних організацій. Про такі «кліки клерикалів» у м. Щедрін, Озаричі повідомляють газетні замітки. Рабин Фрадкін у 1928 р. оселився в Щедрині, в 1937 р. вступив до артiлі, що виготовляла кошики. Заробляючи в ній 10–20 руб. на місяць, приторговував мануфактурою, яку отримував з-за кордону. На Песах забезпечував євреїв мацою, надісланою закордонними громадами. Один з мешканців на Рош-Хашан зарізав корову, аби забезпечити місцевих євреїв кошерним м'ясом. До кінця 30-х рр., попри офіційне заперечення релігійного життя, шойхети існували практично в кожному містечку, чи, принаймні, приїздили з сусідніх містечок на свята. Дружина колишнього мануфактурника влаштувала «столи для бідних», разом з невісткою [син працював бухгалтером у кооперації — *Авт.*] вона дотримується всіх релігійних традицій⁶²⁶. Зустрічаються вияви релігійності й у дитячому середовищі. У Щедрині діти й онуки рабинів та меламеда на свята не відвідують школу, учні приходять до них додому для того, аби навчитися читати кадїш та іншим традиціям⁶²⁷. Зберігається також і обрізання. При унеможливленні цілковитого дотримання традицій, скажімо, Шаббату, єврейські родити зберігають хоча б окремі його атрибути — ритуальне омовення рук, благословення свічок, сімейну трапезу, читання молитов тощо.

Побут невідомо, часом доволі курйозно, трансформується під впливом зовнішніх, невіддільних обивателю обставин. Єврейські робітники та кустарі починають утримувати й розводити свиней, споживають це м'ясо. Це вже на

⁶²² Октябрь. — 1935. — 3 октября.

⁶²³ Там само. — 1936. — 4 октября.

⁶²⁴ Дер Кустар. — 1935. — 11 апреля.

⁶²⁵ Октябрь. — 1936. — 30 сентября; Октябрь. — 1938. — 27 октября.

⁶²⁶ Октябрь. — 1937. — 27 сентября.

⁶²⁷ Октябрь. — 1937. — 27 сентября.

загал відступники від юдаїзму, однак до свят вони за звичкою намагаються готувати свинину «кошерним способом» — на Шаббат чолн зі свининою й використовують сало для кнейдлех на Песах⁶²⁸. Бородачі-кустарі пліч о пліч з іншими радянськими громадянами беруть участь у демонстрації на честь Червоної армії, разом з усіма співають радянські пісні⁶²⁹. Справжня єврейська дружина кустаря з Березіна допомагає чоловіку здобути славу стахановця, виконуючи частину його виробничої норми⁶³⁰.

Водночас радянська преса дає безліч прикладів того, як підприємливі євреї пристосовувалися до нових соціально-економічних реалій. Вступаючи до кооперативів, вони живуть подвійним життям, виробляють підпільний товар на приватні замовлення, використовуючи крадену сировину; здійснюють неофіційні посередницько-мінові операції; спекулюють та збувають контрабанду. Так, зокрема, робили артільники з Глускова. Заробіток збирачів утилю був невеликим — не більше 50 руб., отож, життя саме змушувало їх шахраювати. Нерідкими були випадки неякісного надання послуг у взуттєвих майстернях, що змушувало клієнтів користуватися неофіційними послугами. В Кричеві, приміром, у 1936 р. взуттєва артіль слугувала прикриттям для артільників, які існували за рахунок надомної праці: на дім вони перенесли також колодки та робочі інструменти. Шевці артілі Дубровіна звинувачувалися в свідомому псуванні замовлень⁶³¹, спритні артільники обростали зв'язками, які з одного боку, допомагали їм закуповувати дефіцитну сировину, з іншого, створювати осередки особисто залежних від них кустарів.

Наприкінці 30-х рр. провідна роль у громадах перейшла до поколінь, ментальність яких формувалась уже в радянську епоху. Надалі їхній вплив тільки зростав, і це не дивно. В 1935 р. в 10-ти обстежених містечках Київщини в школах, що працювали на їдиш, навчалося 63,5% дітей шкільного віку, Вінниччини — 74,5%. Єврейська радянська школа, демографічно відокремивши єврейських дітей від решти, з одного боку зберігала формальну цілісність етнічної групи, водночас, насправді запустила механізм етнічної акультурації, оскільки за своєю суттю вона мала позанаціональний штучний характер. Життя дітей та підлітків обумовлювалася вже не тисячолітніми традиціями єврейської спільноти, а їхнім членством у піонерських та комсомольських організаціях. Дозвілля, навчання та робота школярів та фабзавучівців набували універсальних форм у межах величезної Країни Рад. Молодь та дітлахи, часто всупереч традиціям родини, влаштовували суботники, збирали макулатуру, були членами гуртків стрільців, фотографії, авіамоделювання, працювали з жовтенятами, були завідниками піонерських таборів. Крім того, вони були найактивнішими учасниками антирелігійних акцій. Через них школа, комсомольська та піонерська організації (власне, держава) без вагань втручалися в приватне життя родин, самовпевнено «перевиховували» «відсталих» батьків, читали їм політінформації,

⁶²⁸ Октябрь. — 1937. — 21 марта.

⁶²⁹ Кульбак М. Зелменяне... — С. 81.

⁶³⁰ Октябрь. — 1936. — 15 июля.

⁶³¹ Октябрь. — 1936. — 8 апреля, 21 августа, 9 сентября.

викидали мезузи, перешкоджали виконанню релігійних ритуалів. В антитезу традиційним батькам діти виокремлювали в будинку свій «червоний куточок» з власним пантеоном і власними ритуалами.

Свідомість дитини, вихованої радянською єврейською школою, була, власне, універсальним зліпком свідомості будь-якого вихованця радянських шкільних установ. Життєвий алгоритм, насаджуваний радянською школою, доволі дотепно відображений автором «Зелменян» (М., 1960 р.) М. Кульбаком. — Хлопчики діляться своїми міркуваннями. Один питає іншого: «Ким ти будеш, коли виростеш? Більшовиком чи комуністом?» — «Я буду більшовиком п'ятого року», — відповідає той. Далі він описує очікуваний алгоритм майбутнього — спочатку він розпишеться в РАГСі, далі піде на війну, потім — підніматиме врожайність⁶³². І, як покаже майбутнє, цей алгоритм справдиться, принаймні для тих, хто в тій страшній війні виживе.

Втім, у процесів тотальної ідеологічної стандартизації була й інша сторона. Радянська єврейська культура на їдиш впевнено крокувала містами й містечками радянської України. В клубах та Будинках соцкультури регулярно проводилися літературні вечори, де читали твори Ш. Алейхема, І. Харіна, П. Маркіша, Д. Бергельсона та ін. Дніпропетровський та Харківський державні єврейські театри гастролювали Україною⁶³³, пропагуючи радянську культуру. Те саме відбувалося й у решті етнічних громад.

Шириться трансмутація культури повсякденного співжиття етнічних громад міста, інтереси яких чимдалі більше стикаються, переплітаються, взаємодіють чи суперечать між собою, матеріальна культура етнічних груп зазнає різких змін, водночас відчуваючи визначальний тиск масової радянської культурної, наприкінці 30-х рр., вже традиції. Місто разом, загальною громадою трудових колективів, справляє 1 Травня та 7 Листопада, і євреї і мусульмани в якості святкового дня отримують раніше не притаманний їм Новий Рік. У 1936 р. їдишомовна преса повідомляє, що єврейські школи прикрасили ялинки, за ними — новорічні ялинки влаштували для своїх дітей окремі родини⁶³⁴. Отож, багаторічні зусилля по впровадженню більшовицької культурної доктрини, здається, увінчалися успіхом — у побуті потроху стирається різниця між юдеями та гоїм [всі решта, — не євреї — *Авт.*], принаймні, її не випинають, а старанно приховують. На повістці дня — нові ідеї, у народу — нові герої — люди нової епохи. Молодий комсомолец чи комуніст, фізично міцний, загартований, який з легкістю поціляє в «яблучко» з рушниці, стрибає з парашутом, здає норми ГТО, бігає на лижах та ковзанах, бере участь у марш-кидках у протигазках, а перспективно є наступником В. Чкалова — стає життєвим орієнтиром більшості радянських школярів та студентів, без різниці національного походження. Ці мрії заповняють голови і вихідців з колишніх єврейських гетто, і німецьких колоній, і маріупольських греків, і росіян, і болгар. Щоправда, не так вони

⁶³² Кульбак М. Зелменяне. — М., 2008. — С. 73.

⁶³³ Октябрь. — 1936. — 22 ноября.

⁶³⁴ Октябрь. — 1936. — 30 декабря.

розповсюджені поки в середовищі менонітів та поляків, та останніх в Україні з кожним роком все менше і менше.

Особи, які раніше користувалися повагою громади, тепер — парії режиму, вони як правило — позбавленці. «Містечковий актив» складають люди без очевидних особистих чеснот, схильні до зловживань владою та протекціонізму.

Методики соціальної мобілізації етнічних громад. Тоді, як голод ще лютував в українському селі, розпочалися широкомасштабні репресивні акції, що мали стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в республіці, забезпечити мовчазну зміну політичного проводу УСРР та підвести кадрове підґрунтя під нову стратегію упокорення України в складі СРСР. У липні–вересні 1933 р. у Москві розпочалися перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в «агентурно-провокаторській роботі» на користь «ПОВ». Арешти швидко перекинулись на територію України. Коло запідозрених у приналежності до ПОВ на радянському Поділлі склало в 1933–1934 рр. кілька сотень осіб — педагогів місцевих українських та польських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, працівників музеїв, інших культосвітніх установ, а також частину низової партноменклатури. За приблизною оцінкою, кількість запідозрених та притягнутих до відповідальності у сфабрикованій справі Подільської ПОВ становила 536 осіб, з них близько 103 педагогів — фігур найбільш помітних у сільському житті⁶³⁵. На Правобережній Україні лише Київське обласне управління ДПУ УСРР забрало 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені.

8 липня 1933 р. керівник ДПУ УСРР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки операції «Польської організації військової» (ПОВ) в Україні, зокрема, міфічних осередків у Бердичеві, Білій Церкві, Житомирі, Мархлевському районі, Шепетівці, а також на Поділлі — Проскурові, Кам'янці-Подільському та інших подільських містах і містечках. Наприкінці 1933 р. — на початку 1934 р. була сфабрикована справа Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, за матеріалами якої проходили 52 особи — переважно місцеві культосвітні працівники⁶³⁶.

В обвинувальному висновку у справі ПОВ на Поділлі (23 лютого 1934 р.) стверджувалося, що Вінницький облвідділ ДПУ УСРР розкрив і ліквідував підпільну організацію, яка провадила повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату та приєднання території нинішньої УСРР до Польщі. Слідство, ніби-то, з'ясувало, що зазначена контрреволюційна організація являла собою філію ліквідованої органами ДПУ Польської Організації Військової. Діяльність

⁶³⁵ *Войналович О.О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. — К.; Полтава, 1992. — С. 88; *Й.ж.* Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доповідей Республіканської наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 87–88.

⁶³⁶ Див., напр.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 123–125.

міфічної організації поширили на 24 адміністративних райони. Контрреволюціонери «проникли» до державних установ (передовсім — системи народної освіти), у промислові та сільськогосподарські підприємства, де здійснювали саботаж й шкідництво, а також до лав РСЧА (тобто, місцевих гарнізонів). Осередками концентрації підпільників були визнані Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30, Славута — 7. Заарештовані концентрувалися в Лук'янівській в'язниці, звідси — після нетривалого «слідства» — відправлялися на розстріл чи етапом. Тут відпрацьовувалися нкведистські методи, що добре прислужилися згодом під час розробки решти «національних операцій».

В 1934–1935 рр. низка зовнішньополітичних факторів, вживаючи одночасно, спричинили корекцію ставлення Кремля до Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) й Компартії Західної Білорусії (КПЗБ). Після того, як VII конгрес Комінтерну зробив ставку на створення єдиного народного фронту, радянське керівництво не крилося у висловленні недовіри до II Речіпосполитої й поляків, тим більше, що польські спецслужби розкрили осередки радянської розвідки та агентуру Комінтерну⁶³⁷. Роздратування Кремля спричинили польсько-німецька угода 1934 р. й візит Г. Герінга до Варшави⁶³⁸. Отже, операції радянських спецслужб перетворилися на складову багатоетапної міжнародної політичної партії, а самі по собі стали певним проявом «ефекту доміно». Власне, Кремль був зацікавлений у вагомому «контрударі», аби зберегти гідне обличчя при поганій грі. Радянські поляки виявилися в ній заручниками.

У рішенні політбюро ЦК ВКП(б) від 31 травня 1934 р. йшлося про те, аби «дозволити ОДПУ привести у виконання вироки стосовно керівників виявленої „Польської організації військової“ („ПОВ“) та провокаторів у компартії Польщі»⁶³⁹. Санкція Кремля привела у дію репресивний механізм. 1 червня голова ДПУ В. Балицький отримав директиву ОДПУ щодо негайного виконання вироку стосовно Б. Скарбека. 3 червня 1934 р. відбулася його страта⁶⁴⁰. Водночас репресивна машина чавила й дробила кістки решті підслідних — помітних, малопомітних діячів суспільно-політичного та культурного життя польської меншини і цілком не відомих обивателів. Методи «слідчої роботи», були стандартними і доволі прикметно розкривалися у заявах та скаргах засуджених «пеовяків».

Репресії проти польського населення України 1933 р. розгорталися паралельно й майже синхронно із справою «УВО» — «Української військової організації» (також сфабрикованою ДПУ УСРР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями — уродженцями Східної Галичини. Вони

⁶³⁷ Див., напр.: *Peplowski A.* Kontrwywiad II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 2002. — S. 217–235, 268–299.

⁶³⁸ *Хвустов В.Н.* Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — С. 12.

⁶³⁹ Там само.

⁶⁴⁰ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 314.

не лише володіли польською мовою (що само по собі було підозрілим), а й листувалися зі своїми закордонними родичами. У слідчих матеріалах усталилося відповідне формулювання — «блок польської й української контрреволюції» в УСРР, що стало ідеологічною основою тотальних кадрових чисток. «... Українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі “Польської організації військової” (ПОВ)»⁶⁴¹, — проголосив на XII з’їзді КП(б)У голова ДПУ УСРР В. Балицький.

Наступ політичної реакції у найтяжчі для українського селянства часи — завершення суцільної колективізації та голодомору — унаочнився в закритих політичних процесах «Українського національного центру» (1932 р.), «Української військової організації» (1933 р.), «Польської організації військової» (1933–1934, 1935, 1938 рр.), «Об’єднання українських націоналістів» (1934 р.), «Контрреволюційної організації колишніх боротьбистів» (1935 р.) тощо. Синхронно був завершений розгром сіоністського підпілля й надшвидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження «фашистських» формувань у німецьких національних районах. Тут упродовж 1933–1937 рр. за відомостями НКВС «розкрили» 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації⁶⁴².

Дослідники зазначають, що у 1934–1935 рр. вироки у «справах» українських або польських «контрреволюціонерів» були порівняно м’якими й кара смерті застосовувалася радше як виняток, ніж правило. Однак, це не означало, що засуджені набували імунітету від подальших репресій. Навпаки — вони постійно перебували у полі зору репресивних структур. Так, наприклад, Петро Дума, засуджений у лютому 1934 р. до трьох років таборів у «справі» Подільської організації «ПОВ», по відбуттю терміну покарання повернувся до Вінниці, де вдруге був ув’язнений й на підставі рішення трійки обласного НКВС розстріляний 28 вересня 1937 р.⁶⁴³

22 жовтня 1933 р. постанова РНК УСРР «Про реорганізацію Наркомату освіти УСРР» надала тотального характеру чисткам в установі, внаслідок яких вона втратила один з найстаріших нацменівських радянських органів — Раднацмен (створений 1921 р.). Починаючи з 1933 р. небувалих обертів набула кампанія перетрушування науково-педагогічних кадрів. Постанова листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та політбюро ЦК КП(б)У «Про кадри шкіл нацменшостей», секретаріату ЦК КП(б)У «Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскурові» (15 лютого 1935 р.), секретаріату ЦК КП(б)У «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму» (7 квітня 1935 р.); Політбюро ЦК КП(б)У «Про польський педагогічний інститут» (29 вересня 1935 р.) та ін.

⁶⁴¹ XII з’їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1934. — С. 120.

⁶⁴² Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 141.

⁶⁴³ *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. — S. 215–216.

супроводжували погром «націоналістичного підпілля» в радянській школі, як початковій, так і вищій.

У 1933 р. кардинальна зміна у політиці більшовицької адміністрації щодо польської людності України, як етнічної спільноти, стає очевидною. Окреслюється перехід від репресій стосовно окремих представників етнічної групи до громади, як такої. Уряд чимдалі, не ховаючись, висловлював недовіру до поляків загалом. Перетворенню масових переселень на універсальний метод більшовицького етносоціального моделювання передувала низка упереджувальних політичних кроків нового республіканського керівництва. — У меморандумі Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих».

За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи приховувалися реальні труднощі, з якими стикалася влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УСРР. Вже на середину 30-х рр. особи, які стояли у витоків політики коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР, за незначними винятками були усунуті від активного суспільно-політичного життя, їхнє місце посіла нова політична команда, яка прийшла до влади на хвилі боротьби зі «скрипниківщиною». Згадані вище політичні процеси, хоча переважно мали закритий характер, безпосередньо позначалися на змісті життя етнічних меншин в УСРР оскільки не лише послідовно винищували давні кадри політичної еліти країни та її молоді паростки, але й вихолощували, спрощували політику коренізації в Україні, зводячи її до апаратного заходу політичного керування.

Перехід влади до превентивних ударів по найменш надійних з її точки зору етнічних групах розпочався тоді, коли вони були виснажені Голодомором. Про те, що довелось тоді відчуту на собі замордованому селянству, можна тільки здогадуватися. В квітні 1934 р. Знам'янський район Одеської області відвідав голова ВУЦВК Г. Петровський, який був приголомшений побаченим. У спеціальному листі до обласної ланки управління він наголосив на тому, що «необхідно допомогти району фуражем, бо коней в такому стані я не бачив ні в одному районі, навіть на Чернігівщині». Становище колгоспників селищ Дмитровка та Диковка описане ним відверто: «У хатах немає хліба, немає солі, немає сірників, не кажучи вже про які-небудь жири чи олію. Люди ходять напівголодними, мов тіні, а миші поїдають хліб. Жахливо. У районі обласні організації давно провели збір значних коштів у колгоспах і великої кількості хліба для купівлі коней і картоплі, але до цих пір невідомий остаточний розрахунок з колгоспниками за ці гроші та хліб. Все це деморалізує і дискредитує партію й радянську владу та, безумовно, підриває довіру колгоспників, робить неможливим у майбутньому подібну мобілізацію засобів на той чи інший захід»⁶⁴⁴.

⁶⁴⁴ *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис. ... к.і.н. — Одеса, 2010. — Арк. 72.

Не менш промовистими були відомчі матеріали колишньої ЦКНМ. Надісланий новоствореним відділом НМ наприкінці 1934 р. до Народного комісара здоров'я Канторовича лист повідомляв про результати обстеження болгарського Благоївського району Одеської області. Картина була, м'яко кажучи, песимістична: «... Цілі села хворі на туберкульоз, а у селі Свердлове до 80% дітей вражені цією недугою. До того ж немало розповсюджені венеричні хвороби. Велика кількість населення хвора на трахому. Хворіють також на малярію, особливо в селі Кубанка, де вогнище малярії й болото не висушене»⁶⁴⁵.

Щоб притлумити гостроту ситуації РНК УСРР 16 травня 1934 р., постановила відпустити Одеській області з республіканського фонду для продовольчої допомоги 70 тисяч пудів хліба. Зваживши на тяжке матеріальне становище колгоспів, 21 грудня 1934 р., РНК СРСР прийняла постанову «Про списання заборгованості з колгоспів і колгоспників окремих районів Одеської області». У ній відзначалося тяжке фінансове становище на селі, що склалося внаслідок неврожаю, та на 4 мільйони рублів було зменшено нарахування платежів на колгоспи й колгоспників у 1934 р.⁶⁴⁶ Однак, ситуація і надалі погіршувалася. В лютому 1935 р. в прикордонному селі Троїцьке Біляївського району спецслужби зафіксували ознаки жіночої волинки, колгоспниці вимагали від керівництва колгоспу роздати кукурудзу⁶⁴⁷.

Повільно виходило з господарської кризи німецьке село. Загальні риси небаченої катастрофи зафіксовані німецьким письменником А. Шаррером. В листі від 23 жовтня 1935 р., адресованому товаришеві до Німеччини, він передає свої враження від побаченого: колгоспники отримали від збору врожаю незначну частину продуктів, якої ледве вистачить на один місяць. Селяни приречені на голод. Плани заготівель лишилися невіддільними. «План мобілізації продукції виконується наступним чином. Член сільради приходить до колгоспника і запитує, чому він не хоче здати встановлену сільрадою кількість картоплі або кукурудзи з городу. Колгоспник вказує, що у нього не вродила така кількість. Інколи вимагають здати вдвічі чи втричі більше кількості зібраного врожаю. При цьому повинен відзначити, що багато колгоспників дійсно із страху перед адміністративними заходами перетворюють на гроші своє останнє майно, аби купити і здати не зібрані ними картоплю чи кукурудзу». Місцева адміністрація байдужа до проблем хліборобів, навіть «свідомі агенти німецького фашизму не могли б вести більш шкідницьку роботу проти радянського уряду і партії», — підсумував він побачене⁶⁴⁸.

Промовистими були й листи за кордон пересічних німців-колгоспників, які не приховували своїх негараздів і благали про допомогу. Після утвердження нацистів при владі у Німеччині радянські німці сприймалися органами влади як потенційні вороги радянського ладу, а допомога, що продовжувала надходити в СРСР, кваліфікувалася як фінансування фашистської агентури. Кремль і спец-

⁶⁴⁵ Там само.

⁶⁴⁶ Там само. — Арк. 73.

⁶⁴⁷ Там само. — Арк. 73.

⁶⁴⁸ Там само. — Арк. 77.

служби не безпідставно вважали, що такі листи знищують міжнародний авторитет СРСР. — Та голодним людям, які й після притлумлення Голодомору на переважній більшості України, ще відчували рецидиви голоду, було байдуже — вони відчайдушно хотіли жити. Реакція спецслужб не забарилася. На шпальтах одеських та приазовських газет друкуються замовні матеріали про відмову німців від «гітлерівських грошей», які, однак, саму проблему не вирішували, а лише створювали відповідне інформаційне поле навколо неї.

Влада не відкинула можливості скористатися з валютних надходжень закордонних благодійників. Валюта під різними приводами не доходила до адресатів. Місцеві чиновники проводили із отримувачами грошових переказів «профілактичні бесіди», нерідко вони відбувались й уночі. Найбільш неподатливі ще мали мужність відмовлятися виконувати рекомендації спецслужб й звертались зі скаргами до німецького консула в місті Одесі. В таких випадках застосовувались інші методи «виховання» — прізвиська колгоспників друкували в місцевих газетах із погрозами виключити з колективного господарства, якщо вони не передадуть гроші до МОДРу, та виявленням громадського засудження.

Чимдалі пересічні обивателі перетворювалися на фігурантів численних «агентурних розробок». Серед таких у 1934 р. опинилися 10 колгоспників Ольгінської та Мар'янівської сільрад Каховського району, які організували отримання грошей з Німеччини через німецьке консульство в Одесі та три колгоспника Перехрестівської сільради Фрунзівського району, які поширювали серед колгоспників адреси комітетів допомоги.

23 квітня 1934 р. Зельцьке райвідділення ДПУ заарештувало місцеву мешканку Р. Роттекер, звинувачувану в зборі адрес злидених односельчан. Дії колгоспниці підвели під ст. 54-11 КК УСРР — «обмовляла і викривляла становище в СРСР». Відповідно до ухвали Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 13 травня 1934 р. Р. Роттекер вислали до Північного краю на 3 роки.

Узагальнюючі матеріали республіканських спецорганів по справі «гітлерівської допомоги» вражають. Доповідна записка В. Балицького (19 січня 1935 р.) на адресу секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «По німцях — активних учасниках фашистського німецького підпілля» засвідчує, що за одинадцять місяців 1934 р. з Німеччини до України (лише через мережу Торгсину) було переведено 417 794 руб. золотом, тоді як за той же період минулого року (по всіх системах у межах СРСР) — 390 тисяч руб. Причому грошові надходження від німецьких організацій Америки, Польщі, Латвії, Литви, Швейцарії та інших країн до уваги не бралися. Цілком зрозумілою у світлі викладеного вище стає активізація агентурної діяльності в середовищі німецької громади, яка мала на меті виявлення дійсної картини антирадянських настроїв в її середовищі.

За листопад–грудень 1934 р. співробітниками НКВС було виявлено 11 123 листи «антирадянського змісту», надіслані німцями з національних німецьких районів УСРР. Найбільш дошкульною була дитяча кореспонденція, яка цілком серйозно кваліфікувалася як усвідомлено контрреволюційна. В одному з них кореспондентка писала: «Я ще маленька і ходжу в школу. Мої батьки хворі від голоду, вони вже спухли. Пожалійте нас, ми голодні, голі і босі». Не менш

промовистим був лист нещасної жінки: «Я, Амалія Маух, звертаюсь в комітет допомоги. Дорогі брати і сестри! Я самотня жінка, маю п'ять дітей і матір похилого віку. Допоможіть нам, не дайте вмерти з голоду. Чоловіка засудили на 15 років і вислали на Північ. **Ми тут без батьківщини (!)** [виділення — *Авт.*], все у нас забрали, всюди нас переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі»⁶⁴⁹. Їй вторила Енне з с. Петерсгаген (Молочанський район): «... Любі брати во господі. Бог благословить вашу роботу, що ви нам бідним допомагаєте. Ми досі ще без хліба. Сім'я від недоїдання ослабла, чоловік помер, дітей у мене дев'ять душ, нас арештували, пограбували»⁶⁵⁰.

Невибаглива правда, висловлювана наївними селянськими душами, боляче була по пихатій самовпевненості Кремля, який тоді ще не спромігся виставити дієві кордони на шляху розповсюдження непринадливої інформації про господарське становище німецьких колгоспників — у арештованих було вилучено 400 (!) адрес організацій та окремих осіб, які здійснювали допомогу радянським німцям, натомість розповсюджувалася компрометуюча інформація про радянський лад.

Наступним кроком по врегулюванню дратівливої ситуації стала організація показових громадських та загальних судів. 9 грудня виїзна сесія обласного суду в Карл-Лібкнехтівському районі розглянула справу С. Кляйна, куркуля і позбавленця, який начебто проводив «контрреволюційну фашистську діяльність» серед колгоспників й засудила його до розстрілу з конфіскацією майна.

Вкотре відповідальність за катастрофічний стан сільськогосподарського сектору була перекладена на плечі сільських трударів та управлінців місцевої ланки. Потроху змінювалася кваліфікація складу їхнього «злочину». 19 серпня 1934 р. ЦК ВКП (б) та РНК СРСР видали постанову «Про прорахунки у справі хлібоздачі в ряді областей», в якій наголошувалось: «Основною причиною незадовільного ходу хлібоздачі є невміння партійних і радянських організацій підтягнути відстаючі райони, МТС, колгоспи і радгоспи і самозаспокоєння керуючих робітників. Повторюється помилка минулого року, коли було прогавлено справу заготівель в одноосібників. Особливо неблагополучне становище зі здачею зерна одноосібниками в Курській і Воронежській областях, Горьківському краї і в областях України»⁶⁵¹. Українські керівники доволі оперативно відреагували на кремлівський пасаж, і 14 вересня 1934 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про заходи забезпечення виконання закону про обов'язкові зернопостачання одноосібними господарствами», яка розв'язала руки місцевим управлінням та карним органам щодо чергового наступу на рештки одноосібного сектору. Пункти 6 та 7 цієї постанови передбачали виселення за межі області одноосібників, у яких виявляли прихований та зіпсований хліб. Звіти запопадливих виконавців постанови наповнили місцеві архіви. Жертвою одного з них, завідувача таємною частиною Одеського облвиконкому Гольмана, стали селяни багатостраждальних сіл Арбузинського, Любашівського, Благоївського та Вра-

⁶⁴⁹ Там само. — Арк. 76.

⁶⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 350. — Арк. 54.

⁶⁵¹ *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках. — Арк. 77.

дівського районів. Загалом 71 одноосібне господарство було економічно знищене, а їхні колишні господарі виселені за межі області.

В наступному 1935 р. репресії проти неподатливого одноосібника та «несвідомого» колгоспника перетворилися на звичайну справу. Тільки в Одеській області впродовж весняної засівної кампанії були заведені 178 слідчих справ, притягнули до відповідальності 272, заарештували 111 осіб. Стаханівськими темпами працювали судові органи: народні та обласний суд засудили 90 осіб на строки від 3 до 10 років ув'язнення, решту — до примусових робіт.

Зведення інформаційних відділів ЦК КП(б)У та спецорганів, що узагальнювалися під рубриками «Про вилазки класового ворога на селі», залишали доволі багато простору для невтішних висновків республіканського проводу. Попри розширення географії репресивної діяльності та широкомасштабні превентивні акції опанувати селянською свідомістю не вдавалося. Багато приводів для неспокою давали саме нацменівські громади, що мали більше інформації для порівняння свого становища зі становищем закордонних родичів. Один з прикметних проявів вільнодумства був зафіксований 21 серпня 1936 р. у колгоспі ім. Блюхера Комінтернівського району Одещини. На колгоспних зборах із приводу передачі колективному господарству землі радгоспу ім. Кірова та вручення державного акту на вічне користування землею колгоспники Шваб і Бауер відмовились приймати землю й акт до тих пір, поки їм не повернуть громадські виноградники, які «радянська влада нахабно забрала в 1933 році». Варто звернути увагу не лише на далеко не вітальне формулювання, а й на реакцію решти колгоспників: «Колгоспники почали підтримувати вказаних осіб і коли перейшли до голосування цих двох питань, то їх підтримали лише 4 особи. Інша маса колгоспників чисельністю в 146 осіб від голосування утрималась»⁶⁵².

Не менш проблемною ділянкою утаємниченої від поглядів обивателя діяльності парторганів та спецструктур було відстежування антирадянських настроїв у середовищі єврейських колгоспників. У полі зору спецслужб перебували перш за все рабини, які звертались за кордон до знайомих чи благодійницьких організацій за матеріальною допомогою. Аналітичний звіт УДБ НКВС УСРР на ім'я В. Балицького «Про провокаційні повідомлення за кордон єврейського населення України з метою отримання матеріальної допомоги», в якому аналізувалися відомості з листування євреїв із закордонними родичами за лютий–квітень 1934 р., унаочнює справжнє ставлення громади до радянської влади. З 22 258 перлюстрованих листів, були конфісковані 9 243. З 649 кореспондентів були взяті на облік, як джерела антирадянської інформації. Про її зміст дозволяють судити наведені в записці витяги. Найбільшу кількість звернень за кордон відправив рабин М. Крол з села Ново-Українка однойменного району Одеської області. За 3 місяці він написав 214 листів до різних комітетів допомоги Канади, Мексики, Франції, Великобританії, Польщі, Австрії, Німеччини, Китаю, Палестини, Австралії. В листі до рабина Мозеса (Лос-Анджелес) він, зокрема, живописав: «Почуй же ти стогони дітей, зітхання дорослих. Зжалься наді мною, над

⁶⁵² Там само. — Арк. 79–80.

моїми дітьми, які щоденно молять про допомогу. [...] Їх голоси і крики про допомогу розривають небеса. Потрібна допомога, постійна і нехайна, через Торгсин. Молю тебе, роббі, наберись сил і зроби»⁶⁵³.

Дослідження останнього часу дають багатий матеріал про неспокій у ідейно-політичному просторі південноукраїнських міст, поліетнічних за своїм складом. Попередній, доволі поверховий зріз політичної ситуації в післяголодному місті, свідчить про суттєві зрушення в свідомості городян, на які більшовицький провід мав доволі обмежений на той час вплив. За своїм соціальним та етнічним обличчям місто становило доволі суперечливий конгломерат маргіналізованих селян, викинутих з рідної домівки суцільною колективізацією та голодомором, нелегалів-позбавленців, деградуючих кустарів-одинаків, деморалізованих часами комуністичного штурму промислових робітників та виснаженої морально і фізично інтелігенції, які, пройшовши жахіття голодомору, потроху оговтувалися й усвідомлювали сучасний свій стан. Ідеї та настрої, які вони генерували, далеко не завжди були вітальними стосовно більшовицького режиму та «любимого товариша Сталіна».

Відповідь на них була цілком у дусі епохи. Чи не головним завданням міської влади стає облік «соціально-ворожих» елементів. Паспортна система перетворюється на універсальний засіб адміністративного переслідування таких категорій населення. Дармоїди, втікачі-куркулі та розкуркулені, дезорганізатори виробництва, позбавленці, колишні ув'язнені, перебіжчики не мали права на паспорт і, відповідно, перетворювалися на паріїв режиму, так само поза легальним життям радянської країни опинялися й їхні утриманці. Черговий етап паспортизації, якій відбувся в 1934 р., був використаний в якості адміністративної чистки. У дисертації О. Сироти наводяться показові приклади цієї сторони повсякденного життя одеситів. Уродженка хутору Антонівка Карл-Лібкнехтівського району Е. Мартін — санітарка 2 диспансеру була позбавлена права на паспорт як донька куркуля, висланого на північ. Мешканець Миколаєва Г. Бедняжевський, робітник транспортної артілі, при перевірці паспортів у 1934 р. отримав припис у 10-ти денний термін виїхати з міста за 50 кілометрів. Г. Бедняжевський поскаржився на чиновницьке свавілля до редакції газети «Правда». На запит редакції паспортний стіл відповів, що «Бедняжевському Г.Ф. відмовлено у видачі паспорту із застосуванням до нього пункту 2 таємного переліку як куркулю, розкуркуленому і позбавленому прав в 1930 р. у селі Адамовці Т.-Березанського району Одеської області».

Відчайдушні звернення потерпілих до преси, їхні намагання вирватися з замкнутого кола обставин мали просте пояснення — водночас із паспортом люди втрачали право на прописку та труд. Паспортна перевірка відсіяла більше 4% одеситів, які перетворилися на загнаних у глухий кут вигнанців: їм не було місця ані в селі, ані в місті. Містом ширилися чутки та страхи. В січні 1934 р. на стінах та деревах Миколаєва замайоріли прокламації: «Товариші, подумайте і придивіться. Народ знищують. Не видавайте нікого, досить крові російських

⁶⁵³ Цит. за: *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках. — Арк. 97.

людей. Досить сиріт»⁶⁵⁴. Територією СРСР розповсюджувалася листівка колишнього депутата-комуніста одного з ландтагів Німеччини Г.К. Гейма. Свого часу він приїхав до СРСР будувати соціалізм, але проробивши півтора роки в каторжних умовах на донбаській шахті «Американка», ставши інвалідом, у листопаді 1931 р. повернувся до Німеччини. На батьківщині він створив комітет для того, щоб донести правду про батьківщину світового пролетаріату та умови праці і життя радянського робітництва.

У 1936 р. стає очевидним, що великий терор не за горами. Занадто вже безглуздими й комічними стають справи, занадто вже парадоксальними видаються претензії спецорганів до всіх і вся. Прикладом може слугувати справа грека І. Бімбаза — ветсанітара Одеської виправно-трудової колонії НКВС, який ніби-то «систематично агітував робітників тваринництва — вільнонайману доярку Темникову й ув'язненого дояра Федорова проти переходу на стаханівські методи роботи й підвищення продуктивності праці, маючи на меті послаблення соціалістичного господарства колонії»⁶⁵⁵. 14 квітня 1936 р. обласна прокуратура припинила слідчу справу на нього за недоведеністю злочину — залишається тільки здогадуватися, якими несподіваними шляхами могло розвинуватися «соціалістичне змагання» у виправно-трудої колонії.

Втім, вигадливість більшовицької влади в розробці нових методів масової ідеологічної обробки народу без різниці етнічної приналежності не мала історичних аналогів. Сполучення повсякденної планомірної агентурної обробки найширших верств населення зі створенням іміджу влади, яка завжди стоїть на сторожі інтересів трударя, спричиняла некеровані диспластичні процеси в масовій свідомості. В 1934–1935 рр. Україною прокотилася хвиля процесів і «процесиків», які мали на меті показати — попередні дії місцевих органів влади, їхні знущання над селянами та Голодомор не мають нічого спільного з Кремлем та світлою комуністичною мрією. Цій меті слугували, зокрема, й показові судові процеси над порушниками «революційної законності». Виїзна надзвичайна сесія Верховного суду УСРР 27 березня 1934 р., під головуванням заступника народного комісара внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в селі Арбузинка Арбузинського району розглянула справу на групу з шести осіб, які звинувачувались у знущаннях й масових арештах колгоспників, одноосібників та середняків під час хлібозаготівель у грудні 1932 та січні 1933 рр. Справу, зрозуміло, «підв'язали» під республіканський процес «УВО». Головним винуватцем терору в Арбузинці проголосили одного з керівників міфічної організації — А. Річицького, якого засудили до розстрілу.

Слід визнати, що псевдовикривальна кампанія мала свої наслідки. Дехто з селян, особливо в етнічних громадах, щиросердно повірив у політичну відлигу, яка, нібито, намітилася зі вступом у дію нової Конституції. У Велико-Висківському районі Одеської області були зафіксовані виступи за відкриття церков. Віруючі заявили голові сільради, що вони діють згідно з Конституцією і нікого не бояться. У Троїцькому районі миряни, нібито, говорили: «Радянська

⁶⁵⁴ Цит. за: Там само. — Арк. 81.

⁶⁵⁵ Цит. за: Там само. — Арк. 85.

влада стає на шлях відкриття церков. Вона, все-таки, Бога боїться. Сталін баче, якщо не примусити селянина Богу молитися, то хліба весь час не буде. Конституція за нас і життя буде по-старому». У Бериславському районі німецький патер Цімерман, добиваючись свого обрання до президії сільської ради, начебто, казав: «Ми повинні мати своїх людей у сільраді, тоді нам нічого боятися, що нашу кірху закриють»⁶⁵⁶.

Селянство вкотре опинилося заручником складних багатоступеневих політичних комбінацій, завдяки яким влада вибудовувала масову свідомість тоталітарної епохи. Тоді, як одиниці виступали з власними інтерпретаціями радянського законодавства, влада організовувала масові акції, які розбивали попередніх у пух і прах. Так, під час судового розгляду справи німецьких пасторів Карл-Лібкнехтівського району Одеської області «на процес приходили делегації колгоспників з прапорами, вимагаючи винесення суворого вироку».

Ерозія масової та особистої свідомості чимдалі набирала більш хворобливих форм. Матеріали слідчих справ свідчать, що масова свідомість обивателя чимдалі тяжче справлялася з перетравлюванням інформаційного шквалу й не була спроможна самостійно виробляти відповідні адаптаційні механізми. На допитах свідки та підслідні, що звинувачувалися в політичному дисидентстві, висловлювали внутрішній дисонанс наступним чином: дивно, що раніше вони (Каменев, Троцький, Зинов'єв тощо) були вождями, а виявились переродженцями. Далі — гірше: дехто виявляв припущення, що невдовзі ще щось розкриють і виявиться, що й теперішні вожді партії також переродженці.

Типовий зліпок часу — свідомість радянського управлінця, яка мало відрізнялася за етнічними ознаками. На допиті 17 грудня 1934 р. Є. Лікворнік підтвердив той факт, що висловлювався за необхідність вбивства Л. Кагановича: «Я часто задумувався над питанням: невже ЦК не знає про те, що люди вмирають з голоду. Взагалі до індивідуального терору я ставився і ставлюсь негативно, але вбивство Кагановича сигналізувало б керівництву партії про становище справ». Підслідний А. Черлі на допиті від 29 лютого 1936 р. розповів: «Я вважав, що у нас в партії існує нерівність і це неправильно. В партії є два класи — одні живуть добре, а інші — погано»⁶⁵⁷.

Ще більш витіюватими темними коридорами блукала свідомість радянських активістів. Лист одного з них — В. Клігермана — адресований Народному комісару внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді. На створення листа колишній секретар Сталінського райкому партії м. Одеса, звинувачений у троцькістській агітації, витратив чотири дні (18–21 травня 1936 р.). Опис нещастя вилився на 13 щільно заповнених сторінок. Намагаючись «упередити фатальну судову помилку» колишній партсекретар взивав до душі та розуму «дорогого тов. Ягоди»: «Не всегда тов. Ягода, как Вам должно быть известно из практики, а мне теперь из личного опыта, не всякий заключенный есть действительно преступник. Вот к последним я, без всякого зазрения совести, причисляю себя. Вы имеете право не верить мне еще и потому, что враги партии не раз своими

⁶⁵⁶ Цит. за: Там само. — Арк. 97.

⁶⁵⁷ Там само. — Арк. 116.

грязными методами — двурушничеством, декларациями, завуалированной хитростью хотели обмануть партию, что Вам известно из практики партийной борьбы. Я это все прекрасно понимаю и целиком разделяю Ваш взгляд, что именно теперь бдительность должна быть так остра, как никогда. Призывая Вас не верить (правда, Вы и без моего призыва не верите) я одновременно призываю Вас верить в то, что в нашей жизни и практике в связи с наличием еще остатков пережитков капитализма „человек человека ест” в отдельных людях, на местах имеют место и такие, к сожалению, факты и явления, когда человеку приписывают такие идеи и дела, в которые он никогда не верил и не делал, а наоборот был активным противником и борцом против этих приписываемых ему идей и дел. Вот, исходя из этих фактов и явлений, я призываю Вас верить мне, что я есть жертва остатков пережитков капитализма [, когда] „человек человека ест”. „Ну, а за что я должен сидеть в тюрьме при советской власти, — в розпачі волав ув’язнених, — ежели я никогда не верил в троцкизм, никогда абсолютно никакой антипартийной, антисоветской работы не проводил, как могут обвинять меня в троцкизме? Если я всегда и все время верил и проводил только линию партии Ленина–Сталина, если я никогда не сомневался в возможности построения социализма в нашей стране, активно участвовал в его строительстве и даже теперь, сидя в тюрьме без каких бы то ни было преступлений и без всякой вины перед соввластью, читая газеты, радуюсь и счастлив, как и Вы, каждой победе партии. Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я безгранично верил и честно проводил генеральную линию партии под руководством тов. Сталина и никогда не сомневался в руководстве мною истинно любимого, родного, близкого тов. Сталина”».

Несподіваний поворот долі, після якого запеклий викривач «троцькістів» сам перетворився з процвітаючого партфункціонера на всіма гнаного й зневаженого елемента суспільства, який втрачає роботу, житло, спричинив ментальний шок. Те, що сталося з колишнім відповідальним працівником після виключення з партії та звільнення було, власне, банальним життєвим явищем: свобода після виключення була не кращою за ув’язнення, за весь час жоден з колишніх «товаришів» не переступив поріг квартири, ніби він опинився на безлюдному острові («буквальний бойкот»). «[...] 10-летний сын, занимающийся в 3 классе, приходит домой из школы со слезами на глазах, потому что его не принимают в пионеры, так как папа его носит кличку троцкиста, — живопише колишній партієць, — Мою жену (она беспартийная) никто на работу не принимает, потому что она носит мою фамилию и жена троцкиста. Она обратилась в горком партии, ей ответили, что она беспартийная, пусть сама устраивается. Меня еще не судили, а уже приходили два раза на квартиру и предупредили мою жену, что ее переселят. Несмотря на то, что я живу в небронированной и не фондовой квартире. Вся квартира имеет две комнаты, а нас 5 душ, и вот мою семью надо обязательно переселить, а всякую антисоветскую сволочь в прошлом, теперь проживающую в этом доме, никто не трогает». «Должен сказать, — розмірковує далі відданий більшовик, — „что если действительный троцкист, враг партии, попадает в такую обстановку, то это очень хорошо и так должно быть, но каково состояние должно быть у

человека, который без всякой вины попадает в такую обстановку?»). Постраждалого, власне, не цікавить щоденне звичне порушення елементарних прав людини, його бентежить, що порушуються його персональні права.

17 років партійного стажу колишнього червоноармійця, політбійця РСЧА, колишнього чекіста, «работник[а] двух подполий при немцах и денкиинцах», секретного працівника по збиранню відомостей (для Москви) про чисельність іноземних суден у Севастополі та Одесі при добровольцях, одного з організаторів миколаївського комсомолу [так він себе характеризував — *Авт.*], віддана боротьба на партійних чистках по витравлюванню «уклоністів» виявилася марною тратою енергії. Суїцидальні думки та глибокий нервовий зрив були нічим у порівнянні з ментальним парадоксом, який не давав спокою хворобливій свідомості справжнього комуніста: «Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я никогда и нигде не состоял и не участвовал ни в каких фракциях и группировках, если я никогда и нигде не проводил антипартийной работы, никогда не читал и не распространял антипартийной литературы, документов, если я все время вместе со всей партией вел жесткую и беспощадную борьбу против антиленинских уклонов, в том числе и в особенности с к-р троцкистами. Скажите, как можно обвинять меня в троцкизме, если я целиком и полностью согласен и одобряю все мероприятия партии, направленные на уничтожение к-р фашистских подонков троцкистско-зиновьевской группы, и наконец, как можно назвать меня троцкистом, ежели я всеми фибрами, всей душой и телом органически ненавижу всякие уклоны, в том числе и троцкизм». «Верьте, что я не враг партии, ибо партией дышу, это мне кислород и клянусь, если поверите мне, Вы не ошибетесь», — завершує свій лист підслідний, чи то за звичкою, чи то з глибокого переконання, підписуючись: «С коммунистическим приветом, Владимир Константинович Клигерман».

Репресивна машина в дрібні шматочки ламала і пересічних обивателів і «залізних більшовиків». Колишній підпільник, не соромлячись зазначас: «Я ведь теперь теряю облик человека, я никогда не плакал, а теперь стал истериком, плаксой, в тюрьме у меня появилась экзема в различных частях тела на почве сильного расстройства нервной системы. Но я креплюсь (хотя выдержка моя подкачала, ибо я хотел покончить с собой и не ел и не пил 6 суток, затем подумал, что я ведь еще не использовал всех возможностей доказать свою правоту, в частности обратиться к Вам, что я и делаю) верю, что в нашей стране такие „дела“ какие „кое-кто“ в Одессе создал, не пройдут, ибо пролетарская истина, правда и справедливость должны победить и если она победит, то значит с меня будет снята эта позорная кличка троцкиста»⁶⁵⁸.

Тоталітарний режим не лише ламав життя невинних людей, він довільно змішував їх у рамках міфічних підпільних організацій, більш того — він перетворював страждання своїх бранців на шоу. Причому шоу — публічні. Пізніше про механіку такого роду «видовищ» згадувала учасниця гальорки на процесі СВУ Н. Дукіна: «В Харькове на судебные заседания подсудимых привозили на обычных автобусах, в перерывах поили чаем с пирожными. О суде

⁶⁵⁸ Цит. за: Там само. — Арк. 221.

подробно писали газети, говорило радио. Публика в большинство — не друзья, не единомышленники [...]. В зале сидели чекисты в штатной одежде и случайные зрители, — билеты на процесс распределялись по организациям. За стенами театра была Пасха, а тут происходил суд „нечестивых”»⁶⁵⁹.

ЦК КП(б)У та ДПУ старанно акумулювали відомості про найбільш проблемні ділянки дійсності та антирадянські настрої в середовищі етнічних громад. Перехід їх до масових репресій стосовно поляків та німців Правобережжя був не ситуативною реакцією на латентні опорні процеси в названих громадах. Широкомасштабна акція мала суттєве політичне підґрунтя, узгоджувалася з Кремлем і прораховувалася з точки зору очікуваного «виховного» потенціалу. Здійснивши широкоюсяжне за наслідками перетрушування керівних та ідейно-виховних кадрів національних районів, влада перейшла до реалізації стратегічного завдання упокорення етнічного селянства в національних районах. Вихід з голоду в купі з зовнішньополітичними чинниками та намаганнями «стерти зі свідомості» правду про Голодомор, підштовхував нове республіканське керівництво до застосування єзуїтських політтехнологій.

Ініціативи приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. датована постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про німецькі райони», ухвалена у відповідь на телеграму ЦК ВКП(б) № 513 ш. У ній окреслені напрями кампанії «оздоровлення» національних сілрад і районів та наказано надіслати на місця представників обкомів для «... роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР»⁶⁶⁰. Перше виселення поляків (750 родин) з національного району відбулося в березні 1935 р. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформували, а 3 жовтня 1935 р. рішення легалізували «у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁶⁶¹.

4 листопада політбюро ЦК КП(б)У схвалило «ініціативу» вінницьких чиновників. Відповідно до «цілком таємної» постанови РНК СРСР «Щодо виселення з УССР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської ССР» (28 квітня 1936 р. № 776-120) з 800-метрової прикордонної смуги було виселено 15 тис. господарств — близько 45 тис. поляків і німців (35 820 поляків, близько 10 тис. німців)⁶⁶². Депортація зачепила не лише сільське населення радянсько-польського прикордоння. Подібна ж доля спіткала й поляків, які

⁶⁵⁹ Наталка Дукина. «На добрий спомин...». — Х., 2002. — С. 97–98.

⁶⁶⁰ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 1999. — С. 130.

⁶⁶¹ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — С. 55–56.

⁶⁶² Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. — М., 2006. — С. 70. — За іншими даними — було виселено 69 283 особи (див.: Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. — М., 2003. — С. 79).

мешкали у прикордонних містах — Кам'янці-Подільському, Вінниці, Бердичеві, Жмеринці та ін.

Станом на березень 1949 р. серед 21 003 дорослих спецпоселенців контингенту «поляки» (тих, що залишилися у живих й перебували на місцях спеціального заслання від виселених з прикордоння УСРР 1936 р.) нараховувалося, крім 20 523 власне поляків (97,7%), й 302 українці (1,4%). Останні були винуваті лише в тому, що їхні прізвища були подібні до польських⁶⁶³. Втрата такої кількості населення не могла лишитися непоміченою широким колом оточуючих етнічних громад. Чутки про те, який різкий крен несподівано зробила радянська національна політика, швидко розповсюджувалися в середовищі решти німців і поляків радянської України. Етнічні громади, певне затамували подих і намагалися виявляти свою «радянськість». Та влада не збиралася збавляти темпи репресивної діяльності. 25 липня 1936 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася «втрата пильності» у викритті «ворожій агентури». Зовсім небагато часу лишалося до перетворення масових репресій на основоположну рису повсякденності радянського народу. Нагадаємо, що від початку 30-х до середини 50-х рр. у межах СРСР були депортовані 15 народів і більше 40 народностей. Загалом близько 3,5 млн. осіб. Польська й німецька громади України одними з перших потрапили до цього сумного списку.

Великий терор у національних районах. Жахливу сторінку міжвоєнної історії етнічних меншин в Україні створюють так звані національні справи епохи Великого терору. 1937 рік був ювілейним. 20-ту річницю своєї влади більшовицька диктатура відзначила рясними жертвоприношеннями на вівтар пролетарської революції, а також пишними заходами, які позначили червоними маячками ювілейний рік. Удавано піднесене передчуття найбільшого в радянській крані свята щоденно сполучалося з наростаючим тотальним страхом. Химерне поєднання показної радості та утаємниченого жаху перетворило 1937 рік на особливий у радянській історії етнічних меншин.

26–27 грудня 10-річчя відзначив Калініндорфський єврейський національний район Миколаївської області. З нагоди події відбулися численні мітинги, святкова демонстрація, урочистий пленум райвиконкому⁶⁶⁴. Преса рясніла статтями, які підносили досягнення національних районів у підвищенні життєвого рівня селянства, вочевидь протиставляючи їх Західній Європі. «Колхоз стал неузнаваемым, — розчулювався один з дописувачів, — Возьмем к примеру колхозника Шаповалова, он имеет корову, прошлогодною телку, две телки этого года и свинью. У т. Ловшука Ивана имеется корова, прошлогодноя телка, телка этого года, 10 овец, две свиньи, тогда, как три — четыре года тому назад, у

⁶⁶³ Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 164.

⁶⁶⁴ Вісті ВУЦВК. — 1937. — 27 грудня; Комуніст. — 1937. — 28 грудня.

них не было ничего»⁶⁶⁵. — «Колхозники этой артели, как и все трудящиеся советской родины, благодарят великого вождя товарища Сталина за радостное настоящее, под чьим мудрым руководством добыта счастливая, радостная и зажиточная колхозная жизнь»⁶⁶⁶.

Та не лише в свята населення національних районів перебувало під пильним наглядом відповідних урядових структур. Політична машина не випускала пересічних обивателів з поля зору ні на хвилину: польові бригади акуратно отримували газети, при тракторному вагончику впорядковували вітрини з вирізками з газет із постановами партії та уряду, по бригадах щоденно перевірялися договори соціалістичного змагання, наприкінці робочого дня проводилися 15-хвилинні виробничі наради, де обговорювали результати роботи, а її наслідки заносилися на дошки показників⁶⁶⁷. Районна преса рясніла замальовками про „передовиків” політосвіти в середовищі обивателів. З них дізнаємося, що у вільний від стаханівської роботи час сільські трударі в обов'язковому порядку слухали політінформації, здійснювали читку газет та обмінювалися міркуваннями про політичну ситуацію в світі. Найбільший інтерес, як відзначалося, викликали бесіди про героїчну боротьбу «испанского народа против озверелого кровавого немецко-итальянского фашизма и героической борьбе китайского народа против японских оккупантов»⁶⁶⁸.

У таку само тінь, як і релігійна, уходила суто етнічна складова духовного життя народу. Національне, як таке, невпинно витіснялося на периферію повсякденного суспільного життя. Нечасті згадки про національну специфіку знаходимо в замітках про культурні заходи. Зокрема, в звіті про олімпіаду художньої самодіяльності в с. Ст. Карань (11 вересня 1938 р.). Серед типового для часу набору культурних розваг — декламації творів «На границе», «Застава», виконання пісень «Песня о Сталине», «Если завтра война», «Гачанка» тощо — схвальні відгуки про виконавців грецьких танців Сагірова, Синенка, Новожилову. «Добре виступив також гурток національних танців, в якому приймали участь виключно старики й старенькі»⁶⁶⁹. Все ж, зважаючи на національну специфіку, журі вирішило відправити на обласну олімпіаду ансамбль пісень та танців у складі 60 осіб, гурток виконавців грецьких танців (7 осіб) та драматичний гурток з п'єсою «Під дикою яблунею».

В 1938 р вперше за багато років сільські школярі легально готувалися до Нового року з новорічною ялинкою — репетирували пісні, вірші, танці — з надією постояти ближче до прикрашеної лісової красуні та «діда-мороза». Пісні цілком відповідали духу епохи — «Песня о Сталине», «Ну как не запеть», «Если завтра война»⁶⁷⁰. Для селянських дітей, на відміну від їхніх однолітків з Москви,

⁶⁶⁵ Амелин В. Колхоз стал неузнаваемым // Вперед. — 1938. — 11 сентября.

⁶⁶⁶ Там само.

⁶⁶⁷ Культурбота на севе в колхозе «Парижская коммуна» // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁶⁶⁸ Семенов С. Культурбота на севе в колхозе «Парижская Коммуна» // Вперед. — 1938. — 26 марта.

⁶⁶⁹ Полторак. Олимпиада художественной самодеятельности // Вперед. — 1938. — 14 сентября.

⁶⁷⁰ Скоро новый год, скоро елка! // Вперед. — 1938. — 28 декабря.

Харкова, Києва тощо, це були нові яскраві враження. Приємних свят у селі лишилося вкрай мало. Навіть демонстрація звукового фільму у селах була великою культурною подією, на яку сходилися люди з сусідніх сіл. «Человек с ружьем», «Дети капитана Гранта», «Юные коммунары» засівали молоді голови новими враженнями, думками, естетичними стандартами, які перекреслювали традиційні уявлення й стереотипи.

Втім, не все було гладко. Лишалися й такі анклавні етнічної самобутності, в яких загрузали хитромудрі вигадки більшовицьких ідеологів. Такими, зокрема, були створені наприкінці 20-х рр. ромські колгоспи. У своїх спогадах І. Стріонов згадував про один із них — «Нове життя» з Володарського району на Сталінщині. Колгосп складався з мешканців окраїни м. Володарськ — переведених на осілість ромів. Головою колгоспу на зборах одноголосно обрали «колишнього» барона табору (це тепер можна стверджувати, що фактично табір вимушено мімікував під радянський спосіб життя). Об'єднання отримало від держави довгостроковий кредит для закупівлі коней, корів, сільськогосподарського реманенту. На відміну від оточуючого населення, роми-колгоспники у вихідні дні не працювали ні за яких обставин, на ці дні у них були свої плани. — Зазвичай вони пробавлялися на маріупольському базарі, де підробляли ворожінням. Діти, не соромлячись, жебракували, а дорослі цигани міняли і навіть продавали колгоспних коней. Володарський РК КП(б)У дійшов висновку, що виховна робота серед селян-колгоспників «кульгає» й вирішив виділити для колгоспу парторга-українця. В один із вихідних днів парторг вирішив схопити колгоспників «на гарячому». [Далі цитуємо спогади мовою оригіналу — *Авт.*] «Цыгане догадывались, что парторг обязательно приедет за ними на базар, и решили сыграть с ним злую шутку. Взрослые цыгане занимались своими делами на базаре, где присутствовали десятки тысяч людей, а пацанов своих расставили часовыми на окраинах базара, чтобы те проследили за появлением парторга и сообщили взрослым цыганам. Вдруг на базаре цыгане подняли крик: „Наш парторг приїхав!“ Базарные люди заинтересовались, что за цыганский парторг, и хлынули за цыганами к машине парторга. Парторг Гаркуша подъехал к базару, а там уже стояла группа цыган в ожидании его. Как только он вылез из кабины, цыгане схватили его и начали качать (подкидывать вверх и ловить) с криками: „Наш парторг! Наш парторг!“ Парторг Гаркуша с помощью двух подошедших к машине милиционеров освободился из рук своих колхозников, сел в кабину рядом с шофером и укатил в Володарск, забыв даже и о том, зачем он приехал. Приехав в Володарск, не заезжая в свой колхоз „Нове життя“, Гаркуша прямым сообщением подъехал к райкому партии и отказался от обязанностей цыганского парторга»⁶⁷¹.

Специфічно проходили в колгоспі звичайні для радянської реальності політінформації. За для залучення на них політрукам доводилося йти на хитрість — роздавати дармове куриво. Тільки таким чином «колгоспників» можна було заманити до клубу. З неприхованим задоволенням І. Стріонов описував свою

⁶⁷¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 236.

першу вдалу політінформацію: «... Клуб был набит цыганами-колхозниками и колхозницами, подростками, и все курили. В клубе поднялись тучи дыма, сквозь густоту которого трудно было различать людей (хорошо, что я сам был из курящих, а то можно было бы задохнуться от дыма). В таком чаду я начал рассказывать о революции и Ленине. Один из цыган, старик с бородой, сидевший на подоконнике (мест не хватило), спросил меня: „Товариш, чого ж Ленін так рано помер?“ Я объяснил тяжелые условия жизни В.И. Ленина, скитание его по тюрьмам и ссылкам, ранение его жидовкой Фанни Каплан и др. Тот же старик-цыган, немного подумав после моего ответа на его первый вопрос, спросил: „От бачиш, Ленін швидко вмер, а чого ж Сталін не вмирає?“ Не дожидаясь ответа на свой вопрос, он поднялся с места и, зареготав: „Го-го-го...”»⁶⁷²

Чи були дієвими ці політінформації, чи можна взагалі їх було вважати політінформаціями, чи виховували райкомівські пропагандисти ромів, чи останні намагалися отруїти останніх чадним газом, питання залишається відкритим. Тим не менш, своє ставлення до цивілізаційних потуг самі колгоспники висловили пізніше — взимку 1941 р. З'явившись до голови райвиконкому, голова колгоспу, виждавши момент, сказав, що має доручення від колгоспників, які хочуть перейменувати колгосп. На питання голови РВК про нову назву відповів: «Вони хотять назвати “Даремною працею”». На межі 1940–1941 рр. колгосп припинив своє існування — довідавшись по циганській пошті про очікувану нацистську навалу, колгоспники кинули свої обійстя й виїхали вглиб Росії.

До свого логічного кінця потроху наближалася й ідея аграризації єврейства в її радянській версії. Втім, наприкінці 30-х рр. єврейські національні райони, які на відміну від решти національних, не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку, все ще планомірно розбудовуються. Серед згадуваних пресою передовиків Сталіндорфського, Калініндорфського та Ново-Златопільського районів ще доволі багато єврейських прізвищ. Райони зміцнюються як у господарському, так і в побутовому відношенні. Сталіндорф зв'язують брукованим шляхом з Павлопіллям⁶⁷³, щорічно відзначається день народження Ш. Алейхема, організуються радянські виховні акції, зокрема, 12 червня помпезно проводиться день радянського стрільця: у ньому беруть участь п'ять стрілецьких команд⁶⁷⁴. Попри показні акції чимдалі в житті населення єврейських районів лишається все менше особливого, суто національного.

Низку специфічних особливостей зберігають міста й містечка Правобережжя, у них нема промислового піднесення, а повсякденне життя громад зберігає розмірений неспішний плин. Навіть радянська преса дає багато підстав стверджувати, що наприкінці 30-х рр. містечкові єврейські громади примудрялися підтримувати традиційний спосіб життя та релігійні відправи. В 1938 р. з'являлися неодноразові повідомлення про те, що артільники не працюють у

⁶⁷² Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 237.

⁶⁷³ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1939. — 18 травня.

⁶⁷⁴ Колгоспна правда. — 1939. — 17 червня.

релігійні свята та Суботу, після закриття синагог збираються на домашні міньяни. Духовне життя етнічних громад на загал пішло в підпілля, що було цілком зрозумілим у контексті широкоюсяжних репресій проти священиків усіх конфесій, які відбулися в післяголодний час. Проте, згортання мережі ритуальних установ не було тотальним. Там, де лишилися церкви та молитовні будинки, зовнішні ознаки духовного (часто, етнокультурного життя), у формі, альтернативній радянській масовій культурі, зберігаються. Намагання поєднати непоєднуване проявляється підчас у курйозних анекдотичних формах. Про один з таких випадків, писала газета «Октябрь» у 1937 р. — У Печиці бейсмедраш відіграє також роль клубу. Під час Йом Кіппура в один день тут відбулися церковна служба та політдень. Причому комсомольці та комуністи терпляче чекали, поки віруючі завершать молитву, а вже після того на своїй сходці таврували релігійне свято⁶⁷⁵.

В межах СРСР універсального характеру набувають процеси мовної стандартизації, і, як наслідок, зростає потяг частини етнічних громад до мовної асиміляції. Дуже помітним він був у єврейському середовищі. Фактично, описавши доволі велике коло, ідея перетворення їдишу на мову культурної перспективи єврейського народу вернулася «на круги своя». Ідея освіти національними мовами потроху себе вичерпує, причому не стільки через політичні проблеми, скільки на рівні обивательської ментальності. Про це ще на початку століття М. Ольгін (М. Новомиський) писав: «Факт полягає в тому, що для наших інтелігентів їдиш поки що не є рідною мовою. Кожен із нас [...] мав можливість впевнитися в тому, що полум'яні оратори, які виступають за розвиток і процвітання літератури мовою їдиш, багато тижнів поспіль не звертаються до неї. Я жодного разу не зустрічав інтелігента, який розмовляв би на їдиш у своєму власному домі з дружиною та дітьми [...]. Незважаючи на захват декого з нас із приводу розвитку літератури й культури на їдиш, вона ще не стала нашою потребою, ми ще не злилися з нею, й у всьому, що ми робимо в цій сфері, помітний внутрішній надлом»⁶⁷⁶. Наприкінці 30-х рр. ситуація відродилася в своїй новій історичній версії. Принаджені перспективами соціальної реалізації, доволі широкі верстви етнічних громад свідомо стають на шлях затвердження російськомовної ідентичності. З суто єврейським гумором такі настрої передає автор «Зелменян» М. Кульбак. — Типова «єврейська матінка» радіє за свого сина, який переїхав до Дніпропетровська і там знайшов собі пару «из очень приличной семьи, в доме говорят только по-русски»⁶⁷⁷.

Не позбавлене доречності зауваження Е. Школьникової про те, що наприкінці 30-х рр. «містечко вже не було творцем культурних цінностей, а лише споживачем. Молодь, особливо піонери й комсомольці, й частина дорослих

⁶⁷⁵ Октябрь. — 1937. — 27 октября

⁶⁷⁶ Цит. за: *Иоффе Э.* К вопросу о взаимовлиянии славянских и еврейских языков и литератур // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.: Зб. наук. праць: матеріали конференції, 28–30 серпня 2001 р. / Г. Аронов та ін. (ред); Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Ін-т юдаїки. — К., 2002. — С. 194–195.

⁶⁷⁷ *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы.

стали активними споживачами культури, але, на загал, вони віддавали перевагу культурі не на їдиш, співали радянські пісні російською. Нова єврейська пісня не стала масовою, це впливає як зі ставлення євреїв до їдишу та нової культури на ньому, так і судячи зі спроб популяризувати її»⁶⁷⁸, здається цілком придатним для характеристики відповідних трансформацій у повсякденній мовній практиці та етнокультурній поведінці всіх етнічних громад України. Масована культурна експансія Кремля наприкінці 30-х рр. перемагала рештки традиційних культурних анклавів, які були неспроможні протиставити їй достойну альтернативу. Новий тип масової культури не визрівав у надрах народної свідомості, а привносився «згори», він був вдумливо вибудований тогочасними політ- і культтехнологами. Зміст його цілком відповідав завданням режиму, зашламовуючи голови радянських громадян ідеалами колективної відповідальності й самопожертви. Мова, якою ці постулати вживлялися в свідомість, доволі часто ще була національною, та чи змінювало це їх антигуманну сутність?

Наприкінці 30-х рр. логічні зміни відбулися і в радянській школі, яка була перелаштована відповідно до стратегічного завдання підготовки до невідвротної війни з імперіалістичним оточенням. Власне, вся країна поступово перетворювалася на воєнний табір, одержимий ідеями реваншу та шпигуноманією. Школа на той час вже перетворилася на придаток державного механізму, функцією якого була ідеологічна обробка підростаючого покоління. Щоденне життя малокомплектних шкіл з національними мовами викладання та мовні проблеми, які вони генерували в етнічних громадах, виглядали нікому не потрібною мишачою метушнею. Завдяки запеклій безперервній боротьбі в наукових та освітянських колах та, ще більшою мірою, репресіям 1937–1938 рр. у їхньому середовищі, національна школа, як основа етнокультурного руху етнічних громад у майбутнє, опинилася в стані глибокого занепаду, власне, вона доживала останні дні. В 1938 р. у ній значно зросла кількість часів на вивчення російської мови. Планові ревізії показали, що діти сільських національних шкіл мали дуже слабкі навички письма та розмовної мови. Викладач російської мови та літератури Старокаранської греко-татарської неповної школи Ф. Іваница констатувала, що диктант у 100 слів 50% учнів написали незадовільно⁶⁷⁹. Не менш катастрофічні результати дала перевірка якості навчання в німецьких школах. Авральна підготовка шкіл до державної перевірки, зрозуміло, не могла дати позитивних наслідків, незважаючи на надлюдські намагання вчителів та підвищені соціалістичні зобов'язання учнів. Важливо також відзначити, що наслідки «перевірки» були визначені наперед, вони найменшою мірою віддзеркалювали і реальні труднощі освіти національними мовами і перспективні потреби освітянської галузі. Адже за місяць не можна було залагодити низку проблем, які плодилися й процвітали в національній школі впродовж останніх десяти років. Фактично, «перевірки» були відволікаючим маневром влади, скерованим на кампанію згортання освіти національними мовами.

⁶⁷⁸ Там само.

⁶⁷⁹ *Іваница Ф.С.* Ребята пишут грамотно // Вперед. — 1938. — 21 октября.

У грудневому номері газети «Вперед» тоді вже директор Старокаранської НСШ Ф. Іваница вітала перехід школи на російську мову викладання. «Так звана національна мова мало зрозуміла учням та вчителям»⁶⁸⁰ виставлялася як головне гальмо на шляху підвищення успішності учнів та їхнього кількісного зростання. Розгортання соціалістичного змагання «між учнями, вчителями та батьками» було, на думку новопризначеного директора, шляхом ліквідації прориву в питанні успішності учнів (у 6-В класі незадовільно вчилися 50% учнів).

Рух до універсалізації зовнішніх ознак культурного життя набував загально-осяжного характеру, саме над цим напрямком формування масової культури працювала радянська пропагандистська машина, преса, кіно. — В моді «українське» — у вишиванки перевдягаються місцеві управлінці, стахановці, вчителі й викладачі вишів, навіть учні єврейських і болгарських шкіл. Перегляд шпальт місцевої преси поки ще національних районів може сформувати враження, що українізація та коренізація йдуть незмінним курсом, причому українська культура (відповідно до механічних викладок кількісного домінування) перемагає. Однак, це враження оманливе. Не тільки в сфері освіти почалося згортання національного вектору державної політики. Формула — «національна за формою, соціалістична за змістом» — стає позбавленою внутрішнього змісту пустопорожньою ідеологемою, за якою приховується прагнення влади до насадження й тиражування наднаціональної за своєю підосновою масової культури тоталітарного зразка. Надзвичайно цікавий документ, датований 12 серпня 1938 р. — «Постанова Старо-Каранського райпарткому по справі кандидата в члени партії Дмитрієва», який «організував та продемонстрував перед населенням весілля за старовинним обрядом» — унаочнює справжні підоснови національної політики нового республіканського проводу. Текст постанови, без купюр викладений у пресі, має цілком зрозуміле «виховне» призначення. Партком відзначав, що кандидат у члени партії «викликав у середовищі населення глибоке невдоволення та ненависть». Однак, той факт, що на весіллі (згідно з тією ж постановою) гуляло пів-села, наводить на думку, що відразу грецької спільноти до своїх стародавніх звичаїв («релігія була злісним ворогом колгоспного ладу») була вигаданою парткомом та сільським активом і, якби Дмитріїв не обрав для весілля вкрай непідходящий час — розпал збиральної, то, село вкотре, декларуючи свій атеїзм, відгуляло б чергове традиційне весілля, і справа не набула б розголосу. Оскільки ж пів-села майже тиждень присвятило весіллю, розважаючись катанням на тачанці, і відповідно, не виходило на роботу в поле — звичайна подія отримала кваліфікацію шкідницького заходу («затягнути збирання рясного сталінського врожаю»).

Висновки постанови мали на меті не тільки засудити Дмитрієва, а й попередити несвідомих колгоспників. Щасливий наречений був відкликаний з кандидатів, виведений із членів президії сільради, пленуму сільради. Голова колгоспу Анділахай за те, що незаконно виділив коня та тачанку без рішення загальних зборів колгоспників, отримав сувору догану із занесенням до облікової картки. Зібрання колгоспників зобов'язали розглянути питання про кучера

⁶⁸⁰ *Иваница Ф.С.* Итоги первой четверти учебного года // Вперед. — 1938. — 3 декабря.

П. Тотая, який «напився п'яним та знущався над колгоспними конями і зняти його з роботи»⁶⁸¹. Як здається, цілком не випадково поруч наводилися пояснення стосовно проекту Положення про судочинство, де зазначалося, що сталінський нарком М. Єжов та очолювана ним славна радянська розвідка «розгромила осінні гнізда фашистських шпигунів, бандитів, що об'єдналися у право-троцькістський терористичний блок».

Доноси на всіх та вся заповнили не лише архіви відповідних відомств, а й шпальта районної преси. Попри те, що Великий терор кінця 30-х рр. обрушився на радянський народ незбагненною катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально останній був не готовий до такого розвитку подій. Гучні «костюмовані» судові процеси з велелюдними переліками засуджених міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя⁶⁸². «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно призвичаївся до думки про імовірність репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народа приговорены к расстрелу», «Приговор суда — приговор народа» — об'єктивно діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, перебували всі: від школярів до сивочолих старців. В Україні не залишилося жодного національного району чи більш-менш помітного етнічного анклаву, який би оминули наперед визначені і кількісно і якісно, національні за формою превентивні удари каральних органів.

Червневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. надав органам НКВС надзвичайні повноваження і фактично запустив механізм масових репресій. Почавшись як антикуркульська та антизеківська, нова соціальна чистка швидко набула ознак етнічної. Відповідно до записки Й. Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п 51/324) на теренах СРСР розпочалася «німецька операція»⁶⁸³. Частина заарештованих мала бути висланою за кордон, про хід арештів та кількість заарештованих щоденно мали надсилати зведення до ЦК. Нарком НКВС в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо упередження шпигунської та диверсійної роботи Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять діб, починаючи з 29 липня. Матеріали слідств мали відправлятися на розгляд Военної колегії Верховного суду чи Особливої наради при НКВС.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на операції по окремих національних напрямках, була анонсована ліквідація «шпигунсько-

⁶⁸¹ Лисогор. Постановление Старокаранского райпарткома от 12 августа 1938 года // Вперед. — 1938. — 13 августа.

⁶⁸² Ще в 1921 р. інструкція ЦК КП(б)У «Постановка показових судових процесів» назвала їх «однією з найбільш популярних форм і методів агітації». — Див.: Комуніст. — 1921. — 14 июля.

⁶⁸³ «Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях всіх арештувати». — Див.: Охотин Н., Розинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 21.

диверсійної бази» країн капіталістичного оточення. Колишні іноземні колонії та інші етнічні анклави, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найбільш послідовно розроблюваними, і від того найбільш кривавими в масштабах СРСР стали три лінії: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька. В ніч на 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих, внаслідок яких, згідно з висновками Єжова, були розкриті 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств. 15 серпня почалася польська операція (наказ 00485), далі — операція, спрямована проти дружин та дітей ворогів народу (00486), 20 вересня — харбінців (00593)⁶⁸⁴.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях сприяла створенню віртуальної картини тотального контрреволюційно-диверсійного шпигунського заклоту етнічних громад. У загальних рисах вона підсумована в оглядовій довідці по справах 1936 р.: «Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної. А, навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резидентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти, шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі»⁶⁸⁵.

Під приціл чекістських операцій першими підпали стратегічно важливі регіони, де етнічні громади розміщувалися компактними групами — Україна (Донбас, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Одеса, Харків), Москва та Ленінград, Західно-Сибірський край з дотичними районами Казахстану, Саратовська область, Азово-Чорноморський край та Крим. Не важко помітити, що ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції на постімперських просторах. Як показало майбутнє, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді „було встановлене” існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, він не мав нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі знищення уявного ворога. «Розконспіровані» осередки антирадянського спрямування з «призначеними» республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

⁶⁸⁴ «Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника / www.memo.ru/history/.../hronika1936.../xronika.html

⁶⁸⁵ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 25.

Технологія фабрикування «національних справ» відчеканювалася на українських поляках. Яким чином це відбувалося, можна прослідкувати на прикладі радянської Вінниччини. Тотальні зачистки решток Вінницької полонії відбувалися відповідно до «Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» (11 серпня 1937 р., підписаний генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим) та долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.)⁶⁸⁶. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁶⁸⁷. Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4 000 осіб, із них за першою категорією — 1 000, за другою — 3 000 осіб. На догоду центру вінницькі енкаведисти збільшили ліміти до 6 300 осіб (за категоріями відповідно — 2 200 та 4 100 осіб). Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5 502 особи (загалом обласна «трійка» засудила 4 633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1 592 особи). За національністю заарештовані розподілялися так: українці — 3 965 осіб (72%), поляки — 517 (9,4%), росіяни — 51 особа (0,9%), решта — євреї, німці, чехи, китайці, угорці⁶⁸⁸.

Оскільки переважна більшість представників інтелектуальної еліти нацменшин була фізично знищена, депортована чи опинилася в ГУТАБі в попередні роки, об'єктом Великого терору 1937–1938 рр. стали пересічні обивателі: колгоспники, робітники, службовці, які у «вмілих руках» слідчих зізнавалися у найфантастичніших злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВС у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. осередок «ПОВ» з дев'яти сільських мешканців. «Відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі» — за таким звинуваченням дев'ятеро напівписьменних «сепаратистів» на підставі оперативного наказу № 00485 були страчені через місяць після арешту — 15 грудня 1937 р.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Текст наказу та закритого листа див.: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

⁶⁸⁷ Цит. за: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

⁶⁸⁸ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині / Публ. О. Лошицького // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 194, 196.; Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 52.

⁶⁸⁹ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 54.

Упродовж першої половини березня–травня наступного 1938 р. Трійка Управління НКВС по Вінницькій області розглянула «справи» обласної комендатури «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «боївки». За матеріалами надуманих справ станом на 11 травня 1938 р. заарештували 877 осіб⁶⁹⁰. Оскільки величезна частка автентичних поляків була депортована з Поділля впродовж 1935–1936 рр., і це не давало можливості «розгулятися» місцевим енкаведистам, до лав «польських контрреволюціонерів» з легкістю записували подільських українців. Тільки В. Жезицьким було опрацьовано 485 групових «справ» сфальшованих чекістами Поділля впродовж Великого терору, кожна з яких була подібна до іншої, як копія до матриці⁶⁹¹. Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), 39 644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно⁶⁹².

Польська операція стала своєрідним дороговказом для всіх наступних «національних» справ. Зважаючи на масовий характер репресій, у практику був запроваджений принципово новий характер осудження — «альбомний». Слідчі КНВС розповсюдили методику формування справ «польської операції» на всі інші національні лінії. У вересні 1937 р. на Україні самостійно розпочалася румунська операція. Спеціальні директиви пізніше були сформульовані до латиської, грецької та афганської операцій. Розробка національних ліній здійснювалася професійно і набула синтетичного характеру: припинилася видача віз на перебування іноземців на теренах СРСР, натомість заохочувався їхній виїзд за кордон; іноземні дипломатичні представництва ізолювалися та поступово згортали свою діяльність у СРСР; пильний нагляд був встановлений не тільки за дипломатами, а й радянськими громадянами, які спілкувалися з ними, або працювали в іноземних представництвах у якості обслуговуючого персоналу, причому останні вносилися до списків неблагонадійних й арештовувалися в першу чергу. В результаті, на середину листопада 1937 р. з семи німецьких консульств залишилося тільки два (в Києві та Новосибірську), а до травня 1938 р. — жодного. Те ж відбувалося з іншими представництвами. Процес формування закритого суспільства вступив до завершальної стадії. Те, що для закордоння виглядало, як зведення неподоланного ідеологічно-адміністративного муру, для радянського суспільства перетворилося на спланований руйнівний погром етнічних меншин.

Німецька операція розпочалася у вересні з України, звідти стрімко перекинувшись до Москви та Ленінграду і далі — на радянський Схід. Телеграма

⁶⁹⁰ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині / Публ. О. Лошицького // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 194, 196.

⁶⁹¹ Жезицький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... к.і.н. — К., 1997. — С. 143.

⁶⁹² Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43. — Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час дорівнювала 267 579 осіб.

Єжова (3 листопада 1937 р.) до нарковів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій: до 10 грудня 1937 р. ставилося завдання завершити всі арешти, всі слідства й розглянути всі слідчі справи. Таких «стаханівських» темпів роботи радянські чекісти ще не знали. Зважаючи на кількість арештованих по всіх «лініях» не доводиться дивуватися кричущим порушенням процедур та калькуванню показів підозрюваних.

Через якихось два роки газетні шпальта розмістять привітання А. Гітлера, Й. фон-Ріббентропа та О. Куусінена з нагоди шістдесятиріччя Й. Сталіна, в яких, А. Гітлер писатиме буквально наступне: «Ко дню Вашего шестидесятилетия прошу Вас принять мои самые искренние поздравления. С этим я связываю свои наилучшие пожелания, желаю доброго здоровья Вам лично, а также счастливого будущего народам дружественного Советского Союза»⁶⁹³. Та це буде згодом, поки що репресії проти німців набирають обертів, а взаємини між СРСР та закордонням позбавлені вітальності 1939 р.

Упродовж 1937–1938 рр. лєвова частина заарештованих німецьких підданих після слідства висилалася до Німеччини. Радянських громадян німецького походження чекала страшна доля: смерть чи заслання. Не можна не погодитися з думкою Н. Охотіна та А. Рогінського, що «національні операції, в тому числі й німецька, були орієнтовані в першу чергу на чистку у сферах державного життя, безпосередньо пов'язаних з обороноспроможністю країни, — у воєнних та воєнізованих структурах (армія, НКВС і т. і.), в оборонній, машинобудівній, вугільній, нафтодобувній, хімічній промисловості, чорній та кольоровій металургії, на транспорті, в енергетиці та деяких інших галузях»⁶⁹⁴. Центральними фігурантами польської та латиської операцій спочатку стали висопоставлені чекісти і тільки згодом — широкий загал власне етнічних поляків та латишів.

Розпорядження № 233 (1 лютого 1938 р.), телеграфно розіслане Єжовим на виконання прийнятого напередодні рішення Політбюро, пролонгувало строк уже розгорнутих національних операцій до 15 квітня 1938 р. Водночас ініціювалися нові «аналогічні» операції — фінська, естонська, румунська, китайська, болгарська, македонська. Катастрофічна нестача «підхожих» для виконання кремлівських рознарядок кандидатур спонукала чекістів до поголовних арештів вихідців з етнічних громад, на яких хоч якимсь чином можна було «навісити» справи стосовно шпигунської, диверсійної та антирадянської діяльності відповідно до перерахованих категорій. У телеграмі Єжова заднім числом санкціонувалися фактично вже давно розроблювані «лінії» та визначалися репресовані категорії населення.

3 весни 1938 р. «національні лінії» стають основним напрямком масових репресій. 3 серпня 1938 р. оформляти справи в «альбомному порядку» було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозгляненими справами на 126 тисяч осіб. Відповідно до постанови політбюро від

⁶⁹³ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1939. — 26 декабря.

⁶⁹⁴ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 37.

15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їхнього розгляду були створені «особливі трійки». З цього часу хвиля терору потроху вщухає, набираючи більш поміркованих форм: розстрільні вироки в процентному відношенні суттєво зменшуються, низка арештантів виходять на волю за «відсутністю складу злочину». Всі «масові операції» згортаються відповідно до рішення політбюро ЦК від 16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. Загалом по всіх національних лініях засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли⁶⁹⁵. «Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. В згаданому Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2, Велико-Янисольському — 679 та 45, Волноваському — 175 та 16, Маріупольському — 899 та 21, Старо-Бешевському — 623 та 31, Старо-Каранському — 460 та 19, Старо-Керменчицькому — 246 та 11 відповідно, на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків були розстріляні, 158 — засуджені до різних строків ув'язнення⁶⁹⁶.

«Безумовно, масові репресії 1937–1938 рр. були не лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка, своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом»⁶⁹⁷, цілком умотивовано зазначили М. Охотін та А. Рогінський. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки езуїтським методам оптимізації державного керування. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо спрямування державного курсу були зведені нанівець, однак, майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів «ментального дозрівання» суспільства методами терору та банального «промивання мізків» все ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийнятного майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху «перебудови».

Великий терор з його «національними» справами, немотивованими смертними вироками став логічним етапом становлення сталінської моделі державного управління. Тогочасні політтехнологи уміло маніпулювали свідомістю етнічних громад, балансує між ідеологемами «ворожого оточення» та внутрішньої, зокрема й націоналістичної, загрози капіталістичної реставрації. Переселяючи за межі республіки цілі етнічні громади, знищуючи сотні тисяч радянських громадян, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами

⁶⁹⁵ Там само. — С. 45.

⁶⁹⁶ Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. — Донецьк, 2005. — С. 224–226.

⁶⁹⁷ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. — С. 46.

радянської влади. Попри абсурдність та цинізм «національних» операцій їхній зміст залишався невідомим широкому загалу — розлога 58-ма стаття і ремарка «без права листування» камуфлювали репресії за національною ознакою.

Масові репресії добре прислужилися як суспільно-політична технологія унормування бурхливих суспільних процесів, зменшення управлінських ризиків. Фатальну роль у міжвоєнній історії низки етнічних громад відіграла та обставина, що ВКП(б) та її іноземні «близнюки» зі складу Комінтерну, наприкінці 30-х рр. склали єдине політичне ціле й були націлені на вирішення зовнішньополітичної стратегії Кремля. Політичні чистки в середовищі іноземних політемігрантів та керівництві КІ носили не випадковий чи персональний характер. На часі була нова світова війна. Кремль готувався до неї з не меншою затятістю, аніж Берлін. У межах майбутнього плацдарму воєнних дій методами терору та шпигунства формувалося потужне комуністичне підпілля, яке мало в ході чергової світової війни втілити ідею світової революції. Комуністичний режим, нехтуючи колосальними жертвами, по трупах крокував до реалізації своєї стратегічної мети — перетворення партії та її закордонних філій на згуртовану бойову організацію.

Масові репресії стали вирішальним фактором політичної деморалізації етнічних меншин. Рівень їхньої активності протягом 20–30-х рр. був вкрай низьким. Більшовицький уряд уміло деполітизував етнічні громади, призупинив зростання раціональних рухів на початку 30-х рр. і тим самим загальмував процес визрівання внутрішніх природних процесів формування української політичної нації.

Висновки. Здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. Проте ця політика, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася надмірною й не виправданою уніфікацією загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототожненні методів здійснення коренізації щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних і етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася національно-мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 20-х рр. навіть неприхованій боротьбі проти двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту — духовної культури, то її існування припускалося лише у вигляді «соціалістичної за змістом, національної за формою». В результаті залишався специфічний кострубатий «недобиток» від того, чим взагалі є національно-культурне життя, з чітко окресленими рамками духовного розвитку, без національного побуту, без жодних натяків на національну свідомість. Навмисно чи ні, а така формально здійснювана політика коренізації неминуче мала потрапити в річище фактичної денаціоналізації. Тим більше, що асиміляційні процеси у середовищі етнічних меншин України вже до революції набрали суттєвих масштабів.

Політика коренізації в СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі — без визначення дефініцій «національна меншина», «корінний народ», «титульна нація». Вона ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної. Ця принципова позиція більшовицького проводу справляла визначальний вплив на решту складових національної політики. В урядових постановках, що супроводжували національне адміністративно-територіальне будівництво, поняття «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю» та «національна адміністративно-територіальна одиниця» використовувалися як синонімічні. Важливо усвідомлювати, що національні ради і райони радянська влада розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики: то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу. Ознаки тоталітаризації соціально-політичного життя були очевидними в роботі національних адміністративно-територіальних одиниць вже наприкінці 20-х рр. Структура їхніх виконавчих органів і спеціальних нацменустанов будувалася таким чином, щоб оперативно акумулювати потрібну державі соціально-економічну, політичну та іншу інформацію, володіння якою дозволяло ефективно керувати розвитком міжетнічних взаємин з центру, водночас зводячи нанівець ініціативу місць, не допускаючи групування інтересів етнічних меншин та їхньої презентації через будь-яких «посередників між радвладою і нацменшинами»⁶⁹⁸.

Впродовж міжвоєнного періоду поняття «національна меншина»⁶⁹⁹ тлумачилося поза його політичною складовою, лише як група осіб певної етнічної приналежності, а основою формування радянської етнополітики були інтереси діючої влади. Найдратівливішою проблемою останньої залишалася відсутність суттєвої підтримки більшовицької доктрини в широкому загалі етнічних громад. Величезних зусиль владі коштувало «конструювання» потрібного складу національних адміністративно-територіальних одиниць. Власне, декларована державою зростаюча з року в рік підтримка виборця досягалася за рахунок широкосяжного обмеження виборчих прав та політичної монополії більшовиків. Проблему нарощування соціальної бази влади мали вирішувати проекти соціально-економічної реконструкції, індивідуально розроблені для кожної етнічної громади, розбудова освітніх і культурних установ, що працювали національними мовами.

Історія національних адміністративно-територіальних одиниць, що тривалий час підносилися як вищий прояв радянської демократії, була неоднозначною і суперечливою. Створення національних рад і районів загасило вогнища конфліктності в місцях розселення етнічних меншин. Національний принцип районування виявився вдалою знахідкою радянської влади. Це допомогло

⁶⁹⁸ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 151.

⁶⁹⁹ Й. Сталін називав національні меншини «текучими національними групами» вкрапленними в інонаціональні компактні більшості. — *Сталин И.В.* Об очередных задачах партии в национальном вопросе // Соч. — Т. 5. — М., 1947. — С. 26.

гармонізувати міжетнічні взаємини в найбільш складний і вибухонебезпечний період існування радянської держави. Який би зміст не вкладали етнічні громади у створення національних рад і районів, він залишався доволі чітко визначеним відповідними урядовими постановами. Виокремлення рад і районів з переважаючою людністю етнічних меншин згідно з буквою закону мало на меті запобігти заземленню прав останніх на використання рідної мови в контексті запровадження українізації, але не повинне було створювати умови виключності того чи іншого народу.

Надзвичайно важливим є усвідомлення мети існування національних рад і районів, які від початку їхнього утворення держава розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики. Стосовно політичного змісту національних рад і районів, як органів влади місцевого рівня, слід відзначити, що вони були частиною складної ієрархічної будови радянської державності, що забезпечувала збереження диктатури партійних вождів шляхом позбавлення політичних прав «експлуаторських класів». Називаючи адміністративно-територіальні утворення в місцях компактного розселення етнічних меншин національними, слід пам'ятати, що то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Прагнення контролювати й спрямовувати в «радянське річище» діяльність рад від моменту складання списків кандидатур до вирішення останніми найдрібніших питань повсякденного життя складало основоположну вісь внутрішньої політики більшовицької партії. Диктаторські тенденції визначали політичне обличчя більшовизму з перших років його приходу до влади, проте політична й соціально-економічна криза початку 20-х рр. привела партійних керманів до усвідомлення необхідності певного послаблення одіозних проявів політичного диктату. Не остання роль у створенні привабливого іміджу радянської влади відводилася політиці коренізації, що повинна була зробити її зрозумілішою і ближчою населенню.

Створення національних рад та коренізація виконавчих структур місцевих органів влади відіграли непересічну роль у гармонізації міжнаціональних взаємин у багатонаціональних регіонах. Вплив коренізації проявився хоча б у тому, що з моменту створення національних рад і районів міжетнічні суперечності не відігравали суттєвої ролі в суспільно-політичному житті і не позначалися негативним чином на ході виборчих кампаній. Виборчі кампанії 20-х — першої половини 30-х рр. унаочнили вкрай суперечливу та нестабільну політичну ситуацію в країні. В першій половині 20-х рр. населення в цілому виявляло виборчу пасивність. Перший відчутний сплеск активності виборців відбувся в контексті соціально-економічної лібералізації 1925–1926 рр. та перших кроків коренізації в УСРР. Ради, обрані в цей час, вірогідно, найбільше відповідали соціально-економічному обличчю й політичним прагненням етнічних громад республіки. З 1927 р. уряд посилює контроль над засадами комплектування рад, насаджуючи в них переважно представників бідняків і батрацтва і водночас рік від року збільшуючи частку позбавленців. Останнє суттєве неформалізоване підвищення активності виборців відбулося на тлі антиколек-

тивізаційного руху селянства в 1930–1931 рр. Та досить скоро державі вдалося придушити прояви «селянського парламентаризму» і загнути його в підпілля, внаслідок чого діяльність національних рад втратила життєвий сенс, а радянська демократія набула цілком фіктивного характеру.

Протягом непу та на зламі 20–30-х рр. провідне місце у формуванні політичного світогляду та активності багатонаціонального українського селянства УСРР відігравали соціальні гасла загальнодемократичного характеру. Під час суцільної колективізації на тлі політичної кризи відбулася певна актуалізація вимог національного характеру. Проте, останні мали скоріше національне забарвлення, аніж складали усвідомлену національну форму політизації етнічних меншин.

Значними успіхами в сфері вдалого етнополітичного регулювання держава завдячувала спеціальним структурам, в Україні — передовсім Центральній комісії у справах національних меншин при ВУЦВК. Сила правильно сконструйованої управлінської машини була вповні усвідомлена В. Леніним вже перед останнім походом в Україну. В записці до політбюро ЦК РКП(б) вождь розпорядився: «Надо установить немедленно практическую, краткую, но существенную форму отчетов (2 раза в месяц) каждого работника партии с Украины... За неприсылку отчетов арестовывать. Иначе прозеваем Украину»⁷⁰⁰. Надалі запроваджена ним схема функціонування й звітності радянських установ зверху донизу забезпечувала своєчасне інформування вищих органів влади про всі аспекти життя регіонів. Інформація акумулювалася, аналізувалася і ставала підосновою оперативного вироблення відповідних управлінських рішень, що забезпечували збереження влади більшовиків у всі найбільш критичні періоди її існування.

ЦКНМ, пильно відслідковуючи потік статистичних даних та політичних звітів, що надсилали місцеві нацменоргани, фактично перетворилася на центральний аналітичний орган, який готував підсумкові та агітаційно-пропагандистські матеріали для українського уряду. Насамперед це стосувалося його звітів в союзні органи влади. З низки таких аналітичних підсумкових матеріалів варто назвати видання «Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК» (Харьков, 1927), «Попередні підсумки дотермінових перевиборів національних рад в 1930 р. (за відомостями з 9 округ)»⁷⁰¹. Саме вони ставали основою корекції політики більшовиків стосовно окремих етнічних громад. Слід відзначити, що до кінця 20-х рр. ця схема ручного керування процесами етнонаціонального життя виправдовувала себе, забезпечуючи міжетнічну рівновагу в регіонах.

Ситуація докорінним чином змінилася з проголошенням суцільної колективізації. Перехід комуністичної держави до найбільшої в історії України внутрішньої соціальної війни змінив конфігурацію органів влади. Примусово-каральні функції виконавчої гілки влади були гіпертрофовані.

⁷⁰⁰ Цит. за: *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 314.

⁷⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 520. — Арк. 50–51.

Найбільш ворожими вважалися німецькі сільради, які виявили «повну неспроможність німецьких рад представляти собою орган пролетарської диктатури»⁷⁰². Названий месидж оперативно дійшов до свідомості вищих щаблів більшовицького проводу. До проблемних національних сільрад застосували принцип виправлення «по-більшовицькому»: переважна їхня більшість була негайно переобрана, а склад — оновлений за рахунок осіб, які безоглядно виконували накази з Харкова.

На межі 20–30-х рр. відбулася різка політизація суспільного життя країни в зв'язку з раптовою люмпенізацією приватника в містах і селах УСРР. Хоч як його називай, «марксизм–ленінізм–сталінізм» нав'язав суспільству нежиттєві теоретичні викладки в якості необговорюваних суспільних орієнтирів та мети, що мала бути досягнена впродовж п'ятирічки будь-якою ціною. На цій підоснові утворився й рік від року поглиблювався глибинний конфлікт між особистісними/суспільними інтересами та інтересами держави, що стояла над особистістю та суспільством. Розв'язання конфлікту було можливе у двох варіантах: шляхом повалення більшовизму чи шляхом абсолютизації більшовицької державності. Реальністю став другий варіант.

Нацменроботу як особливий напрямок радянської роботи, цілком очікувано скерували на агітаційно-пропагандистське обслуговування колективізації, яка була ворожою інтересам переважної частки народу. Це заклало підоснови прискореної формалізації та бюрократизації діяльності бюро національних меншин. Згодом під приводом чергових адміністративно-територіальних змін переважна їхня більшість була ліквідована. Докорінні кадрові зміни у вищому партійному і радянському керівництві республіки формалізували українізацію, збачивши її в освітянсько-культурницьку царину. Відповідні процеси набирали сили й у здійсненні коренізації щодо етнічних меншин. У більшовицькій державі зразку 30-х рр. відмова від коренізації стала справою часу. На етапі запровадження суцільної колективізації на це просто-напросто не стало часу і ресурсів. До 1935 р. Кремль періодично загравав з етнічними громадами в Україні, хоча розгортання масових репресій у німецьких та польському районах свідчило про перехід до нових методів соціального конструювання.

Атрофія місцевого нацменапарату впродовж 1930–1934 рр. і реорганізація ЦКНМ на Відділ національних меншин при ВУЦВК розмежували новий період в етнополітиці більшовицького керівництва в Україні. Зміна соціальної структури та економічної підоснови існування суспільства республіки трансформувала мету і завдання діяльності ЦКНМ, як специфічної радянської установи. Фактично в її компетенції залишилися суто культурницькі та агітаційно-пропагандистські функції, що позбавило її колишньої значущості і на фоні міцніючої русифікації, зробило її ліквідацію справою часу. Перетворення ЦКНМ на невеликий структурний підрозділ ВУЦВК знаменувало перехід до згортання політики коренізації щодо етнічних меншин. Він завершився згодом тотальним погромом нацменпрацівників усіх рівнів. Формальним приводом для цього

⁷⁰² Там само. — Арк. 51.

служувала теза про нагальність боротьби з проявами націоналізму в партії і в суспільстві.

Поглинення ВКП(б) низки соціалістичних партій, зокрема національних, що було органічним фактором затвердження більшовицької влади в політичному просторі на початку 20-х рр., в подальшому відіграло суперечливу роль у діяльності радянської державної машини. Низка державних функціонерів — вихідців з національних партій, хоча й проголосили свого часу цілковитий перехід на комуністичні програмні засади, не могли, так би мовити, суто хірургічно видалити зі своєї свідомості величезний пласт теоретичних уявлень про те, якими мають бути відносини влади і суспільства, якими шляхами має розвиватися загальнодержавна і національні культури. Зовсім не випадково впродовж перших років більшовизації і в Україні, і в Росії, і в Білорусії (тобто в республіках з багатим досвідом політичної боротьби) в різних політичних ситуаціях та дискусіях матеріалізувалися давні бундівські, боротьбистські, поалей-ціоністські та ін. ідеї врегулювання відновин між владою і етнічними спільнотами. Власне, найбільшою тогочасною перемогою більшовиків стала приватизація державною машиною монопольного права на представництво інтересів етнічних громад. Вкупі з партійною монополією і фактичним здійсненням своєрідної політичної інквізиції (причому руками лівих вихідців з переслідуваних партій) вона з часом забезпечила ВКП(б) стерилізацію суспільно-політичної думки, її переведення в побутову площину, знеособлення суспільно-політичних рухів та встановлення неподільного контролю правлячої партії і над суспільством, і над державним (управлінським) апаратом.

З часом залишення етнічним громадам лише одного напрямку суспільно-політичної реалізації — в рамках провладних (фактично — державних) суспільно-політичних організацій привело до формалізації їхньої діяльності. У середовищі нацменівського селянства практично всі види суспільних організацій і товариств поширювалися мляво, а діяли переважно формально. Зауваження, висловлене наприкінці 20-х рр. керівництвом товариства «Друзі дітей» стосовно власних сільських осередків, цілком прийнятне для характеристики загального становища радянських суспільних організацій та товариств: «Село до цього часу ми майже не охопили. В заснованих осередках частогусто нараховуються лише відповідальні працівники — голова, секретар сільради, вчитель. *Селянство слабо втягнуте в роботу* (виділення — Авт.)»⁷⁰³. Спільним для етнічних громад України було те, що селянство протягом непу взагалі складно піддавалося «організації» в будь-якому вигляді. Позбавивши селян можливості організувати суспільні організації за власним бажанням, послідовно знищуючи саму думку про можливість існування національних політичних партій, Селянського союзу, національних кооперативних організацій, більшовики врешті домоглися деполітизації і селянства, як суспільного класу, і окремих етнічних меншин, як етнічних складників суспільства. В такий спосіб режим, з одного боку, політично обеззброїв та знеособив селянський рух;

⁷⁰³ Цит. за: Журба М.А. Назв. праця. — С. 131.

з іншого боку, припинив визрівання політичних еліт національних рухів, перетворення етнічних меншин на національні.

Основним завданням прорадянських суспільно-політичних організацій і рухів було відволікання широких верств громадськості від усвідомлення та презентації альтернативних моделей суспільного розвитку, боротьба з політичним інакомисленням, підготовка країни до завершального етапу соціалістичної революції та, власне, створення суспільно шару, здатного воєнно-комуністичними методами забезпечити її завершення. Не випадково більшість із них розпадається або ліквідується протягом 1931–1934 рр.

Насправді доволі важко повноцінно кваліфікувати тогочасні складні і в субординаційному, і сутнісному відношенні взаємини влади і етнічних громад. Одне є цілком очевидним: і селянству і міським мешканцям, позбавленим ще на початку 20-х рр. всіх засобів самооборони, попри всі їхні побоювання і страхи, попри всі претензії до держави, не залишалось іншого вибору, як звертатися по допомогу до влади, причому — бажано до влади центральної, зважаючи на недолугість і запламованість іміджу влади місцевої. Ця зовнішня суперечливість стосунків влади і громад згодом упродовж років вдало використовувалася центральною владою для дистанціювання від усіх «прорахунків» і «перегинів» влади місцевої: жодна із плям, спричинених місцевими управлінцями, не могла запламувати верховну владу. Парадокс радянської історії полягав у тому, що викриттям зловживань місцевих управлінців центральна влада спромоглася чимдалі більше дистанціюватися в очах суспільства від негараздів і прямих злочинів, які сама ж і генерувала. Міфологема про справедливу верховну владу і безсовісних/злочинних спотворювачів її волі, мала давні корені у вітчизняній історії. Вона була успадкована вождями більшовиків і доведена ними до досконалості.

Власне, ефективність використання пропагандистської машини та культо-світньої мережі для забезпечення існування влади, що не лише не відображала інтересів більшості населення, а й *докорінно* переформатовувала життя останніх відповідно до *власних* інтересів, не мала аналогів у тогочасній світовій політичній практиці. Привнесення у всі напрямки внутрішньої політики більшовиків зовнішніх ознак прогресивності, сприяння національно-культурному розвитку народів при одночасному проголошенні їхньої рівності, надало радянській державно-політичній системі потужний запас міцності. Популяризація нової політики радвлади відбувалася на громадських і професійних нарадах (голів і секретарів сільрад, голів кооперативів, учителів, агрономів комун та артільей, голів КНС тощо), що набули регулярного характеру. Саме вони створювали атмосферу широкої участі суспільства, зокрема й етнічних громад, в управлінні державою, в якій від них насправді нічого не залежало.

Поетапне згортання мережі органів по роботі серед етнічних меншин стало логічним етапом трансформації етнополітики радянського уряду. Не менш логічним було також згортання найбільш витратних і безперспективних, на думку союзного керівництва, напрямків політики коренізації стосовно етнічних меншин — національних рад і районів, національних шкіл і культосвітніх закладів. Це нове для керівництва радянської України завдання вирішувалося методами Великого терору.

Розділ VIII.

Студентство в полі зору держави-комуни

VIII.1. Студенти 1918–1920-х рр.: на роздоріжжях долі

Зміни, що відбувалися в Україні у період національно-визвольної революції, були хоч і короткотерміновими, але масштабними і насиченими різноманітними подіями. Вони спричинили глибокі зміни в житті суспільства в цілому, і вищої школи зокрема. У політичних реаліях того часу людська свідомість безупинно намагалася осмислити все, що відбувалося навколо. Більшість студентів у цей період не могла спокійно продовжувати заняття. Вони залишали стіни своєї *Alma-mater* й ціною власного життя відстоювали інтереси тих політичних сил, яким симпатизували. Вивести вектор найбільш прогресивної сили було часом просто неможливо, тож тичинівський біль тих часів торкнувся чи не кожного свідомого громадянина:

Ой гримить, гуде, гуркоче,
Переблискує світ...
Чи то Рада, чи то німці,
Чи московський Совіт?

Нормальний хід занять був порушений уже у 1914 р., коли мобілізація на перших двох курсах і добровільний ухід до війська значно зменшили кількість студентів у навчальних закладах. Наприклад, студента Новоолександрівського сільськогосподарського інституту В. Шостака було мобілізовано у діючу армію у рік закінчення лісничого відділу — у 1914 р.¹ Повернутися до інституту він зміг лише через сім років, переживши німецький полон (з 1915 до кінця 1918 р.) і громадянську війну, перебуваючи у Червоній армії. Студент III курсу медичного факультету Харківського університету В. Хорошкевич у 1917 р. виїхав із студентським загоном на Турецький фронт, де також потрапив у полон і перебував у Туреччині до 1919 р.² Такі випадки були не поодинокими, вони яскраво свідчать про те, що студенти не залишалися байдужими до долі країни, були не лише свідками, а й безпосередніми учасниками драматичних подій нашого минулого.

Повертаючись з фронтів світової війни на навчання, часто травмовані фізично і морально, без засобів до існування, студенти намагалися вписатися в нове буття, створювали об'єднання для матеріальної, духовної та академічної

¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 53.

² Там само. — Арк. 25.

допомоги демобілізованим. Так, навесні 1918 р. було зареєстровано Київську спілку студентів-колишніх військовослужбовців. Планувалися видавництво підручників, книг, журналів, організація їдальні, бібліотеки, робітничого бюро, каси взаємодопомоги, кооперативної крамниці та майстерні, відкриття свого спортивного клубу, надання медико-санітарної допомоги, нарешті, врегулювання квартирного питання. Спілка також турбувався про пільги і стипендії для демобілізованих³. Дійсними членами товариства могли бути звільнені з військової служби студенти і вільні слухачі вищих навчальних закладів, призвані за законом 31 січня 1916 р.⁴ Аналогічні товариства створювалися і в інших навчальних закладах, зокрема у Катеринославському гірничому інституті у роки гетьманату Скоропадського було організоване «Товариство колишніх офіцерів і юнкерів»⁵.

Як свідчать документи, більшість тих, хто повернувся на навчання, залишались у вишах не надовго. Студентам ще неодноразово довелося брати гвинтівки в руки. «До травня 1923 р. я не мав можливості продовжити розпочату у 1914 р. освіту, — писав студент Харківського технологічного інституту О. Андреев. Під час Жовтневої революції перебував у Москві, брав участь у барикадах разом із партією більшовиків і на охороні артилерійського складу московського округу. Був на фронті проти Мамонтова і Денікіна. З 1921 р. служив у військах ВЧК (потім — ДПУ)»⁶.

Реальна кількість студентів постійно зменшувалася з різних причин (мобілізації, розруха, хвороби, голод, закінчення навчання тощо). На жаль, загальної статистики щодо втрат студентського складу у вишах України не віднайдено. Більш за все вона й не велася, зважаючи на той факт, що навчальні заклади перебували під контролем різних політичних сил. Стосовно окремих вишів, то, наприклад, у звіті факультету інженерів шляхів сполучень КПП зазначається, що з 2225 студентів, прийнятих на 1 курс факультету до 1918 р. включно, 765 (35%) — закінчили його, 145 (6%) — ще можуть закінчити, а 1315 (59%) — вибули із інституту, не закінчивши його⁷. Ці цифри не можуть бути абсолютно точними, бо не враховані студенти, які приймалися на старші триместри, але дають приблизну картину дійсності. У всякому разі, у період нормального життя факультету у 1910–1913 рр., його робота була більш інтенсивною, оскільки кількість студентів, випущених за ці роки, складала 66,5% від кількості прийнятих на перший курс в період 1906–1909 рр. Аналогічною була ситуація майже у всіх закладах освіти. За даними Б. Курца, у Київському комерційному інституті у 1917 р. нараховувалося 6000 студентів, а у 1918р. кількість їх зменшується до 2401, що автор пояснював великим призовом до армії⁸. Після оста-

³ *Донець А.Л.* Українські студенти у збройній боротьбі в період національного державотворення (1918–1920 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. — 2012. — Історичні науки. — Вип. 5. — С. 248–258.

⁴ Там само.

⁵ *Ляликов Ю.С.* Человек, который «видел» электроны. — Кишинев, 1978. — С. 29.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Спр. 595. — Арк. 64.

⁸ *Курц Б.Г.* Київський Інститут Народнього Господарства за роки 1917–1927. — К., 1927.

точного встановлення радянської влади у 1920 р. у всіх вишах Києва, замість 18–20 тис. можна було знайти лише 4–5 тис. студентів, яким також у нестабільності того часу часто бувало не до відвідування занять⁹.

Різні уряди по-різному сприймалися викладачами та студентами. Встановлення радянської влади в багатьох вишах вважалося спробою узурпації влади¹⁰. Так, позицію викладачів Харківського університету на початку 1918 р. щодо Ради Народних комісарів дослідники характеризують як вичікувально-негативну, яка згодом переросла в демонстрацію незацікавленості політикою, аполітизм¹¹. Стосовно студентів, то сьогодні ми не можемо назвати відсотка симпатиків того чи іншого режиму, зазначимо лише, що до Червоної армії, як відзначали сучасники тих подій, пішов дуже малий контингент учнів вишів¹². Віддані більшовицькій ідеї, вони поповнювали лави бійців по першому заклику. На сьогодні ця категорія молоді прекрасно представлена документально, оскільки після остаточного встановлення радянської влади участь у революції і громадянській війні стала важливим компонентом біографії «нового» студента¹³. Лише до цього героїчного минулого можна буде апелювати при вирішенні всіляких питань. «Вважаю прохання про відновлення мене в правах студента Харківського інституту народного господарства обґрунтованою», — писав колишній студент Харківського комерційного інституту П.В. Мальцев (навчався у осінньому семестрі 1918–1919 навчального року), оскільки в часи Гетьманату він мав вести напівлегальне життя і сидіти в тюрмі. При денікінцях перебував у підпіллі і в числі 25 членів Харківської губернської ради пішов на фронт у Першу кінну армію¹⁴.

Не останню роль у зменшенні числа прибічників більшовиків серед студентів відіграли криваві розправи над противниками, під які досить часто підпадали ні в чому не повинні громадяни. «Стріляють серце, стріляють душу — нічого їм не жаль» — надто жорстока дійсність відзивалася болем, справляла надзвичайно важкий психологічний вплив на молодь. «Чека робила своє діло: вона арештувала і студентів, і професорів, і декого розстрілювала. Так, розстріляла доцента Лебединського, студента Шевченка та інших», описував В. Щербаківський життя Українського університету в Полтаві¹⁵. Не винятком були й інші навчальні заклади¹⁶. Студент Харківського медичного інституту Є. Хорошавін писав, що в цей час він «перебував під враженням жахливих заключних ударів, під якими загинули залишки російської контрреволюції, а разом з ними і багато осіб,

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 118.

¹⁰ Одесский университет за 75 лет (1865–1940). — Одесса, 1940. — С. 140.

¹¹ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — Х., 2004. — С. 281.

¹² Пройдений шлях // Студент революції. — 1931. — № 31–32. — С. 27.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 795; Спр. 494 та ін.

¹⁴ Там само. — Спр. 494. — Арк. 3.

¹⁵ Щербаківський В. Мемуари // Пам'ятки України. — 2002. — № 4. — С. 292.

¹⁶ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — С. 289.

зовсім не причетних до громадянської війни і яких не можна було назвати ворогами радянської влади»¹⁷.

Не сприймалися вишівськими колективами і перші освітні реформи радянської влади. Декретом радянського уряду наприкінці січня 1919 р. усі навчальні заклади України підпорядковувалися Народному комісаріату освіти і бралися на утримання держави¹⁸. У лютому 1919 р. було створено державну комісію для підготовки реформи вищої школи. Народний комісаріат освіти очолив колишній асистент Київського політехнічного інституту В. Затонський, а у складі державної комісії в справі реформи вищої школи переважали студенти. Декретом РНК від 2 березня 1919 р. «Про вступ до вищої школи» надавалася можливість вступу на навчання до вишів усім бажаючим, у тому числі і особам, які не мали дипломів і посвідчень про освіту. Скасовувалась плата за навчання, запроваджувалося соціальне забезпечення студентів. Управління вищим навчальним закладом зосереджувалося в руках комісара, призначеного Наркомосом УСРР¹⁹.

Як правило, комісарами призначалися студенти. Випускник Харківського університету 1917 р. С.Г. Пушкарьов так охарактеризував оточуючу його атмосферу: «В університет призначили комісаром хлопчину-більшовика, студента першого курсу ветеринарного інституту (прізвище його стерлося з пам'яті). [Це був Малич-Дворянонок, якого в університеті зустріли в багнети — *Авт.*] Він зухвало і зверхньо спілкувався з професорами. Повідомляючи якийсь циркуляр Наркомосу чи інше розпорядження радянської влади, він глузливо заключав: «Обмізкуйте це вашим професорським мозком»... Слухати безграмотні моралізаторські промови комісара було просто противно, кожного разу в мені, людині від природи спокійній, кипіла холодна лють. Іноді я ледве стримував себе і намагався не зустрічатися з цим опонентом очима, щоб він не прочитав у них, що я думаю насправді про його хамські і убогі промови»²⁰.

Відповідно до інструкції, політкомісари здійснювали всебічний контроль за навчально-науковим і адміністративно-господарським життям вишів²¹. З метою ідейного перевиховання вони мали право піддавати дисциплінарним покаранням студентів і викладачів, спрямовуючи їх «шляхом комуністичного будівництва». Оскільки значна частина професури активно виступала проти укріплення позицій більшовиків у вищій школі, зокрема проти контролю і скорочення прав педагогічної корпорації, великі зусилля політкомісарами докладалися для розшарування професури. Необмежена влада політкомісарів давала свої результати,

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Стр. 1573. — Арк. 120.

¹⁸ Сборник узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства УССР. — 1919. — № 3. — С. 37.

¹⁹ Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 рр.): У 2 ч. — К., 1967. — Ч. 1 (1917–1945 рр.). — С. 48.

²⁰ Пушкарев С.Г. Воспоминания историка. — М., 1999. — С. 66–67.

²¹ Инструкция Политкомиссарам Высших Учебных Заведений // Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. — 1921. — № 8–9. — С. 20–22.

що відзначає, наприклад, у своєму звіті політкомісар Одеського ІНО Н.Т. Мануйлов²².

У випадку, коли комісар не брав участі у житті вишу, особливо при обговоренні питань, що стосувалися реформ вищої школи, він «не оправдував довіри ЦК партії» і його відзивали з цієї посади, як, наприклад, комісара Харківського ветеринарного інституту Григорова²³.

Ректорам доводилося пристосовуватися до нових порядків і узгоджувати свої рішення з комісарами²⁴. Комісари у переважній своїй більшості були мало обізнані з академічним і господарським життям вишів, основним критерієм призначення на цю посаду були їхні заслуги перед революцією. Наприклад, головною заслугою кандидата в політкомісари Кам'янецького робітфаку 23-річного Журавльова було те, «що чотири роки тому його молода рука не здригнулася навіть у той час, коли потрібно було віддати революційний обов'язок своїм рідним батькові, брату і сестрі, які зрадили справі революції. Він їх убив, бо відданість революції поставив вище родинних зв'язків! Він брав участь у безкінечних боях майже на усіх фронтах не лише в Україні, але і в Росії на Волзі та інших місцевостях. Він твердо і непохитно стояв на своєму революційному посту всюди, де йому доводилося бути, а останнім часом у Донбасі, доки партія не послала його навчатися...»²⁵.

Як уже зазначалося, більшовики не користувалися значною підтримкою студентського і викладацького складу вищих навчальних закладів. У південно-східному регіоні України переважно підтримували прихильників «єдиної і неподільної». Так, серед студентів Катеринославського гірничого інституту переважали кадетські, есерівські та монархічні погляди. Прихід у Катеринослав денікінців був радістю і низка викладачів зустрічала їх з квітами як визволителів та виступила з лекціями про «необхідність спасіння батьківщини від червоної небезпеки». Студентство також живо відгукнулося на заклик Денікіна про спасіння Росії і поповнило лави його армії²⁶. Гасло Денікіна «Нехай вчиться той, у кого немає батьківщини» сприймалося з надзвичайним піднесенням і у Харкові, тому на студентській лаві залишалася незначна кількість молоді: в осінньому семестрі 1919 р. професорам Харківського університету доводилося читати лекції практично у порожніх аудиторіях²⁷.

Слід зазначити, що молодь підпадала під обов'язкові мобілізації до армій і тому часто опинялася там проти своєї волі. П. Желязков, який вступив до Катеринославського університету у 1918 р. писав, що був мобілізований разом із своїми однолітками 22 січня 1919 р. «Дезертирувати я не міг, оскільки в заручники брали рідних. Прослуживши до серпня 1920 р., я дезертирував із Білої

²² Левченко В.В. История «философского парохода» из Одессы: события, факты, люди // Соловьёвские исследования. — Выпуск 2(38). — 2013. — С. 98.

²³ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 507. — Арк. 157–158, 162.

²⁴ Тельберг Г.Г. «Университет жил совершенно нормальной жизнью» // Источник. Документы русской истории. — 1998. — № 3(34). — С. 76.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 55.

²⁶ Ляликов Ю.С. Человек, который «видел» электроны. — С. 29.

²⁷ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — С. 291.

армії відразу, коли почався їхній відступ»²⁸. П. Дубровін, студент 5 курсу Харківського університету, якого також забрали до Добровольчої армії у 1919 р., намагався звільнитися з неї всілякими способами і закінчити освіту: «оголошував себе хворим, був три рази на комісії; батько клопотався про надання мені, як єдиному синові, пільги першого розряду, але все було марним, мене забрали і відправили на Дон. Перебуваючи на службі, я [...] вимагав демобілізації (на основі наказу Денікіна про демобілізацію студентів), все безуспішно. Нарешті я захворів висипним тифом, а так як це було вже під час відступу (у грудні 1919 р.), то був евакуйований у Крим. У Криму я більше хворів, ніж служив [...]. І лише після під час зайняття у листопаді 1920 р. Криму Червоними військами, мені вдалося, та й то з трудом, втекти з полку, де я служив лікарем і який евакуювався в Керчі і залишитися в Росії»²⁹.

Уникнути мобілізації, коли «по квартирах шастали озброєні солдати, хапали чоловіків і доставляли їх на призовні пункти»³⁰, було досить важко. Наприклад, відомий вчений-генетик Ф.Г. Добржанський у роки навчання у Київському університеті св. Володимира, не був мобілізований до Червоної армії лише тому, що йому не вистачило дванадцяти днів до призовного віку, а уникнути призову в Білу армію йому вдалося, влаштувавшись санітаром потягу Міжнародного Червоного Хреста³¹.

Українська Центральна Рада, як і наступні українські уряди, користувалися більшою підтримкою серед студентства Наддніпрянщини, особливо українських університетів, але звичайно, до їх війська вступала і молодь інших регіонів. Студент Харківського університету Б. Антоненко-Давидович, наприклад, «хотів боронити Україну, хоч і не мав потягу до воєнної справи», тому кинув студії й вступив до 2-го Запорізького полку полковника П. Болбачана військ Центральної Ради, де були й інші студенти³². Студенти Українського університету в Києві «постановили виступити активно проти радянських військ і всіх студентів, які не виступили активно, піддати товариському бойкоту»³³. На загальних зборах 4 січня 1918 р., на яких були присутніми понад 2000 студентів, було вирішено вступити в курінь січових стрільців протягом 3-х найближчих днів. Тим, що мешкали не у Києві, явка для запису до військових загонів була призначена не пізніше 14 січня³⁴. Як повідомляє часопис «Нова Рада», відразу після зборів заяви до куреня подали 800 студентів (О. Завальнюк вважає цю кількість дещо перевищеною)³⁵. Така одностайність викликала паніку у студентів — при-

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 712. — Арк. 18.

²⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 222.

³⁰ Цит за: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — С. 291.

³¹ М.Б. Конашев. «Невозвращенец» поневоле // Российские ученые и инженеры в эмиграции. — М., 1993. — С. 138.

³² Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях. Спогади. Невідомі твори. — К., 1999. — С. 4.

³³ Державний архів Російської Федерації. — Ф.А-2306. — Оп. 18. — Спр. 141. — Арк. 5.

³⁴ Народна воля. — 1918 р. — 6 січня. — № 4. — С. 3.

³⁵ Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 361.

хильників інших режимів. Так, Я. Танцюра звертався до А. Луначарського з проханням про сприяння в переведенні його до Московського університету у зв'язку з зазначеними подіями і неможливістю продовжувати навчання³⁶.

Аналогічні збори «всіх студентів-українців» відбулися 6 січня і в Університеті св. Володимира, а заклик до негайного запису до куреня січових стрільців було опубліковано у пресі³⁷. На думку сучасних дослідників, українське студентство рішуче приступило до підготовки організації військового захисту УНР. Питання формування студентського куреня січових стрільців та участі його першої сотні в бою під Крутами на сьогодні досить ґрунтовно висвітлені в історіографії³⁸.

У кожному виші були студенти, яким удавалося уникнути мобілізацій, продовжувати і навіть закінчити навчання в часи лихоліття. На шляху до мети їм довелося пережити нескінченні зміни влади, обстріли, бомбардування, голод, холод, розруху. Нестійка політична обстановка, тяжкі матеріальні умови життя, терор мало сприяли серйозним заняттям. Будівлі не опалювалися і не освітлювалися. Вікна були без скла. У Київському комерційному інституті, наприклад, цілий корпус до осені 1920 р. був зайнятий військовим відомством під етап, а потім тут була база полонених та біженців³⁹.

Та навіть у таких тяжких умовах навчальне і наукове життя у вишах не переривалось — читались лекції, працювали лабораторії, відбувалися збори наукових товариств. Професори і викладачі продовжували проводити заняття навіть в приміщеннях з температурою набагато нижче нуля. В. Горохова, яка у 1919 р. стала студенткою Жіночого медичного інституту, що незабаром об'єднався з медичним факультетом Київського університету, так описувала своє навчання: «Лекції вдавалося відвідувати дуже рідко, лише вечорами. Зимою мерзли на лекціях і студенти і професори. Вся різниця в одязі. Професор в шубі, шапці і валянках. Студенти, більшість напівголодні, в чому прийдетьсяся»⁴⁰. Незабезпеченість така була велика, що окремі викладачі проводили заняття і зарахування у себе дома, а у Київському комерційному інституті навіть організовували платні групи⁴¹. Велика кількість службовців із технічного персоналу,

³⁶ Державний архів Російської Федерації. — Ф.А-2306. — Оп. 18. — Спр. 141. — Арк. 5–6.

³⁷ *Донець А.Л.* Українські студенти у збройній боротьбі в період національного державотворення (1918–1920 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. — 2012. — Історичні науки. — Вип. 5. — С. 248–258.

³⁸ *Завальнюк О.М.* Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2011. — 644 с.; *Герої Крут.* Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / [упорядник І. Ільєнко]. — Дрогобич, 1995. — 348 с.; *Довбня В.А.* Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 рр.: організація та правові засади діяльності. — К., 2002. — 220 с. та ін.

³⁹ *Куриц Б.Г.* Київський Інститут Народного Господарства за роки 1917–1927. — К., 1927 // Режим доступу: www.sinologist.com.ua/ukr/.../Київський.pdf. — Назва з екрану.

⁴⁰ *Горохова В.К.* Життя «студентки» г. Київ 1919–1921 г. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 1.

⁴¹ *Куриц Б.Г.* Київський Інститут Народного Господарства за роки 1917–1927. — К., 1927 // Режим доступу: www.sinologist.com.ua/ukr/.../Київський.pdf. — Назва з екрану.

зокрема нижчого, здобували собі засоби до життя на стороні, причому ті, що мали зв'язок з селом, займалися «торбарством».

У доволі незвичайній і складній обстановці проводилися наукові дослідження на дослідних станціях, до яких також залучалися студенти. Наприклад, учні С. Кушакевича, серед них і Ф. Добржанський, вивчали залізобактерії в Гористому на біологічній станції під свист снарядів польської батареї з одного боку, а з іншого — під обстріли радянського воєнного пароплава. Як згадує М. Холодний, «вдень до нас заходили польські розвідники, вночі — радянські, які залишали в лісі і будинку лісництва немалу кількість агітаційної літератури польською мовою... ми весь час знаходились «між двох вогнів»⁴².

Студентів, як уже зазначалося, залишилося мало, оскільки кожен уряд проводив свою мобілізацію. Я. Френкель у листі до батьків 2 лютого 1920 р. писав: «На перших двох курсах вони [студенти — Авт.] є в пристойній кількості. На третьому слабше, особливо математиків, представлених нині однією персоною, яка самовіддано віддала себе на розтерзання Тихомандрицькому»⁴³. Доктор фізико-математичних наук Л. Лойцянский також відзначає, що коли він у 1918 р. вступив на 2-й курс Таврійського університету, то «був єдиним студентом на математичному відділі фізико-математичного факультету. Пізніше з'явилося декілька студентів молодших курсів»⁴⁴.

Досить часто студенти відволікалися від занять прямою роботою на оборону по різних технічних спеціальностях, роботами в санітарних організаціях, в дорожніх загонах, в організаціях по заготівлі матеріалів, по побудові стратегічних мостів тощо⁴⁵.

Іншою причиною зменшення кількості студентів у вишах було подорожання життя в містах і матеріальна незабезпеченість. Молодь вимушена була добувати засоби до існування шляхом служби в різних закладах. Це знизило продуктивність роботи і кількість випускників. Типовою для таких студентів можна вважати ситуацію, в якій опинився А. Меєрович. Вступивши до Одеського політехнічного інституту восени 1918 р., він «внаслідок тяжкого матеріального становища нормально навчатися не міг». Згодом юнак напише: «За час мого перебування в інституті мені постійно доводилось відриватись від занять для пошуків засобів до існування. У 1918–1919 рр. був головою студентської трудової артілі для різних фізичних робіт у порту. З початку 1920 р. служив інструктором в статистико-економічному відділі Опродкомгуба, причому одночасно викладав математику на військово-господарських курсах»⁴⁶. Із заяви Крисенка О., студента Київського комерційного інституту з 1914 р., відомо, що навчався він до червня 1916 р., тобто до загальної мобілізації студентів до царської армії. Незважаючи на те, що з армії його звільнили у зв'язку із

⁴² Холодний Н.Г. Воспоминания и мысли натуралиста // Холодний Н.Г. Избранные труды. — К., 1982. — С. 92.

⁴³ Френкель Я.И. Воспоминания, письма, документы. — Л., 1986. — С. 36.

⁴⁴ Там само. — С. 35.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 595. — Арк. 64.

⁴⁶ Там само. — Спр. 494. — Арк. 8.

хворобою, «наприкінці 1916 р., у 1917 і у 1918 р. відвідувати інститут я не мав можливості, оскільки доводилося думати про заробіток для своєї сім'ї: увесь цей час я служив, давав уроки. Ні у Білій армії, ні в її організаціях я не служив»⁴⁷.

Студенти, яким удавалося уникнути мобілізації і продовжувати заняття, часто були матеріально деморалізовані, тож переставали відвідувати навчальні заклади і навіть вимушені були покинути міста у пошуках забезпечення. Не вдалося вирішити цю проблему і після часткового переходу на вечірні заняття (відповідно до постанови відділу вищої школи Наркомосу УСРР від 28 травня 1919 р.)⁴⁸.

Таким чином, в умовах революційних змін в країні на світосприйняття, позиції, поведінку конкретних студентів впливала низка специфічних факторів. По-перше, реальна кількість студентів постійно зменшувалася. В умовах більшовицької влади до вишів все більше попадало молоді без гімназичної освіти і без інтелігентського родоводу, тобто з іншим, ніж у їхніх попередників, габітусом. По-друге, вищі навчальні заклади розташовувалися на територіях, що перебували під контролем різних політичних сил, до того ж влада змінювалася по декілька раз. У таких умовах формування «пролетарського студента» відбувалося практично поза впливом старих традицій вищої школи.

Більшість студентів, які перебували в опозиції до «червоних», на початку 1920-х рр. опинилися в еміграції, назавжди залишивши рідну країну. Інша частина після остаточного встановлення радянської влади повернулася до інститутів в надії на продовження перерваного війнами навчання. Їм довелося прийняти нову добу, нові зміни, увійти у новий для себе світ — світ з багатьма невідомими.

VIII.2. Формування контингенту студентів і політика пролетаризації

З 1921 р., коли за наказом Укрголовпрофосу від 20 квітня була введена система рознарядок і скасовано вільний вступ до вишів на основі конкурсних іспитів, у житті студентства розпочинається нова епоха — «пролетаризації» вищої школи⁴⁹. Як зазначають дослідники і свідчать документи, пролетаризація вищих навчальних закладів означала низку заходів, втілення яких у життя призвело б до різкого зростання вихідців із робітників і селян: через відрядження на навчання; розверстки, відповідно до яких встановлювалася чітка норма прийому для кожної губернії; «чисток», «соціально-академічних перевірок», «перереєстрацій», що проводилися протягом досліджуваного періоду; поповнення через робітничі факультети (робітфаки), які давали мінімум освітньої підготовки, необхідної для вступу до вищих навчальних закладів. Заходи влади, спрямовані на «пролетаризацію» вишів, накази та інструкції, які приймалися

⁴⁷ Там само. — Спр. 787. — Арк. 89–90.

⁴⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 24.

⁴⁹ Бюллетень Укрглавпрофобра. — 1921. — № 22. — С. 5.

Наркомосом задля вирішення цієї мети, досить ґрунтовно висвітлені в літературі⁵⁰, тому основним нашим завданням є аналіз тих стратегій поведінки, які використовували усі категорії молоді для того, щоб обминути ці закони, адаптуватися до нових вимог і тим самим отримати можливість навчатися.

Формуванню контингенту студентів протягом 1920–30-х рр. приділялася особлива увага. Основним завданням вишів цього часу стала «підготовка спеціалістів, відданих партії і радянській владі»⁵¹. У пролетарських студентах, робітфаківцях, у майбутніх «червоних командирах соціалістичного виробництва» компартійне керівництво НКО в цілому бачило майбутніх «нових людей», наочне втілення «соціалістичного типу особистості»⁵². Власне, сама назва «нове студентство» підкреслювала революційний початок нової корпорації⁵³.

План прийому і розверстка з губерній щорічно встановлювалася Укрголовпрофосвітою та узгоджувалася з галузевими наркоматами відповідно до загальногосподарського плану УСРР. Пролетаризація студентського складу вважалася можливою лише за умови ретельного відбору кандидатів на навчання. Тому право відряджати до вишів, а також відповідні квоти надавалися партійним, радянським, профспілковим і комсомольським органам, а також військовим частинам. Ці організації порушували клопотання перед органами народної освіти чи безпосередньо перед навчальними закладами про прийом на навчання політично благонадійної молоді.

Слід зазначити, що план розверстки не виконувався: 1921 р. він був виконаний на 65% від встановленої норми, у результаті з 11770 запланованих осіб було прийнято 7650. Наступного, 1922 р., із передбачених нормою 9799 осіб прийняли 8819, тобто план було виконано на 90%⁵⁴. Про кількість місць, передбачених для округ, інформувалося в пресі. Наприклад, газета «Радянська Волинь» повідомляла, що на 1925–26 навчальний рік для Житомирської округи виділено чотири місця у індустріально-технічні виші, 23 — у сільськогосподарські, 20 — у медичні, 56 — до ІНО, 14 — до інститутів соціально-економічної вертикалі та 13 — до художніх⁵⁵. У вересні, підсумовуючи результати набору, констатовалося, що «розверстку виконано на 74%», що у порівнянні з минулорічним прийомом було кроком уперед, оскільки тоді план було виконано лише на 50%⁵⁶. Незаповнені місця поверталися до НКО.

⁵⁰ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 80–91, 189–204; *Литинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. — Донецьк, 2000. — С. 159–164 та ін.

⁵¹ Цит. за: *Рожков А.Ю.* В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 219.

⁵² *Платова Е.* Жизнь студенчества России в переходную эпоху. 1917–1927 гг. — СПб., 2001. — С. 190.

⁵³ *Марков А.* Что значит быть студентом. Работы 1995–2002 гг. — М., 2005. — С. 94.

⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1770. — Арк. 21.

⁵⁵ Вступайте до вищих шкіл і робфаків // Радянська Волинь. — 1925. — 11 липня.

⁵⁶ Підсумки прийому до вузів // Радянська Волинь. — 1925. — 13 вересня.

Система розкладки для прийому до вищих шкіл була скасована постановою РНК УСРР від 8 вересня 1926 р.⁵⁷ Зберігалася вона лише для прийому на робітфаки, а також для осіб, що вступали до вишів України із інших союзних республік.

У той же час не всім бажаючим навчатися вистачало відряджень. Робітничо-селянській молоді, а особливо червоноармійцям, обіцяли надати можливість отримати освіту, різного роду соціальні переваги як при вступі, так і під час навчання у вишах. У реальному житті багатьом довелося зіткнутися з проблемами, які зовсім не вписувалися в їхні уявлення про кращий суспільний устрій. Особливо гостро реагувала на невлаштованість молодь, якій у свій час довелося зі зброєю в руках відстоювати більшовицькі ідеали. Повернувшись до мирного життя, окрилені новими відкритими для них горизонтами, вони сподівалися отримати бажані відрядження на навчання. Та досить часто не лише рядові бійці, а навіть і командний склад Червоної армії, демобілізувавшись, не отримали їх. Це спонукало червоноармійців звертатися до керівних органів з клопотаннями, а то й з вимогами чи погрозами відновити справедливість. Колишній доброволець Червоної армії І. Корда гнівно скаржився у колегію Голопрофосвіти: «Коли потрібні були багнети і десятки тисяч життів, ми йшли, вірні поклику і слову компартії, а коли повернулися до злидених халуп, то за буржуазними прихвоснями, за інтелігентними баринями і молодими людьми «хорошого тону» не отримуємо ані служби, ані місця на робітфаківі. Чи того ми заслужили у радянської влади?»⁵⁸ У своєму листі він рішуче вимагав або направити його на навчання на робітфак, зазначаючи, що буде корисним для радянської республіки, або знову дати в руки багнет.

Інший демобілізований червоноармієць С. Шевчук, не маючи засобів до існування, заповнивши анкету для вступу на робітфак, також дивувався, що там, «де повинні були пройти більше всього селян та червоноармійців, котрі добували і захищали радянську владу зі зброєю в руках», місця йому не знайшлося. У листі до голови ВУЦВК Г. Петровського (6 вересня 1924 р.) він скаржився: «Нам, демобілізованим, говорили в армії, що, мовляв усе отримаєте, а як прийшли додому, то нема нічого, у школу і то важко потрапити. Як буде так проводитись, то як будуть нападати вороги на радянську владу, то хай ідуть ті обороняти, що тепер повходили у всякі школи...»⁵⁹. Зараз досить важко сказати, якими критеріями послуговувалися у владних кабінетах, коли одні клопотання задовольнялися, як у випадку з І. Кордою (його направили на навчання до робітфаку ХТІ), а іншим давалася негативна відповідь: «На робітфаках місць нема і ваше прохання не можна задовольнити»⁶⁰. Не відкидаємо і вплив ДПУ на прийняття таких рішень, оскільки виші під грифом «цілком таємно» отримували розпорядження такого чи аналогічного змісту: «Особисто керівнику ІНО. За

⁵⁷ Про приймання до вищих шкіл УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. — № 53. — Ст. 358.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 700. — Арк. 634.

⁵⁹ Там само. — Арк. 669.

⁶⁰ Там само. — Арк. 667.

нашими даними, до ІНО подала заяву про вступ громадянка Коротинська Наталія. З міркувань політичного характеру для нас не бажаний її прийом в ІНО»⁶¹. Залишившись біля розбитого корита, молодь, яка не потрапила на навчання, у листах до керівництва республіки висловлювала своє незадоволення встановленим з їхньою допомогою устроєм. Ці листи свідчать про назріваючий конфлікт між запропонованими більшовиками ідеалами, за які вони готові були віддати життя, і тогочасними суспільними реаліями.

З аналогічними проблемами зіштовхувалася і сільська молодь, для якої передбачалася квота по лінії КНС. Отримавши відрядження сільських, волосних, рідше повітових підвідділів комнезамів, на рівні губернії їхні прохання залишалися «у більшості випадків незадоволеними, що ставить відряджених у тяжке становище»⁶². До редакції газети «Радянське село» постійно надходили дописи з проханням розібратися, хто ж насправді вчиться у вищій школі: «Незаможники не можуть направляти дітей до вишів, а великі шишки — можуть»⁶³. Самі незаможники, дізнавшись, що за квотою КНС навчаються особи непролетарського походження, зверталися до Головнопрофосу з клопотаннями замінити таких «своїми»: «До Харківського губкому КНС поступило ряд заяв від громадян, членів КНС, а також від Сумської окружної комісії незаможних селян в тому, що Сумська радянська профспілка командувала на робітфак ХТІ громадянина Розположинського, сина попа (священника). Харківська губернська комісія незаможних селян вважає таке явище недопустимим і таким, що суперечить інструкціям і положенням про вступ до вишів і робітфаків, а тому клопочуся про не допуск до вступу вищевказаного громадянина»⁶⁴. Натомість цей КНС пропонував «товариша Соколова, що цілком заслуговує на увагу»⁶⁵. Слід зауважити, що це клопотання було відхилено.

Іншій частині молоді, як свідчать спогади, вдавалося отримати відрядження досить швидко, «без усяких балачок»⁶⁶. Отримавши омріяний папірець, іноді нелегким випробуванням ставало подолання шляху з дому до інституту. Сільська молодь, наприклад, досить часто зустрічала опір з боку батьків. За спогадами архітектора П. Шпари, який здобував освіту у Київському художньому інституті, його батько категорично був проти від'їзду сина на навчання: «Я його розумів: батько зневажав людей, які вбивають час на навчання, вважаючи їх лінивцями, які втікають від роботи. Працю він визнавав лише фізичну. Але мати стала на мій бік, її не довелося довго вговорювати. Батько лише рукою махнув: «Пропаша людина!»»⁶⁷. За «мухи в голові» корив і Самійло Малишко свого сина Андрія — майбутнього відомого українського поета, який аж ніяк не хотів продовжувати сімейну традицію шевця: «Вірші віршами, потрібно володіти

⁶¹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 4.

⁶² Там само. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 88.

⁶³ Держархів Полтавської області. — Ф. 369. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 609–610.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 785. — Арк. 21.

⁶⁵ Там само. — Арк. 20.

⁶⁶ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — К., 2004. — С. 148.

⁶⁷ Шпара П. Записки архітектора. — К., 1988. — С. 7

ремеслом», — говорив він⁶⁸. Тож А. Малишку довелося тікати до Києва, заручившись підтримкою матері. Згодом у своїх віршах поет оспіває свою рідну неньку, яка його проводжала в ту далеку дорогу і «рушник вишиваний на щастя, на долю дала», і ту стежину, яка «біля серця клала цвіт» і кликала туди, «де обрій землю обніма»⁶⁹:

Коли я йшов у люди на світанку
Весни моєї, спутниці у мандри,
Високе небо барви позичало
У синь-морях, і явори столітні
Мені вклонялись низько до землі...
Я поминув їх, бо шукав дороги...

Не хотіли батьки відпускати на навчання до міста і майбутню студентку Київського ІНО Докію Гуменну: «Надворі сльота, дорога досить болотяна, я йду з клунком за спиною, я вже на соші, а мама вибігла на вулицю, кричить навздогін: «Явдоню! Вернись! Вернись, кажу!» Я не вернулася»⁷⁰. Цей епізод з життя майбутньої письменниці згодом став основою новели «Сосна чекає чуда», героїня якої, Василина, відповідає матері, що вона не хоче увесь вік у піч заглядати: «Ні, не вернусь, мамо! Нехай тут і голодно й холодно — запалюються вогні у серці»⁷¹. Не один десяток кілометрів довелось пройти їй пішки для того, щоб дістатися Києва: «Ой, як важко було йти! Як заважав клунок на спині! Як узялися пухирями ноги! Ще добре, що дощ не лляв зверху. Які довгі ці 50 верстов! І таки ввечері смерком була вже в Білій Церкві на залізничній станції»⁷². Не маючи грошей на проїзд, добиралися до місця навчання пішки, щоб стати першими в своєму роду грамотними людьми. Тож сотні кілометрів відміряв ногами і майбутній академік Олександр Чекмарьов, якому, щоб дістатися від Великої Знам'янки до Катеринослава, доводилось долати на день з півсотні кілометрів⁷³. Єдині свої черевики побив, доки дійшов пішки з Поділля до Одеси Микола Мельничук (у 1960-ті рр. — завідуючий відділом Міністерства сільського господарства)⁷⁴. А згаданому П. Шпарі довелося здійснити своєрідний марафон — пішки пройти від Кам'янця-Подільського до свого села (110 км), взяти там необхідні довідки для вступу і повернутися назад. На все це у юнака було лише три доби: «Доводилось швидко, майже без відпочинку, крокувати, а іноді і бігти. Сил вистачало, підтримувала і віра в успіх. За двадцять чотири години дістався я до Іванківців. В комітеті отримав я відрядження, і

⁶⁸ Сак С. Внук поета: «Отец хотел, чтобы Андрей Малышко стал сапожником» [Электронный ресурс] // Сегодня. — 2008. — 22 октября. — Режим доступа: www.segodnja.ua/interview/12082879.html. — Название с экрана.

⁶⁹ Костенко А.І. Андрій Малишко: Біографічна повість. — К., 1981. — С. 23.

⁷⁰ Гуменна Д. Дар Евдоті. Испит пам'яті. — Кн. 1. — С. 149.

⁷¹ Гуменна Д. Сосна чекає чуда // Гуменна Д. Чотири сонця. — Нью-Йорк, 1969. — С. 7, 8.

⁷² Там само.

⁷³ Шаповал І.М. Олександр Чекмарьов: Біографічні нариси. — К., 1981. — С. 14.

⁷⁴ Олійник С. «Деревенские мальчишки» // Олійник С. Твори: в 3 т. — Т. 3. — К., 1968. — С. 178.

до закінчення третьої доби прибув у Кам'янець-Подільський»⁷⁵. Кому вдавалося дістати грошей на квиток, часом було не легше. Наприклад, драматург О. Корнійчук пригадує, що він їхав чотири дні від станції Христинівки до Києва, бо пасажирам доводилося самим робити все, «щоб поїзд рухався»: рубати дерева, пиляти їх, колоти, бо на паровозі не вистачало дров⁷⁶.

Незважаючи на низку постанов та інструкцій, що вказують на бажання якнайшвидше пролетаризувати вищу школу, дійсність поставала далеко не такою ідеальною. Пролетарського і неможливого елемента в інститутах дуже мало, зазначав Т. Внуков у лютому 1924 р., підбиваючи підсумки роботи щодо пролетаризації вишів Одеської губернії, розверстка ніяких результатів не дала, відрядження рідко попадали до низових організацій, як правило «відряджають не тих, кого потрібно, прийнято багато службовців і мало робітників, велика кількість від 35 до 40 років і старших, що економічно не вигідно, при розвертці відсутній елемент змагання»⁷⁷. Студент Харківського ІНО, майбутній академік І. Буланкін пригадував, що його вражала строкатість студентського складу: «Кого там тільки не було: молодь, що уникала служби в армії, синки і дочки торговців, спекулянтів, діти колишніх чиновників, невдах офіцерів і просто білих, що переховувалися під покровом радянського вишу»⁷⁸. Періодика також наголошувала, що, незважаючи на контроль за відрядженими робітниками з боку профспілкових організацій, «цей фільтр до цього часу не завжди на висоті. Не завжди посилалися ті, хто був достойний цього і хто був потрібний пролетаріату»⁷⁹.

Молодь 1920-х рр. швидко засвоїла, що для вступу до інститутів потрібне робітничо-селянське походження, яке і стало головним елементом образу «нового» студента, тому використовувала різноманітні стратегії для того, щоб відповідати такому образу. Необхідність застосування категорії «пролетар» до своєї біографії визначалась спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі та конкретною ситуацією, яка вимагала приховувати своє походження, шукати пролетарське коріння. Як зазначають дослідники, протягом 1920-х років поняття «пролетар» залишалося вигідно невизначеним, досить важко сказати, що свідчило про належність до цієї категорії: походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника»⁸⁰. Тож людська свідомість миттєво відреагувала на запити нової влади: пролетарське походження здобувалася різними шляхами.

При вступі до інститутів обов'язково заповнювалася анкета. Ці документи, що збереглися у значній кількості, свідчать, що робітниками вважалися не лише за фактом народження в робітничій сім'ї. Необхідний для вступу робітничий

⁷⁵ Шпара П. Записки архитектора. — С. 8.

⁷⁶ Корнійчук О.Є. Автобіографія // Корнійчук О.Є. Твори: в 5 т. — Т. 5. — К., 1968. — С. 9.

⁷⁷ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 445. — Арк. 4.

⁷⁸ Академік Іван Николаевич Буланкін. 1901–1960. — Х., 2004. — С. 70.

⁷⁹ Блок В. Красная стипендия // Известия. — Одесса, 1922. — 18 июня.

⁸⁰ Марков А. Что значит быть студентом. — С. 132.

стаж можна було отримати, наприклад, попрацювавши рік-два на виробництві. Найчастіше пролетарський статус студента мало підтвердити відрядження. Досить часто користувалися змішаними критеріями — і походження, і стаж. Невизначеність критеріїв призводила до того, що під час чисток, перереєстрацій чи соціально-академічних перевірок «пролетарські» студенти легко ставали «соціально-ворожими елементами».

Питань анкета мала значну кількість і вони будувалися так, щоб молодь змогла довести відданість радянській владі. Найважливішою в ті часи вважалася позиція «Ваше соціальне походження», але лише на зламі десятиліть поряд з нею в дужках з'являться три уточнюючі слова — «колишній стан батьків». Тому, як згадував С. Голіцин, молодь без вагань відповідала: «батько службовець, мати домогосподарка»⁸¹. Особисту історію слід було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб потаємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, але і життя людини, бо дискредитуючий епізод був присутнім у біографії майже кожної людини. Політичні уподобання чи навіть звичайні випадки руйнували родини, розводили батьків і дітей, братів по різних арміях, партіях. У лояльній до радянської влади сім'ї міг знайтися родич, про якого не слід було згадувати в анкетах, що заповнювалися на всіх етапах життєвого шляху. Так, студентка Харківського ІНО В. Михайленко звинила перед радянською владою тим, що три її брати перебували в різних контрреволюційних таборах: два із них служили у армії Денікіна та емігрували, а третій перебував у Петлюри і загинув⁸².

Анкетні дані легко і без особливих докорів сумління підроблялися молоддю, і до навчальних закладів мали можливість вступати діти із, так званих, «соціально-ворожих» родин. Зокрема, у графі «соціальне походження» ставилася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, які не розкривали суті питання, а нерідко і брехливі: «батьки — службовці, померли», «зв'язку з батьком не маю», або, наприклад, студентка Київського ІНО О. Кучеревська у своїй анкеті написала, що у її батька «вільна професія, столярує і працює на городі» у той час, коли він був священиком⁸³. «В цілому всі ми були пролетарське студентство, — зазначала Д. Гуменна, — але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався»⁸⁴.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність і влаштувати своє життя спонукала багатьох до отримання фальшивих документів. Студент Харківського технологічного інституту М. Москвін у своїх спогадах відверто написав, що «поставивши не одну пляшку самогонки сіль-

⁸¹ Голіцин С. Записки уцелєвшего. — М., 2006. — С. 420.

⁸² Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 2955. — Арк. 7.

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 360; Виключено з інституту // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 47.

⁸⁴ Гуменна Д. Дар Евдотєї. Испит пам'яті. — Кн. 1. — С. 158.

ським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження тощо...», тож «при вступі до Харківського технологічного інституту моя біографія була завірена багатьма органами влади і підкріплена цілком оригінальними документами: батько — працівник залізниці, інвалід, пенсіонер; я працював у столяра шість років...»⁸⁵. Узагальнюючий образ таких студентів яскраво виведено О. Копиленком у романі «Визволення» під іменем Тарас. Цей хлопець, попрацювавши на залізниці і отримавши посвідку «що він є справжній робітник і справжнього пролетарського походження», без перешкод стає студентом⁸⁶. Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у виш метрики можна було дістати по знайомству чи за хабар, про це навіть складали куплети⁸⁷.

Практика соціального маскуванню була розповсюдженою і розпочалася відразу ж після запровадження політики пролетаризації. Саме завдяки їй, незважаючи на те, що до соціального складу студентства ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із колишніх привілейованих класів змогла вступати до вишів. Але відразу ж почалися і викриття фальшивок. Наприклад, 25 серпня 1922 р. до Полтавського губпрофосу надійшов лист від заступника голови Ваці-Марковського сільського КНС, у якому повідомлялося, що направлений на навчання до робфаку Харківського сільськогосподарського інституту за відрядженням повітового КНС Федір Садовий «членом комнезаму не перебуває і належить до заможного класу. А за політичними поглядами належить до антирадянської групи в часи Гетьманщини і Денікіна: за перших був у «вільному козацтві», що, на мою думку, має бути перешкодою для вступу у пролетарський виш»⁸⁸. Документи ж Ф. Садовому, як члену КНС, були видані Нікольським волосним виконавчим комітетом. Багато громадян користувалися своїми зв'язками з представниками влади, таких комуністів називали за тих часів «ручними». Академік Д. Ліхачов згадував, що записочки і рекомендації від впливових осіб набули у той період великого значення, що «таку записочку, соромно признатися, батько мені дістав, і вона відіграла відому роль при моєму вступі»⁸⁹. В архівах зберігається немало записок до відповідальних радянських керівників з проханням допомогти отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як наприклад: «Т. Касьян. Направляю до тебе т. Харченка... про якого я говорив. Направ його куди необхідно, забезпечивши відповідними шпаргалами...»⁹⁰. Представники влади цинічно самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до вишів, називаючи відрядження радянських організацій «шпаргалами». У результаті, як і багато інших молодих людей, Д. Харченко, отримавши необхідну посвідку для вступу у Київський ІНО, стає його студентом 1922 р. Подальша доля цього юнака уже залежала не лише від успіхів у навчанні та громадської позиції, а й від того, викриють чи ні

⁸⁵ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 5.

⁸⁶ Копиленко О. *Визволення* // Копиленко О. Буйний Хміль. — К., 1990. — С. 114.

⁸⁷ Голицын С. Записки уцелевшего. — С. 346.

⁸⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161.

⁸⁹ Ліхачёв Д. С. *Избранное. Воспоминания*. — СПб., 1997. — С. 143.

⁹⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 204.

його істинне походження. Одних викривали, іншим вдавалося закінчити інститут. Студента Харківського технологічного інституту В. Бобовича виключили за те, що вступив «по фальшивим документам, які видали знайомі батьку», що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом⁹¹. Слід зазначити, що досить часто документи, які засвідчували «потрібне» соціальне походження, видавали комуністи і комсомольці на місцях, знаючи істинне походження людини. І не в кожному випадку за них давали хабара. Інколи це робилося із співчуття до людини, доля якої залежала від такої довідки. Тим більше, коли ця людина багато років доводила відданість новій владі, активно працюючи в радянських установах. Студент Харківського музично-драматичного інституту П. Голуб на комісії говорив, що в місцевому осередку, коли видавали необхідні для вступу довідки, знали про нього і про походження його батьків і що «документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували і вони змушені були екстерном закінчувати виші»⁹². Письменниця Докія Гуменна також згадує, що вона мала посвідку члена комнезаму. «Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. ... Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського неможливого»⁹³, але щороку перед кожною чисткою у Київському ІНО їй «приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами... [посвідки] мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА»⁹⁴.

Довідки і відрядження різноманітних організацій, які засвідчували потрібне походження і лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як зазначає О. Рожков, вони були рівнозначними поняттю «путівка в життя» і означали поворотний момент у біографії молодого людини, що відкривало для неї шлях до вертикальної соціальної мобільності, до кар'єри радянського спеціаліста⁹⁵. Тому молодь чи їхні батьки намагалися дістати такі довідки, навіть знаючи, на що вони будуть приречені у разі викриття фальшивих документів. Партійне керівництво намагалося вплинути на ситуацію введенням різного роду покарань за видачу фальшивок. Наприклад, на нараді Волинського окружного парткому 7 травня 1929 р. зазначалося: «Констатуючи, що роботі з виявлення чужого та ворожого елемента у вишах значною мірою перешкоджають різні довідки та характеристики, що надаються цим особам установами та організаціями та при перевірці в більшості не відповідають дійсності, просити секретаріат окружного парткому дати вказівки фракції окружного виконавчого комітету та по лінії КНС про встановлення відповідальності з боку районних виконкомів, сільрад та КНС за правдивість довідок та характеристик особам, що навчаються в вишах та профшколах»⁹⁶.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 3535. — Арк. 78–81.

⁹² Там само. — Оп. 9. — Спр. 1417. — Арк. 89.

⁹³ Гуменна Д. Дар Евдоті. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 160.

⁹⁴ Там само. — С. 176.

⁹⁵ Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 220.

⁹⁶ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.

Багатьом студентам навіть не доводилося турбуватися про фальшиві документи, бо анкетні дані записувалися прямо з їхніх слів. Такі джерела, як матеріали про наслідки обстежень окремих вишів чи факультетів, говорять про те, що в багатьох особових справах студентів не було документів про соціальний стан та походження, без яких вступити до інституту протягом 1920-х рр. вважалося нереально. Наприклад, у звіті про перевірку одонтологічного факультету Харківського медичного інституту (грудень 1928 р.) прямо вказувалося, що «у 35 особових справах (17,5%) документів про соціальний стан не було. Дані про соціальний стан взяті з книги інституту, що складена на підставі особистих усних заяв студентів»⁹⁷. Крім того, анкети були складені так невиразно, що не давали чіткого уявлення про батьків студентів, а графа «Що робили батьки до революції» майже у всіх анкетах виявилась незаповненою, а після революції, традиційно всі ставали службовцями. На свої вимоги комісія отримала три різних зведення про соціальний стан студентів, до пролетаризації цьому факультету в дійсності було дуже далеко — понад 75% виявилось «службовців» та інших⁹⁸.

Аналогічні випадки фіксувалися і в інших інститутах. Так, відзначаючи погіршення соціального складу студентів механічного факультету КПІ у грудні 1929 р. — зниження відсотка робітників з 62 до 55% і збільшення кількості службовців з 17 до 20%, вказувалося, що відомості про соціальний стан складалися самими студентами з анкет та особистих справ, «тому дійсне становище з соцскладом студентства є значно гірше»⁹⁹, що підтверджувалося розмовами і поведінкою студентів. Перевірка Київського медінституту бригадою ЦК ЛКСМУ у листопаді 1935 р. виявила багато студентів, що «пролізли до інституту за підробленими документами або зовсім без документів про своє соцпоходження і соцстан. Комітет не виступав проти того, що третина нового набору була прийнята до інституту без документів про соціальне походження»¹⁰⁰.

У навчальних закладах різних профілів існувало чимало шляхів для отримання освіти вихідцями із непролетарського середовища. Досить інформативними у цьому відношенні є листи-доноси. Наведені в них факти показують шляхи, що використовувала «чужа» молодь для вступу до вишів. Один із таких листів — донос громадянина села Нікітовка Донецької губернії С. Фількіна свідчить про те, що для вступу використовувалося знайомство з «потрібною» людиною — секретарем комсомольського осередку одного із вишів Харкова Д. Гінкіним, «який широко застосовує, мабуть, у своїй комсомольській роботі систему протекціонізму у відношенні до торгівців і спекулянтів»¹⁰¹. Автор протестує, що таким шляхом із однієї маленької, глухої Нікітовки потрапили до

⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 381. — Арк. 20.

⁹⁸ Там само. — Арк. 21, 30.

⁹⁹ Погіршав соцстан студентів // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 190.

¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 680. — Арк. 96–98.

вишів «шість душ торгівців, які навчаються за державний кошт, в той же час, я знаю, що робітникам було відмовлено в наданні місця до інститутів [...]. І коли зустрічаєшся з такими явищами, що твій закоренілий, соціальний ворог через посередництво, протекції та інше, попадає на навчання на державний кошт, то із здивуванням запитуєш себе: «Куди ж дивляться усі приймальні комісії, Головпрофос і Наркомос?»¹⁰².

Були й інші можливості для вступу, про що свідчать інші заяви, наприклад: «Справа в наступному: в Харківському медінституті, на одонтологічному відділі [факультеті — Авт.] є елемент, що потребує чистки. Це М. Дьяконова. Потрапила вона в навчальний заклад нелегально без екзаменів навіть (тому що її папочка зсипав вагон яблук і зумів влаштувати її, навіть без семирічної освіти). Далі — вона навчається і переходить якось із курсу на курс. І чомусь їй одній прощаються всі недоліки і переекзаменування. Але ще головніше, що цей елемент є *непролетарським елементом*»¹⁰³. Як ми вже зазначали, незважаючи на перешкоди на шляху до отримання освіти і практику доносів, багатьом вихідцям із непролетарського середовища вдалося не лише вступити, а й закінчити виші та навіть зробити кар'єру у радянському суспільстві. У характеристиках, виданих студентам після закінчення вишу, навіть вказувався факт приховування соціального походження. Так, студент Д. Мар'яш отримав характеристику такого змісту: «З громадського боку себе виправдав, як в виші, так і на виробництві. Політично розвинений. Академвстигаємість середня. Був виключений з ЛКСМ за скриття соцпоходження. Зараз справа знаходиться в КК. В минулому утриманець непмана, проліз до вишу і в КСМ. Скрив своє соцпоходження. Через пізнє одержання матеріалів йому вдалося закінчити виш»¹⁰⁴. Найбільше головного болю завдавали компартійним осередкам вишів постанови НКО про те, що не можна виключати студентів старших курсів із вишів: «Це розпорядження дає можливість приховавши своє дійсне соціальне походження «тягнути» різними шляхами до III курсу, а далі, прикриваючись постановою НКО, спокійно закінчувати інститут»¹⁰⁵.

Нашадки «соціально-ворожих» класів з фальшивими документами могли легко потрапити навіть на робітфаки, незважаючи на інструкції НКО про перевірку окремими контрольними комісіями всіх відряджених у виші. У липні 1924 р. інспектури народної освіти округів отримали вказівку особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: «Стежити пильно, щоб попадали туди виключно робітники і селяни, з великим виробничим та громадським стажем»¹⁰⁶. Але перевірити всі довідки було справою нелегкою, тому у вишах спалахували конфліктні ситуації, як, наприклад, стосовно студентки 4 курсу робітфаку Харківського ІНО Г. Михайловської, яку було виключено за «приховання соціального стану та за те, що вона не має відповідного робітничого та селянського

¹⁰² Там само. — Арк. 98.

¹⁰³ Там само. — Оп. 9. — Спр. 318. — Арк. 23.

¹⁰⁴ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 61.

¹⁰⁵ Погіршав соцстан студентів // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1007. — Арк. 43.

стажу»¹⁰⁷. Вона дійсно приховала своє походження, сподіваючись, що її робота в сільській школі і членство матері в КНС допоможуть отримати освіту. Але на першому ж тижні занять її земляки почали доводити, що Ганна не має права вчитися. У грудні 1928 року до правління ХІНО прийшло повідомлення від інспектури Куп'янської округи про те, що «Михайловська Ганна Антонівна дочка дяка і що батько її втік з білими»¹⁰⁸. Декан робітфаку Г. Берас доводив, що ця дівчина не має права навчатися не лише через невідповідне походження, а й через відсутність робітничого чи селянського стажу, Центральна комісія у студентських справах її поновлювала. Нарешті справу вирішили в Управлінні профосвіти, звідки до ректора ХІНО надійшла вказівка: «Пропоную негайно виконати постанову Центральної студентської комісії при НКО про поновлення гр. Михайловської Г. в правах студентки робітфаку. Стипендії не позбавляти. Про виконання повідомити»¹⁰⁹.

Наприкінці 1920-х рр. до редакцій періодичних видань почали надходити в особливо великій кількості довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», а також пропозиції щодо посилення контролю до виявлення соціального походження абітурієнтів. Наприклад, член КП(б)У Б. Ярославський із села Срібне Прилуцького округу, закликав пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більшу увагу не лише на конкурс за знаннями, а і на конкурс за соціальним станом: «Для того, щоб знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції [...]. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то і «незаможника», пролазять до різних вузів»¹¹⁰. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань з боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені Райвиконкомом» і плюс до того, вимагати від молоді політичну характеристику, також затверджену районним партійним комітетом.

Враховуючи цей та інші листи дописувачів, редакція «Комуніста» звернулася у квітні 1929 р. особисто до Наркома освіти М. Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання, що їх висовує автор» і повідомити про вжиті заходи¹¹¹.

Саме з цього навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та мастковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»¹¹².

¹⁰⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10527. — Арк. 399.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 402.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 404.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 8797. — Арк. 217.

¹¹¹ Там само. — Арк. 203–204.

¹¹² Там само. — Арк. 202.

Пропонував свої «послуги» у справі «оробітничення» вищої школи і журнал «Студент революції», на сторінках якого пропонувалося опубліковувати списки студентів, виключених за останні три роки, оскільки «треба не лише систематично боротися за очищення вишу від непридатного елемента, але й відрізати для нього шлях знову потрапити до вишу»¹¹³. З кінця 1920-х рр. шпальти періодичних видань зарясніли інформацією про «вовків в овечій шкурі», яких вичищено чи потрібно викинути з вишів.

Крім першорядної ваги відряджень, на початку 1920-х рр. для вступу потрібно було задовільно здати так званий колоквіум¹¹⁴. Основним завданням його було з'ясувати, наскільки абітурієнти володіють знаннями елементарних наукових фактів у їх взаємозв'язку, методом наукового мислення (зв'язок знань з життям) та який вони мають світогляд¹¹⁵. Як правило, колоквіум проходив у формі співбесіди. А. Утевський згадував, що з літератури і оцінки загальної підготовки співбесіду з абітурієнтами проводили два викладачі Харківського ІНО і політкомісар (1922 р.), причому запитання були досить нескладними¹¹⁶. Для підготовленої молоді вони дійсно не були складними. А. Малишко згадував: «При моєму вступі до ІНО [весна 1930 р., додатковий набір — *Авт.*] іспити з літератури приймав від мене Микола Зеров. «Ану розкажіть, яких ви знаєте поетів?» Знаю, кажу йому, напам'ять Маяковського, Шевченка, децю Івана Франка й інших письменників. Мабуть, хвилин з двадцять уважно він слухав мене. Тоді розмова про літературу взагалі. Я розповів йому, що знав про «Молодняк» і «Гарт». «Добре, — сказав Зеров, — будете в нашому інституті». Сказав так певно, ніби подальші іспити вже не мали ніякого значення»¹¹⁷.

Проте були й письмові іспити. Як згадує Д. Гуменна, перший іспит до КІНГУ вона здавала письмово — потрібно було написати про творчість Івана Франка. Наступний був усним, з політграмоти: «Що таке двохполовинний Інтернаціонал? Хто були його творці? Про Плеханова чула я вперше, невтямки було мені, що є такий на світі. А як я могла знати щось про двохполовинний Інтернаціонал, коли й перших двох не уявляю собі? Ще й третій Інтернаціонал є? Ой, біда! Провалилася! Напевно! Ніяких політграмот у Ставищах не було. Замість неї ми співали «Не пора, не пора, не пора...»¹¹⁸. Яка ж вона була здивована, коли у списках, вивішених на стінах коридорів, прочитала, що приймальна комісія на підставі гарної письмової роботи перевела її до ІНО без іспиту.

Приймальні комісії, як правило, склалися з викладачів, студентів і політкомісара вишу (якщо був наявним). У Київському ІНО, наприклад, до складу

¹¹³ Відрізати ворогові шлях до вишу // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 33. — Підпис: Янчук.

¹¹⁴ Від колоквіуму звільнялися особи, які закінчили технікуми та робітфаки; колишні студенти інститутів, особи, які закінчили навчальні дореволюційні навчальні заклади.

¹¹⁵ Бюллетень Укрглавпрофобра. — 1921. — № 2. — С. 5.

¹¹⁶ Утевський А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — X., 2005. — № 3. — С. 67.

¹¹⁷ Цит за.: Костенко А.І. Андрій Малишко. — С. 32.

¹¹⁸ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 150.

такої комісії у 1923–24 рр. входили: ректор О.Карпеко, член КП(б)У (34 роки), проректор Б. Якубський (безпартійний, 35 років) і два студенти, члени КП(б)У, 26 і 30 років¹¹⁹. Рівень знань відрядженої до вишів молоді був надзвичайно низьким, на вступних іспитах для них робилися істотні послаблення. Так, два робітфаківця, які працювали у приймальній комісії Харківського ІНГ, підходили до абітурієнтів «з міркою не «хто краще відповість на політичні запитання», а хто виробничим стажем та заслугами перед революцією гідний зайняти місце на робітфаку»¹²⁰. Відряджені до Харківського ІНО були впевнені, що для вступу була необхідною лише елементарна письменність, про що їх запевняли на місцях¹²¹. Оскільки командировки видавалася за декілька днів до виїзду, то навіть та молодь, яка закінчила технікуми і профшколи, не мала часу як слід підготуватися до іспитів. А випускник робітфаку Харківського медичного інституту пригадував, що перед вступними іспитами він «зубрив» виключно географію: «Мені здавалося, що географія — це все. Політично я себе вважав досить розвинутим»¹²². Тож не випадково герой В. Підмогильного Степан Радченко дивувався відповідям абітурієнтів, з якими складав вступний іспит: «Невже і їх приймуть до інституту? У всякому разі, він був вищий від них на дві голови, знання маючи струнке й широке, без прогалявин та ополонок»¹²³. Вступні іспити для робітничо-селянської частини молоді не мали вирішального значення, оскільки спочатку багатьох пролетарів до вишів приймали навіть з незадовільними оцінками¹²⁴.

Немало абітурієнтів, не витримавши іспитів і навіть ті, хто взагалі не ризикнув їх тримати, зверталися в різноманітні організації, до Головопрофосу, до Центральної комісії у студентських справах з вимогами зарахувати їх до вишів. Досить часто, згідно з рішеннями органів влади, такі абітурієнти зараховувалися на навчання зі зміною термінів вступних іспитів. «Прийняття таких осіб загрожує досить серйозними незручностями в навчальному житті інституту — скаржився ректор Харківського геологічного і землевпорядного інституту М. Михайлов у 1923 р., — оскільки особи, які не мають достатньої підготовки, будуть знижувати рівень викладання, що цілком недопустимо у такій важливій галузі, як землеустрій ... Досвід засвідчив, що такі особи знов і знов клопочуться про продовження їм різних термінів і, залишаючись в інституті, знижують рівень постановки в ньому навчальної справи»¹²⁵. Ректори інших вишів також категорично прохали припинити таку практику, «коли весь рік безперервно досилалися товариші до вступу в інститут і не створювалися нормальні умови для

¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 373.

¹²⁰ Робфак Х.І.Н.Г. // Студент революції. — 1924. — № 3–5. — С. 62. — Підпис: Ф.К.

¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4583. — Арк. 181.

¹²² *Фесенко М.* Красные дни // Сборник, посвященный 4-му выпуску рабфака ХМИ. — Харьков, 1926. — С. 77–78.

¹²³ *Підмогильний В.* Місто. — Х., 2005. — С.54.

¹²⁴ *Кривенький А.И.* На первых ступенях: участие комсомола в революционном преобразовании высшей школы, подготовке и воспитании молодой советской интеллигенции. 1918–1932 гг. — М., 1988. — С. 94.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 803. — Арк. 30.

занять на першому курсі... У більшості випадків відряджені товариші були найгіршим елементом, який не зміг пройти через приймальну комісію і зараз всілякими шляхами намагається потрапити до вишу»¹²⁶.

З 1926–27 навчального року була введена нова система прийому — куріальна, за конкурсними іспитами¹²⁷. Класовий принцип ця система зберігала, проте вступні іспити проводилися всередині кожної із встановлених п'яти курій: робітників, селян, інтелігенції, службовців та кустарів. Тому робітник ніколи не міг виступити конкурентом інтелігенту чи кустарю. Для кожної вертикалі були визначені окремі норми для вступу, яких слід було дотримуватися (%%)¹²⁸:

вертикаль	робітники	селяни	Трудова інтелігенція	службовці	кустарі
Інженерно-технічна	70	15	5	8	2
Сільськогосподарська	20	60	10	8	2
Педагогічна	15	35	30	17	3
Соціально-економічна	40	20	15	21	4
Медична	20	30	24	21	5
Художня	15	25	36	20	4

Проте в таємних інструкціях навчальним закладам надавалася інша орієнтація. Наприклад, Житомирському ІНО у 1927–28 н.р. потрібно було прийняти «робітників — 20 % замість 15, трудової інтелігенції та службовців 52 % замість 57, кустарів 3%, селян 25%»¹²⁹. Для багатьох вишів, особливо провінційних, забезпечити встановлені норми з робітничої курії було нереально. Наприклад, у доповіді окрінспектора наросвіти про наслідки комплектування вишів Полтавщини у 1928–29 н.р. зазначалося: «Покращення соціального стану є далеко недостатнє [...]. Зокрема, Полтавський ІНО замість 24 прийняв лише 5 [робітників — *Авт.*], Полтавський політехнікум — замість 126 — 66, Червоноградський рільничий — замість 28 — лише 19. Не краща справа і з бідняцько-батрацькою групою студентів, бо на 55,8% прийнятих селян припадає лише 9,4% на бідняцько-батрацьку групу»¹³⁰.

Обов'язкові для усіх іспити бажаючі вступити до вищих навчальних закладів зустріли з великим незадоволенням, оскільки знання більшості з них не відповідали вимогам програм, ухвалених НКО. Ректор Житомирського ІНО, наприклад, повідомляв, що найбільше невдоволення виявляли вчителі сільських шкіл, які в порівнянні з іншими групами абітурієнтів були «найбільш відсталі в своїх знаннях і розвиткові, тому спочатку од них подано мало заяв і тільки після розпорядження НКО про зарахування без іспитів вчителів з певною освітою і

¹²⁶ Там само. — Оп. 4. — Спр. 707. — Арк. 268.

¹²⁷ Ряпто Я. Радянське студентство: (Характеристика вузів України). — Х., 1928. — С. 19.

¹²⁸ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 61.

¹²⁹ Там само. — Спр. 13. — Арк. 10.

¹³⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 61.

педстажем, від них посипалися заяви»¹³¹. Як правило, в інститутах народної освіти колишні вчителі склали більшість студентів.

Класовий принцип комплектування вишів формально зберігався до 1936 р., проте, як уже зазначалося, з кінця 1920-х рр. стали враховувати й академічні успіхи абітурієнтів: «Класових установок при відборі студентів потрібно твердо дотримуватися, — підкреслював у своїй доповіді начальник головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР Д. Петровський на активі київських вишів у червні 1934 р. Хочу твердо підкреслити, що ми повинні дотримуватися суворих вимог до вступників в межах програм. Екзаменати потрібно проводити в дружній атмосфері, але знання потрібно перевіряти ретельно. Незнаючих не потрібно обманювати. Коли ми незнаючим ставимо гарні оцінки і приймаємо, то інколи думаємо, що проявляємо «чутливість». По суті проявляємо жорстоку грубість до них, яку вони відчують при відсутності знань через декілька місяців і будуть глибоко розчаровані»¹³².

Зазначимо, що члени приймальних комісій сприяли вступові підготовленої, але без відряджень, молоді, і досить часто відчували талант у непідготовленої молоді. Так, відомо, що достатньо уважним до абітурієнтів був член приймальної комісії КПІ, видатний математик, академік М. Кравчук. Він допоміг при вступі С. Корольову, якому, щоб стати студентом, не вистачало відповідного соціального походження. Підготовка у юнака була вражаючою, про що, зокрема, свідчить його заява до приймальної комісії КПІ, в якій Сергій написав, що знання з вищої математики і спеціального повітроплавання він отримав власними силами, користуючись лише покажчиком літератури технічної секції, а на той час ним був уже сконструйований безмоторний літак оригінальної конструкції К-5, проект і креслення якого були визнані доцільними для будівництва. Ректор КПІ В. Бобров і проректор І. Касьяненко сприяли вступові на IV курс інституту майбутньому відомому конструкторові літаків К. Калініну, вичищеному із Московської воєнно-повітряної інженерної академії з формулюванням «колишній царський офіцер і дворянин»¹³³.

Звичайно ж, не усім вихідцям із «колишніх», які не приховували свого походження, сприяли обставини. Період сталінської культурної революції (1928–1931 рр.) вважається найгострішим періодом дискримінації, коли перебороти перешкоди на шляху до вищої освіти стало надзвичайно складно. Вступити до інститутів у цей період вихідцям із «колишніх» досить часто не допомагали ні відмінні знання, ні корисні знайомства. Онучка І. Сошенка скаржилася наркомун освіти УСРР М. Скрипнику у вересні 1928 р., що її сина, М. Мазюкевича, незважаючи на розпорядження НКО і вдало здані іспити, не прийняли до КПІ в той час, коли «всі, хто попав у першу курію — не витримали і були піддані переекзаменуванням. Це, тов. Скрипник, я Вам розповідаю не

¹³¹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 50.

¹³² ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 12.

¹³³ *Зуровский М.* Киевские политехники — пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. — К., 2011. — С. 160.

анекдот. [...] Громадянин Скрипник, невже моєму синові, правнуку Сошенка, доведеться терпіти ті ж муки в пошуках освіти, як і його прадіду»¹³⁴?

Ступінь сприйняття принципу класового комплектування у членів приймальних комісій був різним, тому неодноразово серед викладачів фіксувалися вислови, що «партія не повинна вмішуватися до академічного внутрішнього життя вузу». А професор Ю. Коршун з Дніпропетровського медичного інституту, відстоюючи право на навчання академічно підготовленої молоді, говорив (1931 р.), що класовий принцип буде прийнятний тоді, «коли треба буде готувати не фахівців, а шевців»¹³⁵. Досить часто приймальні комісії критикувалися за прийом до інститутів «чужого елемента», а без партійного тиску і постійного контролю цього процесу досягти необхідних результатів було неможливо. Аналізуючи наслідки вступних кампаній, у звітах постійно наголошувалося на тому, що не витримуються соціальні категорії в усіх навчальних закладах: відмічався недобір по селянській курії чи перебільшення по курії службовців (наприклад, в інститутах Харкова наводилися такі показники: ХІНГ — на 4,24%, ХМІ — на 7,1%, Муздрамінститут — на 7,5%, СГІ — на 2,4%)¹³⁶. Крім того, правила прийому продовжували порушуватися з боку НКО, яким видавалися розпорядження щодо окремих осіб. З боку КНС та сільрад продовжували фіксуватися випадки посилення на навчання «куркульських елементів», а з боку профорганізацій — службовців.

У цілому ж, продовжував констатуватися низький рівень знань у абітурієнтів, задовільно іспити складала близько 60% вступників. Слабка академічна успішність тих, хто вступив до вишів, «гальмувала і буде гальмувати пролетаризацію», зазначалося у звітах¹³⁷. З іншого боку, необхідність забезпечення потрібного відсотка пролетарської молоді, яка не володіла відповідними знаннями для навчання у вишах, породжувала чимало проблем з організації навчального процесу, впливала на відвідування занять студентами і на відсоток виключень за академічну неуспішність. Проте вимоги популяризації вступу до вишів серед робітників та бідняцько-батрацької частини селянства примушували виші відкривати спеціальні підготовчі курси для вступу безпосередньо на виробництві — на шахтах Донбасу, заводах індустріальних гігантів, у селах.

Рівень знань абітурієнтів ще тривалий час залишався проблемою для вишів. Аналіз результатів вступних іспитів 1936–37 н.р., після оголошення громадян СРСР рівноправними, засвідчив недостатній рівень грамотності. Члени приймальних комісій констатували незнання творів літератури, а лише заучування окремих фраз із підручників про ті чи інші твори. Стосовно природничих дисциплін, зазначалося повне незнання експерименту. Фізика, наприклад, у школах проходила без дослідів. Тому на вступних іспитах можна було почути такі відповіді: «Ареометр, опущений у ємкість з водою, перетворився в калориметр»,

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 409. — Арк. 112.

¹³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 64.

¹³⁶ Держархів Харківської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76 зв., 77 зв.

¹³⁷ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 61.

а дослід Торічеллі не міг бути проведений, оскільки випускники десятирічок Харкова манометр плутали з барометром¹³⁸.

Ряд середніх шкіл при незадовільних знаннях учнів виставляли їм добрі та відмінні оцінки. У результаті на вступних іспитах абітурієнти отримували незадовільні оцінки, або «не атестовано»¹³⁹. Так, із 197 осіб, допущених до екзаменів у Харківський електротехнічний інститут, повністю витримали іспити лише 73, які й стали студентами¹⁴⁰.

Як зазначалося вище, при зарахуванні до інститутів на основі вільного прийому перевага надавалася робітникам і трудовому селянству, комуністам і комсомольцям. Особи, позбавлені виборчих прав, а також ті, що жили на нетрудові доходи, та їх діти, до вишів не приймалися. Для певної категорії вступників, які не були вихідцями з робітників і селян (наприклад, демобілізовані воїни чи діти деяких груп «трудової» інтелігенції — педагогів, інженерів, лікарів тощо), надавалися рівні права з робітниками¹⁴¹. Незважаючи на продемонстровану у постановах лояльність до названих категорій громадян, у дійсності реалізувати право на отримання вищої освіти було не так і легко, про що свідчать, наприклад, листи викладачів до НКО чи в інші інстанції з приводу вступу їхніх дітей до вишів. Так, у клопотанні відомого літературного критика і автора шкільних підручників В. Коряка від 28 липня 1933 р. зазначається: «...я маю пільгове право щодо навчання своїх дітей. Однак не завше з тим лічаться різні навчальні заклади і мені треба було звертатися до самого наркома за допомогою — щоб прийнято було дочку мою до електромеханічного технікуму, бо її вважалося просто як дочку службовця. Тепер вона скінчила технікум і хоче вступити до Електротехнічного інституту. Мушу знову вдатися з проханням дати можливість моїй дочці здобути вищу освіту — прийняти її цього року на І курс денного відділу по спеціальності електрообладнання»¹⁴².

Відкрита дискримінація всіх, хто не належав до пролетарських верств населення, призвела до того, що поняття «соціальне походження» в анкетах у більшості замінювалося поняттям «соціальне положення». Враховуючи це, парткоми зобов'язували всі установи «вести точний облік соціальних груп своїх учнів» і порушували клопотання перед НКО про «уточнення форми «приймальної відомості», бо теперішня зовсім незадовільна»¹⁴³. Не влаштувала місцеву владу, наприклад, відсутність диференціації селян, у результаті чого до вишів приходила більш заможна молодь. Увесь час наголошувалося, що відповідальність за

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 535. — Арк. 45.

¹³⁹ Там само. — Арк. 46, 47.

¹⁴⁰ Там само. — Арк. 50.

¹⁴¹ На підставі постанови РНК від 31.08.26 р. № 88/236 п. 17. діти спеціалістів, що їх об'єднував «ВУМБІТ» під час зачислення до всіх вишів НКО стали прирівнюватися до дітей робітників. У відповідності до постанови Політбюро від 10.07.1931 р. «Про роботу технічного персоналу» діти інженерно-технічних працівників при вступі до вишів отримували рівні права з дітьми промислових робітників.

¹⁴² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 45.

¹⁴³ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 62.

добір соціального складу студентів несуть сільради та КНС, а контролювати цей процес мають районні виконкоми з залученням профспілкових організацій.

Які б нові пункти не вводилися у анкетах, молодь завжди намагалася дати таку відповідь, яка викликала б якомога менше питань. Так і з'являлися у статистиці необхідні цифри, що засвідчували «робітничо-селянське походження» та відсоток пролетаризації вищої школи. Населення країни пристосовувало себе до вигідного для нього «класу», перетворюючи біографічну інформацію потрібним чином, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття «приписування до класу», запропоноване американською дослідницею Ш. Фітцпатрик¹⁴⁴, яка вказує на те, що після 1917 р. представники всіх шарів населення були «приписані» державою до якогось «класу». Приписані до класу, який отримав назву «буржуазний» (так звані «колишні люди» — поміщики, чиновники, офіцери царської і Білої армій, купці, священники тощо), вимушені були інтегруватися в радянське суспільство в умовах дискримінації. Як зазначалося вище, для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися дістати документи, які б засвідчували пролетарське чи селянське походження, особливо великою виявилась їхня кількість серед так званих «службовців» чи вихідців із них. Якщо проаналізувати динаміку всіх студентів, вихідців із цієї категорії, то виявляється, що протягом 1920-х рр., незважаючи на політику пролетаризації, їхня кількість у вишах України або залишається стабільною (у технічних у 1923–24 н.р. їх було 28,0%, а у 1926–27 — 29,6%, у сільськогосподарських відповідно 22,7% і 25,0%), або має тенденцію до зростання (у медичних інститутах у 1923–24 н.р. службовців нараховувалось 54,9%, а у 1926–27 — 69,3%, у педагогічних відповідно 28,7% і 46,2%, у мистецьких — 45,4% і 63,1%)¹⁴⁵. Встановити, ким була насправді основна маса цих «службовців», у дійсності нереально. Так, у Харківський електротехнічний інститут у 1936 р. було прийнято за соціальним станом — 60,3% робітників і дітей робітників, 23,3% службовців, а за соціальним походженням робітників виявилось 34,3%, а службовців — 43,8%¹⁴⁶. Тому зауваження К. Попова стосовно ступеня пролетаризації вишів «потрібно мати на увазі, що серед цих робітників і селян є далеко не справжні пролетарі, і далеко не справжні селяни»¹⁴⁷ справедливі і разом з різноманітними его-документами свідчать про те, що реально вихідців із непролетарських верств населення серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися: «Я був студент і хотів учитися, — пригадував Ю. Шевельов. ... Я не розумів зв'язку явищ і тому не хотів до них втручатися.

¹⁴⁴ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // *Journal of Modern History*. — 1993. — Vol. 65. — № 4. — P. 750.

¹⁴⁵ Лаврут О.О. Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2004. — С. 54–56, Додаток А. Табл. 2.5.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 535. — Арк. 50.

¹⁴⁷ Попов К. Вопросы подготовки научной смены // *Революция и культура*. — 1929. — № 17. — С. 7.

Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване «соціальне походження» з усіма його катастрофічними наслідками...»¹⁴⁸.

Починаючи з 1928–1929 н.р. у частині вишів фіксується значне збільшення пролетарської частини студентів. Так, якщо у 1927–28 н.р. в інститутах Одещини було 38,3% робітників, то у наступному їхня кількість зростає до 47,6%. У той же час в окремих вишах зменшується відсоток робітників, як, наприклад, у Медичному інституті (29,8% проти 36,2)¹⁴⁹. Те ж саме можна сказати і про сільськогосподарські виші, де досить низьким був відсоток наймитів, про отримання вищої освіти якими так піклувалася влада (Одеський сільськогосподарський інститут — 6%¹⁵⁰, Київський інститут машинізації — 3,5%, Київський цукровий інститут — 4,4%)¹⁵¹. Всього ж у інститутах України у 1928–29 н.р., за офіційними даними, навчалася 28,3% робітників і 25,7% селян¹⁵². Зазначаючи збільшення пролетарського прошарку, слід пам'ятати про таку тенденцію, як намагання у звітах представити якомога більше студентства «пролетарським», що призводило до викривлення звітності, яка досить часто не відтворювала картину істинного становища у вишах.

Виправити ситуацію і поповнити «робітниками і наймитами» вищі навчальні заклади, починаючи з 1928 р., було вирішено за рахунок посилення партійних, а за їх прикладом і профспілкових «тисяч» на навчання¹⁵³. Цей захід вважався виправданим і практикувався протягом декількох наступних років, тож приймалися рішення про посилення на навчання 2000 і 5000 комуністів¹⁵⁴. Комплектування «тисяч» відбувалося виключно із осіб, які мали тривалий досвід керівної партійної, господарської, радянської та профспілкової роботи. Крім того, перед НКО неодноразово порушувалися питання про мобілізації, аналогічні «тисячникам», у ті виші, де фіксувався недобір достатньої кількості робітників і партійців, наприклад, в інститути народної освіти чи сільськогосподарські¹⁵⁵. Такі недобори протягом 1930-х рр. були явищем звичним, про що свідчить аналіз ходу вступних кампаній, який у більшості випадків кваліфікувався як незадовільний навіть в індустріально-технічних інститутах¹⁵⁶. Щодо вишів інших наркоматів, то у них «якісний склад» був значно гірший: у Дніпропетровському медичному інституті у 1933 р., наприклад, з загальної кількості абітурієнтів було лише 30% робітників і дітей робітників, а членів і

¹⁴⁸ Шевельов Ю. Я — мене — мені ... (і довкруги). — Т. 1. — Х.; Нью-Йорк, 2001. — С. 117.

¹⁴⁹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 725. — Арк. 1.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 12.

¹⁵² Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр. — Х., 1931. — С. 26.

¹⁵³ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 195.

¹⁵⁴ Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. 1917–1937 рр. — Х., 1974. — С. 49.

¹⁵⁵ Держархів Харківської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 79; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 168.

¹⁵⁶ Там само. — Арк. 166.

кандидатів партії — 5%; у Київський інститут соціального виховання подали документи лише 5% членів партії і 21% комсомольців. По територіальним педагогічним інститутам серед вступників було всього 3% партійців і 25% комсомольців¹⁵⁷. Невеликий прошарок робітників зафіксовано і серед абітурієнтів інститутів Наркомземсправ (до 34%), Наркомздоров'я (32%), університетів (32%), педагогічних інститутів (21%) тощо¹⁵⁸.

Великі проблеми з підбором необхідного владі контингенту вступників виникли також внаслідок різкого збільшення норми прийому. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р., щоб задовольнити потребу народного господарства у фахівцях вищої кваліфікації, було визнано за потрібне проводити прийом до вишів двічі на рік — у квітні та восени¹⁵⁹. Контингент прийому на 1930–1931 н.р. до інститутів встановлювався у 44615 студентів, до технікумів — 90000¹⁶⁰ (Для порівняння: у 1928 р. до інститутів було прийнято 8287 студентів)¹⁶¹.

Результатом затвердження цих норм стали, за термінологією того часу, «прориви» у справі набору — без агітації необхідну кількість абітурієнтів забезпечити було неможливо, та ще й необхідного походження. Щоб уникнути недоборів, інститутам доводилося проводити широку роз'яснювальну масову роботу на заводах, залізницях, у радгоспах та інших установах. Як правило, представники вишів направлялися вербувати робітників від верстата на виробництво, у могутні пролетарські центри на зразок Донбасу, де «поваритися в робітничому котлі» намагалося чимало молоді з різних соціальних верств. Тож саме у великих промислових центрах можна було сподіватися на забезпечення необхідного відсотка робітників, комуністів та комсомольців. Так, у 1929–30 н.р. Харківський технологічний інститут змушений був направити приймальні комісії у Сталінську, Луганську округи та на підприємства Харкова, які й забезпечили набір навіть більше норми¹⁶². Генерал П. Григоренко згадував, що коли він працював у Сталіно, у одній із таких комісій у вересні 1929 р. йому довелося пройти співбесіду й отримати направлення до ХТІ, оскільки для нього рішення партії завжди були законом¹⁶³.

У періодиці з гордістю повідомлялося про результати таких акцій, як, наприклад: «Осінній набір до Харківського автошляхового інституту внаслідок проведеної великої підготовчої роботи дав добрі наслідки. ... з прийнятих 203 чоловік — 74% робітники та їхні діти, 47,8% — члени ВКП(б), 16,2% — члени ЛКСМУ. Серед прийнятих — ряд товаришів з 15–20 річним стажем, кілька червоних партизан та червоноармійців»¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 54.

¹⁵⁸ Там само. — Арк. 70.

¹⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 28.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 6.

¹⁶¹ Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 50.

¹⁶² Держархів Харківської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76.

¹⁶³ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 85.

¹⁶⁴ Набір провели успішно // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 24. —

У ті часи в інститутах були винайдені різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. Коли у Київський інститут споживчої кооперації на 3 серпня 1931 р. на 300 вакантних місць було подано тільки 32 заяви і на 200 місць робфаку — жодної, було не лише відряджено в округи спеціальні бригади, а й надіслано 250 студентам, які того часу проходили практику, доручення завербувати людей до інституту. Внаслідок спеціально проведеної роботи на початок навчального року було подано до інституту 605 заяв і до робітфаку 150¹⁶⁵. Спеціальні вербувальники з числа студентів були відібрані в Київському університеті, кращі з них були премійовані¹⁶⁶, але план набору не виконувався. Харківський поліграфічний інститут забезпечив спеціальними плакатами та листівками близько 15 вербувальних бригад, які направлялися на заводи Донбасу та Харкова, в результаті на 80 місць було подано 169 заяв.

Крім цього, у пресі публікувалися оголошення про набір, виготовлялися яскраві плакати-оголошення, що встановлювалися не лише поблизу інститутів, а й у центрі міст чи у людних місцях¹⁶⁷. Щоправда, оголошення в періодичних виданнях уповноважений Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР Д. Петровський вважав «марною тратою грошей навчальних закладів»¹⁶⁸. Молодь у навчальні заклади, говорив він на активі Київських вишів 9 червня 1934 р., потрібно заохочувати шляхом організації «серйозних лекцій наших кращих професорів на робфаках, на заводах, в десятирічках. Потрібно використовувати радіо, видавати спеціальні проспекти. Завдання вербовки полягає в серйозному роз'ясненні суті втишу для того, щоб вибір був найбільш продуманим і ефективним»¹⁶⁹.

Разом з тим зустрічалися випадки, коли заводи не пускали на свою територію вербувальних бригад з вишів¹⁷⁰, а окремі господарські, партійні організації підприємств не відпускали комуністів, комсомольців і кваліфікованих робітників з відповідною загальною освітою на навчання, у результаті чого у вишах фіксувався недокомплект студентів з необхідним соціальним і партійним складом¹⁷¹.

Не бажали розлучатися з активістами і сільські осередки, тож чимало активістів писали листи до ЦК ЛКСМУ і особисто до його секретаря С. Андрєєва з проханням направити на навчання. Так, комсорг з Одещини І.Г. Кравченко зазначав, що він виконував всі доручені йому завдання, але, незважаючи на успіхи в роботі, так і не отримав бажаного направлення до вишу¹⁷². Комсорг колгоспу імені Т. Шевченка О. Пилипенкова із села Шелудьківка, що на

¹⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 12.

¹⁶⁶ Історія Київського університету / під. ред. проф. Жмудського О.З. — К., 1959. — С. 355.

¹⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 535. — Арк. 2.

¹⁶⁸ Там само. — Спр. 96. — Арк. 13.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ На порозі нового навчального року // Студент революції. — 1932. — № 27. — С. 12. — Підпис: П. Ін-й.

¹⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 54.

¹⁷² Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1266. — Арк. 54.

Харківщині, також скаржилася на місцеву владу: «Я очин і очин прохаю і жилаю вчитися і вчитися як Ленін сказав [...] я декілько раз зверталася до секретаря райком комсомолу та секретаря райпаркому з проханням і не звернули на мене зовсім уваги»¹⁷³.

Слід зауважити, що для переважної більшості вишів недобір студентів був серйозною проблемою протягом 1930-х рр. Навіть серед більш-менш забезпечених і популярних інститутів, підвідомчих Наркомату важкої промисловості, підвищена кількість вступників була лише у Київському індустріальному, Київському будівельному та у Харківському машинобудівному інститутах¹⁷⁴. У решті — Донецькому індустріальному, Дніпропетровських гірничому, металургійному, інженерно-будівельному, Запорізькому сільськогосподарського машинобудування імені В. Чубаря, Рубіжанському хіміко-технологічному та Харківському інженерно-економічному інститутах кількість вступників була недостатньою (1937 р.).

З середини 1930-х рр. тактику проведення профорієнтаційної роботи довелось змінити. Якщо до 1935 р. базами набору були, головним чином, заводи і підприємства, куди посилалися бригади вербувальників, то з 1936 р. такою базою стає середня школа (десятирічки, робфаки і технікуми). Почали створюватися студентські бригади для популяризації інститутів, організовувалися вечори-зустрічі студентів з випускниками шкіл, яких знайомили з вишами. Організовувалися ознайомлювальні екскурсії та вечори для школярів у приміщеннях інститутів¹⁷⁵. Використовувалися і такі методи агітації, коли абітурієнтам «на вухо» говорилося про вищий відсоток охоплення стипендією в тому чи іншому навчальному закладі, спокушуючи молодь надавати перевагу кращому забезпеченню навчального закладу, а не обирати бажану спеціальність¹⁷⁶.

З кожним новим роком до вишів приходила молодь із все скромнішими автобіографіями. Середній вік студентів, як і комсомольський та партійний стаж, постійно знижувався. У наборі 1934–35 н.р. «по індустріальній вертикалі ми маємо в 35 вузах 52% комсомольців... Із них віком до 23 років — 83%»¹⁷⁷. По педагогічній вертикалі відсоток молоді доходив до 90%, у медичних і педагогічних інститутах старших за 23 роки майже не було. У сільськогосподарській вертикалі спостерігалася та ж картина. У Київському індустріальному інституті на 644 студентів нового набору із стажем понад п'ять років було всього 25 осіб. Більшість мала стаж від півтора до двох років. Звичайно ж, що такий набір являв собою для партійних лідерів «надзвичайно сирий матеріал, який вимагає великої ідеологічної обробки»¹⁷⁸. Аналогічна картина спостерігалася в Дніпропетровському гірничому інституті. Характеризуючи набір 1934–35 н.р., зазначалося, що «склад нового набору у більшості — молодняк 1914–16 року народження,

¹⁷³ Там само. — Арк. 35.

¹⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 729. — Арк. 85.

¹⁷⁵ Там само. — Спр. 535. — Арк. 2, 37.

¹⁷⁶ Там само. — Спр. 96. — Арк. 18.

¹⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 39.

¹⁷⁸ Там само.

партійний прошарок невеликий, в основному комсомольці — 52% зі стажем 1930–31–32 рр.»¹⁷⁹.

У 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про посилення 10 000 кращих колгоспників і колгоспниць, які мають освіту не нижче 4-річки, у сільськогосподарські інститути і технікуми, згодом цю цифру скоротили до 6 000. Благодірна мета — «підняти загальну освіту колгоспників», на практиці була зведена до директив. Серед партійних функціонерів були керівники, які могли тверезо оцінити всю утопічність цієї кампанії, особливо щодо навчання в інститутах молоді, перед якою стояло завдання за рік, а то і за коротший термін, на спеціально створених при інститутах підготовчих курсах отримати знання, необхідні для повноцінного навчання поряд з іншими студентами. Крім інтелектуальної, були проблеми і матеріального порядку: не вистачало гуртожитків, не було стипендій. Та секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у листі до ЦК ВКП(б) і особисто до Сталіна (31 травня 1934 р.) переконував, що «при інститутах ми створили однорічні підготовчі курси. При гарному підборі колгоспників — активістів, одного року буде достатньо» і просив залишити рішення в силі¹⁸⁰. Незважаючи на низку постанов і директив щодо організації навчання 6-тисячників та їх фінансування, ці рішення були практично не виконані. На ім'я П. Постишева з місць надходили телеграми, в яких говорилося про неможливість виконати наказ. Наприклад, 21 вересня 1934 р. директори харківських сільськогосподарських інститутів повідомляли: «Розміщення набору студентів колгоспників в рахунок 6000 харківським сільськогосподарським вишам зривається відсутністю гуртожитку. Міськрада відмовилась виконати рішення ЦК»¹⁸¹. Обкомами були відряджені спеціальні особи безпосередньо у райони для відбору колгоспників, за даними на 1 грудня 1934 р., недобір у рахунок «6000» залишався суттєвим для всіх областей¹⁸². Спеціальні представники були направлені і для перевірки організації навчання і матеріального забезпечення студентів-шеститисячників у інститутах і технікумах. Та студенти скаржилися, що під час перебування уповноважених справа трохи починала налагоджуватися, а після їхнього від'їзду все «знов стало на стару точку»¹⁸³.

Доки уповноважені намагалися завербувати необхідну кількість абітурієнтів у рахунок «6000», уже відібрані кандидатури, які приїхали до інститутів, масово розбігалися від нестерпних умов життя. Більш стійкі писали листи до влади в надії на допомогу: «Дорогий тов. Постишев, ми Вас дуже просимо, щоб Ви звернули саму серйозну увагу у найкоротший термін на нашу учобу, аби ми не розбіглися по домам»¹⁸⁴. «Ми розпочали свої підготовчі курси для вступу в технікум ще 15.08. ц.р. Але на сьогоднішній день з кількості 100 осіб залишилось 75», — скаржилися курсанти Кам'янець-Подільського ветеринарного технікуму П. Постишеву 5 листопада 1934 р. «Курсанти до цього часу не одер-

¹⁷⁹ Там само. — Арк. 34.

¹⁸⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 212.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 226.

¹⁸² Там само. — Арк. 237.

¹⁸³ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 8.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 8.

жували стипендії з колгоспів, яку такі повинні давати в розмірі від 30 до 40 крб. у місяць за постановою ЦК КП(б)У. Не одержують тому, що деякі РПК-ми поставились до цієї справи і до постанови байдужо. Надходить зима, а багато курсантів не мають ні одягу, ні взуття. Житлові кімнати холодні, немає опального матеріалу. Харчування погане й дорожче проти других учбових закладів на 6 крб. на місяць. Їдальня міститься разом з вільним набором студентів, де доводиться витратити багато часу і одержувати той самий харч, що студенти вільного набору. Надходять жовтневі свята, студенти одержують по декілька разів цукор, печення, яйця, білий хліб тощо, а курсанти одержали за 3 місяці лише по 800 грам цукру»¹⁸⁵.

Не виконувалася постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 14.03.1934 р. і колгоспами, що направили своїх людей на навчання у сільськогосподарські виші у рахунок «6000» і повинні були виплачувати їм до закінчення навчання 30–40 крб. в додаток до стипендії. Завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Шевченко у листі до секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора, М. Хатаєвича та М. Попова 14.06.1937 р. вказував, що колгосп «Червона Волинь» Київської області не сплачував студенту Ковальчуку дотації протягом десяти місяців, колгосп «Червоне козацтво» Вінницької області заборгував студенту М. Ковалю за дев'ять місяців, колгосп імені Постишева Харківської обл. — студенту Охріменку за рік, колгосп імені Ворошилова Чернігівської обл. не сплачував Ф. Начальнику протягом десяти місяців¹⁸⁶. Тому до ЦК КП(б)У і Наркомзему УРСР почали надходити численні заяви від студентів-шеститисячників з проханням вплинути на колгоспи. Так, студенти Уманського СГІ М. Опанасюк і О. Макаренко в заяві до ЦК КП(б)У написали, що вони «вчаться в інституті третій рік і доти не можуть одержати, доки не напишуть заяви в область чи до Всеукраїнських організацій»¹⁸⁷.

Значна частина колгоспів через тяжке фінансове становище дійсно була неспроможна виплатити дотацію до стипендії через неврожай 1934 р., коли на трудодень виплачувалося від 50 коп. до 1 руб. Тому, в свою чергу, колгоспи ставили питання про звільнення від виплат¹⁸⁸. Та поки чиновники вирішували питання про дотації до стипендії студентам, страждати доводилося останнім. Тож, незважаючи на численні директиви і пільги для селянської молоді, остання не надто поспішала їхати на навчання, а в той час окремі інститути (наприклад, Полтавський плодоягідний) знаходилися у загрозовому стані, не маючи можливості забезпечити навіть третю частину необхідного прийому¹⁸⁹. На робітфаку Харківського інституту механізації у 1934–35 н.р. при контингенті набору в 400 чоловік навчалася лише 46, у ветеринарному при плані 450 навчалася 180 робітфаківців¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 233–234.

¹⁸⁶ Там само. — Спр. 7096. — Арк. 37.

¹⁸⁷ Там само. — Арк. 37.

¹⁸⁸ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 7, 9.

¹⁸⁹ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 70.

¹⁹⁰ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 166.

З середини 1930-х рр. експеримент з «пролетаризації» вищої школи закінчується, про що свідчать, зокрема, правила прийому до вищих навчальних закладів. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою від 29 грудня 1935 р. «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» скасували встановлені при допущенні до іспитів і при прийомі до вишів обмеження, «зв'язані з соціальним походженням осіб, які поступають в ці навчальні заклади, або з обмеженням у правах їх батьків»¹⁹¹. До вишів стали приймати всіх громадян, які склали встановлені для вступу до навчальних закладів іспити в порядку конкурсу. Керівництво деяких вишів деякий час продовжувало за традицією віддавати перевагу абітурієнтам пролетарського походження, але влада, як зауважує Т. Смірнова, уже не лише не заохочувала таку практику, але і боролася з нею¹⁹².

Таким чином, найбажанішим студентом у радянській державі могла бути лише молода людина, яка походила із робітничо-селянського середовища чи із верств населення, які мали маргінальний статус при попередньому режимі і намагалися ототожнювати себе з «пролетаріатом». Проте пролетаризація студентства, введена в ранг державної політики у 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала необхідних новій владі результатів: переважну більшість студентів, а особливо випускників, складала далеко не вихідці із робітничого середовища і селян. Робітники та їхні діти становили більшість лише в технічних вишах, у решті зміни у соціальному складі відбувалися поступово, а серед студентів завжди значною залишалася доля дітей інтелігенції та службовців. Студентство стало заручником більшовицької освітньої політики, що орієнтувалася на класовий підхід у формуванні контингенту, багатьом потрібно було пристосовувати особисту історію до вимог нової державної ідеології. Вихідці із «соціально-ворожого» середовища, зважаючи на політику дискредитації у відношенні до них, вимушені були різними шляхами долати перешкоди, щоб отримати вищу освіту. Розповсюдженням явищем стало приховування свого соціального походження шляхом отримання фальшивих документів, використання зв'язків із «потрібними» людьми, або заміна поняття «соціальне походження» на «соціальне положення». Турбота про забезпечення необхідного відсотка пролетарів у вишах була обов'язком місцевих приймальних комісій, що також сприяло отриманню можливості навчання особам з «ворожим» походженням, які у переважній більшості випадків мали достатній рівень знань і тому викликали більшу симпатію у професури.

Незважаючи на політику пролетаризації, студентська маса і на початку 1930-х рр. являла собою конгломерат людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Забезпечити необхідний відсоток пролетарів у вишах було досить важко навіть інститутам індустріально-технічної вертикалі, тому владою були вжиті радикальні заходи з «оробітничення» контингенту студентів: посилення партійних, профспілкових та інших «тисяч» на навчання. «Справедливість» за соціальною ознакою обернулася для вищої школи втратою

¹⁹¹ Збірник наказів Народного комісаріату освіти. — 1936. — № 2. — С. 2.

¹⁹² Смірнова Т.М. «Сын за отца не отвечает» // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. — М., 2002. — С. 191.

такої традиції дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти, оскільки ці навчальні заклади перестали відігравати роль соціальних інститутів, що зберігали культурну спадковість в суспільстві. Разом з тим, новий контингент студентів став цілком демократичним, оскільки формування їх відбувалося лише із трудових верств населення.

Іншою проблемою протягом 1930-х рр. для переважної більшості вишів стали, за термінологією того часу, «прориви» у справі набору студентів, що спонукало застосовувати різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. З того часу почався відлік профорієнтаційної роботи, актуальної для вишів і сьогодні: створювалися «вербувальні» бригади із викладачів та студентів, які направлялися у великі робітничі центри, а з середини 1930-х рр. — на робітфаки та у десятирічки для популяризації інститутів, випуски спеціальних рекламних плакатів та листівок, організація вечорів — зустрічей студентів з випускниками шкіл, лекцій кращих професорів перед майбутніми абітурієнтами. Проте досить часто система вербування до вишів зводилася до механічного набору людей, що спричинювало численні проблеми в організації навчального процесу, зокрема, академічного характеру.

VIII.3. «Чистки» студентського складу вищих навчальних закладів

Переповненість вищих шкіл студентами, переважна більшість яких не мала потрібного новій владі класового походження, призвела до закономірного процесу розвантаження їх і паралельної до цього політики пролетаризації. Держава все більше контролювала політичний простір вищої школи, намагаючись досягти такого стану, щоб, за образним висловом А. Луначарського, інститути були «якнайбільше нагіпнотизовані нашим комуністичним духом»¹⁹³. Використовувалися різні методи «гіпнозу», щоб виробити у молоді необхідне ставлення до подій політичного життя, сформуванню студента як людини, яка за своєю сутністю відповідала б духу нового суспільства. Як зазначає Т. Смирнова, цілком розумна мета — відкрити дорогу до вишів дітям робітників і селян — вирішувалася не зовсім розумними методами¹⁹⁴.

Восени 1921 р. виші України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Мета її була чітко визначена: «Вияснення особистого складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до Радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне — звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих»¹⁹⁵. Особливо

¹⁹³ Луначарський А.В. Борьба за душу // Народное просвещение. — 1921. — № 77–78. — С. 3.

¹⁹⁴ Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. — М., 2003. — С. 258.

¹⁹⁵ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 418. — Арк. 123–124.

пильно мала проходити перереєстрація студентів соціально-економічних та педагогічних інститутів¹⁹⁶.

З цього часу в усіх вищих навчальних закладах розпочинається робота з виявлення і виключення небажаних для нової влади студентів. Про систематичність цієї роботи говорять як звіти навчальних закладів, так і его-документи. Колишня студентка Київського ІНО, письменниця Д. Гуменна зазначала, що чистки йшли одна за одною — «у мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, у оголошеннях, у комісіях»¹⁹⁷. Крім оголошуваних загальних кампаній, постійно діяли в інститутах всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів — від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих Червоної армії до перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік. Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність, довелося неодноразово проходити ці чистилища. Ініціаторами перевірок нерідко виступали і самі навчальні заклади¹⁹⁸. Списки неблагонадійних студентів складалися і подавалися у місцеві комісії партійними та комсомольськими осередками вишів, оскільки їм належала провідна роль у впровадженні та контролі за виконанням політики радянської влади у внутрішньому житті вищої школи. Тому саме завдяки зусиллям осередків, як зазначалося у політичному звіті Полтавського ІНО, «студентство, так би мовити, було зануздане, приборкане в його самостійницьких настроях. На загальних зборах ворожі виступи були виключені, резолюції з тих чи інших питань ухвалювалися одноголосно. Але за цією однотайністю ховалася ще глуха ворожість чи пасивність»¹⁹⁹. Дещо пізніше, 27 грудня 1930 р., у своїй заяві до Київського окрвідділу ДПУ один із таких лідерів напише, що саме за його «активної участі як секретаря партосередку ІНО (1921 р.) [Вищого ІНО у Києві — *О.Р.*], голови Студкому, голови комісії по чистці ІНО, було виключено з ІНО як ворожий та соціально-чужий елемент» низку студентів, у тому числі і племінника М. Грушевського С. Шамрая²⁰⁰. М. Грушевський у листах до К. Студинського підкреслив, що то був «якраз найактивніший елемент, виключений з політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] укр[аїнської] мови і дисциплін»²⁰¹ (квітень 1923 р.) Згодом історик назве ще один мотив цього звільнення: «Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий «твердий націон[альний] курс?!»²⁰²

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 158.

¹⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 703. — Арк. 260.

¹⁹⁹ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 177.

²⁰⁰ Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик : журн. Укр. іст. т-ва. — 2002. — Т. 1–4 (152–155) — С. 320.

²⁰¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1923 рр.) — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 98.

²⁰² Там само. — С. 105.

Важко сказати, наскільки спокійно проходили чистки у вишах, одні студенти прекрасно почувалися і працювали «і в цій плутанині»²⁰³, в інших розігрувалися справжні драми. Причому вичищали і «колишніх», і вихідців із пролетарського середовища, і тих, хто проливав свою кров на фронтах громадянської війни в лавах Червоної армії, незалежно від походження. Наприклад, у Харківському медичному інституті багато студентів були незадоволені діями члена КП(б)У С. Шубіна — голови комісії з перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік, але відновлених у правах комісією Головпрофосвіти НКО. «Беручи участь у внутрішніх академічних комісіях, виступаючи як відповідальний комуніст, він не втрачав нагоди, щоби не обізвати, не образити, не дати копняка безпартійній студентській масі, попри те, що вона значною мірою складається з пролетаріату, заслуговує, щоб її приваблював, а не відштовхував осередок робітничої партії [...]. Бюрократично, по-чиновницькому, не зважаючи на соціальне становище Шубін суто по-поліцейському викидає з радянського університету робітників і червоноармійців, що через голод і холод добралися до дверей вищої школи, грубо, зухвало обриває кожного, хто наслідуються йому перечити»²⁰⁴.

До літа 1924 р. було проведено декілька перереєстрацій, у тому числі й короткотермінових, під час яких виявлялися «мертві душі» — студенти, які так жодного разу і не з'явилися до інституту. Крім того, була введена підписка студентів на початку кожного триместру, що дозволяла виявляти тих, хто з різних причин не повертався до навчання. Як наголошував у своєму звіті ректор Одеського медичного інституту Л. Громашевський, при проведенні цих заходів «неодмінно витримувався соціальний принцип, що виявився в жорсткому підході до спекулятивних і авантюристських елементів, при максимальному наданні пільг робітникам і селянам, яких налічувалися одиниці»²⁰⁵. Усього в цьому інституті на кінець 1923–24 н.р., тобто до початку тотальної чистки, з 3800 залишилося 1378 чоловік.

Незважаючи на значне скорочення кількості студентів, соціально-академічна перевірка, як зазначається у звіті Полтавського ІНО, яка проводилась влітку 1924 р., не могла дати таких результатів, що ґрунтовно б змінили «фізіономію» студентського складу, «але моральне значення вона мала. Тих, хто залишився, вона змусила «підтягтися» у навчанні і «втратитися» у суспільну роботу»²⁰⁶. Списки осіб, які не пройшли «чистку», під грифом «секретно» розсилалися до всіх вишів (і не лише України). Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були

²⁰³ Утевский А.М. Начало пути // Universitates = Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 68.

²⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 451.

²⁰⁵ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 66.

²⁰⁶ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 177.

виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати»²⁰⁷.

Серед різноманітних чисток, які проводилися у першій половині 1920-х рр., слід виділити спеціально організовану кампанію для реєстрації студентів, які раніше служили у ворожих арміях. Весною 1923 р. виші отримали наказ від ДПУ вивісити оголошення такого змісту: «Усім офіцерам, воєнчиновникам, чиновникам воєнного часу, адміністративному складу, юнкерам і добровольцям старої армії, що служили свого часу в білих арміях, або лише проживали на територіях, зайнятих білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним, Колчаком та ін., а зараз є викладачами чи учнями у вишах (список додається), необхідно подати до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань заяви про залишення їх у школі. Термін подачі заяви — два тижні. Ті, хто не подасть заяв, будуть виключені з вишів»²⁰⁸.

Після отримання цього наказу у вишах і на педагогічних курсах розпочали роботу спеціально призначені Комісії з чистки колишніх білогвардійців, де обов'язково був присутнім представник ГПУ. Звичайно ж, ті студенти, які могли приховати свою службу у Білій армії, на Комісію не подавали документи, проте якась частина все ж факт служби визнавала. Більшість не приходили на засідання, після чого їхні справи розглядала спеціальна комісія при Головпрофосвіті. Але на початку 1920-х рр. шанс залишитися в інституті такі студенти мали. Наприклад, із тридцяти осіб, справи яких розглядалися у Харківському інституті народного господарства 10 липня 1923 р., позбавили права навчання лише трьох — В. Левитського як добровольця денікінської армії, С. Дворнікова та В. Бланка як «активних працівників в арміях Денікіна і Врангеля»²⁰⁹. Решту залишили, вказавши кожному на те, що «до цього часу не змив ганебної плями служби в армії Денікіна»²¹⁰. У цей час могли залишити у вишах і дезертирів Червоної армії, якщо вони пред'являли рекомендації від партійних працівників чи були активними на громадській роботі. Після 1927 р., коли колишні офіцери були визнані потенційно небезпечними на випадок зовнішньо чи внутрішньополітичних конфліктів, навіть підозри про перебування в одній із армій — Білій чи УНР, вистачало для виключення із інституту, що неодноразово засвідчують протоколи засідань комісій у студентських справах різного рівня. Більшість колишніх вояків до середини 1920-х рр. вже мали пристойний стаж служби в радянських установах і навіть у Червоній армії, добилися амністії та відновлення в правах. Тож, звичайно, своє виключення сприймали як велике непорозуміння, де не обійшлося без «ворога».

Весною 1924 р. радянськими і партійними організаціями були розроблені нові правила проведення розвантаження вишів від перепоვნення студентами і видано наказ, що робота з метою розвантаження інститутів не повинна мати

²⁰⁷ Держархів Краснодарського краю. — Ф. Р-890. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 36–37. (Документ наданий автору д.і.н., проф. О.Ю. Рожковим).

²⁰⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 65.

²⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 16. — Оп. 3. — Спр. 803. — Арк. 52.

²¹⁰ Там само.

форму офіційних чисток, а має проводитись планомірно протягом всього навчального року²¹¹. Але, як показала практика, в цей час вони ще проводились у вигляді кампаній. У результаті систематичних перереєстрацій і чисток частина навчальних закладів, як наприклад, Одеський медичний інститут, вже до початку «тотальної» соціально-академічної перевірки 1924–25 н.р. змогла значно скоротити контингент студентів. Та, незважаючи на вказані вище заходи, наявний у ОМІ надзвичайно низький відсоток робітників і селян весь час був предметом гострої критики роботи правління цього інституту.

У серпні 1924 р. виші України отримали низку секретних циркулярів і інструкцій щодо проведення соціально-академічної перевірки студентів. Для успішності її роботи створювалися губернські комісії, особистий склад яких визначався губкомами КП(б)У і затверджувався ЦК КП(б)У. У Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі губернським комісіям дозволялось створювати підкомісії у відповідних вишах. Наприклад, до складу губернської комісії з перевірки соціально-академічної успішності студентів Полтавського ІНО входили: представник від губкому КП(б)У С. Кириченко (він же був головою комісії), голова Губпрофосвіти М. Фарбер, а також представники від КНС, КСМУ, студентства. Всі вони були членами КП(б)У²¹².

У таємній інструкції наголошувалося, що соціально-академічна перевірка необхідна для забезпечення можливості нормальної роботи вишів, через надзвичайне перевантаження останніх²¹³. Нею ж визначалася і мета перевірки — з'ясування як соціального складу, так і відповідності кожного студента тим завданням, які ставить навчальний заклад: академічна успішність, активність і відвідування занять, ступінь участі у громадській роботі, суспільно — політичний розвиток, причина вступу до вишу, професія до вступу тощо. Безумовному виключенню підлягали ті особи, які проявляли себе «як антипролетарський елемент, вороже налаштований до постанов радянської влади». Разом з тим у додатках вказувалося, що звільнення з інститутів пролетарського студентства допускається лише у крайніх випадках, після всебічного в'яснення причин академічної неуспішності. Студентам, які навчалися більше встановленого терміну, передбачалося пропонувати закінчити інститут до 1 січня 1925 р. Чітко було визначено і відсоток скорочення кількості студентів по вертикалям. Найбільше планувалося виключити студентів із медичних інститутів: Харківського — 30%, Київського — 25% і Катеринославського — 20%. Відсоток скорочення визначався пропускнуою спроможністю того чи іншого вишу, змінити його можна було лише з дозволу Центральної комісії.

Губернськими комісіями затверджувалися відповідні плани роботи на місцях. Пропонувалося переглядати наступні категорії студентів: а) вихідців із «крупних власників торгово-промислових капіталів»; б) вихідців із «колишніх» — дворян, купців, духовенства і чиновництва; в) вихідців із дрібних торговців і кустарів і взагалі «дрібнобуржуазного походження». На засіданнях комісій

²¹¹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 1.

²¹² Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 19.

²¹³ Там само. — Арк. 6.

давалися чіткі вказівки, що «на першому місці стоїть розвантаження і одночасно проводиться чистка», що «пролетарський елемент виключається в крайньому випадку, якщо він не подає надії на те, що зможе навчатися і закінчити навчальний заклад і потім хворі, які не підлягають лікуванню». Стосовно дітей викладачів, то їх пропонувалося також піддавати чистці та «явно чужий елемент виключати»²¹⁴.

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести соціально-академічну перевірку у термін з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., великим вишам за місяць закінчити таку роботу було неможливо, тому у більшості з них вона затягнулася до середини листопада. В Одеському медичному інституті, наприклад, перевірка тривала з 21 серпня по 15 листопада, всього було проведено 38 засідань, із них останні 24 проводилися під керівництвом ректора Л. Громашевського. Підкомісії більшості Київських інститутів також закінчили роботу у середині листопада.

Процедура «чистки» проходила шляхом індивідуального опитування студентів, яких викликали на спеціальні засідання місцевих комісій для перевірки студентського складу. Наведемо два приклади такої перевірки, описані самими студентами різного соціального походження. Перший опис належить академічно успішному студенту II курсу Київського інституту народного господарства Б. Палію, робітникові за походженням: «Настала осінь 1924 р. [-] «чистка». Я спокійний. До «елементів» не належу. Збираюсь переходити на III-й (тоді останній) курс. Викликають мене серед інших в «комісію». «Комісія» в особі якогось невідомого мені гр-на в пенсне і з портфелем під пахвою розмовляла зі мною. Говорили ми про Чжан Цзіміна, про зловредність 2-го Інтернаціоналу, про Кибальчича, Перовську, додану вартість [...]. О, я знайшов в особі комісії цікавого співрозмовника з соціально-економічних і політичних дисциплін (а я до того часу уже склав повний курс цих наук). Задоволений, я пішов. Через пару днів дізнаюся, що мене виключено за ... «непридатність до діяльності на залізничному виробництві» (мотив виключення). Із цього і почалися мої поневіряння. Заява за заявою, апеляція за апеляцією, довідки, свідчення... Усе мною було доведено, але мене так і не поновили»²¹⁵. Інший відомий нам зі слів Д. Гуменної, яка також була академічно встигаючою: «... Я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така [...] Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні і органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротах у Жашкові висить список «нетрудового елемента, позбавленого права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюся казати... Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин». — «Скільки десятин землі?» Не брешу: «6 десятин». «А признайтесь, — ви попівна?» —

²¹⁴ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 445. — Арк. 2.

²¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 413.

«Ні!» — не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти». Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла»²¹⁶.

Запитання і рішення перевірочних комісій досить часто, з позицій сьогодення, здаються безглуздими, але саме вони, з одного боку, сіяли паніку серед студентів, позбавляли їх можливості виробити відповідну стратегію поведінки під час чистки. Наприклад, для сьогоднішнього читача анекдотично звучать типові тогочасні рішення про виключення з інституту: «За зовнішністю не підходить в педагоги»²¹⁷, «Справляє враження психічно хворої людини»²¹⁸, або про переведення академічно успішного студента юридичного факультету Київського ІНГ Л. Рябого до ... театрального технікуму²¹⁹! З іншого боку, такі постанови викликали появу різних експромтів. Редакція журналу «Студент революції» пропонувала своїм дописувачам надсилати матеріал щодо перевірки студентства, «гумористичні й сатиричні сторони, які виявились у ході перевірки, для нас дуже важливі»²²⁰. Так з'являлися різноманітні сатиричні замітки стосовно чисток, як, наприклад: «... Відкіля вони все знають... ти Денікіна і в вічі не бачив, а про Врангеля і говорити не приходиться. А тебе питають, коли ти служив в білій армії»²²¹. І обов'язково знаходився у студентському середовищі дотепник, який навіть під дверима перевірочних комісій підтримував однокурсників своїми жартами, вигадуючи глумливі імітування запитань до студентів, на зразок пригаданих Д. Гуменною: «І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кожушку з обличчям дівчини та довгими локонами... він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: «Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?»»²²²

Як свідчить статистика окремо взятих вишів, не всі вони дотримувалися встановленого Наркомосом відсотка і перевищували його. Багато навчальних закладів за допомогою комісії з соціально-академічної перевірки нарешті змогли взяти на облік все студентство, завести особові справи на наявну молодь, виявити «мертві душі», які давно не відвідували занять. У Київському ІНО, наприклад, таких виявилось близько 500 осіб, що разом із 250 звільненими як «непідходящий елемент» зменшило кількість студентів до 1868²²³. Вражає факт, що у звітах багатьох вишах вказувалося на майже повну неуспішність студентів. Так, ректор Київського ІНО О. Карпеко наголошував, що більше двох третин мають академічні заборгованості, не поодинокими були випадки, коли студент був зарахований на III курс, а здав лише 1–2 предмети за I-й, і якщо «всіх невстигаючих відрахувати, то в КІНО, мабуть, нікого не залишилося б»²²⁴.

²¹⁶ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 159.

²¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 709. — Арк. 23.

²¹⁸ Там само. — Оп. 3. — Спр. 384. — Арк. 1–2.

²¹⁹ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 281.

²²⁰ З поштової скриньки // Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 59.

²²¹ Чупчі-Гривенник І. Чистка // Студент революції. — 1924. — № 7. — С. 62.

²²² Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 159.

²²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566 (ч. 2). — Арк. 302.

²²⁴ Там само.

У звіті Полтавської губернської комісії, яка одночасно виконувала функції підкомісії з ІНО, зазначалося, що на початку роботи була зафіксована повна академічна неуспішність і низький загальний рівень розвитку студентства. Переважна більшість молоді не виконала мінімуму академічної роботи, визначеного факультетською комісією весною. Тому довелося знову знизити загальний рівень академічних вимог і, незважаючи на це, 96% всіх виключених йшло по лінії академічної неуспішності²²⁵. Визначити за цими даними достовірність інформації практично не можливо. Наприклад, з того ж Полтавського ІНО під час цієї перевірки «як академічний так і громадський баласт» було виключено цілком встигаючого студента III курсу К. Мигалья²²⁶, вихідця з дійсно бідної селянської родини, який «здав не тільки необхідний мінімум заліків для переходу на вищий курс, а й чотири заліки зверх його, а також активно відбував всі необхідні практичні заняття»²²⁷. Реальною ж причиною виключення успішного студента, на нашу думку, були його симпатії до Української комуністичної партії (УКП), кандидатом у члени якої він перебував.

Академічна неуспішність і тривале перебування у стінах вишу на початку 1920-х рр. були однією з найчастіше вживаних мотивів виключення. У молоді такі формулювання викликали особливий гнів і обурення. На перший погляд здається все логічно: не здав необхідного для переходу мінімуму, перебуваєш декілька років на одному курсі — поступись місцем іншим, тим, хто встигає. Та виключені студенти масово опротестовували рішення комісій перш за все тому, що у більшості випадків комісії не брали до уваги ті об'єктивні причини, що не дозволили їм вчасно опрацювати матеріал. Голод, епідемії — ці вічні супутники воєн і розрухи на тривалий час відривали молодь від навчання, перед цими стихіями всі були рівні: і пролетарі, для яких двері вищої школи були відкриті, і озлиднілі «колишні», які будь-якою ціною намагалися здобути освіту. «Правда, я прийому 1920 р. і також правда, що я перейшов на III курс, але хто ж міг навчатися в голодовку?» — з обуренням писав студент Катеринославського медичного інституту М. Зубенко, який через матеріальну скруту два роки не міг навчатися і до того ж за 1920–1923 рр. тричі перехворів на тиф²²⁸. Тому в дійсності, як зазначав ректор ОМІ Л. Громашевський, досить часто під поняття «академічної малоцінності» підводилася втрата студентом одного року навчання, в результаті чого страждала молодь з достатньою успішністю. Справжньою причиною вичищення була незначна участь у громадській роботі. Звільнення через академічну неуспішність у прямому сенсі цього визначення мало місце в поодиноких випадках. Успішні студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх

²²⁵ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 164.

²²⁶ Мигаль Кирило Григорович (1904–1979 рр.) був поновлений у правах студента Полтавського ІНО Центральною комісією у студентських справах (справа його переглядалася двічі), в майбутньому став кандидатом історичних наук, доцентом, а у 1943–1944 рр. був деканом історичного факультету Харківського університету, пізніше працював деканом історичного факультету Одеського університету.

²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 79.

²²⁸ Там само. — Оп. 4. — Спр. 712. — Арк. 54.

видавали, наприклад, ректор Київського ІНО заборонив їх видавати²²⁹. А студент ІV курсу ОМІ М. Дорфман, який був виключений місцевою комісією «як суспільно малоцінний елемент», надав довідку, де зазначалося, що у його справі «ніяких матеріалів, крім протоколу місцевої комісії з перевірки, що характеризують його як антирадянський елемент, немає». Після розгляду апеляції його було звільнено, «як академічний баласт»²³⁰. Губернська комісія припинила дискусію, винісши свій вирок: «академічний баласт і антирадянський елемент».

Зважаючи на те, що списки виключених вивішувалися не відразу після засідання комісій і без зазначення причин виключення, повідомлення про звільнення «кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організуватися», «Так туманити дорослих людей не можна». Молодь вимагала чітко формулювати мотиви позбавлення права навчання, але у Київському медичному інституті, наприклад, «члени комісії не реагували на вимоги студентів, вони навіть не вважали за потрібне говорити з виключеними. Коли ж врешті-решт були оголошені причини виключення, враження від них залишилося у студентів неприємне. Наприклад, студенту, який працював на виробництві, оголосили, що його виключено за відсутністю виробничого стажу. Поширювалися чутки, що з медичного інституту мають виключити 900 осіб»²³¹.

Рішення про виключення викликали гнів і обурення однієї частини студентства, паніку — в іншій, зламанною виявилась не одна доля. Масштаб трагедії маленької людини донесли до нас спогади. Наприклад, Д. Гуменна говорить про студентку, яка зійшла з розуму і весь час ходила біля свого інституту «якось наче непритомна. Не всі вдома»²³². «Який то жах — зразу відчутти, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчутти й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь [...]. Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією, — писав Д. Нитченко про своє виключення. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути...»²³³. Відомо немало прикладів самогубства студентів як реакція на несправедливість, та якась частина все ж знаходила в собі сили боротися проти чисток.

Виключені з київських вишів, наголошував начальник Київського окружного ДПУ Іванов, настроєні озлоблено і нервово. Окремі студенти висловлювали думки про помсту і терор. У Медичному інституті група студентів спробувала закликати, шляхом розповсюдження прокламацій, до терору над «учасниками перевірочних комісій, які, нібито, чинять над ними насилля»²³⁴. Багато студентів

²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 19.

²³⁰ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 8.

²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 17.

²³² Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 225.

²³³ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 71.

²³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 16.

пов'язували пожежу в КПІ з діями виключених студентів, а деякі з них говорили, що «це потрібно робити і в інших вишах, бо демонстрація протесту не подіє належним чином». З'явилися листівки такого змісту: «Товариші студенти! За час нашого перебування в стінах інституту ми випили гірку чашу насилля й, нарешті, 1924 рік нам пропонує випити її до дна. Знущаються над особистістю, топчуть її ногами, нас душать за горло, щоб ми голосували «одногласно» — Гринюки, Карпуси, Герасимови, Кислюки та інша сволота за наказом «з центру» творять свою кайнову справу. Людей, які голодували, які у неймовірно скрутних умовах гризли граніт науки, позбавляють можливості користуватися результатами своєї праці. Нам кинули виклик, ми, студенти, його приймаємо. Не хникати, не принижуватися, а діяти повинні ми, не демонстраціями на вулицях, де ми безпомічні, а озброєною рукою терориста ми цих жалюгідних боягузів-негідників зможемо змусити себе поважати. Ми будемо такими ж безжальними, як безжальні вони з нами. До дії, товариші студенти! Група студентів. Гринюки, Карпуси і К^о ... «мементо морі»²³⁵. Студенти цього інституту навіть збиралися звернутися за допомогою до місії тред-юніонів, яка прибула в цей час до Москви і мала відвідати Київ.

Листівки з закликом до молоді «прокинутися від зимової сплячки» з'явилися і в Харківському медичному інституті: «Пам'ятайте, що ми — сила, що ми зможемо змусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «я» зможуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягнути своєї мети і знищити «соціалістичних народних робітничо-селянських погоничів»»²³⁶.

Звичайно ж, найбільш активні студенти, які протестували проти чистки, були заарештовані. Стівідсотковому пролетарію О. Давиденку, брата якого загинули на фронтах громадянської війни, перебуваючи в лавах Червоної армії, за розповсюдження листівки-протесту довелося «закінчувати навчання» на Соловках²³⁷. А за словами В. Бруновського, який міг вести точну статистику страт ДПУ у Бутирській тюрмі, у 1926 р. із Києва у цю тюрму було привезено 76 «бандитів», серед них — вісім студентів, які організували протест проти академічної чистки. Всі вони були страчені²³⁸.

Поновленням у студенти спочатку займалася спеціально створена при Головпрофосвіті Центральна комісія у студентських справах. На засіданні президії Укрголовпрофосвіти 10 травня 1923 р., у зв'язку з великою кількістю звернень, було прийнято рішення про організацію при губернських відділах профосвіти губернських комісій у студентських справах, які і мали вирішувати питання виключення, поновлення і звільнення від плати за навчання. Рішення цих комісій пропонувалося вважати остаточними і обов'язковими для всіх навчальних

²³⁵ Там само. — Арк. 20.

²³⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 594. — Арк. 66, 68.

²³⁷ Там само.

²³⁸ *Бруновский В.* Дело было в СССР. Странички из воспоминаний бывшего «смертника» // Архив русской революции. — М., 1993. — Т. 19–20. — С. 132.

закладів губерній²³⁹. Та майже всі студенти намагалися добитися права на апеляцію саме в Центральну комісію, бо, на відміну від губернських, у ній з більшою увагою ставилися до причин виключення з інститутів і без відповідних документів і довідок не підтверджували таке рішення. Як йдеться у звіті даної комісії, з початку її роботи по 18 грудня 1923 р. розглянуто 359 заяв, усього ж їх було подано 486. Із них лише 36 стосувалося звільнення від плати за право навчання, решта були присвячені питанням відновлення і зарахування на навчання. На кожному засіданні розглядалося по 30 заяв студентів, причому у більшості випадків рішення були позитивними, задовольнялися клопотання 24 студентів²⁴⁰. У інших звітах наводяться інші показники. Так, аналізуючи діяльність цієї комісії за 1923–24 навчальний рік, із 2766 заяв лише 500 були присвячені питанням відновлення у правах студентів. Із них задоволено було 228 клопотань (45,6%), а відмовлено у 272 випадках (54,4%)²⁴¹. Прослідкувати реальну кількість відновлених практично неможливо, тому що справи багатьох студентів розглядалися по декілька разів і часто задовольнялися через декілька років.

Найбільша кількість заяв надходила у цей період із вищих навчальних закладів Харкова — Технологічного (110) і Медичного (111) інститутів. Студенти цих вишів навіть подали до Комісії колективну заяву, яку підписали 20 осіб із ХМІ і 8 із ХТІ. У ній підкреслювалася несправедливість постанов перевірочних комісій в інститутах і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ²⁴². Як правило, на засідання Комісій запрошувалися лише представники правління вишу. Не поодинокими були випадки, коли ректори захищали своїх позбавлених прав на навчання студентів і надавали їм позитивні характеристики²⁴³.

Статистичні дані стосовно соціально-академічної перевірки 1924–25 рр. також фрагментарні та надзвичайно суперечливі. Як зазначає О. Лаврут, за 1924–25 навчальний рік перевірку пройшли 27603 особи, з яких 6429 були «вичищені» губернськими комісіями (що склало 25% перевірених), з них 1624 подали апеляції (25,3% «вичищених») і лише 567 осіб було поновлено у правах студентів (8% «вичищених» або 35% тих, що подали апеляції)²⁴⁴. Та багато джерел різного походження вказує на той факт, що майже 90% виключених були поновлені у правах згодом. Особливо цей факт шокував успішних студентів пролетарського походження, які добивалися відновлення прав. Так, вищезгаданий Б. Палій, що після «вичищення» не став їхати у Харків, не ловив на вулиці Г. Петровського, так описав свої пригоди: «Я тоді подумав так: «Виші переповнені, розвантаження необхідне. Комусь потрібно піти». А я знав, що багато моїх товаришів служили в армії, мали бойові заслуги — я в армії не служив.

²³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 411.

²⁴⁰ Там само. — Арк. 417.

²⁴¹ Там само. — Оп. 4. — Спр. 707. — Арк. 266.

²⁴² Там само. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 450.

²⁴³ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 42.

²⁴⁴ Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст. — С. 68.

Вони повинні залишитися [...] Я подав окрвоєнкому заяву і пішов в армію»²⁴⁵. Та після демобілізації його не відновили у правах студента Київського інституту народного господарства. «Як мені було прочитати це, коли я знав, що практично всі виключені у 1924 р., навіть багато із «елементів», відновлені, що знову поступили в інститут сотні непмачів; для мене ж місця не знайшлося! [...] Я, звісно, не смію стверджувати про наявність у даному випадку системи протекціонізму і свавілля [...] речі, що кояться, не доступні для мого розуміння»²⁴⁶. Лише після декількох звернень до Центральної комісії та особисто до наркома освіти йому вдалося добитися відновлення у правах.

Статистика окремих вишів, віднайдена нами, також свідчить про те, що переважна більшість студентів після осінньої чистки 1924 р. була відновлена у правах. Так, із Одеського медичного інституту з 1 вересня по 20 листопада цього року було виключено як «соціально — непригодний елемент» 85 студентів, 45 — як «академічно невстигаючі», 32 — на один рік і двоє — на два роки²⁴⁷. Ректор цього інституту наголошував, що 92 виключених студенти відразу ж подали клопотання про надання їм права апеляції до Центральної комісії²⁴⁸. І якщо наприкінці 1924 р. було вирішено направити до Центральної комісії лише 40 апеляцій, то 22 серпня 1925 р. туди було надіслано, відповідно до інструкції про порядок відновлення колишніх студентів, клопотання і документи майже всіх виключених у ході чистки. Наприклад, із 62 відрахованих студентів I курсу правління ОМІ було проти відновлення лише трьох «через повну непридатність до навчання у виші», які також згодом були поновлені у правах²⁴⁹. Це примусило ректора направити у Центральну комісію протест правління проти таких дій²⁵⁰. Так, з приводу відновленого у правах студента С. Торговицького говорилося: «Ця постанова є нічим не виправданим привілеєм стосовно слабовстигаючого і який не має ніяких особливих заслуг студента [...] що матиме надзвичайно сумні наслідки, оскільки студенти на таких прикладах переконуватимуться, що потрібно тільки з'їздити до Харкова для того, аби задовольнити свої безглузді і незаконні претензії»²⁵¹.

Аналогічними були клопотання і за вичищених студентів старших курсів, оскільки в інституті були вакантні місця. Лише студентів, виключених із IV курсу, пропонувалося відновити з початком 1926–27 навчального року, оскільки на цьому курсі вільних місць не було.

«Як можна було із виключених відновити 95 % студентів?! Це ж синки непманів, поміщиків, торговців!»²⁵², — на це питання ніхто так і не дав відповіді. Можливо, саме масове незадоволення діями місцевих перевірочних комі-

²⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 413–415.

²⁴⁶ Там само. — Арк. 410–411.

²⁴⁷ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 259.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 116. — Арк. 42.

²⁴⁹ Там само. — Спр. 123. — Арк. 100.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 111.

²⁵¹ Там само. — Арк. 116.

²⁵² *Ряпто Я.* На путях к новой школе // Студент революції. — 1925. — № 1. — С. 11–13.

сій, що набирало активного характеру, і спонукало Центральну комісію у студентських справах, не без відома влади, звичайно, зробити цей крок.

Сотні студентів зверталися до комісій з останньою надією на відновлення прав, бо для того, щоб мати можливість навчатися, багато із них вимушені були порвати усі стосунки з родичами чи відмовитися від батьків, постійно доводити свою лояльність до радянської влади активною громадською позицією і підтвердити це відповідними документами. Коли Комісія підтверджувала рішення про виключення, молодь писала листи до голови ВУЦВК Г. Петровського, Наркомів освіти, юстиції, їхніх заступників і, як уже зазначалося вище, навіть до Н. Крупської чи до наркома освіти РСФРР А. Луначарського²⁵³. Особливості лексики і стилю цих листів, наявні в них факти не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. У багатьох випадках вожді показували свою турботу про маленьку людину. Наприклад, намагаючись допомогти уповноваженому Одеського окружного відділу ОГПУ Слинявку, брата якого виключили із інституту, А. Луначарський звернувся до наркома освіти УСРР М. Скрипника: «... Я думаю, що тут, дійсно, влаштовано неподобство. Не кажучи вже про те, що дуже спірне положення, ніби можна вичистити людину, яка переходить на третій курс, тільки тому, що вона назвала свого батька дрібним торговцем, у той час як його, можливо, треба назвати середнім, не можна ж не взяти до уваги, що з батьком цим зв'язку в студента нема, що сім'я його комуністична, що брат, котрий допомагає та керує ним у житті[,] поважний працівник ОДПУ. Якщо ми будемо бити по таких сім'ях за їх батьків, то це чорт знає що. Я думаю, що Вам потрібно втрутитися в цю справу ...»²⁵⁴.

Нерідко допомагали своїм студентам і професори, які порушували клопотання за них перед органами влади. Так, студентку Київського ІНО К. Сингаєвську було поновлено у правах саме завдяки клопотанню проф. І. Шмальгаузена, який писав, що «успішність її занять по зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перебиваються її досягненнями в галузі зоології»²⁵⁵.

Отримавши дозвіл на продовження навчання зверху, потрібно було ще перебороти супротив на місцях. Якщо у першій половині 1920-х рр. ректори могли прийняти рішення «ні нашим, ні вашим» — «відмови у відновленні бути не може, за відсутністю місць прийнятим бути не може»²⁵⁶, що дійсно було викликано розвантаженням вишів і відсутністю в них місць, то у другій половині

²⁵³ Рябченко О.Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька ...»: Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті рр.) // Київська старовина. — 2008. — № 4. — С. 108–125.

²⁵⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 142 (А.В. Луначарського). — Оп. 1. — Спр. 481. — Арк. 9.

²⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 172.

²⁵⁶ Там само. — Оп. 3. — Спр. 795. — Арк. 24.

цього десятиліття, коли практика чисток набула нового змісту, це свідчило про розгортання внутрішньополітичної кризи у навчальних закладах.

Аналіз різного роду джерел вказує на те, що наприкінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у інститутах розгорялася кампанія опротестування, як з боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і з боку студентських організацій. Не завжди правління вишів зважало на постанови про відновлення у правах студентів, виключених ними. Розгорялися конфліктні ситуації, правління інститутів, «легка кавалерія», комсомольські та профспілкові організації відстоювали свої рішення. Наприклад, ЦК у студсправах двічі на своїх засіданнях розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутської (6 лютого і 24 квітня 1929 р.), яку було позбавлено права навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку» і поновлювала її в правах, оскільки комфракція інституту опротестовувала рішення комісії²⁵⁷. Щоб не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено, що цю студентку «перевести у другий виш, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після другого виключення О. Краснокутська звертається з клопотанням про поновлення до наркома освіти М. Скрипника, постановою якого її знову було відновлено у правах студентки. У відповідь правління Харківського геологічного і землевпорядного інституту 17 вересня 1929 р. приймає рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську»²⁵⁸. Доведена до відчаю студентка відреагувала на постійні утиски комосередку тим, що показувала їм «дулі та говорила: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО»²⁵⁹. У травні 1929 р. на засіданні Правління Харківського ГЗІ було виключено із інституту студента 4 курсу агрономічного факультету О. Сербіна, оскільки сільрада клопоталася про те, щоб цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, вказуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. скривався у селі Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»²⁶⁰. 8 липня 1929 р. Центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення з інституту з резолюцією «випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти України А. Приходька, враховуючи гарні відгуки про профспілкову роботу О. Сербіна та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було прийнято рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через п'ять років — диплом, коли Сербін виправдає надії громадянина Радянської Республіки»²⁶¹. Але в інституті ця постанова була «прийнята у штики», піднято галас у пресі й опротестовано рішення А. Приходька в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р.

²⁵⁷ Там само. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 126, 194.

²⁵⁸ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1-а. — Арк. 3-4.

²⁵⁹ Там само. — Арк. 1.

²⁶⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 37.

²⁶¹ Там само.

У результаті 2 лютого 1930 р. І. Немоловським було винесено остаточний вирок: «Мені здається, що від послуг Сербіна можна відмовитись»²⁶².

Допомагали виявляти «соціально-ворожих» студентів загони «легкої кавалерії» — «особливий тип летючого «неофіційного» контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізти в саме серце зловживань... застигнути ворога на місці злочину...»²⁶³. Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Групи «легкої кавалерії» склалися із добровольців, які намагалися своєю активною діяльністю пришвидшити процес «соціалістичної перебудови країни». Серед студентів Київського ІНО, наприклад, загін «легкої кавалерії» виник у грудні 1928 р. за ініціативи студентського комсомольського активу²⁶⁴. Одним із головних її завдань було «виявлення антирадянських елементів», від членів вимагалось бути «широ — спостережливими», щоб жодна важлива справа не залишалася без уваги. Результати ж роботи «легкої кавалерії» викликали шок у академічному середовищі. Акад. С. Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її «роботу»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» — слів бояться. Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з таких «многонадійних» юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихих набегів». Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»²⁶⁵. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного вишу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу. Часто саме до неї пильні прихильники «чистоти» студентських лав надавали різного роду свідчення про «непідходящих типів». «Недріманні очі» засипали листами-доносами й інші інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, бо не могли змиритися з тим, що поряд з ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища — «замасковані вороги», «яких і близько до вишів не треба допускати». Так, група робітників Жмеринки повідомляла, «що в місті Харкові навчається в одному із навчальних закладів син колишнього буржуя під назвою Люлькін Юсиф Аронович ... і такий елемент займає місце в навчальному закладі, де міг би навчатися син робітника і селянина. А тому дуже просимо

²⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 67, 773.

²⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 344. — Арк. 2.

²⁶⁴ «Легка кавалерія» КІНО // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 41.

²⁶⁵ Цит. за: *Болабольченко А.* Сергій Єфремов. Повернення із забуття // Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.

Наркомос розслідувати цього громадянина і перевірити наші дані і таких елементів гнати в три шії із радянських навчальних закладів»²⁶⁶.

Нерідко такі свідчення були брехливими. Це був дієвий спосіб, наприклад, позбутися конкурента чи задовольнити власні нездорові амбіції. Затуманювали голову чиїсь успіхи, або, приміром, житлова площа. У хід йшов підкуп та інші методи, а страждали часом просто добрі люди, яким потім було досить важко протистояти цьому помутнінню людського розуму. Інколи вдавалося «відмитися» від наклепу, але чого це коштувало! Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М. Грушкіну довелося збирати довідки для відновлення його в складі студентів лише тому, що його однокурсник А. Костоглодов, до того ж комсомолец і кандидат у члени КП(б)У, мав з ним особисті рахунки через кохання до однієї і й тієї ж дівчини, із цього приводу вони вже з'ясували стосунки навіть за допомогою зброї. Коли ж це не допомогло, невдаха спробував перевірений метод — адже якщо і не виключать, то нерви потріпають обов'язково! Це йому вдалося, справа розглядалася півроку і врешті решт дійшла до центральної комісії, де, нарешті, виявилось, що батько М. Грушкіна ніколи не був «куркулем», а також не служив у поліції, охоранці та жандармерії²⁶⁷, як повідомляв «пильний» А. Костоглодов.

Як показала практика вишів, студенти виключалися апаратним порядком. Причини виключення, як завжди, мотивувалися невиразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, і тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання²⁶⁸. У багатьох випадках відраховували безпідставно, тому студенти різними довідками могли легко спростувати рішення. Відзначаючи несерйозне ставлення багатьох вишів до виключених, заступник наркома освіти УСРР А. Приходько писав у пояснювальній записці з приводу відновлень ним «соціально ворожих елементів», що «студентів виключають за те, що «їли кутю», «як синів дворянина-кулака», коли з'ясується, що цей кулак був старим народовольцем 70–80-х років, сидів у в'язниці десять років, де і помер. Є випадки, коли студента виключають за приховування соцстану, а документально він все це спростовує, або в обвинуваченнях правлінь ми стикаємось з такими фактами: «посварився на виробництві з комсомольцем», або «писав, що батько службовець, а в дійсності він був бухгалтером в маєтку» і т. ін. Прикладів багато. Такий підхід довів уже двох студентів до самогубства, НКО зараз у цьому напрямку проводить слідство. На жаль, виші обмежуються загальними формулюваннями «баласт», «антирадянський елемент», майже ніхто не турбується про матеріали»²⁶⁹.

За відомостями Центральної студентської комісії, за період з грудня 1928 р. по жовтень 1929 р. було поновлено у правах по 20% студентів I і IV курсів і по 30% студентів II і III курсів. 248 із поновлених становили «колишні», «інші»,

²⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 69. — Арк. 13.

²⁶⁷ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 57–69.

²⁶⁸ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 101; Спр. 1417. — Арк. 1.

²⁶⁹ Там само. — Спр. 52. — Арк. 148.

«крамарі», «сини попів і куркулів»²⁷⁰. Як і раніше, багато справ залишалося на перегляд до отримання відповідних матеріалів. Тому часто виключені студенти отримували право навчання після кількох розглядів їхніх справ у Комісії, втративши при цьому рік чи два, але все ж їм вдавалося отримати бажану вищу освіту.

Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі»²⁷¹. На сторінках офіційних видань студентство вимагало «генеральної чистки» вишів від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку»²⁷². У періодиці студентів відкрито закликали доносити один на одного: «... треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»²⁷³. Періодичні видання того часу рясніють повідомленнями про численних «ворогів», тож справедливо зауважив В. Підмогильний: «...Класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати»²⁷⁴.

У період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції — наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр., до соціального складу студентства ставилися ще жорсткіші вимоги, що пояснюється як посиленням дискримінації «колишніх» в цілому, так і активізацією боротьби проти опозиційно налаштованих. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох «колишніх» людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» — інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо²⁷⁵. Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А. Косарев у 1932 р. закликав очистити комсомольську організацію «від елементів чужих і тих, хто вагається, розпалити гнів комсомольських осередків проти куркуля, проти куркульської агентури, проти того, хто є примиренцем до куркуля»²⁷⁶.

²⁷⁰ Там само. — Спр. 315. — Арк. 28.

²⁷¹ Комсомолец України. — 1929. — 19 лютого.

²⁷² Комсомолец України. — 1929. — 17 грудня.

²⁷³ Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К-н.

²⁷⁴ Підмогильний В. «З життя будинку» // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. — К., 1991. — С. 235.

²⁷⁵ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 161.

²⁷⁶ Цит. за: Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. — М., 2003. — С. 266.

Пропаганда класової ненависті набула небачених розмірів. «Колишніх» і опозиційно налаштованих у ці роки величали «вовками в овечій шкурі»²⁷⁷, «тарганами у шпарах»²⁷⁸, постійно акцентуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі», і закликаючи зняти з них «машкару». «Недобитки клясового ворога всілякими способами намагаються підірвати наше соціалістичне будівництво. Вони пролазять у всі шпарини, надівають найрізноманітніші машкари, щоб легше, щоб непомітніше шкодити»²⁷⁹. Вони надзвичайно сильні і небезпечні, їхні «совині сліди» десь загубилися у технікумах та інститутах — «брудні, смердючі, мерзотні»²⁸⁰. Тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Поспішаючи виконати накази вищого керівництва, партійні функціонери на місцях удосконалювали методи «чисток», пишаючись тим, що останнім часом перевірка соціального складу студентів отримала відповідне місце у роботі вишів. 7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету пропонувалося проводити таку й надалі у плановому та систематичному порядку, займаючись перевіркою соцскладу студентів у повсякденній роботі. Водночас вказувалося, що про всі виключення Правління вузів потрібно інформували загальностудентські збори і більше висвітлювали питання «чисток» студентського складу в періодиці²⁸¹.

Суспільство було втягнуто у вир боротьби за «класову чистоту» пролетарських вишів. Обов'язково до програми роботи всіх комісій з чисток входило викриття соціального походження тієї чи іншої особи. Відповідно до постанов Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»²⁸² та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»²⁸³ було чітко визначено завдання перевірки соціального складу студентів. У постановах наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки інститутів від «чужого, ворожого нам елемента»²⁸⁴. Було зазначено, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, виключати з інститутів, а студентів останнього курсу визнавалося недоцільним виключати, але позбавити їх стипендії, а коли вони вже її забрали — повернути гроші. Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І. Блоху, який вже закінчив навчання, але ще не отримав диплома, Комісія з чистки, вислухавши доводи «тройки» про соціальний стан батька зазначеного юнака, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті²⁸⁵.

²⁷⁷ Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. — 1929. — 16 січня; Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня та ін.

²⁷⁸ Раєв М. Таргани в шпарах // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 32–33.

²⁷⁹ Рашиль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.

²⁸⁰ Северський Н. Змова // Студент революції. — 1932. — № 1. — С. 32.

²⁸¹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.

²⁸² Бюлетень Народного Комісаріату освіти. — 1929. — № 6. — Ст. 65.

²⁸³ Там само. — № 16. — Ст. 237.

²⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 103.

²⁸⁵ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 576. — Арк. 2.

Відповідно до директив листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про систематичне очищення інститутів від ворожих елементів, у вишах створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства²⁸⁶. Паралельно із представників комсомольського і партійного активу були створені «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити в цей період, «примазавшихся» студентів. Допомогали у розслідуванні окремих справ члени «легкої кавалерії». Засідання комісій проводилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація — відкрита та анонімна. За тих умов, коли всі установи були наводнені платними і добровільними «інформаторами», важко було щось приховати, навіть у тому разі, коли приховувати було нічого. Як із рогу достатку, продовжували сипатися доноси на студентів. Наприклад, червоноармієць М. Ільїн, турбуючись про чистоту Дніпропетровського ІНО, 31 грудня 1929 р. писав: «За отриманими мною із дому відомостями про те, що при ІНО навчається і користується стипендією дочка при царизмі таємного агента жандармерії, а при білих — контррозвідки, який зараз в еміграції, Клеопатра Дмитренко. Вважаючи це явище недопустимим через те, що на її місце є багато кандидатів із робітників, прошу це в'яснити і застосувати відповідні заходи»²⁸⁷. Як свідчать документи, правління інституту, отримавши цей донос, виключило К. Дмитренко з інституту, одночасно направивши Луганському окружному прокурору прохання підтвердити факти, викладені червоноарміємцем. І лише коли перевіркою було встановлено, що «Дмитренко з 4-х років виховується в сім'ї робітника, в пролетарському оточенні, і батько не міг вплинути на її ідеологію», було прийняте рішення відновити її у складі студентів²⁸⁸.

Виключеннями були випадки, коли правління намагалися спочатку розслідувати факти, наведені в дописах, і не поспішили виключати студентів. Наприклад, в Одеський ІНО про студентку Н. Корнієнко весь час надходили відомості, що вона «дочка контрреволюціонера-жандарма, що її брат служив у білих й т.і.». У відповідь студентка надавала низку довідок, які свідчили, що її батько був учителем. Тож справа тяглася більше півроку, що і спонукало правління у січні 1930 р. звернутися до Добровелічківського райвиконкому на Первомайщині, звідки була родом студентка²⁸⁹. І лише після того, як на місце було послано члена «легкої кавалерії», було встановлено істинний стан речей і Н. Корнієнко наказом по Одеському ІНО від 15 квітня 1930 р. була виключена із інституту «як дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях»²⁹⁰.

Як показала практика вишів, студенти продовжували виключатися апаратним порядком. Причини виключення так само мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть сту-

²⁸⁶ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 200.

²⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 316. — Арк. 49.

²⁸⁸ Там само. — Арк. 25.

²⁸⁹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 5.

²⁹⁰ Там само. — Арк. 17.

дентів старших курсів, навіть тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання²⁹¹.

Різною була реакція студентів на виключення — одні знаходили в собі сили протистояти цим рішенням, іншим «було глибоко прищеплено комплекс соціальної меншовартості»: «...в лютому 1930 року, зачисливши батька — середняка до куркулів, виключили мене з комсомолу як недостойного числитись в складі «елітної», бідняцько-пролетарської молоді, глибоко шокувавши мою юнацьку психіку та підказавши шлях до громадянської реабілітації за умови «політичного відмежування» (відречення) від батька. ... Політичний шок доповнився не меншим шоком виключення з педтехнікуму — я залишився без закінченої середньої освіти»²⁹².

Найпоширенішою реакцією на позбавлення права навчання залишалися апеляції. До 1930 р. виключені студенти могли звертатися за допомогою до Центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР, яка мала право скасовувати постанови про виключення. Постійні конфлікти цієї комісії та партійно-комсомольських осередків вишів вилилися в жорстку критику її роботи у періодиці. Автори публіцистичних дописів гнівно вказували на те, що «оздоровчий процес очищення вищої школи від «вовків в овечій шкурі» гальмується в такій інстанції, од якої найменше можна було на це чекати» і у дев'яти випадках з десяти доводиться підкорятись вищій інстанції та знову «гріти за своєю пазухою всією громадськістю виключених із ВУЗ'у ворогів»²⁹³. Наводячи численні випадки поновлень, голову Центральної комісії та керівництво Наркомосу звинувачували у «численних випадках викривлення класової лінії», закликали до громадської відповідальності і навіть до реорганізації комісії. Врешті-решт це і було зроблено: постановою колегії НКО від 30 січня 1930 р. Центральну комісію в студсправах при НКО було ліквідовано, апеляції про поновлення у правах студентів з цього часу приймалися лише окружними комісіями у студентських справах при окрінспектурах народної освіти²⁹⁴.

Активісти запевняли, що «наші партійні і громадські організації завжди працювали і будуть працювати над тим, щоб в наші пролетарські виші не попадали ті, хто там не має бути». Така робота проводилася і надалі, систематично виключався «класово-ворожий елемент», одне турбувало активи — виключені продовжували знаходити підтримку з боку відповідальних осіб. Вишівські осередки вимагали враховувати їхню думку: «Якщо громадські організації ставлять питання на місцях про виключення студента як класово-ворожого, то це просто так не робиться, питання перевіряється де потрібно. Ним займаються довго і лише потім виключають»²⁹⁵.

²⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 101; Спр. 1417. — Арк. 1.

²⁹² Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис: український альманах спогадів, щодеників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 343.

²⁹³ Светов С. На захисті куркулєнків і попових доньок // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 27–28.

²⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 210.

²⁹⁵ Там само. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 135, 136.

Начальник головного управління навчальними закладами НКВП СРСР Д. Петровський на активі київських вишів 9 червня 1934 р. зазначив, що після ліквідації апеляційних комісій у деякої частини студентів розвинувся «смак до адміністрування» і «засідательська суєта». Захопившись засіданнями, вони починають обговорювати і дискутувати накази директорів вишів, начальника ГУНЗ про поновлення у складі студентів, що призводило до перевірок на місцях. Цікаво, що коли Д. Петровський запитав одного із виступаючих, чи знає він хоча б біографію студентки та її батька, виключення якої так домагалися, то виявилось, що не знає. Він знає лише, що громадська організація вирішила, а тому директор інституту і начальник ГУНЗ повинні підкоритися²⁹⁶.

Практика «чолобитних» до влади, як і клопотань партійних керівників різних рангів про відновлення виключених студентів у правах, залишилася і на початку 1930-х рр. Та в цей період отримати допомогу, навіть по знайомству, ставало все важче, оскільки навіть чиновнику вищого рангу легко можна було стати жертвою звинувачення у «притупленні класової пильності». Про це свідчить, зокрема, клопотання «совісті партії» — А. Сольца до наркома освіти УСРР В. Затонського (1934 р.) з приводу поновлення у правах студента Ніжинського педагогічного інституту Ващенко, виключеного за приховання факту розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера. «В той час, коли розстріляли його батька, — писав Сольц, — цьому юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій світогляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує. Навпаки — відмічається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хватав живого». Невже «гріхопадіння» його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку і перероблювати було нічого»²⁹⁷. У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів. У реаліях 1930-х рр. В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми»²⁹⁸.

Вирішальними у процесах «очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації залишалися міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких готова була заради власної кар'єри і безпеки викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей. Особливе незадоволення викликали у рядових студентів дії тих активістів, що перетворювалися на таких собі божків місцевого рівня. Часто це були люди, що, як герой Ю. Шовкопляса, пристосувалися до більшовизму, і яких так багато було в радянській дійсності —

²⁹⁶ Там само. — Арк. 25.

²⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 118.

²⁹⁸ Там само. — Арк. 114.

«конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться»²⁹⁹. Страждали, як правило, люди небайдужі, з активною громадською позицією. Наприклад, у листі до Й. Сталіна один із таких студентів — О. Буслик із Шосткинського хімічного інституту, обурений несправедливістю партгрупорга, писав (квітень 1933 р.): «...на зборах комсомольської групи, коли дехто із товаришів поставив питання про погану роботу партгрупорга і його диктаторство, я також сказав своє слово, але завдяки більше зв'язкам партгрупорга справа була поставлена так, що мене, а також і інших, почали звинувачувати і поставили питання про виключення мене із комсомолу...»³⁰⁰. Згодом справа була передана на суд громадськості, який «в своєму «аналізі» підмітив лише недоліки, зовсім проігнорувавши виконання мною громадських навантажень, гарну успішність і соціальне походження»³⁰¹. Надії на справедливе вирішення питання не залишалося, протестувати було марно — скрізь потрібною була громадська характеристика, яку видавав цей же партколектив. Секретар партколективу про це говорив відверто: «Ми тобі видамо громадську характеристику і тобі ніхто ніколи не повірить».

Від активістів вимагалось бути пильними, але чи вимагалось таким чином зводити рахунки один з одним, строчити доноси на друзів, колег, керівництво? Пізніше О. Гончар запише у своєму щоденнику: «Нема однакової логіки для всіх. Є логіка мужності. І є логіка боягуза, міщанина, слимака. Це слід завжди мати на увазі. Кожен по-своєму ніби має рацію. Але чи кожен?»³⁰². Директор Харківського авіаційного інституту Г. Петров повідомляв у листопаді 1931 р. у ЦК КП(б)У про те, що секретар партколективу цього інституту Ведмедер замість допомоги у налагодженні роботи інституту «займався підсиджуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів» ...». Такі дії партійця створювали надзвичайно важку атмосферу: «Робота в таких умовах декваліфікувала мене як інженера, розмінювався на суєтню, адміністраторщину, боротьбу з секретарем, що позбавило мене працездатності»³⁰³.

Свою логіку мав секретар КСМ Харківського зоотехнічного інституту, який у жовтні 1933 р. заявив, що «легка кавалерія» виявила «багато соціально-ворожих студентів... поставила до відома директора, але він не тільки не виключив їх з інституту, але навіть не зняв із стипендії»³⁰⁴. Тільки з приходом у спецчастину Харківського інституту інженерів транспорту «тов. Лекарева, він почав вивчати і виявляти чужих людей і зв'язок з ними. Лише після цього парт-організація почала знати декого із цих людей». Всього у квітні 1935 р., завдяки пильності цієї людини, в інституті виявлено 89 «чужих» студентів, до цього часу ніхто і не здогадувався, «яку ворожу діяльність проводять ці студенти»³⁰⁵.

²⁹⁹ Шовкопляс Ю. Геній // Шовкопляс Ю. Студенти. — Х., 1930. — С. 15.

³⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 7.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Гончар О. Один рік і все життя // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 432.

³⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 81.

³⁰⁴ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 34.

³⁰⁵ Там само. — Спр. 260. — Арк. 222.

Були, звичайно, серед активу чесні й порядні люди, які, незважаючи на небезпеку, намагалися зберегти елементарну гуманність. Спогади студентів — активних комсомольців тих років, свідчать, що вони щиро вірили в комунізм і бажали якнайшвидшої його побудови. Це були романтики, і романтика у них починалася саме з безмежної віри у комуністичні ідеали, тож такі активісти «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»³⁰⁶. С. Крижанівський також писав, що «ті негаразди, які бачилися в суспільному житті та в побуті, пояснював кризою росту і не в останню чергу діями «класових ворогів», хоч дивно: де їх стільки набралось»³⁰⁷? Та, мабуть, про це починали задумуватися все ж лише тоді, коли самі раптово потрапляли в шеренги «ворогів» і дивувалися, як могло трапитися таке непорозуміння. Як відзначав А. Шпорт, кожен думав: «Мене взяли нізащо, випадково. Завтра розберуться й випустять, а інші — то вороги народу»³⁰⁸. У відчаї та з надією дехто навіть звертався до влади: «Відчуваючи залізну необхідність звільнення з вузів всіх чужих радянській владі та соціально-небезпечних елементів, вважаю, що я не повинен стати жертвою, щоб підпасти під великі колеса революції, тому що як моє соціальне становище, оточення, так і мій світогляд не примушує мене звертатися до «чужих» ідолів»³⁰⁹. Інші переконувалися, як і герой В. Підмогильного Степан Радченко, «що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололеду, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього»³¹⁰.

Широко залучалося студентство і до чистки партійних організацій вишів. Періодичні видання закликали до класової пильності, не виключеннями були і студентські часописи: «Чистка парторганізації зобов'язує студентство в цілому всіма засобами допомагати партії позбутися всіх негідних. Про всі хиби, неподобства, що їх чинять поодинокі партійці, треба розповісти на зборах і повідомити про них комісії у справі чистки. Позапартійне студентство мусить допомагати виявляти і викинути з партії чужинців»³¹¹. До редакцій широким потоком линули викривальні листи. Нерідко, щоби врятувати себе, потрібно було вдаватися до викриття «ворога». «Страшна пошесть підозри і викривань перекинулася з газетних шпальт у людські голови»³¹², тож особливо «пильні»

³⁰⁶ Григоренко П.Г. Спогади. — К., 2007. — С. 93.

³⁰⁷ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — К., 2002. — С. 20.

³⁰⁸ Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. — 1991. — № 7. — С. 16.

³⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10551. — Арк. 99 зв.

³¹⁰ Підмогильний В. Місто. — Х., 2005. — С. 113.

³¹¹ Червоний технолог. — 1929. — 25 вересня.

³¹² Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 336.

писали доноси на вісімнадцяти і більше аркушах, зауважуючи, на зразок дипломника Харківського інженерно-будівельного інституту М. Склярова (29 січня 1937 р.), що «в той час, коли всюди викривають зрадницьку роботу троцькістів, у нас в інституті по одному їх виловлює НКВС, а головних ніхто не викрив»³¹³.

У 1930-ті рр. чистки стали прилюдними, явка студентів на них була обов'язковою. Студентка Харківського університету Л. Дражевська згадувала: «Восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до десятої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії — амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності... Поодиноці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії»³¹⁴. Одна частина студентів під час чистки не дуже слухала — вони «або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в різні гри, особливо популярним був «морський бій». Інші активно і завзято виступали з обвинуваченнями проти тих, хто проходив чистку: «Одна студентка історичного факультету все хотіла зловити «ворога народу». Моя товаришка сказала мені, що ця екзальтована дівчина нагадує їй час Французької революції, коли з натовпу кричали: «На гільотину!»³¹⁵. Документи свідчать, що самовіддано викривали «ворогів народу» одиниці, більшість мовчала, або говорила штампами про те, що потрібно підвищувати політичну пильність, і мовчки розходилася після зборів, не обговорюючи почуте й побачене. Лише іноді наважувалися на рішучіші кроки. Так, після відкритих партійних зборів Харківського торговельного інституту 17 квітня 1936 р., де студент Файнблут розкритикував викладача Золотаревського, до директора, у профком і партком інституту надійшла заява з підписами двадцяти студентів, у якій Золотаревський характеризувався як гарний викладач»³¹⁶.

У цілому ж, до середини 1930-х рр. колективи вищих навчальних закладів зовні вимушені були проявляти байдужість до всіляких ідеологічних штампів, до постійної появи «ворогів» у своєму середовищі, до «чисток» серед професорсько-викладацького складу і студентів, звикали до аморальності, не розрізняли добра і зла. Важко уявити, як молодь майже одностайно виключала своїх товаришів із вишів, одностайно їх засуджувала, схвалюючи запропоновані рішення. Усе відбувалося, наче за А. Франсом: «Наш народ, колись запальний і здатний до шляхетних поривів, раптом зробився нездатним до любові, ні до ненависті, ні до захоплення, ні до зневаги»³¹⁷.

³¹³ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 198, 204–209.

³¹⁴ Дражевська Л. 1928–29, 1933–35 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³¹⁵ Там само. — С. 263.

³¹⁶ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 314.

³¹⁷ Франс А. Современная история // Франс А. Собрание сочинений: в 8 т. — М., 1958. — Т. 4. — С. 257.

На жаль, загальну статистику виключень на сьогодні встановити неможливо за відсутністю таких даних. У наявності маємо лише окремі показники. Так, після чистки комсомолу останніх курсів інститутів, на кінець 1931 р. пересічний відсоток виключених з тих, хто закінчив виші, у деяких інститутах Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва становив 14%; тих, хто мав покарання — 16,3%. У деяких вишах цей відсоток був вищим. У Київському політехнічному інституті виключено із числа тих, хто закінчив 22,7%, у Київському буряково-цукровому інституті — 40%. Більшість виключень припадало на «соціально-чужих людей своїм походженням чи ідеологією»³¹⁸.

Виші звинувачувалися у «слабкості виховної роботи» серед студентів, що «полегшувала ворожі дії класового ворога» — у Харківському, Київському та Дніпропетровському державних університетах, у Всеукраїнському інституті державного будівництва і права та Всеукраїнському інституті комуністичної освіти, в Одеському медичному, Ніжинському педагогічному та інших інститутах були «викриті факти контрреволюційної, шкідницької діяльності троцькістів, зінов'євців, буржуазних націоналістів та інших ворогів партії і диктатури пролетаріату»³¹⁹. «Класово ворожі або випадкові елементи» виявлялися і на керівній комсомольській роботі. Так, секретарем комітету комсомолу Київського гірничо-геологічного інституту був тов. Потієвський, викритий, як син торговця, знятий з роботи й виключений з партії та комсомолу, потім поновлений міськомом. В складі комсоргів груп КДУ було викрито після закінчення перевиборів близько 20 осіб чужаків»³²⁰.

Та все ж таких масових виключень студентів, як у 1920-ті рр. і на зламі десятиліть, у 1930-ті рр. не було. Вони все більше набували іншого змісту — на зміну виключенням за соціальним походженням приходили арешти за «контрреволюційну» діяльність. За 1935 р. маємо такі дані про виключення за «вороже» походження: із Київського індустріального інституту — 24 студента, із Дніпропетровського гірничого — 20, Одеського індустріального — 5, Харківського інженерно-будівельного — 6, Харківського інженерно — економічного — 3, Рубіжанського хіміко-технологічного — 4³²¹. Арештовані були одиниці: у Одеському індустріальному інституті — 1, Дніпропетровському гірничому — 2, Харківському інженерно-економічному — 2, Рубіжанському хіміко-технологічному — 8³²². Навіть на фізико-математичному факультеті ХДУ, де фіксувалося «найбільш сильне розповсюдження контрреволюційних теорій і впливу на студентство», у березні 1936 р. за «контрреволюційну діяльність» було арештовано 11 студентів, у серпні наступного — 7³²³.

З кожним роком у вишах зростала кількість студентів, у родинях яких були «вороги народу» чи батьки котрих були репресовані. Проф. Б. Красовицький

³¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.

³¹⁹ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 105.

³²⁰ Там само. — Арк. 106.

³²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 361. — Арк. 37, 43, 49, 66, 90.

³²² Там само.

³²³ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 172.

пригадував, що 1937 рік студенти «відчули і в університеті», де доводилося навчатися в атмосфері підозрілості та страху: «З дітьми «ворогів народу» оточення намагалося не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними»³²⁴. Те ж саме зазначає і О.Соловей: «За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за Орвеллом [Оруелл Дж. — *Авт.*], усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групами, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говіркі. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет — його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді»³²⁵. Життя примушувало студентів не довіряти один одному. Це недовір'я пригнічувало, всі прекрасно знали, що серед них хтось неодмінно та був інформатором, тільки досить часто не здогадувалися про це і думали на кожного. А іноді знали і боялись³²⁶.

З середини 1930-х рр. розпочинається демонстративна кампанія примирення з вихідцями із «соціально-ворожих» верств населення, зокрема, вишам рекомендували стати «колосальними виховними центрами», використовуючи різноманітні методи «переробки, перевиховання людей»³²⁷. Відсів «чужих» студентів пропонувалося використовувати як останній засіб: «Керівники вишів ні на хвилину не повинні забувати, що з точки зору нашої великої боротьби за безкласове соціалістичне суспільство, вдумлива, свідомо, планомірна переробка людей має велике значення. Родимі плями старого суспільства потрібно вмти знищувати. Необхідно загальними дружніми зусиллями різко видозмінити методи роботи...», зауважував Д. Петровський³²⁸.

Родинні зв'язки з «ворогами народу» чи непролетарське походження тривалий час ще переслідуватимуть молодь, за такий «гріх» могли легко виключити з комсомолу, а значить і з інституту³²⁹. Частині студентів, віднесених до категорії «чужих» і виключених з інститутів, вдалося отримати дозвіл на продовження навчання у керівництва республіки, особливо після відомої фрази Й. Сталіна «Син за батька не відповідає». Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху. Наприклад, коли сестру відомого українського новеліста Г. Косинки (Стрільця) після розстрілу брата позбавили права навчатися, вона, як і багато інших, написала листа П. Постишеву з проханням поновити її у складі студентів. Відповідь була позитивною: «Вчіться, сестра за брата не відповідає»,

³²⁴ *Красовицький Б.М.* Воспоминания. — Х., 2008. — С. 153.

³²⁵ *Соловей О.* 1936–1941 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 275. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³²⁶ *Шпорт А.* Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. — 1991. — № 7. — С. 11, 14.

³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1252. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 7.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Постановление Пленума ЦК ВЛКСМ об ошибках, допущенных комсомольскими организациями при исключениях из комсомола, о формально — бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВЛКСМ и о мерах по устранению этих недостатков // Советское студенчество. — 1938. — № 3. — С. 9.

та у комітеті комсомолу дозвіл цей пошматували, а прохачку вигнали, погрожуючи розправою³³⁰. В аналогічних випадках мрії про отримання освіти залишалися нездійсненними.

З середини 1930-х рр. засоби масової інформації намагаються вже переконати читачів у монолітності лав життєрадісних і цілеспрямованих радянських студентів. У 1937 р. представники такого «єдиного» у своїх думках і вчинках студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися, що вони будуть «до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу»³³¹.

Таким чином, документи дозволяють нам говорити про те, що переважна більшість «вичищених», у тому числі з «соціально-ворожим» походженням, тривалий час оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками і листами, все ж таки відстоювала право відновлення у складі студентів. Тому головне призначення перереєстрацій і чисток ми бачимо не лише у виключенні «соціально-ворожих елементів», а й у іншому — в психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у вишах, такі заходи змушували не лише покращувати академічну успішність, а й залучатися до громадської роботи чи просто симулювати її. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів і виховання майбутніх відданих владі будівельників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентів радянської України закордонні сучасники: «Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеології вічної покірливості дужчому»³³².

Протягом досліджуваного періоду узагальнюючим образом всіх противників соціалізму — і «соціально-чужих», і опозиціонерів, і людей з власним світоглядом, був образ «ворога». Проти таких ворогів і спрямовувалися всілякі чистки студентського складу. Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту, вона стає повсякденною і отримує широкого розмаху, що проявилось, зокрема, у створенні загонів так званої «легкої кавалерії» та поширенні практики доносів. Вирішальними у процесах очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації були міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких не могла позбавитися «синдрому переможця» і з фанатизмом продовжувала вести запеклу боротьбу з наявним інакомисленням, чи вигадуючи різні «ухили» і вишукуючи все нових і нових «ворогів». Яскравим свідченням цього було також відчайдушне опротестування на місцевих рівнях рішень, прийнятих вищими інстанціями, щодо поновлення у правах виключених із

³³⁰ Гончар О. Щоденники. — Т. 2. 1968–1983. — К., 2008. — С. 206.

³³¹ Вождю народів товаришу Сталіну // Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 4.

³³² ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 27.

вишів студентів. Інша частина готова була викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей заради власної кар'єри і безпеки. Репресії прокотилися по всіх вишах, але розмах їх багато в чому залежав саме від моральних якостей тих осіб, які на місцях відповідали за втілення в життя наказів і розпоряджень влади. У цілому ж, до середини 1930-х рр. у переважній більшості студентів була сформована комуністична свідомість, яка заважала побачити і проаналізувати всі протиріччя того часу, відокремити їх від насаджуваних ідеологічних штампів, задуматись над реальністю існування такої кількості «ворогів». Перманентні чистки й арешти спонукали переважну більшість студентів до конформізму, сприяли засвоєнню ними зовсім нехитрої науки вірного орієнтування у політичному просторі радянського вишу: бути не просто мовчазним спостерігачем, а палким прихильником політики тоталітарної влади. Така позиція сприяла руйнації характерної для суспільства в минулому системи цінностей.

VIII.4. Участь студентства в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях

Виховні процеси у вищій школі несли в собі заряд політичного впливу на світосприйняття і поведінку молоді, яка вимушена була свідомо чи насильно працювати для наближення прекрасного майбутнього, зокрема брати участь в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях радянської влади. Студенти, як найбільш організована і мобільна соціальна група, стали зручним об'єктом і відносно підготовленим суб'єктом впровадження в життя політики більшовиків. Особливо це стосується цілеспрямованої участі у антирелігійній роботі, ліквідації неписьменності серед широких народних мас, модернізаційних процесах.

З перших кроків перебування при владі більшовики повели боротьбу за ствердження власних політичних та світоглядних ідеалів у суспільстві, нав'язування соціальних та духовних цінностей. Особливого значення надавалось налагодженню системи антирелігійної пропаганди. Вона була складовою не тільки механізму регулювання державно-церковних відносин, але й невід'ємною частиною атеїзації суспільства, курсу на витіснення теїстично-ідеологічної альтернативи. Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалася як «класовий злочин». У всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а молодь досить часто залучалася до антирелігійних кампаній, особливо напередодні чергових церковних свят. Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті прояви релігійності викладачів, що, звичайно, не могло не позначитися на їхніх вихованцях. З приміщень інститутів ікони зняли ще у перші радянські роки, а у квартирах багатьох викладачів вони залишалися ще тривалий час. Так, Полтавська губосвіта у 1924 р. повідомляла, що «серед професури ІНО є особи, що активно виявляють своє співчуття релігійним віруванням. [...] навіть деякі із студентів ІНО зазначають, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, у якого його кімната являла

справжній іконостас»³³³. Ю. Шевельова також вразила в будиночку проф. О. Ветухова «величезна кількість ікон у кутах кімнат, лампадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету»³³⁴.

У 1920-ті рр. професори могли ще брати участь у зборах безбожників, причому на стороні захисників віри. Студенти захоплювалися, наприклад, проф. Чехівським, який «на кожному місці був переможцем безбожників»³³⁵. Деякі професори поєднували наукову працю з активною участю в церковному русі. Так, професор Одеського інституту народного господарства Покровський «основну працю провадив як член ЦК Всеукраїнської церковної ради та в різних церковних з'їздах та нарадах», а проф. Тимченко із ІНО паралельно був старостою Одеського собору³³⁶.

Більшість студентів, звичайно, приховували своє ставлення до релігії. Але траплялися віруючі, що відкрито її сповідували і були дуже здивовані виключенням з інституту, як, наприклад, студентка Одеського ІНГ Р. Шапір. Вимагаючи поновлення у складі студентів, дівчина писала (1924 р.): «Чи можуть євангелісти отримувати освіту в радянських вишах, чи здібні вони, як євангелісти, до майбутньої роботи і чи є вони дійсно ідеологічно чужим і ворожим робітничому класові елементом»³³⁷. У Медичному інституті «нахабство ворога не знає меж» — студент-баптист відкрито пропагував свою віру серед однокурсників³³⁸. Переслідувалися студенти, які наважувалися ходити до церкви, їхня поведінка засуджувалася в періодиці: «Комсомольські збори ухвалили боротися, вичищати з вишу не тільки ворожих нам соціальним станом, а й своєю психологією, поведінкою, бо є в нас і такі студенти, як Ачкасова з першого курсу, що ходять до Церкви»³³⁹. З Вінницького інституту соцвиху повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костюлу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу»³⁴⁰. За відкритий прояв віри в Бога (наприклад, носіння хрестика) влаштовувалися обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

Незважаючи на загрозу виключення з інститутів, продовжували відзначатися релігійні свята. Увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кавалерії» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних вишів Харкова, у тому числі й комсомольцями. Були приготовлені відповідні страви, та найбільше хвилювало

³³³ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 5.

³³⁴ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 132.

³³⁵ Осьмачка Т. Мої товариші // Березіль. — 1996. — № 3–4. — С. 106.

³³⁶ Бурлаков Я. Одеські «Зубри»? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 28.

³³⁷ Держархів Одеської області. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 533. — Арк. 152.

³³⁸ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

³³⁹ Ворог наирає // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К-н.

³⁴⁰ Галерея ворогів // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 27. — Підпис:

те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан³⁴¹. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології». Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку і клопоталися, щоб її організаторів виключили з вишу³⁴².

У другій половині 1920-х рр. все частіше піднімалося питання закриття церков, передачі їх приміщень різним культурним установам. Газета КПІ, наприклад, повідомляла, що «45 товаришів знову підносять питання про передачу колишньої інститутської церкви культурній установі [...]. Ця церква, що є центром попівської Шулявки, мусить стати культурним осередком пролетарської Жовтнівки. Наша частина Жовтнівки не має помешкання для культурних установ, і тому у нас немає ні клубу, ні кіно, КПІ не має де розгорнути фізкультурну роботу»³⁴³. Проте неодноразово фіксувалися випадки, коли студенти відмовлялися ставити свої підписи на вимогах про закриття церков. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка четвертого курсу В.П. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить, у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копатися в моїй душі»³⁴⁴. В Одеському медичному інституті студент п'ятого курсу виступив проти постанови студентства про одібрання синагоги під клуб³⁴⁵. Свій протест висловлювали і професори³⁴⁶.

Наявність у вишах віруючої молоді, яка «ще не позбавилася тягарю забобонів», влада вважала проявом ігнорування антирелігійної роботи, про яку у багатьох вишах згадували лише напередодні Різдва чи Паски. «Вже кілька років, як академічне, а почасти, й громадське життя нашої ВИШ'и не містить в собі елементів систематичної, планової антирелігійної роботи», — зауважувалося у «Кузні освіти»³⁴⁷. Деякі корективи в минулу антирелігійну практику почали вноситися наприкінці 1920-х рр., проте помітного перелому в цій роботі досягти було важко. Як правило, в інститутах був наявним реальний безвірницький актив, але можливості антирелігійної боротьби вичерпувалися бажанням її здійснювати серед частини студентів. Належної ж підготовки для її проведення переважна більшість молоді не мала. Вести атеїстичну пропаганду без знання Біблії було нереально, а на опанування її потрібний був тривалий час. Враховуючи попередній невтішний досвід, у вишах, особливо педагогічних і медич-

³⁴¹ Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 47–48.

³⁴² Іновець. — 1929. — 1 лютого.

³⁴³ Церкву під культурний осередок // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

³⁴⁴ Рогинський М. Оборонець автокефальної // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 31.

³⁴⁵ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ За класові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 21. — Підпис: Карпенко.

них, почали організовуватися спеціальні наукові семінари, на яких вивчалися різні теорії походження релігії, опрацьовувалися питання щодо походження Різдва і Паски, для роботи передплачувалися журнали «Безвірник», «Антирелігійозник», газета «Безбожник». Так, у Київському ІНО 1929 р. було організовано антирелігійний семінар під керівництвом проф. Б. Манжоса, у якому працювало 36 слухачів³⁴⁸. Засідання проводилися раз на тиждень, тому «антипасхальна кампанія виявила нашу придатність і корисність в умовах антирелігійної роботи». По району Січнівки студентами було прочитано чотирнадцять доповідей, по селах — дванадцять, взято участь у екскурсоводській роботі Лаврського заповідника.

Особливо гостру потребу в знаннях потребували ті студенти, які працювали в місцях, де впливовими були сектанти. Спеціально вишколена молодь могла навіть отримати перемогу в дискусіях. У селі Маяки, що на Одещині, — пригадував А. Мінський³⁴⁹, — де євангелістами розповсюджувалися негативні чутки про колгоспні порядки, студент М. Белов (1929 р.) в присутності селян запитував у «брата» Івана «на кому був одружений Каїн, цікавився, чому євангелісти не лише по-різному висвітлюють біографію Христа, але і його родовід наводять у різних варіантах. «Брат» Іван спітнів від таких запитань і дуже швидко здався»³⁵⁰. Вирішального «удару» було нанесено Івану Івановичу на вечорі у сільському клубі, де зібралось близько 600 селян. М. Белов прочитав доповідь, кожне слово якої било у ціль. Доповідь була побудована на фактах, які збиралися у селі та перевірялися через вірних людей у місті. Селяни дізнались із цієї доповіді «про минуле своїх духовних пасторів, про те, що «благосний» євангеліст Іван Іванович відбував у одеському будинку ув'язнених термін за спробу збездіяти свою хатню робітницю, що «святий угодник» Тихін збував у свій час фальшиві карбованці. Коля зачитав витяги із офіційних документів і постанов суду, він розповів про ту хитру механіку провокацій і чуток, які використовують церковники і сектанти села, щоб збити Маяцьких селян зі шляху од щасливого життя»³⁵¹.

Використовували студенти у своїй антирелігійній роботі наукові знання для викриття біблійних і євангелійських чудес. За допомогою нескладних хімічних речовин вони перетворювали воду на «вино» і молоко, запалювали без вогню свічки, демонструючи «єрусалимське чудо» і, збризнувши підкисленою водою попередньо оброблений фенолфталеїном плат, демонстрували на ньому появу «нерукотворного лика». Успіх таких вечорів був вражаючим і впливав на людей. М. Зеров у 1932 р. під враженням шаленого наступу на релігійні свята і наслідків цих кампаній написав надзвичайно інформативні рядки:

³⁴⁸ За клясові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 22. — Підпис: Карпенко.

³⁴⁹ Ініціал подається у російськомовному варіанті.

³⁵⁰ Мінський А. Высшая школа атеизма // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 28.

³⁵¹ Там само. — С. 29.

Різдвяна тиша повагом зійшла [...]

Та багатьом уже немає свята.

Колись весела і червона дата

Як чорна цифірь нині промайне.

Немало студентів з ентузіазмом працювали «ліквідаторами», намагалися навчати всіх неписьменних на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Це одна із тих ланок роботи, до якої молодь підходила досить відповідально, а гуртки лікнепу, створені при вишах, були численними, об'єднували значну кількість ентузіастів і дійсно працювали. В Одеському медичному інституті, наприклад, 1923–24 н.р. у ліквідації неписьменності брало участь 360 студентів. У підшефному селі Тузла була створена школа на 110 осіб, де вчителькою була студентка цього інституту, яка утримувалася за рахунок інших студентів³⁵². У Києві більше 40 студентів працювали як інструктори-методисти лікнепу; студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі «Більшовик»; Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та почасти Деміївки. У Січевому районі працювало 230 культбійців, у Либідському підрайоні іновцями було виявлено 800 неписьменних, організовано 62 лікпункти, 530 осіб було охоплено навчанням³⁵³. Неодноразово зверталася влада до інститутів народної освіти з проханням виділяти студентів для укомплектування шкіл вчителями, яких на той час не вистачало майже всюди. Так, двадцять студентів Кременчуцького та Полтавського ІНО постійно працювали в школах Олександрівського району позмінно³⁵⁴.

Крім цього, студентам необхідно було проводити і очолювати політико-просвітницьку роботу, пояснювати масам політику компартії. Роботи було настільки багато, що інститути не справлялися з нею, що і викликало критику на адресу останніх з боку партійних комітетів у халатності і бездіяльності³⁵⁵. А деяких комсомольців обурювало ставлення з боку місцевих осередків до тієї роботи, яку вони вважали відповідальною і віддавалися їй з ентузіазмом. Так, М. Афанасьєв записав у своєму щоденнику, що 20 лютого 1932 р. його по комсомольській лінії навантажили займатися лікнепом і він «з гордістю і повним комсомольським патріотизмом виконав це важливе доручення. В результаті за свою працю отримав лише зневажливу посмішку від секретаря комсомольського осередку і співчуття йому з боку інших комсомольців. Мене вважали там за блазня, за дурника (звичайно, лише комсомольці)»³⁵⁶.

Наприкінці 1920-х рр. студенти за відрядженнями партійних і комсомольських органів брали безпосередню участь у колективізації, в посівних, заготівельних і збиральних кампаніях. Вони косили жито, пшеницю, копали картоплю, буряки, працювали на заготівлі дров, брали участь у поширенні серед

³⁵² Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 70.

³⁵³ ІНО в поході // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 1.

³⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1124. — Арк. 178.

³⁵⁵ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 157.

³⁵⁶ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

населення облігацій державних позик та у здійсненні інших важливих господарчих і політичних заходів. «Серед нас, студентів, — згадував пізніше О. Засенко, — були справжні передовики праці, ударники — першокласні косарі, сіячі, лісоруби, вантажники...»³⁵⁷.

Керівництво країни вміло використовувало енергію і романтику молодості для реалізації своїх планів, тому всі лозунги поточного моменту втілювалися в життя за безпосередньої участі студентства, у першу чергу його партійного і комсомольського складу. Наприклад, студентів II і III курсів сільськогосподарських вишів рекомендувалося використовувати «у централізованому порядку через спеціальну мобілізацію для посівкампанії»³⁵⁸. Решта ж інститутів мала проявити власну ініціативу «щодо агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомогти в організації колективних об'єднань на селі»³⁵⁹.

Інколи навіть не встигаючи приступити до занять, студенти відряджалися організувати колгоспи, забирати у селян «квашений хліб», ліквідувати «насінневі прориви» тощо. Багатьом із них довелося побувати в бувальцях, іноді скрутних, іноді — веселих. Проф. Ю. Кобилецький згадував: «Під час колективізації був я направлений у глухе село Мудрівку, що розташувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирина. Отут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів тримали під охороною, подаючи у вікно лише напитися, їсти ж — ані — ні! Лаяли нас на чім світ стоїть, пристрасно, істерично і натхненно»³⁶⁰. Для одних такі випадки залишалися пригодами молодості, для інших закінчувалися трагічно. О. Засенко писав, що «не за одним із нас — студентів-комсомольців, з мандатами уповноважених мало не в усіх областях Радянської України — полювали з обрізами і наганями куркулі та їх поплічники, різного роду відщепенці, що були озлоблені (кожен за щось своє) на Радянську владу»³⁶¹. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було убито Антона Підопригору із Київського ІНО³⁶². Багато студентів — учасників тих історичних подій, вірили в необхідність проведення колективізації насильницькими методами, щиро ненавиділи «куркулів» та інших «класових ворогів», тож без жалю і сумніву відшукували і забирали заховане зерно, виганяли дорослих і дітей на вулицю. Всі нюанси такої роботи чудово донесли до нас спогади колишнього студента Київського ІНО Ю. Кобилецького.

У засобах масової інформації висвітлювався лише позитивний досвід ліквідації численних «проривів». У дописах з гордістю повідомлялося про численні кампанії, як, наприклад: «На голосіївських городах виник прорив. Київський зоотехнічний інституту на допомогу соціалістичним городам, на ліквідацію

³⁵⁷ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — К., 1983. — С. 170.

³⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 266.

³⁵⁹ Там само.

³⁶⁰ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 134–135.

³⁶¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 170.

³⁶² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 138.

прориву — мобілізував свої студентські сили. ... З II курсу вийшло 59 чоловік і за чотири години зсапали 3 га помідор. II курс набору 1930 року — вийшло 85 чоловік. Зробили 8 га. ... Всі працювали ударно, але були й ледарі»³⁶³.

Були серед студентів не лише ледарі, а й незгодні з політикою партії на селі. Документи повсякденності свідчать про те, що офіційна точка зору, показуючи масовий героїзм, жертвність молоді, не віддзеркалювала її буденного життя і настроїв. Інформація, що передавалася в ОДПУ, свідчить, що партійними квитками у 1932 р. поплавилися студенти Харківського інституту червоної професури Олексієнко, Комаровський, Поголієв і Рощенко через «розмови про невірність лінії партії ... де це бачено, щоб люди сиділи голодними і опухали від голоду»³⁶⁴? Студент Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, член партії з 1930 р. Бондаренко на загальних зборах говорив про те, що «колгоспи потрібно розпустити, вони не оправдують себе. Куркулів не потрібно розкуркулювати, бо вони основна база сільського господарства, тоді всі плани хлібозаготівель будуть виконані», а член партії з 1928 р. Соврань сказав, що якщо колгоспники не бажають працювати в колгоспах, розбігаються, то значить лінія партії не вірна. Серед студентів Київського інституту профосвіти також зафіксовані були «крамольні» розмови про стан сільського господарства, наприклад, студент Бурсов говорив, що «на селі голодають, а говорять про успіхи п'ятирічки»³⁶⁵.

Із щоденника М. Афанасьєва, який ніколи й нікому не висловлював своїх думок тому, що «комсомольцеві за це може гарно перепасти як прихильникові правих...»³⁶⁶, ми можемо дізнатися про повсякденне історичне мислення студента — вихідця із села. Записки ці — рефлексія на події, що відбувалися у визначеному місці й у визначений час. 26 листопада 1929 р. юнак записав: «Я інколи міркую сам собі, що невірно робить радянська влада, що витягує останній сік із селянина. У всіх газетах тільки й бачиш (Классовая боротьба. Наступление на кулака, плани хлібозаготовок) а потім поруч з тим читаєш (На Н-ской станції зерно некуда девать, зерно гниєт под открытим небом... зерно ссыпается прямо в грязь, потому что нет помещений, куда можно бы было убрать хлеб). Ось тут з приводу таких фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевне пробудиться і на ґрунті цього виникають такі суперечки між селянством і радянською владою. Головна маса селянства, наскільки я зараз знаю, ні чуть не зацікавлена в п'ятирічці...». Отримуючи листи від рідні, М. Афанасьєв знав істинне становище селянства, вболівав за нього і цю біль виливав на сторінках: «І ось сьогодні, коли я прочитав листа від бабусі, то я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба нема, попродали останню худобу, надходить зима, дітворі треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старі прожили вік, багато терпіли зневаги від царату, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, знов голі, голодні, неосвічені, закуті в

³⁶³ На городи! // Студент революції. — 1931. — № 24. — С. 30. — Підпис: І. Кирилук.

³⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 3.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

ланцюги некультурності і не чуть чогось там отзвуків культурної революції, яку так добре змалювала компартія в своїх планах»³⁶⁷. Але ж сумнівався він лише в політиці партії щодо селянства, у решті ж був переконаний, що «компартія та радвлада робить все вірно».

На Всеукраїнській нараді завідувачів обласними відділами народної освіти 18 лютого 1933 р. органи народної освіти критикувалися за те, що «в боротьбі за хліб не організували масово-політичної роботи серед колгоспників і трудящих одноосібників, серед колгоспного активу, через свої форми і методи роботи, не забезпечили повної мобілізації на виконання річного плану хлібозаготівель, на розгром куркульського саботажу»³⁶⁸. Було прийняте рішення приділяти більше «уваги і енергії, класової пильності» у наступній весняній засівній кампанії «за виконання завдань 4-ї більшовицької весни, в боротьбі за зміцнення колгоспів, за піднесення врожайності»³⁶⁹. Тож навесні 1933 р. на весь час польових робіт бригади студентів відряджалися на роботу в різні села ліквідувати «насінний прорив» — збирати посівматеріал. Крім того, влітку цього року старшокурсники й аспіранти (члени партії чи комсомолу) відбиралися для проведення агротехнічної пропаганди, тобто молодь повинна була навчати селян питанням правильної організації збирання врожаю, проведення молотьби і підготовки до осіннього посіву³⁷⁰. На рільничі роботи, «заступати померлих від голоду селян», за словами Л. Дражевської, були в обов'язковому порядку відряджені студенти всіх харківських вузів, у тому числі і університету³⁷¹. На бурякових плантаціях, за спогадами Л. Вишеславського, студенти були вражені тим, що голодні люди випивали меляс, яким потрібно було ловити совку, виполювали і їли яєчка мурах. А котрийсь із студентів носив половину своєї пайки опухлій від голоду дівчині³⁷².

У свій час Анатоль Франс вбачав велику небезпеку у тому, що ганебні справи обходили мовчанням: «Народ звикає до аморальності і не розрізняє добра і зла»³⁷³. Маючи лише благі наміри, 40 студентів Лубенського інституту соціального виховання за декаду роботи навесні 1933 р. у Лубенському районі Полтавської області зібрали 90% необхідного посівматеріалу. Вони організували при колгоспах школи активу з вивчення постанов уряду, «викривали куркульню», яка «чинила опір мобілізації посівматеріалу»³⁷⁴. Особливо пишалися такі активісти тим, що в селі Снітин викрили «озброєну банду на чолі з Котлярами (синами куркуля)», а в селах Духовому, Козайденці та Хитцях виявили «куркулів, які організували кражу кіп з колгоспного поля та крадіжку

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 39. — Арк. 9.

³⁶⁹ Там само. — Арк. 10.

³⁷⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 62.

³⁷¹ *Дражевська Л.* 1928–29, 1933–35 // *Сучасність*. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³⁷² *Гончар О.* Щоденники: у 3 т. — Т. 2 (1968–1983). — К., 2008. — С. 206.

³⁷³ *Франс А.* Современная история. — Собр. соч в 8 т. — Т. 4. — М., 1958. — С. 257.

³⁷⁴ Лубенці знайшли основну ланку // *Студент революції*. — 1933. — № 7–8. — С. 3. — Підпис: Добровільна.

коней»³⁷⁵. Дирекція Николаївського суднобудівельномеханічного технікуму з гордістю повідомляла, що їхніми студентами у підшефному селі Сливіно було «мобілізовано посівматеріал на 96%, прочищено і організовано охорону, відремонтовано сільськогосподарський реманент, організовано бригаду сіячів», а в селі Водопій «зібрано 36 центнерів захованого куркульського хліба»³⁷⁶. А от Харківський фізико-хіміко-математичний інститут ганьбили за те, що «підготовку до весни прогавив» — у підшефному селі зібрано насіння лише 3,96%. Постійно там перебував один представник інституту, ще два виїжджали йому на допомогу, що викликало неабияке занепокоєння партійних органів³⁷⁷.

Проте не всі активісти рвалися в село виконувати постанови партії. Наприклад, коли організовували таку бригаду у Харківському геодезичному інституті для ліквідації «прориву» у селі Приколотному Великобурульського району, то «знайшлися комсомольці, що дуже багато говорили за село, вважалися активістами, але їхати відмовились...»³⁷⁸. Відмовився їхати на шість місяців секретарем колгоспного КСМ осередку «бо не знайомий з цим ділом і ще молодий (народження 1915 р., в КСМ 1 рік)» і студент Білоцерківського педагогічного технікуму В. Чорний, якого виключили із комсомолу і з технікуму навіть незважаючи на те, що він в той час хворів черевним тифом³⁷⁹. Це надзвичайно обурило юнака: «Довільно з мене лише парт[ійної] кари, за що з технікуму?» — скаржився він у листі В. Затонському. Аналогічне покарання спіткало також студентів Дніпропетровського гірничого інституту Л. Гісіна та П. Арганова. Взагалі, як зазначають дослідники, у цьому навчальному закладі молодь часто виступала проти сільськогосподарської політики на селі³⁸⁰. Тих, кого не звільняли, виселяли з гуртожитку, позбавляли продуктивних карток, без яких вижити було просто неможливо.

Студент Червоноградського агротехнікуму, член бюро ЛКСМУ П. Дніпровський, відряджений на хлібозаготівлі, вражений становищем селян, написав листа в РК ЛКСМУ, де висловив свою думку щодо «неправильності генеральної лінії партії у виконанні хлібозаготівлі», за що і був виключений з комсомолу і вищу з позбавленням права вступу до вишів на три роки³⁸¹. Крім виключення незгодних з політикою партії на селі з комсомолу та інституту, в періодиці

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Рапортуємо наслідками бойової роботи // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 4.

³⁷⁷ Волошина С. Визнати помилки — виправити хиби // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 5–6.

³⁷⁸ Дезертири зазнали поразки // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 3.

³⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 28.

³⁸⁰ Кочергін І.О. Громадське життя у Дніпропетровському гірничому інституті у 1920–30-х роках [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/iip/2009-6/6.pdf. — С. 32; Єлінов І.М. Нариси з історії Національного гірничого університету. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 61–62.

³⁸¹ Терук В. Машкару зірвано // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 32.

звучали заклики до студентства «чорною плямою пролетарської ганьби вкрити імена дезертирів посівного фронту»³⁸².

Не всі витримували загартування класовою ненавистю і жорстокістю, не бажали були причетними до більшовицьких злочинів проти селянства. Комсомолец-активіст, студент Харківського інженерно-будівельного інституту Я. Злочевський, коли його 1933 р. в черговий раз направили на хлібозаготівлі, говорив: «Тепер у мене не лишилося ніяких ілюзій: нами править банда [...]. В цих умовах я все одно жити не можу. Якщо мене не приборуть, то я сам себе порішу...»³⁸³. Деякі студенти, не витримавши психологічного навантаження, висловлювали свій протест самогубством, як це зробив комсомолец Ф. після розкуркулювання і вигнання з власного будинку однієї більш заможної родини, про що свідчать спогади В. Богдан³⁸⁴.

Паралельно з сільськогосподарськими роботами студенти мобілізувалися на кампанії з лікнепу, для роботи в різних закладах, для озеленення чи будівництва. У Харківському університеті, наприклад, навесні 1933 р. занять не було близько трьох тижнів, згадує Л. Дражевська, бо «наш курс був мобілізований для праці з дітьми — жертвами голоду, тичасово зібраними у вагонах на Харківському вокзалі»³⁸⁵. Колишня студентка Харківського університету Марія Гросул пригадувала, що їй було дане завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитись із ситуацією і скласти план роботи з ними. Відшукавши вагон на запасній колії, почувши дитячий крик і побачивши повний вагон маленьких дітей — голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю, — студентка, плачучи від жаху і жалю, кинулася тікати звідти³⁸⁶. Про який план роботи могла йти мова?

Індустріальні центри також не обходилися без студентів, вони ліквідували численні «прориви» на заводах. Так, понад 1000 студентів Сталінського гірничого інституту брали участь у ліквідації прориву промфінплану, в день ударника працювало 1200 осіб, а на постійній масовій роботі на заводі Петровського перебувало 55 студентів. Зазначалося, що ця робота проводилася без всякого піднесення, причому було багато випадків дезертирування. Характерною є заява партійця з 1919 р. Каплана під час роботи на заводі з ліквідації прориву: «Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, скільки і зробимо»³⁸⁷. Фіксувалися випадки масового негативного ставлення студентів до роботи на «проривах» індустріалізації та у багатьох інших навчальних закладах, наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті³⁸⁸, тобто студенти переставали «бачити велике» в радянських буднях. Не допомагали

³⁸² Р-к К. На соціалістичні лани рушайте!// Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 2–3.

³⁸³ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 96.

³⁸⁴ Богдан В. Быт «реального социализма». Как это было [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://newzz.in.ua/ob/1148856782-byt-realnogo-socializma-kak-yeto-bylo.html>.

³⁸⁵ Дражевська Л. 1928–29, 1933–35 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262. — Харківський університет очима колишніх студентів.

³⁸⁶ Шуйський І.В., Полянецький В.А. Голодомор у першій столиці. — Х., 2008. — С. 86.

³⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 110.

³⁸⁸ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.

змінити ставлення до цієї роботи і всілякі методи політичного впливу, такі, як загальні збори чи відкриті партійні збори, на які студентів могли змусити ходити, але в суперечках участі вони не брали.

Студенти відряджалися в шахти Донбасу, рити вугілля для індустріалізації. Такі уповноважені могли не те, що не працювати до цього в забої, а навіть ніколи в житті в очі не бачити шахту. Бюрократів цілком задовольняв звіт про кількість надісланих уповноважених, про результативність такої роботи мови не було. Як згадує П. Григоренко, якого відправили на шахту з стрімкоспадними пластами «Юний комунар», він, «докладаючи всіх зусиль, намагався щось зробити: спускався в шахту, спілкувався з комсомольцями у лавах і штреках, виступав з доповідями»³⁸⁹. Але загалом похвалитися чимось позитивним не міг.

Багато студентів можна було зустріти на будмайданчиках, наприклад, у Харкові вони працювали сотні годин на будівництві³⁹⁰, студенти Київського гірничого інституту розбирали мостову на вул. Воровського³⁹¹. Особливо приваблювали молодь гіганти перших п'ятирічок — Харківський тракторний завод, Дніпрельстан тощо. «Величезну бетонну греблю Дніпрельстану, — пригадував Ю. Кобилецький, — утоптували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок-аркан»³⁹². Героїка трудових буднів оспівувалася в засобах масової інформації, описувалася письменниками. Весь Радянський Союз мав захоплюватися подвигами бригади дівчат-бетонниць Жені Романько, яка стала прототипом І. Микитенку у п'єсі «Дівчата нашої країни». Тож настрої частини молоді на зборах з питання виїзду на «прорив» на Дніпробуд, коли студент Бондаренко з обуренням заявив, що «студенти — пробка, якою затикають всі дірки», а його ще й підтримали члени партії, засуджувалися і не розголошувалися³⁹³. Студентство було загіпнотизоване старими партійними ідеалами і новим великим будівництвом, воно повинно було жити і переживати разом із героями звитяжних буднів. Про негативні моменти не могло бути й мови, про них не знали і знати не бажали. Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а й палким учасником цих процесів, таким, що ні на хвилину не сумнівався б у вірності генеральної лінії партії. Величний поступ індустрії дійсно вражав молодь, як і подвиги героїв чи досягнення ударників: «...вся країна жила будівництвом Харківського тракторного. Але не менш нас хвилювали Дніпрогес, челюскінська епопея, політ Чкалова і Громова, висадка папанінців на полюсі. Все це було овіяно справжньою, високою романтикою»³⁹⁴. Молодь виховувалася на подвигах конкретних героїв, тож з ними у вишах відбувалися численні зустрічі, які відвідувалися із захопленням. У цілому, така тактика

³⁸⁹ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 100.

³⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 88.

³⁹¹ Там само. — Арк. 84.

³⁹² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 122.

³⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 25.

³⁹⁴ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Х., 1991. — С. 136.

давала бажані наслідки: «Ми так вірили в комунізм, і нам так хотілося якнайскоріше до нього протиснутися, що ми готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»³⁹⁵.

Як бачимо, мобілізації студентів відбувалися постійно, багатьох відряджали на тривалий термін, внаслідок чого у вишах залишалася незначна кількість тих, хто мав можливість продовжувати навчання. Життя студентів тих часів, завдяки численним наказам, що суперечили один одному, являло собою своєрідний «броунівський рух». З одного боку, видавалися постанови про зміцнення партійних організацій вишів, для чого практикувалися спеціальні набори. Прийом 1931 р. набагато збільшив склад партійних організацій, в інститутах України на цей час уже нараховувалося більше 15 000 комуністів. Особливо суттєво збільшилася їхня кількість у трьох основних вишівських центрах: у Києві з 2895 чоловік до 3424 — на 25%, у Харкові — з 2895 до 4684 — на 48%, у Дніпропетровську — з 1960 до 1535 — на 50%³⁹⁶. Найбільший партійний прошарок був у індустріально-технічних інститутах, наприклад, у Сталінському гірничому — 69%, Дніпропетровському гірничому — 32%, Шосткінському хімічному — 55%, Дніпропетровському хімічному — 23%. Значно меншим він був у сільськогосподарських інститутах, а в медичних — традиційно залишався низьким: у Дніпропетровському медичному інституті — 6%, Київському — 10%³⁹⁷.

З іншого боку, іншими постановами, ці ж самі особи відправлялися на ліквідації різних «проривів», що знов зменшувало кількість комуністів і комсомольців у вишах. Так, у Дніпропетровському гірничому інституті лише з однієї групи, в якій із шістнадцяти студентів одинадцять були партійними, за два місяці було пропущено 130 людино-годин, внаслідок чого в цій групі було 24 хвосты. З них 18 припадали на мобілізованих членів партії³⁹⁸. У Харківському машинобудівному інституті на 1 жовтня 1932 р. було 645 членів і кандидатів у партію із 1427 студентів денного відділення. На 1 травня 1933 р. їхня кількість зменшилася до 394 чоловік, причому 81 студент був відряджений на постійну роботу в політвідділі і МТС³⁹⁹. Для окремих партійних організацій характерним був погляд, що «вчитися у сучасних обставинах, за наших труднощів — принайменше паразитично, а звідси висновок — інститут резерв для всякого практичного використання»⁴⁰⁰.

³⁹⁵ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 93.

³⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 18–19.

³⁹⁷ Там само. — Арк. 19.

³⁹⁸ Там само. — Арк. 95.

³⁹⁹ Там само. — Арк. 102–103.

⁴⁰⁰ Там само. — Арк. 20.

Незважаючи на те, що в постанові ЦК КП(б)У «Про склад студентства» чітко сказано: «Категорично заборонити МПК та РПК знімати студентів без спеціального щоразу на те дозволу обкому» та в постанові ЦВК СРСР від 19.09.1932 р. — «припинити практику частих і довгострокових мобілізацій студентів і особливо професорсько-викладацького складу на різні господарські кампанії», — майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники, що вимагали негайно знімати студентів з навчання, не рідко у великій кількості⁴⁰¹.

Керівництво деяких інститутів у розпачі зверталось до ЦК КП(б)У з проханням вжити термінових заходів для нормалізації навчального процесу. У доповідній записці дирекції та парткомітету Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права від 20 березня 1933 р., наприклад, зазначається: «За останній час з інституту мобілізовано велику кількість студентів на партійну роботу та радянську роботу, переважно на село. Мобілізацію переважать: райпарком, міськпарком, обком і ЦК КП(б)У. Внаслідок цього в нас на сьогодні лишилось 386 студентів, а було на 1 жовтня 1932 р. 882 студенти. За цей відрізок часу мобілізовано з інституту 408 студентів. Останні 88 осіб відсіву відносяться по іншим причинам: хвороба, прогули, невстигаємість, сімейні обставини, виключення за різні проступки. Мобілізовані 408 осіб розподіляються так: 1. В рахунок «2340» за постановою ЦК КП(б)У мобілізовано весь 2-й курс в кількості 268 чоловік; 2. На постійну роботу на село 78 чол. із них: РПК — 25 чол., обком — 53 чол.; 3. В політвідділі МТС — 8 чол.; 4. На судову роботу (обком) — 8 чол.; 5. До військових шкіл — 46 чол. Крім того, на сьогодні зі студентів, що залишились в інституті уже відібрано райпаркомом для мобілізації для роботи в органах ГПУ — 61 чол., для посилки на село — 16 чол. Відділом кадрів ЦК КП(б)У — для посилки на юридичну роботу — 31 чол. До всього треба додати, що зараз на тимчасовій мобілізації знаходиться 56 студентів, із них в пропгрупі ЦК — 17 чол., на посівній кампанії — 39 чол. Внаслідок цього на сьогоднішній день порушено нормальну навчальну роботу, наприклад: на III курсі міжнародного факультету припинено навчання тому, що залишилося в інституті 3 студенти, а останні знаходяться на тимчасовій або постійній мобілізації. В інституті є лише I-й та III-й курси, а II-х курсів по судово-прокурорському, господарсько-правовому та міжнародному факультетах зовсім немає. Є великі перебої в навчанні внаслідок відриву від навчання студентів та викладачів. На сьогодні створився такий стан, що коли буде переведено мобілізацію, що намічена для роботи в органах ДПУ, НКЮ та на селі, то в інституті залишиться студентів, що відвідують заняття, лише 210 чоловік»⁴⁰².

Катастрофічна ситуація склалася 1933 р. і в педагогічних інститутах. Поряд з мобілізаціями на кампанії систематично на місцях проводились мобілізації на постійну роботу, часто навіть за один-два місяці до закінчення навчання, зменшуючи цим і без того нечисленні контингенти випусків. Заступник наркома освіти А. Хвиля в таємному листі до ЦК КП(б)У від 16 червня 1933 р. пові-

⁴⁰¹ Виходьте з замкнутого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21. — Підпис: М. Медівка.

⁴⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 20.

домляв, що в Кривому Розі із 426 студентів 200 було мобілізовано в радгосп на полоття напередодні переводних іспитів, у Запоріжжі із 658 студентів 250 направлено на прополку, у Сумах, постановою міськпарткому від 29 травня 10 членів партії та комсомольців було призначено секретарями колгоспних осередків⁴⁰³. Такі факти характерні для більшості педагогічних інститутів (Лубни, Полтава, Одеса, Суми, Умань тощо). Нарком освіти В.Затонський також підкреслював: «Звертаю увагу на цілком байдуже ставлення обкомів до освітньої справи. На нараді завоблоно виявилось, що (20–21.06) більшість районних відділів народівити непрацездатні»⁴⁰⁴.

Аналогічні відомості надходили з усіх навчальних закладів. Партійні комітети та інші організації практикували висмикування студентів із різних груп, курсів та інститутів не лише на великі кампанії, а й на різні дрібні роботи під загрозою притягти до партійної та комсомольської відповідальності в разі невиконання. У Київському університеті, наприклад, у 1933 р. на озеленення міста студентів зривали з занять три рази, причому панувало таке безладдя, що всі три рази вони не працювали над озелененням⁴⁰⁵. Наступного року спостерігалася аналогічна картина. «Вже чомусь студенти повинні ходити через кожні три дні на суботник по перелопачуванню хліба, — говорив секретар комсомольського осередку Астафов 15 вересня 1934 р. Сьогодні я також послав 80 чоловік, на 25-ге знову викликають 50 чол., а крім того є ще одне розпорядження дати 150 чол. на постійну роботу по санітарії. Далі ще прийшов один чоловік, каже, що надісланий з ЦК, просить дати йому 15 чол. на перевірку політосвітньої роботи»⁴⁰⁶. Комсорг Харківського машинобудівного інституту отримав мандат з вимогою дати 50 студентів на перевірку мусорних ящиків⁴⁰⁷, а Дніпропетровського хімічного інституту — для технічного листування в апараті окружкому та для переписки протоколів⁴⁰⁸. Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Тож все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

Таким чином, адміністрування партії більшовиків у царині вищої освіти зробило тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. У свою чергу, студентство було загіпнотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася

⁴⁰³ Там само. — Арк. 42.

⁴⁰⁴ Там само. — Арк. 43.

⁴⁰⁵ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 26.

⁴⁰⁶ Там само. — Арк. 27.

⁴⁰⁷ Там само. — Арк. 88.

⁴⁰⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 20.

надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудої слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. У межах численних кампаній студенти виступали в ролі вчителів для робітників і селян, доносили до них основи державної політики в господарстві, сферах культури, освіти, допомагали налагоджувати новий побут, тобто із об'єкта державної політики студенти перетворювалися в її суб'єкта.

Через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким прихильником лінії партії. У вищій школі було досить студентів — фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідували численні «прориви» на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили контрасти життя та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, яку приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході й розпачу, або були виключені з вишів, або позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси — позиція невтручання частини студентів у перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно «за» на численних зборах. Влада ж, застосовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у «світлому майбутньому».

VIII.5. Форми протесту студентів

Студентство завжди відрізнялося активною життєвою позицією, варіативністю мислення, власним поглядом на події, що відбуваються. Численні джерела свідчать про високий протестний потенціал цієї категорії молоді, про різні форми невдоволення політикою. У сучасній історіографії остаточно не розроблена типологія форм опору населення сталінському режиму. Зокрема, Н. Верт запропонував чотири рівня «опорів» у сталінському СРСР: 1) активну, що виявляється у повному відторгненні радянської системи або основної складової політики режиму; 2) соціальну непокору, що об'єднує широку палітру дій і моделей поведінки. Вона була проявом стратегій відходу від контролю, від обмежень і заборон, встановлених режимом в найрізноманітніших сферах економічного та суспільного життя; 3) незгоду або розбіжність у поглядах, яка визначається як будь-яка форма опозиційних і нонконформістських надбудов, що виражається в стихійній формі критики у відношенні до того чи іншого аспекту режиму і його політики; 4) ігнорування норм, цінностей та ідеології режиму, спрямованих на створення «нової людини»⁴⁰⁹.

Протестні дії студентів ґрунтувалися на запереченні окремих компонентів комуністичного режиму. З початку 1920-х рр. більшовицькій владі неодноразово

⁴⁰⁹ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М., 2010. — С. 338–340.

доводилося стикатися як з активним, колективним опором студентів і професорів, так і з «пограничними формами» інакомислення й невдоволення.

Незважаючи на заходи влади, спрямовані на «пролетаризацію» вищої школи, контингент студентів протягом 1920-х рр. характеризувався переважно як «дрібнобуржуазний», серед них значною залишалася частка вихідців з колишніх привілейованих верств населення, прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчуває їм. За даними партійних комітетів і партійних осередків вишів за 1922 р., буржуазно-кадетське й есероменшовицьке студентство становило 7–8% від загальної кількості, але фактично під його впливом у низці навчальних закладів перебувала значна кількість студентів⁴¹⁰. В Одесі, наприклад, під впливом керівників антирадянських угруповань перебувало близько половини студентів⁴¹¹. За свідченням політкомісара Харківського інституту сільського господарства і лісоводства, на початку 1921–22 н.р. студентство було переважно есерівським чи з націоналістичними поглядами, марксизм ніколи не мав помітного впливу і лише чутки про чистку і перереєстрацію «породили посилене співчуття КП(б)У»⁴¹². У багатьох інститутах України сильними були «пережитки національного романтизму» й енергійно діяли невеликі групи укапістів, які «по можливості, не упускають зіграти на націоналістичних почуттях безпартійної селянської більшості»⁴¹³. «Щирих прихильників Радянської влади з них, звичайно, не буде», — відзначалося в політичному звіті Полтавського ІНО⁴¹⁴. Багатьох студентів звинувачували в «друкуванні й поширенні антирадянських листівок, журналів», в антирадянській агітації, виступах на інститутських зборах⁴¹⁵. «Влада дивилася на них, як на ворогів», — писав П. Сорокін, арешти й обшуки студентів «ідуть пачками»⁴¹⁶.

У Харківському інституті народної освіти, як зазначав сучасник тих подій І.М. Буланкін, «вся ця маса проявляла бурхливу активність — не на користь радянської влади. Боротьба протікала під гаслом: «За ІНО!» чи «за Університет!», що в перекладі на політичну мову означало: «за і проти радянської влади». Бурхливі сходки, битком забита аудиторія, яка вереском захвату вітала і підбодрювала оратора проти ІНО! Вони жалкують, вони протестують проти вигнання науки, притиснення її, зведення науки на «презирливо-практичний ґрунт», вони проти руйнації Університету Наркомосом. Викиньте слово Нар-

⁴¹⁰ Постников Е.С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики. — Тверь, 1996. — С. 134.

⁴¹¹ Лейкин С. Донецкая молодёжь в пролетарской революции. — Х.; Одесса, 1930. — С. 158, 159.

⁴¹² Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 53.

⁴¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 171; Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 170, 176. Укапісти — члени Української комуністичної партії, переважно колишні соціал-демократи, існували як напівлегальна опозиція під постійним наглядом ДПУ. За своїми поглядами вони були близькими до боротьбистів, ніякої загрози для більшовиків не являли.

⁴¹⁴ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 170, 176.

⁴¹⁵ ГА СБ України, Харків. — Спр. 015151. — Арк. 8.

⁴¹⁶ Сорокин П. Современное состояние России. — Прага, 1922. — С. 79.

комос, і ви отримаєте несамовитий крик буржуазії про «загибель культури, науки»»⁴¹⁷.

Молодь, яка ще зберігала традиції колишньої школи, «боролася за вільну, незалежну від держави, самоврядну школу, за свободу зборів, сходок, за вільні вибори студентських організацій»⁴¹⁸. Цій частині молоді протистояли невеликі за чисельністю партійні та комсомольські організації, але не у всіх вишах 1921–22 н.р. були створені такі осередки⁴¹⁹. За даними Я. Звігальського та М. Іванова, їхня загальна кількість зростала щороку, але протягом десятиліття так і залишалася невеликою — від 6,1% у 1923–24 н.р. до 19,9% у 1926–27 н.р.⁴²⁰ Проте, як ніхто інший, «на тлі цієї бурлячої стихії — маленька група товаришів-комуністів (осередок нараховував 20–30 осіб), спаяна залізною дисципліною, єдиною волею — незначна меншість — настійно і вперто проводила свою лінію»⁴²¹. Компартійні та комсомольські осередки творили «великі діла», невтомно працюючи зі студентством, «адже склад його був страшенно різноманітний. Боролися з меншовиками, есерами, троцькістами, обивателями. ... Хоча нас, комуністів, було небагато, ми завжди виходили переможцями. Маса студентська йшла за нами», — згадувала проф. Д. Шапіро⁴²². Вірніше, цій «масі» довелося згодом піти за комуністами, бо, як свідчать їхні опоненти, в різнобарвному студентському середовищі на початку 1920-х рр. «співчуття комунізму убувало, як тала вода» і у вишах чітко окреслені були «два непримиримі табори, кожен із яких живе своїм власним життям»⁴²³. Студенти усвідомлювали необхідність боротьби, опору й тісного співробітництва «усіх, у кому не загаснув ще дух протесту й прагнень, дух старої й вічно нової вищої школи, усіх, кому дорогі ще ідеї демократії...» і закликали: «Не будемо сторонніми глядачами російської трагедії, не будемо пасивно, покірно-терпляче переносити всі знущання над падаючим почуттям власної гідності. Будемо громадянами»⁴²⁴. Всілякі «ухили» спостерігалися і серед комсомольсько-партійної меншості, та з ними відразу ж рішуче боролися. Як зазначалося в доповіді осередку Харківського технологічного інституту від 10 жовтня 1923 р., «хворобливий ухил групи в декілька чоловік, що спостерігався в травні, ліквідовано. Натхненник групи знаходиться під спостереженням осередку, а справа його передана в ДКК, сама група відразу ж розпалася, її члени стверджують, що були введені в оману»⁴²⁵. У студентській періодиці також повідомлялось, що частина комуністичного студентства часто забувала «партійну дисципліну» і, наприклад, разом з іншою молоддю «від-

⁴¹⁷ Цит. за: Академик Иван Николаевич Буланкин. — С. 74.

⁴¹⁸ *Олицкая Е.* Мои воспоминания. — Т. 1. — Frankfurt/Main, 1971. — С. 170.

⁴¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 60.

⁴²⁰ *Звігальський Я., Іванов М.* Професійна освіта на Україні. — Х., 1927. — С. 361.

⁴²¹ Академик Иван Николаевич Буланкин / [сост. Н.И. Буланкина, П.А. Калиман, А.Ф. Коченков и др.]. — Х., 2004. — С. 74.

⁴²² *Шапіро Д.* Людина виключно порядна // Академик Иван Николаевич Буланкин. — С. 57.

⁴²³ *Маслов С.С.* Россия после 4 лет революции. — Кн. 2. — Париж, 1922. — С. 169–170.

⁴²⁴ 25 января 1923 года // Стремление. — М., 1923. — № 1. — С. 8.

⁴²⁵ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 875. — Арк. 51.

значала Тетянин день у той час, коли вірні своєму слову і принципам комуністи надзвичайно енергійно проводили кампанію проти святкування річниці університету»⁴²⁶. Нарком освіти РСФСР А. Луначарський згодом визнав, що у перші роки радянської влади його спілкування зі студентами було рівнозначне перебуванню в таборі постійних ворогів⁴²⁷.

Студентство не обмежувалося протистоянням усередині навчальних закладів. У лютому–березні 1922 р., протестуючи проти нового «Положення про вузи», застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського⁴²⁸, а у Москві, Петрограді, Харкові й інших містах пройшли студентські мітинги і демонстрації⁴²⁹. Під час Кронштадтських подій лідери есеро-меншовицького студентства намагалися організувати акції на підтримку тих, хто виступив проти більшовицького режиму. У багатьох вишах Києва, Харкова, Одеси розповсюджувалися есерівські прокламації, особливо під час Московського процесу над есерами. За відсутністю фактичного матеріалу важко говорити про природу їхнього походження, але у звіті Київського ІНО, наприклад, вказувалося, що ці листівки розповсюджувалися в інституті не студентами⁴³⁰. На думку проф. А. Квакіна, навпаки, антирадянські партії активно вели роботу серед студентства і через нього впливали на робітників і селян⁴³¹. Та, як відзначали сучасники, до протестів влада залишалася глухою, а найчастіше відповідала новими арештами⁴³². 1921–1922 рр. у вишах України проходили арешти студентів — членів партії меншовиків та есерів. Наприклад, у середині вересня 1922 р. за належність до партії РСДРП(м) у Харкові було заарештовано двадцять осіб⁴³³. Усіх їх було звинувачено «у друкуванні і розповсюдженні нелегальних антирадянських листівок, журналів, в антирадянській агітації серед робітників, у влаштуванні цілої низки нелегальних зборів...» і вислано за кордон і в Туркестан⁴³⁴.

Переважна більшість вишівських колективів насторожено ставилася і до всіляких радянських нововведень. Наприклад, за словами політкомісара Кам'янецьких вишів С. Чалого, «професори і частина студентів ІНО зустріли думку про колектив протестом»⁴³⁵, на момент заснування цю ідею підтримало лише 15% студентів, а коли колектив було проголошено обов'язковим для всіх співробітників, частина студентів залишила інститут⁴³⁶. Протест виявився і в

⁴²⁶ «Нелегальное празднование» // Стремление. — М., 1923. — № 1. — С. 36.

⁴²⁷ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. — Т. 1. — С. 212.

⁴²⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні у 1920-ті рр. — К., 2000. — С. 92.

⁴²⁹ Маслов С.С. Россия после 4 лет революции. — Париж, 1922. — С. 171.

⁴³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 172.

⁴³¹ Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы: Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 — конец 1930-х годов). — М., 2009. — С. 470.

⁴³² Сорокин П. Современное состояние России. — Прага, 1922. — С. 79.

⁴³³ Тріпутіна Н. Вірність покликанню: Черкес Даниїл Самойлович // Реабілітовані історією: Харківська область. — К.; Х., 2008. — Кн. 1, ч. 2. — С. 161.

⁴³⁴ ГА СБ України, Харків. — Спр. 015151. — Арк. 8.

⁴³⁵ Чалий С. Жони професорські // Вісти. — 1922. — 17 лютого.

⁴³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 48.

псуванні майна ІНО, і в портреті В. Винниченка, що висів в одному з приміщень цього інституту, і в саджанні буряків догори корінцями⁴³⁷. Політком Харківського інституту сільського господарства і лісівництва повідомляв, що в приміщенні інституту розвішані ікони, зривалися плакати і оголошення комосередку⁴³⁸. Ставлення професорів і студентів до комуністів було ворожим, за незначними виключеннями, і в Катеринославському гірничому інституті, хоч осередок ВКП(б) у 1921 р. і нараховував всього три особи⁴³⁹. А 2 червня 1922 р. в Одесі на Єкатерининській вулиці рано-вранці біля стіни одного з будинків було поставлено тіло померлої людини з яскраво червоним прапором у руках і надписом на лобі: «Товариші, за мною!». Через велике скупчення зівак і «явне паплюження радянської влади» ЧК довелося негайно прибрати труп⁴⁴⁰.

Враховуючи важливість роботи у вишах, у серпні 1922 р. за рішенням ЦК КП(б)У було створено Центральне бюро комуністичного студентства, а наприкінці цього ж року при Київському, Катеринославському та Одеському губкомах — губернські бюро⁴⁴¹. Ці бюро за підтримки КП(б)У та ДПУ намагалися контролювати студентство, вивчаючи особовий склад конкретного вишу щодо їх політичної благонадійності та партійної належності, збираючи інформацію про всілякі явища антирадянського характеру в студентському середовищі, а також про політичні настрої студентства.

Політика комуністів щодо студентів була продуманою і достатньо послідовною. Вона поєднувала в собі методи ідейного тиску і адміністративного впливу на своїх противників⁴⁴². Як зазначалося, та частина студентів, яка була «нездатна піддаватися політичному впливу і не відповідала духу пролетарської школи», надовго в ній не затрималася — була звідти «вичищена»⁴⁴³. Велика роль у пролетаризації належала міцному репресивному апарату ВЧК–ДПУ, що «...працював як ніколи й зіграв значну роль у революціонуванні вищої школи»⁴⁴⁴. Чекісти пильно спостерігали за молодим поколінням країни на предмет його політичної лояльності. У студентському середовищі вони завжди знаходили собі вірних помічників, які працювали і за покликанням, і з розрахунку на особисту вигоду.

В інформаційних зведеннях органів безпеки у розділах «професура», «студентство», «вчительство», «інтелігенція», обов'язково фіксувалися «ідеологічні напрямки в різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських

⁴³⁷ *Комарницький О.Б.* Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті роки ХХ ст.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна. — 2009. — Вип. 6. — С. 53.

⁴³⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 53, 53 зв.

⁴³⁹ *Ляликов Ю.С.* Человек, который «видел» электроны. — С. 31.

⁴⁴⁰ Хроника // Вестник эмигранта. — Варшава, 1922. — № 14 (1 августа). — С. 7.

⁴⁴¹ *Прилуцький В.І.* Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2007. — № 16. — С. 149.

⁴⁴² *Квакин А.В., Постников Е.С.* Завоевание высшей школы. — С. 494.

⁴⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1513. — Арк. 46–47.

⁴⁴⁴ Университетская годовщина // Студенческие годы. — Прага, 1923. — № 3. — С. 32.

і українських політичних угруповань»⁴⁴⁵. У зведеннях ДПУ вказувалось, що характерною рисою студентства є «посилення міщанської психології з абсолютною перевагою елементарно-матеріальних інтересів над усіма іншими»⁴⁴⁶, що молодь, яка навчається, значно більше схильна до сприйняття антирадянської ідеології, ніж інші її групи⁴⁴⁷. Факти, наведені у таких документах, досить односторонні, відібрані з метою підкреслити масштаби загрози для радянської влади з боку контрреволюційного руху в студентському середовищі (інколи самі звичайні виступи студентів проти Дальтон-плану, що вводився у вишах, і відстоювання лекційної системи викладання розцінювалося як «контрреволюція»). У доповіді ОДПУ за 1924–25 р. підкреслювалося, що проти студентських контрреволюційних організацій у Москві, Ленінграді, Ростові, Криму, в Україні проведено 31 масову операцію. Оперативним шляхом було розкрито кілька таємних організацій, зокрема, «Аргонавти» — підпільний гурток сімферопольських студентів-літераторів з містичним ухилом. Особлива увага зверталася на ліквідацію в Києві «угруповання студентів, які поставили своєю метою здійснення цілого ряду терористичних актів проти відповідальних працівників. Група нібито мала програму есеро-кадетського духу — сумбурну, але сміливу й рішучу. Називала вона себе «Київська організація єдності»⁴⁴⁸.

Встановити вірогідність «контрреволюційності» й «антирадянськості» ліквідованих ДПУ студентських організацій досить важко, але аналіз доступних нам матеріалів переконує в тому, що багато з них насправді не існували, «підривна діяльність» студентів просто фальсифікувалася. Партійні організації вищів всіма можливими методами намагалися виявити «неблагонадійних» серед студентства й довідатися про їхні політичні настрої. З цією метою в студентське середовище вводилися спеціальні представники ДПУ, які повинні були відслідковувати настрої студентства й передавати інформацію відповідним органам. Відомий український поет Тодось Осьмачка згадує про таких: «... ще будучи студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович — відомий український новеліст — *Авт.*] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: — поглянь праворуч... Дивлюся. Переходить нам шлях наскоси студент в однострої червоноармійця з планшеткою на ремінці через плече... — “Сек...” Це значить — поміжстудентський шпигун. ... в нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить...»⁴⁴⁹.

Згідно з наказом ОДПУ № 291 від 14 листопада 1922 р., секретні співробітники (сексоті) ділилися на три категорії: «агент зовнішнього спостереження» (штатний сексот ДПУ по лінії Оперативного відділу); «інформатор» (завербо-

⁴⁴⁵ Цит. за: *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні у 1920-ті рр. — С. 91.

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. — К., 1993. — С. 11.

⁴⁴⁸ *Постников Е.С.* Российское студенчество в условиях новой экономической политики. — С. 56.

⁴⁴⁹ *Осьмачка Т.* Мої товариші // Березіль. — 1996. — № 3–4. — С. 95–134.

вана або введена в організацію, установу особа для висвітлення — робота з лінії Інформаційного відділу); «інформатор» (завербована або введена в антирадянську, контрреволюційну організацію особа для висвітлення й добування відомостей про них — робота по лінії Секретного або Контррозвідального відділу)⁴⁵⁰.

В архівах можна виявити документи про діяльність ВЧК–ОДПУ, партійних і радянських органів з впровадження сексотів у студентське середовище. Так, у лютому 1921 р. на ім'я голови Полтавського губчека надійшло секретне прохання від губернського відділу народної освіти провести як студента свого представника у зв'язку з тим, що склад «студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і відносно виконання декретів і розпоряджень радянської влади має потребу в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека»⁴⁵¹. Такі «представники» могли мати і «соціально-вороже» походження. Наприклад, коли у 1924 р. з Вищого ІНО в результаті соціально-академічної перевірки був виключений студент М. Шелудченко, що походив з родини священника, то в Київську губернську комісію з соціально-академічної перевірки студентів надійшов спеціальний лист під грифом «цілком таємно» від начальника Київського губвідділу ОДПУ Іванова, у якому повідомлялося, що «Київський відділ ОДПУ просить відновити вищезгаданого, тому що він є секретним співробітником КГВ ОДПУ й залишення його студентом ВІНО необхідно в інтересах роботи»⁴⁵². Іноді змушене розконспірування сексота відбувалося з міркувань матеріального порядку: «Секретний відділ просить звільнити від плати за правонавчання співробітницю СВ, ст[удент]ку IV курсу мед ін[ститу]ту, тов[ариш] Вінник, через одержувану нею невелику заробітну плату і на утриманні якої знах[одиться] стара мати»⁴⁵³.

Для вербування інформаторів використалися різноманітні методи, аж до погроз і шантажу⁴⁵⁴. Разом з тим, незважаючи на тісний зв'язок чекістів з комсомольцями, останні мало цікавили ОДПУ як агентів. Із цього приводу голова ДПУ УСРР В. Балицький відверто висловлював свої міркування в ЦК КП(б)У відносно роботи членів ЛКСМ в органах: «Робота в органах ДПУ в секретно-оперативній галузі вимагає від співробітника виняткової витримки, такту й глибокого, вдумливого підходу, а цими якостями члени ЛКСМ, через свою молодість, у багатьох випадках не володіють. Найчастіше спостерігається зайва, що шкодить справі, гарячість. Іншим негативним фактором є та обставина, що робота в органах ДПУ віднімає у працівника в добу в середньому 10–12 годин. Члени ЛКСМ, будучи перевантажені роботою, не мають можливості поповнювати свої знання й відриваються від союзного життя. Якщо ж член

⁴⁵⁰ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1991... — С. 27.

⁴⁵¹ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 221.

⁴⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 158.

⁴⁵³ Там само. — Спр. 680. — Арк. 338.

⁴⁵⁴ *Постников Е.С.* Российское студенчество в условиях новой экономической политики. —

ЛКСМ навчається й веде активну роботу із союзної лінії, то в таких випадках суцільно й поруч страждає робота чекістська. З позитивних сторін слід зазначити бажання членів ЛКСМ працювати в органах ДПУ й повна відсутність тенденції до відходу. В органах ДПУ повинні працювати члени ЛКСМ не менше 18 років, стійкі, витримані й ті, що не піддаються дурним впливам. Використовуватися можуть спочатку на технічній роботі, щоб одночасно мати можливість навчатися...»⁴⁵⁵.

Особливо багато платних і безоплатних стукачів розвелось серед студентів у 1930-ті рр. А. Шпорт писав, що одних вони «знали в обличчя, інших підозрювали, але ніхто з нас не помилявся — як би вони не маскувалися, ми їх знали... Їх хтось просував у партком, комсомольський комітет групи, потім — факультету. Їх знали викладачі. Пришибеєви були в ціні, на них було «соціальне замовлення». Вони все чули, все бачили, все перевертали з ніг на голову, і їм вірили»⁴⁵⁶. Про таких у 1934 р. писав проф. Київського університету М. Зеров:

Його стріваю я — і мало не щодня! —
В студентській постаті на темних коритарах
В повазі лекторській і круглих окулярах,
Де тиша темних книг, де збори й метушня.
Він народивсь давно, і то не маячня!
Живе в усіх часах, в усіх суспільних шарах,
Та нині розплодивсь у безліч екземплярів,
Мов літоросль повзка від в'язового пня.

Чекісти боролися не лише з непролетарськими студентами чи з активістами з внутрішньопартійної опозиції, а й з молоддю, яка мала власний погляд на те, що відбувалося навколо. Про це відверто писалося в емігрантській пресі: «На Великій Україні є, крім «урядового» студентства, яким керує комячейка, тисячі придушеної студентської молоді, що мовчить, бо «благоденствує». Воно захоує в собі одиниці чи невеликі гуртки, про яких можна сказати, що вони мають світогляд. Але вони не можуть з'явитися на денне світло, бо на сторожі задержання стану «благоденствія» стоїть ... ЧК»⁴⁵⁷.

Щоб мати можливість продовжувати навчання, студенти змушені були приховувати свої політичні погляди чи симпатії. Та навіть у соціологічних опитуваннях, що були надзвичайно популярні на той час, можна зустріти щирі відповіді. Наприклад, під час аналізу відповідей на питання: «Який політичний лад ви вважаєте кращим і сучаснішим для України і Росії?» (анонімне анкетування студентів Харкова у травні 1923 р.), виявилось, що 74% є прихильниками радянської влади, 2,57% — демократичної республіки, 0,08% — буржуазної республіки, 0,15% — монархії, 0,4% — анархії, 10,3% — інших, а 12,5% не відповіли на це питання⁴⁵⁸. До розряду «інших» ввійшли відповіді, в

⁴⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 77.

⁴⁵⁶ Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. — 1991. — № 7. — С. 12–13.

⁴⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 27.

⁴⁵⁸ Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г. Харьков // Студент революции. — 1923. — № 7–8. — С. 11.

яких явно відчувалося, що автор не мав бажання прямо відповідати на це питання і намагався вигадати таку відповідь, щоб «і вівці були цілі, і вовки ситі», а деякі заявляли, що вони в цій справі мало тямлять і затрудняються відповісти⁴⁵⁹. Таким чином, з застереженням можна говорити про те, що понад 25% студентів інститутів Харкова не були прибічниками дій більшовиків.

Відкрито ж про свої переконання (наприклад, в анкетах, які заповнювали при вступі до вишів, чи під час перереєстрації), говорили одиниці. Наприклад, студент Харківського медичного інституту Є. Хорошавін в анкеті 1921 р. вказав, що співчуває меншовикам⁴⁶⁰. Звичайно ж, студентів з такими поглядами відразу виключали з інститутів, бо більшовики не могли дозволити їм закінчити навчальні заклади й поставити тим самим під удар вирішення завдань пролетарської революції. Кадрова концепція керівників партії й держави 1920-х рр. складалася, в узагальненому вигляді, у наступному: неважливо, яких *фахівців* дасть вища школа; важливо, щоб вони були *ідейно* віддані радянській владі⁴⁶¹. І переважна більшість після «вчищення» на словах починала «каятися» і переконувати всілякі інстанції у помилковості своїх колишніх поглядів і у відданості більшовикам: «Придивляючись до творчої роботи Радянської влади і її ідейного керівника РКП, задумуючись над розвитком громадянської війни і можливих результатів і наслідків, розмови з товаришами і, нарешті, процеси з есерами в Москві привели мене до твердого переконання, що лише тактика РКП, чесність і послідовність її тез і формул і зможе втримати захоплені позиції і прискорити рух на шляху до соціалізму. Зараз я твердо і впевнено можу заявити, що РКП в моїй особі знайде щирого прибічника і співчуваючого їй громадянина. Є. Хорошавін, 14 травня 1923 р. Харків»⁴⁶².

Студентам доводилося опановувати більшовицьку риторичку для того, щоб переконати всілякі комісії у своїй «щирості» до влади, і вони це робили, щоб мати можливість закінчити інститут і влаштуватися у новому суспільстві. В протилежному разі, за словами одного із вчищених студентів, вони замість «путівки в життя» отримували «вовчий квиток»⁴⁶³.

Стурбований антирадянськими політичними уподобаннями студентів, які у 1924 р. закінчили Полтавський ІНО і мали бути направлені на стажування, партійний осередок цього інституту, не маючи формальних мотивів не допустити їх до практики, склав і відправив до відділу освіти список випускників з політичною характеристикою на кожного⁴⁶⁴. Із тринадцяти стажистів лише три, на думку партосередку Полтавського ІНО, могли бути відданими ідеям пролетаріату вихователями підростаючого покоління. Решта визначалася як особи неблагонадійні, «чужі» для нового, радянського життя.

⁴⁵⁹ Там само.

⁴⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 120.

⁴⁶¹ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. — Т. 1. — С. 214.

⁴⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 120.

⁴⁶³ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 25–26.

⁴⁶⁴ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 161–163.

Протистояння між владою і студентством виявилось також з перших кроків реорганізації управління вищими навчальними закладами. Як відомо, право участі в управлінні студентство виборювало тривалий час, з цього приводу неодноразово відбувалися страйки, зокрема у Харкові весною 1917 р.⁴⁶⁵ Підтримавши це прагнення, радянське керівництво відразу ж почало вносити корективи у діяльність головних представницьких студентських виборних організацій — студкомів. Обиралися ці організації на загальностудентських зборах і мали досить широкі повноваження, що навіть дозволяло втручатися у сферу управління вищим навчальним закладом. Наскільки значною була роль студкомів у житті інститутів, чудово демонструють спогади проф. К. Майстрах, яка була секретарем цієї організації у Харківській медичній академії. Згадуючи перший рік свого навчання (1921–22), вона говорить: «Чим тільки не займався наш студком! Безпомічний деканат, в якому всі справи знаходилися в безпорядку, не мав змоги налагодити заняття на курсі. Студком складав розклад занять і лекцій, домовлявся про заняття з окремими професорами і викладачами, з якими не міг домовитися деканат. Він же (студком) клопотався про отримання трупів і доставляв їх в анатомічку, сприяв налагоджуванню практичних занять і з інших предметів ... студком реєстрував студентів, заводив особові справи, видавав студентські квитки і залікові книжки (матрикули)»⁴⁶⁶.

Важко переоцінити значення цих організацій у налагодженні навчального процесу у вишах, крім того, їхнє представництво було обов'язковим у факультетських, предметних та інших комісіях. А питання організації побуту і матеріального забезпечення взагалі повністю знаходилися в компетенції студкомів. Що ж змусило компартійні осередки інститутів змінити своє ставлення до них, розпочати втручання у їхню діяльність, скорочувати повноваження і врешті-решт ліквідувати?

Питання про роботу студкомів постійно перебувало у центрі уваги партійного керівництва. Так, влітку і восени 1921 р. на нарадах з політкомісарами і представниками комуністичних осередків вишів відзначалося, що втручання студентських організацій у сферу управління навчальними закладами в поточний момент неприпустиме, оскільки «дрібнобуржуазна більшість в вишах намагається захопити ініціативу»⁴⁶⁷. Саме тоді й було намічено курс на звуження прав студентських організацій.

Інспекторські обстеження інститутів та політичні звіти вказують на те, що різнобарвні студентські маси не бажали йти за комуністичною меншістю і намагалися захопити ініціативу у свої руки, обираючи представників до студкомів поза списками компартійних осередків. Наприклад, у звіті Вищого ІНО імені М. Драгоманова в Києві зазначається, що у другому півріччі 1922 р. до головної студентської організації на двох старших курсах ФПО (із трьох наявних!) не пройшли списки компартійного осередку, а більшість зібрала енергійна

⁴⁶⁵ Держархів Російської Федерації. — Ф. А-2306. — Оп. 18. — Спр. 28. — Арк. 183.

⁴⁶⁶ *Майстрах К.В.* Первый курс в Харьковской медицинской академии // Медичний університет. — 2001. — 13 берез.

⁴⁶⁷ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 480. — Арк. 2, 6.

група укапістів, котрі «не упустили можливості зіграти на націоналістичних почуттях частини безпартійного селянського студентства»⁴⁶⁸. Газета «Комуніст» повідомляла, що у Катеринославському медичному інституті на виборах нового студкому відбулася запальна сутичка пролетарського студентства з «дрібнобуржуазним». Робота студкому цього інституту була визнана «незадовільною», оскільки в ній була відсутня «класова лінія»⁴⁶⁹. В інших вишах на виборах студентських організацій також досить часто розігрувалися бурхливі сцени, оскільки не лише питання до них, а й рішення готувалися заздалегідь на засіданнях компартійних та комсомольських осередків. Чітко визначався склад виступаючих і персоналії, які мали увійти до різних студентських комісій і за які потрібно було голосувати. Численні листи і спогади доносять нам розповіді про методику прийняття «потрібних» рішень на всіляких сходках. Драматург О. Корнійчук згадував, що «коли проходили студентські збори, нам партійні керівники ставили завдання — провести в президію робітфаківців. Це було важко, оскільки синки непманів, анархістів і буржуазних націоналістів вели активну боротьбу проти комуністів і комсомольців. Разгоралась класова боротьба в старих стінах Київського університету»⁴⁷⁰. Коли компартійні списки не проходили, могло відбуватися декілька разів переголосування і навіть підтасовка результатів голосування. Ці факти широко висвітлювалися у нелегальній літературі. Наприклад, у журналі революційно-соціалістичної молоді «Революційний авангард» за травень 1923 р., вилученому у студента Харківського ІНО Б. Немеріцького, писалося про ситуацію на хіміко-фармацевтичному факультеті ІІ МДУ, де, «незважаючи на рівновагу сил, комуністи продовжували третирувати безпартійних, не даючи можливості їм висловитися»⁴⁷¹. У результаті опозиція покинула збори, а решта прийняла потрібні постанови. Після цього відбувся відхід безпартійної маси від громадського життя і остаточне захоплення створених організацій в руки комосередку⁴⁷². Досить часто непідготовленій пролетарській молоді не вистачало теоретичної підготовки для протидії політичним опонентам у студентському середовищі. В таких випадках окремим комсомольцям доручалось вивчати напам'ять цілі сторінки праць В. Леніна для участі у дискусіях. Відомий український літературознавець і критик проф. Ю. Кобилецький згадував, що у роки його навчання у Київському ІНО такі спеціально вишколені «комуністи-ленінці, відштовхнувши троцькістського балакуна з трибуни, шпарили цитатами, як з кулемета, під аплодисменти робітфаківців. А бувало й так, що дискусії переносились на площу перед університетом, забруковану тоді буличником, що ставав часто аргументом в руках робітфаківців...»⁴⁷³. Бували випадки, коли пролетарська меншість для пере-

⁴⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 165, 171.

⁴⁶⁹ Коммунист. — 1922. — 1 апреля.

⁴⁷⁰ Корнійчук О. Неиссякаемый источник вдохновения // Корнійчук О. Зібрання творів: у 5 т. — Т. 5. — К., 1988. — С. 403.

⁴⁷¹ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 1069. — Арк. 116 зв.

⁴⁷² Там само.

⁴⁷³ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 117–118.

конання пускала в хід, за словами О. Корнійчука, «останні аргументи» у вигляді кулаків⁴⁷⁴.

Коли заплановані комуністами списки бойкотувалися, застосовувалися репресивні заходи до новообраних представників. Прояви власної думки не залишалися безкарними, переслідувалися як ті студенти, які наважилися висловити свої пропозиції щодо кандидатів до студкому чи інших організацій, так і ті, хто обирався, навіть проти своєї волі. Типовою можна вважати ситуацію на виборах до предметних комісій, які відбулися взимку 1923 р. на біологічному циклі факультету професійної освіти Київського ІНО. На цих зборах список, виставлений комосередком, не пройшов, тому їх оголосили недійсними. Один із студентів — Д. Мірошніченко, обраний всупереч вказівкам, писав: «Незважаючи на це, якась ініціативна група взялась на свій ризик продовжувати збори. Не знаю, хто виставив мою кандидатуру в ту комісію, але мене теж обрали на тих зборах, нікому я згоди на це не давав, але факт стався. На збори дивився я як на жарт і ніякого значення цим виборам не надавав. Але після виборів наш курсовий уповноважений тов. Бровченко сказав мені, що це справа серйозна і за те, що я не відмовився від кандидатури, мені може бути кепсько, бо то виступала опозиційна група»⁴⁷⁵. На наступних виборах «я знов був обраний, бо студентство бачило, що я більше як інші цікавлюсь академічним та громадським життям [...]. Зірвані збори закінчились співом «Інтернаціоналу»⁴⁷⁶. Незважаючи на те, що Д. Мірошніченко походив із селянської родини, до вступу на навчання працював учителем у трудовій школі і був членом правління Конотопського Союзу Робос, підкомісія з соціально-академічної перевірки студентів Київського ІНО 10 грудня 1924 р., а слідом і Губернська комісія, вичистили Д.Я. Мірошніченка як «соціально-непригодний елемент»⁴⁷⁷.

Паралельно з тиском на «неблагонадійних» та ініціативних студентів, партійні функціонери визнали за необхідне звужити права студентських організацій⁴⁷⁸. Весною 1924 р. студкоми були повністю ліквідовані, а їхні функції перейшли до профспілкових організацій⁴⁷⁹. Відтоді саме профспілки отримали функцію контролю за чистотою студентських лав, які бачилися виключно робітничо-селянськими. Як згадує проф. А. Утевський, керівництво профспілок «головним чином знало, що потрібно змінювати, а як змінювати, уявляло собі досить туманно»⁴⁸⁰. До 1928 р. ці організації вже об'єднували 70% студентства⁴⁸¹. Студенти, які не погоджувалися з існуючим станом, замкнулися в колі вузьких академічних інтересів. Неофіційне громадське і партійне життя «зовсім заглохло». Незадоволені, звичайно, були, вони продовжували обурюватися, але

⁴⁷⁴ Корнійчук О.Є. Автобіографія // Корнійчук О.Є. Твори. — Т. 5. — К., 1968. — С. 13.

⁴⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 87.

⁴⁷⁶ Там само. — Арк. 84.

⁴⁷⁷ Там само. — Арк. 90–91.

⁴⁷⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 480. — Арк. 6.

⁴⁷⁹ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — С. 100.

⁴⁸⁰ Утевський А.М. Начало пути // Universitates = Университеты. — Х., 2005. — № 3. —

⁴⁸¹ Ряпто Я. Радянське студентство. — С. 40.

переважна більшість мовчала і корилася: «Комосередок може бути задоволеним — казарменим режим зробив свою справу»⁴⁸². В іншому разі, як писала газета «Правда»: «Товаришам, яких язик нерідко заводить за межі більшовизму, зараз пора сказати, що довго так тривати не може і вони нам не товариші»⁴⁸³.

Як уже відзначалося, кількість і склад «чужих» з кінця 1920-х рр. став зовсім іншим — на перший план виходять різного роду опозиціонери. Позбавлення права на навчання чекало студентів, які наважувалися проголосувати проти рішення загальних зборів чи стати на захист своїх однокурсників, особливо коли їх звинувачували в опозиційних поглядах. Наприклад, коли студент III курсу Харківського інституту народного господарства Н. Цукерник на загальних зборах, які засуджували тринадцять «опозиціонерів», насмілювався голосувати проти пропозиції виключити із інституту двох із них, а також проти доповнення до резолюції про міжнародне та внутрішнє становище, де студенти закликалися на боротьбу з контрреволюційною троцькістською опозицією, то відразу ж після цього «зухвалого» вчинку на одного опозиціонера в інституті стало більше. І ніякі доводи не допомогли йому: ні заява до правління ХІНГ, в якій він присягнувся у відданості ідеям партії і приєднався до зазначеного доповнення, ні запевнення, що він «вважає троцькістську опозицію за контрреволюційну і готовий вкупі з усім пролетарським студентством й працюючими підтримувати всі заходи Радянської влади й партії, що їх скеровано на боротьбу з цією опозицією»⁴⁸⁴.

2 лютого 1929 р. на засіданні правління ХІНГ Н. Цукерника разом з іншими студентами було виключено за те, що вони «вносили шкідливі «політичні хитання» у товариство студентів і тим послабили виховну роль радянської школи...»⁴⁸⁵. Згодом неблагонадійного студента було заарештовано органами ДПУ і приєднано до групи студентів «опозиціонерів» цього ж інституту — С. Радовильського, Р. Лубенського, П. Новгородцева та інших, арештованих дещо раніше за розповсюдження друкованої листівки про хворобу Л. Троцького і проведення «антирадянської агітації»⁴⁸⁶.

Дійсність давала досить прикладів виключення студентів саме через непогодження з думкою партосередку, але наприкінці 1920-х рр. частина «опозиціонерів» все ж була звільнена з-під арешту і навіть отримала можливість закінчити навчання після каяття і подання відповідних апеляцій до влади (наприклад, згаданий вище Н.Цукерник). Тому частина активістів, пройшовши через арешти і слідство, після відновлення в правах тримала себе «більш замкнуто, ніж раніш», активно себе не виявляючи, намагаючись отримати освіту⁴⁸⁷. Інші назавжди залишали мрію закінчити навчання, намагалися вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в

⁴⁸² Держархів Харківської області, . — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 1069. — Арк. 116.

⁴⁸³ Правда. — 1923. — № 7.

⁴⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 42. — Арк. 35.

⁴⁸⁵ Там само. — Арк. 36.

⁴⁸⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 621. — Арк. 15, 22.

⁴⁸⁷ Там само. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 47.

інституті у них буде більше шансів на повторний арешт. Саме так вчинив студент Харківського медичного інституту Олександр Шатілов, син відомого професора П. Шатілова, іменем якого було названо першу в Україні студентську лікарню. Заарештований 15 жовтня 1930 р. за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність» і звільнений «за відсутністю доказів» 1 грудня 1931 р.⁴⁸⁸, О. Шатілов не став клопотатися про можливість закінчення інституту, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів⁴⁸⁹.

Нерідко після відновлення у правах студентів, колишні «опозиціонери» доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче «чистили» студентські ряди від «чужих». Так, виключеного у 1928 р. з партії «опозиціонера-троцькіста», секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства С. Броневого (батька народного артиста Росії Леоніда Броневого), не тільки захистили від переслідувань, але й взяли на роботу до ... ДПУ. Згодом С. Броневи з гордістю відзначав, що «працюючи в ДПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства та втягнули мене до опозиції»⁴⁹⁰.

В цілому наприкінці 1931 р., підсумовуючи результати переслідування «троцькістів» у вишах, було зазначено, що в середньому з КП(б)У було виключено 9,8% незгодних, різні партійні покарання мали 14%, виключення з вишівських парторганізацій, а значить і з інституту, становило 6,5%, а партійні покарання мали 10,6%⁴⁹¹.

Крім тиску і переслідування «чужих», завданням номер один партійних і комсомольських осередків вишів у зазначений період залишалось «завоювання» студентства зсередини, оскільки, як говорилося вище, у інститутах не вся молодь була покірною, частина все ж намагалася протистояти необґрунтованим вказівкам партосередків і пасивності більшості⁴⁹². Із заяви «пильних» студентів І курсу агрономічного факультету Харківського геодезичного і землепорядного інституту видно, що вже на перших зборах факультету виникла згуртована група — ініціативне ядро всієї «ідеологічно невитриманої, міщанської частини студентства»⁴⁹³, які на виборах різко критикували кандидатури партійців, комсомольців і пропонували інші. Як зазначено у цій заяві, опозиційна група «протягом 1927–28 навчального року [...] намагалася розкласти студентську масу як у політичному відношенні, завжди протиставляючи себе партійній, комсомольській і

⁴⁸⁸ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 3045. — Арк. 46; Оп. 5. — Спр. 825. — Арк. 10.

⁴⁸⁹ *Рябченко О.Л.* На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті роки) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2009. — № 852: «Історія». — Вип. 41. — С. 335.

⁴⁹⁰ Цит. за: *Золотарьов В.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — Харків, 2007. — С. 10.

⁴⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 16.

⁴⁹² *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 146.

⁴⁹³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 108.

профспілковій організації Інституту, так і у академічній роботі»⁴⁹⁴. Спотворенням фактів радянської дійсності і спробою антиреволюційної пропаганди на практичних заняттях називали висловлювання студентів про те, що «в СРСР експлуатують робітників сильніше, ніж за кордоном», що «ми тримаємося лише на терорі», що «наш суд до робітників строгіший, ніж суд капіталістичних країн до закордонних робітників»⁴⁹⁵. Цих висловів, а також зауваження про те, що «комуністи — підлабузники і неблагонадійна група людей» вистачило для того, щоб виключити «ідеологічно невитриманих» студентів з інституту з оголошенням у пресі. Про поширення «крамольних поглядів» свідчить і таємне розпорядження, направлене до всіх інститутів у серпні 1928 р., в якому вимагалось від ректорів повідомляти Народний комісаріат освіти про політичний стан періодично, у таємному порядку два рази на рік (у жовтні та квітні), а також пропонувалось «повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну»⁴⁹⁶.

І періодика, і політичні зведення про настрої студентів свідчать про прояви різноманітних форм протестної поведінки молоді. Так, в Одеському політехнічному інституті під час виборів до рад 1929 р. «систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази», явка на студентські збори не перевищувала 40%, а на студентські вечори з'являлося менше десятка студентів⁴⁹⁷. На вечір, присвячений огляду соцзмагання між КПІ та КПШ, взагалі з'явилося п'ятнадцять осіб, що розцінювалося як «відрив студентства від виховання громадських обов'язків», на збори для складання угод на соцзмагання між цими вишами із 4000 студентів прийшли лише 140, не рідкими були випадки зриву профспілкових зборів⁴⁹⁸. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) мали місце такі «ворожі» прояви, як зрив явки на жовтневу демонстрацію, коли з 1000 студентів з'явилося лише 150–200 осіб. Натомість, студенти досить організовано могли збиратися на незаплановані владою акції. Як провокацію, було розцінено вихід усього студентства Харківського інституту профосвіти на поховання М. Хвильового. Студенти, залишивши лекції, почали збиратися біля виходу, що неабияк налякало секретаря партколективу⁴⁹⁹. Також мали місце факти агітації проти мітингів з приводу викриття «контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди»⁵⁰⁰.

Підтримувати тих, хто підпадав під шквал критики, було ідентичним до визнання себе «опозиціонером» чи «контрреволюціонером». Частина намагалась протистояти свавіллю, звинувачуючи комсомол у тому, що там «люблять

⁴⁹⁴ Там само.

⁴⁹⁵ Там само.

⁴⁹⁶ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 5.

⁴⁹⁷ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 32–33.

⁴⁹⁸ Ганьба // К.П.І.: газета прол. студентства, професури та службовців Київ. політех. ін.-ту. — 1929. — 1 жовт.

⁴⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 906. — Арк. 31.

⁵⁰⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7096. — Арк. 15.

“пять” справи, така вже його властивість»⁵⁰¹. Більшість же вимушено вітала всілякі постанови про виключення різного роду «ворогів» і «опозиціонерів» із комсомолу та інститутів. У різного роду документах ми зустрічаємось з мовчазною підтримкою студентами безпідставних дій партосередків, трійок, «легкої кавалерії» та інших інстанцій, створених для «очищення» від «неблагонадійних». Про це яскраво свідчить лист Г. Світайла до Головпрофосу, у якому юнак так оцінює мотиви свого виключення: «Трійка упереджено поставилась до мене і під її впливом одногрупники, даючи мені характеристику, не могли голосувати інакше тому, що боялися бути вичищеними, як і я. Навіть деякі товариші в приватній розмові при свідках висловлювались: «Щоб і мене викинули, якщо буду «за» голосувати...»⁵⁰². Істинні судді були далеко, а в інститутських аудиторіях сиділи і піднімали руки «за» самі звичайні, уже майже радянські студенти. Завершувалось формування наймасовішого типу молоді у вишах — конформістського. Тому з кожним роком зустрічалося все менше випадків бажання відкрито критично осмислювати все, що відбувалося навколо: «Я ніколи й нікому не висловлюю оцих своїх думок, тому що я комсомолец, а комсомольцеві за це може дуже гарно перепастися як прихильникові правих...»⁵⁰³, — записав у щоденнику студент Харківського зоотехнічного інституту М. Афанасьєв 26 листопада 1929 р. Студенти боялися відкрито робити самі невинні речі, наприклад, у цьому ж щоденнику читаємо: «Після вечері взявся малювати Франка, але не закінчив, тому що боявся, щоб ніхто не побачив, чим я займаюсь...»⁵⁰⁴.

Як вже зауважувалося, позиція невтручання в перебіг подій того часу характеризувалася як «примиренство». Протоколи засідань ЦК у студсправах про виключення та поновлення студентів рясніють висновками про позбавлення права на навчання через таку позицію. Наприклад, відмовлено в поновленні було студенту III курсу Одеського ІНО Липку, виключеному 25 червня 1930 р. за антисемітизм і за те, що «має зв'язки з дідичем свого села. Знає де вчать діти останнього й відмовляється про це заявити (в той час заявляє, що цей дідич переслідував його під час гетьмана)⁵⁰⁵. «Студент революції» гнівно вимагав не виявляти короткозорості й карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «непевних» студентів. Тож секретаря виконбюро Гусака, який «знав про те, що на робітфаці вчиться Тарабан, батька й брата якого розстріляли за бандитизм» і не повідомив про це куди слід, пропонувалося обов'язково покарати⁵⁰⁶. Як слушно зазначив О. Рожков, атмосфера загальної підозрливості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш

⁵⁰¹ «Незможниця» // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 30. — Підпис: Гончар.

⁵⁰² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 703. — Арк. 357.

⁵⁰³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

⁵⁰⁴ Там само.

⁵⁰⁵ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.

⁵⁰⁶ Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 30.

ти, завтра викриють тебе⁵⁰⁷. Тому і голосували, і засуджували, і вичищали, а згодом і самі ставали «ворогами» і об'єктами такої ж моральної екзекуції. «Ми вже далеко відійшли в ті роки від істинних (чи роздутих пропагандою) ідеалів післяреволюційної молоді, яка жорстко помилялася, але вірила в своє героїчне призначення. Більшовицька ідеологія змогла виховати покоління ентузіастів — романтиків, і здавалося, що цей процес піде і далі, але розвиватися він не міг, бо був не процес, а вибуховий поштовх, і далі, в тридцяті роки, таж ідеологія вирощувала вже не романтиків, а матеріалістів — прагматиків, бажала вона цього чи не бажала. Вступаючи в комсомол тоді, в тридцяті роки, ми були вже закінченими прагматиками»⁵⁰⁸.

Безнадійність у протистоянні більшовицькому режиму штовхала декого до нелегальної втечі за кордон, а в крайньому випадку — до самогубства. Студентам доводилося перетнути не один кордон на своєму шляху до свободи: найчастіше тікали через Румунію і Польщу. У Польщі, якщо студент потрапляв до рук поліції, його арештовували і відправляли назад на вірну загибель. Так, наприклад, намагалися вчинити з Г. Клименком, колишнім студентом Київського політехнічного інституту, якого на батьківщині переслідували і заарештували більшовики за повстанську роботу в 1919 і 1920 рр., але він зміг втекти з ЧК до Польщі. Там його знову заарештували, але вислати в радянську Україну не встигли — Г. Клименку вдалося втекти до Чехословаччини у листопаді 1923 р., де він і звернувся до Ради Союзу студентів-емігрантів з Великої України з проханням прийняти його в цю організацію⁵⁰⁹. Так само вчинив і Ф. Антонович-Лещинський, який у період з 1918 по 1921 рр. був козаком в українській армії, а після закінчення визвольних змагань намагався закінчити розпочате у 1918 р. навчання на фізико-математичному факультеті Київського університету Св. Володимира (у радянські часи реорганізованого у Київський інститут народної освіти), але змушений був нелегально перебиратися до Польщі, а потім у 1923 р. також нелегально з Польщі, рятуючись від переслідувань поліції⁵¹⁰.

Але не всім випадало щастя уникнути або подолати тюремні мури. Так, студента Кам'янецького сільськогосподарського інституту Й. Чорного, який у 1922 р. зробив спробу нелегально через Польщу дістатися до Праги з надією вчитися в університеті, «поляки впіймали у Львові і повернули до Радянської Росії», де невдаха, просидівши два місяці в ДПУ, був повернений для продовження освіти⁵¹¹. Це зовсім не означає, що його «гріхи» були забуті, оскільки вже у наступному році Й. Чорний був «вичищений» з інституту. Про подальшу його долю також легко здогадатися.

Вихід із «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці

⁵⁰⁷ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. — Т. 1. — С. 254.

⁵⁰⁸ Добровольский В. Ему бы жить и жить...// О Лево Лившице: воспоминания друзей. — С. 19.

⁵⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 126.

⁵¹⁰ Там само. — Арк. 42.

⁵¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 109.

трапилося п'ять самогубств⁵¹². Були самогубства і в інших вишах, та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»⁵¹³. Так, коли студент IV курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, у газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя [...]. Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки»⁵¹⁴. Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько зазначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій в інститутах⁵¹⁵. А в періодиці таких людей оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки»⁵¹⁶. Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховування того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало»⁵¹⁷, — писав Б. Красовицький. Але це не стало на заваді виключенню. У відчаї студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. У лікарні його вдалося врятувати і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчуваючи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи у них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення себе життя⁵¹⁸. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

Таким чином, протягом 1920-х рр. у вишах значною залишалася частка «старих» студентів — вихідців з «колишніх», прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчував їм. Вони намагалися відстояти автономію вищої школи, право участі в управлінні вищою школою, свободу мітингів, зборів і не обмежувалися протистоянням усередині навчальних закладів. Насторожено ставилися колективи вишів і до всіляких радянських нововведень. «Старим» студентам влада протиставила «нових», пролетарських за походженням чи переконаннями, які, перш за все, беззастережно вірили біль-

⁵¹² Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.

⁵¹³ Дефі Ф. Замість некролога // К.П.І.: газета прол. студентства, професури та службовців Київ. політех. ін.-ту. — 1929. — № 80.

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 52. — Арк. 148.

⁵¹⁶ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.

⁵¹⁷ Красовицький Б.М. Воспоминания. — С. 133.

⁵¹⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 94–95.

шовицьким ідеалам. Очоловані партійними організаціями, «нові» студенти намагалися виявити «неблагонадійних», довідатися про їхні політичні настрої, «завоювати» студентство зсередини. «Старому» студентству наносився удар за ударом: тиск на зборах, ігнорування їхніх інтересів, чистки, ліквідація виборних загальностудентських організацій (студкомів). З часом їхні виступи були подолані, а тим, хто залишився у вишах, потрібно було пристосуватися до нових соціально-економічних, політичних і морально-психологічних обставин життя.

VIII.6. Політика влади в оцінках студентів

У середовищі студентів регулярно за допомогою різних гілок партійно-державного апарату збиралася і аналізувалася інформація про настрої в суспільстві, ставлення різних його шарів до дій влади, хоч вказувалося, що все ж облік настроїв та реагування на ті чи інші нездорові прояви в вишах «кепсько налагоджено»⁵¹⁹. Незважаючи на небезпеку бути виключеними з інституту, на посилення політичного контролю, переслідувань і репресивні заходи, частина студентів все ж наважувалася обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя: «Складність моменту полягала в тому, що ми продовжували вірити Сталіну, його ім'я сприймалося як символ того, що здійснювалося в країні. І все ж тоді ми починали відчувати якийсь фальш в тих славослов'ях, що звучали навколо ...»⁵²⁰. Серед комсомольців спостерігалось поширення теорії на право сумніву, про що вони неодноразово відкрито заявляли на зборах⁵²¹. Та навіть сумніватися не дозволялося, бо ж відомо, що всякий сумнів з'являвся внаслідок роздумів. Крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, студенти протистояли організованим формам навчання (ударництву, бригадам тощо), виступали проти ударних темпів та скорочених термінів навчання. Серед них поширеним було байдуже, а інколи й активне негативне ставлення до соціально-економічних дисциплін, відмова від участі в громадському житті, академічна замкненість, аполітичність, незадоволена влада була і недостатньою боротьбою з «ворожою» професурою, що кваліфікувалося як «великий прорив правого опортунізму»⁵²².

Широкого поширення серед студентів набули антипартійні розмови, контрреволюційні анекдоти та антисемітські настрої, що фіксувалися у багатьох вишах. Маловідомі зразки студентської творчості можна вважати своєрідним літописом того часу. Потреба осмислення реальності, хоч якою трагічною б вона не була, і тим більше, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоч і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість,

⁵¹⁹ Там само. — Арк. 17.

⁵²⁰ *Гольберг М.* Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 137–138.

⁵²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.

⁵²² Там само. — Арк. 16.

пересилювала страх. Зразки «студентського фольклору» до нас дійшли в невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, значною мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування.

Досить відверті роздуми інколи можна було зустріти на сторінках періодичних видань. Наприклад, відповідь абітурієнта на вступному екзамені, який на запитання: «Що таке Радянська влада?», перефразовуючи лозунг «Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни», що висів на стіні, відповів, що це — «комунізм мінус електрифікація», а під електрифікацією, відповідно, слід розуміти «комунізм мінус Радянська влада»⁵²³. Для того, щоб прийти до таких висновків, слід знати лише одну математичну формулу, навіщо ж читати багато книг! Автор цього твору відверто ні з ким і ні з чим не полемізує, але у даному випадку ми можемо говорити про літературний твір як суспільну поведінку, як громадський вчинок. Ми з точністю не можемо сказати, чи можна цей стиль розглядати як відображення реальної поведінки автора в житті, можливо, це лише так звана «поведінка в письмі», але у 1926 р. цього було досить, щоб опинитися під слідством. У даному випадку ми маємо яскравий зразок сатиричного осмислення дійсності.

Крізь призму сатири і гумору, як однієї із її форм, можна побачити різноманітні прояви повсякденності студентів, уявити випробування долі, підготовлені для молоді радянською дійсністю. У зазначений період сатира була непохвальною розкішшю, до нас дійшла невелика кількість таких зразків, бо у переважній більшості вони не публікувалися, а передавалися в усній формі. Але те, що вони існували і, що незважаючи на небезпеку, народ висміював існуючі порядки, вказують, наприклад, спогади С. Єфремова, котрий свідчив, що у Києві 1928 р. самвидатівським способом ходив вірш анонімного студента під назвою «Лакузи революції». «Видно, навіть теперішнє вбоге й задурене студентство щось думає і, думаючи, до певних доходить висновків. А колись і заговорить», — писав академік⁵²⁴.

Оскільки до документів тоталітарного періоду слід ставитися з деякою мірою підозри, то саме студентська творчість може бути корисною в сенсі взаємодоповнення, взаємоперевірки. Такий підхід дозволить отримати більш об'ємне і точне бачення історії. За такими «творами» можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в офіційних документах. Зокрема, вони засвідчують критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виробити єдині світоглядні норми у молоді. Відомо, наприклад, що студенти Київського ІНО полюбили під час занять пускати рядами аркуші з різноманітними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутнього відомого поета М. Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали:

Думати не треба, — все вже ясно,
Нам вказали шлях наш до мети.

⁵²³ Трушков В. Формула Советской власти // Красное студенчество. — 1926. — № 10. — С. 24.

⁵²⁴ Цит. за: Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. — К., 2000. — С. 245.

Лиш наказ виконувати вчасно
І бадьоро крізь життя іти⁵²⁵.

З кожним роком осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва ставало все небезпечніше, тому, як згадувала Д. Гуменна, одного разу, коли вона написала свої рядки на такому аркуші, їй прийшла відповідь: «Більш ніколи віршів не пишійте». Так і не знаю, хто це наклав таку «резолуцію»... Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги»⁵²⁶.

Та разом з тим сміх рятував людей від безпросвітності «тимчасових» труднощів, від понурої атмосфери життя. «Хоч яким був небезпечним жанр сатири, — пригадував В. Сокіл, — я полюбив його як форму, в якій мінімально можна було в суворо цензурованих умовах критично оцінювати суспільні явища і громадсько-політичні процеси»⁵²⁷. Незважаючи на переслідування, знаючи, що чекає у разі виявлення авторства, студенти різними способами висловлювали своє ставлення до дійсності. Особливо часто розписувалися стіни, стінгазети, що викликало, з одного боку, паніку серед комуністів вузів, які запрошували співробітників ОДПУ, щоб виявити автора за почерком, а з другого — сміх інших студентів. Критичний погляд на життя сприяв тому, що у Дніпропетровському гірничому інституті стінгазети анонімно розписувалися «хуліганськими» та «контрреволюційними» написами чи «коментарями» до промов Сталіна, було поламано бюст Леніна, що розцінили як «наявність клясових ворогів»⁵²⁸. У Харківському інституті радянського будівництва і права в 1-й групі III курсу 21 жовтня 1934 р. було знайдено портрет К. Маркса з надписом — «жид» та іншими нецензурними висловами. Раніше в цій же групі була намальована «контрреволюційна» карикатура на Сталіна⁵²⁹. Неодноразово у вишах з'являлися стінгазети антирадянського змісту. Так, студент робітфаку Харківського художнього інституту просторових мистецтв П.Клещов видав примірник настінної газети «Анархист епохи», за що й отримав п'ять років концтаборів. Не до вподоби владі були і його вірші:

«Викурює Сталін: попів, куркулів,
І нас, супостат, підкурив»⁵³⁰.

Студент III курсу Валківського ветеринарного технікуму О. Кадигроб 16 вересня 1933 р. заповнив чистий бланк стінгазети «контрреволюційними» віршами і розмалював ілюстраціями, за що і був позбавлений права навчатися⁵³¹. Інший студент — П. Губський, комсомолец, порвав свій комсомольський квиток і заявив: «Сталін куркуль, куркулі всі в ЦК».

Щирий ентузіазм комсомольців, які горіли бажанням брати участь у соціалістичному будівництві, також часом переростав у тверезе осмислення автори-

⁵²⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. — Кн. 1. — С. 157.

⁵²⁶ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 223.

⁵²⁷ Сокіл В. Здалека до близького: спогади, роздуми. — Едмонтон, 1987. — С. 208.

⁵²⁸ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.

⁵²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 12.

⁵³⁰ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 2767, конверт.

⁵³¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 33, 35.

тарного режиму, що загрожував великим лихом країні в майбутньому. Дехто свої роздуми міг довірити щоденнику, як, наприклад, комсомолец Т. Забара, що у березні 1932 р. записав такі рядки:

Під'їхав в Лубенщину, знов не пощастило —
і тут голод такий самий, як на Харківщині.
Послухаєш, люди плачуть, владу проклинають,
Прислухався, за що ж саме, що хліба немає⁵³².

Сміх об'єднував, допомагав вистояти, дозволяв частіше бачити комічне у зовсім несмішних ситуаціях. Політичні за змістом надписи з'являлися і в туалетах. За словами М. Москвіна, в туалеті Харківського технологічного інституту можна було прочитати «замість звичайної вульгарщини — лозунги, відозви: ось вимога прогнати ректора; ось напис, що лає радянський уряд нецензурними словами; ось основи конституції майбутньої держави, написані якимось студентом; ось карикатури на політичні і побутові теми; роздуми, за які засилають на Соловки...»⁵³³. Д. Нитченко згадував, що коли П. Тичиною з метою самобереження була видана збірка віршів під промовистою назвою «Партія веде», то «громадська свідомість миттєво і безжально відреагувала на цю «подію» появою на стіні туалету Київського університету експромту: Тичина також наш поет, Він часто ходить у клозет, Та він не сам туди іде — Його скрізь партія веде»⁵³⁴.

«Корінь навчання гіркий, а анекдоти його кумедні», «стовпом клубиться сміхотворна пилука в нашому академічному побуті, замість цукру здобрюючи гуртожитський кип'яток...», «Мало радості, що багато веселого сьогодні»⁵³⁵ — звучало як вирок студентським експромтам, ставило табу на сміх. Як говорив великий М. Гоголь, людського сміху боїться всякий, навіть той, хто вже нічого на світі не боїться. Сміх ставав гострою і небезпечною зброєю для обох сторін. За один єдиний політичний анекдот на початку 1930-х рр. почали саджати в тюрму і не лише того, хто сміявся:

- За що посадили?
- За великий язик: розповідав анекдоти. А тебе?
- За лінощі. Почув анекдот і думаю: завтра донесу,
а товариш не полінився...

Анекдоти як і інші гумористичні нарративи є семантично багатим, образно насиченим і досить розповсюдженим способом реакції на політичну ситуацію в країні. У них химерно поєднувалася і ненависть, і протест пересічного громадянина проти жорстокості та несправедливості політики держави, і надії, і мрії його, і сміх, і сльози. «Їх передавали пошепки, посміхаючись, на перехрестях вулиць і на трамвайних зупинках, оглядаючись, де-небудь в конторі співробітники; їх передавали відкрито і голосно, цокаючись чарками, в тісному колі

⁵³² Там само. — Арк. 20.

⁵³³ Москвін М. Хождения по вузам: воспоминания комсомольца. — С. 12.

⁵³⁴ Д. Нитченко. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 113.

⁵³⁵ Вузовские анекдоты // Красное студенчество. — 1926. — № 4. — С. 57. К.Б.

знайомих», — згадував професор О. Маньков⁵³⁶. З перших кроків радянської влади найбільш поширеними стали політичні анекдоти. Гострота анекдоту була у його миттєвій реакції на подію і в лаконічності. У середовищі студентів досить поширеними були анекдоти про сьому умову Й.Сталіна та антисемітські анекдоти, причому їх розповсюджували і самі євреї. Так, великим майстром у цій справі був студент Харківського технологічного інституту, єврей за походженням Гандварг, який розповідав їх однокурсникам у великій кількості, наприклад: «Яка різниця між Сталіним і Мойсеєм? — Мойсей вивів євреїв із Єгипту, а Сталін — із політбюро»⁵³⁷. І таких анекдотів була незлічима кількість. Важко сказати, були їхні автори випадковими чи ні, але вони блискавично розносилися всією країною.

У цей час надзвичайного поширення набув серед різних шарів населення побутовий антисемітизм. Не виключенням були і студенти: «Хвиля антисемітизму серед студентства поширюється і зростає. Мають місце навіть побої студентів — євреїв»⁵³⁸. Їх називали «жидівськими мордами», «абрашами», в розмовах «слово “жид” відміняється в усякий спосіб»⁵³⁹, що нерідко провокувало бійки і навіть поножовщину, як це трапилось у Харківському технологічному інституті 1928 р.⁵⁴⁰ На загальних партійних і комсомольських зборах до президії надходили записки з питаннями: «Чому євреїв переселяють в Крим?», «Чому євреї у більшості своїй є торгашами?»⁵⁴¹. Євреїв звинувачували в господарських труднощах, у бюрократизмі апарату, в протекціонізмі⁵⁴².

Влада виділяла дві форми проявів антисемітизму: активно-свідомий як складову частину контрреволюційної роботи з боку «ворожих» груп населення, до яких належали «куркульство й петлюрівщина на селі, частина спеціальної інтелігенції в місті» і побутовий, несвідомий, що відбиває вплив першої категорії і цим самим об'єктивно також стає на бік підтримки активної форми антисемітизму⁵⁴³. Тому і віршики, і вислови про те, що «євреям дають землі в Криму, а українців гонять до Сибіру», розцінювалися як небезпечні, вважалося, що «під гаслами національної ворожості до євреїв» ставилися завдання проведення «контрреволюційної боротьби з радянською владою: на випадок війни — «бити євреїв, комуністів, а потім і профспілки»»⁵⁴⁴.

Неодноразово на зборах піднімалося питання про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів: «Про це говорять на зборах комсомольського осередку. Виступає комсомолец і скаржить, що в КІНГові замало українців. І тут же пояснює: замало тому, що багато євреїв... Услід за ним бере слово член бюро комсомольського колективу й розвиває цю думку: —

⁵³⁶ Маньков А.Г. Из дневника рядового человека // Звезда. — 1994. — № 2. — С. 151.

⁵³⁷ Держархів Харківської області. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 23.

⁵³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3021. — Арк. 8.

⁵³⁹ Антисеміти вишкіряють зуби // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня.

⁵⁴⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 23.

⁵⁴¹ Там само.

⁵⁴² Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 1839. — Арк. 12, 13.

⁵⁴³ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-369. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 67.

⁵⁴⁴ Там само.

Треба вжити рішучих заходів. Вірно, що багато євреїв. Не завадило б установити відсоткову норму (не більше двох відсотків) для євреїв у вузах»⁵⁴⁵. Відсоткові норми були дієвим інструментом зниження чисельності студентів-євреїв у вишах Російської імперії⁵⁴⁶. У радянських вишах заклики до обмеження кількості осіб єврейської національності кваліфікувалися «нечуваними вибриками» з боку людей, які «приховують своє класово чуже лице комсомольським квитком», у періодиці пропонувалося «прищепити всім студентам непримиримому ворожнечу до антисемітизму»⁵⁴⁷. Проте євреї неодноразово ставали об'єктами глузування і знущання. Так, газета «Комсомолец України» повідомляла, що «уся кімната реготала», коли заплакала побита студентка робітфаку ХТІ Львівська⁵⁴⁸. Таке ставлення викликало супротив серед євреїв, наприклад, комсомолка цієї національності у Київському ІНГ на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби⁵⁴⁹.

Особливого розголосу набули такі факти в харківських вишах, а у Дніпропетровському гірничому інституті декілька студентів побили першого зустрічного єврея в місті, за що і поплавилися партійними чи комсомольськими квитками і були виключені з інституту⁵⁵⁰. Хуліганський вчинок за традицією був кваліфікований як «результат засміченості класово-ворожими елементами»⁵⁵¹. Заодно до ворогів зачислили партійців А. Бухала та А. Остапенка за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідаючи про це «близьким», а не донесли, куди слід.

У таємному зведенні Одеського окружного партійного комітету зазначалося, що антисемітські розмови серед студентів носять масовий та безперервний характер майже у всіх вишах і в першу чергу там, де основну масу студентів складають вихідці з села — в ІНО, сільськогосподарському інституті⁵⁵². Незадоволення викликали ті привілеї, які начебто мали євреї⁵⁵³.

Зразки народної творчості антисемітського змісту набули значного поширення, вони розповідалися за святковими столами, розклеювалися у вигляді листівок, переписувалися і передавалися усно⁵⁵⁴.

Осмилення реальності, навіть у колі ближніх, роздуми над причинами тяжкої повсякденності людей, не залишалися безкарними в суспільстві, де на

⁵⁴⁵ Антисеміти вишкіряють зуби // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня.

⁵⁴⁶ *Иванов А.Е.* Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? — М., 2007. — С. 63.

⁵⁴⁷ Антисеміти знову орудують в Геодезичному інституті // Комсомолец України. — 1929. — 17 жовтня.

⁵⁴⁸ Там само.

⁵⁴⁹ *Мірошніченко О., Баумштейн В.* Що робиться в Київському інгоспі // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 23.

⁵⁵⁰ *Рябов М.* Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.

⁵⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 94.

⁵⁵² Там само. — Спр. 3021. — Арк. 8.

⁵⁵³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 19.

⁵⁵⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1839. — Арк. 12, 13.

варті завжди стояло «недріманне око» режиму. А таким «оком» міг виявитися навіть найкращий друг. Студент Т. Забара, заарештований саме за складання віршів, частівок та анекдотів, якими критикувалася політика радянської влади на селі, сидючи в ДОПРі, написав на аркуші: «За що, друзі, мене загнали... за те, що я вас захищав? Дяка, вам, друзі». Далі поставив прізвиська «друзів» і продовжив: «Не забудьте, як будете вчитися, мене спом'янути, бо мені сидить у допрі, не знаючи, за що. Вже літа мої і молодість навіки пропащі»⁵⁵⁵.

Було йому тоді лише 20 років. Він міг би зробити кар'єру в органах влади, бо був секретарем осередку ЛКСМУ у технікумі, членом пленуму районного комітету ЛКСМУ, але не міг байдуже споглядати життя, не міг жити спокійно, коли навколо люди помирали з голоду. Тому й писав вірші «контрреволюційного» змісту, які говорять не лише про настрої їх автора, а й є свідченням духовного стану людей того часу, їхнього ставлення до комуністичної ідеології: «...У цих злиднях, що панують, завжди так і буде. Не зазнають добра люди при оцій радвладі».

У кримінально-слідчій справі Тимофія Тихоновича записано, що він не лише читав вірші, а й «розповідав антирадянські анекдоти, після чого розпочинав бесіду із студентами, намагаючись довести тотожність цих анекдотів чи віршів з дійсністю, створюючи серед них антирадянські настрої». Для прикладу наведемо один із анекдотів, написаних Т. Забарою:

— Що таке артіль?

— Якщо прочитати це слово з права вліво вийде літра, а літра — це горілка, а горілка — це дурман, тому артіль — це дурман для селян⁵⁵⁶!

Серед частівок, які були поширеними серед студентів цього технікуму, збереглися такі зразки: «Сталін їде на тарані, Із цибулею в кармані, Оселедцем поганяє, П'ятирічку доганяє», «Сидить Ленін на пеньочку, А Сталін в болоті, Не журітесь, кулаки, Буде і бідноті», «Устань, Ленін, подивись, До чого сози дожились, Хата боком, клуня боком, І корова з одним оком, А це штука не проста — Ця корова без хвоста — на м'ясозаготівлю відірвали»⁵⁵⁷.

Взагалі, роздумувати, а тим більше вести розмови про стан сільського господарства, яке «зайшло в тупець, з якого немає виходу» та про хлібозаготівлі, яких ні за яких умов виконати не можна, було небезпечно, за них, наприклад, студент-партієць Харківського інституту профосвіти Котенко був затаврований як «класовий ворог»⁵⁵⁸. До нього приєдналися і інші члени осередку, які «знали і потурали йому». Мовчання, як ми говорили вище, також не заохочувалося, така позиція кваліфікувалася як «примиренство». А твердження, «що від колективізації померло багато селян», відразу потрапляли до розряду «фашистських»⁵⁵⁹.

⁵⁵⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 25, 26.

⁵⁵⁶ Там само.

⁵⁵⁷ Там само.

⁵⁵⁸ Рашиль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.

⁵⁵⁹ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 223.

У багатьох вишах на початку 1930-х рр., крім того, почала з'являтися фашистська символіка і лозунги на зразок: «Хай живе фашизм»⁵⁶⁰. Свастику було виявлено, наприклад, на стінах Київського польського педагогічного інституту, до подвійних вікон вкинута були хрестики⁵⁶¹.

Навіть серед студентів-партгоспів побутували «чужі» настрої типу: «Не чіпайте мене, я хочу учитись», «Закінчу інститут — вийду з партії»⁵⁶². В одній із груп мовно-літературного факультету КДУ 2 листопада 1934 р. на дошці було виявлено цитату із «Розритої могили» Т. Шевченка: «За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?». Ця подія набула великого розголосу через позицію комсомольців, які не з'ясували, як цей надпис з'явився на дошці і не донесли куди слід, а натомість котрась із комсомолок розставила у цитаті розділові знаки. Згодом вона оправдовувалася: «Я дивилася лише на форму, а не на зміст»⁵⁶³. Комсорг, побачивши написане, тихо витер дошку і також нікому нічого не сказав. Коли у парткомі його запитали про це, він відповів: «Я розумів, що ця справа потребує уваги і вияснення, але не хотів, щоб хтось поза групою про це взнав»⁵⁶⁴. Як бачимо, дізнались, а далі — за відомим сценарієм: це питання відразу було розглянуто у групі на комсомольському комітеті і «пророблено» у всьому університеті.

Інший студент-комсомолец із ХДУ Крижанівський, свій вірш «Соловки» наважився прочитати на одному з університетських вечорів, за який отримав шквал аплодисментів від студентської аудиторії та догану від ЦК ЛКСМУ. Ще більше владу обурював той факт, що «комсомольський комітет не намагався викрити шкідливість цього вірша, а деякі члени бюро, в тому числі і культпроп комітету, до цього часу не розуміють. Рішення ЦК про засудження вірша не доведено до комсомольців»⁵⁶⁵.

У доповідній записці про склад комсомольського активу вищих начальних закладів Харкова, із вибіркового дослідження двадцяти випадків виключень, майже половину студентів було позбавлено права навчання саме за розповсюдження «контрреволюційних анекдотів і ворожої агітації» (вісім осіб, чотири із яких були членами бюро факультетських осередків). Тих, хто приховав своє соціальне походження було п'ять, за «ревізію політики партії» виключено шість студентів, із них три — члени бюро, за побутовий розклад — один. Всього — вісім членів бюро⁵⁶⁶.

Жорстокі випробування чекали на авторів анекдотів та інших гумористичних чи сатиричних творів. Так, за поширення анекдотів згаданий вище Т.Забара отримав три роки заслання, але ніяких даних про його звільнення немає. Реабілітація стала можливою лише у 1995 р., відповідно до ст. 1 Закону

⁵⁶⁰ Там само. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 95.

⁵⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 3.

⁵⁶² *Троїцький В.* За ідейність кадрів // Студент революції. — 1930. — № 6. — С. 20.

⁵⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 32.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Там само. — Спр. 906. — Арк. 31.

⁵⁶⁶ Там само.

України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р.⁵⁶⁷

Заарештовано було і одеського студента С. Олійника, який завинив лише тим, що писав фейлетони до «Синьої блузи». Інший студент і друг гумориста В. Іванович зібрав і відправив на адресу Всесоюзного старости М. Калініна двісті студентських підписів про невинність Степана, про те, що ніякою контрреволюційною роботою він не займається, і юнака звільнили, але психологічна травма залишилася на все життя⁵⁶⁸. Як бачимо, захоплення сатирою калічило молоді долі.

Таким чином, наведені вище факти дають можливість говорити про наявність серед молоді значної частини незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. У тоталітарному суспільстві дефіцит свободи роздумів на політичні теми компенсувався за допомогою своєрідного «фольклору», що не потребував особливого дозволу для виникнення і розповсюдження. Студентський світ не був виключенням, потреба в осмисленні дійсності й самопізнанні призводила до різноманітності позицій, поглядів, оцінок перетворень у суспільстві, дозволяла побачити за святковим фасадом суперечливі реалії життя. Неможливо сказати, яка кількість студентів, за словами В. Сосюри, мала «на кашкеті зірку п'ятикутну, а на серці — тьму», важливо інше — серед них постійно фіксувалися «крамольні» роздуми, демонструвалося зневажливе ставлення до прецедентних текстів, до символіки влади. Широко поширені у студентському середовищі сатирико-гумористичні тексти, як літературні (авторські), так і фольклорні, виступають не лише своєрідним джерелом з їхнього повсякденного життя, вони показують, що центральна влада не виправдовувала соціальних очікувань багатьох молодих людей. Крізь призму таких творів можна побачити критичне ставлення студентів до нових реалій, влади, освітніх експериментів.

⁵⁶⁷ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 37.

⁵⁶⁸ Ляковський В. Снайпер сатиричного жанру // Спогади про Степана Олійника. — Одеса, 2002. — С. 158.

Розділ IX.

«Колишні люди» у соціально-класовій структурі українського суспільства

IX.1. Ленінська стратегія ліквідації поміщиків як класу

На початку 1990-х рр. історики загалом позбулися більшовицької політично-ідеологічної парадигми висвітлення суперечливих соціально-економічних і суспільно-політичних відносин в Україні 1917–1927 рр., запозичуючи теоретичні надбання західної політології (теорія повсякденності, тоталітаризму, модернізації, глобалізації). Їх застосування в конкретних дослідженнях, судячи з історіографічних розвідок¹, не завжди забезпечує вичерпність та системність аналізу. Оцінюючи монографії, статті і дисертаційні роботи з історії аграрних відносин в українському селі періоду більшовицьких експериментів, опублікованих та захищених в пострадянській Україні, можна з певністю констатувати кількісну перевагу суспільно-політичної тематики над соціально-економічною. Історики активно розробляли організаційно-господарську та просвітницьку діяльність кооперації, участь селян у визвольних змаганнях, їх повсякденне життя, але свідомо уникали системного вивчення політичної мотивації та соціально-економічних завдань більшовицької аграрної реформи, особливо у 1917–1919 рр., коли були закладені її класово-ідеологічні принципи. Не випадково до підручників з історії України «перекочувала» дата остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння та майна — 1917 р.: їх упорядники обмежувались констатацією більшовицького Декрету про землю, не дослідивши еволюцію господарств та маєтності поміщиків.

Політично-економічну мотивацію, тактику і стратегію негайної ліквідації поміщиків як класу виклав В. Ленін у промовах і статтях, виголошених і написаних у 1917–1918 рр. Вони стали політично-ідеологічною основою для прийняття нормативно-юридичної бази аграрної реформи. Взаємини партії В. Леніна з соціальними верствами суспільства були ситуативними, їх «щирість» і послідовність залежали від конкретних тактико-стратегічних завдань, розстановки класових сил. Поміщики і заможні селяни, яких вождь називав куркулями, належали до класових ворогів. За політологічною фразеологією про «антагонізм» та «експлуатацію», якою вирізнялися його промови і статті, приховувалася відверта ненависть до дворян, поміщиків, селян і «різночинної» інтелі-

¹ Васильчик Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. — Запоріжжя, 2008.

генції. Він не приховував наміру їх усунення, не лише шляхом «червоного» терору а й через радикальну зміну політично-правового і соціально-економічного статусу.

Лютнева революція 1917 р. додала «лютості» більшовицькому лідерові, тому що влада опинилася у руках «поміщиків та капіталістів». У «Листах з далеку» В. Ленін згадує поміщиків, які володіють мільйонами десятин землі і йдуть на всі злочини, на розорення і задушення якої завгодно кількості громадян заради збереження цієї своєї і свого класу «священної власності»². Він вказує на соціальні групи, проти яких необхідно спрямовувати «червоний» терор. Серед 130 тис. поміщицьких господарств Росії, які володіли 150 млн. десятин землі, його непокоїли маєтності князя Львова, «цукрозаводчика-мільйонера» Терещенка, а також решти «великих поміщиків». Коли на фронтах світової війни масово гинули переодягнені у шинелі селяни, офіцери з дворян та поміщиків, втративши віру у царя, але не зраджуючи власній честі і гідності, В. Ленін закликає до громадянської війни, тобто до війни «...трудящих і пригноблених проти своїх гнобителів, проти царів і королів, проти поміщиків і капіталістів»³. Переходячи від політологічних заяв до конкретних намірів, він використовує ідеологему про «соціальний антагонізм» у засіб реального громадянського протистояння. З гнівом та обуренням відгукується про «балакуна» О. Керенського, «який потрібен капіталістам, щоб заспокоювати народ пустими обіцянками, одурювати його гучними фразами, примирити його з поміщицьким і політичним урядом»⁴. Намагання Тимчасового уряду скликати Установчі збори для демократичного вирішення політичних перспектив післяреволюційного суспільства видавалися більшовикам «гучною фразою».

У квітні 1917 р., перебуваючи поза Росією, В. Ленін визнає, що влада перейшла до «буржуазії і обуржуазнених поміщиків»⁵. Несподівана і дивна оцінка «кріпосників-поміщиків», які до революції 1917 р. були економічної перепорою розвитку капіталізму у сільському господарстві, а тут раптом, перетворилися в «обуржуазнених поміщиків». Суспільство, уражене духом та ідеями революційного романтизму з його більшовицькими гаслами про соціальну рівність і братерство, було готове до сприйняття гучних фраз та войовничих ідеологем про «капіталістів». Вони лягали на підготовлений ґрунт, тому проростали набагато швидше і глибше, ніж ярина першої революційної весни 1917 р. Більшовицьких лідерів лякала можлива «добровільна угода» між поміщиками та селянами у поземельних відносинах, можливе продовження столипінської аграрної реформи, або іншого її вирішення. Збереження приватної власності на землю означало для більшовиків втрату соціальної підтримки з боку селян і тому фразеологія статей В. Леніна наповнювалася агресивним змістом, новими соціологічними оцінками «класових ворогів». Термін про «обуржуазнених поміщиків» виявився невинуватим. Заперечуючи можливість «пар-

² Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 12.

³ Там само. — С. 65.

⁴ Там само. — С. 66.

⁵ Ленін В.І. Повне зібр. тв. — Т. 31. — С. 147.

ламентської республіки з реформами для робітників і селян», які пропонували кадети, В.Ленін вкотре виокремлює «...поміщиків, що обуржуазилися, тобто стали капіталістами»⁶. Він був переконаний, що землевласник з 2000 десятинами землі і триста селян, які мають 2000 десятин, не домовляться, відтак селяни «...не повинні ждати “добровільної” згоди одного поміщика»⁷. Будь-які «свободи», на переконання вождя, не допоможуть селянам, допоки залишатиметься поміщицьке землеволодіння.

Питання про ліквідацію поміщицького землеволодіння було вирішено задовго до жовтневого перевороту, а після Лютневої революції перейшло у стадію організаційної реалізації. Есерівські проекти зрівняльного розподілу землі, які В. Ленін не сприймав, але погодився з тактичних міркувань, а також перехід поміщицької землі «до народу» через ради — не дуже тішили вождя. Зрозумівши анархістські настрої певної частини селянства, особливо люмпенізованої, він пропонував доступний і зрозумілий варіант аграрної реформи: щоб «...самі селяни на місцях могли негайно взяти всю землю у поміщиків і розпорядитися нею правильно»⁸. Фактично проголошувався самозахват поміщицької землі, відтак і соціальний конфлікт, який неминуче призводив до громадянського протистояння на селі: «межових війн», розподілу «барської» землі за їдоками і довільним тлумаченням принципу заможності. Вірус соціального розбрату між селянами на ґрунті перерозподілу поміщицької землі передбачав впровадження штучної соціально-економічної диференціації селянських господарств, а також використання існуючої майнової нерівності для адаптації ідеологом більшовизму про експлуатацію куркулями незаможних селян. Ставши на сторону останніх, В.Ленін зазначав «...зрівняльне землекористування вони розуміють як відображення землі у поміщиків, але не як зрівняння окремих хазяїв»⁹. Він вважав існування поміщицького землеволодіння загрозою реставрації монархії, тому категорично вимагав «...негайну і повну конфіскацію поміщицьких земель»¹⁰. Отже, за політологічної фразеологією більшовицького лідера про «буржуазність» поміщиків, про їх «кріпосницький» гніт виразно проростала класова ненависть до них, з іншого боку, поміщицька земля виявилася для значної частини селян своєрідним хабаром за угодовську послугу — підтримати революційні гасла більшовиків.

Конфіскація землі у поміщиків, за визначенням В. Леніна, була першим кроком революції в Росії, яка обмежилася тим, що «...старого вікового ворога селян, поміщика-кріпосника, власника латифундій, змели відразу»¹¹. Це була «загальноселянська боротьба», яка охопила усі верстви селян. В. Ленін був упевнений, коли говорив: «...що об'єднує багатого мужика-куркуля з бідним, —

⁶ Там само. — Т. 31. — С. 188.

⁷ Там само. — С. 226.

⁸ Там само. — С. 257.

⁹ Там само. — С. 400.

¹⁰ Там само. — С. 407.

¹¹ VII-й Всеросійський надзвичайний з'їзд рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів, 6–9 листопада 1918 р. // ПЗТ. — Т. 37. — С. 135.

ненависть до поміщика»¹². Неприхована ненависть до поміщика і куркуля, якою особливо вирізнявся В. Ленін, судячи з його висловлювань та оцінок, була дозованою. У боротьбі проти поміщиків усі селяни вважалися класовими союзниками, а влітку–восени 1918 р., коли постало питання зрівняльного розподілу землі, на політичному горизонті виник новий ворог — заможні селяни. Вони не виступали тоді зі зброєю проти радянської влади, але потенційно вважалися ворогами нового соціально-економічного ладу на селі, побудованого на соціальної рівності у злиднях, а не за принципом рівних можливостей господарювання задля добробуту. 11 грудня 1918 р., виступаючи перед активістами комітетів бідноти, В. Ленін вносить у село «свідому соціалістичну боротьбу», тобто проголошує необхідність соціального конфлікту між найбіднішим селянством та куркулями. Теорія і практика циклічного впровадження соціальних конфліктів у селянському середовищі відображала людиноненависницьку сутність ідеології більшовизму. Вождь більшовиків тішився з того, що «дрібнобуржуазні демократи» вісім місяців лише «...берегли традиції кріпосництва, а ми за кілька тижнів і цих поміщиків і всі їх традиції змели з лиця землі російської до кінця»¹³. За особисте досягнення вважалось також те, що більшовики «...не залишили каменя на камені, цеглини на цеглині у віковій будові становості»¹⁴.

Жовтневий переворот справді «перевернув» радикальним чином соціально-класову структуру суспільства, ліквідувавши не лише традиції, але й їх носіїв. Більшовицька революція, яка відбулася у Петрограді восени 1917 р., не одразу проникла в Україну, тобто ленінські заклики про ліквідацію поміщицького землеволодіння залишалися політичною декларацією. Першим законодавчим актом радянської влади в галузі аграрних перетворень став декрет «Про землю», ухвалений 2-м Всеросійським з'їздом рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у жовтні 1917 р., тобто представницьким органом РСФРР. Приватна власність на землю скасовувалася, а поміщицьке землеволодіння підлягало ліквідації без будь-якого викупу. Отже, поміщики дворянського походження і ті, що придбали землю протягом 1861–1917 рр., офіційно втратили право власності на неї, але найдрібніші з них сподівалися на дольовий «відруб». Землевласники-латифундисти поставилися до більшовицького декрету двояко: одні завчасно продали землю заможним селянам, інші намагалися відвоювати свої маєтки, захищаючи їх під різними прапорами «контрреволюції».

Декрет «Про землю» не викликав ідеологічних колізій серед політичних партій Української Центральної Ради, позаяк українські есери (М. Грушевський) і соціал-демократи (В. Винниченко) підтримували ліквідацію поміщицького землеволодіння. Перманентна зміна в Україні військово-політичних форм правління стримувала радикальне впровадження більшовицького закону про землю, особливо в період Української Держави П. Скоропадського, який повернув земельну власність поміщикам. Її палким прихильником виявився тоді В.К. Липинський, який у «Листах до братів-хліборобів» розкрив соціально-політичну

¹² Там само.

¹³ *Ленін В.І.* До четвертих роковин жовтневої революції // ПЗТ. — Т. 44. — С. 136.

¹⁴ Там само. — С. 138.

сутність аграрної програми українських та російських есерів, представлених «здекласованою інтелігенцією і півінтелігенцією», яка «...по розпаді російської армії, бюрократії, «земсоюзів» і «земгорів», стала шукати виходу для своєї звички до командування»¹⁵. Для декласованої інтелігенції, яка очолила революційні партії, стало актуальним політичне працевлаштування зі збереженням мотивації ідейного лідера. «Знищення приватної власності на землю, — наголошував В. Липинський, — це ідея-образ, що захопив оцю здекласовану інтелігенцію, яка по розвалі петербургської Росії лишилась без посад і стала шукати собі політичної роботи на селі. Цей образ-ідея вповні відповідав її стихійним хотінням політичного проводу над позбавленим в її уяві приватно-власницького права до землі, отже над позбавленим своєї матеріальної сили, «поінтелігентценом», коли так можна сказати, селянством»¹⁶. Вичерпна системно-функціональна характеристика есерівської аграрної програми, яка перетиналася з більшовицькою! А з іншого боку — узагальнена оцінка визріваючої соціально-економічної катастрофи в українському селі — позбавлення селянина-власника землі шляхом її соціалізації. Різні погляди на соціалізм, які існували серед політичних партій у містах, були також представлені, як підкреслював В. Липинський «і в українській політичній сільській есерівщині, здекласовані, до продукційної праці нездатні, бюрократичною російською школою покалічені інтелігенти в своїх бажаннях захопити політичну владу зустрілись зі стихійним бажанням безземельного і малоземельного селянства не дати нізащо в руки заможнішим сільським хазяям пустуючої хвилево, під впливом розбоїв і погромів, сусідньої поміщицької землі»¹⁷. Створення соціального антагонізму між поміщиками і селянами, а також серед самих селян відповідало давньому принципу римлян — «поділяй і володарюй».

Декрет про землю став ідеологічним, а не правовим актом позбавлення поміщиків землеволодіння, яке стало державним (де-юре), а фактично — бездоглядним і безгоспним («пустуючим хвилево»), а тому ласим шматком для революційно збуджених і переважно люмпенізованих селян. Їх значна частина, щоб поправити матеріальне становище, продала в умовах столипінської реформи понад мільйон десятин власної надільної землі¹⁸. Більшовицька аграрна революція повертала її безкоштовно, але тільки безземельним та малоземельним господарям. Для решти селян, які збільшили приватне землеволодіння завдяки двом великим реформам (1861 р. та столипінської), есерівсько-більшовицький принцип перерозподілу так званої «нетрудової землі» виявився неприйнятним. Напередодні жовтневого перевороту 1917 р., якщо брати до уваги обсяги землеволодіння, спостерігався приблизний паритет: 34,5% землі належало бідняцько-середняцьким групам, 30,4% — «селянській буржуазії» і 30% — поміщикам¹⁹.

¹⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — 1926. — С. 146.

¹⁶ Там само. — С. 165.

¹⁷ Там само. — С. 167.

¹⁸ Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. — К., 1957. — С. 11.

¹⁹ Там само. — С. 20.

Останні втрачали право власності на землю, а заможні селяни не сподівалися на земельний приріст. Отже, поміщицька земля, тобто 12,2 млн десятин, підлягала перерозподілу. Стихійне захоплення безземельними селянами наприкінці 1917 — початку 1918 р. не мало масового характеру, а також не знаходило підтримку з боку есерів та більшовиків.

Організованому перерозподілу державного земельного фонду, тобто конфіскованої у поміщиків землі, сприяв офіційний документ — «Селянський наказ про землю» 1918 р., який виявився есєро-більшовицьким за буквою і духом. Фактично розпочалося насаджування дрібного селянського землекористування за трудовою або споживчою нормами, політично нейтралізуючи значну частину селян, схилиючи її на сторону революційних органів влади. Практика «червоного переділу», тобто періодичної зміни розміру ділянок згідно з приростом населення та продуктивністю сільськогосподарського виробництва, не мала поширення, викликавши невдоволення селян. Декрет Всеросійського ЦВК «Про соціалізацію землі», який з'явився у 1918 р.²⁰, залишив принцип зрівняльно-трудового розподілу та підтвердив «право на користування землею» лише трудящих селян, ніби в селі існували нетрудові господарства. Люмпенізована частина селян намагалася потрапити до місцевих органів влади, але вони не могли працевлаштувати усіх бажаючих. Законодавчі акти російських радянських органів влади, які ними ж в визнавалися легітимними і в Україні, не завжди відповідали реальним соціально-політичним та економічним подіям і явищам.

Аграрна революція в Україні, за винятком стихійного захоплення частини поміщицьких земель та експериментального створення комун, залишалася протягом 1917–1918 рр. «декретованою», але декларативною, тому що не відбулося масового «червоного переділу» земельної власності. Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України, у якому пролунав заклик про те, щоб «...усі землі поміщиків відібрати і передати селянам», з'явився лише на початку 1919 р.²¹ В «Основних положеннях» Конституції УСРР того ж року проголошувалася ліквідація приватної власності на землю²², тобто відбулася функціональне застосування положень Декрету про землю. Відтак більше року поміщицьке землеволодіння, використовуючи вираз В. Липинського, мало статус «хвилевого» — тимчасового. Переважна частина поміщиків, крім невеликої когорти станово-дворянського походження, залишалася у власних маєтках, сподіваючись на крах більшовизму.

Нормативно-правовим актом, який започаткував реальну ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні, була інструкція Наркомзему УСРР «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування» від 6 березня 1919 р. Основним розпорядником земельного державного фонду, до якого переважно потрапила поміщицька земля, був Наркомзем, очолюваний більшовиком В. Мещеряковим. Другий пункт інструкції закликав волосні та повітові земельні відділи «...негайно виселити поміщиків, їх довірених і нетрудових орендарів з

²⁰ СУ РСФСР. — 1918. — № 25.

²¹ СУ України. — 1919. — № 1.

²² Там само. — 1919. — № 19.

їхніх колишніх маєтків та господарств і взяти їх на облік та контроль»²³. Самозахоплення земель категорично заборонялося, а найкращі з них передавалися для влаштування радянських господарств. Решта сільськогосподарських угідь розподілялася у тимчасове зрівняльне користування до впровадження соціалістичного землеустрою. Останній був доміантним, тому що інструкція була просякнута духом класової ідеології, усунення найманої праці, крім окремих випадків (втрата працездатності, призов до армії годувальника, своєчасний збір врожаю), першочерговості забезпечення наділами малоземельних селян. Норми забезпечення землею встановлювали волосні земвідділи, враховуючи окремо орну землю, вигони, пасовища, але за середнім наділом трудового господарства регіону.

Революційний романтизм, яким керувалися реформатори аграрних відносин в українському селі, знайшов логічне завершення у «Положенні про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства» від 26 травня 1919 р. Проголошувалися радикальні заходи — усупільнення одноосібного землекористування, а індивідуальні види землекористування вважалися «тимчасовими і відмиряючими»²⁴. Статус «тимчасовості» одноосібного землекористування, тобто очікування селянами остаточного «червоного перерозподілу» зі створенням великих «комунальних» господарств, виснажував їх психологічно і стримував економічний розвиток сільського господарства. Безперервний перерозподіл землі за споживчо-трудовою нормою дестабілізував господарську діяльність селянського двору, власник якого втратив стимули плекання землі, яку могли передати іншому користувачу. Заполітизована аграрна реформа, конфіскація приватних земель, катастрофічні наслідки революції і перманентних війн — все це призвело до занепаду сільськогосподарського виробництва (зменшення посівної площі, скорочення поголів'я худоби, натуралізація, зuboжіння селян). Вони, на думку фахівців земельного права тих років, спонукали радянську владу до перегляду статусу тимчасового функціонування приватного селянського господарства, до уніфікації традиційних форм землекористування. 30 квітня 1920 р. РНК РСФРР заборонив перерозподіл орної землі терміном до 3-х років, а 23 березня 1921 р. — до 9-ти років²⁵. Фактично і юридично призупинялася масова комунізація селянських господарств, їх усупільнення, а статус «тимчасовозобов'язаних» пролонгували до 9-ти років, тобто до початку масової колективізації у 1929/30 р.

Синхронність законодавчих актів українського та російського радянських урядів, притаманна для 1919–1920 рр. у зв'язку з союзним договором між ними, не завжди збігалася з реальними соціально-економічними процесами в республіках, які формально залишалися незалежними державами. 5 лютого 1920 р. Раднарком УСРР видав декрет «Про землю», яким гарантував недоторканність земель трудових господарств, а також усталених форм землекористування (хутірна, відрубна, общинна тощо). Закон мав «...позбавити селян від влади

²³ Там само. — 1919. — № 26.

²⁴ Гершионов М.М. Комментарии к Земельному кодексу УССР. — Харьков, 1925. — С. 32.

²⁵ Там само. — С. 21.

поміщиків, забезпечити їх землею і створити за допомоги самих селян умови для утвердження господарства праці на селі»²⁶. Він проголошував ліквідацію інституту права власності для «нетрудових» (поміщики, дідичі) і трудових господарств. Дозволялося лише користування землею. Всеукраїнським видав наприкінці січня 1920 р. положення «Про основні начала організації земельної справи на Україні», визнавши головним завданням радянської влади — «повну й остаточну» ліквідацію поміщицького землеволодіння. Отже, більшовицький Декрет про землю не був реалізований в Україні протягом трьох років. 3 квітня 1920 р. РНК УСРР проголосив черговий декрет «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель», передавши їхні ліси у власність держави, а лісові угіддя земельних громад підлягали націоналізації²⁷.

Уніфікацію організаційно-господарських форм землекористування в Україні, доля яких вирішувалася протягом 1917-1920 рр., завершив 5-й Всеукраїнський з'їзд рад ухваленням 2 березня 1921 р. постанови «Про закріплення землекористування». Концептуально вона дублювала закон 5 лютого 1920 р., заборонила перерозподіл землі протягом 9 років, унеможливила її купівлю-продаж, але дозволила виокремлення відрубів²⁸. 27 квітня 1922 р. уряд УСРР, копіюючи «Закон про трудове землекористування» Всеросійського ЦВК від 22 квітня, ще раз гарантував недоторканність селянського трудового землекористування, свободу вибору його організаційної форми (ділянкової, колективної, мішаної тощо), дозволив перерозподіл землі лише у земельних громадах, а в інших — лише за умов системного землеустрою в регіоні, а також впровадив оренду землі.

Перша п'ятирічка аграрної більшовицької реформи в Україні завершилася ухваленням 27 травня 1922 р. Земельного кодексу УСРР. Усі землі проголошувалися власністю держави і зосереджувалися у єдиному державному земельному фонді. Право власності на землю остаточно скасовувалося, а право на користування нею отримували усі громадяни УСРР (незалежно від статі, віросповідання, національності), які заявили про готовність обробляти її власною працею. Кодекс мав чимало упущень, зумовлених недостатньо повним узгодженням з Цивільним кодексом та іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, положення «Про іноземців в УСРР та порядок набуття і втрати українського громадянства» від 28 березня 1922 р. надавало їм однакові права та обов'язки з громадянами України, але абсолютно не враховувало їхнє право на землю. У подальшому іноземці отримали право трудового землекористування в УСРР.

Суперечливим виявилось питання про надання права землекористування колишнім поміщикам. До них були віднесені особи дворянського походження, а також «нетрудові елементи», які втратили «трудовий зв'язок» з землею, тобто не обробляли її власноруч. Таким було тлумачення соціального походження

²⁶ СУ Всеукраїнського. — 1920. — № 1.

²⁷ СУ України. — 1920. — № 6.

²⁸ СУ України. — 1921. — № 3.

поміщиків радянським земельним законодавством. Їхнє становище в Росії та Україні вирізнялося. На території РСФРР до них застосовувалася дещо інша правова норма: згідно циркуляру Наркомзему від 16 вересня 1918 р. поміщикам, які не мали найманої праці і контрреволюційних настроїв, залишили трудову норму землекористування. Якщо їх виселили з маєтку, то Земельний кодекс дозволяв колишнім поміщикам отримати наділ з вільних земель на загальних засадах. В Україні «колишні нетрудові власники» (поміщики) втрачали право землекористування згідно декретів 20 січня та 5 лютого 1920 р., тому що їх виселяли з маєтків. Для заможних селян існувала інша норма: у них забирали лишки землі, які виникали внаслідок зрівняльного розподілу. Оцінюючи Земельний кодекс 1922 р., російська дослідниця Н. Рогаліна зазначає, що селянин, незважаючи на обмеження, мав можливість реалізувати право власника — користування, володіння, розпорядження²⁹. Система традиційного землеволодіння на початку 20-х рр. фактично була зруйнована, а натомість з'явилися нові юридичні норми селянського землекористування. Володіння без права купівлі-продажу землі втрачало класичний приватновласницький механізм обігу земель, відтак селянин ставав лише користувачем. В Україні до 1917 р. у «трудоному» користуванні знаходилося 20,5 млн, у нетрудоному — 32,5 млн десятин, а внаслідок аграрної революції селяни отримали 12 млн десятин, тобто переважно поміщицькі землі. Максимальними нормами трудового землекористування були наділи від 8 до 12 десятин, а норма наділу коливалася в межах 0,6–2 десятин на їдока. У 1921 р. на Волині селянська родина з двох душ мала норму землекористування 5 десятин, до 4-х душ — 7 десятин, а бездітний одинокий селянин — 3 десятини. На Поділлі споживча норма на їдока становила 0,67 дес., а трудова норма — 1,8 дес.³⁰ З 3,1 млн десятин подільської землі у 1917 р., поміщицька становила третину, тому селяни не відчували особливої вигоди від її перерозподілу, особливо від соціалізації по-більшовицькому. Заможні селяни втратили від її здійснення, що викликало обурення та стало причиною масових повстань селян проти радянської влади.

Отже, більшовицька аграрна реформа в Україні, яка вирізнялася інтенсивністю ухвалення різних декретів, постанов, положень, інструкцій, засвідчуючи реальність революційних перетворень, була спрямована на повну та остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння, економічного обмеження землекористування селян-фермерів, на утвердження системи колективних господарств. Фактична ліквідація поміщицьких земель розпочалася з 1919 р., хоча політично-правовий механізм було закладено Декретом про землю у 1917 р. Якщо на території радянської Росії поміщикам дозволялося мати наділ згідно норми трудового землекористування зі збереженням частини маєтку, то в Україні вони підлягали позбавленню землі, майна та виселення з господарств.

²⁹ Рогаліна Н.Л. Задачи и уроки изучения российских аграрных реформ XX века // Российская история. — 2011. — № 4. — С. 65.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Опис 1. — Спр. 339. — Арк. 6.

ІХ.2. Більшовицький «червоний» терор 1917–1922 рр.

В історичній та мемуарній літературі, зазвичай, використовують термін «червоний терор», засвідчуючи у такий спосіб його ідеологічно-політичне походження. Застосування терору, як форми суспільного контролю і методу державного управління, притаманне для більшості революційних партій, що прагнули влади. Не стали винятком й більшовики. Створивши надзвичайні органи влади для забезпечення революційного «правопорядку», вони узаконили революційний порядок. Для його підтримки були покликані спеціальні комісії по боротьбі з контрреволюцією, засновані у грудні 1917 р. при Військово-революційному комітеті. Так, 4 грудня, за пропозицією Ф. Дзержинського, вона постала у Петрограді, членами якої були М. Скрипник, Г. Благонравов, І. Флеровський, А. Галкін, В. Трифонов. У грудневі дні виник Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією, очолюваний В. Бонч-Бруєвичем³¹. Усі вони боролися не лише з саботажем і спекуляцією, а також з політичними опонентами — лідерами та активістами інших політичних партій (кадетами, меншовиками, есерами). Революційна колотнеча у Петрограді, відлуння якої доходило до України, була явищем закономірним: точилася гостра і непримиренна боротьба за владу. А її засоби виправдовувала сама мета — утвердження більшовицького революційного правопорядку. 20 грудня 1917 р. відбулося засідання більшовицького уряду, на якому обговорювалося питання про «дух» майбутнього ВЧК. Присутній В. Ленін пропонував зосередитися на подоланні опору саботажників, встановивши контроль за «багатіями» — власниками нерухомості, акцій, установ тощо. Фіскальна модель більшовицької податкової політики, яку заклав В. Ленін, була доповнена системним контролем над суспільством, але під соусом боротьби з контрреволюцією. Саме Ф. Дзержинський наполягав на цьому. Так з'явилася Всеросійська надзвичайна комісія при РНК, тобто сумнозвісна ВЧК. Першими чекістами стали І. Ксенофонов, Н. Жиделєв, В. Аверін, К. Петерсон, Я. Петерс, В. Менжинський, В. Трифонов, В. Євсєєв та інші, а її керівником став Ф. Дзержинський. Її дії у 1917–1918 рр. стосувалися переважно радянської Росії, тому що в Україні була інша політична форма влади, що загалом убезпечило суспільство від могутньої хвилі «червоного» терору, тобто кривавої розправи над опонентами, виправдовуючи злочинні дії боротьбою з контрреволюцією. Дивно, але термін «контрреволюційні елементи», який зародився у ті роки, став символом політичного терору протягом наступних десятиліть, ніби революція ніколи не завершувалася.

Більшовицький «червоний» терор в Україні спалахував у періоди її тимчасової окупації радянською військово-політичною адміністрацією. Захоплення Києва у лютому 1918 р. червоними військами М. Муравйова, який за короткий термін перетворився з колишнього царського полковника на червоногвардійського командира, супроводжувалося жахливою розправою над мирним населенням. Жертвами терору стали українські кооператори, інтелігенція, колишні

³¹ Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2004. — № 1/2. — С. 19.

керівники державних установ УНР. Не витрачаючи набоїв, червоноармійці кололи жертв багнетами, відтак терор став справді «червоним». Постанова ленінського уряду «Про червоний терор» з'явилася дещо пізніше — 5 вересня 1918 р. Вона дозволила чекістам безапеляційно застосовувати розстріл за контрреволюційну діяльність, виявляти та ліквідовувати підпільні організації, придушувати селянські повстання.

У 1919 р. влада в Україні змінювалася кілька разів, яка переходила від рад до Директорії, від повстанців до А. Денікіна. Усі займалися реквізицією продовольства, фуражу, але найбільше докучали селянам продрозверстка, насаджування «комунії», більшовицьке здійснення соціалізації землі. На початку квітня 1919 р. у Межигір'ї (передмістя Києва) спалахнуло повстання селян, підтримане робітниками київських заводів. На його придушення були кинуті загони ВУЧК та частини регулярних військ, а 31 учасника повстання більшовики розстріляли³². Подібна доля спіткала учасників повстання на Куренівці, яких піддали тортурам та страті. Чекісти застосовували режим військового стану, масові облави, конфіскацію продовольства і навіть одягу «буржуазних елементів», а також інститут заручників. За невиконання вимог чекістів заручники підлягали розстрілу. Весною-влітку 1919 р. радянські спецслужби полювали за шпигунами денікінської Добровольчої армії, Директорії, викриваючи так звані «білогвардійські організації», «петлюрівські комітети», які «проникли» у державні установи. Наприкінці серпня 1919 р. до Києва вступили війська генерала А. Денікіна. Особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків, яка була створена при адміністрації головнокомандуючого збройних сил Півдня Росії, виявила у застінках «надзвичайки» понад тисячу трупів. Людей розстрілювали і піддавали тортурам у підвалах на вул. Садовій, 5, в автогаражах, кухнях, флігелях, пральнях міста. Чекісти розстрілювали жертв вночі між 12 та другою годинами. Свідок страти на Садовій, де було розстріляно 127 осіб, розповідав: «Нас викликали опівночі. Коли ми приїхали, нас попередили, що обоз не потрібен, але санітари потрібні будуть для прибирання трупів. Санітари звернули увагу на величезну яму, викопану в лівому кутку саду. Біля входу в сарай, де проводились розстріли, я звернув увагу на гору одягу, знятого з убитих. Страшно було увійти до сараю, там була гора з людських тіл. Всі лежали головою до стіни і лицем донизу. Трупи були складені штабелями»³³. Винищення людей за політичними мотивами лише підкреслювало ідеологічну сутність «червоного» терору.

У грудні 1919 р. більшовицький «червоний» терор докотився Київщини. Губернське ЧК очолив В. Балицький, який особисто взявся за «очищення міста від усякого шкідливого елемента», вишукуючи осередки «чорносотенного та контрреволюційного елемента». 27 грудня 1919 р. чекісти м. Житомира заарештували О. Довженка, В. Орловського та О. Кучеришко, яких визнали вояками Армії УНР. Відтак майбутній український кінорежисер «виступав активно зі

³² *Бажан О.* Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 157.

³³ Там само. — С. 160.

зброєю в руках проти радянської влади»³⁴. Він мав фальшовані документи, з якими потрапив до чекістів, не зареєструвавшись офіційно в радянських органах влади. Його врятували боротьбисти, до губпарткому яких звернулася Волинська губЧК за поясненням ситуації, тому вирок відклали. О. Довженко справді пристав до партії боротьбистів, навіть працював у губнаросвіті Київщини за їхньою квотою. По іншому склалася доля окремих представників партії меншовиків, яких судили у березні 1920 р., а також членів УПСР у травні 1921 р.: колишнього прем'єр-міністра УНР В. Голубовича, членів ЦК цієї партії Н. Петренка, І. Лизанівського та інших. Останні були засуджені до 10 років таборів, але за амністією термін зменшили до 5 років, а згодом — звільнили. Показовий суд над ними виконував профілактичну функцію попередження.

22 березня 1922 р. ВУЦВК «ліквідував» ЧК, а натомість заснував Державне політичне управління при НКВС УСРР. Завдання, покладені на ДПУ УСРР, надавали номенклатурному підрозділу НКВС широких повноважень: попередження і придушення політичних та економічних контрреволюційних виступів, боротьба з різного роду бандитизмом та збройними повстаннями, викриття контрреволюційних організацій та шпигунів, охорона державних таємниць, транспорту, вантажів, «політична охорона кордонів республіки»³⁵. Органам ДПУ надавалося право здійснення обшуків, арештів. Головою цього карально-репресивного органу влади був нарком внутрішніх справ, тобто дві силові установи зосереджувалися в одних руках одночасно.

Апогей «червоного» терору в Україні припав на 1920–1921 рр., тобто мав чекістський слід. Його спрямовували проти так званого «політичного бандитизму», до якого зараховували селян-повстанців, їхніх ватажків, «колишніх» махновців і «колишніх» петлюрівців, які повернулися в Україну, але не стали на облік у зв'язку з амністією. Окрему категорію підозрюваних у контрреволюційних діях становили «колишні» білогвардійські офіцери та солдати, які таємно або легально повернулися з тимчасового перебування на території інших держав. До них належали також «колишні» жандарми, тюремні наглядачі, навіть полонені та інтерновані офіцери царської армії, не кажучи про так званих «денікінців». З ними розправлялися жорстоко. Доповнення «колишні» означало не лише стану приналежність тієї чи іншої особи, але й її ідеологічні уподобання, соціальну відмінність, окремішність. Дворяни, поміщики, офіцери, втративши соціально-функціональні ознаки становості з ліквідацією приватної власності на землю, маєтків, конкретних земельних ділянок, роботу, ставали «колишніми». Вони не мали правових підстав вважати себе тими, якими були, а з міркувань власної безпеки навіть приховували своє соціально-політичне та професійне походження. На початку 1920-х рр. в РСЧА служили 75 тис. колишніх офіцерів царської армії, які добровільно перейшли на службу, а ще

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Опис 1. — Спр. 52928. — Арк. 25.

³⁵ З літопису колишніх спецслужб // 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 320.

70 тис. покинуло батьківщину³⁶. Чимало повернулося, потрапивши одразу до рук чекістів.

Повстанців, належали вони до «петлюрівців», «махновців» чи «отаманців» (місцевої дислокації повстанських загонів), вважали «політбандитами», тому що вони виступали зі зброєю у руках проти радянської влади. Незалежно від розташування ревтрибуналу, суду чи іншого карального органу більшовиків, ця категорія осіб підлягала розстрілу. Доказом цього є трагічна доля вояків Української повстанської армії генерал-хорунжого Ю.Тютюнника, яка 4 листопада 1921 р. перейшла р.Збруч і захопила Коростень, звільнила арештованих селян за невиконання продподатку, сподіваючись на всеукраїнське повстання. Загони рушили на Київ, але 17 листопада їх наздогнала кавалерійська бригада Г. Котовського, яка жорстоко розправилася з «бандою петлюрівського характеру»: половина загинула на полі битви, одиниці повернулися до Польщі, а 359 осіб потрапили у полон. Вони одразу стали «колишніми». Серед них було 38 офіцерів, 45 військових чиновників, 6 фельдшерів і 270 рядових солдат, віком від 19 до 30 років³⁷. 23 листопада 1921 р. спеціальна комісія особого відділу ВУЧК Київського військового округу засудила усіх 359 осіб до розстрілу. Вирок було виконано негайно біля с. Базар на Житомирщині, а Г. Котовський одержав з рук М.В. Фрунзе третій орден Червоного прапора, привітання від К. Ворошилова, С. Будьонного, Й. Якіра. За «червоний» терор видали і відповідного кольору державну нагороду.

Групу полонених у складі 40 осіб, крім 359 розстріляних, вивезли до Харкова. Там, після знущань і тортур, відбувся «праведний» суд над ними: 22 січня 1922 р. судова колегія ВУЧК під головуванням чекіста Ю. Євдокимова приговорила до розстрілу 8 осіб. Серед них були І. Ващенко (офіцер-порученець, інженер-хімік за освітою, з м. Кобеляки), С. Донченко (бухгалтер загону Ю. Тютюнника, учитель, з с. Яблунівка Канівського повіту), С. Козюлич (дивізійний інтендант, середня освіта, одесит), Є. Копац (дивізійний інженер, середня технічна, с. Войтово Київської губ.), П. Кравченко (директор Департаменту із земельних справ в уряді УНР, гірничний інженер за освітою, з м. Ейська), О. Красовський (директор Департаменту народного господарства, економіст з вищою освітою), С. Куриленко (член Ради міністрів УНР, вища освіта Варшавського ун-ту, С. Шкрябіно Стародубського повіту Чернігівщини), Д. Ступа (командир сотні повстанців, с. Михайлівка Чигиринського повіту). Протягом першої половини 1922 р. чекісти провели 539 операцій по виявленню та знешкодженню 40 «банд» і 29 підпільних організацій, заарештували близько 3 тис. повстанців, ліквідували 53 отамана, вбили 830 рядових «бандитів», десятки здалися у полон³⁸.

³⁶ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2002. — № 1/2.

³⁷ *Абраменко Л.М.* Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. — К., 2005. — С. 63.

³⁸ *Подкур Р.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК–НКВД–ГПУ–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 391.

У роки «червоного» терору відповідальність поширювалася також на членів родин «політбандитів» — батьків, братів, дружин. Вони ставали політичними заручниками у чекістів. Так, 6 квітня 1921 р. трійка особого відділу ВЧК 4-ї армії присудила до розстрілу О. Вікторову (1900 р. народження, с. Гуляйполе Олександрійського повіту), яка була дружиною командира одного із військових загонів армії Н. Махна, відтак і відповідна карально-репресивна кваліфікація — «дружина політбандита»³⁹. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. карав «близьких» і «рідних» за приховування ними «колишніх» від радянських органів влади.

Кримінальні злочинці були для радянської влади менш небезпечні, ніж «політбандити». Останні не підлягали більшовицькій амністії, яка не була ні прощенням, ні забуттям дій і самого походження «колишніх». 22 травня 1920 р. IV-й Всеукраїнський з'їзд рад прийняв постанову «Про амністію різним категоріям злочинців», але вона стосувалася звичайного криміналу, а не політичної «контрреволюції» та «антирадянських елементів»⁴⁰. Чергова амністія, яку приурочили до роковин жовтня у листопаді 1922 р., стала вибірковою для повстанців з пролетарським походженням, які добровільно визнали провину та розкалялись. 5 березня 1921 р. з'явилася постанова V-го Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністію». Політбандити мали прийти до 15 травня з повинною, пройти суди і мати «прощення» або покарання, але пом'якшене. Амністія стосувалися осіб, які вчинили незначні злочини, але вона не поширювалася на «контрреволюційні елементи», шпигунів, зрадників батьківщини. Інколи доля тимчасово «амністованого» залежала від слова голови комнезаму, сільради, комсомольського чи партійного осередку села. Профілактична функція більшовицької амністії частково досягла своєї мети: упродовж року боротьбу припинили 444 отамани, з яких 182 було вбито, 9 розстріляно, 84 заарештовано і 169 погодилися на «каяття» і «прощення». Серед 30 тис. нейтралізованих рядових повстанців, загинуло 9444, розстріляно 510, 1030 заарештовано і 9357 записалися в амністованих⁴¹. Їх дуже прискіпливо перевіряли, реєстрували, одних засуджували, інших випускали на волю, але з політичним тавром «колишні петлюрівці», «колишні махновці». Вони були приреченими невільниками, а соціально-правовий статус «політбандита» переслідував їх роками. 7 лютого 1927 р. В. Балицький інформував секретаря ЦК КП(б)У І. Клименка про те, що «політичного бандитизму на Україні немає»⁴². Поспішний висновок, тому що саме В. Балицький буде особисто брати участь у придушенні селянських збройних повстань, які охоплюють Україну у 1929–1930 рр.

Надзвичайну жорстокість і політичну непоступливість виявили чекісти по відношенню до «колишніх» білогвардійців, жандармів, чиновників «царської охранки», складу державної варти гетьмана П. Скоропадського. Вони були не лише класовими ворогами, але і потенційною загрозою «контрреволюційних

³⁹ *Абраменко Л.М.* Знач. праця. — С. 175.

⁴⁰ *Василенко В.* Більшовицькі амністії початку 1920-х рр.. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК–НКВД–ГПУ–КГБ. — 2011. — № 1. — С. 65.

⁴¹ Там само. — С. 101.

⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Опис 16. — Спр. 11. — Арк. 20.

заколотів» у містах та сільських районах. Більшовицький революційний режим, який спирався на терор та ідеологічні принципи, не мав наміру амністувати білогвардійських офіцерів. Їх основний контингент зосереджувався у Болгарії, Туреччині, Румунії, а ухвалення відповідних міжнародних угод про обмін полоненими, які підписав радянський уряд УСРР, РСФРР з європейськими країнами, легалізував перетин кордону. Набагато складніше було перетнути власну психологічну межу, подолати страх та нестерпну тугу за батьківщиною. Сам факт їх повернення був актом каяття, але чекісти намагалися встановити його щирість чи навпаки вдале «маскування». У 1921 р. на терени України і Росії повернулося до 120 тис. солдат, офіцерів, членів їхніх родин, а до 250 «колишніх» генералів⁴³, які стали «червоними», додалися нові імена. Вони прибували переважно до південних портів — Одеси, Севастополя, Ялти, Новоросійська, але спочатку потрапляли до фільтраційних установ чекістів. Ф. Держинський висловився тоді за недопущення «колишніх» врангельців на територію РСФРР. Не у захваті від них перебував і М. Фрунзе. На суднах, які прибували з Туреччини, перебувало від 2700 до 3600 емігрантів-поворотівців⁴⁴. Їх зустрічали без хліба і солі, які були дефіцитними продуктами, однак справа полягала в ідеологічних та оперативно-політичних задумах більшовиків.

Драматична доля легендарного селянського полководця Н. Махна достатньо висвітлена істориками⁴⁵, але залишаються малодослідженими біографії його бойових побратимів, яких знищували не лише у підвалах контррозвідок Білої армії, а також за рішеннями польових судів Червоної армії, функцію яких виконували трійки особого відділу ВЧК армій. Використавши бригаду махновців у Криму проти військ П. Врангеля, М. Фрунзе закликав командирів і чекістів до чергової війни з Н. Махно: «з махновщиною треба покінчити негайно». 26 листопада 1920 р. його оголосили «ворогом радвлди». Заарештували та розстріляли склад штабу бригади у Сімферополі, а на махновців оголосили полювання. Частина відчайдушних і відданих вояків повернулася до отамана, інші стали жертвами «червоного» терору. Начальник 30-ї іркутської дивізії І. Грязнов, який виявив особливо жорстокість під час розправи над «анархо-махновцями», навіть не цікавився їхніми біографіями. Для розстрілу було достатньо встановлено факту — «махновець». У листопаді 1920 р. 24 полонених з бригади Н. Махна розстріляли, зазначивши у списку — «солдат армії Н. Махно». До них зарахували і редакторів місцевих газет, а також міністра Кримського уряду О. Барта — досвідченого фінансиста, управляючого Таврійською губернською скарбницею⁴⁶.

Обставини, наслідки та мотивація «червоного» терору на території Криму у 1920–1921 рр. вражає цинічністю, жорстокістю, апогеєм людиноненависництва і байдужості, а з іншого боку небувалої за масштабом політично-ідеологічної помсти. Криваву вандею в Україні і Криму тих років, започатковану та

⁴³ *Абраменко Л.М.* Зазнач. праця. — С. 152.

⁴⁴ Там само. — С. 153.

⁴⁵ *Верстюк В.* Махновщина. — К., 1990; *Волковинський В.М.* Нестор Махно. — К., 1994.

⁴⁶ *Абраменко Л.М.* Зазнач. праця. — С. 256.

ініційовану В. Леніним, Ф. Держинським, майстерно і професійно виконували чекісти: Ю. Євдокимов (заступник начальника особого відділу ВЧК Південного фронту, за розстріли полонених білогвардійців у Криму одержав чотири ордени Червоної зірки), В. Манцев (начальник Центрального управління надзвичайної комісії, особого відділу Південного фронту, голова ВУЧК), Я. Лівшиць (співробітник з особливих доручень особого відділу ВЧК Південного фронту, участь у розстрілах 359 осіб біля с. Базар), Р. Землячка (Залкінд) — перший секретар Кримського губкому партії, яка разом з Бела Куном брала участь у таємних розстрілах офіцерів, З. Кацнельсон (член судових трійок при відділах ВЧК 2-ої, 12-ої армій Південного фронту), А. Михельсон (член трійки особого відділу ВЧК 4-ої армії Південного фронту у Сімферополі та Ялті), С. Реденс (слідчий ЧК, особистий секретар Ф. Держинського, голова Кримської ЧК), М. Фріновський (начальник оперативного відділу ВУЧК, участь у розстрілі 359 полонених біля с. Базар) та інші. Вони, судячи зі списків про розстріли білогвардійців у Криму, виявлених дослідником Л. Абраменком в архівах СБУ, брали безпосередню участь у розправі над військовополоненими.

Розстріли розпочалися у листопаді—грудні 1920 р., перекинувшись на січень—лютий, квітень 1921 р. Смертні вирокі чекісти оформляли списками — від кількох десятків до 857 осіб, а виконували вночі, залишаючи поіменні списки для звітності, щоб додати їх до особистих нагородних рапортів. Масові розправи відбувалися у Джанкої, Сімферополі, Керчі, Ялті, Феодосії. Одесі. У грудні 1920 р. під керівництвом Ю. Євдокимова розстріляли 80 осіб, зосереджених у таборах для полонених на території Джанкоя. Серед них виявилось понад 30 вихідців з сіл і міст Херсонської, Подільської, Київської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської і Таврійської губерній⁴⁷. Вони народилися і вирости у Шишаках, Диканці Полтавської губернії, в Охтирці, мали вищу і середню спеціальну освіту, потрапили спочатку на фронти Першої світової війни, згодом опинилися і військових частинах Білої армії. 4 грудня 1920 р. розстріляли 134, з яких 39 походили з України, а 5, 20 грудня ліквідували ще 41 полоненого. Вони не встигли виїхати до Туреччини, переховувалися у Криму, але потрапили до рук чекістів. Наприклад, І. Білоус, який народився у с. Владіївка Херсонської губернії, закінчив у 1907 р. учительську семінарію і працював педагогом, однак у 1916 р. закінчив Чугуївське військово училище, отримав чин поручика. У 1919 р. служив в армії Денікіна, здався у полон червоним біля Джанкоя. Селяни Музикінського повіту клопотали за нього перед командуванням РСЧА, але у відповідь — розстріл⁴⁸. Доля Г. Берестовського, який народився 1884 р. у с. Іванчиці Полтавської губернії, склалася також трагічно: закінчив 3-ю Харківську гімназію, 4 семестри Харківського університету, Єлизаветинське кавалерійське училище та Гатчинську авіаційну школу, воював на фронтах Першої світової війни, дослужився до штабс-ротмістра, мав бойові нагороди, але згодом служив у С. Петлюри, Денікіна, Врангеля. 9 листопада 1920 р. здався у полон біля Джанкоя, а 29 грудня його розстріляли. Серед

⁴⁷ Там само. — С. 211.

⁴⁸ Там само. — С. 213.

41 розстріляного було 16 осіб з України⁴⁹. Кількість розстріляних 22 листопада 1920 р. досягла складу регулярного полку, а розправи лише почалися.

Вражає надмірна довіра офіцерів Білої армії більшовицькому режиму. Вони сподівалися на помилування, навіть були готові на тимчасове ув'язнення у таборах, але з дотриманням і застосуванням до них відповідних міжнародних конвенцій. Наївні люди, хоч і з вищою освітою і досвідом воєнних дій. Генерал Чарнота з булгаковського «Бігу» думав про Росію, перебуваючи у Стамбулі, але не повернувся на батьківщину, бо знав чим завершиться його візит. А десятки тисяч рядових офіцерів, звичайних солдат, серед яких переважали селяни, робітники, меншою мірою студенти, учителі, лікарі, повірили амністії. Пересилити тугу було набагато складніше, навіть тяжче, ніж стримати страх. Вони поверталися масово, а гільотина була заготовлена. Нею майстерно керували чекісти, надаючи накази польовим судам. 24 листопада було розстріляно 200, 19 грудня 1920 р. 135 осіб. Операцією масового знищення керував А. Міхельсон. 7 грудня 1920 р. розстріли 82 полонених, з яких і 35 українців, очолив В. Манцев⁵⁰. Жертвами були не лише колишні військові, дворяни, колезькі асесори, полковники генштабів, ротмістри, поручики, «колишні городові», а також цивільне населення, яке опинилося на Півдні з різних причин. У Керчі орудувала Р. Землячка (тоді начальник політвідділу 13-ої армії Південно-Західного фронту). 7 грудня 1920 р. було розстріляно 283 особи, з яких 111 вихідців з українських губерній. Майже кожного дня відбувалася страта, яку фіксували списками, а інколи просто «іменем революції», особливо стосовно махновців.

Курортна Ялта була восени 1920 — взимку 1921 р. не дуже привітною, хоча до неї прибували судна з військовополоненими. 21 грудня 1920 р. там знищили 203 офіцерів і солдат Білої армії: полковників, ротмістрів, поручиків, прапорщиків, військових чиновників, воєнних лікарів, санітарів, а навіть польова медицина, коли поранених більшовики не залишали — розстрілювали згідно списку. Не зупинялися також і перед цивільним населенням. Серед розстріляних опинилася також Н. Барятинська — семидесятирічна княгиня, статс-дама двору імператора Олександра III. Після ліквідації імператора Миколи II та його усієї родини — смерть літньої жінки не становила моральної перешкоди для вбивць, що діяли з принципу революційної доцільності та ідеологічної послідовності. Доньки княгині Ганна та Аграфена своєчасно виїхали за кордон, а їхня мама залишилася назавжди у Ялті.

Більшовицький «праведний суд» відбувався не лише у Криму, але і в інших районах. Справи «колишніх» білогвардійців розглядалися Ревтрибуналом та Верховним касаційним судом з дотриманням певних правових формальностей. В архівному фонді Найвищого суду, що зберігається у ЦДАВО України, є сотні касаційних справ. Вони також проливають світло на проблему «червоного» терору. Губ ревтрибунали розглядали різні справи, починаючи від саботажників продрозкладки і продподатку до «замаскованих білих офіцерів», тобто тих, що не з'явилися на реєстрацію після оголошення амністії. Наприклад, виїздна сесія

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. — С. 259.

Харківського губревтрибуналу засудила 15 квітня 1921 р. М. Тарана до розстрілу за «вступ до білих та агітацію проти радянської влади». Адвокат, що незвично в умовах одночасних масових розстрілів білогвардійців у Криму, звертав увагу суду на «пролетарське походження» засудженого, на його «політичну неписьменність» та молодий вік, а також апелював до закону 4 березня 1921 р. про амністію. Його брат служив у Червоній армії, що також було враховано. Співробітники Валківського єдиного споживчого товариства, статуправління, місцевого відділу народної освіти, продкому, тобто місцеві органи влади, також клопотали перед судом за Михайла Тарана. 1 червня 1921 р. Верховний касаційний суд, врахувавши соціальне походження та «молодечий вік» колишнього солдата армії Денікіна, оголосив йому амністію, зберігши життя⁵¹.

Запорізький губревтрибунал 19 січня 1921 р. засудив до розстрілу К.Н. Поповича за «службу у Денікіна», де він перебував лише три місяці, хоча зазнав і німецького полону, однак амністія V-го Всеукраїнського з'їзду рад замінила вирок ув'язненням до 5 років⁵². Амністія, хоч і мала класовий та політично-ідеологічний підхід, однак зберегла багатьом життя. Це стосувалося і Ф. Махна, який служив у контррозвідці армії Денікіна, а 2 червня 1921 р. був засуджений до розстрілу, проте вирок замінили 12 роками таборів, згодом зменшили до 5 років. Виявилося, що у 1920 р. він видав денікінцям М.Н. Московця, який тоді ще «не був комуністом»⁵³. 6 травня 1921 р. Харківський губревтрибунал засудив Л. Найдалова до розстрілу за «службу у білих», але адвокат виступив за скасування вироку, тому що приречений не «політичний ворог», а селянин-бідняк, служив у канцелярії з примусом і «не бив комуністів»⁵⁴. Інколи амністія, яка була проголошена у 1920 та особливо у 1921 р., спрацьовувала, хоча заперечення провини треба було домагатися. Пасивність родини, їх байдужість, а з іншого боку поміркована позиція комнезамів, сільради — могли зарадити трагічній долі людини.

Започаткований у 1918–1921 рр. «червоний» терор мав фази піднесення та спаду, але ніколи не вщухав. Амністовані білогвардійці, «замасковані» махновці і петлюрівці, які залишились в Україні, оминувши більшовицьку гільйотину у час її особливої активності, були приречені на переслідування та чергову хвилю терору. Колишні піддані Російської імперії, а саме такими були офіцери і солдати, які воювали на фронтах Першої світової війни, згодом у різних арміях — «червоних», «білих», «чорних», «зелених», повертаючись до дому громадянами УСРР, повинні були стати на облік до НКВС за видом на проживання. Обійти карально-репресивну систему, приховати свій «колишній» статус було дуже складно. У 1927 р. В. Балицький, хоча і запевняв політичне керівництво про відсутність в Україні «політичного бандитизму», однак спецслужби продовжували арештовувати за політичними мотивами. До них потрапили К. Верменич,

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 24. — Опис 1. — Спр. 44. — Арк. 3.

⁵² Там само. — Спр. 87. — Арк. 5.

⁵³ Там само. — Спр. 148. — Арк. 4.

⁵⁴ Там само. — Справа 123. — Арк. 8.

О. Кравченко, І. Цветков, звинувачених у причетності до служби у «департаменті поліції», у царській та білій арміях. 10 березня 1927 р. ДПУ УСРР розглянуло 35 справ, фігурантами яких були «колишні» офіцери та солдати П. Скоропадського, П. Врангеля, А. Денікіна⁵⁵.

Колишні білогвардійці перебували на обліку ДПУ та НКВС УСРР. Для повернення з РСФРР до України вони зверталися за дозволом до президії ВУЦВКу. Наприклад, житель ст. Богаєвської Донської округи А. Раковський просив дозволу на переїзд до м. Нова Ушиця Кам'янець-Подільської округи. Житель м. Умані О. Ревуцький просив владу про вилучення його зі списків «білих», а також М. Челпанов, що проживав у Маріуполі. Багатьох з «колишніх» офіцерів та рядових, які служили у «ворожих арміях», військомісаріати тримали в особливому списку. Люди працювали на залізницях, у конторах, рахівниками, навіть двірниками, а золотисто-сріблясті пагони не давали спокою. Їх розпізнавали чекісти, відслідковували, поповнювали у 1923–1924 рр. списки «відставників-білогвардійців». Начальник станції Установка Південно-Західної залізниці В. Кушнар'єв просив ВУЦВК зняти його зі «списку білогвардійців», до яких ніколи не належав, а служив лише у царській армії 1901–1903 рр.⁵⁶

Отже, «червоний» терор був революційною формою державно-політичного управління, яка з тимчасового статусу переросла у ранг державної політики по відношенню до окремих соціально-професійних груп. Він був проявом соціальної помсти, розправи над «колишніми», тобто руйнування «старого мира» від його політично-економічних основ до конкретних носіїв — військових, лікарів, інтелігенції тощо.

ІХ.3. Депортації «антирадянської інтелігенції» початку 1920-х рр.

Життя людини — її найвища соціальна і духовна цінність, дане богом і ним освячене. Православно-церковна етика завжди вважала самогубство великим гріхом, а навмисне вбивство людини — тяжким злочином. У 1917–1922 рр., коли безбожна більшовицька влада позбавляла життя десятки тисяч осіб з ідеологічних міркувань, відбулася мутація суспільної моралі. Смерть, яка жахливим відголоском увірвалася до людського повсякдення з окопів Першої світової війни, розгулялася кривавим буревієм у революційні роки. Переворот державно-політичний супроводжувався переворотом соціальним, духовним, аморальним, потребуючи все нових і нових жертв. Голод 1921–1923 рр. призвичаїв людей до смерті, яка в очах голодних селян втратила страх і святість. За п'ять років від жовтневого перевороту відбулися не лише так звані революційні зміни, але і світоглядно-духовні, навіть серед значної інтелектуальної частини суспільства.

Репресії зі смертним фіналом сприймаються нами трагічно, а критерієм постають їх демографічно-статистичні наслідки: скільки розстріляли за один

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Опис 16. — Спр. 11. — Арк. 20.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Опис 3. — Спр. 105. — Арк. 68.

день, місяць, роки, яку кількість заморили голодомором-геноцидом. Таким є морально-психологічний світ людини, яка через смерть вимірює цінність життя. Але були репресії, внаслідок яких людей позбавляли права і можливості професійної самореалізації, батьківщини, друзів, родини, майбутнього, залишаючи їх «живими трупами», духовно виснаженими і надламаними. До певної міри це стосується науково-технічної, творчої, художньої інтелігенції початку 1920-х рр. Порівняно з білогвардійськими офіцерами, серед яких було чимало освічених і талановитих людей, інтелігенція в Україні та Росії періоду завершення громадянської війни мала дещо іншу долю, принаймні її не розстрілювали у підвалах ЧК, не топили у баржах на відкритому морі.

Наприкінці 1920 — початку 1921 р., відчувши силу і політичну стабільність, більшовики взялися за ідеологічних противників, опонентів, потенційних «ворогів влади». Проголошення непу активізувало так зване «зміновіхвісто», особливо серед освіченої частини суспільства, а влада вимагала від інтелігенції не лише лояльного ставлення до нової влади, а глибокого внутрішнього самоусвідомлення її месіанської суті, фанатичного сприйняття більшовизму, однозначного і незаперечного визнання совітів. Чекісти, відчувши смак крові від масового «червоного» терору у Криму, не довіряли «старорежимним професорам», тому з підозрою поставилися до їхньої діяльності. «Нова економічна політика радянської влади, — наголошувалося у доповідній записці чекіста Я. Агранова до політбюро партії ЦК ВКУ(б) від 1 червня 1922 р., — створила небезпеку об'єднання та консолідації сил буржуазних і дрібнобуржуазних груп, які знайшли для себе з кожним днем зростаючу опору в умовах розвитку НЕПа. Антирадянська інтелігенція широко використовує відкриті для неї можливості організації і збирання свої сил, створені мирним курсом Радянської влади та послабленням діяльності репресивних органів»⁵⁷. Визначення «антирадянська інтелігенція», яке тоді з'явилося вперше, вказувало на репресивно-профілактичний напрям діяльності органів ДПУ, які ніби зменшили терор, тому вишуквали адекватні форми приборкання інтелектуалів.

Соціально-економічна ситуація початку 1920-х рр., ускладнена катастрофічними наслідками перманентних воєн (світової, визвольно-революційних), занепадом виробництва, голодом, епідемією тифу), а з іншого боку арештами творчої інтелігенції, виштовхувала її за межі радянського пекла, у якому клетав «червоний» терор з фазами піднесення і затухання, але ніколи не припинявся. Більшовики системно і наполегливо фільтрували професорський склад реорганізованих університетів, науково-дослідних кафедр ВУАН, гурти художньо-мистецької інтелігенції. Значна частин покинула революційну Росію і виїхала до Європи. Україну залишили М. Грушевський, В. Винниченко. Українські митці, опинившись на території Австрії, Чехословаччини, Німеччини, не полишаючи думок про повернення. За радянським муром перебували відомі творчі люди, яких більшовики не хотіли випускати, щоб не мати зайвого клопоту та активних опонентів. Намір залишити «коммуной вздыбленную Русь» мали

⁵⁷ Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923 / Состав., вступ. ст. В.Г. Макаров, В.С. Христофоров. — М., 2005. — С. 75.

Ф. Шаляпін, М. Булгаков, О. Блок, К. Бальмонт, О. Бєлий, Ф. Сологуб. Декому вдалося виїхати, а декого свідомо не пускали. У радянській Росії назавжди залишились О. Блок, М. Булгаков, хоча за них клопотали М. Горький, А. Луначарський, але чекісти були проти.

Більшовицьке керівництво, здобувши перемогу на фронтах проти «внутрішньої контрреволюції» та «зовнішньої інтервенції», намагалося завоювати дипломатичне визнання, мир і суспільну стабільність, тому вдалося до амністії, до укладання міжнародних договорів про повернення інтернованих та військовополонених, а з іншого боку демонструвало відсутність політичної цензури, час від часу випускаючи за кордон письменників, поетів, співаків. Так, 9 травня 1921 р. політбюро ЦК РКП (б) випустило Ф. Шаляпіна, але «за умови гарантії з боку ВЧК про те, що Шаляпін повернеться»⁵⁸. Співак не повернувся, а за ним і решта «щасливців». Політбюро вимагало від наркома освіти РСФРР А. Луначарського звітності про те скільки відряджених «осіб з ученої та артистичної публіки» виїхало за кордон та повернулося звідти. 18 травня 1921 р. заступник голови ВЧК І. Уншлихт, випереджаючи наркома освіти, доповів, що із 24 осіб, яким Наркомос видав дозвіл на виїзд, повернулося лише 5. Він був також певен, що артисти Художнього театру, які виїхали, також залишаться на Заході, позаяк «...користуються там великим успіхом і чудово почуваються у матеріальному відношенні»⁵⁹. Опинившись у країнах Європи, творчі люди передавали жадливу атмосферу на їхній багатостраждальній батьківщині, писали і говорили проти радянської влади, тому перша хвиля «неповоротівців» викликала більшовицьку реакцію: «не пуцать!».

У червні 1921 р. іноземний відділ ВЧК мав довгий список бажаючих покинути Росію, до якого записався і О. Блок. 2 липня 1921 р. керуючий справами РНК РСФРР М. Горбунов повідомив ЦК партії про «справу на видачу дозволу поету О. Блоку виїхати за кордон», а також про застереження чекістів. А. Луначарський просив Наркомату закордонних справ РСФРР посприяти цьому, враховуючи лояльність поета до радянської влади, а також його тяжкий матеріальний стан, хворобливий організм і «побоювання важкого психічного захворювання». Не випускаючи його, але і не створюючи належних умов для творчості і життя, на переконання головного більшовицького освітянина, поета «замучили». Йому не видавали «академічного пайка», не дозволяли разом з дружиною виїхати на лікування у Фінляндію. Протест А. Луначарського на «неуважне ставлення установ до потреб видатних російських письменників» фіксували у ВЧК. До наркома освіти долучився і М. Горький. Вони спільно зверталися до ЦК РКП(б) з подібним проханням, але марно. 11 липня 1921 р. А. Луначарський знову звертається, зазначивши, що усі необхідні папери «..знаходяться в Особому відділі, просимо ЦК вплинути на т. Менжинського у

⁵⁸ Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б)–ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. / Состав. А. Артизов и О. Наумов. — М., 2002. — С. 17.

⁵⁹ Там само. — С. 18.

позитивному для Блока сенсі»⁶⁰. Головний чекіст, який став наступником Ф. Дзержинського, відповів категорично: За Бальмонта клопотав не лише Луначарський, але і Бухарін. Блок натура поетична» справить на нього дурне враження яка-небудь історія, і він цілком природно буде писати вірші проти нас. На мою думку, випускати не варто, а влаштувати Блоку хороші умови де-небудь в санаторії»⁶¹. Наступного дня політбюро ЦК РКП (б) відхилило питання про виїзд О. Блока на лікування, але дозволило виїзд Ф. Сологубу. У зв'язку з цим, а можливо і обурений від такого рішення, М. Горький написав листа В. Леніну, у якому скаржився на те, що О. Блок «помирає від цинги та астми», однак його не випускають у Фінляндію. Цікаво, але проти виїзду були Ленін, Г. Зінов'єв і В. Молотов, за виїзд Л. Троцький та Л. Каменєв. Лист М. Горького вплинув на Леніна, тому питання почали обговорювати, а 23 липня 1921 дозволили, однак без супроводу його дружини — доньки відомого ученого Д. Менделєєва. Його видатний зять, не дочекавшись більшовицького курортно-санаторного лікування, помер 7 серпня 1921 р. у Петрограді.

Не випускали і М. Булгакова, але всіляко намагалися вплинути на його творчість. Він кілька раз звертався до влади за дозволом покинути радянську Росію, але марно. За творчістю письменника особисто спостерігав Й. Сталін, був достатньо поінформований стосовно ідеологічних причин заборони вистави «Дні Турбіних», твору «Біг» та інших. Це він не випустив письменника з СРСР, але і не дозволив йому творити.

В Україні ситуація з творчою та науковою інтелігенцією не дуже вирізнялася від Росії, але певні відмінності були. Більшовицький терор від перманентного у 1919 р. до системного і масового протягом 1920–1921 рр. торкнувся усіх соціальних груп, але Наркомос УСРР, маючи «колишніх» боротьбистів серед номенклатури, не заперечував багатьом письменникам, акторам, музикантам бувати закордоном. Вони виїздили у наукові відрядження, а також на лікування, але з дозволу і ВУЧК–ДПУ. Старше покоління письменників відійшло до революційних подій, а народжене ними пристосовувалося, ставало «попутниками», виявляючи і творчу самобутність, інколи позицію, але у 1920-х рр. В Україні залишалася так звана «старорежимна професура», відомі учені, медики, літератори, які успадкували цінності іншої цивілізації. Вони мали визначитись, з ким крокувати далі, а поки що приглядалися до нової влади. До російських письменників, хоч і постійно перебуваючи на Полтавщині, належав В. Короленко. Він написав чимало художніх творів для дорослих і для дітей, був визнаним авторитетом, громадським діячем, очолював «Лігу порятунку дітей» разом із його донькою — Софією. Залишаючись людиною російською за духом, тому що писав чимало публіцистичних та наукових розвідок до видання «Русского Богатства», В. Короленко був далеким від палких прихильників більшовицького режиму. Він листувався з М. Горьким та з іншими відомими творчими особами. Надзвичайно цікавим є лист Володимира Галактіоновича від 15 серпня 1919 р. до В.Мякотіна — публіциста, політичного діяча, народного

⁶⁰ Там само. — С. 24.

⁶¹ Там само.

соціаліста. Він поділяв його погляди, тому листувалися. Письменник передає особисте ставлення до більшовиків, а з іншого боку ситуацію у Полтаві. Прочитую його мовою оригіналу, щоб передати фразеологічні відтінки. «Жилось тут при большевиках, — наголошував В.Короленко, — довольно плохо. Надо сказать, что у нас в Полтаве они не совершили и 10-й доли того, что творили в Харькове и Киеве. В Исполнительном комитете были люди не свирепые и удавалось сдерживать гнусности чрезвычайек, так что расстрелов было сравнительно мало. Но все, что делалось, производило впечатление чего-то вроде ноющей зубной боли. «Свободу» они ведь объявили буржуазным пред-рассудком. Никто не был уверен в неприкосновенности личной и своего жилища. Грабеж назывался «реквизицией». Грабеж идет, правда, и теперь... Многие спрашивают, не притесняли ли меня большевики? То и дело носились разные слухи, говорили даже, будто меня убили... В общем я лично пожаловаться не могу. У меня даже не реквизируют комнат. Попытки со стороны низших властей были. Но высшие власти все это пресекали и относились ко мне внимательно. Но атмосфера все-таки была тревожная... Безобразий много, и единственное преимущество теперешнего положения в терминологии. Теперь грабеж называется грабежом и только прибавляют со вздохом: «Что делать, война». А прежде называли грабеж «реквизицией» и объясняли «социализмом». «Раздеть буржуев и одеть пролетариат». Буржуев раздевали, а пролетариат все равно ходил голый!»⁶².

У квітні 1920 р. В. Короленко у черговому листі до Мякотіна скаржився на власне здоров'я, на погані перспективи з врожаєм зернових, а також повідомляв колегу про смерть кількох професорів (фактично від голоду), у тому числі К. Тимирязєва, який перед смертю «надіслав привіт Леніну і більшовизму». Учений висловив особистий протест проти карально-репресивної ідеології і політики більшовиків. Жахливі наслідки «червоного» терору зафіксував у щоденниках і В. Вернадський⁶³.

Більшовицька репресивна акція по виселенню інтелектуальної еліти суспільства на початку 1920-х рр. торкнулася 228 осіб. Їх звинувачували в «антирадянській діяльності», арештовували, тримали у внутрішній в'язниці ВЧК, оголошували смертні вироки, а згодом скасовували їх, погодившись на депортацію. Для тих, хто хитався щодо співпраці з більшовиками, рішення судових трійок виконувало профілактичну функцію, а свідомий «антирадянський елемент» вантажили на судна і відправляли до Європи. Така «щаслива доля» стосувалася у 1922 р. лише 67 осіб, які покинули Росію, а багатьох «розселили» в адміністративному порядку на території федерації. 29 серпня 1921 р. чекісти арештували активних членів громадської організації допомоги голодуючим — Допголод, серед яких виявилися відомі учені: П. Велєхов, О. Дояренко,

⁶² Высылка вместо расстрела. — С. 299. В. Мякотін буде заарештований та виселений у 1922 р. за кордон.

⁶³ Вернадський В.І. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Том 9. Щоденники (1917–1921). — К., 2011. — 326 с.

М. Кондратьєв, М. Щепкін, М. Шапошніков та інші⁶⁴. Їх «налякали» розстрілом і «засланням», схиливши до співпраці з владою, але потрапивши у поле зору чекістів, виявилися приреченими на репресії у 1930-х рр.

Масовий більшовицький терор, який став адміністративно-політичним принципом функціонування революційних органів влади, викликав активний і пасивний спротив суспільства. Священники, педагоги, лікарі, професори, агрономи, письменники, юристи, тобто інтелектуальна еліта країни, від обговорення проблеми «на кухні» перешли до публічних заяв. Вони апелювали до урядових інстанцій, але марно, привертаючи лише їх увагу до себе. У травні 1922 р. група інтелігенції звернулася до Ліги націй, Папи Римського, королеви Великобританії, урядів Франції і США з відозвою про переслідування людей у Росії за релігійними, політичними, ідеологічними, світоглядними ознаками, а також про масові розстріли, а також про голод, який уразив сільське населення, забираючи сотні тисяч осіб. «Ми пишемо це звернення, цей зойк про допомогу, — наголошувалося у ньому, — під страхом самих жорстоких покарань и знущань, ми упевнені, що багато із нас заплатять життям за свою сміливість, але ми сподіваємось, що наш голос буде почутий Вами, що Ви будете знати правду про нашу нещасну Батьківщину, про становище, про яке Вам говорять брехливі повідомлення радянських газет»⁶⁵. А скільки подібних заяв проголошувалося на приватних помешканнях професорів «колишніх» університетів, свідченням чого є щоденники В. Вернадського, С. Єфремова, листування В. Короленка. Автори звернення, які не хотіли читати радянських газет подібно професору Преображенському з булгаківського твору «Собаче серце», в одному були далекоглядними — у помсті більшовиків.

Чекісти доповіли В. Леніну, членам політбюро про політичні настрої інтелігенції. Профілактичні заходи були використані одразу, без будь-яких зволікань. 19 травня 1922 р. В. Ленін радив Ф. Дзержинському заслухати питання про «...висилку за кордон письменників и професорів, які допомогали контрреволюції». Вождь більшовиків просив скликати відповідну нараду чекістів у Москві, запросити на неї С. Мессінга, В. Манцева для опрацювання оперативних заходів. Нарком охорони здоров'я РСФРР М. Семашко також інформував В. Леніна про те, що серед лікарів та професорів медицини дуже багато меншовиків, есерів, кадетів, які пропонували замінити «радянську (класову) медицину земською («народною») і страховою («нерадянською»)»⁶⁶. А 1 червня 1922 р. ДПУ надіслало до політбюро ЦК РКП(б) доповідну записку «Про антирадянські угруповання серед інтелігенції», які, мовляв, обрали ареною боротьби відповідні кафедри, вищі навчальні заклади, видавництва, кооперацію тощо.

3 серпня 1922 р. голова ДПУ УСРР В. Манцев, маючи досвід фізичної розправи над офіцерами Білої армії та махновцями у Криму, подав список професорів, викладачів і громадських діячів України, які підлягали адміністративному засланням та депортації за кордон. До нього потрапила 7 осіб із Хар-

⁶⁴ Высылка вместо расстрела. — С. 54.

⁶⁵ Там само. — С. 73.

⁶⁶ Там само. — С. 74.

кова, Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського, Катеринослава. У Харкові «кандидатами» на висилку стали 36 осіб, з яких — ректор Харківського технологічного інституту І. Красуський («колишній статський радник, особа відома не лише Харкову, але і всій Росії»), кадет, керівник організації «Національний центр», «активний противник радянської влади», «тримає у своїх руках всю політику Наркомосу», співпрацював з державними установами, «тип шкідливий і повинен бути прибораний», тому що він «головна фігура і заправила в Україні». Отож, жертва № 1 була визначена, а далі його колеги: професори ХТІ — М. Воскресенський, Я. Столяров, Харківського ІНО — О. Білецький, Н. Довнар-Запольський, О. Ветухов. Характеристики досить лаконічні, але надто загрозливі: «статський советник», «активний чорносотенець», «радвладу ненавидить», «дуже шкідливий», «контрреволюціонер», «активний ворог радвлади», «саботажник». В Одесі чекісти обрали для виселення професорів Одеського ІНО — Н. Кастеріна, В. Бабкіна, Є. Трефілова, Є. Буницького, Медичної академії — професорів Д. Крилова, А. Самаріна. Оцінки «активний ворог радвлади», «кадет і клерикал», «непримиренний ворог радвлади» було достатньо для розстрілу. Сама акція з виселенням виконувала профілактичну та політично-просвітницьку функції, тобто була попередженням для «попутників» і демонстрацією відносного лібералізму перед Європою.

Київська професура також не уникла присуду більшовицького терору. До «чорного списку» потрапили професори Медичної академії П. Бочкаров, І. Кистяківський, О. Кримов, І. Титов, Київського ІНО — А. Жилін, В. Чехівський, М. Ващенко, академік ВУАН О. Корчак-Чепурківський, професори О. Єфремов, К. Яношевич. Характеризуючи В. Чехівського, чекісти пригадали його політичне минуле — «колишнього голову уряду Центральної Ради», як «фігуру українського шовінізму», який займався серед студентів «петлюрівською агітацією», належав до «петлюрівського підпілля», але у ДПУ було мало компромату для смертного вироку. До «петлюрівця» і «ярого українського шовініста» був віднесений і О. Корчак-Чепурківський. Політично-ідеологічні ярлики «петлюрівка», «петлюрівець», «прихильник старого режиму», «контрреволюціонер», наклеєні до їхніх кримінальних справ у 1922 р., супроводжували цих видатних учених до чергової хвилі репресій у 1930-х рр. Тим, які виїхали за кордон, поталанило більше. Професора Інституту народної освіти у Кам'янці-Подільському І. Подольського, який читав лекції з політекономії, визнали членом партії «Народної свободи», але для влади «нешкідливим», тому він працював у кооперативних, страхових органах України протягом 1920-х рр. Відомий український епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, який був соціалістом-федералістом й керував Міністерством охорони здоров'я при Директорії УНР, прожив 80 років і помер у 1947 р. Трагічно склалась доля професора П. Велехова, якого арештовували у 1922 і 1929 р., а 27 травня 1930 р. розстріляли, хоча через рік справа була скасована. Літературознавець, академік АН УРСР І. Білецький, перебуваючи під наглядом ДПУ, вижив у 1930-х рр. і плідно працював до 1961 р.

Українська професура, яка потрапила до списку ДПУ у 1922 р., переважно була залишена в Україні для роботи в реорганізованих університетах, тому що

суто «радянської професури» тоді більшовики ще не мали, а також для так званої «оперативної розкрути» їхніх попередніх справ та фальшування нових. Вони жили під ковпаком ДПУ, про що вичерпно і переконливо писав академік С. Єфремов у своїх щоденниках⁶⁷. Отже, більшовицький «червоний» терор в Україні, перша фаза якого тривала у 1918–1922 рр., був спрямований проти української політичної еліти, солдатів та офіцерів армії УНР, інтелігенції, селян, священників, а з іншого боку — проти білогвардійців, «колишніх» дворян, полонених Білої армії та інтернованих солдат інших армій, які поверталися в Росії та Україну через південні порти — Одесу, Ялту, Феодосію, Керч, Севастополь. Серед розстріляних чекістами полонених майже третину становили вихідці з українських губерній — колишні солдати та офіцери царської армії, військових частин А. Денікіна і П. Врангеля. Особливо жорстоко більшовики розправлялися з вояками Н. Махна, яких розстрілювали на місці виявлення, тобто без суду і слідства. Терор виявився формою класової помсти і складовою частиною системи державного управління, політичного контролю над суспільством у перші п'ять пореволюційних років.

ІХ.4. Конфіскація маєтків «колишніх» поміщиків

Поміщицьке землеволодіння, починаючи з середини XVI ст. і завершуючи Декретом про землю, еволюційно змінювало організаційно-господарські форми і соціально-правовий статус, особливо протягом 1861–1917 рр. Радянська історіографія, спираючись на класово-формаційну теорію, висвітлювала антипоміщицькі повстання українських селян, згубні наслідки реформи 1861 р. для дворян, а також соціально-економічні джерела формування поміщиків «селянського» походження, тобто нового класу землевласників з колишніх кріпосних. Дослідники, незважаючи на ідеологізацію методологічних засад наукового пізнання, використовували досить вичерпну статистику промислового та сільськогосподарського виробництва⁶⁸, відтворюючи реальний сегмент економічного життя суспільства. Наприклад, М. Рубач, аналізуючи революційні аграрні перетворення в Україні, простежив еволюцію поміщицького землеволодіння від реформи 1861 р. до 1917 р.⁶⁹ Він показав наявність великих латифундій, середніх і дрібнопомісних власників, виокремлюючи дворянське, купецьке, селянське («куркульське»). Інколи він ототожнював дворянське та поміщицьке землеволодіння, які не обсягами землі, а соціальним походженням, спадковою давністю родоводу, службовим становищем. Дворянський титул можна було здобути на полях військових баталій, службовими заслугами, а на земельних аукціонах —

⁶⁷ *Єфремов Сергій*. Щоденники. 1923–1929 рр. — К., 1997. — 832 с.

⁶⁸ *Гуржій І.О.* Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — 451 с.; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — К., 1968. — 192 с.

⁶⁹ *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К., 1957. — 455 с.

частіше статус землевласника «неродового походження». Колишні кріпосні, придбавши землю після реформи, могли стати поміщиками, але дворянське звання не продавалося.

Дворяни в Україні втратили за півстоліття після реформи 1861 р. 53% власних земель — 10 053 млн десятин, а селянське приватне землеволодіння збільшилося з 818 тис. у 1877 р. до 8 147 млн десятин напередодні світової війни⁷⁰. Занепад дворянського укладу життя художньо відображений А. Чеховим («Вишневий сад»), а зростання селянського приватного землеволодіння у гротескній формі висвітлив І. Карпенко — Карий («Хазяїн»). Та соціально-економічні причини цих процесів не можна пояснити лише зростанням капіталістичних відносин в сільському господарстві, адже селяни прагнули придбати землю, беручи за взірець поміщицькі латифундії. Налякані революційними подіями 1905–1907 рр., дворяни та поміщики продавали або здавали свою землю в оренду, переселяючись в міста. Застава приватної поміщицької землі, — а вона охопила майже дві третини приватновласницького землеволодіння, — дала, за підрахунками Р. Ляха, 1,3 млрд. рублів⁷¹. Тобто вони жили з процентів на земельний капітал. У 1917 р. на території України налічувалось 34 тис. поміщицьких господарств.

Сучасна українська історіографія, хоч і позбулася марксистської парадигми у вивченні аграрної історії, не завжди звертає увагу на соціально-економічне та правове походження дворянського і поміщицького землеволодіння. Зокрема, В. Шевченко, досліджуючи земельний ринок України 1861–1917 рр., фактично ототожнює «дворян» та «поміщиків»⁷². Протягом 1862–1914 рр., за його підрахунками, дворянські родини продали 24,4 млн десятин землі, з них на Лівобережжі — 23,7%, на Правобережжі — 31,1%, на півдні України — 45,2%⁷³. Він називає пересічну питому вагу втрат дворянського землеволодіння за 1862–1917 рр., яка становила 53,2%, тобто цей показник залишається незмінним для істориків. Першим науково-історичним дослідженням, яке розкриває внутрішню організаційно-господарську побудову поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціально-психологічний портрет, є монографія Н. Темірової⁷⁴. Термін «поміщик» походить від назви «помістя», а початок його станового формування, на думку Надії Романівни, припадає на XV ст. Вона не ставить знаку рівності між соціальними групами «дворяни» і «поміщики». Згідно Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. поміщиками вважали тих, які мали 50 і більше десятин придатної землі, а в Україні налічувалося 14,2 тис. дворянських та 7,4 тис. недворянських маєтків, тобто 21,6 тис. володінь, у яких мешкало разом з членами родин 275 тис. осіб⁷⁵. Дослідниця

⁷⁰ Там само. — С. 15.

⁷¹ Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). — Київ–Донецьк, 1975. — С. 8.

⁷² Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). — Ніжин, 2010. — 344 с.

⁷³ Там само. — С. 204.

⁷⁴ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. — Донецьк, 2007. — 319 с.

⁷⁵ Там само. — С. 58.

вважає, що зарахування до поміщиків селян — землевласників, як це робить Ф. Турченко, збільшує їх кількість до 35,2 тис., але для встановлення їх справжнього соціально-економічного походження та статистичного відтворення маємо визнати оптимальною загальну кількість — 21,6 тис., з розмежуванням на дворянські та недворянські маєтки.

Отже, навіть стислий огляд наукової літератури дозволяє констатувати соціально-правові відмінності дворянського, поміщицького, купецького, церковного землеволодіння, а з іншого боку — приватновласницького поміщицького землеволодіння, набутого селянами та іншими категоріями завдяки реформам — 1861 р. та столипінській. Хронологічною межею радикальної зміни їхнього соціально-економічного статусу був Декрет про землю. Приватна власність на землю скасовувалася, але де-факто продовжувало існувати приватне землеволодіння в Україні у 1918 р. — за гетьмана П. Скоропадського, на звільнених від радянської влади землях. Перманентна форма існування поміщицького та особливо селянського приватного землеволодіння була нетривкою і перехідною, яка залежала від встановлення тієї чи іншої форми політичного правління. Для лівих партій, у тому числі УПСР, приватна власність на землю вважалася злом, джерелом соціальних конфліктів та економічної нестабільності. Більшовицька націоналізація землі та згодом соціалізація, тобто так званий «трудовий розподіл земель» за нормами трудового користування, крім радикальної зміни соціально-економічних відносин, ліквідували поміщицьке землеволодіння, але залишили для значної частини маєтки та садибні землі сільськогосподарського призначення згідно радянського законодавства. Колишній російський есер в Україні В. Качинський, який був членом колегії Наркомзему УСРР, зазначив у 1921 р., що саме революція радикально порушила усталений лад сільськогосподарського виробництва, «повністю ліквідувавши поміщицькі економії та куркульські господарства»⁷⁶. Він критично оцінив соціально-економічні наслідки революційних перетворень в сільському господарстві України, підкресливши спад урожайності на 30%. Ліквідація поміщицького землеволодіння, за його підрахунками, призвела до зменшення виробництва хліба на 250 млн пудів, а цукру — з 85,3 млн у 1914/15 р. до 4 млн пудів у 1919/20 р.⁷⁷ Залишаючись прихильником соціалізації землі, тобто заміни приватного селянського господарства колективним, В. Качинський визнав, що 35% українських селян не сприйняли соціалізацію, тому що до «класу поміщиків» відносилися ті з них, які мали 50 і більше десятин землі⁷⁸. Трудове селянство перебувало в межевому діапазоні землекористування від 3 до 18 десятин, відтак користувачі до 50 десятин являли собою куркульську верству. Він згадав про 30 тис. поміщицьких господарств, які існували в Україні до 1917 р., маючи пересічно 115 десятин, а половина з них, особливо в галузі

⁷⁶ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15–23.

⁷⁷ Там само. — С. 15.

⁷⁸ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине / В. Качинский. — К.: Борьба, 1919. — 29 с.

цукрового виробництва, мала «загальнодержавне значення», тому виступав за збереження їх матеріально-технічної бази та самого функціонування. До соціалізованого фонду мало надійти лише 2,9 млн колишньої поміщицької та 14,3 млн десятин селянської землі, відтак решта потрапила до цукроварень, радгоспів та державного земельного фонду. Ця земля належала приватним особам, які придбали її за власні кошти та банківський кредит, а більшовики її відібрали, залишивши так звану «трудоу норму», яка вирізнялася по губерніях обсягами наділу.

Радянське законодавство обмежувало права колишніх дворян та поміщиків, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Згідно закону 5 лютого 1920 р. право користування землею мали лише трудящі, а інструкція про його застосування від 25 квітня 1921 р. юридично обґрунтовувала механізм конфіскації поміщицького майна. «Усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі, конфісковані ще у минулому році Радянською владою, — наголошувалося в ній, — переходять без викупу у користування усього трудового народу. Усі колишні нетрудові власники (поміщики) і нетрудові орендарі підлягають негайному виселенню з їхніх економій»⁷⁹. Інструкція Раднаркому УСРР «Про закріплення землі в трудове користування» була ухвалена 2 квітня 1921 р.⁸⁰ На її підставі відбувалося реальне позбавлення землі колишніх поміщиків. Їх позбавили права і можливості брати участь в організації сільськогосподарських і кооперативних товариств, користуватися виборчими правами, отримувати кредит від банків.

Проголошення непу з його відносною лібералізацією економічних відносин та реставраційними сподіваннями, до певної міри стримувало самовільне переселення колишніх дворян та поміщиків в міста, а також їх виїзд поза межі України. Офіційно їх позбавили землі, але вони залишалися платниками податків, що було важливо в умовах голоду. Формально залишаючись громадянами, тому що виконували радянські закони та були об'єктом їхньої дії, колишні поміщики у повсякденному житті виявилися діючою соціальною групою. Виходячи з політико-ідеологічних принципів влади, їх вважали ізгоями суспільства, але в реальному житті вони залишалися громадянами, тому що підлягали дії нормативно — правових актів, були учасниками судових процесів, зверталися зі скаргами до виконавчих органів влади тощо. 11 вересня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів»⁸¹. Відтак до радянського законодавства потрапив термін «дідичі», тобто поміщики. Земельними «зайвинами» вважалися лишки землекористування, які перевищували трудові норми, затверджені телеграфним розпорядженням Раднаркому від 24 березня 1920 р., які вирізнялися по

⁷⁹ Приложение к инструкции от 25 апреля 1921 г. по применению Закона о земле и о порядке производства работ по социалистическому землеустройству на Украине. — Харьков, 1921. — С. 3.

⁸⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ України). — 1921. — № 6. — Арт. 172.

⁸¹ ЗУ України. — 1923. — № 33. — Арт. 486.

губерніях. Формуванням списків дідичів займалися сільські ради та комітети незаможних селян, які подавали відповідні справи про вилучення лишків до окружних земельних судових комісій, а сама кампанія мала завершитися до 5 лютого 1924 р. Конфіскації не підлягали сади, виноградники, цінні культури, ділянки із штучним зрошенням, відокремлені від громадської землі та поліпшені трудові господарства. «Земля, — наголошувалося в законі ВУЦВКу, — що є в трудовому користуванні бувших дідичів і куркулів, не відображена в порядку правил цієї постанови, залишається в їхньому користуванні і може бути від них відібрана на загальних засадах в порядку, встановленому Земельним Кодексом (арт. 17)»⁸². Отже, радянська влада «тимчасово» дозволила існування поміщицьких господарств, обмеживши їх землекористування «трудовими нормами», але не позбавила юридичного права працювати на землі, дотримуючись Земельного кодексу. Попередні закони про виселення поміщиків ніхто не скасовував, тому цей процес, хоч і став уповільненим, однак тривав.

Суперечливі соціально-політичні колізії, зумовлені фактичним існуванням поміщицької землі, хоч і обмеженої радянським аграрним законодавством, викликали бажання селян розширити власні наділи за рахунок «колишніх експлуататорів». Факт перебування поміщиків у власних маєтках дратував більшовицьке керівництво, свідчив про незавершеність аграрної революції. 24 грудня 1924 р. питання про поміщицькі маєтки активно обговорювалося на засіданні політбюро ЦК РКП(б) за участі О. Рикова, Й. Сталіна, М. Калініна, Н. Крупської, М. Скрипника та інших. Поміщики залишалися у садибах та маєтках, що мали «музейну цінність», отримавши від влади охоронні грамоти, відтак цей факт сприймався більшовиками в якості «осідання на землі». Їх економічний вплив не брався до уваги, а соціально-політичний статус викликав занепокоєння, особливо у прикордонних губерніях. Висловлювалися різні думки: одні (М. Калінін, М. Шверник, О. Риков) пропонували диференційовано вирішувати це питання, виселяючи з маєтків лише тих, хто обирався до органів земського самоврядування та інших представницьких органів, провадив боротьбу з радянською владою, але залишати тих, хто воював за її утвердження, мав трудовий тип господарства. За негайне виселення виступали Н. Крупська, М. Скрипник, Й. Сталін. Удова Леніна вважала поміщиками не лише осіб «дворянського стану», але і будь-яких великих землевласників незалежно від їх соціального походження. У вигляді «трудового наділу» поміщикам залишили загалом 100 тис. десятин землі. Присутній на засіданні політбюро ЦК РКП(б) М. Скрипник поділився досвідом вирішення «поміщицького питання» в Україні, зазначивши, що «ми виселяємо всіх поміщиків», які через землеволодіння мали за старого режиму «політичні привілеї». Він пропонував виселяти поміщиків, обраних до земств, а також тих, які використовували землю для «економічного закабалення селян». Дискусія між М. Калініним та М. Скрипником, якого «всеросійський староста» глузливо назвав «іноземним громадянином», що втручався у «РСФСРівські справи» та постійно читав нотації, не мала принципового значення. Запевнення М. Скрипника стосовно того, що в Україні висе-

⁸² Там само.

лили всіх поміщиків, не відповідало дійсності. Певна частина залишилася, але вони скаржилися на протиправні дії місцевих органів влади. Виявилося, що на території СРСР перебувало 6113 господарств колишніх поміщиків, з них до виселення призначили 2465, а реально виселили 1200 сімей. Наведені цифри були далеко не повними, тому що реєстрацію колишніх поміщиків здійснювали земельні органи.

20 березня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР видав постанову «Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою революцією»⁸³. Вона була обов'язковою згідно порядку про надання чинності загальносоюзному законодавству на території України від 22 серпня 1923 р.⁸⁴ ВУЦВК та Раднарком УСРР, спираючись на відповідні норми, ухвалив 9 вересня постанову «Про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади»⁸⁵. Отже, судячи з тексту постанови, в Україні залишалися три соціальні групи — колишні поміщики, великі землевласники та «нетрудові орендарі», яких не лише позбавляли права землекористування, а також права проживання у власному маєткові. Перші дві соціальні групи могли бути «нетрудовими орендарями», але до категорії великих землевласників могли потрапити й заможні селяни та «колишні дворяни». Подібні процеси відбувалися також і на території РСФРР, де у вересні 1925 р. на обліку перебувало 7818 колишніх поміщиків, з них 3600 підлягали негайному виселенню⁸⁶. Постанова зобов'язувала президію окрвиконкомів створити «міжурядницьку комісію» в складі голови (завідувач земельним відділом ОВК) та членів — представника ДПУ і Прокурорського нагляду. Вона мала «... розглядати справи про виселення колишніх дідичів і їхніх родин, великих земле володільців недворянського походження й їхніх родин, а також великих нетрудових орендарів і їхніх родин»⁸⁷. З постанови стає зрозумілим, що протягом 1921–1925 рр. колишні дідичі використовували націоналізоване майно, тобто цукроварні, економії, млини, а також оренду землі, перебуваючи у «майнових відносинах» з органами радянської влади. Виселенню підлягали колишні дідичі із дворян разом з їхніми родинами, колишніх великих землевласників недворянського походження, а також великих нетрудових орендарів, «...якщо вони проживали нині в маєтках, що належали їм, або з яких вони користалися перед 1 січня 1919 року»⁸⁸. Дата появи цієї радикальної постанови, тобто 1925 р., а також обмеження її 1919 роком, вказували на певні політико-економічні процеси в суспільстві. Середина 20-х рр. характеризувалася досягненням соціально-економічної стабільності, а

⁸³ ЗЗ СРСР. — 1925. — № 21. — Арт. 136.

⁸⁴ ЗУ України. — 1923. — № 32. — Арт. 470.

⁸⁵ ЗУ України. — 1925. — № 68–69. — Арт. 387.

⁸⁶ Лозбенев И.Н. Выселение бывших помещиков из мест их проживания в регионах Центральной России в 1925–1927 годах // Российская история. — 2010. — № 1. — С. 81–86.

⁸⁷ ЗУ України. — 1925. — № 68–69. — Арт. 387.

⁸⁸ Там само.

також остаточним юридичним оформленням унітарної радянської держави. Тому необхідно було визначитися стосовно існування «чужого елемента» в суспільстві. Постанова підтверджує той факт, що протягом жовтня 1917 — січня 1919 р. поміщицьке господарство продовжувало функціонувати довкола маєтку, якщо не було пограбоване місцевими селянами, бандами, військовими частинами різних політичних сил. Перше січня 1919 р. мало силу початку календарного року. Привертає увагу те, що законодавець виокремив дворян і недворян з числа великих землевласників, тобто вбачав між ними соціальну відмінність. «За великих землеволодільців дворянського походження, — підкреслювалося в постанові від 9 вересня, — вважають всіх тих, кому землі своїми розмірами надавали право брати участь на виборах гласних земських виборчих зборів (а не з'їздів)»⁸⁹. Виселяли й нетрудових орендарів «недворянського походження», якщо комісії встановили факт кабальних відносин.

«Непівська демократія», тобто дотримання принципу економічної доцільності, певною мірою позначилася на окремих статтях постанови. Зокрема, заборонялося виселяти колишніх дідачів, «... незалежно від їхнього походження трудового і напівтрудоного типу, що набули свого часу землю через посередництво земельних банків або іншим способом, шляхом закабалення себе виплатили за землю в розстрочення й працювали на землі із своїми родинами, вживаючи тільки додатково найману працю»⁹⁰. Влада поступилася, хоча частково, класовими принципами, але фактично визнала власність поміщиків, набуту свого часу через Земельний банк, а також дозволила їхню трудову діяльність в умовах непу. Збереження колишнім поміщикам родинного походження та маєтку з трудовою нормою землекористування гарантувала їхня участь в частинах Червоної армії, активна революційна боротьба за радянську владу, особливі заслуги, відзначені ЦВК та Раднаркомом. Легітимність колишнього дворянського походження завойовувалася тепер на фронтах громадянської війни та революційних барикадах, тобто активно виражена форма лояльного ставлення до нової влади. Не підлягали виселенню «... землеволодільці, хоч би й дворянського походження, що провадили перед революцією трудове або напівтрудоное господарство й не відрізнялися своїм побутом від околишньої сільської людності (як-ось: однодворці, дрібна шляхта), якщо відносини їхні до околишньої людності не носили кабального характеру»⁹¹. Правова норма, яка зафіксована фразою «хоч би й дворянського походження», крім його фактичного визнання, спиралася на класовий принцип більшовицької ідеології про експлуататорські і трудові елементи суспільства, відтак була підставою для тимчасового перебування колишніх дворян у їхньому маєтку.

Власність на будівлі і майно, набуте колишніми поміщиками після 3 січня 1922 р., оскільки на цей термін не поширювалася дія декрету РНК УСРР від 15 листопада 1921 р. «Про порядок реквізицій й конфіскації майна приватних

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

осіб і товариств»⁹², також зберігалася за ними. Не підлягали конфіскації врожай озимини 1924 та яровини 1925 р., хатнє майно. Ті колишні поміщики, яких виселили за рішенням окрвиконкомів та затверджених президією ВУЦВКу, мали підписати відповідні постанови і назавжди залишити родові маєтки, але вони мали право на отримання землі в межах трудової норми, однак за адміністративними кордонами округи. Скарги про незаконне виселення приймалися до 30 серпня 1926 р., а згодом президія ВУЦВКу заборонила їх розгляд, зобов'язавши окрвиконкоми передати справи в архів⁹³. 4 лютого 1927 р. президія ЦВК СРСР постановила, що справи по виселенню колишніх поміщиків мали розглядати винятково ЦВК союзних республік, а не місцеві органи влади. Дійсно, постанова «Про виселення колишніх поміщиків з належних їм до Жовтневої революції господарств і за межі відповідних губерній» була ухвалена ЦВК СРСР⁹⁴, хоча губернії в Україні були ліквідовані у серпні 1925 р.

Для виселення необхідно було мати обґрунтовану мотивацію, яка впливала з чинного законодавства, хоча списки осіб, які підлягали адмінвиселенню поміщиків, формували їхні вчорашні односельчани, які були колись кріпосними. Тому діяв суб'єктивний фактор (зведення рахунків, соціальна помста). Враховували соціальне походження, ставлення до влади, участь в її військових формуваннях. Наприклад, 1 березня 1926 р. Вінницький окрвиконком розглядав справу П. Барановського, особи «дворянського походження», який особисто мав 25 десятин землі та десятину саду, чотири сини якого служили у Червоній армії, а сам він працював в радянських установах. Однак 16 селян с.Полева Лосоївка написали колективного листа, у якому наводили факти про «знущання над селянами»⁹⁵. Пригадали також його батька, якому належало у 1905 р. 125 десятин землі. Рішення окрвиконкому було категоричним: виселити як «соціально — шкідливого елемента». Колишню дворянку Калиновського району Вінницької округи О. Тихомирову, яка мала 75 років, а серед п'ятеро дорослих дітей сина-есера, що помер, доньку вчительку, сина — професора Київського політехнікуму, міжурядницька комісія не виселила, хоча до 1917 р. їй належало 150 польової, 60 лісу та 25 десятин садибної землі і 14 різних будівель, а сама вона була дружиною царського офіцера. Радянська влада залишила їй 5 десятин землі трудового користування та 1,5 десятин саду, врахувавши її вік та соціальне становище дітей. Землевласницею «поміщицького типу» була визнана дворянка С. Гротто-Слепаковська, яка мешкала в с.Андріївка Криворізької округи, тому що до революції мала 500 польової та 10 десятин садибної землі, відтак за земельним цензом «... мала право обирати та бути обраною» до представницьких органів влади, експлуатувала місцеве населення, використовувала найману працю⁹⁶. Рішення про її виселення було одноголосним. Президія ВУЦВКу дозволяла виселенням колишнім дідачам зібрати врожай, тому що поле було

⁹² ЗУ України. — 1921. — № 23. — Арт. 687.

⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Опис 3. — Справа 36. — Арк. 32.

⁹⁴ Там само. — Справа 142. — Арк. 23.

⁹⁵ Там само. — Справа 331. — Ар. 12.

⁹⁶ Там само. — Арк. 43.

засіяне до рішення про їх депортацію. 2 листопада 1927 р. до секретаріату президії ВУЦВКу надійшов лист від Криворізького окрвиконкому з викладом скарги громадянки М.Є. Шишко з с. Тихий Став. «Вона зазначає, — підкреслювалося в офіційному листі окрвиконкому, — що її чоловік і брат чоловіка ніколи не були поміщиками — брат чоловіка й зараз мешкає в своїй садибі, а її чоловіка виселяють через особисті порахунки колишнього голови сільської ради Перепелиці, якого зараз між іншим заарештовано за хабарництво»⁹⁷. Справа розглядалася у вищому законодавчому органі республіки, котрий звертався до «громадянки» Шишко, тобто розглядав її суб'єктом правових та майнових відносин.

24 червня 1926 р. міжурядницька комісія Могилівської округи розглянула справу «титулярного советніка» М. Думанського, який мешкав в с. Копестирне. До революції йому належало 270 десятин землі, два будинки на 17 кімнат, 4 будівлі господарського призначення, який здавав тоді землю в оренду місцевим селянам. На час розгляду заяви йому належало 5,5 десятин, стосунки з населенням були загострені, з сільською радою постійно судився. Комісія винесла рішення: «Колишнього дідача з с. Копестирне Уманської округи, разом з дружиною та дітьми позбавити права землекористування й перебування в межах Могилівщини, з заборонаю перебування в інших місцевостях ближче 50 кілометрів від колишнього господарства»⁹⁸. Громадянка А. Рубцова-Кравченко, яка мешкала на хуторі Петропавловському Яготинського району Прилуцької округи, просила президію ВУЦВКу не виселяти її з маєтку, тому що «батько її зовсім не був поміщиком, хоч і мав багато землі, а був кріпаком у князя Долгорукого, від якого й дісталась йому частина землі, кількість якої він потім збільшив за допомогою банку»⁹⁹. 17 серпня 1926 р. Прилуцький окрвиконком просив ВУЦВК залишити Є. Домонтовичу маєток, садибу, будівлі, тому що він був колишній командир 12-ої бригади Червоної армії, а заодно продовжити термін виселення до 1 вересня колишнім дідачам Б. Ремінцю, О. П'явці та Ф. Івницькому¹⁰⁰.

Індивідуальні справи про виселення колишніх поміщиків, які розглядали земельні відділи окрвиконкомів, міжурядницька комісія та президія ВУЦВКу, демонстрували завершальний акорд багатівікової епохи поміщицького землеволодіння, яке упродовж 1917–1927 рр. існувало у формі землекористування довкола маєтку. Доля поміщиків і дворян, представники яких полягли на фронтах Першої світової та громадянської воєн, а також на початку 20-х рр., перебуваючи у повстанських загонах, склалася по різному: одних виселили, інших з соціально-політичних мотивів залишили. Наприклад, секретар ВУЦВКУ О. Буценко звернувся 26 червня 1928 р. до Прокуратури УСРР з листом про те, що в Могилівській окрузі не виселили шість поміщицьких родин: О. Кульчицького, О. Рушинського, Ю. Стругалевича, М. Новицького, В. Левковича,

⁹⁷ Там само. — Справа 1878. — Арк. 43.

⁹⁸ Там само. — Справа 330. — Арк. 289.

⁹⁹ Там само. — Справа 1878. — Арк. 47.

¹⁰⁰ Там само. — Справа 36. — Арк. 5.

М. Думанського. Так само іншого мешканця округи — М. Левицького, сина колишнього поміщика, що мав до 1917 р. 120 десятин, не виселили. Він продовжував жити в маєтку батька, користувався угіддями понад 12 десятин землі, позаяк із матеріалів було видно, що він «... по народженню є син селянина, з 1912 по 1914 року був вчителем, з 1914 до 1917 року був в лавах царської армії, після демобілізації знов був вчителем до 1920 року, з 1920 року по липень 1923 року був на посаді нарсудді, з 1924 року до сучасного менту працює членом правління сільськогосподарської кооперації»¹⁰¹. Соціальне походження і його повсякденне становище, незважаючи на власність землі, мали значення, але враховувалося також і ставлення оточуючого населення, особливо односельчан. Його дружина працювала вчителькою, а її брат був у засланні з 1907 р., тому Могилівський окрвиконком, враховуючи позитивну характеристику з боку сільської ради, визнав М.Г. Левицького «бажаним і корисним селянином».

Кожна справа про виселення — це окрема мікроісторія колишніх поміщиків в умовах радянської влади. Так, починаючи з липня 1924 р. і до червня 1925 р. включно, мешканка с. Красноіванівка П'ятихатського району А. Коншіна оскаржувала її виселення з флігеля власного будинку, отриманого у спадок від мами разом з десятиною саду, що мав 200 фруктових та 100 інших видів дерев, розташований біля дороги с. Саксагані у напрямку станції Жовті Води. Вона жила винятково з саду, але 14 травня 1926 р. її виселили з родинного будинку¹⁰². Не виселяли тих дідичів, які були одружені на селянках-наймичках, які належали до КНС. Селянське походження українських поміщиків, тобто набуте за пореформені роки нетитуловане, але «гонорове дворянство», інколи впливало на рішення комісій по виселенню. Якщо у дореволюційний час працьовитий селянин прагнув бути схожим на місцевого поміщика, дбаючи про землю, то за радянської влади доводилося відмовлятися від колишнього соціального походження. У зв'язку з цим є показовою справа мешканця с. Носовка Ніжинської округи Л.Г. Власенка. «Будучи селянином за походженням та за укладом життя, — писав він 29 червня 1927 р. до президії ВУЦВКу, — я мав необережність придбати з допомогою колишнього Земельного Банку близько ста десятин землі, яку я хоч і не сам особисто, однак брав безпосередню участь разом зі своєю родиною в її обробці і місцеві селяни, мої земляки та сусіди, вважали мене своїм співчленом, завжди і в усьому був рівним з ними і мав подібний спосіб життя, як і вони, хоча матеріальні блага минулого нас до певної міри розділяли: поміщиком, як таким, ніколи ніхто мене не вважав, а після Жовтневої революції я добровільно здав свою землю своїм селянам — сусідам, з якими зберіг добрі стосунки, але при ліквідації поміщиків я незрозуміло чому потрапив до них і мене з родиною виселили з мого колишнього хутора, що знаходився на Конотопщині і всі мої клопотання ні до чого не привели, я вигнаний звідти і тепер зuboжію у визначеному місці проживання»¹⁰³. Отже, його переселили з

¹⁰¹ Там само. — Справа 330. — Арк. 3.

¹⁰² Там само. — Справа 331. — Арк. 16.

¹⁰³ Там само. — Справа 142. — Арк. 46.

Конотопської округи до Ніжинської. А колишній поміщик Г. Мартиненко, котрий мешкав в с. Нероновичах¹⁰⁴ Миргородського району Лубенської округи просив повернути йому власні будівлі, тобто він та сотні йому подібних мали з радянською владою майнові стосунки.

Статистику реєстрації та виселення колишніх поміщиків і дворян вели окружні земельні суди та окрвиконкоми, яка трапляється в архівних фондах відповідних органів влади, але має специфіку, тому що торкалася не заготівель мільйонів пудів хліба, а долі сотень людей з титулами, званнями, нерядовим соціальним походженням, відомих родин і родоводів (М. Маклая, М. Аркаса, М. Гоголя тощо). Так, 5 січня 1926 р. Миколаївська прокуратура звернулася до прокуратури УСРР з протестом на рішення окрвиконкому про виселення поміщиків А. Томасовича, Я. Машковича, Т. Булінгера, В. Антона, Р. Баумана, Л. Бенса, І. Вебера, Я. Окснера, М. Еллі, Й. Фохта, яких виселили 30 грудня 1925 р.¹⁰⁵ Виселенню мали підлягати лише ті, які мешкали у маєтках, а вони уже були депортовані. Серед них були великі у минулому землевласники, що мали від 800 до 2000 десятин ріллі, представляючи різні національні групи — поляків, німців, євреїв. До їхнього списку додали інших «бувших» і за рішенням окрвиконкому від 4 січня 1926 р. виселили колишніх поміщиків разом з родинами: Г. Дуриліна, Я. Вольфа, Г. Зееля, П. Ткаченка, Т. Ковальова, М. Святого, Я. Щербака, З. Святого, К. Черненка, С. Саєнка, Є. Центнера, В. Вернигору, М. Ракула, Р. Антона, Т. Гельмана, Е. Мироненка, Я. Усенка, Я. Мошкова, С. Чикуну, П. Чикуну, М. Чикуну та інших. Вражає мотивація до виселення: «експлуатація робочої сили та закабалення селянства», «втерся в склад артілі», «утворює антагонізм», «настрою контрреволюційного», «особа зловредна». Вони, судячи з характеристик, були справді великими землевласниками, але у минулому, а на десяту річницю жовтневого перевороту операція з ліквідації поміщицьких господарств ще не завершилася.

В Одеській окрузі виселяли цілими родинами, особливо німців-колоністів, серед яких було чимало землевласників, хоча за роки соціалізації у них відібрали багато землі. Це стало причиною їх масового виїзду до Америки. 1 лютого 1927 р. виселенню підлягали колишні поміщики К. Заріцький, Г. Енер, А. Окснер, М. Фішер, Я. Енер, С. Хитриченко, Я. Гус, Д. Розмариця, П. Фришкін, Н. Прокопенко, Х. Рот, І. Рот, Я. Рот, А. Рот, П. Рот, М. Рот, Т. Постарниченко, С. Постарниченко, тобто 18 родин одразу¹⁰⁶. Деякі з перелічених осіб намагалися заявити про своє лояльне ставлення до влади, щоб уникнути виселення. «Вважаю, — писав Генріх Енер 24 лютого 1927 р. до ВУЦВКу, — що протягом 9 років, що пройшли після революції, я встиг зарекомендувати себе, як абсолютно лояльний громадянин, нічим сумнівним не помічений, чесно виконуючи

¹⁰⁴ Назва с. Нероновичі з'явилася 6 листопада 1927 р., а насправді це дуже відоме село Великі Сорочинці, яке тоді перейменували на честь загиблого там у березні 1918 р. народного секретаря військових справ першого радянського уряду Євгена Нероновича (Вісті ВУЦВКу. — 1927. — 9 листопада).

¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Опис 3. — Справа 132. — Арк. 10.

¹⁰⁶ Там само. — Справа 142. — Арк. 9.

усі веління робітничо-селянської влади»¹⁰⁷. Він належав до категорії заможного німця–колоніста, тому цурався статусу колишнього поміщика. Його підтримав 251 мешканець села Іраклівки, засвідчивши хороше поводження з ними, визнаючи Генріха Христофоровича звичайним землеробом.

Узагальнюючі дані про кількість конфіскованої землі та господарств, які підлягали виселенню за ознакою «колишні поміщики», зустрічаються в листі президії Наркомзему УСРР до президії ВУЦВКу від 10 березня 1927 р., у якому зазначено, що від вересня 1923 по березень 1927 рр. судово-земельними комісіями розглянуто 24478 окремих справ щодо вилучення земельних лишків «від колишніх дідичів та куркулів», торкнувшись 215500 господарств, відтак у них було конфіковано 460600 десятин землі¹⁰⁸. Якщо припустити, що земельні органи переважно переймалися куркульськими дворами, однак вагому частку серед вилучених «земельних зайвин» посідали і поміщицькі господарства, для яких конфіскація землі супроводжувалася з одночасним виселенням за межі округи. Архівні документи свідчать про факти їх масового виселення, тому що у списках були десятки і сотні колишніх поміщиків. Наприклад, до списків на виселення у Старобільській окрузі потрапило 262 родини, у тому числі родина Поліщуків, серед якої опинилися брати Федот, Василь, Савка, Семен та Макар¹⁰⁹. У грудні 1925 р. виселенню підлягав Д. Миклуха-Маклай, племінник відомого громадського діяча та етнографа Миклухи-Маклая, але Коростенський окрвиконком скасував своє рішення, однак земля була націоналізована. В селах Можари, Велика Фосня, Яцковичи Овруцького, Кацовщина Народницького району виселяли поміщиків польського та українського походження, які володіли землями від 200 до 1200 десятин землі, що для поліського регіону було надзвичайно багато. 31 серпня 1926 р. Президія ВУЦВКу розглянула 411 справ про виселення, які географічно охоплювали усі округи УСРР¹¹⁰. Виселення тривало до кінця 1928 р., тобто контингент поміщиків — виселенців зростав, а за сумарними підрахунками, які можливо було здійснити за різними списками по даним губвиконкомів та окружних комісій, процедуру виселення пройшли станом на 1 серпня 1927 р. 3166 колишніх поміщиків¹¹¹, тобто половина їх «недворянського» складу та 15% дворянського, якщо брати до уваги загальну їх чисельність на 1917 р., відтак маємо підстави говорити про масове явище.

ІХ.5. Ідеологічне таврування «колишніх» у 1930-х рр.

Більшовики обрали програму руйнування соціально-економічних та політичних основ старого суспільства, а не лише системи самодержавства. Жовтневий переворот 1917 р. започаткував формування нового ладу, відтак і нової

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само. — Справа 2044. — Арк. 13.

¹⁰⁹ Там само. — Справа 331. — Арк. 23.

¹¹⁰ Там само. — Справа 332. — Арк. 60–63.

¹¹¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). Ч. 1. — К., 2010. — С. 199.

системи соціальних відносин. Революційне гасло про остаточну ліквідацію старого світу виконувалося наполегливо, рішуче і навіть запопадливо.

Перше десятиліття функціонування комуністичного експерименту запам'яталось кількома системними більшовицько-ленінськими проектами (усунення інституту приватної власності, проголошення і здійснення політики воєнного комунізму, неп, коренізація, курс на соціалістичну індустріалізацію). Одночасно відбувалося послідовне утвердження ідеологічних та соціально-психологічних принципів соціалістичної еugenіки, уніфікації системи соціального виховання, дотримання класової чистоти радянського суспільства. Для чергового штурму бракувало сил, але не викликали жодного сумніву глобальні амбіції більшовицького керівництва, яке розпочало формування нової суспільно-політичної формації, яка повністю заперечувала капіталістичну. Тимчасово дозволивши приватне підприємництво у роки непу, більшовики не полишали утопічних планів, переслідуючи морально-етичні, соціально-побутові цінності минулих років і політичних систем. Культивування «нової людини» стало одним із важливих пунктів більшовицької партійної програми. Тому доля «колишніх людей» була фактично вирішена, незважаючи на удавану лояльність до «старих спеців», без яких більшовикам було важко відновити технологічні процеси, відтворити систему навчання.

Революційний засіб очищення старого суспільства від «колишніх» соціально-психологічних, інституційних, інтелектуально-духовних цінностей, започаткований подіями 1917 р., змінився еволюційним способом непецького лібералізму. Свідома і ситуативна імплантація минулого соціального досвіду «колишніх» у радянське повсякдення на перших порах заохочувалась владою (запрошення «буржуазних спеців», регулювання майнових прав «колишніх поміщиків» на частину землі і майна), супроводжуючись мирним співіснуванням «старого» і «нового». Влада, починаючи від членів політбюро ЦК і до бюро райкомів, розглядала відносини «колишніх» і пролетарів крізь теорію перманентної конфліктності. Сучасний німецький історик Й. Баберовскі, аналізуючи соціально-психологічні фактори становлення «нової людини», процитував статтю Л. Троцького «Література і революція», у якій цей демон революції говорив про «корінну перебудову традиційного сімейного укладу», про «підняття інстинктів на вершину свідомості», щоб «створити вищий суспільно-біологічний тип, якщо забажаєте — надлюдину»¹¹². Він красномовно продемонстрував більшовицьку програму формування нового типу соціальної організації суспільства, у якому не було місця для «колишніх людей», але і «колишні» не бачили себе серед так званої диктатури пролетаріату, а насправді диктатури партії. Ті з них, які залишились в УСРР, були приречені на політично-ідеологічну асиміляцію, соціопсихологічну «перековку», а незгодні — на фізичну ізоляцію.

Доля «колишніх» у 1930-х рр. не завжди залежала від них самих. Їхнє соціальне походження та політичне минуле, ніби жакливе прокляття, переслідували у професійному та повсякденному житті, виявилось для переважної

¹¹² Баберовскі Йорг Червоний терор. Історія сталінізму. — К., 2007. — С. 78.

частини справді доленосним. Якщо у 1917–1920 рр. «колишні» були реальними і потенційними ворогами радянської влади і революції, перебуваючи в активній опозиції (біла гвардія, військо УНР, повстанці), то їхні залишки у роки непу перетворилися на співчуваючих, байдуже споглядаючих та очікуючих «попутників» («зміновіхівство»). У 1930-х рр. «колишні люди» змирилися з новими обставинами, їхні діти відвідували радянські навчальні заклади, ставали комсомольцями, тому для них основним життєвим завданням було одне — максимально натуралізуватися під нову радянську людину, інколи виявляючи активну позицію. Однак іншою виявилася політика влади по відношенню до них. Влада, за визначенням Й. Баберовські, почала вишукувати ворогів з «тавром соціального походження», а також політичного минулого.

Сучасна історіографія, переобтяжена концептуальними підвалинами теорії тоталітаризму, видала на гора кілька десятків тисяч статей, книг, документальних видань про сталінські репресії. Вони торкнулися всіх соціально-професійних і вікових груп населення. Широка та форсована сталінська модернізація соціально-економічних відносин вимагала від партійних та карально-репресивних структур вдосконалення методів ідеологічної роботи, перегляду принципів тимчасового лояльного ставлення до «колишніх». У 1930–1938 рр., як свідчить аналіз змісту опублікованих та архівних документів, відбувалася войовнича радикалізація ідеологічних оцінок, політологічних тлумачень статусу «колишніх», тобто представників станової, соціальної, релігійної, професійної груп дореволюційного періоду. Преса, офіційні партійні постанови, урядові законодавчі акти наповнилися риторикою прифронтової смуги, дивовижним розмаїттям термінів, фраз, тлумачень. Їх наявність мала переконати опонентів Й. Сталіна у тому, що класова боротьба «загострюється» з кожним днем і завоюванням соціалізму, а опір набуває активних внутрішніх і зовнішніх форм. Образ ворога кружляв у повітрі, виринав гучними закличками на сторінках преси, доносився із плакатів, а «колишні люди» стали живими лекалами, з яких ліпили нових «ворогів народу».

Політично-ідеологічні тлумачення «колишніх» вирізнялися термінологічною палітрою, розширенням їх лінгвістичних меж. Спробуємо класифікувати їх за інституційно-хронологічним підходом, тобто за появою реального статусу у дореволюційний період, які були відщепками старої станової системи, але не викликали у 1930-х рр. особливого класового гніву. Категорія номенклатурних службовців царської Росії, родових дворян, поміщиків, які у післяреволюційному діловодстві рясніли згадками, втратила звичну актуальність. У звітах ДПУ, ОДПУ початку 1930-х рр. зустрічалися поодинокі визначення: «колишній член Державної думи», «колишній поліцейський», «жандарм», «колишні члени царської адміністрації», «городовий», «родовий дворянин». Майже зникло визначення «колишні поміщики», але кілька раз зустрічалось інше тлумачення — «поміщики і селяни-власники», тобто передавалася своєрідна естафета переслідування за соціально-майновим статусом.

У роки примусової колективізації влада займалася розкуркуленням, яке стосувалося заможних селян у 1929–1930 рр., протягом 1931–1934 рр. — решти селян, однак у формі карально-репресивного заходу для стимулювання при-

швидшої колективізації і виконання хлібозаготівельних завдань. Поміщики не згадувалися серед розкуркулених, тому що «розпоміщення» завершилося наприкінці 1920-х рр. адміністративним переселенням «колишніх поміщиків». Вони покинули країну, розчинилися серед міського населення, натуралізувалися серед пролетарських мас.

Влада, здійснюючи радикальні соціалістичні перетворення на початку 1930-х рр., на перший погляд, не мала соціально артикульованого опонента, відтак намагалася ідеологічно обґрунтувати образ ворога, особливо в умовах сталінської теорії класової боротьби. Ними, за відсутності «колишніх поміщиків», стали так звані «куркулі». Соціально і ментально селянин-власник потенційно був опонентом влади, перешкодою на шляху колективізації. У червні 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б), Й. Сталін закликав до ліквідації куркулів, але одночасно звертав увагу на докорінну ліквідацію соціально-економічних основ куркульства, тому пропонував не лише карально-репресивні акції, а й широку ідеологічну обробку суспільної думки. Партійно-політичні структури розробили та впровадили у практику повсякденного сталінізму чергою ярлики: «підкуркульники», «колишні куркулі», «куркулі, що втекли із виселки», «бігли куркулі, що перебувають на нелегальному стані», «столипінський куркуль». Однак були і легальні «колишні куркулі», які офіційно поверталися із заслання у 1931 та 1934 р. Вони працювали на заводах і фабриках, до колгоспів їх не брали, тому тавро «колишніх» не полишало їх у повсякденному житті.

Статус «колишнього куркуля» чи «підкуркульника» був однаково небезпечним для його носія, а за руйнівними наслідками навіть потужнішим від «колишніх поміщиків», тому що селян не лише позбавили майна, виселили, але змусили жити у режимові постійного страху, переслідування дітей, які не відмовилися від батьків-куркулів. Ті, що опинилися на спецпоселеннях, почувалися спокійніше від «материкових», тобто від залишених у селах та на виселках, яких могли репресувати у будь-який час. Жити з тавром «куркуль» та «колишній куркуль» було важко і небезпечно. Понад 200 тис. селянських господарств, які пройшли крізь горнило політики розкуркулення, залишалися «колишніми куркулями», навіть у статусі спецпереселенця, а це — близько мільйона осіб. Їхні діти, якщо публічно не зреклися батьків, залишалися «дітьми куркулів», мали соціальні обмеження.

Найпоширенішим політичним ярликом у радянському суспільстві першої половини 1930-х рр., хоча і залишався до кінця 1930-х рр., але з меншою інтенсивністю, виявилось базове ідеологічне визначення — «петлюрівець» та «колишній петлюрівець». Перше означало наявність потенційної загрози з боку «антирадянських петлюрівських елементів», до яких належали заможні селяни, сільські вчителі, окремі священики, які були прихильниками УНР. Друге визначення стосувалося виявлених «петлюрівців», засуджених або перебуваючих під слідством, а також тих, які перебували в «агентурній розробці». Ключовим для фабрикації подібних тлумачень залишалось поняття «петлюрівець», тобто особа, яка служила в армії УНР.

Партійні документи і судові вироки 1930-х рр. зберегли дивовижну лінгвістичну палітру та політично-ідеологічну комбінацію термінів і виразів: «петлюрівські банди», «рештки петлюрівщини», «колишні петлюрівці», «колишні петлюрівські офіцери», «колишній отаман банди», «польсько-петлюрівські агенти», «петлюрівські елементи», «петлюрівсько-повстанська пропаганда», «колишній хорунжий петлюрівської армії», «учасник армії УНР». За життя головного отамана УНР не було такої наявності ідеологем. Вони не були абстрактними визначеннями, а цілком прикладним карально-репресивним механізмом фізичної розправи над людьми за їх політичними переконаннями.

Ярлики були індивідуальними, груповими, колективними, асоціативними, спрямованими на конструювання образу ворога влади, здебільшого вигаданого, але в ідеологічному плані дуже ефективними для формування громадської думки. У 1931–1932 рр. використовували визначення «куркульсько-петлюрівські елементи», «куркульсько-петлюрівське повстанське підпілля», «петлюрівські емісари», «петлюрівські елементи», якими влада демонструвала суспільству реальну загрозу комбінованого виступу внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Й. Сталін, листуючись із Л. Кагановичем у липні 1932 р., не виключав реальності загрози від «петлюрівців» та Ю. Пілсудського¹¹³. Насправді влада в особі вождя спрямовувала вектор масового політичного терору, знищуючи соціальні основи української потенційної опозиції, вірогідної внутрішньої загрози, особливо сталінським економічним експериментам.

Одночасно з терміном «петлюрівці», але дуже рідко, застосовували визначення «махновці». В Україні залишились не лише «колишні петлюрівці», але і «повстанці-махновці», однак ідеологи сталінізму віддавали перевагу «культу Петлюри». Образ ворога у вигляді «колишніх петлюрівців» був реанімований одразу після вбивства головного отамана у травні 1926 р. Необхідно було віднайти символ української державницької ідеї, нескореного борця за українську незалежність, щоб сколихнути приспану непом українську інтелектуальну і духовну опозицію. Вожді більшовиків розраховували на її активізацію в Україні, намагалися показати загрозу «петлюрівської українізації», активно фабрикували справи «націонал-ухильників», пов'язували їх із діяльністю «петлюрівських агентів» в Україні. Зарубіжні та радянські газети подавали вбивство С. Петлюри як банальну помсту за єврейські погроми. Однак існували інші версії, які виголошували українські інтелектуали. 26 травня 1926 р. академік С. Єфремов записав до щоденника думку про те, що «...тільки большевикам міг заважати цей носій єдиного популярного на Україні і не заплямованого перекинчицтвом політичного ймення. Навіть тепер, коли у нього не було жодної реальної сили, все ж сама мара цього ймення грізно стояла перед большевиками»¹¹⁴. Учений і громадський діяч не мав жодного сумніву у тому, що до замаху мала безпосереднє відношення «рука Москви». 5 грудня 1929 р., перебуваючи на допиті у казематах ДПУ, С. Єфремов свідчив: «Для переважної більшості української інтелігенції фігура Петлюри була свого роду символічною і як єдиного

¹¹³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 274.

¹¹⁴ *Єфремов Сергій*. Щоденники, 1923–1929. — С. 378.

послідовного оборонця і борця за незалежність України, що не поступився своїми планами ні за яких обставин»¹¹⁵. Смерть отамана від руки Шварцбарда, на переконання С. Єфремова, мала викликати антиєврейські настрої в Україні, але й вплинути на «поповнення лави борців за визволення України». Пам'ятні вірші героєві України присвятили тоді М. Рильський і Є. Маланюк, а В. Чехівський навіть висловив намір справити панахиду у Київській Софії.

Отже, повернення імені і символу українського визвольного руху до більшовицьких ідеологічних ярликів у 1930-х рр. означало своєрідний «червоний виклик» свідомим українцям. В Україні уже діяли політичні технології у вигляді так званого «націонал-ухильництва» (шумськизм, хвильовим, волобуєвщина), тому на черзі була поява «петлюрівщини», навіть в умовно-категоріальному силогізмові: підтримуєш УНР і незалежність України — ти «колишній петлюрівець», виступає за українізацію — також «петлюрівець», виявляєш протест проти примусової колективізації і руйнівної хлібозаготівлі — «петлюрівець». Цей політичний ярлик став зброєю упокорення, залякування бунтівних селян, які масово повстали у 1929–1930 рр., ліквідовуючи органи радянської влади на Вінниччині, Дніпропетровщині, Полтавщині, Київщині. Повстанці висували гасла про повернення влади УНР, згадували про армію С. Петлюри, тому більшовицьке лекало «колишні петлюрівці» намагалися одягнути на селян, виявити серед них потенційних ворогів. Ярлик «колишній петлюрівець» використовували в якості команди «фас», спрямованої на українських селян — справді колишніх петлюрівців і просто заможних, які відверто виступили проти сталінської колективізації, хлібозаготівлі, конфіскації.

До категорії «колишніх» були віднесені також офіцери царської армії, білогвардійці, гетьманці, які свого часу пристали до більшовиків, служили у Червоній армії, займалися викладацькою роботою, працювали у державних установах. В автобіографіях, довідках репресивних органів, у протоколах допитів та в офіційних партійно-урядових постановках фігурували наступні визначення: «білобандит», «білогвардійський офіцер», «терористи-білогвардійці», «колишній офіцер царської армії», «колишній штабс-капітан», «колишній поручик», «колишній хорунжий петлюрівської армії», «колишній полковник». Вони справді були «колишніми офіцерами», втративши звання, заслуги, нагороди, авторитет, героїчну славу, а також вітчизну, країну, яку присягали захищати. Зникли манери і морально-етичні цінності «колишнього суспільства», перекреслені жовтневим переворотом 1917 р. Залишилась індивідуальна пам'ять, яку послідовно і системно витравлювали політкомісари. Для радянської влади «колишні білі і петлюрівські офіцери» належали до «соціально чужих» елементів радянського суспільства, тому підлягали ізоляції та методичному винищенню у ході політичних репресій.

Термін і явище «антирадянські елементи» виникли на початку 1920-х рр., але прикладне застосування припадає на період сталінського терору. 11 січня 1933 р. Й. Сталін наголошував у доповіді на пленумі ЦК ВКП(б), що «куркулі

¹¹⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. «Спілка визволення України». Невідомі документи і факти. — К., 1995. — С. 219.

і підкуркульники, нинішні антирадянські елементи на селі — здебільшого люди «тихі», «солоденькі», майже «святі», їх не треба шукати далеко від колгоспу, вони сидять в самому колгоспі і займають там посади комірників, завгоспів, рахівників, секретарів і т. д.»¹¹⁶. Формування «антирадянських блоків» із числа «колишніх» було приємною справою для вождя, який за допомогою карально-репресивних органів щільно розставляв ідеологічні сітки, виловлював «колишніх», саджав їх за ґрати, направляв у табори, фізично знищував. Виявити «колишніх» офіцерів серед командного складу РСЧА було справою легкою, тому що вони не приховували минулого, фіксували в анкетах. Колишні «петлюрівці» намагалися приховати своє «політичне минуле», але його викривали слідчі ДПУ.

Сталінські інквізитори вигадували дивовижні ярлики з метою розширення табору «ворогів» режиму. Так з'явилися «люди із антирадянським минулим», із «політичним минулим», яких також вважали «соціально ворожими елементами». До них належали представники антибільшовицької політичної опозиції — «колишні есери», «колишні меншовики», «колишні боротьбисти». Потрапивши свого часу до лав більшовицької партії, вони одразу ставали «колишніми», залишаючись «чужими» для нового політичного керівництва. Чисельно незначна когорта осіб із «політминулим» була ретельно відстежена та взята на облік карально-репресивних органів з метою роздмухування резонансних судових процесів у 1930-х рр. (УНЦ, Справа «боротьбистів» тощо).

Абстрактним і водночас багатозначним виявився термін «колишній політбандит», яким зазвичай таврували учасників повстанського руху опору на початку 1920-х і 1930-х рр. «Колишніми», відтак і «соціально-ворожими» ставали усі ті, які мали необережність публічно чи таємно виступити проти політики Й. Сталіна. Ворогами стали представники «троцькістської контрреволюції», «колишні троцькісти», яких органи ДПУ та НКВС виявляли скрізь, навіть серед командного складу РСЧА, серед студентів та професорів вишів, у колгоспах і радгоспах, в органах влади всіх рівнів. Виключені із партії «троцькісти» ставали «колишніми людьми», ізгоями, викресленими із активного суспільно-політичного життя країни.

Отже, соціальне походження та політичне минуле використовувалися партійно-радянськими органами для навішування ідеологічних ярликів потенційним опозиціонерам — активним і пасивним, незгодним з офіційним курсом сталінського керівництва у 1930-х рр. З тавром «колишній троцькіст» чи «колишній петлюрівець» доводилося жити та помирати, перебуваючи у постійному страху. Використання цієї політтехнології виконувало функцію кадрових чисток КП(б)У, виявилось ефективною зброєю влади проти «соціально чужих елементів», яких переслідували за походженням, усували з посад, арештовували та піддавали репресіям.

Виявлення «колишніх» та їх усунення із соціально-класової структури радянського суспільства відбувалося в контексті формування нового «соціально-біологічного типу» людини. Влада вдалася до політики розколу соціуму на

¹¹⁶ *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 232.

«колишніх» і «нових» (людей іншого сорту). Більшовицький принцип «хто не з нами, той проти нас» став керівництвом до дії, але його застосовували і до «попутників» та щирих прихильників більшовизму, якщо у них було інше соціальне походження, навіть колишнє. Людей сортували за ідеологічними, соціальними, релігійними, національними ознаками, реалізуючи своєрідну політику більшовицького апартеїду, особливо у соціальних резерваціях — колгоспах.

Образ ворога, обґрунтований ідеологічними структурами ВКП(б), виконував функцію баласту, доказом політичної далекоглядності вождя з його теорією класової боротьби, відтак у будь-який час «колишніх» можна було знищити. Вони стали заручниками більшовизму, приреченими на фізичну та соціальну ізоляцію.

ІХ.6. Колишні білі офіцери серед «шпигунів і диверсантів»

Офіцери царської армії та військово-політичних формувань 1918–1920 рр. (білі, червоні, синьо-жовті) мали кадровий та ситуативний вишкіл, тобто присвятили своє життя військовій службі. Серед них були особи, які здобули офіцерський чин на фронтах світової війни. Їх об'єднувала офіцерська присяга захищати вітчизну, служити самодержцю, офіцерська честь, але вони вирізнялися не званнями, а соціальним походженням — дворянським, селянським, міщанським. Значна частина пройшла справжню теоретичну і військову підготовку, мала відповідну освіту, оскільки навчалася у юнкерських школах, або навіть в Академії Генерального штабу. Багато з них полягли на фронтах у 1914–1917 рр., під час громадянської війни, але у різних арміях, стали жертвами більшовицького червоного терору. Кадрові офіцери, порушивши клятву офіцера царської армії, присяглися служити вірою і правдою більшовикам, започаткувавши у такий спосіб руйнівну ланцюгову реакцію, яка визривала упродовж 1920-х рр., а вибухнула на початку 1930-х рр.

У вересні 1930 р., коли про себе заявила рання осінь, ДПУ УСРР розпочало справу «Весна», тобто «Харківської організації Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації», яка тривала кілька років, охоплюючи значну частину командного складу Українського військового округу. Влада, маніакально переполошена вигадками і чутками про змову військових і троцькістів, оголосила війну офіцерам, акцентуючи особливу увагу на «колишніх білих офіцерах». До казематів ДПУ потрапили колишні прапорщики, поручики, штабс-капітани, полковники, генерали російської армії, які служили в Генштабі УВО. Створенням організації «Весна» вони не займалися. Її вигадали та сфабрикували співробітники ДПУ, відстрілюючи найкращий бойовий склад офіцерів. Мотивація цієї репресивної акції безглузда: спроба колишніх офіцерів відродити буржуазну республіку, вчинити замах на військове і політичне керівництво країни, підривна діяльність через участь у шпигунських операціях.

Соціально-психологічний стан «білих офіцерів» в РСЧА досить переконливо показав начальник 3-го відділу штабу УВО В.Сергеев, син «безземельного родового дворянина», який обрав військову кар'єру, закінчив військове учи-

лище, служив у гвардійському полку, навчався в Академії Генштабу¹¹⁷. На допиті 29 грудня 1930 р. він так пояснив витоки створення «контрреволюційної» організації: «Ідеологічними передумовами, які сприяли об'єднанню старих генштабістів у контрреволюційну організацію, були: втрата всіх тих дворянських привілеїв, які робили у минулому це коло осіб пануючим класом, втрата службового становища (у тому числі чинів, орденів) і пов'язаної з цим «громадської» поваги, майнові втрати — хто їх мав (землі і капітали), особисті кривди як за себе, так і за рідних та знайомих, а також і недовіра Радянської влади до спеціалістів»¹¹⁸. Ущемлення зазнало дворянське походження, але через його втрату, а не офіцерська честь, позаяк на службу до РСЧА «колишні офіцери» переходили добровільно — «механічно або примусово, порядком мобілізації спеціалістів». Перебуваючи у складі військових частин Червоної армії, вони «продовжували жити старими ідеологічними принципами дворянства і старого Генштабу, кволо пролетаризуючись, особливо, звичайно, старички-генерали, які, використовуючи свій колишній авторитет, вели відповідну обробку більш молодших». Старше покоління, судячи із зізнання В.В. Сергєєва, марило монархічними ідеями, а молодший офіцерський склад — буржуазної республіки. Клятвопорушники мали моральні підстави для переходу до Червоної чи будь-якої іншої армії, тому що цар Микола зрікся престолу, а міністрам Тимчасового уряду офіцери не встигли присягти.

Дворянським походженням хизувалися далеко не всі «колишні офіцери». Наприклад, командир залізничного полку О. Белов, засуджений у 1931 р. до 5 років таборів, який походив із селян, одержав звання підпоручика за бойові заслуги на фронтах світової війни. Кадрові офіцери дореволюційного вишколу, особливо випускники Академії Генштабу, ментально не сприймали радянської влади, але із повсякденних і тактичних міркувань виявляли службову лояльність. Вони, за визначенням В. Сергєєва, втратили не лише майно і дворянські привілеї, але і «загальнодержавну повагу». Кожен з них, починаючи від штабс-капітана і до генерал-майора, почувався некомфортно у мундирах червоних офіцерів.

До лав РСЧА перейшли сотні офіцерів царської армії: колишній генерал-майор Ф.Новицький (випускник Миколаївської академії Генштабу, 1895 р.), який воював разом із М. Фрунзе, був автором плану операції по розгрому військ П. Врангеля; колишній капітан російської армії, начальник штабу УВО С. Пугачов; колишній генерал-майор Є. Монфор, керівник стрілецької секції Тсоавіахіму УСРР (1929 р.); колишній генерал-майор, начальник штабу УВО П. Лебедев (1930–1932 рр.); колишній капітан, начальник штабу Одеського військового округу С.Меженінов; колишній генерал-лейтенант російської армії О. Новиков, пенсіонер із 1927 р., засуджений у справі «Весна», а був випускником Миколаївської академії Генштабу; колишній полковник російської армії, воєнрук Дніпропетровського інституту народної освіти напередодні арешту (1930 р.) Ф. Фешотт; колишній полковник, воєнрук Харківського автодорожнього інсти-

¹¹⁷ Див.: 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2002. — № 2. — С. 27.

¹¹⁸ Там само. — С. 19.

туту, депутат міськради В. Гершельман та інші. Переважна частина з них закінчила Миколаївську академію Генерального штабу задовго до початку світової війни, а також Миколаївське інженерне училище. Вони навчали молодих радянських офіцерів, передавали власний досвід та військові знання.

Офіцерів царської армії, які служили в РСЧА, з Україною пов'язувало не їхнє дворянське походження та маєтково-помістне становище, а службово-військове минуле. Майже дві третини складу «колишніх» офіцерів, які потрапили до списків у справі «Весна», були випускниками Миколаївської академії Генштабу. До яких, крім уже зазначених, належали — підполковник В. Лазаревич, полковник О. Ангдерс, генерал-майор М. Махров, капітан І. Висоцький, полковник царської армії Б. Шапошніков, штабс-капітан К. Монігетті, генерал-майор російської армії Д. Яхонтов-Сокиро, генерал-лейтенант М. Родкевич, полковник російської армії М. Родкевич, колишній полковник М.Є. Іваненко та інші. Притягнуті до справи «Весна» офіцери РСЧА, які ментально залишалися «колишніми», служили у військових частинах, що дислокувалися в УСРР, командували полками, дивізіями, корпусами, арміями, належали до штабу УВО, очолювали його у різні роки. Рідні деяких «колишніх» офіцерів російської армії виїхали за кордон, залишалися офіцерами білої гвардії, тобто не прийняли радянської влади, відтак між братами пролягла ворожнеча — офіційна, але не кровна. Це стосувалося братів М. та П. Махрових, але були батьки і діти, які залишились в Україні. Зокрема, колишній генерал-лейтенант російської армії М. Родкевич, який свого часу закінчив Полтавську військову гімназію, Костянтинівське військове училище (1876 р.) та Миколаївську академію Генерального штабу (1887 р.), займався викладацькою роботою в Єлисаветграді, був начальником Одеського кадетського корпусу (1908–1917 рр.), воював на фронтах світової війни, був поранений, а згодом викладав в Одеській артилерійській школі. Його син М. Родкевич був полковником царської армії, також закінчив Миколаївську академію Генштабу, воював, служив в РСЧА, викладав у Московській прикордонній школі ОДПУ, працював в Одеському Осоавіахімі. Обоє заарештували у справі «Весна», засудили до 5 років кожного, однак батько не повернувся із сталінських таборів, а сина звільнили 11 грудня 1933 р. за станом здоров'я¹¹⁹.

Драматичною виявилася доля колишнього полковника царської армії Б. Шапошнікова, який закінчив Московське військове училище (1903 р.), Миколаївську академію Генштабу (1910 р.), воював у роки світової війни на Кавказі, а з 1918 р. перейшов до РСЧА. Арештовані працівники штабу УВО «показали» на його причетність до справи «Весна», але після очної ставки у присутності Й. Сталіна та С. Орджонікідзе, яку влаштували для С. Пугачова, Б. Шапошнікова та членів штабу УВО С. Івановського і С. Бежавнова-Саквалерідзе у Москві, майбутнього маршала СРСР залишили на військових посадах. В роки війни він очолював Генштаб Радянської армії, був заступником наркома оборони СРСР. Начальник штабу УВО С. Пугачов був заарештований 28 лютого 1931 р. за справою «Весна», але після зустрічі із Й. Сталіним був звільнений,

¹¹⁹ Там само. — С. 245.

навіть повернувся на службу, однак 10 жовтня 1938 р. заарештований, а 26 жовтня 1939 р. засуджений до 15 років таборів та 5 років позбавлення прав. Він помер 1943 р. в ув'язненні.

Військова і цивільна біографії кожного із фігурантів справи «Весна» свідчили про злам морально-етичних цінностей, про соціально-психологічний шок, який відбувся у житті кожного із «колишніх» офіцерів царської армії. Вони стали заручниками революційного, відтак і цивілізаційного зламу, жертвами власного клятвопорушення, спокутуючи усе своє життя — довге і коротке. Наприклад, начальник оперативної частини УВО С. Івановський був кадровим офіцером, воював під час світової війни, був двічі важко поранений, переховувався від червоного терору, який тривав в Одесі протягом 1920 р., але пристав до Червоної армії, воював у складі 12-ої армії проти «своїх» — офіцерів «білої гвардії». Минуле переслідувало його, а також «колишніх» офіцерів, які перебували не лише на обліку особих відділів в РСЧА. 20 травня 1931 р. С. Бежанова та С. Івановського засудили до розстрілу, хоча ніякого злочину вони не скоїли. Їх переслідувало прокляття полеглих на полях «горожанської війни» офіцерів, які залишилися вірними клятві (присяга), честі і гідності. Перебіжчики, а згідно законів війни вони вважалися і дезертирами, тому що разом із частинами переходили на бік ворога, уникли страти у 1918–1921 рр., однак їх наздогнала кривава розплата — сталінські політичні репресії.

Карально-репресивні дії влади на початку 1930-х рр. стосовно колишніх «білих офіцерів» виглядали профілактичною акцією, упередженням можливого невдоволення в армії. Адже вони, якщо брати військово-командного кадрового складу, становили більшість. Політично керівництво вирішило скинути баласт, провести чистку, відтак постала контрреволюційна організація «Весна». До неї «приписали» кілька сотень «колишніх офіцерів» російської, австро-угорської, петлюрівської армій, застосовуючи різні форми «соціального захисту», тобто репресій. Вивчення півтори сотні вироків і біографій репресованих «білих офіцерів», які проходили у справі «Весна» 1930–1931 рр., свідчить про черговий погром, хоча значно менший за кількістю жертв, ніж у 1920–1921 рр. у Криму. Серед засуджених виявилось 12 «колишніх» генералів російської армії — В. Серебренніков, О. Новиков, І. Нікулін, М. Раттель, М. Беляєв, М. Махров, М. Аргамаков, О. Брилкін, М. Родкевич, С. Іскрицький, П. Лебедев, Д. Яхонтов (Сокиро-Яхонтов). Деяких розстріляли наприкінці червня 1931 р., решту засудили до 5 та 10 років таборів, звільняли, але у 1938–1939 рр. повторно засудили до страти. Вироки «трійок» торкнулися долі близько 30 полковників та підполковників царської армії, серед яких було «родові» дворяни — граф, князь, барон. Вони воювали на фронтах Першої світової війни, захищали країну від завойовників, отримували нагороди і звання, інколи від самого самодержця Миколи II. Ротмістр, князь О. Тросков, який мав чотири відзнаки Святого Георгія, у червні 1931 р. отримав вирок — 10 років таборів. Колишній поручик Г. Вечфінський закінчив одну із гімназій Києва, пішов добровольцем на фронт, очолював повітряний флот Українського фронту, згодом служив начальником штабу військово-повітряних сил 6-ої армії, головою авіасектору Всеукраїнського авіахіму, був автором 300 статей, 20 книжок та брошур, 2 березня 1931 р. він

потрапив до казематів ДПУ. Під час слідства, не витримавши знущань та принижень, накинувся на слідчого та намагався втекти, однак був затриманий та одразу ж розстріляний.

На початку 1930-х рр. траплялися технічні аварії на заводах та фабриках, пригоди на залізничному транспорті, вибухи та обвали на шахтах, викликані елементарним порушенням техніки безпеки та «ударними темпами» індустріалізації. Провину намагалися перекласти на «саботажників», «диверсантів» і «шпигунів», тому спецоргани вигадували одну за одною «контрреволюційні організації», перевіряли соціальне походження інженерно-технічної інтелігенції, а також склад «воєнруків» у вишах. Ними були «колишні» прапорщики, поручики, штабс-капітани, полковники, навіть генерали. Колишній генерал-майор М. Аргамаков працював викладачем Сільськогосподарського інституту та Інституту народного господарства в Одесі, а поручик О. Мултановський, який пройшов крізь сталінські табори, викладав математику після війни, тобто вижив. Генерал-майор царської армії О. Брилкін, який служив царю, гетьману П. Скоропадському, у Добровольчій армії та очолював діловодство Ревтрибуналу в Одесі, згодом, до арешту у січні 1931 р., працював статистиком курортного управління. Колишній підполковник російської армії М. Загородній також пройшов крізь прапори різних армій — царської, гетьманської, денікінської, а перед арештом у жовтні 1931 р. працював землеміром Одеського міськвідділу комунального господарства. Колишній полковник «старої» армії С. Іваненко, який у 1908 р. закінчив Миколаївську академію Генерального штабу, воював «за царя і отечество», а згодом «за єдину і неподільну» у Добровольчій армії. У 1922–1929 рр. він викладав військову справу в Одеській артшколі, однак 20 січня 1931 р. був заарештований, а 27 червня разом із М. Загороднім та іншими розстріляний.

Інтегрування колишніх «білих офіцерів» у соціально-професійну структуру радянського суспільства було своєрідною формою соціальної адаптації, мімікрії, пристосування. Однак золоті погони не полишали їх. Минуле, якого вони не могли приховати, нагадувало про себе в анкетах службовця про перебування в інших арміях. В автобіографії залишався доленосний пунктик про соціальне становище, який до 1917 р. був предметом гордості і гідності, визнанням доблесті і честі, знаком суспільного авторитету. Революція і радянська політична система нівелювала не лише становість, але й цілком заслужений колишніми офіцерами соціальний стан. Їхнє «ходіння по муках» упродовж першого десятиліття більшовицького панування супроводжувалося соціально-психологічним та морально-етичним протистоянням, внутрішньою боротьбою ментальностей. Одні, не вагаючись, покинули «коммуной вздыбленную Русь», інші повернулися, але були страчені у застінках ЧК. Кілька десятків «перебіжчиків» стали на шлях кровного злочину, беручи участь у придушенні так званих білогвардійських заколотів. Полковник царської армії Й. Вацетіс розстрілював «білобандитів» у Ярославлі в 1918–1919 рр. У каральних акція проти «білих офіцерів» брав участь під'есаул М. Каширін. Обоє репресували у 1938 р. Влада використала знання, військовий досвід, інтелектуальний потенціал «колишніх офіцерів», але розпочала полювання на них у 30-х рр., очищаючи радянське суспільство від

«соціально-чужих елементів». Історики встановили, що за справою «Весна» було заарештовано понад 3 тис. колишніх офіцерів царської армії¹²⁰

Соціально-політична категорія «колишніх офіцерів» чужих армій відслідковувалася на гучних судових процесах, починаючи із Спілки визволення України, адже декому із фігурантів доводилося служити в австро-угорській, російській, гетьманській, петлюрівській арміях. Наприклад, В. Підгаєцький, який був лікарем, ученим, брав участь у роботі першого Всеросійського з'їзду офіцерів, що відбувся в Петрограді у травні 1917 р., згодом працював у медико-санітарних частинах, став членом Центральної Ради, відтак проходив за справою «СВУ», отримав 8 років таборів, а 9 жовтня 1937 р. його розстріляли на Соловках¹²¹.

Не встигнувши завершити справи «СВУ» та «Весна», влада розпочала пресувати «колишніх» на черговому судилищі — в «Українській військовій організації» (1933–1934 рр.). Серед 148 засуджених було багато українських письменників, діячів культури, які не мали відношення до військової справи, але траплялися «колишні офіцери» австро-угорської та Української галицької армій, особливо із галичан (М. Ерстенюк, Ф. Лопатинський, К. Коник, Ф. Бардашевський, Й. Зозуляк)¹²². На Соловках опинилися і склали голови письменник В. Атаманюк (офіцер австрійської армії), доцент Харківського університету В. Баб'як (офіцер Галицької армії), директор Інституту літературознавства при ВУАН М. Баран (офіцер австрійської армії), М. Білий (офіцер австрійської армії), агроном І. Бойко (штабс-капітан), агроном О. Вальда-Франовський (ротмістр «білої гвардії», армії Денікіна, Врангеля), викладач Енергоінституту в Одесі Т. Вінницький (офіцер австрійської та галицької армій), студент О. Волох (полковник армії УНР), картограф О. Ганджа (прапорщик армії УНР), економіст Ф. Гуцуляк (офіцер австрійської армії), В. Дідушек (капітан австрійської і петлюрівської армії), економіст П. Дідушек-Гельмер (офіцер австрійської армії), письменник А. Бабюк (псевдонім М. Ірчан, підпоручик австрійської, хорунжий армії УГА), викладач Харківського медінституту П. Коренковський (офіцер австрійської та галицької армій), директор Маріупольського інституту профосвіти М. Кузняк (офіцер УГА), драматург М. Куліш (поручик), декан Колгоспного інституту в Зинов'євську П. С. Кушніренко (офіцер петлюрівської армії), архітектор К. Лозинський (полковник білої армії), О. Паламарчук (офіцер гетьманської і петлюрівської армій), нарком фінансів УСРР М. Полоз (дворянин, офіцер авіації царської армії), редактор партвидаву С. Попович (хорунжий УГА), військовий комендант Житомира Г. Садовський (офіцер армії УНР), аспірант М. Сіяк (прапорщик австрійської армії), державний діяч УСРР, економіст П. Солодуб (штабс-капітан), С. Фреєв (офіцер УГА), М. Хижняк (офіцер гетьманської і петлюрівської армій). У протоколах засідань «особої трійки» Управління НКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р., названих істориками «розстрільними протоколами», зафіксовано дату засудження та винесення ви-

¹²⁰ Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності // Там само. — 2000. — № 2/4. — С. 115.

¹²¹ Там само. — 2002. — № 3. — С. 242.

¹²² О. С. Рубльов Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних, політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — С. 475, 479.

року про розстріл¹²³. Виявляється дивна закономірність: переважна частина галичан, які приїхали до УСРР і працювали в органах державної влади, освіти, культури, були засуджені восени 1933 — на початку 1934 рр., що цілком збігається з процесом «УВО». Проглядається зв'язок національного і соціального у вироках, тобто боротьба більшовицького режиму з «місцевим націоналізмом» та виявлення його інтеграції з іноземними військово-політичними угрупованнями. Для галичан сталінська репресивна гільйотина мала два подвійних леза — національне походження та перебування у «ворожих» арміях, інколи згадувалося дворянське походження («колишній поміщик», «син поміщика»).

Політичні судові процеси, які відбувалися кожного року, не проходили без «колишніх» офіцерів «чужих» армій. 27–28 березня 1935 р. виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР виголосила вирок «колишнім боротьбистам», серед яких виявилися: «колишній офіцер царської армії» С. Семко-Козачук, М. Куліш та Ю. Мазуренко, «колишній штабс-капітан» Д. Кудря, «петлюрівці» В. Підмогильний, О. Ковінька.

У 1937–1938 рр., коли репресії досягли свого смертоносного апогею, «колишні офіцери» обов'язково згадувалися на політичних показових репресіях. Їхня фізична присутність виконувала функцію своєрідного каталізатора для рішень судових трійок, які щедро роздавали вирoki. У червні 1937 р. органи НКВС «викрили» чергову справу серед найвищого командного складу РСЧА на чолі із маршалом СРСР М. Тухачевським. Військами прокотилася ланцюгова реакція репресій, яка торкнулася і «колишніх» царський та «білих» офіцерів. Багатьох звільнених у справі «Весна» почали арештовувати та засуджувати вдруге, але цього разу остаточно, тому що у 1938–1939 рр. їх розстріляли. Трагічно склалася доля колишнього прапорщика царської армії Д. Шмідта, який народився у м. Прилуки, воював рядовим на Південно-Західному фронті у роки світової війни, став кавалером Георгіївських хрестів 4-х ступенів, а також був нагороджений двома орденами Червоного Прапора. У 1933–1936 рр. командував механізованою бригадою КВО, але у липні 1936 р. його заарештували за звинуваченням в участі у «троцькістсько-зінов'євській контрреволюційній організації», а 1 червня 1937 р. Д. Шмідт визнав свою причетність до «військово-фашистської змови» у Червоній армії. 20 червня того ж року його розстріляли¹²⁴. Подібна доля спіткала і решту засуджених «колишніх білих офіцерів», яких звинувачували у шпигунстві на користь іноземних розвідок, але не забували про соціальне походження та військово-політичне минуле.

Отже, статус «колишніх офіцерів» царської, білої, австрійської, гетьманської армій, УГА та УНР виявився жахливою тінню, яка повсюдно переслідувала їх, спалахуючи смертоносним вироком у шпигунській діяльності. Жоден із показових сталінських репресивних ударів, а їх було кілька десятків у 1930-х рр., не оминав драматичної участі «білих офіцерів», гетьманців чи «петлюрівців». Країна не була у стані війни, не мала фронтів, крім внутрішнього, на судових

¹²³ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. — К., 1997. — С. 34–47.

¹²⁴ Кокін С., Пшеничков О. Без строку давності // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 140.

майданчиках якого гинули сотні і навіть тисячі «колишніх» офіцерів царської армії, УГА, УНР. Їх винищували методично, очищаючи кадровий склад РСЧА від «колишніх», а також радянські установи та культурно-освітні заклади. Дивно, але «колишніми» ставали і червоноармійські генерали та полковники, комкори і комбриги, комдиви і маршали, які починали військову кар'єру із присяги на вірність царю. Жахлива і потворна метаморфоза, яка відбулася із психікою та свідомістю людей, озброєних не лише табельною зброєю, але і вищою університетською освітою, військових училищ, академій Генерального штабу. Майже 20 років тривали перманентні форми нищення особливої соціально-професійної групи — «колишніх офіцерів», яких вважали баластом та ізгоями радянського суспільства.

ІХ.7. «Колишні петлюрівці»: заручники долі і політичного режиму

У попередньому підрозділі було з'ясовано політично-ідеологічне походження терміну «колишній петлюрівець», який мав безпосереднє відношення не лише до особи С. Петлюри, але і до ідей національно-визвольного руху в Україні, до прагнень української еліти у боротьбі за державну самостійність та збереження національно-культурної самобутності. На початку 1920-х рр., коли Ревтрибунали щоденно судили повстанців, термін «петлюрівці» не використовувався, навіть у «Справі ЦК УПСР» 1920 року (В. Голубович, Н. Петренко, І. Лизанівський та інш.), назва якої загадково змінювалася тоді: «Справа ЦУПОК (Центрального українського повстанського комітету), «Справа урядів УНР»¹²⁵. Можливо тому, що вояки С. Петлюри, крім амністованих владою, не стали «колишніми», а продовжували воювати за незалежність України.

Системно, індивідуально та колективного виявляти «колишніх петлюрівців» почали у зв'язку із підготовкою справи «СВУ», робота над якою розпочалася наприкінці 1927 р., а в активну фазу вона перейшла восени 1929 — протягом першої половини 1930 р. На цей час припадає перша згадка про «колишнього петлюрівця» О. Довженка — українського режисера та письменника. Так, 10 жовтня 1929 р. економічний відділ ДПУ УСРР доповідав про «економічну контрреволюцію у В.У.Ф.К.У.», акцентуючи увагу на багатолітності ворогів радянської влади — «денікінці, поляки, Гетьман, петлюрівці», а також на тому, що «...серед цих банд, у петлюрівській банді служив якимось командиром громадянин Довженко»¹²⁶. Агент ДПУ, який інформував керівництво, підкреслював засилля «петлюрівців» у ВУФКУ, висловив жаль з приводу того, що «якийсь петлюрівець обдирає Радянський уряд». Пошук «колишніх петлюрівців» відбувався у зв'язку з викриттям місцевих осередків «СВУ». 12 липня 1930 р. Конотопська районна комісія інформувала Центральну комісію чистки освітян

¹²⁵ Вирок українській революції: «Справа ЦК УПСР». Наук.-док. видання / Упоряд. Т. Осташко, С. Кокін. — К., 2013. — С. 17.

¹²⁶ Безручко О. Нові документи з архіву СБУ: Штрихи до портрета Олександра Довженка // Архіви України. — 2005. — № 1–3. — С. 38.

про те, що нею «перевірено» 1740 учителів, серед яких 23 «позбавленці», 79 «колишніх куркулів», 50 «колишніх дворян», а «вчистили» 60 осіб¹²⁷.

Термінологія, яка потрапляла на ідеологічне озброєння ДПУ, не була пасивною лінгвістичною субстанцією, а доволі швидко ставала повсякденним явищем для карально-репресивних органів. Вона застосовувалася у боротьбі із повстанцями на Вінниччині весною 1930 р., хоча соціальну основу загонів становили селяни, які чинили опір колективізації, хлібозаготівлі, конфіскації. 30 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомляв політбюро ЦК КП(б)У про ситуацію в регіоні: «В районах діяльності петлюрівських банд, зокрема у місцях формування банди Заболотного, особливо в районах Бернадському, Жулинському, Ольгопільському, Ободовському — Тульчинської округи, де залишилися кадри політ бандитів, до цих додалися нові: «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна», співали «Ще не вмерла Україна» і т.д.»¹²⁸. Головний чекіст в Україні підкреслював дивне поєднання «рушійних сил» повстанського руху, застосувавши політично-тактичну фразу: «розкуркулення рештків антирадянських петлюрівських елементів». Отже, «петлюрівцями» ставали не лише конкретні особи, але й національно-патріотичні групи та соціальні верстви української спільноти. Селянські повстання охопили тоді значну частину УСРР, а заклики та гасла, у яких згадувалися ідеї УНР, стали підставою для пошуку їх прихильників в українському середовищі. ДПУ в особі її керівника В. Балицького відслідковувало ситуацію, кидало війська на придушення повстань, але одночасно підкреслювало переорієнтацію тактики діяльності «української контрреволюції», виокремлюючи особливу роль та місце ватажків «колишніх петлюрівських банд».

На початку квітня 1930 р. у селах Павлоградського району на Дніпропетровщині спалахнуло селянське повстання з виразними антирадянськими гаслами. Найвищу соціальну активність виявляли селяни с. Богданівки, хоча рух опору поширився на села Близнюківського та Петропавлівського районів. Проти повстанців були кинуті військові загони ДПУ та міліції. В. Балицький, придушивши 5–6 квітня 1930 р. повстання селян, інформував С. Косіора про ідеологів збройного виступу — «колишніх білих офіцерів та куркулів»¹²⁹. У травні 1930 р. на лаву підсудних потрапили 24 учасники Павлоградського повстання. Його основним ідеологом та організатором став селянин с. Богданівки К. Шопін, позбавлений виборчих прав за «політичне минуле» — старший унтер-офіцер та «гетьманець». Він спілкувався із колишнім штабс-капітаном О. Пазіним, який прибув у с. Богдано-Вербку із Дону для налагодження оперативних повстанських дій. Повстанцями були селяни, які мали до 1917 р. чимало землі, а колективізація її позбавила, тому чекісти тиснули на соціальне «куркульське-поміщицьке» походження. Серед повстанців переважали селяни, які вважали себе етнічними росіянами, тому слідчі ДПУ відмовилися від політичного забарв-

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Опис 16. — Спр. 585. — Арк. 162.

¹²⁸ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. доку. і матер. / Автори-упорядники Р.О. Подкур, В.Ю. Васильєв. — К., 2007. — С. 176.

¹²⁹ Павлоградське повстання 1930. Зб. док. і матер. — К., 2009. — С. 21.

лення — «колишні петлюрівці». У звітах агентів ДПУ про політичні настрої сільського населення підкреслювалася одна цікава обставина: відсутність політичної програми у повстанців, структурованої організації, а з іншого боку пошук керівників серед «політбандитів», «колишніх офіцерів», членів «СВУ». Для чекістів подібний тандем вважався небезпечним, тому політична термінологія про «колишніх петлюрівців» та «офіцерів» була для ДПУ цілком реальною. Застосування профілактичних засобів, навіть репресивних, стало першочерговим завданням, тому виявлення і знешкодження «колишніх» було повсякденною справою карально-репресивних органів.

Їх вишукували в освітніх, господарських, радянських установах, прискіпливо вивчаючи особові справи та соціально-політичне минуле працівників. У червні 1930 р., тобто майже одночасно із судовим процесом «СВУ», завершився суд над учасниками «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України», яка, за даними ДПУ, налічувала 143 особи та була «філіалом» відомої «Трудової селянської партії», хоча її керівники (О. Чаянов, М. Кондратьєв, М. Макаров) належали до еліти наукової інтелігенції. Засуджених у 1930 р. вирішили ще раз притягти до кримінальної відповідальності за політичні злочини — шкідництво, контрреволюційна діяльність, «політбандитизм». 12 вересня 1931 р. українську агрономічну науку представляли арештовані І. Доленко, І. Коротков, М. Резніков та ще 140 учасників судилища¹³⁰. Серед них були колишні офіцери «царської» та «білої» армій, а також «гетьманці», «анархо-махновці», «петлюрівці», особливо у так званих регіональних осередках «шкідницької організації», представлених агрономами, заможними селянами з професійною освітою, сільські вчителі, тобто соціальна база колишньої петлюрівської армії. Були також колишні офіцери російської армії, але на початку 1930-х рр. їх вважали «підданими УСРР», позаяк дехто належав до «позбавленців» виборчих прав, інші не мали паспорта і приховували своє соціальне походження та військове звання.

Арештовані та засуджені перестали бути «колишніми», коли отримали статус в'язнів, адже їх судили за статтями КК УСРР. Для спецслужб вони були довічними «колишніми» і потенційними «ворогами», агентами іноземних розвідок. Траплялися випадки, коли звільнені із таборів справді ними ставали, покинувши країну або вдало «замаскувавшись» під «машкарою» радянських ізгоїв. Деякі «колишні» не переставали писати листи Й. Сталіну, М. Калініну, відомим письменникам, доводячи власну невинуватість, однак листи залишалися у табірному начальстві, потрапляли до нових кримінальних справ. Наприклад, 19 грудня 1931 р. до М. Калініна звернувся Г. Перовський (рідний брат відомої революціонерки-народниці С. Перовської), який просив звільнити його сина Г. Перовського, арештованого 1 лютого 1931 р. Він благав і присягав іменем «сестри своєї Софії».

Відчаєм і зневагою пронизаний лист засудженого М. Жигаловського від 3 квітня 1932 р. до М. Горького. «Дайте мені відповідь, Ви, сидячий на вершині

¹³⁰ Справа «Української філії Трудової селянської партії». Зб. документів і матеріалів. — К., 2010. — С. 313.

достатку, — писав приречений, — яка державна необхідність змушує штовхати у безодню відчаю цілком невинних громадян та їхні родини. Руйнувати їхнє здоров'я, працездатність і саме життя, проливати ріки сліз, піддавати злидням дружин і дітей, відволікати від роботи цих людей, коли кожна робоча сила на обліку? Чи не марні ці жертви, і чи не осудить так само безжалісно, як засудили нас, неупереджений суд історії цю непотрібну і небачену жорстокість наших днів»¹³¹. Вичерпна соціально-психологічна та морально-етична оцінка сталінських політичних репресій, яка передає психічний стан засуджених, їх жакливу «безодню відчаю».

Революційні події 1917 р. дуже заплутали нову соціально-політичну становище «колишніх». Вони були офіцерами російської армії, згодом перейшли на службу до гетьмана П. Скоропадського, тобто дбали про Українську Державу, яку органічно не сприймали, згодом опинилися у частинах армії УНР під командуванням С. Петлюри. Показовим є «ходіння» колишнього штабс-ротмістра С. Байла під різнобарвними військовими знаменами. У роки Першої світової війни воював у російській армії, 3 січня перейшов до армії УНР: служив ординарцем Гайдамацького коша Слобідської України С. Петлюри та 3-го Гайдамацького полку В. Сікевичева. До листопада 1918 р. був командиром сотні, помічником командира Кінного дивізіону та полку Січових Стрільців Ф. Бориса, перейшов до отамана О. Волоха, але проти С. Петлюри. покинувши табір жовто-блакитних у 1920 р. став до лав червоних, мав особисту підтримку самого комдива Г. Котовського. У 1931 р. йому вдалося уникнути арешту за справою «Весна», але він не оминув 1937 р. Його розстріляли 19 листопада 1937 р.¹³² Служба колишніх «петлюрівців» та «гетьманців» в РСЧА чи просто в установах була жакливих випробуванням для їхньої психіки, адже вони чекали арешту у будь-яку хвилину. Це стосувалося офіцера російської армії В. Кожем'яки-Терновського, який служив в армії Української Держави та Директорії, тобто у гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри, приховував цей факт біографії, підлягав арешту у липні 1928 р., а 1 березня 1929 р. був засуджений на 3 роки ув'язнення. У 1937 р. був розстріляний. Таких життєвих ситуацій з «колишніми» було чимало, які у буремні роки революцій та війни опинилися на гребні, тому хапалися за будь-які знамена, щоб вижити, але жити із почуттям клятвопорушника було нестерпно важко. Вони підпадали під ярлик «дворушників», тобто людей із кількома соціальними типами поведінки, хоча для репресивних органів — були «прихованими ворогами» та «соціально-чужим елементом».

Амністії більшовиків для «політичних бандитів» початку 1920-х рр. мали часові обмеження, а далі «колишні» повинні були засвідчувати своє соціальне походження та військово-політичне минуле у службових анкетах, в автобіографіях студентів, анкетах чисток кадрового складу установ. «Ухильників», тобто тих, які приховували свою «соціальну фізіономію», притягали до кримінальної відповідальності. Арештовувати «безпідставно» означало б повернення комендантського часу та ознак відвертої громадянської війни, тому

¹³¹ Там само. — С. 185.

¹³² З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2002. — № 2. — С. 223.

політично-ідеологічні ярлики виявилися потужним карально-репресивним подразником. Вони відігравали функцію детектора, за допомогою якого озброювався апарат ДПУ та члени комісій партійно-кадрових чисток. Соціально-класова та ідеологічна риторика, якщо проаналізувати інтенсивність її появи у пресі та в офіційних документах, спалахувала в умовах жорсткого протистояння влади і суспільства, їх «запаморочення від успіхів» та загострення економічної ситуації. На «петлюрівців» почали вішати недоліки і прорахунки у сільському господарстві, тому трошили учених аграрників, агрономів, працівників УНГО (ЦСУ), «шкідників». Абсурдність хлібозаготівельних планів у 1931–1933 рр. спонукала ідеологічно-пропагандистську машину на боротьбу з «колишніми петлюрівцями», але не лише «хорунжими», «отоманами», «політбандитами», а також звичайними селянами, які підтримували свого часу армію УНР, особливо на Поділлі. 7 березня 1932 р. начальник Вінницького облвідділу ДПУ В. Лєвоцький доповідав про значне «...засмічення контрреволюційними елементами всіх відтінків», які поширювали серед селян «ідеї української дрібнобуржуазної державності», а також про акцію чистки «прикордонсмуги у 1930 році, яка супроводжувалася висилкою найбільш активних повстанців командного складу рештків петлюрівської армії». Однак, за словами чекіста, їх значна частина залишилась, яка спирається на «блок українських політпартій колишніх українських діячів та української шовіністично налаштованої інтелігенції». Реальне невдоволення політикою радянської влади сприймалося чекістами гіпертрофовано, які говорили про формування повстанських груп та підготовку загальноукраїнського повстання весною 1932 р. В. Лєвоцький виокремив соціальну базу для формування подібних угруповань. «Кадрами для поповнення груп та організацій, — наголошував він, — є, у першу чергу, рештки блукаючого куркульства, колишні петлюрівці і бандити, «ображені активісти», ущемлені викривленнями середняки, окремі представники сільської та учнівської молоді, окремі вихідці з сіль інтелігенції, а також церковники і секанти»¹³³. Занепокоєння агентів і сексотів ДПУ ситуацією на селі передавалося вищому керівництву, яка вважало цілком реальною загрозу селянського повстання з метою повалення радянської влади та відновлення УНР, тому інформувало про зв'язок повстанських груп із «петлюрівськими емісарами», про ватажків із «колишніх петлюрівців та політбандитів». Присутність «колишніх петлюрівців» у селах багатьох районів області — Козятинському, Проскурівському, Гайсинському, Уманському, Теплійському, Грицівському, Чуднівському, Погребищенському, Бердичівському, Бернадському та інших, судячи із доповідної записки ДПУ, свідчила про їх реальну активізацію. Зокрема, зазначалося, що у селах Летичівського та Меджибозького районів діяла повстанська група у складі 200 осіб, керівництво якою здійснювалося «через колишнього петлюрівського офіцера, що приїздив періодично з Польщі». В області, крім повстання, планували провести «голодний похід» до обласного центру, а згодом до кордону з Румунією. Конфлікт між владою та селянською громадою назрівав, особливо в

¹³³ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів і матеріалів. — Вінниця, 2007. — С. 227.

умовах голодомору, який вирував в області, тому органи ДПУ відслідковували діяльність «колишніх петлюрівців» і знешкоджували їх.

Загроза соціального вибуху була очевидна, а його географія не обмежувалася лише Поділлям, тому не випадково Й. Сталін 16 квітня 1932 р. виявив гнів та обурення ситуацією, яка склалася в окремих районах УСРР, де перестала існувати радянська влада, розігнана голодними бунтами. «Невже це правда? Невже така погана справа з селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони роблять?»¹³⁴, — запитував вождь більшовиків у переполоханого підлеглого. Цього було достатньо для того, щоб розпочати оперативну діяльність для знешкодження «колишніх петлюрівців», хоча із статистикою Й. Сталін дещо перебрав. В Україні не було такої кількості «петлюрівців», особливо в партії, але прихильників ідей і тактики головного отамана С. Петлюри — цілком можливо. Голодомор виявився дуже ефективним прискорювачем антирадянських настроїв селян, які виливалися у повстання, жіночі волинки, замаху на активістів тощо.

Від виявлення та локальної ізоляції повстанських загонів та окремих груп «петлюрівських елементів», яке спостерігалось весною, влада перейшла до наступу. 22 листопада 1932 р. ДПУ УСРР надіслало до ЦК КП(б)У доповідну записку «Про заходи по проведенню оперативного натиску на куркульсько-петлюрівські та контрреволюційні елементи», підкресливши готовність військових частин для «...проведення масової операції по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу», також викриття та знешкодження «куркульсько-петлюрівського повстанського підпілля»¹³⁵. Операцією передбачалося охопити 243 райони УСРР, а масова чекістська ліквідація стосувалася 1701 особи, з яких 886 з когорти «української контрреволюції», 247 «білої контрреволюції», 341 «польської контрреволюції» і «петлюрівської», 540 «національної контрреволюції», долею яких займалися співробітники особого відділу ДПУ. Секретно-політичний відділ планував ліквідувати 1589 осіб, з яких «українська» становила 294, «сільська» 812 осіб. Наприклад, у Харківській області було арештовано 303 особи, з яких 34 «колишніх білих і петлюрівських офіцерів», які працювали рахівниками в колгоспах, а ще 23 були «з антирадянським минулим»¹³⁶. У січні 1933 р. керівництво ДПУ УСРР звітувало перед політбюро ЦК КП(б) за проведену операцію із ліквідації «куркульсько-петлюрівських гнізд». Підкреслювався опір селян в українських селах у вигляді «майнового терору» та фізичного терору», тобто нищення колгоспного та радянського майна і вбивство партійно-комсомольського активу. За листопад-січень було заарештовано близько 38 тис. осіб «контрреволюційного елементу», які працювали головами колгоспів, сільрад, бригадами, педагогами, агрономами, рахівниками, завгоспами. Серед арештованих виявилось колишніх куркулів — 5114, «колишніх махновців» — 170, «колишніх офіцерів» — 365, «поміщиків та селян-власників» — 31, «учасників контрреволюційних організацій та повстань» — 510, «колишніх петлюрів-

¹³⁴ Марочко В., Мовчан О. Хроніка голодомору 1932–1933 років в Україні. — К., 2008. — С. 64.

¹³⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 409.

¹³⁶ Там само. — С. 410.

ців і гетьманців» — 597, «політбандитів» — 380, представників «антирадянських партій» — 48, а разом з іншими категоріями «соціально-ворожих елементів» — понад 8 тис. осіб¹³⁷. Близько 10% підлягали розстрілу, решта була відправлена до таборів та на заслання. Директива ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. була спрямована на виконання головного завдання: «...викриття і розгром к.-р. повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх куркульсько-петлюрівським елементам». Оперативні підрозділи ДПУ, як наголошувалося у звіті, виявили зв'язок «повстанського підпілля» із закордонними центрами через «десятки петлюрівських емісарів», а в Україні через «контрреволюційні організації» — «УНР», «УВО», УНДО та представництво польського Генштабу і дипломатичні місії.

Опубліковані секретні документи органів державної безпеки СРСР, у яких зазначено військово-політичну та повстанську діяльність «колишніх петлюрівський офіцерів» в Україні, становлять історичне джерело, яким не можна ігнорувати. Зокрема, у січні 1933 р. ОДПУ інформувало про те, що протягом двох місяців в Україну було «командировано» 23 «польсько-петлюрівських емісарів», з яких вдалося затримати 19. Вони займалися розвідницькою та організаційною діяльністю в Україні, підтримували оперативний зв'язок із представництвом УНР у Варшаві — із «колишнім» офіцером російської армії, випускником Миколаївської академії Генерального штабу, генерал хорунжим армії УНР під орудою С. Петлюри, полковника армії УНР І. Литвиненка-Морозенка, професора археології і громадського діяча Левка Чикаленка¹³⁸. Звіти радянських спецслужб рясніли войовничою термінологією про підривні дії «білогвардійських і бандитських елементів», «куркульсько-білогвардійських», «петлюрівсько-повстанських», які, судячи із доповідних ОДПУ, концентрувалися переважно на території України та Кубані. Дивна географія руху опору, яка співпала з територією Голодомору. Ця закономірність очевидна, вона має підтвердження у документах спецслужб та рапортах іноземних дипломатів — польських, італійських, німецьких. Для життя селян і керівництва радянських органів влади на місцях найбільшу небезпеку становив голодомор, а не «встановлення капіталістичної держави, так званої Української незалежної республіки», яку намагалися відновити кілька десятків «польсько-петлюрівських емісарів», спираючись на виснажене голодом селянство.

Більш руйнівної шкоди, ніж сталінська політика хлібозаготівлі, було годі сподіватись, але у лютому 1933 р. оперативники ДПУ доповідали про чергове «шкідництво» у колгоспах, визнаючи за основну причину зриву сівби — підривну діяльність «контрреволюційних саботажників». 11 березня 1933 р. колегія ОДПУ СРСР сфабрикувала справу і засудила 75 осіб із складу МТС та радгоспів, з яких 35 до розстрілу, тому що вони готували «повстання» у 133 районах¹³⁹. Смертоносний конвеєр сталінських репресій проти «колишніх

¹³⁷ Там само. — С. 633.

¹³⁸ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Голодомор в Україні 1932–1933. Том 7. — К., 2008. — С. 421–422.

¹³⁹ Там само. — С. 474.

петлюрівців» та українства загалом, який набув свого апогею у 1933–1934 рр., роздмуханий фабрикацією надуманих справ з боку ДПУ, не мав адекватної внутрішньої і зовнішньої загрози. Вона визривала у Німеччині, загрожуючи Польщі та СРСР, але для радянської влади образ ворога у вигляді польського Генштабу та «польсько-петлюрівських емісарів» мав політично-ідеологічне спрямування, тобто унеможливити поширення правди про голод, а тим паче загально українського «голодного бунту» чи «голодного походу» селян прикордонної смуги. Західноукраїнська преса («Діло», «Гризуб») передавали жахіття в Україні, а з іншого боку демонстрували рух протесту свідомих українців, тому в агентів спецслужб виникло уявлення про цілком реальну загрозу всеукраїнського повстання з реставраційними вимогами та завданнями. Українські селяни, виморені голодом, просили тоді не зброї, а хліба, хоча і накликали війну із Заходу, яка б припинила апокаліпсис в українських селах.

Агресивна внутрішня риторика була притаманна не лише оперативним підрозділам ДПУ, але і партійним функціонерам в УСРР. 29 травня 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаевич підписав постанову обкому партії, яка виявилася войовничою і надто категоричною для партійної структури: «Необхідно нанести нещадного удару решткам недобитків класового ворога — петлюрівським і махновським елементам, куркульській агентурі, які пролізли до лав партії»¹⁴⁰. Ідеологема «колишні петлюрівці» виконувала практичну репресивну функцію, а їх пошук серед селян, робітників, службовців та особливо інтелігенції перетворили на кампанію боротьби із «шкідниками». На колгоспних ланах піонери і жовтенята ловили довгоносиків та гризунів, а в культурно-освітніх установах «колишніх петлюрівців», офіцерів, яких також вважали «шкідниками» та «класовими ворогами» радянського ладу.

У 1933 р., коли небезпека нависла над М. Скрипником, публічне каяття якого мало стати гучним стартом для ліквідації «українських буржуазних націоналістів» в установах освіти, культури та науки, ярлики «колишніх петлюрівців» щедро навішували кожному, хто розмовляв українською мовою, мав до неї професійне відношення. Кадрова чистка системи освіти, яку розпочали до самогубства наркома освіти, набула смертоносного розмаху після «ганебного» вчинку «ленінця Скрипника». Керівництво обласних та районних відділів освіти боялося розпочинати навчальний рік, не завершивши «очищення» шкіл та установ від «класових ворогів» та «петлюрівських недобитків». 16 серпня 1933 р. керівник Київського облвн та претендент на посаду директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки Т.Брауде писав на сторінках газети «Пролетарська правда» про «петлюрівських недобитків», які «засіли» в облвн, навіть називав їхні прізвища¹⁴¹. Те, що відбувалося в освітньо-наукових та культурно-мистецьких установах середини 1930-х рр. назвати війною складно, але системним полюванням на «підсадну качку» — однозначно. Її функцію виконували «колишні петлюрівці, гетьманці, махновці», яких виявляли в інсти-

¹⁴⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 855.

¹⁴¹ Брауде Т. Успішно підготуватися до нового навчального року по школах // Пролетарська правда. — 1933. — 16 серпня.

тутах, бібліотеках, музеях, піддаючи репресіям решту працівників, які своєчасно «не вказали на класового ворога». Фактично чекісти повернулися до політичного інституту заручників: за одного «петлюрівця» чи «білого офіцера» засуджували кілька цивільних осіб.

Для фабрикації справ проти них, а також для надання політичної ваги, почали використовувати дуже агресивну і воєнізовану термінологію, яку виплескували на сторінки преси: «фашистська расова теорія буржуазних націоналістів», «расово-фашистська теорія», «співці фашистських теорій», «буржуазно-націоналістичне охвістя», «запеклий націоналіст», «агенти фашизму». Вони стали синонімами із поширеним до 1934 р. терміном «колишні петлюрівці», тобто спостерігалася цілком логічна закономірність у діях карально-репресивних та ідеологічно-агітаційних органів влади. На той час відбулося кадрове «очищення» обласних відділів освіти на 100%, районних та міських на 90% від «петлюрівських недобитків»¹⁴². Політологічні гасла про «культурний фронт» свідчили про черговий фронт «червоного терору», активною зброєю якого були маніпулятивні технології навішування ідеологічних ярликів потенційним жертвам. У квітні 1934 р. агенти секретно-політичного відділу ОДПУ нагадали про «петлюрівське» минуле О.Довженка, але чомусь зробили його ад'ютантом гетьмана П. Скоропадського, хоча підкреслили службу в армії УНР, з частинами якої відійшов до Польщі¹⁴³. Про участь Олександра Петровича у «петлюрівській армії», яка воювала проти радянської влади, доповідали інформатори УДБ НКВС УРСР у червні 1940 р.

«Колишніх петлюрівців» виявляли в освітніх установах, особливо серед колишніх членів УПСР, УСДРП та повстанців, але знаходили їх у літературних колах радянської України. Цей ідеологічний ярлик мали письменник, перекладач В. Підмогильний, літератори М. Куліш, О. Ковінька, яких арештували та судили у 1935 р.

Учасників «петлюрівських банд» виявляли у 1937–1938 рр., коли політичний терор досяг апогею, поширився на представників національних меншин — поляків, німців, серед яких спецслужби «вишукували» іноземних «агентів», «розвідників», «диверсантів», «шпигунів». Для розпізнання «шпигуна» існували апробовані технології — національне походження, патріотичні мотиви творчої діяльності, фах, а також соціальне походження та політичне минуле. До цієї когорти потрапив учитель української мови та літератури Глухівської школи № 1 Іван Михайлович Піонтковський. У 22 роки воював на фронтах Першої світової війни «колишній офіцер російської армії», а причиною його арешту весною 1938 р. стали: участь в «есеро-повстанському угрупованні» та «виготовлення і збереження рукописів антирадянського націоналістичного характеру»¹⁴⁴. Він є типовим представником функціонального «колишнього петлюрівця», але не лише за «офіцерським» походженням, а насамперед за ментально-інтелектуальним. Війна, учасником якої він був, сколихнула національно-

¹⁴² На фронті культури. — К., 1935. — С. 15.

¹⁴³ Безручко О. Нові документи з архіву... — К., 2005. — С. 45.

¹⁴⁴ Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України... — К., 2003. — С. 273.

патріотичні почуття та гуманістичні переживання І. Піонтковського, вплинули на його подальше життя та професійну діяльність. На стандартних бланках російського департаменту освіти, який зник разом з державою, він написав 5 листопада 1917 р. вірша «Україна». Його стиль і поетичний пафос, який чимось нагадував Т. Шевченка, засвідчували свідомого «петлюрівця».

Молодий, але досвідчений В. Сосюра, який пройшов крізь горнило громадянської війни в армії С. Петлюри, звертався у 1918–1921 рр. до героїки минулих літ, тому його національно-патріотичні почуття, як і у звичайного педагога І. Піонтковського, не були порожнім звуком, політологічним галасом, а станом їхньої душі. У творчості глухівського вчителя виринали ідеї народництва, соціальної рівності, сюжети нещасливого кохання, про нужденне життя селян, про морально-етичні категорії добра і зла. Перебуваючи під впливом творчості Т. Шевченка, він пише восени 1918 р. вірша «До долі України», який є зворушливим:

Де ти бродиш, де ти ходиш
Доля України?
Чом ти щира, не пригорнеш
Її, сиротини?
Довго, доле, ти літала —
Цілі сотні років,
А тим часом Україну
Скубли з усіх боків

Чого з нею ти жартуєш,
Кидась в неволю,
Потім знову прилітаєш,
Як вітер по полю.
Скубли, крали, обдирали
До схочу, без жалю...
Навіть мову розпинали
Труну будували.

Поет-аматор передавав власний емоційний стан, а також його оточення. У віршах «Гайдамаки», «Незабутньому Т.Ш.», у поемі «За рідний край» постає патріот-українець, вояк-«петлюрівець», зброєю якого мали б стати його вірші. Однак вони послужилися в іншому — доказом його «петлюрівського» минулого. 23 квітня 1938 р. «трійка» при Чернігівському управлінні НКВС винесла І. Піонтковському смертний вирок, а 9 травня його розстріляли.

Трагічно завершилася доля братів Чехівських — Володимира (1876 р. народження, прем'єр-міністр уряду УНР, член ЦК УСДРП) та Миколи (1877 р., кадрового офіцера російської армії, полковника у війську С. Петлюри). Старшого засудили до 10 років, молодшого до 3 років сталінських таборів. Сповнена трагізму родина Крушельницьких — Антона (батько, міністр освіти при С. Петлюрі), його синів Івана, Тараса, Богдана, Остапа, Вольдемара, розстріляних у 1934 та 1937 р. сталінськими інквізиторами, а також багатьох інших довірливих галичан, які приїхали в УСРР і стали жертвами сталінських репресій. Подібна доля спіткала братів-педагогів Павла, Івана і Тимофія Бондарів, які народилися на Харківщині, воювали у роки світової війни. Виморювали цілими династіями, а ознакою смерті було «соціально-вороже походження». Фігурантами розстрільних протоколів УНКВС Ленінградської області у 1937 р., тобто соловецькими смертниками, були десятки українських діячів культури, освіти, «колишніх петлюрівців».

IX.8. «Дворяни» і «діти дворянські» — громадяни СРСР

Народжені і виховані в умовах соціально-станового та побутового середовища, здобувши належну освіту та морально-етичні норми світосприйняття і суспільної поведінки, члени дворянських родин опинилися перед соціально-політичним вибором у 1917 р. Одні покинули революційну Росію одразу, інші намагалися зберегти «стару Росію», значна частина чекала поразки більшовиків, слабодухі почали співпрацювати з новою владою. Замаскованих під звичайних громадян викривали упродовж 1920-х рр., особливо військових чинів та офіцерів, арештовували і судили за «дворушництво».

На початку 1930-х рр. соціальне походження «колишніх» дворян виявилось крामольним і кримінальним. Адаптувавшись до радянського суспільства, «колишні дворяни» і «діти дворянські», працювали викладачами прикладних та гуманітарних наук, інженерами, економістами, рахівниками, агрономами, звичайними робітниками. Їх виявляли сексоти та агенти ДПУ в установах, члени різних комісій чисток кадрового складу. Булгаковські герої «Собачого серця» діяли повсюдно. У 1930–1931 рр., розкручуючи справу «Трудової селянської партії» в УСРР, співробітники ДПУ використали визначення «син поміщика» і «дрібно-поміщицькі родини», відтак діти почали відповідати за батьків. Серед 143 арештованих та засуджених у вересні 1931 р. було 14 «колишніх поміщиків», «дворян» та «синів поміщиків»: П. Бражник (с. Воробйово Білопільського району, агроном), П. Стройніков (колишній дворянин, син великого домовласника, Дніпропетровщина, зоотехнік), О. Войніков (колишній дворянин, М. Ізяслав Волинської губернії, агроном), П. Лещенко («син великого землевласника», агроном), П. Заворотний («син розореного дворянина-поміщика», агроном-дослідник), В. Луцинський (м. Запоріжжя, син поміщика, агроном-землемір), Я. Здориченко (син поміщика, с. Цибулівка Зинов'євської округи), В. Коль (м. Новий Оскол Курської губ., син дворянина, агроном), О. Новицький (с. Бикове Катеринославської губ., син дворянина, агроном), Г. Перовський (племінник революціонерки Софії Перовської, «родовий дворянин», м. Севастополь), Г. Макаров (м. Павловське, Васильєвського району, «родовий дворянин», син «колишнього полковника»)¹⁴⁵. Відловлювали переважно «дрібних поміщиків», які до революції мали кілька сотень десятин землі, але більшовиків цікавило інше — їхнє соціальне походження. Вони не мали права займати посади у державних органах влади, а також претендувати на поважне місце у суспільстві.

Чекісти не гребували й відомими іменами із колишніх дворянських сімей, серед яких опинилися нащадки О. Пушкіна та М. Гоголя. Родовід Олександра Сергійовича Пушкіна достатньо висвітлений його біографами, літературознавцями, істориками культури. Діти поета, яких він лагідно називав «Машка», «Сашка», «Гришка», прожили у два рази довше від їх геніального батька, а

¹⁴⁵ Справа «Української філії Трудової селянської партії»... — С. 98–130.

донька Марія померла у 1919 р., ставши свідком краху Російської імперії¹⁴⁶. Онуків дочекалася дружина поета Наталія Гончарова, тому що її син Олександр Олександрович мав власних дітей — Наталію, Софію, Марію, Олександра, з яких Софія померла у 1861 р., а Наталія у 1912 р., Олександр у 1916 р.¹⁴⁷

Революції, неп і репресії пережила Марія Олександрівна Бикова. Онука О. Пушкіна народилася 5 липня 1862 р., одружилася у 1881 р. з племінником М. Гоголя — М. Биковим¹⁴⁸. Не лише причетність до геніального оточення, але і «подвійне» дворянське походження нагадували їй про себе упродовж життя. Свого першого сина подружжя Бикових назвали Олександром, а загалом народили десятеро дітей. За соціальним походженням вони належали до дворян, хоч і дрібнопомісних, але не уникли націоналізації земельної власності. Станові ознаки були ліквідовані декретом РНК РСФРР 24 листопада 1917 р. «Про скасування станів і цивільних чинів», тому чимало «колишніх поміщиків» залишили революційну Росію, а їх ідейна та активна частина стала до лав білої гвардії, захищаючи маєтки, власність і власну гідність зі зброєю у руках.

До категорії «колишніх» потрапили тоді не лише дворяни, а також заможні селяни-землевласники, священники, купецтво, проти яких було спрямовано вістря червоного терору, реквізуючи коштовності, матеріальні цінності, маєтки, особняки у містах. Колишні дворяни, які перейшли на службу більшовикам, особливо на військові посади до Червоної армії, отримали від нових господарів тимчасову індульгенцію — право проживання рідних у родових маєтках. Соціальна адаптація дворян, які залишились на батьківщині, виявилася дуже складною, тому що їх переслідувало політично-ідеологічне тавро — «колишні люди», «відщепки старого світу», «соціально чужий елемент» тощо. Ліквідація становості, але збереження в анкетах розділу про «соціальне походження» і «соціальний стан», не полишали їхнього минуло, надзвичайно ускладнювало інтегрування у нове суспільне середовище. Усі громадяни ставали «трудящими», однак класовий принцип більшовицької ідеології розмежовував їх на пролетарську верству і «колишніх». 23 вересня 1919 р. радянський уряд вимагав обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, «капіталістів» та осіб, які займали до 1917 р. «відповідальні посади»¹⁴⁹.

Дворянка за походженням М. Бикова, враховуючи її уславлений родовід, отримала від більшовиків своерідну охоронну грамоту, тобто помістя Гоголевих на Полтавщині. Вона жила у маєтку єдиної сестри М. Гоголя — Ганни Василівни, сином якої був М.В. Биков. Садиба знаходилася у Полтаві на Кединському проспекті, яка за постановою президії ВУЦВК'у була передана їй у пожиттєве користування. На початку 1930-х рр. Марія Олександрівна передала маєток для облаштування студентського гуртожитку Полтавського сільськогос-

¹⁴⁶ Донька Марія Пушкіна (1832–1919), син Олександр (1833–1914), «син Григорій (1835–1905).

¹⁴⁷ Русаков В.М. Рассказы о потомках А.С. Пушкина. — Л.: Лениздат, 1982. — 368 с.

¹⁴⁸ Биков Микола Володимирович (1856–1918) — племінник М.В. Гоголя.

¹⁴⁹ Смирнова Т.М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегия выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. — М., 2003. — С. 77.

подарського будівельного інституту, залишивши для себе та своїх дітей лише три кімнати. У 1933 р. вона подарувала Полтавському державному музею золотий годинник О.С. Пушкіна, а не здала його до торгсину в обмін на хліб, а також портрети М. Гоголя, його авторські замальовки до «Мертвих душ» та інші сімейні реліквії. Лояльне ставлення до радянської влади родини Бикових, а з іншого боку прагнення більшовиків скористатися почесним родовим статусом, адже Марія була тоді єдиною живою онукою самого Пушкіна, оберігали її та дітей від ідеологічного переслідування. Вона отримала від радянського уряду звання і ставку персонального пенсіонера, однак «колишне» соціальне походження не сподобалося чиновникам Наркомату соціального забезпечення УСРР.

17 листопада 1932 р., коли від голоду потерпали не лише селяни, але і мешканці міст, Наркомсоцзабез України, переглянувши списки персональних пенсіонерів, знайшов там «соціально чужого елемента». Ним виявилася 71-річна М.О. Бикова, яку позбавили пенсії в розмірі 35 руб. Постанова була лаконічною і бюрократично вивершеною: «За відсутністю даних про виняткові заслуги перед республікою зняти гр. Бикову М.О. з персональної пенсії з 1 грудня 1932 р.»¹⁵⁰. Це означало втрату соціальних пільг, продовольчих карток, засобів існування. Вона була не єдиною, хто відчув на собі функціональне тавро «колишніх»: чоловік самої І. Арманд, який до революції був власником фірмового торгового дому, працював слюсарем у колгоспі; князь С. Голіцин влаштувався топографом і звичайним робітником на будівництво каналу ім. Москви; княгиня А. Голіцина, графиня Уварова, дві княжни Оболенські заснували артіль «Расшитая подушка», яку прокуратура «викрила» та ліквідувала, а фундаторів підділа судовому переслідуванню¹⁵¹. Соціальне пристосування «колишніх», їхня трудова діяльність і різні форми маскуванню становості перебували під «пильним оком» не лише політичних органів та цензури, але і запопадливих робкорів, сексотів, які сприяли репресивним структурам «зняти машкару» з так званих «попутників» і «класових ворогів». Одні робили це під тиском ГПУ, інші з ідеологічних переконань, деякі активісти з почуття помсти, що загалом відповідало позиції правлячої більшовицької партії.

Справа М.О. Бикової, яка виявилася не пенсійною, а класово-ідеологічною, залишалася без реагування до весни 1933 р., відтак вона не отримувала пенсії і голодувала. 3 квітня 1933 р. Телеграфне агентство СРСР передало наркомату Робітничо-селянської інспекції УСРР текст телеграми, підготовленої до друку у пресі, а через два дні її одержав нарком К. Сухомлин. У телеграмі зазначалося, що Наркомсоцзабез України позбавив персональної пенсії М.О. Бикову, не дивлячись на те, що вона мала метричні виписки, які засвідчували той «...факт, що вона дійсно є онукою Пушкіна»¹⁵². Підтверджувалося також її шлюбне «родичання» з нащадками М. Гоголем. 11 квітня 1933 р., спантеличений К. Су-

¹⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 11. — Спр. 1309. — Арк. 49.

¹⁵¹ *Смирнова Т.М.* Зазнач. праця. — С.160; *Єфремов С.И.* Трудовая деятельность бывших дворян в СССР (1920–1930-е гг.) // Вестник Московского государственного областного университета. — 2011. — № 2. — С. 146.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 11. — Спр. 1309. — Арк. 49.

хомлин, визнавши «дійсно вопиючіє безобразіє», вимагав від Наркомсоцзабезу негайно повернути пенсію та продкартки М. Биковій. 14 квітня він звернувся до секретаря Полтавського райпарткому Плачинди з службовим дорученням: «Прошу звернути увагу відповідної організації на те, щоб її забезпечили необхідними продовольчими картками і надавали можливу допомогу та увагу»¹⁵³. Він вимагав від наркома соціального забезпечення Г. Покорного термінового поновлення «персонального пенсіонерства» та повернення коштів за півріччя для М. Бикової. У 1934 р. весь склад цього наркомату буде репресований, але не через справу онуки Пушкіна, а з інших політичних міркувань. Упродовж 1933–1934 рр. карально-репресивні органи вишукували в установах «колишніх петлюрівців», «махновців», не гребували і «колишніми» дворянами, навіть уславленими. Сталінська конституція 1936 р. проголошувала рівність усіх соціальних груп радянського суспільства, юридично усунувши термін «колишні» з відповідних актів, але у повсякденній оперативній практиці репресивних органів він залишався. М.О. Бикова померла 9 вересня 1939 р., але з гірким присмаком особистої образи.

Колишнім «дворянам», які працювали і жили за радянської влади, або належали до «осіб без певних занять», доводилося долати політичні бар'єри, тобто десятки судилищ, вигаданих спеціальними репресивними органами. Якщо у булгаковському романі «Бег» висвітлювалася драма приречених на втечу царських чиновників та білих офіцерів, то «дворяни» в СРСР змушені були займатися «бігом» із перешкодами, але не кожному поталанило їх здолати. Засуджених у 1931–1933 рр. «колишніх офіцерів», повторно репресованих у 1935 та 1936 рр. — відправляли на Соловки. Для чергової фабрикації судових справ згадали не лише офіцерські звання, але і соціальне походження. Зазвичай «колишні офіцери» були дворянами або «дітьми дворян», обов'язково з вищою та середньою технічною освітою, відтак до арешту та ув'язнення працювали економістами, рахівниками, викладачами математики, інженерами тощо. В опублікованих протоколах про розстріл в'язнів Соловецького табору, датованих 9, 10, 14 жовтням 1937 р., виявлено близько 40 «колишніх дворян»¹⁵⁴. Їх вишукували скрізь, починаючи від Далекого Сходу до кордонів із Польщею, від Мінська до Кавказу. 9 жовтня 1937 р. засудили до розстрілу 209 осіб, з яких дворянами були: Я. Андронніков («колишній князь»), О. Бобрищев-Пушкін («родовий дворянин», адвокат), Г. Виноградов-Нікітін (син колишнього управляючого царськими і княжими маєтками на Кавказі), К. Крушельницька (полька, родова дворянка), М. Бурков (дворянин, генерал-лейтенант), К. Лозинський (колишній поміщик), В. Бестужев (дворянин) та решта представників «блакитної крові». Однак, кров розстріляних на Соловках дворян, виявилася червоною. До «дворян» належали М. Полоз, Ю. Мазуренко, А. Барбер, О. Вангенгейм, М. Вороний, В. Короленко, які представляли різні політичні погляди, посади (від державного службовця в УСРР вищого рангу до лікаря), але були

¹⁵³ Там само. — Арк. 46.

¹⁵⁴ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Том 1. — К., 1997. — С. 59, 164, 184.

«дворянами» або «синами дворян», що ускладнювало «їхню провину» перед радянською державою. Серед засуджених та розстріляних 9 жовтня 1937 р. опинився Є. Демидович, сестра якого була дружиною генерала А. Денікіна.

Отже, інтегрування «колишніх» у суспільно-політичний соціум радянського суспільства виявилось справою надто драматичною, суперечливою і доленосною. Багатьом колишнім дворянам, які мали графські титули та князівські звання, доводилося приховувати свою соціальну ідентичність, змінювати місце проживання, працевлаштовуватися простими робітниками на будівництві «промислових велетнів» першої п'ятирічки. Анкетні дані з пунктом про «соціальне походження» стали для них надто болісним бар'єром, інколи небезпечним для особистого життя, своєрідним вироком долі. Колишніми могли стати не лише дворяни, але і політичні опоненти більшовиків, заможні селяни, яких позбавили так званих виборчих прав. Позбавленцями ставали усі ті, хто не відповідав ідеологічним та соціально-класовим канонам більшовизму.

Жовтневий переворот справді перевернув систему соціально-станових привілеїв, морально-етичних і цивілізаційних цінностей у суспільстві. Нова влада насаджувала класово-формаційні пріоритети, новий соціально-біологічний тип людини, яка програмувалася на інстинктивне виконання партійних завдань і закликів вождя, не замислюючись, не піддаючи критиці та сумніву. Для влади виявилися небезпечними особи, групи, які мислили критично, особливо із представників військової, науково-технічної та художньої інтелігенції «старої школи», тому їх спочатку використали, а згодом ізолювали.

Більшовицька ідеологія класової ненависті зробила повноцінних і освічених представників «старого суспільства» соціальними ізгоями — «колишніми людьми». Вони стали особами із роздвоєним життям — звичним минулим і класово-атеїстичним, тобто ставали вимушеними «дворушниками». Протягом 1918–1938 рр. відбулося «очищення» суспільства від «колишніх», яке супроводжувалося духовною деградацією, класовою примітивізацією та ідеологізацією культури. Владні інститути стали домінантними, суспільні — формалізовані.

Післямова

20-річний період між розпадом Російської імперії і початком Другої світової війни був насичений подіями колосального значення. Покоління, якому випало жити в ті часи, зазнало суворих випробувань. Найбільш тяжка доля склалася у тих, хто знаходився в межах радянської України.

Тим не менш, український народ саме тоді змусив заговорити про себе хоча б тим, що його етнічна територія вперше була позначена на політичній карті світу. Тодішні інтелектуали з подивом переконалися не лише в тому, що такий народ існує, але й у тому, що він має за собою тисячолітню історію. Його славне й часом трагічне минуле репрезентувалося працею Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Проте ця багатотомна праця залишилася б непоміченою, якби не потужний ривок до свободи і незалежності, здійснений громадянами України після повалення самодержавства, а також — якби не шалений спротив комуністичним перетворенням більшовицьких вождів.

Тодішнє покоління українців не спромоглося відстояти національну державність. Мільйони громадян загинули через те, що чинили активний або пасивний опір тій політичній силі, яка опанувала Україну. Та їхня загибель не стала даремною. Вожді більшовиків пішли на коренізацію своєї влади в українському соціумі, у тому числі шляхом наділення радянської України зовнішніми ознаками національної державності. Сучасному поколінню українських громадян не було потреби прикласти великі зусилля для суверенізації своєї республіки. Формальні ознаки державності перетворилися на реальні, коли радянський лад самозруйнувався після багатьох десятиріч повільного гниття. Виходить так, що ми завдячуємо своєю незалежністю поколінню 20–30-х рр.

Наведена у попередньому абзаці теза про коренізацію комуністичної влади в українському соціумі може викликати у читачів неоднозначну реакцію. В існуючій історіографії українізація оцінюється, як правило, позитивно. Але зміст цієї книги змушує підійти до оцінки кампанії українізації з обережністю. Насправді вона мала два принципово різних обличчя, які під час глибокої кризи будованого комуносоціалізму навіть одержали офіційні назви — більшовицьке і петлюрівське. З «петлюрівською» українізацією все ясно, але більшовицький різновид цієї кампанії не можна оцінювати однозначно хоча б тому, що він технічно невіддільний від «петлюрівського». Не підлягає сумніву, що в результаті кампанії українізації нав'язана українському народу влада більшовиків втратила окупаційний характер. Це не стосується, звичайно, західних областей України. В очах більшості населення цього регіону нав'язаний йому політичний режим залишався окупаційним аж до конституційної реформи М. Горбачова, а під час перших вільних виборів тільки тут з'явився такий дивний феномен, як антикомуністична радянська влада.

Чи можна вважати позитивною ту обставину, що збудований в Україні комуносоціалізм втратив окупаційний характер? Слід пам'ятати, що національні і соціальні аспекти суспільного життя тісно переплетені між собою, але не втрачають властивої кожному з них ідентичності. Так само не зливаються в єдине ціле у людини успадковане від батьків національне походження і набутий впродовж життя соціальний статус. Історик не повинен фокусувати свій зір тільки на одній з двох основних характеристик суспільства і особи, якщо він прагне домогтися об'єктивності в дослідженні поставленої теми. Якщо цього не дотримуватися, то одні з нас й надалі зображатимуть становлення радянського ладу як суцільну смугу репресій, тоді як інші — як зразок успішно здійсненої модернізації суспільного життя. Нерозрізнення окремішності національного і соціального чинників веде до спотворення історичної дійсності. Великим спрощенням стало б звинувачення інших націй у трагедіях власного народу або глорифікація тих більшовиків, які були українськими патріотами.

Разом з тим підсумкова оцінка історичного періоду мусить бути однозначною. Зміст цієї книги вказує на те, що сформульований вождем більшовиків у квітні 1917 р. заклик створювати державу-комуна завів багатонаціональне населення колишньої імперії в глухий кут. Український соціум й досі розколотий не стільки за територіальною ознакою (специфіка західних областей вже відзначена), скільки за віковими характеристиками. Опинившись в ситуації «дикого капіталізму», значна частина громадян України вимагає повернутися до державного патерналізму радянського зразка, який вона пам'ятає в лібералізованому після ХХ з'їзду КПРС вигляді. Тим часом інші громадяни, переважно молодшого віку, прагнуть повернути країну обличчям до європейських цінностей.

Суспільно-політичний режим й відповідний йому соціально-економічний устрій, які були сформовані за перші два десятиліття після більшовицького перевороту, не змінювалися в своїх основних характеристиках аж до розпаду радянського комуносоціалізму. Це накладає на істориків зобов'язання подивитися на довоєнну історію України з особливою увагою. Авторський колектив цієї праці знайшов досить продуктивний спосіб розгляду поставленої проблеми: проаналізував становлення радянського ладу під кутом зору взаємовідносин держави, суспільства й особи.

Як правило, історики раніше користувалися під час дослідження цієї тематики офіційними документами. Внаслідок цього їхнє поле зору звужувалося навіть тоді, коли використовувалися для верифікації одержаних висновків темні раніше документи з архівів Кремля. Картина минулого стає більш рельєфною і одержує потрібну глибину лише в тому разі, коли ми користуємося документами, створеними безпосередньо в суспільстві й чуємо голос «людини з натовпу». Такий підхід особливо потрібний, коли об'єктом дослідження стає радянський, тобто комуністичний за своєю природою лад. У чому полягає його принципова відмінність від попередніх форм цивілізації?

Історія людства засвідчує, що держава є частиною суспільства, але такою частиною, яка відділяється від суспільства і підноситься над ним. Тому постановка питання про взаємовідносини держави і суспільства є доцільною і корисною. Коли ж ми скористаємося таким підходом у вивченні природи кому-

ністичного ладу, то побачимо його принципову відмінність від усіх попередніх форм взаємодії держави та суспільства.

Вожді більшовиків завжди прагнули сховатися за спину народу і позиціонували себе як слуги народу. Засновник партії і держави називав створений ним політичний режим радянською владою, тобто владою рад. Лише двічі у письмовій спадщині В. Леніна робітничо-селянська держава була названа відповідно з її суттю — державою-комуною. Комуністична суспільно-політична система насправді була симбіозом двох принципово відмінних різновидів влади — диктатури вождів партії і управлінської влади радянських органів.

Поєднання незалежної від народного волевиявлення диктатури вождів більшовизму з владою, яка формувалася позірно на демократичних засадах і втягувала в свою орбіту сотні тисяч людей з народних низів, було винаходом В. Леніна. Таке поєднання призводило до далекосяжних наслідків. Диктатура вождів наскрізь прошила народну товщу вертикальними зв'язками і знищила горизонтальні зв'язки між людьми, на основі яких формується незалежне від держави громадянське суспільство. Вертикалізація «гілок» влади поставила не тільки суспільство, але й державу в залежність від купки вождів різного калібру. Слова і справи більшовиків не завжди узгоджувалися між собою, але визначення радянської влади як робітничо-селянської відповідало дійсності. Проте на практиці була реалізована така система народної влади, яка робила громадян абсолютно безпорадними перед державою.

Створену Леніним систему влади добудовував Й. Сталін. Диктатура компартійних керівників набула в його добу цілковитої довершеності. Запроектована Леніним як колективна, вона виродилася в одноосібну, що надало їй додаткову силу. Радянська держава зайшла в суспільство, стала його кісткою і керувала ним зсередини. Завдяки будові всіх державних і недержавних структур на засадах «демократичного централізму» в убивчу залежність від вождя потрапило не тільки суспільство, а й сама держава.

Обґрунтовуючи концепт громадянського суспільства, політична наука виділила два типи держав, які сформувалися після відмирання традиційних монархій — демократичні і тоталітарні. Прийнято вважати, що комуністичні держави становлять різновид тоталітарних — подібних до нацистської Німеччини або фашистської Італії. Поширена тепер на Заході ревізія концепту тоталітаризму полягає тільки в тому, що будь-яка держава в принципі не може контролювати, як кажуть ревізіоністи, всі прояви суспільного життя. Але комуністичний устрій не можна порівнювати ні з демократичним, ні з фашистським, бо він заперечує саму основу, на якій тримається людська цивілізація з часів її народження — приватну власність на засоби виробництва.

Як не дивно, але й досі існує плутанина з уживанням термінів «комунізм» і «соціалізм» (щодо останнього, то йдеться про комуносоціалізм, а не його немарксистські різновиди). Тому в післямові доцільно звести докупи попередньо сформульовані думки про трансформацію змісту цих споріднених термінів.

Керуючись власними міркуваннями, основоположники марксизму обрали для позначення «світлого майбутнього» термін «комунізм». Однак марксистичні не погодилися з ними і назвали себе не комуністами, а соціал-демократами, тобто

прихильниками такого соціалізму, який мусить виникнути не революційним, а еволюційним шляхом. У ситуації, що склалася у Західній Європі через чверть століття після виходу в світ «Маніфесту Комуністичної партії», К. Маркс висунув переглянутий концепт комунізму — у вигляді двофазної конструкції з соціалізмом як першою фазою. Важливо зазначити, що він, а слідом за ним і всі його послідовники, включаючи В. Леніна і Й. Сталіна, не розрізняли соціалізм і комунізм за ознакою виробництва матеріальних благ. Встановлення (за К. Марксом) або побудова (за Ленінін) соціалізму пов'язувалися з переходом до виробництва, позбавленого товарно-грошових відносин і ринку. Натомість за ознакою розподілу матеріальних благ соціалізм, на думку Маркса, якісно відрізнявся від комунізму: у першій фазі блага повинні були розподілятися за працею, а в другій — за потребами.

Комуністичні перетворення в Радянському Союзі відбувалися під гаслами побудови комуносоціалізму і мали кінцевою метою ліквідацію товарно-грошових відносин та ринку. Однак здійснювані заходи приводили в кінцевому підсумку до колапсу промисловості й голоду, особливо в сільській місцевості. Зустрівшись з такими неочікуваними наслідками комуністичного будівництва, В. Ленін у 1921 р. капітулював перед селянством, а в 1923 р. став закликати партію змінити свій погляд на соціалізм. Зустрівшись у 1932–1933 рр. з такими же наслідками, Й. Сталін без зайвого галасу змусив партію змінити уявлення про соціалізм шляхом пересування завдання щодо заміни товарообороту продуктообміном на другу фазу комунізму. Це дозволило йому оголосити про перемогу соціалізму у середині 30-х рр.

Насамкінець треба зазначити, що суспільство представлене в цій колективній монографії найбільш численними соціально-класовими та етнічними спільнотами. Як правило, в полі зору авторів перебувають й конкретні особи з народних низів. Велика увага приділена взаємовідносинам вождів і вищого керівництва РКП(б)–ВКП(б) та її територіального клону — КП(б)У. Зроблені в книзі висновки матимуть значення при аналізі пострадянської дійсності.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абасьєв	403
Абендт	521
Абраменко Л.	715, 716–718
Аверін В.	712
Авілов Ф.	109
Агранов Я.	722
Адамович В.	373
Акім	271
Акулов І.	82, 522
Алейхем Ш.	566, 584
Александр II	253
Александров	173
Алексєєв Г.	116
Алексєєв М.	162, 330, 334
Алексєєва Г. (Алексєєва Г.)	378
Алимова	546
Альтшулер М.	354, 558
Амелин В.	582
Ангдерс О.	748
Ангеліна П.	530
Анділахай	587
Андрєєв А.	100
Андрєєв О.	602
Андрєєв С.	630
Андронніков Я.	766
Андрющенко І.	318
Аністрат І.	317, 318
Анкист	68
Антон В.	738
Антон Р.	738
Антоненко-Давидович Б.	606
Антонієв О.	266
Антонович-Лещинський Ф.	692

Антошкин Д.	62
Аргамаков М.	749, 750
Арганов П.	670
Аркас М.	738
Арманд І.	765
Аронов	421
Аронов Г.	585
Арсон	121
Артизов А.	723
Асаткін О.	343, 345, 349, 412
Астафов	675
Астров І.	380
Атаманюк В.	751
Атоян О.	156
Афанасьєв (металург)	141
Афанасьєв М.	666, 668, 691
Ахматов К.	172
Ачкасова	663
Аш Ш.	354
Баб'як В.	751
Баберовскі Й.	740, 741
Бабій Б.	414
Бабкін В.	727
Бабюк А. (Ірчан М.)	751
Бадіка	239
Бажан О.	713
Баженов Д.	63
Базилевич М.	317
Байло С.	756
Балабан В.	472
Балицький В.	81, 174, 222, 229, 277, 284, 285, 287, 293–296, 318, 486, 538, 567–569, 572, 574, 682, 713, 716, 720, 754
Бальмонт К.	723, 724
Баран М.	751
Барановський П.	735
Барбер А.	766
Бардашевський Ф.	751

Барт О.	717
Барятинська А.	719
Барятинська Г.	719
Барятинська Н.	719
Бас Н.	63
Бауер (колгоспник)	574
Бауман Р.	738
Баумштейн В.	699
Бедняжевський Г.	575
Бежавнов-Саквалерідзе С.	748
Бежанов С.	749
Безручко О.	753, 761
Бела Кун	718
Бем Н.	139
Бенс Л.	738
Берас Г.	620
Бергельсон Д.	566
Бергер	467, 490
Березін О.	273
Берестовський Г.	718
Берлін Л.	110
Беспалов Н.	34
Бестужев В.	766
Бешевлі	534
Белій О.	723
Белов М.	665
Белов О.	747
Беляєв М.	749
Бжозовський	540
Биков М.	764
Бикова М.	764–766
Бикова С.	139
Бистрицька О.	410, 412
Бистров М.	628
Бізов М.	493, 494
Білецький І.	727
Білецький О.	727
Білий М.	751
Біловол	215

Білоус І.	718
Бімбас І.	576
Бінат І.	472
Бінатов	472
Благодірава Г.	712
Бланко В.	638
Блок В.	614
Блок О.	723, 724
Блоха І.	652
Бобович В.	617
Бобрицев-Пушкін О.	766
Бобров В.	624
Богдан В.	114, 671
Богун П.	693
Божко	145
Бойко А.	159
Бойко І.	751
Бойко О.	51, 52, 147
Болабольченко А.	649
Болбачан П.	606
Болтенкова Л.	449
Бондар В.	231, 312
Бондар І.	762
Бондар П.	762
Бондар Т.	762
Бондарева В.	533
Бондаренко, слюсар	90
Бондаренко, студент	668, 672
Бондарчук П.	46–48
Бонч-Бруевич В.	712
Борис Ф.	756
Борисова Л.	22, 60, 61, 72, 85
Боцманова А.	531
Бочаров	528
Бочкаров П.	727
Бош С. (Бош Е.)	6
Бражник П.	762
Брауде Т.	760
Брилкін О.	749, 750

Бро М.	291
Бровченко	640, 687
Бройдо Г.	373
Броневий Л.	689
Броневий С.	689
Бронштейн С. (Семковский)	381
Бруновський В. (Бруновский В.)	644
Брюханов М.	125
Бугай Н.	580
Буганов	367
Будьонний С.	715
Бузескул В.	380
Булак-Балахович С.	373
Буланкина Н.	678
Буланкін І. (Буланкин И.)	614, 677, 678
Булгаков М.	723, 724
Булінгер Т.	738
Буницький Є.	727
Буравченко	145
Бурков М.	766
Бурковський С.	318
Бурлаков Я.	663
Буров М.	291
Бурсов	668
Буслик О.	656
Бут О.	87, 104, 107, 593
Бутенко П.	291
Бутулімов	534
Бухало А.	699
Бухарін М. (Бухарин Н.)	146, 192, 241, 383, 649, 724
Буценко О. (Опанас, Афанасій, Панас). (Буценко Афанасий)	367, 413, 415, 425, 430, 434, 736
Бюрко	145
Вакшинський	489
Вальда-Франовський О.	751
Вангенгейм О.	766
Ванцетті Б.	262
Варшавський К.	36, 61, 64, 70

Василенко В.	716
Василенко І.	335
Василенко М.	433, 454
Васильєв В.	590, 754
Васильчик Г.	703
Васильчук В.	414
Вацетіс Й.	750
Ващенко І.	715
Ващенко М.	727
Ващенко, студент	655
Вебер І.	738
Вебер М. (Weber М.)	103
Ведмедер	656
Вейцбліт І.	555
Велєхов П.	725, 727
Величко І.	546
Величко М.	546
Верілас Г.	224
Верменич К.	720
Верменич Я.	430
Вернадський В.	725, 726
Вернигора В.	738
Верстюк В.	717
Верт Н.	676
Вечфінський Г.	749
Вєтухов О.	663, 727
Вилер І.	495
Винниченко В.	10, 680, 706, 722
Виноградов-Нікітін Г.	766
Висоцький І.	748
Вишеславський Л.	669
Вібе П.	364
Вікторова О.	716
Віленський Гаон	563
Вінник	682
Вінницький Т.	751
Власенко Л.	737
Внуков Т.	614
Вовкогон Г.	331, 332

Вовколуп	511
Возенков	314
Войналович О.	567
Войніков О.	762
Войтинський І.	63, 65
Войцехівський Ю.	539
Волін С. (Волин С.)	12
Волковинський В.	717
Волкович О.	187, 192, 217, 228
Волох Д.	251
Волох О.	751, 756
Волошина С.	670
Вольф Я.	738
Вороний М.	766
Воронко О.	359, 554
Ворошилов К.	241, 263, 715
Воскресенський М.	727
Врангель П.	638, 641, 717, 718, 721, 728, 747, 751
Вялих Ф.	318
Габовіч	239, 240
Гадомський М.	239
Гаск	498
Галій М.	48
Галкін А.	712
Гамарник Я.	299
Гамкалов	521
Гамрецький Ю.	7, 9
Гандварг	698
Ганджа О.	751
Ганжа О.	171, 173, 224, 231, 282
Гаркавенко Г.	143
Гаркуша	583
Гаркуша Л.	310
Гарчев П.	9
Гарячий Бор.	544
Гафтель Й.	362, 408, 464, 465, 495, 541,
Геббельс Й.	541
Геххарт І.	541

Гейзер М.	553, 557, 558
Гейм Г.	576
Гельман Т.	738
Генкін Е.	129
Герасимов	499, 644
Герег	534
Герінг Г.	568
Гершельман В.	748
Гершонов М.	709
Гімерович	419, 489
Гінкін Д.	618
Гісін Л.	670
Гітлер А.	531, 532, 536, 550, 592
Гітлянський А. (Гитлянский А.)	510, 523, 539
Глинський А. (Глинский А.)	410, 487, 516, 555
Гнедич Д.	309
Гоголь М.	697, 738, 762, 764, 765
Голіцин С. (Голицын С.)	615, 616, 765
Голіцина А.	765
Головаш М.	290
Головін В.	317, 318
Головня А.	531
Головченко	49, 50
Голуб П.	617
Голубович В.	714, 753
Гольберг М.	672, 694
Гольман	573
Гольмшток Х.	355
Гончар	691
Гончар О.	656, 661, 669
Гончаров	181, 185
Гончарова Н.	764
Горбачов	73
Горбачов М.	768
Горбунов М.	723
Горвіц О.	9
Горлинський	274
Горлов	537
Горохов	491

Горохова В.	607
Горький М.	723, 724, 755
Гохштегер Л.	541
Гошуляк І.	407
Грабовська Л.	331
Грабовський А.	546
Граціозі А.	156, 157
Грачов	73
Гренерг Б.	551
Грибан	525
Григор'єв (Матвій, Ничипір)	10, 19
Григоренко П.	629, 657, 671–673
Григоров	605
Григорчук	501
Гриневич Л.	139
Гринюк	644
Гринько Г.	129, 135
Гриценко	540
Гришко А.	318
Гробчак С.	281
Громашевський Л.	637, 640, 642
Громов	672
Гросул М.	671
Гротто-Слепаковська С.	735
Груманийський	89
Грушевський М.	284, 385, 395, 636, 706, 722, 768
Грушкін М.	650
Грушко	534
Грымко І.	533
Грязнов І.	717
Губський П.	696
Гудзенко П.	88, 92, 93, 94, 96, 110, 112–114
Гудов І.	103, 106
Гужновський Ш.	355
Гулий К. (Гульий К.)	56, 62
Гулько	540
Гулько С.	433
Гуменна Д.	612, 613, 615, 617, 621, 636, 640, 641, 643, 696

Гуменний К.	640
Гуржій І.	728
Гус Я.	738
Гусев А.	83, 84
Гуцуляк Ф.	751
Давид	563
Давиденко О.	644
Данильченко	550
Даубе В.	18
Дворніков С.	638
Девіс С. (Davies S.)	104
Дедзісвський А.	9
Дем'яненко І.	317
Демидович Є.	767
Денікін А. (Деникин А.)	13, 303, 602, 605, 615, 616, 638, 641, 713, 718, 720, 721, 728, 751, 767
Дённингхаус В.	345, 404, 405, 507, 538
Дефі Ф.	693
Джойнт	421, 483
Дзержинський Ф.	34, 712, 717, 718, 724, 726
Дзюба	142
Діброва С.	407
Дідушек В.	751
Дідушек-Гельмер П.	751
Дік Л.	467
Дмитренко В.	405
Дмитренко К.	653
Дмитрієв (Дмитріїв)	587
Дніпровський П.	670
Добржанський Ф.	606, 608
Добров П.	87, 104, 107, 593,
Добровільна	669
Добровольський В.	692
Довбня В.	607
Довгопол В.	93, 112, 122, 123
Довженко О.	713, 714, 753, 761
Довнар-Запольський Н.	727
Догадов В.	37, 43

Догадов Ю.	67, 80
Долгорукий(князь)	736
Доленко І.	755
Домонтович Є.	736
Донець А.	602, 607
Донченко С.	715
Доронін В.	67
Дорошенко А.	9
Дорошко М.	315, 318, 321
Дорфман М.	643
Дояренко О.	725
Дражевська Л.	658, 669, 671
Дроба	95, 101
Дробніс Я.	172
Друщенко П.	107
Дубровін П.	606
Дудка К.	290
Дукіна Н. (Дукина Н.)	579, 580
Дума П.	569
Думанський М.	736, 737
Дурилін Г.	738
Дэвис Р.	294
Дяков	314
Дячин Ю.	243
Дьяконова М.	619
Екштейн	534
Елін	519
Еллі М.	738
Енгельс Ф.	380
Енер Г.	738
Енер Я.	738
Енне	573
Ентеліс Д.	126, 127, 129, 132, 134, 135
Епштейн А. (Эпштейн А.)	109, 110, 508
Ермолаев В.	533
Ермолаев Г.	533
Ермолаев Е.	533
Ермолаев Н.	533

Ермус	447, 448
Ерстенюк М.	751
Еткіна І.	156
Євдокимов Ю.	715, 718
Євсєєв В.	712
Євтух В.	423, 542
Єжов М. (Ежов Н.)	588, 589, 590, 592
Єлінов І.	670
Єпіфанов І.	528
Єременко Т. (Зарецька Т.)	421, 449, 485, 486, 515, 516, 542, 543, 549
Єрманський О.	380
Єфіменко Г.	382
Єфремов О.	727
Єфремов С.	649, 695, 726, 728, 743, 744, 765
Жаботинський В.	505
Жадан	664
Жезицький В.	591
Желєзняк	213
Желязков П.	605
Жигаловський М.	755
Жидєлєв Н.	712
Жилін А.	727
Жирнов Є.	33, 34
Жиромська В.	147
Жмудський О.	630
Жук	145
Журавльов (кандидат в політкомісари, вбивця своїх батьків)	605
Журавльов С. (Журавлев С.)	87, 93, 97, 98, 101-103, 112, 113, 115, 117, 118, 269
Журба М.	443, 449, 453, 455, 478, 479, 481, 482, 509, 599
Журко	312
Забара Т.	697, 700, 701
Заболотний, отаман	754
Завадський Е.	542, 549

Завальнюк О.	606, 607
Заворотний П.	762
Загородній М.	750
Зайцев	73
Зайченко В.	664
Закаменна О.	123
Закрутник	142
Заморін	520
Заріцький К.	738
Зарстон Р.	104
Засенко О.	667
Затонський В.	100, 313, 319, 320, 322, 379, 384, 391, 393, 426, 604, 655, 670, 675
Захаров	286
Звігальський Я.	678
Згуровський М.	624
Здориченко Я.	762
Здоров А.	8, 9
Зевін	437
Зеель Г.	738
Землячка Р. (Залкінд)	718, 719
Земсков В.	580, 581
Зеров М.	621, 665, 683
Зима В.	293, 327
Зимба	533
Зінов'єв Г. («Зиновій»)	242, 251, 577, 724
Злочевський Я.	671
Зозуля І.	24
Зозуляк Й.	751
Золотаревський	658
Золотарьов В.	689
Зубенко М.	642
Зузик Д.	683
Иванов А., історик	699
Изотов	533
Илюхов А.	22
Иоффе Э.	585

Іваненко М.	748
Іваненко С.	750
Іваніца Ф. (Иваница Ф.)	586, 587
Іванов А., партпрацівник	9
Іванов В., партпрацівник	168, 177, 187, 217, 227
Іванов М., історик	678
Іванов, нацменпрацівник	375
Іванов, чекіст	643, 682
Іванова Х.	280
Іванович В.	702
Івановський С.	748, 749
Іванченко М.	329, 333
Іванченко, робітник	91
Івницький Ф.	736
Ізотов М.	109
Ікс М.	274, 275
Ільїн М., червоноармієць	653
Ільїн, службовець	299
Іскрицький С.	749
Іткінд Д. (Иткинд Д.)	8
Іщенко	525
Каганович Л.	59, 224, 226, 234, 241, 271, 273, 293, 294, 314, 315, 319, 321, 325, 559, 577, 743
Кадигроб О.	696
Казанцев Б.	136
Калашник А.	333
Калиман П.	678
Калінін К.	624
Калінін М.	250, 364, 463, 702, 732, 755
Калініченко В.	218, 219, 344, 345, 347
Каменєв Л. (Каменів)	169, 251, 577, 724
Кантор Я.	554
Канторович	571
Капацин І.	476
Каплан Ф.	584
Каплан, ректор	648
Каплан, робітник	671

Капустін	75
Капустян Г.	171, 174
Карлсон К.	235, 284, 300, 304, 322
Карпеко О.	622, 641
Карпенко	664, 665
Карпенко-Карий І.	729
Карпус	644
Касило	42
Кастерін Н.	727
Касьян Т.	616
Касьяненко І.	624
Кацнельсон З.	576, 718
Качинський В. (Качинский В.)	730
Каширін М.	750
Квакін А. (Квакин А.)	679, 680
Квірінг Е. (Квиринг Э.)	73, 264, 374, 383, 385
Квятковський	491
Кеніг	520
Керенський О.	704
Кибальчич	640
Киридон А.	147
Кирилюк І.	668
Кириченко С.	639
Кирста	15
Кирюхов	145
Киселев А.	123
Кислюк	644
Кистяківський І.	727
Кіпніс	540
Кіров С.	561
Клейнберг В.	63
Клещов П.	696
Клименко Г.	692
Клименко І.	716
Клігерман В. (Клигерман В.)	577, 579
Кляйн С.	573
Кнітер	521
Кобилецький Ю.	667, 672, 686
Коваленко П. (жінка, Новоодеський район)	280

Коваленко П. (чоловік, Сумщина)	331
Коваленко Т.	281
Коваль М.	633
Ковальов Т.	738
Ковальчук	633
Ковбасюк П.	163
Ковінька О.	752, 761
Кожем'яка-Терновський В.	756
Козар М.	331
Козацька Т.	121
Козленко Я.	250
Козлов	145
Козлов С.	171, 184
Козловский	365
Козловський	545
Козюлич С.	715
Кокін С.	751, 752, 753
Коллонтай О.	29
Колос	215
Колчак О.	303, 638
Коль В.	762
Комарніцький О.	680
Комаровський	668
Кон Ф.	421
Конашев М.	606
Кондратьев М.	726, 755
Коник К.	751
Коншина А.	737
Копац Є.	715
Копейкин	520
Копиленко О.	616
Корда І.	611
Коренковський П.	751
Корженевич	512
Корнієнко Н.	653
Корнійчук О.	614, 686, 687
Корнілов В. (Корнилов В.)	8
Корновенко С.	171, 176
Короленко В.	724–726, 766

Короленко С.	724
Король В.	12, 18
Корольов С.	624
Коротинська Н.	612
Коротков І.	755
Корчак-Чепурківський О.	727
Коршун Ю.	625
Коряк В.	626
Косарєв А.	651
Косинка Г. (Стрілець)	660, 681
Косіор С. (Косиор)	16, 18, 47, 100, 122, 140, 216, 293, 296, 307, 313, 318-323, 572, 633, 754
Косованов	520
Костенко А.	613, 621
Костоглодов А.	650
Костомаров М.	308
Кострячко М.	270
Костюк Г.	689, 696
Котельников П.	184, 188, 218
Котенко	700
Котляр Ю.	156, 157, 171
Котовський Г.	715, 756
Коченков А.	678
Кочергін І.	670
Кошелева Л.	294
Кравченко (партробітник)	185
Кравченко Б.	359, 372
Кравченко І.	630
Кравченко О.	721
Кравченко П. (директор Департаменту із земельних справ в уряді УНР)	715
Кравченко П. (історик)	590,
Кравчишин М.	268
Кравчук М.	624
Крайнік Р.	139
Красиков П.	51
Красін П.	51
Краснокутська О.	648
Красовицкая Т.	414

Красовицький Б. (Красовицкий Б.)	659, 660, 693
Красовський О.	715
Красуський І.	727
Кратер	548
Кресіна І.	360
Кривенко С.	237
Кривенький А.	622
Кривко І.	219
Кривоніс К.	332, 333
Кривонос П.	106
Крижанівський (студент-комсомолец)	701
Крижанівський С. (автор)	657
Крилов Д.	727
Кримов О.	727
Крисенко О.	608
Крол М.	574
Крук В.	235, 236
Крупська Н.	647, 732
Крушельницька К.	766
Крушельницький А.	762
Крушельницький Б.	762
Крушельницький В.	762
Крушельницький І.	762
Крушельницький О.	762
Крушельницький Т.	762
Ксенофонов І.	712
Кудря Д.	752
Кузник М.	751
Кузьменко В.	63
Куйбишев В.	113
Куксенко	534
Куліш М.	751, 752, 761
Куліш П.	308
Кульбак М.	563, 565, 566, 585
Кульчицький М. (Кульчицкий М.)	672, 694
Кульчицький О.	736
Кульчицький С.	84, 87, 88, 92, 93, 94, 96, 102–104, 108–110, 112–114, 121, 128, 135, 136, 137

Куриленко С.	715
Куромія Г.	8, 139
Курц Б.	602, 607
Куусінен О.	592
Кухар Ф.	309
Кучеревська О.	615
Кучеришко О.	713
Кучмистов	511
Кушакевич С.	608
Кушнар'ов В.	721
Кушніренко П.	751
Куш І.	290
Лаврут О.	627, 645
Лазаревич В.	748
Лазоверт С.	425
Лазуренко В.	171
Лактіонов	105
Ланцуцький	488
Ларін Ю.	424
Ларіонов	142
Ластовський В.	373
Лебедєв	493
Лебедєв П.	747, 749
Лебединський	603
Лебедь Д.	74, 343, 352, 473
Левитський В.	638
Левицький М.	737
Левін Н.	563
Левітан М.	355, 356, 424
Левкович В.	736
Левоцький В.	757
Левченко В.	605
Лейкин С.	677
Ленін В. (Ленин В., Ілліч)	7, 165, 169, 173, 190, 242, 251, 265, 271, 272, 276, 309, 311, 364, 376, 377, 379, 380, 385, 387-389, 391, 394, 395, 402, 450, 537, 563, 578, 584, 597, 631, 686, 696, 700, 703–706, 712, 718, 724– 726, 732, 770, 771

Лещенко П.	762
Лекарева	656
Лившиц Л.	692
Лизанівський І.	714, 753
Липинський В.	610, 706–708
Липко	691
Лисичкін	104
Лисогор	588
Литвиненко-Морозенко І.	759
Литвинов	313
Лихачев Д.	<i>Див. Ліхачов Д.</i>
Лихолобова З.	87, 105, 107
Лібман	388
Лівшин О. (Лившин А.)	28, 31, 34, 88
Лівшиць Я.	718
Лікворнік Є.	577
Ліхачов Д. (Лихачев Д.)	616
Лобанов М.	464, 465, 495, 498
Ловшук І.	581
Лозбєнев І.	733
Лозинський К.	751, 766
Лозовий В.	156
Лойцяньський Л.	608
Ломакін	512
Ломикін	512
Лопатинський Ф.	751
Лошицький О.	590, 591
Лубенський Р.	688
Лукаш	526
Лукашенко	315
Лукеренко А.	7
Луначарський А.	607, 635, 647, 679, 723, 724
Луценко І.	317, 318
Луцкевич А.	373
Лучинський Л.	513
Луцинський В.	762
Люблінська	699
Любовицький С.	284
Любченко П.	499

Люлькін І.	649
Ляликов Ю.	602, 605, 680
Лясковський В.	702
Лях Р.	729
Лях С.	54
Лященко Я.	281
Львов, кн.	704
Магідов Б.	75
Мазо	494
Мазуренко Ю.	752, 766
Мазюкевич М.	624
Майєр А.	102
Майєр Р. (Майєр Р.)	103, 104
Маймескулов Л.	371
Майстрах К.	685
Макаренко О.	633
Макаров В.	722
Макаров Г.	762
Макаров М.	755
Макєєв	511
Маклай М.	738
Маланюк Є.	744
Малик Я.	230
Малиновська	537
Малиновський	32
Малич-Дворянонок	604
Малишко А.	612, 613, 621
Малишко С.	612
Мальцев П.	603
Мамонтов	602
Мандельберг В.	380
Манжос Б.	665
Маннінг Р.	104
Мануїленко	547
Мануйлов Н.	605
Манцев В.	718, 719, 726
Маньков О. (Маньков А.)	698
Мар'ясин Л.	184, 188

Мар'яш Д.	619
Маркіш П.	566
Марков А.	610, 614
Маркохай Н.	530
Маркс К.	290, 378, 696, 771
Марочко В.	325, 392, 417, 541, 758, 761
Мартиненко Г.	738
Мартинов А.	380
Мартін Е.	575
Мартініс	366
Мартов Ю.	380
Мархлевський Ю.	421
Марчевський Б.	442
Маслій Ф.	271, 272
Маслов М.	329, 332
Маслов С.	678, 679
Матюгін	145
Маух А.	573
Махно Н.	19, 160-162, 165, 166, 261, 307, 340, 348, 465, 716, 717, 728
Махно Ф.	720
Махнорило А.	318
Махров М.	748, 749
Махровий М.	748
Махровий П.	748
Мац Д.	344, 354, 411, 434, 441, 510, 555, 560
Мацюк	447
Машкович Я.	738
Маяковський В.	621
Медведєв (районний партпрацівник)	490
Медведєв О. (секретар ЦК КП(б)У)	218
Медвідь Г.	318
Медівка М.	674
Меєрович А.	608
Меженінов С.	747
Мезенцев І.	65
Меламуд Х.	563
Мельничук М.	613
Менделєєв Д.	724

Менжинський В.	712, 723
Мережин А.	373, 405
Мерц	519
Мессінг С.	726
Мещеряков В.	708
Мигаль К.	642
Микитенко І.	672
Миклуха-Маклай Д.	739
Миклуха-Маклай М. (етнограф)	739
Микола ІІ	171, 250, 261, 263, 719, 747, 749
Минаков	145
Мироненко Е.	738
Михайленко В.	615
Михайлов М.	622
Михайловська Г.	619, 620
Михайлюк О.	156
Михненко А.	87
Мікоян А.	291
Мінський А.(Минский А.)	665
Мірошниченко Д.	687
Мірошниченко О.	699
Міхельсон А. (Михельсон А.)	718, 719
Мовчан О.	5, 13, 27, 28, 32, 36, 50, 52, 87, 92, 98, 100, 758
Мозес	574
Мойсєєв	519
Мойсей (біблійний)	563, 698
Молотов В.	293, 314, 315, 316, 319, 321, 325, 724
Молчанов	146
Монігетті К.	748
Монін Д.	473
Монфор Є.	747
Мосін	91
Москвін М. (Москвин М.)	615, 616, 697
Московець М.	720
Мошков Я.	738
Моштоляр П.	545
Мултановський О.	750
Муляр	544

Муравйов М.	712
Мухін М. (Мухин М.)	87, 93, 97, 98, 101–103, 112, 113, 115, 117, 118
Мушкевич Л.	544
Мякотін В.	724, 725
Надеждіна	492
Назаренко	545
Найдалова Л.	720
Найман О.	374
Наполеон	142
Наумов О.	723
Начальник Ф.	633
Небельштейн	503
Нейман А.	501
Нейфельд Г.	469
Некозаков	145
Немеріцький Б.	686
Немолловський І.	649
Ненадкевич	525
Ненароков А.	405
Непуда О.	33
Неронович Є.	738
Нестеренко Ю.	309
Нитченко Д.	643, 697
Нідер Е.	552
Ніколаюк Т.	121, 134
Нікольський В.	281, 292, 324, 327, 334, 593
Нікулін І.	749
Новгородцев П.	688
Новиков О.	747, 749
Новицький Б.	48
Новицький М.	736
Новицький О.	762
Новицький Ф.	747
Новожилова	582
Новохатько Л.	384, 508
Нолл В.	282, 328, 329, 331, 332
Номберг Г.	354

Оболенські (княжни)	765
Обридько	548
Огієнко І.	680
Огій	213, 214
Озун	471
Ойлевич	408
Оклей А.	332
Окснер А.	738
Окснер Я.	738
Олександр III.	719
Олексів П.	100
Олексієнко	668
Олещук Ф.	149
Олицкая Е.	678
Олійник С.	613, 702
Ольгін М. (Новомиський М.)	585
Ольмезов	519
Онопка	534
Онуфриєнко М.	9
Опанасюк М.	633
Орделян Ф.	318
Орджонікідзе С.	748
Орлов І. (Орлов І.)	28, 31, 34
Орловський В.	713
Орлянський В.	437
Оруелл Дж.	660
Осередський Г.	531
Осмачка Т.	663, 681
Осокіна Е.	97
Остапенко (комуніст Нижньосірогоської сільради)	312
Остапенко А. (студент)	699
Остапчук	145
Осташева Н.	347, 463, 475, 510
Осташко Т.	753
Островський Я.	504
Островський (металург)	142
Отт	525
Охотін Н. (Охотин Н.)	364, 588, 589, 592, 593

Охріменко	633
П'явка О.	736
Павлюченков С.	5, 29
Пазін О.	754
Палагнюк М.	332
Паламарчук М.	317, 318
Паламарчук О.	751
Палій Б.	640, 645
Пальнау	524
Паниотов	531
Панич І.	332
Панібудьласка В.	360
Пануріадис	500
Панченко (безпартійний із Ст-Каранського р-ну)	534
Панченко І. (селянин з Черкащини)	266–268
Панчук М.	366, 407
Панькова С.	636
Патак	541
Пахомова В.	664
Пашенко В.	50, 147
Перец І.	354
Пернакій І.	476
Перовська С.	640, 755
Перовський Г.	755
Перямутро	501
Петенський	67
Петерс Я.	712
Петерсон К.	712
Петлюра С.	160, 166, 615, 638, 718, 743, 744, 753, 756, 758, 759, 762
Петренко Н.	714, 753
Петров (робітник)	95
Петров Г.	656
Петров К.	106
Петровський Г.	27, 71, 212, 214, 215, 250, 251, 260, 261, 263, 264, 265, 271, 272, 286, 298, 320, 337, 502, 570, 611, 645, 647
Петровський Д.	624, 630, 655, 660

Петровський, нацменінструктор	496
Петруш	416
Пилипенко С.	243
Пилипенкова О.	630
Пинаев С.	121
Пиріг Р.	442
Писарчук	89
Підгаєцький В.	751
Підмогильний В.	622, 651, 657, 752, 761
Підпригора А.	667
Пілсудський Ю.	18, 260, 261, 373, 743
Піонтковський І.	761, 762
Платова Е.	610
Плахова Н.	531
Плахоткін А.	514
Плачинда	766
Плеханов Г.	621
Плоткіна	552
Плотников С.	469
Повар Г.	281
Поголієв	668
Подвойський М.	13
Подгаєцький В. (Подгаецкий В.)	554
Подкур Р.	590, 712, 715, 754
Подолянин І.	65
Подольський І.	727
Покорний Г.	766
Покровський	663
Поліщук В.	739
Поліщук М.	739
Поліщук Савка	739
Поліщук Семен	739
Поліщук Ф.	739
Полоз М.	256, 751, 766
Полторак	582
Полянецький В.	671
Пономаренко	104
Попов (нацменробітник)	436
Попов К.	627

Попов М.	13, 633
Попович К.	720
Попович С.	751
Постарниченко С.	738
Постарниченко Т.	738
Постишев П.	59, 106, 122, 140, 318, 321, 322, 527–529, 632, 660
Постников Е.	677, 679–682
Потієвський	659
Пригода І.	318
Прилуцький В.	458, 680, 681
Прилуцький Н.	354
Пристайко В.	744
Приходько А.	648, 650, 693
Прокопенко Н.	738
Прокопович	67
Прохоженко	544
Прошина Н.	69, 81
Пугачов С.	747, 748
Пушкар'юв С. (Пушкарев С.)	604
Пушкін Г.	764
Пушкін О. (внук поета)	764
Пушкін О. (син поета)	764
Пушкін О. (Пушкин А.)	762, 764–766
Пушкіна М.	764
Пшенніков О.	751, 752
Рабинович	520
Рабичев О.	83
Рабінчук А.	50
Рабкін	552
Радін	27, 71
Радлов	540
Радовильський С.	688
Радченко С.	622, 657
Раєв М.	652
Раковський (уповноважений обкому)	520, 521
Раковський А.	721
Раковський Х.	173, 383, 405, 406

Ракула М.	738
Ранке	287
Раттель М.	749
Рашпіль А.	652, 700
Ревуцький О.	721
Реденс С.	326, 718
Реєнт О.	5, 6, 9, 13, 24
Резніков М.	755
Рейберт	548
Рейзен А.	354
Рейфштейн О.	552
Рейхель М.	22
Рекіс	491
Ремінець Б.	736
Ренц	525
Репринцев В.	567, 591
Риков О.	241, 250, 251, 260, 263, 732
Рильський М.	744
Рис Э.	294
Рись	489
Рихлик Є.	349
Ріббентроп Й.	592
Річицький А.	576
Рогаліна Н. (Рогалина Н.)	711
Рогинський М.	664
Рогінський А. (Рогинский А.)	364, 588, 589, 592, 593
Роговая Л.	294
Роговий В.	362
Роговська	516
Рогожин А.	371
Родкевич М. (генерал-лейтенант)	748, 749
Родкевич М. (полковник, син генерал-лейтенанта)	748
Рожков (селянин)	271
Рожков О. (Рожков А.)	610, 617, 638, 679, 684, 691, 692
Розенберг А.	541
Розмариця Д.	738
Роленко	648
Романець П.	297, 310, 311, 312, 316, 326, 327

Романюк	520
Романько Ж.	672
Рославець	27, 71
Россум Л.	86
Рот (машиніст)	548
Рот А.	738
Рот І.	738
Рот М.	738
Рот П.	738
Рот Х.	738
Рот Я.	738
Роткер Р.	572
Рошков	254
Рощенко	668
Рубач М.	707, 728
Рубін О.	291
Рубльов О.	567, 568, 591, 751
Рубцова-Кравченко А.	736
Румянцева А.	533
Руп	548
Русаков В.	764
Русецький	545
Рухимович М.	62
Рушинський О.	736
Рыбалко І.	7
Рябий Л.	641
Рябов М.	696, 699
Рябошапка Л.	431, 445, 451–453
Рябченко О.	647, 689
Ряппо Я.	623, 646, 687
Савин А.	345
Сагіров	582
Садовий Ф.	616
Садовський Г.	751
Сасенко С.	738
Сазонов	188, 189, 198
Сак С.	613
Сакко	262

Салчі В. (Салчи В.)	550
Самарін А.	727
Самсусенко	447
Сапов І.	429
Саприкін	90
Сапронов	73
Саричев В.	276, 279, 289–291
Саулевич Я.	424, 438
Сащенко	145
Свстов С.	654, 663, 664, 690, 693
Світайло Г.	691
Святий З.	738
Святий М.	738
Северський Н.	652
Семашко М.	726
Семенов	300, 304
Семенов А.	64, 65
Семенов С.	582
Семенова С.	530
Семковський (Бронштейн) С.	380
Семко-Козачук С.	752
Сенченко Ан.	390
Сербін О.	648, 649
Сергєєв В. (військовий, колишній дворянин)	746, 747
Сергєєв (токар)	136
Сергєєва А.	110
Серебренніков В.	749
Силантьєв В.	147
Сингаєвська К.	647
Синенко	582
Синьоок О.	333
Сирота М.	176
Сирота О.	570, 573, 575
Сичіков П.	553
Сікевичев В.	756
Сіак М.	751
Сказинський	540
Скакун П.	280

Скарбек Б.	568
Скачко	405
Скичко Є.	318
Склярів М.	658
Скоропадський П. (Скоропадский П.)	165, 340, 602, 638, 706, 716, 721, 730, 750, 756, 761
Скребнев В.	33
Скрипник М.	6, 47, 234, 385, 386, 390-393, 395, 398, 399, 434, 508, 620, 624, 625, 647, 648, 712, 732, 760
Скудиський	540
Слемзін	527
Слинявко	647
Смирнова Т. (Смирнова Т.)	634, 635, 651, 764, 765
Смолярчук І.	60
Соврань	668
Совцов	408
Сокіл В.	696
Соколов (селянин)	612
Соколов А.	269
Соловей О.	660
Соловой	534
Сологуб І.	332
Сологуб Ф.	723, 724
Солодуб П.	751
Солодькова	533, 534
Сольц А.	655
Сорокін П. (Сорокин П.)	677, 679
Сосюра В.	702, 762
Сошенко І.	624, 625
Спектор М.	354
Співак	540
Сталін Й. (Сталин И.)	34, 53, 73, 75, 103, 104, 106, 111, 143– 146, 169, 249, 250, 263, 293, 294, 308, 311, 313, 315, 316, 318, 319, 321, 325, 327, 328, 330, 331, 384, 395, 397, 402, 405, 470, 537, 538, 547, 559, 567, 575, 578, 580, 582, 584, 588, 592, 595, 632, 656, 660, 661, 694, 696, 698, 700, 724, 732, 741–745, 748, 755, 758, 770, 771

Стахальські	544
Стаханов О.	102
Сташис В.	371
Степанов Я.	337
Столяров Я.	727
Стрілков О.	331
Стріонов І.	506, 514, 527–529, 583
Стройніков П.	762
Стронський Г. (Stroński H)	420, 542, 569, 580
Стругалевич Ю.	736
Студинський К.	636
Ступа Д.	715
Субтельний О.	328
Суворий А.	24
Сударський І.	408, 540
Сурков	511
Сурков	512
Суровцев	233
Суханов Н.	380
Сухомлин К.	765
Сушков М.	469
Сьомкіна	551
Танцюра Я.	607
Тарабан	691
Таракалюк І.	249
Таран М.	720
Таран С.	234, 241, 314
Таранов	493
Тарасенко Г.	332
Тархова Н.	299, 307, 328
Тахтамиш	471, 472
Тельберг Г.	605
Темірова Н.	729
Темникова	576
Терещенко М., міністр	704
Терещенко, голова комуни	526
Терук В.	670
Тетерев П.	290

Тенцова М.	58
Тимирязєв К.	725
Тимченко	663
Тимченко Ж.	7
Тисен Я. (Тиссен Я.)	469
Титов І.	727
Тихомиров О.	735
Тичина П.	697
Ткаченко В.	316
Ткаченко П.	738
Тоевс Дж.	467
Томасович А.	738
Томський М.	81
Торговицький С.	646
Торічеллі	626
Тотай (голова сільради)	517
Тотай П. (кучер)	588
Трапезников В.	64
Трефілов Є.	727
Трифо	511
Трифонов В.	712
Тріпутіна Н.	679
Троїцький В.	701
Тросков О.	749
Трофіменкова А.	531
Троцький Л. (Троцкий Л.)	165, 166, 242, 251, 303, 378, 380, 383, 406, 577, 688, 724, 740
Троян М.	86, 106
Трубенюк О.	121, 139
Трушков В.	695
Тубеншлаг	446
Тупиця О.	174
Турова	544
Турченко Г.	414
Турченко Ф.	730
Тухачевський М.	752
Тютюнник Ю.	18, 715
Уварова (графиня)	765

Угаров Ф.	37
Удод О.	695
Унгемах (голова райкому комсомолу)	519
Уншлихт І.	723
Усенко Я.	738
Утевський А. (Утевский А.)	621, 637, 687
Фаворський І.	<i>126, 127, 129, 132, 134, 135</i>
Файнблут	658
Фарбер М.	639
Федоренко	545
Федоров	576
Федорчук	546
Федяєв	552
Фейербах Л.	380
Феофанов О.	121
Фесенко М.	622
Фестюк	537
Фешотт Ф.	747
Філіппов	104
Фількін С.	618
Фіцпатрик Ш. (Фицпатрик Ш., Fitzpatrick S.)	308, 335, 627
Фішер М.	738
Флерко Н.	551
Флеровський І.	712
Фодлаш К.	534
Фоменко (вагар)	548
Фоменко (барабанщиця)	548
Фохта Й.	738
Фрадкін Р.	564
Франко І.	621
Франк-Фурт Ю.	355
Франс А.	658, 669
Фреєв С.	751
Френкель Я.	608
Фришикін П.	738
Фріновський М.	718
Фролов П.	58

Фрумкін М. (партробітник)	249, 250
Фрумкіна М. (нацменробітник)	354, 355, 356
Фрунзе М.	172, 715, 717, 747
Хавкін	91
Харін І.	566
Харченко Д.	616
Хатаєвич М. (Хатаєвич М.)	186, 318, 328, 522, 552, 633, 760
Хаустов В.	568
Хвиля А.	313, 314, 391, 424, 674
Хвильовий М.	690
Хижняк М.	751
Хитриченко С.	738
Хіллїг Г.	392, 541, 761
Хлевнюк О.	294
Хмельницький Б.	284
Холодний М. (Холодный Н.)	608
Хорошавін Є.	603, 684
Хорошкевич В.	601
Христофоров В.	722
Хропко	501
Хрущов М.	135
Худобинко	517
Цветков В.	15
Цветков І.	721
Центнер Є.	738
Цесляк	503
Цибуленко Г.	280
Цимбал С.	617
Циндельковський	503
Цімерман	577
Цукерник Н.	688
Чалий С.	679
Чалиш	471
Чарнота	719
Чаянов О.	755
Чебанов К.	476

Чекмарьов О.	613
Челпанов А.	533
Челпанов М.	721
Чемберлен	263
Ченцов В.	297, 311, 312, 316, 326, 327, 541, 580, 679, 681
Черкасов	447
Черкес Д.	679
Черлі А.	577
Черман Н.	533
Черненко К.	738
Чернов	315
Чехівський В.	663, 727, 744, 762
Чехівський М.	762
Чехов А.	729
Чжан Цзимін	640
Чикаленко Л.	759
Чикун М.	738
Чикун П.	738
Чикун С.	738
Чирко Б.	340, 346, 357, 363, 409, 413, 414, 415, 421, 423, 430, 432, 451, 471, 477, 542, 569
Чкалов В.	561, 566, 672
Човба В.	654, 657
Чорний В.	670
Чорний Й.	692
Чубар В.	174, 264, 267, 275, 384
Чубаров	263
Чувирін М.	101
Чуйкина С.	651
Чупчі-Гривенник І.	641
Чураков Д.	5, 139
Шабанов	416
Шалигін А. (Шалыгин А.)	402–404
Шаляпін Ф.	723
Шамрай С.	636
Шапір Р.	663

Шапіро Д.	678
Шаповал І.	613
Шаповал М.	342, 344, 345
Шаповал Ю.	744
Шаповалов	581
Шапошніков Б.	748
Шапошніков М.	726
Шаррер А.	571
Шаталіна Є.	88, 92–94, 96, 110, 112–114
Шатілов О.	689
Шатілов П.	689
Шаттенберг С.	104, 105
Шваб	574
Шварц (нацменінструктор)	362
Шварц С.	103,
Шварцбард	744
Шверник М.	127, 732
Швець Г.	266, 275
Шевельов Ю.	627, 628, 663
Шевченко В.	593, 729
Шевченко Т.	254, 621, 701, 762
Шевченко, партпрацівник	633
Шевченко, робітник	144
Шевченко, студент	603
Шевчук С.	611
Шелега	485, 515
Шелудченко М.	682
Шеремет М.	695
Шефер М.	551
Шипульський	145
Шитюк М.	139
Шишко М.	736
Шиян	534
Школьнікова Е. (Школьнікова Э.)	556, 560, 585
Шлітер	520
Шліхтер О.	390, 391
Шмальгаузен І.	647
Шмідт Д.	752
Шмідт Я.	663

Шмуклер	517
Шнеєрсон	125
Шовкопляс Ю.	312, 655, 656
Шопін К.	754
Шостак В.	601
Шостун	253
Шпара П.	612–614
Шпорт А.	657, 660, 683
Штукін І.	126, 127, 129, 132, 134, 135
Шубін С.	637
Шуйський І.	671
Шумський О.	384, 395
Шагин Э.	123
Щепкін М.	726
Щербак Я.	738
Щербаківський В.	603
Шуць О.	7
Яблонський Д.	663
Ягода Г.	293, 538, 567, 577
Якір Й.	172, 715
Яковлева А.	538
Яковлев Л.	413
Якубова Л.	347, 396
Якубський Б.	622
Ямпольський	696, 699
Яношевич К.	727
Янсен	366
Янц В.	417, 418, 462, 467, 469, 493–495
Янчук	621
Яров С.	5, 29, 69, 71, 200
Ярославський Б.	620
Ярошенко Г.	160
Ярошенко І.	159, 162, 170, 205, 271
Яхонтов-Сокиро Д.	748, 749

Aster H.	354
Baron S.	556
Benvenuti F.	86
Davies S..	<i>Див. Девіс. С</i>
Fitzpatrick S	<i>Див. Фіцпатрік Ш.</i>
Getty J.	86, 104
Lavrinenko J.	343
Levis H.	86
Mace J.	352
Maier R.	86, 105
Manning R.	86, 104
Pełoński A.	568
Pietrow N.	591
Potichnyi P.	354
Siegelbaum	86
Stroński H.	<i>Див. Стронський Г.</i>
Thurston R.	86, 104
Weber M.	<i>Див. Вебер М.</i>

Наукове видання

Відносини держави, суспільства
і особи під час створення
радянського ладу в Україні
(1917–1938 рр.)

Том 2

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 65,98. Обл. вид. арк. 53,1.
Тираж 300. Зам. 41. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4